

Universitat de València
Facultat de Geografia i Història

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

**Reconstrucció del paisatge rural i urbà d'Almenara i La
Llosa entre els segles XIII-XVI.**

TESI DOCTORAL

Presentada per: Estel Bosó i Doménech

Programa de doctorat en Geografia i Història: Estudis del Mediterrani des de la
Prehistòria fins l'Edat Moderna.

Dirigida per: Dr. Agustín Díez Castillo i Dr. Josep Torró Abad

València, Desembre 2022

AGRAÏMENTS

La finalització d'aquesta tesi és un somni fet realitat. Per aconseguir-ho ha sigut necessari voluntat, constància i un gran esforç, i l'ajuda de varies persones a les que vuc agrair la seua col·laboració.

D'aquest manera vuc mostra la meua gratitud per la seua disposició als distints responsables dels arxius on he tingut l'ocasió de treballar. En especial, a Pablo Ferrer antic arxiver de l'Ajuntament d'Almenara. Destacar la col·laboració d'En Vicente Graullera Sanz, que en va facilitar informació que havia recabat durant els seus anys dedicats la investigació. També, a En Antonio Orbe, per posar a la meua disposició tot el seu arxiu del comte d'Almenara. A Pere Hormigos per la seua atenció i facilitar-me el seu fons gràfic i bibliogràfics d'Almenara. A Jesús Peñarroja Altavella, cronista de Benvites per les hores passades a l'arxiu Parroquial i municipal de Benavites. De la mateixa manera, a la professora del Departament de Història de l'Art, la Dra. Mercedes Gómez Ferrer amb qui m'he format i m'ha cedit documents. Al professor del Departament d'Arqueologia el Dr. Ferran Arasa Gil pels seus estudis dedicats a Almenara, els quals m'impulsaren a voler ser investigadora. Igualment, als tècnics de la Biblioteca Valenciana, així com als de la Biblioteca Històrica, Biblioteca de Humanitats Joan Reglà i Cartoteca de la Universitat de València.

No obstant, aquesta finalització no haguera segut possible sense el suport i compressió de la meu família, i tanmateix, el treball dels meus directors de Tesi Dr. Agustín Díez Castillo i Dr. Josep Torró Abad, que m'han sabut dirigir, orientar i aconsellar en tot moment. D'ells he après conceptes teòrics i punts de vista diferents, però allò que més valore, es la seua professionalitat, esperit de treball, esforç i dedicació.

Gràcies a tots.

Índex

Agraïments	3
Introducció.	13
Estructura de la tesi.	15
Les fonts documentals.	18
L'àrea d'estudi: Els municipis d'Almenara i de La Llosa.	19
1 EL DISTRICTE D'ALMENARA. DE POBLAMENT DISPERS A CONCENTRAT.	21
1.1 Almenara i La Llosa abans i després de la conquesta de Jaume I.	22
1.1.1. La conquesta d'Almenara.	22
1.1.2 .Les disputes entre la diòcesi de Tortosa, Sogorb i València pels límits dels bisbats.	28
1.1.3. El senyoriu d'Almenara.	31
1.1.4. Les revoltes mudèjars.	32
1.1.5. Almenara en les conseqüències de l'herència de Jaume I.	33
1.1.6. Revoltes mudèjars de 1276.	36
1.1.7. Els vaivens d'Almenara (1279-96).	39
1.2 Les alqueries del districte d'Almenara.	41
1.2.1 L'àrea Nord del castell d'Almenara: Xilxes, La Llosa, Magranet i la Ràpita.	42
A- Les alqueries de Xilxes. Fonts documentals.	42
B- L'alqueria de La Llosa. Fonts documentals.	45
C- L'alqueria de Magranet. Fonts documentals.	48
D- Xarxa hidràulica de la font de La Llosa o Redona.	50
E- Fonts documentals i un passeig pels fets històrics de la font de La Llosa.	54
F- La xarxa de distribució de La Llosa.	59
G- Reconstrucció del sistema de reg l'any 1699.	60
H- Interpretació de la xarxa hídrica del segle XIII.	61
1.2.2 Alqueries pertanyents al sistema de reg de la font de Quart.	65

A- Alqueria de Benifaçà.	65
B- Alqueria d'Alfara i alqueria de Rafalel.	67
C- Alqueria de Medianet.	68
D- L'alqueria de Fesc.	70
E- Anàlisi de les donacions en el districte d'Almenara.	72
F- El camí de l'aigua del sistema de reg de la font de Quart.	73
G- La xarxa de la séquia Major d'Almenara.	83
H- Els trams de la séquia Major en el segle XVI.	88
I- La xarxa hídrica en el segle XIII.	91
1.2.3 Zona agrícola. El parcel·lari i els cultius segons les fonts documentals.	98
A- La tipologia de cultius.	101
1.2.4 La ramaderia.	105
A- Anàlisi de la ramaderia.	107
B- Àrees de pastura.	108
1.2.5 Els emprius.	111
1.2.6 La caça.	112
1.3 Les fortificacions d'Almenara.	114
1.3.1 Al-Manara l'origen del topònim del municipi.	114
1.3.2 La fortalesa del Punt del Cid el control de la via litoral.	125
A- Utilització en l'època de Jaume I segle XIII.	130
1.4 La Ràpita dels Estanys, el control de la zona costanera.	132
1.4.1 Descripció de la zona de la costa d'Almenara i La Llosa.	132
1.4.2 La costa en el <i>Llibre dels Feits</i> .	133
1.4.3 Ubicació de la Ràpita.	135
1.4.4 Descripció de la partida de la Ràpita.	137
1.4.5 Restes materials en el tossal de Mauricio i els Estanys.	139
1.4.6 Anàlisi del parcel·lari de la partida de la Ràpita. El sistema hidràulic.	144
1.4.7 La xarxa de camins de la partida de la Ràpita.	149
1.4.8 La parcel·lació dels espais de treball.	150

1.4.9 Tipologia de cultiu.	157
1.4.10 La relació de la Ràpita amb la capitulació de la plaça d'Almenara.	159
1.4.11 Toponímia, onomàstica i funció.	161
1.4.12 Característiques de l'edifici.	166
1.4.13 Gestió de la Ràpita.	169
1.4.14 Gestió de la zona dels Estanys.	173
2 POBLACIÓ D'ALMENARA I LA LLOSA DEL SEGLE XIII AL SEGLE XVI.	177
2.1 Les fonts documentals.	177
2.2 Els repobladors cristians del segle XIII.	178
2.3 Els censos d'Almenara i La Llosa.	182
2.3.1. Recomptes de la població de La Llosa.	184
2.3.2. Recomptes de la població d'Almenara.	190
2.3.3. Recomptes d'altres poblacions. Taules comparatives.	196
2.4 Els llibres de batejos, defuncions i confirmacions.	199
2.5 Composició de la població urbana i rural.	207
2.6 Població activa i passiva.	208
2.7 La repoblació de La Llosa.	211
2.7.1. Els repobladors.	213
3 ALMENARA I LA LLOSA, LA GESTIÓ DEL PAISATGE RURAL I COSTANER.	223
3.1 La xarxa hidràulica.	224
3.1.1 El sistema de reg de la bassa.	224
3.1.2 El manteniment del sistema hidràulic.	224
3.1.3 La cisterna.	236
3.1.4 Els molins.	238
3.2 L'agricultura. Tipologia de la terra.	242
3.2.1- Els cultius de les terres de regadiu i secà.	245

A- La terra campa.	245
B- El cultiu de la vinya a les fonts documentals.	253
C- L'hort i l'horta.	258
D- Oliveres, garroferes i figueres a les fonts documentals.	261
E- Les moreres.	264
3.2.2 Els cultius de les terres de marjal.	268
A- El sequiatge de les marjals.	280
B- La marjal del terme de La Llosa.	282
C- Les parcel·les de cultiu de la marjal de La Llosa.	287
D- Els cultius de la marjal: el sucre i l'arròs.	288
D.1- El sucre a les fonts documentals. L'enginy de fabricar sucre.	288
D.2- La partida del Trepitge.	292
D.3- Cicle del conreu i la producció de sucre.	295
D.4- La producció del sucre a Almenara i La Llosa.	299
D.5- El cultiu de l'arròs.	302
3.2.3 La producció de subsistència i comercial.	304
A- Evolució del paisatge agrari segle XVI.	308
3.2.4 Noves ordenances dels arrendaments d'Almenara i de La Llosa.	312
3.3 La ramaderia, ordenances de protecció dels camps.	315
3.3.1 El bovalar.	324
3.3.2 Els caps de bestiar.	331
3.3.3 Arrendament del pasturatge.	336
3.4 Sistema d'emprius.	337
3.4.1. La calç i l'algeps.	338
3.4.2. El rajolar.	340
3.4.3. Subministrament de fusta i carbó.	343
3.4.4. Ubicació dels ruscós de mel en el terme.	346
3.4.5. Neu i gel.	349
3.5 La costa: el port o carregador d'Almenara, el comerç marítim i l'activitat pesquera.	350
3.5.1 El port i el comerç marítim a la baixa edat mitjana i època moderna.	

	351
3.5.2 La pesca.	363
3.5.3 El barri mariner la formació de Casablanca.	365
3.5.4 El canal de desaigüe natural dels Estanys.	368
3.5.5 Delimitació del canal de desaigüe natural dels Estanys.	371
3.5.6 La pèrdua de les funcions de carregador.	381
4 ALMENARA I LA LLOSA TERRITORIS DE SENYORIU. URBANISME.	383
4.1 La donació d'Almenara i La Llosa al cavaller Francesc de Proixida.	384
4.1.1 Almenara i La Llosa de mixt a mer imperi.	385
A- La carta de donació de 1292.	385
B- Algunes conseqüències de la guerra de la Unió.	390
C- De mixt a mer imperi.	391
4.1.2 Almenara i La Llosa en la guerra dels dos Peres (1356-1369).	396
4.1.3 De vila d'Almenara a comtat d'Almenara.	400
4.1.4 La fira en Almenara 1445.	405
4.1.5 Els veïns de La Llosa: el control social, la conversió i l'expulsió.	411
A- Les condicions dels musulmans.	411
B- La batalla d'Almenara. Les Germanies.	413
C- El baptisme forçós dels veïns de La Llosa.	420
D- Requisat d'armes dels moriscos de La Llosa 1563.	423
E- Expulsió.	428
F- Conseqüències de l'expulsió.	431
G- La repoblació de La Llosa de 1611.	433
4.2 Urbanisme. El creixement urbà a l'alqueria de La Llosa i la vila d'Almenara.	440
4.2.1 L'alqueria de La Llosa.	447
A- Tipologia de béns immobles.	458

B- El cens.	460
C- L'església parroquial de 1627.	463
D- Les places de La Llosa.	465
E- La casa de la senyoria i monopolis.	468
F- Els artesans i categories professionals documentades a La Llosa.	470
4.2.2 La trama urbana d'Almenara en els segles XIV i XV.	471
A- La trama urbana d'Almenara.	474
B- Les etapes de creixement de la trama urbana d'Almenara.	488
C- Les marques de la trama urbana.	491
D- Els carrers en el segle XIV.	494
E- Els immobles. Els edificis institucionals i religiosos.	501
F- La trama intramurs d'Almenara i els carrers en el segle XVI.	517
G- L'auge constructiu del segle XVI.	529
H- Els artesans i categories professionals documentats en Almenara.	550
4.3 Arquitectura defensiva: Les muralles de la vila d'Almenara i la torre de l'Estany segle XVI.	552
4.3.1 Les muralles de la vila d'Almenara del segle XVI.	552
A- Els portals.	566
B- Els murs de la muralla.	577
C- Les torres del recinte emmurallat.	580
D- Última Fase. Les muralles del convent Dominic i de la partida de Rafalells.	589
4.3.2 La zona costanera i la torre litoral d'Almenara.	590
A- La torre d'Almenara. Cronologia.	591
B- Ubicació de la torre.	592
C- Característiques constructives de la torre d'Almenara.	595
D- Els atacs corsaris a la costa.	599
E- La construcció de les torres del litoral.	605
F- Funcionament de les torres de guaita del litoral.	610

H- El funcionament de la torre d'Almenara.	611
I-Els soldats, oficials i guardes a la torre d'Almenara.	613
J- Fundació de l'Ermida de Na Sra. de la Torre del Mar.	615
K- Destrucció de la torre i l'ermita de la Torre.	617
CONCLUSIÓ.	621
MESURES PER LA VALORACIÓ DEL PATRIMONI MEDIEVAL D'ALMENARA I LA LLOSA.	653
BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS.	689
ANNEXES.	757
ÍNDIX DE FIGURES	919

INTRODUCCIÓ

La present tesi doctoral surt com a conseqüència del treball d'investigació realitzat en l'any 2008: “Reconstrucció del paisatge rural i urbà a partir del patrimoni hidràulic d'Almenara, la marjal i els Estanys. Rutes Temàtiques”. Elaborat en el màster de Patrimoni cultural, conservació preventiva, de la universitat de València. En aquest treball s'analitzava el paisatge d'Almenara d'una manera global, i es destacava el patrimoni hidràulic, arqueològic i monumental, des del neolític fins a l'època moderna. En aquesta tesi es realitza una aproximació a l'entorn rural i urbà d'Almenara i de La Llosa (La Plana Baixa) en el període històric que abasta des de finals del segle XIII fins al segle XVI.

Com a guia per elaborar l'estudi del paisatge d'aquesta àrea geogràfica, se segueixen els treballs d'investigació i anàlisi de la transformació del paisatge en l'època medieval realitzats per Josep Torró¹, Miquel Barceló², Helena Kirchner³, entre d'altres. Així com, l'ús de les noves tecnologies aplicades a l'estudi del paisatge a través, de programes de georeferenciació del Gvsig explicats per Agustín Díez Castillo⁴ i anàlisi dels vols i vistes àrees de G. Chouquer⁵.

¹TORRÓ, J., GUINOT, E., *Hidraulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*, 2012.

²BARCELÓ, M., FELIU, G., FURIÓ, A., MIQUEL, M., SOBREQÜÉS, J., (eds.), *El feudalisme comptat i debatut, formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, Museu d'història de Catalunya, 2003, pàgs. 153-200.

³KIRCHNER, H., “Espais irrigats andalusins de la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol.9, núm.18, 1994, pàgs. 313-336.

⁴DIEZ CASTILLO, A., CORTELL, A., ESCRIBÁ, P., BERNABEU, J., OROZCO, T., LÓPEZ, S., “Arqueologia y georeferenciación con gvSIG en un yacimiento al aire libre. Campaña Mas d'is 2015”, núm.177, 2016, *Jornadas Internacionales gvSig*, pàgs. 12-18.

⁵CHOUQUER, G., *Les formes du paysage*, París, 1996-1997.

En un primer moment, l'àmbit d'estudi comprenia el municipi d'Almenara però a recomanació del codirector de tesi, es va incloure també l'estudi de La Llosa per la gran vinculació entre els dos municipis durant l'època medieval. Aquesta inclusió donava lloc a l'observació, l'estudi i l'anàlisi d'una vila enfront a una alqueria. Les diferències entre un assentament cristià i un assentament musulmà, la transformació d'una vila en la capital del comtat davant a una baronia o lloc.

En l'aproximació a la història de La Llosa ens ha ajudat molt el treball d'investigació de Vicent Faubell⁶, que ens ha permès seguir un camí més accessible en l'estudi d'aquest terme municipal. Així com, en l'ús recopilatori de fonts documentals i bibliogràfiques.

Les fonts més importants que ens han servit per al present estudi són de l'Arxiu del Comte d'Almenara (AComAlm), amb una gran quantitat d'informació d'Almenara i de La Llosa i, altres pobles del comtat, els Arxius Municipal d'Almenara i de La Llosa i els arxius parroquials. La documentació d'aquests arxius és discontinua cronològicament i incompleta en determinades matèries. A més, presenta importants llacunes sobretot en temes demogràfics. Aquestes carències s'han intentat completar amb la recerca d'altres fonts documentals d'altres arxius: Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu del Regne de València, etc.

L'objectiu principal de la tesi és valorar els béns culturals municipals d'Almenara i de La Llosa durant el període en qüestió i destacar-ne la rellevància i les funcions en el passat cosa que possibilita una millor acceptació en el manteniment i en el respecte d'aquests béns en la societat actual. Però un primer pas per a valorar el patrimoni és situar els béns culturals en el seu context històric. Per tant, l'estudi pretén aconseguir una reconstrucció del paisatge rural i urbà i les seues transformacions al llarg d'aquests segles en relació directa amb els usos segons l'espai. Una visió més o menys completa sobre la vida en aquests municipis. Per aquest motiu s'ha sacrificat aprofundir en uns altres temes i així aconseguir una unitat de conjunt.

⁶FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de La Llosa la lucha por la libertad*, 2012.

En l'elaboració d'aquest estudi s'han abordat: els fets històrics d'aquestes poblacions després de la conquesta cristiana, i la relació directa dels privilegis reials, furs i ordenances senyoriales amb aquests municipis. Així mateix, s'ha fet una anàlisi i un estudi de les àrees urbanes partint del paisatge urbà existent i de la recerca de fonts documentals. L'objectiu ha sigut recompondre el paisatge urbà del segle XIII i veure'n la transformació i l'evolució en els segles posteriors (XIV i XV), fins al seu màxim esplendor segle XVI. De la mateixa manera, s'analitza el paisatge rural partint del paisatge actual per a reconstruir l'espai en els segles d'estudi. Descobrir els usos d'aquest espai a través de l'anàlisi de les fonts documentals, gràfiques i bibliogràfiques.

Un altre apartat està dedicat a la població que va habitar aquests municipis en l'època medieval i moderna. Per a estudiar l'evolució de l'estructura poblacional d'Almenara i de La Llosa comptem de manera principal amb unes fonts tardanes: el llibre de Baptisme (a partir de 1553), els llibres Mortuoris, de Confirmació i de Casament del segle XVII d'Almenara el qual fou transcrit per Lluís Cebrián Mezquita. També els llibres parroquials de La Llosa analitzats per Vicent Faubell. I hem tingut en compte també fonts menys sistemàtiques que comencen amb el Llibre del Repartiment (1248) i continuen amb el testament de Berenguer Clavell de 1365, els diversos actes de vassallatge, el capbreu de la Ràpita de 1468, i els recomptes generals com el de Montsó i successius, cartes de població i el llibre d'arrendament del comtat i la baronia de 1699. Amb aquests documents i recomptes, s'aproximarem a l'estudi de la població en Almenara i La Llosa en els segles baix medievals i XVI. Apartat necessari per a poder entendre aquest estudi de la zona, la demografia i els habitants que la van poblar.

ESTRUCTURA DE LA TESI

La tesi s'ha estructurat en quatre parts principals: La primera se centra en el segle XIII i analitza l'espai rural i urbà dels termes municipals d'Almenara i de La Llosa en aquest moment històric. La segona part, aporta l'estudi

poblacional d'Almenara i de La Llosa. La tercera part, analitza la gestió del paisatge rural i costaner dels termes en els segles XIV al XVI. La quarta part, aporta un context històric i se centra en l'anàlisi del paisatge urbà entre els segles XIV i XVI. A tall de conclusió l'última part es una síntesi amb una valoració del patrimoni medieval i modern que es conserva en els dos municipis. De manera paral·lela cadascuna de les parts es troben dividides amb els seus capítols. Aquests estan estructurats de la següent manera:

La primera part, inicia amb l'anàlisi del context històric que afecta directament en l'evolució i la transformació del paisatge urbà i rural d'Almenara i de La Llosa. És a dir, arran de la conquesta de Jaume I del castell d'Almenara. Aquest fet comporta el canvi de l'antic districte del castell d'Almenara a una nova divisió administrativa, palesa a través de les donacions efectuades en el llibre del Repartiment i en les successives cartes de donació, atorgades a diversos senyors. Els quals atorguen drets, obligacions i privilegis a la societat assentada. Altrament, es documenten els esdeveniments ocorreguts en aquest període com les revoltes musulmanes mitjançant l'ús de documents de l'època que detallen directament les conseqüències dels successos ocorreguts. El punt següent dins de la primera part, tracta d'analitzar el paisatge urbà del segle XIII. En particular es pot observar com la zona d'habitat, evoluciona de menuts nuclis dispersos a dos grans àrees urbanes una vila i una alqueria. L'anàlisi morfològica es realitza amb anàlisi planimètrica molt detallada i estudi de la toponímia, la xarxa de camins i els sistema hidràulic per localitzar les diverses àrees d'habitat o alqueries. El següent punt a considerar, es un apartat dedicat a l'arquitectura defensiva del segle XIII és el cas del castells d'Almenara, la fortalesa del Punt del Cid i la ràpita musulmana en la zona litoral.

La part segona se centra en l'estudi de la població d'Almenara i La Llosa. A través de la reflexió dels recomptes, censos i padrons que es conserven d'aquestes poblacions des de 1429 fins a 1701. Així com, l'anàlisi de documents que aporten un llistat de la població o part d'ella, que ens proporcionen informació sobre la població assentada: és el cas del llibre del Repartiment,

capbreus, actes de vassallatge, etc. Per finalitzar es presenta una síntesi dels Quinqué Libris de La Llosa i Almenara. Lamentablement els llibres no es troben complets. L'estudi d'aquests llibres ha permès estructurar a la població de formes distintes segons el cap de família, d'on a vegades s'extrau els components familiars o be segons ofici, ocupació o sexe, així com, un llistat de cognoms dels veïns assentats.

A continuació, la tercera part de la tesi se centra en l'estudi del paisatge rural i costaner d'Almenara i La Llosa. Es realitza una anàlisi de les ampliacions de la xarxa hidràulica durant els segles XIV al XVI, com la construcció de la bassa de reg, la cisterna, o immobles com els molins. Tot seguit se centra en un estudi del parcel·lari, de la tipologia de terreny i de cultiu en aquest període. En general es pot observar el creixement de les àrees de cultiu de regadiu així com, la transformació de les zones de marjal en zones de cultiu. Cal fer una especial referència a la introducció de noves llavors o a la seua intensificació: la vinya en el segle XIV, el sucre, safra etc., en el segle XV, o la morera en el segle XVI, entre altres. La protecció dels camps i dels cultius va comportar la creació d'una sèrie de lleis en especial pels ramats. En aquest apartat, es documenten diversos conflictes entre agricultors i ramaders i les lleis aplicades per a la protecció de les parcel·les agràries. S'estudien i delimiten les àrees de bovalar d'Almenara i La Llosa i els emprius o zones comunals. Junt als usos agropecuaris de l'àrea es destaquen les activitats pesqueres i comercials del carregador d'Almenara.

De manera paral·lela, la quarta part de la tesi inicia amb el context històric d'ambdues poblacions entre els segles XIV i XVI. Des de la donació al cavaller Francesc de Proixida ja què comporta el manteniment d'aquesta família nobiliària com a senyors de les baronies fins època moderna. Aquest factor afavoreix el creixement i estabilitat a d'ambdues poblacions. Es destaquen d'altres fets d'importància com la creació del comtat d'Almenara i l'atorgament reial de dret de fira en el municipi. Fets que afecten en el desenvolupament i creixement de la vila. En l'estudi es té en compte dades d'importància com la concessió dels furs i privilegis reials i senyorials. Igualment, es destaca la batalla d'Almenara, de la revolta de les Germanies, així com, la sèrie de conseqüències que s'inicien amb aquesta revolta, els baptisme forçosos dels

musulmans, el requisit d'armes, fins l'expulsió de 1609. Tot fets que afecten majoritàriament a la població musulmana i morisca de La Llosa.

Tot seguit continua amb l'anàlisi del paisatge urbà d'Almenara i La Llosa. Es descriuen les àrees urbanes en els segles XIV, XV i XVI. L'objectiu es la reconstrucció, de la forma més fidel possible, d'aquest espai urbà en l'edat mitjana i moderna. Així com, reconstruir els nuclis, la seua evolució i posterior esplendor. Es realitza una breu comparativa amb altres viles per observar, les coincidències i similituds, en la reorganització territorial, la planificació de la xarxa urbana. Es destaca la importància de la parròquia com a eix organitzador en el segle XIV, front el desenvolupament del poder municipal a principi de l'edat moderna i els projectes constructius dirigits des del consell en el segle XVI. En aquest apartat, es fa un estudi del creixement de la vila a través dels documents de l'època i la progressiva ocupació dels carrers. Igualment, un estudi de la tipologia d'edificis construïts en cada segle, que afecten en l'evolució de la trama urbana. Aquest estudi es realitza amb mapes cadastral, fotografies aèries i fotos antigues d'Almenara. La trama urbana de La Llosa experimenta un creixement urbà, entre els segles XIV al XVI. Apareix descrita en els documents de l'època que s'analitzen en el contingut del capítol. Junt a açò, cal destacar un apartat especial per a l'arquitectura defensiva és a dir, el procés de construcció de les muralles del segle XVI i la torre de costa d'Almenara.

LES FONTS DOCUMENTALS

En aquesta tesi s'han utilitzat fonts de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), de l'Arxiu del Regne de València (ARV), de l'Arxiu Històric Nacional (AHN), del fons de la Biblioteca Valenciana, del Fons de la Biblioteca i Hemeroteca de la Universitat de València. Del manuscrit de Luís Cebrián Mezquita amb transcripcions de l'Arxiu Parroquial d'Almenara i de La Llosa i Arxius municipals del fons de la Universitat de Navarra. Però entre aquestes fonts documentals destaquen textos inèdits de l'Arxiu del Comte d'Almenara (AComAlm). Junt a documents de l'Arxiu Municipal d'Almenara i l'Arxiu

Municipal de La Llosa, Arxiu Municipal de Benavites, Arxiu Parroquial de Benavites i de l'Arxiu Peñarroja de Benavites.

L'ÀREA D'ESTUDI: ELS MUNICIPIS D'ALMENARA I DE LA LLOSA.

L'àrea d'estudi d'aquesta tesi se centra en dos municipis de La Plana Baixa de la província de Castelló: Almenara i La Llosa (fig.1). Ambdós estan situats entre la costa i els contraforts de la serra d'Espadà, al sector meridional de la comarca de La Plana Baixa. Els contraforts representen la partió física, una barrera de pas de La Plana Baixa cap al Sud, Camp de Morvedre i l'Horta de València. La Serra d'Almenara està constituïda per diversos tossals; a la part occidental, d'Oest a Est se situa: la muntanya del Salt del Cavall (340m), la Rodana (242m), la Cassanya (158m) i el Rodeno (171m). Els contraforts orientals, d'Oest a Est, són: La Corona (97m), el Castell (178m), les Forques (75m), el Duc (72m), el Punt del Cid (110m), la muntanya Blanca (90m) i la muntanyeta dels Estanys (27m). A La Llosa els contraforts es disposen de Sud a Nord amb la muntanya de Vilaragut (103m) i Alfinach (93m). Ambdós termes queden separats pels contraforts i per aquesta situació Almenara es troba vinculada geogràficament a la Vall de Segó, comarca del Camp de Morvedre.

El terme municipal d'Almenara té una extensió de 2.742,36 ha. limita al Nord amb el terme de La Llosa; al Sud amb Benavites i una xicoteta fracció de Sagunt; a l'Est limita amb el mar Mediterrani; i a l'Oest amb els termes de la Vall d'Uixó, Sagunt, Quart de les Valls i Quartell. El terme de La Llosa mesura 1.011,35 ha. limita al Nord amb el municipi de Xilxes, a l'Oest amb la Vall d'Uixó, al Sud amb Almenara i a l'Est amb el Mediterrani.

En la zona litoral d'ambdós termes es troba una antiga albufera que ocupava la franja costera dels actuals termes de: Moncofa, Xilxes, La Llosa, Almenara, Quartell, Benavites i Sagunt, situats entre les províncies de Castelló i de València. Es tracta d'una antiga albufera, quasi reblerta, situada entre els cons al·luvials del riu Palància, pel Sud, i el riu Belcaire, pel Nord, amb major o menor amplitud depenent de la sedimentació de xicotets barrancs com l'Arquet, Talavera i Rodana i dels aqüífers, fonts (font de Quart, font de la Bóta, Encarròs, font de La

Llosa) i ullals (Quartons, ullalets de la Vall de Segó, Mansenga i Oms Negre a Sagunt, etc., que augmenten en les estacions de pluja setembre, octubre i disminueixen a l'estiu.

Figura 1. Mapa d'ubicació d'Almenara i de La Llosa. Material inèdit.

1. EL DISTRICTE D'ALMENARA. DE POBLAMENT DISPERS A CONCENTRAT.

La conquesta de Jaume I va provocar canvis en el termes d'Almenara i de La Llosa en tots els sectors: polítics, econòmics i socials. Almenara i La Llosa passen a formar part del nou Regne de València i dels límits territorials de la diòcesi de Tortosa. Al llarg del segle XIII els termes varien la seua jurisdicció de ser un lloc de reialenc a senyoriu sota la potestat de diferents nobles: En Pere de Portugal l'any 1244, En Sancho Pérez de Ribabellosa el 1268, En Roderic Eximen de Luna el 1279 i En Francesc Proixida el 1292. En època musulmana el territori estava organitzat amb un poblament dispers amb alqueries i masies. La conquesta comporta canvis en l'urbanisme amb l'agrupació de la població i la fundació d'una vila nova. Es passa d'una ocupació del territori amb assentaments dispersos, a la concentració d'un major número de població en un sol assentament. Els habitants cristians ocupen la vila nova d'Almenara mentre que els pobladors musulmans l'alqueria de La Llosa. L'arribada de nous pobladors comporta una nova distribució de les terres dedicades per al cultiu, així com la definició de les àrees per al pasturatge i els emprius. La conquesta del districte d'Almenara es va aconseguir a través de l'obtenció de les seues fortificacions: El Castell i el Punt del Cid. Almenys la primera, serà defensada i mantinguda durant tot el segle XIII. En la costa litoral en la zona de marjal d'Almenara va existir una Ràpita musulmana que apareix

descrita en el Llibre del Feits. Aquest immoble era mantingut a través de la gestió dels béns *habis* descrits en documents de l'època medieval i amb la probable funció d'albir de la zona costanera i el carregador.

1.1. Almenara i La Llosa abans i després de la conquesta de Jaume I.

La conquesta dels termes d'Almenara i de La Llosa per Jaume I i l'aplicació de les seues polítiques territorials són els desencadenants dels canvis administratius, econòmics i socials en la zona.

1.1.1. La conquesta d'Almenara

En la crònica de Jaume I es detalla la relació dels fets per a l'obtenció del castell d'Almenara realitzada en el mes d'abril de 1238. Almenara era un punt d'interès en l'empresa de Jaume I per a la conquesta del regne de València, ja que com es descriu en la pròpia Crònica, era la fortalesa que guardava l'accés Sud a La Plana⁷. Almenara s'obté mitjançant un pacte pacífic amb els seus pobladors que el van ajudar en la comesa de conquerir el castell. Els esdeveniments foren els següents: Dos homes, un d'ells l'alfaquí⁸ i l'altre un veí poderós, en representació de l'aljama, van pactar amb el rei Jaume I la possible entrega del castell. L'acord comportava l'entrega d'una part del conjunt fortificat: la zona de l'albacar, el raval i les dos torres exteriors, i el suport necessari per aconseguir la zona superior del castell que es trobava en mans de l'Alcaid amb vint guerrers sota la sobirania de Zayyan. A canvi de diverses donacions: tres jовades de terra a

⁷GARCÍA EDO, V., *Llibre del feyts*, 1989, València, pàg. 41 HUICI MIRANDA, A., *Historia musulmana de València y su región*, 3 vols., Ajuntament de València, 1969. Sanchis Guarnier, M., Tarradell, M., *Historia del País Valencià*. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana, vol.1, Barcelona 62, 1988. Reglà J., *Aproximació a la historia del país valencià*, 1973, valència, pàg. 38. Furió, A., *Historia del País Valencià*, València, 2001, pàgs. 19-49.

⁸RODRÍGUEZ LÓPEZ, J. I CARA BARRIONUEVO, L., "El fenómeno místico-religioso rural en los últimos siglos del islam andalusí", *Introducción al estudio arqueológico de las rāpitas Alpujarreñas, Coloquio Almeria entre culturas, Instituto de Estudios Almerienses*, pàg. 29: "Els alfaquins administrava la jurisprudència (fiqh que dimanava de la sari'a o llei islàmica, controlava els béns, i actuava com notaris a les alqueries de manera teòricament delegada per el cadí. (jutge dels territoris musulmans que aplica la sharia. Cadí significa jutjar) De fet constituïa una elit local que podia intervindre en qüestions sociopolítiques o disputes".

cadascú que estiguera de la seua part, i que dóna-se'n als seus parents que també participarien en la rendició 30 jovades que havien segut dels alguebers, a més de, caps de bestiar 200 vaques, 1.000 entre ovelles i cabres, dos rossins i 40 vestits de color grana⁹.

Aquest pacte es desenvolupa en diverses negociacions. El rei Jaume es trobava en El Puig quan va rebre un missatge de l'alfaquí¹⁰ i un home poderós d'Almenara, ambdós representants de l'aljama¹¹. En el missatge es proposava la bona disposició a negociar el domini de la plaça d'Almenara. El monarca accepta el tracte del possible pacte amb alegria davant la futura adquisició d'una altra plaça fortificada però amb prudència. El rei amb un menut seguici va eixir cap a Almenara per a iniciar les primeres negociacions però amb la precaució d'anar-hi com si volguera dirigir-se a Borriana, per no despertar sospites sobre les possibles negociacions. En Almenara va contactar amb els dos cavallers i aquests acorden que parlarien amb l'aljama. Després del primer contacte el rei va a Borriana per a veure a Na Violant¹². El següent dia anaren de nou cap a Almenara per a negociar la plaça¹³. El lloc de trobada eren els aiguamolls d'Almenara, en veure a Jaume I, aquests eixiren per iniciar les negociacions. N'imposen les condicions de capitulació i, a canvi d'aquestes li proporcionen un possible dia per efectuar la presa del castell. En les negociacions es comenta que una vegada Jaume I obtinga Almenara la resta de castells de la zona seguiran el mateix procés de rendició

⁹SOLDEVILA, F. (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques*. Revisió filològica Jordi Bruguera, revisió Històrica M.T. Ferrer Mallol, Barcelona, 2007, passatge. 243.

¹⁰Alfaquí és un expert en jurisprudència islàmica

¹¹Passatges 243-244.

¹²Passatge 243“e que la conhortàssen, per ço com era benguda a la frontera, que fos ben alegre”.

¹³“E eixiren-hi tantost com viren nostre penó: e pregam-los que ens donassen dia quan nos porien redre Almenara. E dixere-nos ells que tal castell era Almenara, que per lo servici que ells nos farien gran bé los en deuriem fer, per tal que quan oïsen los altres moros de la terra que nos havíem almenara, que tota la terra se retés a nós de Terol tro a Tortosa. E nós dixem-los que mester era que ells se cuitassen primer que els altres, que altres castells nos parlaven pleit de rener-se: e si ells havien l'avantatge dels altres, que així haurien major bé de nós per lo bon començament que ells nos haurien feït. E demanaren-nos que els heretassen a cada un, de part ço que havien en Almenara de tres jovades de terra a cascú, e que en donàssem a parents llurs, que haurien en aquest feït llur ajuda, trenta jovades, e que totes aquestes jovades serien de los alguebers, ço són d'aquells qui havien desemparat lo llogar, qui se n'eren fuits, e que els donàssem dues-centes vaques e mil entre ovelles e cabres, e que els vestíssem de drap de grana quaranta de llurs parents d'aquells qui serien ab ells en lo feït, e que els donàssem dues-centes vaques e mil entre ovelles e cabres, e que els vestíssem de drap de grana quaranta de llurs parents d'aquells qui serien ab ells en lo feït, e que donàssem a aquells dos sengles rocins que anssen en compte de cavalls”. Passatges 243-244.

mitjançant pactes¹⁴. Jaume I accepta totes les seues demandes i per assegurar-se del compliment del pacte¹⁵, va caçar amb els seus falcons una grua però, bon diplomàtic com era, no deixà que els falcons la mataren i així, poder-la enviar viva i sacrificar a l'estil musulmà per menjar-se-la al seu gust. Aquests quan reberen el regal que el rei els envià digueren al missatger que fera saber a Jaume I que: “no trigarà a aconseguir el que desitja¹⁶”.

L'aljama va acordar que en huit dies tindria notícia de quan havien de vindre per obtindre Almenara. Amb aquest acord en marxa el huité dia, estant el rei en El Puig, enviaren un missatger per avisar-los que anaren a Almenara amb els béns que el rei els havia promés¹⁷. Una vegada en Almenara els donà el bestiar acordat però no els vestits, que portaria quan obtinguera el castell¹⁸. Jaume I amb vint cavallers i els seus escuders pujaren dins l'albacar; entre ells estaven: En Berenger d'Enteza; En Guillem d'Aquilone; En Roderic de Lizana, N' Assallit de Gudal; En Ladro, En Gombald d'Enteza; En Fortuny de Bergua; En Pere Petri, justícia Aragó; En Guillem Ramó de Biela, En Ferra Péreç de Pina¹⁹. Allí, els oferiren una mesquita que estava a prop del castell, mentre eren atacats per l'alcaid del sobirà de València Zayyan b. Mardanis, amb uns vint cavallers que els tiraven pedres. A la matinada següent, el rei va contactar amb l'alcaid el qual havia rebutjat inicialment a entregar la fortalesa i no va ser fins després del setge de l'albacar per les tropes cristianes i els habitants del lloc, que van acceptar rendir-se²⁰, va obtenir a canvi per gràcia de Jaume I, dos cavalls, per a ell i un familiar i vestidures per als seus homes²¹. Conquerit el castell el rei manà vindre a

¹⁴Passatge 249.

¹⁵Passatge 249

¹⁶ Passatge 249

¹⁷”... E anam a Almenara, e trobam tots los sarraïns llevat l'alcaid del castell, lo qual tenia per Çàen, en què podia haver trp vint homens estranys ab ell. E dixeren-nos tots los sarraïns de la vila e del terme qui eren aquí, que ens retrien les torres abdues, e l'albacar del castell, e que ells combatrien ab nós en u, e que fossem segurs que els pendríem”. Passatge 245.

¹⁸Passatge 246.

¹⁹ACA, Perg. de Jaume I, núm. 721, pub. Huici, A.; Cabanes, M.D., *Documentos de Jaime I*, vol. II, pàg. 20.

²⁰GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia siglos XI- XIII*, 2001, Madrid pàg 477.

²¹“...ell era en aquell castell per Çàen, rei de València, e era cavaller, e coneixia bé que a nós no es poria defendre, car los sarraïns eren ab nós que li faéssem bé a ell, e a aquells qui eren en aquell lloc. E nós dixem que ho faríem de grat, e que s'aparellàs d'eixir, e que vingués a nós, e dar-li hiem una cosa covinent. E ell respòs que ho faria: e venc a nós, e demanà'ns que a ell e a un seu parent que hi havia, que els donàssem dos cavalls, car los cavalls que ell havia, menjats

la reina Na Violant des de Borriana per a dinar junts, ja que “mills estaria allí que a Borriana e pus assaut²²” lloc on romandrà fins passada la pasqua i, va ordenar a En Pere Ramon de Tortosa, propietari d'un obrador de draps a Borriana i a altres tres o quatre cavallers com aquest, que tenien tallers tèxtils a la mateixa vila, que anaren a Borriana per a prendre robes de les seues tendes i donar-li-les als musulmans del castell i d'Almenara que havien ajudat a la conquesta del lloc²³.

Al dia següent, arribaren missatges d'Uixó, Castro i Nules, tal i com l'alfaquí d'Almenara li va advertir, per pactar amb el rei. I van quedar per a fer negociacions en una torre forçada prop de la Ràpita on va preparar banquets amb vi, moltons, gallines i cabrits, que portà vius on tingué lloc el banquet perquè els animals pogueren ser sacrificats a la manera musulmana, ja que “no volíem parlar amb ells tro (fins) que fossen escalfats del menjar e del vi²⁴”. El rei va pactar per separat primer amb les autoritats de Castro, al dia següent amb les d'Uixó i finalment amb Nules: i aconseguí les places a canvi de dotació de bestiar, vestits i mantenir les lleis musulmanes²⁵. Acabades les negociacions les tropes i el monarca eixiren d'Almenara per continuar amb la seua empresa de conquerir la ciutat de València. Iniciativa aconseguida el 18 d'octubre del 1238, data del primer document en què Jaume I es nomena rei de València: *Iacobus, dei gratia rex Aragonum, Maioricarum, Valencie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani...*²⁶

Els fets descrits en la crònica de Jaume I han sigut analitzats per historiadors medievalistes que han interpretat i completat els successos amb els quals coincidim. Entre ells Pierre Guichard destaca l'estructura social musulmana dels habitants d'Almenara a través de l'anàlisi dels protagonistes descrits en els

los havia aquí per defendre lo castell a son senyor: e que els donassem a vestir a aquella companya que hi havia. E sempre donam-li dos cavalls, e enviam a Borriana a en pere Ramon per la roba d'aquells del castell e d'aquells de la vila, que ell per nós los complís la roba que els havíem a dar. E així sempre haguem lo castell”. Passatge 247.

²²Passatge 248, GUICHARD, P., “El llocs urbans musulmans Borriana”, Anuari de l'Associació Borriana de Cultura, pàg. 49. GUICHARD, P.; MESADO, N., Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmà a Borriana, Borriana, 1976.

²³Passatge 245-246. NAVARRO ESPINACH, G., “La indústria i el comerç a la societat feudal del nord valencià (segles XIII-XVI)”, *Objeccions i límits, Millars: espai i història*, 2006, vol. 29, pàg. 74.

²⁴Passatge 252.

²⁵RENEDO, X., “Menjant e vevent se fan les amistats”, *Recercaenacció*, 2011.

²⁶AHN, OO.MM., Montesa, llibre 543-C, fol. 36V; pub. HUICI, A.; CABANES, M.D., T.2, 1976, document núm. 277. GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Els límits del regne*, València, 1995, pàg. 27.

passatges de la crònica: l'alcaid, l'aljama i l'alfaquí. Explica que, Almenara es troba dirigida per l'alcaid del castell sota la sobirania de Zayyan fins a les incursions i la conquesta de Jaume I. L'alcaid controlava el poder militar amb els guaites del castell, mentre que l'aljama, consell format per diverses persones d'edat “asyaj, suyu,” representaven els interessos dels habitants de la zona²⁷. Pierre Guichard considera que, en aquesta època, la figura de l'alfaquí va adquirir major importància, com corroboren els passatges d'Almenara, Xivert i Peníscola. Sospesa que, els alcaids i les aljames tenien dins d'aquella societat un paper que evolucionaria segons la força política de l'Estat. Per açò, quan aquest decau, ho fa també tota la seua estructura i els seus funcionaris. L'anàlisi profunda de la crònica, ens corrobora que a Almenara molts habitants havien emigrat a causa de la inestabilitat del moment; com es descriu quan els representants de l'aljama sol·liciten quedar-se amb les terres dels alguebers²⁸, propietaris de terres emigrats per la inestabilitat bèl·lica, fugits. També s'aprecia, amb la incorporació de l'alcaid amb els seus soldats qualificats per l'aljama “d'estrany”. Sembla que eren soldats forans destinats al castell per les circumstàncies bèl·liques.

Pierre Guichard i R.I. Burns destaquen la posició del monarca, la seua política diplomàtica amb l'establiment d'institucions noves amb un poder reial i senyorial poc repressiu al principi, en la mesura que era necessari per una banda atraure colons cristians i per altra, fer acceptar el nou règim a les comunitats musulmanes sotmeses, inclòs en les cartes de capitulacions concedides als musulmans i en les cartes de poblament concedides als cristians²⁹. Enric Guinot analitza amb profunditat els pactes de capitulació que es descriuen en la Crònica. Destaca que la gran majoria de pactes anunciats van ser realitzats durant la conquesta. Tanmateix, no es troben descrits amb el text

²⁷GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia siglos XI- XIII*, 2001, Madrid, pàgs. 467-476

²⁸Passatge 243, Alguebers: propietaris fugits, pub. CORRIENTE, FEDERICO, *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, 2003.

²⁹GUICHARD, P., “El siglo XIII valenciano: del sistema socio-político “tributario-mercantil” musulmán al régimen señorial y feudal cristiano.” *Desigualdad y dependencia. La periferización del mediterráneo occidental (s.XII-XIX). Áreas, revista de ciencias sociales*, 14-16 mayo de 1984, pàg. 56. BURNS, R.I., *Els fonaments del regne croat de València, rebel·lió i recuperació 1257-1263: diplomatarí del regne croat de València, els documents registrats del seu conqueridor; Jaume I, 1257-1276*. València, 1995.

complet. Ressalta que necessàriament es va escriure en àrab i en llatí. I que van tindre un caràcter local, encara que hi haja indicis suficients per a creure que devien ser generals a cada una de les aljames del País. Considera que malgrat que totes les cartes de poblament o capitulació no es conserven o no estan senceres, pràcticament totes les comunitats musulmanes reberen en el seu moment, i moltes d'elles més d'una vegada, aquest tipus de documents que regulaven les condicions de la seua permanència i l'establiment en el lloc en què vivien³⁰. El pactes descrits en *El Llibre dels Fets* es localitzen a: Peníscola, Almenara, Castro, Vall d'Uixó, Nules, Paterna, Bétera, Bufilla, Bairén, Alzira i Biar³¹. Carmen Barceló i Ana Labarta, remarquen que una condició bàsica que apareix en aquests pactes és que els musulmans podien continuar practicant els seus costums si tots els habitants continuaven formant part del col·lectiu de l'Aljama³².

En el pacte de capitulació d'Almenara se sol·liciten 3 jovades per als representats i 30 jovades per als habitants, 1.000 ovelles, 200 vaques, dos cavalls i 40 vestits de color grana. Amb aquestes demandes es planteja un repartiment de terres per al cultiu i animals de ramat per a poder viure en la zona. La terra i els animals de bestiar són els elements indispensables per a mantindre la població en el lloc. També, es remarca una jerarquització social que es fa patent en la forma de repartir les terres amb una major dotació per als representants. En el pacte d'Almenara no s'especifica el manteniment dels costums musulmans, però sí es tenen en compte els seus costums en altres episodis com el del falcó i el banquet i també es descriu en altres cartes de capitulació: “faem-los cartes de la llur llei, que la tinguessen, e de totes llurs costums això com les solien haver en temps de sarraïns, que ens donassen dretura així com faieb al rei llur³³”. Per aquests motius podem deduir que probablement va ser un tema tractat en el pacte per ser un dels representants l'alfaquí. Com detalla Pierre Guichard, els alfaquins eren els experts de la jurisprudència islàmica i també solien tindre el càrrec d'escrivà³⁴. Eren personatges clau de les estructures rurals, com a savis i doctors en jurisprudència tenien per vocació ocupar-se dels assumptes de la comunitat i aconsellar als qui

³⁰GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, Universitat de València, 1991.

³¹Passatges: 243, 249, 250, 252, 254, 308, 312, 314, 330, 332 i 359.

³²BARCELO TORRES, C.; LABARTA, A., *Arxivos moriscos*, Unv. de València, 2009, pàg. 16.

³³Passatge 250.

³⁴GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia siglos XI- XIII*, pàgs. 480-481.

tenien el poder. En Almenara, on la funció militar és exercida per un alcaid, pareix que l'alfaquí és una espècie de magistrat subaltern, que alhora s'encarrega de l'educació, de servir en la mesquita i Ràpita, i s'encarrega de solucionar els litigis menors que no mereixen ser traslladats al cadí de la ciutat. Enric Guinot estima que, probablement, el rei va complir com a norma respectar la llei, franquícies, impostos i drets comunals de les aljames musulmanes, marc politicoeconòmic amb què s'integrarien en bloc en el sistema de relacions socials feudals: "E atorgam-los llur llei e llurs franqueses, així com en llur temps ho solien haver de sarrahs" (Castro); "E faem-los caries de la llur llei, que la tinguessen e de totes llurs costumes així com les solien haver en temps de sarrahs, e que en donassen dretura així com fei'en al rei llur..." (Vall d'Uixó). Així com, la lliure elecció dels seus alfaquins i la llibertat de moviments dels musulmans -no adscrits a la terra³⁵. Concloem que en aquest document del pacte d'Almenara, es tracten les condicions en què anava a continuar poblat el terme. Implica la constitució quasi immediata d'universitat, de municipi, on es dóna un model concret de relacions socials, les feudals, les quals impliquen la fixació de les relacions socials, el nivell d'exigències, però també de les franqueses i llibertats de les quals en podien gaudir localment front el poder reial³⁶. Pacte que afectarà en la forma de viure i interactuar amb el territori.

1.1.2. Les disputes entre la diòcesi de Tortosa, Sogorb i València pels límits dels bisbats.

La conquesta de València per Jaume I comporta l'ampliació de les jurisdiccions territorials de les diòcesis eclesiàstiques. Amb la conquesta d'Almenara Jaume I va corroborar a la diòcesi de Tortosa la seua nova delimitació fins a Almenara. Com s'havia acordat en el tractat de Cazorla de 1179, la diòcesi de Tortosa augmentava el seu prestigi, influència, rendes i el dret de cristianització fins al terme d'Almenara. El monarca va reafirmar aquest

³⁵GUINOT RODRÍGUEZ, E., "Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío", *Areas, revista de ciencias sociales*, núm. 14, 1992, pàg. 32-38.

³⁶GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, pàg. 18, 85-86.

tractat en diversos moments durant la conquesta del territori valencià³⁷. El compliment d'aquest tractat va comportar problemes amb les pretensions d'altres diòcesis. El terme d'Almenara estava inclòs, en un tractat signat per Abu Zayd redactat el 22 d'abril de 1236. Aquest tractat, especificava les viles que completaven la donació central de Sogorb³⁸. La dotació comprenia: les esglésies de l'Alt Millars, algunes de les comarques dels Serrans i Camp de Morvedre, però a més, els castells d'Onda, Nules, Uixó i Almenara³⁹. Per altra banda, el 13 de novembre de 1236, Jaume I va prometre fer a l'església de València dependents de la de Tarragona. Vicent García Edo, especifica que d'aquesta manera el monarca s'oposava formalment a l'expansió de l'església toledana en el nou Regne⁴⁰. La diòcesi de Toledo sols va continuar tenint jurisdicció sobre Sogorb fins el 1318, Juan XXII va assignar Sogorb a l'arquebisbat de Saragossa, de nova creació⁴¹. El 2 de novembre de 1241, Jaume I va ratificar i aclarir la dotació efectuada temps enrere a l'església de València; i el bisbe li va donar en feu la tercera part de tots els delmes que corresponen al bisbat: *Limites vero episcopatus Valencie esse volumus et perpetuo, per nos et nostros difinimus a finibus termini castris de Almenara, qui dividit terminum cum Murvedre, usque ad Biar, vel ultra in quantum nostra vel nostrorum adquisicio ulterius dante Domino protendetur*⁴². Així mateix, l'any 1259 el rei va anul·lar la concessió feta a la diòcesi de Tarragona pel seu predecessor el rei Alfons de totes les primícies d'Almenara, Nules, Uixó i el riu Millars fins a Morella⁴³. Cap el 1290, la diòcesi de Sogorb va reclamar drets territorials a la diòcesi de València. A partir del segle XIV, el bisbe de Sogorb va aconseguir la dotació definitiva d'una gran part de les terres de l'Alt

³⁷Any 1224, 27 d'abril, A l'estar el rei Jaume I a Osca confirma a l'església de Tortosa la dotació de la seua seu. ACA, Pergs. Jaime I núm. 230., pub. HUICI, A., *Colección diplomática*, núm. 35. HUICI MIRANDA, A., CABANES PECOURT, M.D., *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)*, Textos medievales, 49, València, 1976, núm. 52, vol. 1., pàgs. 115-120.

³⁸GUINOT, E., *Els límits del regne. El proces de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*. Ed. Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana, 1995. CIVERA, M., *Morvedre hebreu segles (XIII-XVI)*, Catarroja-Barcelona, 2009.

³⁹ACA, Pergs. Jaime I, núm. 678. ARV, Real justícia, XXV, fol. 52 v. ACA, Armario F, estante 3, lio 1, perg. 3. el 20 d'abril de 1229, 1236 maig 28 Terol, Jaume I d'Aragó confirma el tractat subscrit amb Zeit Abuzeit., pub. HUICI, A., *Colección Diplomática*, núm. 151.

⁴⁰HUICI MIRANDA, A.; CABANES PERCOURT, Mª D., *Documentos de Jaime I de Aragón*. T. I (1216-1236) Textos medievales, 49, València, 1976. pàgs. 390-391. Document núm. 240.

⁴¹GARCÍA EDO, V., *Llibre dels feyts*, 1989, València, pàg. 30.

⁴²Arxiu de la Catedral de València. Liber Instrumentorum, fols. 3r-5r. Còpia simple de començament del segle XV., pub. Huici, A.; Cabanes, M.D., 1976, núm. 335.

⁴³ACA, Jaume I, Reg. Canc. 11, fol. 150 rv. ROSELLÓ I VERGER, VICENÇ M.: "R. I. Burns i la frontera valenciana del segle XIII". *Revista de historia medieval*, 1990, pàg. 228-230.

Palància, però no del Millars, que foren assignades a València i es convertiren en un illot entre els bisbats de Tortosa i Sogorb⁴⁴.

Segons comenta Sarthou Carreres, les pretensions dels límits diocesans queden indicades en el molló dels 4 bisbats (fig.2): València, Sogorb, Tortosa i Mallorca⁴⁵, ubicat en el Barranc de l'Arquet, límit actual dels municipis d'Almenara i de Benavites i, de la província de València i Castelló. Vicenç Roselló Verger destaca que la diòcesi de Mallorca fou creada en el segle XIV i, probablement la quarta diòcesi no siga Mallorca⁴⁶ hipòtesi amb la qual coincidim.

Figura 2. Foto de F. Durá López del molló del quatre bisbats⁴⁷

La inclusió del territori d'Almenara en la diòcesi de Tortosa va implicar que els habitants cristians d'Almenara havien de pagar a la diòcesi les càrregues de l'Església, amb el cobrament d'una part de la collita de tot el camperolat:

⁴⁴GARCIA EDO, V., *El llibre del feyts*, pàg. 28. BURNS, R.I., *El regne croat de València*, València, E. Climent, 1993, pàg. 130.

⁴⁵SARTHOU CARRERES, C., *Geografia del reyno de Valencia*, Caja de Ahorros y Monte de la Piedad de Castelló, 1989, pàg. 735.

⁴⁶ROSELLÓ VERGER, V. M., "El mapa del reyno de Valencia (1762) de Tomas López", núm. 248/249, *Estudios Geograficos Revista CSIC*, 2002, pàg. 772.

⁴⁷DURÁ LOPEZ, F., *Almenara, Estudio Monografico*, Castelló, 1972.

delmes i primícies⁴⁸. Comportava també, que la diòcesi de Tortosa havia de dirigir la projecció dels immobles religiosos, església, capelles i ermites, així com les seues rendes i béns habis que estaria a càrrec de la cristianització de la zona amb l'assignació de rectors, capellans, vicaris, monjos...

1.1.3. El senyoriu d'Almenara.

El 18 d'agost de 1244 l'infant Pere de Portugal cedeix a Jaume I el comtat d'Urgell i les illes de Mallorca i Menorca, a canvi el rei li atorga diversos castells i viles al regne de València, entre els quals Almenara que passa a formar part del domini de l'infant junt amb Morella, Morvedre, Castelló i Sogorb:

*(...) castrum et villam de Morela et castrum et villam de Muroveteri, castrum et villam de Almenara, castrum et villam Castilionis de Burriana et castrum et villam de Sogorbio, cum introitibus et exitibus, terminis, pratis, paschuis, herbis, aquis, lignis, furnis, molendinis, redditibus, proventibus, exaccionibus, iuribus realibus et personalibus, hominibus, mulieribus habitantibus et habitaturis, cum omnibus iuridiccionibus et pleno (...)*⁴⁹.

En Pere de Portugal es converteix en el senyor territorial amb ple poder i jurisdicció, amb dret sobre el territori, els termes, prats, pastures, herbes, aigües, boscos, forns, molins, alqueries, rendes, exaccions, drets reals i personals dels habitants. Així com, a defensar el territori seguint la voluntat del rei en la guerra contra els àrabs o qualsevol enemic i, amb tot el dret jurisdiccional sobre els vassalls. Aquestes possessions les va rebre baix el Costum o Usatges de Barcelona, i va prometre al rei deixar-li les possessions en cas de morir sense successió, el 19 d'agost de 1244⁵⁰. Enric Guinot, destaca que la donació d'aquests enclavaments, va crear una gran baronia, amb una aglomeració de termes, és un

⁴⁸ACA, Reg. 9, fol 22. pub.: HUICI, A., *Colección diplomática*, núm. 736. pub. HUICI, A.; CABANES, M.D., *Documentos de Jaime I*, vol. IV, Zaragoza, 1982, pàgs. 54-55, núm. 957.

GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, 1991.

El delme és la desena part de la collita i la primícia és la trentena part i un animal de cada trenta

⁴⁹ACA, Jaime I Perg: 961, pub. HUICI, A., *Colección diplomática*, núm. 274. HUICI, A.; CABANES, M.D., *Documentos de Jaime I*, 1976, vol. II, núm. 394, pàg. 181.

⁵⁰ACA, Jaime I Perg: 962, pub. HUICI, A., *Colección Diplomática*, núm. 275. HUICI, A.; CABANES, M.D., *Documentos de Jaime I*, 1976, vol. II, núm. 395, pàg. 184.

fet poc característic dels primers moments de la conquesta del regne de València⁵¹.

1.1.4. Les revoltes mudèjars.

Durant els anys de 1247-48 es van originar unes revoltes mudèjars. El resultat va ser la reial ordre d'expulsió dels musulmans dictada el 24 de febrer de 1249. Aquesta ordre va afectar també als habitants d'Almenara i de La Llosa.

En aquest període, la majoria demogràfica musulmana front a una minoria de colons cristians, la falta de respecte dels pactes estipulats i el deteriorament de la situació econòmica i social dels mudèjars va conduir a les revoltes armades d'al-Azraq de 1247, representant dels musulmans sublevats, per la seua habilitat politicomilitar i la proximitat amb els nassarites granadins⁵². Les revoltes provocaren una situació perillosa que continua fins l'any 1258 amb la derrota definitiva d'al-Azraq i la marxa a l'exili. La resposta de Jaume I va ser reprimir les revoltes mudèjars amb duresa i fer pública a València l'ordre d'expulsió dels musulmans de les terres valencianes. No obstant la mesura va ser parcialment seguida al regne. Per exemple, en el cas de La Llosa continuaren habitant els musulmans fins a l'expulsió morisca. L'infant Pere de Portugal es va oposar a l'ordre per considerar-la perjudicial als seus interessos i, va ser la reina Violant qui va donar fi a les controvèrsies entre el rei i l'infant. Assessorada pel bisbe de València, Arnau Albalat i uns altres consellers, el 24 de febrer de 1249, Na Violant dictà una resolució on es fa referència a la recent revolta mudèjar i la seua expulsió: *...super expulsione sarracenorum de Muroveteri et de Almenara et de Sogorb, et de Castellione Burriane...*⁵³. En la resolució es va establir que l'infant Pere disposara dels castells en litigi però que respectara i mantinguera la repoblació efectuada pel rei. A l'infant li corresponia

⁵¹GUINOT, E., "La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)", *Revista d'història medieval*, núm. 8, 1997, pàg. 79-108.

⁵²HINOJOSA MONTALVO, J., "Los mudejares en Aragón i Cataluña en la época de Jaime I", pàg. 158. LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media. Materiales i técnicas constructivas*, vol. I, 2002, Generalitat Valenciana, pàg. 12.

⁵³ACA, Jaime I Perg: 1146, pub. BETÍ BONFILL, M., "Primeros señores de Castellón". *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. 1926, pàgs. 184-185, pàg. 67.

el domini dels enclavaments, però el rei es faria càrrec de les despeses dels homes d'armes que s'establiren en aquells punts fortificats⁵⁴. En el castell d'Almenara havia d'haver-hi 35 homes, en el de Morvedre 45, en el de Sogorb 35 i 5 en el de Castelló. Així mateix a Pere de Portugal se li compensava amb 10.000 sous i unes altres mercès pels danys ocasionats a causa de l'expulsió dels seus vassalls. Aquells que es quedaren en la zona viurien en règim de vassallatge⁵⁵.

1.1.5. Almenara en les conseqüències de l'herència de Jaume I.

L'infant Pere de Portugal va posar a disposició de l'infant N'Alfons els seus castells al regne de València, amb motiu del seu testament del 19 de gener de 1248⁵⁶. Jaume I en resposta va confiscar les possessions del cavaller⁵⁷. El 18 de maig de 1250, reunits amb Jaume I l'arquebisbe de Tarragona, els bisbes d'Osca i de Lleida es va decidir tornar a En Pere de Portugal les possessions que tenia en el camp de Tarragona, Eivissa i València, menys cinc viles i castells: Morella, Sogorb, Morvedre, Castelló i Almenara, que quedarien en mans dels nobles, arquebisbe i bisbes fins que s'atorgaren de nou⁵⁸. El 19 de maig de l'any 1250, el castell d'Almenara i el de Morella els mantenen com a penyora els cavallers del Temple, el rei va prometre al magistrat de l'ordre del temple Guillem de Cardona tornar-li els castells de Morella i Almenara en el cas que els arravataren les fortaleses⁵⁹. Les possessions de l'infant Pere de Portugal van tornar a la Corona, a canvi d'una compensació econòmica. El 30 de juny de 1254, se li entregaren 39.000 sous reals de València a cobrar sobre censos de la ciutat de Mallorca a canvi dels castells de Sagunt, Almenara, Castelló, Sogorb i Morella amb les viles

⁵⁴ACA, Barcelona. Cancelleria. Pergamins de Jaume I, núm. 1146. Any 1249, febrer 24, Sentència arbitral dictada per la reina Violant d'Hongria, per resoldre les diferències entre Jaume I i l'infant Pere de Portugal. pub. M. BETÍ BONFILL. "Primeros señores de Castellón". *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. 1926, pàgs. 184-185. Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I - <http://www.jaumeprimer.uji.es> - Document núm. 000941.

⁵⁵ACA, Perg. De Jaume I ms. 1146.

⁵⁶SANTAMARÍA, A., "Creación de la corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I", pàg. 128.

⁵⁷ACA, Pergamins de Jaume I, 961, pub. HUICI, A., *Doc. Jaime I*, vol. II, doc. 394

⁵⁸ACA, Jaime I Perg: 1194. HUICI, A., *Colección diplomática*, núm. 1061., pub. HUICI, A.; CABANES, M. D., *Documentos de Jaime I*, vol. II, 1976, núm. 535, pàg. 351

⁵⁹HUICI, A.; CABANES, D.M., *Documentos de Jaime I*, vol.II, València, 1976, "1250 mayo 19 morella" pàg .353

i alqueries que d'ells depenien i, totes les seues pertinències⁶⁰. El 31 de maig de 1255, Jaume I ordenà al seu lloctinent en el regne de Mallorca, En Berenguer de Tornamira, que pagara 20.000 sous als testamentaris de l'Infant de Portugal⁶¹.

La incorporació del castell d'Almenara a la corona va comportar fer-se càrrec del seu manteniment. Aquest va ser cedit a diverses personalitats a canvi de certes compensacions en diners i, amb la condició de la defensa del territori. López Elum documenta que almenys cada any, calia invertir una quantitat de 100 sous per al manteniment del castell⁶². Considera també que les escasses tropes que custodiaven els castells no podien defendre l'emplaçament perquè eren els propis pobladors els qui estaven obligats a assumir la defensa del territori i ajudar els efectius armats.

Després de l'ocupació del castell d'Almenara pels cavallers del temple, En Ramón Guillem d'Entença va obtindre el càrrec d'alcaid del castell fins 1260 any de la seua mort, moment en què la plaça d'alcaid passa a N'Arnau Llorenç. El 6 d'octubre de l'any 1260, el príncep Jaume s'encarrega de verificar els comptes de Na Maria Àlvar, viuda d'En Ramón Guillem d'Entença, sobre les despeses del castell d'Almenara, per al seu reemborsament a causa del deute contret amb el seu marit. A més va ordenar a N'Arnau Llorenç que pagara a Na Maria la quantitat assenyalada i que ell la recuperara de les rendes del castell i terme d'Almenara i també de 1.500 sous anuals sobre la taula de canvis de València que Na Maria havia estat percebent regularment. N'Arnau adquireix el castell i paga una suma de cent “besants” a la Corona amb una guarnició de sis homes. La possessió és indefinida fins a la plena recuperació de la inversió⁶³. L'any 1261 el castell d'Almenara va ser entregat a N'A. de Monsonis, amb l'ordre d'establir “dues guaytas duplices⁶⁴”. L'any següent, el 19 d'abril de 1262

⁶⁰HUICI, A.; CABANES, D.M.; *Documentos Jaime I*, vol. III, Saragossa, 1978. HUICI, A.; CABANES, D.M., *Documentos de Jaime I*, 1976, núm 655, pàg. 144-145-146.

⁶¹HUICI, A., CABANES, D.M., *Documentos de Jaime I*, vol. III, Saragossa, 1978, núm. 677, pàg. 167.

⁶²LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media. Materiales i técnicas constructivas*, vol. II, pàg. 83.

⁶³ACA, Jaume I, Reg. Canc. 11, fol. 222, pub. BURNS, R. I., *Els fonaments del regne croat de València, rebel·lió i recuperació 1257-1263: Diplomatarí del regne croat de València, els documents registrats del seu conqueridor, Jaume I, 1257-1276*. València, 1995. pàg.

⁶⁴ACA, Reg. 13 fol. 174, pub. LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media. Materiales i técnicas constructivas*, vol. I, pàg. 88.

l'alcaid del castell baix les ordres del rei és En Doménec Llòpis de Portalés, amb En Ferran de Brusca amb el càrrec de batlle i En Guillem d'Arcaina justícia⁶⁵. En Doménec Llòpis de Portalés apareix documentat amb possessions de cases i terres en Almenara abans de 1258⁶⁶. L'1 de març de 1262, En Gil Ximén, batlle de la corona de la governació deçà del Xúquer li pagà 1.000 sous de València per la possessió del castell⁶⁷, a invertir en l'abastiment de queviures per al castell: aliments, aigua, armes i d'altres mitjans indispensables per a fer front a les revoltes o a qualsevol tipus de perill⁶⁸. En 1268 el rei va concedir a En Sancho Pérez de Ribabellosa per vida el castell d'Almenara amb tots els rèdits, ingressos i demandes del seu districte, amb la custòdia del castell, però amb l'obligació de gastar 100 sous tots els anys per al seu manteniment. La donació es va efectuar en compensació de les terres que tenia en Almenara i que s'atorgaren a Na Maria Eximen, de 200 sous reals anuals, consignades sobre el tribut dels jueus de Morvedre⁶⁹. Va obtenir la plaça fins l'any 1279 ja que, el 19 de juny d'aquest any apareix com l'alcaid de Xèrica i li comuniquen que no deu exigir dret de cena ni de redempció d'exèrcit als veïns d'Almenara⁷⁰.

Per nos et nostros damus et concedimus vobis, Sancio Petri de Ribaveylosa, diebus omnibus vite vestre, castrum de Almenara cum omnibus redditibus exitibus, et iuribus eiusdem castri, et que nos in ipso castro et terminis suis habemus et habere debemus et habere debemus aliqua racione; tali modo quod pro ipsis redditibus, exitibus, et iuribus, et iuribus illud castrum custodiat, et eciam in unoquoque anno diebus omnibus vite vestre ponatis in opera ipsius castri centum solidos.

⁶⁵ACA, Jaume I Reg. Canc. 12, fol. 59 rv (19-abril-1262).

⁶⁶ACA, Reg. 9, fol. 62v, pub. HUICI, A.; CABANES, M.D., *Documentos de Jaime I*, Saragossa, 1982, pàg. 133., núm. 1043. Huici, A., *Colección Diplomática*, núm. 779.

⁶⁷ACA, Jaume I Reg. Canc. 14, fol. 13v (1-3-1262) Saragossa, Kalendas març MCCLXII.

⁶⁸LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media. Materiales y técnicas constructivas*, vol. I, pàg.120-127.

⁶⁹ACA, Real Cancillería, registro núm. 21, fol. 150 v, Valencia IV Kalendas, junio MCCLXXVIII, púb. BURNS, R.I., *Els fonaments del regne croat de València, rebel·lió i recuperació 1257-1263: Diplomataris del regne croat de València, els documents registrats del seu conqueridor, Jaume I, 1257-1276*. València, 1995. pàg.

⁷⁰ACA, Real Cancillería registro núm. 41, fol. 93 Vº, Valencia XIII Kalendas julio MCCLXXIX. pub. VALLET PUERTA, V., *El señorío de Chelva y sus señores. Siglos XIII y XIV. Los linajes de los Azagra y los Jérica*. València, 2009. COSTA, P., *La casa de Xerica i la seva política en relació amb la monarquia de la corona d'Aragó (s. XIII-XIV)*, 1998.

Et sic habeatis et teneatis castrum predictum pro nobis, cum omnibus supra distis, toto tempore vite vestre.

Promittentes vobis quod dictum castrum vobis non auferremus nec emparabimus nec aliqua eciam de predistis; immo illud castrum cum omnibus reditibus, exitibus, et iuribus ante dictis faciemus vos et vestros habere et tenere pacifice toto tempore vite vestre.

Mandantes universis et singulis hominibus dicti castri et terminorum suorum presentibus et futuris quod de cetero vobis respondeant de omnibus et singulis supra dictis et cui volueritis loco vestri et non alii, toto tempore vite vestre, ut superius continetur⁷¹.

1.1.6. Revoltes mudèjars de 1276.

L'any 1276 es va produir novament una gran revolta dels musulmans valencians sufocada per Pere el Gran, el final de la qual completà la conquesta en profunditat de la zona meridional del Regne. Enric Guinot explica que van ser moments de grans canvis que van produir un buidament en molts pobles d'habitants musulmans, dels quals sols foren restablerts una part després del perdó amb cartes de protecció, atorgades per la monarquia⁷². Després de les revoltes molts musulmans van ser desplaçats en massa cap a la serra d'Espadà o a l'interior de la Marina⁷³. En aquest moment històric es documenten conflictes entre els musulmans i cristians, sobretot assalts o barreigs a les moreries en tot el regne⁷⁴. Un dels casos més destacats va ser l'assalt a la moreria de València de l'any 1276. Aquest va provocar la despoblació fins al 1278 en què començà a

⁷¹Document 812ª València. 22 April 1268. Reg. 15, fol. 94v. MF: 782. Datum Valencie, X^d kalendas Madii, anno domini MCCLX octavo. Modern title: *Donatio Sancii Petri de Ribaveylosa ad vitam*.

⁷²GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblaments medievals valencianes*, pàg. 26

⁷³GARCIA MARSILLA, J.V., *Vivir a credito en la Valencia medieval. De los origenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. 2002. Univ. Valencia, 2002, pàg. 20.

⁷⁴GUINOT, E.; FERRAGUD, C. *Llibre de la Cort del justicià de València (1280-1282)*, Universitat de València i Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2008, pàg. 120, núm. 10.

habitar-se amb la confirmació dels privilegis que ja posseïen, atorgats el 16 febrer per Pere I. Com a reacció a aquests atacs, es va produir la sublevació musulmana de 1276-78 per tot el regne. Per la descripció d'uns testimonis d'Almenara l'any 1280 en el llibre de la Cort del Justícia, coneixem de primera mà el que va passar en la zona durant les revoltes, N'Arnau Suau el prevere d'Almenara, En Ramon Vidal notari d'Almenara, N'Eximen Pérís, senyor de Xilxes, N'Eximén Lopiz de Borriana, En Pere Ferragut, En Ramon Escrivà i uns altres, descriuen les revoltes i l'assalt a les poblacions, a partir de les qual els musulmans de Xilxes sol·licitaren ser batejats per por ha ser convertits en esclaus⁷⁵. En algunes ocasions els barreigs van suposar l'esclavització i la venda de molts mudèjars, alguns de forma legal en el cas de *moros de guerra*, però altres vegades *moros de pau* eren assaltats de forma il·lícita per prendre'ls com a captius, malgrat els esforços del rei per impedir-ho aquests conflictes van ocasionar la conversió al cristianisme dels musulmans de Xilxes i la dotació de carta de protecció el 21 d'octubre de 1276 als musulmans que quedaven en Almenara. Així Pere III dóna carta de protecció i salvaguarda als musulmans de l'alqueria de Fesc en el terme d'Almenara⁷⁶, perquè continuen vivint en aquest lloc amb les mateixes condicions d'abans, amb la protecció de les seues persones i les seues propietats i en pau amb els cristians:

Infans Petrus, etc., fidelibus suis universis officialibus et subditis nostris ad quos presentes pervenerint, salutem et gratiam. Noveritis nos recepisse universos sarracenos alqueria de fesch, que est in termino Almenare, cum omnibus bonis et rebus eorum, in nostro guidatico et comanda. Quarum mandamus vobis predictis

⁷⁵A. de Suau, prevere d'Almen[ara], testimoni, jurà e dix que él[...] guerra de moros passada, a demanda e soplacació de moltes persones [...] qui ladoncs estaven e abitaven [...] de Xilxes. Per pahor[...] babtisme, que cristians volien ésser.-- e així totes les persones de moros qui eren ladoncs en aquel loch reeberen babtisme”. Ens parla, a més, de l'atac d'aquest lloc per “moros de guerra”, és a dir, moros rebels: “E el / disapte/ ladoncs primer vinent moros de guerra a peu e a cavyl vinguren ací e combateren-los rège[u] per II vegades, e puis anaren-se'n, e el dicmenge subsegent tots [dits] moros anaren-se'n ves Murvedre los uns e los altres ves Burriana.” Ramon vidal notari d'Almenara, corrobora el testimoni d'Arnau de Suau i afegeix: “bateyà e donà babtisme en la esgléya de Xilses, (...) aq[uest] mes d'abril primerament auràa III ans”. DIVERSOS AUTORS, *Llibre de la Cort del Justícia de València*, Universitat de València, Fons històriques Valencianes, 2008, pàg. 120.

⁷⁶SOLDEVILA, F., *Pere el Gran: El regnat fins a 1282*, 1985, pàg. 17. TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València, 1999.

sarracenis vel bonis aut rebus eorum, nullum malum vel dampnum faciatis nec fieri permitatis. Immo easdem et bona eorum manuteneatis et deffendatis. Item, tamen predicti sarraceni malum non faciant christianis. Ita vero quod predicti sarraceni resideant in dicta alquarea. Datum valentie, XII°. Kalendas novembris anno Domini M.^o CC.^o LXX.º VI.º 77.

De la mateixa manera, s'expedeixen cartes de protecció a altres alqueries per tot el Regne⁷⁸. Enric Guinot explica que el text de la carta de protecció atorgada a l'alqueria de Fesc és molt sobri i no va més enllà de perdonar els musulmans sublevats, protegir-los i com a molt, confirmar les mateixes condicions que hi tenien abans dels fets. Considera que l'alternativa, per al monarca, era taxativa: o els musulmans eren expulsats i el lloc era repoblat amb cristians, o se'ls mantenia. Per tant, havia de produir-se un nou pacte d'establiment de la població malgrat que, en el seu text no s'hi detallaren novament les relacions d'obligacions i franqueses i sols fa una referència a les que hi tenien fins aquell moment⁷⁹. Hinojosa Montalvo comenta que, encara que es van respectar nombrosos aspectes de la societat musulmana no va haver uniformitat legal ni els mateixos privilegis per a totes les aljames. No obstant, es va mantenir sempre la protecció oficial cap a aquestes minories a través dels Furs i Observances, com s'arreplega en les primeres redaccions dels Furs d'Aragó⁸⁰. Ferran Soldevila documenta que la protecció reial va arribar fins a aquells musulmans valencians que volien abandonar el país i anar-se'n a altres zones de majoria islàmica. El 17

⁷⁷ACA, Real Cancillería Registro, núm. 38 fols. 62 v. pub: GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, document núm.172, pàg. 358-359.

⁷⁸El 8 de març de 1276, Jaume I perdona els musulmans d'Orxeta i Polop després de la seua rebel·lió. El 2 abril 1276 Jaume I es informat de la rebel·lió dels musulmans del terme de Penàguila. El 27 juny de 1276 l'infant Pere d'Aragó pacta les condicions d'establiment i pacificació dels musulmans de la serra d'Eslida, després de la revolta general d'aquells anys i fixa les condicions generals de poblament. El 25 agost de 1276, el rei Pere "el Gran", atorga carta de protecció a Benissanó, Llombai per la passada rebel·lió. El 29 agost, concedeix carta de protecció als musulmans d'Altura, Viver, Caudil i Novalitxes perquè puguin tornar a establir-se a les seues cases i propietats en les condicions d'abans de la seua rebel·lió. El 1277, 15 febrer, atorga carta de capitulació i establiment dels musulmans de Serra, després d'haver-se revoltat aquests contra els cristians. El 12 setembre 1277, la capitulació dels musulmans en la revolta del castell de Montesa.

⁷⁹GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, pàgs. 25-26.

⁸⁰HINOJOSA MONTALVO, J., "Los mudéjares en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I", pàg. 176.

d'octubre, Pere el Gran va ordenar als seus oficials i súbdits del Regne de València que no posaren obstacle als musulmans de Montesa o d'altres llocs, que volgueren passar per mar a altres regnes. L'única condició que havien d'exigir-los era que els mostraren l'albarà del batlle de València, probatori d'haver pagat els drets acostumats pels béns que s'emportaven⁸¹.

1.1.7. Els vaivens d'Almenara (1279-96).

El 27 de juliol de 1279 En Roderic Eximen de Luna, procurador del Regne de València nomenat per Pere III, rep en feu la plaça d'Almenara⁸². Pere el Gran li va concedir en feu el castell d'Almenara amb la seua fortalesa, alqueries, homes, rendes i drets a canvi de fer-li servei amb un cavall armat mentre que el rei ho requerira i de concedir-li la potestat sobre aquest castell, segons els usos de Barcelona, tantes voltes com la sol·licitara⁸³; lloc on li va permetre, en març de 1281, ficar en *iudicio et extra iudicio* a qualsevol dels capturats en aquest terme, i li va concedir a més tots els drets exercits d'antic pel rei sobre la dita plaça⁸⁴.

⁸¹SOLDEVILA, F., *Pere el Gran: el regnat fins a l'any 1282*, pàg. 82.: “Després de les revoltes es protegeix als musulmans que es queden però també, es reforcen les defenses contra possibles agressions. El 27 d'octubre el rei Pere mana als alcaids dels castells del regne de València que hi deixen entrar Arnau d'Armentera, per veure i reconèixer-ne l'estat en què es troben quant a la defensa, les vitalles, etc.”

⁸²ACA, Real Cancillería Registro, núm. 44, fol. 150, Valencia VI Kalendas agosto MCCLXXIX. púb: SANZ DE LA MAZA, R., *La orden de santiago en la corona de Aragón*, pàgs. 84-85. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, 2006, Universitat de València, pàg. 76. Item núm. 184: “*In registro regis Petri, 2 de anno 1281 usque 84, signato cum D, fol. 150, est donatio in feudum facta Roderico Eximeni de Luna de castro de Almenara cum alqueriis. 6 calenda augusti, anno 1279. Reg. 44. fol.150*”.

⁸³ACA, C. Reg. 44, fol.150 r. (27 de julio de 1279), pub. MOXÓ Y MONTOLIU, F., *La Casa de Luna (1276-1348) factor político y lazos de sangre en la ascensión de un linaje aragonés*, Madrid, 1990, doc. 11.

⁸⁴AComAlm, Apendix documental, doc. 21. “*El 29 de marzo. Donación en feudo del castillo de Almenara a Rodrigo Jiménez de Luna Tarazona, IV Kalendas abril MCCLXXXI. ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 75. “El 1281, 31 de gener. Rui Ximen de Luna convoca als feudataris del regne de València i ell mateix com feudatari. d'Almenara per a l'1 de maig complint les ordens del rei”. ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 16 r. “Rui Ximen de Luna va haver de fer-se càrrec en la defensa del Regne de València front els cavallers de la Unió”. ACA, Real Cancillería Registro, núm. 49, fol. 75. 29 de març. “Donación en feudo del castillo de Almenara a Rodrigo Jiménez de Luna. Tarazona, IV Kalendas abril MCCLXXXI”. ACA, C., R. 70, fols. 93 r. i 101 r.-v., púb. SANZ DE LA MAZA, R., *La orden de santiago en la corona de Aragón*, pàgs. 84-85, “El rei demana a Rui Ximen de Luna que tinguera deu genets armats, dispensant-li de la quantitat destinada al seu sustent”. ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 16 r. complint les ordres del rei, el 31 de gener de 1281, “Rui Ximén de Luna va convocar als feudataris del regne de València i ell mateix com a feudatari d'Almenara per a el*

Carta donació de Roderic Eximen de Luna, 1281, març, 30. Tarazona. Noverint universi quod cum nos, Petrus, Dei gracia rex Aragonum, dederimus et concesserimus vobis, nobili viro Roderico Eximini de Luna, ad feudum cum instrumento nostro, ut in eo continetur, castrum de Almenara cum terminis, pertinenciis et iuribus ipsius castri, concedimus vobis, dicto Roderico Eximini, et vobis licenciam damus quod possitis petere in iudicio et extra a quibuscumque detineantur in terminos, hereditates et alia iura que nobis pertinebant racione dicti castri ante predictam donacionem et que modo ad vos spectant racione predictae donacionis. Ita quod vos possitis ipsos terminos, hereditates et alia iura petere et recuperare quem ad modum nos possemus ante predictam donacionem, cedentes in hiis omnia loca nostra. Mandantes quod jni qui tenent seu possident aliquas possessiones in termino dicti castri teneantur si de ipsis possessionibus agatur coram nobis vel iudicem a vobis dare, respondere et iuri parere sicut coram nobis ante dictam donacionem facere tenebantur. Data Tirassone, IIII nonas aprilis, anno Domini millesimo CC° LXXX primo. Magister Arnaldus⁸⁵.

El 1287 el rei compra a En Roderic Eximen de Luna la plaça d'Almenara⁸⁶, amb les seues alqueries de La Llosa i de Fesc, a canvi d'hipotecar la torre, vila i aldea de Moriello i el castell de Rosca i Ena⁸⁷. El 27 de febrer En Guerau de Cabrera procurador de les terres situades *citra Xucarum*, apareix amb ordres expresses de no impedir a En Pere d'Olivella l'ús del *mer imperi* en els llocs d'Almenara, Onda, Castelló, Cabanes, Betxí,

I de maig".

⁸⁵ACA, C, Reg. 49, fol. 75r., Carta donació de Roderic Ximen de Luna, pub. CABEZUELO PLIEGO, J.V, *Poder Público y administración territorial en el reino de Valencia, 1239–1348. El oficio de la Procuración.*, 1998, pàg. 299. Doc. 21, 1281, març, 30. Tarazona. "Pedro III concedeix a Rui Ximen de Luna, procurador del Regne de València, certs drets exercits per el rei sobre el castell d'Almenara".

⁸⁶AComteAlm, A 21, fol. 2.v.

⁸⁷LÓPEZ RODRÍGUEZ, C, *Liber Patrimonii Regii*, 2006, Universitat de València, pàg. 76. Item núm 187.

Vilafamés i uns altres més⁸⁸. El 23 d'agost de 1290, En Guillermo de Vilaragut passa a tenir el càrrec d'alcaid del castell d'Almenara⁸⁹, fins el 4 de març de 1291 moment què, Jaume II va vendre a la seua esposa la reina Na Isabel, el castell i la vila d'Almenara⁹⁰. Plaça que va obtenir fins l'any 1292-93, a conseqüència de la venda del senyoriu d'Almenara per Jaume II a En Francesc de Proixida, amb les mateixes condicions amb les que va posseir Roderic Eximen de Luna pel preu de 220.000 sous moneda reial de València⁹¹. L'any 1295 Francesc de Proixida torna al rei el castell d'Almenara i li dóna la quantitat de 136.000 sous barcelonesos⁹². L'any 1296, en el mes d'octubre, Jaume II signa àpoca a Francesc de Proixida amb la quantitat de 220.000 sous pel castell d'Almenara⁹³.

Aquests continus canvis en la titularitat del senyoriu d'Almenara, que impedièn la identificació entre els llinatges nobiliaris amb el domini territorial i que no feien sinó accentuar la inestabilitat del grup senyorial⁹⁴, acabaran amb la possessió definitiva del territori per part de la família Proixida, però les successives transmissions i divisions hereditàries, ocasionades per un règim successori que imposava el repartiment del patrimoni familiar entre tota la descendència, provocaran futures disputes familiars. Durant el final del segle XIII, es produeix un reforçament de les estructures feudals a causa de l'establiment definitiu de la seguretat interna del Regne després de l'aclaparament de les últimes grans revoltes musulmanes i també, per la pressió de la classe aristocràtica que obté del rei la concessió feudal de nombrosos castells tinguts fins aleshores per alcaids. És el moment en què es multipliquen les prestacions d'homenatge exigides als vassalls que habiten en els diferents senyorius⁹⁵.

⁸⁸ACA, Real Cancillería Registro, núm. 70, fol. 64r

⁸⁹ACA, Real Cancillería, Registro, núm. 81, fol. 164 Vº, Valencia X. Kalendas septembris MCCXC. pub., LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, Universitat de Valencia, 2006, pàg. 226, núm. 1.042.

⁹⁰LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, pàg. 76. núm. 185.

⁹¹LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii: Núm.186. Gener 1293*.

⁹²LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii: Núm 188. Decembre 1295*.

⁹³LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii: Núm. 189. Octubre 1296*.

⁹⁴FURIÓ, A., "Senyors i senyories al país Valencia al final de l'edat mitjana", *Revista d'Història Medieval*, 1997, pàg. 108.

⁹⁵GUICHARD, P., "El siglo XIII valenciano: del sistema socio-político "tributario-mercantil" musulmán al regimen señorial y feudal crustiano. Desigualdad y dependencia. La periferización del mediterráneo occidental (s.XII-XIX)". *Areas, revista de ciencias sociales*, 14-16 maig de 1984, pàg. 58. GUINOT I RODRÍGUEZ, E., "Origen i evolució del feudalisme al Maestrat de Castelló (s. XIII-XV)", *Estudi General*, 1986, núm 5-6, pàg. 314. GUICHARD, P., *Les musulmans de Valence et la reconquête (XIè-XIIIè siècles)*, vol. 2, Damasc, 1991.

1. 2 Les alqueries del districte d'Almenara.

En aquest apartat analitzem les alqueries o llocs de poblament i hàbitat del districte del castell d'Almenara. Les alqueries del districte del castell es troben integrades en dos gran zones, depenent del sistema hidràulic al que pertanyen, és a dir, el sistema hidràulic de la font de La Llosa al Nord del castell i el sistema hidràulic de la font de Quart al Sud. Tenint en compte aquesta distribució geogràfica l'estructura d'aquest apartat comporta primer l'anàlisi de les alqueries pertanyents al sistema hidràulic de la font de La Llosa al Nord, la distribució de les seues aigües i les fonts documentals, així com la seua interpretació. Per continuar amb l'anàlisi de les alqueries de la zona Sud del castell dependents del sistema hidràulic de la font de Quart.

1.2.1 L'àrea Nord del castell d'Almenara: Xilxes, La Llosa, Magranet i la Ràpita.

Les alqueries ubicades al Nord del castell d'Almenara es troben vinculades al sistema hidràulic de la font de La Llosa. Les alqueries o zones d'hàbitat depenent d'aquest sistema hídric i que coneixem a través de la documentació existent, són: l'alqueria de Cilx, alqueria de Mezmuda, l'alqueria d'Alagena, l'alqueria Raal, l'alqueria d'Alcúdia, l'alqueria de La Llosa, l'alqueria de Magranet i el complex de la Ràpita.

A. Les alqueries de Xilxes. Fonts documentals.

En el municipi de Xilxes es troben concentrades una sèrie d'alqueries documentades en el llibre del Repartiment, que són: l'alqueria de Cilx, l'alqueria de Mezmuda, l'alqueria d'Alagena, l'alqueria Raal, l'alqueria d'Alcúdia.

L'alqueria de Xilxes es documenta en el llibre del Repartiment en data de 14 de febrer de l'any 1238, en una donació a N'Eiximenis Pere de Daroca:

*Eximinus Petri de Darocha. Alqueriam de Silx, cum furnis et molendinis. Xiiiio. Kalendas febroarii*⁹⁶.

Un any després, el 3 de gener de 1239 es documenta la donació del territori amb les cinc alqueries a N'Eiximen Pere de Daroca:

“A Eixeméni Pereç, Daroquí, un lloc junt a Almenara que s'anomena Xilxes amb les quatre alqueries que li pertanyen anomenades Mazmuda, Alajena, (Alhara), Raal i Alcúdia”.

Pierre Guichard, documenta l'existència de les alqueries de Mezmuda, Raal, Alajena i Alcúdia en el terme de Xilxes⁹⁷.

L'any 1357, va ser atorgada al cavaller En Gilabert de Centelles: *In venditionum regis Petri 3, de anno 1353 usque 58, fol. 122, est venditio, facta per regem 9 maii 1357. Gilaberto de Scintillis de loco de Chilches, quem noviter emerat a Petro de Montecateno cum jurisdictione, pretio 140.000s. Reg. 993, ff. 122-124 v*⁹⁸.

L'alqueria de Xilxes va ser atorgada a N'Eiximen Pere de Daroca amb els seus forns i molins. A partir d'aquesta donació Xilxes es desvincula del castell d'Almenara. Fins que, per herència familiar passa a formar part de la família senyorial dels Proixida, a partir d'un contracte matrimonial del 27 de juliol de 1444. Serà en aquest moment quan la baronia de Xilxes passa a formar part del comtat d'Almenara.

La ubicació de les alqueries documentades del terme de Xilxes (fig.3) es pot conèixer a través de la toponímia, la disposició de la séquia Major de Xilxes i els seus braços i de la traça dels camins. L'alqueria de Cilx es troba situada en la trama de la vila de Xilxes. L'alqueria anomenada de Raal és probable que es trobara en la partida de Ràfol. La séquia Major passa per aquesta partida i ixen braços que desemboquen en la zona de marjal. A més, es

⁹⁶CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Llibre del Repartiment del Regne de València*, II, Registro 6 del A.C.A., Saragossa, 1979, pàg. 33. núm. 0056.

⁹⁷GUICHARD, P., *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barral Editores, 1976, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València, 2001.

⁹⁸LÓPEZ RODRIGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, Universitat de València, 2006, pàg.249: núm 1.133., 1. COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, vol.3, Barcelona, 1978, cap. LXXVII, pàg. 126.

troben una trama de camins connectats en la zona: el camí a Ràfol que va fins a Xilxes i creua amb el camí a la Mar i amb la senda Forcada i amb el camí Palmeral. L'alqueria de l'Alcúdia podria situar-se en l'espai de tres partides contínues a causa de la variació del topònim: a la partida dita de l'Alcúdia pròxima al camí del Serradal i on es troba la séquia de les Llimeres, en la partida dels Alcudions, o en la partida de les Alcudioles. O bé, podria ubicar-se en l'origen de la séquia de l'Alcúdia que ix de la font dels Pouets vora al camí de La Llosa a Xilxes i travessa el terme d'Oest a Est fins abocar a la marjal amb una orientació dels canals en forma d'estrella. Malgrat que les alqueries de Mez muda i Alagena, no han conservat el topònim al terme, podrien situar-se en la zona del camí dels Horts i camí o partida de Ràfol.

Figura 3. Mapa de Xilxes. Material inèdit.

B. L'alqueria de La Llosa. Fonts documentals.

El documents que ens proporcionen informació de l'existència de l'alqueria de La Llosa es troben en el llibre del Repartiment. On es nomenen cinc donacions d'aquesta alqueria atorgades per el rei Jaume I al llarg de l'any 1248, que tractem a continuació: El dia 19 de juliol de 1248, el rei Jaume I, atorga als germans En Bernat i En Guillerme Suau⁹⁹ i als germans En Poncio El Tort i En Gerard El Tort, així com a En Joan de Calongia i a En Ramon Suau una casa a cadascú en l'alqueria de La Llosa, situada en el terme d'Almenara. I entre tots, deu jovades de terra de regadiu i unes altres deu jovades de terra de secà, en el terme de la mateixa alqueria.

Bernardus de Suavi: quadam casale molendinorum in Losa, termino Almenare, et unum ortum supra predictum molendinum, pro mediate francha et libera, sine missione domini regis, et pro orto ab rationem de decem solidis ab iovata. XIII kalendas septembris (//)¹⁰⁰.

El mateix any atorga a En Bernat Suau: certa casa i molí¹⁰¹ a l'alqueria de La Llosa, situada en el terme d'Almenara, i un hort junt a dit molí, per mitat franca i lliure, sense pagar tribut algun al rei, i per l'hort a raó de deu sous la jovada.

Anno nativitatis domini M^o.CC^o.XL°.octavo, decimo kalendas marcii. In xativa. (0754) (Bernardo, Raimundo y Guillelmo de Suavi, fratibus, et Poncio d'en Tort et Geraldo d'en Tort, fratibus, et Iohanni de Calongia et Raimundo Sauavi: singulas domos in alcheria de la Losa, que est in termini de Alm)¹⁰².

⁹⁹Faubell comenta que aquests Suaus que en llatí apareix escrit com Suavi, i la traducció al valencià és Suau, podrien tenir relació amb la nomenada fonteta de Suai ubicada en la partida de la Ràpita en el terme de La Llosa.

¹⁰⁰CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Libre del repartiment del regne de València*, II. Registro 6 del ACA, pàg. 89, núm. (0532).

¹⁰¹Faubell considera que el molí del Carcau seria posterior.

¹⁰²CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Libre del repartiment del regne de València*, II. Registro 6 de l'ACA, pàg.115.

El dia 18 de febrer de 1248 a Xàtiva, el rei deixa, així mateix, als germans En Bernat, En Ramon i En Guillerm Suau, una casa a cadascú a l'alqueria de La Llosa situada en el terme d'Almenara.

Bernardus de Na Martina: domos in Muroveteri et III iovatas et mediam terre et mediam vinearum et unam caficiatam de maiols et quasdam domos in Llosa et ortum duaram fanecatarum. Nonas augusti (//)¹⁰³.

El dia 5 d'agost de 1248 atorga a En Bernat de Na Martina, cases en Morvedre [Sagunt] i quatre jovades i mitjà de terra i mitjà de vinya i una cafissada de mallols i algunes cases en La Llosa i un hort de dos fanecades.

P. Flandina: domos in Muroveteri, franchas, ey III iovatas terre minus octo fanecates; quarum, unam iovatam est in termino de Llosa, in regadivo; et residue, in termino Muriveteris. Et II fanecatas orti. XVI kalendas septembris (//)¹⁰⁴.

El dia 17 d'agost deixa, A. P. Flandina unes cases franques a Morvedre i tres jovades de terra menys huit fanecades, de les quals, una jovada de regadiu es troba en el terme de La Llosa i les restants en el terme de Morvedre i dos fanecades d'hort.

L'alqueria de La Llosa apareix novament documentada l'any 1287 en el document de donació al cavaller En Roderic Eximén de Luna. El rei Jaume II va comprar a Roderic Eximén de Luna la plaça d'Almenara, amb les seues alqueries de La Llosa i de Fesc, i hipoteca la torre, vila i aldea de Moriello i el castell de Rosca i Ena. Fins que l'any 1292-93, Jaume II ven l'alqueria de La Llosa a En Francesc de Proixida.

“Item núm. 187: (Al marge d'una l'atra ma posterior) este castillo con sus alquerias de Llosa y de Fesch lo habia comprado d. Jaime 2º

¹⁰³CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Libre del repartiment del regne de Valencia*, II. Registro 6 de l'ACA, pàg.80, núm. (0454).

¹⁰⁴CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Libre del repartiment del regne de Valencia*, II. Registro 6 de l'ACA, pàg.80, núm. (0458)

a don Rodrigo Eximen de Luna, según el debitorio que de parte del precio le formó a 14 de las calendas de febrero de 1294 (y se halla al f.224 [-225v] del registro núm. 262), hipotecando S.M. La torre, villa y aldea de Moriello y el castillo de Rosca y Ena¹⁰⁵”.

En aquest document s'especifica que La Llosa és una alqueria pertanyent al castell d'Almenara, per la qual cosa forma part del seu districte. Del recompte de cases repartides entre els particulars ix la següent taula fig. 4:

Particulars	Inmobles
Bernat de Suau ¹⁰⁶ .	3 cases i un molí
Guillerm de Suau	2 cases
Poncio el Tort	1 casa
Gerard el Tort	1 casa
Ramo Suau	2 cases
Joan Calongia	1 casa
Bernat Na Martina	Unes cases

Figura 4. Taula de donacions de La Llosa. Material inèdit.

Atenent a les donacions que es conserven del llibre del Repartiment, el monarca Jaume I reparteix deu cases de l'alqueria anomenada de La Llosa que pertany al districte d'Almenara. Més “unes cases” sense especificar la quantitat a En Bernat de Na Martina. Desconeixem si hi havia més cases en aquesta alqueria. Si suposem que unes cases és una casa, (tal i com és comptabilitza en els documents medievals alhora d'elaborar els recomptes demogràfics quan es menciona “unes cases”) el càlcul que ix és de 11 cases entregades d'aquest assentament. L'únic immoble nomenat com de servei al públic al que s'al·ludeix és un molí però, no s'especifica de quina classe és: gra o oli, ni la seua ubicació o les característiques de l'immoble, número de moles, etc. La terra que és repartida es descriu com a terra cultivable de regadiu i de secà i es destaquen les tipologies de terra regadiu, hort i secà. En les donacions es documenten un

¹⁰⁵LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, pàg. 76.

¹⁰⁶ACA, Jaume I Reg. Canc. 12, fol. 59 rv. (19-abril-1262). Data sobre els germans Ramon i Bernat Suau, que apareixen en aquestes donacions de l'Alqueria de La Llosa: El succés està documentat el 19 d'abril de l'any 1262.- Ramón de Suau acusa en Almenara als germans Bertrand i Joan Renalt de matar a Bernat Suau. Els oficials de la vila: Doménech Llop(is) de Portalés, alcaid; Ferran de Brusca, batlle i Guillem d'Arcayna, justícia presenten el cas en València.

total de: 11 jovades de regadiu, un hort amb terra de regadiu, ubicat al costat del molí i un hort de dos fanecades. Junt a 10 jovades de terra de secà.

Aquesta alqueria de La Llosa ha conservat el topònim en l'actual població on es trobava ubicada actualment, la vila de La Llosa (fig.5). Situada entre el camí a Xilxes i la zona d'horta a l'Est, i la muntanya del Calvari i el camí a la Vall d'Uixó a l'Oest. A uns metres al Nord de la població es troba el paratge del Carcau amb la font de La Llosa o Redona i al Sud el Pla de La Llosa.

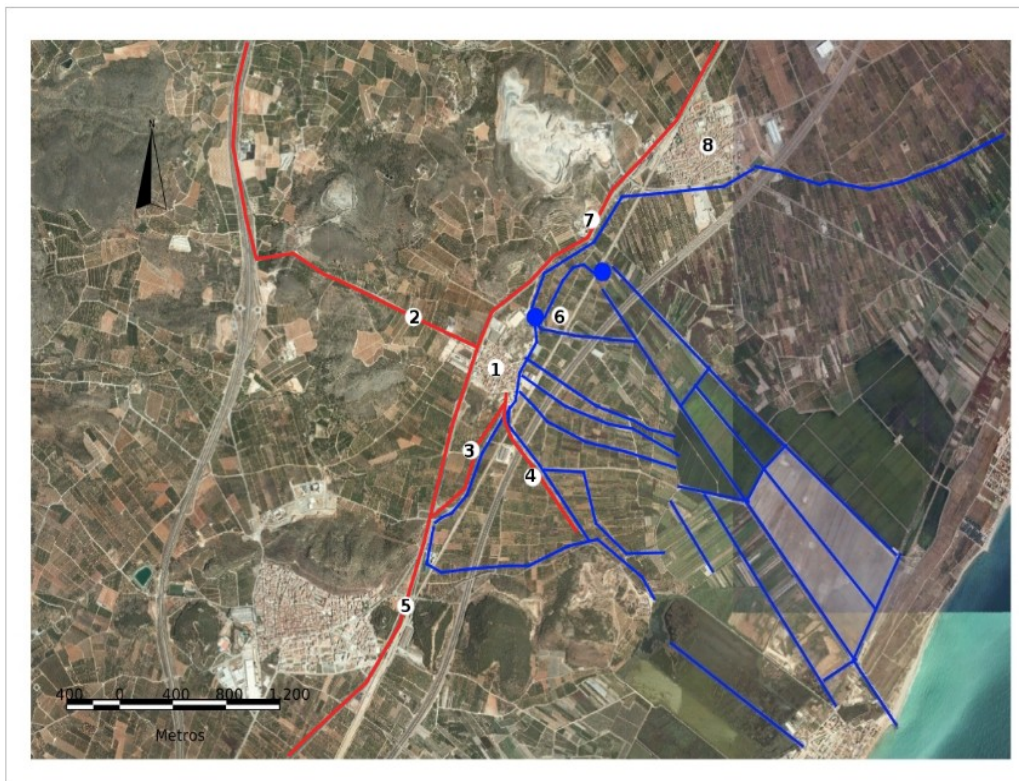

Figura 5. Mapa de l'alqueria de La Llosa. 1 La Llosa, 2 camí Uixó, 3 camí Mangraner, 4 camí Ràpita, 5 camí Reial, 6 paratge del Carcau, 7 camí Xilxes, 8 Xilxes. Material inèdit.

C. L'alqueria de Magranet. Fonts documentals.

Sobre L'alqueria de Magranet comptem amb un document de donació que mostra la seua existència en el districte d'Almenara i dues descripcions posteriors que ens proporcionen informació descriptiva de la variació de la

seua zona. Així doncs, apareix documentada l'any 1270 el dia 31 de juliol. La font es troba transcrita per Juan Balbas Cruz:

“31 de juliol. Atorgament a Arnau Ferrer clergue d'Almenara d'un forn en l'alqueria de Magranet, terme d'Almenara, a cens de 7 sous anuals¹⁰⁷”.

L'any 1365 aquesta zona es documenta en el testament d'En Berenguer Clavell convertida en una partida agrícola:

*Etiam dimitto predicto Jacobo Calvell precium illarum vinearum
Plans de La Llosa que quondam fuerunt Benedicti Aleytor et Jacobi
Palau sicut comfrantantur ex una parte cum vinea Dominisci
Barberá, alia cum vinea Deu Tortunyo, alia cum vinea sedmi[]
Andree Lopiz...*

L'any 1699 en el llibre d'arrendaments del Comtat d'Almenara de la Baronia de La Llosa es descriu la zona, es troba plantada de cultius de diverses tipologies i el terreny dividit per cafissades. Es descriu una zona que es diu “lo Clot” i la ubicació d'unes basses d'aigua entre el camí, la séquia Major a Magranet i la muntanya¹⁰⁸.

En la donació realitzada l'any 1270 s'esmenta l'alqueria de Magranet (fig.6) i es comenta que és una alqueria que pertany al districte d'Almenara. Es tracta de l'única donació que coneixem sobre aquesta alqueria. Amb la donació s'atorga un forn al clergue d'Almenara Arnau Ferrer. En la documentació, es nomena solament l'existència d'un forn per la qual cosa, desconeixem el número de cases o altres immobles en l'alqueria. Respecte a el topònim de Magranet considerem que probablement tinga relació amb el topònim actual del camí Mangraners i possiblement, aquest va sofrir variacions amb el pas del temps. Es tracta d'un camí que va d'Almenara a La Llosa en la zona Nord-est del castell d'Almenara i al costat de l'antic camí Reial, entre les partides del Cabecet de Feliu i el Pla de La Llosa. A més, al considerar la informació descriptiva del llibre d'Arrendaments de 1699, que descriu el tram de la séquia

¹⁰⁷ARV, Real 613, fol. 32. pub. BALBAS CRUZ, J. A. *El Libro De La Provincia de Castellón, Antiguiedades*, Ed. Fascimil, Caja de Ahorros y Monte de la Piedad de Castellón, Castelló, 1892.

¹⁰⁸AComAlm, A28, Libro de arrendamientos del comdado de Almenara y la baronia de La Llosa 1699.

Major paral·lel al vell camí Reial fins aquesta zona, sospesem que és una zona òptima per a la ubicació de dita alqueria.

Figura 6. Mapa d'ubicació de l'alqueria de Magranet reconstrucció del canal a partir de les descripcions del llibre d'arrendaments de la baronia de 1699. Material inèdit.

D. Xarxa hidràulica de la font de La Llosa o Redona.

La font de La Llosa es troba ubicada en el paratge del Carcau, a 230m al Nord d'aquest municipi. Aquesta font dota d'aigua als municipis de: Xilxes (situat al Nord) i a La Llosa (situada al Sud). D'aquesta font ixen diversos canals amb funció de distribuir el cabdal d'aigua a diverses àrees que mostrem en el croquis inferior (fig.7).

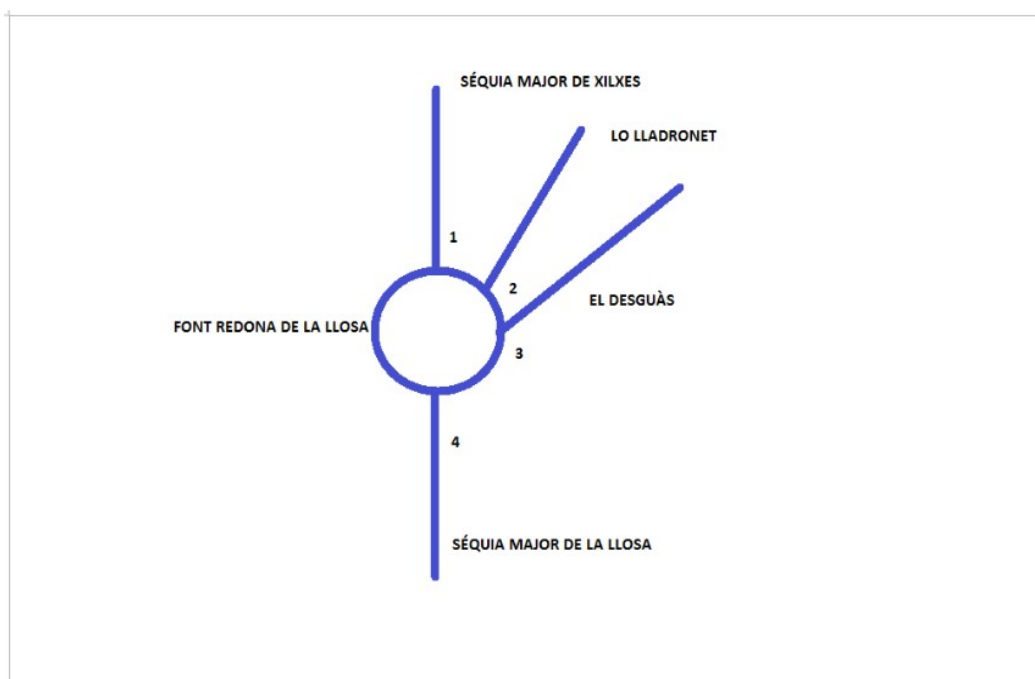

Figura 7. Croquis de la xarxa hidràulica de repartiment de l'aigua de reg de la Font La Llosa: 1. Séquia Major de Xilxes; 2. El Lladronet; 3. El Desguàs; 4. Séquia Major de La Llosa. Material inèdit.

De la font ix la séquia Major a Xilxes (fig.9) que recorre una distància d'un quilometre fins a arribar al terme municipal de Xilxes. La séquia major de Xilxes travessa tot el terme de Sud a Nord, quatre quilometres de distància. El seu canal passa per les partides de: El Bodego, les Jovades, la Vila, les Rovaires i el Ràfol o l'Alqueria. El canal entra en el terme paral·lel al camí de La Llosa fins a arribar a la vila, i ix paral·lel al camí de Ràfol. Uns altres canals que ixen directament de la font són: El canal del Lladronet (fig.8) que abasta a una heretat ubicada al costat de la font, el canal del Desguàs (fig.10) (el barranc natural de la Font). Aquest sense obrar la canalització té un traçat que s'ajunta amb la séquia del Molí fins a desembocar en la marjal. L'últim canal que ix de la font és la séquia Major de La Llosa (fig.11).

Figura 8. Lo Lladronet.

Figura 9. Comporta de la séquia Major de Xilxes.

Aquest canal travessa el terme des de la font fins a la zona Sud del terme de La Llosa (fig.14). La séquia discorre paral·lela al carrer de la Séquia en el seu pas per la població¹⁰⁹.

Figura 10. Comporta del barranc natural de la font o El Desguàs.

Figura 11. Comporta de la séquia Major de La Llosa

¹⁰⁹ GUINOT, E.; SELMA, S., “L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”. *Revista Valenciana d'Etnologia*, núm. 3, pàgs. 100-124.

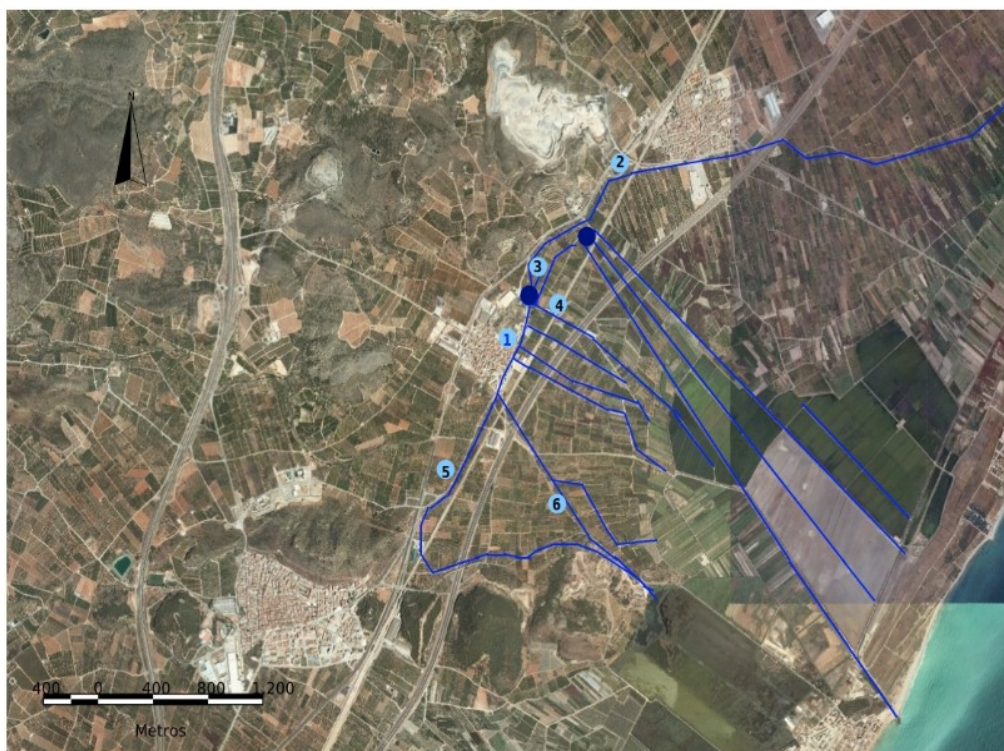

Figura 12. Mapa del sistema hidràulic de la font de La Llosa. 1 Séquia major de La Llosa, 2 Séquia major a Xilxes, 3 Lo Lladronet, 4 Séquia del Molí, 5 Séquia Camí a Almenara (reconstrucció a partir del llibre d'arrendament de la baronia de 1699)¹¹⁰, 6 Séquia a la Ràpita. Material inèdit.

El sistema de distribució d'aigua de la Font de La Llosa (fig.12) en l'actualitat segons l'assessora de la junta de regants de Xilxes, respon a un cicle de 8 dies complets dels quals 5 dies de 24 hores són per al reg del poble de Xilxes i 3 dies són per al reg de La Llosa. A més, actualment, no s'obri la comporta del Lladronet. Segons J. López Alcaide, als anys seixanta del segle XX, la font subministrava 3'5 dies a La Llosa i 4'5 a Xilxes¹¹¹. Aquesta aigua durant els dies de reg es distribueix pels respectius termes, segons la demanda dels regants. Hui en dia, la demanda d'aigua de reg del sistema és menor per l'abandonament d'horts i l'aparició de motors en els dos termes municipals.

¹¹⁰Actualment el tram de la séquia major de La Llosa en la seua zona Sud, es troba modificada per la construcció de la línia ferroviària i els ponts elevats dels camins a la mar de Casablanca que han modificat el paisatge tal i com es descriu en el capbreu de 1699.

¹¹¹ALMAR MELCHOR, A.; LÓPEZ ALCAIDE J.; ESPINOSA ISACH, J.M., *Chilches pueblo de España*, Ajuntament de Xilxes, 1965.

E. Fonts documentals i un passeig pels fets històrics de la font de La Llosa.

La falta de documents de l'època que estem estudiant (segle XIII) sobre la distribució de l'aigua de la font, ens condueix a fer una recerca de la informació i documentació disponible sobre aquesta per adquirir una millor comprensió del sistema de reg en el seu origen. Les diverses fonts documentals i fets històrics transcrits a continuació ens proporcionen informació relativa a la Font de La Llosa i ens ajuda a entendre millor el seu funcionament i distribució. Entre les descripcions d'aquesta font, la més coneguda és la del botànic Cavanilles en el seu pas per La Llosa. Aquest en el seu estudi de "Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia" de 1795-7, sobre la font Redona cita el següent: "...Al Nord de La Llosa naix la font Redona on broten les aigües per diverses parts que formant una bassa quasi circular de 80 palms de diàmetre, a través dels Canals fertilitzen l'horta: un canal cap al Nord en direcció Xilxes i altre cap a La Llosa¹¹²". No obstant, comptem amb un document més antic de l'any 1628 que descriu més extensament dita Font. En ell, es detalla que aquesta es troba situada en una senda que de la població de La Llosa travessa el camí Reial d'Almenara a Nules, dins del terme de La Llosa. Es descriu que la font tenia una gran bassa de desset brases d'amplària i vint-i-una de llargària. A més es descriuen els dos partidors, la ubicació i les seues mesures: El partidor de La Llosa estava a un nivell més baix que el de Xilxes. El de La Llosa estava format per dues pedres d'un pam i tres dits d'amplària, un pam d'amplària i tres pams i mig de llargària al mig de les quals tenia una clevilla amb forma de triangle d'un pam per cada costat. El partidor de Xilxes estava format per dues pedres d'un pam i mig d'alçària i quatre pams i mig de llargària, la clevilla o femella era de forma trapezoïdal i tenia mig pam i un polze per dalt, tres dits per baix i un pam pel costat¹¹³.

¹¹²CAVANILLES, PALOP, A. J., *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid, 1795-7, fol.117*

¹¹³VALLS PLANES, F., "Retalls històrics de Xilxes (I). Apunts i dades per la historia d'un poble". Programa de festes patronals del Stm. Crist de la Jonquera. Xilxes, 1999.

“...s'ha vist entre los dits llochs de La Llossa y Chilches, prop de una senda que travessa del dit lloch de la Llossa al camí real per lo qual se va de la vila de Almenara a les viles de Chilches y Nules, Vilareal altres llochs envars Catalunya, una gran bassa, la qual tindrà de amplària deset brasses a través de lo més ample, poc o menys, y de llargària del un partidor al altre vintyun brassa poc més o menys, la qual bassa vulgarment se diu y nomena la font de La Llosa (...) en la qual bassa se ha vist y atrobat dos partidors o boqueres lo hu dels quals està construit a la part devers del lloch de La Llossa e cassi envers migjorn per lo qual partidor se pren la aygua per a regar les terres y heretats del dit lloch de La Llosa y per la altra boquera lo partidor envers lo camí Real a la part devers tramuntana, per lo qual se va de la dita vila de Almenara a la vila de Nules, se pren la aygua per a regar les terres y heretats de la dita vila de Xilxes¹¹⁴”.

El 30 de juny de 1602, es documenta un conflicte per la divisió del reg d'aquesta font entre la vila de Xilxes i de La Llosa (fig.13). En ell es descriu el testimoni de Mateu Torres moliner del molí fariner de la vila de Xilxes, que comenta va trobar tapat amb guix el partidor de la vila de Xilxes¹¹⁵.

¹¹⁴VALLS PLANES, F., “Retalls històrics de Xilxes (I). Apunts i dades per la historia d'un poble”. Programa de festes patronals del Stm. Crist de la Jonquera. Xilxes, 1999.

¹¹⁵AMA, 140-156 , any 1602, fol. 1-2

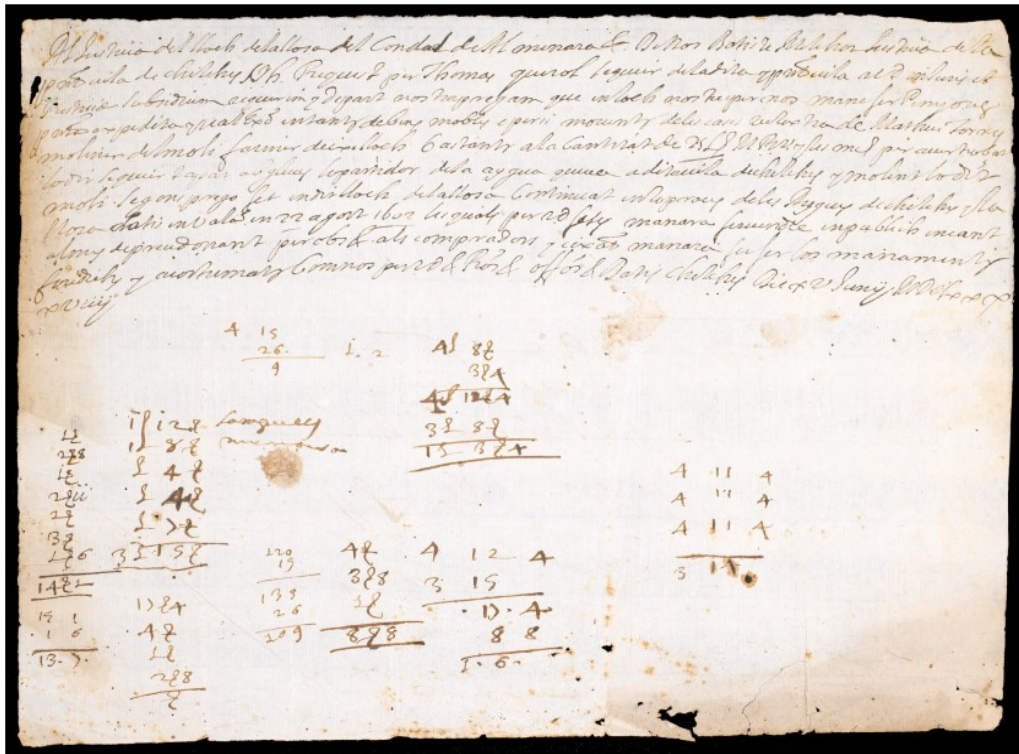

Figura 13. Document denuncia pel trencament de la comporta de la font de La Llosa. Material inèdit.

Aquest document mostra un conflicte patent entre el repartiment i la custòdia de l'aigua de la font entre les dos poblacions. Tenim constància d'un altre conflicte ocorregut en el mateix any, que aporta Luís Cebrián Mezquita, amb més informació sobre la distribució hídrica d'aquesta font. En el seu estudi sobre *Història d'Almenara* transcriu la *Crida* del 29 d'agost de l'any 1602¹¹⁶.

¹¹⁶“Reg de La Llosa i Xilxes.= El següent ban fou publicat en la plaça de La Llosa per un trompeta reial i públic de la ciutat de València: “Ara ojats que us notifiquen y fan a saber a tothom y a cascun en particular, de part de Sacra Catòlica Real Magestat del Rei nostre Senyor e per ella. De part del Illustrissim Escelentissim Sr. En Juan Alfonso Pimentel i d'Herrera compte de Benavent, LLochtinent i Capità General de la present Ciutat i Regne de València, que per aquell a tretze del present i corrent mes d'agost, en la Reial Audència passada, s'ha representat, que prop del lloc de La Llosa hi ha una Font vulgarment dita la Font de La Llosa, en la qual hi ha dos partidors, per medi dels quals se dividedix i partix l'aigua de la dita Font i la que's pren per dit partidor va a la vila de Xilxes, per a l'us i servici dels particulars de dita vila i per a regar les terres d'aquells, i la que discorre i passa per altre partidor es del dit lloc de La Llosa i per als particulars de aquells, sens que mai en la dita partició i divisió d'aigua, de temps immemorial a esta part se haja duptat ni dispute: i per quant en la mateixa Font hi ha una boquera, ques diu vulgarment lo Lladronet, que servix pera pendre aygua pera una heretat tansolament, y los del dit lloch de La Llosa o alguns de aquells, prenen la aygua de dita font per medi de dita boquera eo Lladronet, fonch posada per part de la vila de Xilxes, una ferma de dret, sobre la posició que ha i te a preste dén tenir de prohibir i regar, que ningun particular prenga aygua per dita boquera, sino tansolament per a regar la dita heretat: la qual ferma de dret fonch evocada a la Reial Audiencia i comes al magnific i amat Conceller de S. M. Micer Esteve Vives, cavaller; i que están en açò s'ha seguit, que no podent dits particulars de La

La crida va ser pública en aquesta data en la plaça de La Llosa per un trompeta reial i públic de la ciutat de València. En ella es detalla un conflicte per la partició de l'aigua de la font entre la població de La Llosa i de Xilxes. A més, s'explica la partició de l'aigua entre aquests pobles mitjançant dos partidors ubicats en la pròpia font, un per a cadascú i es remarca el fet de ser des de temps immemorials. També, es mencionen reformes posteriors o ampliacions de reg posteriors a aquest sistema hidràulic, és el cas de l'obertura nomenada «lo Lladronet» que dota d'aigua a una heretat limítrof a la font. El conflicte documentat radicava en el fet que es denunciava que els veïns de La Llosa a més de dotar-se de l'aigua del partidor que els corresponia la prenién també, de la boquera del Lladronet. Aquesta regava una heretat ubicada en la partida d'Eixeruca. Al prendre l'aigua de la boquera disminuïa la dotació a la vila de Xilxes i causava un gran perjudici perquè també tancaven el partidor a la vila de Xilxes de manera que, es va realitzar aquesta crida en la plaça de La Llosa i uns altres llocs per demanar l'assistència de guardes per controlar l'accés al reg i multar els infractors. El document mostra l'existència d'una distribució de reg entre els pobles comptabilitzada en files i partidors de files contínues que dotaria a cadascun dels braços amb un volum hídric prefixat per divisions, rolls i boqueres mesurades i inalterables. I el control d'aquestes séquies, exercit

Llosa pendre l'aigua de la dita Font per medi de dita boquera, d'alguns dies a esta part, a hores cautes, tanquen lo partidor de dita vila de Xilxes, prenint tota la aygua perjuí de dita vila, de manera que se necessita d'haver d'enviar guardes i persones que asistiesquen al dit partidor; en lo qual se fan y causen grans despeses. E com lo atrevirse los particulars del dit lloc de La Llosa pendre la dita aygua sia per contra los que tanquen lo dit partidor i al present, per la gran esterilitat i falta d'aigua, patixquen sumament los de dita Vila de Xilxes. Per tant lo dit Orti en dit nom, representant dites coses, ha humilment suplicat, que fos feta crida sobre dites coses, en dit lloch de La Llosa i vila de Xilxes i en altres parts hon sia necessari, segons que dites coses i altres en dita suplicacio pus llargament son contengudes; qual haventse remés al dit magnífich oïdor de dita causa, es estat per aquell, atesa la qualitat del negosi y la gran esterilitat y falta de aygua, provehit i manat esser feta la present publicacio i Real Crida de la manera infrascripta, per tenor de la qual proveix, ordena i mana a totes i qualsevol persona de qualsevol estat grau i condicio que sien, que no gosen ni permetixquen tancar ni fer tancar lo dit partidor del aygua de la dita vila de Xilxes, ques pren en la dita Font de La Llosa, sots pena pera lo qui lo contrari farà de 25 lliures, moneda reials de València per cascuna vegada que será atrobat regant de la dita aygua de dita Font, estant tapat lo dit partidor i la qual pena sia executada per lo cequier de cequia de la dita vila de Xilxes, repartint i dividint aquella en tres parts iguals repartidores, la una tercera part pera el regador de Xilxes, al qual se haura pres l'aigua, l'altra tercera part al dit sequier i l'altra tercera part a la senyoria de la dita vila. E per que ignoransia no puga esser allegada, se mana fer i publicar la present pública i Real Crida, en dita vila de Xilxes, lloch de La Llosa i altres parts hon sia necessari i convinga. Data en Valencia a 29 d'Agost de 1602”.

per la figura del sequier major, nomenat per les autoritats de la vila seguint el costum anterior a la conquesta¹¹⁷.

Figura 14. Séquia Major de La Llosa.

En el document de la crida de 1602 es destaca que la distribució de reg entre els dos partidors de La Llosa i de Xilxes és de temps immemorial. Aquest qualificatiu s'utilitza per indicar la seua antiguitat i adscripció a l'etapa musulmana. Així doncs, considerem que l'aigua de la font es partiria entre els dos canals per dotar d'aigua a les alqueries ubicades en el terme municipal de

¹¹⁷BERTHIER KARIER, C., “El control del agua en la edad media: la creación del canal de cent-fuents”, púb. TORRÓ, J., GUINOT, E. (Ed.) *Hidráulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, 2012. CRESSIER, P., BERTRAND, M., CARBONER, M.A., DIAZ, A., MALPICA, A., QUESADA, T., “Agricultura e hidráulica medievales en el antiguo reino de Granada. El caso de la Alpujarra costera”. *Instituto de Estudios Almerienses Departamento de Historia*, I Coloquio de Historia y Medio Físico, 1989. TORRÓ, J., *Arqueología de la conquista. Registro material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)*, Universitat de València Museu d'Història de Catalunya, 2003.

Xilxes: Cilç, Alcúdia, Ràfol, Mozmuda... i l'altre canal dotaria d'aigua el molí, l'alqueria de La Llosa, l'alqueria de Magranet i la Ràpita. La dotació d'aigua d'aquestes alqueries, masies o punts de poblament disposaria d'un canal individual per a cadascun d'aquests punts de poblament. Aquesta canalització diferenciada per a cadascun dels assentaments la mostrem en la descripció de la xarxa hidràulica de La Llosa. En referència al partidor d'aigua nomenat el Lladronet o el Forat documentat des de 1602, considerem que és un partidor obert en posterioritat als partidors de Xilxes i de La Llosa. En el mateix document s'explica que no forma part del sistema original de distribució de l'aigua. Encara que desconeixem la seua cronologia sabem que és anterior a 1602. El que sí que sabem és que a partir de l'obertura del partidor del Lladronet el cabdal d'aigua de la font es divideix en tres parts. Es destaca també la figura de l'alcalde del comtat resident a Almenara, al que recorrien en els moments de litigi entre pobles de La Llosa i de Xilxes. No obstant, no es menciona quina era la distribució de l'aigua entre els pobles, el cicle de reg i els dies que corresponien a cadascú. Però, sí mostra que a principi del segle XVII la distribució es feia mitjançant partidors que havien d'estar tancats en moments determinats. Per tant, considerem que possiblement, en algun moment anterior a l'any 1602, el sistema de distribució va passar d'un curs continu d'aigua que abastava les alqueries i llocs d'assentament a la partició en determinats dies dins d'un cicle, entre les dos poblacions.

F. La xarxa de distribució de La Llosa.

Actualment, de la Séquia Major de La Llosa ixen 13 séquies que es bifurquen per la zona Est del terme. Aquestes séquies, representades en el croquis inferior (fig.15), són: 1. Séquia Major de La Llosa, 2. Roll de L'Eixeruca (fig.16), 3. Séquia del Molí, 4. Roll de la Palmera o de la Caseta, 5. Roll de les Garroferes, 6. Roll del Llavaner que continua a la Roca, 7. Roll del Xop (abolit per la construcció de l'estació del ferrocarril i desviat), 8. Roll de la Randera, 9. Roll de la Veleta, (continua en el caminàs de Cabrera i el camí dels

Femerets o camí Travesser), 10. Roll del caminàs de Cabrera, 11. Roll de les Atxes, 12. Roll de la Ràpita, 13. Roll de la Fillola.

Figura 15. Croquis xarxa distribució de la font de La Llosa. Material inèdit.

G. Reconstrucció del sistema de reg l'any 1699.

Per descobrir com era la primitiva xarxa hidràulica del terme de La Llosa, hem de comprovar a través dels documents dels que disposem, les variacions del sistema. La primera comparació a la que recorrem en aquest apartat és la reconstrucció del sistema de reg en l'any 1699, amb el capbreu del terme d'aquest any. En aquest document es descriuen totes les propietats de La Llosa i el seu propietari actual, el cens que es paga i la partició segons els fruits, i on es troba situada la propietat descrivint amb les propietats que confronten séquies, rolls, etc. Segons aquest document en 1699 es documenten: 1. la séquia Major de La Llosa, 2. la séquia del Molí (desemboca Palafanga), 3. Roll de la Creueta, 4. Roll de Bensach, 5. Roll de la Plaça, 6. Roll de Na Rodrigo, 7. Roll del Daniel (Palafanga) 8. Roll de l'Abeurador 9. Séquia Major camí a Almenara (passa per Condonyers partida camí a Almenara, va fins les basses ubicades confrontant amb el camí Reial, camí Almenara i muntanya i desemboca paral·lela al camí de la Mar), 10. Séquia Major de la Ràpita, 11. Roll de la Fillola.

Es documenta la partida d'Eixeruca com a zona d'horta i marjal però no es nomena la séquia d'Eixeruca, també s'esmenta la partida del Roll Bensach i la partida Fontanelles.

Figura 16. Séquia Eixeruca i séquia Major de La Llosa. Figura 17. Els Pouets.

En aquest document, destaca que es nomenen quatre canalitzacions amb qualificatiu de séquies i la resta de canalitzacions són braços i rolls. Aquestes séquies són la: séquia Major de La Llosa, la séquia del Molí, la séquia Major de la Ràpita, Séquia Major al camí a Almenara i, tres d'elles tenen el qualificatiu de Majors. En aquests documents es mostra una jerarquització de les canalitzacions que actualment s'ha perdut. Amb les séquies Majors, els braços i els rolls.

La séquia Major que transcorre pel camí a Almenara o camí Mangraners, a l'altura del Cabecet de Feliu passa per “les bassetes” descrites entre el camí Reial, el camí a Almenara i la Muntanya. Després segueix el seu recorregut vora el camí a la mar per desembocar a l'Estany. La séquia Major de la Ràpita recorre la partida de la Ràpita per desembocar directament a l'Estany Gran. Mentre que la séquia Major de La Llosa creua les partides d'horta fins abocar els sobrants a la partida de la Palafanga.

H. Interpretació de la xarxa hídrica del segle XIII.

Aquesta jerarquització de la canalització coincideix amb la ubicació dels llocs de poblament que coneixem del segle XIII, és a dir, les alqueries de La Llosa, Magranet, el Molí i la Ràpita (fig.19-20).

L'opció que considerem que seguia la xarxa del segle XIII és que del canal que ix de la font cap a la zona Sud sorgien quatre séquies, detallades en el

croquis inferior (fig.18): 1. Canal, 2. Séquia del Molí, 3. Séquia Major de La Llosa, 4. Séquia Major de la Ràpita, 5. Séquia Major de Magranet.

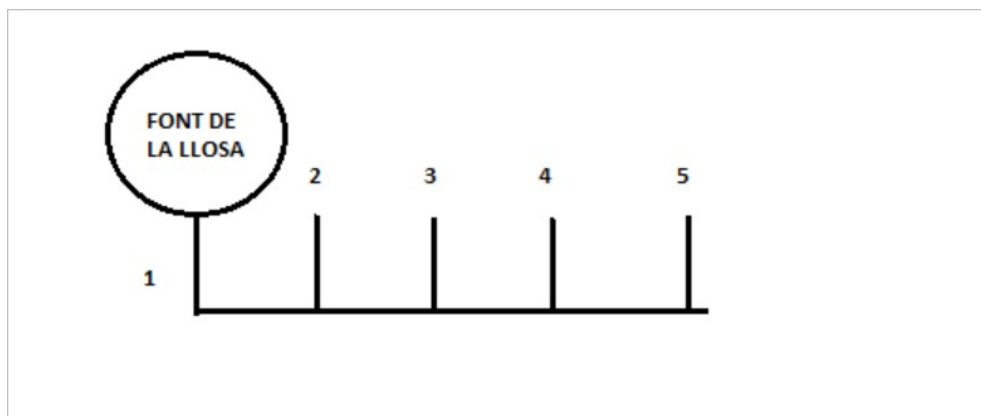

Figura 18. Croquis braços del sistema de la font de La Llosa. Material inèdit.

D'aquestes séquies principals o majors sorgirien diverses séquies que abastirien les àrees irrigades dels respectius termes. Aquesta apreciació s'extrau de la localització de les alqueries o zones d'hàbitat de la zona esmentades en els documents de l'època, això és, del segle XIII i, dels documents que conservem on es fa una descripció del terme de La Llosa. Aquests documents, encara que posteriors en el temps, ens serveixen per entendre millor el terme, les àrees d'hàbitat i de cultiu de secà i de regadiu, les partides i parcel·les, i les seues séquies i camins. S'especifica la importància de les séquies en la trama hidràulica de La Llosa a través del seu nomenament. En el capbreu de La Llosa de 1699 es documenta encara la séquia del Molí, la séquia Major de la Ràpita, la séquia Major a Magranet; i es destaca encara el qualificatiu de séquia Major. Que actualment ha passat a anomenar-se séquies o rolls¹¹⁸.

¹¹⁸CHOUQUER, G., *Les formes du paysage*, París, 1996-1997. CONOLLY, J.; LAKE, MM., *Sistemas de información aplicadas a la arqueología*, Bellatera, Barcelona, 2009. DIEZ, A.; FERNANDEZ, J; GOMEZ, M., “La de una excavación arqueológica con gvsig: el ejemplo del Arenal de la Virgen (Villena, Alicante)”. *Actas III jornadas gvsig* (Valencia 2007) www.jornadas.gvsig.org/3as.jornadas-gvsig/comunicaciones. DIEZ, A., MOLINA, L., GOMEZ, M., OROZCO, T., BERNABEU, J. “Análisis distribución de cerámica en el yacimiento del Mas d'Is (Penàguila, Alacant)”. *Actas IV jornadas gvsig*, Valencia, 2008. www.jornadas.gvsig.org/4as.jornadas-gvsig/comunicaciones. *Viejos paisajes nuevas tecnologías. Acta IV jornadas de Gvsig*, Girona, 2010. www.sigte.vdg.edu/jornadassiglibre 2010/programa/jornadas. grupo gvsig/2010: Manual usuario online. (www.gvsig.gva.org).

La xarxa de séquies del canal Sud de la font de La Llosa en el segle XIII, consistiria en:

- La séquia del Molí que travessa en diagonal el terme fins desembocar a la marjal, a la partida de la Palafanga. Aquesta séquia s'uneix al canal anomenat el Desguàs, que era el barranc natural de la font. Recorre 773 metres de longitud direcció Nord-est, fins abocar els sobrants en la séquia dels Pouets en la marjal.
- La séquia Major de La Llosa que es bifurca en: roll de la Plaça, el roll del Llavaner, roll de l'Hort i l'abolit del Xop. Conforme s'ampliaria la zona de cultiu irrigat s'obririen nous rolls a l'Est del terme.
- La séquia Major de la Ràpita recorre 200 metres direcció Sud-est, des de l'alberca de La Llosa fins desembocar els sobrants a l'Estany Gran. Durant el seu recorregut es bifurca en La Fillola que condueix les aigües al pla de La Llosa i amb posterioritat, es torna a dividir en un segon partidor on surt el braç de les Atxes. El braç de la Fillola desemboca en la séquia Major de la Ràpita al final del seu recorregut, aquesta desemboca a l'Estany Gran i les Atxes va a la Palafanga. El recorregut del braç de la Fillola que retorna a la séquia Major i no desemboca directament als Estanys o marjal, indica que es una séquia posterior al disseny inicial del curs de la séquia Major. Possiblement va ser oberta per la necessitat d'aigua de reg en la partida del Pla de La Llosa a l'ampliar les àrees de cultiu de regadiu.
- La séquia Major d'Almenara-Magranet descrita en el capbreu de 1699, actualment està abolida, la zona es troba explotada amb pous de reg. L'àrea que recorria el seu tram es troba actualment modificada, probablement a causa de la línia ferroviària i la construcció dels ponts elevats que fragmenten el paisatge. Segons els documents, la séquia Major sorgia per la zona Sud de la població de La Llosa paral·lela al camí a Almenara o camí Magraners en aproximar-se a la muntanya

(altura del Cabecet de Feliu) es descriuen tres basses d'aigua, el seu recorregut seguia paral·lel al camí de la Mar a l'altura del barranc de Talavera, per desembocar cap a la zona Sud-est a l'Estany Gran.

Figura 19. Mapa de localització de les alqueries i zones d'hàbitat del sistema d'hidràulic de la font de La Llosa. 1. Alqueria de La Llosa, 2. Alqueria Magranet, 3. Ràpita. Material inèdit.

Figura 20. Mapa de localització de les alqueries i zones d'hàbitat del sistema d'hidràulic de la Font de La Llosa. 1. Séquia Major de La Llosa, 2. Séquia Major de la Ràpita i 3. Séquia Major de Magranet. Material inèdit.

1.2.2 Alqueries pertanyents al sistema de reg de la font de Quart

En aquest apartat analitzarem les font documentals de l'època on es mencionen les alqueries ubicades a la zona Sud del castell d'Almenara i que per la seua ubicació pertanyen al sistema de reg de la Font de Quart (fig.21). En total s'esmenten cinc llocs d'assentament distribuïts en l'actual terme d'Almenara entre els anys de 1238 (any de la conquesta de la plaça d'Almenara) fins 1296. Aquests són els següents: Benifaça, Alfara, Rafalel, Fesc, Medianet.

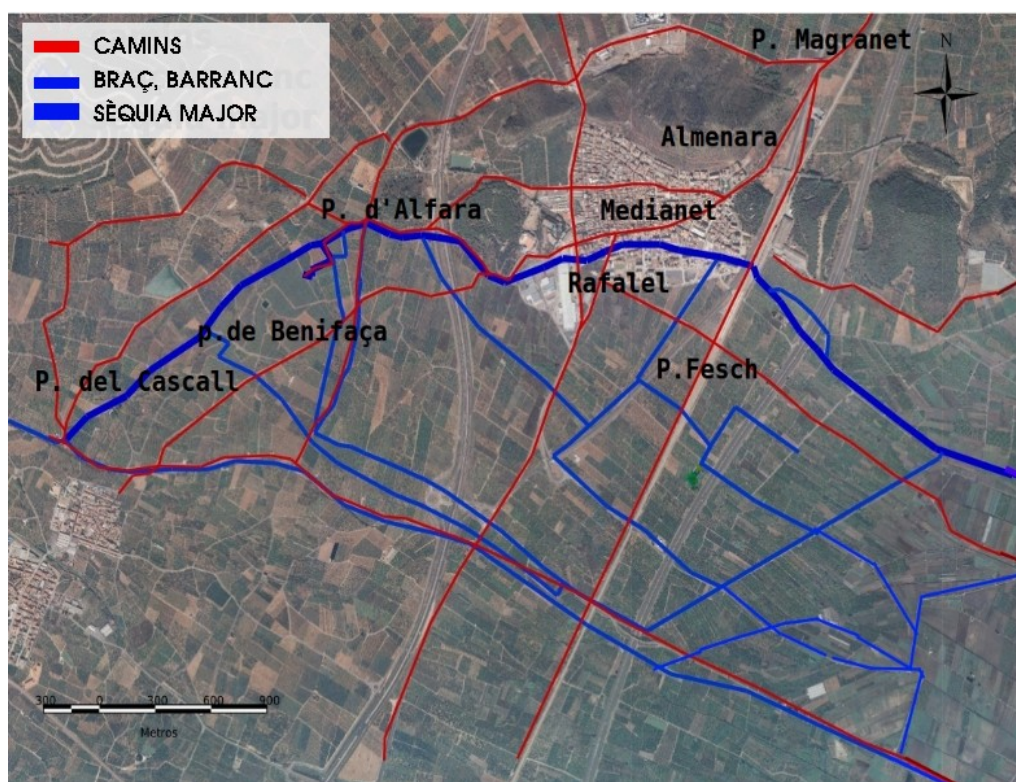

Figura 21. Mapa de les partides de la vall Sud del castell d'Almenara en el segle XIII. Material inèdit.

A. Alqueria de Benifaça

L'alqueria de Benifaça es documenta en una donació del Llibre del Repartiment que transcrivim a continuació:

Guillelmus Raymundi de Biela: turrim que est supra portam ad introitum castris de Almenar que vocatur Bivalcadim, cum tribus iovatis terre in alqueria de Benifaça. Retenta tantum potestate. X^o kalendas madii¹¹⁹.

El 20 d'abril de 1238, Jaume I li atorga al cavaller Guillem Ramon de Biela, la torre de Bivalcadim, amb tres jovades de terra en l'alqueria de Benifaça, retenint el Rei només la potestat.

F. Petri de Pina: illam turrim que est extra castrum de Almenar versus mare que vocatur Borgamuça, cum XX kaficiatis terre in termino de Almenara. Retenta tantum potestate. X^o kalendas madii¹²⁰.

En la mateixa data que l'anterior donació, a En F[erran] Petri de Pina, la torre que es troba fora del castell d'Almenara a la part del mar que s'anomena Borgamuça, amb 20 cafissades de terra en el terme d'Almenara.

Aquestes donacions són les primeres efectuades en el terme d'Almenara, després que el rei Jaume I aconseguira la plaça del Castell d'Almenara. En la primera donació, el rei, atorga al cavaller Guillem Ramon de Biela, la torre Bivalcadim, ubicada en la zona Oest del recinte del castell d'Almenara i tres jovades de terra de l'alqueria de Benifaça. El topònim de Benifaça no s'ha mantingut en el terme municipal d'Almenara, La Llosa, Xilxes o la Vall de Segó; no obstant, el nom de l'alqueria de Benifaça ens recorda a algunes de les alqueries de la Vall de Segó que comencen per “beni”. És el cas de: Benavites, Benifairó, Benicalaf...

En la segona donació el rei Jaume I atorga al cavaller F[erran] Pere de Pina la torre anomenada Borgamuça, situada al costat Est del castell i 20 cafissades de terres en el terme d'Almenara. En la donació no es documenta la tipologia de la terra ni la seua ubicació.

¹¹⁹CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València* II. Registro 6 de l'ACA, pàg.31. núm. (0032)

¹²⁰CABANES PECOURT, Mª D., FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València* II. Registro 6 de l'ACA, pàg.31, núm. (0030)

B. Alqueria d'Alfara i alqueria de Rafalel.

L'any 1248 el rei Jaume I atorga les alqueries d'Alfara i Rafalel a En Ramon de Puyades:

R. de Puyades: domos in Muroveteri et quatuor iovatas terre in Val de Segon; due scilicet in alqueria d'Alfara et alia due in alqueria de Rafalel, cum domibus in eisdem alqueriis sibi assignatis, et quatuor fanecates terre in Oliba ad plantandum vieneas et unam fanecatam orti. II nonas augusti (//)¹²¹.

R[amon] de Puyades unes cases a Morvedre i quatre jovades de terra en la Vall de Segó; dos d'aquestes en l'alqueria d'Alfara i les altres en l'alqueria de Rafalel, amb cases en les mateixes alqueries a assignar i quatre fanecades de terra en Oliva plantades de vinyes i una fanecada d'hort.

L'any 1365 es documenta Rafalel en el testament de Berenguer Clavell, com una partida agrícola ubicada en el terme d'Almenara, amb diverses heretats limítrofs a un vell camí de comunicació entre la partida i la població:

Campi terre quem habeo in termino de Rafalls franqum et quitium sicut confrontatur ex una parte cum terra Fransisi Juan, alia cum via veteri, alia cum terra Berengariy y Anthoni de Olzina et cum margine diversorum hetererorum sub ali vero modo et conditione quod si Petrus Clavell filius meus et heres infrascriptus petierit aliquid in dicto campo de Rafalells racione herencie senlegati quam Raymunda Soros sua liliaque quod in tali casu dictus heres meus teneatur dare predicto Jacobo Clavell mille solidos in denarus ...¹²².

El terme d'Alfara es documenta en el llibre d'Arrendament del Comtat d'Almenara de l'any 1699. En aquesta època, la partida d'Alfara encara s'anomena com la zona de la moreria: “(...) A Jasinto Gascó veí d'Almenara, 16

¹²¹CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València II*. Registro 6 de l'ACA, pàg. 79, núm. (0448).

¹²²Arxiu parroquial d'Almenara, 1365, testament de Berenguer Clavell, “Llibre del Capbreu de la Capella de sta Maria Magdalena”.

fanecades en la partida darrere de st. Joan amb 3 quartons aigua en la jornada de la quinquena y hu de la moreria, afronta senda i marge en mig¹²³”.

En aquesta donació de l'any 1248, s'atorga conjuntament l'alqueria d'Alfara i Rafalel a un sol rebedor, Ramon de Puyades. En la donació s'atorguen les dos alqueries senceres amb les seues cases i dos jovades de terra de cadascuna de les alqueries no obstant, no se menciona el número de cases o immobles inclosos en dits llocs. En el propi document ens informen que les alqueries donades, se situen les dos, a la Vall de Segó. En les partides dels pobles de la Vall de Segó no es localitzen aquests topònims. Tanmateix, en la zona de la vall d'Almenara, perdura el topònim d'Alfara i el de Rafalells, en dos partides distintes. Ambdós, s'ubiquen al costat del traçat de la séquia Major d'Almenara, amb braços que recorren les partides cap al Sud-est. Al considerar aquesta informació sospesem que la ubicació de les alqueries coincidisca amb aquestes dues partides agrícoles.

C. Alqueria de Medianet.

L'alqueria de Medianet es documenta en cinc notes diverses datades entre 1258 i 1274. La primera menció que coneixem sobre l'alqueria de Medianet d'Almenara és aquesta donació de l'any 1258:

Quod nos Iacobus dei Gracia, ect., in concambium domorum et illarum quatuor iovatarum terre, quas vos, Dominicus Luppi de Portales habetis in alcheria, que vocatur Medianet, que est in termino de Almenara, per nos et nostro damus et concedimus vobis, predicto Dominico Luppi, totum illum ortum nostrum, qui fuit Petri de na Michaela, que est in termino de Muriveteris, sicut confrontantur ab oriente in cequia publica et in orto Iuste, uxoris quondam Bartholomei Portarii nosri, et ni orto filiorum Sancii Sappaterii. Predictum, itaque, ortum cum aqua, qua rigatur, et cum domo et qudam molendino, quod ibi est, habeatis vos et vestri cum

¹²³AComAlm, A28, 1699, “Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i la baronia de La Llosa”.

introitibus, exitibus, affrontationibus et suis pertinenciis universis, ad dandum, vendendum, impignorandum, alienandum et ad omnes vestras voluntates et vestrorum cuicumque vos volueritis imperpeuum cuicumque vos volueritis imperpeuum faciendas, exceptis clericis et personis religiosis. Iamdictum, itaque concambium vobiscum facimus sub ista condicione, quod si hos possemus hostendere hinc ad unum annum fore deceptos in predicto concambio, presens instrumentum nullius sit valoris. Datum Barchinone, II idus augusti, anno domini M.CC.I. Octavo¹²⁴.

L'any 1258 Doméneç Llop(is) posseïa cases i 4 jovades a l'alqueria de Medianet, que perd, a canvi de l'hort de la corona que havia sigut de Pere de Na Miquela amb l'aigua que el rega una casa i cert molí, situat a Morvedre.

El 23 de gener de 1270, a Bertomeu, rector de Sant Nicolás de València, li confisquen les seues terres a Almenara i a la Vall de Pego, al fugir després de ser acusat i convicte d'homosexualitat. Les cases vinyes i heretats que Bertomeu tenia a Almenara, s'assignaren l'any 1270 a Toda, mare de Juan de Bitoria, abans justícia de Calatayud¹²⁵.

El 2 de febrer de l'any 1270, Arnau Suau prevere d'Almenara, rep un forn públic a l'alqueria anomenada de Medianet en el terme d'Almenara, amb cens anual de 7 sous, ubicat prop de les cases de Domingo Xantre de la catedral i responsable de l'escola municipal de València i del corral de Ferrà Pere de Terol¹²⁶.

¹²⁴ACA, Reg. 9, fol. 62 v., HUICI MIRANDA, A., *Colección diplomática*, 1976, núm. 779. HUICI, A., CABANES, Mª D., *Documentos de Jaime I*, Saragossa, 1982, vol. IV, núm. 1043, pág. 133.

¹²⁵ACA, Jaume I. Reg. Canc. 16, fol 224. València X Kalendas febrero MCCLXX.

¹²⁶ACA, Reg. Canc, 16 fol. 229 vo. 1270 Murviedro IV nonas febrero MCCLXX.

En 1274, el bisbe de Tortosa Arnau Jordi disposava en Almenara d'un edifici a favor del capellà del lloc situat en una antiga mesquita¹²⁷.

D'aquestes donacions s'extrau que l'alqueria anomenada de Medianet era una alqueria situada en el districte d'Almenara. Així mateix és l'assentament que més documentació amb donacions s'han conservat en comparació a la resta d'alqueries del terme. La cronologia de les donacions se situa entre els anys 1258 a 1274. En ella es reparteix en total els immobles de la següent taula (fig.22) entre diversos rebedors:

DONACIONS ALQUERIA DE MEDIANET				
ANY	IMMOBLES			
	forn	mesquita	corral	casa
1258				1
1270	1		1	3
1274		1		

Figura 22. Taula de donacions de l'alqueria de Medianet. Material inèdit.

D. L'alqueria de Fesc.

En el Llibre del Repartiment i documents posteriors es mencionen diverses donacions de l'Alqueria de Fesc datades entre els anys 1248 fins a 1287, que transcrivim a continuació:

*Anno nativitatis domini M.CC.XL.octavo 1248. Bernardus de Fontanet: domos in Muroveteri et IIII iovatas terre in termino de Almenar; in alcheria dicitur Fest, et X fanecatas vinearum et II fanecatas orti. III nonas augusti (//)*¹²⁸.

L'any 1248 A Bernardus de Fontanet: cases en Morvedre i quatre jovades en el terme d'Almenara, en l'alqueria anomenada Fesc, i deu fanecades de vinyes i dos fanecades d'hort.

¹²⁷AGOST ABRIL, M., *La Mare de Déu del Bon Succés: història, tradició i devoció popular*. Almenara: Parròquia dels Sants Joans d'Almenara, 2004.

¹²⁸CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València*, II, Registro 6 de l'ACA, Núm. (0461)

Dominico de Fonte: tres iovatas et mediam terre in termino de Almenare in alqueria que dicitur Fesc, pro X solidis iovata. Nonas febroarii (//)¹²⁹.

El 5 de febrer de 1248, se li dóna a Doménec de Font tres jовades i mitja de terra en el terme d'Almenara en l'alqueria anomenada Fesc, per 10 sous la jовada.

L'any 1276, en València, el 21 d'octubre, el rei Pere III concedeix una carta de protecció als musulmans de l'alqueria de Fesc, en el terme d'Almenara, després de produïdes les revoltes perquè continuen vivint en el lloc amb les mateixes condicions d'abans:

Infans Petrus, etc., fidelibus suis universis officialibus et subditis nostri ad quos presentes pervenerint, salutem et gratiam. Noveritis nos recepisse universos sarracenos alqueria de Fesch, que est in termino Almenare, cum omnibus bonis et rebus eorum, in nostro guidatico et comanda. Quarum mandamus vobis predictis sarracenis vel bonis aut rebus eorum, nullum malum vel dampnum faciatis nec fieri permitatis. Immo easdem et bona eorum manuteneatis et deffendatis. Item, tamen predicti sarraceni malum non faciant christianis. Ita vero quod sarraceni resident in dicta alquarea. Datum valentie, XII. Kalendas novembris anno Domini M.CC.LXX.VI¹³⁰.

L'alqueria de Fesc apareix novament documentada l'any 1287:

“Item núm. 187: (Al marge d'una letra ma posterior) este castillo con sus alquerias de Losa y de Fesch lo habia comprado d. Jaime 2º a d. Rodrigo Eximen de Luna, según el debitorio que de parte del precio le formó a 14 de las calendas de febrero de 1294 (y se halla al f.224 [-225v] del registro núm. 262), hipotecando S.M. La torre, villa y aldea de Moriello y el castillo de Rosca y Ena¹³¹”.

¹²⁹ CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València*, II, Registro 6 de l'ACA, Núm. (0475)

¹³⁰ ACA, Real Cancillería Registro núm. 38, fols 62 V, Almenara. Valencia VI Kalendas agosto MCCLXXIX. ACA, Real Cancillería Registro núm. 44, fol. 150.

¹³¹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, pàg. 76.

El rei Jaume II va comprar a Roderic Eximén de Luna la plaça d'Almenara, amb les seues alqueries de La Llosa i de Fesc, i va hipotecar la torre, vila i aldea de Moriello i el castell de Rosca i Ena.

L'alqueria de Fesc d'Almenara apareix documentada entre els anys 1248 fins a 1287. Va estar poblada per musulmans almenys fins a 1287 i a pesar d'estar poblada s'efectuen donacions de les terres pertanyents a aquesta alqueria, entre els anys 1248-49.

L'alqueria de Fesc és el lloc on s'efectuen més donacions de terra de cultiu de tot el terme. Les donacions del llibre del Repartiment proporcionen informació sobre la zona de cultiu i indica que es reparteixen 7,5 jovades de terra, 10 fanecades de vinya i 2 fanecades d'horta, en total unes 23 hectàrees, 22 de cultiu de terra de cereals, 10 fanecades (1 hectàrea) de vinya i 2 fanecades d'hort. El topònim de Fesc no s'ha mantingut en les partides del terme d'Almenara ni en els municipis pròxims (fig.40).

E. Anàlisi de les donacions en el districte d'Almenara.

En les donacions conservades del llibre del Repartiment i posteriors, atorgades en el terme d'Almenara i de La Llosa apareixen donacions de diverses tipologies: torres, cases, forns i molins, terres d'alqueries i del terme sense concretar (que tractarem en el següent apartat). Les donacions s'atorguen a diferents beneficiaris, segons el seu estatus social i a distint cens.

Torres: En el terme s'entreguen dos torres Bivalcadim i Borgamuza a dos cavallers. Aquestes donacions s'atorguen l'any 1238 en el moment de la conquesta. Són dos béns d'importància i per tant s'entreguen a dos nobles.

Les cases: La casa és un element necessari per aquells que vénen a repoblar. Tenim poca informació sobre el número de cases donades: A l'alqueria de Rafalel i Alfara en tractar-se d'una donació que abasta dos alqueries en la seua totalitat, la documentació no especifica el número de cases o infraestructures entregades. L'alqueria de La Llosa compta amb una donació col·lectiva amb unes 7 persones, i altra també col·lectiva de cases i terres. A

Medianet s'atorguen cases de manera individual a diversos pobladors. Mentre què, a Benifaçà i Fesc no s'entreguen cases. Entre les donacions de cases tampoc comptem amb cap referència a l'entrega d'obradors a artesans, per la qual cosa no es disposa d'informació sobre l'especialització dels pobladors.

Els monopolis: Es registren donacions de monopolis. Un forn en l'alqueria de Medianet, un altre a Magranet i un molí a La Llosa. Els forns i els molins signifiquen una font d'ingressos per a la hisenda reial, el cens dels forns varia entre 5 o 10 morabatins per any, o s'estableix una fórmula en què es repartien els beneficis entre el rei i el recipiendari, en aquest cas a cens de 7 sous anuals. El cens del molí no es fixa en una quantitat pecuniària sinó que, els guanys es reparteixen entre el beneficiari i el rei, després de restar la part corresponent al moliner. Ningú dels recipiendaris dels monopolis atorgats són forners o moliners, el forn representa un dels elements de la percepció de rendes en el món feudal. Els recipiendaris d'aquests béns solen ser persones importants. Desconeixem qui era l'antic propietari musulmà però, alguns propietaris de molins es troben documentats en el llibre del Repartiment amb un estatus important “d'alcayt, rayç”.

F. El camí de l'aigua del sistema de reg de la font de Quart.

El sistema de reg de la font de Quart (fig.23) dota d'aigua a totes les viles ubicades en la Vall de Segó i a Almenara. Aquestes viles són: Quart, Quartell, Faura, Benifairó, Benavites i Almenara. Es coneix l'existència de més alqueries i viles en la Vall que han quedat despoblades. Luís Cebrián Mezquita documenta l'existència de 18 àrees de població en la zona: Quart, Quartell, Benavites, Benifairó, Benicalaf, Benifauro, Benifaçar, Faura, Llogarets, Almorig, Rubau, Els Frares, Santa Coloma, Rugama, Gurrama, l'Arap o Larab, Cacai, Albacet¹³².

¹³²LUÍS CEBRIÁN MEZQUITA, Rotllo 02, any 1654, pàg. 230. “Almorig” conserva encara la partida en la Vall de Segó, se situa en terme de Faura. “Llogarets” conserva encara el nom del carrer, se situa en el terme de Faura. “Els Frares” conserva encara el carrer, se situa en terme de Faura. “Alqueria Blanca” conserva encara la partida en el terme de Faura. “Rubau”: conserva encara la partida en el terme de Faura. “Santa Coloma” es troba al terme de Faura. “Benicalaf” conserva la seua partida, la bassa de reg i l'església, s'ubica a la zona Sud del terme de Benavites al Nord de Gurrama. “Gurrama” conserva encara la partida i l'alqueria en ruïnes. S'ubica a la zona Est del terme de Benavites al Sud de Benicalaf. “Larap” conserva el molí del

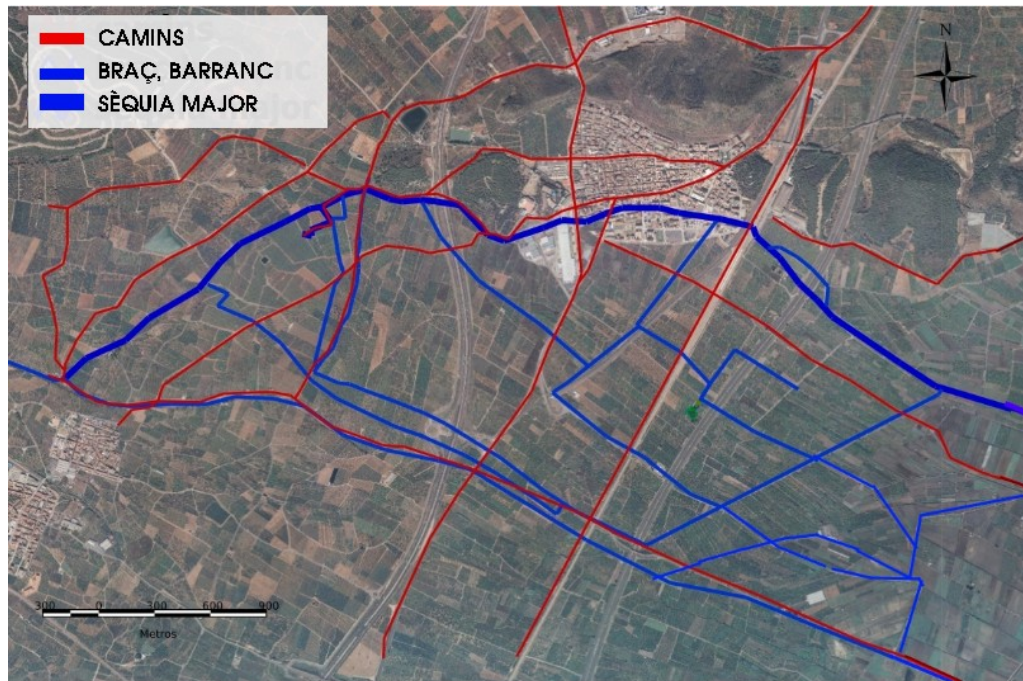

Figura 23. Mapa de la xarxa de séquies de la séquia Major d'Almenara. Material inèdit.

Totes aquestes alqueries i viles juntament amb les alqueries despoblades del terme d'Almenara rebien l'aigua de la font de Quart i formaven part de la seua xarxa de distribució. Per conèixer com és aquest sistema en el segle XIII hem de recórrer als documents que ens en parlen.

seu nom, s'ubica en el terme de Benavites al Nord-oest limítrof al barranc. "Albacet", antic poblat situat a l'actual partida d'Albaixet, al terme de Faura, a l'altura del ferrocarril, prop de les marjals de Quartell. "Benifauro, Rugama, Cacai i La Garrofera", també eren alqueries. Aquestes mantenen encara el topònim en partides agrícoles de la Vall de Segó.

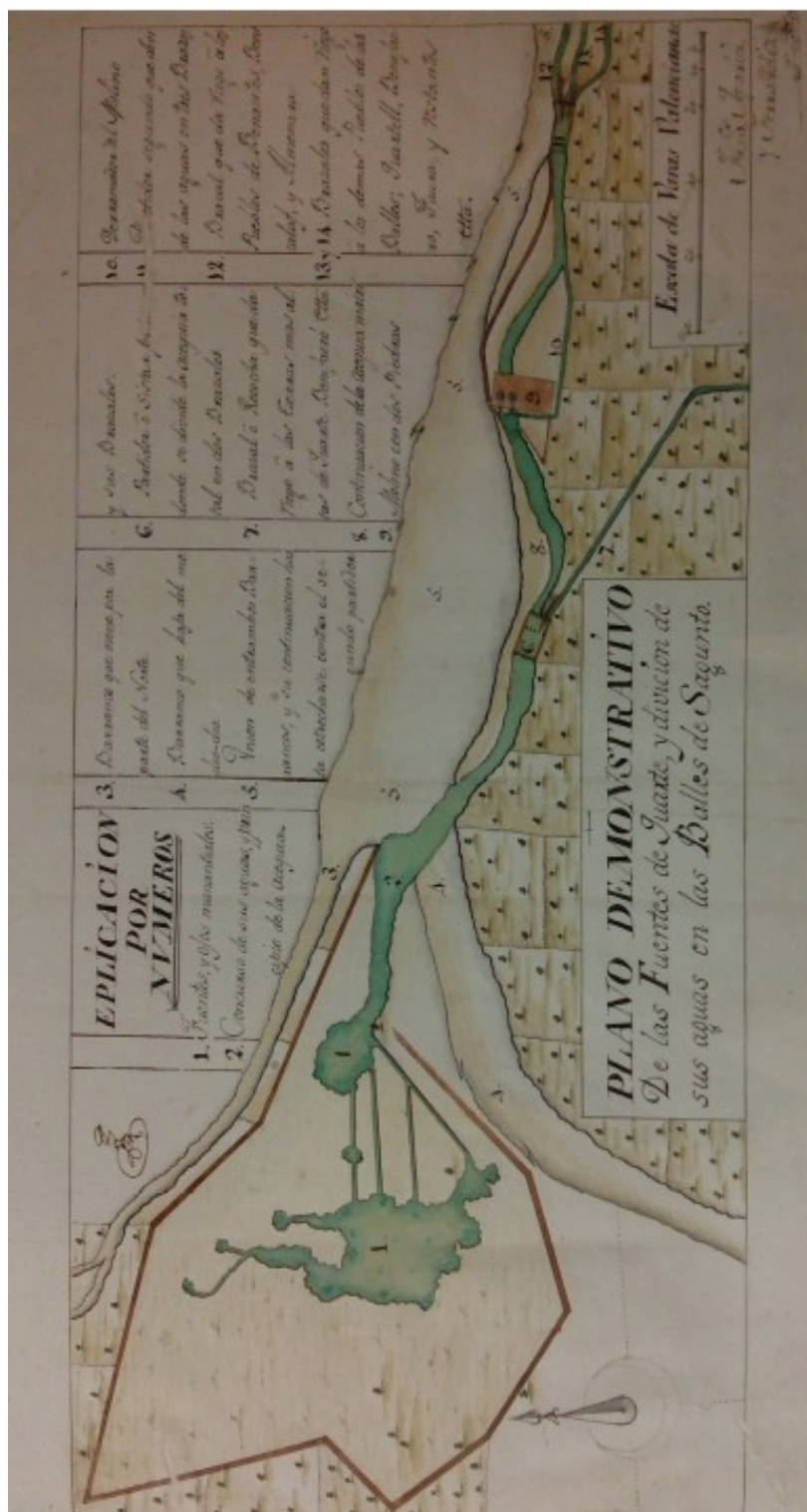

Figura 24. “Pla demostratiu de les fonts de Quart i divisió de les seues aigües a les valls de Sagunt”. Francisco Aparici i Ferrandis [agrimensor]. ARV batlia, lletra E, exp. 1.347, f.134. Mapes i plànols, 100.

La primera menció que es conserva documentada de l'aigua de la Font de la Vall de Segó es documenta en la carta de població de Morvedre, atorgada

pel rei Jaume I, el 29 de juliol de l'any 1248. En aquest document que recull Enric Guinot¹³³, es menciona el següent:

Volumus etiam et mandamus quod aqua Vallis de Segón et aqua que transibit per Murumveterem dividatur et inde regetur secundum quod tempore sarracenorum fuerat consuetum, hoc tamen fiat libere et sine aliquo tributo.

L'aigua de la Vall de Segó i l'aigua que passa per Morvedre siga repartida i després es regue segons com era costum en el temps dels musulmans. En el text, es confirma l'antiguitat del sistema.

Josep Torró transcriu un document de 1309 que descriu un conflicte en la dotació d'aigua d'Almenara (fig.23-24). Comenta que, mentre que Jaume II es trobava en el setge d'Almeria, l'any 1309, el senyor d'Almenara, Francesc de Proixida, es va queixar a la reina Blanca de les accions que els homes de Morvedre, aprofitant la seua absència, estaven fent per a impedir l'arribada de l'aigua a les heretats dels seus vassalls d'Almenara durant els dies corresponents, contravenint així l'"ús antic" i el costum de "temps enrere":

Homines Muriveteris, post recessum suum de partibus ipsius, indebite et contra usum antiquum perturbant et inquietant homines suos de Almenara super facto aque ex qua habent rigare honores et possessiones suas, impediendo eos ne recipiant dictam aquam diebus quibus eam habere et recipere consueverunt ad rigandum honores et possessiones suas...

En conseqüència, la reina va ordenar al seu batlle que es respectara el repartiment antic sense obstaculitzar el curs de l'aigua fins a Almenara:

(...)que accedentes personaliter ad dictum locum de Muroveteri, inhibeatis ex parte nostra hominibus eiusdem ne de cetero super facto dicte aque \vel aliis/ novitatem aliquam faciant \vel gravamen/ nec impediunt vel perturbent dictos homines de Almenara quin possint recipere et habere ipsam aquam prout eam habere et recipere consueverunt temporibus retroactis¹³⁴.

¹³³ACA, Pergamins de Jaume I, núm. 1146. pub. GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, núm. 71, Carta de població de Morvedre de juliol de 1248, pàgs. 202-204.

¹³⁴ACA, R.C. Reg. 289, fol. 132 R, TORRÓ, J., "Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (ca.1260-1330)" pub. TORRÓ J.; GUINOT E. (Ed.) *Hidráulica Agraria y Sociedad Feudal*. 2012, pàgs. 147-185.

En aquest document es mostra un conflicte per la dotació d'aigua provocat pels veïns de Morvedre als habitants d'Almenara. Aquests conflictes per la divisió de l'aigua eren freqüents en la zona, i va comportar la Concòrdia de l'Aigua de 1437 (annex 1). Chabret Fraga, Luís Cebrián Mezquita i Marc Ferri documenten aquesta concòrdia. L'any 1437, Joan de Proixida (senyor d'Almenara), Pere Centelles (senyor de Quart), Francesc Vives (senyor de Sta. Coloma, Benifairó i Garrofera), Gracià de Monsoriu (senyor de Faura), Galceran de Borja (senyor de Quartell i Alqueria Blanca), i Jaume Jofré (senyor de Rubau), llocs tots situats en la Vall de Segó. Signaren un compromís davant notari amb la finalitat d'evitar les disputes entre els seus vassalls i entre ells mateixos, donant poder als oficials de la vila de Morvedre per a repartir l'aigua de reg i entendre's en les diferències que sorgiren per aquest motiu¹³⁵. Aquests pobles tenien la propietat i usufructue de les aigües de la font i séquies de la Vall de Segó o Quart. Per sentència arbitral del 4 d'octubre de 1437, els Jurats de Morvedre s'establiren les condicions entre els pobles que tenien domini de l'aigua de la font de Quart per al reg dels seus respectius termes en atenció als prejudicis que s'ocasionaven a la vila d'Almenara. Aquesta reunió es va celebrar en la Llotja de l'Obrador de la jueria de la vila de Morvedre i va ser convocada a instància dels Jurats d'Almenara Pedro Esteve, Domingo Argeset i Ferran Peleguí. Tots els pobles, foren representats pels seus respectius jurats. Els representants d'Almenara presentaren unes lletres del rei de Navarra, infant lloctinent del Regne de València amb data del 19 de setembre de 1437 on es remetia cert acord sobre el reg de dites aigües i els interessats havien convingut però no complit. Els jurats de Morvedre constituïts en jutges arbitradors eren Berenguer Centelles, Francisco Lorena i Jorge Castellnou. En aquesta concòrdia es van tractar sobre diversos punts:

Després de visitar tots els canals i séquies del sistema de reg, es va acordar tancar tots els partidors perquè ningú poguera modificar els cabdals de l'aigua de reg. Així doncs, es va manar tancar amb porta, forrellat i clau, la recotxa del Septí, la recotxa de Quartell, el partidor d'Almenara- Benicalaf-

¹³⁵ARV, Real Justicia, Lib. 809 11, fols. 35-36, 1437, "Concòrdia de l'aigua de la Vall de Segó".

Benavites i el roll dels Frares. La clau del partididor del Septí, la recotxa de Quartell (fig.25) i el roll dels Frares l'havia de custodiar el sequier de la font mentre que, la d'Almenara-Benavites-Benicalaf el sequier de Benicalaf. Aquest sequier, havia de tancar el partididor d'Almenara el primer dia de cada mes segons era costum. Es va pactar que els partidors de les séquies Mitjana i Sobirana foren tancats sense portes en els partidors, perquè l'aigua corra perpètuament segons partició antiga. A l'hora d'obrir els partidors es va demanar consell als obrers Antoni Miralles i Joan Salzer. Aquests consideren que la tanca havia de ser de forma que l'aigua no poguera ser furtada o transportada.

Igualment es va decidir, que es guardara la recotxa del Septí que anava a Quart i Benifairó, la recotxa de Benifairó, la recotxa de Benicalaf i la de Quartell. I en cadascuna de les recotxes, es col·locaren dues pedres mossades és a dir, fer una pedra a manera d'Almenara amb un forat en mig per on passa l'aigua corresponent de cada recotxa. Es va acordar que tots els braços i parades que afrontaren amb les séquies mares foren adobades amb argamassa, perquè l'aigua no es perdera. Però, s'expressa que les obres no modifiquen el traçat o mesures originals. Es va determinar sancionar amb multa de 60 sous, els pobles que no respectaren les tandes de reg en els dies que a cadascú els corresponia. No obstant, es detalla que si en el moment de regar, per algun motiu, no reben tota la dotació d'aigua tenien el dret de demanar-la. Es resol que la font es tanque amb una paret per impedir el pas del bestiar. I que ningú trenque allò tancat baix pena de 500 sous, dels quals un terç seria per a la vila, l'altre terç per al sequier i l'altre terç per a l'acusador. Per últim es va convenir en establir un límit de temps per a les obres acordades de dos mesos¹³⁶.

¹³⁶FRAGA, CHABERT, *Sagunto su historia y sus monumentos*, T.II, Barcelona, 1885. núm XXXIV «Sentencia que establece el regimen y distribución de las aguas de la fuente de la Val de Sagunt ó Quart de les Valls». CEBRIAN MEZQUITA, L., Rotllo 1, 1437, "Carta de l'aigua". LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*. 2005, pàg. 208. ARV, Real justicia, lib. 809 11, fols. 35-36. FERRI RAMÍREZ, M., *Terratients, camperols i soldats. Regadiu i conflicte social al camp de Morvedre*. Universitat de València, 2002.

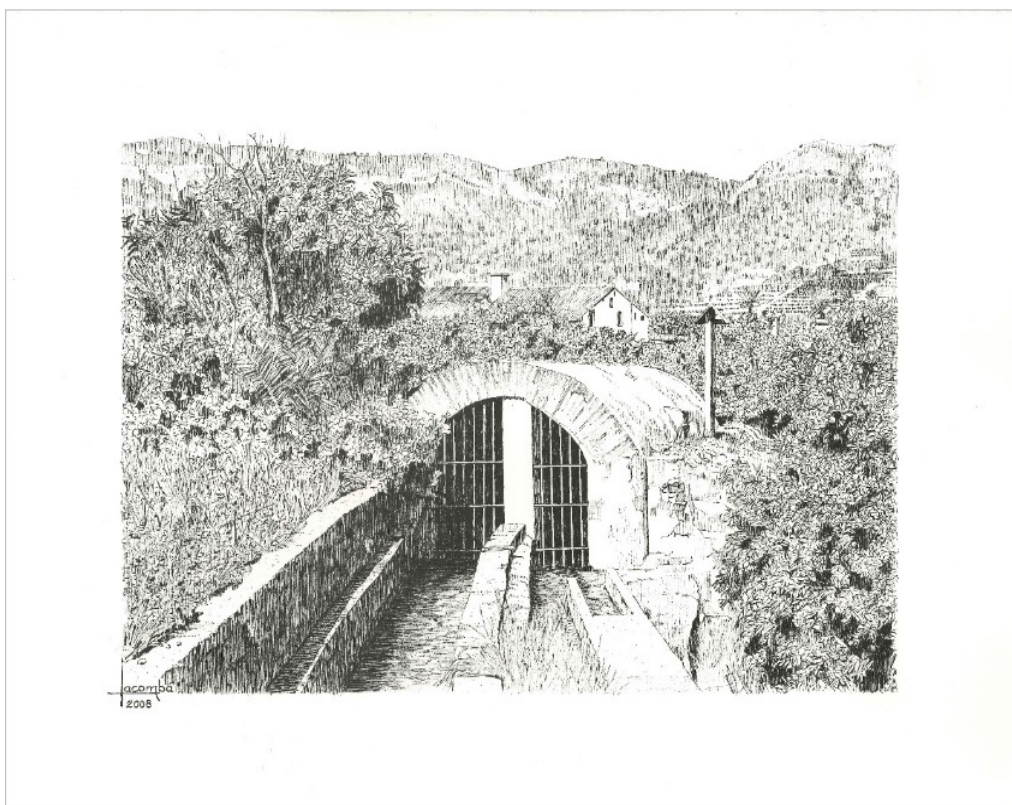

Figura 25. Litografia del sistar de Quartell.

L'any 1651 es documenta un procés en què els senyors de la zona, treballen conjuntament contra la vila de Morvedre i Sogorb. Perquè aquests, havien iniciat obres d'excavacions de pous a les muntanyes limítrofs, per obtenir l'aigua de les corrents subterrànies que anaven a parar a la font de Quart i als diversos ullals dels termes:

“Geronimo Molina en nombre del referido Don Luís de Proxita conde de Almenara y señor de la varonia de Quarte, de los señores de los lugares de Benavites, de Quartell de Faura y de Benifairo y otros lugares en esta Real Audiencia y a relación del magnifico Juan Arques Jover, siendo es[crivano] de diligencia Pedro Escrigo y de Mand Monso en 24 de julio de 1651 puso un recurso contra los Justicias y jurados de Segorbe y de Murviedro que intentavan abrir los montes y cabando descubrir los minerales de agua que en sus terminos respectivos pretendian tener, con intención de conducirla a sus huertos y terminos con la qual sus principales

pareceria tanto daño que causase su perdicion de sus estados, por quan manantial sita en la varonia de Quart y concluyo suplicando no prosiguiese el intento baxo las penas correspondientes. Despacharon reales letras con data de 29 de los mismos y aviendose notificado a las partes vino alegando nulidades JPH de Rocafull por la parte contraria pero no se concluyo la causa. Va. El registro con la Fyel n.25¹³⁷”.

Francisco Durá López transcriu les regles de la Junta de Govern de la Font de Quart (fig.26) del 21 de desembre de l'any 1850. En aquesta junta celebrada a l'Ajuntament de Quart, acordaren descriure el curs i circumstància de l'aigua. En aquestes ordenances es va acordar, que se negaren els privilegis forals de Morvedre i s'aprovara el predomini de l'ús de l'aigua de reg sobre la resta d'usos de l'aigua¹³⁸.

Municipi	Percentatge del Cabdal	Superfície Preferent	Regada Eventual
Almenara	19,70	126,11	695,15
Benavites	15,49	83,54	311,72
Benifairó	20,79	63,61	146,67
Faura	19,58	91,00	34,35
Quartell	15,56	67,60	199,68
Quart	8,88	33,56	329,67
Totals	100,00	465,42	1.717,24

Figura 26. Taula de repartiment del cabdal d'aigua de la font segons la Junta de Govern. Material inèdit.

La primera divisió de les aigües consta de 5 files d'aigua a parts iguals. Una d'aquestes files, es agafada pel poble de Quart, de set en set dies. Multiplicades les esmentades cinc files per set dies, donen un torn de trenta-cinc dies. Un dia és de fila i quatre són de recotxa equivalen a la quarta part de fila, que és equivalent a un dia de fila completa. A Benifairó correspon: dos dies de recotxa en cada torn del Septí i un dia extraordinari de recotxa de la

¹³⁷AComAlm, A21, any 1651, fol. 51 a-r

¹³⁸DURÁ LÓPEZ, F., *Almenara, Estudio Monográfico*, 1972, Castelló, pàg. 60.

tanda de sant Joan. Les quatre files restants, se divideixen en cinc parts iguals en el segon cistar (segona divisió). Dos de dites cinc files, són utilitzades en les partides de Larap, Benavites i Almenara. Larap utilitza dos torns cada mes de 18 hores cada u equivalents a 18 dies a l'any. Set torns dels dies trenta-u de cada mes a quatre hores per torn, sumen 28 hores, equivalent a un dia i una sexta part d'un altre. Queden per a dividir la resta entre Almenara i Benavites. Per cinc dies de l'aigua de la fila de Benavites que utilitza Almenara en els dies de l'u al sis de cada mes equivalen a setanta dies a l'any. Per últim la fila Jugadora i roll de la segona i tercera divisió, doten a Benifairó, Quartell, Faura, Santa Coloma i Alqueria Blanca¹³⁹.

La distribució de les aigües respecte a Almenara era la següent: té la vila tanda de trenta-nou dies, senyalant dèsset hores i mitja pel temps que tarda en entrar l'aigua al terme. La tanda està dividida en hores, quarts i mig quart d'hora, entre els propietaris que gaudeixen d'aigua, que com d'altra propietat qualsevol pot vendre-la, traspassar-la, etc. Almenara prenia l'aigua del cistar de l'Àrab o Larap, junt al molí del mateix nom, els cinc primers dies del mes, des de l'eixida del sol del dia primer fins la mateixa hora del dia sis, regant amb dos files aquests dies. L'aigua arribava als camps amb el següent procediment: Hi havia dos torns de reg amb aigua de la font, dels dies 1 al 15 i del 17 al 30 de cada mes, amb tandes de 24 hores diàries. Els dies 1 i 16, l'alcalde publicava, mitjançant un edicte, el tempteig perquè els propietaris avisaren els regadors si els interessava o no regar les seues parcel·les, ja que aquests regaven “tall a tall” tota l'horta. Comencen per les terres on s'inicia la séquia Major, i acaben els últims dies de cada torn a la zona contigua a la marjal, on desemboca. L'any 1851 la junta va decidir canvis en la distribució de reg d'Almenara¹⁴⁰.

¹³⁹Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, *Ordenanzas para el regimen y gobierno de las aguas de la fuente de este mismo pueblo de Cuart de les Valls, aprobadas por el Exmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia, en decreto de 29 septiembre de 1854*. Valencia, 1884, Imp. de Eduardo Dobón Cambios, 5.

¹⁴⁰B. Prov. Escolapios Valencia, *Ordenanzas para el turno o tandeo de las aguas de riego de los campos del término de la villa de Almenara como también la distribución de aguas con arreglo a las mismas*. Castellón, 1859, Imprenta y librería de Vicente Perales y Navarro, plaza Constitución, núm. 25. L'any 1851 la junta decideix reduir la tanda d'Almenara de 39 dies a 13 per a un millor servei i gaudi de dites aigües. No obstant aquestes mesures no es fiquen en pràctica fins a l'any 1857. Aquest any, s'estableix que es fera un llibre nou per anotar la nova proporció d'hores d'aigua de reg que a cadascú li corresponien. Segons s'esmenta, cada

propietari hauria de rebre la tercera part d'aigua que abans rebia. En els nous capítols s'acorda que (Art.19) la tanda que portara les aigües per al reg de les terres serà de tretze dies, començant des del camp superior d'aquest terme dels propietaris que posseïsquen aigua en dita tanda i la demanen, i conclourà en el camp inferior o més baix d'aquesta horta o siga, l'últim de reg, segon és costum. Es guardarà sempre l'orde de preferència i torn entre les preses, rolls, boques i heretats que són regades, segons com s'observa des d'antic, sense poder fer alteracions. Més en les tandes que no resten prou els tretze dies complets per a donar el reg als propietaris o posseïdors d'aigua que falten en dita tanda, per no cabre en ella els cinc dies de files, s'allargaran les hores o el dia per donar compliment únicament als propietaris o posseïdors d'aigua que falten en dita tanda i el seu torn corresponent. (Art.21) En cada tanda de tretze dies sols tindran dret de regar els propietaris que per qualsevol títol posseïsquen aigua en aquests tretze dies..., sense poder-se alterar el curs i torn que l'aigua porta de dalt a baix segons es costum de tornar. (Art.22) Sempre que l'aigua regue l'última heretat del terme que s'acostuma regar dins de la tanda i aquesta concloga abans dels tretze dies, començarà de nou altra vegada la tanda. I sols tindran dret de regar, els propietaris d'aigua que la posseïsquen dins d'aquesta nova tanda. (Art.24) Aquells que correspon regar en els cinc primers dies de cada mes, es reputara als que aleshores reguen, tres quarts d'hora per cada hora que posseïsquen. I així proporcionalment, en els quarts i minuts en raó de l'augment que porta l'aigua... No obstant (Art.25) aquells que reguen els dissabtes, des de posat el sol del divendres fins posat el sol del dissabte, per raó de la disminució d'aigua de la pedra del Septí de Quart, se donara un quart d'hora més d'aigua per cada hora d'aigua que es gaudisca i així en proporció als quarts i minuts. També es convé que (Art.29) la tanda de 13 dies es podrà modificar a tanda de 10 dies en certes èpoques com en la plantació de fesols si es convenient. La decisió de canviar la tanda s'aprova l'any 1851, coneixem que aquest any es deixa d'utilitzar la bassa de reg per el reg de dia, documentada en el segle XV. Aquest sistema de reg es tractara en el capítol segon de la tesi. Els últims canvis documentats al sistema que afecten a Almenara són en la dotació d'aigua de Larap. A partir del segon cistar del sistema de la font, dos files de les cinc que si troben son utilitzades per Larap-Benavites-Almenara. Larap utilitzava (com s'ha explicat abans) dos torns cada mes de 18 hores cada u equivalents a 18 dies a l'any. Set torns dels dies trenta-i-u de cada mes a quatre hores per torn, sumen 28 hores, equivalent a un dia i una sexta part altre. Allò restant, es dividia entre Almenara i Benavites. El 1915, els ajuntaments d'Almenara i Benavites suprimiren el privilegi de reg de Larap (Arxiu Fundació Peñaraja, Benavites, Contracte de renúncia per par d'En José Diego Altabella de l'aigua de reg de Larap, 1915. LLUECA UBEDA, E. *La vila de Benavites un segle d'història en imatges* (1900-2000), Ajuntament de Benavites 2001.). El propietari del molí En José Diego Altabella (Arxiu Fundació Peñaraja, Benavites, Còpia de la escritura de venta del exmo. Sr. D. Lorenzo Rodriguez de Galvez a Don José Diego Altabella ante don Pantaleón Lastal y Miller Notario de València 17 de març de 1904.) renuncià al privilegi de reg i en compensació, els Ajuntaments interessats es comprometeren a donar-li reg el dia 6 de cada mes, a les 12 de la nit, el 18 a les 12 del matí, en els mesos de 31 dies, una hora abans de l'eixida del sol. Els cabals restants es divideixen en parts iguals al cistar de Benavites entre la séquia d'Almenara i la de Benavites-Benicalaf. El primer poble té dret a fila contínua tot el temps, excepció de les hores de dotació de Larap. A més, els cinc primers dies de cada més, a partir de l'eixida del sol, Almenara rep fila doble, a excepció de les

Fig.27 Sistar Benavites-Benicalaf i Almenara.

G. La xarxa de la séquia Major d'Almenara

La séquia major d'Almenara (fig.35) dota d'aigua tot el terme (fig.23), des de la font de Quart a la Vall de Segó. La vella canalització ha estat en ús fins a mitjans del segle XX, moment en què es va construir una séquia nova paral·lela a la vella. La seua trama original ha sofert la incorporació de nous braços, basses, cisternes, rolls i séquies que han anat modificant-se segons les necessitats de cada moment històric¹⁴¹. Per aproximar-nos a la seua xarxa original en farem una reconstrucció segons ens descriuen els documents històrics, per conèixer en quin moment s'han afegit els diferents elements del sistema hidràulic (fig.28).

aigües que es destinen a la recotxa de Benavites i Benicalaf, equivalent, a una quarta part de fila. La recotxa es repartia a parts iguals: a Benavites els cabals nocturns, i a Benicalaf els diürns (CALERO LAFUENTE, M. C, *Geografía agraria de Almenara*, Cuadernos de Geografía, 1971). Així, la major part del mes, la séquia de Benavites i Almenara manté un règim de fila contínua, i els cabals es divideixen a parts iguals entre les dos séquies que parteixen del cistar de Larap.

¹⁴¹L'any 1927 s'incorpora a la construcció un conducte de ceràmica per conduir aigua potable a la vila d'Almenara.

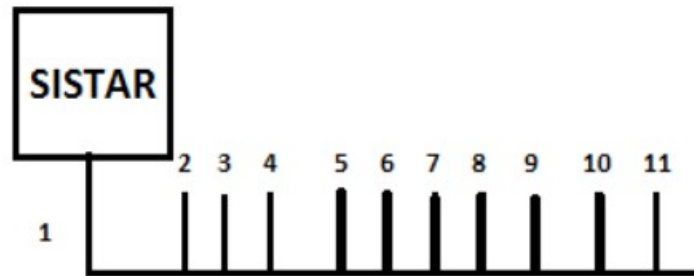

Figura 28. Croquis actual de la xarxa de la séquia Major d'Almenara: 1. Séquia Major, 2. Molí de Pedro, 3. Molí Ratlla, 4. Molí de Canya, 5. Braç del Molló, 6. Braç de la Garrofera, 7. Braç de Sant Joan, 8. Braç de Martina, 9. Braç d'Embou 10. Braç de Colomer, 11. Séquia Major d'Almenara a la séquia de la font de la Bóta. Material inèdit.

Figura 29. Fotografia de l'Arquet 142.

¹⁴²LLUECA ÚBEDA, E., *La vila de Benavites un segle d'història en imatges 1900-2000*. Ajuntament de Benavites, 2002.

Del sistar (fig.27) ix la séquia major d'Almenara travessa el barranc de l'Arquet pel pont de l'Arquet (fig.28)¹⁴³ i primerament dota d'aigua tres molins: el molí de Pedro, el molí de Canya i el de Ratlla. El canal discorre per la partida del Pla dels Molins on ix el braç del Molló (2), en aquesta partida que travessa la vall, la séquia mesura els 4 metres d'alçada, que manté la cota del nivell d'aigua fins la partida d'Alfara. Continua el seu trajecte per la partida del pont d'Uixó i abans d'arribar al barranc de la Rambleta, ix el braç de la Garrofera (3). La séquia Major d'Almenara travessa el barranc de la Rambleta, sobre l'anomenat pont d'Uixó i, bordeja la part superior de la Vall per la partida d'Alfara. El fet que la séquia Major se situe en la cota més alta de la vall possibilita que se reduïska l'altura dels murs del canal en aquesta zona. La séquia mare segueix el seu recorregut per la partida de Sant Joan, d'on ix el braç de Sant Joan. El tram de la séquia s'endinsa per la partida de Rafalell on ix el braç de la Martina i passat aquest ix el braç de Colomer amb direcció Est. La séquia Major continua cap a la font de la Bóta on desemboca en la seua séquia fins el canal de Torreblanca a la marjal (fig.30).

¹⁴³LLUECA ÚBEDA, E., *La vila de Benavites*, Ajunt. de Benavites, 1993. Aquest explica que el topònim d'Arquet fa referència la conducció d'aigua de la Font de la Vall de Segó amb direcció a Almenara, desaparegut després d'una forta riuada en 1965, hui sols són visibles algunes restes laterals d'aquest xicotet aqüeducte.

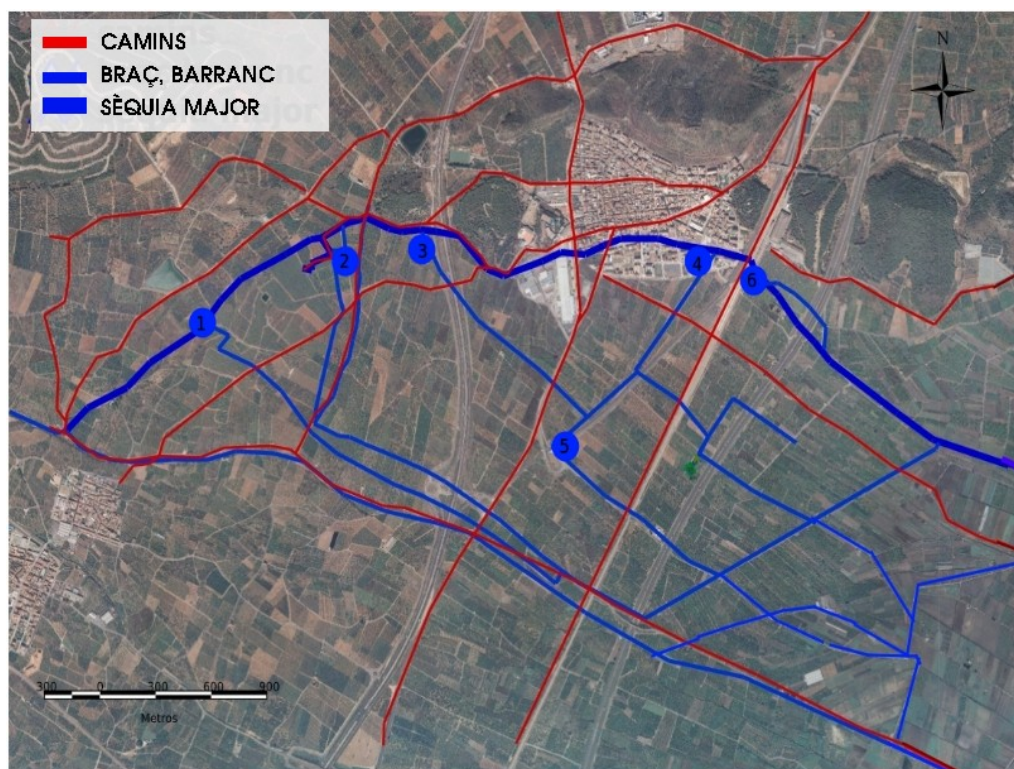

Figura 30. Mapa dels braços de la séquia Major d'Almenara. 1. Braç del Molló, 2. Braç de la Garrofera, 3. Braç de Sant Joan, 4. Braç de Martina, 5. Braç d'Embou, 6. Braç del Colomer. Material inèdit.

Entre la segona mitat del segle XVII i el segle XVIII la xarxa del sistema hidràulic de la séquia Major experimenta canvis notables (fig.30). La documentació d'aquests segles mostra la construcció del molí del de la Bassa o del Garrofa en la partida de l'Alberca i la construcció d'una cisterna pública per a la població de la vila, situada en el mercat municipal. La construcció del molí de la bassa o del Garrofa va ser entre l'any 1776 al 1805¹⁴⁴. La cisterna pública es documenta en l'any 1648 i es torna a construir en 1776 (fig.31)¹⁴⁵.

¹⁴⁴AComAlm, El molí de la bassa recurs judicial, sense catalogar, any 1805, pub. BOSÓ E., "El molí de la bassa o del Garrofa". Revista *Orleyl*, Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, núm. 10, 2013.

¹⁴⁵Rotillo 2, 1648, pàg 222.

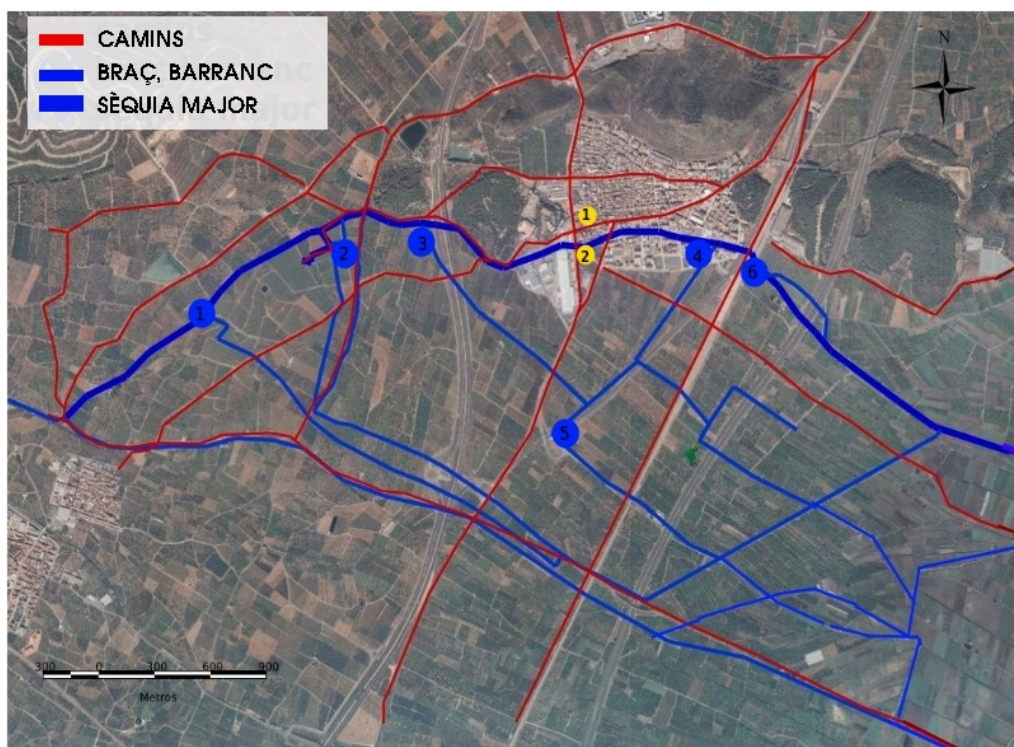

Figura 31. Mapa localització cisterna i molí de la bassa. En aquest mapa senyalem la localització de les obres de la cisterna i el molí de la bassa en color groc: el Punt 1 groc és la cisterna pública i el punt 2 groc és el molí de la bassa o del Garrofa. Material inèdit.

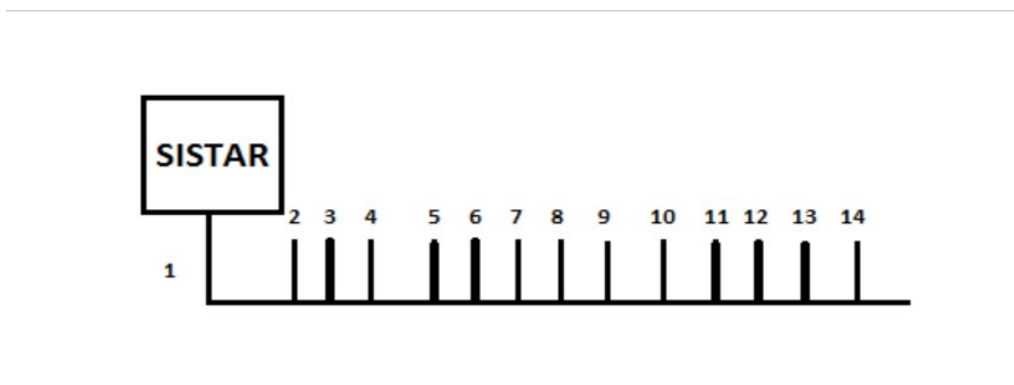

Figura 32. Croquis de la xarxa de la séquia Major d'Almenara en el segle XVIII: 1. Séquia Major, 2. Molí de Dalt 3. Braç del Molló 4. Molí de Baix 5. Braç de la Garrofera, 6. Braç de St. Joan, 7. Roll de la Cisterna 8. Roll de l'Almàssera, 9. Roll de la bassa de reg 10. Roll del molí del Garrofa, 11. Braç de Martina, 12. Braç d'Embou, 13. Braç de Colomer, 14. Séquia Major d'Almenara a la séquia de la font de la Bóta. Material inèdit.

H. Els trams de la séquia Major en el segle XVI.

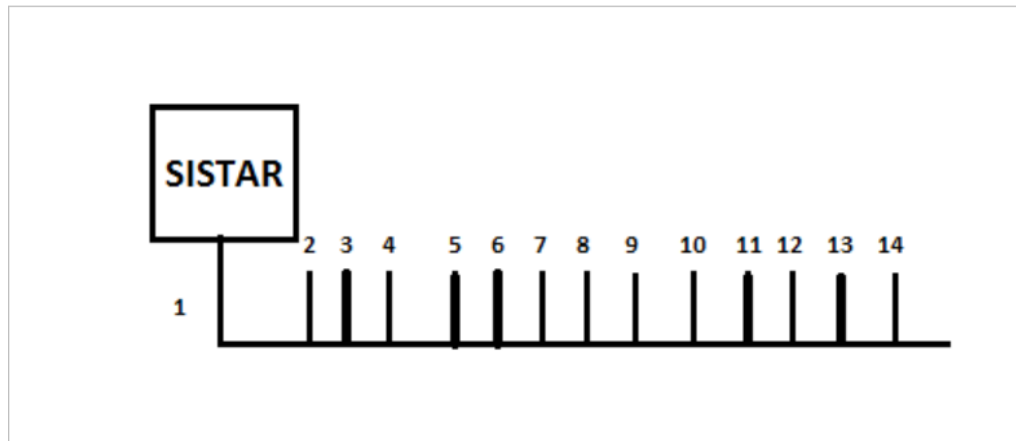

Figura 33. Croquis de la Séquia Major en el segle XVI: 1. Canal séquia Major, 2. Molí de Dalt, 3. Braçal del roll Ample, 4. Molí de Baix, 5. Braçal de la Garrofera, 6. Braçal St. Joan- Arenals, 7. Braç de la Palmera, 8. Almàssera, 9. Molí de la Senyoria, 10. Bassa de reg- braçal de la Púdia, 11 Braç d'Embosc, 12. Molí Embosc, 13. Braçal de l'Olivera, 14. Séquia Major a la font de la Bóta. Material inèdit.

El tram de la séquia Major en el XVI (fig.33-34) era distint, en passar el barranc de l'Arquet¹⁴⁶ dotava d'aigua el molí de la senyoria anomenat de Dalt¹⁴⁷. Aquest molí s'ubicava passat el molí de Pedro i uns metres abans del molí de Canya. Coneixem el seu lloc exacte pel roll o boquera del molí que es troba marcat en la séquia Major. El canal continuava el seu trajecte pel pla dels molins partida on ix el braç del roll Ample (actual Molló)¹⁴⁸. Passat el braç del roll ample i tan prompte com s'entra en la partida del Pont d'Uixó es troba el roll o boquera¹⁴⁹ de l'anomenat *Molí Assolat*, antic *Molí del Moro* o de Xeu-xeu (documentat el 1500)¹⁵⁰, que a mitjan del segle XVI i XVII s'anomena molí de Baix (en relació al molí de Dalt)¹⁵¹ també de la Senyoria. Passat el molí de Baix, ix el braç de la Garrofera o d'Alfara i seguidament la séquia Major

¹⁴⁶Llibre de l'honorable hospital de la vila d'Almenara, doc. sense núm. de catalogació., any 1645. El barranc de l'Arquet també, es documenta com a "*Barranch de Benavites i Barranch de Benicalaf*".

¹⁴⁷AComAlm, 23-13, 1736, "Acte de possessió del senyor Comte d'Almenara". ¹⁴⁸AComAlm, 23-13, 1736, "Acte de possessió del senyor Comte d'Almenara".

¹⁴⁹Rotllo 03, 1617, pàg. 558, 22 setembre, Subhasta dels bens de Nicolau Sevillano per difunt: (...) Bens Setis (...) un tros de terra malloí y oliveral en la partida del Arenal, horta y terme de Almenara, ab lo carrech de la peyta. Linda ab altres terras y en la part de dalt ab lo braç del molí de Xeu-Xeu.

¹⁵⁰Rotllo 02, 1500. pàg. 161

¹⁵¹AComAlm, 23-16, 1736.

travessa el pont d'Uixó per a entrar en la partida d'Alfara travessar-la fins a la partida de Sant Joan o dels Arenals¹⁵² on ix el braç de Sant Joan o dels Arenals. Aquesta partida s'anomena Sant Joan per la ubicació de l'ermita de Sant Joan en aquesta zona construïda en el segle XVI. És possible que amb anterioritat a l'edificació de l'ermita s'anomenara partida de les Fanecades ja que, es documenta amb aquest nom en una venda de béns immobles a la vila d'Almenara l'any 1617¹⁵³. La séquia Major d'Almenara travessa la partida de la Canal (actual poliesportiu) i s'endinsa pels Rafalells on se situava l'Almàssera (o Micalet, documentada 1502) i el molí de la Senyoria que dotava d'aigua.

En la partida de Rafalells ix el braç de la Palmera¹⁵⁴ i el braçal del camí Reial¹⁵⁵ anomenat com braçal d'Emboch en 1627, l'antiga bassa de reg¹⁵⁶, al costat de l'Alberca es documenta el braçal de la Púdia (1617)¹⁵⁷. Pròxim al camí Reial es troba el camí Vell on es documenta la partida de les Cafissades amb la séquia de les Cafissades¹⁵⁸. Passat aquest, ix el braç de l'Olivereta (1627) que podria ser l'actual braç de Colomer. Finalment, la séquia continuava fins a la séquia de la font de la Bóta.

L'any 1627 es documenten els Rolls d'Embosch, de la Palmera, de la Garrofera, de l'Olivereta, de Sant Joan. En aquest segle es documenta també la partida del Molló, la vall d'Embosch en 1602, com a zona d'horta de la vila d'Almenara i el braç d'Embosch. En 1627 trobem el camí dels Molins, en el pla dels molins cosa que indica que estaven els dos molins. El molí del Moro Xeu-xeu en Alfara es documenta l'any 1500 i, l'almàssera de la vila l'any 1502. En el roll d'Emboch hi havia un molí que en l'any 1600 està ja arruïnat, el molí d'Embosch. Es coneix l'existència d'aquest molí per la següent transcripció de

¹⁵²Partida documentada en el Llibre de l'honorable hospital de la vila d'Almenara, any 1645.

¹⁵³Rotllo 02, 1617, "Béns de Bernardo Moreno i Dona Esperanza Noguera. "En la partida de st. Joan es troba la partida dita de les Fanecades".

¹⁵⁴Documentat en el Capbreu de la capella de sta. Maria Magdalena, doc. Any 1635. Rotllo 03, 1617, Bens de Bernardo Moreno i Dona Esperanza Noguera. "(...) 10 fanecades de moreral terra horta en partida d'Alberca llinda braçal de la Palmenara i amb altres terres."

¹⁵⁵Documentat en el Capbreu de la capella de sta. Maria Magdalena, 1528.

¹⁵⁶AComAlm, 23-16, 1736.

¹⁵⁷Rotllo 03, 1617, pàg. 543, 3 març, "Magdalena Ferrer y de Cantavella poseia un tros de terra de terra campa ab moreres en la horta de la vila de Almenara en la partida de la Alberca i braçal de la Pudia, linda amb Joan de Meto".

¹⁵⁸Rotllo 03, 1617, Béns de Bernardo Moreno i Dona Esperanza Noguera: "En el camí vell es troba la séquia dita de les cafissades, (...) tres jornals de terra marjal campa, viña amb moreres figueres y oliveres en la partida dels termens llinda camí vell amb altres terres y amb séquia dita de les cafissades".

Luís Cebrián Mezquita: any 1600 “Batiste Segui y Miguel Rojo, preadors ordinaris de la present Cort e de dit Justícia, comparent dixerén e relació feren, ells haver preat una morera en lo molí que solia esser en lo roll de Embosch, horta y terme de la present vila, ques diu es de Francés Juan Ferruses [-] curual, habitador de la Vall, de dany, fets en la morera, per estar tota cremada, quaranta reals castellans”.

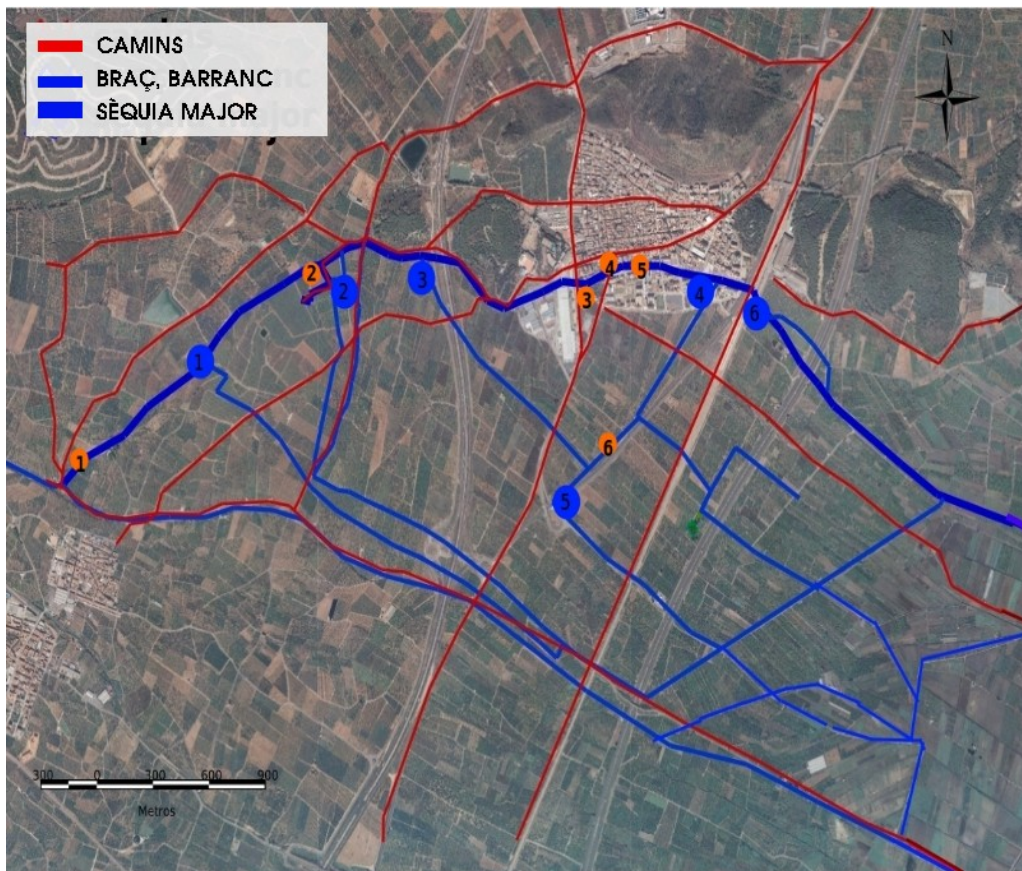

Figura 34. Mapa de la séquia Major d'Almenara segle XVI. 1 Molí de Dalt, 2 Molí Assolat, 3. Bassa, 4. Almàssera, 5 Molí de la Senyoria, 6. Molí d'Emboch. Material inèdit.

La documentació del segle XIV i XV mostra l'existència de la séquia Major però no descriu la trama de la séquia ni tampoc proporciona informació abundant sobre els cultius. En conclusió, en aquests croquis de la xarxa de la séquia Major d'Almenara, es pot observar a banda de què el traçat és sempre el mateix, és que els braços de reg són també sempre els mateixos, encara que tinguin uns altres noms. I solament es mostren canvis en els molins, basses cisternes... amb rolls que es creen i que desapareixen.

Figura 35. Séquia Major d'Almenara.

I. La xarxa hídrica en el segle XIII.

En el segle XIII es documenten les partides de les alqueries de Benifaçà, Alfara, Rafalells, Medianet i Fesc. Coneixem la ubicació de les alqueries d'Alfara i de Rafalel pel manteniment del topònim en dos partides del terme. L'alqueria d'Alfara se situaria en la partida d'Alfara. Aquesta àrea es troba plena de topònims que mostren la seua ocupació musulmana: Molí del Moro, senda del Molí del Moro, Baixada del Moro, partida del Moro, la Rambleta, la Murtera, camí de la Palmera Alta, camí d'Alfara. Aquesta alqueria ubicada al costat de la séquia Major d'Almenara o séquia mare disposaria de tres braços pròxims a l'assentament. Un dels braços dotaria al molí de Xeu-xeu i els altres dos braços són el de la Garrofera i Sant Joan. En el llibre d'arrendament del comtat i de la baronia de 1699 s'especifica que el braç de la Garrofera era el braç d'Alfara¹⁵⁹.

Considerem la possibilitat que aquesta alqueria es trobara en un punt de connexió de camins: entre el camí a Alfara i el camí de la Palmera Alta. La zona està connectada amb la vila d'Almenara per l'Est, amb el camí del Bovar pel Sud-est, fins a la marjal d'Alpotró. Per l'Oest connecta amb el camí a Benavites i amb el camí a la font de Quart.

¹⁵⁹AComAlm, A28, 1699, Llibre d'arrendaments del Comtat d'Almenara i la Baronia de la Llosa, fol.

L'alqueria de Rafalel ubicada a la partida de Rafalells comptaria amb el roll situat pròxim de l'Almàssera construïda en la partida de la Canal al costat de Rafallells i el braç de la Palmera o Martina que conduïa l'aigua per tota la partida direcció Sud-est.

L'alqueria de Medianet és l'alqueria que més donacions de béns mobles es documenten en el terme i en un període més llarg de temps. La documentació ens mostra que Medianet, la menuda medina del terme, hi va ser el lloc elegit pels nous colons per a viure en Almenara de manera concentrada. En la donació del terme al cavaller Roderic Eximen de Luna l'any 1276 i en la donació posterior, al noble Francesc de Proixida el 1294, apareix anomenada amb el qualificatiu de “la vila” front la resta d'assentaments qualificats d'alqueries. La seua ubicació coincideix amb la ubicació actual de la vila d'Almenara. La zona es troba ben comunicada per una trama de camins i la séquia Major amb el roll del molí i el braç d'Embou i el braç de Colomer.

L'alqueria de Fesc i l'alqueria de Benifaça no han mantingut els topònims en el terme però ambdues eren zones de poblament amb terres de cultiu i necessitaven dotació d'aigua. Per tant, havien d'ubicar-se pròximes al traçat de la séquia Major d'Almenara i als seus braços i pròxima als camins i sendes que connecten les diverses àrees del terme.

Un dels braços de la séquia Major és el roll del molí de Dalt i el braç del Molló o del roll Ample ubicats entre el barranc de l'Arquet i la Rambleta. I l'altra zona on podria situar-se una alqueria, és la continuació de la séquia Major a la font de la Bóta, zona plana i fèrtil situada pròxima al camí Reial.

En l'analitzar el significat dels topònims es pot considerar que Fesc podria provenir de fes o fas, (Alfàs) que significa terra fèrtil. Per la qual cosa, podria situar-se en el pla camí a la Font de la Bóta, la terra més fèrtil i de major ocupació agrària després del repartiment. Aquesta alqueria possiblement se situaria entre el camí Reial i la via del ferrocarril, com altres alqueries

documentades en la zona. És el cas de: Albacet (Vall de Segó), Medianet i Magranet (Almenara), La Llosa i Xilxes.

El topònim de Benifaçà (fig.36) respon a un nom familiar i clànic i per eliminació de les altres àrees identificades, possiblement aquesta alqueria se situaria, pròxima al Braç del Molló i roll del molí de Dalt. En aquesta zona es documenten els topònims d'origen àrab com la partida del Cascall, que rega el braç del Molló. En aquesta àrea conflueixen una sèrie de camins que formen un estel, són: pel Nord camí de Bausa, pel Nord-est camí a Sogorb que condueix a la partida de Trascastell i fins a la ubicació de l'alqueria de Magranet, i es bifurca a Alfara i a la senda del molí Assolat. Pel Sud, connecta amb el camí a Benavites-Pla dels Molins i l'assagador de Benavites i la Senda a Benicalaf. És una zona molt connectada amb la intersecció de camins que indica possiblement la situació d'un lloc de poblament, tanmateix, comptava amb la proximitat amb la séquia Major i amb braços que dotaven d'aigua a la població: el roll del Molí i el braç del Molló¹⁶⁰.

L'altra zona on conflueixen camins formant un estel és en la partida del Pont d'Uixó situada pròxima al braç del Molló i al braç de la Garrofera, camí de Benavites, camí de la Vereda i camí a Alfara indica la ubicació d'un possible lloc de poblament (mapa dels camins de la partida del pont d'Uixó) (fig.37).

¹⁶⁰EIROA RODRÍGUEZ, J.A., "Arqueología de los espacios agrarios andalusíes en el sureste peninsular, Por una arqueología agraria", pub. H. KIRCHNER (Ed.) *Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010. KIRCHNER H., "Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Catalunya", pàgs. 21-51, públ. *Hidráulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, 2012. KIRCHNER H. (Ed.) *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. BAR International Series 2062, 2010. TORRÓ, J., "Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16, 2007, pàgs. 151-182. TORRÓ, J., "Tierras ganadas. aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano", H. KIRCHNER (Ed.) *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010.

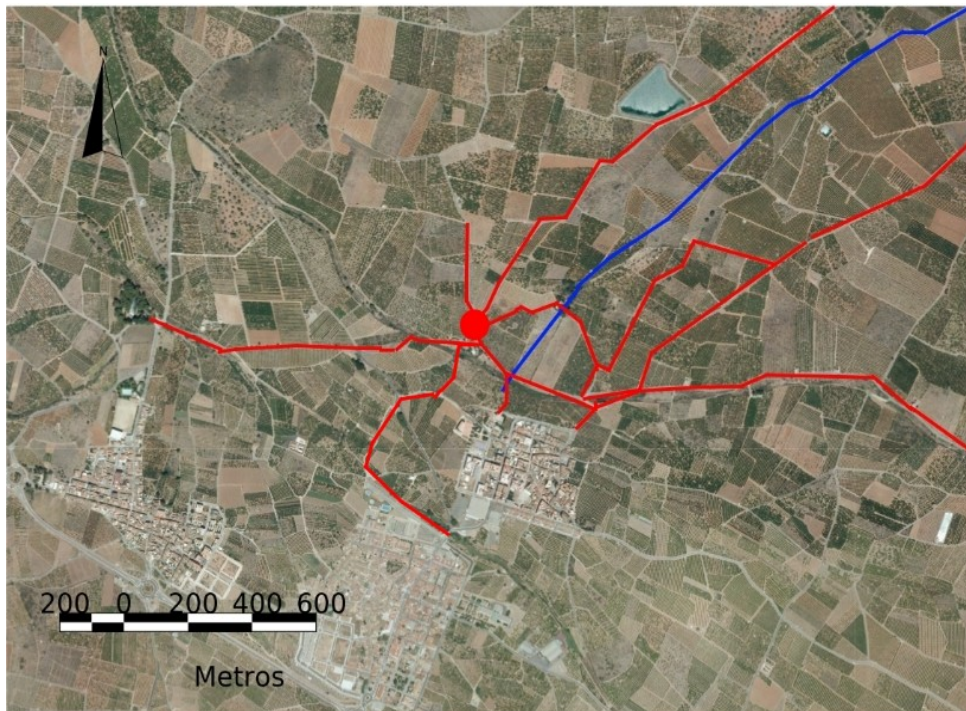

Figura 36. Mapa de la possible ubicació de l'alqueria de Benifaça en la partida del camí a la Font. Material inèdit.

Figura 37. Mapa de la possible ubicació de Benifaça entre els camins de la partida del pont d'Uixó i Baixada del Moro. Material inèdit.

Les alqueries de Medianet, La Llosa i Fesc es van mantindre amb poblament almenys fins els últims anys del segle XIII. Les alqueries de Magranet, Alfara i Benifaça es van convertir en partides agrícoles amb molins. La localització de les alqueries pertanyents al sistema hidràulic de la font de Quart del terme d'Almenara es plasma en el mapa inferior (fig.38).

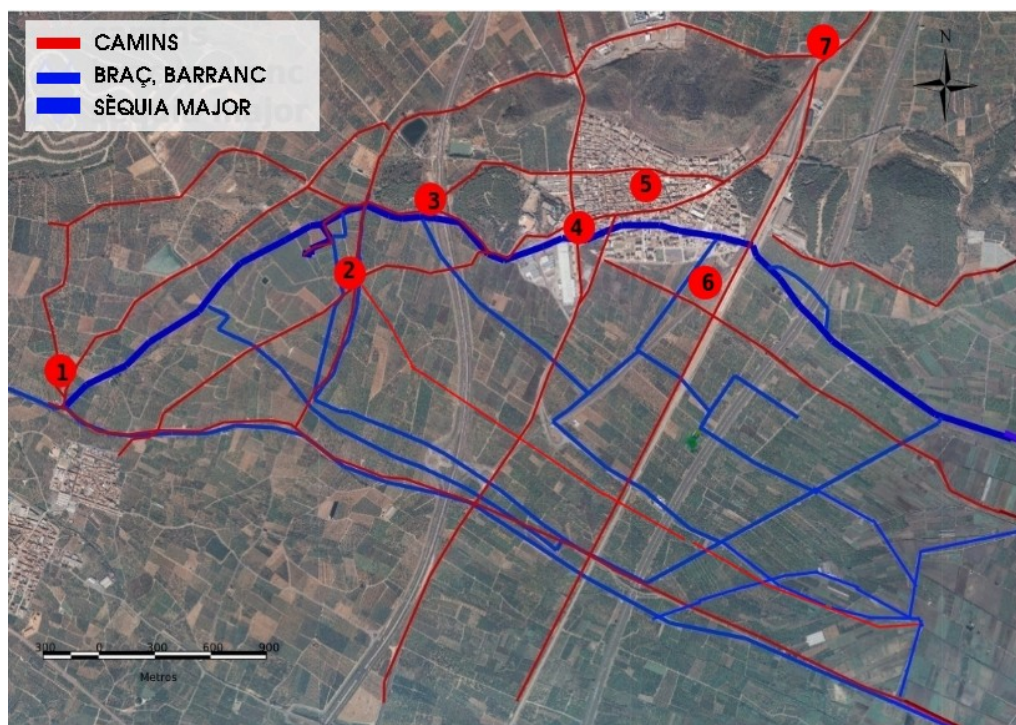

Figura 38. Mapa d'ubicació de les alqueries i zones de poblament d'Almenara. 1 Possible zona de poblament d'una alqueria o lloc d'hàbitat. 2 Possible zona de poblament d'una alqueria o lloc d'hàbitat. 3 Localització de l'alqueria d'Alfara. 4 Localització de l'alqueria de Rafalel. 5 Localització de l'alqueria de Medianet. 6 Possible zona d'ubicació de l'alqueria o lloc d'hàbitat. 7 Localització de l'alqueria de Magranet. Material inèdit.

Les prospeccions en la zona indiquen el següent: En l'àrea 1 es troben molts fragments de ceràmica en els murs de la séquia Major. En l'àrea assenyalada amb el punt 3 i amb el punt 4 s'han trobat gran quantitat de fragments de ceràmica medieval. En la zona 3 d'Alfara a partir de les obres de construcció de la autopista València-Castelló. En l'àrea del número 4 a Rafalel per les obres d'ampliació de la vila amb la construcció del nou barri. L'àrea del punt 2 i el punt 3 són les zones que conserven més topònims d'origen musulmà o que fan referència al seu antic assentament en la zona. Les zones 5 i 7 són les més modificades per la situació de la vila i el camí d'accés a la població i la via del

ferrocarril. En el carrer del País Valencià, s'han trobat soterrades quatre persones amb el ritus musulmà (fig.39). També destaquen els fragments de ceràmica en el camí Cabeçol. El punt 7 on es localitza Magranet és la zona on es troba una gran quantitat de ceràmica des de l'època romana, medieval i moderna i una mola de molí. Les troballes abundants, i peces de ceràmica de diferents tipologies indiquen una ampla ocupació de la zona¹⁶¹.

Figura 39. Soterraments amb el ritus musulmà carrer de Sant Roc 2.

ALQUERIA	ANY	NOM	CASA	ALTRES IMMOBLES	QUANTITAT TERRES
La Llosa	1248	Bernard Suau	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades regadiu
La Llosa	1248	Ramón Suau	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades de regadiu
La Llosa	1248	Guillerm Suau	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades regadiu
La Llosa	1248	Poncio del Tort	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades regadiu
La Llosa	1248	Gerardo del Tort	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades regadiu
La Llosa	1248	Joan Calognia	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades

¹⁶¹BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; MARTÍ, R.; TORRES, J.M., “Sistema de regadio y asentamientos andalusies en la estribación sur de la sierra de Cazorla”, *Instituto de Estudios Almerienses*, departament de Història, 1989. BALLESTEROS ARIAS, P.; KIRCHNER, H.; FERNNDEZ MIER, M.; ORTEGA ORTEGA, J.; QUIRÓS CASTILLO, J.A.; RETAMERO, F.; SITJES, E.; TORRÓ, J.; VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A., “Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación” púb. KIRCHNER, H. (Ed.), *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánica*. BAR International, Series 2062, 2010. NAVARRO PALAZON, J.; GIMENEZ CASTILLO, P.; “Evolución del paisaje urbano andalusi de la medina dispersa a la saturada”, *Estudios Arabes*, CSIC, pàg. 232-267.

Reconstrucció del paisatge rural i urbà d'Almenara i La Llosa entre els segles XIII-XVI

ALQUERIA	ANY	NOM	CASA	ALTRES IMMOBLES	QUANTITAT TERRES
					regadiu
La Llosa	1248	Ramó Suau	casa		1,4 jovades secà 1,4 jovades regadiu
La Llosa	1248	Bernard Suau		molí	un hort junt al molí
La Llosa	1249	Bernard de Na Martina	cases		4,5 jovades terra 0'5 jovada vinya 1 cafissada mallols 2 fanecades d'hort
La Llosa	1249	P. Flandina			1 Jovada de regadiu
Magranet	1270	Arnau Ferrer		for	
Benifaçà	1238	Guillermo Ramó de Biela			3 jovades terra
Alfara	1248	R. de Puyales	cases		2 jovades de terra
Rafalel	1248	R. de Puyales	cases		2 jovades de terra
Medianet	1258	Doménech Llopis de Portales	cases		4 jovades
Medianet	Abans de 1270	Bertomeu rector de st. Nicolas (València)	cases		Terres, vinyes i, heretats
Medianet	1270	Toda mare de Juan de Vitòria justícia de Calatayud	cases		Terres, vinyes i, heretats
Medianet	1270	Arnau Suau		for	
Medianet	1270	Domingo Xantre	cases		
Medianet	1270	Ferran Pere de Turoli		corral	
Almenara	1274	Arnau Jardí		Mesquita	
Fesc	1248	Bernat de Fontanet			4 Jovades terra 10 fanecades vinya 2 fanecades d'hort
Fesc	1248	Doménech de Fonte			3'5 jovades de terra
Almenara	1248	Pere Pocullul i a la seua esposa Maria			3 jovades de terra
Almenara	1249	Bernat Torres			4 jovades terra 3 fanecades vinya

ALQUERIA	ANY	NOM	CASA	ALTRES IMMOBLES	QUANTITAT TERRES
					3 fanecades hort
Almenara	1249	Bernat de Comelles i als seus			4 jovades terra 3 fanecades vinya 3 fanecades hort
Almenara	1249	Ramó de Calcinis			3 jovades terra
Almenara	1249	María de Tolon			5 jovades terra
Almenara	1249	Bernat Matoses			4 jovades terra
Almenara	1267	Arnal de Fraga			4 jovades terra regadiu
Almenara	Abans 1273	Sancho Pérez de Ribavellosa			Terra en valor de 200 sous
Almenara	1273	María Eiximen			Terra en valor de 200 sous

Figura 40. Taula de donacions d'Almenara i La Llosa en el segle XIII. Material inèdit.

1.2.3 Zona agrícola. El parcel·lari i els cultius segons les fonts documentals.

Les fonts documentals que descriuen la zona abans de la conquesta, ens informen superficialment del que es troba entre Morvedre i Borriana. En la descripció d'Espanya de Xerif Aledris:

“... y de ella a medina Buriena al occidente vinte y cinco millas; y desde Buriena a Murbeter, en que hay alquerías, edificios, arboledas bien cuidadas y aguas bien repartidas, veinte millas; y todas estas aldeas, huertas y arboledas estan cercanas al mar; y de ella a Valencia al occidente 12 millas...¹⁶²”.

En aquest fragment es descriu el territori entre Morvedre i Borriana, poblat d'alqueries, amb parcel·les de cultius arboris i d'horta ben cuidats i irrigats amb canalitzacions.

¹⁶²*Descripción de España de Xerif Aledris, conocido por el nubense con traducción y notas de don Josef Antonio Conde, de la Real Biblioteca. De orden superior Madrid en la Imprenta Real, por don Pedro Pereyra, impresor de Camara de S.M. MDCCXCIX, pàg. 66*

Ar-Ràzī en la Crònica del moro Rasis descriu en el capítol vuit-i-nou el terme de Morvedre i Burriana:

“(...) El otro es un castillo que llaman Monbiedro, que es logar muy preciado e muy bueno e muy fermoso e muy deleytoso, e fallan en el rastros de fundacion muy antigua. En Monviedro ha un palacio fecho sobre la mar por la tan gran maestria que muchos se marauillan las gentes de que lo ven por que arte fuera fecho.

Capitulo IX: de Burriana que es tierra de toda regancia. Parte el termino de Monviedro con el de Burriana, e es tierra muy abondossa e de toda regancia, e ha muchas naturas de todas frutas, e son muy buenas e las precian mucho. En termino de Valencia ay tantos castillos que seria gran detencia los contar, e ay tanto azafran que abundaria a toda españa, e dende lo lleban los mercaderes a todas las partes del mundo¹⁶³”.

Es remarca la riquesa de la terra per a l'agricultura i la gran variació de cultius de tot tipus de fruits al costat de productes com el safrà, que són comercials en tot el món.

En el Llibre del Repartiment es mencionen els diversos tipus de terra de cultiu a Almenara i La Llosa. Aquests es documenten en les donacions efectuades entre els anys 1248-49 majoritàriament i una de l'any 1268. Les donacions es poden consultar en la taula de donacions d'Almenara i La Llosa del segle XIII (fig.40).

En les donacions del Llibre del Repartiment es documenta la següent tipologia de terres de cultius: hort, vinya, mallols, terra de regadiu i de secà. La terra campa o de sembradura, tant per l'extensió que ocupa en la hisenda dels colons cristians, com pel nombre d'aquells que la reben, representa el component essencial de l'agricultura valenciana en totes i cadascuna de les comarques, ens trobem en presència de la varietat de terra més important per al manteniment de les famílies, terra de cereal fonamentalment que participa tan del regadiu com del secà, dualitat que es produiria en totes les alqueries, però sense poder conèixer la seua proporció. La vinya és un altre dels cultius amb

¹⁶³AR-RÀZĪ, AR-RÀZĪ: AJBĀR MULŪK AL-ANDALŪS, Crònica del Moro Rasis, pàgs. 36-37. Reconstitución de E. Lévi-Pro-vençal, pàg. 72.

bona presència en les terres valencianes en el moment de la conquesta de Jaume I. Es troba en totes les comarques de forma desigual, menys abundant que la terra campa però més apreciada, ja que s'entrega en menor proporció (i amb un impost major, com les extensions d'oliveres, horta o figueral). La vinya és un cultiu que augmentarà en l'etapa posterior cristiana. En la majoria de donacions no s'especifica si és de regadiu o de secà. L'horta o hort és la varietat de terra més escassa i la més apreciada, es reparteix entre els colons en extensions molt menudes mesurades per fanecades. L'oliveral i figueral no apareixen documentats en les donacions del Llibre del Repartiment. El figueral es descriu en la Crònica de Jaume I en les seues estàncies a la zona. L'absència d'aquests cultius entre les donacions del Repartiment podria ser perquè s'inclouen dins de les parcel·les anomenades com a "terra". Aquestes parcel·les de terra podrien ser de terra campa o de sembradura o tenir alguns arbres de figueres i olivars intercalats. En el passatge 227 de la Crònica de Jaume I, ens descriu camps de "figueral i llinar" camps cultivats a prop de la costa a la zona Sud del castell d'Almenara. El lli s'utilitza per a la indústria tèxtil. També en el passatge 249 es descriu el figueral on es realitzen els pactes amb els de Castro, Nubles i Uixó, una vegada el rei aconsegueix la plaça d'Almenara.

D'allò analitzat del Llibre del Repartiment trobem un paisatge rural on destaca la terra campa proporció molt superior a la resta, probablement amb arbres intercalats, seguida de la vinya, i l'horta amb arbres fruiters i hortalisses.

A Almenara es fan nou donacions de terra pel terme sense especificar la ubicació i deu donacions de terra a les alqueries de Rafalel, Alfara, Benifaça, Fesc, La Llosa i a Medianet. En les alqueries es reparteixen: en una donació tres jovades i mitja a Fesc, en altra donació, 4 jovades, més 2 fanecades de vinya i dos d'horta en Fesc, tres jovades en Benifaça, dos jovades a Alfara i dos a Rafalel, i a La Llosa un hort d'una fanecada al costat del molí i una jovada de terra, a un altre: un hort de dos fanecades, 4 jovades i mitja de terra, mitja de vinya i una cafissada de mallols, a altre 100 fanecades de terra, més una jovada de regadiu i dos fanecades d'hort 115, a Medianet 4 jovades de terra, vinyes i heretats sense especificar 116.

En total es comptabilitzen 3.304 fanecades de terra campa de les quals 180 és terra de regadiu i 3.124 de secà, 19,5 fanecades de vinya, 16 fanecades horta i, 6 fanecades de mallols. Les xifres mostren el predomini de la terra campa o de sembradura. La terra campa ocuparia el 98,13%, la vinya 1,15%, i l'horta 0,72%. Però aquests percentatges no proporcionen una descripció real del territori, perquè estan extrets de la informació incompleta que ens proporcionen les fonts de l'època. Són xifres que variarien si coneguérem el total de la informació. A més, l'extensió de terra repartida és superior a les mesures del terme actual, cosa que comporta que la mateixa terra va ser repartida reiteradament a distints propietaris o recipiendaris en moments diferents.

Aquests repartiments suposen la formació d'un parcel·lari rural repartit en jovades, cafissades i fanecades, les noves capacitats d'unitat de producció agrícola cristiana. Les parcel·les de terra es disposaren entre els braços de reg les séquies i els camins. A Almenara l'extensió de terra repartida a cada recipiendari és d'unes quatre jovades de mitjana per donació, unes 12 hectàrees en teoria.

El contingut de les donacions de terres de cultiu a Almenara suggereix que els espais agraris de les diferents alqueries nomenades abans, dependrien sols de l'alqueria i d'altres sense especificar deurién ser adjacents, és el cas de les jovades a repartir on no es localitza de forma diferenciada el lloc d'ubicació escrit com: “terme d'Almenara¹⁶⁴”.

A. La tipologia de cultius

Actualment el terme municipal d'Almenara ocupa 2.759,77ha de superfície de les quals 1.008,61 són terres de marjal i 488,51ha és zona muntanyosa. En el segle XIII del total de la superfície del terme 726ha de

¹⁶⁴SÁNCHEZ ADELL, J., “Estructura agrària de Castellón de la Plana en 1398”, *Saitabi*, XXIII, 1973, pàgs. 147-175. SÁNCHEZ ADELL, J., “Castellón de la Plana en la Baja Edad Media”, *Castellón, Sociedad Castellonense de Cultura*, 1982.

terrenys són explotats com a zona de cultiu (fig.40-41-42). En aquest percentatge es troben incloses les zones de secà, regadiu i marjal cultivable. La superfície de cultiu es troba restringida per l'Est per una gran zona de marjal que en aquest període s'inicia en la via ferroviària. En la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu a Almenara durant el segle XIII. Així doncs els cultius de garroferes, oliveres, ametlers es disposen en la zona Nord-oest del terme sobre la séquia Major i la xarxa de braços i séquies. Les parcel·les dels cultius de vinya, grans i hort i horta s'alternen en les zones de la vall d'Almenara fins la zona d'inici del cultius de marjal. Àrees inundades perfectes per introduir els cultius de l'arròs i horta depenent de l'estació. Les zones no cultivades corresponen a les àrees utilitzades per l'explotació d'altres recursos necessaris, és el cas dels empris i les zones de pastura i bovalar. Àrea que engloba les zones de muntanya, les zones de marjal erma i restinga litoral junt amb les zones de pas com els camins i assegadors del terme.

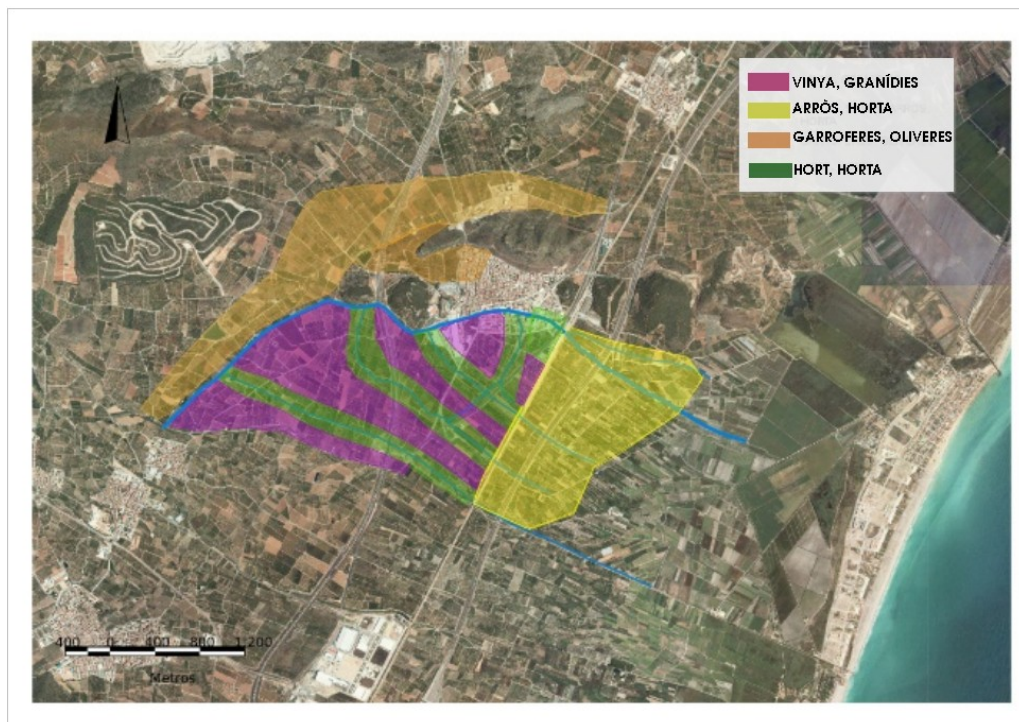

Figura 41. Mapa de cultius a Almenara en el segle XIII. Material inèdit.

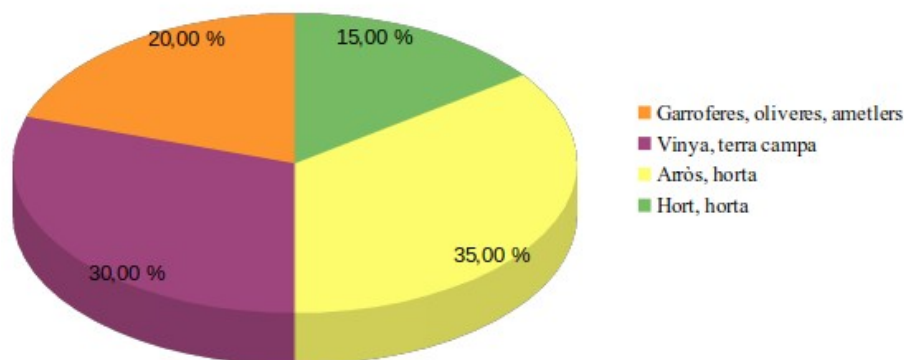

Figura 42. Gràfica de cultius Almenara segle XIII. Material inèdit.

Tipus de cultius	Percentatge cultivat	Hectàrees
Garroferes, Oliveres, Ametlers	20	145,2ha
Vinya, Terra Campa	30	217,8ha
Arròs, Horta	35	254,1ha
Hort, Horta	15	108,9ha

Figura 43. Taula de cultius. Material inèdit.

El terme de La Llosa ocupa una superfície de 1018,42ha de les quals 437,10ha són terres de marjal i 158,47ha zona muntanyosa. En el segle XIII es dediquen al cultiu 236ha mentre que, 782,42 són les hectàrees dedicades als usos dels emprius i zones de pastura. En la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu durant el segle XIII (fig.44-45-46). Com ocorre a Almenara, en aquest segle es cultiven les zones més pròximes a la població i la zona de marjal no sofreix una ocupació agrícola intensiva com ocorrerà a partir de segles XIII-XIV. Els cultius de secà com les garroferes, oliveres i ametlers es cultiven en la zona Oest del terme sobre la séquia Major de La Llosa. Igualment, els cultius de vinya i grans ocupen superfície de secà i àrees de regadiu i comparteixen territori amb les parcel·les

de cultiu d'hort i horta, dins de l'entramat de séquies. Mentre que, els cultius d'arròs i horta, es plantaven en les àrees més pròximes a les zones de marjal.

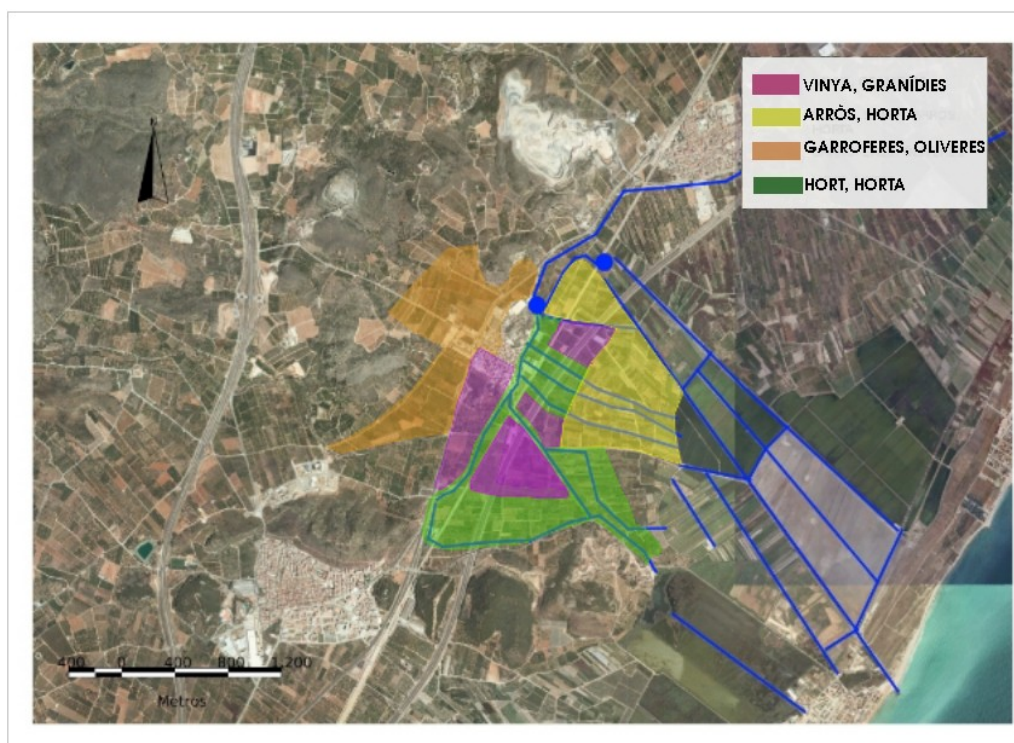

Figura 44. Mapa de La Llosa segle XIII. Material inèdit.

Tipus de cultius	Percentatge cultivat	Hectàrees
Garroferes, Oliveres, Ametlers	20	42,2ha
Vinya, Terra Campa	25	59ha
Arròs, Horta	35	82,6ha
Hort, Horta	20	42,2 ha

Figura 45. Taula de cultius. Material inèdit.

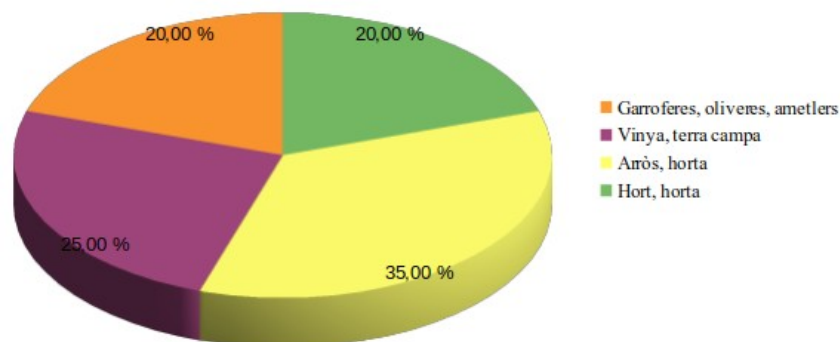

Figura 46. Gràfica de cultius La Llosa segle XIII. Material inèdit.

1.2.4 La ramaderia.

El ramat era un recurs bàsic en l'economia domèstica dels habitants de la zona i, comptem amb fonts documentals del segle XIII que mostren el seu relleu en la societat.

Un fet que mostra la importància de la ramaderia en la societat musulmana i la continuació d'aquesta activitat després de la conquesta, el trobem en el pacte de capitulació dels representats de l'aljama d'Almenara amb el rei Jaume I, l'any 1238:

“(...)e que els donàssen dues-centes vaques e mil entre ovelles e cabres, e que els vesríssem de drap de grana quaranta de llurs parents d'aquells qui serien ab ells en lo fait, e que donassem a aquells dos sengles rocins que anssen en compte de cavalls¹⁶⁵”.

En aquest document, es demanen 200 vaques, 1.000 entre ovelles i cabres, i dos rossins. Aquestes demandes de ramat, s'observen també en la resta de cartes de capitulació de la zona Uixó, Nubles i Castro, etc. La possessió de ramat comporta l'assignació d'àrees de pastura per al manteniment dels animals. A més, d'infraestructures que permeten fer els trajectes més còmodes tant dels pastors com dels animals. Jaume I va declarar en els furs que els

¹⁶⁵Crònica Jaume I, passatges 243-244

musulmans podien seguir pasturant els seus ramats, per les mateixes zones delimitades per la pastura¹⁶⁶.

La primera menció que es conserva de la zona de pastura d'Almenara, es documenta en la carta de població de la Vall d'Uixó de l'any 1250. En aquest text, s'esmenta el dret i impostos del bestiar i ruscós, i la delimitació de pastura, en els termes d'Uixó, Almenara, Nules, la Plana d'Urmell, Xova, Carcer i Alfandech:

“(...) E que sien tenguts de pagar lo dret de bestiar e de colmenes, ço és, de quaranta, una. (...) E que hagen tots lurs térmens o lurs bestiars de Uxò, e Nulles, e Almenara, e lo terme de Urmell en la Plana, e les vinyes de la alqueria appellada de Carç e Alfandech, segons que ja eren deputats a ells en temps de moros. E que pusqua anar lo lur bestiar en tot lo terme de Xova, segons que a ells era ja legut.(...) E que dejen pagar los drets de les colmenes e lo delme de les figues e de garroferes, e de les gallines, segons que's conté en altre privilegi, per nós a ells atorgat. E que no sien tenguts de pagar dret dels ous ne fer çofra de lurs persones ne de lurs bèsties. E sobre totes les coses damunt nomenades foren per nós fermades les dites coses (...)”¹⁶⁷.

Un altre document que mostra les activitats ramaderes en la zona de marjal d'Almenara i Morvedre és el document transcrit per Josep Torró:

(...) ibíd., fols. 112v-113r: el rey hace saber al justicia de Morvedre que Raimundus de Sancto Licerio, militi, ex parte una, et Robaldus de Voltorasch, vicinus, Muriveteris, ex altera, comparuerint coram nobis super controversia que est inter eos ratione adempriui quod dictus Raimundus de Sancto Licerio, pro se et hominibus suis de Caneto, asserit se habere in quadam amargali terra sive montallariis quam seu quos dictus Robaldus asserit habere in

¹⁶⁶JOFFRE, J. (ed.) *Els furs de Moçó*, València, 1518, Biblioteca Valenciana, Col.: BV Fons antic, Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu, Signatura: XVI/2.

¹⁶⁷GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, Universitat de València, 1991, núm o pàg. : “Jaume I, rei d'Aragó, concedeix carta de població als musulmans de la Vall d'Uixó”.

termino Muriveteris et Almenare in litore maris, quam amargallibus terram seu montallarios dictus Robaldus asserit se esse defensiam suam... (maig 13)¹⁶⁸.

En el text es plasma un conflicte entre les activitats ramaderes dels veïns de Canet desenvolupades en les zones de marjal i les terres delimitades per la caça de Robaldus de Voltarasch batlle de Morvedre.

Posteriorment, amb l'atorgament de la carta de donació del territori d'Almenara, l'any 1292, al noble Francesc de Proixida, es repleguen tots els privilegis sobre aquests tipus de zones i monopolis: el “pedagaiis”, el monopoli de la “caça i el control dels recursos naturals com “emprius, les terres cultes i incultes, erms i devastades i els tossals, boscos, deesses, garrigues, muntanyes, prats, pastos, herbes, arbres...”, que “allí hi ha i hi haurà¹⁶⁹”.

A. Anàlisi de la ramaderia.

En el document de la carta pobla de la Vall d'Uixó s'estableixen les ordenances i impostos de pasturatge i dels ruscs de mel en una gran àrea d'Uixó, Castro, Alfandenc i d'Almenara. El fet de nomenar tots aquests municipis en la carta indica la possibilitat d'una mancomunitat per a compartir les àrees de pastura o comunals entre aquests municipis. El document també planteja la probable transhumància del ramat pertanyent als pobladors de les diverses alqueries ubicades en els esmentats districtes castrals en un ample territori. R. I. Burns¹⁷⁰ destaca que la possessió de ramat conferia una important font d'impostos: els impostos del pasturatge, beuratge, muntatge i bestiar...i que aquests impostos havien de senyalar-se en les cartes de donació.

¹⁶⁸ACA, R.C. Reg. 86, TORRÓ, J., “Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (ca.1260-1330)”. pub. TORRÓ, J.; GUINOT, E., *Hidráulica Agraria y Socitat Feudal*. 2012, pàgs. 147-185.

¹⁶⁹AComAlm, 23-13, 1292, “Carta donació al noble Francesc de Pròxida”.

¹⁷⁰BURNS, R.I., *Colonialisme medieval*, Valencia, 1987. pags. 204-212, i *Moros, cristians i jueus en el regne croat de Valencia*, Valencia, 1987. pàg. 119.

B. Àrees de pastura

Les àrees de pastura estan delimitades pels camins de pas que mantenen una toponímia relacionada amb la ramaderia (fig.51). Els camins marquen una àrea que queda separada de les zones agràries. En el terme d'Almenara i La Llosa el ramat podia pasturar majoritàriament en les zones de muntanya, és a dir, en les zones que es troben sobre de les séquies majors i els seus braços, i a les zones de marjal no cultivada¹⁷¹. Els ramats es traslladaven pels camins i assegadors del terme: l'assegador de Benavites, camí del Bovar en el terme d'Almenara, l'assegador de Trascastell-Cabrera-Palafanga (Almenara-La Llosa), assegador de l'Alcúdia de les séquies sobre la séquia de la Ratlla entre Xilxes i La Llosa, el camí Fondo o de la Vereda (camí a Sogorb). Aquests són camins que travessen els termes d'Oest a Est a les marjals mentre que el camí de Sogorb o Vereda els comunica de Sud a Nord.

La presència de ramat en les zones de marjal està senyalada en la toponímia: camí de les Egües a la Vall de Segó. El camí Cabrera de La Llosa que va per la Ràpita i assagador de la Palafanga indica ser un camí d'ovelles i cabres, animals ovins. També es mantenen a la Vall de Segó el camí del ramader i el de l'Adula¹⁷² i a Almenara el camí de la Dula.

Els abeuradors es disposen en els camins de pasturatge del ramat en el terme es troben l'abeurador del camí Reial (fig.49), l'abeurador del Calvari (fig.48), l'abeurador de l'entrada al poble en Rafalells (fig.50). A La Llosa

¹⁷¹COLON, G., GARCIA, A., *Furs de València*, Vol. 1, Barcelona 1980, Rubrica II De les pastures e del vedat, pàg.111.

¹⁷²ARV, R.C. Reg. 635, fol.47r, Delimitació de la terra atorgada a Descanós: "*prout confrontatur cum cequia que dividet terminos Muriveteris et Almenare, et cum via de la Adula, et cum cequia de Canet, et cum alia via de la Adula, et cum terra et amargiali heredum de Petri Folqueti, et cum amargiali domino regi residuo*". pub. TORRÓ, J., "Colonització cristiana y roturación de àreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (ca.1260-1330). Torrò explica que: "Ese es justamente el sentido de la palabra 'dula' con la que se nombran, en época medieval, los principales caminos o vías pecuarias que atraviesan los humedales costeros valencianos. Es una adopción del árabe dūla, 'turno', aplicado tanto al riego como al apacentamiento de ganado".

l'abeurador del Carcau, documentada com la partida de l'Abeurador (fig.47)¹⁷³ i l'abeurador de l'Alcúdia de les séquies¹⁷⁴. Les casetes de pastor es troben disperses pel terme. Són construccions de pedra seca per al descans de pastors o per a protegir-se de les inclemències meteorològiques. Es troben dos a la muntanya de la Corona en Almenara i una en la muntanya de la Pedrera Negra en el terme de Xilxes¹⁷⁵.

Figura 47. Abeurador de La Llosa.

Figura 48. Abeurador del Calvari.

Figura 49. Abeurador camí Reial d'Almenara. Figura 50. Abeurador entrada al poble d'Almenara.

¹⁷³ AComAlm, A29, 1699, “*Llibre d'arrendaments del Comtat d'Almenara i la Baronia de La Llosa*”.

¹⁷⁴ AMA, c2-10 R2, El 2 de setembre de 1702: “*Facultar fer una abeurada a l'Alcúdia de les séquies*”.

¹⁷⁵ QUIRÓS CASTILLO, J.A., “La formación de los paisajes Medievales en el Norte Peninsular: Agricultura y Ganadería en los siglos V-XII”. Proyecto de Investigación. (HAR2009-07079) *Debates de Arqueología Medieval, Dam*, Núm. 1, 2011.

Figura 51. Mapa àrea de pastura 1. Assegador de Benavites, 2 C. Alpotró 3 C. Bovar, 4 C. la Dula, 5 C. Sogorb, 6 C. de la Rosella, 7 C. Vereda, 8 C. Cabrera -Assegador Palafanga, 9 C. de la Ratlla, 10 Abeurador de l'Alcúdia de les Séquies, 11 Abeurador del Carcau, 12 Abeurador camí Reial, 13 Abeurador del Calvari, 14 Casetes de Pastors, 12 Abeurador de la vila. Material inèdit.

1.2.5 Els Emprius.

Les àrees on es desenvolupa la ramaderia guarden una relació amb les zones d'emprius i usos comunals de caça, pesca i recol·lecció, reconeguts en els furs del Regne¹⁷⁶. Aquests espais de recol·lecció, caça i pesca etc., eren de domini senyorial i es mencionen en la carta de donació al cavaller Pere de Portugal, el 18 d'agost de 1244: (...) *cum introitibus et exitibus, terminis, pratis, paschuis, herbis, aquis, lignis, (...)*¹⁷⁷.

El 21 de gener de l'any 1250, el rei Jaume I, va concedir la llibertat de caça i pesca i va regular la venda de sal en tot el regne de València.

... Albufera Valencie possit quilibet vicinus et habitator civitatis et regni Valencie et quilibet eiam extraneus piscare et pisces capere et non teneatur nobis et nostris unquam dare de ipsis piscibus, nisi tantum quintam partem francham sine omni missione nostra et nostrorum; residue quatuor partes sint piscatorum, nec eiam de eisdem quatuor partibus aliqua decima vel primicia unquam donetur. De piscibus autem qui in quocun que loco maris regni valencie capiuntur, detur nobis et nostris decima pars, relique vero novem partes sint capiencium et de is non detur unquam aliqua decima vel primicia. (...). Aves autem que capiuntur in albufera et mari et cequiis et quibuslibet aliis aquis et rivis et celo et terra, capiencium sint in perpetuum et de eis aut racione ipsarum nobis et nostris aliquid non detur nec eiam detur de eis aliqua decima vel primicia. Sal civitatis valencie vendatur in civitate valencie et per totum terminum suum et in Morvedre, Segorbio, Altura, Castronovo, Xerica, Eslida et tota sua montanea et Onda, Burriana, Castillione

¹⁷⁶COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, Vol. 1, Emprius, pàg.117-119, pàg. 143

¹⁷⁷L'infant Pere de Portugal cedeix a Jaume I el comtat d'Urgell i les illes de Mallorca i Menorca, i el rei li dona els castells i villes de Morella, Morvedre, Almenara, Castelló i Sogorb en el regne de València. ACA, Jaume I Perg: 961. pub. HUICI, A. *Colección diplomática*, núm. 274. HUICI, A.; CABANES, D.M. *Docum. Jaime I*, 1976, Vol. II, núm. 394, pàg: 181.

*Xelva, Liria, Xiva, Bunyol, Macasta, Turis, Madrona et in omnibus castris, villis et locis citra Xucarum et citra predicta loca. (...)*¹⁷⁸.

En la marjal d'Almenara i Morvedre es documenta una concessió de caça de conills, el 27 d'agost de l'any 1269, a Robaldo de Voltarasch en les seues terres. Aquestes terres estaven situades en la zona de marjal, entre Morvedre i Almenara afrontant amb Canet i el Mar¹⁷⁹. Josep Torró transcriu aquest text: (...) *Ita videlicet quod in dicta terra possitis facere defenssam cirogrillorum et aliorum que volueritis. (...)*¹⁸⁰.

En la concessió es documenta un reserva de caça en l'àrea de marjal al batlle de Morvedre. El text fa al·lusió a terres d'una àrea privada però mostra la utilització d'aquests espais per a la caça.

1.2.6 La caça.

En aquests documents es pot observar com les zones de marjal eren zones utilitzades per a la caça per la gran quantitat d'animals sobre tot aus que habiten a la zona. Durant el segle XIII es documenten casos en aquest sentit. Un exemple, transcrit abans, és la concessió reial de 1250 de Jaume I en què dóna llibertat de caça en la devesa i l'Albufera, als habitants del regne de València sense cap pena¹⁸¹. Igualment, en la marjal d'Almenara la donació de la marjal compresa en la zona de la Vall de Segó entregada per Jaume I en 1269, a

¹⁷⁸L'infant Pere de Portugal cedeix a Jaume I el comtat d'Urgel i les illes de Mallorca i Menorca, i el rei li dona els castells i villes de Morella, Morvedre, Almenara, Castelló i Sogorb en el regne de València. ACA, Jaume I Perg: 961. púb. HUICI, A. *Colección diplomática*, núm. 274. HUICI, A.; CABANES, D.M. *Docum. Jaime I*, 1976, Vol. II, núm. 394, pág: 181.

¹⁷⁹Barcelona VI Kalendas septiembri MCCLXIX. ACA, Real Cancillería registro núm. 16 Folio 189 Vº

¹⁸⁰ACA, R.C. Reg. 86, fol. 107v: comunicació de Jaume II a Robau de Voltorasch: pub., TORRÓ J., *Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (c. 1260 - c. 1330)*, Universitat de València, 2012.

¹⁸¹1250 enero 21 Morella, Jaime I, rey de Aragón, concede libertad de caza y pesca y regula la venta de sal en todo el reino de Valencia., pub. HUICI, A; CABANES, M.D., *Docum Jaime I*, vol. II, núm. 517, pàgg 330-332. AMV, Perg. 7. ARV, Real 659, Libro Negro, fol. 146. lib. priv. 687, fol 52. Libro III enajenaciones, fol. 5. priv. Y hand., 643, fol. 312. AMA, Aureum opus alcira, fol. 21. pub.: A ureum opus regni valentiae, num. 36. bran. Chat, Real Patrimonio, III, 359. HUICI, A., *Colección Diplomática*, núm. 367.

Robaldo de Voltorasch¹⁸², qui la va rebre en qualitat de reserva per a la caça de conills i altres animals¹⁸³. A Almenara i La Llosa, a partir de 1292 el senyor Proixida posseïa el monopoli de la caça i era l'única autoritat que podia donar llicències o denegar-les. En les ordenances es disposava que les autoritats locals havien de conservar la caça del terme¹⁸⁴. Tal i com s'establia en els furs no es podia caçar en els mesos de cria¹⁸⁵. Es disposa que els caçadors havien de respondre davant els danys que ocasionaren durant el transcurs de la seua activitat¹⁸⁶. I no havien de pagar cap dret sobre les peces caçades¹⁸⁷.

El consell sembla que sota llicència del comte arrendava la caça d'espècies d'aus als Estanys com consta en l'any 1529, moment en què s'arrenden els Estanys a Joan de la Torre per 39 sous. El 1620 va prohibir portar escopeta amb perdigons des del cap del terme de La Llosa fins el Punt del Cid. El 19 d'octubre de 1636 el comte va manar fer pregó, “que ninguna persona tire a la caça de l'Estany, sinó a la distancia d'aquest 300 passos”¹⁸⁸. El consell va demanar l'opinió als advocats de València que respongueren, que podia disposar el pregó, per ser propietari el comte de l'Estany¹⁸⁹. Ja que en els furs es disposava que “caçar ningú pot en camp de altri, sens llicencia del senyor de aquell¹⁹⁰”. Aquesta ordenança del comte i els passos seguits pel consell per trobar una possible solució per seguir gaudint de la caça als Estanys mostra la importància d'aquesta pràctica en la població. En els furs s'indica que els caçadors poden caçar qualsevol animal salvatge¹⁹¹ però, estava restringida la caça de coloms baix pena de 60 sous, ja que eren utilitzats per enviar

¹⁸²1251 febrero 11 Morella, Jaime I rey de Aragón concede a Robaldo Voltarasch la bailia de Sagunto, núm. 557. HUICI, A.; CABANES, D.M., *Docum. Jaime I*, vol III, Zaragoza, 1978. ARV, Privilegios y ordenaciones, 630, fol. 193, pub.: HUICI, A. *Colección Diplomática*, núm. 390.

¹⁸³ACA, Real Cancillería registro núm. 16 Folio 189 Vº, pub. TORRÓ J., *Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre* (c. 1260 - c. 1330)...Univ. València, 2012.

¹⁸⁴Rotillo 02, any 1648, pàg. 224, “Capítulos del Real Consejo”.

¹⁸⁵COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1. “Caçar no pot en los mesos de cria, sots les penes imposadores per los senyors”.

¹⁸⁶COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1. “caçador qui farà clots o llaços pera caçar en llochs comuns, si caurà o morra allí alguna bestia y animal, te obligació de refer lo dany”.

¹⁸⁷COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1. “caçadors no deuen dret algú de les coses que caçaren”.

¹⁸⁸AMA, 32-55c, 1620-36, Caça.

¹⁸⁹Rotillo 02, 1636, pàg. 213.

¹⁹⁰COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1.

¹⁹¹COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1. “caçar cascú pot besties i animals salvatges”.

missatges. Malgrat poder-se caçar quasi totes les espècies salvatges, les designades com de caça menor, eren les de major interès per a la majoria dels veïns: ànecs, perdius, guatles, llebres, conills, per la seua aplicació alimentaria. L'anomenada caça major: cérvols, porcs seglars, etc., eren de menor interès ja que, requerien un major treball i solien ser monopolis senyorials¹⁹². En cas de llicència sí que es podien caçar com la concessió atorgada pel rei en la vila de Castelló: “caçar poden lavalins los vehins de Castelló en el terme de aquella”. El dret local reservava la capacitat de caçar als veïns de la vila, i exclouïa als forans, baix possibles penes de multa i pèrdua de la peça. A no ser que, existiren pactes entre diversos municipis per a l'aprofitament conjunt de les zones de caça dels respectius termes¹⁹³.

1.3 Les fortificacions d'Almenara.

En el districte d'Almenara es troben dos recintes fortificats ambdós en l'actual terme d'Almenara: un és el castell d'Almenara en la muntanya del Castell i construït en època musulmana i l'altre, el Punt del Cid sobre la muntanya homònima, recinte de major antiguitat, però reutilitzat en època musulmana i després de la conquesta cristiana.

1.3.1 Al-Manara l'origen del topònim del municipi.

El castell servia com a punt de domini i defensa del districte d'Almenara. Des d'on s'exercia el control militar, fiscal, administratiu o polític, a més de ser zona de refugi. Aquest control s'aconseguia per la seua ubicació sobre un relleu muntanyós de difícil accés, la muntanya del Castell de 178m

¹⁹²LADERO QUESADA, M.A., *La caza en la legislación municipal castellana. Siglos XIII a XVIII.*: Las ordenanzas municipales son el término final de evolución de las formas medievales de derecho local. DUBY G., *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1968, pàg. 193.

¹⁹³LADERO QUESADA, M.A., *La caza en la legislación municipal castellana> Siglos XIII a XVIII.*: Las ordenanzas municipales son el término final de evolución de las formas medievales de derecho local. DUBY, G., *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, pàg. 193.

d'altura i sobre l'antiga via Augusta¹⁹⁴ (zona obligatòria de pas). La fortalesa era un lloc de refugi dels nuclis de població musulmana: alqueries i rahals que s'assentaven en les valls¹⁹⁵. L'entrada al castell era possible per diferents sendes (fig. 52). En el vessant Sud es troba un camí que connecta amb la senda originària d'entrada al castell, que permet l'accés per dos zones fins la torre de Bilvalcadim. Per una part comunica amb l'atalaia, pel seu costat Nord-oest, i per l'altre, amb l'entrada Sud-est, amb escales d'accés esculpides sobre la superfície rocosa¹⁹⁶. Aquesta entrada no és apta per a carros, per això existeix una altra senda menys empinada i que permet l'accés per la vessant Nord del castell.

En el castell d'Almenara es diferencien tres zones destacades i dos torres laterals: sobre la part central i vessant Nord la celoquia, baix d'aquesta l'albacar i el raval (fig.53-62). Aquest castell té dos torres annexes almenares amb la funció a més de protegir, també de comunicar a través de fogueres de l'aproximació d'algun perill. A la zona Est es troba l'atalaia Borgamuza i a l'Oest la torre Bivalcadim.

¹⁹⁴LABORDE, A., *Reino de Valencia. Itinerario descriptivo de de las provincias de España*, lam. 12 i en pàg., 110, València, 1816. Sobre el camí de Sogorb a Almenara en: SOLER, J., *Caminos y rutas valencianas*, vol. 2, papers basisc 3 i 4, València, 1984, pàg. 97.

¹⁹⁵BAZANA, A., Morfologia y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII) la Ribera y otros ejemplos. (Almenara pàgs. 22- 26-38) pub.: A. FURIO; J. APARICI, ed.: Castells torres i fortificacions en la ribera del Xuquer, univ. de València, 2002. pàgs. 19-50.

¹⁹⁶RICO DEL AMO, F., Estudios previos de reconocimiento de los restos arquitectónicos del castillo de Almenara. Estudio específico de uno de sus elementos más significativos: la torre de Bivalcadim. Trabajo de evaluación del master de Conservación de Patrimonio. Tutor Rafel Soler, 6ª edició, 2006, Universitat Politècnica de València.

Figura 52. Mapa de sendes d'entrada al castell. Material inèdit.

La celoquia és la part de la fortificació més alta del castell i la zona de major representativitat del complex fortificat. El recinte és de planta rectangular ovoide de 1.310m² ben fortificat amb murs de maçoneria amb la tècnica de la tapiera. Compté l'alcaçaba o torre principal (fig.53-54-55-56) de 13,20x5, 80m, amb dos nivells d'altura, porta d'accés en la zona Nord¹⁹⁷.

¹⁹⁷Carlos Sarthou ens conta que els enteixinats de fusta, no es conserven perquè se'ls emporta el particular que va comprar a l'Estat els terrenys intramurs del Castell. SARTHOU CARRERES, C., *Provincia de Castellón, Geografía del Reino de Valencia*, Barcelona, facsimil, Castellón, 1989, pàg.740.

Figura 53. Parts del Castell¹⁹⁸. Material inèdit.

Figura 54. Ceràmiques de luxe del castell d'Almenara¹⁹⁹.

En la zona Oest de la plaça d'armes s'ubica un gran aljub, per al dipòsit d'aigua. L'aljub és de planta rectangular de 4,5 x 7,5m. La tècnica constructiva és maçoneria amb morter de cal. La coberta està arruïnada. El seu interior es troba cobert amb una capa de cal i almagrà de coloració rogenca, utilitzada per a evitar evaporació i filtració de les aigües. Aquesta àrea es descriu en *El llibre del Feits* com la zona on es van fer forts l'alcaid i els vint soldat en el moment de la conquesta de Jaume I. També, es pot deduir que hi havia una zona per als cavalls amb abeuradors i menjadors, ja que es descriu que per resistir el setge se'ls havien menjat²⁰⁰. Quan el rei obté el castell ordena

¹⁹⁸Vista aèrea del Castell de 1979.

¹⁹⁹GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristina*, univ. València, pàg.270

²⁰⁰Passatge 245.

portar de seguida a la reina Na Violant des de Borriana, lloc on es quedarà fins passada la pasqua. El rei al·ludeix que a Almenara estaria molt millor que a Borriana²⁰¹. Mesado i Guichard destaquen que el castell seria un lloc on la reina estaria millor defensa i en un lloc confortable²⁰². Com mostren també les belles ceràmiques de luxe trobades en aquesta zona (fig.54). El lot comprén 22 fragments que corresponen principalment a els segles X-XI (decoració califals amb motius florals estilitzats, amb decoració zoomorfa i de corda seca parcial, traçats de manganés baix vidre de color mel, amb reflexos de metall). Guichard les qualifica d'excel·lent qualitat i explica que el conjunt evoca possiblement un nivell de vida aristocràtica, que no seria sorprenent en una fortificació important, ocupada de forma estable per una guarnició relativament nombrosa, dirigida per un oficial d'elevat rang²⁰³.

Figura 55. Celoquia torre alcassaba i plaça d'armes²⁰⁴. Figura 56. Fotografies actuals de l'alcassaba.

Baix de la celoquia es troba la zona de l'albacar plataforma d'uns 4000m² de superfície²⁰⁵ (120m de llarg per 25 a 50 d'ample). Es troba envoltada per una muralla amb la mateixa tècnica constructiva, reforçada amb torres a manera de contraforts que franquejaven l'entrada al recinte. En aquesta zona es troben abundants fragments de ceràmica i un aljub de base rectangular de 4,10 x 12,60m, amb coberta de volta de canó segons s'observa en l'arrancada

²⁰¹Passatge 248.

²⁰²GUICHARD P., MESADO N., "Menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana", Borriana Ajuntament de Borriana, Museo Arqueològic Municipal, Departament d'Investigació Històrica, 1976.

²⁰³GUICHARD, P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, Madrid. 2001, pàg. 283, imatges de les ceràmiques d'Almenara, figura: 10, 11, i 9.

²⁰⁴Fotografies de l'Arxiu documental i gràfic de l'arxiu Masmater any 1919. FERRER BELTRAN, P., *Memòria gràfica d'Almenara, Un passeig per el segle XIX*, Ajuntament d'Almenara, 2002.

²⁰⁵GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana*, Univ. València, pàg.270

del mur en el seu interior, i almagrà en els paraments interiors. L'albacar és la zona on varen refugiar a Jaume I i els seus cavallers dins d'una mesquita mentre eren atacats amb pedres pels soldats de l'alcaid. “*E pujam dins l'albacar... e lliuraren-nos una casa que era mesquida, que era tan prop del castell...*”. (cap. 246) En ella foren albergats el rei, vint cavallers i els seus escuders. Seguint a André Bazzana, els amplis recintes de les zones d'albacars de les fortificacions musulmanes eren els llocs idonis per a la ubicació de construccions auxiliars, com cisternes i graners col·lectius o privats. En el castell devien haver magatzems per als productes agrícoles, per a alimentar a la població en altura i als habitants de les alqueries quan es refugiaven en cas de perill. Menéndez Pidal descriu que el setge del Cid al castell d'Almenara es va estendre durant tres mesos²⁰⁶.

Figura 57. Fotografies de la celoquia.

Baix de l'albacar, es troba el raval en la part més baixa del recinte. La gran quantitat de ceràmica i dos aljubs afavoreixen la idea de la presència de població assentada²⁰⁷. Un aljub de planta rectangular de 6,20 x 15,67m, situat en el camí que condueix a l'entrada de l'albacar. I un altre en la zona Sud-est del raval, en l'accés a l'atalaia anomenada Borgamuza, un aljub rectangular de 3.30x4.40m. Aquest conserva la coberta amb una volta aproximada de doble vessant, la utilització de canyís per l'encofrat, amb un orifici superior per captar l'aigua de pluja.

²⁰⁶MENEDEZ PIDAL, R. *Poema mio Cid*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes; Madrid, Biblioteca Nacional, 2002.

²⁰⁷GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristina*, Univ. València, pàg.270.

En la zona Est se situava l'antiga torre anomenada Borgamuza (fig.58)²⁰⁸, el seu topònim prové de «buri» que significa torre²⁰⁹. Va ser reconstruïda en el segle XIX com a heliògraf o telègraf²¹⁰. Des de l'antiga torre es vigila la zona costanera i el camí de pas per la zona litoral. Des de la torre ix una senda amb escalons llaurats en la roca fins la cova del Cinquet ubicada en el vessant Sud, zona de soterraments musulmans. La torre apareix representada en un dibuix del segle XIV (fig.59) i esmentada en el Llibre del Repartiment. Jaume I quan va conquerir el castell va atorgar la torre Borgamuza al cavaller En Pere de Pina:

(0030) *F. petri de Pina: illam turrim que est extra castrum de Almenar versus mare que vocatur Borgamuça, cum XX kaficiatis terre in termino de Almenara. Retenta tantum potestate. Xº kalendas madii*²¹¹.

A la zona Oest del castell, es troba l'antiga torre de Bivalcadim²¹² atorgada a En Guillem Ramon de Biela:

(0032) *Guillelmus Raymundi de Biela: turrim que est supra portam ad introitum castrum de Almenar que vocatur Bivalcadim, cum tribus iovatis terre in alqueria de Benifaça. Retenta tantum potestate. Xº kalendas madii*²¹³.

²⁰⁸Actualment, s'anomena col·loquialment la torre de la "Agüeleta" i la seua paral·lela la torre de l'Agüelet", possiblement, per ser els més vells del poble.

²⁰⁹CORRIENTE, F., Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance.

²¹⁰MESADO OLIVER, N., "Torres de senyales opticas de Almenara, Nules y Burriana" *Orley*, núm. 7, Vall Uixó, 2010. OLIVÉ ROIG, S., "Historia de la Telegrafía óptica en España", Secretaría General de Comunicaciones. Ministerio de Transporte, Turismo y Comunicaciones, Madrid, 1990. Fondos del Museo Postal y Telegráfico, Palacio de transportes y comunicaciones, Madrid. LORENTE, G. MAR, CARVAJAL, O., "Las comunicaciones en la construcción del Estado contemporáneo, España, 1700-1936, El telegrafo optico, 1800-1850". pub.: BAHAMONDE MAGRO, A. dir. Ministerio de Obras Públicas Transportes y Medio Ambiente, Madrid, 1993. GONZÁLEZ, C., GUAL, V., PARDO, R., "La telegrafía óptica en Castellón", Aula Militar, "Bermúdez de Castro" pàgs. 1,3,6,7,8.

²¹¹CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 de l'ACA, Saragossa, 1979, pàg.31

²¹²Hui en dia es coneix amb el nom de l'Agüelet. El seu significat es torre al costat de l'entrada d'accés o porta.

²¹³CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 de l'ACA, Saragossa, 1979, pàg.31

Figura 58. Torre Borgamuza.

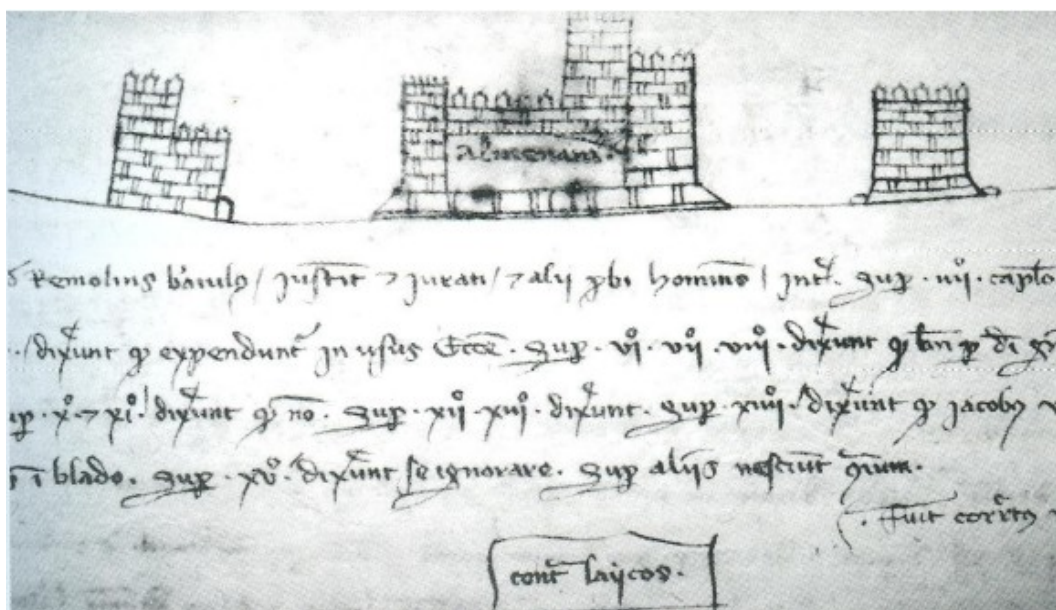

Figura 59. Dibuix del castell, torres d'Almenara realitzat pel bisbe de tortosa Paholac amb motiu de la seua visita pastoral l'any 1314.

És una torre de senyals rectangular de geometria prismàtica i dos nivells d'alçada en el seu interior (fig. 62). En el nivell inferior es va obrir una entrada d'accés i una finestra ambdues posteriors, és comú en aquest tipus de torres, que l'accés se situara a través de la finestra ubicada en el segon nivell orientada cap al llevant, situat en altura per motius defensius²¹⁴. Són obertures

²¹⁴TORRES BALBAS, L., *Algunos aspectos del mudejarismo urbano medieval*, pàg.60.

posteriors possiblement de la guerra civil, per facilitar l'accés a la torre. En una fotografia de 1920 de la documentació gràfica de l'Arxiu Masmater, aquestes obertures no estaven i s'observa que en algun moment va tindre merlets o espitlleres (fig.62). A l'interior es troben voltes de traça esfèrica amb rajola que divideixen els nivells amb un forat de pas en un lateral d'accés vertical, a través de la instal·lació d'escales de mà. Cebrián Mezquita comentat la possibilitat d'existir un accés des de la torre a dos coves inferiors nomenades els Subterranis i la Cotorra²¹⁵ (fig.60).

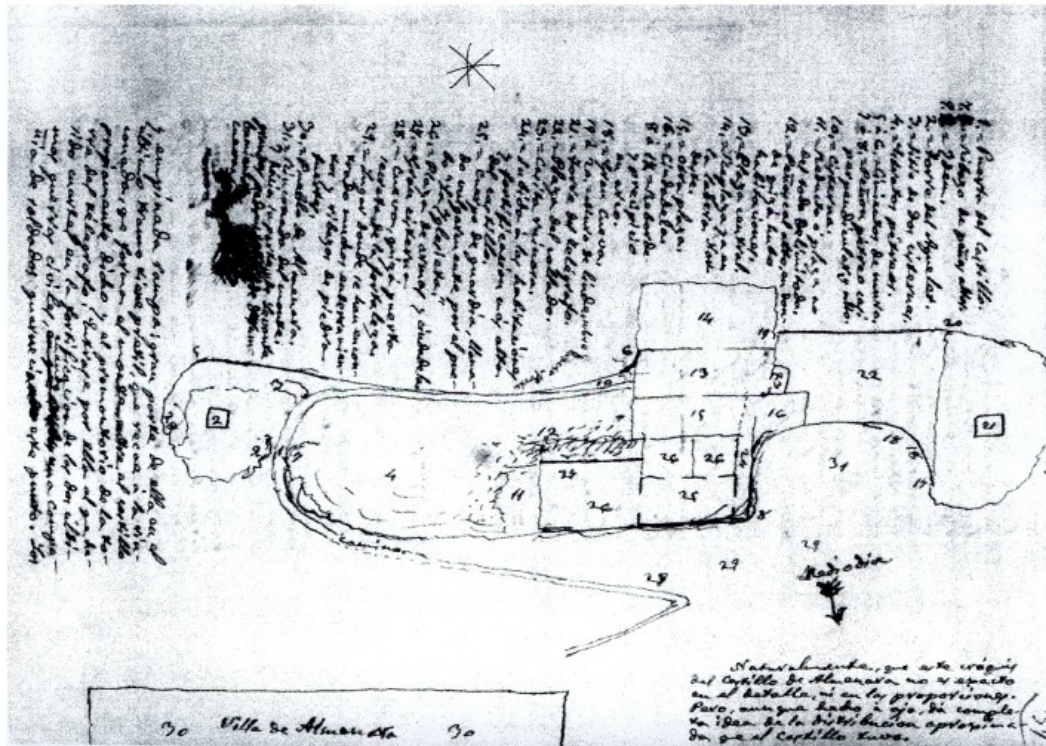

Figura 60. Croquis de Luís Cebrián Mezquita del Castell.

²¹⁵Cebrián Mezquita, L., Historia de Almenara, CD Universitat de Navarra.

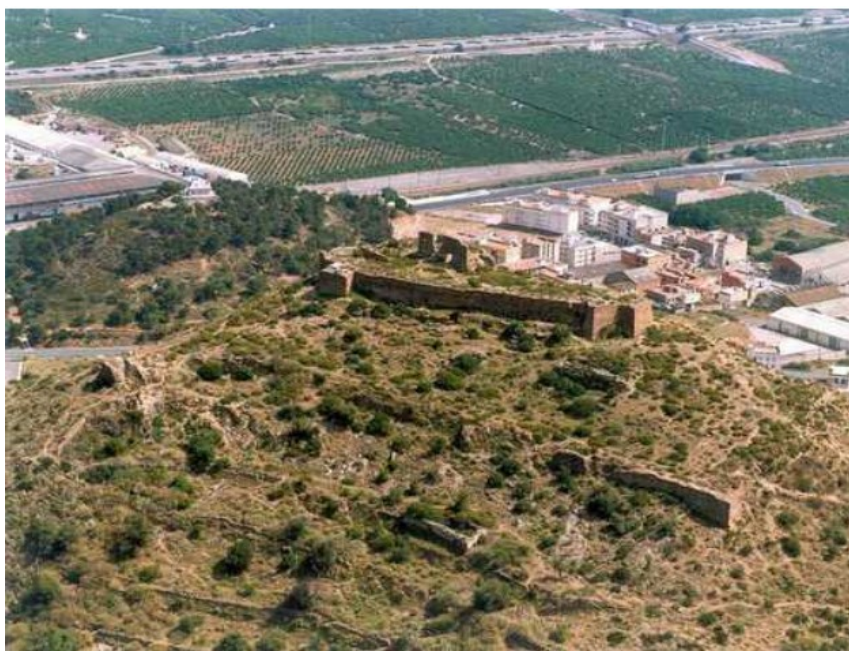

Figura 61. El castell.

Sobre el vessant Nord de la muntanya del castell, baix del raval es poden observar antics ribassos per al cultiu, identificats per Guichard, utilitzats possiblement per al secà, i construïts per la població assentada en altura²¹⁶. Són espais agraris fossilitzats a causa del despoblament del raval. El traçat dels murets és recte i continu, paral·lels a l'orografia i s'adapten a la topografia marcant les revoltes de nivell.

²¹⁶FERNÁNDEZ MIER, M., "Campos de cultivo en la cordillera cantábrica. La agricultura en zonas de montaña", pub. KIRCHNER, H. (ED.), *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010. EIROA RODRÍGUEZ, J.A., "Arqueología de los espacios agrarios andalusíes en el sureste peninsular", pub. KIRCHNER, H. (Ed.), *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series, 2062, 2010. TORRÓ, J., "Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16, 2007, pàgs. 151-182. TORRÓ, J., "Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano", púb. KIRCHNER, H. (Ed.) *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010.

Figura 62. Torre Bivalcadim fotografia arxiu Másmater.

1.3.2. La fortalesa del Punt del Cid el control de la via litoral.

A l'Est de la muntanya del Castell es troba el recinte murat de la muntanya del Punt del Cid²¹⁷ de 110m d'altura. Es troba situat entre la muntanya de Les Forques (71,2m) i a l'Est la muntanya Blanca (90 metres). Al Nord es troba el tossal de 36,7m denominat muntanyeta de Gomis, i el camí vell a la Mar, seguit pel Pla de La Llosa amb la partida de la bassa de Mesquito i la partida de la Ràpita amb el tossal de la muntanyeta de Mauricio. A la zona Sud de la muntanya, la Vall i la font de la Bóta.

El recinte fortificat del Punt del Cid ocupa tota l'àrea meridional de la muntanya, des de la cima fins les cotes més baixes (fig.63). Es tracta d'un recinte amb una superfície fortificada, molt superior a la de qualsevol refugi en altura. Conformava un tipus de jaciment que presenta escassos paral·lels i es desconeixen els seus orígens i cronologia. Els murs recorren el vessant Sud de la muntanya dibuixant una forma irregular (fig.65). Estan construïts amb la tècnica de la maçoneria amb pedres irregulars de mares roig assentades amb argamassa de fang i calç. Actualment es conserven 981,80m de perímetre de muralla. La fortificació té una longitud màxima de 921m de llarg i una amplada màxima de 277m. L'estat dels murs de la muralla es troben greument deteriorats, es conserven els fonaments amb una altura de 40 i 50 cm., i els llenç enderrocats i dispersos pels laterals. La muralla recorre el vessant Oest, Nord i Est de la muntanya però queda oberta pel Sud, àrea on es troba una casa amb parcel·les de cultiu escalonades. En els murs es troben restes de fonaments d'antigues torres adossades als murs amb planta semicircular (en els laterals) i rectangular (en la zona Nord). En la zona Est, es troben estances construïdes amb forma rectangular, on Francesc Gusi i Ferran Arasa van trobar objectes de ceràmica, metall i vidre²¹⁸. Algunes zones del recinte s'han modificat, reaprofitant les pedres per a fer criadors de conills per a la caça. I també en la

²¹⁷ARASA, F. «El Punt del Cid d'Almenara (La Plana Baixa, Castelló)», (Ed.) MACIAS, J.M., RIBERA, A., ROSSELLO, M., *Recintos fortificados en época visigoda, historia, arquitectura y técnica constructiva*, TRAMA, 8, pàg.45.

²¹⁸ARASA, F., "Punt del Cid" (Almenara, La Plana Baixa, Castelló) Notes sobre la primera campanya d'excavacions, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellanense*, núm.7, 1980, pàg. 231.

zona de la cota més alta del recinte, es conserven miradors reforçats amb ciment, construïts durant la Guerra Civil espanyola l'any 1938. Segons les descripcions realitzades per Schulten²¹⁹, el recinte murat presentava una forma trapezoïdal; les seues mides màximes eren 470m de llargària per 300m d'amplària, la seua superfície aproximada era de 9,4ha. La grossària de la murada es d'1-1'20m, i està constituïda per dues parets confrontades amb un farciment enmig; es conservaven 15 torres exteriors, distribuïdes de la següent forma: 7 en la part Nord, 5 a l'Est i 1 a l'Oest essent les seues mides 3-4m de profunditat per 4-6m d'amplària. La banda Sud mig destrossada per l'aterrossament de parcel·les d'agricultura i la construcció d'un xalet, conservava dues torres interiors de 2m de profunditat per 5 d'amplària. Aquestes flanquejaven una porta de 3m d'alçada.

Figura 63. Vol Americà del Punt del Cid serie B 1956-7 amb superposició del plànol del recinte segons Schulten²²⁰.

²¹⁹SCHULTEN, A., "Forschen in Spanien", *Archaeologischer Anzeiger*, cols. 198-235, Berlin, 1927. SCHULTEN, A. "Campamentos romanos en España", *Investigación y Progreso*, 5, pàgs. 34-36, Madrid, 1928.

Es desconeix l'origen d'aquest recinte, però el seu descobriment s'associa a Luís Cebrián Mezquita (annxe 2) que el qualificà com a campament romà d'hivern²²¹ per la proximitat al jaciment dels Estanys identificat en un primer moment com a temple de Venus²²², el va reconèixer com el campament dels Escipions abans d'assetjar Sagunt. Passava a ser així, el més antic d'Hispania, amb la concordança dels textos de Livi i Polibi. Gozález Simancas considera que podria ser el campament d'Annibal²²³. Les interpretacions de Bazzana i Guichard d'aquest recinte el classifiquen com a un poblament medieval, corresponent al tipus de "lloc-refugi d'altura²²⁴". El defineixen amb possibilitat d'una protecció natural, presència evident d'hàbitat i l'existència d'un sistema defensiu. El recinte presenta algunes construccions al seu interior ubicades pròximes a la muralla (fig.64), que Schulten atribueix a una reutilització de l'edat mitjana, tal vegada del Cid, i assenyala que les excavacions de González Simancas sols han proporcionats fragments de ceràmica hispanomusulmana, igual que en les excavacions de l'any 1980 realitzades pel grup d'investigacions arqueològiques i prehistòriques de la

²²⁰ARASA GIL, F., "El punt del Cid en Almenara", *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia Castellonense*, Diputació Provincial de Castelló de la Plana, Servei de Arqueologia., núm.7, 1980, pàgs. 219-242.

²²¹CEBRIÁN MEZQUITA, L., *Historia de Almenara*, (cd projectable) Univ. de Navarra.

²²²PLA I CABRERA, V., *Disertación historico-critica de las antigüedades de la villa d'Almenara y el descubrimiento de su famoso templo de Venus, carta I*, Valencia, 1821, pàgs. 9-14. CHABRET FRAGA, A., *Sagunto su historia y sus monumentos*, T. II, Fundación Bancaja, Navarro impresores, Sagunto, 2002 (1888), pàg. 24-25. DURÁ LÓPEZ, F., *Almenara, estudio monografico*, Talleres graficos de P. Armengot, Castelló, 1972, pàg. 41. ARASA GIL, F., "El conjunt monumental de la montanyeta dels Estanys d'Almenara". *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXIII, 1999, pàgs. 333-336. ALCINA FRANCH, J., "Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)" *Bulletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XXVI, Talleres graficos hijos de F. Armengot, Castelló, 1950, pàgs. 103-104. VALCÀRCEL A., "Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia", *Boletín de la Real Sociedad Académica de la Historia*, VIII, Madrid, 1852. RIPOLLES, PERE P., *Sinopsis de epigrafia latina catellonense. Monografias de prehistoria y arqueologia Castellonense I*, Servicio de Investigaciones Arqueologicas y Prehistoricas, Diputació Provincial Castelló de la Plana, 1977.

²²³GONZÁLEZ SIMANCAS, M. 1928: «Excavaciones arqueológicas en Almenara. El campamento de Aníbal», *Las Provincias*, 18 de setembre, València.

²²⁴BAZZANA A., "Un hish valenciana: Shûn (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón)", II. *Quaderns de Prehistoria y Arqueologia Castellonense*, núm. 20, 1999, pàgs. 317-346. BAZZANA, A., GUICHARD, P., «Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol», en: *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palerm, 1976, 60-69. BAZZANA, A., GUICHARD, P., «Un important site-refuge du haut Moyen-Âge dans la région valencienne. Le despoblado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)», en: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIV, París, 1978, 485-501.

Diputació dirigides per Francesc Gusi²²⁵. Tant Schulten com García Bellido assenyalen la quasi absència de construccions a l'interior i atribueixen el fet a què podria tractar-se d'un campament d'estiu per a dues legions romanes a partir dels càlculs de superfície.

Figura 64. Estructures internes Punt del Cid²²⁶.

La denominació d'aquesta muntanya com a Punt del Cid en les fonts cristianes medievals, fa pensar en la possibilitat de relacionar una de las fases de vida d'aquest assentament amb aquest personatge històric²²⁷. Una de les interpretacions seguint a Menéndez Pidal és que el Cid la va ocupar al conquerir Almenara²²⁸ durant el setge del Castell, que va durar 3 mesos²²⁹. López Elum considera que va ser el lloc utilitzat per guardar el tributs cobrats durant les seues campanyes en el territori valencià. Las amples dimensiones permetien donar refugi tant a persones com a animals, fruit de les campanyes o

²²⁵GUSI JENER, F. CASABO, J., *X Aniversario 1975-1985*, Servicio de Investigaciones Arqueológicas i Prehistoricas, Diputació de Castelló, Castelló, 1985.

²²⁶OLAYA PUYOLES, C., *La provincia de Castellón de la Plana, tierras y gentes, caja de ahorros y monte de la piedad de Castellón*, Castelló, 1985.

²²⁷DURÁ LÓPEZ, F., *Almenara, Estudio Monografico*, Castelló, Almenara, 1972, pàg. 20.

²²⁸Cronica del Cid, el cantar del mio Cid: El nom d'Almenara, com a plaça conquerida per el Cid, apareix en els versos 1.109 i 1.328

²²⁹Menedez Pidal: "Desterrado El Cid por el rei Alfonso VI, acometiò la conquista del reino de valencia y antes de tomar Sagunto decidio apoderarse de Almenara. A tal objeto reunio sus tropas en un monte que dista un kilometro y medio de la población (el Punt del Cid) y desde allí sus tropas sitiaron Almenara. Tres meses duro este sitio, al final de los cuales capitularon sus habitantes y se rindieron ante el Cid".

pressions fiscals que exercia el Cid. La situació a finals del segle XI, amb els interessos dels regnes del Nord en el territori valencià, podien haver revitalitzat aquest emplaçament fortificat. El Cid va imposar impostos a una sèrie de llocs molts dels quals estaven prop a aquest punt i ascendien a quasi 150.000 dinars²³⁰. Probablement gran part d'aquests tributs foren cobrats en espècie i el Punt del Cid era un lloc que podia haver sigut reutilitzat com a centre d'operacions per a aquesta finalitat²³¹. El recinte va ser utilitzat durant la guerra dels dos Peres (1365) per les tropes del rei Pere el Cerimoniós d'Aragó durant el setge a Sagunt²³².

Ferran Arasa participa en les excavacions del recinte realitzades per Francesc Gusi i realitza una extensa recerca de bibliografia d'aquesta fortificació. Arasa considera que el Punt del Cid és una fundació de possibles característiques urbanes o militars que per causes desconegudes, encara que aparentment no violentes, va tindre una curta vida, la seua datació amb la prudència que imposa comptar amb els resultats d'una sola campanya d'excavació, sembla que podia situar-se en l'alta edat mitjana²³³. Actualment, la revisió dels materials trobats ha permès precisar una datació entre els segles VIII i IX, corresponent a l'època emiral²³⁴.

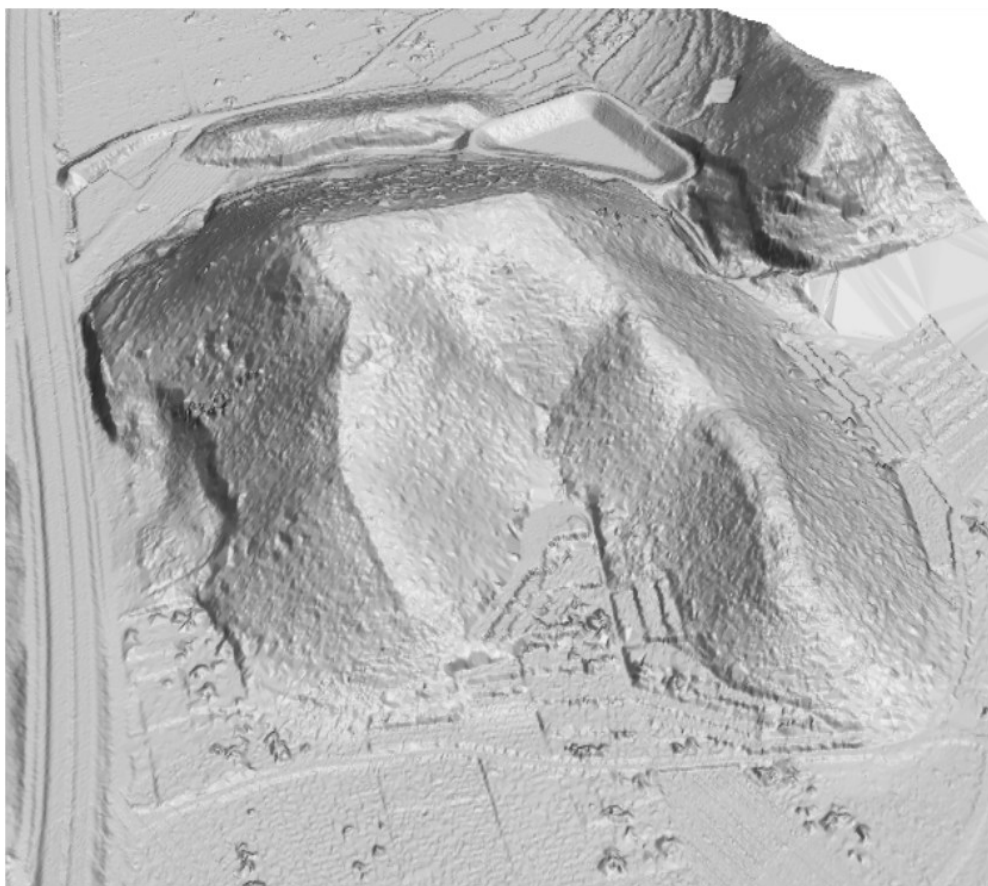
²³⁰LÓPEZ ELUM, P. *Castillos valencianos en la edad media*, T.I, 2002, pàg. 60. Després de la victòria de Tévar en 1090, comença la política de cobrament de tributs: Almenara pagava 3.000 maravedís, Tortosa, Dénia i Xàtiva 50.000 maravedís, València 12.000 maravedís, Albarracín 10.000, Alpuente 10.000, Sagunt 8.000, Sogorb 6000, Jerica 3000, Liria 2000.

²³¹López Elum, explica que, per a assegurar el pagament, el Cid, va establir en cada castell o centre de població un cavaller encarregat de vigilar i comprovar els pagaments corresponents. Els cobraments de tributs recabats per el Cid a Almenara ascendeixen a 3000 maravedís. Text d'una Crònica medieval, escrita a Zamora: "La sezena batalla ovo con estos mesmos conde don Remón e con el Rey de Denia, que venieron en socorro del castillo de Almenara, qu'él tenía de moros çercado, que traían muchos moros e cristianos. E ovieron fuerte batalla que duró grande parte del día e fueron vençidos el Rey e el Conde e su hermano Rogel; e duró el alcançe fasta Denia e fueron muertos e [col. b] presos muchos d'ellos".

²³²ACA, Reg. 1387, fol. 107 pub. López Elum, Pedro, *Los castillos valencianos en la edad media: (materiales y técnicas constructivas)*, pàg.136-37. SOLDEVILA, F., *Cronica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 387. "Qui sien portades per terra tro a Burriana o les compren en Burriana, e de Burriana vajan per mar tro al estanyol, e del estanyol tro al Puig del Cit qui es endret del dit castell. E d'aquí los dits ballesters ab les altres companyes qui són en lo dit castell metesen les dites viandes, car salvament o porà fet".

²³³ARASA GIL, F., "El punt del Cid en Almenara", *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia Castellonense, Diputació Provincial de Castelló de la Plana, Servei de Arqueologia.*, núm.7, 1980, pàgs. 219-242. ARASA GIL, F., «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)», en: *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 2000, 113-118.

²³⁴ARASA GIL, F. «El Punt del Cid d'Almenara (La Plana Baixa, Castelló)», (Ed.) MACIAS, J.M., RIBERA, A., ROSSELLO, M., *Recintos fortificados en época visigoda, historia*,

**Figura 65. El recinte fortificat del Punt del Cid en imatge 3D.
Es pot divisar els fonament muraries envoltant la muntanya. Material inèdit.**

A. Utilització en l'època de Jaume I segle XIII.

El recinte fortificat s'integra ocult en la muntanya amb una considerable alçada i enormes dimensions, es manté en una posició estratègica des d'on es divisa la costa litoral i la via de pas obligatori entre València i Castelló²³⁵, motiu pel qual, Olaya Puyoles relaciona el recinte, amb un possible lloc de vigilància i control de pas de la via romana costanera²³⁶. És probable, per les característiques del recinte i les poques restes materials trobades a

arquitectura y técnica constructiva, TRAMA, 8, pàg.45. NEGRE, J. «La formación de Al-Andalus des de l'arqueologia. Un devat historiogràfic amb arrels castellonenques». pub. A. Oliver (coord.). *Els problemes arqueològics de la província de Castelló: 100 anys després de Pere Bosch Gimpera*, Diputació de Castelló, 2021, 91-110.

²³⁵GUICHARD, P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, pàg. 470

²³⁶OLAYA PUYOLES, C., *La provincia de Castellón de la Plana, tierras y gentes, caja de ahorros y monte de la piedad de Castellón*, Castelló, 1985.

l'interior, que fora ocupat en l'època de manera esporàdica per cavallers militars. En el passatge número 227 del *Llibre dels Feits*, Jaume I amb la seua campanya és albirat per la tropa “130 cavallers entre don Artal d'Aragó e sa campanya e els sarraïns” quan intentaven passar cap a Borriana per la via litoral en la zona d'Almenara, “e ells giraren-se a nós dues vegades per venir escometre²³⁷”, en el passatge 228 continua la tensió “e quidam que eixissen a nos de la rapita e no eixiren²³⁸”. El passatge descriu el control de la via litoral per un grup de cavallers que podrien haver ocupat el recinte fortificat del Punt del Cid, d'ací les característiques constructives del recinte que es presenta com una unitat global de poblament en el qual l'aspecte defensiu adquireix unes dimensions primordials, però sense elements defensius diferenciats en l'interior, cosa que mostra la permanència d'un grup de la mateixa classe social, i ocupant des de les cotes més altes fins la zona baixa de manera que, no aprofita la protecció natural de la muntanya. Aquestes característiques mostren com assenyala Arasa Gil, l'ocupació d'un grup social que s'implanta, amb la confiança de la seua capacitat defensiva, i tal vegada reforçat pel poder polític en un moment històric igualment conflictiu. A més de la relació d'un grup de guerres amb la zona pròxima a la Ràpita. Els fets ocorreguts en aquests passatges mostra l'imaginari musulmà d'Al-andalus, configurat des de dades prematures com terra de ribat, és a dir, com a lloc de congregació de gents piadoses que combinen l'oració i d'altres aspectes de la religiositat amb la lluita contra els infidels. Però, en general com explica Pierre Guichard o Maribel Fierro entre d'altres, els governants andalusins van tenir poc d'interès en desenvolupar en la població un esperit d'activisme bèl·lic, raó per la qual solien recórrer a estrangers (berbers= barbarescos, nord-africans, cristians del Nord) per a fer front a les seues necessitats militars²³⁹. En definitiva i seguint les conclusions de Ferran Arasa, la qualitat de la construcció del recinte fa pensar que no és un lloc edificat per a viure poc de temps, però les excavacions molt

²³⁷Crònica de Jaume I, passatge 227-8

²³⁸GUICHARD, P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, pàg.470. FIERRO, M., “Cristiandad e islam en la edad media hispana XVIII”, *CSIC Semana de Estudios Medievales*, Najera del 30 de julio al 2 de agosto, 2007.

²³⁹FIERRO, M., “Cristiandad e islam en la edad media hispana XVIII”, *CSIC Semana de Estudios Medievales*, Najera del 30 de julio al 2 de agosto, 2007.

parcials mostren una aparentment curta ocupació per les poques restes materials trobades a l'interior del recinte del Punt del Cid.

1.4. La Ràpita dels Estanys, el control de la zona costanera.

Pròxima a la costa en la zona de marjal d'Almenara va existir una Ràpita musulmana que apareix descrita en el llibre del *Feits*. Aquest immoble era mantingut a través de la gestió dels béns habis descrits en documents de l'època medieval.

1.4.1. Descripció de la zona de la costa d'Almenara i La Llosa.

La Ràpita estava ubicada en la partida de la Ràpita (actual terme de La Llosa). La partida es troba en la zona de marjal d'Almenara ubicada pròxima als contraforts dels Estanys sobre el tossal anomenat de Maurició. La marjal d'Almenara ocupa una gran extensió des del riu Palància fins al Belcaire però, és l'àrea compresa en l'actual municipi d'Almenara la zona de major profunditat. La causa radica en què es troben tres llacunes costaneres, pròximes entre sí, de perímetres irregulars, situades en la zona fangosa, aproximadament a un quilòmetre de la costa, en línia recta i a uns tres quilòmetres de la població d'Almenara. Les dimensions màximes de la llacuna central, la major de les tres, són de 300m de longitud i 200m d'amplària amb una profunditat de 14 a 8 metres. La mitjana 275 per 225 metres en els seus eixos màxims, es troba a la dreta de l'anterior amb la mar en front. Les dimensions de la menor són de 125 per 50m en els seus punts màxims. Les llacunes estan situades en la marjal, al peu del tossal de la muntanyeta dels Estanys i la muntanya Blanca. La llacuna del Nord i la central "Estany Gran", proporcionen importants cabdals, mentre que la del Sud pareix nodrir-se d'aquelles²⁴⁰. Actualment la zona de la marjal

²⁴⁰AMER BLANCH, E., "El marjal de Almenara" pub. Diversos Autors, *Conflictos entre el desarrollo de las aguas subterráneas y la conservación de los humedales: litoral mediterráneo*, Fundación Marcelino Botín, Ediciones Mundi-Prensa, Madrid 2003, pàg. 37-64. DIVERSOS AUTORS, *Conflictos entre el desarrollo de las aguas subterráneas y la conservación de los humedales: aspectos legales, institucionales y económicos*. Brufao, P. y Llamas, M.R. (eds.) Fundación Botín y Ediciones Mundi-Prensa. Madrid, 2003, pàg. 337.

es troba canalitzada per canals i séquies. Aquestes canalitzacions en la seua majoria han sigut construïdes en èpoques modernes. Cavanilles ens informa que, abans del sanejament, un assarb sinuós conduïa les aigües a la mar “llevando en tiempos regulares de siete a ocho muelas de agua²⁴¹”. Aquest desaigüe natural dels Estanys apareix representat en diverses litografies del segle XVIII, de Jaques Mouliner (fig.129)²⁴² i Francisco de la Torre (fig.130)²⁴³, on es pot divisar el punt de sortida des de l'Estany gran que continua fins a travessar la marjal i el Serradal, per desembocar els aportaments a la mar.

1.4.2. La costa en el llibre dels *Feits*.

La costa valenciana en els moments previs a la conquesta, comptava amb una successió de talaies, alimares, ribats i ràpites, probablement intercomunicades a través d'un sistema de comunicació basat en les fogueres de llum i els coloms missatgers. Els soldats ubicats en punts estratègics avisaven de l'albirament de vaixells enemics o de moviments de tropes terrestres per la zona de costa. Aquest sistema és descrit en *El llibre dels Feits* en diversos passatges, un exemple es mostra quan Jaume I i els seus cavallers es dirigeixen cap a Almenara anant per la costa:

“fueren-nos bé cinc o sis alimares per la costa enjos e sentiren-nos e sempre feren-ne altre a la mola de la serra que està entre Morvedre i Puçol; i quan arrivaren a Morvedre comensaren-les a fer per totes les torres de València²⁴⁴”.

A pesar de la successió de torres nomenades en aquest passatge, les torres sobre les que tenim més informació, situades pròximes a Almenara, són

²⁴¹CAVANILLES PALOP, A. J., *Observaciones sobre la historia natural, geográfica, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, 1795-97, pàg.117-118.

²⁴²Gravat de Mouliner, Jaques, “Plano del lago de Almenara”, pub. LABORDE, A. DE “*Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*”, Paris: Pierre Didot, 1806-1820, núm. 20.

²⁴³Litografia de F. de la Torre de “Las Lagunas de Almenara” lam. 277, pub. VALCARCEL, A., *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia, recogidas y ordenadas...*; e ilustradas por D. Antonio Delgado, Madrid, 1852

²⁴⁴Crònica de Jaume I, passatge 186.

les que apareixen anomenades en els llibres del Repartiment: la torre de Borriana al Nord, donada als Germans Guillem i Pere de Ponte en el 10 de novembre de 1233:

“...donem e concedim a vos, els nostres fidels Guillem de Ponte i Pere de Ponte, aqueixa alqueria que est al portum maris Burriane... Vos donem també quatre jovades de terra, prop de la dita torre y alqueria... Empero, Nos, el susdit Rei devem reedificar la torre que hi ha en dita alqueria per a salvament i defensio del port de mar i de tots els que hi vingueren... la qual torre tindreu per nosaltres a fidelitat nostra i dels nostres successors, tot el temps de la vostra vida²⁴⁵”

I la torre del Mardà al Sud a 2,5 km de la muntanya dels Estanys: “i unes cases en el sus dit Casal de Mardà i un hort d’una fanecada, amb Torre petita que hi ha allí²⁴⁶”. Aquestes construccions s’ubicaven en determinats punts perillosos o susceptibles de desembarcament, pròximes a assentaments o zones d’importància econòmica: salines, fonts d’aigua dolça. Aquests elements d’organització defensiva d’època musulmana foren mantinguts i potenciats pels conqueridors cristians.

En el cas del districte d’Almenara, en la crònica de Jaume I se’ns informa de l’existència d’una Ràpita en dos passatges diferents. En el primer, abans de la conquesta de la plaça d’Almenara en el passatge 227-228²⁴⁷, després d’eixir d’El Puig i passar Morvedre, Jaume I i alguns cavallers s’aproximen a la costa de la Vall de Segó, per replegar en una barca a En Guillen d’Aguiló, per prosseguir el camí cap a Borriana, però en eixa zona

²⁴⁵CABANES PECOURT, M^a.D., FERRER NAVARRO, R., *Llibre del Repartiment del Regne de València*. Registre, 6, 1980. MESADO OLIVER, N.: "La torre del Mar" en Rv. Penyagolosa, II època, núm 16, 1961. VICIANA, R.M., *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, 3a part, pág. 326. P. Ramón de Maria, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, 1983, pág. 39.

²⁴⁶BOIRA MAIQUES, J. V., *Torres del Litoral Valenciano*. Conselleria de Infraestructura i Transport 2007, pág. 21.

²⁴⁷Crònica de Jaume I, passatge 227.

foren advertits per la campanya de “cent-trenta a cavall entre don Artal d'Alagó e sa campanya e els sarraïns”, Ferran Peris de Pina al veure la quantitat de cavallers volia recollir-se a El Puig, ja que aquests giraren dos vegades per escometre'ls, però n'Artal donà ordre de no atacar-los i aconseguiren adentrar-se per el llinar i figueral de la Vall de Segó: “e anaren-se'n a pas vers Almenara, per prosseguir el camí cap a Borriana “E cuidam-nos que exisen a nós a la Ràpita, e no eixiren (...)”. L'altre passatge on apareix documentada la Ràpita, és una vegada Jaume I aconseguix Almenara i inicia les capitulacions amb els veïns de Castro, d'Uixó i de Nubles (Vila-vella), els esmenta a tots, diferents dies en la mateixa zona prop d'una torre forçada pròxima a la Ràpita en Almenara:

“E dixem-los que vinguessen en bona ventura e nos eixirlos híem en una torra que és forçada on se part lo terme d'Almenara e d'Uixo, e és contra Almenara porp de la Ràpita, la cual havia nom mencofa en temps de sarrains”.

1.4.3. Ubicació de la Ràpita.

Aquest paràgraf del llibre dels *Feits* anomena a la Ràpita com a “mencofa” dada que ha conduït a considerar, de manera general a la majoria dels historiadors (Pierre Guichard²⁴⁸ Fco. Franco Sánchez, etc.) la ubicació de la Ràpita a l'actual municipi de Moncofa²⁴⁹. Aquest municipi se situa en una zona pròxima als límits del districte de l'hisn d'Almenara, però queda fora d'aquest en ubicar-se a l'altre costat del riu Belcaire²⁵⁰. Per altra banda, no han aparegut fins al moment mencions documentals o toponímiques d'almunestirs, almonacid o Ràpita en el terme de Moncofa, ni a Xilxes o per la costa de

²⁴⁸GUICHARD P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia* (siglos XI-XV), Madrid, Universitat València, 2001. GUICHARD, P., *Al-Andalus: Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*. Traducció de Nico Ancochea, Universitat de Granada, 1998.

²⁴⁹EPALZA, M., “Morvedre islàmica i els cristians de fora i de dintre”, núm. 17-18, *Braçal, Centre d'Estudis Camp de Morvedre*, 1998.

²⁵⁰Moncofa se situa en el desembocadura del riu Belcaire, una zona característica de la construcció de ràpites, ribats etc. es possible que existira una ràpita en esta zona. Ja què es documenten moltes en zones de frontera interior i litoral.

Sagunt, com comenta Mikel Epalza²⁵¹. L'aportació de noves fonts documentals i un estudi de la toponímia de la zona, ens ha permès conèixer la ubicació d'aquesta possible Ràpita (fig.66-67), nomenada en el llibre dels *Feits*. Segons les noves fonts, l'immoble estava situat dins del districte de l'Almenara islàmica, pròxima a la zona costera, i dins del mateix terme en l'època posterior cristiana (una vegada canvia la divisió administrativa i fiscal de les alqueries de Xilxes). Així ho corrobora la partida anomenada de la Ràpita que actualment se situa en el terme de La Llosa i límit amb Almenara²⁵².

La Ràpita d'Almenara i de La Llosa està documentada en l'arxiu del comte d'Almenara on apareix descrita la Ràpita i les seues terres en “Capítols ab los quals s'arrenda la vila de Almenara y la Baronia de la Llosa, regalies y drets dominicals de aquelles” en el Llibre d'arrendaments del Comtat d'Almenara i baronia de La Llosa de 1699 i en el Capbreu de la Ràpita 1468.

²⁵¹EPALZA, M., “Morvedre islàmica i els cristians de fora i de dintre”, núm. 17-18, Braçal, Centre d'Estudis camp de Morvedre, 1998.

²⁵²DURÁ LÓPEZ, F., *Almenara Estudio Monografico*, 1972, pàg.10, “l'any 1942, el terme de La Llosa amplia els límits sud del terme adquirint gran part de la partida de la Ràpita i la torre litoral...” Antigament la Ràpita estava ubicada dins del terme d'Almenara, però hui, es troba en el terme de la Llosa, a causa d'un cercenament del terme a conseqüència d'un reajuts dels límits amb la Llosa, segons un acord del Consell de Ministres del 7 de desembre de 1939, del qual va sorgir un litigi entre els dos pobles dictat a favor de la Llosa, l'any 1942.

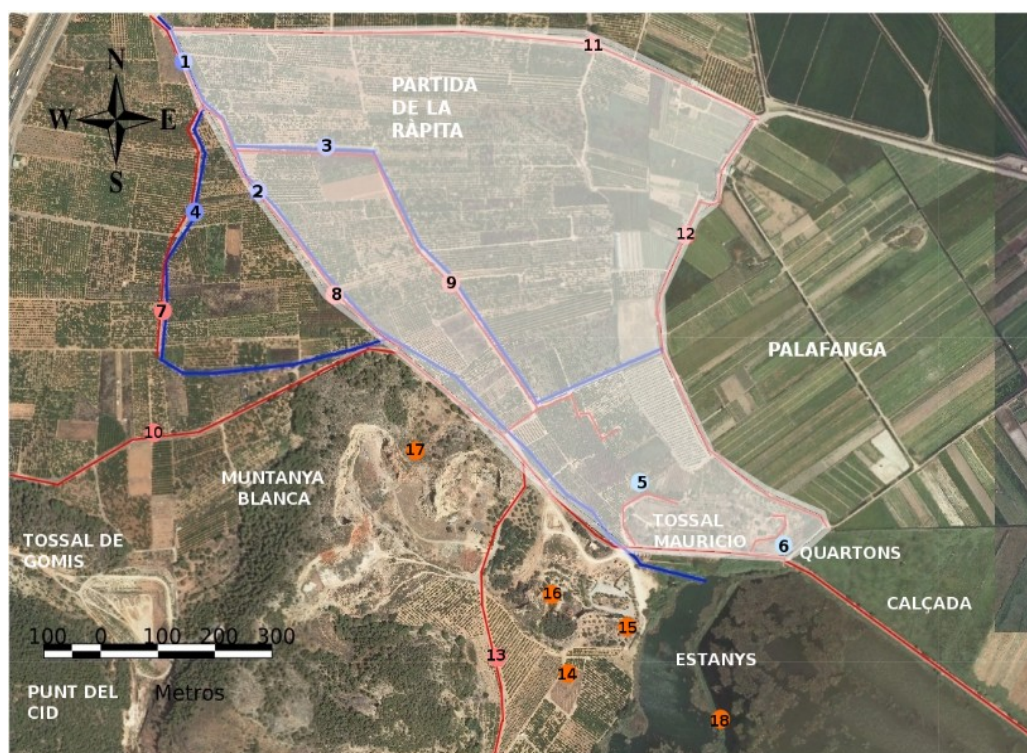

Figura 66. Mapa de la partida de la Ràpita. Material inèdit.

1.4.4. Descripció de la partida de la Ràpita.

La partida de la Ràpita ocupa una superfície de 48ha. Es tracta d'una gran extensió de planura amb un tossal al Sud-est de la partida anomenat Muntanyeta de Mauricio, d'uns 17m d'alçada màxima i un àrea de 1,40ha. La partida llinda al Sud amb els Estanyes, a l'Est amb Quartons i la zona de marjal, a l'Oest i Nord-oest amb el Pla de Mesquito o Pla de La Llosa. Encara que la partida ocupa una extensa superfície, l'anàlisi de la zona a través d'aquestes fonts documentals nomenades abans, les restes materials que queden en superfície i l'estudi del sistema hidràulic, ens permet concretar l'àrea que ocuparia l'antic immoble i les terres utilitzades per al cultiu, que mantindrien l'edifici o institució de la Ràpita²⁵³. Com el sistema hidràulic es manté en el pla de la partida cal considerar que l'edifici de la Ràpita se situava sobre el tossal de Mauricio, a causa de les raons que enumerem a continuació: Primer, perquè aquest tossal s'ubica en la mateixa partida de la Ràpita. Segon perquè existeix

²⁵³ Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468.

una “senda” anomenada de la Ràpita que ens condueix des de la zona del pla de La Llosa fins al tossal de Mauricio per la seua zona Oest, on finalitza-inicia el seu recorregut. Tercer, perquè permetria ubicar la construcció de l'immoble en una posició elevada del nivell de la costa. Hem de tenir en compte, que la muntanya dels Estanys com aquesta prolongació del tossal de Mauricio, és l'única zona de tota la marjal Almenara (des del riu Belcaire fins el riu Palància) on trobem una zona elevada, els contraforts de la serra d'Almenara. Zona que permet de manera determinant poder albirar i així, controlar des d'aquestes serralades el litoral i l'extensió de la marjal. A més, és un paratge de gran bellesa, situat al costat de les llacunes dels Estanys, que permet aconseguir un estat de serenitat en contacte amb la natura, procliu per dur un vida ascètica i contemplativa (con la d'un morabit²⁵⁴). A d'açò, cal sumar el fet que es tracta d'una zona estratègica pel control de l'entrada o l'eixida dels vaixells de l'antic canal de desaigüe dels Estanys, “eo Rio de Almenara²⁵⁵” que connectava les llacunes amb la Mar. Una configuració natural que va permetre utilitzar aquestes llacunes com a carregadors durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna.

²⁵⁴Persones o monjos que habiten en les ràpites i practiquen una vida religiosa, ascètica i contemplativa.

²⁵⁵AComAlm, Carta de donació 1292, també apareix nomenat com a rio d'Almenara en AComAlm, 24-16, any 1789, Febrer, pàg. 5. i AComAlm, 26-27.

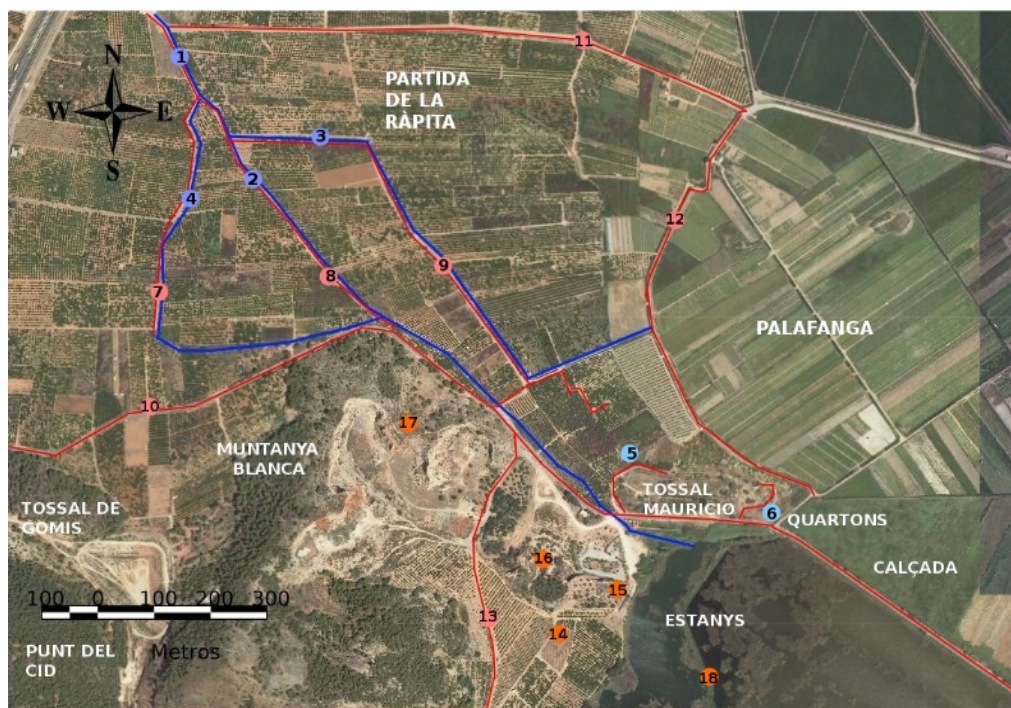

Figura 67. Mapa de la Ràpita 1-2 Séquia Major a la Ràpita 3 Roll de les Atxes 4. Fillola. 5. Pou Ràpita, 6. Dipòsit de la Ràpita, 7. Camí de la Fillola, 8. Camí de Mezquito- la Ràpita, 9. Camí de les Atxes, 10. Carretera de la Mar, 11. Camí Cabrera, 12. Palafanga, 13. Camí Cordó, 14. Restes poblat iber-roma, 15. Restes romanes d'un mausoleu segle I, cenotafi segle I-III, mausoleu IV, 16. Basílica visigoda, 17. Assentament bronze, 18. Mur que voreja l'Estany. Material inèdit.

1.4.5. Restes materials en el tossal de Mauricio i els Estanys

Els Estanys compte restes d'assentaments des de l'eneolític²⁵⁶ fins a pràcticament l'època actual. La zona va ser descoberta en el segle XIX i s'han efectuat excavacions i prospeccions per la muntanyeta des del seu descobriment. Els interessos dels primers arqueòlegs i investigadors se centraren en les restes romanes de l'assentament, identificat en un primer

²⁵⁶FORTEA PÉREZ, FRANCISCO JAVIER, “Tipología, hábitat y cronología relativa del Estany Gran de Almenara”, *Cuadernos de prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, 1975, pàgs. 22-38. GUSI JENER, FRANCESC, “El yacimiento lacustre epipaleolítico del Estany Gran de Almenara”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*, 2, 1975, pàgs. 11-13. GUSI, F., CASABÓ, J., PARRA, I., “Estudio analítico-estructural de la industria lítica de El Estany de Almenara (Castellón) y la dinámica de su paisaje litoral”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, 1982-1983, Castellón, pàgs. 35-54. GUSI JENER, FRANCESC; CASABO BERNARD, JOSEP A.; PARRA, IGOR, “Estudio Analítico-Estructural de la industria lítica del Estany Gran de Almenara (Castellón) y la Dinamica de su Paisaje Litoral”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 9, 1982-1983, pàgs.35-54, 22 REF.

moment, com el temple de Venus²⁵⁷ per les característiques de l'entorn, les edificacions monumentals i a conseqüència del contemporani descobriment per Luís Cebrián Mezquita²⁵⁸ del recinte fortificat del Punt del Cid, reconegut com el possible campament romà dels Escipions. Les restes dels Estanys, mostren l'ocupació d'una vil·la romana en el vessant meridional per la gran quantitat de tesselles²⁵⁹, ceràmica romana, teules de terra sigil·lada, i peces de marbre, fragments de fonts públiques, típiques de les vil·les hispanes romanes segons Ferran Arasa²⁶⁰, i decoracions de motius marins en aquestes peces i en capitells²⁶¹: petxines²⁶², dofins, rems... com putis, figures de terracota²⁶³, peces

²⁵⁷PLA I CABRERA, V., *Disertación histórico crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus*, València, Imprenta de Muñoz y CÍO', 1821. PLA Y CABRERA, V., *Disertación histórico-crítica de la antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso Templo de Venus*. Carta primera, València, Imprenta de Muñoz y CÍO., 1821a. PLA I CABRERA, V., *Tercera carta crítica de la antigüedades de la villa de Almenara y su famoso templo de Venus*. Valencia. Valencia, Imprenta de Muñoz y CÍO', 1821b. CORELL I VICENT, J., "La dedicatoria a Venus procedente de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, Castellón) y Polibio" 3, 97, 6-8. *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*, LXII, Castelló, 1986, pàg. 247-260. CORELL I VICENT, J., "Inscripciones romanas de Almenara." *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*, L.XVI, 2, 1989, Castelló, pàg. 173-206. CORELL I VICENT, J., "Els monuments romans de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, La Plana Baixa)", *Braçal*, Revista del Centre de Estudis del Camp Morvedre, 39-40, 2009, pàg. 155-181. CORELL I VICENT, J., "Tres santuarios del antiguo territorio de Sagunto", *Fonaments. Prehistòria i mon Antic als Països Catalans*, 9, 1996, pàg.121-142, 50.

²⁵⁸CEBRÍAN MEZQUITA, L., *Historia de Almenara*, (CD projectable), Fons de la Universitat de Navarra (Notícias de Almenara 1900 -1922).

²⁵⁹BALIL ILLENA, A., "Noticias de los hallazgos de mosaicos romanos en tierras castellonenses", *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia Castellonense*, 3, 1976, Castelló, pàg. 291-292. PASIES OVIEDO, TRINIDAD, "Mosaicos Romanos en la Provincia de Castellón: Estudio Histórico y Problemas de Conservación", *Museo de Prehistoria Valenciana Apl*, 26-13, pàgs.189-197.

²⁶⁰ARASA GIL, F., "El conjunto monumental de la muntanyeta dels Estanys d'Almenara." *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXIII, València, 1999, pàgs. 301-351. ARASA GIL, F., "La vil·la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (La Plana Baixa)". *Braçal*: revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, Núm. 17-18, 1, 1998, pàgs. 129-146. ARASA GIL, F., "Escultures romanes de Castelló", *Quaderns de prehistoria i arqueologia castellonense*, 19, 1998, pàgs.327-330. ARASA GIL, F.: "Noves propostes d'interpretació sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló)", Vol. 23, 1999, pàgs. 301-351.

²⁶¹BALIL, A., "Capiteles romanos figurados de Sagunto y Almenara." *Saguntum*, 14, València, 1979, pàgs. 199- 202.

²⁶²RIBELLES, FRAY B., "Antigüedades descubiertas en los contornos de la villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto", en *Diario de la ciudad de Valencia*, núm. 51 i 52, febrer de 1820, pàgs. 222 i 225, 20 i 21.

²⁶³ESPI, CONCHA, "Panorama des del camp de Morvedre", *La Casa Verda, Butlletí d'Acció Ecologista -Agró* (100), 2002. ESPI, CONCHA; VICENT CABALLER, J.A., "La Marjal d'Almenara aigua, vida i cultura", *La Casa Verda, Butlletí d'Acció Ecologista -Agró* (102), 2002. Acció Ecologista- Agró: "Intervencions a l'Estany d'Almenara, Plana Baixa", *Braçal*: revista del Centre d'Estudis del Camps de Morvedre, Núm.28-29, 2004, pàgs. 73-86.

de jocs²⁶⁴, i un gran nombre de làpides romanes²⁶⁵ i monedes. A més, es va excavar una zona monumental sobre la muntanya amb quatre edificis: un cenotafi del segle II, un mausoleu del segle I, un mausoleu del segle IV, i un edifici amb estructura pseudobasilical del segle VI²⁶⁶. Alhora, es va descobrir un mur que recorre la llacuna gran per la seua zona Est, amb els fonaments

²⁶⁴OLIVER FOIX, A., “Elementos de juego en la Antigüedad Castellonense, Orleyl Revista Arqueología de la Vall d'Uixó, núm. 8, 2011.

²⁶⁵VALCÁRCEL, A., “Almenara” en Incripciones y antigüedades del Reino de Valencia, Boletín de la Real Sociedad Académica de la Historia, VIII, Madrid, 1852, pàgs. 17-20. RIPOLLÉS PERE P., “.Almenara...” en Sinopsis de epigrafía latina castellanense. Servicio de investigaciones arqueológicas y prehistóricas. Diputación Provincial, Castelló de la Plana, 1977, pàgs. 236-240. FITA, F., “Lapidas ibericas de cabanes y romanas de Almenara, Villarreal y Tarragona”, en B.R.A.H., LXIV Madrid, 1914, pàg.193-202.

²⁶⁶Es tracta d'un edifici amb estructura pseudobasilical del segle VI per Ferran Arasa (d'època visigoda), per la proximitat a l'època islàmica. L'edifici s'ubica en la cima occidental de la muntanyeta dels Estanys. En l'actualitat no es conserva sencer, a causa de les extraccions de pedra calcària, de la pedrera des de 1960. Sols resten els fonaments d'un mur amb una orientació Nord-oest Sud-est entre uns 10 a 30cm d'altura i algeps, cada volta més erosionat per la ubicació de conilleres a les seues ruïnes. Aquest edifici, anomenat estructura A, va ser excavat per Alcina Franch cap a 1950, cosa que li va permetre dibuixar la planta. És un edifici rectangular amb absis amb una orientació Est-Sud-est, de 6x11m. L'espai interior es troba dividit en sis estances, la capçalera A, amb murs de 60 a 70 cm d'espessor amb una altura que oscil·la de 10 a 50 cm. Els murs es trobaven recoberts amb estuc amb restes de pintura verda i roja. L'edifici consta d'una planta amb una nau central i 4 sales laterals de menors dimensions. Amb la característica d'un major grossor dels murs que separaven les sales C-E i D-F. Es trobaren molts fragments de ceràmica ases, bordes, bases, grans rajoles amb signes digitals i gran abundància de tegules amb i sense signes digitals, algunes d'elles unides amb argamassa, cosa que fa pensar a Alcina, que formaven part de la coberta de l'edifici (i semblants a les trobades a l'edifici C d'època tardo-romana). Norberto Mesado va conèixer l'edifici quan els murs d'aquest encara arribaven a 1,20 metres d'alçada en la seua zona Est, el mur estava format amb la reutilització de grans carreus junt a d'altres menors, el sostre ja s'havia després i es trobaven les tegules romanes al seu interior. Li va estranyar la planta de l'edifici amb la ubicació de les sales laterals i les dimensions reduïdes de l'edifici i que no tinguera cap decoració llaurada. L'orientació de la porta donava a l'antic camí d'accés al jaciment dels Estanys que contenia marques d'incisions de carruatges. L'estructura de l'edifici i les seues dimensions és molt semblant a l'església pseudobasilical de Sant Gíao de Nazaré a Portugal, del segle VII i per tant, a les contemporànies del Gatillo, Fadrinet... La major diferència, és la manca de cossos soterrats a l'interior o al voltant de l'edifici així com, aixovars: agulletes d'època visigoda o objectes de metal per als ritus litúrgics. Així com, elements decoratius llaurats en la pedra amb els dissenys de geometria típica visigoda, encara que possiblement, podien haver tingut, una decoració pictòrica per les restes de pigments. ALCINA FRANCH, J., “Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, Talleres gráficos hijos de F. Armengot, Castelló, 1950, pàgs.92-128. MESADO OLIVER, N., “Breves notas sobre las ruinas romanas de «Els Estanys» (Almenara)”, *Archivo de Prehistòria Levantina*, XI (València), 1966, pàgs. 177-196. MESADO OLIVER, N., llibreta d'Apunts de les restes arqueològiques dels Estanys. Inèdit. CABALLERO, ZOREDA, L., “Iglesia del Gatillo de Arriba, Cáceres. Datos técnicos”, *Anejos de AEspA*, XXIX, 2003, pàgs.33-37. CABALLERO ZOREDA, L.; SÁEZ LARA, F., “La Iglesia de El gatillo de Arriba (Cáceres). Apuntes sobre una iglesia rural en los siglos VI al VIII”, *Anejos de AespA*, LI, pàgs.155-184. BANGO,

d'una torre o terrassa, restes relacionades amb un port²⁶⁷, així com, en el camí de la Mar un forn ceràmic romà²⁶⁸.

Els posteriors estudis de la zona, revelaren l'existència d'un assentament iber en el vessant meridional (amb fragments de ceràmica decorada i llisa, monedes, i urnes funeràries en la muntanya i monedes ibèriques). En el anys 50, Norberto Mesado va identificar una fortificació del bronze sobre la muntanya Blanca²⁶⁹. Les excavacions de la dècada dels 80, proporcionaren una gran quantitat de peces de sílex de l'eneolític. Tots aquests descobriments revelen una ocupació continuada a la zona des de la prehistòria. A la partida de la Ràpita en la zona del tossal de Mauricio, no s'han realitzat excavacions arqueològiques, però l'any 2009 es va descobrir en arrancar els

TORVISO, I. G., “La vieja liturgia Hispana y la Interpretación funcional del templo prerrománico”. pàgs. 61-120. GERRAD POWELL, V., G.BANGO I TORVISO, M.I. G., “L'Ordo Gotorum et sa survivance dans l'Espagne du Haut Moyen Age”. *Revue de l'Art, Persee*, 1985, núm. 70, pàgs. 9- 20. ORFILA, M., TUSET, F., “Descripción, paralelos y análisis de los mosaicos de la iglesia de san fadrinet (campos, mallorca)” *Mayurqa*, 2003, 29, pàgs. 189-207. VERA, REINA, M., La iglesia visigoda de morón de la Frontera (Sevilla), *Spal*, 8, 1999, pàgs. 217-239. DE LAS HERAS, M.A., “Ermita de san Esteban de Viguera: conexión de sus frescos con las diversas corrientes de la miniatura española”, Conexión de sus frescos con las diversas corrientes de la... *Colegio Universitario de La Rioja*, X, 2, pàgs 67-77. CABALLERO ZOREDA, L., UTRERO AGUDA, M.A., “Una aproximación a las tecnicas constructivas de la Alta edad Media en la Península Ibérica”. *Entre visigodos y omenyas, arqueologia de la arquitectura*, 4, 2005, pàgs. 169-192. CRUZ VILLALÓN, M., “El paso de la Antigüedad a la Edad Media, la incierta identidad del arte visigodo”. *Arte de épocas inciertas. De la edad media a la edad contemporánea*, 2009, pàgs. 9-45

²⁶⁷MARTÍN ÁVILA, G. El problema de las lagunas de Almenara en Atti III Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina, Barcelona, 1961. Instituto Internazionale di Studi Liguri. Bordighera, 1971. CEAN BERMUDEZ, J. A., “Almenara” pub. *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España en especial las pertenecientes a las Bellas artes*, por Juan Agustin Cean- Bermudez, individuo de número de la Real Academia de la historia y de honor de la de san Fernando de Madrid de la de san Carlos de Valencia, y de la de san Luís de Zaragoza. Publicase de Real Orden, Madrid 1832 imprenta de don Miguel de Burgos, pàgs.47-48. ARANEGUI GASCÓ, CARMEN, “Els estanys” en Els romans a terres valencianes. Edicions Alfons el Magnànim IVE, Col·lecció Politècnica/61, València, 1996, pàgs. 111-112. Arasa, F., “El conjunto monumental de Almenara (La Plana Baixa, Castelló)”, en Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno, Ayuntamiento de Valencia, Valencia, 2000. BELTRÁN LLORIS, F., Epigrafía latina de Saguntum y su territorium, (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales), SIP, serie de Trabajos Varios, 67, Valencia, 1980, pàg.483. BALBAS CRUZ, J.A., “Almenara” pub. *El Libro De La Provincia de Castellón, Antigüedades*, Ed. Fascimil, Caja de ahorros y Monte de La Piedad de Castellon, Castellón 1892, pàgs.18-19, 59-60, 201.TORRIJAS ESTEBAN, F., “Algunas notas sobre “Els Estanys” de Almenara”. *Arse*, 17, Sagunto, 1982, pàgs. 271-274.

²⁶⁸Invetari de Patrimoni Cultural Valencià, Fitxa Arqueològica de la Vila Romana dels Estanys.

²⁶⁹MESADO OLIVER, N., RUFINO, A., GIL, J.LUIS, “Movimientos culturales del bronze”, pub. MESADO OLIVER, N., RUFINO, A., GIL, J.L., *El Museo historico municipal de Burriana*, Ajuntament de Borriana, 1991.

tarongers de la parcel·la que ocupava la zona Est del tossal, una cisterna o dipòsit sense brocal de factura antiga: *opus incertum* combinat amb *opus caementicium*²⁷⁰. Al no realitzar-se una excavació arqueològica, no s'ha pogut adscriure a una data cronològica, però es podria considerar que per la ubicació en la mateixa partida de la Ràpita en la zona Est del tossal, la importància de l'aigua en la religió islàmica, el tipus de factura i la seua ubicació en la cota més baixa, al mateix nivell de l'aigua subterrània, etc., que probablement va formar part de l'edifici de la Ràpita. A més, s'ha trobat dispers per la zona ceràmica andalusí²⁷¹. Pròximes d'aquests restes, es documenten en la zona de marjal d'Almenara les antigues salines que descriu Escolano en les seues *Decadas* (Tomo II), sobre la *Història de València* en 1600, comenta que “*encara es veien restes cap a les parts interiors de la zona inculta del pantà, entre la mar i els Estanys, propers a aquests de canals i séquies, que conduïen l'aigua del mar a extenses eres, que servien per salines*²⁷²”. Sobre aquestes séquies que eixien del mar troben documentació referent del 10 de juliol de 1700, el consell de la vila va manar:

“Afonar la séquia de la Parada des del bracet en avall, fins el Rihuet que en direcció contraria naix del mar, autoritzen perquè el treball es faja a destall, concedint l'operació al millor postor y facultant als senyor Jurats per a que fajen el repartiment de l'aigua de dita cequia com més còmodament resulte²⁷³”.

La documentació ens proporciona informació respecte a la seua ubicació, situant-les pròximes a la séquia de la Parada en la zona Sud del terme, pròxima a l'assegador de Benavites. Lamentablement aquesta zona es troba urbanitzada. Malgrat tot, les salines no es troben nomenades a les fonts documentals del segle XIII. El producte i les salines era segons Adell, monopoli de la monarquia i les existents en el regne de València eren nou: València, Cullera, Xàtiva, Alzira, Vila-joiosa, Oriola, Alacant, Borriana i Peníscola²⁷⁴. Totes

²⁷⁰BOSÓ DOMÈNECH, E.: Projecte de recreació del dipòsit de Quartons, municipi de la Llosa, Castelló, Ajuntament de la Llosa, 2009.

²⁷¹Inventari de Patrimoni Cultural Valencià: Fitxa Arqueològica del jaciment de la Peña de l'Estany.

²⁷²ESCOLANO, *Decadas sobre la Historia de Valencia*, 1600. Tomo II.

²⁷³AMA, Arxiu Històric, c-2/10, 10 juliol de 1700, Fols 2v-4.

²⁷⁴SÁNCHEZ ADELL, J., “Notas para la historia de la sal en la edad media valenciana”, *Millars*, núm.2, 1975, pàg.27-46.

elles amb una disposició semblant en zona de costa, àrea fangosa i de marjal fàcilment inundable. Malgrat de no aparèixer nomenades en la documentació de l'època, sí que trobem documents en el 1500 sobre la sal d'Almenara, on el producte era conduït a Sagunt on es venia a 5 sous l'arrova²⁷⁵ i cap a l'interior a Sogorb era possiblement conduïda per l'antic camí de la Salinera²⁷⁶, que passava per l'antiga alqueria d'Alfara.

1.4.6. Anàlisi del parcel·lari de la partida de la Ràpita. El sistema hidràulic.

El sistema hidràulic de la partida de la Ràpita té el punt de captació en la font de La Llosa situada al Nord del poble com hem esmentat abans, i al Nord-oest de la partida de la Ràpita. Des de l'alberca d'on ix la séquia Major a l'antiga alqueria de Magranet, ix per una altra comporta la séquia a la partida de la Ràpita, nomenada en la documentació com a séquia Major de la Ràpita²⁷⁷. Aquesta canalització condueix l'aigua en direcció Sud-est per travessar la partida dels Pouets i el barranc de Talavera (aquest connecta amb la séquia dels Escorredors a la zona de marjal) fins arribar a l'assut de la Ràpita. Recorre una distància de 760 metres fins l'inici de la zona de reg. La séquia discorre amb un règim de velocitat ràpid fins travessar el barranc i passar per la comporta de l'assut que gradua o talla l'aigua, moment en què, el règim de velocitat minora perquè la caixa de la séquia té més calat (profunditat) i abasta més cabdal que els braços. De manera que, permet una major regulació en la conducció de l'aigua quan s'aproxima a la seua divisió en els partidors, per evitar turbulències²⁷⁸ i el seu desbordament, així l'aigua circula harmònicament per ells. D'aquest canal sorgeixen tres braços en forma de ventall que travessen la partida de Nord a Sud: un que recorre la zona Oest fins regar la partida del Pla de Mezquito un altre, el braç de la Fillola, voreja el camí de la Fillola per la

²⁷⁵Rotllo 02, 1500, pàg.147.

²⁷⁶AComAlm, A28, Llibre d'arrendament de la Baronia de La Llosa i el comtat d'Almenara 1699.

²⁷⁷AComAlm, A28, Llibre d'arrendament de la Baronia de La Llosa i el comtat d'Almenara 1699.

²⁷⁸Turbulències: Condició pròpia del règim, de moviment amb fluctuacions ràpides.

zona central i, el braç de la Ràpita, que voreja la senda de la Ràpita en la zona Est. El primer braç l'anomenarem 1, ix d'un partididor amb llengüeta ubicat en la séquia mare a 114 metres del barranc de Talavera, s'obri uns 45° en direcció Sud-oest per regar sols a les parcel·les de la seua part Est, recorre una distància de 1.006 metres. En aquest braç com en la resta, es disposa un mètode de distribució de reg anomenat de manta²⁷⁹, amb rolls o ulls²⁸⁰. Aquesta séquia arriba fins la carretera de la Mar, lloc on a més, d'obtenir la dotació d'aigua del vessant de la muntanya Blanca, a través d'un tub que travessa la carretera i li proporciona els seus aportaments, aquest braç acaba el seu recorregut escalonant-se en direcció Est, fins enllaçar amb el braç de la Fillola (2) on retorna els seus sobrants.

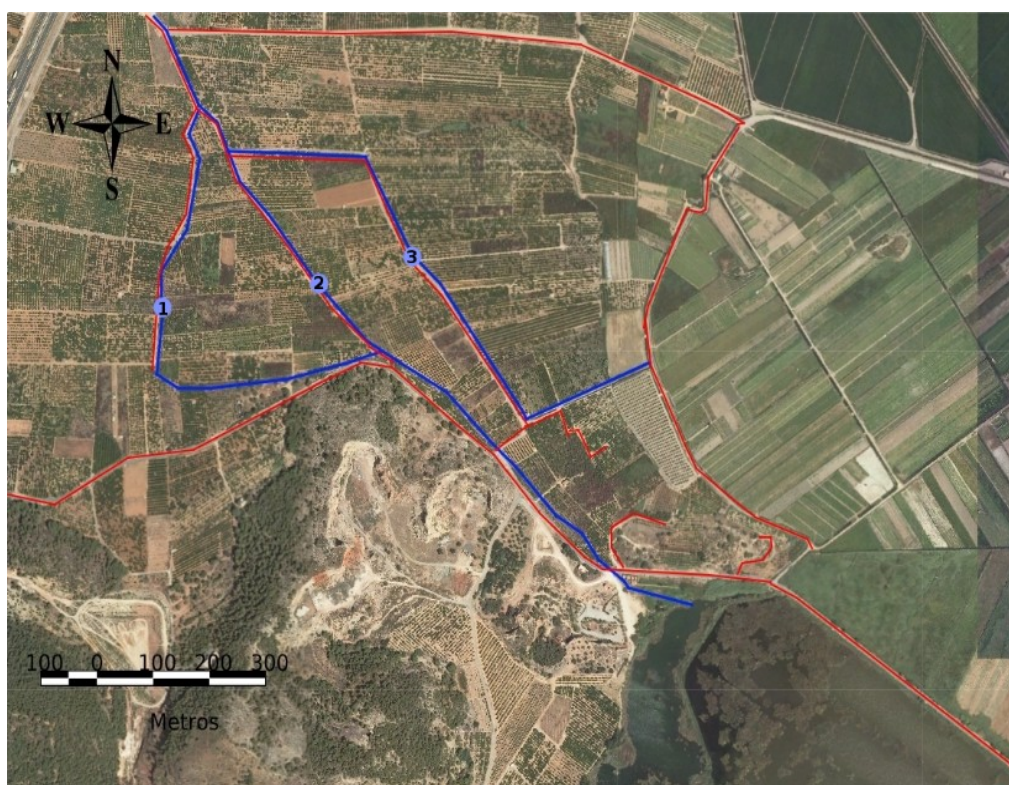

Figura 68. Mapa dels canal, braços i séquies de la Ràpita. Material inèdit.

²⁷⁹Forma de regar que consisteix en cobrir el terreny amb una capa d'aigua.

²⁸⁰Consisteixen en una obertura en el braç o séquia, que donen a cada camp de reg, alçant la comporta o "tauleta" dels ulls, que alhora, s'utilitza per fer una parada al braç o "ficar la cadireta", i l'aigua entra en la parcel·la durant un temps determinat

El braç de la Fillola (2) ix de la séquia mare d'un altre partidor amb llengüeta, situat al Sud de l'anterior a 197 metres del barranc de Talavera. Recorre la partida per regar les parcel·les de la zona central, per la seua part Est. Aquest rega les parcel·les fins travessar la carretera de la Mar per l'entrada del paratge dels Estanys i desembocar directament a l'Estany Gran. Recorre una distància de 1.093 metres.

El tercer i últim braç del sistema, ix del mateix partidor que el braç de la Fillola, aquest rega les parcel·les més a l'Est fins arribar a l'altura del pou de la Ràpita per girar cap a l'Est i desembocar al canal sense fàbrica que voreja la Palafanga, amb un recorregut de 1.007 metres.

Aquest braços són “corribles” (segons classificació d'Enric Guinot) de manera que, el sistema de reg sempre està obert i si ningú regara les parcel·les de cultiu pel motiu que fora l'aigua seguiria circulant pels braços fins l'eixida final del sistema hidràulic a la zona fangosa de la partida de la Palafanga i a l'Estany Gran. On són abocats els sobrants, sense encaixar-se a una altra séquia. Per aquest caràcter continu de la pressa de l'aigua, els braços tenen un partidor en forma de llengua, un “tallamar” de carreus i maó, col·locats en mig de la séquia mare. Els braços tenen menys calat que la séquia Major, i no tenen les mateixes mesures, l'1 o braç que va al Pla de Mezquito mesura 55,5cm²⁸¹ d'ample mentre que, la séquia mare continua el seu recorregut amb 66cm, el braç de la Fillola (2) mesura 65cm i el braç de la Ràpita (3) 71cm²⁸² d'ample (encara que després oscil·la entre 41 i a 60cm). Aquestes diferències mostren que, el volum d'aigua que circula pels braços era i és el proporcional a l'acord de la concessió de les aigües que va autoritzar el volum d'aigua que el sistema de reg podria aportar i distribuir, a la seua zona regable durant un temps prefixat²⁸³. Aquesta concessió es va realitzar a partir d'un atorgament

²⁸¹La mesura ample del braç 1 que va al Pla de Mezquito N39° 45.693' i Ho 00°12.123'

²⁸²Les mesures de l'ample dels dos braços Fillola i Ràpita s'han estret del partidor N 39° 45.694' i Ho 00° 12.031'

governatiu o acord social segons la demanda d'aigua dels usuaris dels camps de reg de la zona.

Els dissenys dels braços de la Fillola o la Ràpita mantenen ondulacions relacionades amb el micro-relleu de la zona, una traça eficient i eficaç on l'aigua corre fàcilment per tot el seu recorregut amb règims ràpids i lents aprofitant el potencial gravitatori²⁸⁴. De manera que, la pendent coincideix prou amb la del terreny de reg, cosa que facilita la seua construcció. Però perquè la velocitat de la séquia no siga excessiva, es para l'excés amb el salt: per això trobem una menor altura de la caixa en els braços, però amb una cota suficient perquè continue dominant al terreny i possibilitant el reg²⁸⁵. Els canvis de velocitat també s'aconsegueixen amb la variació d'amplària al llarg d'un mateix braç com s'observa en el de la Ràpita. Mentre que, el disseny del braç de Mezquito no segueix les corbes de nivell suaument sinó que, són forçades, amb menor rendiment d'hidràulica²⁸⁶ i per tant menor velocitat, que augmenten la resistència del fluït i les despeses d'energia en el potencial de l'aigua²⁸⁷, cosa que possibilita fugues, pèrdues hídriques²⁸⁸, filtracions, etc.

Des dels braços es reguen directament les partides fent-se parades amb el sistema dels rolls²⁸⁹ o files. La seua presa en la séquia és un forat amb diverses formes: si és redó s'anomena roll o ull-, però si és més irregular o quadrat, és una fila. Encara que, en la zona són quadrats i s'anomenen

²⁸³La concessió deurà ser establida amb una certa garantia i es materialitzarà en una dotació real en funció dels recursos hídrics disponibles.

²⁸⁴Potencial gravitatori: Energia que disposa l'aigua sobre un pla de comparació, a causa de la força de la gravetat.

²⁸⁵GARCIA TEJERO, F. D., (Ingeniero agronomo) "Acequias de riego", *Hojas divulgadoras*, Madrid, núm. 15-50h, 1950.

²⁸⁶Hidràulica: capacitat d'una séquia per transportar aigua, mentre que hidràulic: S'aplica a l'enginyeria que se dedica a la conducció i a l'aprofitament de les corrents d'aigua.

²⁸⁷Potencial [de l'aigua] Estat d'energia de l'aigua, determinat per l'energia marginal de l'aigua en un sistema, es dir, equival al treball a realitzar per al transport d'una unitat d'aigua fins el sistema considerat, des del de referencia.

²⁸⁸Pèrdues hídriques: Aigua que eix del domini hidrogràfic d'un sistema de reg sense complir l'objectiu per a què va ser allí aportada. En part es desaprofita com consum per evaporació o transpiració i en part escapa per filtracions, fugues i descarregues (sobrants) fora del domini considerat. No serien pèrdues en un domini hidrogràfic determinats les que retornant al mateix. Pèrdues de conducció, d'aplicació, operacionals.

²⁸⁹Roll en el Diccionari català-valencià-balear (DCVVB) d'A. M. Alcover i F. de B. Moll: Obertura de la séquia gran, per on es dona sortida a l'aigua.

vulgarment ulls²⁹⁰. Junt als rolls, trobem menudes cisternes per emmagatzemar aigua, dissenyades per agafar sols l'aigua de la séquia quan aquesta arriba a les cotes més altes i es desborda, anomenades col·loquialment “bassa a la cua a perdre”.

La majoria de les parcel·les es reguen directament dels braços, però també es localitzen séquies regadores. Menuts canals que condueixen l'aigua a algunes parcel·les, cadascuna amb un traçat concret amb la presa sobre el braç de distribució. Al braç de la Ràpita (núm. 3) trobem tres séquies regadores direcció Sud-nord i una direcció Nord-sud, i unes altres tres direcció Oest-est. Al braç de la Fillola (núm. 2) nou d'Oest a Est, i al braç del Pla de Mezquito (núm. 1) sis séquies regadores d'Oest a Est.

Una vegada hem descrit el sistema hidràulic de la partida, comprovem diferències i similituds en la configuració dels tres braços que ixen de la séquia Major. Els tres ixen de la séquia mare des de partidors amb llengüeta i s'expandeixen en forma de ventall per tota la partida. Un direcció Sud-oest (braç 1), l'altre Sud (braç 2) i l'altre Sud-est (braç 3). Però els tres braços no ixen del mateix partidor, el braç 1 inicia el seu recorregut uns metres abans que els altres dos, a més el braç 2 i 3 aboquen els sobrants directament a la marjal i l'Estany Gran sense encaixar en una altra séquia, a diferència del braç 1 que retorna el curs de les aigües al braç 2. Segons explica Enric Guinot, en la seua majoria, els sistemes corribles amb tallamar o partidor amb llengüeta, tenen els seus orígens en el període islàmic, amb l'objectiu d'assignar la dotació d'aigua corresponent a cada parcel·la situada en el recorregut del braç, a causa d'açò, en moltes ocasions solen adoptar la planta arborescent en la seua traça sobre el

²⁹⁰Els ulls es mantenen tancats i sols s'obrin segons els torns de reg establerts a partir un acord social on es decideixen els torns de periodicitat de reg de cada parcel·la, a les que sols els correspon una dotació d'aigua concreta depenent de la mesura de la parcel·la. Durant el recorregut pel sistema, hem observat la troballa d'un o dos ulls per cada parcel·la, el número varia segons les dimensions de l'hort. Aquests ulls, permeten l'entrada de l'aigua per una séquia lateral i paral·lela al braç, oberta pels laterals i amb altres ulls, per conduir l'aigua a les distintes zones de la parcel·la on la terra està prèviament treballada amb cavallons, cosa que ajuda a que l'aigua es disperse fàcilment dins de l'hort.

terreny²⁹¹. Per la seua part Josep Torró assenyala que, si la séquia aboca els sobrants directament a la marjal sense encaixar amb una altra séquia, és un signe de la seua antiguitat i adscripció a l'època islàmica. Seguint aquests plantejaments, considerem que el braç 1 Braç de Mezquito, és una obra hidràulica posterior i que, es va obrir per a la transformació en regadiu dels camps en la partida del Pla de La Llosa. Entre els motius d'aquest plantejament, considerem primerament, perquè no surt del mateix partidor, trau l'aigua de la partida de la Ràpita a una altra partida, la del Pla de Mezquito. A més, no aboca els sobrants directament a la marjal sinó que els encaixa en una altra séquia. A diferència dels altres braços, aquest no té la mateixa morfologia. Per altra banda considerem que es troben variacions modernes en, el número de rolls del sistema. Probablement, ha augmentat d'acord amb les noves divisions del parcel·lari perquè cada parcel·la obtinga la seua dotació d'aigua corresponent. Passa el mateix amb les séquies regadores que varien amb les reparcel·lacions, la gran majoria d'elles són posteriors per conduir l'aigua a parcel·les allunyades dels braços principals, considerem que corresponen per tant, a l'interès d'expansió de zones noves d'irrigació²⁹².

1.4.7. La xarxa de camins de la partida de la Ràpita.

La partida de la Ràpita està estructurada per diversos camins que en la seua majoria, són paral·lels al marge de les séquies i braços. Entre ells, la senda de la Ràpita travessa la partida per la seua zona central des de La Llosa fins la zona Oest del tossal de Mauricio, connecta al Sud amb la carretera de la Mar i al Nord amb el camí de Cabrera. Aquest, discorre per damunt del barranc de Talavera fins la zona de marjal i en aquest punt, continua per l'assegador que

²⁹¹GUINOT, E., "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal", *Afers*, 51, 2005, pàgs. 271-300. GUINOT RÓDRIGUEZ, E., SELMA CASTELL, S., "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", *Revista Valenciana d'Etnologia*, núm. 3, 2008, pàgs. 100-125. GUINOT, ENRIC, "Construir l'aigua. Sobre l'arquitectura hidràulica i les hortes històriques enteses com una de les belles arts", *Revista de l'aigua*. número 1. primer quadrimestre de 2008, pàgs.34-45.

²⁹²GUINOT, E., "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal", *Afers*, 51, 2005 pàg. 271-300. CHOUQUER, G., *Les formes du paysage*, Paris, 1996-1997. GUINOT, E., TORRÓ, J., *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, Universitat de València, 2007.

travessa la partida de la Palafanga. El camí Codonyers, també anomenat com assegador de Codonyer²⁹³, enllaça des del barranc de Talavera fins el camí vell a la Mar. L'altre camí que es localitza al voltant dels canals de reg del sistema hidràulic és el camí de la Fillola, que fa referència a la séquia filla o “fila” de la séquia Major de la Ràpita. Segons Thomas F. Glick els camins secundaris es denominaven generalment “filloles”, terminologia extreta del reg²⁹⁴. Finalment el camí del Pla de Mezquito segueix l'altre braç des del barranc de Talavera fins al Pla.

En la zona Sud trobem el camí Vell a la Mar o carretera de la Mar, que passa des del poble d'Almenara per l'alqueria de Magranet fins a la Ràpita. En aquest enllaça l'antic camí als Estanys en l'interior del parc natural, que voreja la muntanyeta per l'Oest. Mentre que, el camí del Cordó voreja els Estanys i la muntanya Blanca per l'Est, fins connectar amb el camí de la Tellola i el Trepitge que s'ajunta amb el Camí de la Font de la Bóta (fig. 68).

En la zona trobem algunes cases disperses: la Caseta i bassa de Mesquita²⁹⁵ i Casa els Codonyers, ambdues en la zona del Pla de La Llosa i, la casa de Mauricio sobre el tossal de la Ràpita, aquestes cases segueixen una tipologia típica de casa popular agrícola, de maçoneria i coberta amb teulada.

1.4.8. La parcel·lació dels espais de treball.

La partida de la Ràpita ocupa unes 48 hectàrees, de les quals unes 46.52 són utilitzades com a àrea de cultiu. En l'estructura del parcel·lari es pot observar que els eixos de les séquies i camins són irregulars malgrat el terreny ser pla²⁹⁶, i com les parcel·les s'ordenen perpendicularment a ells. En aquest cas, es tracta de mesures de fanecades traçades de manera molt recta.

²⁹³AComAlm, A28, Llibre d'arrendament de terres del comtat Almenara i baronia Llosa, 1699.

²⁹⁴GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, pàg. 12.

²⁹⁵Aquesta casa és de principis del segle xx pertanyia a la família de Cebrián Mezquita cronista de València. D'ací el nom de la partida.

²⁹⁶El terreny de les parcel·les ha de ser pla o suposadament anivellat per a procedir en el reg a manta i que la làmina [de reg] cobrisca tota la superfície de terra.

Actualment, la partida està dividida en 156 parcel·les de cultiu de regadiu²⁹⁷, amb arbres fruiters majoritàriament tarongers, que ocupen tota l'extensió de la partida i de les parcel·les en terrassa del tossal de Mauricio. Les diferències que s'observen en l'evolució del parcel·lari actual, amb les ortofotos del nomenat vol americà (fig.71), són les terrasses de les parcel·les situades en la zona més pròxima al tossal de Mauricio i el seu vessant Oest i Nord, cosa que comporta que aquestes són posteriors a 1946²⁹⁸. Les fonts documentals sobre la partida de la Ràpita ens proporcionen informació descriptiva de la zona i la seua evolució. Començarem per l'anàlisi del document de 1699, que ens proporciona una detallada informació de la partida: les mesures de les parcel·les, sistema de distribució de l'aigua dels braços, les séquies, rolls i, la tipologia de cultiu. A més, del nom del censat, cens a pagar més la partició de fruits i dies de pagament (en la festa de Nadal i sant Joan de juny) al senyor comte que arrenda les parcel·les amb dret fadiga i lluïisme. El document mostra canvis amb el paisatge actual, amb la mesura de les parcel·les. El territori de la partida apareix subdividit en 62 parcel·les d'una cafissada, una altra parcel·la de 2 cafissades i un jornal de secà prop del barranc de Talavera. Des del segle XV les mesures de parcel·les de regadiu de mitjana mesuraven de 3 a 10 fanecades²⁹⁹. Cada parcel·la pertanyia a un arrendat amb dret de reg de la séquia o braços (annex 3). Aquests formaven una comunitat que havien de seguir les ordenances i el manteniment del sistema hidràulic³⁰⁰. Com hem comentat, actualment tota la partida està utilitzada per a cultius de regadiu, però el document mostra com el sistema hidràulic s'ha estès a poc a poc, a través de la utilització de séquies regadores i l'extracció d'aigua de pous com el pou de la Ràpita. Coneixem que en 1699 la séquia major en travessar el barranc de Talavera en la zona on connecta amb el camí Codonyers es dividia en dos braços³⁰¹, un que voreja el camí o senda de la Ràpita (núm. 3) i el del camí de

²⁹⁷63 parcel·les part en la Ràpita entre Fillola i el Braç de la Ràpita; 64 Braç Ràpita i Paleocanal, i 29 zona del costat de la Palafanga.

²⁹⁸Vol Americà 1946 rotlló 72 fotograma 5995

²⁹⁹GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, pàg. 8.

³⁰⁰GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, pàg. 32-34

³⁰¹AComAlm, A28, any 1699. De la font redona sorgeix la séquia Major arriba al camí dels Codonyers: "Francisco Rodrigo una parcel·la de seca, mallol i camp en la partida del camí de la Mar afronta amb séquia Major ab camí Codoñers, ab terres de Josep Rodrigo y ab terres de Rafel i Pasqual Hestier" i "Frances Forner, partida del camí de la Mar: afronta ab séquia Major,

la Fillola (núm. 2)³⁰². Mentre que, el braç de Mezquito (núm. 1) no apareix nomenat en la documentació i, les parcel·les al voltant del camí per on transcorre aquest braç són cultius de secà. Igual que les parcel·les ubicades a la vorera del camí de la Mar (en la seua zona Oest) i les situades al costat del barranc de Talavera, cosa que mostra, que el sistema de reg s'ha ampliat amb posterioritat al 1699. Abans de l'expansió del sistema d'irrigació, les parcel·les regades eren aquelles que se situaven al voltant de la séquia mare i els braços en la zona del pla, ocupant una extensió probable d'unes 20ha d'horts de regadiu (40 cafissades). En el capbreu es veu com les parcel·les de regadiu s'ordenen entre el braç de la Fillola i el braç de la Ràpita³⁰³, o entre els camins i la séquia Major³⁰⁴. Aquests camins i braços funcionaven com els eixos bàsics als que s'adaptaven les parcel·les regades a través de rolls. Apareixen nomenats en les fonts indirectament, sis rolls en la Ràpita: dos en l'anomenada partida

ab Diego Perez, ab terres dels hereus de Josep Ibañes, ab Pasqual Hestier i ab assagador Codonyers”.

³⁰²Al passar l'assegador es bifurca en braços que bordegen els camins: el braç 3: “Francesc Forner una cafissada de terra horta plantada ab moreres a cens de 18 diners, més la partició dels fruits: afronta ab terres de Bertomeu Esteve, ab terres dels hereus de Martí Gay, camí de la Ràpita, ab terres dels hereus de Josep Doménech braçal y camí en mig”. El braç 2 recorre la partida de la Ràpita direcció Sud fins arribar al camí de la Mar: “Rafel Hestior terra campa ab abres partida de la Ràpita - Camí de la Mar: Gabriel Canelles, Vicent Llopis, Francesc Canals, marge en mig i ab séquia Major”. “Gaspar Canteral una cafissada de terra campa amb moreres i altres arbres partida del Camí de la Mar confronta ab terres de Salvador Esteve, Salvador Tarin séquia en mig Gabriel Daniel séquia i braç en mig i ab terres de la Comtessa de Fuentes”.

³⁰³Baptiste Llopis llaurador de La Llosa ubicada entre els braços de la partida: “Una cafissada de terra horta amb algunes moreres en la partida del roll de Na Rodruga, a cens de 18 diners més la partició dels fruits, amb lluïsmes i fadiga a pagar en la data de Nadal i sant Joan de juny. Afronta amb terres d'Angela Canelles, Pasqual Royo, Cosme Llopis braçal en mig, i amb Miguel Canelles braçal en mig”.

³⁰⁴Document de 1699, Geltrudis Baló i d'Agramunt, muger d'Agustí Agramunt: Una cafissada de terra horta en la partida del camí a la Mar a cens de 1 sou i 6 diners més la partició dels fruits, amb lluïsmes i fadiga a pagar en la data de Nadal i sant Joan de juny. Afronta amb la séquia Major, amb terres de Gaspar Canteralt, Vicent Peñarrotja camí en mig, amb la Comtessa de Fuentes.”

dels dos rolls dins de la Ràpita, el roll de la Creueta³⁰⁵, Bensach³⁰⁶, roll de Daniel³⁰⁷ i roll de Na Rodrigo³⁰⁸.

L'any 1628 s'anoten les séquies de la Ràpita, la de Quartons i la dels Escorredors³⁰⁹ cadascuna amb un sequier³¹⁰. La séquia dels Escorredors travessa la marjal des de la partida de la Ràpita, fins conduir els sobrants al braç de Torreblanca per abocar l'aigua a la mar. Se situa en la zona Nord de les llacunes, actual partida de la Calçada i Palafanga, anomenada en la documentació de 1699 com la marjal Cervera³¹¹. El document mostra com en aquesta època ja existien séquies de derivació d'aigua en la zona Nord de la marjal, que permetia aprofitar els terrenys per a cultius hortícoles i perquè la

³⁰⁵Braç núm 3: Ubicats en aquest braç de baix apareixen documentats tres Rolls, primer en la Partida dels Dos rolls on se situen el roll de la Creueta i el roll de Daniel, per continuar el recorregut per la partida del Roll de Na Rodrigo prop de la Palafanga. La Partida dels Dos rolls= “March Martí una cafissada d’horta plantada amb moreres afronta ab terres de Gabriel Daniel, de Josep Doménch, de Berthomeu Esteve braçal en mig i ab terres dels hereus de Josep Doménech”, i en aquest braç se situa el roll de la Creueta= “Jesualda Doménech: una cafisada terra moreres partida del Roll de la Creueta afronta terres de Josep Salva, ab terres Bertomeu Esteve, en lo camí de la Ràpita i amb terres dels hereus de Baptiste Bordils”.

³⁰⁶Roll de Bensach afronta amb les parcel·les de: Gabriel Daniel, Domingo l’obrer, Pere Faver, Vicent Sales, Martí Agost, Salvador Favar, Baptiste la Puerta, Josep Favar, Vicent Favar.

³⁰⁷El roll de Daniel= “Rafael hestior terra campa partida del Roll Daniel: afronta ab terres de Teresa Forner, ab terres Baptista Llopis, Cosme Llopis, roll i camí en mig, altra part ab terres de Rafael Canelles” i Cosme Llopis= “Cosme Llopis una cafissada d’horta en el camí de la Ràpita afronta ab terres dels hereus de Pere Canelles, Baptiste Llopis séquia en mig, March Martí i Pau Beltran”. Al costat se situa: “March Martí, una cafissada d’horta en la partida del roll de la Creueta, afronta ab terres de la viuda de Joan Ivañez, Cosme Llopis, Pablo Beltran, hereus de Pere Canelles”.

³⁰⁸El roll de Na Rodrigo: “Baptiste Llopis, una cafissada d’horta ab algunes moreres en la partida del Roll de Na Rodrigo afronta terres d’Angela Canelles, Pasqual Royo, Cosme Llopis, braçal en mig i Miguel Canelles, braçal en mig”, que se situa en la mateixa partida i braçal del Camí de la Ràpita: “Cosme Llopis una cafissada de terra horta Partida del Camí Ràpita, afronta ab terres dels hereus Pere Canelles, terres de Baptiste Llopis séquia en mig, March Martí, i Pau Beltran”. I continua entre la partida de la Ràpita i la Palafanga: “Domingo Lapuerta una cafissada de terra horta en la partida del Roll Na Rodrigo, afronta ab terres de Pasqual Royo, de Josep Rodrigo, ab Josep Barbera i ab Joan Badia, Palafanga en mig”.

³⁰⁹GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, Escorredor: dessaigüe de menudes dimensions, pàg. 314.

³¹⁰Rotllo 02, 1628, pàg. 208.

³¹¹Diccionari català-valencià-balear (DCVB) d’A. M. Alcover i F. de B. Moll, Cervera: referit a alguna cosa que ni sobra ni falta justet, o alguna cosa que desentona, o un a festa que no queda ben redona. Etim.: probablement del llatí cervāria, ‘terra de cérvols’. No és aquesta l’opinió de Balari Orig. 45 ss., qui afirma que Cervera procedeix d’un llatí *cervāria designificació orogràfica, de la mateixa arrel de cervix, ‘bescoll’; es funda per a aquesta suposició en el fet d’estar moltes localitats de nom Cervera situades en pujols semicirculars o bé prop de l’estret o coll d’alguna península (com és el cas del Cervera rossellonès); però ni es veu clara la relació dels pujols semicirculars amb la cervix, ni es comprèn que un derivat de cervix resultàs cervaria i no *cervīcaria.

zona de marjal, no invadira l'àrea de cultiu de l'horta. La transformació de l'àrea fangosa va ser una constant preocupació per als ciutadans des de l'època medieval³¹². Així doncs, la feina per fer utilitzables les terres era constant. L'any 1650 el Consell va decidir dessecar la zona amb la condició d'obrir un braç o canal si fora menester³¹³.

Com hem esmentat abans, en 1699 el senyor comte arrendava les terres de la partida de la Ràpita i cobrava els cens, fadiga i lluïisme... però aquest arrendament, directe per part del senyor d'Almenara no va ser sempre així, com indica el document de l'arxiu del Comte d'Almenara, titulat: “Capitols ab los quals s'arrenda la vila de Almenara y la Baronia de la Losa, regalies y drets dominicals deaquelles”. En aquest document, el comte explica les seues intencions de cobrar el delme de les terres de la Ràpita i igualment, les del *Corpus Christi*, reforçant-se en el fet, que ell era el senyor de les terres del terme i no li interessa que aquest delme, se'l queden els beneficiats de la institució de la Ràpita o del Corpus. Malauradament, el document no especifica l'any de l'escriptura que, per les seues característiques i contingut considerem de principi del segle XVII³¹⁴. A partir d'aquest succés les terres seran arrendades als llauradors però baix l'administració del comte d'Almenara. En el document apareix el següent:

“Item per quant los beneficiats nomenats del corpus y de la Ràpita en temps dels arrendadors antecedents han cobrat lo ters delme y de la Ràpita del terme de la dita vila de Almenara y lo Egregi Compte preten que el deu exigir son arrendador pues te fundada sa intensió en lo ters delme dels fruits de totes les terres del terme de dita vila de Almenara. Perço es fa lo arrendament ab pacte y condició

³¹²GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, pàg.4. TORRÓ, J., “apartat d'anàlisi horta”, en la Carta de Poblament de Pego 1279, Pego, 2004.

³¹³Rotllo 02, 1650, pàg.226, intents de dessecació de la zona nord de la marjal.

³¹⁴BARCELO, C., *Arxivos Moriscos*, Universitat de Valencia, 2009, pàgs. 33-35: dos dades d'importància: les conversions forçoses de 1525 i la destrucció de les ràbites el 1571 per ordre de Felip II “las rapitas que havia en los lugares de la Vall (uxó) ya las derribó el santo oficio y no sabe éste que agora las aya”.

quequesiacás conseguix lo dit egregi compte la declaració de que a dits beneficiats no toca lo dit ters delme se hajan de nomenar dos persones una per lo dit Egregi Compte y altra per lo arrendador per a que valuen lo augment que pot tenir lo preu que se haura donat per lo arrendament de dits drets dominicals y allò que valuaran y arbitrarán o haja de pagar demes lo arrendador en les mateixes pagues del arrendament y en cas de discordia hajan de trigar un tercer, y si paregues al arrendador no pasar per este expedient, que lo ters delme de dites partides no entren en lo present arrendament, como há entrat en los arrendaments antecedents³¹⁵”.

El capbreu de la Ràpita de 1468 (annex 4) proporciona informació de la partida de la Ràpita en aquesta data. Malauradament no descriu la zona detalladament, es limita a anotar: el nom del censat, la quantitat a pagar i el dia de pagament, tipus de cultiu i de vegades, alguna referència a la ubicació de la parcel·la, dins de la mateixa partida de la Ràpita. Encara que, la informació proporcionada no és extensa, aquest document és una font d'informació molt important sobre l'economia i societat d'aquesta zona d'Almenara i de La Llosa en l'any del capbreu. I alhora, aquestes dades ens permeten fer-nos una idea de com es gestionava la zona al segle XIII. El document del capbreu de 1468, és un inventari on el censat manifesta i confessa en presència dels notaris i dels testimonis, els pagaments a la institució de la Ràpita, en sous i diners. Aquest pagaments es realitzen com tots els anys en la festa de Nadal. El censat té dret de fadiga i lluïisme i ha de contribuir amb un terç del delme. La majoria dels censats que tenen arrendades les terres de la Ràpita, són musulmans de La Llosa i amb ofici de llauradors majoritàriament³¹⁶. En aquest any la partida de la Ràpita es troba subdividida en 61 parcel·les, però no indica les seues extensions. Tampoc es descriu el sistema hidràulic. En el document es mostra com els beneficis de les terres de la Ràpita són per a la institució de la ràpita. Els beneficis de la institució es podrien considerar com els béns habis de la Ràpita que segueixen funcionat amb aquesta finalitat, almenys fins a 1468.

³¹⁵AComAlm, 26-32, pàgs. 13-14.

³¹⁶Veïns arrendat del capbreu de la Ràpita de 1468, en el capítol quart demografia.

Des de la conquesta, Jaume I va permetre que se seguiren mantenint el sistema de rendes de mesquites i ràbitas. Un exemple d'aquest manament el proporciona la carta de protecció a Uixó: “E que sien les rendes de les mezquites a ops de les dites vostres mezquites, axí com ere antigament³¹⁷”. L'any del capbreu, es manté el sistema de rendes de la ràbita, però es troben baix l'administració de la justícia cristiana de la vila d'Almenara que dirigeix el procés i anota i controla els pagaments efectuats i les quantitats monetàries, escrit en valencià antic i llatí pel notari-escrivà.

L'assignació de parcel·les reals de cultiu als llauradors, fetes en molts casos amb posterioritat, es du a terme en cafissades majoritàriament. Aquesta és la mesura que es troba fossilitzada en la partida, que alhora serà subdividida en fanecades. Segons Thomas F. Glick, la disposició dels camps en quadricula facilitava el discórrer de les aigües. La fotografia aèrea (fig.71) mostra com existeixen grups de parcel·les que formen blocs entre braç i braç o camí, i que les subdivisions internes en fanecades i cafissades tenen una mateixa direcció³¹⁸. Destaca el fet que, el número de la divisió del parcel·lari que apareixen en els dos capbreus el de 1699 (63 parcel·les) i el de 1468 (61 parcel·les) no haja variat quasi malgrat la diferència de temps, en comparació amb les actuals 156 parcel·les³¹⁹.

³¹⁷GUINOT RODRIGUEZ, E., *Cartes de poblament medieval Valencianes*, València, 1991. GUINOT RODRIGUEZ, E., “Los estudios de Historia agrária medieval en el País Valenciano” *Noticiario de historia Agraria*, núm. 4, 1992, pàgs. 335-343. GUINOT RODRIGUEZ, E., SELMA, S., “Estudis del Paisatge de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica.” *Revista Valenciana d'Etnologia*, pàgs. 101-125. TORRÓ, J., “Arqueologia de la Conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)” pub. BARCELÓ, M., FELIU, G., FURIÓ, A., MIQUEL, M., SOBREQÜÉS, J., (eds.), *El feudalisme comptat i debatut, formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, Museu d'història de Catalunya, 2003, pàgs. 153-200.

³¹⁸GLICK, T. F., *Riego y sociedad en la Valencia medieval*, pàg. 8. CHOUQUER, G., *Les formes du paysage*, París, 1996-7.

³¹⁹GLICK, T. F., “Els pagesos i l'organització d'una agricultura d'importació”, en *L'Islam i Catalunya*, 1998, pàgs.85-91.

1.4.9. Tipologia de cultiu.

En el capbreu de 1699 a la partida de la Ràpita trobem una gran variació de productes cultivats de regadiu en les parcel·les pròximes a les séquies i de secà, en la zona on no arriba la dotació d'aigua de reg: Barranc de Talavera o camí de la Mar. El cultius nomenats són els esmentats en la taula inferior (fig.69)³²⁰.

TIPOLOGIA DE LA TERRA	CAFISSADES	FANECADES	JORNALS
Terra campà	2	4	
Terra campà rodada de moreres	3	9	
Vinya regadiu	2		
Vinya amb figueres ametles	2		
Oliveres figueres secà	1	2	
Garroferes	1		
Figueres	3		
Horta	8		
Horta amb terra campà	4		
Horta amb moreres	9		
Horta amb arbres fruiters	6		
Horta amb marjal		9	
Terra de marjal	1		
Marjal amb arbres	2		
Terra de secà mallol i campà	2		
Terra de secà	1		1

Figura 69. Taula de parcel·les de cultiu de la Ràpita 1699³²¹. Material inèdit.

L'any 1634 apareix documentat el forment a la partida de la Ràpita: el forment, “primer any de la collita del forment beneït vinga³²²”. La documentació del capbreu de la Ràpita de 1468 ens proporciona escassa informació referent a l'agricultura desenvolupada a la zona, ja que en la immensa majoria dels casos es fa al·lusió exclusivament a un hort de terra,

³²⁰ AComAlm, A28, 1699.

³²¹ En total són 48 cafissades i falten unes 12 cafissades de possible terra de marjal, per a les 63 cafissades totals. Podien ser les terres de marjal en la zona de la nomenada “Tayuela” dins de la partida de la Ràpita que són unes 8 àrees de marjal. El càlculs no ixen exactes perquè el document no es troba sencer en la seua totalitat.

³²² AMA, Arxiu Històric, c-118/10 1635 proces de Maria Cantavella.

sense més informació. A la “terra d'hort en el regadiu cal distingir dos variants: hort d'arbres fruiters, l'horta dedicada fonamentalment al cultiu d'hortalissa i, la vega al de cereals i lleguminoses, encara que les tres es podien combinar en la mateixa parcel·la per augmentar la rendibilitat de la terra³²³. A més, es nomenen: olivar, figueres, vinyes, moreres³²⁴ en parcel·les ubicades més pròximes al camí de la Mar (fig.70).

TIPOLOGIA CULTIUS	PARCEL·LES
hort	53
olivar	1
figueres	2
vinyes	3
moreres	2

Figura 70. Taula tipologia cultius del capbreu de la Ràpita 1468. Material inèdit.

En els documents referents a repartiments de terres amb ràbites del llibre del Repartiment, destaca el fet que els edificis se situen pròxims d'una zona de cultius o d'horta, amb sistema hidràulic i, una major o menor extensió de terra depenent de la zona on se situe, si és en un lloc urbà o rural o, depenent de la seua importància. L'estudi d'Espinar Moreno de la Vega de Granada i Alpujarra, mostra que les ràbites comptaven amb camps d'oliveres, parres, figueres, entre d'altres cultius³²⁵. Així mateix a les ràbites ubicades en la zona del llevant valencià, exemple la ràbita de Dénia on pareix ser, el seu fundador va plantar al seu voltant una arbreda³²⁶ o, vinyes en la del grau de València. De vegades, els cultius eren especificats pels donants: amb terrenys per a la fabricació d'estores o camps dedicats al cultiu de les moreres o bé, oliveres, figueres, castanyers, nouers, vinyes i cirerers, seguint aquest ordre de major

³²³TRILLO SAN JOSE, C., “La ta'a de axandra despues de la conquista”. *Coloquia almenaria entre culturas, Instituto de Estudios Almerienses*, departamento de historia, 1990, pàg. 422.

³²⁴Capbreu de la Ràpita 1468.

³²⁵ESPINAR MORENO, M., “La alqueria de Mondujar mezquitas y rabitas, cementerios, barrios y otras estructuras urbanas y rurales. *Naquel de estudios arabes*, 11, 2000, Granada, pàgs.277-294.

³²⁶FRANCO SÁNCHEZ, F., “El Gihad i su sustituto el ribat en el islam tradicional: evolución desde un espíritu militarista y colectivo hacia una espiritualidad interior e individual”. *La edad media i las cruzadas*, 2010, pàg.39.

quantitat a menor, segons estimacions de Francisco Franco³²⁷. Són cultius que també trobem en el capbreu de la Ràpita d'Almenara 1468. Entre la varietat de cultius del document de 1699 destaca sobre tot el cultiu de les moreres. Així trobem que en un número major de parcel·les es combina l'horta o la terra campa amb moreres o rodada de moreres.

Figura 71. Imatge vol Americà sèrie A (1945-46) partida de la Ràpita

1.4.10. La relació de la Ràpita amb la capitulació de la plaça d'Almenara.

Una vegada hem ubicat la Ràpita i la zona de cultiu de la partida, podem constatar com la institució de la Ràpita va ser escenari en un altre passatge important del llibre del *Feits*. En el passatge de les negociacions de la capitulació de la plaça d'Almenara, Jaume I ens comenta que l'alfaquí i un *musulmà poderós* eixiren per parlar amb el rei, però no indica el lloc d'on

³²⁷FRANCO SÁNCHEZ, F., "La economía de las rábitas. En la rábita en el islam". *Estudios interdisciplinarios congresos internacionales de sant Carles de la Ràpita*, 1989,1997, Ajuntament sant Carles Ràpita, Universitat d'Alacant, 2004. pàgs. 59- 79.

eixiren. Hem d'interpretar que eixiren d'un lloc o edifici, que els historiadors han identificat com la fortalesa del Castell. Però encara que, la Crònica no nomena l'edifici, sí descriu l'entorn del mateix que ubica en els aiguamolls, on Jaume I caça amb els seus falcons una grua (au de marjal) i la porta viva com a present. La ubicació del castell, no correspon amb l'entorn descrit. A més, no pot ser la fortalesa perquè, en el mateix passatge el rei ens indica que va al punt de la reunió, amagades com si volguera anar cap a Borriana, per despistar ja que, és la gent de les alqueries, l'aljama i l'alfaquí els que es revelen contra l'alcaid que governa el castell per rendir la plaça d'Almenara. El lloc descrit són els Estanys i la zona de marjal, anomenada com aiguamolls, i per la seua ubicació i les noves dades aportades, l'edifici d'on eixiren podríem interpretar-lo com la Ràpita dels Estanys. On estaven l'alfaquí i un musulmà poderós que probablement, era un devot o morabit, home piadós, ric i culte que participa junt l'alfaquí amb les capitulacions, on Jaume I accepta totes les condicions i a més, els porta un present per acontentar-los³²⁸.

Les negociacions per aconseguir la plaça d'Almenara són prou diferents de les de Nubles, Uixó i Castro on el rei prepara un banquet amb vi i molt de menjar, per negociar “una vegada estiguen ben contents”. En el cas d'Almenara, al quedar amb l'alfaquí i probablement amb un morabit, no usa la mateixa tàctica, oferint abundant aliment i vi, perquè els negociants d'Almenara, segueixen una vida austera caracteritzada per uns models de vida estrictes i seriosos, i prendre begudes alcohòliques estava considerat com un delictes de primera categoria, per això considera oportú en aquest cas, solament fer-los un present adequat al seu estil de vida³²⁹. A més, aquesta possible ubicació de les negociacions d'Almenara al costat la Ràpita, explica el fet que Jaume I realitzara les negociacions posteriors amb les aljames de Castro, Nubles i Uixó en una zona pròxima a la Ràpita, ja que havien sigut l'alfaquí i el musulmà poderós de la Ràpita, els que van preparar la capitulació d'Almenara

³²⁸Passatge 222-3.

³²⁹AHMAD MUJTAR AL-ABBADI, “Acerca del rebato”, pub. *Las Rabitas en el Islam estudios Interdisciplinares*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita, Universitat d'Alacant, 2004, pàg.3,

i, a més, els qui li asseguraren que una vegada obtinguera la plaça d'Almenara tindria d'altres places fortificades, i així va ser.

1.4.11. Toponímia, onomàstica i funció.

La paraula ràpita³³⁰ prové de l'àrab i indica l'existència d'una ràbita en la zona. Aquesta terminologia s'ha mantingut en la toponímia actual amb variants segons la seua localització geogràfica: ràpita o ràbita, ribat, rebato, roabit etc., però a l'igual que morabit (gent que habitava en aquests immobles) provenen de la mateixa arrel, cosa que crea una connexió entre aquests termes i, alhora, en dificulta la seua distinció o definició específica. Miquel Epalza considera que ràbita té un significat de lloc o edifici religiós sense les fortificacions del Ribat, que és un edifici amb una orientació més militar. Es tracta d'un lloc o Institució de retir espiritual relacionat amb el significat abstracte d'exercir l'espiritualitat de la guerra religiosa, una obligació religiosa relacionada amb la vida militar dels musulmans³³¹. Per aquesta relació amb la gihad, els edificis s'instal·len en un lloc de frontera, en una zona muntanyosa o en la costa marítima per pretendre defensar el territori. Igualment, reconeix una evolució en la funció d'aquestes institucions: amb un caràcter marcadament militar en moments d'expansió i guerra, i en moments d'estabilitat una funció relacionada amb la pràctica religiosa en busca del perfeccionament personal. Al seu entendre aquesta hipòtesi explica l'evolució de les ràbites amb la pèrdua dels aspectes militars primitius, i estima que aquest és el pas de les ràbites comarcals quasi oficials de Catalunya, del segle X o XI, a les ràbites múltiples

³³⁰Ràbites en el Llibre del Repartiment en el territori valencià, en les donacions número (0287), (0291) (de la transcripció del llibre realitzada per Maria Desemparados Cabanes Pecourt i Ramon Ferrer Navarro, registre número 6, 1979, Saragossa.)

³³¹L'estudi de la onomàstica de la paraula segon Mikel Epalza: "Rabita participio activo del femenino singular: la que ata, vincula conecta obliga i refuerza. Mentre que, Ribat de la misma raiz nombre verbal de un verbo incoactivo, de accion reflexivo pasiva estar atado, perseverar en una cosa, establecerse en un lugar, ocupar posiciones acantonarse. Como ombre comun atadura lazo vinculo, o en edificio fortaleza". EPALZA, M., "La Ràbita islàmica: Historia Institucional" pub. *Las Rabitas en el islam estudios interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997. Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004. pàgs. 6-8. EPALZA, M., "La espiritualidad militarista del islam medieval. El ribat, los ribates, las rabitas y los almonastires de al-andalus", pub. *Las Rabitas en el islam estudios interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004, pàgs.16-18

de les zones de València ubicades en la zona de costa³³². Així mateix, a través de l'estudi del text de l'Alcorà que utilitzen la mateixa arrel de la paraula Ràbita, extrau conclusions sobre els principis espirituals de la institució religiosa: “posar-se en disposició per a rebre l'ajuda divina, que és auxili en les situacions militars difícils, i sobre tot ajuda per a ser un creient de veritat, en totes les circumstàncies difícils de la vida. Complir les obligacions islàmiques: els ritus i pregàries, la invocació del nom de Déu repetides vegades, donant almoïna i, amb ajuda econòmica a la guerra en la defensa de l'Islam. La gihad està considerada una obligació militar, és l'esforç en el camí de Déu tota classe de constrenyiments durant la vida i el paradís celestial assegurat per als qui moren màrtirs³³³”. Francisco Franco contempla la possibilitat que, en el segle XIII les ràbites s'havien convertit definitivament en una institució religiosa, a causa de la influència de les religions orientals del sufisme i malikisme. Azuar, sospesa que les ràbites i ribats tenien una doble funcionalitat, religiosa piadosa i militar, però d'una forma esporàdica, aquestes fundacions estaven mogudes per la carència d'una flota militar ben organitzada i insuficient per a la defensa de la costa. També, relaciona les característiques arquitectòniques del Ribat de Guardamar en els seus orígens, (finals del segle IX) amb una societat de comerciants, a l'estudiar la seua formació arquitectònica, menys ordenada i amb restes de cuines en comparació amb la seua posterior evolució. I aprecia que, l'època de la fundació del Ribat es troba caracteritzada per una dinàmica expansiva de fundacions de ràbites al llarg de les costes d'al-Andalus que coincideix, amb la dinàmica de la formació de les rutes comercials de les costes del Mediterrani occidental i del Magreb. D'aquesta manera, estableix una vinculació entre la fundació dels ribats i el moviment d'assentaments i fundacions marítimes de comerciants, que contribuïen a la gihad a través del contacte i expansió dels models de vida. Amb el pas del temps, els assentaments van evolucionar el seu model arquitectònic per adaptar-se a les

³³²EPALZA, M., “La Ràbita islàmica: Historia Institucional”, pàg. 12.

³³³EPALZA, M., “Los estudios sobre las rabitas en la actualidad” pub. *Las rabitas en el islam. Estudios interdisciplinarios*. Congresos internacionales de sant Carles de la Rapita 1989,1997, Ajuntament de sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004, pàgs. 34-35.

funcions militar-religioses i finalment religioses³³⁴. Maria Jose Rubiera i Mikel Epalza deliberen que, tant les ràbites com els ribats, no estaven connectats amb el sistema de talaies costaneres, per estar al marge de la política estatal i ser fundacions privades. També opina Mikel Epalza, que les seues muralles o murs, eren per a la protecció dels seus habitants però, no s'articulaven en cap xarxa de defensa o de transmissió d'avisos de perill. No obstant, José Enrique López Castañer, considera la possibilitat que recintes castrals o edificis defensius sorgits per iniciativa de l'Estat es transformaren amb posterioritat, en ràbites³³⁵. A pesar d'aquesta consideració, l'estudi de Manuela Marín sobre el ribat en al-Andalus i Nord d'Àfrica, li ha portat a deduir que els ribats igualment, haurien servit per exercir funcions de vigilància i senyalització, al temps que els seus habitants consagraven la major part de les seues hores a l'exercici de les pràctiques piadoses i devocionals³³⁶. També podien funcionar de guarda de carregadors, com la ràbita de Bairen al Sud de Dénia, on en el segle XIII, podien arribar les galeres fins a ella³³⁷, la de Cartagena, etc.

D'acord amb aquestes hipòtesis considerem que, depenent de les característiques geogràfiques i d'importància estratègica de l'emplaçament de l'edifici, aquest desenvoluparia unes funcions o unes altres en adaptar-se a l'entorn. En el cas de la institució d'Almenara, desconeixem els seus orígens cronològics i d'evolució, sols la seua menció en el llibre dels *Feits*, encara que, cal considerar que se situa en una posició estratègica en els Estanys d'Almenara zona relacionada amb el comerç marítim, límit del districte entre Tortosa i

³³⁴AZUAR, R., "El ribât en al-Andalus: espacio y función" Ilu. *Revista de Ciencias de las Religiones Anejos* 2004, X, pàgs. 23-38. AZUAR, R., "Piratería y Ribt-s en la formación del Sharq al-Andalus", *Portos medievais do Meditermeo* (Mértola, Portugal) 2001. AZUAR RUIZ, R.; SARANOVA ZOZAYA, R.; BORREGO COLOMER, M., "La Rábita de Guardamar: un proyecto de musealización", *Arqueología y territorio*, 1994, pàgs. 31-50. AZUAR RUIZ, R., *Atalayas, almenaras y ràbitas al-andalus y el mediterraneo*, Barcelona, Lunwerg editores, 1995.

³³⁵LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J.E., "Consideraciones sobre la frontera marítima", *Actas del congreso la frontera marítima Nazarí como sujeto histórico*, XIII-XIV, Universidad de Málaga, pàg. 391-408.

³³⁶MARIN, M., "El ribat en al-andalus y el norte de Africa", *La rabita en el islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita Univ Alacant, 2004. pàgs. 111-116.

³³⁷TORRES BALBAS, J. 1948, pàg. 169. SANCHEZ FRANCISCO, F., "Rabitas y al-monastires en el norte y levante de la Península de al-Andalus", *Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004, pàg. 101.

València³³⁸, i en una zona d'habitat continuat des de la protohistòria. Atenent aquestes consideracions, caldria pensar que probablement, la Ràpita desenvoluparia les següents funcions de: centre religiós, reservats per a la meditació i l'estudi, amb instal·lacions per rebre peregrins o, zones per albergar els mausoleus de sants, fundadors i maqabers... Però també, en ubicar-se en una zona costanera de certa vulnerabilitat, desenvoluparia el càrrec de vigilància de la costa, control del carregador dels Estanys i el canal de desaigüe que comunicava amb la mar. Alhora, potenciaria el desenvolupament dels intercanvis comercials marítims, explotació dels recursos de la zona com la sal i els cultius, però respectant el medi per modificar-lo el menys possible, d'acord a les seues idees religioses de la visió de l'entorn natural com una guia per a la meditació i el contacte amb allò sagrat.

Els llocs on es construïen aquest edificis constituïen llocs sagrats i oratoris³³⁹. No és d'estranyar la construcció d'aquest edifici amb funció religiosa en els Estanys, ja que des de l'antiguitat aquest lloc s'ha identificat com a espai sagrat. Aquest fet es corrobora amb el tipus d'ocupació establert al llarg de les etapes històriques. És possible que aquest tipus d'entorn situat a prop d'una via de pas, la Via Augusta, envoltat de vegetació, amb muntanyes amb coves³⁴⁰ i amb corrents d'aigua, que facilitava als primers pobladors un medi còmode per viure³⁴¹, fóra identificat com un lloc sagrat per les seues característiques naturals. Totes aquestes característiques naturals van fomentar

³³⁸FRANCO SANCHEZ, F., "Rabitas y al-monestir(es) en el norte y levante de la península de al-Andalus", pàgs. 95-110.

³³⁹CHEIKHA, J., "Les ribats d'après les livres de tabaqat". *La rabita en el islam. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita 1989-97*, Sant Carles, Unv. Alacant, 2004, pàgs. 81-82.

³⁴⁰GONZÁLEZ-ALCALDE, J., "Cuevas-refugio y cuevas-santuario en Castellón y Valencia: espacios de resguardo y entornos iniciáticos en el mundo ibérico", *Quad. Preh. Arq. Cast.* 23, 2002-2003, pàgs. 195-198.

³⁴¹FORTEA, PÉREZ, J., Tipología, hábitat y cronología relativa del Estany Gran de Almenara, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*, núm. 2, 1987, pàgs. 22-37. ROSSELLÓ I VERGER, VICENÇ MARÍA, "El medio geográfico dels Estanys de Almenara y su hábitat arqueológico", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm.2, 1975, pàgs. 14-21. PARRA, I., "Análisis polínico del sondaje CA. L. 81-I. (Casablanca-Almenara, prov. Castellón)." *Actas del IV Simposio de Palinología Española*, Barcelona, 1982, pàgs. 433-445. PARRA Y VERGARA, I., "Propuesta de zonación polínica para el sector Casablanca (Almenara) - Torreblanca, provincia de Castellón.", *Anales de la Asociación de Palinólogos de Lengua Española (APLE)*, 1985, 2, pàgs.347-352, 11 Ref.

la construcció d'estructures megalítiques³⁴², l'aparició d'un assentament iber³⁴³, la identificació de l'espai amb el lloc del temple de Venus, l'establiment de mestres Salios³⁴⁴, la ubicació d'una basílica paleocristiana i la construcció de la ràpita musulmana. Aquestes construccions religioses o sagrades per a cada societat, enllacen amb la idea primigènica dels Estanys per les seues característiques naturals com a lloc sagrat.

Per altra banda, també enllaça amb la mateixa tipologia de construccions anteriors amb la funció de defensa o vigilància de la costa. I com a zona important pel desenvolupament de les activitats comercials i el contacte cultural amb societats de la mediterrània. És el cas de les restes d'un murat amb blocs ciclopis d'època del bronze³⁴⁵ sobre la Muntanya Blanca. De l'assentament iber, societat que va desenvolupar abundants intercanvis comercials amb grecs, fenicis i romans, com evidencien els recipients ceràmics de la fase ibera del Castell d'Almenara (amb ceràmica grega de les figures roges del segle VI abans de la nostra Era, ceràmica itàlica del V, IV, III, i influència fenícia en la ceràmica autòctona)³⁴⁶. La proliferació dels contactes comercials en l'època ibera va

³⁴²MESADO OLIVER, N., "Un posible conjunto dolménico en la montaña de Gomis, Almenara, Castellón." *Estudios Castellonenses*, Castelló, núm. 8, 1998-1999, pàgs. 445-470.

³⁴³ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a terres valencianes*. Edicions Alfons el Magnànim IVE, Col·lecció Politècnica/61, València, 1996, pàgs.111-112. OLIVER A., Et alii, "El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón. Servicio de Arqueología de la Provincia de Castellón.", *Cuadernos de Prehistoria i Arqueología*, núm. 10, Diputació de Castelló, Castelló, 1984, pàgs. 63-109.

³⁴⁴RIPOLLES I ALEGRE, P.P., *Sinopsis de epigrafia latina castellonense*, diputació de Castelló, Servei d'Arqueologia 1977. ALCIÑA FRANCH, J., "Las ruinas romanas dels Estanys", *Butlletí de la societat castellonense de cultura*, XXVI, 1950. VAZQUEZ HOYS, A.M., "Algunas Consideraciones sobre cultos locales en la Hispania Romana", *Memoria de historia antigua*, 5, 1981, pàgs. 41-50.

³⁴⁵MESADO OLIVER, N., "Los movimientos culturales de la edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada", *Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de trabajos varios*, Diputación Provincial de Valencia, núm. 96, València, 1999, pàgs. 166-167. MESADO OLIVER, N., GIL CABRERA, J.-L., *El Museo Histórico Municipal de Burriana*, Villareal, pàgs. 32, 47, 52, 56, 61.

³⁴⁶OLAYA PUYOLES, C., "Almenara" en *Historia antigua*, pub. *La provincia de Castellón de la Plana, tierras y gentes, Caja de Ahorros y Monte de la Piedad de Castellón*, Castelló, 1985, pàgs. 257-278. GUSI JENER, F.; SANMARTI GREGO, E., "Noticia acerca de las excavaciones realizadas en el Poblado Iberico de El Castell (ALMENARA). Campaña 1976" *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, 1976, pàgs. 289-290. GUSI FERRER, F., "Una patera italiota con medallón en relieve, procedente del poblado ibero del Castell de Almenara (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1, Castelló, 1974, pàgs. 119-121. GUSI JENER, F., SANMARTI GRECO, E., "Nuevos materiales procedentes del poblado ibero del castell de Almenara", *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 2, 1975 pàgs. 167-172. JUNYET SANCHEZ, E., "Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, Diputación Provincial de Castellón de la Plana, Departamento de Arqueología, Castelló, 3, 1976, pàgs.

originar l'assentament definitiu d'aquesta societat als Estanys, que va continuar posteriorment, amb la romanització i probablement amb el moment de la construcció del mur que recorre la ribera Est de l'Estany Gran amb la torre o terrassa artificial³⁴⁷. Edificacions interpretades com a embarcador i la seua relació amb la navegació costanera. Cosa que, evidencia una enorme col·lecció de monedes de diferents colònies romanes, que mostren els distints llocs o zones on es realitzaven activitats o intercanvis comercials: de Catalunya (Ilerda), la Vall de l'Ebre (Celsa), el País Valencià (Ilici), Múrcia (Cartago Nova) i Andalusia (Corduba). Així mateix, diverses monedes amb diferents encunyacions imperials del segle I-III, peces de Titus, Adrià, Antònia Pius i Gordià (...) ³⁴⁸. Són jaciments que indiquen el valor d'aquesta zona des de la prehistòria, particularitat que destaca Patrice Cressier en la ubicació de les ràbites o ribats³⁴⁹.

1.4.12. Característiques de l'edifici.

Les fonts documentals no descriuen com era l'edifici de la ràpita, i no s'ha realitzat una excavació en la zona. A més, existeix un alt grau d'erosió a l'ubicar-se en la cima del tossal. Això cal sumar el fet de la reutilització

195-204. OLAYA PUYOLES, CARMEN, “Dos lucernas procedentes del poblado íbero del Castell (Almenara)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1, Castellón, 1974, pàgs.115-118. SANMARTÍ GRECO, E.; GUSI JENER, F., “Nuevos materiales procedentes del Poblado Ibérico del Castell (Almenara)”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología Castellonenses*, 2, 1975, pàgs. 167-172. TRIAS DE ARRIBA, G., “Cerámicas griegas de figuras rojas procedentes del Castell (Almenara, Castellón)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Granada, 1966, pàgs.91-97.

³⁴⁷ARASA GIL, F., “Noves propostes d'interpretació sobre el conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanys d'Almenara (Plana Baixa, Castelló)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, Vol. XXIII, Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial de Valencia, 1999 pàgs.301-351. MARTÍN ÁVILA, G., “El problema de las lagunas de Almenara”, *Atti III Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Barcelona, 1961. Instituto Internazionale di Studi Liguri. Bordighera, 1971. PLA I CABRERA, V., “Disertación histórico crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus”, València, 1820.

³⁴⁸ARASA GIL, F., RIPOLLÉS ALEGRE, P. P., *Numeística de Ribelles*, Quadern de Prehistòria i Arqueologia Castellonense, 17, Castelló, 1996. GOZALBES, M., “El tesoro d'Almenara”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVI, Girona MCMXCVI – MCMX, 1996-97, pàg. 599-621. També, el denominat tresor d'Almenara, una borsa de diners soterrada amb monedes de Roma, Viminacium (Serbia), Antioquia, Mediolanum, Ceca orient, la Galia ceca occidental, compreses entre els segles II-III

³⁴⁹CRESSIER, P., “De un ribât... a otro. Una hipòtesis sobre los ribât-s del Magrib al- Aqsa (siglos IX-inicios del siglo XI)”, *Fouilles de la Rábita de Guardamar...*, (en prensa) 2003.

continua dels materials de la zona dels Estanys per a la construcció d'altres edificis al llarg de la història: església, convent, ermita de Ntra. Senyora de la Torre, la torre de costa, la pedrera...³⁵⁰ A més, cal sumar que actualment, el tossal de la Ràpita és propietat privada i es troba una casa en el seu cim. Per tant, per aproximar-nos a les possibles característiques d'aquest edifici caldria recórrer a les restes arqueològiques i documentals descriptives d'altres ràbites en la península. Aquestes corresponen a dos tipologies diferents i que varien de les del Nord d'Àfrica. Trobem ràbites en edificis semblants a monestirs compost per un conjunt de distintes ràbites al voltant de carres o patis, amb mesquites, i amb zones d'accés a visitants o peregrins i unes altres més resguardats sols per a morabits, com s'ha estudiat en les restes arqueològiques de la ràbita de Guardamar³⁵¹ o Arrifana a Portugal³⁵². També s'ha trobat l'existència de macabers en aquelles fundades per un mestre espiritual, contenen una tomba annexa que arriba a ser un element d'atracció important³⁵³, com probablement, en la ràbita de la Garganta en l'entrada del port de Cartagena, a Almeria en la ràbita on va ser soterrat Sulayman Ibn Jalaf Al-Bayip³⁵⁴ amb macaber en la ràbita Abohaydar, ràbita d'Abenaçara o Aboca, la ràbita d'Haratalterrelo, la ràbita d'Haratalguazir, Laujar en l'Alpujarra³⁵⁵. Tots consideren igualment, l'existència de banys, pous o cisternes necessàries per les ablucions anteriors a l'oració, com també en la ràbita de kascai i a Dénia, i

³⁵⁰ALCINA FRANCH, J., "Las ruinas romanas dels Estanys", *Butlletí de la societat castellanense de cultura*, XXVI, 1950.

³⁵¹AZUAR, R., "El ribât en al-Andalus: espacio y función 1", Museo Arqueológico de Alicante, *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, 2004, X, pàgs. 23-38.

³⁵²VARELA GOMES, R., VARELA GOMES, M., "O Ribat da Arrifana (Aljezur, Algarve)". Resultados da campanha de escavações arqueológicas de 2002, *Revista Portuguesa de Arqueologia*, volume 7, número 1, 2004, pàg.483-573. CATARINO, H., "Breve sinopsi sobre topónimos arrabida na costa portuguesa". *Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*, pàgs. 263-274.

³⁵³ESPINAR MORENO, M., ABELLAN PEREZ, J., "Las rábitas en Andalucía. Fuentes y metodología para su estudio, en historia institucional i altres estudis regionals". *Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*, 1993, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 131-172.

³⁵⁴FRANCO SANCHEZ, F., "Rabitas y almonastir(es) en el norte y levante de la península de al-andalus. Estudios interdisciplinarios". *Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004. pàgs. 103-104.

³⁵⁵ESPINAR MORENO, M., ABELLAN PEREZ, J., "Las rabitas en Andalucía. Fuentes y metodología". *Estudios interdisciplinarios*, pàg.197.

també un minaret o atalaia per l'albir com en la Ràpita de sant Carles³⁵⁶ o la del Grau de València³⁵⁷, etc.

L'altra tipologia de ràbites eren de menudes dimensions semblants a ermites, ubicades en entorns rurals i urbans, com les d'Andalusia i Alpujarra en l'època nassarita estudiades per Manuel Espinar Moreno³⁵⁸. Aquestes ràbites urbanes en la seua gran majoria comptaven amb casa, torre i macabre, d'altres posseïen terrenys, forn, corrals, molins, tendes, escoles o almàsseres. També amb aljub, font, alberca, pou, o estaven prop de séquies,...³⁵⁹. Alejandro García Sanjuan les defineix en el sentit d'una menuda mesquita de barri³⁶⁰, o com un centre de reunió de gent piadosa [fuqara/ murabitun] dedicats a la vida espiritual³⁶¹.

³⁵⁶BRAMON, D., "La rapita del cascall al delta de l'Ebre", La rabita en el islam. *Estudios interdisciplinares. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004. pàgs. 118-123. CARLES I GUÀRDIA, P., "La toponímia i els espais d'època àrab a l'ambit territorial de la rapita del delta de l'Ebre en el segle XI". *Estudios interdisciplinares. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita Univ. Alacant, 2004, pàgs.129-144.

³⁵⁷Libre Repartiment donacio Ràpita i terres en el Grau València. Dos -ràbites figuren en el repartiment de València; una, turrim sive rapitam sitam juxta mare et Guadalaviar et die itur Rapita orationis: la otra, rapitam minorem sitam juxta mare., pub. BOFARULL, P., *Repartimientos de los reittos de Mallorca, Valencia y Cerdena*, 1856, pàgs. 195-196, 203 i 224. A Denia (0287) pub. CABANES PECOURT, M., FERRER NAVRRO, R., *Libre del repartiment del regne de València*, Saragossa, 1979. «Rapita » i «rapitam » es menciona en la carta pobla de Borriana el 1235, P. RAMON DE MARIA, El «*Repartiment*» de *Burriana y Villarreal*, València 1935, pàg. 39. TORRES BALBAS, L., *Ràpitas hispanomusulmanas*, Al-Andalus, 1948.

³⁵⁸ESPINAR MORENO, M., Mezquitas y rabitas, barrios y otras estructuras urbanas y rurales, naquell de estudios arabes 11-2000, pàgs. 277-294. ESPINAR MORENO, M., ABELLAN PEREZ, J., Las rabitas en Andalusia. Fuentes y metodologia para su estudio, en historia institucional i altres estudis regionals. Sant Carles de la Rapita, 1993, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 131- 176. ESPINAR MORENO, M., las rabitas de las tierras granadinas en las fuentes documentales. Arqueología y toponímia, en historia institucional i altres estudis regionals. San carles de la rapita 1993, ps. 211-231. CALERO SECALL MA ISABEL, MARTINEZ ENAMORADO, VIRGILIO, Rabitas y zubias malagueñas, en Historia institucional i altres estudis regionals. Sant Carles de la Ràpita 1993, Univ. Alacant 2004, pàgs. 237-255.

³⁵⁹FRANCO SANCHEZ, F., "La economia de las Rábitas". *La rábita en el islam. Estudios interdisciplinares*. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997, Ajuntament Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 59-79.

³⁶⁰Aquestes menudes mesquites s'assemblarien a l'ermita visigoda dels Estanys encara que, no s'ha trobat una torre o un cementeri en la mateixa planta o zona pròxima, i queda un poc lluny de les séquies i l'aigua, però indubtablement aquest edifici podria haver-se utilitzat en l'època.

³⁶¹GARCIA SANJUAN, A., "Rábitas y ribats en el miyar de al-wansarisi". *La rábita en el islam. Estudios interdisciplinares*. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita. Ayuntamiento de Sant Carles de la Ràpita Univ. Alacant, 2004. pàg. 84. RUBIERA MATA, M.J., "Pajaros verdes de las Rábitas, de las dunas Guardamar del Segura", *LOCVS AMCENVS 7*, 2004, pàg.28

El que sabem de la ràpita d'Almenara és que se situava sobre el tossal del seu nom. Estava envoltat de séquies al Nord i Sud amb una àrea de cultiu irrigat al Nord-oest i possiblement amb el dipòsit de Quartons al seu Est. Encara que no s'han realitzat excavacions arqueològiques per adscriure el dipòsit d'aigua de Quartons a una època determinada, la tècnica de construcció, la manca de brocal, i la seua ubicació en el nivell més baix (a l'igual de l'aigua) i en el mateix tossal de la Ràpita mostren la possibilitat d'adscripció cronològica. Com també les necessitats específiques d'aigua que té l'urbanisme musulmà, important per a purificacions que ha de precedir a les cinc pregàries obligatòries de cada dia, tot açò ens condueix a pensar que el dipòsit formava també part del conjunt de l'immoble. Sobre el tossal, l'edifici es disposaria i s'adaptaria a les corbes de nivell. Així doncs, a la cota més baixa s'obriria una terrassa al voltant del pati amb la cisterna o dipòsit de Quartons que alhora, podria complir les funcions de madrassa, envoltada de ràbites orientades amb el mihrab cap a la meca o Sud-est, una mesquita i un minaret en el cim del tossal per l'albirament de la costa. Una altra possibilitat, seria la d'un edifici semblant a una ermita rural amb minaret adossat sobre el tossal, envoltat de séquies (Nord i Sud), zones de cultiu (Nord-oest) i un dipòsit als peus del tossal (Est). Encara que l'edifici semblara una ermita, hauria de ser més o menys gran, per poder albergar a un número representatiu de morabits, perquè en la Crònica de Jaume I, ens comunica la seua inquietud per passar ràpidament per la zona cap a Borriana per si de cas, eixien a per ells des de la Ràpita³⁶².

1.4.13. Gestió de la Ràpita.

Segons Mikel Epalza quan el monestir o ràbita s'instal·la en una zona, és necessari el consentiment de les autoritats locals i, la presència d'una certa riquesa econòmica en la regió, sobre tot en les ciutats pròximes, perquè gent amb potència econòmica invertira part dels béns adquirits en la institució³⁶³. Francisco Franco explica que, la fundació de les ràbites és una iniciativa

³⁶²SOLDEVILA, F., *Les Quatre Grans Cròniques*. Vol. I: *Llibre dels fets del rei En Jaume.*, 243.

³⁶³EPALZA, M., "La ràbita islàmica: Historia institucional", *Las Ràbitas en el islam. Estudios Interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989, 1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004, pàg. 12.

privada a instància dels particulars (hipòtesi a la que arriba, a partir de la làpida fundacional de la ràbita de Guardamar), qualsevol personatge notori podia fundar una ràbita, contribuir ocasionalment amb les seues donacions o constituir un habis en el seu benefici³⁶⁴. Les fonts jurídiques islàmiques permetien tenir propietats a les ràbites, igual que les mesquites. Dins dels principis del govern islàmic s'induïa a resoldre els problemes socials per mitjà de gastar la riquesa en fundacions piadoses al servei dels malalts, viatgers, els necessitats, els estudiants³⁶⁵ i també, afavorir a la realització del ribat o ràbita. Amb aquesta finalitat, s'estableix un sistema de donacions o béns d'habis que tenien el caràcter de fundació piadosa amb rendes que repercutien parcialment en les activitats de la ràbita, mesquita, madrassa... Les donacions les feien per motius de caritat però també, aquelles persones que volien mantindre indivisa una herència, que desitjara que el seu negoci no fora malvenut pels hereus, d'aquesta manera els béns quedaven salvaguardats. Les rendes suposaven una font d'ingressos continus que es repartia: amb una renda fixa al propietari (fundació piadosa o ràbita) un altre tant per als hereus (herència d'un patrimoni inalienable i intocable) i la resta per als productors³⁶⁶. Alejandro García, assenyala que segons el costum dels habitants dels husun, els legataris destinats pel testador tenen dret al terç de l'herència però en cas de no haver-hi hereus seria distribuït entre els fuqara³⁶⁷.

El cadí suprem tutelava aquestes administracions, amb distints administradors subalterns que s'encarregaven de llogar les tendes, d'arrendar les terres, controlar els pagaments de les rendes, fiscalitzar els beneficis, reparar els immobles i la gestió dels habis relacionats amb la gihad³⁶⁸. Dins de

³⁶⁴FRANCO SANCHEZ, F., "La economía de las rabitas", *La ràbita en el islam. Estudios Interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989, 1997, Ajuntament sant Carles Ràpita, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 59-79.

³⁶⁵NIETO MORENO, J., PEREZ TELLO, M., "Testimonio del movimiento mundial murabitún", *La ràbita en el islam*, Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989, 1997, Ajuntament sant Carles Ràpita, Univ. Alacant, 2004pàgs.91-92.

³⁶⁶FRANCO SANCHEZ, F., "La economía de las rábitas". *La ràbita en el islam*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Rapita 1989, 1997, Ajuntament Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 59-79.

³⁶⁷GARCIA SANJUAN, A., "Rábitas y ribats en el miyar de al-wansarisi", *La ràbita en el islam. Estudios interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita univ. Alacant, 2004, pàgs. 85-86.

³⁶⁸FRANCO SANCHEZ, F., "La economía de las rábitas", pàgs. 59-79.

cada ribat o ràbita s'incloïa un responsable dels assumptes interns de la institució, que també es feia càrrec d'encomanar les funcions de cada membre de la comunitat: treballar la terra, pescar, dedicar-se al comerç, servir de guardes o sentinelles³⁶⁹. Els morabits o fuqara si habitaven en el ribat o ràbita, havien d'endur-se aliments i tot allò necessari per mantindre's, però si no tenien mitjans se'ls assignava feina per treballar i poder viure.

Els morabits o fuqara que habitaven en els ribats o ràbites eren pobres, però en el sentit d'aquell qui renuncia a la vida mundana i als béns materials. Açò es reconeix en el tipus de vida que practicaven, la roba que duïen: una peça de tela de sac³⁷⁰ i allò que menjaven: pa d'ordi amb oli, o ordi amb verdures o llegums, excedir-se a menjar amb espècies estava mal considerat, encara que, alguns morabits que eren rics o governants portaven els seus plats ben preparats³⁷¹. La majoria d'ells, tenien una edat avançada i la idea de no haver contribuït a la gihad, amb por de no entrar en el paradís. Per aquest motiu, anaven al ribat amb l'herència repartida i preparats per a morir màrtirs en la defensa de l'Islam en cas d'entrar en la guerra. Les dones també podien fer ribat i entrar si eren morabites de manera que, es consagraven al culte. A més, els peregrins acudien de forma massiva en les festivitats religioses del Ramadan o Muharraq.

Segons el llibre de *Tabaqat de Ibn Hawqal* (s.IV / s.X) en els primers segles de l'Islam, els membres del ribat van viure amb facilitat i amb recursos ja que s'aprofitaven de la producció de les terres del voltant dels ribats i, rebien l'almoïna de les donacions dels creients i de la generositat dels prínceps i dirigents. Però, el desenvolupament dels ribats, va fer aquests recursos insuficients. Així, la vida dels morabatins es va tornar difícil i per aquest motiu havien d'endur-se allò necessari per al seu manteniment, si els era possible³⁷².

En el cas de la ràbita d'Almenara, l'extensió de la parcel·la de la Ràpita amb la seua gran àrea de cultiu, el sistema de distribució hidràulic islàmic de la partida i, el capbreu de la Ràpita amb totes les parcel·les de la partida amb els

³⁶⁹CHEIKHA, J., "Les ribats d'après les livres de tabaqat", pàgs.81-82.

³⁷⁰GARCIA SANJUAN, A., "Ràbitas y ribats en el miyar de al-wansarisi". *La ràbita en el islam*. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004, pàg. 89.

³⁷¹CHEIKHA, J., "Les ribats d'après les livres de tabaqat", pàgs. 81-82

³⁷²CHEIKHA, J., "Les ribats d'après les livres de tabaqat", pàgs. 81-82.

seus beneficis dedicats a la institució, mostra que els morabits probablement, s'aprofitaren de les terres del voltant de la ràbita per a mantindre el seu estil de vida i la fundació piadosa. En el capbreu no s'esmenta per a què anaven destinats els pagaments, sols diu que per al benefici de la institució de la Ràpita. Però coneixem que els béns de les ràbites o mesquites compliren un paper molt important en la societat musulmana medieval. Aquests estaven destinats al manteniment del propi edifici i les seues funcions defensives i religioses per als seus habitants. Però també, a una finalitat social de la comunitat: l'assistència de necessitats, l'ensenyament, reparació d'obres públiques: ponts, aqüeductes, séquies, fonts, edificis, béns destinats a l'aigua, comprar estores per a l'oració, l'oli de les llànties necessari per als moments de l'oració de l'alba o la nit. Per a obres piadoses com: auxili als pobres i forasters, i d'altres necessitats encaminades a solucionar problemes i proporcionar el bé públic, exigit per les lleis alcoràniques i de la tradició, sempre que no s'allunyen d'allò ensenyat pel profeta³⁷³.

L'extensió de la partida de la Ràpita d'Almenara, amb 48 hectàrees, 480.000m² és major a l'extensió que es coneix en les fonts documentals cristianes, sobre el repartiment de les terres d'altres ràbites de la costa litoral valenciana. L'extensió és el doble de gran que les terres de la ràbita del Grau de València, nomenada en el llibre del Repartiment amb 8 jovades continues a ella, uns 24ha, o 240.000m². També que la ràbita menor del mateix Grau, amb dos jovades i una vinya 6ha o 60.000m² ³⁷⁴. Supera també l'extensió dels béns assignats de les ràbites urbanes i rurals de l'època nassarita de la Vega de Granada. Els béns de la mesquita de Godco ubicada a l'alqueria d'Atarfe, amb la superfície més gran assignada de 100 marjals (5ha-50.000m²), una de les ràbites de l'alqueria Cajar amb 18 marjals (9000m²), la ràbita de l'alqueria

³⁷³ESPINAR, MORENO, M., "Habices de la mezquita y rabitas de Cozvizjar en 1502", *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXIII, 2009, pàg. 37.

³⁷⁴FRANCO SANCHEZ, F., "Rabitas y al-monastir (es) en el norte y levante de la Península, *Las rabitas en el islam, Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989-97*, 2004, pàg. 100.

Armilla amb una vinya de 16 marjals 8.000m² ³⁷⁵ i a l'Alpujarras la ràbita de Xaharani amb 16 marjals (8000m²)³⁷⁶.

Cal considerar, que comptem amb poca informació sobre l'extensió dels béns habis, per a fer una comparativa amb els grans complexos com Arrifana o Guardamar o amb la resta de ràbites de la costa valenciana. Però l'anàlisi dels béns de la Ràpita d'Almenara ens condueixen a pensar algunes possibilitats: Primera hipòtesi, era un edifici més gran que una ermita rural o urbana com les de l'època nassarita del Sud peninsular, era un complexe que podia albergar a un gran nombre de morabits que aprofitaren l'extensió de les terres assignades. Segona hipòtesi, aplicable a les altres dos: o que en el seu cas, la ràbita tenia una gran extensió de terres per a proporcionar queviures i aigua als peregrins i als seus animals, que transitaven per la via Augusta amb direcció a la frontera Nord, per a contribuir així amb la gihad, com ocorria a les ràbites orientals segons descriu Ibn Hawqal³⁷⁷. Tercera hipòtesi: però seguint aquesta última hipòtesi, si l'edifici no era gran per albergar a un gran nombre de faquir, fuqara i morabits, aquests junt als habitants de les onze alqueries del districte d'Almenara³⁷⁸, cultivarien les extenses terres assignades a la ràbita per a procurar el manteniment de la institució.

1.4.14. Gestió de la zona dels Estanys.

La ubicació de la Ràpita en els Estanys va permetre l'aprofitament dels recursos de la zona i es va produir una transformació del paisatge al voltant de l'immoble. La regulació de les aigües de les fonts: la font Redona, la Bóta, el Cantero i els ullals naturals, va facultar la proliferació dels cultius i dels horts, a través de la configuració de la xarxa hidràulica. La proximitat a les llacunes i la mar possibilita la pràctica de la pesca, els habitants de la Ràpita explotaven els

³⁷⁵ESPINAR MORENO, M., ABELLAN PEREZ, J., "Las rābitas en Andalucía. Fuentes y metodología". *Las rābitas en el Islam, Congresos internacionales de Sant Carles de la Rāpita* 1989-97, 2004, pàgs. 396.

³⁷⁶FRANCO SANCHEZ, F., "La economia de les rābites", pàgs. 63-64.

³⁷⁷FRANCO SANCHEZ, F., "La economia de les rābites", pàgs. 63-64.

³⁷⁸Unes onze alqueries conegudes i nomenades en fonts documentals. Es possible que existiren més alqueries en la zona com a Xeruca, Alpotro, Cascall...

recursos naturals o el mateix immoble, proporcionava protecció als pescadors de la zona, permetent la pesca a l'Estany (llises i pexinots³⁷⁹), les séquies (anguiles) i a la mar. A les excavacions arqueològiques de Guardamar, s'ha localitzat gran quantitat de clòtxines que possiblement utilitzaven per a aliment. Per altra banda, també s'ha trobat indicis de la pràctica de caça, encara que secundària, dedicant-se més a la ramaderia. En la Crònica de Jaume I, ens informa de la cria d'aus de rapinya per a la caça d'aus a la marjal, pràctica de l'època que també, podrien realitzar els habitants de les alqueries de la zona o els morabits de la Ràpita. Altres elements que contribuirien en l'economia i el comerç en la zona litoral varen ser les salines d'Almenara³⁸⁰ que probablement, eren explotades per els habitants de la Ràpita. Aquest és un cas semblat a les salines de la llacuna de la Mata, que segons Azuar, eren explotades i comercialitzades probablement, pels comerciants establerts a la ràpita de Guardamar a principi del segle IX i principis del segle X, amb la possibilitat que els seus drets d'explotació provingueren des de la fundació del ribat³⁸¹. L'evolució de la zona dels Estanys i la marjal a causa de la gestió que proporciona la Ràpita, ens mostra un medi protegit amb una bona organització dels recursos naturals, semblant a la visió que segles després comenta Juan Acuña en la seua visita a la costa litoral del Regne de València informa de l'abundància de marjals o “amarjales” en tota la costa identificant-los amb “oasis de vida” i específica que si, en aquestes zones s'aconseguira una bona organització i protecció podria desenvolupar-se l'agricultura que al seu torn produiria majors béns al Regne³⁸². L'explotació d'aquests recursos constituïrien els eixos de l'economia en l'època. Una economia agrícola bàsicament de subsistència en el medi rural, però que es convertiria en economia de mercat en

³⁷⁹Sobre les espècies i la pesca als Estanys d'Almenara: PARDO, L., “Ibérica el proceso de las ciencias y de sus aplicaciones revista semanal, Año XI. T. 2, 20 septiembre. vol.XXII, núm. 544, Laboratorio de Hidrobiología Española, 1924. PARDO, L., Ibérica año. XI, t. 2, 4 octubre, vol.XXII n. 546, 1924. Pardo, L., Ibérica, vol.XIX, núm. 469, pàg. 169.

³⁸⁰ESCOLANO, *Decadas*, T.II, pàg. 558.

³⁸¹AZUAR, R., “El ribât en al-Andalus: espacio y función”. *Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, 2004, X, pàgs. 23-38-8-28.

³⁸²MAIQUÉS BOIRA, J., *Les Torres del litoral Valencià*. Ministerio de Infraestructuras i Transportes, 2002.

l'àmbit urbà a través de la venda dels productes al utilitzar també el port o carregador dels Estanys³⁸³.

³⁸³GONZALBES GRAVIOTO, C., "El mundo rural i el medio ambiente en la Malaga nazari: Modelo de asentamientos y paisajes agrícolas", *La Andalucía medieval, Actas I jornada de Historia Rural i Medio Ambiente*, Almonte 23-25 mayo 200, 2002, pàgs. 409-422.

2. POBLACIÓ D'ALMENARA I LA LLOSA DEL SEGLE XIII AL SEGLE XVI.

2.1. Les fonts documentals.

Les notícies referents a la població medieval són escasses a l'hora de fer un estudi complet i en profunditat de qualsevol àrea de la Península. El mateix passa en Almenara i La Llosa. Generalment, les fonts demogràfiques existents tenen tres peculiaritats comunes per a la realització d'un estudi de la població. En primer lloc, la seua finalitat no és demogràfica sinó hisendística, cosa que porta a errors. En segon lloc, és necessari la utilització de fonts del segle XVI, segle en què comencen els recomptes dels *Quinque libri* parroquials. A més a més, són fonts discontinües, cosa que impossibilita seguir d'una manera real els moviments de població. En conseqüència hem de limitar-nos als anys en què es feren padrons o en el cas, els documents que afortunadament s'han conservat.

En particular les fonts que disposem per a l'estudi de la població d'Almenara i La Llosa es troben en els *Quinque libri* parroquials, d'Almenara transcrits per Luís Cebrián Mezquita, i la relació i l'estudi més complet sobre la població de La Llosa de Vicent Faubell. La documentació aportada de Luís Cebrián Mezquita pertany al segle XVI, on transcriu de manera general els llibres de baptisme des de l'any 1553 i, els llibres Morturis, de Confirmació i de Casaments però en el segle XVII. No existeix cap dada referent a xifres de població a l'arxiu del comte d'Almenara o a l'arxiu municipal d'Almenara ni de La Llosa es aquest període, només algunes al·lusions sense finalitats

demogràfiques, sinó tributàries. Encara i tot, cal nomenar alguns documents que ens proporcionen informació sobre la població assentada, com el document de pagament de tributs al Cid, el Llibre del Repartiment de 1248, el testament de Berenguer Clavell de 1365, els diversos actes de vassallatge, el capbreu de la Ràpita de 1468, i els recomptes generals com el de Montsó i successius, i el llibre d'arrendament de la baronia i comptat de 1699 de l'arxiu del comte d'Almenara on es documenten els veïns de La Llosa, però entrat en el segle XVII.

Per concretar, amb aquests documents i recomptes, s'aproximarem a l'estudi de la població en Almenara i La Llosa en els segles baix medievals i el segle XVI.

2.2. Els repobladors cristians del segle XIII.

La documentació més antiga que tenim sobre els habitants d'Almenara i de La Llosa és després de la conquesta de Jaume I, on els nous pobladors cristians apareixen anotats en el Llibre del Repartiment. Abans d'aquesta data, comptem amb algunes referències, de tipus tributari, que aporten informació sobre la població de la zona. Un dels documents, és del segle XI, aproximadament l'any 1090. Aquest document aportat per López Elum, informa que els pobladors musulmans assentats en les alqueries i el castell d'Almenara paguen 3.000 maravedís al Cid, a raó de la política de cobrament de tributs³⁸⁴. Una altra ressenya, es documenta en *El Llibre dels Fets* l'any 1238 en el moment de capitulació del castell d'Almenara a Jaume I. Se remarca que alguns dels habitants de la zona havien emigrat, els anomenats com “els alberguers” i les seues antigues terres són reclamades per ser repartides entre l'aljama³⁸⁵. No obstant, no comptem amb un número d'habitants aproximat anterior ni posterior d'aquestes migracions. Solament podem considerar que

³⁸⁴López Elum explica que, per a assegurar el pagament, el Cid, va establir en cada castell o centre de població un cavaller encarregat de vigilar i comprovar els pagaments corresponents. Els cobraments de tributs recaptats per el Cid a Almenara ascendeixen a 3.000 maravedís.

³⁸⁵SOLDEVILA, F., (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques. Revisió del text pròlegs i notes*. Barcelona: 1971. CORRIENTE, F., *Diccionario de Arabismos y voces afines del iberorromance*.

possiblement, es tractava d'una xifra rellevant pel fet de sol·licitar el repartiment de les terres de cultiu a tres jовades entre els caps de l'aljama i el restant 30 jовades (unes 90 hectàrees) entre el conjunt dels habitants del terme³⁸⁶. Com explica R.I. Burns entre d'altres historiadors, molts musulmans emigraren a zones de menys perill a causa de la progressiva ocupació cristiana del territori valencià³⁸⁷. De manera paral·lela, el número de ramat i draps requerits per l'aljama a Jaume I en la capitulació, són dades que ens podrien aportar alguna xifra sobre la quantitat d'habitants que hi havia durant la conquesta del castell d'Almenara. En total se sol·liciten 1.200 caps de ramat i 200 draps, quantitat que possiblement, seria repartida primer entre els destacats de l'aljama i seguidament, entre els caps de les famílies de la zona.

L'acord establert de repartiment de les terres dels alberguers, mostra una jerarquització social entre els habitants del territori. Per un costat, es destaquen els representants de l'aljama amb una major proporció en les terres del terme, de la resta d'habitants de la zona. Els representants de l'aljama negocien per tots els habitants de totes les alqueries del terme (unes 11 documentades en aquest estudi), per tant, haurien de tenir autoritat sobre tots els habitants del districte del castell. En relació a aquest punt, Pierre Guichard estudia les restes ceràmiques de luxe del castell i dedueix l'existència d'un grup aristocràtic. També, analitza les fonts documentals per destacar la composició social de tres figures destacades en el cas d'Almenara: alcaid, alfaquí i els representants de l'aljama³⁸⁸.

En relació a la repoblació cristiana en Almenara i La Llosa, com en la resta de viles, va estar supeditada a la conquesta de València i els avanços i retrocessos de la frontera del regne, fins a aconseguir un major control de la

³⁸⁶SOLDEVILA, F., (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques. Revisió del text pròlegs i notes*. Barcelona, 1971, passatge. 243.

³⁸⁷BURNS, R. I., "Los mudéjares de la Valencia de las cruzadas: un capitulo olvidado de la historia islámica". *Sharq Al-Andalus*. N. 1 (1984). ISSN 0213-3482, pàg. 15-34. LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J.E., "Sobre la emigración de mudejares al reino de Granada", *Revista de Historia Medieval*, 12, pàgs. 241-258. FERRER I MALLOL, M.T., "Emigración, Musulmanes, Corona de Aragón, Edad Media", *Consell superior de Investigacions científiques*. Aniversari de l'Expulsió dels Moriscs. Port dels Alfacs. Congrés internacional (Sant Carles de la Ràpita, 1990), Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1994, pàgs. 19-26.

³⁸⁸GUICHARD, P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*. Univ. València, 2001.

zona³⁸⁹. Les dades dels pobladors documentats que es nomenen en el Llibre del Repartiment i les donacions posteriors són les següents (fig.72):

ANY	NOM	BENS
1238	Ramón de Biela	la torre de Bibalcadim terres alqueria Benifaça
1238	Francésc Pérez de Pina	torre Borgamuza
1248	Doménech de Font	terres a l'alqueria de Fesc d'Almena
1248	Bernard Fontanet	cases a Morvedre i terres alqueria de Fesc
1248	Pere Pocullul i esposa Maria	terres a Almenara
1248	Ramón de Puyades	cases a Morvedre i terres i cases a l'alqueria d'Alfara i Rafalet
1249	Bernat de Comelles	terres a Almenara i cases a Morvedre
1249	Bernat de Torres	terres a Almenara i cases a Morvedre
1249	Bernat Matoses	terres a Almenara i cases a Morvedre
1249	Ramón de Calcine	terres a Almenara i cases a Morvedre
1249	María de Tolon	terres a Almenara i cases a Morvedre
1258	Doménech Llopis de Portalez	cases i terres a l'alqueria de Medianet d'Almenara
1260	María Àlvar [Àlvarez] viuda de Ramón Guillem d'Enteça	
1260	Arnau Llorenç [Arnaldo Lorenzo]	
1261	A. de Monsonís	el castell d'Almenara
1262	Ramón de Suau habitador d'Almenara	
1262	Bertrand Renalt habitador d'Almemara	
1262	Joan Renalt habitador d'Alm	
1262	Doménech Llópis de Portalés, alcaid d'Alm	
1262	Ferran Brusca, batlle d'Alm	
1262	Guillem d'Arcayna justícia d'Alm	
1267	Arnaldo de Fraga	terres a Almenara
1270	Bertomeu rector de sant Nicolàs	posseïa cases i terres que són donades a Toda mare de Juan de Bitoria
1270	Toda mare de Juan de Bitoria	posseïa cases i terres

³⁸⁹GUINOT, E. *Els límits del Regne: el procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, Edicions Alfons El Magnànim, València, 1995. TORRÓ, J; GUINOT, E., *Repartiments a la corona d'Aragó (segle XII-XIII)*, Unv. València, 2007, pàg. 134.

ANY	NOM	BENS
1270	Arnau Suau	un forn a l'alqueria Medianet
1270	Domingo (Xantre) de la catedral	cases a l'alqueria de Medianet d'Alm
1270	Ferran Pere de Turolio	un corral a l'alqueria de Medianet d'Almenara
1270	Arnau Ferrer clergue d'Alm	un forn a l'alqueria de Magranet d'Alm
1273	Sancho Pérez de Ribavellosa	tenia terres a Almenara que foren donades a Maria Eximen
1273	Maria Eximen	terres a Almenara
1279	Eiximent de Luna	donació del castell

Figura 72. Taula de pobladors i donacions d'Almenara. Material inèdit.

La quantitat de cases esmentades són unes 16 entre les diverses alqueries d'Almenara, un corral, dos torres i dos forns. No obstant, es troben documentades en un període de temps ample entre 1238 fins a 1279.

A l'alqueria de La Llosa els primers repartiments s'efectuen a partir de 1248, i a diferència de la resta d'Alqueries d'Almenara es donen terres i cases als pobladors. El número de cases que es documenten en el Llibre del Repartiment en l'alqueria de La Llosa, consta de la següent llista (fig.73):

ANY	NOM	BENS
1248	Bernardo Suau	3 cases i un molí
1248	Guillermo Suau	2 cases
1248	Poncio el Tort	1 casa
1248	Gerardo el Tort	1 casa
1248	Juan Calongia	1 casa
1248	Ramón Suau	2 cases
1248	Bernardo de Na Martina	unes cases

Figura 73. Taula de pobladors i donacions de La Llosa. Material inèdit.

En total Jaume I reparteix unes 11 cases i un molí documentades en l'alqueria de La Llosa (annex 5-25).

Segons les dades d'aquest llibre, la repoblació comença a partir de l'any 1248 quan es produeixen les revoltes mudèjars. En les revoltes gran part dels musulmans que habitaven a Almenara i viles pròximes són expulsats a partir del laude de Na Violant 24 de febrer de 1249. ACA, Jaime I Perg: 1146

...super expulsione sarracenorum de Muroveteri et de Almenara et de Sogorb, et de Castellione Burriane...

En el cas d'Almenara algunes de les donacions no s'especifiquen la inclusió d'habitatges únicament s'atorguen terres. Aquells que reben terres en la zona reben cases a Sagunt. Es pot plantejar la possibilitat que la propietat rústica podia anar acompanyada també de les cases. Aquests exemples són abundants en el Llibre del Repartiment no obstant, els pobladors que reben una donació es consideren com a nous veïns del lloc on està ubicada la casa que se'ls entrega³⁹⁰.

2.3. Els censos d'Almenara i La Llosa.

En l'estudi de la població de La Llosa i d'Almenara hem trobat una relació de censos o recomptes dels veïns assentats en la zona, des del segle XV fins el XVII. J. Arango explica que a la Península existia una llarga tradició en l'elaboració de censos. Durant el regnes de taifes entre el segle XI i el XIII ja s'utilitzaven per a establir els tributs que havien de pagar els cristians, musulmans i jueus³⁹¹. E. García exposa que en torn als segles XV i XVI i s'elaboren fonamentalment per al recompte de recursos humans i materials, és a dir, la finalitat dels primers censos no era el coneixement de la població en si, sinó obtenir llistes de veïns tributaris (els ciutadans que tenien obligacions tributaries) amb la finalitat de gestionar la distribució del pagament d'impostos i poder assignar recursos als principals projectes polítics³⁹². No obstant, encara

³⁹⁰FERRER NAVARRO, R., *Conquesta y repoblación del reino de Valencia*, Valencia, 1999. GUINOT, E., *Los valencianos de tiempos de Jaime I. La formación de una sociedad feudal en el Mediterráneo del siglo XIII*, Valencia, 2011, pàg. 121-137.

³⁹¹ARANGÓ VILA-BELDA, J., "Los censos de población españoles en perspectiva histórica", en INE (ed.) *Primeras Jornadas de Estadística Española*, vol.3, Madrid, Instituto Nacional de Estadísticas 1982, pàgs. 51-72.

³⁹²GARCÍA ESPAÑA, E., "Censos de población españoles", *Estadística Española*, vol. 33 núm. 128, 1991, pàgs . 441-500.

que l'objectiu d'aquests censos no fora l'estudi de la població en si, els censos resulten útils per al seu estudi com a font d'informació demogràfica³⁹³.

Cal destacar que en l'època que correspon al nostre període d'anàlisi s'elaboraven censos classificats com a primitius. És a dir, els veïns anotats eren els tributadors, aquells que havien de pagar impostos. Normalment, en cada poble hi havia registres (padrons) que establien la quantitat que havia de pagar cada veí, i era habitual revisar-los amb freqüència per a mantenir-los actualitzats. En aquestes llistes quedaven fora l'església i la noblesa, els pobres no contribuïen tampoc, i les viudes i els xiquets ho feien per la mitat. Segons Rafael Valldecabres, entre els recomptes primitius destaca el cens de 1510, ordenat per les Corts celebrades a Montsó. Aquest cens constitueix la primera relació exhaustiva de la població valenciana ja que, s'aplica al conjunt del País. D'altra banda, com en la resta de recomptes es tracta de llistes on sols es troben els caps de família, homes en la gran majoria, i dones, en el cas de viudes per què, com hem dit, l'interés del cens era tributari³⁹⁴.

A continuació es detallen diversos censos o recomptes de la població de La Llosa i la vila d'Almenara, que ens proporcionen una idea aproximada del número de pobladors al llarg dels segles. Aquestes dades no ens permeten realitzar un estudi més profund per estratificar la població per sexe, edat, estat civil, professió..., cosa que intentarem fer amb els registres parroquials.

³⁹³MELÓN RUÍZ DE GORDEJUELA, A., "Los censos de población en España", *Estudios Geográficos*, núm. 43, 1951, pàgs. 203-281. GARZÓN PAREJA, M., *Historia de la hacienda en España*, vol.1, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1984.

³⁹⁴VALLDECABRES RODRIGO, R. (ed.) *El cens de 1510 relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. Fons històriques Valencianes. Univ. València, 2002.

2.3.1. Recomptes de la població de La Llosa.

ANY	CASES/FOCS	TOPÒNIM	ALTRES
1510	91 ³⁹⁵	La Llosa	820 caps de bestiar
1534	100 ³⁹⁶	La Llosa d'Almenara	
1563	65 ³⁹⁷		
1572	38 ³⁹⁸	La Llosa de La Plana	
1600	80 ³⁹⁹		
1602	88 ⁴⁰⁰		
1602	100 ⁴⁰¹		
1609	75 ⁴⁰²	La Llosa de La Plana	
1611	30 ⁴⁰³		
1646	42 ⁴⁰⁴	La Llosa de La Plana	
1664	52 ⁴⁰⁵	La Llosa	
1699	78 ⁴⁰⁶	Baronia de La Llosa	

Figura 74. Taula de recomptes de la població de La Llosa. Material inèdit.

³⁹⁵El cens de 1510 conte la relació de focs valencians ordenada per les corts de Montsó: Xilxes: 43 cases, bestiar 130 caps. Faura, Almorig i Rubau: 67 cases, bestiar 925. Nules: 200 cases, bestiar 480 caps. Quarts i Benavites: 123 cases, bestiar 670 caps. Vall d'Uixó: 372 cases, bestiar 1980, Morvedre: 604 cases, bestiar 344. Vila-real 328 cases, bestiar 344.

³⁹⁶ ESPINALT Y GARCIA, B; *Atlante español, Descripción general geográfica, cronológica e histórica de España por reynos y provincias de sus ciudades, villas y lugares más famosos rios montes etc.*, [Tomo X... del Reyno de Valencia, parte III] En Madrid: en la imprenta de Hilario Santos Alonso, 1786 pàg. 211.

³⁹⁷Segons l'informe reial realitzat l'11 de febrer, per Joan Esteve Claramunt i entregat en el Palau Reial de València després del registre i incautació d'armes requisades.

³⁹⁸LAPEYRE, H., *Geografía de la España morisca*, València, dip. Provincial, 1986, pàg. 33.

³⁹⁹Luis Cebrián Mezquita, Rotllo 02, 1600, pàg. 191.

⁴⁰⁰LAPEYRE, H., *Geografía de la España morisca*, València, dip. Provincial, 1986, pàg. 33.

⁴⁰¹Segons els informes de Figueroa al bisbe de Tortosa que aquest trasllada al Vaticà en què s'afirma: "quen La Llosa hay cien casas de moriscos". Aquest informe es va utilitzar en la Butlla Papal de 28 de maig de 1602.

⁴⁰²LAPEYRE, H., *Geografía de la España morisca*, València, dip. Provincial, 1986, pàg. 33.

⁴⁰³A Comte d'Alm, A21, Es nomenen 30 cases en la carta de població 1611 de La Llosa.

⁴⁰⁴LAPEYRE, H., *Geografía de la España morisca*, València, dip. Provincial, 1986, pàg. 33.

⁴⁰⁵Cebrián Mezquita, Luis, Rotllo 02, 1664, pàg. 238.

⁴⁰⁶A Comte d'Alm, A28, 1699, "Llibre d'arrendaments del comtat d'Almenara i la Baronia de la Llosa". (annex 7)

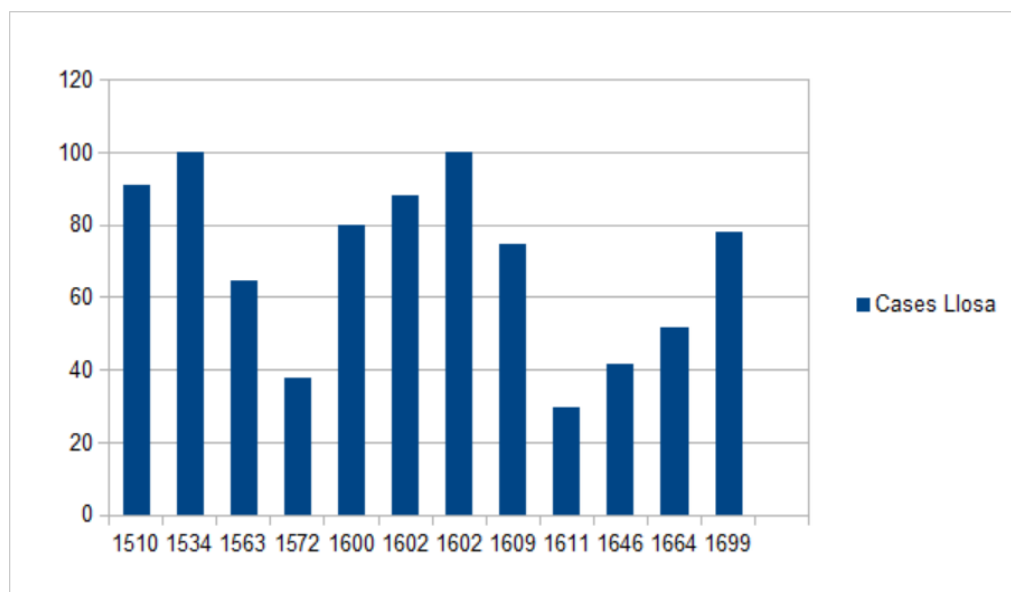

Figura 75. Gràfica del recompte de cases de La Llosa. Material inèdit.

En els recomptes o cens de l'evolució de la “població” de La Llosa (fig.74-75) es pot observar com aquests se succeeixen en un període irregular de temps. Per altra banda, sols comptem amb informació a partir dels inicis del segle XVI. No es documenten recomptes dels segles anteriors al XVI de la població de La Llosa dels que disposem, a excepció de llistes incompletes d'alguns veïns. És el cas, dels repobladors cristians assentats en el segle XIII, després de la conquesta (com hem tractat anteriorment) o, capbreus o recomptes d'alguns veïns documentats, es podem veure en l'annex 6. Es pot observar com en els censos més primitius es documenten les cases o focs de l'assentament i no realment el nombre d'habitants. La relació entre nombre de cases i habitants és difícil de datar, principalment per la finalitat del recompte en documentar-se amb un objectiu fiscal de càrregues tributàries. El número d'habitants únicament pot deduir-se de la multiplicació de les cases o veïns per un coeficient que es reputa per mitjana aritmètica del número de persones que compren cada casa. S'han proposat coeficients que van del 3 al 6 ó 7. Així Ruiz Martín⁴⁰⁷ utilitza el coeficient 4,33, Reglá⁴⁰⁸ el 4,5; Lapeyre⁴⁰⁹, Domínguez

⁴⁰⁷ RUIZ ALMANSA, J., “La población de España en el siglo XVI. Estudios sobre los recuentos de vecindario de 1594, llamados comúnmente censo de Tomás González”. *Revista internacional de sociología*, núm.4, t.I., 1943, pàgs. 115-136.

Ortiz⁴¹⁰ el 5; Barceló⁴¹¹ proposa el 6 ó 7 per a població morisca. La relació entre habitants i veïns que se troben per la regió valenciana durant el segle XIX, oscil·len entre 4 i 4,5, mesures que també es poden aplicar a les èpoques anteriors, per ser les més acceptades per la majoria d'historiadors. Aquestes estimacions hauran de prendre's com a simples hipòtesis de versemblança, variable segons la major o menor riquesa de la recopilació de dades de les fonts històriques utilitzades⁴¹².

Cal fer esment també, en la variació de la nominació de l'assentament, documentat primer com a: l'alqueria de La Llosa, llocs de La Llosa, la Baronia de La Llosa, La Llosa d'Almenara i La Llosa.

Finalment, convé subratllar que en la recopilació es produeix una variació de xifres entre uns recomptes i altres que es poden apreciar millor en la gràfica. En alguns cens la diferència de focs o habitants és molt gran en poc de temps. A continuació intentarem buscar una explicació per a aquestes variacions en les dades demogràfiques de la població de La Llosa.

La xifra més significativa en els recomptes de la població de La Llosa és després de l'expulsió de 1609⁴¹³ on la gran part de la població fou expulsada i el número de habitants descendeix. L'any 1609 La Llosa té 75 focs i passa a tenir-ne 30 en 1611⁴¹⁴. Aquest pronunciat descens demogràfic es va produir paral·lelament en la gran majoria d'alqueries morisques del País Valencià⁴¹⁵. I

⁴⁰⁸ REGLÁ, J., "Estudio sobre los moriscos, Anales de la Univ de València", vol. XXXVII, 1964, 178. Reglá, J. *Aproximació a la historia del país*, València, 1968.

⁴⁰⁹ LAPEYRE, H., "Geographie de l'Espagne morisque", París, S.E.V.P.E.N., 1959, 304.

⁴¹⁰ DOMÍNGO ORTIZ, A., *Sociedad y estado en el siglo XVIII español*. Barceolana 1990.

⁴¹¹ BARCELÓ, M., "Els nins moriscs", Primer congrés d'història del País Valencià, València, III, 1976, pàgs. 327-331.

⁴¹² PUCHAL, P.P., *La població del País Valencià hasta la epoca estadística*. Unv. València, Facultad de Filosofia i Lletres, 1972. ROCA TRAVER, F., "Cuestiones de demografía medieval", *Hispania*, Madrid, Instituto J.Zurita, CSIC, núm. L, 1953, pàgs. 3-36. PÉREZ GARCÍA, J.M., "La historiografía en demografía històrica espanyola durante la edad moderna: un estado de la cuestión. Manuscritos, núm.8, 1990, pàgs 41-70.

⁴¹³ Edicto del Marqués de Caracena dando ecuento de la Real Orden que manda la expulsión de los moriscos del reino de Valencia, Impreso en València: en casa de Pedro Patricio Mey, 1609, Biblioteca Valenciana. Col.: BV, Fons antic. Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVII/F-109.

⁴¹⁴ AComAlm, A21, 1610, Carta de poblament de La Llosa.

⁴¹⁵ GINÉS VILAR, T., «La evolución de la población en la zona norte del País Valencià durante los siglo XVI-XVII». *Millar espai i historia*, vol.21, 1998, pàg.149-176. POVEDA AYORA, A.,

com es pot observar en la gràfica, des de 1611 fins a 1699 es produeix un lent augment demogràfic que pràcticament a finals de segle, l'assoleix i supera lleument, els nivells anteriors a l'expulsió amb 78 cases (annex 7). Per tant, hem de considerar que la recuperació demogràfica de La Llosa després de l'expulsió és poc a poc més lenta. Les causes d'aquest creixement podrien donar-se a els brots de pesta de 1629-31 i 1647-52⁴¹⁶ i les terçanes (malària) que comença a documentar-se en 1647⁴¹⁷, que probablement afectaren al creixement i augment de la població.

Un altre canvi brusca que s'observa en la gràfica, és el dràstic descens de cases produït entre el anys 1534 a 1563 (annex 8), moment en què es documenta un descens de 100 a 65 cases. Aquest descens poblacional podria donar-se per les mesures aprovades per Carles I l'any 1525 on es van declarar vàlids els batejos forçosos iniciats a les revoltes de les Germanies i l'obligació de batejar tots els musulmans. L'obligació es va aplicar de forma progressiva pel regne no obstant, es va frenar en algunes àrees amb alçaments en contra com a la serra d'Espadà⁴¹⁸. És considerable per les xifres del cens, que a La Llosa els batejos forçosos es produïren cap a 1534. Possiblement, a partir d'aquesta data molta de la població morisca va intentar emigrar a regnes islàmics aprofitant els atacs corsaris a les costes. L'any 1533 es documenta una «La demografia històrica castellanense durante la edad Moderna. Aproximación a un estado de la cuestión». *Millars: Espai i historia*, vol. 21, 1998, pàg 109-132.

⁴¹⁶Rotllo 02, 1647, pàg 221, Dictamen sobre l'epidèmia. "Es curioso el diagnostico y parecer del médico titular de Sagunto Don Gaspar Conca, a quien comissiono el consejo de dita villa, para estudiar en València la epidemia. Después de visitar a muchos enfermos en compañía de los famosos doctores de la capital: Pruñonosa, catedrático de anatomía, Melchor de Villena, catedrático de simples; Martí y otros, dio el siguiente dictamen: "que no era la pesta bubónica la enfermenet que tant estragos causa als valencians, sino febres podrides molt males y que porten grans y porten contagi per tres maneres, es a saber: per contacte fisich, per la roba y entrant en lo aposento del malalts". Este dictamen facultativo fue comunicado por el consejo de Sagunto a los jurados de Almenara; manifestando que el dr. Conca había celebrado entrevistas y consultas con varios doctores: Melchor de Villena, catedrático de simples y examinador de médicos; y con otros, como D. Diego Pruñonosa, catedrático de anatomía en València.

⁴¹⁷ Rotllo 02, 1647, pàg. 226.

⁴¹⁸ARCINIEGA GARCÍA, L., "Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de València durante el siglo XVI". *Revistas Espacio, Tiempo y Forma*. Series I-VII, Facultad de Geografía e Historia, 1999, núm. 12. PARDO MOLERO, J. F., "De Mudejar a moriscos", pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 93. ESCOLANO, G., *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Remo de Valencia*. 1610-1611, Pedro Patricio Mey, València; veis. II. Existe edición aumentada con notas, ampliaciones aclaratorias y continuada por Juan B. Perales, los datos de edición son 1878-1880, Terraza, Aliena y Compañía, Valencia-Madrid; vols. III. La narració de les lluites en la Serra de Espada pot vore en el llibre X, capítol XXVII. columnes 1.679-1.686, i capítol XXVIII, columnes 1687-1694.

racia dels turcs a Almenara⁴¹⁹. Novament l'any 1538 els corsaris entraren a Almenara i La Llosa i atacaren als veïns⁴²⁰. El 1545 i 1547 són atacades poblacions pròximes com Vinaròs i st. Esperit de Gilet⁴²¹. L'any 1583, novament Xilxes i La Llosa⁴²². Les mesures repressives contra els moriscos s'intensifiquen significativament. Entre elles destaca el requisit d'armes dels veïns moriscos de La Llosa l'any 1563⁴²³. Aquest tracte provoca que continue el descens poblacional i l'eixida furtiva de les terres senyoriales. Exemples documentats en la zona com hem tractat amb anterioritat el 1546 van ser sorpresos a Almenara i Quartell moriscos que volien fugir⁴²⁴. Juntament a d'açò, suposem que els rumors de l'any 1570 sobre un possible d'alçament i sublevació a les terres valencianes en Cofrents, Vall de la Gallinera, Xàtiva, Yátova, Teresa, Millar o Vall de Segó⁴²⁵ contribuïren en el malestar social dels moriscs i probablement explique el continuat descens demogràfic dels veïns de La Llosa datat en 1572 amb 38 focs.

Des de 1572 fins a 1600 el número de població augmenta de 38 cases a 100 cases en 28 anys. Si les xifres són correctes, suposem que les causes d'aquest augment podrien deure's a la intensificació de les mesures de protecció de la costa, amb la torre de costa d'Almenara i les pragmàtiques reials per la millora en la formació d'un cos de guàrdia més especialitzat per impedir l'eixida furtiva de moriscos. Per altra banda, hagué de produir-se un període

⁴¹⁹ ARV, Real. 1318. ff.90vº-91vº València, 27 de julio 1538.

⁴²⁰ LAPUERTA, J. "Relato de La Llosa Aniversari de la Carta pobla", *Revista Gerval*.

⁴²¹ BORONAT, P., *Los Moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, pàg. 209-210.

⁴²² FAUVELL, V., *Historia de La Llosa* pàg.392-393. LOPEZ DE GOMARA, F., *Cronica de los barbarrojas*, pub. en RAH memorial histórico español- col. de docum., opúsculos y antigüedades que publica la RAH, T. VI, Madrid, 1853, pàg. 392-393. BORONAT Y BARRANCHILLA, P., *Los Moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, cap. VIII, pàgs. 225-226

⁴²³ TARAZONA, P.J., *Instituciones dels furs y privilegis del regne de Valencia eo summari e reportori de aquells*. En València: en la estampa de Pedro de Guete, 1580. fol. 11

⁴²⁴ ARV, Real, 1322. f. 27-27 vº; Valencia. 6 de mayo 1549 Testamento Palatsí 1549. en SÁEZ LANDETE, M., *Història d'Almenara*. Inèdit. BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral valenciano*, València, Conselleria de Infraestructuras y Transporte, D.L., 2007. BARCELO, C., LABARTA, A., *Archivos moriscos*, Univ. València, 2009, pàg.21. HINOJOSA MONTALVO, J., *El reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada*, Univ. d'Alacant, pàg. 418.

⁴²⁵ CATALÁ SANZ, J.A., URZAINQUI SÁNCHEZ, S., *La conjura morisca de 1570. La tentativa de alzamiento en Valencia*.- València. Biblioteca Valenciana, 2009, pàg. 41.

d'estabilitat en la taxa de la natalitat i una disminució en la mortaldat. Junt açò, es probable que es produïra un període sense brots d'epidèmies com la pesta o malària.

Altres variacions, en les xifres no estan tan clares, però probablement, la seua explicació es troba en l'objectiu del mateix recompte realitzat. Vicent Faubell, considera que l'encarregat d'elaborar el cens Figuroa l'any 1602 probablement, va augmentar les xifres amb la finalitat que la parròquia de La Llosa fora preferent a la de Xilxes i aquesta depenguera de La Llosa, fins que les reclamacions dels veïns de Xilxes al bisbe de la diòcesi, aconseguiren que la seua parròquia fora preferent⁴²⁶.

Ara bé, considerem que alguns censos són menys fiables que altres per conèixer l'estat real de la població. Per exemple el cens de 1563 «El requisit d'armes dels moriscos de La Llosa» sols esmenta als caps de casa de moriscos i no als veïns cristians. Desconeixem si en aquestes dates conviuen cristians amb moriscos en La Llosa (annex 9) no obstant, en documents anteriors amb informació poblacional com «el capbreu de la Ràpita de 1468» (annex 6), es nomenen a alguns cristians habitants de La Llosa. També dubtem de la legitimitat dels recomptes elaborats l'any 1602 que proporcionen informació distinta en un mateix any. El cens que transcriu Lapeyre documenta 88 focs mentre que l'informe de Figuroa anota 100 cases de moriscos.

La població de La Llosa experimenta bruscos canvis demogràfics al llarg del segle. Entre ells es destaquen els experimentats a partir de la revolta de les Germanies que va suposar un indubtable trauma demogràfic no sols en La Llosa sinó en tot el regne. Com explica Garcia Carcel sols en la batalla d'Almenara i Oriola, el cronista Miguel Garcia esmenta 10.000 morts⁴²⁷. Viciàna documenta 12.000 morts⁴²⁸. I Escolano documenta uns 800 ajusticiats per l'alçament⁴²⁹. Junt a les xifres de fugitius, tan cristians com musulmans, minvaren considerablement el número d'habitants del regne, i deixaren una

⁴²⁶FAUBELL, V., *Historia de La Llosa, la lucha por la libertad y la independencia*, Ajuntament de La Llosa, 2010, pàg. 115.

⁴²⁷GARCÍA CÁRCCEL, R., «La población Valenciana del siglo XVI», pàgs. 61-62.

⁴²⁸VICIÀNA, M., *Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia*, pàgs. 229-346.

⁴²⁹ESCOLANO, *Decadas*, capítol de: «La llegada de la Reina Doña Germana a Valencia».

enorme quantitat de cases buides, unes 1.000 de cristians i unes 5.000 de musulmans segons Viciano. No obstant la recuperació demogràfica després de les Germanies és gradual fins a l'expulsió de 1609 que va deixar el regne de València sumit en una considerable crisi demogràfica com es documenta en la població de La Llosa.

2.3.2. Recomptes de la població d'Almenara.

ANY	CASES	ALTRES
1429 ⁴³⁰	entre 100 i 150	
1488 ⁴³¹	108	
1490	108 ⁴³²	
1493-96	108 ⁴³³	
1510	128 ⁴³⁴	
1510	144 ⁴³⁵	700 caps de bestiar
1515	63 ⁴³⁶	
1518	70 ⁴³⁷	
1524	159 ⁴³⁸	
1531	67 ⁴³⁹	

⁴³⁰ARV, Varia taxa de 1429, pub. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446, 2005. L'any 1429 Almenara apareix en una relació de pobles que se caracteritzen per comptar entre 100 i 150 focs

⁴³¹Font: ARV, Reial 650 ff., 31r- 36v, Any 1488

⁴³²Font: ARV, Reial 652 ff 22r-89r, any 1490

⁴³³Font: ARV, Mestre racional, 10222, ff 29r-44r any 1493-96. L'any 1493-96 es nomenen 108 veïns d'Almenara.

⁴³⁴Font: ARV, Reial, 514 TER, ff 55r- 68r any 1510. L'any 1510 s'anoten 128 veïns d'Almenara.

⁴³⁵Font: ARV, Reial, 514 TER, ff 313r-328v, any 1510. El cens de 1510 conte la relació de focs valencians ordenada per les corts de Montsó Rafael Rodrigo Universitat de València 2002: Xilxes: XXXXIII cases / bestiar CXXX caps. Faura, Almorig i Rubau: LXVII cases/ bestiar DCCCCXXV. Nules: CC cases / bestiar CCCCLXXX caps. Quart i Benavites: CXXIII cases / bestiar DCLXX CAPS. Vall d'Uixó: CCCLXII cases / bestiar MDCCCCLXXX. Morvedre: DCIII cases/ bestiar CCCXXXIII. Vila-real: CCCXXVIII cases / bestiar CCCXXXIII.

⁴³⁶Rotllo 02, any 1515, pàg. 151. L'any 1515 se nomenen 63 cases. La informació s'extrau d'un plet amb el senyor bisbe de Tortosa, per pretendre el prelat, que pagaren delme per les garroferes i moreres. Per cada casa que tenia el poble, pagaven un sou. Per aquests rebuts es mostra, que en aquesta època Almenara tenia 63 cases.

⁴³⁷Rotllo 02, 1518, pàg. 152. Dades extretes del plet amb el bisbe de Tortosa replegat en el llibre de Comptes vells i ordinaris de la vila: "dona y paga als jurats Pelegri y Joan de la neva per portar a onda, per lo plet dels delmes del sr. Bisbe, LXX sous." un sou per casa dona 70 cases a Almenara.

⁴³⁸Rotllo 02, 1524, pàg.156. Segons els contribuïents a la col·lecta del General de la Sal en aquest any

ANY	CASES	ALTRES
1546	127	
1550	116 ⁴⁴⁰	361 persones
1555	116 ⁴⁴¹	
1609	118 ⁴⁴²	
1616	200 ⁴⁴³	
1630	100 ⁴⁴⁴	
1637	125 ⁴⁴⁵	361 persones
1645	125 ⁴⁴⁶	349 persones
1646	127 ⁴⁴⁷	
1654	130 ⁴⁴⁸	500 persones
1658	130 ⁴⁴⁹	500 persones
1692	160 ⁴⁵⁰	583 persones
1698	197 ⁴⁵¹	583 persones

⁴³⁹Rotllo 02, 1531, pàg. 170. ROIG BATALLER, T., pàg. 228. El 1531, es nomenen 67 veïns. Segons la llista de cobrament de la *tacha* d'aquest any.

⁴⁴⁰Rotllo 02, 1550, pàg. 170. Segons un cens de població: 116 cases i 361 animes, individus de comunió 42

⁴⁴¹Rotllo 02, 1555, pàg. 172.

⁴⁴²BERNAT MARTÍ, J.S., BADENES MARTÍN, M.À., *El crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*, València, Edicions Alfons El Magnànim, 1994, pàgs.133-151. BERNAT I MARTÍ, J.S., BADENES MARTIN, M., *Crecimiento de la población valenciana: Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)* Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1994 Segons cens de Caracena 1609 on s'anota els número de cristians vells i nous: Almenara: cristians vells: 118. Cristians nous: 0. Total: 118

⁴⁴³ESCOLANO. *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia / por el licenciado Gaspar Escolano ...; aumentada ... y continuada hasta nuestros días por Juan B. Perales ; obra ilustrada con profusión de grabados al cromo ...*València ; Madrid: Terraza, Aliena y Compañía, 1878-1880 (Valencia: Impr. a cargo de Carlos Verdejo). BERNAT MARTÍ, J.S. I BADENES MARTÍN, M.A., *El crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*, València, Edicions Alfons El Magnànim, 1994, pàgs. 153-172.

En les dècades d'Escolano, publicades l'any 1616, s'esmenten a Almenara aprox C.V.: 200, CN.-, total: 200

⁴⁴⁴Rotllo 01, pàg.211, Segons l'informe per augmentar el bovalar de la vila d'Almenara enviat als jurats de València

⁴⁴⁵L'any 1637 es nomenen 125 cases i 361 persones de comunió. 6-XII-1637: "en dita vila hi ha 125 cases i persones de comunió 361 i que tots havien complit en lo precepte de la santa mare església".

⁴⁴⁶L'any 1645 s'esmenten 125 cases i 349 persones de comunió. 20-XI-1645: "y ha en dita vila 125 casses y en aquelles 349 persones de comunió y que totes han complet en la parròquia".

⁴⁴⁷BERNAT MARTÍ, J. S. I BADENES MARTÍN, M.A., *El crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*, València, edicions Alfons el Magnànim, 1994, pàgs.173-191.

⁴⁴⁸L'any 1654 s'esmenten 130 cases i 500 persones. 19-XI-1654: "troba que hi ha en dita vila 130 cases y persones de comunió 500 y que totes havien complit en lo precepte de la església".

⁴⁴⁹L'any 1658 es nomenen 130 cases 500 persones. 8-II-1658: "troba que y ha en dita vila 130 cases y persones de comunió 500 y que totes han complit..."

⁴⁵⁰L'any 1698 es nomenen 197 cases i 583 persones. 13-VI-1698: "que hay en dicha villa 197 casas y en ella 583 personas, de las cuales 433 son de comunió".

ANY	CASES	ALTRES
1701	200 ⁴⁵²	450 persones de comunió

Figura 76. Taula de recomptes de la població d'Almenara. Material inèdit.

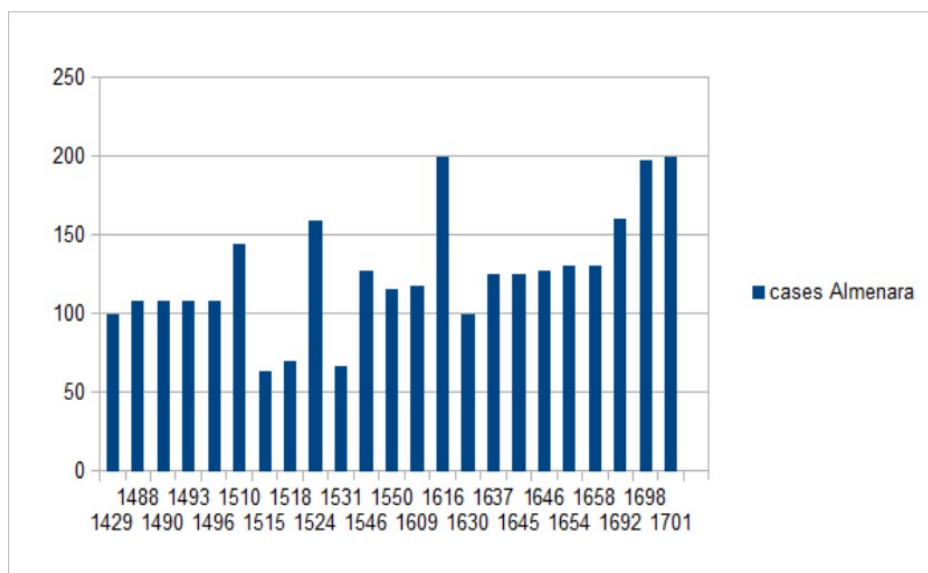

Figura 77. Gràfica de recompte de cases d'Almenara. Material inèdit.

De la mateixa manera que en els recomptes de la població de La Llosa, en els d'Almenara (fig.76-77) es pot observar com aquests se succeeixen en períodes irregulars de temps. Però en aquest cas, comptem amb més informació sobre els pobladors des de finals del segle XV. Informació anterior a aquests censos la trobem en alguns llistats de veïns que encara que probablement no proporcionen un número complet de les cases existent, si informen alguns cognoms de veïns establits a la vila (annex 10). Cal destacar la versemblança de les fonts ja que, en alguns recomptes de diferents anys les xifres no varien com es mostra en els més primitius de la població des de 1488 a 1496 on es documenten 108 cases. En altres casos passa a la inversa, en un

⁴⁵¹L'any 1698 es nomenen 197 cases i 583 persones. 13-VI-1698: “que hay en dicha villa 197 casas y en ella 583 personas, de las cuales 433 son de comunió”.

⁴⁵²L'any 1701 es documenten 200 cases i 450 persones de comunió. 20-IV-1701: “troba que en dita vila y a dos-centes cases y personas de comunió 450 y que totes han complit en lo precepte de la sta. Mare església.”

mateix any, les xifres són variables, a causa probablement de la major o menor serietat en la recopilació de la informació de les fonts històriques utilitzades⁴⁵³. També, pot afectar en la variació de les xifres el fet que el recompte estiga fet pel senyor o el clergat o si el fera el municipi. És el cas, de l'any 1510 en què, en un recompte es documenten 144 cases i en l'altre del mateix any 128 cases. Igualment, destaca la gran diferència de cases documentades entre aquest cens de 1510 i el compte de 1515 amb 63 cases o el de 1518 amb 70 cases. La variació del recompte s'explica per la finalitat del cens ja que, en els dos últims (any 1515 i 1518), es documenten solament els veïns que posseeixen garroferes i moreres en el terme, que han de contribuir amb el delme exigint pel bisbe de Tortosa. Per la qual cosa, el recompte no abasta el número total de les cases de la població. De la mateixa manera, hem de considerar el recompte de l'any 1531 amb 67 cases. Aquest cens sols inclou als veïns que paguen l'impost de la *taxa* d'aquest any.

En algunes xifres la variació és probablement produïda per migracions, epidèmies, etc. Un exemple, és la pesta documentada en els anys: 1428, 1438-9, 1450, 1459, 1466, 1508, 1519, 1523, 1532, 1557, 1647-48. Aquesta malaltia, probablement va perjudicar en el lent creixement poblacional entre 1523 a 1658. Junt amb les tercianes (malària), que afecta molt a la població de la zona a causa de la proximitat a les terres de marjal. Aquesta malaltia apareix intensificada sobretot a partir de 1674-75 i 1728, però es documenta amb molta anterioritat. L'any 1647: “terçanes malignes= en 17 noviembre había en Almenara, afectados en cama de tercianas malignas 440 enfermos⁴⁵⁴”. L'any 1675 s'anota “Emfermedades: Alarmado el Ayuntamiento por muchas defunciones que ocurrían (85) y la continua administración de los cuatro sacramentos a los enfermos, determino nombrar una comisión para que

⁴⁵³PERE PUCHAL, P., “La población del País Valenciano hasta la época moderna”. ROCA TRAVER, F., “Cuestiones de demografía medieval”, Hispania, Madrid, Instituto J. Zurita, CSIC, núm. L, 1953, pàg. 3-36.

⁴⁵⁴Rotllo 02, 1647, pàg. 241.

visitase las casas e informase: resultando haber 500 enfermos en cama⁴⁵⁵”. La notícia següent es troba relacionada amb el brot de terçanes de la vila de l'any 1647: L'any 1650 els municipis d'Almenara, La Llosa i Xilxes decideixen iniciar feines per la dessecació de la marjal, amb indicacions d'obrir una séquia al mar si fora menester⁴⁵⁶.

A aquests fets, cal sumar la inestabilitat de les zones costaneres. Com hem nomenat anteriorment, La Llosa i Almenara sofreixen atacs successius. Un exemple és el descrit per Cebrián Mezquita de l'any 1523: “Garceran Clavell, Prohom i procurador de Real del Comtat d'Almenara, que vivia al carrer Major, a la casa anteriorment de Vicente Sanz, àlies el Síndic, va morir de forma violenta en una de les seues finques, situades a les llandes del Serradal de la Llosa⁴⁵⁷”.

En aquest període de lent creixement destaca el cens d'Escolano ca. 1616 amb un total de 200 cristians nous⁴⁵⁸ en la vila, quantitat que desentona considerablement en la gràfica. Cosa que ens porta a pensar que les dades no concorden i no són correctes. No obstant, a final de segle des de 1698 a 1700 si s'estabilitza en unes 200 cases.

Particularment en els recomptes d'Almenara de l'any 1550 i a partir de 1637 comptem amb doble informació: el número de cases i el número de veïns. Consegüentment, aquestes dades ens permeten conèixer el número de persones que habitaven per casa.

⁴⁵⁵ Rotllo 02, 1675, pàg. 241.

⁴⁵⁶ Rotllo 02, 1647, pàg. 226.

⁴⁵⁷ Rotllo 02, 1523.

⁴⁵⁸ ESCOLANO. *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia* por el licenciado Gaspar Escolano ...; aumentada ... y continuada hasta nuestros dias por Juan B. Perales ; obra ilustrada con profusión de grabados al cromo ...València ; Madrid: Terraza, Aliena y Compañía, 1878-1880 (Valencia: Impr. a cargo de Carlos Verdejo). BERNAT MARTÍ, J.S., BADENES MARTÍN, M.À.: *El crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*, València, edicions Alfons el Magnànim, 1994, pàgs.153-172.

ANY	CASES	VEÏNS	MITJANA PER CASA
1550	116	361	3,1
1637	125	361	2,9
1645	125	349	2,7
1654	130	500	3,8
1658	130	500	3,8
1698	197	583	2,9
1701	200	450	2,25

Figura 78. Taula de la mitjana d'habitants per casa. Material inèdit.

Atenet a la recerca de dades, en la vila d'Almenara entre 1550 i 1701 hi vivien una mitjana de tres habitants per casa (fig.78), sembla ser un coeficient baix, però entra dins dels proposats en l'estudi d'aquesta època, coeficients que van del 3 al 6 o 7 per unitat familiar.

En conclusió de tots els censos transcrits considerem que els recomptes de 1515 amb 63 cases, el de 1518 amb 70 cases i de 1531 amb 67 cases no són fiables per conèixer el número real de cases. També considerem que l'aportació d'Escolano de 1616 amb “200 cristians vells”, com hem comentat abans, esmenta unes xifres dubtoses. Amb l'eliminació d'aquest censos, es pot observar com la població d'Almenara sempre creix en contraposició als bruscos descensos seguits de progressius i lents creixements que experimenta la població de La Llosa.

2.3.3. Recomptes d'altres poblacions. Taules comparatives.

POBLE	CASES	BESTIAR
Vila-real	328	344
Vall d'Uixó	362	1.980
Nules	200	453
Xilxes	43	130
La Llosa	91	820
Almenara	144	700
Quart i Benavites	123	1.170
Faura Almorig i Rubau	67	1.425
Morvedre	1.104	344

Figura 79. Taula de cases i bestiar de pobles pròxims a Almenara segons el cens de Montzó 1510. Material inèdit.

Aquestes dades replegades en el cens de Montzó de 1510 (fig.79-80) mostren un major increment d'activitat ramadera en les alqueries morisques de la zona. En La Llosa es registra un coeficient de 9 caps per casa, a Quart i Benavites 9,5, en els llocs de Faura, Almorig i Rubau surt una mitjana de 21,2 caps de bestiar per habitatge i a la Vall d'Uixó 5,4 caps per casa. En contraposició a aquestes xifres se situen les viles cristianes com Nules (2,3), Vila-real (1,05), Xilxes (3,02), Sagunt (0,3), etc (fig.81-82). Les dades de Sagunt mostren que l'activitat ramadera no es quasi significativa, i que probablement és una ciutat urbana, dedicada més a sectors terciaris i el desenvolupament d'activitats manufactureres. No obstant, Almenara destaca en la taula ja que, malgrat ser una vila cristiana compté un elevat nombre de bestiar en comparació amb les altres viles cristianes amb una mitjana per casa de 4,8 caps de bestiar. Aquesta xifra s'explica possiblement, per la gran activitat que es registra en la compravenda de bestiar en la vila documentada, en les taules de fixació de preus de ramat per part del consell de la vila (fig.134).

Probablement el desenvolupament d'aquesta activitat econòmica en la vila, es va veure afavorida des de l'atorgament reial de fira a Almenara en 1446.

Els bestiar, com diu C. Cipolla, constitueixen el principal «capital fixe» amb el que va comptar la societat preindustrial⁴⁵⁹. Cal destacar que el número total de caps de ramat inclou possiblement l'equí, l'oví i el boví. Garcia Cárcer destaca la gran abundància de caps de ramats dels llocs de dependència senyorial i eclesiàstica i és menor en els llocs de reialenc. Les xifres revelen una orientació de l'economia cap a la ramaderia en aquestes zones⁴⁶⁰.

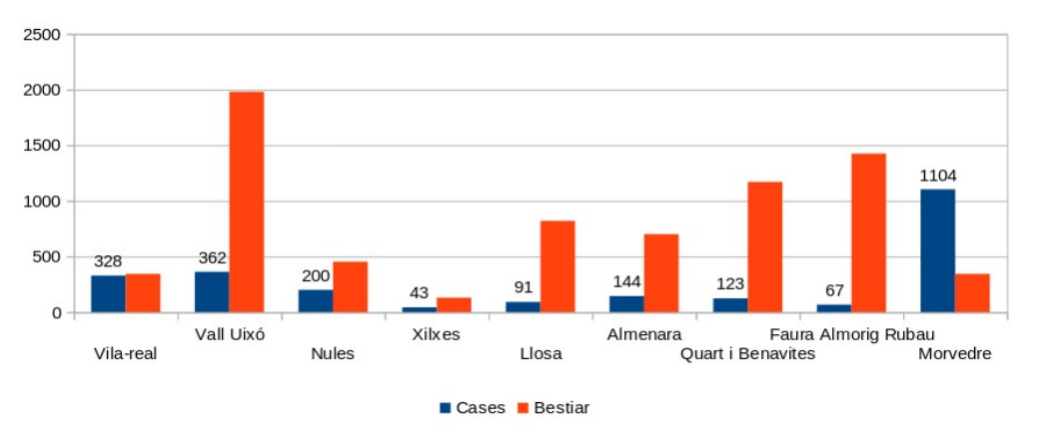

Figura 80. Gràfica dels pobles, cases i bestiar al cens de Montzó. Material inèdit.

⁴⁵⁹CIPOLLA, C. M., *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Bolonia, 1974, pàg. 143-145.

⁴⁶⁰GARCÍA CARCEL, RICARDO, «La población valeniana del siglo XVI» pàg.56-57.

POBLE	CASES	SENYOR	VASSALLS
Borriana	300	Reialenc	
Nules	300	Centelles	cristians
Moncofa	70		
Xilxes	30	Proixida	cristians
La Llosa	80	Proixida	moriscs
Almenara	180	Proixida	cristians
Canet	45		cristians
Gilet	100		moriscs
Petrés	140		moriscs
Quart	60	Proixida	moriscs
Benavites	60	Comte de Concentaina	
Quartell	60	mitat comte de Concentaina i Proixida	
Larap	60		
Alqueria Blanca	60		moriscs

Figura 81. Taula dels focs dels pobles propers a Almenara i La Llosa amb la informació proporcionada per Luí Cebrián Mezquita de l'any 1600. Material inèdit.

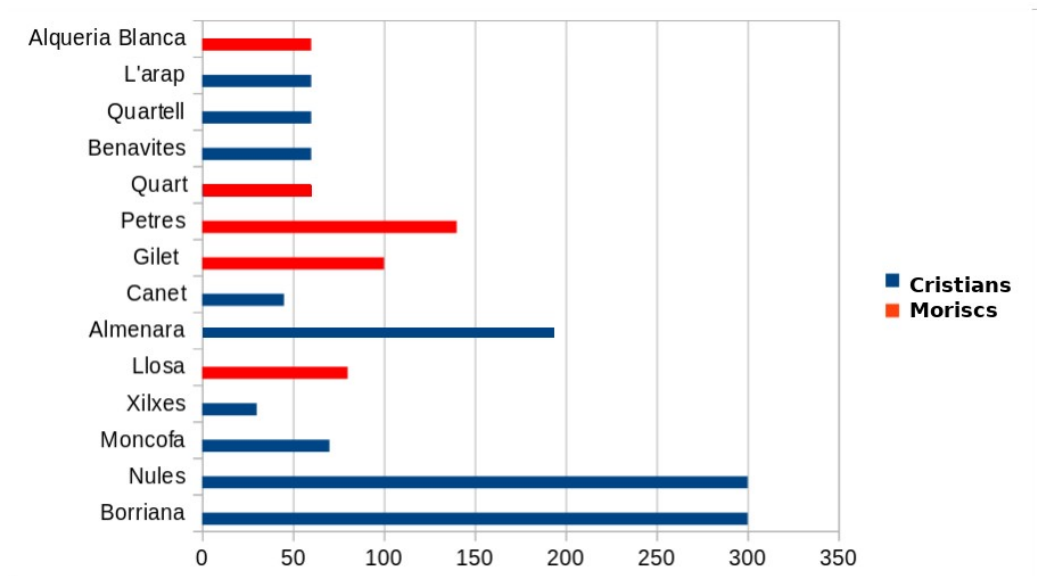

Figura 82. Gràfica de població de pobles propers a Almenara i La Llosa. Material inèdit.

2.4. Els llibres de batejos, defuncions i confirmacions.

En general la font on podem extraure més informació sobre els habitants de la vila d'Almenara i La Llosa són els llibres de bateig, defunció, casament i confirmació de l'arxiu parroquial d'Almenara. Allò que ens ha arribat dels llibres, són les transcripcions fragmentades de Luís Cebrián Mezquita que va realitzar a principi del segle XX. Cebrián en les seues descripcions dels manuscrits, detalla que alguns falten i es troben incomplets. Aquest cronista va estudiar el primer llibre de bateig de la parròquia datat en 1553, amb informació que es concentra en la nostra època d'estudi. Els primers llibres de confirmació i defunció són del segle XVII. En el primer llibre de bateig, es documenten junts, els naixements i batejos dels veïns d'Almenara i La Llosa, per any. En el llibre de bateig, apareixen documentats en els primers anys el menor batejat de vegades sense diferenciació de sexe, el pare i la mare i, els compares i comares, és a dir, padrins o madrines que participaren en l'acte de bateig. Junt a aquests es nomena el vicari, rector o prevere que participaren en la celebració. En les primeres notes, les dones documentades que apareixen esmentades com a mare de l'infant o com a madrina, no es nomena el seu nom ni cognoms, sols es diu de qui són muller "...sa muller" o com "la muller de..." Mentre que, si són donzelles, no casades, apareix com "la filla de..." o "donzella". En cas que la madrina siga viuda es nomena el nom o "la viuda de...". Un altra característica en les fonts és que en el moment de documentar les dones aveïnades (quan comencen a escriure els noms de les dones en les partides de bateig) és el fet que apareixen amb el cognom del pare o del marit efeminat, de Bonet com a Boneta, de Clavell com a Clavella.... finalment en les partides que s'aproximen més al segle XVII es documenten els noms femenins amb el seu cognom, al costat del cognom del marit separat d'un "y" i continuat del nom i cognom del marit, com a mesura aclaridora. Aquesta forma de nomenar a les dones no és una peculiaritat d'Almenara, també apareix en els

Quinque Libri de La Llosa, en altres poblacions pròximes que hem pogut estudiar no ocorre aquesta peculiaritat⁴⁶¹.

Tanmateix, un altre punt a destacar en el llibre de bateig dels primers anys, és que en un mateix bateig actuaven alhora entre tres o més compares i tres o més comares per a un sol infant. Aquesta mesura es reduirà fins a un sol compare i una comare per xiquet, a final de segle. A banda, actuen com a compares i comares quasi sempre les mateixes persones en tots els batejos. I es nomenen a les persones més benestants de la vila en els actes⁴⁶².

La informació de les partides de bateig que van ser transcrites per Cebrià no estan completes. Per tant, la informació es troba molt esbiaixada per a fer un estudi sobre els habitants de la zona. Per una banda, ens trobem amb poca informació sobre la població femenina, i per altra els padrins es repeteixen en la majoria dels batejos. Malgrat que no es troba completa la informació dels llibres, Luís Cebrià Mezquita es va preocupar d'anotar el número de naixements i batejos que es produïen per any i una relació dels cognoms dels habitants d'Almenara i de La Llosa també per any, que transcrivim a continuació en forma de taula 84-85.

⁴⁶¹Arxiu Parroquial de Benavites, *Quinque libri de Benavites i Benicalaf des de 1615 fins 1670*. MESA REIG, L., *Quinque Libri d'Estivella 1619-1678*. El nostre Estivella patrimoni 2.

⁴⁶²SÁNCHEZ CARRIÓN, J. J., "Reflexiones sociológicas sobre el recuento de la población (a partir del siglo XVII)" *Historia y Política*, núm. 6, 2001, pàg 138-159. RUIZ MARTÍ, F., "Demografía eclesiástica hasta el siglo XX" púb. VAQUERO, Q.; MARTÍN MARTÍNEZ, T.; VIVES GATELL, J. (eds.) *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Madrid, Instituto Enrique Florez 1972.

ANY	NÚMERO	ANY	NÚMERO	ANY	NÚMERO
1553	40	1554	16	1555	
1556	17	1557	20	1558	14
1559	25	1560		1561	15
1562	39	1563	25	1564	19
1565	35	1566	31	1567	20
1568	18	1569	20	1570	13
1571	19	1572	26	1573	20
1574	16	1575	26	1576	
1577		1578	18	1579	20
1580	35	1581	20	1582	22
1583	16	1587	26	1588	24
1589	28	1590	28	1591	34
1592	24	1593	32	1594	40
1595	28	1596	30	1597	40
1598	36	1599	29	1600	30
1601	29	1602	25	1603	26
1604	32	1605	24	1606	16
1607	37	1608	30	1609	29
1610	30	1611	35	1612	23
1613	21	1614	29	1615	21
1616	30	1617	26	1618	24
1619	21	1620	16	1621	19
1622	23	1623		1624	

Figura 83. Taula de número de batejos i naixements d'Almenara i La Llosa segons el llibre de batejos transcrit per Luís Cebrián Mezquita. Material inèdit.

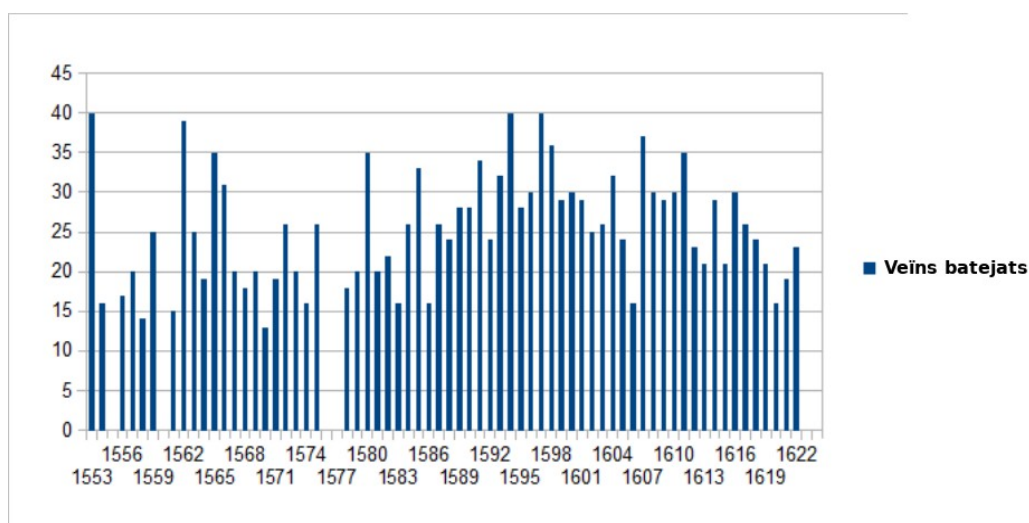

Figura 84. Gràfica dels veïns batejats. Material inèdit.

L'etapa cronològica d'aquesta gràfica pertany a l'època preindustrial moment en què el cicle demogràfic té altes taxes de natalitat i mortaldat. Estableix la natalitat en 40/1000, és a dir, de 40 nascuts d'entre 0 a 4 anys, hi ha 1.000 habitants. Per tant, segons aquest coeficient a Almenara l'any 1553 i tenia 1.000 habitants. Aquestes xifres es mantenen amb un càlcul aproximat en els anys: 1562 (39 batejats) 1565 (35 batejats) 1580 (35 batejats) 1594 (40 batejats) 1597 (40 batejats) 1598 (35 batejats) 1607 (37 batejats). Els infants nascuts indiquen l'existència del mateix número de dones fèrtils en l'any documentat, així com el número de nupcialitats. La variable fecunditat es mostra elevada com és d'esperar en una població que no limita voluntàriament la natalitat. Mentre que, el màxim de naixements és de 40, el mínim és de 13 batejats l'any 1570. Pròxima a aquesta xifra es documenten els anys següents: 1554 (16 batejats) 1556 (17 batejats) 1558 (14 batejats) anys 1570 (13 batejats), 1561 (15 batejats), 1574 (16 batejats), 1583 (16 batejats), 1586 (16 batejats), 1606 (16 batejats), 1620 (16 batejats).

Si comparem els anys que tenim documentació de xifres de naixements amb els anys en què es documenten els censos de focs o cases podem conèixer un càlcul més aproximat dels habitants per casa. Segons el

censos entre els anys 1550 i 1555 es documenten 116 cases a Almenara, no tenim relació de batejos en aquests dos anys però sí en els anys pròxims 1553 (40 batejats) i 1554 (16 batejats). Per la informació de recompte de cases dels censos podem considerar que l'any 1553 hi havien 116 cases i 40 batejats que correspon a una taxa de 1.000 veïns amb una mitjana d'habitant per casa de 8,6 habitants. No obstant, l'any 1554 amb 116 cases es troben a 400 veïns que corresponen a 3,4 habitants per casa. Una altra data on podem comparar censos amb els recomptes dels batejos és l'any 1609. El 1609 es documenten 118 cases i 29 batejats, que dona unes xifres de 725 veïns que correspon a 6,2 habitants per casa. No obstant a aquests percentatges cal aplicar les taxes de mortaldat que minvem considerablement el número total de la població en un 50/1.000 amb 50 morts de cada mil habitants. Aquestes xifres no coincideixen amb les dades obtingudes en l'apartat anterior, on hem extret una mitjana de 3 veïns per casa des de 1550 fins a 1700, cosa que indica el caràcter hipotètic de les xifres obtingudes.

En la taula es pot observar com el descens d'infants nascuts de 1553 a 1554 és molt pronunciat per la qual, hem de determinar quins esdeveniments ocorren aquests anys per explicar el declivi. L'any 1553 és l'últim any de construcció de les muralles noves de la vila, molts dels manobres que amb les seues famílies s'havien traslladat a la vila per treballar en la construcció dels murs possiblement se n'anaren per buscar nova feina. Hem de recordar que l'arquitecte de les obres era de Santander, i s'experimenta una gran migració de pedrapiquers biscaïns al regne de València i La Plana de Castelló per reedificar immobles i realitzar muralles⁴⁶³. Aquests habitarien a l'hostal i les cases dels veïns que llogarien habitacions, andanes,... establits a la vila durant els 10 anys de construccions de la muralla segons apareix al llibre de la muralla i augmentant, per tant el número d'habitants de la vila. L'any 1554 és possible

⁴⁶³ MARTÍ, J.A., «Obra en piedra. Maestros vizcaínos en La Plana de Castellón (siglos XV-XIV)», *Millars: espai i Història*, 29, 2006 pàgs. 133-150. SÁNCHEZ ADELL, J.; SÁNCHEZ ALMELA, E., *Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana*, Ed. SCC, 2003. GARCIA LISON, M., «Marcas de cantería en Peñíscola, Cervera y Morella» en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* núm. 15, 1986, pàgs. 96-98. ZARAGOZA, A., «El arte del corte de piedras en la arquitectura valenciana del cuatrocientos: Francesch Baldomar y el inicio de la esterotomía moderna», en *Actas del I Congreso de Historia del Arte Valenciano*, 1993, pàg. 97-104.

que en acabar les obres, es traslladaren fins a una altra vila, per exemple la de Cullera per fer allí muralles noves, com especifica el contract de la construcció de les muralles⁴⁶⁴. Aquesta suposició tindria més validesa si comptàrem amb la documentació censal i de bateig de 1543, moment que inicien les obres de la muralla, per observar si les xifres augmenten proporcionalment, com paral·lelament descendeixen l'any 1554.

Ara bé, quins eren els membres que formaven la família nuclear?, quantes generacions de la mateixa família habitaven en la mateixa casa? Aquestes preguntes estan condicionades per les mesures de les parcel·les de les cases, si les dimensions de la casa ho permet habiten diverses generacions en ella⁴⁶⁵. No obstant, en el cas d'Almenara o La Llosa no són parcel·les grans. Possiblement la gran majoria de les cases van ser subdividides per als hereus o bé amb un creixement en altura (sense sobrepassar el límit d'altura establert pel municipi) o bé, partir la finca per la mitat. Per altra banda, existeixen cases en la població d'Almenara on vivien diverses famílies, és el cas del palau senyorial on habitaven els servents i la família, el cirurgià de la vila documentat en 1546, els encarregats de la cambra i la família (doc. 1666), el rector en alguns períodes, etc. L'hospital de la vila també era un immoble que albergava a molta gent. Habitaven els orfes i els malalts rodamóns, junt a les dones mundanes. L'hostal amb capacitat per a 30 persones, segons dades l'any 1525. La comunitat del convent amb 11 monjos documentats els anys 1611, i els seus serfs. Aquestes propietats, destaquen de la resta d'habitatges amb famílies nuclears. En el cas d'Almenara comptem amb documentació per extraure el número que componia la família nuclear almenys entre els anys 1550 a 1700 amb un total de 3 habitants de mitjana com hem vist abans. No obstant en el cas de La Llosa no tenim documentació sobre la família nuclear fins els anys de 1625. Però, comptem amb un document que podria proporcionar-nos informació aproximada de com era una família morisca de La

⁴⁶⁴ FERRI CHULIO, A. de Sales, *Mossèn Miquel de Santander, prevere, y la muralla de la vila Reial de Culleraa 1553-1556*, Cullera 1998.

⁴⁶⁵ GLICK, T.F., *Paisajes de conquista: Cambio Cultural y geográfico en la España medieval*, Univ. València, 2007, pàg. 191.

Llosa. El document està datat entre 1599 i 1609 descriu una família de moriscos del lloc de Quart de les Valls senyoriu dels Proixida, en que el senyor a la mort del pare reparteix l'herència entre la viuda, els 7 fills barons i una filla. A cadascú dels fills els atorga les propietats urbanes i rurals que els corresponen. La viuda i filla es queden en la casa familiar, ja que no els correspon una casa nova, sols correspon a la viuda algunes garroferes i a la filla un garrofer. Mentre que, els 7 fills són assentats en altres cases i el menut de tots és establert pel baró en una casa nova amb noves condicions. D'aquest document es pot deduir que la família morisca es manté unida fins la mort del pare moment en què els fills barons s'assenten en noves cases i aquests possiblement ja tindrien muller i fills. D'aquest document es pot deduir que en una mateixa casa rural morisca habitaven tres generacions com a mínim. A partir de la mort del pare, el patriarca, es reparteix l'herència i el comte o marmessor dividiria les propietats. Se separa la família nuclear i estableix als fills barons en noves cases⁴⁶⁶. Segons estudia Alejandro Pere Ordoñez, la societat àrab es caracteritza per ser patrilineal que significa que el nom de la família, el patrimoni, els avantpassats van lligats al pare. Fet que destaca Pierre Guichard al tractar els topònims clànics de les poblacions com Bena, Beni, etc. No obstant, en aquest document es deixa part de l'herència del pare a la viuda amb alguns garroferals i a la filla un garrofer, (almenys a l'única filla documentada). És possible que el document d'aquesta família de moriscos de Quart de les Valls ens pugui servir com a exemple hipotètic per conèixer en què consistia la família nuclear morisca en aquestes dates i aplicar-ho com un possible exemple de la família nuclear de les cases de moriscos de La Llosa⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ AComAlm, 114, 1599-1609.

⁴⁶⁷ PÉREZ ORDÓÑEZ, A., "Arquitectura tardoandalusí y morisca: aproximación al modelo de familia y a su plasmación en la arquitectura y el urbanismo de los siglos XIII al XVI", CSIC Escuela de estudios Arabes, Granada, 2009. GUICHARD, P., *Structures sociales "orientales" et "occidentales dans l'Espagne musulmane*. Paris- La Haye, Mouton, 1977. GLICK, T.F., *From Muslim Fortress to Christian castle. social and cultural change in medieval Spain*. Manchester, 1995. SALVADORA ESTEBAN, E., "La cuestión de los censales y la expulsión de los moriscos valencianos" article finançat per DGICYT d'un estudi de la dimensió conflictiva de la societat Valenciana Moderna, 1998. REGLÁ, J., *Estudios sobre los moriscos*, València, 1971.

Els cognoms dels veïns d'Almenara i La Llosa que es documenten en les partides de bateig, es troben distribuïts per any des del primer any 1553 successivament. De vegades en les notes es distingeix el lloc d'origen i on habiten (en La Llosa o en d'Almenara). En algunes partides només es documenta els cognoms dels veïns nous, de manera que són transcrits pocs noms. L'origen dels aveïnats és difícil conèixer-lo a través dels cognoms, encara que s'anomenen: Català, Sevillà, Romano, Vilaplana, Vila-real, Cabanes, Algímia, Mallorca, Manresa, Girona, Barceló, Rosselló, Burdeos, Francés, Santander, Catalunya, Huesca, Almassora, Sardenya, Monserrada, Tarressa,... podria ser el seu lloc d'origen o no. Si ho considerem com el lloc d'origen com es pot observar en la fig.85, hi ha una majoria de habitants procedents del territori valencià, seguit de Catalunya (fig.85). Igualment, alguns d'aquests cognoms, poden ser malnoms o fer referència a la feina que desenvolupen: és el cas de Fuster, Corretger, Sabater, Pastor, Oller, Argent, Palafangueta, Ferrer, Cantero... La gran majoria dels cognoms, pareixen noms cristians però alguns pocs, estan cristianitzats o fan referència al seu origen musulmà. És el cas de: Morisch, Alnacens, Alfanaqui, de Moros, Faquinet, Naraba, Salsala, Cassim...

VALÈNCIA	CATALUNYA	RESTA PENÍNSULA	ITÀLIA
Almassora	Catalunya	Mallorca	Roma
Cabanes	Terrassa	Sevilla	Milà
Borriana	Rosselló	Santander	Sardenya
Vila-real	Montserrat	Oscà	
Pallàs	Girona	Villahermosa	
Algímia	Manresa	Saragossa	
Morvedre	Llobregat	Aragó	
Benavites			
Benifairó			
Faura			
València			

Figura 85. Taula d'origen dels pobladors. Material inèdit.

En passar els cognoms documentats a una taula cronològica es pot observar l'entrada de població nova en determinats períodes i la permanència o migració dels veïns de la vila d'Almenara i de La Llosa. La taula mostra l'entrada de nous pobladors amb nous cognoms en l'any 1557 i en el 1560-65, entre els anys 1572 i 1575, i l'any 1582. També es pot observar com cognoms documentats en Almenara des de 1553 apareixen també en el llibre d'arrendaments de 1699 com a habitants establits en La Llosa.

2.5. Composició de la població urbana i rural.

La majoria de la població en els termes d'Almenara i de La Llosa s'assenta en els llocs urbans d'ambdues poblacions. Una d'elles, amb la categoria de vila cap del comtat i altra com a lloc o baronia de La Llosa. Solament algunes famílies es troben disperses vivint aïllades de la població a causa dels seus oficis. És el cas dels moliners i les seues famílies que habitaven en dits molins dispersos pel terme. En Almenara es trobava el molí de Dalt i el molí de Baix, en la partida dels Molins a la zona Sud-oest del terme. I a La Llosa el molí de la senyoria en el paratge del Carcau. Per altra banda, es troben barraques en la zona costanera pròximes a la torre de costa, on comença a desenvolupar-se el barri mariner pareix ser a partir del segle XVI. Però pràcticament, la població es concentra en els hàbitats urbans de les dues poblacions (fig.86).

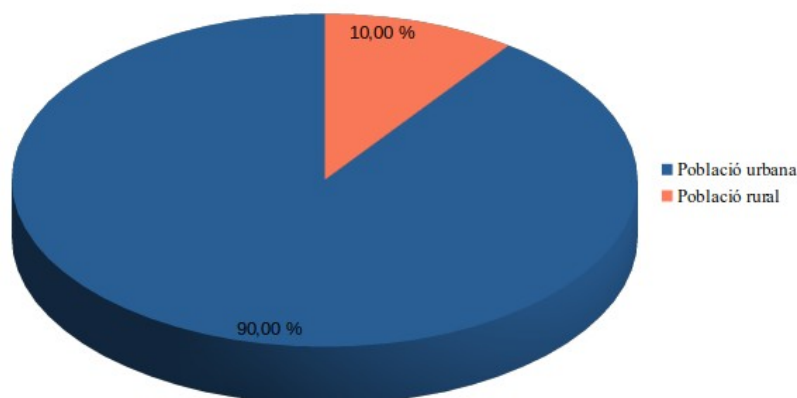

Figura 86. Gràfica de població rural i urbana. Material inèdit.

2.6. Població activa i passiva.

Certament, més de la mitat de la població ens es desconeguda pel que fa a la seua dedicació laboral, on hauria d'incloure's també la població femenina, molt poc documentada. Cal incloure les viudes de les quals només s'esmenta l'estat civil⁴⁶⁸ o els pobres i orfes que abunden en el llibre de l'hospital i arribaven a la vila en busca d'algun treball o d'atenció⁴⁶⁹. La divisió de la població activa dins dels límits per a l'anàlisi d'aquest període podria dividir-se en tres apartats: llauradors, ramaders i pescadors, artesans i oficials amb algun càrrec municipal, religiosos, serfs i comerciants. Cebrián Mezquita, només documenta a les persones que posseïen ramat en la vila durant el segle XVI. La majoria de les persones nomenades en aquestes relacions, eren

⁴⁶⁸FERNÁNDEZ, MUÑOZ, A., SEGURA, C., eds. *Trabajo de Las mujeres en la edad media hispana*. Vol. 3. Asociación Cultural Al-Mudayna, 1988. GOLDBERG, P. J. P. "Female labour, service and marriage in the late medieval urban north." *Northern history* 22.1, 1986, pàgs. 18-38. DE MOOR, T., VAN ZANDEN, J.L., "Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period." *The economic history review*, 63.1, 2010, pàgs. 1-33. HONEYMAN, K., GOODMAN, J., "Women's work, gender conflict, and labour markets in Europe, 1500-19001." *The economic history review* 44.4, 1991, pàgs. 608-628.

⁴⁶⁹Llibre de l'honorable hospital de la vila d'Almenara.

famílies importants de la vila. No obstant, de manera general les cases comptaven amb animals domèstics per el manteniment de la família: cabres, gallines, conills o inclús porcs. En el sector secundari, els oficis que sempre es nomenen són el de ferrer, terrisser, velluter, sastre i sabater... El sector terciari considerem que probablement alguns dels artesans es dedicaven també a ser comerciants oferint els seus productes. S'inclourien en aquest sector, els serveix a la comunitat. És el cas dels encarregats de les expenedories: tenda, mesó, forn... En els llibres, es documenten també alguns criats del senyor de la vila i d'alguna altra dignitat documentada assentada en les poblacions. Considerem que no sols els comte i d'altres dignitats disposarien de serfs sinó també les famílies adinerades de la vila. Les quals apareixen documentades en el llibre de bateig amb càrrec de compares i comares. També entren en aquest grup, per exemple aquelles posseïdores d'un gran número de caps de ramat o terres. Mentre que, el número de persones dedicades al culte diví és ampli, contant amb beneficiats de l'església, en un mateix any se nomenen: vicari, sermonejador, rector, prevere i tants beneficiats com capelles hi havia en l'església i en la vila. Cal incloure també, els frares de la comunitat del convent, l'any 1611 se documenten onze monjos. Una altra peculiaritat és que es destaca el qualificatiu de dignitats: *honorable, magnífic, En*, en algunes persones documentades en el llibre de bateig. Tanmateix, la informació d'aquest llibre es troba tan minvada que no es pot fer una aproximació del que podrien ser percentatges poblacionals de divisió d'activitats econòmiques.

En referència a la població passiva la formaria un grup minoritari configurat pels vells i infants a causa de l'alta mortaldat d'aquests en l'època medieval. I en menor mesura, caldria incloure els pobres i malalts. El número aquests últims augmentaria en períodes d'epidèmia, com la pesta negra que prolifera en el segle XIV, XV i XVI o la malària documentada en el segle XVI⁴⁷⁰.

⁴⁷⁰ CÁRCEL, GARCÍA, R., "El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI." *Cuadernos de geografía*, 18, 1976, pàg. 49-66. ARDIT LUCAS, M., "Población de la ciudad de València: Siglos XVI-XVIII." 2009. Luís Cebrián Mezquita documenta que a València es va patir la pesta els anys 1508, 1519, 1523, 1532 i 1557. Arxius parròquials d'Almenara.

En l'annex 12 hem elaborat un llistat amb una relació de les persones documentades en la vila i la baronia dividides segons els oficis o edat amb les dades del llibre de bateig majoritàriament. En el llibre de bateig de l'església parroquial es documenten escasses dades sobre l'ofici de les persones documentades. La informació d'aquest llibre de bateig comença des de 1553, com hem dit abans. Els anys anteriors a aquesta data estan extrets en part, de la informació que es troba en apoques de contractes o en arrendaments dels establiments públics, on es nomena a l'arrendador. Per altra banda com ja hem dit quasi no es documenta l'ofici de les dones únicament el seu estat civil: infanta, donzella, casada i viuda. Amb aquestes dades fragmentades, documentem en una divisió per anys, d'alguns dels oficis que se nomenen a la vila d'Almenara majoritàriament i de la població de La Llosa en menor grau. Aquests apareixen estructurats segons es nomenen per: dignitats, religiosos, artesans, serveis, oficials... i les dones segons el seu estat civil.

Teixits	Fusta	Argila	Argent	Calçat	Altres
Sastre	Alarder	Torner	Argenter	Sabater	Pintor
Velluter	Fuster	Terriser	Rellotger	Boter	Cerer
Filador				Espardenyer	Vidrer
Seder				Correger	
Passamaner					
Torcedor					
Teixidor de llana					

Figura 87. Taula dels artesans documentats de l'annex núm.12. Material inèdit.

Religiosos	Oficials	Serfs	Sanitaris	Construcció	Oficis
predicador	justícia	criada	cirugià	mestre d'obra	mercader
prevere	jurat en cap	criat	metge	mestre de vila	duler porcs
prevere major	jurat	majordom	boticari	obrer	duler bovins
rector	musçafa	agranadora de l'església	madrina	manobre	duler ovins
comandador de crist	batlle		majordom de l'hospital	lloguer de portadores	organista
vicari	ministre		barber	canter	mestre d'escola
sermonejador	notari-escrivà				tallador
regidor de la cura de les ànimes	sequier sequia Major				estanquer
ermità	sequier bassa				tender
mestre de capella	sequier s.Parada				carnisser
prior	oller				posader
frare	corredor públic				moliner
sor	col·lector				hostaler
beata	guardes portal				forner

Figura 88. Gràfica d'oficis del sector terciari documentats de l'annex núm. 12. Material inèdit.

2.7. La repoblació de La Llosa.

Un fet que marca la diferència entre Almenara i La Llosa en l'estudi demogràfic és l'expulsió dels moriscos de 1609. Aquest fenomen ha estat estudiat per molts historiadors, des de diversos punts de vista, però l'estudi més complet sobre la població de La Llosa, actualment és el de Vicent Faubell⁴⁷¹.

⁴⁷¹FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de La Llosa, La lucha por la libertad y la independencia*, Ajuntament de La Llosa, 2010.

Vicent Faubell comenta que l'expulsió dels pobladors de La Llosa es va efectuar els últims dies de setembre i les primeres dades conegudes de l'existència de noves autoritats creades per la comtessa d'Almenara van ser a començament de 1610. Continua precisant que és cert que entre el temps d'aquestes dades proporcionades no consta documentació, excepte algunes partides de batejos i defuncions però que, no és un despropòsit suposar que l'alcalde major o del comtat, el qual residia en Almenara i que exercia la seua jurisdicció tant, en la capital del comtat com en les seues baronies, estaria pendent de la situació de La Llosa. És possible que el comte fera desplaçar alguns dels seus súbdits perquè el poble no quedara buit a mercè de robatoris com s'havien efectuat al Sud del regne arran de l'expulsió. Faubell sosté que, encara que el document notarial de repoblació està signat el 13 de desembre de 1610, segons s'afirma en ell, ja aquell any, abans de la signatura del document, existia una organització, si no política al complet, almenys sí administrativa en assumptes de justícia i de reg. Així doncs, el document en qüestió comunica que eixe mateix any era justícia del lloc Juan Rius, jurats Jerónimo Sabater i Gaspar Esteve i sequier Alfonso Martínez. Aquesta designació la va fer la comtessa d'Almenara abans del document de repoblació. Comenta que, era lògic que les famílies anaren acomodant-se fins que s'establira jurídicament el seu assentament.

És a saber, que la repoblació implicava una reorganització de la política municipal del poble. Primer perquè ja no es tractava de moriscos, sinó de cristians amb els mateixos drets que els altres cristians. I en segon lloc, la baronia havia sigut donada com a penyora en unes capitulacions municipals a la nova senyora Na Leonor, i aquesta havia de ser reconeguda com a tal pel poble. Els repobladors, els qui signen com a nous repobladors, són per un costat el comte d'Almenara i marqués de Navarrés, José de Proixida i de Borja, senyor del lloc de la baronia de La Llosa i per altra els nous veïns i repobladors. En total 34 veïns que signaren el document de repoblació junt al comte d'Almenara. Aquests repobladors eren caps de família. En total podrien

haver-hi 136 habitants aplicant un coeficient de 4 per repoblador. Dada que no es pot assegurar perquè s'usen xifres hipotètiques.

D'on eren els repobladors? el tema d'identificació dels llocs de procedència dels repobladors és un tema irresolt actualment amb els documents que posseïm. Si es trobaren els documents de contractes individuals entre cada veí i el comte a l'hora d'assignar la casa i terres, possiblement en aquesta documentació es trobarien més referències sobre la qüestió. No obstant, en documents posteriors, quan el poble comença a créixer amb noves famílies si que es documenta la seua procedència i alguns són de Xilxes, la Vall d'Uixó, Vinaròs, Nules, Moncofa... i d'Aragó, Llobregat, Saragossa, com es nomena en el llibre de bateig o d'arrendament d'Almenara i de La Llosa de 1699.

2.7.1. Els repobladors .

A continuació procurarem identificar un llistat aproximat dels repobladors de La Llosa. Faubell identifica o considera, dos classes de repobladors: els que apareixen en el document de repoblació, els signants i els no signants, que formen part del grup total de repobladors encara que no se'ls anomena. Del conjunt d'ambdós coneixerem molt parcialment la seua procedència.

L'accés a la vila es va realitzar probablement amb mesos d'anticipació. Les autoritats del comtat estarien preocupades primer per trobar personal per a suplir l'absència dels moriscos i molt probablement per seleccionar aquest personal. Remarca Faubell, que les autoritats no podien consentir gent qualsevol no recomanable que ocupara La Llosa sense conducta moral i social. Haurien de tenir un comportament exemplar i sense problemes respecte d'allò pactat, i a la vista del comportament seriosament religiós redactat pels pobladors en els Quinqué llibris.

La llista de repobladors nomenats en el document són:

NÚMERO	NOM
1	Juan Ruiz
2	Jerónimo Sabater
3	Gaspar Esteve
4	Bartolome Canós
5	Alfonso Martínez
6	Bartolome Benlloch
7	Nicolás Manresa
8	Pedro Canós
9	Pedro Castellà
10	Mateo Castell
11	Pedro Bernat
12	Francisco Canós
13	Tomás Tagell
14	Juan Talamantes
15	Fernando López
16	Miguel De Oliva
17	El Vell Jaime Canós
18	Juan Garcia
19	Juan Doménech
20	Sebastià Polo
21	Jaime Canós
22	Antonio Castell
23	Pedro Rueda
24	Gaspar Navarro
25	Guillermo Cep
26	Damian Gombau
27	Jaime Doménech
28	Diego Pérez de la Zara
29	Pedro Gombau
30	Miguel Jerónimo Corner
31	Antonio Vila
32	Juan Monsoriu
33	Juan Baló
34	Juan Lloscos

Figura 89. Taula repobladors de La Llosa

Aquest llistat representa com hem matisat els caps de cada família, els veïns que no es documenten en la carta de poblament apareixen documentats en els llibres parroquials. Com hem explicat abans respecte dels cognoms femenins, cal tenir en compte que s'anoten en moltes ocasions sobre tot en aquest període fins 1627, el cognom del marit però efeminat. Aquest fet s'observa en les partides de bateig i defunció. Aquest costum anirà desapareixen a poc a poc. I en el segle següent s'utilitzarà el cognom patern com es documenta actualment. Alguns exemples de l'ús femení del cognom del marit, els escrivim a continuació:

- ◆ Catalina Tormeua (de Tormeu)
- ◆ Ana Marina (de Marí)
- ◆ Sebastiana Ferrana (de Ferran)
- ◆ Isabet Marca (de Marc)
- ◆ Isabel Llopisa (de Llopis)
- ◆ Josepha Senbastiana Balona (filla de Juan Baló)
- ◆ Esperança Ricarda (de Ricart)
- ◆ Úrsula Francesca (de Frasés)
- ◆ Madalena Canosa (de Canós)
- ◆ Isabet Domenega (de Doménech)
- ◆ Vicenta Castella (de Castell)
- ◆ Catalina Vallesa (de Vall)

Procedència d'alguns matrimonis de repobladors que han contret núpcies a La Llosa o els seus fills.

NÚMERO	MATRIMONI	ANY NUNCIES	PROCEDÈNCIA
1	March Paricio i Anna Aparicio d'Albentosa	No consta	Terol
2	Pere Gombau i Magdalena Arnau Roca	1610	Vinarós
3	Joan Arnau i Esperança Roca	1610	Vinarós
4	Damià Gombau i Sebastiana Ferrer o Ferran	1610	Vinarós
5	Sebastià Polo i Barbera Rius	1619	Benicarló
6	Joan Esteller i Isabet Ortiza	1622	Castelló
7	Joan Esteller i Dorotea Martínez	1622	Castelló
8	Joan Marsanach i Francisca Martínez	1616	Borriana
9	Bertomeu Benlloch i Masiana Ferrandis	1610	Nules
10	Pasqual Ferrandis i Mariana Ballester	1618	Nules
11	Miquel García	1621	Onda
12	Pere Magriña i Catalina Talamares	1620	Vall d'Uixó
13	Juan Francisco Rius i Catalina Rius	1611	Moncofa
14	Agustí Sales i Magdalena Canós de Moncofa	1612/1613	Moncofa
15	Pere Bernat	1616	Xilxes
16	Antoni Baltasar i [-]	1615	Xilxes
17	Mateu Castells i Àngela n.	1617	Xilxes
18	N. Lesdesma i Joana Montalar	1620	Almenara
19	Miquel Canelles de Xilxes i Vicenta	1617	Castells

Figura 90. Taula de la procedència de matrimonis de La Llosa.

La recopilació de dades de Vicent Faubell, confirma la majoria de procedència dels repobladors de la zona Nord de La Llosa, almenys en els primers anys després de la repoblació.

A continuació, transcrivim fets relacionats amb alguns repobladors de La Llosa segons informació dels Quinque libri de l'església Parroquial:

NÚMERO	VEÍ DE LA LLOSA	FETS RELACIONATS
1	Baló, Joan	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1619, a 10 de setembre mori N. Balona (apareix N quan es desconeix el nom de la persona), filla de Joan Baló de edat 2 anys. Està soterrat en la sglesia. Home. Albat. ◆ A 4 de octubre mori Miquel Baló de 4 anys fonc soterrat en la sglesia. Home. Albat. ◆ 1627 a 13 de octubre mori Anna Bolona [sic] , filla de Joan Bolo[sic] dona. Albat. ◆ A 12 de novembre mori Joan Bolo, fil de n Bolo. Dona. Albat. ◆ 1631 a 24 de novembre soterrí a Pere Bolo en lo vas (sepulcre) de la mare de deu. Home. Cos. ◆ A 24 de novembre soterrí a Andreu Bolo. Home. Albat. ◆ 1634 a 29 de octubre soterrí un albat de Joan Bolo. Esta soterrat en lo vas. Home. Albat.
2	Beceda/ Bessedà/ Besada, Pere:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1610 a 21 de juny de 1610 bategí, jo mossèn Miquel Rubiols, rector de dita parrochial y foncs lo primer se batejà en dita iglesia [la exaljama o exmezquita] de La Llosa ab licencia en escrits del señor vicari general lo doctor Jo. Sentis arcediano de culla y canonge de Lleida...? a Pere Joan, fill de Pere Beseda y de Catalina Cisne conjugues, padri Antoni Botet; comare (madrina o comadrona) Ignés Arués y de Orta. ◆ Jo m^o [mossèn] Pere Sans, rector de La Llosa bategí a Joseph Maximiá Beseda y de Na Catalina Joana, conjugues. Foren padrins Bertomeu Badia y Josepha Pasqual, vuy que contam a 14 de abril de 1615. ◆ Pere Joan, fill de Pere Beseda, confirmat en 9 de novembre de 1610. ◆ Catalina Marca, filla de Pere Beseda, confirmada en 9 de novembre de 1610. ◆ 1612 a 22 de dit any 1612 bategí a Joana Sebastiana filla de Pere Beseda y de Catalina Zisne, conjugues, padri Joan Rius. Comare Vicenta Pedrasta y de Muños. ◆ 1617 a 20 de juny mori Juana Beseda, filla de Pere Beseda de edat de 5 anys. Fonc soterrada en la iglesia. Dona . Albat.
3	Belloch, Bartolomé, sequier:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1610 a 2 de juliol bategí a Isabet Joan filla de Bertomeu Belloch y de Masiana Ferrandis, conjugues. Padri Joan Rius, justícia. Comar Barbera Canós y de Martínez ◆ 1612 a 15 de juny 1612, yo Phelip Barrones, rector de La Llosa he batejat a Pere Juan fill de Berthomeu Belloch y de Masiana Ferrandis, conjugues. Comares Jaume Doménech y Jusepa de Torres y de Sarsa. ◆ 1617 a [en blanc] mars mori Isabet Belloch de edat de 10 anys... en cos està soterrada en la sglesia fonc peroliada. Dona cos de menor edat. ◆ 1627 a 3 de juny de 1627 moria Masiana Ferrandes (ab tots los sacraments) muller de Berthomeu Belloch laurador de Nulles pobladors de lloc de La Llosa. Fou

NÚMERO	VEÍ DE LA LLOSA	FETS RELACIONATS
		<p>soterrada en la iglesia nova parrochial ij assistiren al soterrar quatre sacerdots i jo mossèn Vicent Herrera rector de la dita parrochial ijo... de fondar un aniversari de propietat de 10 lliures per ella, marit ij fill ij tenen sepultura pera ells en dita iglesia ij fon la primera que es soterrà en la iglesia nova que es beneij a 3 de juny 1627 ij a 4 de juny 1627 fon soterrada.</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ A 24 de juny mori Berthomeu Belloch llaurador del lloc de la Llosa. Soterri yo Vicent Herrera en la iglesia nova parrochial de la Llosa. Assistiren al soterrar sinc sacerdots ij se li digeren tres misses cantades de cos present. ◆ 1631 celebri aniversari per anima de Berthomeu Belloch 25 de mars foli 183 ◆ Celebri aniversari per anima de Masiana Ferrandis y de Belloc foli 183
4	Bernat, Pere:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1616 a 8 de juny de 1616 mori Pere Bernat, de Chinchés, de edat de 60 anys al qual liurí lo sacrament de la extrema unció y los demás li liurà lo rector de Chinchés lo qual fonc soterrat en Chinchés.
5	Canós, Bertomeu, vicejustícia:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1610 a 1 de agost bategi a Isabel Madalena, filla de Bertomeu Canós y de Madalena Rius, conjugues. Compare, Bertomeu Castellà. Comare, Catalina Segospe y de Elies. ◆ Margalida Madalena, confirmada en 9 de novembre de 1610. <p>1611 a 20 de dit juny 1611 bategi a Joan Baptiste Joseph fill de Gaspar Navarro y de Candia Luciana conjugues. Comare Berthomeu Canós. Comare Sebastiana Serrana y Gombau.</p>
6	Canós, Francesc:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1610 Joan fill de Francesc Canós, confirmat en 9 de novembre de 1610. ◆ 1629 a 13 de novembre mori Madalena Canós muler de Francesc Canós. Soterrila en la iglesia de La Llosa. Mori intestada. Dotasili la anima ab un perpetual. ◆ 1631 a 21 de juny soterrí a Francesc Canós mori ab tots los sacraments. Esta soterradat en lo vas de la Mare de Deu.
7	Canós, Jaume:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1611 a 9 de dit mars bategi a Joan Baptiste Thomas Joseph Vicent, fill de Jaume Canós y de Isabet Martina conjugues. Comare, Gaspar Esteve, jurat. Comare Isabel Ana Marina y de Castellar. ◆ 1615 item a 13 de març de 1615 fonc batejada per mi mº Pere Sans retor de la Llosa, filla de Jaume Canós y de Isabet Martina y de Canós, conjugues. Foren padrins Hieroni Sabater, y Vicenta Piedrahita y Demoños. ◆ 1616 el 18 de agost de l'any 1616 mori Juan Batiste Canós, fill de Jaume Canós de edat de sinc anys lo qual fonc soterrat en la sglesia parrochial de la llosa per mi Miquel Traver prevere, en deficiència de mº Pere Sans retor de dita parrochial iglesias . Albat.

NÚMERO	VEÍ DE LA LLOSA	FETS RELACIONATS
8	Canós, menor, Jaume (Jaume canós junior)	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1638 a 12 de octubre de 1638 soterrí a Barbera Canós filla de Jaume Canós. Dona. albat.
9	Canós, Pere:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1631 a 10 de octubre morí Catalina Beseda muler de Pere Canós ab los sacraments soterrila yo mossèn Vicent Herrera en los vas de la mare de deu dexas una dobla de senta Catalina de propietat de Deu Luises. ◆ 1635 a 25 de dehembre 1635 soterrí a Pere Canós de la Llosa morí ab tots los sacraments dexas per la anima una dobla de Sen Tiago selebradora cada any en iglesia de la Llosa paga 7 luises a conte de soterrar ij misses ij pret de mortisació que tot suma... 13 lliures 3 luises.
10	Castell/ Castells, Antoni:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ A [en blanch] mars morí Antoni Castell de edat de 10 anys estremanciat y esta soterrat en la iglesia. Home cos de menor edat. ◆ A 19 de febrer de 1611 bategi a Catalina Vicenta, filla de Antoni Castells y de Esperança Tomeu conjuges. Compare Joan Rius. Comare Anna Marina y de Castells.
11	Castell/ Castells Mateu:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ A 30 de desembre morí Pere Castell fil de Mateu de edat de 9 anys fonc li liurat a sterma unció. Fonc soterrat en la sglesia. 9 anys menor.
12	Polo, Sebastià:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Isabel Andreua filla de [Sebastià] Polo
13	Sabater Jeroni, jurado	<ul style="list-style-type: none"> ◆ 1617, a 2 de jener morí Francisca Sabater de edat de 10 anys fonc soterrada en la sglesia. Dona. Cos de menor edat.
14	Tagell, Tomàs	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Vicent, fill de Tomàs Tagell, confirmat en 9 de novembre de 1610 Talamantes, Joan ◆ 1617 a 3 de febrer morí Visent Talamares de edat de tres anys fonc soterrat rmn la iglesia per mi Pere Sans . Home. Albat.

Figura 91. Taula d'informació sobre els repobladors de La Llosa de Faubell.

En aquests extractes del llibre parroquial de bateig, mortuoris i confirmació es nomenen repobladors que no apareixen nomenats en la carta pobla i, a més, ens informa de les relacions familiars i dels llocs d'origen de la família⁴⁷².

⁴⁷² FAUBELL, V., *Historia de La Llosa...*, pàg. 140-144

ANY	NÚMERO	ANY	NÚMERO	ANY	NÚMERO
1610	5	1611	4	1612	6
1613	8	1614	5	1615	9
1616	10	1617	3	1618	14
1619	9	1620	4	1621	12
1622	10	1623	7	1624	10
1625	5	1626	7	1627	5
1628	8	1629	8	1630	11
1631	9	1632	9	1633	7
1634	6	1635	7	1636	5
1637	5	1638	5	1639	6
1640	8	1641	8	1642	8
1643	5	1644	7	1645	10
1649	13	1650	19	1651	6
1652	11	1653	11	1654	

Figura 92. Taula de relació de batejos de La Llosa segons l'estudi de Vicent Faubell.

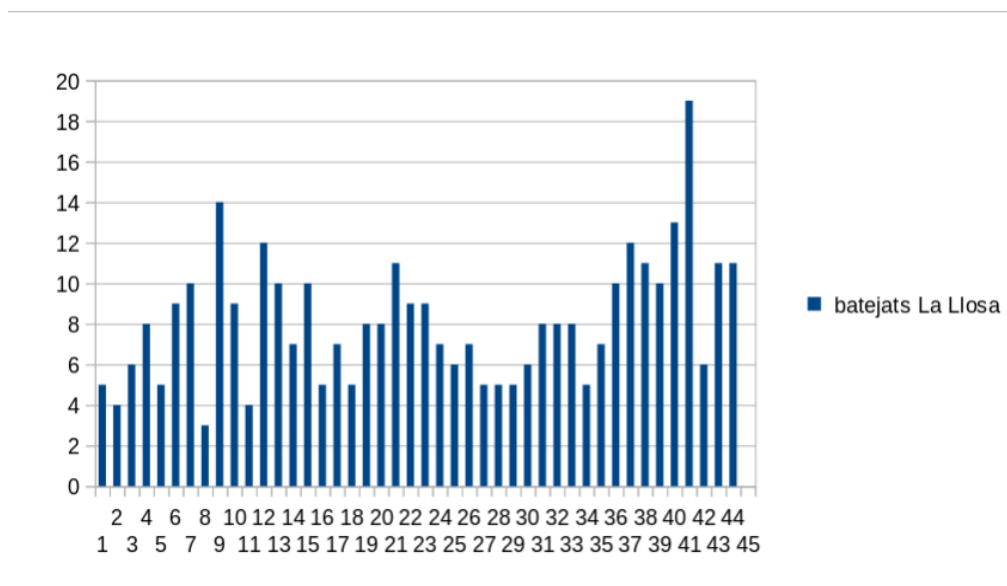

Figura 93. Gràfica de batejats de La Llosa. Material inèdit.

Les dades de bateig de la població de La Llosa van de 1610 a 1654 (fig.92-93). Durant mig segle la xifra més baixa d'infants batejats és de 3 l'any 1617 i el màxim aconseguit, és de 19 en 1650. Les xifres són baixes perquè la població acaba d'establir-se amb una nova carta de població. Les dades mostren que el mateix any de l'atorgament de la carta són batejats 5 infants. En aquestes dades considerem que la família nuclear que habitaria una casa seria més pròxima a les xifres d'Almenara amb 3 de mitjana que, els descrits per a una població morisca de 6 o 7 membres per casa. Com podem observar, les xifres de la taula de bateig són molt baixes, no obstant, es produeix un creixement demogràfic mitjanament lent que abasta els nivells demogràfics anteriors a l'expulsió a final de segle, com hem tractat amb anterioritat. Coneixem que en la primera repoblació de La Llosa 1610 s'estableixen 30 veïns en 30 cases, però en la dècada dels 20 es documenten cognoms nous i en recomptes posteriors en La Llosa s'esmenten una altra vegada cognoms nous no documentats abans. Per concloure aquests canvis mostren l'assentament en la població de noves famílies que van contribuir i van permetre el creixement demogràfic de la població.

3- ALMENARA I LA LLOSA, LA GESTIÓ DEL PAISATGE RURAL I COSTANER.

Durant el segle XIV i XV en l'agricultura s'experimenten millores tècniques en l'aprovisionament de l'aigua per al reg, cosa que permet l'ampliació de les àrees de regadiu amb la construcció d'assuts, filloles i basses. Així mateix es duen a terme processos per dessecar les zones de marjal amb la posada a punt de sistemes de regadiu adequats per la bonificació de l'espai pròxim a la costa. S'aprecia també, un augment de producció destinada al sector artesà, és el cas de la plantació de lli, cànem, espart, etc., i al comerç extern amb l'augment de parcel·les destinades a la vinya i al sucre. En el segle XVI En referència a l'espai rural, el paisatge agrícola es modifica amb la introducció de nous cultius com la morera que s'intensifica exponencialment cultivant-se en tots tipus de terreny del terme, i amb el conseqüent desenvolupament de la indústria sedera. Aquests canvis es troben en consonància amb el creixement en l'especialització productiva, estimulada per la demanda comercial. Particular menció mereix l'especialització ramadera del país, basada igualment en la demanda externa. Mercaders italians (la companyia Datini, de Prato), introduïren la llana del Maestrat i de La Plana en els mercats europeus. Poblacions com Almenara i La Llosa es configuraren així com una àrea molt dinàmica i oberta a l'exterior però depenents de l'exportació

terrestre i també marítima a través del carregador d'Almenara. En el segle XVI es redistribueixen els límits del bovalar del terme d'Almenara a causa de l'augment poblacional. Cosa que va provocar una nova redistribució d'ús de l'espai agropecuari. La ubicació de la vila d'Almenara, la qual s'assenta en un pla sobre la via litoral, gaudeix d'una situació preferent per a establir el contacte marítim. En l'època, la majoria de viles noves de La Plana com Almenara, disposen de carregadors per fer intercanvis comercials, és el cas de Castelló, Vila-real, Borriana, Nules, Moncofa, i també a Morvedre, el Grau, etc. La recuperació de les vies litorals a través de l'ús dels carregadors i ports va reforçar les comunicacions marítimes amb el Nord cristià i la integració en les rutes comercials del Mediterrani⁴⁷³.

3.1 La xarxa hidràulica.

La construcció d'una bassa de reg documentada en 1457 va permetre l'expansió de les parcel·les de regadiu en el terme d'Almenara en detriment d'altres zones de secà. Aquesta bassa es va regir amb un sistema de distribució de l'aigua de la bassa i les sobreixides que va estar vigent fins a l'any 1851. Al costat d'aquestes noves construccions, es van mantenir i conservar les séquies de tot el sistema i es van redactar ordenances per a la seua conservació. Paral·lelament a aquest creixement de les zones de regadiu, es desenvolupen feines de dessecació de les zones de marjal per explotar-les per a l'agricultura. Amb aquesta finalitat es van construir i mantenir alguns canals i séquies en la zona de marjal. A prop de les séquies de reg es documenten des del segle XV molins hidràulics en Almenara i en La Llosa. Aquests aprofitaven l'aigua de reg per posar en funcionament les seues moles per processar els grans. D'altra banda, no sols es produeixen millores en el sistema d'aprofitament d'aigua de reg durant aquests segles, sinó que el consum d'aigua per a la població també va ser una preocupació dels consells locals. A més de l'obertura de pous i del seu manteniment, es documenta la construcció d'una cisterna pública en⁴⁷³ SERRA DESFILIS, A., "Las ciudades nuevas del Reino de Valencia en tiempos de Jaime I (1232-1276)", pàg. 33, pub. CASAMENTO, A., *Fondazioni urbane: città nuove europee dal Medioevo al Novecento*, 2013, págs.33-56.

Almenara connectada a la séquia Major.

3.1.1 El sistema de reg de la bassa.

La bassa de reg (annex 16) de la vila tenia la funció d'emmagatzemar tota l'aigua de reg de la séquia Major⁴⁷⁴ una vegada abastits tots els braços de la zona Oest del terme. Aquesta construcció pretenia l'augment de l'àrea de cultiu de regadiu en el terme. La documentació més antiga que tenim sobre la bassa de reg de la vila d'Almenara és de 1457⁴⁷⁵. El bé no es conserva actualment, la seua ubicació la coneixem gràcies a la toponímia i per les descripcions dels llibres d'arrendaments del comtat d'Almenara de 1699. La bassa es va construir en la partida de l'Alberca i s'ubicava pròxima a parcel·les de cultiu, distribuïdes entre la séquia Major, el camí Reial i camí Cabeçol⁴⁷⁶. El topònim de la partida, es documenta de dues formes distintes: com la partida de l'Alberca en 1626⁴⁷⁷ i en 1699 com la partida de la Bassa⁴⁷⁸. El significat dels dos topònims és el mateix perquè Alberca és una paraula d'etimologia àrab que significa bassa. Actualment la partida conserva el nom més antic.

⁴⁷⁴ Rotllo 02, 1818, pàg. 347. Balsa de riego “En 5 de mayo de 1818 determinaron que el agua que viene al riego, la pongan en la balsa como estaba antes de construir el molino harinero y que salga por el agujero que tiene dicha balsa, el cual llegaba a las tres de la madrugada y se cerrara a la puesta del sol”.

⁴⁷⁵ AMA, 006-001-c, 1457, Cequies fol . X.

⁴⁷⁶ AComAlm, A28, 1699 «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i la Baronia de La Llosa». «Jacinto Gascó, una cafissada de vinya amb algunes figueres i una garrofera a Almenara, situada en la partida de la Bassa, amb dos quartons d'aigua en la jornada dels Matissals 2s. A pagar en Nadal al benifet del beneficiat Església Parròquia de la Verge del Roser. Paula Tender, muller de Luís Mingarro de Quartell, quatre cafissades terra vinya amb alguns garroferals i oliveres, a Almenara, partida de la Bassa, amb 5 quartons de aigua en la jornada de Merino 1s. Afronta amb séquia. Baptiste Navarro llaurador de Quartell, quatre jornals de terra més de la meitat vinya i de més garroferes i oliveres, terme d'Almenara, partida de la Bassa amb dos quartons d'aigua merina, cens 5 sous al benifet instituït de l'Església parroquial de la Verge Maria del Roser. Marc Muñoz de Quartell, cinc fanecades de terra a Almenara, de seca, partida de la Bassa 6 sous afronta amb bassa amb séquia major.

⁴⁷⁷ Rotllo 02, 1627 pàg.207. En 1627 Partides: Rafalells, Rodana, Rambleta, Racholar, Arenal, Sant Joan, Algadils, Pla de La Llosa, Radere les Forques, Talponar, Cafissades, Moleta, Alpotró, Ràpita, Alberca, Alfatares, Puig del Cit, Covatelles, Termens, Cascall Roig. Moreria, Marjal de la Font del Canetero, Quartons, Cabeçol, Oriola, Parada, Scorredors, Tallola, Marina. Rolls= de Embosch, de la Palmera, de la Garrofera, de la Olivereta, de sant Joan. Camins: de la Dula, de la Font, Vell, d'Uixó, de la Mar, dels Molins, de Benicalaf, Cabeçol.

⁴⁷⁸ AComAlm, A21, Segons el Llibre d'arrendaments del comtat d'Almenara i la Baronia de La Llosa en 1699.

Chabret i Durà ens proporciona les mesures de la bassa amb 46 metres de longitud, 43 metres de latitud i 3 metres de profunditat⁴⁷⁹. A més, la bassa tenia un piló que es va construir en 1582 amb els diners recaptats de la sisa de la carnisseria: “ítem rebé dit jurat de prosehit de la sisa de Bando (el carnisser) per a comprar lo piló de la bassa y adobar la caseta dels tirs, 1 lliura, 13 sous i 4 diners.” El Pílo és una espècie de pila gran, un receptacle de pedra que es construeix en les fonts (o estructures semblants) perquè en caure l'aigua en ella, servira d'abeurador, de llavaner, safareig o per a altres usos⁴⁸⁰.

La tanda de l'aigua de la vila durava 39 dies⁴⁸¹, s'arreglava en la bassa i segons ens transcriu Cebrián, durant el dia podien regar-se quatre quartons des d'aquest dipòsit fins al roll de l'Olivereta⁴⁸². L'aigua de reg es dividia en hores, quarts i mig quart. Aquests quartons d'aigua de reg es consideraven com un bé que s'anotava en el llibre d'Anellament d'on es deduïa la peita (contribució) corresponent que havia de pagar el seu propietari⁴⁸³. Segons aquest llibre: hi havien 590 quartons i dos *carapits* d'aigua que es

⁴⁷⁹ L'any 1540 es documenten obres en la bassa de reg o en una altra bassa. Entre els comptes del senyor comte es nomena “Mas: a Manuel Serra entregue en dinero a la que empesava la balsa 5 libras, 3 sous, 4 diners”. Arxiu del comte d'Almenara (26-35) any 1540 còpia d'un document antic, de memòria de despeses f. 5 anvers. Probablement es va construir una basa nova, ja que la majoria d'alqueries o assentaments compten amb bases d'aigua necessàries per a l'hàbitat dels veïns, és el cas de les documentades a la Llosa o a l'alqueria de Magranet, a l'alqueria de Fesch per la proximitat a la font de la Bota i el Cantero, en l'alqueria Alfara per els ullals de la muntanya del Calvari, en la corralisa. Etc.

⁴⁸⁰ Els veïns de la vila agafaven l'aigua per veure de la bassa i en estiu la mantenien amb neu. Rotllo 02, 1765, pàg. 317: “...que el agua que consumen los vecinos de esta villa para beber aunque de su calidad es buena en el verano se de positan en una balsa para exacutar-se mejor el riego de la huerta de esta citada villa a causa de ser la fila de agua muy corta, se calienta en dicha blasa el sol que cada dia la esta batiendo, de forma que ninguna suerte se puede beber. Por ello esta villa en años escasos de nieve ha de pagar por precision mas cara que en otras poblaciones, por no hallar abastecedor que se obligue a pagar penas en caso de faltas, sucede que ocurriendo esto los pobres enfermos, las comunidades del convento de sto domingo, del clero y la mayor parte del comun de vecinos se hallan en un continuo clamor y lo mismo la tropa y persona que transitan continuamente por esta villa como inmediata al camino real que va de valencia a barcelona, aumentandose el mayor consuelo ...”

⁴⁸¹ *Ordenanzas para el turno o tandeo de las aguas de riego de los campos del termino de la villa de Almenara, como también la distribución de aguas con arreglo a las mismas*. Castellón 1859, Imprenta librería de Vicente Perales y Navarro, plaza de la Constitución, núm. 25.

⁴⁸² Rotllo 02, 1758, pàg. 306.

⁴⁸³ Rotllo 02, 1600, pàg.194, Llibre peyter: en ell estaven les finques i el valor, i es deduïa la peita. Es considerava com finques els quartons d'aigua del reg de l'horta.

recollia en la bassa, que l'any 1514 es venien a 6 diners el quartó⁴⁸⁴. En 1600 s'anoten un total d'ingressos de l'aigua de reg de 14 lliures, 15 sous i 8 diners⁴⁸⁵. En 1738 de l'aigua de reg de les sobreixides i quartons es van recaptar 37 lliures i 7 sous⁴⁸⁶. El preu de venda dels quartons d'aigua variava possiblement, segons la quantitat d'aigua disponible en el terme (pluges i sequeres). Així doncs en 1659, es documenta que es venia a 2 sous el quartó⁴⁸⁷. Els diners recaptats s'invertien en les necessitats més urgents de la vila⁴⁸⁸.

La partició d'aquesta aigua entre els propietaris o jornades, es feia mitjançant el “senyal del reg de l'aigua”, que apareix descrit en distintes notes que transcriu Cebrián Mezquita. Aquest senyal s'aconseguia a partir d'una espècie de “Bigueta” que, com un rellotge solar, projectava l'ombra sobre la façana de la caseta de sant Joan. Aquesta façana, tenia diverses marques representatives de cada propietari d'aigua de reg. El sol projectava l'ombra cada quart sobre una marca distinta, de manera que s'elevava el senyal de l'aigua. La caseta de sant Joan, estava situada a l'antic carrer l'Hospital (actual Sant Roc), a l'altura del carrer Cobertis (C/ Sants Joans). Aquest, és un carrer orientat a l'Est i des que ix el sol es projecta l'ombra sobre la façana:

“posa en data que dona y paga de manament dels jurats dits a Hieronim Torres per lo preu de dos bigues li compraren los jurats per a posar en lo carrer del hospital en lo senyal del aygua, 1 lliura i 4 sous”.

La bigueta consistia en una espècie de M de fusta invertida, que estava penjada a la paret de la façana de la casa, a tall de rellotge solar. El sol projectava l'ombra de l'aleró de la mencionada caseta i la de les dues fustes mesurava l'hora del reg de cada particular o propietari de finca. Aquests solien eixir immediatament a donar les ordres al guarda, que esperava a la partida de

⁴⁸⁴ Rotllo 02, 1514, pàg. 150.

⁴⁸⁵ Rotllo 02, 1600, pàg. 194

⁴⁸⁶ Rotllo 02, 1738, pàg. 297

⁴⁸⁷ Rotllo 02, 1659, pàg. 235

⁴⁸⁸ Rotllo 02, 1828, pàg 350, o també en el pagament de sous: l'any 1828 del sobrant d'allò que es traïa de l'aigua i de les llicències de segar brossa utilitzada per al pagament de funcionaris.

la bassa per donar avís al guarda de l'aigua. El reg es verificava sempre de dia. De nit anava remuntant-se l'aigua a la bassa i aquesta era la que constituïa segons sembla, "la sobreeixida", encara que podria ser també, l'aigua sobrant de cada nit després de plena la bassa. En 1650, en un document de venda de la caseta de sant Joan, es descriu com es mesura el temps de cada jornada: "Este any la vengueren per 50 lliures pagadores en 4 anualitats". Al comprador li imposen la condició de no poder alçar el nivell de les parets de la façana "respectant les senyals del aygua⁴⁸⁹". La bassa es va utilitzar fins al 1851 per al reg de dia, per la qual cosa s'embassava l'aigua durant la nit⁴⁹⁰.

El consell de la vila nomenava tots els anys durant el mes d'abril al sequier de la bassa, el càrrec s'arrendava en pública subhasta al menor preu donat. El sequier iniciava les feines el dia 1 de maig després de fer el jurament davant el justícia de la vila de servir bé i lleialment en les feines de sequier i d'obrir i tancar la bassa de reg seguint les ordenances i establiments⁴⁹¹ (fig.94). El dia 15 d'abril de l'any 1457, En Ramon Pelegrí i En Pere Albert fill jurats de la vila d'Almenara, nomenaren a En Pere Llidó sequier i basser de l'aigua de la vila, per temps d'un any, començant l'1 de maig, per preu de 130 sous reals de València pagadors en dues pagues una al mig any i l'altra al final⁴⁹². L'any 1460

⁴⁸⁹ Rotllo 02, 1650, pàg. 226 AMA, 006-16-c, 1777, fol.18 Llibre d'acords de 1777, es nomena un arreglador de la bigueta de l'aigua.

⁴⁹⁰Rotllo 02, 1851, pàg. 364. L'any 1851 es va suprimir la subhasta de la *sobreeixida* de l'aigua de la bassa per estar inutilitzat el dipòsit; i per conceptuar l'Ajuntament que l'aigua es una propietat de la finca, susceptible de vendre's, alienar-se o heretar-se.

⁴⁹¹ AMA, 006-001-c, 006-002-c, 1450-1481. Arxiu del comte d'Almenara, A21 Cap. núm. 29, fol. 103. Rotllo 02, 1582 pàg.283: "nombrar un Cequier para cerrar y abrir la balsa con 14 libras de sueldo". Rotllo 02, 1757, pàg.308: "Año 1757 balsa de riego arriendo por 6 libras y 10 sueldos anuales la operación obligatoria de abrir y cerrar la balsa".

⁴⁹² AMA, 006-001-c, 1457, Cequies fol . X, "Die XV del mes abryl any MCCCCLVII. Los honorables Ramon Pelegrí en Pere Albert fill seu Antony jurats de Almenara assignaren en Pere Llido veyh dela dita vila a temps de dit any a cequier e basser de la aygua de la dita vila per preu de cent reals pagadors la mitat al mig any l'altra mitat al cap del any los quals la vila li ha donat plegats en los termens damunt dits lo qual es tengut deteniment la basa e les aygues de regar segons acostumat se comenta a petició a XV del mes de abryl de MCCCCLVII. Die XXIII abryl MCCCCLVII. Los honorables en Armengol Clavell en Johan Argent jurats de la vila de Almenara en presencia del honorable en Aryq Armengol justicia dela dita vila/ e la major part del consell de aquella assignaren en presencia de en Pere Llido veyh dela dita vila per cequier o basser dela aygua de la dita vila a temps de hun any per cent reals/ los quals pagues la primera al mig any/l'altra mitat alla fi dit any/ en així convengut lo mig any aquell puxa demanar los li per als als jurats con la nos pera es puxa a la medida aquells als jurats/ e lo dit justicia los puxa excontar-los/ e aquell sia tengut / fermat e compliment los capitols dels dits aygues/ e puxa executar les penes en

s'arrenda el sequiatge de la bassa a En Pere Llidó a pagar en dues pagues una al mig any i l'altra al final. L'any 1461 els honorables En Pere Erau i En Bernat Simó jurats, per veu de corredor públic, arrendaren el sequiatge de la bassa al menor preu donat, a En Joan Mentida i En Joan Royo per temps d'un any, comptador del dia primer de maig, per cent cinquanta sous a pagar al cap de l'any⁴⁹³. L'any 1464 el justícia En Pere Serra, En Pere Albert i En Domingo Argent jurats amb veu de corredor arrendaren el sequiatge de la bassa a En Pere Llidó per preu de 30 reials de València, a pagar plegat, és a dir, una part al mig any i l'altra al final⁴⁹⁴. El 1465, els honorables Joan Erau justícia, i En Pere Erau i En Joan Praondo assignaren el sequiatge de la bassa novament, a En Pere Llidó, per cent sous a cobrar com era acostumat⁴⁹⁵. L'any 1466, els honorables En Pere Garó i En Francesc Pelegrí jurats, en públic encant arrendaren el sequiatge de la bassa a En Pere Llidó altra vegada, per preu de 6 lliures reials de València, en els termes acostumats⁴⁹⁶. El 1466 els honorables En Ariq Armengol justícia, En Domingo Argent i En Joan Erau jurats, assignaren sequier de la bassa a En Joan Argent per preu de 10 lliures⁴⁹⁷. L'any 1467 els honorables En Guillem Serra, Pere Llopis i En Pere Erau jurats, assignaren En Nadal a veu de corredor al menor donat, el sequiatge de la bassa per set lliures a pagar en els termes acostumats. El dia 28 d'abril de l'any 1470, els honorables En Pere Albert menor i En Bertomeu

aquell a quins pertenga/ es comença a permetir la dita basa dilluns a XXIII del dit mes de abryl del dit any. Die veneyt XXIII mes present y any anno de MCCCLVII justícia e jurats e consell assignaren per basser en Pere Llido veyh de la dita vila a temps de hun any començant lo primer dia del present mes de maig/ del dit any e / fenesent lo darrer de abryl del mes vynent per preu de cent trenta sous reals de valencia pagadors en dits termes los quals lils done plegats los dita vila/ los quals los ha de plegar lo peyter”.

⁴⁹³ AMA, 006-002-c, 1461, fol.26.

⁴⁹⁴ AMA, 006-002-c, 1464, fol.3, Los honorables justícia qui es En Pere Serra, En Pere Albert, En Domingo Argen jurats ab veu de fe de corredor qui per temps i perjus la bassa al menys donat lo sequiatge de la bassa a En Pere Llido l'any, per preu de XXX reals de València, a pagar unja part al mig any i altra a la fi d'any.

⁴⁹⁵ AMA, 006-02-c, 1465, fol.3, Los honorables En Joan Erau justícia de la vila de Almenara, En Pere Erau, En Joan Praomdo jurats de aquella, ab veu de Jaume Adul corredor qui per molt es subasta al menys donat, lo sequiatge de la bassa, jurare aquell a En Pere Llido, cents sous, a cobrar com es acostumbrat, al mig any i a l'atra part a la fi.

⁴⁹⁶ AMA, 006-002-c, 1466, fol.5, Los honrats En Pere Garó, En Francesc Pelegrí jurats, en públic encant arredaren lo sequiatge de la bassa a En Pere Llido per preu de sis lliures reals de València, per rebre la mitat al mig any i a l'altra a la fi.

⁴⁹⁷ AMA, 006-002-c, 1466, fol.6, Die XXIII los honorables en Ariq Armengol justícia e En Domingo Argent e En Joan Erau jurats de la dita vila de Almenara, assignaren en sequier de la bassa a En Joan Argent per preu de 10 lliures a pagar al mig del any. L'any 1466 es nomena l'elecció de sequier en un mateix anys a carrecs diferents.

Palana jurats, en presència i voluntat dels prohoms de la vila, assignaren per sequiers en públic encant a En Baptiste Blasco i En Joan Royo, veïns de la vila, per temps d'un any a preu de cent reials, set lliures, deu sous, 4 diners moneda reial de València⁴⁹⁸. El dia 21 d'abril de 1471, assignaren per sequier en públic encant a En Bertomeu Blasco i Blastofol Fuertes veïns de la vila d'Almenara, a un any, per preu de 180 sous moneda reial de València⁴⁹⁹. El 26 d'abril de 1473, els honorables En Guillem Pena i En Pere Garo jurats, amb la voluntat dels prohoms de la vila, lliuraren en públic encant el sequiatge al menor preu donat, i assignaren per sequier a En Bartó Blasco de Fuertes per preu de 10 lliures, 4 sous moneda reial de València⁵⁰⁰. El 25 d'abril de 1475, els honorables En Bertomeu Simó i En Navalón Argent jurats, lliuraren en públic encant el sequiatge, al menor preu donat, i assignaren per sequier a En Joan Royo per preu de nou lliures moneda reial de València en els termes acostumats⁵⁰¹. L'any 1476 els honorables En Bertomeu Palana justícia, En Pere Erau i En Guillem Serra jurats, amb el consell per voluntat d'alguns prohoms de la vila, arrendaren en públic encant el sequiatge de la bassa pel menor preu, a En Bertomeu Mentida llaurador de la vila d'Almenara, per preu de 140 sous⁵⁰². El 1477, els honorables En Llorenç Erau i En Pere Garo jurats, per veu de corredor públic, arrendaren el sequiatge de la bassa al menor preu donat, 8 lliures i mitja, a En Bertomeu Mentida, per temps d'un any, a pagar al cap de l'any del present jurament de fer bé i lleialment

⁴⁹⁸ AMA, 006-001-c, 1470, fol. 25, die XVIII a abril any MCCCCLXX, Los honorables En Navalons Argent e En Joan Erau jurats de la vila de Almenara en presencia per voluntat dels prohoms assignaren per sequieres a publich encant En Bastiste Blasco e En Joan Royo vehins de la vila de Almenara a hu any per preu de cent reals a cent com set lliures, deu sous, quatre diners, moneda real de València e juraren en poder dels dits honorables jurats com be et lealment si faran.

⁴⁹⁹ AMA, 006-001-c, 1470, Cequiers, fol. 25, Dimart a XXI de abril any MCCCCLXX los honorables En Pere Albert menor e dejus e En Bartomeu Palana jurats de la vila de Almenara en presencia ab voluntat dels prohoms assignaren per sequiers a publich encant, a En Bertomeu Blasco i Fuertes vehins de la dita vila de Almenara a hun any per preu de cent vuitanta sous moneda real de València, axi ço era acostumat, e fan los alardes soldada plegada jurats ere pals et sons justícia En Joan Erau de la vila de Almenara com be e lealment si fauran e donaran com los presenciats jurats e vila al dit En Bastofol Fuertes la dita soldada deu sous moneda real de València per sant Joan, lo dit ma en dels Macia ab lo dit En Joan Ximeno ab fuster nou donant aquelles en decina com la aygua o aygua fosen renviades e per lo sistar conegut lo dit En Joan Ximeno al fuster en estar dit sistar y les com aquell lo dit en Bastofol Blasso ab Fuertes.

⁵⁰⁰ AMA, 006-001-c, 1473, Sequiers, fol. 25

⁵⁰¹ AMA, 006-001-c, 1475, Sequiers, fol. 25.

⁵⁰² AMA, 006-001-c, 1476, fol. 22

l'administració del sequiatge davant de l'honorable justícia de la vila En Guillem Serra⁵⁰³. L'1 de maig de 1480, es va arrendar en públic encant el sequiatge de la bassa a En Bertomeu Blasco i En Joan Royo, per temps d'un any, per 130 sous⁵⁰⁴. L'any 1481, en presència de l'honorable N'Antoni Albert justícia, En Pere Erau i En Bertomeu Simó jurats, i per voluntat dels prohoms de la vila, es va arrendar el sequiatge de la bassa, a En Joan Mentida veí de la vila pel menor preu donat⁵⁰⁵.

ANY	SEQUIER	SOU
1457	En Pere	130 sous
1460	En Pere Llidó	
1461	En Joan Mentida En Joan Royo	150 sous
1464	En Pere Llidó	30 reials de València
1465	En Pere Llidó	100 sous
1466	En Pere Llidó i en Joan Argent	6 lliures i 10 lliures
1467	En Nadal	
1470	En Bertomeu Blasco i En Joan Royo	100 reials 7ll. 10s. 4d.
1471	En Bertomeu Blasco i En Bastofol Fuertes	180 sous
1473	En Bartó Blasco i En Blasco Fuertes	10 ll. 4 s.
1475	En Joan Royo	9ll.
1476	En Bertomeu Mentida	140 sous
1477	En Bertomeu Mentida	8,5ll.
1480	En bertomeu Blasco i En Joan Royo	130 sous
1481	En Joan Mentida	

Figura 94. Taula de sequiers de la bassa. Material inèdit.

Al costat Nord de la bassa es va edificar la caseta de la bassa de reg, emplaçada en el perímetre que va ocupar després, a principi del segle XIX, el molí nomenat del “Garrofa o de la Bassa”⁵⁰⁶. Aquesta caseta, servia per a

⁵⁰³ AMA, 006-002-c 1477, fol. 25

⁵⁰⁴ AMA, 006-002-c, 1480, fol.29

⁵⁰⁵ AMA, 006-002-c, 1481, fol.33

⁵⁰⁶ Rotllo 02, 1776, pàg. 323, bassa i caseta del guarda: “En 10 de febrero hay una sesion del ayuntamiento, el alcalde pregunta: ¿por quien de vuestras mercedez se ha consentido dar establecimiento baxo la balsa? Porque, añade el alcalde con indignación, como no tenia noticia del permiso otorgado supo con sorpresa que el 7 de febrero estaban derribando una caseta, que estaba emplazada en el perimetro del actual molino y que servia para guarecer el encargado de

protegir a l'encarregat d'obrir, tancar i netejar la bassa⁵⁰⁷. En la neteja de la bassa s'extreien els arrossegaments de terres que anaven caient en la bassa que s'utilitzaven en la construcció o altres menesters⁵⁰⁸. El consell de la vila arrendava la neteja de la bassa per quatre anys, feina necessària pel bé comú⁵⁰⁹.

Com hem esmentat abans l'aigua es considerava un bé del que es deduïa una contribució o peita, i aquesta s'arrendava en subhasta pública o “públic encant”. Els preparatius de l'arrendament de les regalies del comú de la vila, entre ells els sobrants de l'aigua de nit o sobreixida, s'iniciaven en el mes d'agost, com era costum en el poble⁵¹⁰. El Consell comunicava al missatger que abrir y cerrar y limpiar la balsa (este establecimiento o terratenencia había sido concedido por el regidor mayor Vicente Ferrer a Joaquin Melchor, escribano, para construir un molino (hoy derruido, que se llamo de la balsa). El único descargo que dio Ferrer es el que hablando con el escribano Melchor, le había dicho que “bien podia establecerse por cuanto, este se hallaba de regidor mayor; y concediendose por mi el dixo establecimiento, se obligaba a sacarme (sic) a paz y salvo de todos los dueños y perjuicios que resultaran por el tiempo presente y venidero se dispuso, o que el secretario registrara el libro de pechas y efectivamente en el de 1730 (folio 77) se vio, que las heredades que lindan con la balsa y acequia mayor son propiedad de la villa y particulares (fincas muy preciosas y convenientes) por lo cual protestaran todos de la concesión del Ferrer. Y acordaba que cesasen las obras emprendidas por el Melchor pero el 18 del mismo mes tuvo el consejo noticia de que el mismo Melchor le han establecido el callejón que linda con su casa a la derecha (sic), cuya negativa opone el mismo Ferrer y dice que el mismo escribano lo ha inscrito de su puño y letra en el libro de pechas. El regidor 4º (sic) expone que dicho callejón ha servido y sirve desde inmemorial de entrada y salida de la villa, igualmente para dar curso al agua pluvial que sale por el portal, así, como en ocasiones de apartamiento de la tropa que transita por el camino real, para descanso de algunas jornadas de presidiarios que transitan para ser conducidos a las cárceles, se oponen y protestan dicho establecimiento: 1º por haberse denegado igual pretensión a otro vecino el año anterior; y 2º por haber inscrito el mismo Melchor y no el fiel de hechos del Ayuntamiento”.

⁵⁰⁷ Rotllo 02, 1776, pàg.323, transcripció de la sessió de 10 de febrer de 1776 de l'Ajuntament d'Almenara referent a l'establiment d'un molí a Joaquin Melchor en la bassa de reg. Aquesta caseta de l'encarregat de la bassa va ser derruïda el 7 de febrer de 1776. Ubicació de la caseta es descriu en rotllo 02, 1818, pàg. 347, la mateixa que el molí de la bassa.

⁵⁰⁸ AMA, 006-003-C, 1700, Llibre del consell de la vila de 1700. Rotllo 02 pàg. 251 any 1700. Un exemple es troba documentat: “Año 1700, balsa de riego: autorizan a los jurados de Benifairó (en los Valles) para que puedan utilizar la tierra que se extrae de la balsa en la operación de la limpieza, pero esto con la condición de que sea de la que este ya removida, sin permitir que caven, bajo la multa de tres libras valencianas. El permiso sera tan solo duradero hasta que terminen las obras del campanario de aquella Iglesia”.

⁵⁰⁹ AMA, 005-21-C, 1614 «Acord del consell general per la neteja de la bassa per el bé comú, per la salut de tots i per oració dels regadors, i que aquesta neteja se arrende per pagar-la amb la recaudació del redelme de fruita. Que se arrende per temps de quatre anys amb capítols ordenadors per los jurats, obligació cada any de donar al sindic en dos pagues».

⁵¹⁰ Rotllo 02, 1828, pàg. 350, Llicències de brossa i aigua: “En febrero llamo el Ayuntamiento a los vecinos más ancianos, que fueron Cristobal Royo, Franco Roldan y Vte Guerri mayor, para que manifestasen desde que epoca databa la costumbre de conceder licencias de broza y sobrantes de agua de esta villa manifestando que desde el año 1815 se establecian dexas licencias; pues recuerdan que aquel año se fabrico el sello o cuño para sellarlas; que solo en

anunciara la subhasta pel terme i els pobles propers per indicar el dia, l'hora i el lloc on haurien d'anar els interessats. Així doncs, el 15 de setembre, a les 8 del matí, tots els interessats es reunien davant de la casa de la cort de la vila d'Almenara com era costum i es dictaven les condicions de la subhasta de les regalies de la sobreeixida i llicències de brossa, per a després donar inici a la subhasta. La primera condició ressaltava el temps de duració de l'arrendament, havia d'iniciar-se el primer mes de gener pròxim i finalitzar a desembre del quart any. La segona condició, disposava que la quantitat amb què l'arrendament havia de quedar rematat havia de ser satisfeta al depositari per tributs vençuts. La tercera condició comunicava que l'agutzil s'havia d'encarregar d'adjudicar l'aigua entre els interessats en l'arrendament, feines que s'havien d'iniciar tots els dies a les set del matí davant la casa capitular de la vila. La quarta, en cas de no poder fer-se càrrec l'arrendatari de l'arrendament per una causa justa, hauria de fer-se càrrec l'arrendador, del reintegrament del preu del remat. La quinta condició, l'arrendatari havia de fer-se càrrec de netejar la séquia, des de l'Arquet (fig.29) fins al sistar de la font. La sisena condició disposava que, per evitar les afanades de l'aigua, sosa, brossa o destrosses en la séquia, es permetia a l'arrendatari que anomenara zeladors a l'efecte, aquests no havien de tenir cap càrrec públic a no ser que, ho aprovara el consell. El sèptim apartat regulava que l'arrendador sols utilitzara l'aigua per al reg de les terres de la vila. El huité, estipulava que l'arrendament seria a sort conseqüentment, l'arrendador no tindria dret a demanar cap rebaixa en la quantitat en què es verificara el remat. La novena i última condició feia referència a les llicències per adquirir brossa. Es comunicava que els veïns podien extraure amb cavalleries i carros la sosa, brossa que necessitaren per al seu consum excepte per vendre. Sols una carretada diària quedant lliures d'açò, aquella que s'extraguera amb cavalleries per a vendre-la als pobles limítrofs. Tots aquells que la vengueren sense la llicència de l'arrendador serien penats

1821 se expendieron dexas licencias, utilizandose solo dos o tres meses (sic) en 1822 no se concedieron por haber escasez de broza y necesitarla el comun de los vecinos para su consumo que anteriormente se daba licencia verbalmente: era para la llamada "garrón o gorrón" destinada a fabricar techos de barracas en la huerta valenciana. Que los sobrantes de agua, se han utilizado desde immemorial, si bien en algunos años no han producido ingresos, por ser escasa la fila por la sequia imperante y en algun otro, por la abundancia de lluvias copiosas".

amb multa de trenta reials valencians⁵¹¹.

Després de dictades les condicions i reunits tots els components de la cort, el missatger dirigia la subhasta de l'arrendament de l'aigua de la “sobreeixida” i la llicència de brossa. Aquest publicava les distintes postures de la subhasta amb ordre de no rebre'n cap si no arribava a cobrir-se les dues terceres parts de l'arrendament. Finalment, si al tercer avís la licitació sobrepassava les dues terceres parts del preu i no es reclamava el dret a una quarta licitació, finalitzava el remat i s'adjudicava la sobreeixida⁵¹².

La sobreeixida d'aigua que es produïa de nit al voltant de la bassa, permetia que cresqueren canyes i altres plantes en la zona. Aquestes canyes de vegades també eren subhastades pel consell (de manera independent a la llicència de brossa) per a aconseguir beneficis extraordinaris per al municipi, quan era necessari⁵¹³.

3.1.2 El manteniment del sistema hidràulic.

A partir del segle XVI, es troben documentades algunes obres d'infraestructura hidràulica, per al manteniment de les séquies i la realització de millores en el sistema hidràulic. El manteniment del sistema hidràulic i el bon ús de l'aigua era de primera importància i la seua regulació es descriu en els furs i ordenances municipals. Els sequiers i guardes del camp s'encarregaven de supervisar i vigilar el bon funcionament de tot el sistema i de comunicar les irregularitats per a aplicar les penes⁵¹⁴. Així doncs, el robatori

⁵¹¹ AMA, 44-44-00-c

⁵¹² AMA, c-44-44-00, «Ordenances arrendament de les sobreixides del aigua i herbatge». AMA, 006-23-C, 1789, fol. 15, «Venta agua sobreixida quaderno para arriendo de lo que importare a la sobreixida en el corriente año».

⁵¹³ L'any 1705, per augmentar els ingressos per a l'edificació de la nova església (1721), disposaren els Jurats, entre altres mesures: “que se subhasten les canyes de la bassa”.

⁵¹⁴ «Guardes horta dehuen ser cregut per son sacrament».

d'aigua era una de les actuacions més vigilades amb penes de 60 sous⁵¹⁵, no obstant estava permès aprofitar les aigües perdudes dels llocs veïns o aquelles aigües que sobraren i el propietari no volia⁵¹⁶. També havien de mantenir la neteja dels canals. Els regants havien de netejar els braços en hivern cada 10 dies i en estiu cada 8⁵¹⁷. I una vegada a l'any calia netejar totes les séquies del sistema⁵¹⁸. Els sequiers havien de supervisar el bon estat de les séquies i en cas de necessitar reparacions informar el consell per efectuar les obres⁵¹⁹. En 1529, es realitzen unes obres en la séquia Major, a la partida de sant Joan: “paga per mitja dotzena de cabassets per obrar lo roll de sant Joan, 5 diners”. “Ídem al mestre per fer lo roll de sant Joan, 4 sous”. En 1530 es documenten obres en la séquia Major: “Acequia maior si es degut per dos dies vaga en fer la cequia maior 3 sous”. La séquia Major va necessitar de reparacions contínues pràcticament fins a la construcció d'una séquia més nova i paral·lela en el segle XX⁵²⁰.

A les ordenances municipals s'establia l'obligació de netejar la séquia Major quatre vegades a l'any, per ser l'aigua d'ús dels veïns de la vila. La séquia havia de netejar-se fins al lloc anomenat “Clot” inclòs, amb advertència dels regidors que es descuidaren⁵²¹. Igualment, la feina de neteja i cura de totes les séquies del terme se subhastava, coneguda amb el nom de *la monda*, amb obligació de practicar-la 4 vegades a l'any⁵²². Era una obligació dels regidors de la vila procurar la neteja de la séquia de Recotxa i controlar que les seues

⁵¹⁵ «Aygua qui furtara pera regar de les cequies, incorre en pena de sexanta sous».

⁵¹⁶ «Aygua que naixen lo camp de algu, no la poden pendre los vehins mentres aquell la haura menester».

⁵¹⁷ «Cequier dehuen fer scombra los braços als hereters dins deu dies en lo ivern y dins huit dies en lo estiu y si dins temps nou faran, que facen los cequiers y ho facen pagar en doble als hereters».

⁵¹⁸ «Cequiers una vegada en lo any de sol a sol dehuen scombrar y netejar les cequies».

⁵¹⁹ «Cequier ningu deu trencar, ni pendre aygua de aquelles fora temps, sots pena de sexanta sous», «Cequier i cavacequiers deu anar sobre les aygues a reconeixer les cequies».

⁵²⁰ Rotllo 02, 1752, pàg. 304. «Acequia mayor en vista de que se desperdiciaba mucha agua de esta acequia se hicieran partidores de piedra en los rollos que lo necesitaran y que se coloquen cadiretes de madera».

⁵²¹ AComAlm, A21, «Ordenances de la vila d'Almenara 1722», fol.103, cap. núm. 30.

⁵²² Rotllo 02, 1735, pàg. 291, «Es va subhastar *la monda* per 16 lliures i 10 sous».

aigües sempre estigueren corrent fins al roll del Chincheler. Aquests, havien de vigilar també, que ningú agafara aigua d'aquesta per a cap ús, fins a sobrepassar dit roll⁵²³. Estava prohibit llavar la roba, netejar budells o altres coses que embrutaren l'aigua des de l'abeurador amunt, baix pena de 15 sous⁵²⁴. També, en la font de la Bota es prohibia rentar la roba⁵²⁵. L'aigua de la séquia havia d'estar neta perquè era utilitzada per al consum humà, per als animals i per als cultius. Es dictaven mesures semblants cada cert temps sobre aquests menesters⁵²⁶. Igualment, per a no obstaculitzar les séquies, no estava permès el trànsit de bagatge per aquestes, baix la pena de 26 sous cada vegada⁵²⁷

3.1.3 La cisterna.

El 24 de febrer de 1648 es va acordar construir una cisterna pertanyent al mateix sistema hidràulic de la séquia Major i ubicar-la al lloc que determinaren persones experimentades, perquè: “en la present vila tots els anys en lo estiu esta molt calenta laygua lo que causa grans danys a la salut de les persones, determinem que es fasa una cisterna para el qual efecte nomenem administradors”. Per fer front a les despeses d'aquesta construcció es va establir un impost sobre la seda. Però el 4 d'agost, trobant-se impossibilitada la vila per poder afrontar tantes despeses, solucionaren que els diners trets de la seda, que pensaven vendre per realitzar aquella millora, s'invertiria a fer el

⁵²³ AComAlm, A21, «Ordenances de la vila d'Almenara 1722», fol.104, cap. núm. 33.

⁵²⁴ AComAlm, A21, «Ordenances de la vila d'Almenara 1722», fol. 104, cap. núm. 31.

⁵²⁵ Rotllo 02, 1703, pàg. 261.

⁵²⁶ L'any 1700 el consell prohibí que les dones escuraren les vaixelles en cap part de la séquia, sota multa de 5 sous.

⁵²⁷ AComAlm, A21, «Ordenances de la vila d'Almenara 1722», fol. 104 (cap. núm. 32). Segons ens comenta Cebrián, l'antic safareig del poble era l'actual abeurador, el llavaner actual ubicat al costat del molí, es va construir en 1740 i es va decidir que l'antic funcionara com abeurador per al ramat. A l'hora de llavar la roba o rentar els plats, existien unes normes establertes i inalterables que totes les dones havien de complir. El safareig està dividit en tres trams i cadascú dels trams s'utilitzava específicament per a un menester: el primer tram era per llavar la roba, el segon tram per rentar els plats i el tercer tram més pròxim a l'eixida de l'aigua, s'utilitzava si hi havia un malalt a casa.

dosser i les cortines per l'església, a manament del senyor rector i Jurats. En 1651, el Consell determinà que començaren les obres del pou de la cisterna, comissionant al síndic, perquè cercara 500 lliures a cens, amb què es contribuiria a les despeses de la millora que havia de fer-se, amb gent pagada. El mes de maig, acorden que es continuen les obres i admeten les condicions de l'obrer Vicente Mir de 2.100 lliures, de la següent manera: “750 per la mà d'obra, i el restant pel percebut”. Si no apareixia ningú que fera l'obra per menys diners, per aquest motiu, es subhastaren les obres de la cisterna al millor postor el diumenge de Rams (2 d'abril) i, al mateix temps, s'autoritzava per poder demanar en préstec “quant diners es necessiten”. Fracassa de nou el projecte de la construcció de la cisterna, i la calç és utilitzada per obrar l'hospital. La resta es distribueix entre els veïns de la vila a 7 sous el cafís. Finalment, l'any 1652 s'accepten totes les despeses fetes de la cisterna i reben les obres concloses⁵²⁸. Aquesta es va construir en el carrer de la Cisterna, extramurs del poble però pròxim a ell⁵²⁹. Va estar en ús fins al segle XX, moment de la seua destrucció per la construcció del mercat municipal⁵³⁰.

⁵²⁸ Es documenten obres posteriors en la cisterna AMA, 42-80. 1783, «Colecta de jornales para limpiar la asequia y maniobra de sisterna, siendo regidor Andrés Corell».

⁵²⁹ En 1703, el consell d'Almenara decideix idear alguna fórmula perquè entrara l'aigua provinent de la Font de Quart dins de la vila i, tenir dotació d'aigua corrent. Fins aquest moment, la gent, en cas de setge, s'abastia de l'aigua de la pluja amb aljubs i basses particulars, ja que els dos pous de la vila estaven cegats: un per les proximitats al Fossar, o cementeri, a la Plaça Vella, i l'altre es va cobrir anys després de l'ampliació de la Plaça Nova o del Palau. El dia 16 de juny “donen poder y facultat a Ignacio Escrivá per a tantejar, si tindrà forma el entrar laygua en lo carrer machor”.

⁵³⁰ Elements fora del sistema hidràulic eren les sènies usades per elevar l'aigua. Desconeixem les sènies que existien en el poble durant l'edat mitja i moderna, però Cebrián ens informa de l'existència de dos, documentades en el segle XIX: “En aquesta època (1879) hi havia una gran sequera (sessió del 2 de novembre) que va durar 10 mesos. La font de Quart, tan cabalosa, va deixar de fluir; tan sols el denominat ullal del Poble donava una menuda bassa que no podia córrer. Els veïns d'Almenara s'assortien de les sènies (hi havia dos solament) i l'horta es va quedar sense cultiu. Hi va haver molta penúria i tant sols l'arròs i el secà, aquest darrer en menor mesura, sostenien una mica l'alleujament de tanta necessitat pública. Després, la pluja va afavorir, però, a conseqüència de la sequera, els molins i la séquia sofriren grans danys. Finalment, l'Ajuntament demanà al Governador Civil de Castelló que comissionara els pèrits provincials, perquè informaren sobre les reparacions i obres necessàries. Vingué l'arquitecte i es va fer amb la séquia el que es va poder. La sequera fou tan gran que la gent de la vila bevia de la sènia de Galmés. Va acordar l'Ajuntament obrir el pou de l'antiga plaça del Palau (descobert en 1838 pel comandant del Castell, que volia obrir un pou en cas de setge de la vila). Actualment es conserva la sènia de Quicot en el camí de la Tellola, del segle XIX.

3.1.4 Els molins.

L'aigua que conduïa la séquia Major, era la força motriu que feia funcionar tots els molins hidràulics que a més, pertanyien al senyor. Per aquest motiu es disposaven al voltant del tram que seguia la séquia.

En el segle XV es documenten els següents molins hidràulics en La Llosa i Almenara (fig.95).

MOLINS	ANY	TERME	PARTIDA	SISTEMA HÍDRIC
Molí de Xeu-xeu	Abans de 1500	Almenara	Alfara	Font de Quart
Molí d'en Joan	1457	Almenara	Dels Molins	Font de Quart
Molí d'embosch	Abans de 1500	Almenara	Embosch	Font de Quart
Molí de Monfort	1468	La Llosa	Carcau	Font de La Llosa

Figura 95. Taula de molins del segle XV. Material inèdit.

En el segle XVI es conserven les descripcions i característiques dels molins en els diversos actes de possessió del senyor comte. En aquests documents notariais, els càrrecs públics de la vila i testimonis acompanyaven al comte en la visita de les seues possessions i els immobles apareixen descrits. En ells es documenta: l'almàssera o molí d'oli (analitzada a part per no formar part del sistema hídric i ser un molí de sang) i el molí de la vila, ambdós situats a la partida de la Canal, el molí fariner situat en la partida del Molí de Baix, i el molí fariner situat a la partida del Molí de Dalt. Mentre que a La Llosa només es documenta un molí senyorial i amb obligació de fer ús de l'almàssera d'Almenara (fig.96).

MOLÍ	TERME	PARTIDA	SISTEMA HÍDRIC
Molí de la senyoria	Almenara	La Canal	Font de Quart
Molí de Dalt	Almenara	Pla de Molins	Font de Quart
Molí de Baix	Almenara	Pla de Molins	Font de Quart
Molí de la senyoria	La Llosa	El Carcau	Font de La Llosa

Figura 96. Taula de molins hidràulics en el segle XVI. Material inèdit.

El Molí de la senyoria d'Almenara apareix documentat el 31 de desembre de 1527. Any que es nomena un arrendament per part de Na Isabel de Proixida del molí d'Almenara amb les terres a ell annexades i l'aigua que li pertany, per 30 lliures moneda reial de València durant tres anys, a pagar en sant Joan de juny, a dos veïns de la vila Antonio Armengol i Joanes Pelegrí velluter⁵³¹. L'any 1642 Bernat Durà és l'arrendador dels molins d'Almenara⁵³². El molí s'ubicava a la mateixa partida que l'Almàssera, en el camí del Molí al costat de parcel·les de cultiu, i comptava amb una mola⁵³³.

Els altres dos molins documentats es trobaven ubicats en el camí dels Molins un anomenat de Dalt i l'altre de Baix. Situats un a l'inici del recorregut de la séquia Major a l'entrada del municipi d'Almenara des de Benavites i l'altre al costat del barranc de la Rambleta. Estan situats on la séquia Major té més alçada, podien optimitzar els salts elevats i encaixar les séquies a tot el recorregut. Els dos eren molins fariners i d'una sola mola, i s'arrendaven cada quatre anys⁵³⁴:

“Molino del termino de la villa de Almenara y partida que llaman del molino de Abajo, e passo a un molino harinero situado en

⁵³¹ AComAlm, 25-06, any 1527 “Arrendament del molí d'Almenara de les terres annexes y del aygua”.

⁵³² AComAlm, 25-12, 01/04/1642.

⁵³³ AComAlm, 23-16, any 1736, fol. 110-113 “Possesión de tierras en la partida comunmente nombrada del camino del Molino... se constituyó en una pieza de tierra comprendida de dos cahizadas poco más o menos, o lo que fueren, de olivar y algarroveral sitas en dicho termino partida del camino de Molino, que linda con tierras de los herederos de Miguel Llosar, con tierras de Antonio Muñoz y con tierras de Pasqual Ruiz”.

⁵³⁴ AComAlm, 26-32, «Condicions d'arrendaments de la vila d'Almenara i la baronia de La Llosa». AComAlm, 27-17, 1662-63, «Memòria dels actes rebuts per Geroni Boades notari rebut que han de pagar els condes per escritures» fol. 3, Ítem per la gratificació de l'arrendament fet del molí a Pere Lledesma dit dia 1 l. 2 s.

dicho termino y partida (partida del camí dels molins o salinera.) intitulado molino de abajo... le introdujo en dicho molino, el qual se paseo por el, mando a Domingo Romeu, su actual arrendador hiziese correr la muela, y movida de allí a poco rato la mando parar, como se executó assí, hizo salir a dicho arrendador cerro y abrio las puertas; y consequentemente introdujo al mismo senyor apoderaro en las tierras de huerta annexas a dicho molino, que serán como dos jornales, poco mas o menos o lo que fueren, quien se paseo por ellas, rompio ramas de los arboles, esparcio tierra por el ayre, e hizo otras demostraciones, en señal de la verdadera, real i actual, corporal possession.(...)”

“Possession del molino de Arriba en el termino villa de Almenara y partida del molino de Arriba... passó a un molino harinero situado en dicho termino y partida intitulado el molino de arriba y tomo de la mano a dicho señor apoderado le introdujo en el expresado molino el qual se paseo por el, mando a Vicente Blach su actual arrendador, hiziese correr la muela y movida , de allí a poco rato le mando parar... cerro y abrio las puertas... se introdujo en las tierras annexas que seran como dos cahizadas tierra, poco mas o menos, quien se paseo por ellas, rompio ramas de los arboles, arranco yerbas⁵³⁵”.

⁵³⁵ AComAlm, 23-16, 1734, «Acte de Possessió de la Vila d'Almenara».

Figura 97. Restes del molí de La Llosa.

El molí de La Llosa es documenta en la carta de població de La Llosa de 1610 (fig. 97). Els veïns de La Llosa tenien l'obligació de moldre tot gènere de gra que es collira en el terme al molí fariner de La Llosa. Si no estava en ús, haurien de moldre als molins fariners del senyor ubicats a Almenara. La pena per contravenir les ordres era de sis lliures. Igualment, els vassalls tenien obligació de fer l'oli a l'almàssera de la vila d'Almenara pagant el dret ordinari i acostumat, sota pena de vint-i-cinc lliures i refer el dany que hagueren causat al senyor per elaborar l'oli fora de l'almàssera senyorial⁵³⁶.

El senyor comte arrendava els molins cada quatre anys o segons contracte a aquell que creguera convenient⁵³⁷. Els moliners havien de replegar el gra pesat i tornar la farina també a pes, a màquila, per aquest motiu es nomenaven molins maquilers⁵³⁸. Estava prohibit moldre dissabte de vesprada i diumenge amb pena de perdre tota la moltura⁵³⁹.

⁵³⁶ AComAlm, A21, «Carta de poblament de La Llosa 1610», capítol 25-26.

⁵³⁷ “Molins se podran arrendar a qui sulla”.

⁵³⁸ “Moliners dehuen rebre lo forment a pes y tornarlo a pes”. “Moliner dehuen pendre lo forment a pes y tornarlo farina a pes pagant lo que faltara y sia pes franch y lo caminal del moli sia hu y sancer y de aquell a la mola sols hi haja un dit”. MESADO OLIVER, N., “Los molinos de Burriana”, pub. *Burriana en su historia*, T.I, Ajuntament de Burriana, 1987.

⁵³⁹ “Y si moldra des del dia del disapte a pres tocat a vespres fins al diumenge tocades vespres perda lo que aquell dia haura hagut per molatura. Y prenguen per la molatura, del forment la setsena part, del panis y mill la quinquena part, del ordi la tertzena part y no mes, mas menys fi y no la prenguen en diners sots pena de cert florins”.

3.2. L'agricultura. Tipologia de la terra.

En els segles XIV i XV en el terme d'Almenara i La Llosa es documenten els cultius de terra campa, vinya, hort, figueres i oliveres. En la zona de marjal es cultiva l'arròs, el sucre al costat de cultius d'horta, safrà, etc. En el segle XVI es produeix un augment del cultiu de la morera en els dos termes.

Aquests cultius es troben distribuïts entre les diferents zones agrícoles: Les zones de secà en el municipi d'Almenara es troben ubicades al Nord de la séquia Major, al voltant dels camins de Sogorb, barranc de Talavera i el barranc de l'Arquet o Benicalaf i en els vessants de muntanyes i tossal, principalment la muntanya del Castell, més pròxima a la població, tant pel vessant Nord com pel Sud, la Pampa, la Corona i la Rodana⁵⁴⁰. En La Llosa les parcel·les de secà se situen a l'Oest dels braços de la séquia Major i al voltant del camí Reial, i els que van cap a l'interior el camí a la Vall, Sogorb, el barranc de la vila i els vessants de muntanya de Villargut, Alpinach, la muntanya dels Mollons i la del Colmenar, en la zona del Rajolar. Aquestes zones de secà, no sols eren utilitzades per l'agricultura de secà sinó també, es compartia l'àrea amb altres activitats. Una d'aquestes eren les zones d'emprius o usos comunals donat que aquesta àrea abasta les zones de boscos que facilitaven llenya, resina, bolets, entre d'altres, i les àrees de garriga amb gran quantitat de plantes medicinals (camamilla, til·la, timó, te) i zones perfectes per a ubicar l'abellar. Així mateix, aquesta zona de secà propera a les àrees de marjal, eren utilitzades per la pastura de la ramaderia com el bovalar.

⁵⁴⁰En la Rodana es documenta la zona dels abellars, segons el llibre d'arrendament del comtat d'Almenara de 1699.

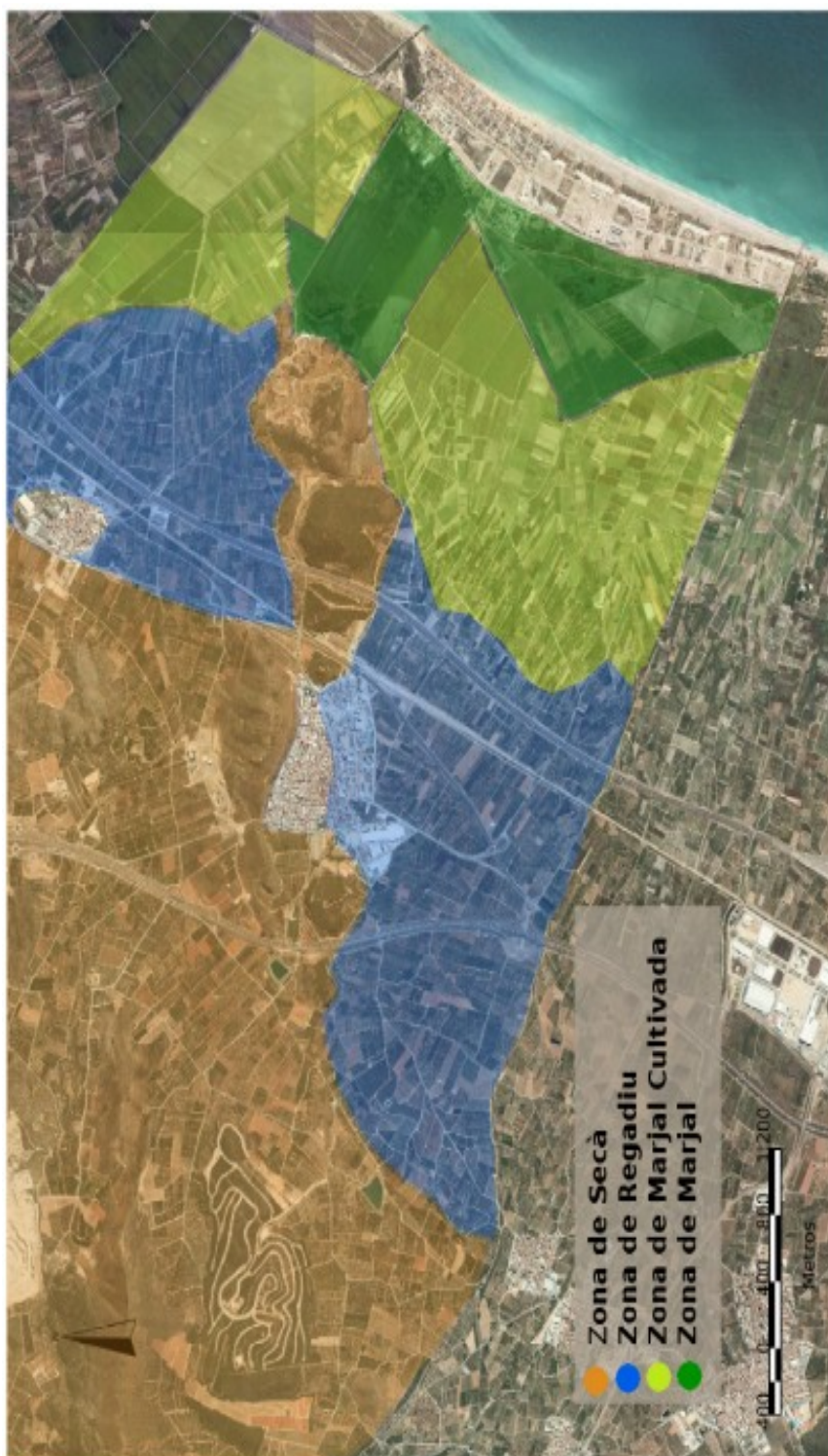

Figura 98. Mapa de la tipologia de la terra. Material inèdit.

El regadiu abasta les àrees irrigades per les séquies mares, braços, séquies i sequiols que s'estenen en diverses partides en la zona de la vall d'Almenara: Pla dels Molins, Rambleta, Talponar, Alfara, Baixà del Moro, la

Murtera, l'Alberca, Rafalells, Colomer, la Sort, els Biscaïns, la Cossa, la partida del Camenyo. A La Llosa abasta les partides de: el Carcau, zona del roll de l'Hort, El Llavaner, la Plaça, la Roca, l'Assutzena, Randera, Veleta, el Pla de La Llosa i la Ràpita.

L'àrea de marjal compren les àrees cultivades, les àrees fangoses i els Estanys. Les àrees cultivades són la marjaleta de la Bóta i la marjaleta del Cantero ubicades entre les partides de l'Alter, la font de la Bóta, la Martina, Aranda, el Pantà, els Térmens i d'Encarròs. Més a l'Est se situa la Tellola i Trepitge, Ricard, Els Oms, el Pontarró, Oriola, els Escorredors, el Bovar, Alpotró, Llorencet i el Racó. En les àrees fangoses i inundades estan les partides de Calamocs, els Estanys i la Ponderosa. La zona de marjal de La Llosa compren els Pouets, la marjal d'Eixeruca, Cervera, Palafanga i Calçada. La zona Oest de la marjal de La Llosa on s'ubiquen els Pouets i Eixeruca és una zona que en les fonts documentals del segle XIV es descriu com a una àrea inundada. Entra la possibilitat que en el segle XIV aquesta gran àrea estiguera inundada a temporades, permetent el cultiu d'una gran zona d'aquesta partida. Ja que la documentació que disposem d'aquesta zona en 1699, descriu la marjal de *Xeruca* amb cultius d'horta i arbres fruiters.

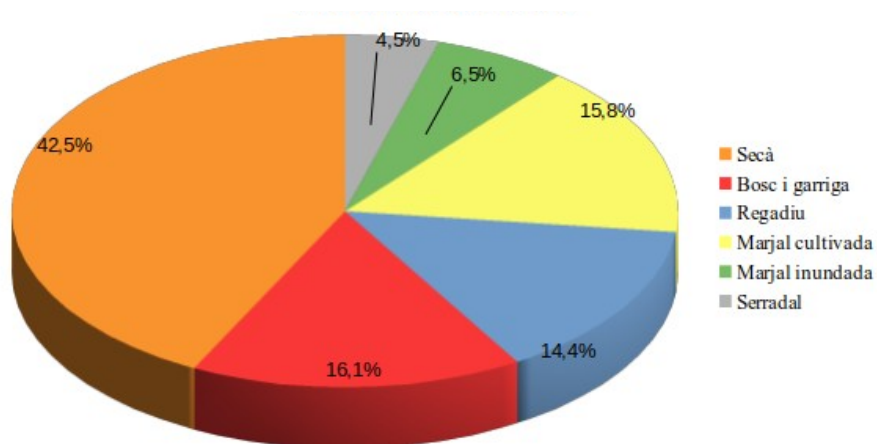

Figura 99. Croquis de tipologia del terreny. Material inèdit.

La superfície de terreny que ocupa la zona de secà és de 1.870 hectàrees d'aquestes 709 bosc i garriga. La zona de regadiu 635,14 hectàrees, la zona de marjal cultivada 696,06 hectàrees, la zona de marjal inundada 286,8 hectàrees, el Serradal 200 hectàrees, actualment àrea urbanitzada, 65 hectàrees. El total és 3.728 hectàrees com podem observar en la representació gràfica (fig.99). La documentació d'aquesta època sobre l'agricultura és breu i poc descriptiva però ens ha permès la realització d'aquesta taula de productes agraris que apareixen documentats en els termes (fig.100).

TIPOLOGIA DE CULTIU	ANY DOCUMENTAT	PARTIDA	TIPOLOGIA DE TERRA
Terra campa	1365	Rafalells	regadiu
vinya	1365	Pla de La Llosa	regadiu
hort	1386	Rafalells	regadiu
sucre	1458	Terme	regadiu
forment	1465	Terme	vega
blat	1465	Terme	vega
fesols	1465	Terme	regadiu
oliveres	1468	Ràpita	regadiu
figueres	1568	Ràpita	regadiu
ordi	1481	Terme	vega
garroferes	1476	Terme	secà
cotó	1486	Terme	secà
moreres	1500	Fossar	secà

Figura 100. Taula de productes documentats en els segles XIV- XV. Material inèdit.

3.2.1- Els cultius de les terres de regadiu i secà.

A- La terra campa.

La tipologia mencionada com a terra campa inclou molts tipus de cultiu, majoritàriament del tipus de granídes com el forment, blat, ordi⁵⁴¹, palla, alfals, farratge, lli, cànem, etc.⁵⁴². A més, permet la combinació amb altres cultius: garroferes, figueres, amb distints arbres fruiters. Així mateix, es

⁵⁴¹ AMA, 006-002-C, 1450-1482, Llibre de consell de la vila, es documenta l'ordi, el forment.

pot cultivar al regadiu o al secà. Referent als cultius de secà es troben distribuïts pel terme de manera més lliure perquè no necessiten aigua i consegüentment poden estar lluny de les infraestructures hidràuliques. Així i tot, els documents del segle XIV i XV que es conserven i descriuen parcel·les amb aquesta tipologia de cultiu se situen en la partida dels Rafalells en el terme d'Almenara i la partida de la Ràpita ambdues àrees de regadiu. A Rafalells es documenta l'any 1365, en el testament de Berenguer Clavell:

Campi terre quem habeo in termino de Rafalls franqum et quitium sicut confrontatur ex una parte cum terra Fransisi Juan, alia cum via veteri, alia cum terra Berengariy y Anthoni de Olzina et cum margine diversorum heterrerorum sub ali vero modo et conditione quod si Petrus Clavell filius meus et heres infrascriptus petierit aliquid in dicto campo de Rafalells ratione herencie senlegati quam Raymunda Soros sua liliaque quod in tali casu dictus heres meus teneatur dare predicto Jacobo Clavell mille solidos in denarus etiam dimito predicto Jacobo Calvell⁵⁴³.

En el text es descriu com Berenguer Clavell té un camp de terra en la partida de Rafalells (partida pròxima a la població per on passa la séquia Major) que confronta per una part amb terra de Francesc Joan, una altra amb via vella, altra amb terra de Berenguer i d'Antoni d'Olzina.

A la partida de la Ràpita, a La Llosa, l'any 1468, es documenten 35 parcel·les de cultiu de terra campà, de distints propietaris. Disperses entre els camins, el canal i les séquies de la zona. En aquests documents es nomena a aquesta tipologia, simplement, com a «terra» o no es menciona res, en contraposició en els casos quan trobem vinya, figueres, hort, etc., que sempre es destaca el tipus de cultiu. Les mesures dels camps s'anomenen com a

⁵⁴² El panís, documentat en Rotllo 02, 1584, pàg.185: “panís 5 lliures el cafís, en 1651 a 7 lliures, 10 diners el cafís (Rotllo 02, 1651, pàg. 228), l'any 1691 a 2 lliures el cafís (Rotllo 02, 1691, pàg. 245), l'any 1692 a 2 lliures, 10 sous el cafís (Rotllo 02, 1692, pàg. 246).

⁵⁴³ Arxiu Parroquial d'Almenara, Testament de Berenguer Clavell, 1365.

“pedaset” de terra, tros de terra i jovada. En tots els camps anotats s'ha de pagar el terç del delme al benifet de la Ràpita i el cens, que varia de 13 a un sou més, la fadiga i el lluíisme, en la festa de Nadal tots els anys⁵⁴⁴.

“Trobandlo Ledeió Serra Per[e] Erau fill e Per[e] Erau Trobandlo moro de La Llosa confessa en presència dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any al benifet de la Ràpita/ tretze sous censals cascun anys en la festa de Nadal fadiga e lohisme a ters de delme per Almenara sobre una jovada de terra/ a partida la jovada dels Clavells així com afronta en un costat -Fransi i la viuda de Fransi⁵⁴⁵”.

“Pourybes moro de La Llosa, ...al benifet de la Ràpita cascun any/ en la festa de Nadal, quatre sous censals fadiga e lohime/ e ters de delme per Almenara sobre pedaset de finca 10 dir[] 60 l[l]iu[r]es⁵⁴⁶”.

“Hmyta la viuda, mora de La Llosa, confessa en presència dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any en la festa de Nadal fadiga e lohisme e ters de delme al benifet de la Ràpita hun sou sis diners censals per Almenara sobre⁵⁴⁷”.

El forment era un dels productes de primera necessitat. Luís Cebrián Mezquita documenta el seu preu en les seues transcripcions de l'arxiu: L'any 1515 una barcella costava 4 sous i 2 diners⁵⁴⁸; el 1528, 3 sous 4 diners la barcella⁵⁴⁹. L'any 1579 es venia el cafís⁵⁵⁰ a 6 lliures⁵⁵¹. El 1580 el seu preu va

⁵⁴⁴ En el Capbreu de la Ràpita de 1468 es documenten diverses parcel·les de terra campa en els fols: 6 (3), 11 (8), 19 (16), 20 (17), 21 (18), 22 (19), 23 (20), 24 (21), 25 (22), 26 (23), 27 (24), 28 (25), 29 (26), 30 (27), 31 (28), 32 (29), 33 (30), 34, 35, 36, 37, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 58, 49, 55, 51, 56, 50, 52.

⁵⁴⁵ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 6 (3).

⁵⁴⁶ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 21 (18).

⁵⁴⁷ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 36.

⁵⁴⁸ Rotllo 02, 1515, pàg. 151, blat, una barcella, 4 sous 2 diners.

⁵⁴⁹ Rotllo 02, 1528, pàg. 158, blat, barcella, 3 sous, 4 diners. Rotllo 02, 1531, pàg. 160, Blat, barcella, 3 sous 4 diners. Rotllo 02, 1532, pàg. 161: Blat una barcella 3 sous i 4 diners.

⁵⁵⁰ El cafís és una antiga unitat de mesura de capacitat per a sòlids, cereals principalment. Un cafís equival a 24 barcelles.

⁵⁵¹ Rotllo 02, 1579, pàg. 182: cafís de blat es ven a 6 lliures.

augmentar en el mateix any de 7 lliures 15 sous a 9 lliures, 4 diners, i l'arrova de farina es venia a 15 sous, 7 diners⁵⁵². En 1584 a 9 lliures el cafís⁵⁵³. Per augmentar el 1585 a 9 lliures, 10 sous el cafís. (fig.101-102) L'augment del preu del forment estava condicionat per la gran carència d'aquest any. El dia 8 de març de 1585 aparegueren sense pa tots els forns de València. La carència d'aquest producte de primera necessitat, va conduir a la construcció d'una cambra de blat en la vila⁵⁵⁴.

ANY	BARCELLES	PREU
1515	1	4s 2d
1528	1	3s 4d
1579	1	5s
1580	1	6s 4d
1584	1	7s 6d
1585	1	7s 9d

Figura 101. Taula de preus del forment. Material inèdit.

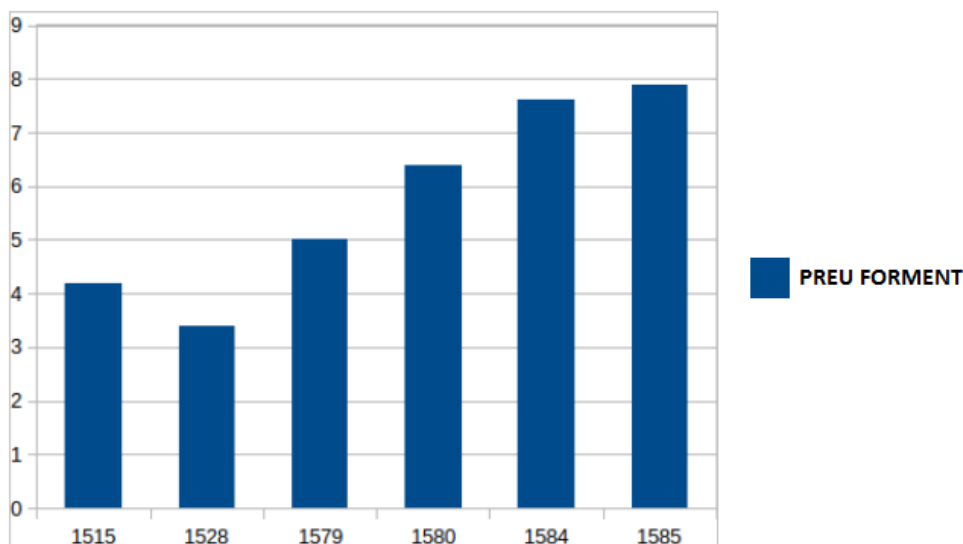

Figura 102. Gràfica que expressa l'augment del preu del forment. Material inèdit.

⁵⁵² Rotllo 02, 1580, pàg. 182: blat un cafís 7 lliures 15 sous, farina l'arrova 15 sous, 7 diners, farina l'arrova 11 sous 3 diners, blat la barcella 9 sous, 4 diners.

⁵⁵³ Rotllo 02, 1584, pàg. 185, blat.

⁵⁵⁴ En 1652 existia una cambra a Almenara. La fundació de la cambra de blat es conserva a l'arxiu municipal 006-003-c fol.9.

La plantació del forment era prou costosa, calia preparar bé les terres, airejar, netejar, guaretar, plantar, segar, dipositar a les eres i allí traure els grans per a ser repartits i emmagatzemats. En Almenara es guardava forment del comú de la vila per a la sembra⁵⁵⁵, i d'aquest s'administraven 7 barcelles de forment per a repartir als pobres “vergonçants” en les festes de Nadal⁵⁵⁶. El flequer era l'encarregat d'elaborar la farina i en companyia del vi es repartia entre aquests, en acabant el Consell li pagava per la feina⁵⁵⁷. La vila proporcionava també el forment necessari per als dies de festa com Nadal o sant Joan de juny⁵⁵⁸.

El cànem, el lli i la palma⁵⁵⁹, també es cultivaven, servien per a elaborar teixits resistents, cordes, l'escota de les veles, veles, cordatges, etc. Així doncs en les notes de les despeses del comtat de 1539 trobem diverses despeses de cànem teixit:

“(…) Más, cordet de cañamo texido 12 sueldos (...). Más, 5 octubre,

⁵⁵⁵ Rotllo 02, 1582, pàg. 184.

⁵⁵⁶ Rotllo 02, 1574, pàg. 179.

⁵⁵⁷ Rotllo 02, 1634, pàg. 212: “Any 1634 Consell particular, dia 17 desembre, Francech Garcés, Justícia, Lluch Bonet Jurat, Miquel Ferrer Jurat, Juan Sevilla Mustafat, Bernat Dasca secreterai o notari-escrivà, Jaime Seguí, Juan Bolta, Pere Dols, Lluís Serra, Martí Gomis, Juan Calvo de Guillem, Pere Joan Marsanch, notari-scrivà. Determinen= “Que pera pagar a la viuda de Pere Gasulla Flaquer y taverner de la present vila, 18 lliures, 14 sous li deu a vila per pa y vi, a pres pera sustentar los pobres vergonzants de la present vila, en les malalties del present any, y se prenga com semblant quantitat per lo Sindich de la present vila, de Matheu Plasa sed del canvi del forment sevall [-] proposit de dita col·lecta. Y que pera pagar lo que costara lo present que la dita vila ha de fer al señor conte y marques, señor de la present vila, se veja si te dinés pose aymás (¿) del que sobras pera la dita vila a mes dels salaris te consignats en la tacha que col·lecta dites taches de la vila, y si note dines en sou poder, a mes de dits salaris que per a pagar lo cost de di present se prenga lo diner necessari del dit Matheu Plasa col·lector sobredit= Pere Joan Marsanach.= festes etca.-.”

⁵⁵⁸ Rotllo 02, 1696, pàg.247, Forment del comú de la vila per a les festes: Festes de sant Joan de juny Corpus= “Item dona y paga per deu lliures de pólvora per a la festa de san Juan de Juny al for de 2 sous 6 dines, val 1 lliura 5 dinés”. “Item dona y paga per 4 barcelles de forment pera la festa de san Juan de Juny á rahó de 10 sous 10 dines val: 2 lliures 3 sous 4 dines”. “Item per los cuhets pera dita festa y la del córpus 15 sous”. “Item per lo sucre y oli pera les cóques y pa beneit pera dites festes, 1 lliura 7 sous 10 dines”. “Item per 4 lliures de sucre pera S. Juan y el Córpus, 2 lliures 4 sous.” “En llavorettes 8 dines”. “Per una barcella forment pa beneit Córpus, 12 sous”. I també proporcionava el forment per al clergue: Rotllo 02, 1700, pàg.253. “en 31 de octubre 1700 se obligó voluntariamente los jurados a entragar al reverendo clero de la villa 39 cahices de trigo al precio máximo que alcanzara en el mes de mayo, en concepto de derechos dominicales”. Referències al redelme, Rotllo 02, 1705, pàg. 263: “Iglesia, en consejo del 1 julio, disponen, que de las tres barchillas de trigo, impuestas como rediezmo, se dedique una a la contribución de la iglesia que se proyecta y al traslado del forn, carniceria, cort y pressó, en cuyos solares se ha de construir dicho templo”.

⁵⁵⁹ Arxiu Parroquial Almenara, “Inventari dels béns de Nicolau”,1617, Rotllo 03, 1617 pàg. 553: “dos cabaços de palma”.

30 libras de cañamo y una libra de lino, 3 libras 5 sueldos (...). Más, 30 diziembre para la corona 12 velas de a libra 4 libras, 10 sueldos (...) ⁵⁶⁰”.

Viciana també documenta el cànem, però a mitjans del segle XVI i a començament del segle XVII Escolano destaca la seua importància junt amb el lli ⁵⁶¹.

L'alfals entra també en aquesta classificació de cultius de terra campa. L'any 1520 era lliure el cultiu de l'alfals, però els seus colliters no el podien vendre, havien de dipositar-lo en casa de l'arrendador (que ho era d'alfals, herba, tabac i aiguardent ⁵⁶²) Aquest, era l'encarregat de vendre'l; cada catorze diners li'n donaven dos com a compensació per la venda. L'arrendador no podia ser colliter d'alfals, mentre que durara el compliment del seu càrrec. Per tant, no se li permetia vendre la seua pròpia collita durant el temps d'arrendament. També, s'encarregava de cobrar l'impost que la vila tenia carregats sobre els nomenats articles, actuant de fidel ⁵⁶³. El propietari que segava i no el portava a la venda a casa de l'arrendador, incorria en multa de 5 sous. Quan l'abundància d'aquest farratge obligava els propietaris a vendre'l en els pobles immediats, els eximia de l'impost (2 diners per 14) i quan d'un altre poble venien a vendre a Almenara, no podien realitzar la venda, si no manifestaven la guia a l'arrendador, pagant-li el seu dret “sots pena de 5 sous”. Aquell que eixia a vendre l'alfals a un altre poble, també necessitava guia, que devia facilitar-la a l'escrivà, tal vegada pagant-li alguna quantitat a l'arrendador. Totes aquestes precaucions segons Cebrián Mezquita eren perquè el senyor tenia dret al quint de l'alfals que es plantara en el terme. Era un dret senyorial,

⁵⁶⁰ AComAlm, 26-35, any 1539-40, “En memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539.”

⁵⁶¹ Viciana descriu la producció de la Vall de Segó i Morvedre, àrea de característiques semblant a Almenara: “Todo este termino es muy fructifero porque el suelo de su natural produze muchas plantas y buenos frutos, y assi se cogen en el trigo, cevada, seda, legumbres, lino, algarrovas muy grande copia y muy buenas huvas de moscatel muy tempranas, y por ser la tierra assentada al solano y guardada del Cierço, en todo el yvierno cogen muchos y buenos pessoles: también cogen peros que nombran donegales muchos y de maravilloso gusto. Azeyte en mas de veynte cinco mil arrovas, y vino dozientos mil cantaros, del qual se carga muchos navios para las armadas de los reyes.”

⁵⁶² AMA, 32-15-c, 1647, Arrendador de l'herba. Rotllo 02, 1647, pàg. 221. Rotllo 02, 1647, pàg. 222.

⁵⁶³ Rotllo 02, 1520, pàg. 153.

que s'havia reservat i que com a tal, podia arrendar-lo o cedir-lo, bé a la vila, bé a un particular. En el primer cas, feia després pel seu compte el subarrendament, reglamentant-ho al seu gust. Això mateix passava amb els monopolis senyorials, és a dir: el forn, el molí d'oli, la taverna, etc. A més, d'un dret senyorial es documenta també un impost sobre aquest producte per part de la diòcesi de Tortosa però documentat en el segle XVII. En 1632, la vila sostenia un plet contra el Sr. bisbe de Tortosa, molt costós, per l'alfals que pagava cert dret. També en aquest any els consellers feien torns per anar u d'ells cada setmana a València i romandre allí amb l'objectiu d'activar el plet, amb una dotació de set sous de dieta⁵⁶⁴.

L'espart⁵⁶⁵ creixia silvestre però es recollia igualment. Cebrián Mezquita documenta el procés d'elaboració d'espart:

“els jurats acordaren la prohibició de picar l'espart durant els divins oficis, que sense dubte tenien abans en maceració en la mateixa pila del pou, per a colpejar-los després sobre l'enigmàtica pedra⁵⁶⁶...”.

El procés d'elaboració de l'espart era el següent: Després de collir l'espart calia conduir-lo a les eres o a les zones on havia d'assecar-se. En aquestes àrees habilitades s'estenia l'espart en el sòl, net i sec, i es disposava en forma de ventall unes puntes cap amunt i altres en direcció contrària, cap a baix. Als quinze o vint dies es donava la volta i continuava així durant deu o dotze dies més, d'aquesta manera s'evitava l'evaporació dels sucus i el risc de putrefacció amb la maceració posterior. Amb aquest procés, la planta perdia pes i el color verd passava al groc, amb aquest aspecte es dipositava als graners, andanes, etc. Durant el temps d'assecament la pluja constituïa un risc permanent i podia perjudicar l'espart. En cas de prevenir precipitacions havia

⁵⁶⁴ Rotllo 02, 1632, pàg. 210.

⁵⁶⁵ AComAlm, A114, espargates d'espart, dels bens del cotxero del comte. Ferrer i Mallol, M.T., “Emprius i béns comunals a l'edat mitjana”. CSIC, 1996, pàgs. 33-65.

⁵⁶⁶ L'enigmàtica pedra és una pedra que tenia grafies antigues gravades, que ningú sabia llegir. Era utilitzada per les seues característiques per a picar l'espart en la plaça i també per a preparar la pólvora els dies de festa. Aquesta pedra decidiren reutilitzar-la entre els materials de la construcció de l'església en 1720.

de retirar-se la planta a un lloc cobert per a continuar el procés una vegada parara la pluja. Una vegada assecat l'espart es feia la picada amb pedres per a desfer les fibres en fils, deixant-los molls i flexibles. Amb les pedres es colpejava la planta de forma ràpida i rítmica per ambdós costats fins a aconseguir fils elàstics. És probable, com descriu Cebrián, que es disposara de la pila del pou de la plaça de l'Església per a la maceració de l'espart i de la “pedra enigmàtica” pel procés de picar. Cap la possibilitat també, de què aquesta feina desenvolupada en la plaça tinguera relació amb les obres en la canalització del sostre de l'església de 1532. En aquest any es documenta la construcció d'uns canalons de fusta per tirar l'aigua de pluja al torn del pou⁵⁶⁷. Tomàs Roig Bataller considera la possibilitat que aquests canalons tirarien l'aigua de pluja al pou, sempre que l'aigua estiguera neta⁵⁶⁸.

“Que los canelones de madera para verter el agua pluvial del tejado de la iglesia, y que en vista de que podían utilizarse dicha aguas, cuando su pureza y limpidez lo permitieran (es decir, cuando la natural corriente de ellas barriera y limpiase la plaza vieja) tal vez les ocurriera conducir las aguas a dicho pozo, único que existía, en atención a lo expuesto que estaban en tiempo de revuelta, al salir a sustituirse de ellas a la acequia mayor, ...pero todo esto necesita mas plana confirmación”.

La consideració de Tomas Roig Bataller és una possibilitat vistes les anotacions de l'obra dels canalons del sostre de l'església, però és més probable que l'aigua anara a una gran pila (per fer treballs de maceració o semblants) en compte de ser abocada directament al pou.

En el palau senyorial de la vila, es documenten en una de les cambres

⁵⁶⁷ Rotllo 02, 1532, pàg. 162 «paga a Llopis per resta de un llidoner prengué la vila per fer uns canalons de fusta, per tirar laygua de pluja pal torn del pont; un llibrell per Lluís Erau sent jurat pera la iglesia».

⁵⁶⁸ ROIG BATALLER, T., «Almenara en el segle XVI». Butlletí Societat Castellonenca de Cultura, 1922

espart: «En un aposento que ya al cap del corredor fonc a trobat lo següent: Item un boleo de espart, de galera⁵⁶⁹».

B- El cultiu de la vinya a les fonts documentals.

En el segle XIV es documenta la plantació de la vinya en el terme d'Almenara i La Llosa. La documentació d'aquest segle és escassa, però es troben nomenades parcel·les d'aquest cultiu en dos testaments que s'han conservat de persones destacades de la vila.

Un, en el testament de Berenguer Clavell de 1365:

...precium illarum vinearum Plans de la Llosa que quondam fuerunt Benedicti Aleytor et Jacobi Palau sicut comfrantantur ex una parte cum vinea Dominisci Barberá, alia cum vinea Deu Tortunyo, alia cum vinea sedmi[] Andree Lopiz...

L'any 1365 dit Berenguer Clavell posseïa un camp de vinya ubicat al Pla de La Llosa que havia sigut abans de Benedicto Aleytor i Jacobo Palau situat i confrontat per una part amb la vinya de Doménech Barbera, per altra amb la vinya de Deu Tortunyo i amb la vinya d'Andrés López.

L'altre, són les vinyes d'En Pere Llobet, en el seu testament de 1386:

Unde cum ego jam emercim aliqua censualia qui sunt scripta in quodam libro meo apellato Lo Lard cum copertis de pergami ligato cum quodam corugio? Unde cum dicti censuales nom sufficient usque in dictam quantitatem quadrigantorum solidorum censualium predictorum, volo et mando quo vinea mea appellata La Perclosa (Perelosa) stabilitatur ab censum viginti solidorum et dicti viginti solidi censuales advingantur illis censualibus per ma

⁵⁶⁹AComAlm, 17-11, 1663, “Inventari format per don Gerardo Cervelló conde de Cervelló Varo de Orpesa en nom de curador de la egrègia doña Maria de Proxita y Ferrer condesa de Almenara dels bens mobles sitys recaents en la herència del egregi don Gaspar de Proxita conde de Almenara son pare així en la vila de Almenara com en la baronia de Quart que no estan compresos en lo vinclé”.

*jam emptis et emendatis ab opus dicti beneficii*⁵⁷⁰.

En el segle XIV, l'any 1365 es documenten en la partida del Pla de La Llosa una sèrie de parcel·les limítrofes:

- La vinya de Berenguer Clavell, que abans eren de Benedicto Aleytor i Jacobo Palau,
- Les vinyes de Doménech Barbera
- Les vinyes de Deu Tortunyo
- Les vinyes d'Andres López.
- I l'any 1386, la vinya d'En Pere Llobet anomenada la Perclosa.

En el segle XV es conserven un major nombre de documents on es menciona la producció d'aquest cultiu. Un dels documents que tenim d'aquesta època és el llibre d'ordenances de la carnisseria de 1457, es documenta la prohibició d'entrar en els camps de vinya ubicats dins de l'àrea delimitada del bovalar, és a dir, la zona de pastura. Cosa que comporta l'existència de parcel·les de vinya en zones de secà⁵⁷¹. Un altre document que mostren parcel·les amb el cultiu de la vinya és el Capbreu de la Ràpita de l'any 1468, on es documenten diverses parcel·les amb cultius de vinyes:

“Darra Cursa de la vinya confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any en la festa de Nadal un sou, nou diners fadiga e lohisme/ e ters de delme/ al benifet de la ràpita per Alme[nara] sobre una vinya de aq[ues]t així com afronta...⁵⁷²”.

“Lo vicari Francesc Unida trobanlo moro de la Llosa, per la sua vinya confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any en la festa de Nadal una lliura nou diners censals fadiga /e lohisme/ e ters de delme per Almenara sobre vinya sua així com

⁵⁷⁰ Docto. 10º Fundació del beneficiu corporis christi testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 d'octubre de 1386.

⁵⁷¹ AMA, 006-001-c, 1457 Ordenances de la carnisseria de la vila d'Almenara.

⁵⁷² Annex 4 Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 40.

afronta...⁵⁷³".

“Juan Serra fill d'En Jaume Serra comfessa cascun any fer: en la festa de Nadal al benifet de la ràpita y el censals fadiga e lohisme e ters de delme per una vinya que confronta ca[m]p primer en lo camí de la Mar⁵⁷⁴".

“Pere Fena, major comfessa en presència del notari e testimonis dejus escrit cascun any en la festa de Nadal al benifet de la ràpita dos sou censals fadiga e lohisme/ a ters [delme--] per Almenara sobre una vinya en la ràpita co[n]fronta] en lo camí de la Mar⁵⁷⁵".

En el segle XV es documenten vinyes a la partida de la Ràpita i al Camí de la Mar:

El camp de vinyes de Darra Cursa.

El camp de vinya del vicari Francesc Unida.

Juan Serra fill d'En Jaume Serra, vinya que confronta amb el camp primer en el camí de la Mar.

Pere Fena, major, una vinya en la Ràpita en el camí de la Mar.

Tanmateix, els llibres de justícia de l'Arxiu Municipal d'Almenara d'aquest segle, conserven anotades vendes per subhasta pública de parcel·les agràries. Concretament, en l'any 1476, es nomena una venda produïda el 16 d'agost de 1468, dels béns immobles de Torre Gómez, entre els quals posseeix un camp de vinya en el terme d'Almenara:

“...vinya en lo terme de la dita vila de Almenara per a pagar al beneficiat 17 sous, 7 diners (...) lo qual tros de vinya del dit Torre Gomes confronta ab camp del Ordonyes ab mallol de Bert Pars ab vinya de Na Fracisca y ab vinya de Jaume Segarra en virtut de una causa pública....⁵⁷⁶".

⁵⁷³ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 41.

⁵⁷⁴ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 51.

⁵⁷⁵ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol. 57

⁵⁷⁶ AMA, c-108-10, 1476, fol. 5.

Igualment, es documenta la vinya de Miguel Barba «vinya situat en lo terme de la dita vila de Almenara que son de Miquel Barba per pagar al beneficiat 17 sous, 7 diners...⁵⁷⁷».

En el terme d'Almenara, l'any 1476 es documenten diverses parcel·les de vinya limítrofes entre si:

- Tros de vinya de Torre Gomes
- Camp de l'Ordonyes
- Parcel·la de mallol de Bert Pars
- Parcel·la de vinya de Na Francisca
- Parcel·la de vinya de Jaume Segarra
- Vinya de Miquel Barba

En aquest document es diferencia entre vinya i mallol. El mallol és la vinya jove d'un any. També es documenta l'any 1477 la venda per subhasta pública de les terres, els camps i les vinyes⁵⁷⁸ de Pere López a un veí de Canet.

García Oliver destaca que en el segle XIV es coneix l'abundància del cultiu de la vinya en el Regne de València i la política proteccionista que es va practicar amb el vi⁵⁷⁹. Segons destaca Sánchez Adell, la vinya es cultivava en la terra de secà (al sars) i també a l'horta⁵⁸⁰. El producte permetia la possibilitat de consumir-se com a fruita fresca o s'assecava per a fer panses i també s'utilitzava per a la producció d'agràs, most, vi i vinagre. Segons Duby, la viticultura encara que implicava molts treballs sobre la planta, era un cultiu que no exigia posseir un equipament en instruments o animals de llavor (bous), sinó una forta aportació de mà d'obra, així els camperols més pobres es podien

⁵⁷⁷ AMA, c-108-10, 1476, fol. 5.

⁵⁷⁸ AMA, 108-10-c, 1476, fol.19

⁵⁷⁹ GARCÍA OLIVER, F., *Els cultius en història agrària dels Països catalans*, Universitat de Barcelona, 2004, pàg. 309-334.

⁵⁸⁰ SANCHEZ ADELL, J. "Estructura agrària de Castellón de la Plana 1398", pàgs. 31-59.

dedicar al cultiu del vi⁵⁸¹. Malgrat açò, però, també hi ha inconvenients com les plagues de llagosta, inclemències climàtiques, etc.⁵⁸². Segons documenta Sánchez Adell, en contra de la resta de cultius que constitueixen la base d'una economia de subsistència, la vinya era un cultiu comercial destinat a l'exportació⁵⁸³. En l'època de collita, el producte s'emmagatzemava en la casa senyorial almenys des de 1649, com demostren diversos documents de l'arxiu del comte d'Almenara i de l'arxiu Municipal. Si entrava en forma de vi o vinagre es dipositava en els dos cellers i baix de l'escala del patí i, si entrava com a fruit sec en les cambres de la planta baixa i l'andana⁵⁸⁴. També s'emmagatzemaven grans i fruits dalt de la capella de la Sang, a l'ala Est, a l'andana del Palau⁵⁸⁵. Luís Cebrián Mezquita transcriu aquesta anotació sobre la cambra del poble:

“vino: acuerdan el consejo que los jurados supliquen al egregio conde que sea servido de tener preparadas las tres naves con sus tres “calsigadas”o calsigadórs y tres cubélls (serian trulls y

⁵⁸¹ DUBY, G., *Arte y sociedad en la Edad Media*, Madrid, Taurus, 1998. DUBY, G., *Europa en la Edad Media*, Barcelona, Paidós, 2007.

⁵⁸² Les vinyes podien sofrir plagues que arruïnaven les collites. Exemple d'aquests casos els trobem l'any 1658, es nomena la “maledicció de la cuca” (podria ser llagosta) i es comissionà el Síndic, perquè, prèvia llicència provisional dels frares descalços de sant Joan de la Ribera, vingueren a Almenara, el P. Fr. Pedro de Molina, guàrdia del convent de l'Alcúdia a “maleir la cuca de les vinyes”.

⁵⁸³ SANCHEZ ADELL, J. “Estructura agrària de Castellón de la Plana 1398”, pàgs. 31-59.

⁵⁸⁴ AComAlm, 17-11, 1663, “Inventari format per don Gerardo Cervello conde de Cervello Varo de Orpesa en nom de curador de la egregia doña Maria de Proxita y Ferrer condesa de Almenara dels bens mobles sitys recaents en la herencia del egregi don Gaspar de Proxita conde de Almenara son pare així en la vila de Almenara com en la varonia de Quart que no estan compresos en lo vincle”. “Item en la bodega huit gerres de vinagre cavent a sexanta canters cada una sis de les quals estan plenes y les dos buydes. Item un altra bodega ab tots los aparells vella y rompuda. Item en la torre fonc atrobat lo següent: primo sis cafissos de dasca. item dos barcelles de segrons. Item dos barcelles de fesols. Bens setis”. AComAlm, 26-32, “Pactes y condicions d'arrendaments de dominis señoriales”. (document sense data) escrit en valencià antic, possiblement adscrit al segle XVI. “Item ab pacte y condició que per a posarlos grans y fruyts de dita señoria no tinga obligació lo dit Egregi compte de donar mes al dit arrendador que la Torre de la casa de Almenara y la botiga y davall la escala pera posarlo vi y la bodega del oli y los aposentos de má esguerra entrant per la porta del carrer mentres lo Egregi Compte no els vulla habitar”.

⁵⁸⁵ AComAlm, 24-2, 1718. “Para las habitaciones de dicho arrendamiento y poner los granos, y frutos de su arriendo y demas que huviere menester, se le hyan de dar los quartos baxos que hay en el Palacio de la Señoria de la expressada villa de Almenara, la torre, la bodega, cavallerisa, un corral para poner las gallinas, los tres quartos que estan arriba al lado de la capilla, y la Andana sin que pueda pedir ni pretender, otra cosa alguna”.

lagares?), por cuanto la añada y la collita del presente año es abundante “per la gratia y misericordia de nostre señor Deus⁵⁸⁶”.

En La Llosa es documenta l'existència d'una cambra en 1468 i a Jassir, com a encarregat de la cambra⁵⁸⁷. De la mateixa manera, Vicent Faubell, nomena una casa propietat de la senyoria documentada en la carta de poblament de 1610⁵⁸⁸. Aquesta casa senyorial podria ser utilitzada com a zona d'emmagatzematge de productes, com ocorria en Almenara.

En els dos pobles, Almenara i La Llosa, en els documents que especifiquen la disposició dels camps de vinya s'observa la localització al voltant de camins: el camí Reial, en el Pla de La Llosa i a la seua continuació en el camí Vell d'Almenara, que es troba paral·lel a la via del ferrocarril. El camí a la Mar que bordeja la partida de la Ràpita. Aquest cultiu apareix documentat en èpoques posteriors (segle XVII) de manera més específica⁵⁸⁹. Les parcel·les nomenades es distribueixen al voltant del camí Vell a Almenara i la seua continuació al camí Reial a València, el seu paral·lel en el terme de La Llosa, el camí Codonyers, camí a la Mar i en la partida de la Ràpita. Destaquen les parcel·les ubicades a la partida de la bassa en Almenara. Per les zones de secà, a l'interior en el camí a Alpinach, camí a Sogorb, camí a la Vall d'Uixó, a la Rodana i Colmenar. La vinya apareix cultivada sola o combinada amb altres cultius com garroferes, figueres, ametles i oliveres⁵⁹⁰.

C- L'hort i l'horta.

En el testament de Pere Llobet de 1386, es documenten parcel·les

⁵⁸⁶ Rotllo 02, 1649, pàg. 220.

⁵⁸⁷ “Jassir de la cambra, moro de la Llosa...” Capbreu de la Ràpita, any 1468, Fol.15 (12)

⁵⁸⁸ AComAlm, A21, “*Carta de poblament de la Llosa 1610*”.

⁵⁸⁹ AComAlm, segons el Llibre d'arrendament del comte d'Almenara en 1699 es documenten 44 parcel·les dedicades a aquest cultiu en el terme d'Almenara i la Llosa. D'aquestes parcel·les 29 s'especifica que eren de secà.

⁵⁹⁰ ALCOVER A.M.; MOLL F.B., Diccionari valencià- català- balear.

d'horts. Deixa a Joan Martí i a Magdalena la seua muller, veïns d'Almenara, la terra per ell comprada a dita Magdalena i a Guillermo⁵⁹¹. ...*Joan Martí i Magdalena el hortum meum clausum in hortis Almenara situatum confrontatum cum horto Petri Bas cum via publica et cum horto quoandam Antoni Albert*⁵⁹².

Pere Llobet disposa d'un hort tancat a Almenara situat limítrof amb l'hort de Pere Bas amb via pública i amb l'hort d'Antoni Albert.

Les parcel·les d'hort a la partida de la Ràpita de l'any 1468, són 12 parcel·les, anomenades com a “un hort de terra”, varien de cens entre 1 a 16 sous, més la fadiga i el lluïsmo i el terç del delme, a pagar cada any en la festa de Nadal⁵⁹³. Alguns exemples de documents:

“Cahat Albalat moutero moro de La Llosa any/ en la festa de Nadal 16 sous quatre diners censals fadiga e lohisme, al benifet de la Ràpita/ e ters de delme/ per Almenara sobre un hort de terra situat en la Ràpita⁵⁹⁴”.

“Renrena viuda mora de La Llosa, cascun any en la festa de Nadal tres sous deu diners al benifet de la Ràpita (a ters de delme sobre un hort de terra situat en la Ràpita, així com afronta ab terra de...⁵⁹⁵”.

“Panent moro de La Llosa, ...cascun any en la festa de Nadal unos sous censals fadiga e lohisme/ e ters de delme al benifet de la Ràpita sobre un hort situat en lo terme de la Ràpita⁵⁹⁶”.

⁵⁹¹ Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º fundacio del beneficio corporis christi testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 de octubre de 1386.

⁵⁹² Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º fundacio del beneficio corporis christi testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 de octubre de 1386.

⁵⁹³ Capbreu de la Ràpita, any 1468, Fol.5 (2) Fol.7 (4) Fol.8 (5) Fol.9 (6)Fol.10 (7)Fol.12 (9) Fol.14 (11), Fol.15 (12) Fol.16 (13)

⁵⁹⁴ Capbreu de la Ràpita, any 1468, Fol.13(10)

⁵⁹⁵ Capbreu de la Ràpita, any 1468, Fol.17 (14)

⁵⁹⁶ Capbreu de la Ràpita, any 1468, Fol.18 (15)

En el llibre de justícia de l'arxiu Municipal d'Almenara, es menciona l'any 1476: Jaume Dolefa posseeix un hort situat en la vila d'Almenara⁵⁹⁷. L'any 1478, Francès Peligri menor de dies posseeix un hort en la vila d'Almenara⁵⁹⁸.

La terra d'horta es troba distribuïda al voltant de les séquies i braços principals de la vila d'Almenara i de La Llosa, però també, solen ubicar-se en les parcel·les pròximes a la vila amb la peculiaritat de trobar-se cercades, com l'hort del rector Pere Llobet⁵⁹⁹, l'hort senyorial ubicat al costat del molí de la vila⁶⁰⁰ o els horts del convent⁶⁰¹. Els principals cultius d'aquesta categoria, solen ser hortalisses, verdures, llegums, i els arbres fruiters, menys les moreres, oliveres, garroferes, figueres que no s'inclouen, perquè es classifiquen en una altra categoria específica. Solen rebre per açò el nom genèric de cultius hortícoles. Encara que, en la documentació no s'especifica el tipus de cultiu en les terres d'horta, coneixem que en el terme hi havia una producció d'arbres fruiters de: magranes, taronges⁶⁰², figueres, codonyers, lleguminoses, cereals o espècies, alls, faves⁶⁰³, pebre, cigrons⁶⁰⁴, fesols⁶⁰⁵, tramussos⁶⁰⁶, sucre⁶⁰⁷, tomates, sègol, cebes, pimentons.

Entre les notes del llibre de memòria del comte d'Almenara de l'any

⁵⁹⁷ AMA, 1476, c-108-10- fol. 8

⁵⁹⁸ AMA, 1478, 108-12 fol. 3

⁵⁹⁹ Docto. 10º Fundació del beneficiu corporis christi testamento reverendi Petri Llobet quondam preberii et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 d'octubre de 1386.

⁶⁰⁰ AComAlm, 23-13, Carta de possessió 1734.

⁶⁰¹ Cercats fins mitat del segle XX

⁶⁰² Taronges: a partir d'un document de 1639, coneixem que també es cultivaven taronges. Apareix un manament del senyor Comte: El 25 de febrer manà el Comte que ningú tirara "taronges so pena de deu sous" i estar sis hores exposat a "la vergonya" a l'argolla. Davant d'aquest manament, el Consell de la vila consulta a l'advocat (En Gaspar Fuster de València), el qual comunica que l'impost havia de pagar-se, però la pena d'exposar "a la vergonya era excessiva e ignominiosa".

⁶⁰³ Rotllo 02 , 1584, pàg.185, "faves, nou barcelles, 1 lliure, 17 sous, 6 diners".

⁶⁰⁴ Rotllo 02, 1602, pàg. 195, preu de subsistències: "cigrons, barcella, 8 sous".

⁶⁰⁵ Rotllo 02, 1615, pàg. 203, fessols, barcella 10 sous.

⁶⁰⁶ Rotllo 02, 1600, pàg. 191.

⁶⁰⁷ Rotllo 02, 1600, pàg. 191. Rotllo 02, 1642, pàg. 216, "el sucre la lliura, sis sous".

1539-40⁶⁰⁸, sobre les despeses del comtat, s'enumeren diversos productes que es cultivaven a la zona, alguns s'anoten per a ús personal i altres per la venda i exportació (fig.103).

PRODUCTES	QUANTITAT	PREU
pimentons		9s, 6d
cebes	més de 918	25l, 17s 5d
forment		33l, 4s
palla	708,5 arroves	29l, 19s, 2d
farina	½ cafis	4 l.
garrofa	151 arroves	38 l. 2s 8d.
avena	51,5 cafissos	18l 12s
farratge	41 quintar 1 arrova	3 l. 14s. 6d.
herba		3l. 8s.

Figura 103. Taula de productes documentats 1539-40. Material inèdit.

D- Oliveres, garrofers i figueres a les fonts documentals.

L'any 1468 en la partida de la Ràpita es documenten un camp d'oliveres:

“Huyra la viuda mora de La Llosa, confessa fer cascun any en la festa de Nadal fadiga e lohisme/ e ters de delme en presència dels

⁶⁰⁸ AComAlm. 26-35. 1539-40. “En memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539”.“(…) Más, 9 de mayo, pimientos y cebollas que tomo para plantar en el huerto, 9 sueldos, 6 dinero. Más, 4 de julio, 2 cahices de trigo se mercaron en Chilches 14 libras, 2 sueldos. Más, 12 agosto, trigo que se tomo de casa 2 veces un cahiz 7 barchillas, 11 libras, 2 sueldos. Más, 10 septiembre, a Matheu Serra dos cahices de trigo a Valencia 1 libras. Más, 22 octubre, 600 cebollas 15 sueldos, 6 dineros. Más, 30 diziembre, 318 cebollas 1 libra, 5 sueldos, 5 dineros. Más, yerba que ha tomado Casanova, 10 sueldos. Más, Luis Altavella, 1 libra, 4 sueldos. Más, segado Bonet 1 libra, 14 sueldos. Más, en 15 de febrero se mercaron secenta arrobas de paja en la Llosa Valencia, 3 libras, 5 sueldos. Más, d[ic]ho día, medio cahiz de arina, 4 libras. Más, 14 marzo, 95 arrobas garrofa a 3 sueldos a 15 libras, 18 sueldos, 8 dineros. Más, de 400 arrobas de paja quanto más trescientas que importan 15 libras. Más, 24 cahices de cebada a vajate y 6 reales el cahiz, 62 libras, 8 sueldos. Más, 25 marzo, 1540, 60 arrobas de paja que trajeron de Moncofa, día 24 del mismo, 3 libras 5 sueldos. Más, en 2 mayo, de Benavites, paja 23 arrobas, 1 libra, 14 sueldos, 2 dineros. Más, de Benicalaf, paja 20 arrobas, media 1 libra, 10 sueldos. Más, 26 mayo, 41 quintal y 1 arroba forraje 3 libras, 14 sueldos, 6 dineros. Más, 2 julio, dos veces que ha tomado el s[e]ño[r] en cahiz de trigo, 7 libras. Más, 10 marzo, cahices cebada 4 libras, 4 sueldos. Más, 10 de marzo, 56 arrobas garrofa 4 sueldos, la arroba 22 libras, 4 sueldos. Más, 10 de marzo, 137 arrobas paja, 6 libras, 5 sueldos. Más, 10 de marzo, 26 cahices de cevada a 20 reales el cahiz 52 libras”.

notaris e testimonis dejus escrit sis sous al benifet de la Ràpita, un real per Almenara poble un hort d'olivar així com afronta ab...⁶⁰⁹”.

En el llibre de justícia es menciona l'any 1476, a Leonor Miralles que posseeix un oliverar i un garroferal en el terme d'Almenara⁶¹⁰. L'any 1478 a Pere Erau que posseeix un camp d'oliveres en el terme d'Almenara⁶¹¹. L'any 1478, Francès Peligri menor de dies, posseeix un camp d'oliveres en la vila d'Almenara⁶¹². Els camps d'oliveres es documenten en combinació amb altres cultius o sols. Del producte consumien les olives o l'usaven per a l'elaboració d'oli en l'almàssera senyorial o en els diversos trulls de la vila. L'any 1475 es documenta en la vila la compra per subhasta, d'onze arroves d'oli de Guillem Bastó⁶¹³. El mateix any, en una altra venda, Llorens Erau compra 40 arroves d'oli. L'oli s'emmagatzemava en el celler d'oli del palau:

“Item en la bodega del oli setge gerres entre grans y chiquetes buydes excepto en la una que hiaura vint arroves de oli poc mes o menys⁶¹⁴”.

Nicolas Popplaw, en el seu viatge pel regne el 1486, documenta l'extensió de les plantacions de garroferes pràcticament per tota La Plana de Castelló⁶¹⁵. Les garrofes s'utilitzaven tant per al consum humà: farina de garrofi, xocolata de garrofa, mel; com per a alimentar el bestiar, farratge.

Així mateix es documenten figueres en la partida de la Ràpita, l'any

⁶⁰⁹ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol.38

⁶¹⁰ AMA, 1476, c-108-10, fol.11

⁶¹¹ AMA, 1478, c-108-12, fol. 5

⁶¹² AMA, 1478, c-108-12, fol. 3

⁶¹³ AMA, 1476, c-108-10, fol. 21.

⁶¹⁴ AComAlm, 17-11, any 1663, “Inventari format per don Gerardo Cervello conde de Cervello Varo de Orpesa en nom de curador de la egregia doña Maria de Proxita y Ferrer condesa de Almenara dels bens mobles sitys recaents en la herencia del egregi don Gaspar de Proxita conde de Almenara son pare així en la vila de Almenara com en la varonia de Quart que no estan compresos en lo vinclé”.

⁶¹⁵ AAVV, Cultura i estudi local de la Plana de l'Arc. Universitat Jaume I, Servei de Diputacions de la Universitat de Castelló. 2003, 5° jornades culturals a la Plana de l'Arc Borriol, Castelló.

1468, aquestes es disposen vora el camí de la Mar. En les fonts la denominació varia entre «terra ab figueres» i «figueral camper». Aquesta diferència en la terminologia indica que són camps de figueres amb característiques diverses.

“Decima die marcy anno predicto, Canasa, per un tros de terra ab figueres ma...⁶¹⁶”.

“Atarjos Fra A nos moro de La Llosa confessa en presència dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any al benifet de la Ràpita/ en la festa de Nadal un sou fadiga/ e lohisme/ de cens e ters de delme per Almen[ara] sobre un hort de terra, serra al camí de la Mar afronta terra de Jusmy lo capella menor ab deu lliures, loco/ e ab figueral de camper⁶¹⁷”.

Per a evitar els robatoris dels cultius en el terme hi havia guardes de camp. Aquests, tenien l'obligació de vigilar des de les quatre del matí fins a les nou de la nit i denunciar els malfactors al propietari de l'heretat. No eren responsables del que passara des de les 9 endavant. En temps de recol·lecció de la garrofa, verema., es prestava servei tota la nit; per facilitar-los la feina, els Jurats els proporcionaven gent, mentre que durara la recol·lecció. Els guardes cobraven 3 lliures a la bestreta i les restants les cobraven en acabar l'any. A més, també, es documenten els preadors (taxadors de danys del camp) que denunciaven els danys i posaven la conseqüent multa⁶¹⁸. En la vila, quan algun foraster contribuent no abonava la quota de la peita corresponent a la vila, no se li permetia retirar la collita de garroferes i els habitants d'Almenara tancaven les portes de la muralla (“tancà dels portals”) per obligar a pagar els

⁶¹⁶ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol.42

⁶¹⁷ Capbreu de la Ràpita, 1468, fol.53

⁶¹⁸ Rotllo 02, 1600, pàg. 193: “Baptiste Segui y Miguel Royo, preadors ordinaris de la present cort e de dit justícia comparent dixerren e relació feren, ells haver preat una morera en lo molí que solia ser en lo roll de Embosch, horta y terme de la present vila que diu es de Frances Juan Ferrures (¿?) curial, habitador de València de dany, fets en la morera per estar tota cremada, 40 reals castellans”. El 1700, segons un Clam (demanda): “die VIII novembris de MDCC, Chusep Cases clama contra Blay Dols per haver-li trobat a son fill fent dany en unes tomaqueres, que te dit clamant en una marjal a la partida de la Bota en lo dia d'ahir, a cosa de les quatre de la vesprada, lo qual declara ab jurament. Baptiste Segí notari”.

morosos⁶¹⁹.

E- Les moreres.

Durant el quatre-cents, segons ha estudiat Viciano, el cultiu de moreres no ocupava una extensa superfície si es compara amb altres cultius arboris com les garroferes o oliveres, el cultiu es fomenta a partir de 1500⁶²⁰. Les moreres es documenten en el terme l'any 1486. L'alemany Popplaw descriu les moreres i el cotó cultivat entre Almenara i Vila-real en el seu viatge entre Andalusia i Barcelona. Qualifica la llavor de bona i d'excel·lent producció.

Viciano descriu que, a poc a poc, el nombre de cultivadors que dedicaven algunes parcel·les a morerar augmentava. Les moreres es podien plantar tant al secà com al regadiu, encara que en l'horta s'obtenien els majors rendiments. En els moments inicials de la seua difusió, les moreres es plantaven als caixers de les séquies i als marges de les parcel·les de terra sembrada, i en alguns casos ultrapassaven l'espai agrari per a plantar-se en els corrals de les cases dels nuclis habitats. En Almenara es troben moreres en el camí Reial, la partida de Cascall, a st. Joan, en la partida de l'Alberca⁶²¹ i

⁶¹⁹ Rotllo 02, 1579, pàg.179.

⁶²⁰ Des de principi de 1500 es documenten moreres en el terme, informació que coneixem a través del pleit que tenia la vila amb el bisbe de Tortosa sobre les moreres i garroferes del terme i, amb descripció de 1508 de la plantació amb moreres en el Camí Reial d'Almenara. En l'Arxiu del Comte d'Almenara, 18-11, 1508, fol. 61.

⁶²¹ AMA, c-118-10, 1635. Procés de Maria Cantavella "Magdalea Cantavella (...) un tros de terra campa amb moreres de 4 fanecades de terra més o menys, amb el dret de l'aigua que té situada a Almenara en la partida de la l'Alberca, lloc que afronta d'un costat amb el morerar de mossèn Agostí Serra i de l'altre amb terra de Jaume LLuch i dalt el camí de l'Olivera i baix terra de les ponles de Joan Oller Menor, la qual terra és anotada en el llibre del Corredor perquè entre en subhasta per a ser venuda".

Embosch⁶²², en la zona urbana de la vila com al fossar⁶²³ i als Estanys (fig.104). A La Llosa contem en documentació de l'any 1699, el cultiu s'estén per tot el terme, a les partides del Roll de Bensach, el Roll de l'Abeurador, Roll de la Plaça, Els dos Rolls, Roll de Rodrigo, Roll Beseda, Roll de la Llenca, Roll de la Creueta, a la zona de marjal de La Llosa, partida de la Ràpita, d'Eixeruca, camí de la Mar, camí Reial i partida del Molló (fig.104).

En general, aquests arbres podien combinar-se amb altres conreus. Aquesta versatilitat destaca Viciano, va contribuir en la difusió del cultiu en els moments inicials, cosa que facultava els agricultors a introduir-se en aquesta innovació sense renunciar a les produccions més tradicionals, que com els cereals els permetia reduir els riscos que comportava el canvi de cultiu. La forma de classificar els cultius de les parcel·les en el llibre d'arrendaments del senyor del comtat⁶²⁴ estableix una diferència entre “terra plantada amb moreres”, “terra rodada de moreres” o “terra amb algunes moreres”, totes opcions compatibles amb altres produccions agràries i, “terra morerar” o “terra amb moreres” possiblement, entesa com a una plantació especialitzada.

⁶²² Partida d'Embosch: El 25 de maig de 1602, “Idem a XXV de maig de MDCII li fonch carregat a Mosen Macia Aliz prevere, un tros de terra moreral al roll de Emboch, haque de Item de Miguel Hieroni Peyrats, rector, confronta ab braçal del roll de Emboch y amb terra moreral de Pere Jauver (Jover) dit Braçal en mig, y amb terra de Frances Agosti major fet ut supra, te un arapit (carapit: mesura de temps utilitzada per controlar el temps de reg) de aygua en la jovada de les fanecades.” En aquest document es pot veure que l'aigua es venia per separat de la terra i que hi havia moreres a sant Joan i al roll d'Embosch.” L'any 1600: “Baptiste Segui y Miguel Royo, preadors ordinaris de la present cort e de dit justícia comparent dixeran e relacio feren, ells haver preat una morera en lo molí que solia ser en lo roll de Embosch, horta y terme de la present vila que diu es de Frances Juan Ferrures curial, habitador de Valencia de dany, fets en la morera per estar tota cremada, 40 reals castellans”.

⁶²³ Fossar, any 1526, es ven la fulla de les moreres del fossar per 16 sous 6 diners. El fossar estava plantat d'algunes moreres, les fulles se subhastaven (documentat en els anys 1521, 1548) fins que el senyor bisbe de Tortosa en 1698, va manar que foren arrancats dits arbres

⁶²⁴ VICIANO, P., “Pagesos que innoven”, *Feudalisme comtat i debatut*, pàg. 505

Figura 104. Mapa d'ubicació de moreres a Almenara i La Llosa. Material inèdit.

La tipologia de terra és molt variada, es documenten moreres en terra campa, horta, marjal i secà. L'extensió d'aquest cultiu en les zones de secà és menor que en la de regadiu. Encara que cal incloure les parcel·les de cultius ubicades en zones urbanes que no es compten en l'arrendament com el fossar de la vila, els corrals i algunes eres.

Segons Viciano, les moreres varen ser impulsades pels agricultors, protegides pels municipis i estimulades per la demanda artesanal urbana mentre que, els senyors s'oposaren inicialment. Els arbres estaven sotmesos al pagament del delme a la diòcesi de Tortosa com es documenta en un procés amb el senyor bisbe, on en pretendre cobrar el delme per les garroferes i moreres del terme es mancomunaren els municipis d'Onda, Vila-real, Almenara i altres pobles, per contribuir a les despeses del procés civil, a principis de 1500. Per cada casa que tenia el poble amb moreres o garroferes havia de pagar un sou: En 1515 es documenten 116 parcel·les amb moreres o garroferes

perquè aquest any Almenara paga 116 sous⁶²⁵. L'any 1519 es documenten 70 parcel·les: «Dona y paga a Peregrí y Joan de la Neva per portar a Onda por lo plet dels delmes del senyor bisbe _LXX sous»⁶²⁶.

A més del delme, els veïns pagaven un reduït cens en diners al senyor, però no la partició dels fruits per la fulla. La proliferació a les terres d'horta, implicava un detriment a altres cultius que pagaven aquesta partició de fruits a la senyoria. Cosa que comportava la disminució de les rendes senyoriales. Per aquest motiu a partir del segle XVII arran de la difusió del cultiu pel comtat d'Almenara, comencen a incloure's en les condicions d'arrendament, el cobrament del cens de partició de fruits per la fulla de morera. El senyor al·lega que encara que, en els anteriors pactes de condicions no s'havien inclòs era per omissió: “advertint que deguen partir també de la fulla encara que per omissió los arrendadors antecedents no cobraven este dret⁶²⁷”.

Aquest conreu arbori, permetia produir una collita comerciable en fulla o destinada a la cria de cucs, seguida per l'elaboració de la seda en l'àmbit domèstic. Segons una Reial Ordre de 1527, es va prohibir que cap persona que tinguera algun càrrec amb la justícia poguera tenir tractes amb els negocis de la seda. El cultiu estava orientat a una demanda industrial i el risc per la seua introducció era més gran que en el cas d'altres productes agraris que formaven part de la dieta diària perquè, necessàriament la producció havia de comercialitzar-se, com a fulla o com a seda en brut. La capacitat d'aquest cultiu de plantar-se en qualsevol tipus de terra i de poder combinar-se amb altres cultius destinats al consum familiar, junt amb la solidesa de la indústria sedera valenciana avançat el segle XVI, va permetre reduir els riscos dels llauradors i va afavorir la seua difusió⁶²⁸.

⁶²⁵ Rotllo 02, 1515, pàg.151.

⁶²⁶ Rotllo 02, 1519, pàg. 152.

⁶²⁷ AComAlm, 26-32. “Capítols amb los quals se arrenda la vila d'Almenara y la baronia de la Llosa regalies y drets dominicals deaquelles.”

⁶²⁸ VICIANO, P., “Pagesos que innoven”, pàg. 505.

3.2.2- Els cultius de les terres de marjal.

La configuració de les tres llacunes dels Estanys de gran profunditat ubicades en la marjal d'Almenara, impedia l'aprofitament d'aquest terreny fangós per a usos agrícoles en la seua zona central. La posada en conreu en aquestes terres probablement, es va iniciar en les zones de l'Oest a l'altura del ferrocarril en les antigues marjaletes de la Bóta i del Cantero a Almenara. I a poc a poc es va anar expandint el terreny per al cultiu cap a la costa pel camí Cabeçol fins a les partides de la Tellola, Tamarit, Pontarró, Oriola, Alpotró i el Racó. La inundació de la zona a causa de l'augment del mantell freàtic, sobretot a l'hivern feia necessària la creació i manteniment d'infraestructures hidràuliques séquies i canalitzacions, salvadanys, etc., de forma continuada (fig.105).

En aquest sentit la séquia de la font de la Bóta que replega els sobrants de l'aigua de la séquia Major d'Almenara, calia ampliar el seu recorregut uns 998 metres fins a la partida de la Tellola, obrint-se en nous braços cap a l'Est que s'estenen per tota la partida. En la zona Sud de la partida es disposa la séquia del Trepitge, continuació de la séquia de la Bóta, la séquia del Sastre⁶²⁹, fins a la zona Nord el canal del Cordó⁶³⁰ o Mangraners, límit amb les llacunes dels Estanys. Probablement aquesta última séquia, el Cordó data de 1719 perquè el 20 d'agost d'aquest any es va acordar fer una séquia amb la seua ubicació. Es va manar obrir una séquia que conduïa les aigües des de la muntanya dels Estanys recorrent la partida de la Tellola fins a la mar⁶³¹.

Les aigües d'aquests eren conduïdes fins al canal de Torreblanca⁶³²

⁶²⁹ Séquia del Sastre segons el mapa d'Ignacio Benedicto de la Companyia Casablanca i Extensiones. 1913.

⁶³⁰ Canal del Cordó segons el mapa d'Ignacio Benedicto de la Companyia Casablanca i Extensiones, 1913.

⁶³¹ Rotlló 02, 1719, pàg. 276. «En 20 de agosto se acordó que por tanda se abra una acequia en la marjal de la Tallola, empezando desde la punta de la montanya dels Estanys en la línea recta a la mar».

⁶³² El braç de Torreblanca apareix anomenat de la Tellola en el mapa de 1913 (fig.110), però no correspon a l'actual séquia de la Tellola, que passa per la zona Oest de la partida, sinó el

que creuava diagonalment la marjal fins a desembocar junt amb el braç de l'Estany davant de Casablanca al Serradal, com mostra el mapa de principi del segle XX. Les modificacions de l'últim tram del canal de Torreblanca es feren en 1925. Es realitzà un revestiment del canal i es modificà el seu traçat a l'últim tram perquè desembocara en la gola d'Almenara⁶³³.

En la zona Sud de la marjal del terme d'Almenara transcorre la séquia de Noguera que agafa els sobrants del barranc de la Rambleta. Les aigües enllaçaven amb els aports de la font del Cantero amb la seua séquia i la séquia de Cabeçol, que abasta les partides del Pontarró⁶³⁴ i Oriola. Mentre que, la font d'Encarròs amb la séquia d'Encarròs, es distribuïa per les partides de Llorencet, Alpotró i el Racó. La séquia dels Oms i la séquia del Pontarró surquen la partida del Pontarró, i la séquia del Bovar la partida d'Oriola. Provablement, la séquia d'Oriola és de construcció posterior, perquè el 14 de gener de 1703 es registra que els hereus de la partida d'Oriola havien de construir un braç nou. I el dia 28 d'agost de 1700 s'acorda fer a estall una séquia mare que comprega la séquia de la Bóta, la séquia de Cabeçol i de la dels Escorredors, que seria, possiblement, la séquia d'Oriola. Així mateix, la séquia del Bovar comunica amb el canal de Torreblanca i amb el canal del Pi. Aquesta travessava la partida de "Calamoix" o "Calamocs"⁶³⁵ d'Oest a Est fins a la mar.

canal que correspon a l'actual séquia de Noguera-Torreblanca.

⁶³³FERRER BELTRAN, P. *Memòria gràfica d'Almenara. Un passeig pel segle XX*, Ajuntament Almenara, 2002.

⁶³⁴ALCOVER M.A.; MOLL, B.F., *Diccionari valencià-balerar- català*, pontarró: pont molt petit.

⁶³⁵Moc: Flor mascle de certs arbres com l'avellaner, castanyer, noguer, etc., que té forma cilíndrica o de cordó; cast. *amento*. Un cigarret... fet de mochs de noguer, Oller Rur. Urb. 136. podria ser també de la proximitat a la séquia Noguera.

Figura 105. Plànol de les partides de la marjal d'Almenara. Material inèdit.

La partida de Calamoc⁶³⁶ va ser zona de marjal inundada durant molt de temps, límit entre l'aprofitament agrícola i la marjal fangosa. Almenys, fins al segle XVIII quan decidiren ampliar i allargar totes les séquies i braços de marjal i crear-ne de nous per dessecar la zona Est de la marjal, a favor d'una major utilització agrària. L'anomenat canal del Pi que travessa aquesta partida, apareix documentat en 1704 (per tant, és anterior a les feines de dessecació de la marjal que es dugueren a terme durant el segle XVIII) i en aquestes dades es té la intenció de tapar-lo per conduir les aigües cap al canal de Noguera:

“El 24 de maig de 1704 els consellers: “determinen que Josep Moreno, Joan Seguí de Lluch, Josep Ferrer de Ramon y Vicent Salvador acudixquen a les séquies del Pi y de Torreblanca a fi de veure y tapar la séquia del Pi al cap de dalt y esbrinar si convindria lo estar tapada o no; y juntament traure les aygues de les partides del Pontarró y del Bovalar y Oriola que estan detingudes fent dany als terratinents en dites partides”.

Finalment no el cobriren, i es va mantindre fins a la meitat del segle XX, segons mostra el mapa de la Companyia Casablanca i Extensió de 1913 (fig.110).

⁶³⁶ ALCOVER, M.A.; MOLL, F.B., *Diccionari Valencià-Català-Balear*: CALA *f.* : Entrada que fa la mar en una costa i que és redossosa i apta per varar-hi embarcacions petites; cast. *cala, ensenada*. Eren stablits tots los ports e les cales, Pere IV, Cròn. 134. Aconseguiren les cinquanta galees... en una cala qui ha lo nom la Tamariu, Muntaner Cròn., c. 131. Si alguna fusta... arribará en alguna part, cala o port, doc. a. 1496 (Hist. Sóller, i, 637). Badina; clot ple d'aigua embassada procedent de les revingudes del riu (Massalcoreig). CALA *f.* : Acte de calar les xarxes; cast. *calamento, lance*. Conjunt de peix que s'agafa amb els palangres (Llucmajor). Moix: Suau en aparença; que fingeix mansuetud o innocència (val.). Aigües moixes: aigües quietes, mortes (Aguiló Dicc.)

Figura 106. Mapa de fonts de la marjal. Material inèdit.

En la partida de Llorencet, Alpotró i el Racó cursaven les séquies d'Encarrós des de la font del mateix nom (convertida en motor), la séquia de Salvadanys⁶³⁷ o Escorredors, el Braçet del Racó⁶³⁸ i la Parada⁶³⁹ amb desembocament a la mar⁶⁴⁰. Pel que fa al braçet del Racó, aquest no tenia l'actual configuració, probablement abocara els seus sobrants a la partida de Calamocs o arribaria fins a la séquia del Pi. Va ser el 19 de setembre de 1704 quan el Consell va decidir allargar el braç del Racó a costes dels hereus de la partida, per donar-li la configuració actual. El braçet es va convertir en un canal rectilini que travessava tota la partida de Calamocs de Sud a Nord fins a unir-se a la séquia de Torreblanca (fig.109).

⁶³⁷ Salvadanys nom de la séquia en 1913, segons el mapa elaborat d'Ignacio Benedicto per a la companyia Casablanca i extensions.

⁶³⁸ Braçet del Racó documentat en 1700, actualment canal del Racó.

⁶³⁹ La Parada apareix documentada en 1312 com les séquies del Folquet del Rei i Escorredor del Rei en la zona de la marjal de la Vall de Segó, Morvedre.

⁶⁴⁰ Bovar: Lloc on es crien boves en abundància (Val., Bal.); El Bovar: nom d'una séquia mare, o sia que arreplega les escorrenties d'altres séquies de l'horta i aboca en la de l'obra, que va al mar (Castelló).

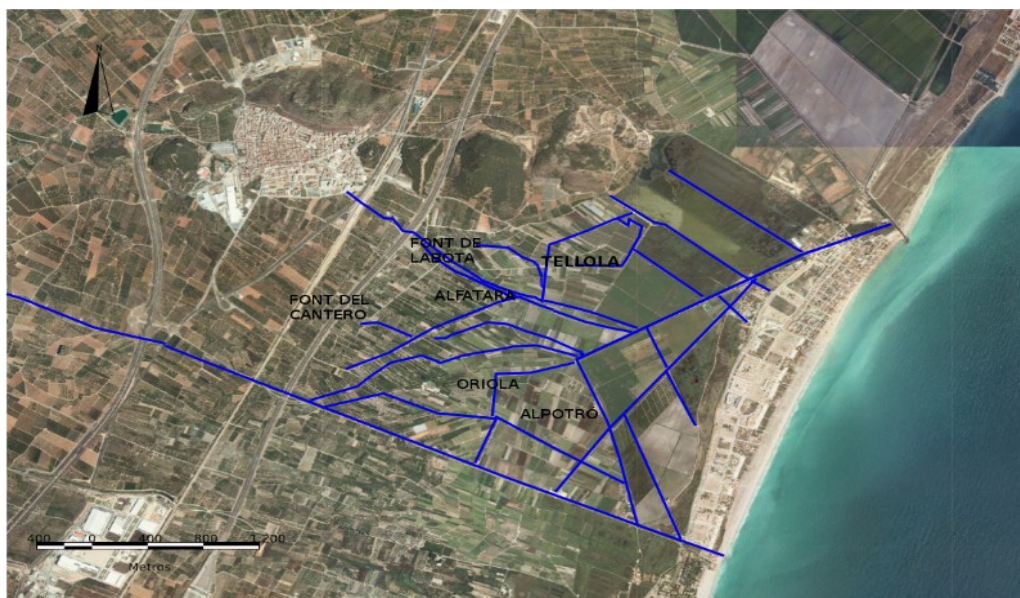

Figura 107. Mapa de les marjaletes documentades dins de la marjal: Marjal de la Bóta, Marjal del Cantero⁶⁴¹, Marjal d'Alfatara⁶⁴², Alpotró, Oriola, Tellola. Material inèdit.

Figura 108. Mapa séquies de la marjal: 1 Séquia del Racó, 2 Séquia d'Oriola, 3 Séquia del Pi, 4 Séquia del Cordó o Magraners, 5 Torreblanca. Material inèdit.

⁶⁴¹ Rotllo 02, 1627, pàg. 207

⁶⁴² Rotllo 03, pàg. 551, “Altres tres terres dita del fatara marjal, en dit terme en la partida dita d'alfatares que seran dos jornals, dia 14 maig 1617, Juan Casaña un jornal de terra partida alfatares que afronta amb séquia dita del pont de Cabeçol i altres tres costat terres”.

ANY	SÉQUIA	OBRA
1700-1703	Séquia Oriola	El consell va manar construir una séquia nova en aquesta partida
1704	Séquia del Pi	El consell va manar tapar-la fins reconduir-la a la de Noguera
1704	Bracet del Racó	S'allarga per la partida de Calamosc
1719	Séquia del Cordó	Es mana construir en aquesta data
1913	Séquia de Torreblanca	En la zona Sud es denomina canal de la Tellola i arriba fins a la s. del Braç
1925	Séquia de Torreblanca	Es modifica l'últim tram

Figura 109. Taula de les séquies de marjal. Material inèdit.

La construcció de les séquies era una feina àrdua que implicava a un gran nombre de persones, el consell havia d'organitzar les feines en el camp i dur a terme el projecte. Calia reconèixer la zona, allargar les séquies perquè seguiren un traçat adequat, per a aconseguir que les aigües corregueren i no s'estancaren, i tenir a l'abast els recursos necessaris, mà d'obra i material. Durant el segle XIV al XVI es va fomentar la dessecació de les zones fangoses per a la introducció dels cultius, com es replega en els furs⁶⁴³. Per desenvolupar aquest treball era necessari coordinar les feines. Coneixem el procés pels documents d'edat moderna que descriuen les feines de dessecació de la marjal d'Almenara. Es coneixen documents del segle XIV i XV que indiquen la dessecació de zones de marjal per a la introducció del cultiu (La Closa, el Folquet l'any 1312, intents de dessecació a Moncofa⁶⁴⁴, el Trepitge abans de 1456, Alpotró abans de 1465) però aquests documents no expliquen el procés de dessecació detalladament. Primer que tot, era necessari aconseguir diners per desenvolupar les feines de creació i allargament de les séquies i braços en la zona⁶⁴⁵. Calia nomenar encarregats de les séquies i del reg dels camps. El consell, previ acord de la senyoria, nomenava al: sequier, resequier⁶⁴⁶,

⁶⁴³ Furs “jurisdicció marjal ciutat València als jurats ciutat pera que stablisquen terres i elegisquen sequier per a escurar cequies de marjal., (...) “Netejar sequies i arreglar sistema hidric” (...)“Ilaurar cascú pot en les muntanyes y marjals que en temps antich no sembraven.

⁶⁴⁴ TORRÓ, J., “Colonización Cristiana y Roturación de áreas palustres en el Reino de Valencia. Los Marjales de la villa de Morvedre (c. 1260-c. 1330)”, pub. TORRO, J.; GUINOT, E. (eds.), *Hidraulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de Valencia, 2012.

⁶⁴⁵ AMA, c2-10, El 2 de setembre de 1702: “Es determina prendre 100 lliures del censal per a pagar el cost de la séquia mare”.

⁶⁴⁶ AMA, c2-10, El 13 de maig de 1704: “Nomenar Joaquim Gomis resequier”.

l'administrador de l'aigua⁶⁴⁷ i als anivelladors de l'aigua⁶⁴⁸. Era necessari construir séquies anivellades perquè l'aigua correguera adequadament sense estancar-se, per aprofitar el pendent natural del terreny. La construcció i allargament de les séquies es feia a pala. Aquest és un sistema que es va seguir utilitzant fins al segle XIX del qual el P.R. Joan Baptista Figols⁶⁴⁹ ens descriu el procés en la seua memòria de la dessecació de la marjal d'Almenara: hauran d'aprofundir en totes “a palón segons l'estil del país”. Tècnica que també s'aplica, per a la neteja dels canals almenys dos vegades a l'any: “utilitzar del palón si és menester, per extirpar l'asprella, la bova i altres plantes espontànies que creixen a l'aigua i impregnen l'atmosfera d'aloitos morbosos. La primera revisió ha de fer-se en abril i la segona en setembre”.

Els mateixos veïns que anaven a ser establerts en les terres, eren els encarregats de les feines de creació i allargament de les séquies i havien de mantenir-les: “Siguen allargats els bracets de les marjals establides - per establir- a càrrec dels hereters d'aquelles partides”. La conservació i neteja de les séquies es feia a mà i la feina es dividia entre els mateixos hereus de les partides o s'arrendava, com en èpoques posteriors⁶⁵⁰, fet necessari perquè l'aigua de la marjal no s'estancara. Així mateix, els grans canals com Torreblanca o Parada, necessitaven més mà d'obra. Comptem amb documents conservats de l'edat moderna que descriuen aquestes feines. El 10 de juliol de 1700 es manà:

“Afonar la séquia de la Parada des del bracet en avall, fins al Rihuet que en direcció contrària naix del mar, autoritzen perquè el treball es faja a destall, concedint l'operació al millor postor y

⁶⁴⁷ AMA, c2-10, El 5 de juny de 1702: “Nomenar Jaume Seguí administrador de l'aigua.”

⁶⁴⁸ AMA, c2-10, "Nominar Vicent Ferrer de Vicent i Frances Corell per a nivellar les aigües de les séquies."

⁶⁴⁹ Joan Baptista Figols va ser retor d'Almenara, membre de la RSAPV, va escriure diversos estudis, entre ells: una memòria sobre la dessecació de la marjal d'Almenara per a prevenir el contagi de la malària, altra sobre les virtuts medicinals de l'aigua de Toga de la Vila-vella. Va donar a conèixer les restes romanes dels Estanys a Pla i Cabrera, Ribelles, etc. Arxiu Acció ecologista-agró. FIGOLS, J.B., Pla de dessecació de la marjal d'Almenara, *RSAPV*, 1802.

⁶⁵⁰ AMA, c2-10, el 31 d'octubre de 1700: «Es determina arrendar la neteja i conservació de les séquies»

facultant als senyors Jurats perquè facen el repartiment de l'aigua de dita séquia com més còmodament resulte”.

Joan B. Fígols en l'apartat número 4 del seu estudi per la dessecació de la marjal Almenara descriu el procés de col·laboració entre els municipis, que hauria d'aplicar-se per a la neteja dels grans canals de la marjal:

“Així que Xilxes ha de mantenir la séquia del Cap. La Llosa ha de mantenir la del Molí. La vila d'Almenara ha de mantenir la del Braç, però amb ajuda de Xilxes i la Llosa, segons l'edicte de la Superioritat de 1795; ha de mantenir, a més, per si sola les séquies de Torreblanca i també la de la Parada, als confins de Benavites, però amb l'auxili dels pobles de Benicalaf i Benavites, que sempre han contribuït a la seua reparació. A més, ha de mantindre la nova séquia diagonal, abans mencionada, que s'ha de construir en la primera reparació General, amb intervenció de tots els pobles. Benavites ha de mantenir la séquia de la Closa, que porta les aigües a l'Estanyol de Quartell. Quartell les séquies del Pou Fanguet i de l'Arrif. Morvedre ha de mantenir un ramal de séquia que, des de l'oest, aboca les aigües a l'Estanyol de Quartell, amb altres de menor mesura. A més, cada quadrimestre vindria de la capital un protometge i un hidràulic per visitar tota la marjal i veure si se segueix el pla, advertint alguna irregularitat susceptible sobre el pla⁶⁵¹”.

Una vegada el sistema hidràulic permetia conduir les aigües cap a l'Est, les terres havien de ser soguejades, és a dir, amidar la terra mitjançant d'una soga, per a mesurar el terreny i dividir-lo en parcel·les⁶⁵². El consell

⁶⁵¹ FÍGOLS J.B., Sobre el desagüe de aguas de la villa d'Almenara, Ms. C%-III Sanidad, Real Societat Amics País Valencià, 1814.

⁶⁵² AMA, c2-10, El 28 d'agost de 1700 es manà que: “es llogue a un homes per a soguejar la marjal erma per tal d'establir-hi. En compensació als jurats que eixiran a fer el repartiment. Posteriorment, havien de fer-ho els propietaris: “... nomenen per a senyal i cordejar les cafissades que a cada hu li toquen...”. El 21 de setembre de 1702: “mesurar les terres.” El 2 de

encarregava que es llogara a un home perquè desenvolupara les feines. A l'hora de soguejar les marjals, s'establien una sèrie de mesures per a dividir els terrenys. Calia deixar unes 30 passes de distància des dels braços principals fins a l'inici de les parcel·les de cultiu⁶⁵³. Els terrenys es dividiren en cafissades per ser repartits. Per què les feines en la marjal procediren sense problemes, des del consell es nomenaren diversos càrrecs per a vigilar i controlar les feines del camp, com el Taulatger⁶⁵⁴: “Se li entregue al taulatger 4 lliures guarda de camp”. Els taulatgers tenien la funció de vigilar i acusar aquells que incompliren alguna norma del consell⁶⁵⁵.

Una de les feines més importants, dins de l'adequació de la zona, era la conservació dels camins. Necessaris per a poder accedir a les parcel·les⁶⁵⁶. Finalment, els veïns que ho demanaven eren establerts en les zones de marjal erma, una cafissada davant d'altra fins que s'ocupara tot el territori possible⁶⁵⁷. En la vila el consell tenia el poder d'establir terres o cases: “Es determina donar possessió de la vila al comte d'Almenara amb la condició que sa senyoria ratifiqui els costums, lleis i estatuts de la vila, senyaladament el dret d'establir cases i terres⁶⁵⁸”. En el procés d'atorgament de terres als veïns, el consell nomenava a persones encarregades per desenvolupar específicament la feina, setembre de 1702: “Nominar a Isidro Dasca per a senyalar o cordejar les cafissades de la terra marjal de l'Alcudia”.

⁶⁵³ AMA, c2-10, El 14 de gener de 1703: “Obligar als hereters del Serradal que confronte en el braç a deixar 30 passes de terra entre aquest braç i les terres establides”.

⁶⁵⁴ AMA, c2-10, L'11 de juny de 1706 es manà: “Nomenar Lluís Gomis en taulatger” i l'any següent, el 28 de febrer de 1707: “Nomenar taulatger Frances Garces, “donant-li tot lo poder necessari”.

⁶⁵⁵ AMA, c2-10, l'1 d'abril de 1703 s'indica: “Donar al taulatger 1 sou de cada acusació que manifeste”. “Recordar l'obligació que tenen els consellers en notificar al taulatger aquells que trobaren fent mal al terme”.

⁶⁵⁶ AMA, c2-10, El 2 de novembre de 1700: “Ampliar el camí vell 14 pams, fins a l'abeurador de la séquia de la Parada”. El 16 juny de 1703: “determine (...) que es mana adobar los caminos del Pontarro y Cantero y qualsevol altre y acha necessitat per a poder dos carregues a una”. Tanmateix, Rotllo 02, 1782, pàg. 328, els ponts “en el año 1782, se acordado construir en el bracet del Pecant, del pont del Puntarro, vid recta a Oriola que sea de 5 palmos de anchura: para poder transitar los vecinos y caballerias no los carros...”

⁶⁵⁷ AMA, c2-10, El 18 de novembre de 1703: “Establir als veïns de la Vall la terra que els ha faltat dels establiments efectuats vora séquia en avall, una cafissada davall l'altra”.

⁶⁵⁸ A partir de 1700, es va produir el repartiment de les terres de marjal d'Almenara. Els Jurats eren els encarregats de repartir la terra com volien: “Es determina donar possessió de la vila al comte d'Almenara amb la condició que sa senyoria ratifiqui els costums, lleis i estatuts de la vila, senyaladament el dret d'establir cases i terres.” El 27 de setembre de 1706: “Puguen els jurats establir qualsevol foraster en terres vacants de la vila”.

que realitzarien al costat dels jurats de la vila⁶⁵⁹. I s'establiren unes directrius variables segons la quantitat de persones que sol·licitaven parcel·les, el grau d'interés o la peita a proporcionar. Entre elles, establir major i menor quantitat de terreny entre una, duess o inclús cinc cafissades per persona⁶⁶⁰. El resultat de la conversió de terres fangoses a zones de cultiu, bé podria expressar-se en la visió que fa Juan Acuña, en la seua visita a la costa del Regne de València. Aquest informa de l'abundància de marjals en tota la costa, identificant-les com "oasis de vida" i específica que, si en aquestes zones s'aconsegua una bona organització i protecció, podria desenvolupar-se l'agricultura que, alhora, produiria majors béns al Regne.

⁶⁵⁹ AMA, c2-10, Es nomenaren sis persones, a banda dels Jurats (...) "per repartir les terres a tots los particulars que demanaran terres marjals ermes i amb la condició de què no puguen establir més que una cafissada a cascun en cada partida".

⁶⁶⁰ AMA, c2-10, El Consell determina "de hui en avant estableixquen los señors Jurats a tots els particulars que demanaran terres marjals ermes, y que no puguen establir més que una cafissada a cascun en cada partida". El 30 de novembre de 1703: "estableixca als veïns de la Llosa en les marjals ermes de les solades de la Llosa, a dues cafissades per cascun cap de casa". El 28 maig de 1703: "Establir als vehins de la Vall Uxo la terra que y a entre el Bras y la Calçada, ab 1 sou 6 de peyta per cafissada y ab obligació de conservar y netejar lo Bras del Estany, des de a hon llansarán la aygua en dit bras avall la part de dits establiments y normes". L'11 de gener de 1704: "Establir als veïns de la Vall d'Uixo en una partida de terra erma a la part de la Ràpita o de la Llosa". El 21 de setembre de 1700: "Establir novament a Vicent Volta cinc cafissades de terra marjal trobades de més, situades a la partida de l'Apotró".

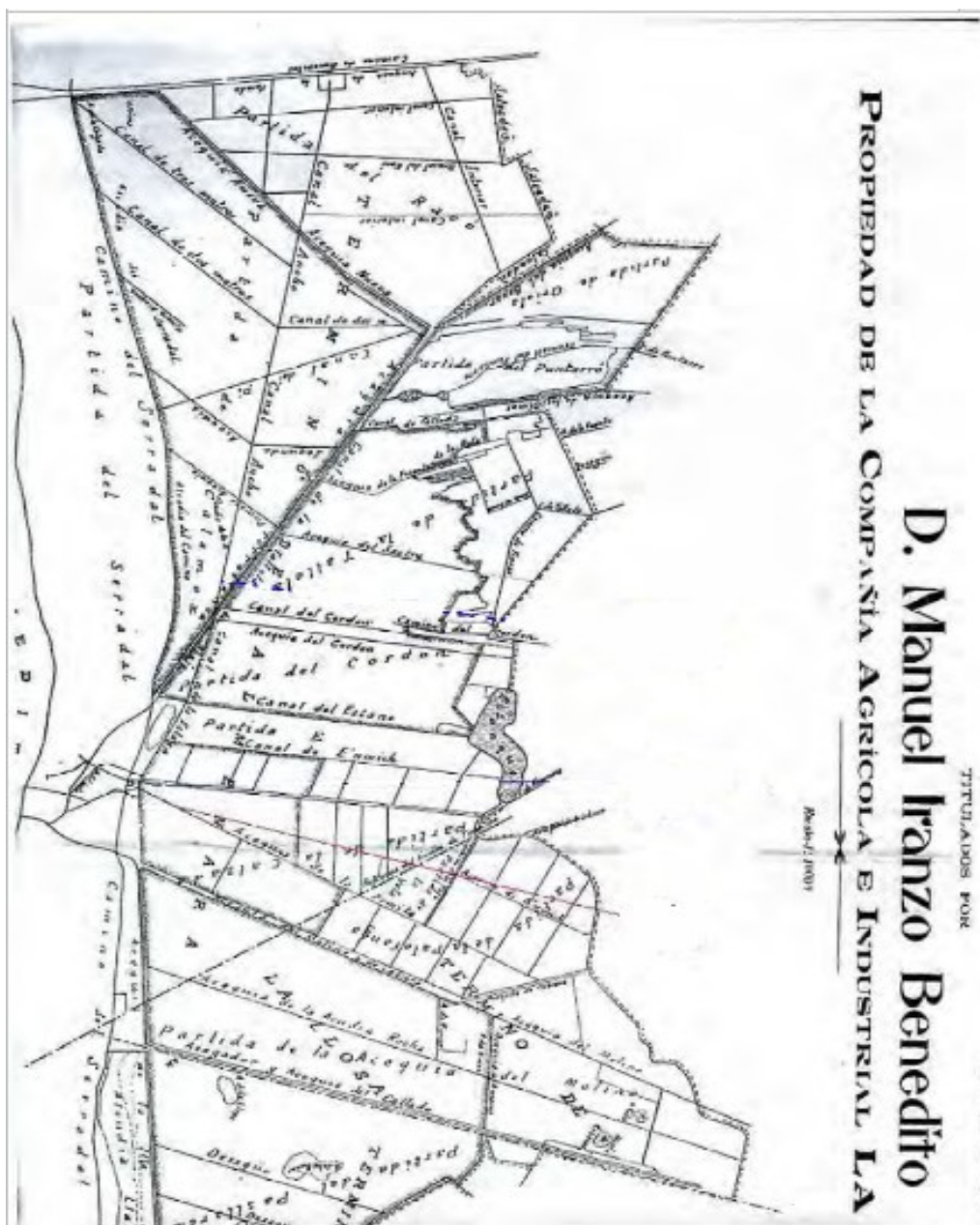

Figura 110. Plànol de la marjal de Manuel Iranzo Benedito 1913.

A-El sequiatge de les marjals.

Tots els anys el justícia i jurats s'encarregaven d'assignar als sequiers de les terres de marjal a través d'una subhasta pública (fig.111). L'any 1460 es va nomenar a tall de corredor, a En Jaume Fortuny i En Joan el Capella menor, sequiers de les marjals amb dos sous per jornada. El 1465 els honorables En Joan Erau justícia i En Pere Erau i En Joan Praondo jurats, assignaren per sequiers de les marjals en pública subhasta, a En Jaume Fortuny i En Joan el Capella menor, per sis sous, deu diners, per jornada, a tall de corredor⁶⁶¹ i a N'Alfons Peres a 3 sous la jornada⁶⁶². L'any 1466, els honrats En Pere Garó i En Francesc Pelegrí jurats, arrendaren en públic encant, l'arrendament del sequiatge de la marjal a N'Antoni Pelegrí per preu de sis sous per jornada⁶⁶³. El 1467 els honorables Guillem Serra justícia, Pere Llopis i Pere Erau jurats assignaren a En Pere Albert major i N'Antoni Argent per sequiers de la séquia de la Parada i d'Alpotró, i a Moreno i Julià Juper de la séquia de la font i de Cabeçol, per sis diners per jornada⁶⁶⁴. El 1472 es nomena sequier de la séquia de la Font a En Francesc Serra i En Francesc Pelegrí menor i de la séquia d'Alpotró a En Pere Albert i En Joan Sanxo⁶⁶⁵. L'any 1481 el consell de la vila va determinar nomenar sequier de la séquia de la Parada, de la séquia d'Alpotró, de la séquia de la Font i de la de Cabeçol, i s'acorda que dues vegades a l'any es netegen dites séquies, braços i sifons en els termes acostumats. També, es va establir donar al sequier de la séquia de la Font i de Cabeçol cinc sous per cada vegada que fora netejada. I quatre sous al sequier d'Alpotró per la mateixa faena. L'any 1484 el justícia Alfons Argent i els jurats En Pere Albert menor i Bartomeu Porlana, elegiren de sequiers de la séquia de la Font a Jaume Poza, fill d'En Guillem Poza, de la séquia de Cabeçol a En Francesc Pelegrí menor, de la séquia d'Alpotró a En Pere Albert menor i de la séquia de la Parada a En Joan Campos⁶⁶⁶.

⁶⁶¹ AMA, 006-02-c, 1465, fol.3.

⁶⁶² AMA, 006-002-c, 1465, fol. 4.

⁶⁶³ AMA, 006-002-c, 1466, fol.5.

⁶⁶⁴ AMA, 006-002-c, 1467, fol. 10.

⁶⁶⁵ AMA, 006-001-c, 1472, fol. 13.

⁶⁶⁶ AMA, 006-001-c, 1481-4, fol. 13, Nomenament de sequiers pels oficials de la vila d'Almenara.

ANY	NOM	SOUS
1460	En Jaume Fortuny i En Joan lo Capella menor	2 sous per jornada
1465	En jaume Fortuny i En Joan lo Capella menor N'Alons Pérez	6 sous 10 diners per jornadas 3 sous per jornada
1466	N'Antoni Pelegrí	6 sous per jornada
1467	En Pere Albert i N'Antoni Argent la séquia de la Parada i Alpotró Moreno i Julià juper la séquia de la Font i Cabeçol	6 diners per jornada
1472	En Francesc Serra i en Francesc Pelegrí menor séquia de la Font En Pere Albert i En Joan Sanxo séquia d'Alpotró	
1481	Sequier de la séquia de la Font i Cabeçol Sequier de la séquia d'Alpotro	5 sous per jornada 4 sous per jornada
1484	Jaume Poza séquia de la Font En Francesc Pelegrí séquia de Cabeçol En Pere Albert menor séquia d'Alpotró En Joan Campos séquia de la Parada	

Figura 111. Taula de sequiers de la marjal. Material inèdit.

El nomenament de sequiers i l'interès en la neteja de les séquies mostra que l'àrea que es disposa entre la séquia de Noguera i els Escorredors i Parada era utilitzada com a zona de cultiu en el segle XV. Les séquies paral·leles a aquestes, ubicades en la marjal de les Valls, es documenten a principi del segle XIV. Disposem de documentació del segle XVII que descriu millor les parcel·les de cultiu establides en aquesta zona de marjal d'Alpotró. Aquestes terres es documenten com arrendades per al manteniment de l'honorable Hospital de la vila d'Almenara (construït en 1422). En les descripcions dels límits dels camps es descriu que les parcel·les se situen entre les séquies i camis de la zona és a dir, la séquia de Noguera i els camins de Bovar, Alpotró i Encarròs i el límit Est en les séquies dels Escorredors, limítrofes amb la partida fangosa i no cultivada de Calamosc⁶⁶⁷.

⁶⁶⁷ Rotllo 03, 1617, pàg. 540, «Any 1617, dia 9 febrer, Hieronimo Garcia doctor en medicina ven 12 fanecades en la partida d'Alpotro a Bta. Serra en 1613, llinda per els costats amb altres terres per baix amb sequia frontera dels escorredors en la part superior amb sequia vulgarment dita de les cafissades». Rotllo 03, 1617, pàg. 544: “El 8 març 1617, Joan Verdecho llaurador ven per 76 lliures un tros de terra en la partida vulgarment nomenada de Noguera eo dels Termens a Vicent Plaça llaurador 1648 amb terres repartides entre diferents propietaris disperses entre les séquies de Noguera i Escorredors i, els camins d'Alpotró i Encarròs». Llibre de l'honorable hospital de la vila d'Almenara, partida d'Alpotró, 1648, fol. 20. “Igancio Escrivá

En les transcripcions de Luís Cebrián Mezquita de l'any 1627 es nomena com a existents la partida dels Escorredors, Parada, marjal de la Font del Cantero, Oriola, Tellola, Quartons i Marina⁶⁶⁸. El terme d'Escorredors fa referència a canals de drenatge de les aigües de marjal que no s'usen per al reg⁶⁶⁹. Els canals estan disposats de manera paral·lela a la línia costanera i atrauen totes les aigües de les séquies pròximes per millorar el drenatge de les aigües mortes⁶⁷⁰.

B- La marjal del terme de La Llosa.

En la zona de marjal del terme de La Llosa es van anar expandint les parcel·les al voltant de la partida de la marjal d'Eixeruca i la séquia dels Pouets en la zona Nord, en la séquia i camí del Molí i l'anomenada com marjal Cervera davant de la partida de la Ràpita, actual Palafanga⁶⁷¹.

La zona de marjal del terme de La Llosa està delimitada per quatre canals amb forma de punta d'estrella. De Nord a Sud, se situen el canal de la Ratlla al costat del camí de la Ratlla, que separa el terme de Xilxes del de La Llosa, l'escorredor del Sifó, el canal dels Pouets i l'escorredor de la Fila. El sistema de reg del canal dels Pouets i el de la Ratlla, s'empra per dessecar i irrigar la zona de marjal de la partida d'Eixeruca i com a canalització de la bassa dels Pouets⁶⁷² d'on té el seu origen (fig.112).

Els pouets són ullals, que formen una bassa d'aigua actualment obrada.

per una marchal alter en la partida del Alpotró que afronta ab terra del camp redo, camí en mig y ab camí de encarros».Llibre de l'honorable hospital de la vila, partida d'Alpotro, 1648, fol. 38. "Va de Abriola/ Hriolau Corboto Primer per vuit fanecades terra marchal al Alpotró, que afronta ab terres de Ygnacio Escrava machor a la sèquia de la Noguera, y ab frontera dels Escorredors».

⁶⁶⁸ Rotllo 02, 1627, pàg. 207

⁶⁶⁹Séquia o altre conducte per on s'escorren les aigües sobreres d'un camp, hort, edifici, etc.

⁶⁷⁰ TORRÓ, J., "Colonización Cristiana y Roturación de áreas palustres en el Reino de Valencia. Los Marjales de la villa de Morvedre (c. 1260-c. 1330)", pub. TORRÓ, J.; GUINOT, E. (eds.), *Hidraulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, 2012.

⁶⁷¹ Séquia o braçal profund per a escórrer l'aigua d'una terra humida.

⁶⁷² Coordenades geogràfiques: latitud 39° 46.501' longitud W0 00° 11.912'

La bassa circular mesura 1'5 metres de diàmetre dins d'una estructura ovalada de 10 metres d'ample per tres de profunditat, situada al Nord-oest del municipi. La séquia dels Pouets recorre 3,26 km de distància, travessant tot el terme direcció Sud-est fins a desembocar a la séquia de l'Illa. Aquesta séquia s'alimenta de les aportacions d'aigua de la séquia d'Eixeruca, en la zona Nord, i del molí a l'altura del camí del Pont de Rajola. El canal irriga les parcel·les d'horta i marjal de les partides de l'Atzuzena, Senillar, Palafanga i Calçada. A l'altura de la partida de Palafanga, sobre el mateix tram de la séquia es troba el molí de Dalt. Aquesta séquia apareix anomenada com l'Alcúdia de la Rocha, segons el mapa de la companyia Casablanca i Extensions de 1913 (fig.110). Probablement era el seu nom antic, ja que, amb aquest topònim apareix documentada en el Llibre dels Establiments de 1700, amb intenció de construir un abeurador per al ramat: "...Facultar fer una abeurada a l'Alcúdia de les séquies⁶⁷³". Es construeix un abeurador per ser zona de pas del ramat, pas que comunica amb l'asegador de la Palafanga. Al Nord de la séquia dels Pouets, en el límit del terme, però també en la mateixa partida d'Eixeruca, es troba la séquia de la Ratlla.

⁶⁷³ AMA, c-2/10, 2 de setembre de 1702, fol. 25-5v.

Figura 112. Mapa séquies de La Llosa: 1 Séquia de la Ratlla o del Callao, 2. Séquia de l'Alcúdia Rocha, 3. Séquia d'Ameros, 4. Séquia del Molí, 5. Séquia de l'Illa, 6. Séquia de l'Ermite, 7. Séquia de la Vela, 8. Séquia d'Enmig, 9. Canal de l'Estany o Séquia del Braç, 10. Canal del Mig. Material inèdit.

La séquia es documenta en el mapa de 1913 com la séquia i assegador

del Callado. La seua disposició la situa pròxima a la partida de les Xovades i a l'Ermita de la Junquera en el terme de Xilxes. El canal recorre 2,71 km fins a arribar al Serradal, a la séquia de l'Illa on se situa el molí de Baix. Entre la séquia de la Ratlla i la dels Pouets, a l'altura de la Palafanga o antiga partida de la séquia del Molí (per ser la partida on aboca les seues aportacions), es troba l'Escorredor del Sifó⁶⁷⁴ de 2,15 km i, al Sud de la séquia dels Pouets, surt l'Escorredor de la Fila o també anomenada séquia de l'Ermita (des de 1736)⁶⁷⁵, de 1,72 km. Aquesta séquia o escorredor naix a la Palafanga i recorre tota la partida fins a la Calçada. En el seu recorregut agafa l'aportació d'aigua de la séquia de la Ratlla Vella que se situa entre les partides de la Ràpita i la Palafanga, al voltant del camí de la Palafanga, la séquia de Cabrera des del camí Cabrera, l'aportació del barranc de Talavera i, els sobrants de la séquia de la Ràpita i de la séquia de Quartons. Probablement, la séquia de Quartons abocava l'aigua directament a la Palafanga fins que, es va construir una canalització que travessava la Palafanga per a permetre un millor drenatge de la partida. Aquestes obres per ampliar el seu tram es realitzaren a partir del 18 de novembre de 1703, moment en què el consell va decidir: “Allargar els bracets dels Quartons i Casanyas, ullal de Quartons”, “S’òbriga el Serradal de l'aigua que es fa a la partida de Pecant”. El topònim quartó fa referència a la mesura de reg utilitzada en la zona. Els intents d'allargar els braços i obrir séquies noves, per millorar el drenatge ha sigut constant. Al volant de l'any 1650, els jurats d'Almenara es mancomunaren junt amb els jurats de La Llosa i de Xilxes per coordinar els esforços de dessecació de la zona Nord de la marjal:

“Els jurats d'Almenara acorden que es construísca juntament als Jurats de La Llosa i de Xilxes sobre dita dessecació, i que per aconseguir-la cregueren convenient obrir una séquia al mar, que s’use quan siga necessari⁶⁷⁶».

⁶⁷⁴ Es documenta el seu topònim en el mapa de 1938 de la línia XYZ de defensa MTN50-0668-1938 cgn-Sagunto. El seu nom prové de la ubicació d'un sifó per al reg a l'inici de la séquia.

⁶⁷⁵ Cebrían Mezquita, Luís: d'extractes del llibre de Visites pastorals de la parròquia d'Almenara. Escrit per Mossèn Franco, Albert, Presbíter Vicari d'Almenara, fol. 264.

⁶⁷⁶ Rotllo 02, 1650, pàg. 226 .

Com explica Josep Torró, el terme palafanga, apareix en la documentació medieval referent a les donacions de terreny per a usos agraris en les zones de marjal. El nom s'utilitza com a sinònim de fossat, pareix al·ludir a les rases de drenatge més elementals, obertes sense un gradient molt definit. L'excavació d'aquestes rases era responsabilitat de tot aquell que rebia parcel·les en la zona i es comprometia a condicionar-les per al cultiu. Per a l'obertura de séquies de drenatge calia tenir una capacitat tècnica específica que s'associa a l'ofici de Palafanguer. Les rases es disposaven normalment en alineacions perpendiculars a les séquies, de manera que podien connectar-se a elles pels seus dos extrems. L'aigua es canalitzava cap a la séquia principal o col·lectors, que rebia el nom d'Escorredor. El terme d'escorredor fa referència al transport d'aigua drenada “morta”, no utilitzada per al reg sinó per a dessecar les marjals. J. Torró comenta que és habitual trobar a les marjals un canal nomenat “escorredor”. En alguns casos els escorredors estan caracteritzats per una disposició longitudinal, amb un traçat paral·lel i adjacent a la restinga que connecta els eixos de drenatge transversals. Comparteixen, un topònim l'escorredor del Rei a la Vall de Segó i l'Arrif, escorredors d'Almenara, escorredor de la Fila i del sifó a La Llosa⁶⁷⁷. Però els de La Llosa, no se situen paral·lels a la línia costanera sinó perpendicular a ella. Amb aquesta competència, es disposa la séquia de l'Illa. Totes les séquies i canals queden creuades per la séquia de l'Illa que recorre de Nord a Sud la línia costanera i, separa la zona de marjal dels bancs d'arena litorals. L'Illa recorre tot el terme de Xilxes fins a la gola d'Almenara- La Llosa, com la séquia de Torreblanca-Noguera en el terme d'Almenara. Ambdues segueixen semblant disposició: L'any 1805, “dia 24 de octubre, jueves a Vicente Ferrer, marido de Josefa

⁶⁷⁷ TORRÓ, J., “Colonització i renda feudal. L'origen de la peita al regne de València”, pub. M. Sánchez i Á. Furió (eds.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pàg. 467-494. TORRÓ, J., “Colonización Cristiana y Roturación de áreas palustres en el Reino de Valencia. Los Marjales de la villa de Morvedre (c. 1260-c. 1330)”, pub. TORRÓ, J.; GUINOT, E. (eds.), *Hidraulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de Valencia, 2012. TORRÓ, J., “Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano”. pub. KIRCHNER, H., *Por una arqueología agraria Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010, pàgs. 157-172.

Maria Gomis. Fue muerto a mano airada en la Isla, llamada así de la azequia de Torreblanca, de 32 años⁶⁷⁸. Aquesta nota del llibre de defuncions, ens porta a pensar en la possibilitat, que abans de les modificacions de la marjal, la séquia recorria els tres termes d'una forma més continuada i per aquest motiu era anomenada com la séquia de Torreblanca o l'Illa indistintament.

C- Les parcel·les de cultiu de la marjal de La Llosa.

Entre els canals i els escorredors es disposen les parcel·les de cultiu de gran mesura entre 2 i 3 hectàrees, utilitzades per al cultiu majoritàriament de l'arròs. La disposició de les parcel·les actuals correspon a les divisions parcel·làries de mitjans del segle XX. Moment en què Carvallo major propietari de les terres de la marjal de la zona de La Llosa i de Xilxes des de 1930, va decidir vendre la seua finca entre els anys 1957-1958. Per aquest objectiu, va subdividir part de la finca en parcel·les de 500 fanecades, adquirides per comerciants hortícoles d'Albuixech (Peris) i Puçol, arrossers de Massanassa (Raga), velluters de València (Ferrer) i M. Alamar Mucholi. Els tres primers utilitzaren les terres per al cultiu de l'arròs, amb enormes parcel·les disposades entre la Palafanga, Pouets i la Ratlla. Mentre que, Mucholi va adquirir la resta dels terrenys i alguns del voltant per cultivar arròs, horta, cabanyes de ramat oví i boví, taronges i pereres⁶⁷⁹.

En el 1699 les parcel·les documentades en la marjal d'Eixeruca, àrea que ocupa tota l'extensió dels Pouets es troba dividida per cafissades i no se citen les séquies i braços de la zona. Mentre que, les parcel·les de cultiu de marjal més pròximes a la partida de la Ràpita nomenades com la marjal Cervera, es divideixen en fanecades i són majoritàriament d'horta. La crònica de Pere el Cerimoniós proporciona descripcions d'aquesta àrea en descriure els esdeveniments de la batalla dels dos Peres a mitjan del segle XIV. Comenta que, els soldats de l'exèrcit havien d'avançar de dos en dos fins a la font de La

⁶⁷⁸ Rotllo 03, 1805, pàg. 419.

⁶⁷⁹ OBIOL MENERO, E. "Desecación Arroz y Demografía, en el siglo XIX, el caso dels Estanyos d'Almenara". *Cuadernos geografía*, núm. 55,1994.

Llosa, perquè es trobava tota l'àrea inundada.

Atenent a la fesomia de la marjal de La Llosa i les característiques de la zona, amb la disposició dels Pouets i el nivell baix del terreny, considerem que era una zona inundada, perfecta per al cultiu de l'arròs i que en estiu amb l'estiatge, s'aprofitaria per plantar també horta. Per tant coneixem que les canalitzacions rectilínies que surten dels Pouets per drenar tota l'àrea són posteriors a 1699, i que l'àrea de la Palafanga va ser drenada i posada en correu amb anterioritat a aquesta data.

D- Els cultius de la marjal: el sucre i l'arròs

D.1- El sucre a les fonts documentals. L'enginy de fabricar sucre.

Sobre la producció i plantació de sucre a Almenara i La Llosa, trobem informació que disposem en aquest apartat de forma cronològica. La primera menció es troba en el llibre peiter de la vila d'Almenara, en una època d'uns censals del senyor sobre el trapig, d'abril de 1458:

“XXVIII aprile MCCCCLVIII. En XI de le entes, que les quinze lliures que la vila estrague en los censals⁶⁸⁰ del senyor per obs del trapig, les quals encara huy ambos son pagades cabien a la dita vila del dit senyor no son enteses ne compreses en lo dit compte segons per hun albara fet de la ma del dit Pha(n) Halanan notari quin ab en poder dels jurats aprobar coses en poder d'en Bartolomeu Simó qui la donesen e ratmeten los deu per Albert fill de Antoni jurat de la dita vila”.

Entre els mesos de primavera i estiu dels anys 1468-9, es documenten una serie de cartes entre el senyor Proixida des de Nàpols i els consellers i moliner de la vila d'Almenara en les quals, es dirigeixen les feines de plantació ⁶⁸⁰ ALCOVER, A.M., MOLL, F. DE B., Diccionari català-valencià-balear. Cens: Dret real que es paga al senyor de béns immobles, damunt el fruit d'aquests, a canvi del domini llur o d'un cabal en diners

de canyamel en el terme d'Almenara i La Llosa, per augmentar la producció del trapig senyorial. En les cartes, es menciona fer tot el que siga menester per ajudar al trapig senyorial. El 13 de maig 1468 es parla a més, de «vesinar la mia casa com casa de vosaltres» possiblement es refereix a deixar la casa palau per a usos del poble⁶⁸¹. El 1469, el comte demana que es plante la mar de canyamel, tant en el terme d'Almenara com en el terme de La Llosa. Igualment, que es plante tota l'horta de canyamel. Aquestes impositcions sembla que es realitzen a canvi d'uns *quitaments* elaborats amb notari, l'any 1469 sobre la vila d'Almenara. És a dir, la possibilitat d'un acord pel qual el senyor té la consideració de llevar una part de les obligacions dels veïns del poble amb ell, i la possibilitat de donar un termini de temps per al pagament de la resta⁶⁸².

Una altra carta des de Nàpols del 23 juny 1469, demana al batle d'Almenara que entre en l'aljama de La Llosa, perquè els obligue a plantar tota l'horta de «palum» i marjal de canyamels. El senyor al·lega que fins al moment, sols s'ha plantat una faneca i mitja. Afegeix, que aquell que no haja volgut plantar siga amb «nessuna sorts executat» en cas que el senyor no trobe tota l'horta de «paluqua⁶⁸³» plantada de les dites canyamels. Les feines s'han de fer a costes i despeses dels veïns⁶⁸⁴.

El 24 de juny de 1469, unes cartes des d'Almenara a Nàpols, descriuen el mal estat del trapig perquè, l'edifici es plou i també, es menciona la falta de càrregues de llenya. Afegeixen que fins al moment només tenen la càrrega de gener⁶⁸⁵. Junt aquesta, es troba una altra carta del Mustafà de la vila on comenta la falta de forment que està sofrint el Regne i vila. El senyor manifesta que, es plante forment en la vega⁶⁸⁶. Una carta del 25 d'agost de 1469, informa que el senyor nomena administrador del trapig a Navalón Pelegrí⁶⁸⁷.

⁶⁸¹ AMA, 006-002-c, fol.15.

⁶⁸² AMA, 006-002-c, fol. 15.

⁶⁸³ El terme horta de “paluqua” és possible que faça referència a les zones d’horta pròxima a la marjal.

⁶⁸⁴ AMA, 006-002-c, fol. 16.

⁶⁸⁵ AMA, 006-002-c, fol. 17.

⁶⁸⁶ AMA, 006-002-c, fol. 17.

⁶⁸⁷ AMA, 006-002-c, fol. 18.

L'any 1486, es documenta el cultiu de sucre a la zona en les descripcions de Popplaw en el seu viatge des d'Andalusia a València. Aquest, descriu les plantacions que va veure, cuidades per moriscos, en el seu viatge d'Almenara a Vila-real, on descriu l'esplendor del cultiu de la canya en les hortes llevantines⁶⁸⁸.

Torna a nomenar-se, en la donació del comtat d'Almenara, a En Gaspar de Proixida arran del seu casament l'any 1494. En el document apareix l'atorgament de títols, rendes i regalies a més d'aquesta referència: «con el ingenio de fabricar azucar que havia en la villa de Almenara⁶⁸⁹». En els contractes matrimonials anteriors al d'En Gaspar de Proixida, no es destaca l'enginy de fabricar sucre d'Almenara. El fet que es documente en el traspasament del poder del comtat, indica que aquest enginy estava construït i funcionant productivament, abans d'aquest casament de 1494. Durant el temps de senyoriu dels pares d'En Gaspar, En Joan Francesc de Proixida i Centelles i Beatriz Vivers de Canyamas Boyl de l'Escala.

Durant el segle XVI, es torna a documentar una referència relacionada amb el sucre en la vila d'Almenara. Apareix nomenat l'any 1575 en el Quinquè llibre de confirmacions de l'església parroquial, Miguel Charles, mestre sucrer de València aveïnat a Almenara⁶⁹⁰. En la nota es destaca el seu ofici i el fet que estava aveïnat en la vila possiblement, va ser traslladat per treballar a l'enginy de la vila.

La documentació consultada ens mostra la dedicació a la plantació i elaboració de sucre des de 1458 fins a 1575 en la vila d'Almenara i La Llosa. Són cartes i notes que parlen de les plantacions de sucre, dels molins necessaris per processar-lo: el trapig documentat l'any 1458 i l'enginy el 1494 i, dels professionals del sector, com els administradors de trapig o mestres sucres,

⁶⁸⁸ BELLVER, L., *Història de la Plana*, Castelló, 1888, pàg. 88-90. PEREZ VIVAL, J., *Cultivo de la caña de azucar levante*, 1973, pàg. 18.

⁶⁸⁹ AComAlm, A21, fol. 9 revers.

⁶⁹⁰ Rotllo 03, 1575, pàg. 277

que gairebé es traslladaven de trapig en trapig demandats bé pels senyors bé, per les localitats, per posar en funcionament tot el procés de conversió del producte.

Durant el segle XV, el comte d'Almenara s'introdueix en la indústria i el mercat del sucre, com passava en altres viles i ciutats del territori València: València (1408)⁶⁹¹, Borriana (1417)⁶⁹², Xeresa (1417), Castelló (1415)⁶⁹³, Gandia i Real (1434) Oliva, Valldigna⁶⁹⁴, Beniarjó.

El sucre va ser, possiblement, un cultiu introduït pels musulmans en la península. Aquest es trobava cultivat en el territori, en algunes parcel·les junt amb altres cultius o en menuts jardins botànics. Diversos autors musulmans (Al-udri, Yaqut, al-Qazwini, al-Maqqari, al-Said) documenten en diferents fonts el desenvolupament del cultiu en les costes llewantines de Castelló i València. En el segle XV, el cultiu s'intensifica amb grans plantacions destinades al comerç. De fet, des del segle XIII el cultiu va estar exempt del pagament del delme i la primícia fins que, el 1432 el bisbat de València comença un plet per reclamar l'impost, atesa la gran difusió que havia assolit el nou cultiu en detriment d'altres, sobretot dels cereals, que sí que estaven sotmesos a les exaccions eclesiàstiques. Fins aleshores, la canya de sucre no havia tingut un aprofitament comercial a gran escala ni havia ocupat una part remarcable de l'espai agrari⁶⁹⁵. De la mateixa manera, no s'hi havien dictat

⁶⁹¹ València, Nicolau de Santafe mestre sucrer 1408.

⁶⁹² El trapig de Francisco Siurana en l'horta de Burriana 1417.

⁶⁹³ En l'any 1415, 25 abril, es publiquen les normes i ordenances respecte al cultiu de la canyamel.

⁶⁹⁴ GARCIA OLIVER, F., *Cistercens del País Valencià. El monestir de la Valldigna, 1298-1530*, València (tres i quatre) 1998, pàg. 273.

⁶⁹⁵ Furs nous fets per lo cristianissim e molt alt senyor rey don Ferrando, rey de Castella e de Arago e de Valencia et caetera, en les corts generals celebrades e finides en la ciutat de Oriola, als regnicoles de la ciutat e regne de Valencia, a XXXI. de juliol any de la nativitat de nostre senyor Deu Jesuchrist M.CCCC.LXXXVIII. Capítol. XX.: Que per los officials reals no sia admès recors en les causes dels delmes e primicies de les canyesmels. Item, senyor, com s'esdevinga algunes voltes ésser qüestió sobre les dècimes e primicies pretenent l'altra part que no's deguen pagar, axi com es de present en la vila de Gandia, en la qual e lochs propinchs e entorn de aquella senyors de trapigs e altres liberts, pretenents que per ésser la anyada steril de les canyesmels e volent-se returar de aquelles planter e no del que es acostumat pendre per planter, e axi no voler pagar de aquelles lo delme e primicia acostumats. E lo jutge ecclesiastich, al qual per raho e justicia pertany la coneixença e jurisdicció, axi en compel·lir los

ordenances o reglaments per protegir el cultiu. La seua progressiva expansió propicia la creació de les primeres ordenances de la canyamel. Aquestes se signaren el 25 d'abril de 1415 a Castelló pel batle Pasqual Ferrando en el llibre d'ordinacions de la vila. El consell, a proposta de Bernat Moliner, fa l'ordenació “attenent que en lo terme de dita vila jamés no fou feta canyamel ne sobre aquella provehit e ordenat”⁶⁹⁶.

D.2- La partida del Trepitge.

La partida del Trepitge està situada en la marjal al costat Sud de les llacunes d'Almenara i, baix de la partida de la Tellola, pròxima a la partida de la Canal. La partida del Trepitge, ocupa una extensió de 52 m² i queda travessada per séquies que d'Oest a Est irriguen tota l'àrea. El seu topònim indica l'elaboració i producció de la canya de sucre mentre que, la séquia del Trepitge aventura la irrigació de la plantació i on l'aigua era la principal força motora del documentat enginy. El nom de Trepitge, evoluciona de la paraula trapig⁶⁹⁷. Terme amb què s'anomenen els molins d'elaboració del sucre. Aquest lechs com los ecclesiastichs a la provisió e observança de justicia, après de la citació feta a les parts, per decisió de la causa los reos e convenguts sobredits que pretenen per la dita causa no deure pagar, havent recors al portantveus de governador o a son loctinent, havent fermat de dret davant ells e en lur poder, los dits governador e loctinent inhibixen e ban inhibit lo jutge ecclesiastich que de les dites dècimes e primicies no's entrameta e encara cite e mane al actor demanant les dites dècimes que en les dites causes deja comparèixer davant ell, prefingint-li encara temps a aquell si vol dir res o al·legar en greuge manifest de la llibertat e jurisdicció ecclesiastica, la qual per aquesta forma es spoliada de tota coneixença. E be que per diverses letres del jutge ecclesiastich, ab expresse requisicions, sien stats requests e amonestats lo dit potantveus de governador e son loctinent volguessen desistir dels actes sobredits e no volent usurpar, parlant com dit es, la dita coneixença e jurisdicció ecclesiastica. Noresmenys, no obstant les dites requisicions, los sobredits oficials stan e perseveren en fer lo prejuhi e greuge sobredits. Per tant supplica lo dit braç ecclesiastich que sia mercè de vos, senyor, provehir per acte de cort que, axi de la sobredita causa com de altres semblants concernents lesdècimes i primicies, per via de les inhibicions sobredites ne per la dita forma no's empachen de la coneixença de aquells, cessant en tals casos totes inhibicions, als quals oficials sien imposades en lo present acte fahedor grans penes perquè no se attente per ells lo contrari. Plau a l 14r] senyor rey que axi en la dita causa de les canyasmels com en los altres delmes e primicies, los oficials reals no admeten recors axi corn damunt es stat provehit ab penes. Vedit vicecancellarius.

⁶⁹⁶ PÉREZ VIVAL, J., *Cultivo de la caña de azucar en el Levante*, 1973, pàg. 18.

⁶⁹⁷ Trepitge de trapig m. ant. Molí per a moldre la canya de sucre. BARCELÓ, C., LABARTA, A., “La industria azucarera en el litoral valenciano y su léxico (siglo XV-XVI)”. *La caña de azucar en el mediterraneo. Actas del 2º seminario internacional de la caña de azucar* Motril (Ajuntament), 1990, pàg. 73-94. Es destaca l'origen de la terminologia Trapig provinent de l'italià mentre que, sucre prové de l'àrab.

topònim, comporta que en aquesta partida hi havia un trapig, un molí de sucre, possiblement ubicat en el mateix camí del Trepitge i al costat de la séquia del Trepitge (fig.114). El camí del Trepitge, bordeja la partida de la Tellola fins a entrar en la partida del Trepitge, connecta per l'Oest amb el camí de la Bóta i al Nord-oest amb el camí de la Tellola des d'Almenara i des dels Estanys (fig.113).

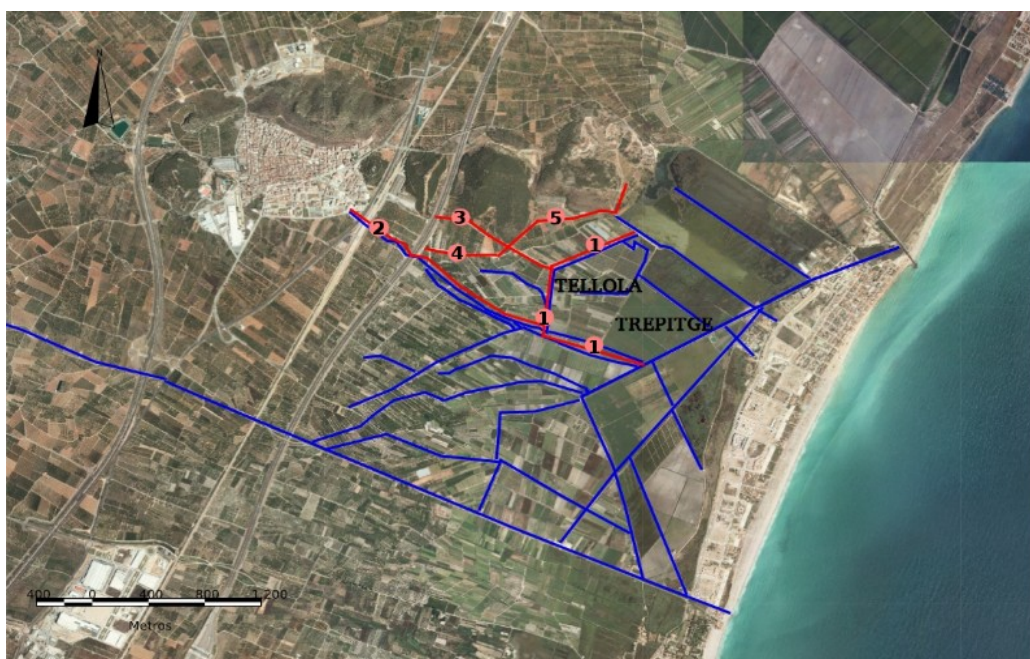

Figura 113. Mapa d'ubicació de les partides de la Tellola i Trepitge: 1 Camí del Trepitge, 2 Camí de la Font de la Bóta, 3 Camí de la Tellola, 4 Camí del Derroc, 5 Camí del Cordó. Material inèdit.

Figura 114. Mapa d'ubicació de les séquies de les partides de la Tellola i Trepitge: 1. Séquia del Trepitge, 2. Séquia de la Bóta, 3. Séquia de la Tellola, 4. Séquia del Sastre, 5. Canal del Sastre, 6. Séquia dels Cordó, 7. Torreblanca, 8. Oms, 9. Derroc, 10. Ricard. Material inèdit.

El trapig d'Almenara es converteix en un enginy hidràulic, aquest comptava amb la séquia del Trepitge. Per aquest condicionament, l'enginy podia situar-se en un lloc privilegiat, al començament de la partida, per rebre prioritàriament tota l'aigua abans de ser repartida entre les altres séquies i abans de regar els camps, o bé, si la séquia tenia prou cabdal i força, podia situar-se a l'acabament d'aquesta, en la seua zona Est. Però no s'han trobat restes arqueològiques de l'antic immoble⁶⁹⁸.

⁶⁹⁸ VICIANO, P., *Producción agraria e impuesto municipal directo. La tasación de la tierra en los padrones de riqueza valencianos (siglos XIV-XV)* Universitat de València. VICIANO, P., "Entre la coerció i el mercat. Els inversors en la gestió de la fiscalitat reial i municipal al País Valencià", en M. SÁNCHEZ i A. FURIÓ (eds.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs*, 1997, pàg. 495-525. VICIANO, P., "Els cofres del rei. Rendes i gestors de la batllia de Castelló (1366-1500)", Catarroja-Barcelona, *Afers*, 2000, pàg. 75-102. VICIANO, P., "Pagesos que innoven. La petita explotació en les transformacions agràries de la fi de l'Edat Mitjana", pub. M. BARCELÓ et al. (eds.), *El feudalisme contat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Valencia, Universitat de València, 2003, pàg. 503-522.

D.3- Cicle del conreu i la producció de sucre.

El cultiu de la canya de sucre necessitava molta aigua perquè cresquera la collita, adob i la calor del sol. Les canyes es plantaven en març i solia combinar-se amb el safrà cultivat en la tardor (des d'octubre o novembre fins gener o febrer), el cultiu creixia durant l'estiu, estació seca i quan més intensa és l'evaporació⁶⁹⁹. El cicle del sucre era, el següent: A mitjans de desembre es preparava el plantó de canya, mentre que la sembra de la canya es practicava cap al 15 de març. Finalment, la recol·lecció s'efectuava a mitjan novembre. En general, aquestes necessitats d'aigua de la canya de sucre van impulsar la reconversió dels secans en regadiu i el drenatge de les marjals.

El molí de sucre era un edifici indispensable per a l'extracció del sucre de les canyes. Els enginys del molí estaven conformats per una sèrie de trulls que premsaven les canyes de sucre per extraure el suc. No era un molí qualsevol, sinó més aviat un complex fabril que requeria el concurs de molts operaris i tots dirigits pel mestre sucrer. J. Münzer documenta l'abundant mà d'obra que requeria aquesta indústria⁷⁰⁰. Al trapig del monestir de La Valldigna, el 1554 hi treballaven 62 operaris dirigits pel mestre sucrer, i als ducats de Gandia segons Viciàna, en 1564, hi havia 550 homes i 220 animals, dia i nit, durant cinquanta dies treballant en els diversos molins de sucre. El seu cost econòmic era molt més considerable que el d'un molí fariner o una almàssera⁷⁰¹. Carmen Barceló i Ana Labarta documenten els diversos operaris

⁶⁹⁹ ESQUILACHE, F., "Canyamel i sucre al regne de València (I)". Els orígens medievals de la producció. harca.org

⁷⁰⁰ MUZER, H., "Itinerarium Hispanicum Hieronymi Monetarii, 1494-1495", *Revue hispanique*, XL VIII (Nova York i París 1920), pàg. 25.

⁷⁰¹ VICIANA, R. M., *Libro segundo de la cronica y inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, T. II., pàg.26. «El Duque tiene para hazer el azucar siete casas que se nombran Trapig, y en todas ellas ay cinquenta cinco piedras molares que machucan las cañas dulces, y para cozer el çumo de ellas de que se haze el azucar nouenta y seys calderas grandes, y para el seruicio de trascegar el çumo tiene muchos Perols, Tanchils, Caus, Caçes, Rumiols, Esbromadores, e otros muchos vassos diferentes en hechura. En estas calderas e aparejos de los trapigs que todossan de alambre tiene de caudal hasta quinze mil escudos. El exercicio de los Trapigs comienza ordinariamente a. XXV. de Noviembre, y dura hasta cinquenta dias poco mas. Y en todos estos dias trabajan y siruen en el dia y noche hasta quinientos y cinquenta hombres, e dozientas e veynte azemilas. Gastase de leña a las calderas quarenta mil quintales que valen tres mil

necessaris en un trapig: mestre sucrer, sobreestant, batidors de la cuita, banquers, lllenters, enxaropadors, encarregats de les calderes, fogaters, tiradores de xarop, pesadors, tiradors de la canyamel, menjadors que donen menjar a l'enginy, enginyer del trapig, tiradors de la pasta i caxers.

La majoria d'aquests immobles, eren molins de sang però hi havia alguns d'hidràulics com l'enginy d'Oliva i el de l'alqueria de Martorell a Gandia, construït probablement a mitjan segle XVI⁷⁰². A diferència del trapig, l'enginy utilitzava la força hidràulica canalitzada per un aqüeducte que movia una gran roda vertical, semblant a les sènies, que alhora, movia les moles. Com explica extensament i detalladament García Oliver, la canya era pelada i tallada a trossos sobre pilons. Tot seguit, era aixafada amb trull, una mola troncocònica que es feia girar circularment en una base també de pedra. En trullar les canyes, ja n'eixia una part de suc, però a fi d'extreure'l completament, la pasta resultant es premsava posada dins d'un sac. Obtingut tot el suc i filtrat amb tela de sac, es passava a la seua cocció, que exigia llenya abundant i es feia diverses

escudos. Y de sacos, sayales marragas, algodón, azeyte, e formas de tierra que, son los moldes para hazer los panes del azucar hasta mil escudos. Y para gouernar e tener en orden cada vna casa de trapig tiene puesto vn mayordomo a quien todos los de aquel trapig obedescen. El mayordomo pone sobrestantes en cada vn ministerio de esta manera. Que vnos descodan las cañas, otros las carrean a vna officina en la qual ay hombres que las resciben e cortan sobre pilones en pedauelos como los dedos: otros las lleuan a las piedras atrullar: otros las trullan: otros las lleuan a la prensa: otros las prensan: otros lleuan el çumo a las calderas: otros hazen el lllent e cuezen el azucar: e otros que conocen el punto del azucar lo ponen en vassos de tierra donde se resfria y quaja y se hazen los panes del azucar. Y assi en cada ministerio ay personas abiles que lo entienden e saben hazer e ninguno toca ni trata sino en el exercicio que le ha sido encomendado. Y de esta manera la mucha gente bien ordenada sirue y trabaja sin turbarse vnos a otros, y esto abasta para saber como se hace el azucar que dezimos de vna cuyta. Quando el azucar de vna cuyta esta quajado en sus vassos lleuan los a las camaras donde les conseruan, y assientan les en orden el cabo mas angosto del vasso a lo baxo sobre sendas jaricas, porque tienen los vassos vn agujero y por aquel se derrite el humor demasiado del azucar al qual nombran miel, y da en la jarica, y assi el azucar queda purgado. Y para que esta purgacion se haga, ponen ensima de la boca ancha del vasso y sobre del azucar vn poco de barro hecho de tierra que la nombran Grita. De esta tierra ay buena copia en el termino de el estado».

⁷⁰² GARCÍA OLIVER, F. "Els Cultius", *Història agraria del paísos catalans*. Edat mitjana II, 2004, pàg. 319. Descripció proporcionada de l'enginy d'Oliva de Gregori Mayans. GÍSBERT, J.A. (ed) *Sucre & borja la canyamel dels ducs del trapig a la taula, València i Gandia*, Generalitat Valenciana, Ajuntament de Gandia CEIC Alfons el Vell i consorci de muesus de la comunitat Valenciana, 2000, pàg. 156. ARDIT, M., "El sucre dels ducs de Gandia", en *Història Política, Societat i cultura dels paísos catalans*, 4, Barcelona (enciclopedia catalana) 1997, pàgs. 156-157. MAYANS, G., "apuntes sobre el cultivo de la canya de azucar en Oliva" en *Epistolario V*, escritos economicos, Ajuntament d'Oliva, 1976. VALCARCEL, J. A., *Agricultura general*, X. València (J. Estevan y Cervera) 1795, pàg. 348-362.

vegades. Feta la primera cuita del suc als perols, amb l'esbromadora es retirava la matèria gomosa que restava a la superfície i el xarop es colava. Encara calent, s'abocava als perols de llent per portar a terme la segona cuita fins a assolir l'anomenat punt de llent, obtingut el qual era posat en cossis on es deixava reposar. Al cap de vint-i-quatre hores, s'abocava a les calderes d'eixaropar per tal de fer una nova cuita fins que tinguera el punt de sucre. Acabada aquesta cuita, es passava a omplir els motlles o formes amb el suc, una operació que es feia amb uns cullers grossos anomenats romiols⁷⁰³. Cada forma, era assentada dins d'un porro, un altre atuell de terra cuita que tenia forma de gerra⁷⁰⁴. Plena la forma de suc, se'n cobria la boca amb un dit o mig de greda. Aquest fang, que es canviava diàriament durant uns dotze dies, desengreixava i emblanquia el pa de sucre, sobretot la part que li era més propera. Per l'orifici inferior de la forma, que es mantenia tapat una setmana a fi de permetre la solidificació del sucre⁷⁰⁵ degotava l'anomenada melassa o mel

⁷⁰³ Escolano informa que les formes de sucre tenien dos palms d'ample, però sembla, que no existia un model únic i es fabricaven segons el patró que proporcionava el propietari del trapig. «Les formes de sucre eren de terrissa i la tipologia presentava algunes variants. Es tractava de vasos de base convexa de forma acampanada i allargassada. Altres tenien un perfil més cònic. La boca podia tenir entre un i dos pams i l'alçada, entre dos i tres. Al cul hi havia un xicotet forat».

⁷⁰⁴ Porrns: són objectes en forma de gerretes, de base plana i amb parets lleugerament corbes. El coll té un estrangulament poc marcat. Sobre ells se sustenten les formes i servien com receptacle per a la purgació de melassa.

⁷⁰⁵ VICIANA, R. M., *Libro segundo de la cronica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, T. II., pág. 26. «El maestro de este exercicio conoce el pan del azucar hauer bien purgado el humor quando se ha abaxado en el molde o vasso tres o quatro dedos entonces el maestro saca el azucar del molde y rompe el pan del azucar en pedaços y de la parte de arriba que esta junto a la grita se haze el azucar sino. Y de la parte que despues sucede se haze el azucar para xaraues: e de la otra parte tercera se hazen mesturasses y escuallats: y de la quarta parte que esta junto a la punta e agujero del molde o vasso que a esta parte nombran cogollo o cogus se hazen rossos. Y todas estas diferentes obras y partes del azucar siempre se purifican con la tierra grita en la forma que antes diximos. Las mieles que salen dela purgación de los azucares en qualquier manera delas susso dichas operaciones se recuescen en la caldera en muchas veces y en diuersasmaneras y se van purificando y se saca azucar de ellas. De manera que del azucar por purgacion de la grita sale miel e de la miel por el cozer se haze azucar hasta la vltima purgacion que nombran melasas que ya no se pueden cozer. Estas melasas en otro tiempo las echauan fuera a perder como cosa sin prouecho. Pero agora embotanlas en barriletos y cargan dellas para Flandes y en la mar se purifican que halla son buenas y se venden bien...» «(...)Segons Viciana, el sucre que acabava cristal·litzant dins la forma presentava quatre qualitats distintes, des de la part superior a la inferior. Al primer quart hi havia el sucre fi, al segon, el sucre eixaropat, utilitzat en la farmàcia, el tercer les mestures o sucre esquallat i al darrer quart o cogus el sucre de color més brut. El sucre de les parts inferiors podia ésser objecte de nous refinaments, que no pas necessàriament es feien al mateix trapig sinó també, a les diverses destinacions on era venut. Les melasses i la bromera resultant de la cuita, tot i tractar-se de residus, també tenien sortida comercial»

de sucre i el pa de sucre s'encongia tres o quatre dits⁷⁰⁶.

Tant la llenya com les formes, eren elements imprescindibles i el seu aprovisionament no podia deixar-se a la improvisació. Segons càlculs de Carmen Barceló i Ana Labarta, eren necessàries cinc formes per fanecada. Segons pareix, o bé el sucre s'extreia trencant les formes, o que, amb el procés d'obtenció, es fragmentaven quedant inservibles per a tornar a ser utilitzades⁷⁰⁷. El principal lloc d'abastiment dels recipients ceràmics d'aquests envasos imprescindibles seria probablement, la terrisseria de la vila, ubicada en el raval de Nules⁷⁰⁸. A més dels recipients de ceràmica, era necessària la llenya per a la cocció. El combustible (llenya i carbó⁷⁰⁹) amb què s'alimentaven aquells focs procediria inicialment, dels boscos dels dominis del senyor d'Almenara, La Llosa, Xilxes i la Vall de Segó. D'ací les prohibicions de tallar arbres sense el permís del comte en les terres senyoriales⁷¹⁰.

Com ha comentat Pollaw en el seu viatge al regne, els principals treballadors de l'enginy d'Almenara eren musulmans de les zones, igual que en les terres de La Safor com descriu Vicianà. Probablement, els musulmans de La Llosa treballaren en la plantació i l'elaboració d'aquest. Cosa que possiblement, va condicionar el seu descens productiu a partir de l'expulsió, juntament amb la proliferació de producció del cultiu en altres zones com a Canàries, Madeira i Amèrica. Cavanilles escriu que, a finals del segle XVIII, a La Plana de Castelló

⁷⁰⁶ GARCIA OLIVER, F., «Els cultius», *Història agrària dels països catalans. Edat mitjana II*, 2004, pàg. 319. LA PARRA LÓPEZ, S., “El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja”. Universidad Politécnica de Valencia-Epsg., pàg.57.

⁷⁰⁷ BARCELO, C; LABARTA, A.: “Azúcar «trapigs» y dos textos árabes valencianos.” *Revista del Sharq Al-Andalus*, núm. 1, 1984, pàg. 59. LA PARRA LÓPEZ, S., “El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja”, pàg. 57.

⁷⁰⁸ Cebrián Mezquita, Luís, l'arreal de Nules, els terrissers.

⁷⁰⁹ AComAlm, 26-35, “Memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539”. Es documenten diverses anotacions de despeses de carbó durant l'any 1539 en els mesos d'abril a maig: “23 abril carbon 10 arrobas 12tt 1 lib[ras] 1 s[ueldos] 10 d[ineros]. En 4 mayo, 11 arrobas 1 lib[ra] 3 s[ueldos] 10 di[neros]. En 8 mayo 21 arrobas 2 libras 8 sous. En 9 mayo, 10 arrobas 1 lib[ras] 15 sous 8 dineros”.

⁷¹⁰ AComAlm, A21, “Llibre de ordenances de la vila Almenara”; “Carta de poblament de la Llosa 1610”, núm. 21 “Carta de poblament de Quart de les Valls 1611”. També de la replantació forestal en els dominis per tenir sempre a disposició llenya, com recomanava Eiximenis en el llibre del bon cristià, plantar roures i carrasques en els camps (1383).

i La Valldigna el conreu de la canyamel era inexistent. A La Safor, la que es conreava, es consumia fresca i dels trapigs només en restaven traces⁷¹¹.

El sucre era un producte utilitzat en la cuina musulmana. Es documenten activitats referents a la confitura desenvolupades en La Llosa. Una cessió, datada el 19 de febrer de 1507, per Gaspar a Lorenzo Santafé, confiter, per a pagar-li confitures que havia agafat de sa casa, contra l'Aljama de La Llosa, de 700 sous, a pagar per a sant Joan de 1507⁷¹². Així mateix, guarda relació directa amb el procés de la confitura, el topònim de la partida dels Codonyers a La Llosa⁷¹³. Els codonyers són arbres fruiters que produeixen un fruit del qual es fa el codonyat, una confitura dolça. La seua elaboració una vegada pelat, s'aconsegueix mesclant el fruit amb sucre a parts iguals i es cou sense parar la barreja, fins que es forma una pasta que s'ha de deixar reposar perquè s'endurisca fins que siga prou consistent per poder ser consumit.

D.4- La producció del sucre a Almenara i La Llosa.

Durant el segle XV el cultiu de sucre va ser promogut a Almenara i La Llosa pel senyor com hem vist en les cartes abans nomenades, en les quals es fomenta la seua plantació en les terres d'horta i marjal propiciant l'allargament de la xarxa de séquies de regadiu. Aquest no era un aliment elemental de la dieta pagesa i pràcticament era un cultiu comercial d'exportació i utilitzat bàsicament, per a les millors taules encara que s'utilitzava no sols per a usos culinaris sinó també farmacològics⁷¹⁴. Fins a la implantació de la canyamel,

⁷¹¹ CAVANILLES, J., *Observaciones sobre la historia natural geografica agricultura pobalacinal y frutos del reyno de Valencia*, I, pàgs.105 i 216, II pàgs. 142-143. GARCIA SÁNCHEZ, E., "El azucar en la alimentacion de los andalusies". Actas del primer seminario internacional. *La caña de azucar en los tiempos de los grandes descubrimientos (1450-1550)*. Casa de la Palma, Motril, 25/28 de septiembre 1989. pàg. 215. PÉREZ VIDAL, J., *La cultura de la caña de azucar en el Levante Español*. Consejo superior de investigaciones científicas. Instituto Miguel de Cervantes. Departamento de dialectologia y estudios populares. 1973, pàg. 24.

⁷¹² DELAPUERTA CANO, J., «Relato histórico de la Llosa. Celebración del cuarto centenario de la Carta Pobla» *Gerbal*.

⁷¹³ Aquesta partida apareix en el Llibre d'arrendaments de 1699 i es manté el topònim en l'actualitat.

⁷¹⁴ VIACIANO, P., "Pagesso que innoven...", pàg.503. La major part de la producció del sucre més refinat (el de color més blanc -candi- després de diferents processos de cocció i depuració)

l'únic edulcorant conegut en Europa era la mel. I la remolatxa sucrera no començarà a explotar-se fins al segle XIX⁷¹⁵.

El senyor Proixida interessat pels beneficis comercials, va manar el drenatge i cultiu de l'àrea de marjal així augmentava la producció de sucre sense la necessitat d'incrementar el cultiu de la canyamel en altres àrees de regadiu del terme. Així mateix, al comte aquesta plantació li proporcionava certa independència en relació a si els pagesos decidien o no cultivar canyamel en les seues parcel·les de cultiu.

La carta en què es descriu que fins al moment a La Llosa sols s'havia plantat una faneca i mitja de canyamels i els obliga a plantar tota l'horta baix castic, o la carta del mostassaf d'Almenara explicant que hi ha carència de forment en la vila i Regne i el senyor contesta que es plante el forment en la vega, mostren la reticència dels pagesos a no substituir els cultius d'horta tradicionals, i els cereals per la canyamel perquè no formava part de la seua dieta. El senyor incentiva a la vila a plantar les canyamels amb *quitaments* sobre el veïnat.

Un altre exemple semblant el documenta Viciano per a La Plana de Castelló, a mitjans del segle XV. Explica que els sucres de València tractaven d'incentivar la producció prestant diners o comprant anticipadament la collita de canyamel a llauradors mitjans i acomodats. Aquesta estratègia, no devia tenir èxit si es té en compte que el 1494 la corona proposava al municipi de Castelló⁷¹⁶ Refer el trapig de l'anomenada vila. Els agents reials, no confiaven

es destinava a l'exportació, i el consumit per la gent comú era el sucre pardo, d'una sola "cuita" o coccio.

⁷¹⁵ VICIANO, P., "Abellars, bucs i mel preciosa", *Metode*, revista de la difusió de la investigació de la Universitat de València, núm. 33, 2002.

⁷¹⁶ VICIANA, M.R., *Libro tercero de la cronica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, T.III, pàg. 346. «pues agora han edificado vna casa muy grande y costosa para trapig para hazer el azúcar, por que havia algunos años que se dexaron de plantar las cañas dulces de que se haze el azúcar, y agora por haver subido el precio del azúcar, y tener certidumbre del que en este termino se cogia y bueno, han buuelto a ello, de que se les resultara rico aprovechamiento». Martí de Viciano comenta que el trapig de Castelló va ser refet pels reis a mitjans del segle XVI amb la construcció d'un immoble gran i costos a causa del augment del

en el fet que els agricultors cultivarien, ni amb incentius econòmics, la canyamel que necessitaven i per això, exigien al municipi que els garantiren una plantació mínima que les autoritats locals van estimar en 40 hectàrees. Ara bé, com explica Viciano, era difícil que el consell poguera expropiar terres d'horta o obligar els seus titulars majoritàriament propietaris alodials a plantar sucre. Potser, els podrien haver ofert incentius fiscals però en qualsevol cas, la proposta municipal de terra degué considerar-se inviable, per què l'any següent segons descriu Viciano la iniciativa de refer el trapig passa a un referent de la noblesa sucrera Francesc de Proixida que torna a l'abastament mitjançant la compra anticipada de la collita als llauradors, una estratègia que no permeté arribar als nivells de difusió de la canyamel assolits a la Safor⁷¹⁷.

L'únic problema per a poder conèixer tota l'extensió que ocupava el cultiu, és el fet que no s'anotava en els llibres d'arrendament específicament el tipus de conreu que es cultivava a les parcel·les. Segons explica Viciano, el principal, era la determinació del valor de la terra i no del rendiment dels seus cultius, com la canya de sucre o el safrà, que podien aportar ingressos superiors a altres produccions. D'aquesta manera, les innovacions agràries que es produïren a Almenara com a la resta de viles: arròs, sucre, safrà, cànem, lli, a les zones d'horta i marjal no es plasmava en les taxacions dels padrons de la peita perquè no comptaven amb un gravamen fiscal específic⁷¹⁸.

preu del sucre.

⁷¹⁷ La producció de sucre de la partida del Trepitge d'Almenara, es pot extrapolar segons les dades proporcionades per Mayans. Aquest autor considera que s'aconsegueixen unes 10 arroves com a mínim de sucre per fanecada. La partida del Trepitge té una extensió de 52 hectàrees, sols en aquesta partida es produïen com a mínim unes 6.238 arroves de sucre, (77.971 kg). Si comptem, tota l'àrea de cobertura de la séquia del Trepitge, que inclou la partida de la Tellola i la del Trepitge amb unes 88.09 hectàrees, arribem a unes xifres de producció de 10.575 arroves de sucre, (132.187 kg.). A aquestes xifres, caldria sumar la producció de les parcel·les d'altres agricultors disperses per les zones d'horta del terme d'Almenara i de La Llosa que es dedicaren en part al cultiu de sucre. Per a conèixer la importància real d'aquestes xifres, hem de comparar la producció d'Almenara o almenys la de la partida, amb les produccions d'altres viles del regne en el mateix segle. Segons els càlculs que extrau Viciano, de la comarca de la Safor on el conreu va assolir la major expansió, el 1433, a Oliva la canyamel ocupava unes 25 hectàrees (3.000 arroves de sucre) i a la zona de Gandia 125 hectàrees (15.000 arroves de sucre), els càlculs de Viciano estenen la canya de sucre en un 20-25% de les terres regades. Durant el segle XVII, moment quan es produeix un descens del cultiu i la seua elaboració, a Dénia es produïen unes 60.000 arroves de sucre a l'any i, Valldigna 30.000, a l'horta de València unes 6.000, i no es menciona la quantitat cultivada a Castelló.

⁷¹⁸ VICIANO, P., "Producción agraria e impuesto municipal indirecto. La tasación de la tierra en los padrones de riqueza valencianos (siglos XIV-XV)" Universitat de València, *seha*. Info.

Viciano explica també que els mercaders es van associar amb els consells de les viles interessades i amb els senyors de trapig⁷¹⁹. El sucre, una vegada elaborat era conduït als carregadors on estaven les naus disposades per traslladar-lo als llocs de destí concertats⁷²⁰.

D.5- El cultiu de l'arròs.

L'arròs va ser un cultiu introduït pels àrabs, i cultivat durant tota l'edat mitjana però no experimenta una gran difusió fins a l'època moderna. El rei

Jaume I, quan va conquerir aquests territoris, el va considerar tan important 2008, pàg. 5. GISBERT SANTONJA, J. A., "Azúcar y agua en el Ducat de Gandia y en el Comtat d'Oliva -La Safor, Valencia". *Actas del Sexto Seminario internacional sobre la Caña de Azúcar*, Granada, 1996. GISBERT SANTONJA, J.A., "Formes de sucre i porrons al Raval de Borriana", *Afers*, vol. 14, número 32, any 1999, pàgs. 61-66. GISBERT SANTONJA J.A., "Azúcar y agua en el ducat de Gandia y en el comtat d'Oliva-La Safor", publ. Malpica Cuello, Antonio (coord.), *Valencia, Agua, trabajo y azucar: actas del VI seminari Internacional sobre la caña de sucre: Motril, 19-23 setembre 1994*, 1996, pàgs. 49-86.

⁷¹⁹ GARCIA-OLIVER, F., "Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana" pub. Garcia-Oliver, Ferran (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. GLICK, F., "De l'Est a l'Oest. Observacions sobre la difusió de la canyamel a l'Edat Mitjana" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. BARCELÓ, C.; LABARTA, A., "Canyamel i sucre d'al-Àndalus" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*. Josep A. Gisbert Santonja, "Formes de sucre i porrons al Raval de Borriana" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. LÓPEZ ELUM, P., "Elements de terrisseria per a la producció de sucre (Paterna i Manises, segle XV)" pub. Garcia-Oliver, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. GARCIA MARSILLA, J. V., "El luxe dels llèpols. Sucre i costum sumptuari a la València tardomedieval" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. CASTILLO SAINZ, J., "Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. MARTÍNEZ, L. P., "Feudalisme, Capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. VICIANO, P., "Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliva a l'inici del segle XV" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. GARCIA-OLIVER, F., "Les companyies del trapig" pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999. PONS MONCHO, F., *Trapig. La Producció de Azúcar en la Safor. (Siglos XIV-XVIII)* Instituto Duque Real Alonso El Viejo, Gandia, 1979.

⁷²⁰ VICIANO, P., "Pagesos que innoven. La petita explotació en les transformacions agràries de la fi de l'Edat Mitjana", pub. M. BARCELÓ (eds.), *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Valencia, Universitat de València, 2003, pàgs. 503-522. SOLER MILLA, J. L., "Especulación mercantil en las aljamas mudéjares rurales del sur del reino de Valencia (siglo XV)" Universitat d'Alacant, *Medievalismo*, núm. 17, 2007, pàg. 242.

com el blat i imposà quasi el mateix delme. Com ha estudiat Viciano el cultiu experimenta un creixement remarcable durant el segle XV i molt especialment en el pas al segle XVI. Com passava en el sucre, la seua presència no sempre es recollia en els padrons de riquesa de la peïta, una de les fonts bàsiques per a la reconstrucció del paisatge agrari, ja que es tractava d'un conreu de sembra anual, que podia créixer esporàdicament almenys, en les parcel·les identificades com a terra de marjal, per ser l'únic espai on es permetia o es va legalitzar el seu cultiu i per ser quasi, el cultiu que millor s'adaptava a les condicions naturals del terreny amb humitat excessiva i elevada salinitat del sòl⁷²¹. Encara que no es documenta el seu cultiu en el terme, sí el seu preu de venda en la tenda de la vila d'Almenara i de La Llosa. L'any 1579 l'arròs es venia la lliura a dos sous⁷²² mentre que, el forment un cafís a 7 lliures, 15 sous, la barcella a 9 sous, 4 diners, i l'arrova de farina a 15 sous, 7 diners⁷²³. Així com en el topònim de la séquia de la Parada nomenada així ja en 1467⁷²⁴. El nom probablement prové de les parades de l'aigua que es feien en la séquia per a inundar els camps de cultiu d'arròs.

Calero Lafuente considera que les limitacions i prohibicions del cultiu de l'arròs que establiren els reis Alfons IV, Pere IV, Joan I, En Martí i Alfons V per considerar-lo focus de paludisme⁷²⁵, indiquen per la seua reiteració, que aquest cereal tendia a incrementar les seues zones de cultiu⁷²⁶. Els arrossars, per les seues exigències d'aigua, només podien cultivar-se a les marjals i les hortes. La inundació dels camps que requeria el cicle de la planta amb aigua estancada o corrent, era una font de conflictes amb parcel·les veïnes, a causa de

⁷²¹ VICIANO, P., «Els llauradors davant la innovació agrària. El cultiu de l'arròs al País Valencià a la fi de l'Edat Mitjana». *Afers*, 39, 2001. pàgs. 316-331.

⁷²² Rotllo 02, any 1575, pàg. 179, “Arroz una libra 2 sueldos”.

⁷²³ Rotllo 02, any 1580, pàg.182.

⁷²⁴ AMA, 006-002-c, 1467, fol. 10.

⁷²⁵ CALERO LAFUENTE, M.C., “Geografia agraria de Almenara”, *Cuadernos de Geografía*, 1971, núm. 21, pàgs.7-8.

⁷²⁶ Furs: “Rex Iacabus II anno MCCCCJ Valencia corrençia del arros provoca malalties que ningu plante arros en orta osera arrancat baix pena 60 sous per fanecada pagats al senyor de la jurisdicció feta en la ciutat i el seu terme pero que se estenga en totes viles i llocs del regne». “(...)Que les pragmatiques atorgades per lo rey don Alfons a les viles de Castelló y Vila-real, Borriana, Almassora e lloc de Fradell prohibint esser fets arroços a corrençia y satencia se guarden inviolablement»“(...)prohibicio fer arros terres properes al riu Guadalaviar»; “Arroços, correnties ni estanquies nos poden fer prop lo riu de Guadalaviar».

les filtracions d'aigua sobretot, si els camps limítrofs no estaven cultivats d'arròs. Per això es prohibien⁷²⁷. L'horta solia ser la franja de terreny més propera als nuclis de població, però plantar arròs en aquestes zones incrementava els problemes d'insalubritat. Per altra banda, la necessitat d'obres de drenatge de les marjals, que requerien un gran nombre de persones per a ampliar la terra de cultiu va propiciar el fet de permetre el conreu d'arròs en aquestes zones. Segons destaca Viciano, l'arròs fou un cultiu afavorit per iniciativa dels camperols i dels senyors territorials, mentre que els municipis més importants controlats per prohoms no pagesos (mercaders, notaris, baixa noblesa urbana) normalment en limitaren l'abast o s'imposaren obertament amb el suport de la Corona. Un fet important per a la seua proliferació era el seu rendiment per hectàrea que duplicava o triplicava el del forment⁷²⁸. Viciano explica que a més, en tractar-se d'un producte que podia substituir els cereals panificables en la dieta pagesa, permetia regular la part de la collita dedicada al consum domèstic i al comercial. Encara que, el seu preu era més baix que els cereals, assegurava que petites explotacions foren capaces de permetre el consum domèstic i produir excedents comercials. Els senyors es mostraven favorables a les transformacions agràries que els permetien millorar les seues rendes. En el cas de l'arròs la confluència d'interessos amb els seus vassalls es basava en la percepció de rendes en espècie i en la possibilitat de posar en explotació de terres incultes com les marjals. Però els focus de paludisme van augmentar (documentats en el Llibre de defuncions de l'església parroquial en el segle XVII) i era un dels principals problemes del consell de la vila.

3.2.3 La producció de subsistència i comercial.

En aquests segles com explica Furió, l'agricultura no deixa de créixer, expandint-se en nous territoris que abans eren erms i ocupant les àrees de marjal, i experimenta una tendència a la intensificació de cultius destinats al

⁷²⁷ Furs: «arroços ni escorrenties nos poden fer en la horta de valència, no llochs adjacents aquells sots graves penes».

⁷²⁸ GARCIA OLIVER, F., «Els cultius», *Història agrària dels països catalans*, vol. 2, pàg. 301.

comerç⁷²⁹. Igual passa a Almenara i La Llosa on es combina una agricultura de subsistència amb una agricultura comercial on es documenten cultius com el lli, cànem, espart utilitzats per l'artesania. També s'intensifica el cultiu de la vinya ocupant les millors zones en àrees de regadiu en camps pròxims a les poblacions i inclús plantant-se en les zones de bovalar, les àrees de secà més allunyades. L'increment d'aquests cultius en els termes condueix a pensar que no estava destinat solament per a abastir a la població sinó que estava destinat a la seua exportació. Les marjals es dessequen per introduir el cultiu de la canyamel, safrà i l'arròs. D'aquests productes, l'arròs, si que era consumit per la població de forma diària, però el safrà i sobretot el sucre estaven destinats al comerç extern. Igualment hem de considerar que els excedents dels cultius d'horta, hort, granídiés, garroferes, oliveres, etc., estaven destinats a una finalitat comercial per a l'abastiment de la capital i altres poblacions.

El terme municipal d'Almenara ocupa 2.759,77 ha de superfície de les quals 1.008,61 són terres de marjal i 488,51 ha és zona muntanyosa. En el segle XV del total de la superfície del terme 1.197 ha de terrenys són explotats com a zona de cultiu. En aquest percentatge es troben incloses les zones de secà, regadiu i marjal. En la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu en Almenara durant el segle XV. El canvi més substancial en comparació al segle anterior a més de l'ampliació de les zones de cultiu, és la intensificació més gran del cultiu de granídiés, vinya, regadiu i la dessecació de terra de marjal amb el cultiu del sucre, safrà i l'arròs (fig.115-116-117).

Les zones no cultivades 1.562,77 ha correspondria a les àrees utilitzades per l'explotació d'altres recursos necessaris, és el cas dels emprius i de les zones de pastura i bovalar. Àrea que engloba les zones de muntanya, les zones de marjal erma i restinga litoral junt amb les zones de pas com els camins i assejadors del terme.

⁷²⁹ FURIÓ, A, *Història del País Valencià*, pàg.124

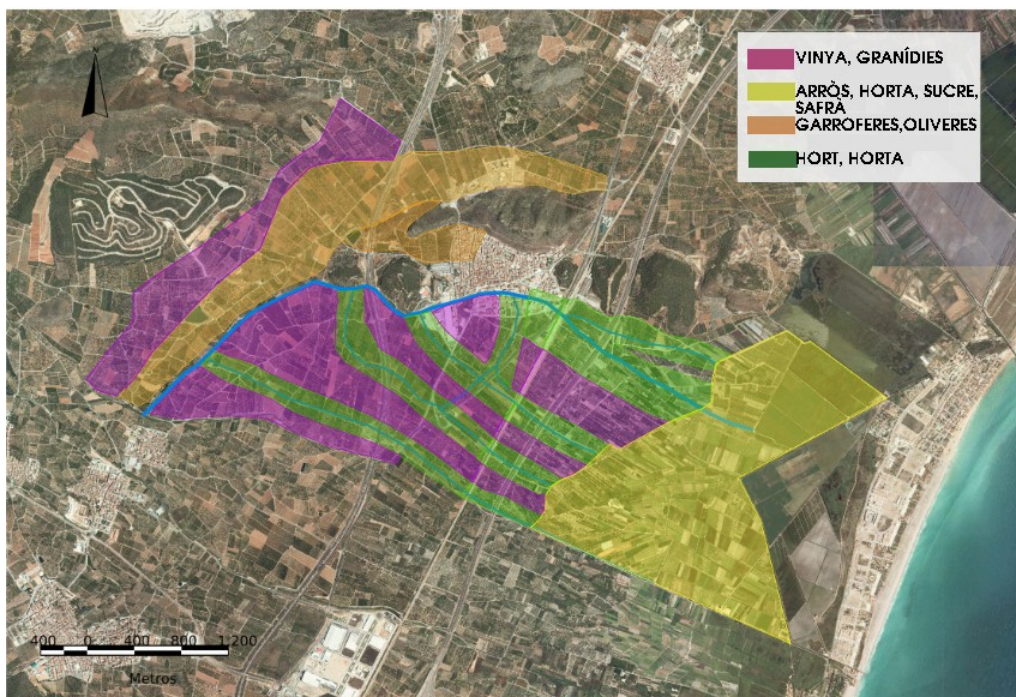

Figura 115. Mapa dels cultius d'Almenara S.XV. Material inèdit. Material inèdit.

TIPUS DE CULTIU	PERCENTATGE CULTIVAT	HECTÀREES
Garroferes, oliveres, ametlers	15	179,55 ha
Vinya, terra campà	25	299,25 ha
Sucre, safrà, arròs, horta	40	478,8 ha
Hort, horta	20	239,4 ha

Figura 116. Taula de cultius d'Almenara segle XV. Material inèdit.

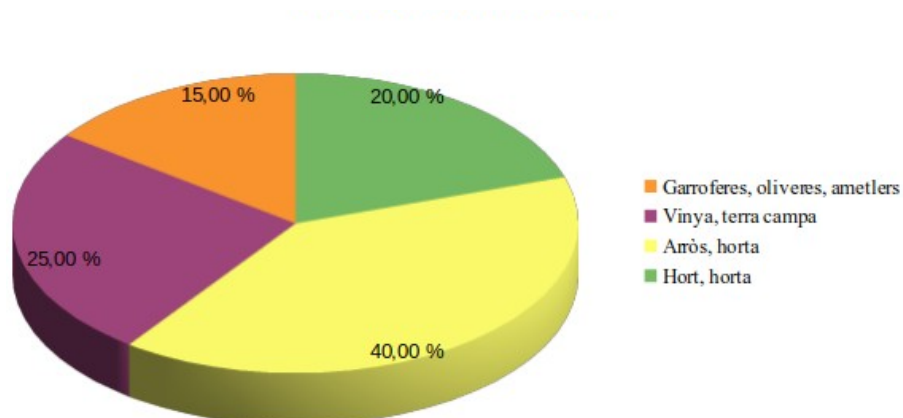

Figura 117. Gràfica dels cultius d'Almenara Segle XV. Material inèdit.

El terme de La Llosa durant el segle XV es dediquen al cultiu 455,89 ha mentre que, 562,53 ha són les dedicades als usos dels emprius i zones de pastura. En la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu durant el segle XV (fig.119-120). Com ocorre a Almenara en comparació als segles anteriors s'experimenta una major intensificació dels cultius del sucre i de l'arròs en el terme. Aquests cultius es planten en les zones de marjal cosa que comporta la dessecació de l'àrea o l'ús d'aquesta solament en determinats mesos, com durant l'estiatge (fig.118).

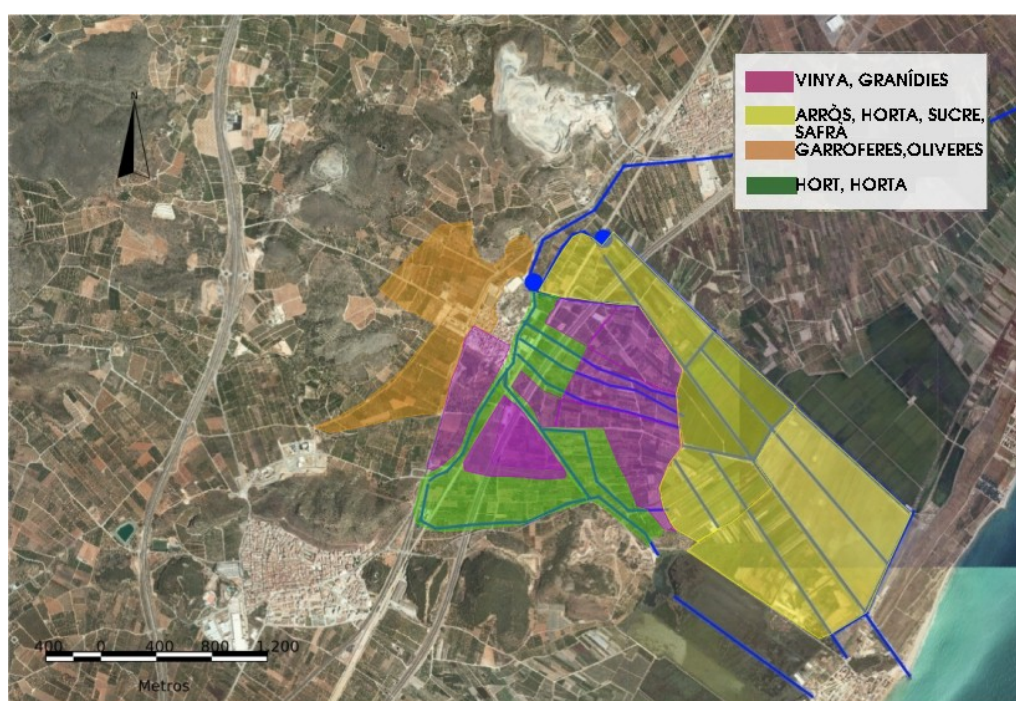

Figura 118. Mapa de cultius de La Llosa segle XV. Material inèdit.

TIPUS CULTIU	PERCENTATGE CULTIVAT	HECTÀREES
Garroferes, oliveres, ametlers	15	68,4 ha
Vinya, terra campà	25	113,9 ha
Sucre, safrà, arròs, horta	45	205,15 ha
Horta hort	15	68,4 ha

Figura 119. Taula de cultius de La Llosa segle XV. Material inèdit.

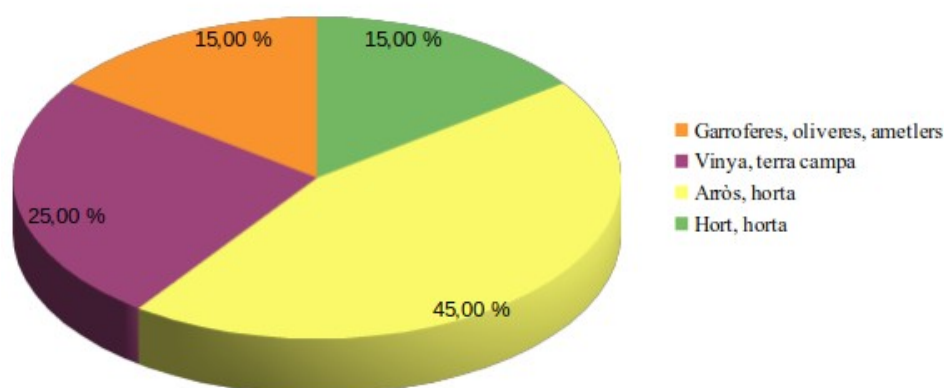

Figura 120. Gràfica dels cultius de La Llosa segle XV. Material inèdit.

A- Evolució del paisatge agrari segle XVI.

En segle XVI Furió explica que es produeix en l'agricultura una major especialització productiva cada vegada més connectada a la demanda comercial. No obstant això, es combina una agricultura de subsistència amb una agricultura comercial. En tot el país tant en zones de secà com d'horta; la gran majoria de la superfície cultivada està consagrada a la terra campà, i a l'alternança de cereals d'hivern i de primavera, i en primer lloc al forment. Però els conreus de la vinya, morera i arròs són els principals cultius alternatius durant el cinc-cents i també els puntals bàsics de l'exportació. Enfront del blat, la vinya i l'oliverar –cultius bàsics de l'agricultura mediterrània, i en conjunt encara hegemònics, altres cultius d'orientació més marcadament comercial coneixen una ràpida i triomfal difusió. És el cas de l'èxit de la morera, connectat a l'auge de la seda. També augmenta el conreu de l'arròs, sobretot en zones de marjals on la seua productivitat era molt elevada. A més de la morera i l'arròs destaquen altres productes menors com l'espart i el cànem, es manifesta doncs una agricultura cada vegada més integrada en els circuits comercials⁷³⁰.

⁷³⁰ FURIÓ, A., “Agricultura de subsistència i agricultura comercial”: l'expansió de la morera i de l'arròs”, *Història del País Valencià*, pàg.277.

Durant el cinc-cents en el terme d'Almenara i de La Llosa s'intensifica el cultiu de la morera cosa que produeix que es dediquen menys camps al cultiu d'altres productes agrícoles, en àrees tant de regadiu com de secà donat que aquest arbre s'introdueix en qualsevol tipus de terreny. En la zona de marjal s'intensifica el cultiu de l'arròs que a poc a poc, anirà ampliant superfície de terreny en detriment del sucre, safrà, i altres varietats.

En la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu en Almenara durant el segle XVI (fig.121-122-123). El canvi més substancial en comparació al segle anterior a més de l'ampliació de les zones de cultiu, és la intensificació més gran del cultiu de moreres i l'arròs en el terme.

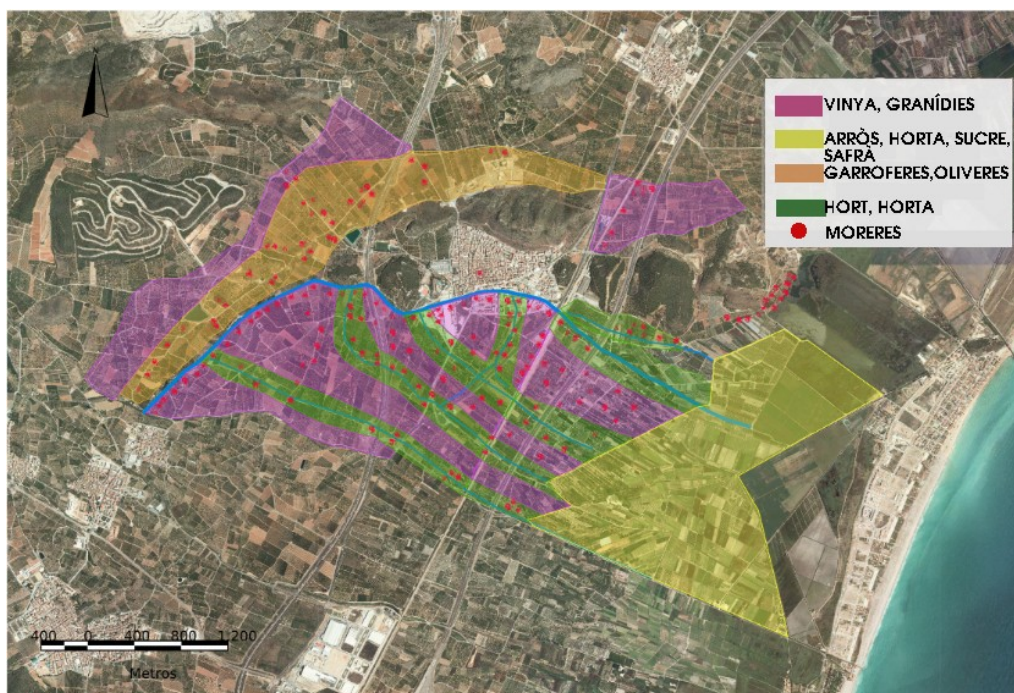

Figura 121. Mapa dels cultius Almenara Segle XVI. Material inèdit.

TIPUS CULTIU	PERCENTATGE CULTIU	HESTÀREES
Garroferes, oliveres, ametlers	15	179,55ha
Vinya, terra campà	20	239,4ha
Sucre, safra, arròs, horta	40	478,8ha
Hort, horta	15	179,55ha
Moreres	10	119,7ha

Figura 122. Taula de cultius d'Almenara segle XVI. Material inèdit.

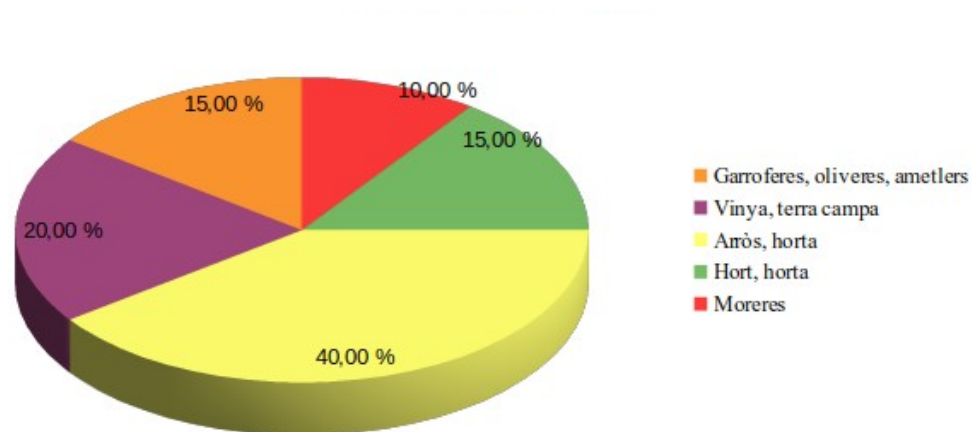

Figura 123. Gràfica dels cultius d'Almenara Segle XVI. Material inèdit.

Així mateix en el terme de La Llosa es produeixen canvis en els cultius, en la taula inferior mostrem un càlcul aproximat de les superfícies dedicades a cada cultiu durant el segle XVI. El canvi més substancial en comparació al segle anterior, és la conversió de 128,15 ha de terra inundada en terra cultivable, almenys en els períodes d'estiu i primavera que els nivells freàtics són més baixos. Es tracta de l'ocupació de la partida d'Eixeruca en la seua totalitat com a zona de cultiu. En ser una gran part del terme terres de marjal únicament es podia ampliar l'àrea de cultiu actuant sobre aquesta tipologia de terreny. I també com ocorre a Almenara, s'experimenta una major intensificació del cultiu de moreres i l'arròs en el terme (fig.124-125-126).

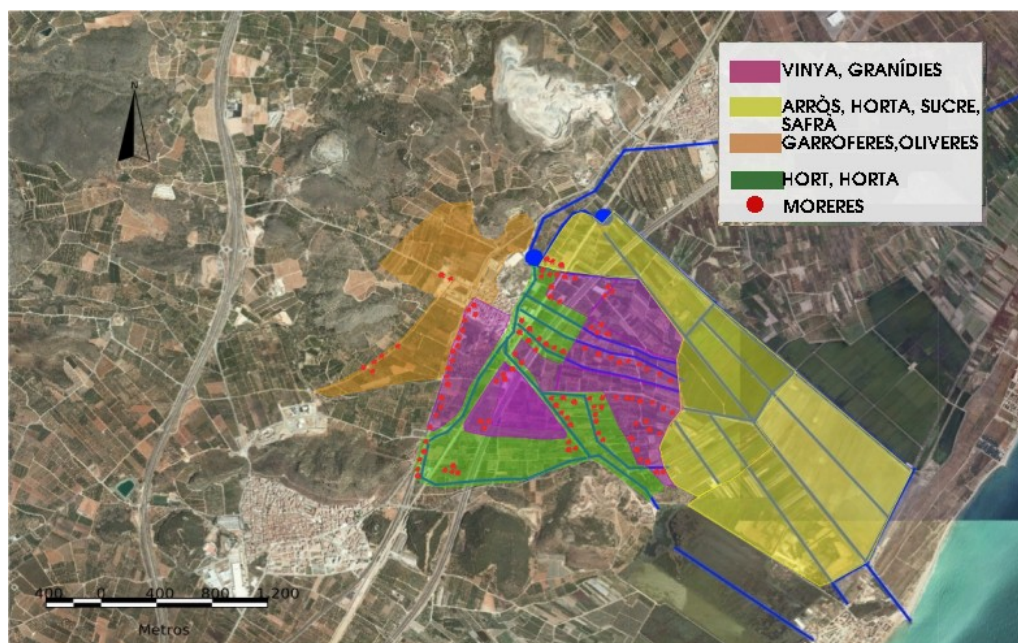

Figura 124. Mapa de cultius de La Llosa Segle XVI. Material inèdit.

TIPUS DE CULTIU	PERCENTATGE CULTIVAT	HECTÀREES
Garroferes, oliveres, ametlers	15	68,4ha
Vinya, terra campà	20	91,2ha
Sucre, safrà, arròs, horta	45	205,15ha
Hort, horta	10	45,6ha
Moreres	10	45,6ha

Figura 125. Taula de cultius de La Llosa segle XVI. Material inèdit.

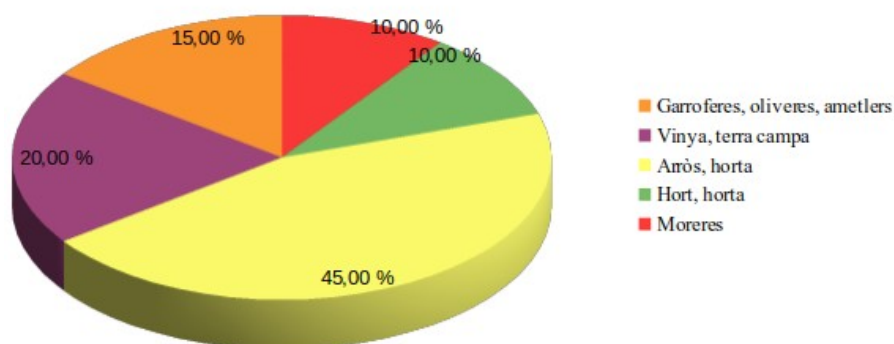

Figura 126. Gràfic dels cultius de La Llosa segle XVI. Material inèdit.

3.2.4- Noves ordenances dels arrendaments d'Almenara i de La Llosa.

A mitjans del segle XVII, el comte va establir noves ordenances d'arrendaments de les terres i regalies amb iguals condicions per als veïns de La Llosa i d'Almenara:

En aquestes ordenances s'estableix que els arrendaments tenien una temporalitat de 4 anys⁷³¹.

Es descriu que els arrendaments comprenen tots els fruits i emoluments, censos, regalies, dret de carnisseria, molins, tenda, fleca, almàssera, terres de la senyoria, i dret de partició de fruits i grans de les terres d'horta, secà i altres drets que pertanyen al senyor en la vila i baronia, menys l'hostal de fora de vila, i els lluïsmes que es deuran durant l'arrendament, per raó de qualsevol venda, alienació, divisió, perquè aquests se'ls reservava el comte, com també les jurisdiccions civil i criminal, amb els emoluments i calònies que d'ells procediren⁷³².

S'estableix que els veïns d'Almenara i de La Llosa havien de pagar el cens per cada casa a una lliura i una gallina i la partició de la dècima part dels fruits d'horta i la catorzena dels de secà, gràcia concedida per temps de 6 anys⁷³³.

Aquesta partició havia d'aplicar-se als veïns de La Llosa, menys als terratinents que havien de partir de set conforme la població, menys un terratinent de La Llosa que havia de partir com els veïns. Dins de les particions de fruits havia d'incloure's també la partició de la fulla de moreres encara que,

⁷³¹ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de la Llosa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII capítol 1, fol.1.

⁷³² AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de la Llosa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII cap. núm. 2, fol. 1r.

⁷³³ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Llosa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.3, fol. 1r.

per omissió no apareixia en els arrendaments anteriors⁷³⁴.

S'especifica que l'arrendador tenia la jurisdicció civil necessària per a la custòdia i cobrament dels fruits, grans, i rendes, sense que el batlle o una altra persona posara impediment, sinó en grau d'apel·lació, en aquest cas, el senyor nomenaria jutge per declarar que la jurisdicció civil durara tot el temps de l'arrendament i un any després, per a poder cobrar el que resten de deute dels vassalls dels censos i drets dominicals⁷³⁵.

Es destaca que l'arrendador no podia rebutjar o negociar el preu de l'arrendament, per raó de pedra seca, neula, llagosta (plagues), aigües, o un altre infortuni⁷³⁶.

L'arrendador tenia l'obligació de donar fiances a compte al comte per la seguretat del cobrament de les pagues. El comte, també tenia el dret de poder millorar les fiances⁷³⁷.

En cas de sortir plets contra l'arrendador, s'havien de notificar al senyor comte amb temps suficient per a poder preparar la defensa de les causes i si per aquests plets algú causava dany a l'arrendador, aquest no poguera demanar cap refacció sobre d'aquells danys⁷³⁸.

L'arrendador no podia en cap manera, per causa de vagues de molins i almàssera o, per falta d'aigua o qualsevol altre accident, cogitat o incogitat encara que siga per culpa del comte o de qualsevol altra persona, o per impediment jurídic, renunciar als arrendaments⁷³⁹.

Una vegada signat l'arrendament, s'havia de nomenar a dues persones

⁷³⁴ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.4, fol. 2.

⁷³⁵ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.5, fol. 2 r.

⁷³⁶ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII cap. núm.6, fol. 2 r.

⁷³⁷ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII cap. núm.6, fol. 3 r.

⁷³⁸ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.7, fol. 3 r.

⁷³⁹ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.7, fol. 4.

encarregades de cuidar les alutnes dels molins i l'almàssera. L'arrendador tenia l'obligació de conservar-les tot el temps de l'arrendament en la mateixa estimació i valor, si en acabar l'arregament el valor d'aquestes havia disminuït, l'arrendador hauria de fer-se càrrec de les despeses per augmentar el seu valor, però si en finalitzar l'arrendament aquestes tenien un valor superior, el comte no haurà d'abonar les millores⁷⁴⁰.

El comte havia de proporcionar les moles dels molins i almàssera i reglo sempre que fora menester, la resta d'elements o reparacions havien d'estar a càrrec de l'arrendador⁷⁴¹.

Es manifesta que l'arrendador havia de procurar que les terres es treballen amb costum i bona pràctica de bon llaurador⁷⁴².

La persona que elegira l'arrendador per regir les corts d'Almenara hauria de ser aprovada pel comte⁷⁴³.

L'arrendador durant el temps de l'arrendament cada vespra de la tercera dominica de quaresma tindria l'obligació de donar a la casa del comte a València, set cabrits, i en els dies de santa Llúcia un bacó de quinze lliures⁷⁴⁴.

Un altre apartat disposa que, com en capbrevar la vila i baronia s'ha comprovat que la recaptació és major que la dels arrendaments anteriors, l'arrendador haurà de fer-se càrrec del pagament de la col·lecta de 16 lliures cada any de les terres de la senyoria, de la que abans s'encarregava de pagar els veïns de la vila⁷⁴⁵.

⁷⁴⁰AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm. 8, fol. 4 r.

⁷⁴¹AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.9, fol. 4 r.

⁷⁴²AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.10, fol.5.

⁷⁴³AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm. 12, fol. 5r.

⁷⁴⁴AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm. 14, fol. 6 r.

⁷⁴⁵AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Losa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm. 15, fol.7.

Per finalitzar es disposa que l'arrendador havia de pagar el salari de la creació dels presents capítols i acte i, de donar còpia al comte⁷⁴⁶. I es disposa que, els presents capítols siguen executats amb submissió i renúncia de variació de júi⁷⁴⁷.

3.3- La ramaderia, ordenances de protecció dels camps.

L'augment de les àrees de cultiu, va comportar la creació d'ordenances municipals per a protegir els cultius dels ramats. Aquesta situació apareix reflectida en la reglamentació estricta i rígida de les zones de pastura; zones, menys extenses i en continu perill de reducció d'espai davant l'expansió de l'agricultura⁷⁴⁸. Els encarregats dels ramats eren els pastors o dulers⁷⁴⁹. Aquests eren assignats per la cort⁷⁵⁰. En les fonts es distingeixen distints tipus de pastors: el duler, el duler del porc i el duler de la cabreria. L'any 1466 els honorables En Navalón Pelegrí justícia i En Domingo Argent i En Joan Erau jurats del dit any, assignaren per porquer, a temps d'un any, a N'Antoni Aljasu⁷⁵¹. El 21 de juny de l'any 1467, els honorables En Guillem Serra justícia i En Pere Llopis i En Pere Erau jurats, assignaren per duler a En Dol Ferrer per un any, a pagar segons s'acostuma en l'arrendament⁷⁵². L'any 1475 els honorables Bertomeu Palana justícia i En Pere Erau i En Guillem Serra jurats, de la vila d'Almenara en pública subhasta arrendaren la cabreria i els cabrons al discret mossèn Joan Rey prevere, per preu d'11 sous moneda reial de València, l'arrendament començava el present dia de divendres set d'abril i finia el 6 d'abril de l'any següent⁷⁵³. L'any 1476 En Francesc Pelegrí major de dies era el duler

⁷⁴⁶ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Llosa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm.16, fol. 7.

⁷⁴⁷ AComAlm, 26-32, "Capítols ab los quals se arrenda la vila de Almenara y la Baronia de La Llosa Regalies y drets dominicals de aquelles" segle XVII, cap. núm. 17, fol. 7r.

⁷⁴⁸ BORRERO FERNÁNDEZ, M., "La organización de las dehesas concejiles en la tierra de Sevilla" Univ. de Sevilla, *Revista historia*, núm. 19, 1992.

⁷⁴⁹ BORRERO FERNÁNDEZ, M., "La organización de las dehesas concejiles en la tierra de Sevilla" Univ. de Sevilla, *Revista historia*, núm. 19, 1992.

⁷⁵⁰ Rotllo 02, 1617, pàg. 541, "per al bovalar permís de pastar el ramat en el terme a dos pastors criats de Meliana, dia 1 març de 1617". Rotllo 02, any 1582, pàg. 183: el seu jornal, el 1581 consistia en 1 lliura i 12 sous al mes.

⁷⁵¹ AMA, 006-002- c, 1466, fol. 6.

⁷⁵² AMA, 006-002-c, 1467, fol. 9.

⁷⁵³ AMA, 006-002-c, 1475, fol.21.

dels porcs⁷⁵⁴ (fig.127).

ANY	PASTOR	CÀRREC
1466	N'Anoni Aljasu	Duler de porcs
1467	En Dol Ferrer	Duler
1475	Mossèn Joan Rey	Duler cabres i cabrons
1476	En Francesc Pelegrí	Duler porcs

Figura 127. Taula de pastors. Material inèdit.

Durant la pastura els pastors i ramats podien estar exposats a qualsevol tipus de violència: robatoris⁷⁵⁵, animals depredadors⁷⁵⁶, amenaces meteorològiques, conflictes que podien trobar-se en el camí, etc., però la principal dificultat de la pastura del ramat va ser la rivalitat entre agricultors i ramaders per l'ús del paisatge⁷⁵⁷. Els pastors havien de cuidar que els ramats no entraren en zones vedades, com els camps de cultius, com s'especifica en els furs⁷⁵⁸. Les conseqüències eren, les multes i castics imposats⁷⁵⁹. Aquests conflictes presentaren una ampla casuística al llarg de la baixa edat mitjana. Els conflictes es documenten en les fonts: acords municipals, multes del justícia, etc.⁷⁶⁰. Les corts imposaven multes a aquells que incompliren les ordenances en eixir-se'n del tram assignat. L'any 1457 es redacten els capítols de les ordenances de la carnisseria de la vila d'Almenara entre aquestes, s'estableixen les ordenances de pastura de bestiar, la seua àrea, i les penes i multes per les

⁷⁵⁴ AMA, 006-002-c, 1476, fol.23.

⁷⁵⁵ AComAlm, A21, fol. 67: "Robatori fallit d'una mula".

⁷⁵⁶ Rotllo 02, any 1671, pàg. 240: «A otro li mosega un llop rabios».

⁷⁵⁷ ASENJO GONZÁLEZ, M. "Viajes de pastores y ganados. La transhumancia (siglos XIII-XV)" pub. DE LA IGLESIA DUARTE, J. I., *Viajar en la edad media*, 2009 pàg.273-304. Obiol Meneroles, Emili. M., "Notícies ramaderes a les observacions del reino de Valencia de A.J. Cabanilles", *Quaderns de Geografia*, 62, 387- 402, València, 2007.

⁷⁵⁸ COLON, GERMA; G., A., *Furs de València*, Vol.1, pàg 129, cap. X, pàg. 137, cap. V, pàg. 141, cap. XV, «El bestiar no pot pasturar en terres de altri sens llicència del amo».

⁷⁵⁹ GUINOT E., "Sobre l'activitat de la justícia a un menut poble valencià d'inicis del segle xv: Xixona (1413)", *Anales Universitat de Alicante*, historia medieval, núm. 10, 1994-95, pàg. 63-80.

⁷⁶⁰ HINOJOSA MONTALVO, J.R., "Aproximación a la Ganaderia Alicantina en la edad media", *Anales de la Universidad de Alicante*, Historia Medieval, número 9, 1992, pàgs. 161-178, univ. Alicante, pàg.13.

infraccions. Les multes es partien en tres parts iguals, una tercera part era per al senyor, l'altra per la vila i la restant per l'acusador. En aquestes ordenances s'estableix la prohibició de pas dels animals de pastura de la «séquia major en avall»⁷⁶¹ és a dir, per baix del camí dels Molins fins el molí d'En Joan, baix pena de degolla⁷⁶² del bestiar per cada vegada que passaren⁷⁶³. S'imposa la restricció de portar cent moltons, cent ovelles, cent cabrits i cent cabres a l'hora de pasturar. Igualment, es concorda la prohibició d'entrada del bestiar per les terres privades, ja siga fora de l'àrea senyalitzada del bovalar, com dels camps ubicats dins d'aquesta⁷⁶⁴. Es prohibeix l'entrada del bestiar en els camps de vinyes, ubicades aquestes tant dins de les àrees de bovalar com fora d'aquestes, baix altes penes monetàries, de dues-centes lliures per cap. Xifra que mostra la importància d'aquest cultiu⁷⁶⁵. En un altre capítol, es veta l'entrada del bestiar

⁷⁶¹ Aquestes ordenances es repeteixen en èpoques posteriors. Per exemple el 20 de juny de 1705, «Es faça prego tot comunicant-ne no puguem entrar ramats de la séquia major en avall, en pena de 60 sous i degolla». El 26 de desembre de 1700: «Es resol no puguem els ramats llanars i cabrius de la Sèquia Major en avall. (...) Els consellers, tant del consell particular com del General, tenen l'obligació de manifestar els danys que faran al terme així per persones com per animals».

⁷⁶² Quan el ramat d'un pastor entrava en zona vedada, el castic que s'assignava de vegades, era la Pena de Degolla, consistia en la mort d'un animal cada vegada que entraren en un terreny prohibit. Aquest castic, o pena de degolla, a poc a poc anirà modificant-se per multes amb diners. En l'any 1650 es documenta el cas d'un foraster que acabava d'assentar-se a Almenara, i per ignorància, va deixar entrar el ramat al terme de la Vall d'Uixó, fet que suposava la pena de mort i degolla del ramat. Però, en aquest cas excepcional, disposa el Consell d'Almenara que anara el Síndic a la Vall a pregar a aquell Justícia, que no maltractara aquest ramat, ja que el ramader, García, ignorava les llindes del terme. Es va prometre que, si es dispensava el foraster aquesta vegada, García pagaria les destrosses causades. Posteriorment la pena de degolla es canvia per multes, un exemple, d'aquest cas es registra: El 10 juliol de 1700: «Puguem els Jurats perdre sis sous de pena per cadascú dels animals bovins que vegem mal fet al terme».

⁷⁶³ AMA, 006-1-c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII», capítol núm. 11: Item que lo carnicer no gose portar per lo bovalar g[eneral] entra dela sequia major avall, sino c[one]gut moltons/ e cent ovelles cent cabrits e cent cabres soto pena de fer degolla de aquells per tantes vegades com havera atrobat/ son a davall per loco aquell que axo dins la cequia major que sia de no gosar camí als Molins fins al molí den Johan.

⁷⁶⁴ AMA 006-1-c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII» fol.15., capítol núm. 12: Item que lo dit carnicer no gose metre lo bestiar en terra nesuna com funys hiaga axi dins lo bovalar, com fora aquell, sots pena de V diners per cap... – en lo bovalar / e de fora/ ni de prats. Aquestes ordenances també s'estableixen en els furs del regne «camps de altri qui entrara ab bous y bestiar, encorre en pena de pagar lo dany que fara stimador per bons homes». Colon, Germa; Garcia, Arcadi, *Furs de Valencia*, Vol.1, pàg.111-119.

⁷⁶⁵ AMA, 006-1-c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII» fol.15. Capítol núm. 13: Item que lo dit carnicer/ no gose metre negun bestiar / en vinyes algunes dins lo bovalar com de fora aquell ... sots pena de doscentes per cap a partir dara dita pena partidora ut supra.

cabrit dins dels camps⁷⁶⁶. Finalment, estableix que el pastor no puga pasturar pel bovalar a deshora, baix pena de 10 sous⁷⁶⁷. No obstant no s'explica quines eren les hores assignades. També, s'acorda que aquest no puga «amadallar» o cercar amb pany fitat el bovalar.

Les aus domèstiques com les oques també, eixien de pastura i es reglamentava que no passaren per les séquies mares⁷⁶⁸.

Les mateixes disposicions es documenten en les ordenances de La Llosa, aplicades a les zones que estigueren cursades per canals, braços i séquies. Aquesta pena estava imposada a tot el ramat gran i menut: boví, ovins i porcs⁷⁶⁹.

Les limitacions imposades per mantenir un nombre determinat de ramat i els moviments d'aquests, tenien el seu sentit no sol per la possibleafecció a les collites, sinó també als sistemes de reg, especialment a les séquies. La documentació que arreplega T.F. Glick, mostra nombroses queixes pels danys causats per aquests animals als cultius i al sistema hidràulic⁷⁷⁰. Alguns

⁷⁶⁶ AMA 006-1-c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII» fol. 15: «Ítem que lo dit carnicer/ no gose pasejar bestiar cabrit per los camps ficats sots la dita pena / partidora ut supra».

⁷⁶⁷ AMA 006-1-c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII» fol.15. Capítol núm.22: Ítem que no puxa lo dit carnicer amalladar su lo dit bovalar pany fitat dins de ahora no deguda sots pena de x sous partidors ut supra.

⁷⁶⁸ El 21 de setembre de 1700 es manà que: “Cap gènere d’au domèstica puga travessar les séquies mares”. En 1705, en un document de l’arxiu, entre els pagaments fets per Ignacio Escrivá, consta un ítem, que diu: “les cometes dels pardals, 3 lliures”. És possible que en aquesta època s’anellaren les aus del terme per dur-ne un control d’aquestes.

⁷⁶⁹ AComAlm, A21, 1751, fol. 55: “Azequia: Que nadie pudiese conducir bueyes, vacas, ni otras especies animales por amarjal ninguna que estuviese sequiada aunque estuviese inculta baxo la pena de 15 sous executadora por los regidores y por el dueño de la heredad y que ninguno pudiese cruzar, a ser pasos ni transitart las aseQUIAS madres con especie alguno de animales baxo la pena de 3 libras executadora por qualquier vecino.” “Que nadie pudiera conducir bueyes, ni bacas a la marjal por el asagador del amarjal nuevo ni por caminos vecinales de la misma, sino llevando les de la cuerda baxo la pena de 10 sous escixidora por los ayuntamientos, eo de los vecinos por donde pasase”. “(...)Que ninguno pudiese conducir cerdos a d[ic]hos marjales sueltos ni entrar con ellos por caminos ni sendas aunque fuese el rebaño de la dula, baxo la pena de 15 libras ecsixidoras simiento y no armarjal inculta que no estuviese sequiada”.

⁷⁷⁰ GLICK, T. F. *Regadío y sociedad...*, págs. 53-54.

delictes referents es documenten al llibre de justícia de la vila d'Almenara en aquest segle. En 1476, es documenta un clam, en el llibre de justícia de la vila, d'Abram Xelliro jueu perquè li havien trencat les vinyes i s'imposa la multa de seixanta sous en quatre senyals⁷⁷¹. El mateix any, en un altre cas es documenta un ban del missatger Francesc Abril ordenat pel senyor justícia de la vila, perquè “ningú gose entrar ni passar per les terres de [Lms] baix pena de deu sous⁷⁷²”. L'any 1476 es conserva una nota similar: de la viuda de Miquel Armengol “ningú gose entrar ni passar per les terres d'aquella baix pena de deu sous, per la pròxima vegada que passen⁷⁷³”. L'any 1476 es documenta que “ningú gose entrar e fer camí per les terres de Joan Fortuny sot pena de deu sous⁷⁷⁴”. Altre exemple conservat, encara que d'època moderna descriu un succés semblant de l'any 1610. Es documenta un clam (demanda) en la vila, per part de Joan Muntalar, davant el Justícia que havia quedat incomplet i que era segurament l'inici d'aquest procés o expedient:

“Die XVIII Januari anno MDCX lo justícia presente a Joan Mustalar present aquell diu que en lo any pro passat se li feu un dany en una heretat Serradal de la Marina que se dit Muntalar tenia sembrada ordi, que la vaqueria de Miguel Alemany per dit dany fonch preat per los preadors de la present vila en deu barcelles d'ordi...”.

En el clam es mostra un conflicte entre ramaders i llauradors atès que hi ha terres cultivades que pateixen les malifetes del ramat solt i també, que el ramat no respecta les partides acotades en bovalars i deveses per a pasturatges i eix del tram restringit⁷⁷⁵. L'any 1476 es documenta un cas d'apropiació d'una

⁷⁷¹ AMA, 108-10, Llibre del justícia, any 1476, fol. 15. “Francesc Abril missatger fou relació que a resposta de Abram Xelliro juheu e per manament del senyor justícia fora imperat en poder d'en Bert Simó quatre avisos de senyal con ell aura donar a Johan Peixador una pena de seixanta sous [...] sue Larap e vinya de [] confessa romp la vinya».

⁷⁷² AMA, 108-10, Llibre del justícia, any 1476, fol. 15.

⁷⁷³ AMA, 108-10, Llibre del justícia, any 1476, fol. 15.

⁷⁷⁴ AMA, 108-10, Llibre de justícia, any 1476, fol. 22.

⁷⁷⁵ GINOT, E., “Sobre l'activitat de la justícia a un menut poble valencià d'inicis del segle XV: Xixona (1413)”, *Anales Universitat de Alicante, Historia Medieval*, núm. 10, 1994-95, pàg. 63-80.

cabra d'una veïna viuda, la pena consisteix en el fet que es pague el preu de valor de la cabra: «Lo senyor En Pere del Villar en presència del justícia exconfessa com Bartomeu Roman ...en guarda una cabra de la viuda d'En Pasqual Moros del qual paga no guarda la qual dix li shaura degollada lo fil del carnisser [] un dempres daquell con dins deu dies done e pague a la dita viuda la dita cabra o la vàlua de aquella⁷⁷⁶».

Les regulacions de prohibició del pas del ramat de la séquia Major en avall que es disposaven en Almenara i en La Llosa, eren semblants a les ordenances d'altres termes: En Sagunt, a petició dels jurats i la universitat, el monarca va aprovar en 1324, que cap home o dona, ja foren estranys o veïns del lloc, pogueren introduir ramat gran o menut en l'horta de Sagunt baix la séquia ni sobre la séquia, en les vinyes o llocs plantats. I si algú ho feia, havia d'abonar per cada cap de ramat 12 diners de dia i 2 sous de nit. Per cada cavall, rosí, mula i bèstia de càrrega, 12 diners de dia i 2 sous de nit. Per cada cap de carner, ovella, cabra, borregos, xot, porc i ramat menut, la mateixa quantitat que abans de dia i de nit. El rei es quedava una quarta part de la multa, el comú del lloc una altra quarta part, l'acusador la tercera i el propietari del terreny envaït l'última part. Si era la mateixa persona l'acusador i el propietari, es quedava amb dues quartes parts⁷⁷⁷. Semblants procediments es disposen al terme de Benavites: “(...) ab que nos puga portar per la horta ningun gener de ramat cabriu, si no lanar, per quant les heretats reben molt dany de que entren a pasturar en aquelles els ramats, y així sols se permet al lanar que ha de servir per provehir la carnisseria de dit lloc⁷⁷⁸”. A Castelló es documenten unes

⁷⁷⁶ AMA, 108-10-16, any 1476.

⁷⁷⁷ ACA, Real Cancillería, Reg. 227, fol. 181r. (1325, mayo, 14). ACA, Real Cancillería, Reg. 229, fols. 253r-253v. (1326, marzo, 11), púb. En els Furs de Valencia fins 1608 en “clams”. Doc. núm. XXIX Ordinaciones sobre pastos en la huerta de Murviedro, aprobadas por D. Jaime II en los idus de Mayo de 1325. Doc. núm. XXXIII Aprobación del ordenamiento de los valaders o guardas de campo de la villa de Murviedro, por Dª Leonor de Aragón, en 6 de los idus de Noviembre de 1334, con algunas adiciones que hizo el consejo de dicha villa. Púb. Fraga, Chabret, *Sagunto su historia y sus monumentos*, T.II, Barcelona, 1888.

⁷⁷⁸ Carta de població de Benavites, 18 de setembre 1610, per el senyor En Gaston Ruiz de Corella comte de Concentayna. Capítol, LXVI, púb. Corbalán de Célis y Duran, Juan, “Las cartas de nueva población de Quartell y Benavites, en la Vall de Segó”, *Braçal*, núm. 45-46, 2012, pàgs. 267-92.

ordenances específiques per a la protecció del cultiu de la canyamel, signades el 25 abril de 1415. Propicien la protecció dels canyamelars dels danys causats tant per animals, com per persones. En elles es disposa que, el propietari del porc que fora trobat en les canyes, hauria de pagar cinc sous per cada porc i l'esmena⁷⁷⁹. Mentre que, el propietari de bestiar menut, seria castigat amb dos sous i la corresponent esmena. Igualment, les persones de qualsevol classe o condició que produïren danys a les plantacions de canya de sucre, haurien de pagar quaranta sous si el dany s'haguera produït de dia i vuitanta de nit. Aquestes ordenances serviren com antecedent d'altres mesures anàlogues. L'any 1563, es varen fer unes modificacions: Els xiquets de menys de dotze anys que foren sorpresos agafant canyes sols incorreran en la pena de cinc sous. I també, que les persones amb canyes, no podien traure més de dues dotzenes de la vila i el seu terme. Pérez Vidal, considera que eren mesures encaminades a protegir la indústria del sucre de Castelló⁷⁸⁰. És possible que a Almenara i La Llosa també se signaren mesures semblants per a la protecció de la canyamel.

Els guardes de camps, els consellers i els oficials estaven obligats a⁷⁸¹ denunciar els danys causats en els cultius, baix multa de 10 sous per dia i doble de nit⁷⁸², i qualsevol persona, veí o estranya segons els Furs de València, fent jurament de testimoni⁷⁸³.

El consell nomenava als guardes del terme (annex 17). El termini de temps era d'un any. Aquest havien de prometre i jurar els capítols del càrrec: jurar guardar amb lleialtat i dir la veritat davant el justícia de la vila i els jurats.

⁷⁷⁹ Smena: segons Revest i Corzo, és segurament, la indemnització, però no es veu clar si es refereix sols al dany o al perjudici.

⁷⁸⁰ REVEST Y CORZO, L., *Llibre de ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana. Estudio preliminar, edición, notas y glosario de*, Castellón, 1975, pàg.207. PEREZ VIDAL, J., *La cultura de la caña de azúcar en el levante español*. Consejo superior de investigaciones científicas. Instituto Miguel de Cervantes. Departamento de dialectología y tradiciones populares, València, 1973.

⁷⁸¹ Rotllo 02, pàg.185, any 1584, segons la quantitat de guardes que hi havia s'ubicaven en distints sectors del terme. BARRIO BARRIO, J. A., "La ganadería oriolana en el siglo XV: la regulación de los pastos". *Investigaciones históricas*, núm.12, 1994.

⁷⁸² Rotllo 02, any 1629, pàg. 208.

⁷⁸³ COLON, G.; GARCIA, Arcadi, *Furs de València*, Vol.1, pàg. 125. Clams.

No fer tractes en cap persona de la vila o forastera, sot pena de perdre el càrrec. Entre les feines estava guardar el terme i fer bans relatant els esdeveniments. Descriure amb lleialtat les persones que haguera trobat fent malbé terres o heretats, etc. Igualment manifestar lleialment els danys causats baix pena de 20 lliures⁷⁸⁴. L'any 1456 són guardes del terme En Ramón Pelegrí i En Pere Albert⁷⁸⁵. El 1457, es va nomenar a En Pere Barcelona i En Jaume Monfort per 12 diners per jornada⁷⁸⁶. El 1458 van ser nomenats En Jaume Dull i En Bertomeu Gómez per 11 diners la jornada⁷⁸⁷. L'any 1459, En Miguel Alant justícia i En Pere Garó jurat arrenden la guarda del terme de la vila en pública subhasta a En Pere Llopis amb preu de docents-deu sous reials valencians, per temps d'un any segons els establiments de la vila, a pagar en els termes establits, és a dir, en dues meitats una al mig any i l'altra a la fi d'any⁷⁸⁸. El 1460, s'arrenda a veu de corredor almenys donat el guardatge a En Pere Llopis per 10 lliures, 16 sous i 5 diners pagadors a la fi de l'any⁷⁸⁹. El 1465, els honorables justícia i jurats, a tall de corredor al menys donat, arrendaren a En Pere Llopis la guarda de la vila d'Almenara per 10 lliures, 13 sous i 5 diners, pagats a la fi de l'any⁷⁹⁰. El 1466 va ser assignat a En Francesc Llidó guarda del terme⁷⁹¹. El 1467, els honorables En Pere Llopis, En Pere Erau arrendaren el guardatge al menys donat a En Joan Albert per 10 lliures⁷⁹². El 1468, En Francesc Pelegrí és guarda per 90 sous⁷⁹³. El 1477, davant de l'honorable En Pere Ferrer menor de dies justícia de la vila i En Guillem Serra i En Antoni Argent jurats, comparegueren En Bertomeu Mentida, En Joan Toro i En Berenguer Olmos per jurar el guardatge de la vila, pel preu menys donat, a pagar en dues pagues⁷⁹⁴. L'any 1478, assignen el guardatge de la vila a En Berenguer Plamen

⁷⁸⁴ AMA, 006-02-c, 1467, fol. 8. Capítols del càrrec de guarda de la vila.

⁷⁸⁵ AMA, 006-01-c, 1456, fol. 3.

⁷⁸⁶ AMA, 006-01-c, 1457, fol. 3.

⁷⁸⁷ AMA, 006-001-c 1458, fol. 4.

⁷⁸⁸ AMA, 006-001-c, 1459. fol. 4.

⁷⁸⁹ AMA, 006-002-c, 1460, fol. 3.

⁷⁹⁰ AMA, 006-02-c, 1466, fol. 3.

⁷⁹¹ AMA, 006-02-c, 1466, fol. 5.

⁷⁹² AMA, 006-02-c, 1467, fol. 8.

⁷⁹³ AMA, 006-002-c 1468, fol. 5.

⁷⁹⁴ AMA, 006-02-c, 1477, Llibre de Cort, fol. 27.

Lumem per cent seixanta sous⁷⁹⁵. El 1481, es nomena guarda a N'Antoni Martí per preu de 8 lliures, en dues pagues regulars⁷⁹⁶. L'any 1487, En Guillem Ferrer justícia i En Llorenç Erau jurat, nomenaren per guardes a En Jaume Monfort major i En Berenguer Olmos durant un any, amb sous distints, En Jaume Monfort seixanta sous i a En Berenguer Olmos per quaranta i quatre sous, pagadors la meitat en mig any i l'altra al final⁷⁹⁷ (fig.128).

ANY	GUARDES DEL TERME	SOU
1456	En Ramon Pelegrí i En Pere Albert	
1457	En Pere Barcelona i En Joan Monfort	12 diners jornada
1458	En Jaume Dull i En Bertomeu Gómez	11 diners jornada
1459	En Pere Llópis	210 sous anuals
1460	En Pere Llópis	10 lliures, 16 sous 5 diners anuals
1465	En Pere Llópis	10 lliures, 13 sous 5 diners anuals
1466	En Francesc Llidó	
1467	En Joan Albert	10 lliures anuals
1468	En Francesc Pelegrí	90 sous anuals
1477	En Bertomeu Mentida En Joan del Toro i En Berenguer Olmos	
1478	En Berenguer Plamen Lumen	160 sous anuals
1481	N'Antoni Martí	8 lliures
1487	En Jaume Monfort En Berenguer Olmos	60 sous 44 sous

Figura 128. Taula dels guardes del terme. Material inèdit.

En el senyoriu d'Almenara i La Llosa, les penes podien incrementar-se si el comte així o considerava. Un exemple de castic senyorial es documenta en 1639 a la vila. A banda de les multes impostes, l'any 1639 el senyor comte comminava amb multa de 10 sous i ser exposat a la *vindicta* pública, en l'argolla de la plaça, al malfactor de certa falta o delictes considerat lleu. Davant aquesta ordenança, el consell es va assessorar amb l'advocat de València En

⁷⁹⁵ AMA, 006-02-c, 1478, fol. 29.

⁷⁹⁶ AMA, 006-02-c, 1481, fol. 31.

⁷⁹⁷ AMA, 006-001-c, 1487, fol. 33.

Gaspar Fuster, el qual va comunicar: “que la pena debe conmutarse, por ser pena excesiva e ignominiosa la de exponer a la vergüenza⁷⁹⁸”. Tot aquell que no complia les ordenances era multat, però els oficials abans d'executar les penes pecuàries, o castics..., havien de declarar públicament les faltes a l'infractor⁷⁹⁹.

Els ramaders habitants de la capital, tenien permís per pasturar lliurement per tot el Regne sense pagar peatge⁸⁰⁰. Però, la resta de ramaders d'altres poblacions havien d'abonar els diversos impostos per aprofitament de les zones de pastura i a més, l'increment per les destrosses que ocasionaren⁸⁰¹.

Dins de les ordenances municipals es troba un apartat referent al fem del bestiar. A Almenara es documenta que havien de dur el fem al vessant de la muntanya del Castell, probablement per després repartir-lo en les zones de cultiu. Mentre que, en altres poblacions com Quart el comte d'Almenara va disposar en la carta de població de 1610, la prohibició d'extraure el fem del terme i usar-lo per beneficiar les terres⁸⁰². Semblant ordenances, es troben en la carta de població de Benavites però baix pena de 25 lliures a l'infractor⁸⁰³.

3.3.1- El bovalar

Les zones de pastura de la vila es van designar amb el nom de bovalar

⁷⁹⁸ Rotllo 02, any 1639, pàg. 214.

⁷⁹⁹ AComAlm, A21, Llibre ordenances de la Vila d'Almenara 1722, fol.105: “Que los alcaldes y amotar en antes de executar las penas pecuarias, deviesen declarar el incurio en ellas...” Per fer públiques les penes imposades als infractors, es requeria fer un ban per cridar als veïns, exposar les causes i dictar sentència. Un exemple d'aquest casos són arreplegat en el tribunal del llegallo o lligallo a Morella.

⁸⁰⁰ COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.1, pàg. 111.-117. “Bestiar de València pot pasturar dins los termes de aquella lliurement»

⁸⁰¹ Exemple: L'1 de novembre de 1705: “Es disposa vaja Francès Garcés a València respecte d'una multa efectuada al Pla del Molins, prenent ser els pastor de la cartoixa de l'Ara Crist de Puçol”.

⁸⁰² AComAlm, A21, Carta de població de Quart 1610: “Que todo el estiercol que se hiziese por los ganados, cavalgaderas y otro qualquiera, no le pudiesen sacar del termino si que le empleasen en beneficiar las tierras de la misma Baronia”.

⁸⁰³ Carta de població de Benavites 1610 “Capítol XVIII: No es podran treure el fem fora del terme a altres terres baix pena de 25 lliures”.

del terme⁸⁰⁴. Cada municipi solia disposar del corresponent bovalar⁸⁰⁵. Els espais de pastura tenien una ubicació forana a les zones de cultiu⁸⁰⁶ i estaven delimitats per mollons que marcaven les zones de pas, com s'especifica en els furs⁸⁰⁷.

Les dimensions del bovalar del terme abastien una ampla zona de pastura i, vénen donades per quatre factors: el nombre de veïns, la quantitat d'animals que posseïen, el nombre de propietaris i el cultiu predominant⁸⁰⁸. No es podia fer bovalar sense llicència reial. Quedava prohibida la venda o lloguer del bovalar o alguna de les seues parts. Sols havia de ser utilitzat per al bestiar de llaura, dula porc o carnisseria baix penes⁸⁰⁹.

Les dimensions del bovalar de la vila, es descriuen en uns documents de l'any 1630 i 1632. En aquests, es redacta el tram que pels assegadors el ramat recorria, passant per les muntanyes de l'Oest: Rodana, Francuda, Montalmenara, per baixar fins a les zones de la marjal erma. El consell de la vila havia de demanar consentiment al de València per millorar el bovalar. El consell d'Almenara l'any 1630 va sol·licitar a la capital que vingueren a la vila per remarcar la zona de pastura. La conservació d'aquest document, ens permet conèixer la zona delimitada del Bovalar:

⁸⁰⁴ GUINOT, E., «L'activitat de la justícia a un menut poble valencià d'inicis del segle XV: Xixona (1413)» revista de Historia Medieval, núm. 10, pàgs. 63-79. FERRER MALLOL, M. T., «Boscós i deveses a la corona Catalano-Aragonesa (segle XIV i XV) Anuario de Estudios Medievales, 20, 1990, pàgs. 485-539.

⁸⁰⁵ BERNABÉ GIL, D., «Bienes rústicos de aprovechamiento público en la Valencia moderna», pàgs. 129-151.

⁸⁰⁶ COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de Valencia*, Vol.1, pàg.111. Rúbrica de les pastures e del vedat.

⁸⁰⁷ «Bovalar ha de ser senyala» COLON, GERMÀ; GARCÍA, ARCADI, *Furs de València*, Vol.1, pàg.111.

⁸⁰⁸ BORRERO FERNÁNDEZ, M., «La organización de las dehesas concejiles en la "tierra" de Sevilla», *Historia, Instituciones, Documentos*, núm. 19, 1992, pàgs. 89-106.

⁸⁰⁹ En els Furs: «bovalar sien fets los bovalars moderadament segons la granea de la vila o loch hon se faran y sien senyalats. Y ultra lo bovalar convenient, ningu pot fer vedat sens licencia del rey. Y qui dins los bovalars pastura bestiar menut, potlis fer una degolla de dia y dos denit. Tantes vegades quantes hi entrara, les quals sien del senyor del bovalar y trauren lo bestiar, y per bestiar gros pague tres diners per cap, cada vegada que hi entrara de dia y sis diners de nit, y tragalne: fija no hi entraven passant de cami, o prenint la festa, perquè en tal cas, sols pague la esmena. Y lo bovalar nos logue, his vena nis done a part. Mas servixca sols besties de llaura, dula o porch o bestiar carniceria». COLON, GERMÀ; GARCÍA, ARCADI, *Furs de València*, Vol.1, pàg.131.

“Determina el consell, que es suplique als Jurats de València, que vingué a amollonar el Bovalar d’esta vila: acordant que aquest comence: del molló del pas del Rei per lo crestall de les Penyetes, fins el molló de l’assegador de la Rodana, d’este fins el pont d’Uixó i d’este a la séquia major, fins el roll de la Garrofera, i al pont del dit braçal que esta en el camí Reial, i des del marge d’esta heretat, fins la font del Cantero, i des d’esta, pel camí de Cabeçol, fins el pont de Salvi i a la Bota pel camí de Quartons, fins la Heretat de Na Rosa a la Tallola i per lo camí de l’Estany”.

El 13 de febrer de 1632, Juan Antonio Gavalda, síndic procurador de la vila d’Almenara, va sol·licitar al consell de la ciutat de València la designació d’un tros de terreny a Almenara per mantenir el ramat, en atenció que havia augmentat el número de veïns a 100 en la població i amb ells el número de ramat, per la qual necessitaven una zona de pastura més gran. El consell de València nomenà les persones següents: al jurat Fernando de Balda, jurat en cap Alonso Suñer, al racional Pedro Rodrigo, a l’advocat Juan Bautista d’Olginat, al síndic Tomàs Gas, dos vergueros, als ramaders Francisco la Espada i Luís de San Miguel, a Miguel Pedro llaurador de Russafa i Tomàs Panes mestre d’obra. Aquests que pertanyien al consell de València, es reuniren en Almenara a casa del comte, el dia 17 de febrer i, després de reconèixer la població i el terme, acordaren i designaren el tros de terra que havien de conformar el bovalar, comprés sota les llinde següents:

“Principia des de la muntanya de l’ermita de sant Joan lloc on es col·loca un molló, d’este punt línia recta a la muntanya Alfara, segueix línia recta uneix a un antic molló de estava en mig del camí de la Vall d’Uixó i la vinya de Antonio Lledesma, que antigament era de cristiano Gaspar Salvador, i de este punt en línia recta passa per l’assegador que va a la Rodana a un molló antic que està en les heretats de Pedro Baseda veí de la Llosa B. Med. Metos veí

d'Almenara, continua en línia recta a lo més alta de la muntanya de la Francuda on es col·locara un molló i d'este punt en línia recta al Penyàs de la Redona on deu de construir-se altre molló en el lloc més alt al costat de la creu de fusta que allí existeix des del punt indicat i també en línia recta segueix fins a la muntanya dels Pins i en la cúspide de la mateixa l'edificara altre molló que partia des d'ací en línia recta baixant fins al pla de la Rodana i en el lloc on hi ha una pedra redona con "bujero" en forma de creu s'ha de construir altre molló. I des d'este punt en línia recta a la vinya de Jaume Bonet Batlle de Quartell s'ha de col·locar altre molló a la vora del barranc i des d'aquest punt fins el pont de les cabres seguint la vora del barranc a uns 100 passos en front del lloc de Benavites i de la vora del camí del Molí de Dalt s'ha de construir altre molló en el marge de l'heretat de Cristóbal Andrès i segueix des d'aquest punt fins a l'heretat de Francisco Seguí i enfront de la mateixa es construirà altre molló. I prosseguint el barranc cap a baix s'ha de fer altre molló en el marge de la heretat de Diego Panes i des d'aquest punt al límit de les heretats de Mon Gaspar Castelló, Mon Agustí Laura on es col·locarà l'últim molló que s'unira amb el primer quedant circuit tot el Bovalar." D'acord amb la proposta, fou aprovada pels Consellers de València, el dia 20 de Febrer de 1632".

Figura 129. Mapa dels mollons del bovalar de la vila d'Almenara. En aquest mapa es pot veure la localització dels mollons que assenyalaven l'ària de pastura de la vila d'Almenara l'any 1632. Material inèdit.

La delimitació del bovalar de la vila es dissenya fora de l'àrea dels cultius de regadiu. Es disposa un recorregut que transita pels tossals del municipi. S'inicia el recorregut a sant Joan partida pròxima a la població per seguir direcció Oest a la muntanya d'Alfara, el camí de la Vall d'Uixó, l'assegador a la Rodana, la muntanya de la Francuda, el Penyàs de la Redona, la muntanya dels Pins, per baixar pel pla de la Rodana. Per desplaçar-se d'Oest a Est i permetre realitzar un circuit complet s'integra al recorregut els assegadors ubicats en el barranc límit de terme al Sud, el barranc de l'Arquet que permet recórrer tot el terme des de l'Oest fins a la costa a les zones de marjal (fig.129).

En el terme de La Llosa també i havia una zona delimitada per al ramat, que coneixem per l'existència d'unes cartes per part de La Llosa a Almenara, i la contestació d'aquest darrer municipi demanant certs drets per a pasturar, i altres: Lo Justícia y Jurat d'Almenara. Senyor Justícia i Jurats d'Almenara (fig.130).

“Lo que la Universitat de la Llosa demana y suplica a la vila de Almenara li fosa merced: (...) que los animals o bestiar menuts y de porc y bestiar gros de dita Llosa puga anar posent per tot lo terme d'Almenara, guardant lo Bovalar senyalat per la ciutat de València(...). Y també se li faça la merced de tornar la penyora té la vila d'Almenara, a desamparar a la universitat de La Llosa, Y també se li faça en acta de perpetua germandat o filiació que com a mare es la vila de Almenara, a desamparar a la universitat de La Llosa, ab que quedara molt obligada perpetuament a dita vila y confinada els plora guarde deu a V.M.: De la Llosa a 8 de desembre de 1645”.

Contesta el justícia i jurats d'Almenara:

“Que el ramat solament puga apacentar-lo per lo assegador de la Ràpita fins el Palmerart fins el limit de l'heretat de Roget, que ay unes pedres blanques y recte al camí Reial y de este fins l'assegador del Alpinachs y parapet de la part de dit Raco de la Llosa fins el vessant de la muntanya Aygualoe⁸¹⁰”.

⁸¹⁰ AMA, 31-55-c, 1645 «Demanda de la universitat de La Llosa a la Vila d'Almenara», fol.1-2. AMA, 32-8-c 1645, «La Llosa llandes amb Almenara per la pastura del ramat».

Figura 130 . Mapa de zona de pas i delimitació del bovalar de La Llosa 1645. Material inèdit.

Igual que a Almenara, el recorregut descriu un circuit que rodegen les zones de cultiu de regadiu i permet el trànsit del ramat en assegadors connectats que voregen el terme. El barranc de Talavera amb el camí Cabrera de la partida de la Ràpita aquest amb l'assegador de la Palafanga, l'assegador de la séquia de l'Alcúdia i aquest, amb l'assegador límit amb el terme de Xilxes amb el camí Reial.

La conservació i manteniment dels trams de bovalar era feina dels oficials del consell com s'acorda en les ordenances municipals. Aquests tenien l'obligació de reconèixer, almenys en el transcurs del seu ofici, els mollons del terme municipal; a més de cuidar els camps i camins de la vila, conservar les muntanyes, entre d'altres⁸¹¹.

⁸¹¹ Rotllo 02, 1648, pàg. 224: Capítulos del Real Consejo».

3.3.2- Els caps de bestiar.

En el segle XIV la producció ramadera i l'explotació dels productes naturals adquireix un major desenvolupament. Els ramats sobretot ovins van augmentar durant el segle a causa de la demanda de carn per a l'abastiment dels nuclis urbans, de llana per part de la indústria drapera creixent i del mercat internacional d'aquesta matèria primera. La llana es va convertir en una important font de riquesa destinada tant a la indústria local com a l'exportació⁸¹². A Almenara i La Llosa es documenten bous, ovelles, moltons, cabres, a més de rossins, mules, ases, els quals a diferència de la resta, s'utilitzaven en el transport i el treball agrari. L'animal més consumit era l'oví.

A la vila d'Almenara i de La Llosa es documenten diversos casos de comerç d'animals entre veïns del poble i amb habitants dels pobles limítrofs i forasters. A més, en relació amb aquest tema destaca el capítol 15 de les ordenances de la carnisseria de 1457 on es regula com el carnisser havia de procedir en l'adquisició de ramat: "Item que lo dit carnisser/ no gose comprar cabrits ne cabres, ovelles de los estranys que vendra a la dita vila fins compralenat lo cos de deu a la misa major, sots pena de 5 sous partidora ut supra⁸¹³. (significa que la multa per la infracció era dividida en tres parts iguals: una per al senyor, l'altra per la vila i l'altra per a aquell que denunciara). Entre les èpoques de compra de ramat es conserven les següents amb veïns de Borriana, Vila-real, Les Valls, Morvedre, etc.: L'any 1476, Joan Royo va comprar un porc a Guillem Ferrer per 9 lliures, deu sous moneda reial de València⁸¹⁴. L'any 1476, Francesc Ferrer va comprar un porc de pell castany a Asensi Moreno de Nules per 12 lliures moneda reial de València⁸¹⁵. El 30 de setembre de 1475, En Pere Erau paga 11 lliures, moneda reial de València, per

⁸¹² HINOJOSA MONTALVO, J., «Aproximación a la ganadería alicantina en la edad media», *Anales de la Univ. de Alicante. Historia Mediaval*, núm. 9, 1992-1993, pàgs. 161-178. ORLANDI, A., (ed) *Mercaderies i diners la correspondència dantiniàna entre Valencia i Mallorca (1395-1398)*, Univ. València, 2008, pàg.145, 160,167.

⁸¹³ AMA, 006-001-c, 1457, Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara, fol.15

⁸¹⁴ AMA, Llibre de Justícia, 108-10- any 1476, fol. 6.

⁸¹⁵ AMA, Llibre de Justícia, c-108-10, any 1476, fol. 12.

un rosí de Jaume Doler. L'any 1476 es documenta que, En Pasqual Garó veí d'Almenara havia comprat un rosí de Bertomeu Varoquí veí de Nules, el justícia de Nules informa aquest veí de la vila, que en la festa de sant Joan de juny ha de pagar seixanta sous per la compra del rosí feta en la vila de Nules, el 19 d'abril de 1475⁸¹⁶. En gener de 1476, es documenta la compra dels béns mobles de Bertomeu Blasco i entre aquests, es nomena la compra d'uns capons per part de Jaume Ferrer menor de dies, per 9 lliures i 10 sous⁸¹⁷. Així mateix, es conserva un document d'un pagament de 25 lliures per un rosí entre un veí de La Llosa i altre de Borriana⁸¹⁸. Les vendes estaven regulades pels oficials competents i era una pràctica afavorida a la vila d'Almenara atés que el privilegi reial de fira concedit a mitjans del segle XV⁸¹⁹.

Sobre el número de caps que componien els ramats es conserven dades disperses. El cens de 1510 conte la relació de focs de les viles i també el número de bestiar: a Almenara es documenten 144 cases i 700 caps de bestiar mentre que, a La Llosa 91 cases i 820 caps de bestiar⁸²⁰ (fig.131).

POBLACIÓ	CASES	BESTIAR
Almenara	144	700
La Llosa	91	820

Figura 131. Taula del número cases i ramats de l'any 1510. Material inèdit.

En 1518 es documenta la quantitat de bestiar que posseïen els ramaders de la vila d'Almenara: Un total 1.250 caps de ramat i la vila tenia 63 cases (fig.132).

⁸¹⁶ AMA, Llibre de Justícia, 108-10, any 1476, fol.15.

⁸¹⁷ AMA, Llibre de Justícia, c108-10, any 1476, fol. 17.

⁸¹⁸ AMA, 140-161, fol. 1.

⁸¹⁹ AComAlm, A25, any 1445 Establiment de Fira en Almenara.

⁸²⁰ RODRIGO, R., *El cens de 1510*, conte la relació de focs valencians ordenada per les corts de Montsó, Universitat València, 2002.

RAMADER	CAPS DE BESTIAR
Pere Erau (fill)	200 ovelles
Berguer Clavell	200 ovelles
Galvany García	100 cabres
Jeroni García	200 ovelles
Miguel Argeni	200 ovelles
Jaume Marqués	200 ovelles
Antoni Gasó Hostaler	150 ovelles

Figura 132. Taula de ramaders de 1518 d'Almenara. Material inèdit.

L'any 1525, entre ovelles i cabres hi havia en Almenara 1.785 caps de ramat i el cens de població aquest any era 70 cases⁸²¹ (fig.133)

RAMADER	CAPS DE BESTIAR
Pere Serra	160 caps
Pere Erau de Llorenç	175
Mateu Serra	130,
N. García	160,
Berenguer Clavell	170
Lluís Erau	180,
Hieron Garcia	200
Francesc Fuster	200
Pere Gasó menor	370

Figura 133. Taula de ramaders 1525 d'Almenara. Material inèdit.

⁸²¹ Rotllo 02, 1525, pàg. 157.

El 22 setembre de 1617, es documenten els animals de Nicolau Sevillano, “subhasta dels béns de Nicolau Sevillano per difunt: un baso ab abelles i altre buit, una trucha ab sis porcells y un porc, 43 cabres, set cabrits, un gall, tres polles i una gallina⁸²²”.

A La Llosa es documenten l'any 1617, 200 cabres embargades per deute en la vila d'Almenara⁸²³.

La possessió del ramat comportava pagar un impost al senyor. En 1610 en la carta de població de La Llosa, s'estableix que dels veïns de la vila que posseïren ramat de 50 caps, havien de donar un corder o cabrit, a més del dret de carnatge i el ters delme tots els anys⁸²⁴.

Els animals de llavor de camp solien ser els bous d'arada, que també eren abastidors de cuiros i carn. En les festes de la vila, a sant Joan de juny, el consell s'encarregava de comprar un bou per al consum dels veïns. L'any 1572, es va comprar un bou per 12 lliures i 10 sous. El bou pesava en net 135 lliures carnisseres que a raó d'un sou i 6 diners la lliura, costava 9 lliures i 15 sous. Es va vendre la pell per 2 lliures i 15 sous⁸²⁵. L'any 1601, es documenten els bous al carrer a sant Joan de juny i després, l'animal es matava per a celebrar els festejos. El consum de carn de bou era menor que, el dels animals ovins, de manera que no era rendible matar bou (menys en les festes), perquè la gent de la vila no el consumia i calia repartir la carn entre els veïns gratuïtament abans que, es fera malbé el producte. Com es documenta l'any 1645, en el consell de la vila es va acordar que no es matara bou, perquè no podia vendre's la carn i tenia després que repartir-se per les cases⁸²⁶. El ramat de llana va ser el més abundant, com s'observa en els censos, i el més rendible econòmicament per la carn, llet junt altres productes lactis i llana que s'extreia. Al costat d'aquests ramats, se sumaven els animals domèstics dels veïns, destinats a les necessitats

⁸²² Rotllo 03, 1617, pàg. 558: 22 setembre 1617 subhasta dels béns de Nicolau Sevillano per difunt.

⁸²³ Rotllo 03, 1617, pàg. 548: dia 30 març 1617.

⁸²⁴ AComAlm, A21, Carta de població de La Llosa, cap. núm. 40.

⁸²⁵ Rotllo 02, 1572, pàg. 177.

⁸²⁶ Rotllo 02, 1645, pàg. 219.

familiars: les aus de corral, els conills, algunes cabres i ovelles, mules i sobretot el porc. Sobre les aus domèstiques els furs disposen que les gallines, capons, oques, titots, i altres semblants eren sempre del mateix propietari encara que, volaren i passaren a l'altra casa. En els furs també es reglamenta que els animals com els bous o semblants, que en barallar-se es mataven uns a altres, el propietari de l'animal mort podia demanar l'animal matador⁸²⁷. També que si algun animal fugia de la casa del seu propietari, era propietat d'aquell que se'l trobava a no ser que, aquest tinguera costum d'anar-se'n i tornar-se'n⁸²⁸.

Any	Carner	Cabró Moltó	Cabra	Ovella	Borrego	Cabrit	Cansalada	Bou	Gallina	Pollastre
1510								8d, 9d ⁸²⁹		
1512	11d lib	9d lib						7d		
1523	12d lib	11s lib	8d lib					8d 9d		
1524	17d	14d		14d				8d		
1525	13d		11d	11d				8d		
1542	15d	12d								
1544	17d	14d								
1545	16d	12d		12d						
1550	11d			9d						
1562	3 a 5 lib	2lib						8d		
1572	1 a 37s							1s 6 d	6d	2s
1575	1 a 37s						2s 2d			
1576	1 a 37s									
1577	36s									
1582	5 l	2lib								
1600	19r	30 s		7r cast	14r cast	13r cast	5l, 11s 10d			2s6d
1628	4s 6d	3s 2d		2s 3d						

Figura 134. Taula de preus de la carn. Material inèdit.

⁸²⁷ COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.1, pàg.131.

⁸²⁸ «Animals ferestechs si fugen de casa del amo, son del quilts pren”. “Animals ferestechs que sen fugen y tenen costum de tornar, senpre son del primes prengue”.

⁸²⁹ 8 diners si és del país 9 castellà

3.3.3- Arrendament del pasturatge.

Els furs de València regulaven les èpoques de l'any i circumstàncies en què es permetia l'accés dels diversos tipus de ramat —cabres, ovelles, vaques, cavalls, porcs— a vinyes, oliveres, altres sembres, mentre prohibien de forma genèrica la seua introducció en els cultius, i molt especialment en les hortes, a fi de preservar els sistemes de reg i les explotacions intensives⁸³⁰. En l'aprofitament d'herbes, pastos i restollada entre els diferents ramats s'imposava la necessitat d'un ordenament en el terme. La divisió d'aquest, es feia d'acord amb les necessitats alimentàries, la capacitat de moviment, la funció de cada ramat, el seu destí, etc. En aquest ordenament s'intentava traure el rendiment més gran de les zones ermes a través de l'arrendament dels pastos o pagament d'impostos. En la vila s'arrendava el bovalar relacionat directament amb la carnisseria, com ja hem tractat, i també s'arrendava la zona de pastura del ramat boví. L'arrendament del pasturatge es feia per subhasta pública, per als diferents tipus de ramat per separat. L'arrendament del ramat boví començava a organitzar-se el 30 d'abril de cada any. Dies en què el consell acordava les normes de pasturatge, zones de pastura, l'entrada i l'eixida i també, ordenances de l'arrendament que havia de durar un any, començant l'arrendament el dia sant Andreu, el 30 de novembre. Una vegada s'acordaven les ordenances el pregoner anunciava la notícia durant dies fins que apareguera un interessat sobre l'arrendament. Segons quedava establert, el ramat boví havia de pastar en la marjal erma del terme d'Almenara i La Llosa fins al terme de Xilxes. Havia d'entrar i eixir per l'assagador del Barranc de l'Arquet. Estava prohibit que entraren en el Serradal baix pena de 30 lliures i multa. També estava prohibit, que el ramat es tancara pel terme baix pena de 30 lliures i multa. Solament es podien pasturar un número màxim de 90 caps⁸³¹.

⁸³⁰ COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.1, pàg. 131. BERNABÉ GIL, DAVID, «Bienes rústicos de aprovechamiento público en la Valencia moderna», pàgs. 129-151.

⁸³¹ AMA, “Primeramente quel ganado bacuno del arrendador o fiador aya de entrar apastar en la amarjal yerma termino de esta villa de la azequia llamada de La Llosa acia a la orilla termino de la villa de Chilches y para abaxar a ella entrada y salida a de ser por el asagador de Almenara y Benavites acia al mar, cincuenta pasos antes de llegar al mar por lo qual deve

El ramat oví pastava en altres zones i a més, rebia concessions per pasturar durant un cert temps en les zones d'horta. Era també, una manera de netejar la mala herba en els camps de cultiu: “Es determina lliurar l’arrendament de l’herbatge de la séquia en avall als cabaners almenarencs de ramat de llana, per preu de 5 lliures i per espai de 3 mesos⁸³²”.

3.4- Sistema d'emprius.

El sistema d'emprius, permetia l'accés a boscos, pastures i erms, era bàsic per al funcionament de la societat medieval i moderna. Aquests espais comptaven amb elements essencials per al dia a dia: llenya, carbó, fusta, resines..., fruits d'alguns arbres, herbes per al consum de persones i animals o usos artesanals, a més de ser zones on es podia practicar la caça o pesca⁸³³. La recollida d'aquests productes silvestres constituïa un complement econòmic per a la societat. La necessitat d'assegurar aquests recursos per als veïns de cada municipi, va propiciar en moltes poblacions d'habilitar en alguna partida del terme un territori on tots els veïns poguessin gaudir d'aquells subministraments. La informació sobre els drets comunitaris d'ús d'aquests espais, prové de les cartes de donacions, de població, i de les ordenances municipals. Aquestes, contenen referències molt generals als drets d'ús dels espais no utilitzats amb fins agrícoles⁸³⁴. El titular de la potestat normativa era

entrar y salir a dicha amarjal y no por otro lugar no pudiendo apasentar por el serradal, y de lo contrario arriva referido yncorra en pena de 30 libras y multa correspondiente. Otrosi: que dicho ganado no pueda serrarse en ninguna parte del termino ni poblado bajo la misma pena. Otrosi: que el arriendo lo es tan solamente para un año; y que el arriendo en que quedase aya y tenga obligación de pagar al dipocitario de Prop[io]s de dicha villa en un plazo queadeser en san Andres Apostol. Otrosi: que el arrendador oficiador no pueda atraer más que el número de 80 cabezas de ganado”.

⁸³² Rotllo 02, El 5 de juliol de 1705, pàg. 263.

⁸³³ FERRER MALLOL, M.T., «Emprius i béns comunals a l'edat mitjana» *CSIC*, 1996, pàg. 33-65. PESET REIG, MARIANO, HERNANDO SERRA, PILAR, «Comunales y propios en Valencia» *Historia de la propiedad en España bienes comunales, pasado y presente, II encuentro interdisciplinar Salamanca*, 31 de mayo-3 de junio de 2000, pàgs. 179-211.

⁸³⁴ FERRER MALLOL, M.T., «Emprius i béns comunals a l'edat mitjana» *CSIC*, 1996, pàg. 33-65. LADERO QUESADA, M.A., «Las ordenanzas locales. Siglos XIII-XVIII» *En la España Medieval*, núm.21, pàgs. 293-337. Univ Complutense, Madrid.

del senyor comte. En les normatives es van fixar els usos i costums locals per a la gestió dels béns comunals. En les ordenances s'inclouïa, la defensa jurídica del terme: inalienabilitat del terme, plets de terme, l'amollonament i guarda de límits. Els agermanaments entre municipis per a l'ús de les zones de pastura i aprofitaments. La utilització dels comunals: els béns d'ús comú: carrers, places, camins, ponts, edificis. També les eres, les terres vagues. Les zones de pasturatge i regulació d'ús: deveses, bovalar, prats. L'aprofitament forestals, i les activitats recol·lectores: caça, pesca, fruits, arrels, espart, grana, carbó... o la disposició de ruscós⁸³⁵.

3.4.1. La calç i l'algeps.

En els furs es disposava que qualsevol podia fer calç, algeps, agafar fustes, pedres, i altres coses sempre que fora en servei propi, però en les terres de la senyoria del comtat d'Almenara les ordenances al respecte estaven regulades de manera diferent. Els forns de calç s'elaboraven previ consentiment del consell de la vila d'Almenara, en el terme d'Almenara i de La Llosa⁸³⁶. El justícia major d'Almenara decidia i donava consentiment, sota la supervisió del comte, sobre els permisos a concedir en la Baronia. Es conserva una carta de demanda de la universitat de La Llosa per aquest menester (fig. 135):

“Lo que la Universitat de la Llosa demana y suplica a la vila de Almenara li fosa merced: es que puga fer forns de calç en tots lo terme de Almenara y Racó de la Llosa, demanat llicència als Jurats de Almenara y mesura al mostassaf de dita vila, sempre que es faça forn per a vendre, y si no el venen los que el fan, que sols tinguen

⁸³⁵ LADERO QUESADA, M.A., «Las ordenanzas locales. Siglos XIII-XVIII» pàgs. 293-337. ALTAMIRA, R., *Historia de la propiedad comunal*, Madrid, 1890. NIETO, A., «La nueva regulación de los bienes comunales», *Reala*, 1987, núm. 233. CÁRDENAS, F. de, *Ensayo sobre la historia de la propiedad territorial en España*, Madrid, 1873.

⁸³⁶ AMA, 32-9-c, ca. 1645, Forns calç d'Almenara. AMA, 007-8-c, 1846, Algepsar de la vila, fol. 37.

obligació de demanar llicència per a fer-lo y no per a traure'l. La Llosa a 8 de desembre de 1645”.

El justícia i jurats d'Almenara contestaren que qualsevol veí de La Llosa podria fabricar calç dins del terme d'Almenara en la partida nomenada del Racó de La Llosa, solament demanant llicència i la mesura al mostassaf a qui donarà de dret un cafís de calç per cada dia que es s'haurà de mesurar dita calç⁸³⁷. L'impost per fabricar calç pels veïns de La Llosa és semblant a l'especificat en la carta de població de Quart a la Vall Segó atorgada pel comte d'Almenara, s'estableix la donació de cafissos per cada torn d'elaboració⁸³⁸. Els forns d'Algeps es podien fer sense abonar cap impost, si aquest, era utilitzat per a la construcció de les cases de la zona i, no per la venda⁸³⁹. Els permisos s'atorgaven quan s'iniciava una obra constructiva⁸⁴⁰. Els confeccionadors de calç es deien calciners i, era el consell qui donava la llicència per establir forns en zones determinades, que anaven canviant⁸⁴¹. L'any 1528 el subministrador de calç de la vila era el marit de Caranya i es documenta en el subministrament de calç per a l'obra de l'església⁸⁴². La calç es venia per cafissos i en 1526 el

⁸³⁷ AMA, 31-55-c, 1645 «Demanda de la universitat de La Llosa a la Vila d'Almenara», fol.1-2. AMA, 32-8-c 1645, «La Llosa llindes amb Almenara per la pastura del ramat i forns de cal».

⁸³⁸ AComAlm, A21, «Carta pobla de Quart de les Valls»: “(...)que en los hornos de cal que hiziesen y corriesen devieran pagar al señor cahices por cada tornada y los forneteros no les pudiesen hacer sin licencia del senyor y pagando aquello que se le conviniere”.

⁸³⁹ AComAlm, A21, any 1611, «Carta població de Quart», fol. 25: «Que los hornos de algez que corriesen p^a contruir y conservar sus casas no deviesen pagar los vecinos cosa alguna pero si para vender, devenen pagar al señor 8 dineros por cahiz».

⁸⁴⁰ Exemple de la construcció de l'església del convent dominic de la vila. Rotllo 02, 1700, pàg. 253. «Convento= acuerda el consejo general que se construya un horno de cal para la obra de la iglesia del convento del patriarca santo Domingo, vulgarmente llamado del Rosario, y que favorezca en cuanto este en su alcance la citada obra que el convento proporcione la manutención a los trabajadores en el horno y que a los vecinos que fueran requeridos para trabajar en aquel, y que desobedezcan pueda el consejo particular imponerles la multa de cinco sueldos. Rotllo 02, 1701, pàg.258, «horno de cal obra del convento= autorizan que se construya, destinado a la construcción de la iglesia del convento». Rotllo 02,1705, pàg. 264, «Cal= acuerdan que se compren un centenar de cahices al precio de cinco sueldos para la obra de la abadia».

⁸⁴¹ Rotllo 02, 1767, pàg. 317.

⁸⁴² Rotllo 02, 1528, pàg. 158, “Paga al marit de Caranya, per vestreta del forn de la cal, pera la obra de la Yglesia, 21 sous, Cal, cafis, 2 sous, 6 dinés ... Paga per cals que prengue de La Llosa pera dita obra, 10 sous 2 dinés».

seu preu era de 2 sous 6 diners el cafis⁸⁴³.

Justicia i jurats de
Almenara

Justicia

Lo que La Universitat de La Llosa demana y justifica, a la Vila de Almenara lo fassa mercat, y que pugan fer forns de calç entret lo terme de Almenara y a de la Llosa demanant lo nom de Justicia de Almenara y mesura, al mustafagel dedita Vila; sempre que el fassa forns para vendre; y fino al venen temps el fan que se tingan obugans, de donar la llicencia para fer lo; y no para traurell — y tanta que loy animes o d'apliant manut, y de fada y banyer gros de dita Llosa pugan anar per en per tot lo terme de Almenara, guardan lo bonatar senalat per la ciutat de Valencia: — y tanta que loy veng de la Universitat de la Llosa pugan taler lloca, edir o port, pondre pedra, fadar el finach, arena y aser per tot lo terme de Almenara sens incurir en ninguna pena — y tanta que fada fassa mercat de tornat la penora de la Vila de Almenara de la Universitat de la Llosa — y tanta que fada fassa acte de perpetua germadat o, fada que com amara, y la Vila de Almenara, a de amparar a la Universitat de la Llosa, atqua quidara molt obugada permanent a dita Vila y lloca, implora a les guas de deu a N^{ra} de la Llosa a 8 de desembre 1645.

Justicia i jurats de la Llosa.

Figura 135. Carta del justícia i jurats de La Llosa al justícia d'Almenara sol·licitant permís per elaborar calç, tallar llenya, etc., 1645.

3.4.2. El rajolar.

L'ofici de rajoler s'arrendava en pública subhasta, el consell de la vila

⁸⁴³ Comptem amb dades del preu de cafissos d'anys posteriors en Rotllo 02, 1658, pàg. 235, «Cal, un cafis 6 s., 6 d.».

atorgava la feina a aquell que oferia els productes (teules, rajoles, ceràmica, etc.) més barats als veïns de la vila. Aquesta mesura, contribuïa a la proliferació d'obres constructives en la vila⁸⁴⁴. En els contractes de pagaments de construcció i remodelació d'edificis del poble, es troben anotacions de pagament al rajoler. En les obres que s'efectuaren en l'església entre 1525 i 1532 es documenta la compra del maó per milars. Sembla que si el rajoler de la vila no podia abastir al municipi amb la producció necessària, el consell s'encarregava de buscar el producte en altres poblacions pròximes: l'any 1525 mil rajoles a 1 lliura 5 sous⁸⁴⁵. L'any 1526 un millar de rajoles a 1 lliura, 5 sous⁸⁴⁶. L'any 1528 rajoles, un millar, 25 sous⁸⁴⁷. L'any 1572, cent rajoles 16 sous⁸⁴⁸. El 1529 es contracta al rajoler de Mascarell com a subministrador⁸⁴⁹. Mentre que 1532 es paguen 10 sous «al frare» per rajoles per l'obra del rellotge i pilar⁸⁵⁰.

La ubicació del rajolar (fig.136), la trobem descrita en la donació d'una parcel·la de cultiu en el terme d'Almenara nomenada partida del Rajolar⁸⁵¹. El topònim no s'ha conservat actualment, cosa que ens impossibilita conèixer la seua ubicació en el terme a través d'aquest fragment. Dades de 1858

⁸⁴⁴ Rotllo 02, 1700, pàg. 253 «Que se arriende el tejar, rematándose en favor del que mas barato ofrezca los productos al vecindario, cuya medida contribuirá indirectamente a que se construya obras».

⁸⁴⁵ Rotllo 02, 1525, pàg. 157.

⁸⁴⁶ Rotllo 02, 1526, pàg. 157.

⁸⁴⁷ Rotllo 02, 1528, pàg.158.

⁸⁴⁸ Rotllo 02, 1572, pàg. 177.

⁸⁴⁹ Rotllo 02, 1529, pàg. 158. “El 1529 per un millar de rajola per a dita obra, paga al de Mascarell, 25 sous”. Per 900 rajoles, pera ídem, 22 sous 6 diners”.

⁸⁵⁰ Rotllo 02, 1572, pàg. 161. Rotllo 02, 1600, pàgs.194, “En las afueras de la villa tan solo tengo noticia que hubiera al extremo del sur-oeste el meson del conde de Almenara, aun hoy existente funcionando como tal; y al extremo del sur-Este, a la solida de la puerta de Nules dos casas, propiedad de una de Juan García, canterero (junto a la carretera Real y otra de Blas Capilla”. Rotllo 02, 1695, pàg. 247 “Al rajolers per mans de Josep Ferrer, jurat major, á conte de la obra que va prenent la vila per a la casa de la vila 3 lliures. Al rajoler a conte de la obra que la vila pren pera dita casa 2 lliures”. “Al rajoler a conte de la obra que la vila, per ma del jurat major 4 lliures”. “Al algepser de la Vall per conte dels algeps pera la casa de la vila 1 lliura, 18 sous, 6 diners”. “Als rajolers a conte de la obra pera la casa 1 lliura”.

⁸⁵¹ AComAlm, A21, «Llibre d'Arrendaments del comtat d'Almenara i la baronia de La Llosa de 1699». “Manuel Cebrián d'Almenara 3 cafissades d'horta a Almenara en la partida del Rajolar, 1 sous i 6 diners a pagar en la festa de Nadal, afronta amb lo Rajolar (...)».

descriuen que el rajolar d'Almenara se situava pròxim a l'actual carrer de la Cisterna, un poc abans i retirat a l'esquerra de la bifurcació dels camins, un que condueix a les Valls i altre al cementeri⁸⁵². Aquesta situació indica una esplanada ampla entre els dos camins i pròxima a l'aigua de la canal que estaria travessada per l'antiga senda a la Canal⁸⁵³. En La Llosa hi havia altre rajolar, la seua situació li va donar nom a la partida, i va passar a anomenar-se la Partida del Rajolar (fig.137), topònim que a diferència d'Almenara perdura en l'actualitat ubicada limítrof a la partida de la Ràpita⁸⁵⁴.

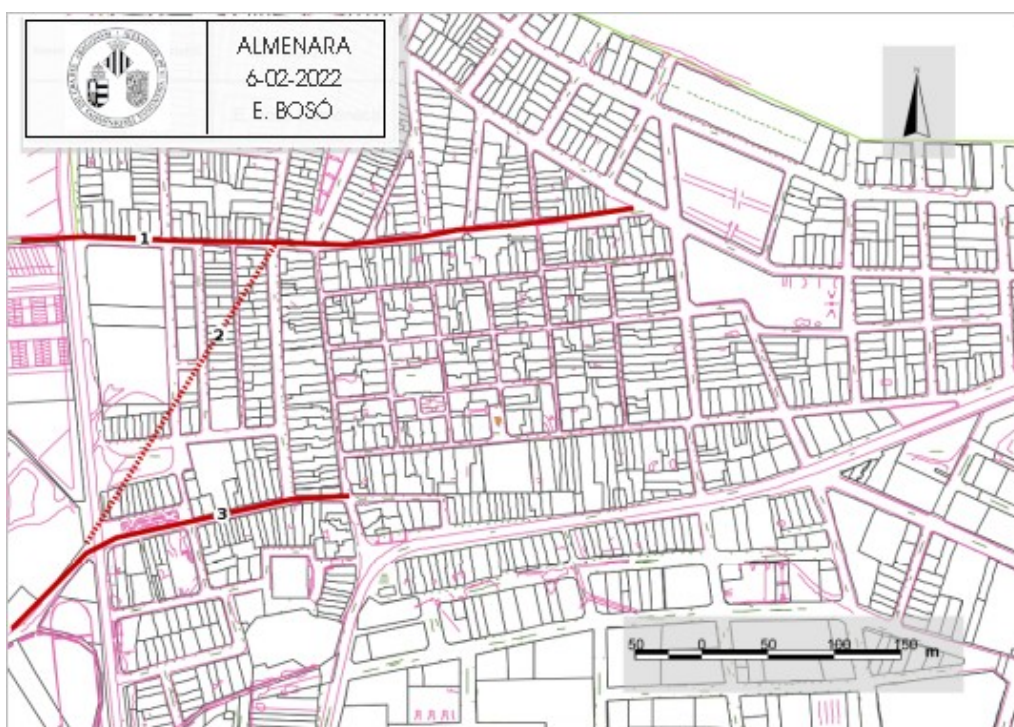

Figura 136. Plànol ubicació del rajolar entre 1 camí Cementeri-Molins, 2 vell camí a la Canal, 3 camí a les Valls. Material inèdit.

⁸⁵² Rotllo 02, 1858, pàg. 307.

⁸⁵³ Rollo 02, 1798, pàg. 337. «En la junta de l'Ajuntament de 4 de maig de 1798 es va discutir sobre mantenir o no la senda que anava des de l'angle N.O. de la muralla directament a la Canal. Els oficials efectuaren votacions en contra i a favor i els vots quedaren empatats. No obstant açò, el seu traçat no es va respectar en el nou traçat urbà del raval de la Cisterna i de Mur».

⁸⁵⁴ AComAlm, A28, 1699, «El rajolar: (...) Miguel Canelles com a procurador dels hereus de Martí Gay y Tomasa Doménech, Francesc Gay, Josep Gay, Martí Gay, Maria Gay, Ignacio Gay, Vicent Gay, germans, una cafissada de secà ab oliveres y figueres en La Llosa camí de la Mar, ab lo Rajolar».

Figura 137. Mapa d'ubicació del rajolar de La Llosa. Material inèdit.

3.4.3. Subministrament de fusta i carbó.

La senyoria regulava el règim d'aprofitament de llenya i altres recursos forestals (pega de la resina, quitrà o suro, etc.)⁸⁵⁵, a través d'atorgament de llicències individuals. Una vegada la llicència era favorable, les autoritats locals controlaven els usos i recursos de la llenya, la fusta, o l'elaboració de carbó vegetal, reservats per al benefici de la comunitat local⁸⁵⁶. La fusta era necessària per a la construcció, els mitjans de transport terrestre i marítim, els útils i els instruments de treball: els telers i filosa, els apers de llaurar, tonells, bótes... De la fusta s'aconseguia combustible per a escalfar, torxes, cera, calç, cendres, carbó... L'omnipresència de la fusta va tenir una enorme importància⁸⁵⁷. Els arbres dels boscos com comenta Le Goff, han sigut explotats des del neolític amb tales incompletes i temporals, causades per la necessitat de la fusta, per l'ampliació de les zones de cultiu, rompudes, etc.

⁸⁵⁵ FERRER MALLOL, M.T., «Emprius i béns comunals a l'edat mitjana», pàg.33-65.

⁸⁵⁶ BARRIO BARRIO, J.A., «La ganadería oriolana en el siglo XV: la regulación de los pastos», *Investigaciones geográficas*, núm.12, pàg 247-254.

⁸⁵⁷ DE LA CRUZ HERRANZ, L. M., «La vida local en las ordenanzas municipales: Hita (siglos XV y XVI)», *Revista Científica Complutense*, vol.21, 1998, pàg. 339-431.

Aquestes activitats provocaven que els reis o senyors aprovaren mesures de protecció dels boscos. En els furs es legislaven les penes per les tales⁸⁵⁸. A Almenara es regulava amb la prohibició de tala de qualsevol arbre del terme, sense el consentiment del senyor, nomenada en les ordenances municipals⁸⁵⁹. Els veïns de La Llosa havien de demanar permís al justícia d'Almenara per a poder talar arbres o fer llenya, aquest els concedeix permís per talar en el terme d'Almenara⁸⁶⁰.

Per aquesta explotació intensiva dels boscos, feia de la recerca de la fusta una empresa costosa en cada obra de fusteria important: trobar els arbres amb les mesures idònies per a la construcció, tallar-los i transportar-los, en bigues, tronc fins al seu destí. Si al terme no es trobava un arbre idoni, calia adquirir-lo d'altres zones⁸⁶¹. L'any 1572 estaven realitzant obres de fusteria i construcció en el sostre de l'església Parroquial, i necessitaven una fusta adequada de gran mesura. Per a les obres, se sol·licitava una biga de 24 palms amb un cost de 18 sous i 8 diners i una altra, de 40 palms que junt amb tres càrregues de fusta i dues-centes (fustes) importaren 40 lliures. Els costos del transport d'altres tres càrregues de fusta, necessària per a les obres, costaren 42 lliures⁸⁶². Les fustes proporcionades per a la construcció tenien una denominació distinta segons les seues mesures. Interpretació que suposem a partir d'aquest extracte que transcrivim a continuació on s'anoten les obres de la

⁸⁵⁸ COLON, G., GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.1, pàg.127. Capítol VIII: “Tales qui fa ab bestier, o de altra manera en quina pena encorre», “Tala se prova per jurament de la part interessada o de sos missatgers» «Tala feta ab bous o bestiaris deu ser pagada per lo senyor de dit animals» També s'estableix que “camps de altri qui arara, o talara, encorre en pena de pagar lo doble fruyt ques podia traure, y pert, lo dret que tenia en aquell camp».

⁸⁵⁹ AComAlm, A21, «Ordenances municipals d'Almenara», «La carta de poblament de La Llosa de 1610».

⁸⁶⁰ AMA, 31-55-C, 1645 «Demanda de la universitat de La Llosa a la Vila d'Almenara»,... que los veïns de la Universitat de la Llosa puguen tallar llenya, talar alpinades (...) per tot el terme d'Almenara, sense incórrer en cap pena...de La Llosa a 8 de desembre de 1645. Contesta el justícia i jurats d'Almenara: Que sols permeteren als veïns de la Llosa talar alpinch al terme de Almenara”.

⁸⁶¹ LE GOFF, J., *La civilización occidental medieval*, Barcelona, 1999, pàg. 14. DUBY, G., *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1968, pàg. 193.

⁸⁶² Rotllo 02, 1572, pàg. 178.

casa de la vila, documents extrets de les “Dates y pagues que Francesc Palau síndic en lo any 1694 en 1695, feu:

(...)“Dona en dat y descarrech, que doná y paga per la última fusta que es portá pera la casa de la vila, que son: otsena y mija de 12 pams á rahó de 2 lliures 4 sous la dosena. Quince setsens á rahó de 5 sous. Dotse catorsens á 4 sous. Quatre dihuitens á 8 sous⁸⁶³.”

Cada classe d'arbre tenia qualitats distintes en les seues fustes més o menys adequades per determinades construccions. Aquesta distinció s'aprecia en els inventaris de béns mobles de la casa palau del senyor, de l'abadia..., on es menciona el tipus de fusta de cada moble. Igualment en les obres de construcció de l'església. Així doncs, en 1531 es va elegir un lledoner per l'elaboració dels canalons del sostre de l'església, possiblement per la duresa de la seua fusta compacta i elàstica⁸⁶⁴. L'any 1525 el fuster de la vila era el mestre Gaspar Pons, va estar encarregat de realitzar algunes obres com les portes de la muralla i obres de remodelació de l'església⁸⁶⁵. L'any 1532 el fuster era Pere Albert i es documenta en les obres del sostre de l'església⁸⁶⁶.

En els pobles veïns com Benavites a la Vall de Segó, en la carta pobla, atorgada el 18 de setembre 1610, pel senyor En Gastón Ruiz de Corella comte de Cocentaina, disposava que es podia adquirir llenya de camp propi quan s'esporgava sense l'obligació de donar la quarta part al senyor. Si es tallava un arbre sencer, havia de ser amb llicència i aleshores, caldria donar la quarta part al senyor⁸⁶⁷.

⁸⁶³ Rotllo 02, 1695, pàg. 247.

⁸⁶⁴ Rotllo 02, 1532, pàg. 161 “Paga a Llopis per resta de un llidoner prengue la vila per fer uns canalons de fusta, per tirar laygua de pluja pal torn del del pont; un llibrell pre Lluís Erau sent jurat pera la Yglesia».

⁸⁶⁵ Rotllo 02, 1525, pàg. 157, «Al mestre Gaspar Pons, Fuster, per les portes dell portal de Nules, 10 lliures».

⁸⁶⁶ Rotllo 02, 1525, pàg. 157, «Paga a Pere Albert per quatre setsens li prengueren per la obra del pont de la sglesia dits jurats, 12 sous».

⁸⁶⁷ Carta Pobla de Benavites: “capítol X, al esporgar les moreres ...y la lenya ques traurá del esporgar sia del amo del camp , y no estiga lo dit senyor obligat de donar la quarta part”.“XXXXVIII. Ítem que quant se arrancara o tallara algun arbre o vinya o desimalara, axí de olivera, morera, com de qualsevol altra specie, haguda primer llicència del senyor, o de qui

El carbó (vegetal) era un altre dels recursos que eren extrets dels boscos, indispensable per a diversos processos industrials o artesanals, especialment per als treballs amb metalls a la ferreria o en l'elaboració de sucre. El procediment seguit era, com explica Mª Teresa Ferrer, fer una pila de fusta, tapada amb llenya verda, herba i terra, amb un forat o xemeneia enmig, per on s'encenia. La combustió era regulada mitjançant forats laterals, que permetien la circulació controlada d'aire fins que s'obtenia la carbonització de la fusta. Sembla que s'usaven també forns oberts, d'obra i permanents, que permetien una producció de carbó gairebé industrial, però que eren perjudicials per als boscos on s'havien instal·lat perquè, incidien continuadament en un mateix espai⁸⁶⁸. A l'hora de fer carbó, sembla que calia cremar en llocs assenyalats, en els furs s'establia que estava prohibit fer foc en les muntanyes i xares en el mes de juliol, agost i setembre. El 1574 es documenta el preu de la càrrega de carbó a la vila d'Almenara en 22 sous⁸⁶⁹. L'any 1584 una càrrega es venia a 19 sous, 8 diners⁸⁷⁰.

3.4.4. Ubicació dels ruscós de mel en el terme.

Com sosté Pau Viciano i Manuel Benitez entre d'altres, el sucre va ser un producte de mínim consum sobretot entre els pagesos. L'edulcorant més utilitzat era la mel⁸⁷¹. Encara i tot, l'apicultura generava problemes a les zones tendra son poder, perquè lo desimalar a de ser a coneguda del balle y procurador del senyor y no de altra manera, de la lenya que dits arbres se traurà de aquella, se han de fer per lo amo quatre parts y lo senyor ha de triar la una de aquelles y pendre la dita lenya de la part que haura triat, y que lo amo de qualsevol camp no puga traure ninguna lenya de bancal a hon se tallaria sens haver fet la dita partició y si la trura contravenint a dit capítol encorrega en pena de vint y cinch lliures y altres penes a arbitre del senyor”.

⁸⁶⁸ FERRER I MALLOL, M.T., «Emprius i béns comunals a l'edat mitjana», pàg. 33-65.

⁸⁶⁹ Rotllo 02, 1574, pàg. 179.

⁸⁷⁰ Rotllo 02, 1584, pàg. 185.

⁸⁷¹ VICIANO, P., «Apicultura, abellars, bucs i mel preciosa una visió històrica dels inicis de l'apicultura al País Valencià» *Metode*, 33, 2002. MORENO FRAGINALS, M., «Comercialización del azúcar», pàg. 11-14. «La mel es barrejava amb el vi, i fins i tot esdevenia la matèria primera per a elaborar begudes alcohòliques. La mel va continuar sent un ingredient important per a l'alimentació i per les seues virtuts medicinals reconegudes pels tractadistes. Els poders municipals limitaven escrupolosament la quantitat de ruscós i l'espai on estava permès situar-

poblades i a les terres de major densitat d'ocupació⁸⁷². Per aquest motiu, els consells limitaven la quantitat de ruscós i l'espai on estava permès de tenir-ne. En poblacions com València (des de 1494), Castelló, Gandia, Alzira o Vila-real es limitaven les activitats apícoles, sobretot amb l'allunyament de les abelles dels nuclis habitats i de les hortes que els envoltaven. Al llibre d'ordenacions castellanenc arraconaven l'apicultura a les terres de secà i a les marjals, amb la prohibició expressa de situar els ruscós en l'horta i a les vinyes de secà, perquè els insectes no sols eren rebutjats per agullonar els treballadors del camp, sinó perquè es deia que feien malbé les figues i el raïm⁸⁷³. Els ruscós s'ubicaven en espais específics allunyats de les zones d'horta i de la població. Al terme d'Almenara com de La Llosa es documenta la partida del Colmenar, situada en la muntanya de la Rodana⁸⁷⁴. Durà López comenta que, en la mateixa muntanya, hi havia una zona anomenada el Colmenar i en el Pla de Carabassa se situava una casa, desapareguda, anomenada dels meleros, lloc on descansaven els apicultors durant l'època d'extracció de la mel⁸⁷⁵. Aquesta zona de muntanya allunyada dels camps amb herbes aromàtiques era perfecta com a hàbitat per a les abelles⁸⁷⁶. L'any 1664 es documenten 140 ruscós pròxims als molins fariners, en el terme d'Almenara. El document detalla que els ruscós estaven per herbejar el terme. Els ruscós eren de diferents propietaris, cadascú

los. Les nombroses disposicions sobre les abelles que figuren al llibre d'ordinacions castellanenc, arraconaven l'apicultura a les terres de secà i a les marjals, amb la prohibició expressa de situar els rucs en l'horta. Els insectes no sols eren rebutjats per agullonar els llauradors i altres treballadors del camp, sinó perquè es deia que feien malbé les figues i el raïm. La mel era un producte que en la civilització islàmica gaudia d'un prestigi addicional acreditat per les ensenyances alcoràniques. En les alqueries mudèjars, doncs, l'apicultura esdevenia una activitat d'una importància suficient per a ser gravada pels drets senyorials».

⁸⁷² En els furs es legisla que: “abellar qui farà en lloch hon farà mal a altri, co deu mudar a altre lloch».

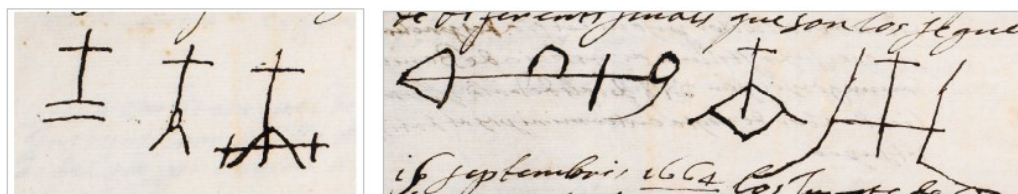
⁸⁷³ VICIANO, P., «Apicultura abellars, bucs i mel preciosa Una visió històrica dels inicis de l'apicultura al País Valencià».

⁸⁷⁴ AComAlm, A28, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i la baronia de La Llosa 1699», «(...) Josep Badia veí de la Llosa, 3 fanecades de secà en la Llosa, situades y posades en la partida del Colmenar, a 9 diners, afronta ab la muntanya Colmenar. (...) Lluís Mingarro de Quartell, 2 cafissases de vinya amb garroferes a Almenara, situades y posades en la partida de la Rodana eo del Colmenar, 2 sous, afronta amb Muntanyes Blanques».

⁸⁷⁵ DURÀ LÓPEZ, F., *Almenara Estudio Monografico*, 1972, pàgs. 38-39.

⁸⁷⁶ L'herbatge de les abelles s'arrendava en el el segle XVIII: L'herbatge per a les abelles (plantes aromàtiques) s'arrendava en pública subhasta i el diners els administrava el Consell que els invertia, en les necessitats de la vila: “(...) El 3 de maig de l'any 1713, l'ajuntament cedeix les lliures anuals que produeix l'estanc de l'aiguardent, per la construcció de l'obra del temple, també el herbatge de les rusc, i el corral de la comuna, per a fer fem, o vendre mentre que duraren l'obres”.

d'aquests tenia marques gràfiques diverses (fig.138). Hi havia un encarregat de custodiar-los, aquest any era Mateu Vega⁸⁷⁷.

138 Senyals dels ruscos d'Almenara⁸⁷⁸.

Els senyors feien pagar censos de la mel i de la cera. La propietat de bucs de ruscos comportava pagar un impost⁸⁷⁹. A La Llosa en 1610 en la carta de població s'enuncia l'impost dels ruscos a pagar quatre sous per rusc a l'any, el dia de st. Miquel⁸⁸⁰.

Un altre producte que es podia extraure dels abellars era la cera, amb què s'elaboren els ciris. Joaquín Aparici Martín, descriu el procés d'elaboració dels ciris, com una feina comuna en el dia a dia. Aquests, s'utilitzaven en els serveis d'il·luminació de l'església parroquial, en ofrenes a difunts o per a altres actes sumptuaris. També, a les festivitats o en els actes del consell de la vila que se celebraven de nit "a candela encesa", de dia la casa de la vila tenia la funció d'escola dels xiquets, etc. Aquests actes produïen un consum massiu d'aquest article, cosa que justificava l'existència d'una infraestructura local per a la seua producció, que alhora podria satisfer també una demanda d'àmbit local amb connexions comarcals. El que és clar, és que la producció de cera en la vila, estava lligada a l'explotació apícola del moment⁸⁸¹. En la vila

⁸⁷⁷ AMA, 0010-17-C, 1664.

⁸⁷⁸ AMA, 0010-17c, 1664.

⁸⁷⁹ APARICI MARTÍ, J., «De la apicultura a la obtención de la cera las otras manufacturas medievales de Segorbe y Castellón» *Espai i Història*, núm. 22, 1999, pàg. 31-50.

⁸⁸⁰ AComAlm, A21, «Carta de població de La Llosa 1610»: S'enuncia, l'obligació a pagar quatre diners per cada buch de colmena tots els anys el dia de sant Miquel (cap. núm. 35).

⁸⁸¹ APARICI MARTÍ, J., «De la apicultura a la obtención de la cera las otras manufacturas medievales de Segorbe y Castellón», pàg. 31-50.

d'Almenara es venia tant la cera com els ciris ja elaborats. En 1528 la lliura de cera es venia a 3 sous⁸⁸². L'any 1574, es venien els ciris, una lliura, a 5 sous⁸⁸³. La vila havia de proporcionar la cera necessària per als actes religiosos⁸⁸⁴. En les festes més importants com el corpus o pasqua, en què es necessitaven molts ciris per a la celebració del culte, si en la vila no hi havia una suficient producció, el consell s'encarregava de comprar-los en altres viles o a la capital. Es documenta que el 22 de març de 1639, el síndic, es dirigia a València per adquirir cera per la setmana santa, en passar pel Palància el corrent el va arrossegar, el salvaren amb cavalleries però va perdre les 15 lliures i 12 sous que portava per la compra durant l'accident, el consell va decidir no reclamar-li la quantitat⁸⁸⁵.

3.4.5. Neu i gel.

El consum de la neu i del gel natural origina una important activitat comercial sobretot en estiu. El comerç es desenvolupava a través d'una complexa organització d'emmagatzemament i distribució. Horacio Capel comenta que, sobretot a les zones mediterrànies la neu i el gel natural va tenir una extraordinària popularitat. Les muntanyes van ser les àrees més beneficiades d'aquesta activitat. En el cas d'Almenara la neu era conduïda a la vila des dels pous de la Serra d'Espadà. La neu era utilitzada per a refrescar i conservar els aliments, gelats, begudes fredes i com a medicina⁸⁸⁶, sobretot a

⁸⁸² Rotllo 02, 1528, pàg. 158. Rotllo 02, 1624, pàg. 216, «Cera 6 sous, 10 diners».

⁸⁸³ Rotllo 02, 1574, pàg. 179.

⁸⁸⁴ Rotllo 02, 1632, pàg. 210, «Parroquia= la villa pagaba y proporcionaba ropas, misales, doseles, cortinas, cera, etc., a la iglesia y todo lo necesario para el culto».

⁸⁸⁵ Rotllo 02, 1639, pàg. 214, «en 22 de marzo de 1639, habiendo el sindico Martín Gomis a València, con el objeto de adquirir la cera para la semana santa, al llegar a Murviedro, había salido el rio y al intentar vadearle, la arrastro la corriente, viéndose muy apurado, hasta que, con caballerias entraron a darle ayuda. En este triste suceso perdió las 15 libras, 12 sueldos que llevaba para la compra y el consejo acordó, que perdiese la villa dicha cantidad y que no se le reclame al sindico».

⁸⁸⁶ CAPEL SAEZ, H., «Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve», *Ponencias Anuari del centre d'Estudis de Granollers*, 1997. CAPEL SAEZ, H., «El comercio de la nieve y del Hielo», *Revista Bibliografica de geografia y Ciencias Sociales*, Unv. Barcelona, núm. 16, 1997.

finals del segle XVI. Els consells de les viles es preocupaven de la recerca de la provisió de neu o gel perquè era convenient per a la salut de la vida humana, i la falta de neu en l'estiu causava malalties i danys notables. La neu va ser empleada com a remei per a congestions i febres, per a cremades, mals de caps i malalties que afecten a tot l'organisme, per a aconseguir una ràpida recuperació. El preu de la neu variava en relació amb la depreciació de la moneda, a la distància existent entre la vila i els pous de neu i també, segons l'escassetat o demanda en l'estiu⁸⁸⁷.

3.5 La costa: el port o carregador d'Almenara, el comerç marítim i l'activitat pesquera.

Les viles ubicades pròximes a la zona de litoral, desenvolupen activitats de pesca i comerç marítim amb l'exportació dels seus productes agropecuaris. Entre les viles i la costa es configuraren extenses zones de marjal i llacunes costaneres que com mostren les fonts varen ser utilitzades com a llocs o vies de comunicació, zones utilitzades per al descans de naus, aiguada i el transbordament i desembarcament de materials i passatgers i també de pesca⁸⁸⁸. Com veiem en les fonts documentals de l'edat mitjana i moderna, la configuració de les llacunes o Estanys d'Almenara amb un canal d'accés fins a la mar oferia la possibilitat del seu ús com a port natural per a la navegació marítima. Les restes materials trobades en la zona des de l'antiguitat, demostren

⁸⁸⁷ Rotllo 02, 1767, pàg.317: «Aquestes creences de la salut relacionada amb la neu, ens fan entendre les preocupacions per les que passaven els consellers de la vila d'Almenara, al no tenir sumministradors de neu en estiu: "...que el agua que consumen los vecinos de esta villa para beber aunque de su calidad es buena en el verano se de positán en una balsa para exacutar-se mejor el riego de la huerta de esta citada villa a causa de ser la fila de agua muy corta, se calienta en dicha balsa el sol que cada día la esta batiendo, de forma que ninguna suerte se puede beber. Por ello esta villa en años escasos de nieve ha de pagar por precision mas cara que en otras poblaciones, por no hallar abastecedor que se obligue a pagar penas en caso de faltas, sucede que ocurriendo esto los pobres enfermos, las comunidades del convento de sto Domingo, del clero y la mayor parte del comun de vecinos se hallan en un continuo clamor y lo mismo la tropa y persona que transitan continuamente por esta villa como inmediata al camino Real que va de Valencia a Barcelona, aumentandose el mayor consuelo ...

⁸⁸⁸ PARODI ÁLVAREZ, M. J., "Algunas notas sobre el papel de las lagunas costeras peninsulares como soportes para la navegación altomedieval." *SPAL*, 8, 1999, pág. 210.

que funcionava com a una zona important pel desenvolupament de les activitats comercials i el contacte cultural amb societats de la mediterrània.

3.5.1- El port i el comerç marítim a la baixa edat mitjana i època moderna.

Els ports o carregadors foren utilitzats durant l'edat mitjana i moderna per a mantenir el contacte amb tot el territori del regne, controlar les fronteres, expandir-les i propiciar els intercanvis comercials a través del comerç marítim. El manteniment de les rutes de comunicació marítimes va originar la proliferació i conservació de ports i la reutilització dels antics. A més en els furs es facilitaven les condicions per als viatges marítimes, es disposava que, qualsevol persona podia navegar pels rius i per la mar⁸⁸⁹. Com també, les naus podien ser atracades en les platges o en els rius⁸⁹⁰ perquè les costes i vores de rius eren zones comunes i públiques⁸⁹¹. De la mateixa manera, es facilitava el comerç marítim d'algunes mercaderies (cuirs, fils, llana, estopa) amb mesures que abaratien el transport⁸⁹², igualment els impostos de portatge, ribatge, lleuda, mesuratge als habitants de la ciutat de València. Aquestes disposicions van generar una proliferació del comerç marítim, paral·lela al creixent dinamisme del sector comercial⁸⁹³. La intensificació del comerç a llarga i curta distància va permetre mantenir el contacte entre les ciutats més importants del Mediterrani com Barcelona, Perpinyà, Mallorca, València, Nàpols, Palerm... però també entre les viles marítimes que participaren en aquest comerç, com Almenara, Nules, Moncofa, etc.⁸⁹⁴. El port o carregador d'Almenara va funcionar com a lloc o punt d'intercanvi, que servia per a importar i exportar

⁸⁸⁹ «Navegar cascu pot en los rios i mar».

⁸⁹⁰ «Naus cascu pot lligar en les ribes de mar i riu».

⁸⁹¹ «Platjes, aygues y semblants a estos son comunes a tots» «Ribatge de la mar son comuns a tots “riberes del riu y de la mar son publiques y comunes».

⁸⁹² «Peatge, pes, mesuratge, lleuda, portatge, ni ribatge, no deuen los vehins de la ciutat de València y terme de aquella» «Peatge ni lleuda, ni los demes drets, no deuen los valencians, y los que tindran franquea de les mercaderies que portaran per mar», «Peatge no deuen los habitants foral terme de Valencia, dels cuyros que adovaran dins de aquella mentres que no vendran aquelles» «peatge nos deu de filats de llana, lli y estopa».

⁸⁹³ LÓPEZ RODRÍQUEZ, C., “Hisenda reial i comerç en el Regne de València en època del Magnànim1”, *Recerques*, 43, 2001, pàg. 130.

⁸⁹⁴ LÓPEZ RODRÍQUEZ, C., “Hisenda reial i comerç en el Regne de València...”, pàg. 143.

mercaderies per via marítima, amb independència o no de disposar de bones infraestructures de suport. En època medieval es documenten un gran nombre de carregadors o ports pròxims al d'Almenara. De Nord a Sud eren: Castelló, Almassora, Borriana⁸⁹⁵, Nules, Moncofa⁸⁹⁶, Sagunt, i València. Segons la seua importància i de manera progressiva, aquests carregadors quedaren integrats en un doble radi de circulació mercantil: d'una banda, el vinculat al comerç de cabotatge intern a l'antic regne de València el qual podia arribar a altres litorals ibèrics de la Corona d'Aragó; d'altra estava aquell que enllaçava amb circuits de major abast dins la Mediterrània occidental i que permetia establir contactes amb França, Itàlia o el Nord d'Àfrica.

Al segle XIV, el regne d'Aragó es va enfrontar en diverses batalles amb els Regnes islàmics Marroc, Granada, Tunísia⁸⁹⁷, amb Gènova, Sicília, Castella. Aquestes batalles freqüents van obstaculitzar el comerç marítim i van ocasionar que les costes estigueren a l'abast de corsaris i pirates, tan castellans, genovesos, de regnes islàmics, inclús propis del regne que s'aventuraven per enriquir-se. Les dificultats de l'època feren necessari un control de la costa i del comerç marítim, així com, el control de les mercaderies i dels armaments dels vaixells pels perjudicis que els corsaris causaven al país⁸⁹⁸. Encara i tot, el comerç va proliferar en èpoques de pau, sobretot, en l'últim quart del segle XIV, el comerç exterior va proliferar i va arribar a ser el sector de l'economia

⁸⁹⁵ MESADO, N.; GUICHARD, P., “Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana”. *Departament d'Investigació Històrica, Museu Arqueològic Municipal*, Ajuntament de Borriana, 1976.

⁸⁹⁶ LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., “Hisenda reial i comerç marítim en el regne de València...”, pàg. 94.

⁸⁹⁷ ZURITA, J., *Anales de Aragón*, L. VIII-XIX. “Concòrdies i confederacions dels regnes cristians al llarg del segle XIV”.

⁸⁹⁸ Des del 1283, la concessió de llicències d'armes va quedar centralitzada en mans dels batlles generals o procuradors de cadascun dels estats marítims, o del rei. El 1288 es va precisar que els corsaris havien de lliurar fiança i presentar fiadors que asseguraren el cobrament de la fiança. En el cas d'infraccions de les regles; es va establir també, que havia de tornar al lloc on s'havia armat per revisar el botí de manera preventiva fins aclarir la seua legalitat. Si hi havia constància que el corsari havia atacat a vaixells amics devia ser empresonat i el botí retingut tornar-lo. Es tracta d'una disposició per a Catalunya, però hi hauria una altra similar per a València, ja que, en els primers anys del segle XIV, el batlle reial era qui devia rebre les fiances.

valenciana que més es va desenvolupar⁸⁹⁹.

Durant l'enfrontament del regne d'Aragó amb el regne de Castella, Pere el Cerimoniós es va valer de les rutes marítimes i els ports per a proveir les viles valencianes amb queviures i armament. D'aquesta manera quan Pere I va atacar Morvedre⁹⁰⁰. El 10 d'agost de 1364 Pere IV va fixar la frontera en Almenara, i va ordenar una sèrie de mesures per a fortificar i abastir el terme per impedir el pas dels castellans cap a La Plana. Entre les mesures acordades hi havia la de portar queviures al castell i, s'indica l'itinerari per a avituallar el castell d'Almenara:

“Qui sien portades per terra tro a Burriana o les compren en Burriana, e de Burriana vagen per mar tro al estanyol, e del estanyol tro al Puig del Cit qui es endret del dit castell. E d'aquí los dits ballesters ab les altres companyes qui són en lo dit castell metesen les dites viandes, car salvament o porà fet⁹⁰¹”.

En aquest fragment es fa referència al port dels Estanys d'Almenara per tal d'abastir el castell. Els queviures entraven per mar fins a l'Estany i d'ací al recinte murat del Puig del Cid i al Castell d'Almenara. El fragment indica que hi havia una comunicació directa des de la mar fins a l'Estany i, a més, que el recinte murat del Punt del Cid estava en l'època ocupat. Desenvolupa una frontera defensiva per terra i mar amb comunicació directa, es mostra la utilització del port pel control territorial del regne, i assenyala la importància estratègica d'Almenara pel control de la zona Nord. En acabar la guerra amb Castella el comerç es va restablir malgrat continuar els enfrontaments amb els regnes musulmans. Es van seguir establint intercanvis sobretot amb Almeria i

⁸⁹⁹ HINOJOSA MONTALVO, J., “Aspectos del comercio exterior Valenciano en el siglo XIV (1351-1378)”, pàg. 207-236. LÓPEZ RODRÍQUEZ, C., “Hisenda real i comerç en el Regne de València en època del Magnànim I”, pàgs. 131-134.

⁹⁰⁰ ACA, Reg. 1387, fols. 109v-110., pub. LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos Valencianos en la edad Media. Materiales i Técnicas Constructivas*. Vol. II, Generalitat Valenciana.

⁹⁰¹ ACA, Reg. 1387, fol. 107 SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Revisió filològica de J. Bruguera, revisió històrica de M.T. Ferrer Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pàg. 354.

el Nord d'Àfrica, com ha estudiat J. Hinojosa Montalvo⁹⁰². Per fer front als conflictes entre els dos bàndols i protegir i vigilar les costes es va crear un sistema de comunicació que informava del tràfic marítim. Un exemple de les mesures de vigilància de les costes apareix en un document de l'any 1392, es tracta d'un correu de València per avisar d'un possible atac corsari als guaites d'Almenara i de Morvedre. En un document de l'any 1393, es mostra l'ús d'aquest sistema de comunicació per avisar de l'arribada de la galera del rei de Barcelona a Alzira:

“Estando la reina en Alcira, informa que el rey viene de Barcelona en unas galeras, y para conocer con exactitud su llegada pide se sitúen vigías en Murviedro y en Almenara, como ya los hay en el cimborrio de la Seo, y hagan una señal por cada nave que divisen. 19 de septiembre⁹⁰³”.

“L'any 1486 En Bartolome Simó justícia, En Domingo Argents i En Joan Forca jurats, assignaren a En Berenguer Gómez, Bartolome Ferrer i Joan del Toro guardes del rei per ubicar-se en la zona costera, per temps un any en la jura de càrrec es signaven els establiments de la vila⁹⁰⁴”.

A més del control de les costes i el seu tràfic marítim, calia controlar les mercaderies que eren transportades i quedaven exposades a l'abast dels corsaris. A la Corona d'Aragó, i des de Jaume II, els monarques assumiren com a tasca pròpia el control del comerç de productes prohibits. A través de les butlles papals que no permetien el comerç de *res prohibitae*, productes que pogueren servir per a la construcció d'embarcacions o per a la utilització en la

⁹⁰² HINOJOSA MONTALVO, J., “Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante el siglo XV”, Estudios sobre Málaga y el Reino de Granada en el V Centenario de la Conquista, Málaga, 1987, pàgs. 83-112.

⁹⁰³ AMV, llm g3- 5, fol. 231 vo; ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensa a la Antigua y a la Moderna en el Reino de Valencia”. *Espacio, tiempo y forma*. Serie VII, Història del Arte, núm.12, 1999; ARCINIEGA GARCÍA, L., *Sistemas de Defensa en Cullera*, Cullera, Ajuntament de Cullera, Regidoria de Patrimoni, 2003.

⁹⁰⁴ AMA, 006-001-c, 1456-1487.

guerra, inclús d'aliments com el blat per la seua importància a l'època medieval amb ports de l'Islam o enemics. Per a controlar l'exportació de coses vedades es va consolidar un sistema de llicències sobre la seua exportació, obtingudes previ pagament d'una taxa. Amb el pas del temps, les taxes acabaren convertint-se en un impost més sobre l'exportació, el dret de coses vedades⁹⁰⁵. Aquesta iniciativa va contribuir al desenvolupament d'alguns ports com enclavaments importants per a l'exportació d'un tipus de productes i a l'estancament d'altres. Segons aquestes notícies, el rei establia i especificava el tipus de productes que podien sortir dels distints ports amb un delegat que administrava tot el relatiu a les anomenades “coses vedades”.

Com ha estudiat David Igual, els ports castellanencs més importants durant els primers decennis del 1300 eren Peníscola, Castelló i Borriana. Però altres ports com Alcossebre, Alcalà de Xivert, Moncofa, Nules, Almenara o Orpesa intervenien també en aquest tipus de tràfic en l'àmbit regional⁹⁰⁶.

Segons documenta Maria Teresa Mallol, els carregadors de Borriana, Nules, Moncofa i Almenara, eren freqüentats pels catalans concretament, els registres de llicència de coses vedades corresponents als anys 1400-1410 indiquen que de Nules arribaren dues embarcacions a Barcelona l'any 1405, mentre que Almenara apareix amb una sortida de Barcelona vers aquesta destinació l'any 1410⁹⁰⁷. Els treballs de Cl. Carrere demostren que els catalans buscaven en el regne de València preferentment matèries primeres: arròs, mel del Maestrat de Montesa, ametles, sucre, lli, anís; llanes, cuiros, seda, i altres productes agraris de València; als quals s'afegien l'espart, la sal de La Mata, el blat oriolà, els fruits secs, etc. A aquests productes, s'afegien diverses manufactures típicament valencianes com la ceràmica, el paper, el fil de seda,

⁹⁰⁵ VELA, C., “Naves y marinos vascos en Barcelona a partir de los registros de cosas vedadas (1438-1449)”. *Institució Milà i Fontanals (CSIC)*, 2000, pàg. 630.

⁹⁰⁶ IGUAL LUÍS, D., SOLER MILLA, J. L., “Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellanenques (segles XIII-XV)”, *Espai i Història*, núm. 29, 2006, pàg. 96.

⁹⁰⁷ FERRER I MALLOL, M.T., “Navegació, ports i comerç a la mediterrània de la Baixa Edat Mitjana”, *CSIC. Institució Milà i Fontanal*, 2006, pàg. 27.

els cofres, etc.⁹⁰⁸.

Hinojosa Montalvo comenta que l'exportació de productes prohibits valencians cap a Catalunya abastia un ampli espectre geogràfic, menudes localitats costaneres comunicades entre si i amb València a través d'una intensa navegació de cabotatge⁹⁰⁹. Cap a l'any 1374, el port de Nules va adquirir importància en obtenir un privilegi per a la sortida de vi, sempre que no anara fora del Regne de València. I entre els anys 1485 i 1500 el grau de Moncofa, a causa del comerç d'unies empreses estrangeres de Florència i de la Corona d'Aragó, instal·lades a València, que compraren produccions de pansa i d'oli destinades a l'exportació⁹¹⁰.

Aquestes poblacions transportaven productes agrícoles de les poblacions costaneres i de l'interior, a més de llana, com demostra Federico Melis, amb els documents de l'arxiu toscà de l'empresa Datini, on comenta que les llanes comprades terra endins podien confluïr en diferents ports de la costa castellonenca (Vinaròs, Benicarló, Peníscola, Orpesa, Castelló, Borriana i Almenara) per ser transportades per mar. Fins a les dècades inicials del 1400, segons Carles Rabassa moment quan Peníscola es convertí en enclavament del comerç de la llana⁹¹¹.

⁹⁰⁸ CARRERE, CL., *Barcelona: 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Curial, Barcelona, 1977.

⁹⁰⁹ HINOJOSA MONTALVO, J., "Aspectos del comercio exterior Valenciano en el siglo XIV (1351-1378)". *Anales de la Universidad de Alicante, Memòria històrica*, núm. 12, 1999, pàg. 221.

⁹¹⁰ IGUAL LUÍS, D., SOLER MILLA, J. L., "Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellonenques (segles XIII-XV)", pàg. 102.

⁹¹¹ ORLANDI, A. (ed.) *Mercaderies i diners la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*, Univ. de València, 2008. RABASSA VAQUER, CARLES, "La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels ports de morella (segle XIV-XV)", *Espai i Història*, núm. 29, 2006, pàgs.151-174. FERRER NAVARRO, R., *La exportación valenciana en el siglo XIV*, Zaragoza, 1977. Furió, A. Editor, *València, un mercat medieval*, València, 1985. HINOJOSA MONTALVO, J., "De Valencia a Portugal y Flandes", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1, 1982, pàgs. 141-168; "Sobre mercaderes extrapeninsulares en la Valencia del siglo XV", *Saitabi*, XXVI, 1976; "Las relaciones comerciales entre Valencia e Italia durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (coses vedades)", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, X, 1975, pàgs. 439-510; "El puerto de Alicante durante la Baja Edad Media", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 4-5, 1986, pàgs. 151-166. IRADIEL, P., "València y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón", en Catàleg de l'exposició La Corona d'Aragó. El regne de València en l'expansió mediterrània (1238-1492), València, 1991,

En el segle XV, trobem documentació en els registres dels “manifets del mar” sobre el comerç entre el carregador d'Almenara i el port de València. En aquests registres, els escrivans copiaven diàriament el nom del responsable de cada embarcació arribada a València, el tipus de vaixell, el lloc d'origen, i el full del manifest on devia aparèixer el registre i l'inventari de les partides importades. En aquest registre apareixen dos viatges en els anys 1488 i 1491 d'embarcacions de comerç de productes rurals per abastir la capital de València des del carregador d'Almenara⁹¹². En els registres del manifest del mar de València s'observa que els viatges a la ciutat són més freqüents en hivern per abastir les urbs de productes agraris⁹¹³. També, en moments de carestia, sobretot provocats per catàstrofes climatològiques, és el cas de les inundacions del riu Túria que afectaren la ciutat i destruïen les hortes del voltant deixant sense aliments a població així com es descriu en les cròniques⁹¹⁴, o després d'algunes epidèmies, etc. Per a facilitar l'abastiment de la capital en els furs es disposava que aquell que duia aliments a la capital no hauria de pagar impostos. A diferència del port o carregador de Nules i d'Almenara vinculats al comerç de cabotatge intern a l'antic regne de València, regne d'Aragó i comtat de Catalunya, el carregador de Moncofa apareix integrat en travessies que enllaçaven amb circuits de major abast dins de la mediterrània occidental⁹¹⁵.

pàgs. 81-88.

⁹¹² IGUAL LUIS, D., SOLER MILLA, J. L., “Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellonenques (segles XIII-XV)”, pàg. 105.

⁹¹³ IGUAL LUIS, D., SOLER MILLA, J. L., “Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellonenques (segles XIII-XV)”, pàg. 108.

⁹¹⁴ SALES, A., *Turiae Marmor*, 1760. Teixidor, J. R.P.F., *Antigüedades de Valencia Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado* escribiólas en 1767. CARBONERES Y QUILES, M., *Nomenclator de todas las puertas, calles y plazas de Valencia, con los nombres que hoy tienen y los que han tenido desde el siglo XIV* (València, 1873). PORCAR, J., *Cosas evengudes en la civtat y regne de Valencia: Dietario de Mosén Juan Porcar, capellán de San Martín, 1589-1629*. Transcripción y prólogo de Vicente Castañeda [y] Alcover. 1934. ALMELA VIVES, F., *Las Riadas del Turia (1321-1949)*, Ajuntament de València, 1957. CARMONA, P., RUIZ PÉREZ, J. M., *El medio físico de l'horta, en Contexto geográfico y histórico de los regadíos de la huerta de Valencia*, T.1. pàg. 30-55.

⁹¹⁵ IGUAL LUÍS, D., SOLER MILLA, J. L., “Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellonenques (segles XIII-XV)”, pàgs. 102-103.

El tipus d'embarcacions documentades per abastir la ciutat de València i Castelló són la majoria llaguts, barques⁹¹⁶ i esquifs. Un gènere de flota que entraria dins els estols de tonatge petit o mitjà. És possible, que els diferents llaguts i barques constituïren de vegades una mena de combois que els permetien atracar agrupats, per a una major protecció i fer menys viatges. Hinojosa comenta que no abunden les mencions de les embarcacions utilitzades en aquest tràfic, es nomenen el vaixell i el lleny, embarcacions lleugeres, ràpides, de tonatge modest, habituals en el cabotatge, sense que la documentació precise més⁹¹⁷. En els furs es disposa l'impost que calia pagar per les embarcacions menudes o majors, així doncs: “barca de setze rem avall, deu de dret tres morabatins”, mentre que: “barca de setze rem fins a trenta-deu de dret cinch morabatins alfonsins”. En la torre senyorial de Benavites es mostren els dibuixos de vaixells atracats vora la mar i en l'Estany descarregant o carregant vitualles i altres productes (fig.139), i també en un document de l'Arxiu del comte d'Almenara (fig.140).

Figura 139. Dibuixos d'embarcacions dels murs de la torre de Benavites, la Vall de Segó. Aquests dibuixos es troben junt amb textos escrits en àrab i altres representacions.

⁹¹⁶ Les barques oscil·laven entre els quatre i els 14 bancs per banda.

⁹¹⁷ HINOJOSA MONTALVO, J., “Aspectos del comercio exterior Valenciano en el siglo XIV (1351-1378)” pàg. 221.

Figura 140. Dibuix de vaixell de vela de tres pals amb una filera de canons i esquif de 10 remos amb textos en àrab de l'arxiu del comte d'Almenara⁹¹⁸. Material inèdit.

En el port-carregador d'Almenara existiren distints operaris que s'encarregarien del transport de les mercaderies, la càrrega i descàrrega dels productes, manteniment de les naus i, de la vigilància de la zona costanera. En un document de 1540, apareix nomenat el capità patró d'Almenara: “más pague por las costas de sacar los testimonios del ca patrón de Almenara segun recibo de Francisco Sales, 2 libras⁹¹⁹”, “Ca patrón” fa referència probablement al capità patró, la màxima autoritat en un vaixell és el responsable de tot el funcionament; dirigeix, coordina i controla totes les activitats que es realitzen a bord, és responsable de la seguretat del buc, tripulació, càrrega, navegació i organització del treball. El patró és un càrrec similar al de capità, però per a vaixell de pesca, de cabotatge o mercants. En els furs es disposa que aquest, era responsable de les coses encomanades⁹²⁰. Els capitans podien fer la seua pròpia tripulació⁹²¹. Si aquests es quedaven en part de la mercaderia o altres béns,

⁹¹⁸ AComAlm, A114, 1599-1633 “Libro de cuentas y gastos de don Juan Ferrer”.

⁹¹⁹ AComAlm, 26-23, fol. 9.

⁹²⁰ «Nauxer, taverner, hostalers, son tenguts de les coses a ells encomanades», «Nauxer no es tengut quant diu als navegants que cascu garde les sues coses».

⁹²¹ «Nauxers y Comits poden pendre mariners y posarlos hon voldran».

havien de restituir-ho⁹²². En cas de pèrdua o dany a les mercaderies era responsabilitat dels propietaris de la nau⁹²³. Si es trobaven les mercaderies d'un naufragi, aquestes seguien sent dels propietaris⁹²⁴. En el cas d'atracar les naus en un port que no estiguera dins de la ruta, el capità hauria de fer-se càrrec dels desperfectes que es produïren en el port⁹²⁵.

Durant l'Edat moderna, es documenten incursions en la zona de marjal d'Almenara i en Nules. Juan de Acuña descriu sobre la marjal de Nules que era navegable i que arribaven galiots per a captivar cristians. L'any 1575, Vespasiano Gonzaga, Capità General del Regne descriu les incursions en la zona: "Solamente una (torre) es muy necesaria en la boca del Estaño de Nules, porque quitara a los moros hazer aguada en el y guardara lo que tratan de pescar y curar cáñamos y otras mercaderías; y pienso que los de la tierra ayudaran a parte del gasto, en caso que se emprenda, y se quitara a los moriscos de la tierra el acha que tienen de allegarse a la mar y la embarcación⁹²⁶". El Marqués de Caracena l'any 1607, comenta: "El Estaño a una legua de la torre de Almenara y a otra de la de Beniesma. Aquí se ha de hacer una torre que guarde el estaño porque, como no se descubre de las circunvecinas, se recogen con sus fragatas los moros en dicho estaño sin poder ser descubiertos de donde hacen mucho daño, tendrá el agua al pie de la torre y la piedra y cal a una legua, pídelo toda la comarca como cosa importantísima, hay que nombrarla Santa María de Carrillo⁹²⁷".

Aquestes descripcions mostren com els corsaris amb els seus vaixells

⁹²² «Nauxers podem compellir als mariners que restituïxquen les coses que hauran pres de les mercaderies».

⁹²³ «Nau si es comuna, tots los amos son tenguts de lo que en ella se perdra».

⁹²⁴ «Naugrafí si sera fet, totes les coses que per raho de aquell se perdran, son dels amos, y no de qui les troba».

⁹²⁵ «Nau o altre qualsevol lleny qui aportara a algun port contra voluntat dels mercaders, his seguira algun mal, es tengut a daquell».

⁹²⁶ FORCADA MARTÍ, V., "Torres de vigía y defensa de la costa del distrito del castell de nules: los nombres de "beniesma", "moncófar", y "santa Isabel de carrillo". *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 70-1, 1994, pàg.43-81.

⁹²⁷ Visita del Virrey en 1607, el Marqués de Caracena y Lugarteniente de su Majestad y capitán general del Reino: <http://www.aulamilitar.com/> Defensa de la Costa.

entraven en les zones de marjal i els Estanys, per proveir-se d'aigua, d'aliments i fer captius. Els corsaris i pirates interceptaven a les embarcacions en la mar, però els atacs als ports o carregadors eren més fàcils de realitzar i oferien més garanties perquè sempre podien trobar una presa entre les embarcacions ancorades, o bé, entre les que entraven o eixien sumant-li el fet d'aconseguir aigua dolça i aliments en entrar a terra ferma. Sembla que les incursions de mercaderies se seguiren introduint des de la mar a l'estany pels canals de desaigüe fins a finals del segle XVII. El 21 de setembre de 1700, trobem les primeres referències al control de les mercaderies a la marjal d'Almenara, a causa dels Establiments de la terra de marjal per a la reintroducció del cultiu en la zona. El Consell General de la vila va prohibir el pas de vaixells amb mercaderies per la marjal i es taparen algunes entrades de les séquies mares: «Ningun gener de avario⁹²⁸ així major com menor con puga travessar les séquies mares⁹²⁹». El 19 de setembre de 1704, el Consell General dictà: "Tots los que passaran per vora de la séquia de la Parada avarios solts sien penats per tots los caps de casa en 5 sous y los que passaren varios del cabestre ni a cavall no sien penats⁹³⁰". Per tant, aquests manaments mostren la prohibició d'entrar per les séquies a les llacunes dels Estanys, sols s'acceptava el carregament de mercaderies a la platja, com descriu Bernado Espinalt en el seu pas per Almenara. A partir dels Establiments de terres la vàlua del carregador a l'Estany com a element important per l'economia del poble comença a ser secundària davant dels beneficis del conreu. Trobem referències del port en l'Atalante Español de l'autor Bernardo Espinalt en visitar la població d'Almenara l'any 1786. Sobre la platja d'Almenara comenta el següent: "(...)la playa esta defendida de dos torres que llaman d'Almenara i del Mardón: hay algunos almacenes para guardar los generos de embarco, y desembarco, a cuya playa acuden muchos catalanes con sus barcos...⁹³¹". Aquesta ressenya, ens

⁹²⁸ Avaria en sentit de mercaderia.

⁹²⁹ AMA, 006-003, fol. 7r, 1700. Llibre del consell de la vila.

⁹³⁰ AMA, c-2/10, fol. 44-44v.

⁹³¹ ESPINALT GRACIA, B., *Atlante Español, descripción general Geografica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias: de sus ciudades, villas y lugares mas famosos: de su Población, Rios, Montes*. Institució Valenciana d'Estudis i investigació (IVEI), Generalitat Valenciana. T. 3, 1988, pàg.129.

mostra que encara en el segle XVIII, Almenara té un port on no sols exporta productes, sinó que també els importa, a més, d'haver-hi infraestructures com magatzems de càrrega i descàrrega per a la seua gestió. El fet de comentar que “acuden muchos catalanes con sus barcos” ens dóna a conèixer que en aquest moment el comerç des del port d'Almenara segueix el seu radi de circulació pel regne de València i també, amb ports del comtat de Catalunya.

Figura 141. Vol americà imatge d'Almenara i de La Llosa.

3.5.2- La pesca.

A banda de les activitats comercials del port una de les activitats predominants en la zona costanera i la marjal era la pesca. L'activitat pesquera en la zona queda reflectida en les concessions reials, cartes de població del comte i ordenances municipals: on es documenten els drets i impostos sobre la pesca i el preu dels productes a vendre. El 21 de gener de l'any 1250, el rei Jaume I, va concedir llibertat de caça i pesca i va regular la venda de sal⁹³². El règim d'aprofitament de l'Albufera, el domini sobre els llacs, les marjals i la devesa constituïa una regalia de la Corona que rendibilitzava l'activitat pesquera que allí es desenvolupava, mitjançant la percepció del quint de les captures⁹³³. En els furs es disposava que estava permès pescar en l'albufera, rius, estanys, en les ribes de la mar, sense cap impediment però calia pagant el quint reial⁹³⁴. L'any 1292, en la carta de donació al comte Francesc de Proixida, es reserva el monopoli de la pesca en el terme d'Almenara, i el control dels recursos naturals: Ribes del mar, fonts, rius, estanys, llacunes, preses, i coses tancades, aigües, séquies, sènies, aigües conduïdes i retirades...⁹³⁵.

Per a pescar a Almenara, calia tenir llicència del senyor comte. Els consellers de la vila, s'encarregaven de la custòdia de la pesca com també, ho feien de la caça i de la recol·lecció de productes del terme que formaven part dels béns comunals de la vila⁹³⁶. El 12 de juny de l'any 1320, el rei Jaume II, va realitzar la concessió de dret del terç delme a Francesc de Proixida, sobre la pesca en el castell d'Almenara i el seu terme. Però, el rei es quedava la desena o de dues

⁹³² El 21 de gener de l'any 1250, Morella, Jaime I, rey de Aragón, concede libertad de caza y pesca y regula la venta de sal en todo el reino de Valencia. pub. HUICI, A., *Docum. Jaime I*, vol. II, núm. 517, pàg. 330-332.

⁹³³ BERNABÉ GIL, D., "Bienes rústicos de aprovechamiento público. En la Valencia moderna. Agricultural property subject to public usage in early modern Valencia. *Ediciones Universidad de Salamanca. Stud. hist.*, H.a mod., 16, pàgs. 129-151

⁹³⁴ «Peixcar ningu pot en albufera sens pagar dret al rey» «Peixacar albufera deuen lo quint», «Peixcar cascu pot en la riba de la mar», «Peixcar cascu pot en los rius, mar, estanchs, y aygues dolces, sens impediment algu. Y sens pagar dret algu».

⁹³⁵ AComAlm, 23-13, Carta de donació al noble Francesc de Pròixida, 1292. 10 fol.

⁹³⁶ Rotllo 02, 1648, pàg. 224, "*Capítulos del Real Consejo. = se publicaron en Madrid este mismo año y entre ellos eran referentes a los corregidores y autoridades locales todas, las siguientes: Debían conservar los montes, plantios, caza y pesca*". La pesca formava part dels bens comunals i les activitats recol·lectores com la caça o recol·lecció de fruits, llenya, etc.

parts del delme de la contribució que rebia Francesc de Proixida:

In gratiarum regis Jacobi 2, de annis 1320, 21, fol. 189 (aut 190), est donatio per doctum regem facta Francisco de Proxita de jure, si quod regis pertinebat, in tertio decimi pesquerii castri de almenara et terminis eiusdem, videlicet quantum lictus maris infra fenes termini dicti castri protenditur. Ita quod rex deinceps non possit aliquid de dicta pesqueria pro decimo exigere, imo, si rex in ipso decimo aut tertio decimi aliquod ius habet, illud dicto Francisco confert. 12 calendas januarii 1320⁹³⁷.

L'any 1363, el 29 d'abril, es va dictar una sentència sobre la pesca en el mar des de Canet a Almenara⁹³⁸. L'any 1428, es reuniren les Corts a València, el braç militar presenta 38 greuges sobre diferents temes. En la número 11 es parla sobre la reclamació de delme i terç-delme de la pesca d'Almenara⁹³⁹. El consell de la vila s'encarregava de l'arrendament de la pesca a l'Estany en l'Època moderna⁹⁴⁰. La venda de peix de mar comportava el pagament d'un impost establert en els furs que consistia en la desena part, el que pagava l'impost una vegada no havia de tornar a pagar-lo en altre lloc. En la Carta pobla de La Llosa del 13 de novembre de 1610, s'estableix el pagament de la taula del peix, un diners per cada tres sous, i pel taulatge dos diners com es feia en Almenara⁹⁴¹.

⁹³⁷LÓPEZ RODRIGUEZ, C., *Liber patrim regii*, núm. 191. 4. , 12 calendas januarii 1320. reg. 219, ff, 189v-190, pàgs. 77-78

⁹³⁸ Arxiu de la Catedral de València. Perg: 2463, pub. Olmos, Boletín de la Real Academia de la historia, T. 91, 1927, doc. 2856.

⁹³⁹ ARV, Real, Reg. 231., pub. LÓPEZ RODRÍGUEZ, CARLOS, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*, 2005, pàg. 245.

⁹⁴⁰ Rotllo 02, 1700, pàg.264.

⁹⁴¹ ARV, Manaments i Empares, any 1646, lib. 3, m. 25, fol. 10 (Registrada el 21 de febrer de 1646). El 13 de noviembre de 1610 “D. José de Próxita y de Borja, conde de Almenara y marqués de Navarrés, otorga carta pobla al lugar de La Llosa”. “Item que dits nous pobladors tinguen obligació... de pagar el pret del taulager del peix que en dita baronia se vendra, segons y del modo y manera que es paga en la vila de Almenara, que es de cada 3 sous un diner y dos diners per lo taulatge».

A les ordenances municipals de la vila d'Almenara i de La Llosa es disposa que, el tender havia de tenir sempre: tonyina i bacallà, baix la pena de 10 sous executada pel mostassà⁹⁴², en les ordenances de la vila d'Almenara a més del bacallà i la tonyina, es nomenen les sardines⁹⁴³. El preu del peix l'establien els regidors de la vila, però sempre eren proporcionals a l'abundància o carestia de producte⁹⁴⁴. L'any 1572, una dotzena de sardines es venia en la vila a 4 diners⁹⁴⁵. Mentre que, entre els anys 1574 a 1576 es ven la dotzena de sardines a 10 diners⁹⁴⁶. El bacallà o abadejo es documenta en l'any 1575 a 7 diners la lliura i no tenim mencions del preu de la tonyina⁹⁴⁷. Les anguiles es venien l'any 1782 a 20 diners la lliures: “En vista del abuso que cometan los pescadores de anguilas, que utilizaban las azequias de este termino, pidiendo luego grandes precios por su pesca para poderlos vender más tarde a los forasteros, acuerda el Ayuntamiento, que no pudiesen vender por el pueblo sin antes hacer plaza una hora, es decir, vender una hora en punto fijo en la plaza, en donde se celebraba el mercado, pudiendo después vender ambulantes, y que precio fuese de 20 dineros libra y de 24 en los de ayuno⁹⁴⁸”.

3.5.3 -El barri mariner la formació de Casablanca.

Les activitats pesqueres de la zona i el carregador, van contribuir al desenvolupament del barri mariner de pescadors⁹⁴⁹. En els furs es van atorgar permisos per a la construcció de barraques en les platges⁹⁵⁰. A Almenara i La

⁹⁴² AComAlm, A21, Noves ordenances de la Llosa de 1751, fol. 56-57.

⁹⁴³ AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila d'Almenara del 23 d'octubre de 1707 fins al 14 de novembre de 1721”.

⁹⁴⁴ AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila d'Almenara del 23 d'octubre de 1707 fins al 14 de novembre de 1721”.

⁹⁴⁵ Rotllo 02, 1572, pàg. 177.

⁹⁴⁶ Rotllo 02, 1574, pàg. 179.

⁹⁴⁷ Rotllo 02, 1575, pàg. 179.

⁹⁴⁸ Rotllo 02, 1782, pàg. 328.

⁹⁴⁹ BARCELO TORRES, M.A. del C., DOMINGO PEREZ, C., TEIXIDOR DE OTTO, MA J., “El papel de las ciudades en la configuración del reino Valencia.” *Quaderns de Geografia*, 34-63-80- València, 1984, pàg.69.

⁹⁵⁰ «Cases poden fer los peixcadors en la riba del mar», «Cases fetes per los peixcadors en la vora de la mar, sis desfan, lo sol de aquelles es comu, mentres se tornaran a fer».

Llosa, la referència més antiga de l'existència de cases a les zones costaneres és de l'any 1671, en el llibre Mortuori de l'Arxiu Parroquial de l'església d'Almenara: “14 de maig a Rafel Faet, pescador, morí en la barraca de la mar, era fill de València⁹⁵¹”. Un altre document que nomena les barraques de la costa, és de l'any 1723, moment que va arribar una carta amb un manament del rei que ordenava als oficials de la vila derruir les barraques de les maresmes de la costa d'Almenara, a causa de l'albir d'un vaixell francès empestat, es disposava que els vigilants de la torre i el custòdia de les barraques foren avisats, amb ordre de no deixar desembarcar en cap lloc de la costa nau gran o barca⁹⁵². Segons Salvador Estebe, la consolidació dels poblats marítims des del segle XVI va contribuir al finançament d'aquests nuclis com a centres de poder i a la presència en ells de menudes comunitats de comerciants⁹⁵³. Aquestes activitats, en la zona costanera, apareixen reflectides i documentades a través del llibre Mortuori on s'anoten molts morts ofegats en la mar, les séquies o els Estanys d'Almenara. Transcrivim els documents per exemple de les activitats que es desenvolupaven en la zona encara que, són d'unes dades allunyades del nostre període d'estudi. Perquè no comptem amb documents d'èpoques anteriors i perquè, es descriuen característiques sobre alguns braços i séquies, de gran interès per a l'estudi de la zona. En aquests documents, es mostra a pescadors de la zona o d'altres pobles que eren arrossegats per la mar fins a arribar a la costa, també treballadors de la zona, i altres assassinats per alguna disputa⁹⁵⁴. L'any 1805, “día 24 de octubre, jueves a Vicente Ferrer, marido de Josefa Maria Gomis. Fue muerto a mano airada en la Isla, llamada así de la

⁹⁵¹ Rotllo 03, 1671, pàg.356.

⁹⁵² AMA, 006-003-c, 1723, Llibre del consell de la vila d'Almenara.

⁹⁵³ SALVADOR ESTEBE, E., “En torno al comercio y a la economía valenciana del Quinientos”, *Revista d'Història Moderna*, núm.1,1972, pàgs.26-27.

⁹⁵⁴ Rotllo 03, 1689, folio 8, pàg. 360 del Llibre Mortuori de l'Arxiu Parroquial. L'any 1689 “el 18 de març a un desemparat que trobaren mort en lo estany”. Rotllo 03, 1709, pàg. 363. L'any 1709 el “2 juny a Josep Campos, fill de Joan y de Francisca Seguí. S'ofega en una séquia”. Rotllo 03, 1729, pàg. 380. L'any 1729, “día 16 agost a Christofol Antoni, fadri fill Franco y de Felosia de Canet de Molvedre. Mori ofegat y el mar el trague a la vora y el dugueren a l'hospital”. Rotllo 03, 1782, pàg. 407. El 1782 “día 26 de julio, en el estanque de Almenara se ahogó un mosito de unos 17 años que segun voz comun se llamava Carlos, natural de Godella e hijo de un soguero de la misma. Fue enterrado en el cementerio”.

azequia de Torreblanca, de 32 años⁹⁵⁵". L'any 1807, "día 30 junio, martes, a Josep Faet, niño adulto de nueve años, hijo de los difuntos Lluís y Rosa Doménech. Murió ahogado en la acequia de esta amarjal, denominada El Bras, en su desenvocadura al mar⁹⁵⁶".

L'any 1829, "día 2 de agosto, sabado, a Antonio Valero mancebo, hijo de Josep y de Josefa Maria Rosell, consortes, de unos 15 años, natural de Moncofa. Murió ayer ahogado en lo que llaman el Braç cerca del mar⁹⁵⁷". Encara que de forma escassa o indirecta es documenta l'activitat pesquera i la construcció de barraques en la zona pròximes a la costa, sota la protecció de la torre, com es documenten en 1600 a la zona de Moncofa, amb 70 cases de pescador o a Canet amb 45 cases amb zones de companyies de costa⁹⁵⁸.

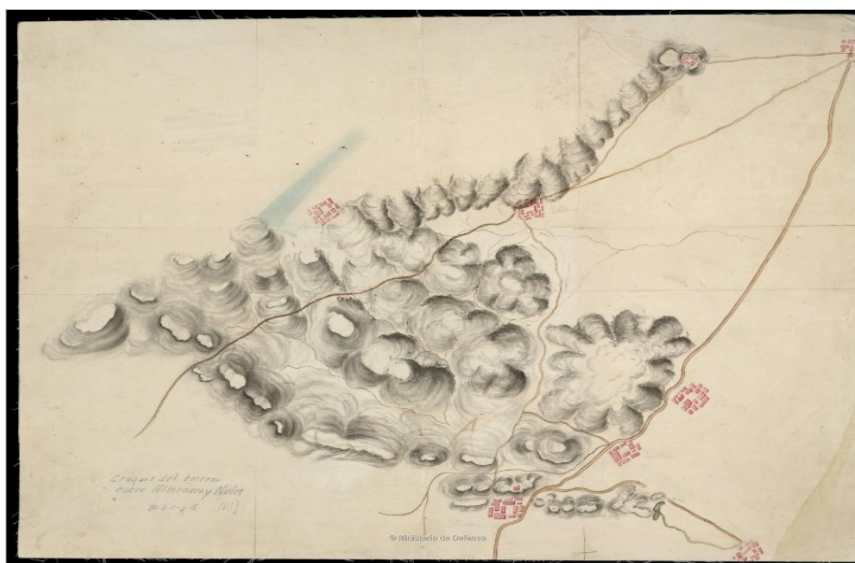

Figura 142. En 1811 i anys posteriors, en els mapes elaborats durant la guerra del francès es dibuixa la trama del poblament marítim de Casablanca al voltant de la séquia de desaigüe de l'estany Gran. Juntament al camí reial se situa el poble d'Almenara, La Llosa i Xilxes.

⁹⁵⁵ Rotllo 03, 1805, pàg. 419.

⁹⁵⁶ Rotllo 03, 1807, pàg. 419.

⁹⁵⁷ Rotllo 03, 1829, pàg. 431.

⁹⁵⁸ Rotllo 02, 1600 pàg. 191.

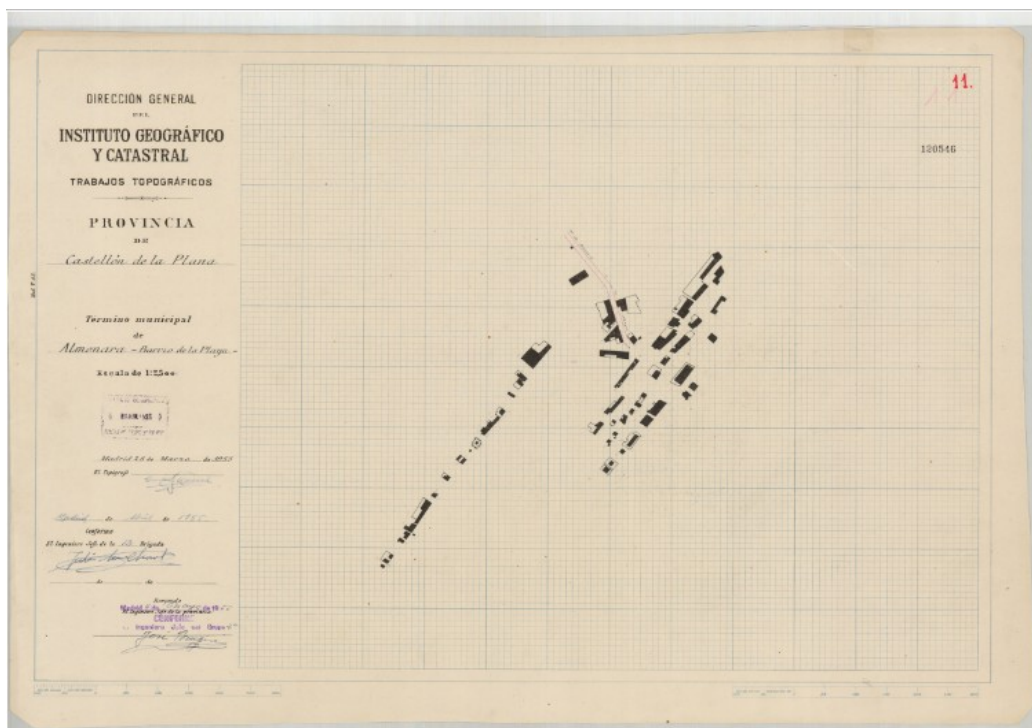

Figura 143. Plànol Casablanca 1955⁹⁵⁹ POBL120546-1955 Institut Geogràfic Nacional.

3.5.4- El canal de desaigüe natural dels Estanys.

En un document de l'arxiu del comte d'Almenara de 1798 es detalla un conflicte entre alguns pescadors de la zona que exerciten la pesca sense llicència de la comtessa. Es descriu també la manera de pescar i d'accedir a la mar des dels Estanys i, es detallen els límits senyorials i els límits d'autoritat de la marina reial. L'any 1798 apareix una certificació de la comtessa d'Almenara on demana el privilegi o do privatiu de pesca, a les llacunes i séquies que no comuniquen amb la mar, el motiu era que homes terrestres sense llicència es dedicaren a la pesca. "...seis hombres terrestres no matriculados vezinos de la villa de Almenara se exercitan en la pesca en el Rio eo Azequia por la que desaguan o salen a el Mar las aguas pantanosas de las Marjales, de dicha villa; Lo que executan con Barco contraviniendo a las Reales Ordenes que prohiben a los terrestres la pesca en los parajes a donde llegan Aguas Saladas, y con notorio por juicio del suplicante, Y que por lo mismo se les prohibiere dicha

⁹⁵⁹ Institut Geogràfic Nacional, plànol de Casablanca POBL120546-1955.

pesca (...) bajo pena de veinte y cinco ducados al contraventor, aprehención, y comiso de los barcos Reales y de mas artefactos en que acaso se emplearan...⁹⁶⁰

». Es prohibeix la pesca als terrestres en les séquies que comuniquen amb la mar sense el corresponent permís de la comtessa, i per tal de conèixer els límits privatis de la zona el 20 de juliol⁹⁶¹ de 1797 envien a dos pèrits Josef Gaspar veí de Quartell i Juan Campos perquè delimitaren quines séquies comuniquen amb la mar i examinen la marjal i les séquies:

“... Que habiendo visto, y recorrido el pedazo de Marjal Azequias existentes en la misma, y todo quanto terreno hay desde donde empiezan las marjales deste termino hasta la orilla del Mar han advertido que en las azequias que en dicha marjal se encuentran brevenadas su fondo, o cavo a la que se titula el Conde, y esta unicamente en la que desagua en el Mar: Por cuyo motivo, y con el de haver reconocido la altitud del terreno, y estado en que se encuentra dicha Azequia son de parecer que las Aguas del Mar solo podran introducirse en la referida azequia como unos veinte pasos haciendo una masa de movimientos el mar por razon de haver algo de manor y en caso de temporal o mar sucite conceptuen que quando más podia salirse hasta una fanguera que se encuentra inmediata a donde tuerze el brazo de dicha azequia desde la qual hasta la orilla del mar hay noventa y seis pasos medidos= Y el motivo de hacer este calculo es por la prueba de que quando albolota el mar, y se introduce por dicho Boquete de Azequia la misma fuerza del agua la tapa y sofoca; Y por que respeta a tierra firme igualmente son de parecer que aunque el mar se albolote no puede salirse los noventa y seis pasos de que han hecho computo podra suceder por la parte o orilla de la Azequia respecto a que el terreno esta más alto⁹⁶²”.

⁹⁶⁰ AComAlm, 24-16, 1798 Febrer, fol.5

⁹⁶¹ El mes elegit va ser juliol, en estiu, moment d'estiatge de la marjal i les llacunes, quan el nivell de l'aigua és més baix, pel que és el millor moment per comprovar realment si les aigües tenen o no comunicació amb la mar.

⁹⁶² AComAlm, 24-26, fols.15-16

Després d'aquest reconeixement de la marjal, es va acordar la demarcació de la dita séquia amb mollons per senyalitzar els privilegis de pesca dels matriculats i de la marina:

“ (...) los Peritos Josef Gaspar y Juan Campos, habiendo estos (situado) un mojon o fita, a la medición de dicha azequia denominada del Conde junto a la Junquera que expresa dicho auto y a distancia de noventa y seis pasos sobre poco más o menos del mar y otro a la parte de la propia azequia, y a igual distancia, que aguas del mar a dicha azequia, con lo que quedo demarcado , y amojonado el distrito en el que comprendia el privilegio de los matriculados, para poder pescar con arreglo a lo mandado en el expresado auto incerto el referido...⁹⁶³”.

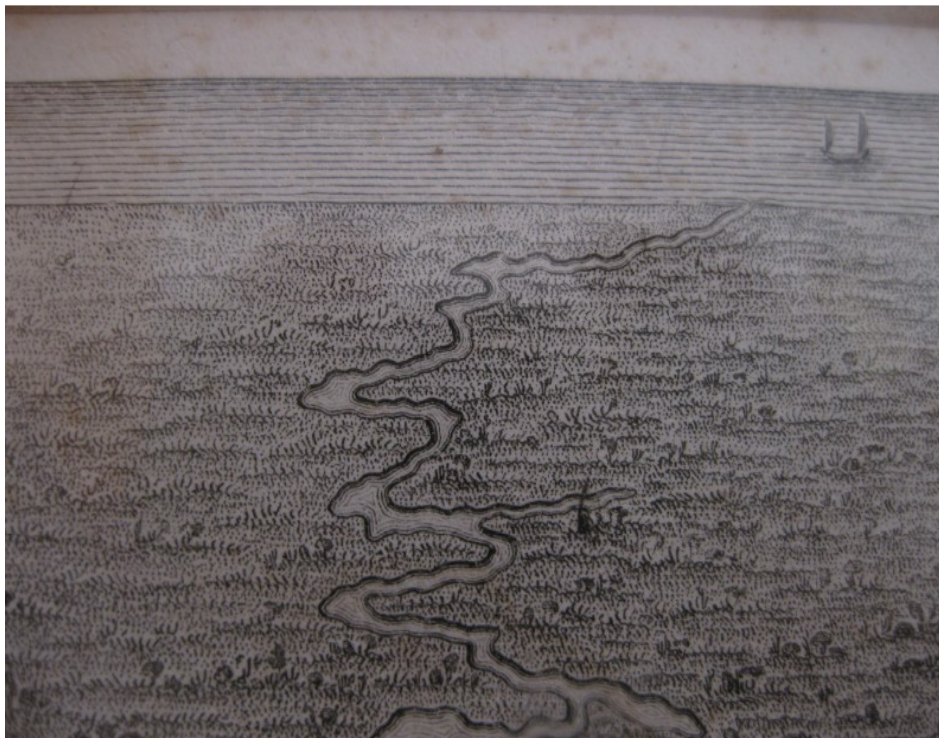

Figura 144. Fragment de la litografia de Laborde el canal del Braç.

⁹⁶³ AComAlm, 24-16, fols.17-23

La comtessa tenia el privilegi d'atorgar permís per pescar als terrestres en les séquies que no comunicaven amb la mar però, aquelles que tenien comunicació estaven sota el control de la marina i els matriculats. Aquest document mostra com es pescava en la marjal d'Almenara i com entraven i eixien els vaixells per la séquia denominada del “Conde” des dels Estanys fins a la mar.

Aquest document ens descriu com entraven i eixien els vaixells dels Estanys a través d'un canal de comunicació que també és descrit per Cavanilles, quan visita la zona dels Estanys. Cavanilles ens comenta que, abans del sanejament un assarb sinuós conduïa les aigües a la mar “llevando en tiempos regulares de siete a ocho muelas de agua⁹⁶⁴”. Una mola equival a la unitat de mesura que val per apreciar la quantitat d'aigua que és conduïda per les séquies, que equival més o menys a 7.439 m³, o 7.439.000 litres per dia, i 5.165.9722 per minut que per 8 moles són 41.327 l/minut de cabdal aigua. Aquesta canal, servia per entrar fins a la major de les llacunes, que presenta una profunditat d'entre 14 i 8 metres, el que permetria la navegació de les naus i l'ancoratge, a més de punt d'aiguada. Però on estava la séquia de comunicació de la zona l'Estany amb la mar?

3.5.5- Delimitació del canal de desaigüe natural dels Estanys.

El paisatge de la marjal d'Almenara ha evolucionat molt des de l'Edat mitjana fins a l'actualitat per les contínues transformacions de la zona. Les investigacions de Josep Torró⁹⁶⁵ de la zona en època medieval, ens ajuden a concretar l'àrea del canal de desaigüe natural.

⁹⁶⁴ CAVANILLES PALOP, A. J., *Observaciones sobre la historia natural, geográfica, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, (1795-97), pàgs.117-118.

⁹⁶⁵ TORRÓ, J., “Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el Reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (c. 1260- c. 1330)” pub. Torró, J.; Guinot, E. (eds.), *Hidráulica agáaria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de Valencia, 2012.

La marjal d'Almenara ocupa una superfície de set municipis que, en època medieval, corresponien als termes de Nules (Moncofa), Almenara (Xilxes, La Llosa, Almenara) i Morvedre (Quartell, Benavites, Sagunt). Josep Torró utilitza aquests límits territorials per a distingir tres sectors diferenciats. Primer, la zona Nord (Moncofa), on el senyor de Nules es va proposar reduint la marjal a cultiu cap a 1319: *Reducendo marialis terminorum dicti castri et termini de Manopha ad novam cultura tam in cequiis et palafanguis....* Josep Torró identifica els límits senyalats per a l'àrea que es pretenia reduir a cultiu, amb una superfície al voltant de 200 hectàrees, en una zona anomenada l'Alcúdia i les salines de Salces. Zona que identifica amb partida d'Els Saladars. La segona zona, inclou l'àrea central d'Almenara, que és la més extensa i fonda i la que ofería un major grau de dificultat per a la dessecació. En el terme de La Llosa, els confins de la zona humida tenen la seua màxima distància de penetració cap a l'interior.

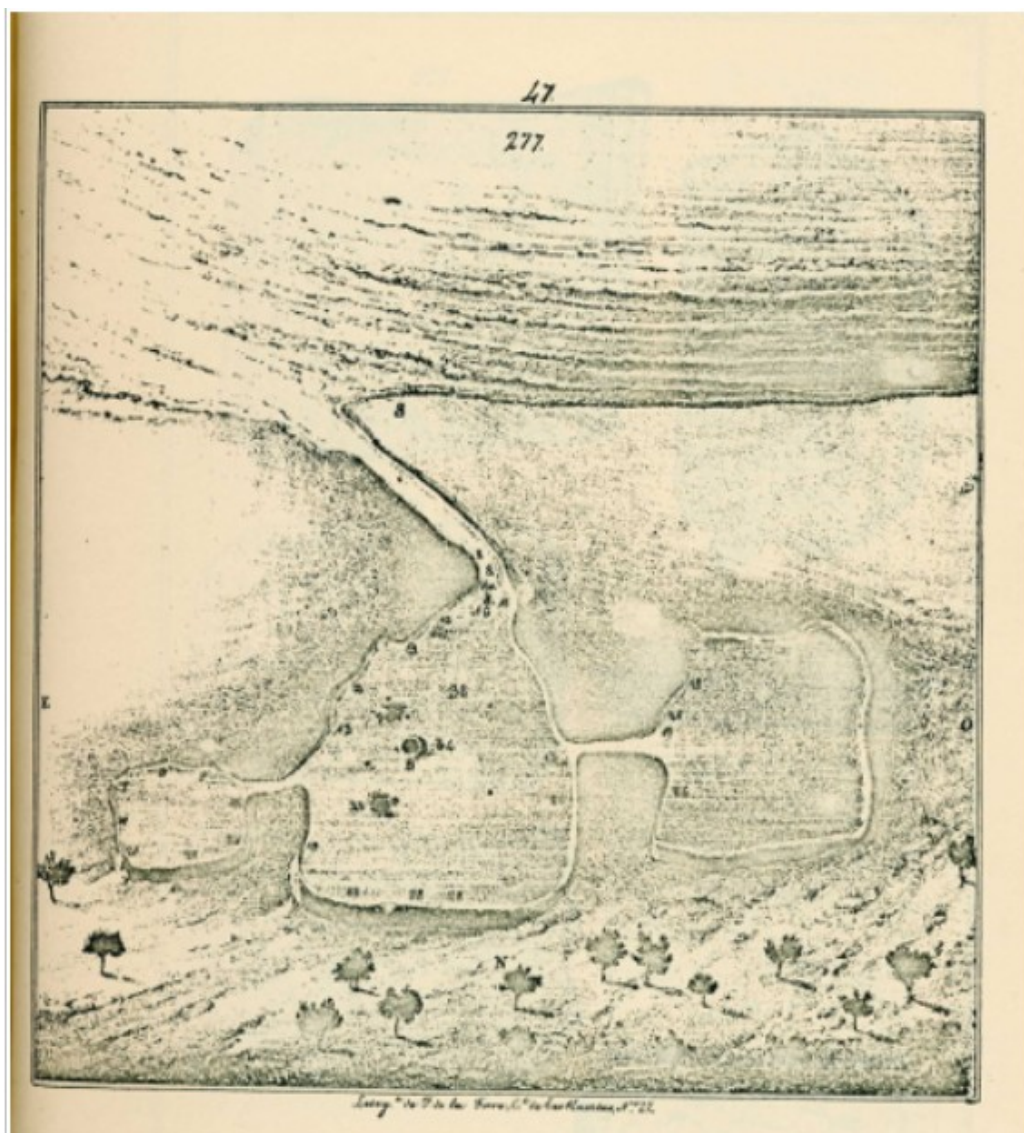

Figura 145. Els Estanys, Litog. a de F. de la Torre, Co de las Huercas, núm. 27, de VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, Boletín de la Real Sociedad Académica de la Historia, VIII, Madrid⁹⁶⁶.

La Crònica de Pere el Cerimoniós ens proporciona una descripció de la zona inundada quasi fins al camí de Borriana, quan descriu el pas dels soldats de Pere el Cerimoniós que havien de passar pel camí de dos en dos fins a arribar a la font de La Llosa, en el moment que s'aproximaven a les bases de l'exèrcit de Pere

⁹⁶⁶ VALCARCEL, A., PIO DE SABOYA, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia, comarca de Sagunt Ilustradas por Antonio Delgado*, 1852, Madrid. Centro Arqueologico Sagunto, 1979.

de Castella assentades a Sagunt. La tercera zona és la marjal corresponent a la Vall de Segó, dins del terme de la vila reial de Morvedre. On explica que, a inicis de 1293 es van atorgar drets a Folquet Reig i Ramon Gombau per a realitzar xarxes de drenatge en la zona dels Ullalets en direcció a la mar. Per a dessecar la zona i utilitzar-la per al cultiu, es van construir les séquies del Rei, la séquia del Forquet i l'escorredor del Rei. Les investigacions de Josep Torró, mostren la transformació agrària de la zona Nord i Sud de la marjal d'Almenara per a usos agrícoles cosa que redueix el terreny d'ubicació de la séquia de desaigüe i comunicació de les llacunes amb la mar, a la zona central de la marjal (La Llosa i Almenara). La zona més profunda i conseqüentment més navegable era la zona dels Estanyos i Calamoc dins del terme d'Almenara. Aquestes dues partides, foren les últimes “domesticades” per a usos agrícoles, començant aquesta en les zones menys profundes de la zona humida: marjal, torberes, estanyols. Ara bé, Les descripcions de Fígols en el seu pla de dessecacions de la marjal d'Almenara ens informen d'altres conclusions. El seu pla de dessecació de la marjal d'Almenara, dividit en vuit apartats, consistia a donar curs a les aigües de la marjal entre Moncofa i Morvedre cap a l'Estanyol de Quartell. Aquesta zona segons comenta Fígols era on antigament confluïen les aigües i on eixien a la mar. Tanmateix, explicava que els pobles del voltant de la marjal havien d'organitzar-se per a realitzar la reparació i la neteja de les séquies de desaigüe. Així, hauran d'aprofundir en totes “a palon segons l'estil del país” fins a recobrar el llit antic; hauran d'habilitar-les a la mar, construint una diagonal que connecte amb nou ramals l'aigua embassada que es trobava en la zona de llavors, que denominen fondos, i que donen al mateix temps, tota la facultat necessària per guiar les aigües de Xilxes i de La Llosa cap a Almenara, i les d'Almenara cap a l'Estanyol de Quartell. Segons explica, zona on s'abocaven les aigües en temps antics. I de la mateixa manera, conduir les aigües del Sud cap al mateix Estanyol. En el desenvolupament d'aquestes feines, per tal que tots els pobles compliren calia nomenar a un Jutge amb poder per organitzar i castigar amb penes als qui no compliren amb les neteges tan necessàries per a la salut de les viles de la zona. Ja que, segons descriu Fígols, per no haver-hi una organització entre els pobles la

séquia de desaigüe que conduïa les aigües a l'Estanyol de Quartell es va perdre: “cuando un pueblo quiere el otro no quiere, como sucedio en Almenara, Benicalaf y Quartell 70 años atras, en que por etiquetas, no acudieron todos a la reparación acostumbrada de la azequia mayor que guiaba las aguas al estañol de Quartell, y se perdio y se cego la vena más importante, segun los prácticos para la desecación de la mayor parte de la amarjal”. I continua en altre exemple: “en el año 28 del siglo pasado hubo una epidemia de tercianas en estos pueblos, que dio cuidado a la capital, y hubo de enviar 30 medicos y numerario para atajar el contagio tan intenso, que hasta los pajaros hizo desaparecer, segun se lee en una memoria, la infección del ambiente: sucediendo después a esta calamidad el buen tiempo, se dejaron de observar paulativamente las medidas de permanencia saludable, hasta la indolencia de dejar perder de allí a 25 años la azequia madre del desagüe más copiosa por el Estañol de Quartell”. Fígols ens comenta que entre els anys de 1728 i 1748, aquests successos produïren l'estancament i pèrdua de la séquia mare de desaigüe que conduïa les aigües de la marjal fins a l'Estanyol i la mar. Per aquest motiu en el seu pla, organitzava els pobles a mantenir les séquies i construir una nova diagonal que les conduïra a l'Estanyol de Quartell. Així disposava que, la vila de Xilxes havia de mantenir la séquia del Cap del terme i la travessera que aboca cap a Almenara. La Llosa havia de preservar la del Molí i la nova que finalitza en Almenara. La vila d'Almenara havia de mantenir la del Braç, però amb ajuda de Xilxes i de La Llosa, segons l'edicte de la Superioritat de 1795; havia de conservar, a més, per si sola les séquies de Torreblanca i també la de la Parada, als confins de Benavites, però amb l'auxili dels pobles de Benicalaf i Benavites, que sempre han contribuït a la seua reparació. A més, havia de mantindre la nova séquia diagonal, abans mencionada, que s'havia de construir en la primera reparació general, amb intervenció de tots els pobles. Benavites havia de custodiar la séquia de La Closa, que porta les aigües a l'Estanyol de Quartell. Quartell les séquies del Pou Fanguet i de l'Arrif. Morvedre havia de mantenir un ramal de séquia que, des de l'Oest, abocara les aigües a l'Estanyol de Quartell, amb altres de menor mesura. A més, cada quadrimestre vindria de la capital un protometge i un hidràulic, per a visitar tota la marjal i veure si se segueix el pla, advertint alguna irregularitat susceptible sobre el pla. Aleshores, seguint el pla de

Fígols, aquest considera que la gola principal de la marjal d'Almenara hauria de ser la de l'Estanyol de Quartell fins a casa Queralt (en aquell moment límit entre Morvedre i Almenara) i geològicament possible com a eixida de les aigües de la Font de Quart, el corrent més potent i dels ullals de marjaletes (séquia de La Parada). Aquesta gola seria el final de la Séquia de Torreblanca/Illa, de La Closa, de Corella, de Pere Folquer (final del barranc de la Font de Quart) i dels dos escorredors reials de Quartell i Sagunt/Canet. Marc Ferri documenta que l'any 1731 es va aprovar una sentència que obligava a obrir goles en les zones limítrofs de la marjal d'Almenara, Benavites i Quartell. La sentència obligava a obrir goles diferents per a cada poble, de manera que la gestió de la marjal de cada nucli depenguera de les mateixes autoritats. Marc Ferri considera que l'única Gola oberta, havia de ser aquella que limita Almenara amb Benavites i que a partir d'aquest moment s'obririen la de l'Estanyol de Quartell, mentre que Benavites es limitaria a obrir la séquia particular que discorre paral·lela a la d'Almenara fins a l'antiga Gola. Segons aquestes descripcions hem de considerar que el canal de desaigne de la marjal recorria quasi tot el terme d'Almenara, en una diagonal sinuosa, fins al terme de Quartell a la gola del seu Estanyol. Aquest és un tram de llarga distància i no d'una gran profunditat per a permetre que una nau navegara. En el fragment en què Pere el Cerimoniós ordena l'abastiment de queviures al castell d'Almenara, a través de vaixells fins a la zona l'any 1356, utilitza la paraula "Estanyol". Faria referència a aquest l'Estanyol de Quartell? L'entrada de l'Estanyol de Quartell se situa en la zona de marjal de la Vall de Segó, municipi de Morvedre en l'època medieval. L'Estanyol de Quartell té dues goles, la gola de Queralt que replega els sobrants d'aigua de la séquia de La Closa que alhora, agafa l'aigua de la séquia Major de Benavites i Benicalaf i de la séquia Nova d'Almenara, i la gola de l'Estanyol que agafa els sobrants des de les séquies del Folquet i del Rei que condueixen les aigües de la séquia Major de la Font de Quart i de l'Escorredor del rei que paral·lela a la línia costanera separa la marjal de Quartell de les dunes replegant els sobrants de les séquies de la marjal de la zona Sud. Actualment la zona està custodiada per a millorar la diversitat, procurant el manteniment dels nivells d'aigua, però la seua profunditat és inferior

a les llacunes dels Estanys d'Almenara. Per a conèixer si aquesta gola de l'Estanyol de Quartell era el lloc d'entrada dels vaixells en 1356, hem de saber quan començaren a realitzar-se els primers treballs de dessecació per a la introducció de l'agricultura en la zona, i la consegüent construcció de les séquies i braços que faciliten el drenatge de la marjal. L'estudi de Josep Torró sobre la marjal d'Almenara i Morvedre, puntualitza que en 1310 la reina Blanca d'Anjou va donar els permisos necessaris per a l'establiment de terres de marjal en Castelló i en Morvedre per a usos agrícoles. A partir d'aquest moment, ens trobem establiments en la marjal però sols, en la zona Sud: la Vall de Segó, Mardà i Canet i intents, a Moncofa, però no en la zona central a Almenara, a causa de la profunditat de les llacunes. L'any 1312, (52 anys abans de l'entrada dels vaixells a l'Estany d'Almenara durant la guerra dels Peres), apareixen nomenades en les fonts que descriu (Josep Torró) la séquia del Folquet, la séquia del Rei i l'escorredor del Rei amb comunicació amb la gola de l'Estanyol, i l'establiment de parcel·les de cultius entre elles. Aquestes séquies i el drenatge de les aigües ocasionarien l'obstaculització de l'entrada dels vaixells per la Gola de l'Estanyol i la seua introducció per la marjal. De manera que, en l'època de Pere IV aquesta (la gola de l'Estanyol de Quartell) no podia ser l'entrada a les llacunes. Fonts posterior ens mostren que, els vaixells van seguir entrant als Estanys durant l'edat mitjana i moderna, per un canal directe als Estanys ubicat dins del terme d'Almenara, anomenat en la documentació de l'arxiu comte d'Almenara com el "rio d'Almenara, o séquia del Conde". A aquest canal, sols es podia accedir amb el permís senyorial, com s'especifica en la carta de donació d'Almenara a Francesc de Proixida, on es reservava el monopoli de la pesca i el control dels recursos naturals de: "ribes del mar, fonts, rius, estanys, llacunes, preses, i coses tancades, aigües, séquies, sènies, aigües conduïdes i retirades,...". Contem amb la descripció d'aquest canal de desaigüe de l'any 1789, on la comtessa ordena fer un estudi de la marjal perquè reafirma el privilegi de pesca a les llacunes i séquies que no comuniquen amb la mar amb les que sí que comuniquen, aquestes últimes el privilegi és de la marina. El que indica aquest document és que la canal de desaigüe descrit es troba dins del terme d'Almenara, això és, dins de la jurisdicció o senyoriu de la comtessa i no en La Vall de Segó en la zona de Morvedre, en

aquest cas qui el Consell de la vila de Morvedre (el rei) hauria d'atorgar els permisos. Tanmateix, aquest document mostra com es pescava en la marjal d'Almenara i com entraven i eixien els vaixells per la séquia denominada del "Conde" des dels Estanys fins a la mar. Ara bé, quina era aquesta séquia denominada del "Conde"? Els estudis de les séquies i braços de la marjal i els intents de dessecació de la zona per a la introducció de l'agricultura ens acoten la possible zona d'entrada a la llacuna. Coneixem que l'any 1458, es van realitzar els drenatges de les antigues marjaletes de la Bóta i el Cantero amb la construcció de les séquies de drenatge, per la proliferació del cultiu de sucre en la partida del Trepitge a la marjal, ens mostren que aquest canal de desaigüe (per on entraven els vaixells) se situava necessàriament al Nord i sobre aquesta partida. Les séquies que actualment tenen comunicació directa amb la mar, són la Parada i Torreblanca per la Gola, ambdues condueixen l'aigua al Sud de la partida del Trepitge. Però la séquia de Torreblanca també comunica amb la gola de La Llosa pel Nord. Sobre aquesta séquia coneixem que, la séquia de Torreblanca o l'Illa, l'any 1925 es va modificar el seu traçat a l'últim tram de la Gola i es fa més rectilini per a millorar el drenatge de l'aigua. En el mapa de 1913 dissenyat per Manuel Iranzo Benedicto, representant de la companyia Casablanca, mostra el traçat d'aquesta séquia abans de la seua modificació, s'observa que el canal de Torreblanca aleshores anomenat "Canal Ancho" acabava en l'encreuament amb el Canal de la Tallola, a l'altura de la Séquia del Cordó, i des d'ací les seues aigües encaixaven en el Canal de l'Estaca, amb un recorregut cap al Nord paral·lel a la costa. També s'observa que ni la séquia de Torreblanca ni la de la Parada ixen de les llacunes, l'única que ix de l'Estany Gran és l'anomenat "canal de l'Estanc" però no desemboca a la mar. Aquest canal de l'Estanc actualment, s'anomena canal del Braç i trobem diverses cites en l'Arxiu Parroquial, Llibres Mortuoris, que mostren que abans de les modificacions de la zona, comunicava amb la mar:

L'any 1807 "dia 30 junio, martes, a Josep Faet, niño adulto de nueve años, hijo de los difuntos Lluís y Rosa Doménech. Murió ahogado en la azequia de esta amarjal, denominada El Braç, en su desembocadura al mar". L'any 1829,

“dia 2 de agosto, sabado, a Antonio Valero mancebo, hijo de Josep y de Josefa María Rosell, consortes, de unos 15 años, naural de Moncofa. Murió ayer ahogado en lo que llaman el Braç cerca del mar”.

Amb aquesta recerca de documentació i estudi de la marjal identifiquem la probable entrada al carregador de l'Estany amb el canal del Braç, que des de principi del segle XX, enllaça el seu recorregut amb la séquia de Torreblanca fins a desembocar a la Gola de Casablanca, ubicada al nord dels Estanys en el terme de La Llosa. Abans del seu desviament, el Braç feia un recorregut sinuós desviant-se cap al Sud-est, com mostren els mapes del segle XVI o els gravats de Laborde i Valcarcel (fig.144-145), i desembocava probablement on se situa la trama urbana de Casablanca (com apareix en el mapa de 181[] fet per l'exèrcit de Napoleó) (fig.142). Dins del terme d'Almenara i de la jurisdicció i senyoriu de la comtessa. Aquest canal que va directe dels Estanys a la mar, és més viable com a possible zona d'accés, però probablement existirian altres goles o desaigües naturals al llarg de l'extensió de la marjal que confluïrien amb la mar com la de l'Estanyol de Quartell, que es van anar modificar i taponar per causes naturals o per modificacions agràries en la zona.

Figura 146. Fotografia aèria Vol americà serie B 1946-47 on es veu el canal sinuós de desaigüe de l'Estany d'Almenara.

3.5.6- La pèrdua de les funcions de carregador.

La recerca de documentació de la zona de marjal d'Almenara aporta informació referent a l'ús dels Estanys i la platja d'Almenara com a zona de carregador. Es documenta com entraven els vaixells dins dels Estanys utilitzats com a zona de carregador i també com arriben a la platja d'Almenara, pràcticament fins a l'any 1789. Els mateixos documents ens informen igualment de les causes de la pèrdua dels Estanys d'Almenara amb aquesta funció de port o carregador. Les causes documentades són diverses, però totes predeterminades pels intents de dessecació de la marjal d'Almenara per aconseguir més terres per al cultiu. Tot comença a partir dels Establiments de 1700 dels habitants d'Almenara, La Llosa i la Vall d'Uixó en les terres de marjal⁹⁶⁷, (partida de la Calçada, Solades de La Llosa, Palafanga, Oriola) i els segons Establiments de 1795⁹⁶⁸. Aquest document mostra la divisió parcel·lària de la terra de marjal restant, compresa entre la partida de la Ràpita i el Racó o Tellola, territoris que pertanyien al comte i als preveres. Altres fets que varen contribuir a l'abandonament de la zona i la seua funcionalitat com a port, va ser la destrucció de la torre de costa l'any 1801, per l'armada anglesa⁹⁶⁹. Al costat d'aquest fet, cal sumar l'evolució de les naus marítimes que va contribuir a una limitació de la potència de les llacunes com a vies de comunicació, entre l'interior i la costa. Bàsicament per la profunditat de les aigües i les dimensions de les séquies, però les seues aigües sí que serien suficients per al funcionament de les embarcacions auxiliars de les naus, les quals serviren per connectar amb la terra ferma i l'embarcament o desembarcament de mercaderies. Sobre aquests problemes, tenim una nota de la comtessa d'Almenara, una carta de protesta de l'any 1787 perquè no entraren els vaixells dins l'Estany. En l'apartat tres del document (26-23) es tracta sobre les incomoditats que sofreix el patró d'Almenara per entrar el vaixell a l'interior de les llacunes: (carta anterior a l'ordre del ministre de marina i l'estudi de la marjal)

“3o que la citada azequia de Almenara no es navegable y bastante

⁹⁶⁷ AMA, c2-10, 1700-1720.

⁹⁶⁸ AComAlm, 1795 “Segons establiments”.

⁹⁶⁹ Arxiu Parroquial Almenara, Llibre de soterraments de Joan Baptista Figols.

estrecha y en las veces que el Patron Llorens ha introducido en esta su barco pequeño a remolque o por encima de los marjales impide el curso de las aguas, y causa perjuicios a las escorrentias y a los marjenes de la azequia⁹⁷⁰.

El paràgraf de la carta de la comtessa ens informa que les naus que accedien a l'interior de l'Estany eren naus de tonatge menut i aquestes servien per introduir la mercaderia pels canals i les séquies.

⁹⁷⁰ AComAlm, 26-23, 1778, apartat 3.

4- ALMENARA I LA LLOSA TERRITORIS DE SENYORIU. URBANISME.

Durant el segle XIV, XV i XVI experimenten canvis profunds des d'un punt de vista polític, econòmic i social. En el segle XIV les guerres de la Unió i la dels Peres, junt amb els brots de la pesta i les catàstrofes climatològiques: sequeres i inundacions produïdes en la segona mitat del segle XIV que afecten greument el territori. La guerra i el pillatge arrasen els camps, dispersen els ramats i provoquen l'evacuació de les poblacions. No obstant, a pesar d'aquests problemes es produeix un creixement en tots els sectors: urbà, agrícola, pecuari, comercial que continua en el segle XV. En Almenara s'experimenta un creixement urbà amb la configuració de la vila de forma ortogonal, s'estableix com a capital del Comtat d'Almenara 1442 i rep concessió de fira per privilegi reial l'any 1445. L'alqueria de La Llosa creix també amb la concentració de tots els musulmans en un mateix assentament. Es configura amb una trama irregular amb carrers corbs adaptats a la vessant de la muntanyeta i amb atzucacs.

En el segle XVI l'esclat de les germanies va provocar una gran inestabilitat entre moriscos i cristians en la península, cosa va fomentar la construcció de noves muralles en les viles cristianes del Regne com ocorre en la vila d'Almenara. La conversió dels moriscos va generar la necessitat de construcció de noves esglésies parroquials en les alqueries musulmanes. En La

Llosa es va construir una nova església en consonància al nou culte religiós imposat als veïns. L'expulsió de 1609 amb la conseqüent despoblació dels habitants moriscos del regne genera una gran crisi pel descens poblacional que afecta greument el sector econòmic. L'expulsió dels veïns de La Llosa va provocar el possible deteriorament de les infraestructures urbanes. No obstant, l'establiment de nova població cristiana en la baronia va generar canvis en la trama urbana amb la creació de nous espais públics amb l'obertura de diverses places. L'establiment de nous vassalls en la baronia comporta l'atorgament d'una nova carta de població i noves ordenances en l'arrendament de monopolis i parcel·les agrícoles. Concessions que van ocórrer paral·lelament en tot el regne en les alqueries que amb anterioritat havien estat poblades per moriscos. Durant, els segles XIV i XV, les activitats econòmiques desenvolupades a Almenara i La Llosa principien en l'agricultura i la ramaderia a excepció dels molins de gra, oli i trapig. En aquest segle es produeix un procés major d'especialització dels sectors artesanals, fomentat per una major organització en l'obtenció dels recursos naturals del terme que estaven dirigits des dels consells, és el cas de la terrisseria, la rajoleria, la producció de cera i mel, o també un major desenvolupament dels oficis urbans relacionats amb la seda, les filadores, la sastreria, la ferreria, etc. Aquests sectors comencen a adquirir una major presència en el pla econòmic que junt les activitats desenvolupades en els molins impulsen un procés de renovació en l'activitat econòmica.

4.1- La donació d'Almenara i La Llosa al cavaller Francesc de Proixida.

Els esdeveniments històrics ocorreguts durant el segle XIV-XV-XVI afecten en la transformació del paisatge del terme d'Almenara i de La Llosa. Entre ells destaquen l'atorgament de la carta de donació de 1292 a Francesc de Proixida i la venda de la jurisdicció del mixt i mer Imperi. L'esclat de les

guerres de la Unió, la guerra entre els Peres (1356-1369) i la proliferació de la pesta. Juntament amb l'atorgament de la categoria de comtat d'Almenara i la concessió reial de fira l'any 1445. Així com la batalla d'Almenara de les Germanies amb la conseqüent conversió i finalment l'expulsió dels moriscos que afectaren en gran mesura a la població de La Llosa.

4.1.1- Almenara i La Llosa de mixt a mer imperi.

A. La carta de donació de 1292.

El dia 4 de gener 1292, el rei Jaume II va atorgar al noble En Francesc de Proixida la carta de donació del castell, vila i alqueries situades en el territori d'Almenara. Amb la carta el noble procedia a mantenir i establir a un grup de colons cristians i als musulmans que habitaven la zona sobre les terres del seu terme però amb certes condicions que apareixen detallades en el document de donació⁹⁷¹. El document compta una enumeració de drets de tot el que es podria fer en el territori d'Almenara, La Llosa i Fesc d'una forma genèrica, sobre l'organització territorial i jurídica de tots els vassalls, es nomenen els drets polítics i socials del col·lectiu humà.

La venda del terme d'Almenara es va concedir per 220.000 sous. A partir dels quals, el rei va atorgar carta de pagament i, a conseqüència va extraure la possessió del territori de la propietat reial i el traspassa en poder i dret d'En Francesc Proixida i dels seus descendents. El monarca li va donar la possessió real i corporal "seu quasi" i mana en virtut de la present als seus habitants que l'obeïren com a verdader senyor, per la qual cosa els absoldria del jurament d'homenatge i de fidelitat⁹⁷². Una vegada En Francesc de Proixida va obtenir la carta de donació era el moment de negociar amb els veïns de la vila i els caps de les comunitats islàmiques o aljames de les alqueries de Fesc⁹⁷³ i La Llosa. Negociar les condicions de la seua acceptació del poder feudal i de la

⁹⁷¹GUINOT, E., *Cartes de poblament*, 1991, València.

⁹⁷²AComAlm, A 21, 1292, fol. 1 revers, 2 anvers.

⁹⁷³Aquesta es l'última menció documental a l'alqueria de Fesc, que hem trobat fins a la data.

senyoria nobiliària dels Proixida amb la signatura de les cartes de poblament que lamentablement no s'han conservat. Els veïns del terme, per tant, pactarien o acceptarien els impostos que anaven a pagar a partir d'ara, així com la continuïtat en les seues cases i terres i en el cas dels musulmans la pràctica de la seua religió i costums, com havien fet fins el moment. Una vegada acordat es realitzaria l'acte de vassallatge al senyor⁹⁷⁴. A La Llosa es reunirien en la plaça i a Fesc possiblement també, mentre que a Almenara l'acte es realitzaria en l'església o casa senyorial, segons tenim constància en els successius actes de possessió que es conserven en aquests municipis⁹⁷⁵. En cas d'establir a nous colons cristians en el territori el procurador del noble s'encarregaria de l'establiment de terres i cases. Mentre que els béns immobles dels veïns ja establits es comptabilitzarien amb l'elaboració d'un inventari o capbreu⁹⁷⁶.

En la carta de donació s'especifica que els veïns (d'Almenara, La Llosa i Fesc), havien de pagar unes rendes al senyor cada any. Entre ells i seguint l'ordenació del document, els habitants contribuïen amb els següents impostos i rendes definits en la taula (fig.147).

⁹⁷⁴GUINOT, E., *Cartes de poblament*, 1991, València.

⁹⁷⁵AComAlm, 23-1, "Possessió de Almenara y La Llosa", 1444-07-30. Arxiu del comte d'Almenara 18-11, 1508, fol. 80. AComAlm, 27-13, "Acte de possessió de La Llosa any 1571-4 per en Gaspar de Proxida y Aragó".

⁹⁷⁶Arxiu Parroquial d'Almenara, Docto. 10º fundacio del beneficiu corporis christi. testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficiu sub invocatoine corporis christi. Dia 1 de octubre de 1386. És el cas de l'hort tancat del rector Pere Llobet ubicat al costat de la vila...*Joan Martí i Magdalena el hortum meum clausum in hortis Almenara situatum confrontatum cum horto Petri Bas cum via publica et cum horto quoandam Anthony Albert*. Arxiu del comte d'Almenara, 23-16, Acte de possessió 1734, se cita el camp acotat al costat del molí de la senyoria, situat al Sud de la vila. Un altre exemple, són els camps acotats pertanyents al convent que es mantingueren així fins mitat del segle XX.

Rendes Impuestos	Definició
Les sofres	Treballs gratuïts o a baix preu en les terres i cases o castell del senyor, variant-ne el seu volum d'uns llocs a d'altres, i complementats amb l'obligació de vendre certs aliments, normalment gallines, cabrits i ous, a preus fixos per al subministre senyorial, es tracta per tant de serveis ordinaris i personals.
L'alfarda	Una exacció arbitrària en diners anomenada també com a peita. Es tracta d'un cens en diners que era pagat individualment en proporció a la quantitat de terra que hi posseïen, algunes vegades calculant-se les quantitats de terra que hi posseïen, algunes vegades les quantitats per alfarrassament, això és, avaluant-ne a ull la collita.
L'almagrama	Renda de la terra regada, que és una quantitat global en diner que pagava tota la comunitat ⁹⁷⁷
El cens	Impost que correspon al morabatí
El tribut	Es tracta de la capacitat de dictar normes jurídiques de contingut tributari ⁹⁷⁸ .
Les quartes i quintes	impost
El passatge	impost per passar pel límit territorial
La jova de batuda i tragí	Es tracta de serveis paramilitars de reparació i construcció de les fortaleses o castell, la imposició va constituir una forma de reemplaçament del servei d'armes ⁹⁷⁹ .
Les quèsties	Tributs directes calculats, a vegades a partir del patrimoni de les persones.
Exèrcits i cavalcades	Obligació que tenien els vassalls de servir i acompanyar el senyor a expenses pròpies en els viatges, expedicions i guerres a les que eren convocats pel senyor que alhora, podia ser convocat pel rei, calia presentar-se amb armes, cavalls i més... per a aquesta finalitat ⁹⁸⁰ . No es fixen límits de durada ni compensacions per les despeses que s'ocasionarien en aquests casos.
Dret de monedatge	Una contribució que es repartia respecte a tots els béns mobles i arrels que cadascú posseïa, no s'aplicava als cavallers armats ⁹⁸¹ .
Els emprius	
Les colonies	era una multa que es pagava pels delictes i el dret d'imposar-la ⁹⁸⁵ .
El delme	Era un impost que es oagava a la diòcesi Tortosa, una quantitat que corresponia a la dècima part de tota la producció agrària de cadascuna de les famílies.

⁹⁷⁷ GUINOT, E., *Cartes de poblament*, 1991, València.

⁹⁷⁸TURULL RUBINAT, M., *El Gobierno de la Ciudad Medieval Administración y Finanzas en las Ciudades Medievales Catalanas*, CSIC, España.

⁹⁷⁹ALVAREZ MARQUEZ, Mª C., *Carta de Poblament de Fontllonga y Orenge, Historia, Instituciones*, Univ. Sevilla, 1993.

⁹⁸⁰VILLARROYA, J., O.P., *Real Maestrazgo de Montesa. Tratado de Todos los derechos, bienes y pertenencias del patrimonio y maestrazgo de la Real y Militar Orden de Sta. Maria de Montesa y S. Jorge de Alfama*, T. I, València, 1787.

⁹⁸¹VILLARROYA, J., O.P., *Real Maestrazgo de Montesa. Tratado de Todos los derechos, bienes y pertenencias del patrimonio y maestrazgo de la Real y Militar Orden de Sta. Maria de Montesa y S. Jorge de Alfama*, T. I, València, 1787.

Rendes Impostos	Definició
La primícia	Es pagava a la diòcesi, solia ser la trentena part per exemple de cada trenta caps de ramat un es pagava com impost.

Figura 147. Taula d'impostos i rendes dels veïns d'Almenara, La Llosa i Fesc al senyor Francesc de Proixida. Material inèdit.

A més, en la carta se cita que el senyor posseïa el castell, forteses, viles, alqueries i cases, i es va retenir el control dels anomenats monopolis forns de pa i molins d'aigua “els que ara estan construïts i els que han de ser construïts”. Es tracta d'instal·lacions claus per a la transformació del producte agrari i dels aliments bàsics i per això la seua construcció i gestió era controlada pel senyor feudal. Quedava prohibida la lliure disposició dels monopolis senyorials. Tots els veïns havien de passar el seu gra per ells, moment en què s'exigia un impost estipulat en els furs de València: un pa de cada 25 o proporció i la setzena part del gra portat al molí. Encara que no s'especifiquen en la carta també eren monopolis les carnisseries, els mesons, les tendes, etc. Es reserva també, el monopoli de la caça i la pesca. I el control dels recursos naturals o mitjans de producció, tipus de terres i aigua que s'esmenten: “camps, vinyes, terres cultes i incultes, erms i devastades i els tossals, boscos,

⁹⁸²El noble havia de contribuir a la guerra amb soldats pagats i professionals cosa que es nomena servei de llances. COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, Vol.1. pàg.180-184, cap.XXXIV-XXXVIII.

⁹⁸³L'any 1486 En Joan Francesc de Proixida havia comprat Alberic al noble En Pere de Maza, però el fet que en la venda aparegueren uns cens perpetus va provocar l'enemistat dels nobles fins el lliurament una batalla el 5 de febrer de 1487 en la plaça del palau de Bearn a Navarra amb permís del rei En Joan de Navarra. Arxiu Històric Nacional, ES.45168.SNAHN/ 1.45.5.5/ OSUNA, CP.125, D.3, " Traslado de la declaración de Juan II de Albret, Rey de Navarra, por la que acepta erigirse juez y arbitro en la justa que han de mantener Juan Francisco Proixida Centelles, [III] conde de Almenara y de Aversa [sic], y Pedro Maza de Lizana [V señor de Mogente.]"., 1486-07-27 Almenara (Castellón). OSUNA, C.648, D.11399-01-01 / 1486-12-31 ES.45168.SNAHN/ 1.45.6.2/ OSUNA, C.648, D.1. Francesc Proixida va perdre. ZURITA, J, *Anales de Aragón*, L.18-20, pàg. 274 capítol XIX: “Parcialidades en el Reino de Valencia que lo pusieron en armas”. / ES. 45168. SNAHN /1.45.5.5 /OSUNA, CP.125, D.4 “Sentencia dada por Joan II de Albret, Rey de Navarra, declarando vencedor a Pedro Maza de Lizana Coronel en la justa que este sostuvo con Juan Francisco Proixida Centelles, [III] conde de Almenara y de Aversa [sic.], 1487-02-09 Pau (Francia)”. Terol i Reig, Vicent, «Unes lletres de batalla en temps del Tirant: Joan Francesc de Proixida contra don Pero Maça de Liçana». *Revista Internacional de Filologia*, núm. 34, 2003, pàg. 143-169. Bétera, Vescomte de, “Un desafío de don Pedro de Maza de Lizana señor de Mogente, con don Juan Francisco, conde de Aversa y de Almenara”, *revista de València*, València, T. II, 1881-1882, pàg. 1-13.

⁹⁸⁴VILLARROYA J., O.P., *Real Maestrazgo de Montesa. Tratado de Todos...T.I.*

⁹⁸⁵GUINOT, E.; LOPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*, Univ. València, 2011.

deveses, garrigues, muntanyes, prats, pastos, herbes, arbres, fruiters, fructífers de diversos generes”, que “allí hi ha i hi haurà”; així com sobre l'aigua: “ribes del mar, fonts, rius, estanys, llacunes, preses, i coses tancades, aigües, séquies, sènies, aigües conduïdes i retirades,...”.

Un darrer apartat regulat en la carta de donació és el regim jurisdiccional o jurídic de la població. A Almenara el senyor tenia la senyoria territorial (tota la terra és del senyor) mentre que l'exercici de la jurisdicció estava en mans dels oficials reials i del justícia de la vila⁹⁸⁶. En la venda de 1292 es detalla que el marc jurídic de l'exercici de justícia són els furs de València. Per tant, contenim el primer document escrit on s'especifica l'atorgament dels furs de la ciutat de València a Almenara. Com especifica Enric Guinot, aquest és un codi de dret civil i penal amb un caràcter de recuperació del vell dret públic de tradició romana i molt avançat per a la seua època en la defensa del dret de les persones front a l'arbitrarietat del senyor feudal. Es diu en el document dels furs que els delictes siguin jutjats i sentenciats per un justícia municipal, «que cada any sia elet en votació entre els propis veïns el dia de la festa de la Circumscipció de Jesús, per seguir el procediment foral i amb exclusió de qualsevol tipus de drets o furs»⁹⁸⁷. La concessió implica la creació d'un consell Municipal autònom elegit anualment de forma lliure per part del grup de prohoms de la vila sense intervenció del monarca o senyor⁹⁸⁸. El monarca atorga el dret de gaudir i usar els furs de València perquè allò que volia era igualar el règim jurídic de la capital a les viles valencianes. Així doncs, l'any 1248 el va atorgar a la vila de Morvedre⁹⁸⁹,

⁹⁸⁶ AComAlm, 23-13, 1292, “Carta donació al noble Francesc de Proixida”, fol.10.

⁹⁸⁷ GUINOT, E., *Carta de poblament de Morvedre 1248-1998, Primer privilegi atorgat a Morvedre pel rei Jaume I i poblament cristià*, Morvedre, Ajuntament de Sagunt. GUINOT, E.; TORRÓ, J.; MARTÍ OLTRA, J.; ALMELA COTS, J. M., *Carta de poblament de Pego, 725 anys*, Ajuntament de Pego. GUINOT, E.; RODRIGUEZ, IVARS; CERVERA, J., *Carta de poblament de Teulada*, Ajuntament de Teulada, 2003. GUINOT, E.; PASTOR, M., *Carta Puebla de Buñol, 1254*, Bunyol, 750 anys, 2004. GUINOT, E.; ALMENARA, M., *Carta de poblament de Benitatxell*, 2008.

⁹⁸⁸ GUINOT, E., *Carta pobla de Morvedre, 1248-1998, Primer privilegi atorgat a Morvedre pel rei Jaume I i poblament cristià*. Morvedre, Ajuntament de Sagunt

⁹⁸⁹ GUINOT, E., *Carta de Morvedre 1248-1998, Primer privilegi atorgat a Morvedre pel rei Jaume I poblament Cristià*. Morvedre, Ajuntament de Sagunt. HUICI MIRANDA, A., *Documents de Jaime I*, vol. II, núm. 478, València 1976, pàg. 289.

l'any 1252 a Alcúdia⁹⁹⁰, i amb el temps, el 1329 a Vila-real i Borriana⁹⁹¹, etc.

B. Algunes conseqüències de la guerra de la Unió.

La guerra de la Unió es va desenvolupar entre 1347-48, en els regnes de València i Aragó, a causa de conflictes d'interessos en la línia successòria del monarca Pere d'Aragó. Zurita descriu que el 8 de novembre de 1348 els Unionistes proveïts d'artefactes trencaren els murs del raval de Morvedre assaltaren les cases pròximes al rei: Olf de Proixida, Tomàs Vives, Pere Balaguer, Bertomeu Rubau, Guillem Çelom, Albert Dezcanós..., cremaren algunes cases i Olf de Proixida l'agafaren presoner. Robaren molts diners, joies, robes, cavalleries i bèsties entres altres coses. Tot seguit assaltaren la jueria. En una cinquantena de cases robaren o destruïren les cartes debitòries. Quan es retiraren s'emportaren uns quatre-cents hostatges per neutralitzar la reacció de la vila. Poc després els unionistes varen ser vençuts definitivament pels reialistes a Mislata⁹⁹². Manuel Civera destaca que l'assalt a la jueria en 1348 afectà seriosament unes cinquanta cases i algunes famílies les endeutà amb els creditors cristians. Els actes van provocar la dispersió dels jueus a altres viles com Vila-real, la Vall d'Uixó i als dominis senyorials. El despoblament va ser tant manifest que Pere el Cerimoniós, l'any 1352, els va atorgar quatre mesos perquè tornaren sota pena de ser castigats⁹⁹³.

Els conflictes bèl·lics junt amb les sequeres, els aiguats, la pesta negra i les plagues van provocar desastres agrícoles i empobrien les economies de les persones ocasionant l'endeutament i les cartes debitòries. A l'arxiu de la Corona d'Aragó es conserva un debitori que pertany al regnat de Pere el Cerimoniós carregat als veïns de la vila d'Almenara per part de la jueria de Morvedre. En

⁹⁹⁰GUINOT, E.; VALLES, V. J.; PASQUAL, R., *Carta de poblament de l'Acúdia (1252)*, Alcúdia 750 anys, Ajuntament Alcúdia, 2002.

⁹⁹¹COLON, G.; GARCIA, A., *Els Furs de València*, Barcelona, 1974, vol.2, pàg. 90-91. cap. IIII.

⁹⁹²ZURITA, J., *Anales de Aragón*, 8-10, Capítol XXII: "De la ida del rey al reino de Valencia y de la división que hubo entre don Lope de Luna y Juan Ximénez de Urrea, que salieron con la gente de la unión en socorro de los de la unión del reino de Valencia; y don Lope se pasó, con otros ricos hombres, al servicio del rey". pàgs. 51-54.

⁹⁹³CIVERA, M., *Morvedre Hebreu (XIII-XVI)*. Barcelona-Catarroja, 2009, pàgs. 322-324.

ell, el rei Pere el Cerimoniós escriu al justícia de Morvedre i a altres oficials i els mana induir a uns quants jueus a concedir l'aplaçament del pagament de 30.000 sous als veïns d'Almenara. El noble Proixida comentat que va ser un any de poca producció i esterilitat de fruits ocasionat per les tempestes i la pedra que provocaren una gran penúria i greus deutes a tots els veïns, fins a arribar inclús a la manca d'aliments suficients entre els veïns de la vila⁹⁹⁴, per la qual cosa no podien fer front al pagament del deute.

En Almenara es documenta a un veí jueu l'any 1461 entre les apoques del llibre de cobrament de la peita d'aquest any⁹⁹⁵. També es documenta un veí jueu en Benicalaf en el llibre de justícia de la vila d'Almenara de 1476⁹⁹⁶. Encara que, la documentació sobre la presència de jueus en la vila d'Almenara es escassa, hem trobat testimonis d'aquesta.

C- De mixt a mer imperi.

En finalitzar la guerra de la Unió, el rei va revocar els privilegis de la Unió, va castigar els culpables⁹⁹⁷ i premià els cavallers lleials. Entre els nobles del ban reialista es trobaven, Olf de Proixida (Almenara i La Llosa), Gilabert de Centelles (Nules, Xilxes) i Francesc Munyoz (Quart de les Valls). Olf de Proixida va auxiliar al monarca amb una mainada de 700 ballesters i 100 cavallers i, va ajudar econòmicament el rei amb una donació 10.000 sous i una

⁹⁹⁴ACA Cancilleria. Cartas Reales, Pedro I (IV) 2036, «De Pedro el Cerimoniós al justícia de Morvedre i altres Oficials els mana induir a varis jueus a concedir l'aplaçament del pagament de 30.000 sous als veïns de Almenara, 1442».

⁹⁹⁵AMA 006-001-C, 1461, Cobraments de la peyta de la vila d'Almenara: *Die XIII mensis decembre anno MCCCLXI los honorables En Joan de Pantido En Pere Erau jurats donaren e pagaren a Vidal Aztoni jueu abitant en la dita vila, trenta lliures de reals de Valencia a compliment dels cent per sous com la vila fa al pagater de la dita peyta; les quals lo dit Vidal Aztony confessa haver rebut des e rebut dels etc., e ço de la paga de sant Joan propassat. Presencia fou per testimonis en dit D[omingo] Arge[n]t e Alman Agi abitants en la dita vila.*

⁹⁹⁶AMA 108-10, Llibre del justícia, any 1476, fol. 15. «Frances Abril missatger fou relació que a resposta de Abram Xelliro juheu e per manament del senyor justícia fora imperat en poder d'en Bert Simó quatre avisos de senyal con ell aura donar a Johan Peixador una pena de sexanta sous [...] sue Larap e vinya de [] confessa romp la vinya». Llibre del Justicia de la Vila d'Almenara.

⁹⁹⁷ZURITA, J., *Anales de Aragón*, 8-10, Capítol XXXIII: «De la Guerra que se hizo a los de la unión del reino de Valencia; y cómo fueron vencidos. Guerra entre Burriana y la unión de Valencia». pàgs. 79-82.

altra de 7.000 sous en diverses causes⁹⁹⁸. El 26 de gener de l'any 1349 a València el rei En Pere d'Aragó, atenent que devia 17.000 sous al seu conseller Olf de Proixida⁹⁹⁹ va acordar que si en el termini de cinc anys no li tornava el deute, per efecte de pignoració li concediria el mer i mixt imperi dels llocs i castells d'Almenara i Llutxent per a ell i els seus a perpetuïtat¹⁰⁰⁰. Així, Olf de Proixida va aconseguir la jurisdicció completa d'aquests territoris. Podia exercir la completa jurisdicció sobre les persones que delinquiren dins de dits castells i termes, segons i com ho podia fer el rei. El noble a partir d'aquest moment tenia la senyoria territorial (tota la terra és del senyor) i jurisdiccional (el poder polític i judicial era particular del senyor per concessió reial). Aquest, podia decidir els càrrecs rectors de la població, jurats, justícia, etc., els quals eren de la seua estima. Fins aquest moment els veïns estaven sotmesos al justícia reial i a l'elecció lliure dels seus càrrecs oficials, com es descriu en el furs de València, però a partir de 1353 Olf de Proixida podia privatitzar la jurisdicció en el seu benefici particular. Aquestes condicions d'elecció de càrrecs públics s'expressen en les successives cartes de poblament i les ordenances municipals d'Almenara, La Llosa i de la resta de dominis senyorials de la família que anirà adquirint amb el pas del temps (és el cas de Quart de les Valls i Xilxes), junt amb la seua completa jurisdicció o mer i mixt imperi. Aquests documents pertanyen a èpoques posteriors del nostre moment d'estudi, però ens serveixen per conèixer com havien de procedir els veïns de les senyories a l'hora de fer l'elecció de càrrecs.

⁹⁹⁸HINOJOSA MONTALVO, J., *Diccionari de Historia Medieval*, T. III, 2002, València.

⁹⁹⁹AComAlm, A 21, fol.3, Per reial privilegi celebrat a València per Mathias Adrian el seu secretari escrivà, en 26 de gener de 1349.

¹⁰⁰⁰AComAlm, A21, any 1448-53 fol. 3 revers, "Copia firmada i sellada por el d[o]n Luís Vicente Royo Archivero G[enera]l, y dado en 7 de setiem[bre] 1740, sacado del libro de las jurisdicciones de los varones de las villas y lugares del reino de Valencia, n.34. Archivado en el Archivo de la Baylia G[enera]l de Valencia, va con F. y n. 3, y va otra en el instrumento del n. i. de la que libio P[e]dro Lullera y Seser, y otra dada signada y sellada por d[o]n Salvador de Prats y Matas archivero de Barcelona con nota de regist[ro] In venditionum Regs. Petri. 3 de anno 1348 ab 1353, fol. 93". ARV, Real. Reg. 496, ff. 124-132. "In officio magistri rationale, in computo 4 secundae administrationis Bernardi Olzinelles, thesaurarii regis Petri 3 de anno 1348, fol. 5, sunt in recepta 10.000s. ratione dictae impignoracionis factae per dictum regem dicto Olfo de dicta jurisdiccionem de Almenara et Luchen. M.R., llib. 329, fol. 5v". pub. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii...* núm. 198-199-200. LÓPEZ RODRÍGUEZ, C.; *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*, Univ. València, 2011.

En Almenara, el consell particular eren els encarregats d'elegir els representants a oficials. L'elecció havia de realitzar-se abans del dia de Nadal. Calia elegir tres pretendents per al càrrec de justícia, lloctinent de justícia, mostassà, i el jurats, remetre-ho al senyor comte, perquè ell deliberara i abans de principi d'any jurar els càrrecs¹⁰⁰¹. El consell particular es reunia prèvia convocatòria del missatger o corredor públic (algotzir, pregoner). El consell general estava constituït pel consell particular i tots els veïns homes, amb el fill major de cada viuda¹⁰⁰². En aquestes sessions es tractaven els nomenaments de pretendents a càrrecs municipals, oficials i, a més, de barber (metge, cirurgià), mestres organistes, apotecari, notari-escrivà, etc. Les reunions del consell es realitzaven en un primer moment, baix el cel obert, “en lo fossar y a la porta principal de la sglesia”¹⁰⁰³. La casa de la cort es documenta l'any 1481¹⁰⁰⁴, però després de la construcció d'aquest, les reunions del consell general se seguien realitzant en la plaça ja que l'espai en la casa de la Cort era insuficient per albergar-los a tots¹⁰⁰⁵.

La duració dels càrrecs era diferent segons la funció: el justícia prenia possessió i cessava en el dia de Nadal, per tant, coincidia amb l'any natural. Però els jurats, entraven i eixien el dia de Pentecosta i el seu any durava de juliol a juliol aproximadament. De manera que, els jurats actuaven mig any amb un justícia i mig any amb un altre¹⁰⁰⁶. Els Jurats cessaven deu dies abans de l'acte de possessió dels nous. Aquests quan havien de cessar en el càrrec proposaven els seus successors¹⁰⁰⁷. La terna era presentada per una comissió al

¹⁰⁰¹AComAlm, A21, L'any 1707-23, “Llibre Ordenances de la Vila d'Almenara”, fol. 91: “Que los alcaldes y regidores devian hazer la terna de oficiales antes del dia de navidad remitirlas a d[ich]o señor conde y solicitar un despacho p[ar]a tener el nombramiento antes de principio de año y ese dia jurar los nuevos nombrados en poder del Alcalde Mayor de la misma villa”.

¹⁰⁰²Rotllo 02, 1653, pàg. 230.

¹⁰⁰³DURA LÓPEZ, F., *Monografía de Almenara*, 1972, Castelló, pàg.80.

¹⁰⁰⁴AMA, 108-10, Llibre del justícia any 1481

¹⁰⁰⁵Rotllo 02, 1700, pàg. 254. Amb posterioritat, es traslladaren els actes a la Plaça del Palau o a la capella del Palau. A finals del segle XVII (1697), construïda la casa de la vila, modesta però espaiosa, ja se celebraven les sessions regularment en ella

¹⁰⁰⁶Rotllo 02, 1693, pàg. 246.

¹⁰⁰⁷La proposta d'alguns oficials era de vegades rectificada, per no haver passat el temps de tres anys que des de 1593 s'exigia per a ser novament nomenats els jurats, Rotllo 02, 1593, pàg. 190, “Por R.O. de 12 de marzo de 1593, se dispuso, que será anulada la reelección de jurados, si no media un hueco de tres años desde que ejerció el último cargo. Mando Felipe IV de Real Orden, que ningún Teniente de corregidor, Alcalde Mayor o Juez, pueda volver a ejercer cargo de la misma jurisdicción hasta que no hayan transcurrido tres años”. O perquè algú dels

senyor comte, que solia residir a València, en desembre de cada any. L'encarregat de dur el missatge era portador d'un regal per al senyor que consistia en “deu parells de gallines i sis fores de alls o en un cuixot de cansalada y huit pollastres”, etc.¹⁰⁰⁸. En la carta entregada apareixien els noms dels oficials designats perquè el senyor elegira el definitiu¹⁰⁰⁹. Una vegada, el senyor havia designat els respectius càrrecs se celebrava en la missa major conventual la solemne cerimònia del jurament, prèvia lectura de les credencials, després d'haver dit i cantat l'epístola. Moment que, es jurava¹⁰¹⁰ actuar lleialment en l'administració, amb justícia i igualtat, guardar els usos i costums, furs, lleis i privilegis, establiments i ordenances de la vila i fidelitat al senyor¹⁰¹¹.

L'elecció dels càrrecs públics per part del senyor també apareix reflectit en la carta de població de La Llosa de 1610, on s'especifica que havien

oficials, devia alguna quantitat monetària a la vila Rotllo 02, 1651, pàg. 228. “El 26 d'abril de l'any 1651 el consell General, arriba a l'acord que si algun veí devia alguna quantitat a la vila, no podria ser oficial”.

¹⁰⁰⁸Rotllo 02, 1648, pàg. 224. En aquesta carta transcrita que mostra un exemple dels tres representants per al càrrec a l'oficial de Justícia: “Carta al Conde, proponiéndole la terma para la designación de justicia de este año 1648, “Elección de Justicia de la Villa de Almenara para el año 1648. Luís Guimerà, Juan Calbo, Vicente Guimera. De los arriba elegidos mande vuestra señoría nombrar por justicia de esta villa y universidad de Almenara para el año 1648 al que más del gusto y servicio de su señoría fuere, cuya persona nuestro señor guarde muchos felices y largos años con aumentos de la casa de S.S. y le dé muy santas buenas y felices Pascuas de Navidad, estas y otras muchas en compañía de la muy noble señora Doña Hieronima Rocafull y Albornoz y en vida de los egregios Condes de Almenara nuestros señores y padres de S.S. como por estos fue sus fieles vasallos se desea. Almenara y Diciembre de 1647”.

¹⁰⁰⁹Rotllo 02, 1645, pàg. 219. Exemple de carta de contestació per part del senyor sobre la terna del càrrec de justícia de la vila d'Almenara: “He recibido la election para Justicia del año que viene ya si os nombro para dicho oficio a Bartolomé de Meto de quien fio cuidará de su oficio como lo a echo siempre en los que ha estado a su cargo días os de muy buenas Pascuas como os las deseo nuestra partida Alicante será muy breve en nuestro, señor nos de buen viage y os guarde. De Valencia a 14 de Dehembre 1645”

¹⁰¹⁰COLON G., GARCIA, A., *Furs de València*, Barcelona, 1983, pàg. 58, cap. XXVI. ¹⁰¹¹Rotllo 02, 1659, pàg. 236. També en ROIG BATALLER, TOMÁS, «Almenara en el segle XVI», *BSC*, núm. XIV, 1921, pàgs. 331-2. Exemple de l'acte de jurament per part del jurats de l'any 1659: “En lo primer de Juny de 1659 (any 1659 en 1660) dia de Pasqua del Esperit sant, en la missa major conventual, després de haver dit y cantat la guitaba (?), Martin Gomis y Tomàs Gomis, prestaren jurament a Nostre Señor Deu, per a regir y administrar lo càrrech de jurats en lo any 1659 en 1660 en la present vila de Almenara per haver estat nomenats per lo ilustre Sr. D. Lluís Pròxita y Ferrer, Comte de la present vila de Almenara hara, en virtud del qual jurament que han prestat en ma y poder de Lluís Guimera, Procurador General del dit il·lustre señor, prometeren de haverse bé y llealment en la administració de dit càrrech y de donar justícia ab igualdad y mirar per lo bé dels pobres y república, y de guardar tots los usos y costums, furs, lleys y privilegis, establiments y ordinacions de los present vila, y en tot per tot guardaran fidelitat al dit il·lustre señor”.

de realitzar-se igual que es feia en la vila d'Almenara¹⁰¹².

Aquest cas de venda de jurisdicció d'Almenara i de La Llosa al cavaller Olf de Proixida, no va ser un cas singular en l'època. La monarquia molt endeutada a conseqüència de la Guerra de la Unió i amb la recerca de qualsevol tipus d'ingressos per a preparar-se contra els futurs enfrontaments amb Castella va fer moltes vendes semblants a nobles valencians. Exemples en la zona són la venda de Xilxes del rei En Pere el 9 de maig de 1357 a En Gilabert Centelles. I el 15 de setembre de l'any 1383, la venda de Quart i Quartell a En Francesc Munyoz noble conseller i els seus successors, amb tota la jurisdicció criminal i tot el mer imperi, amb tot l'ús i l'exercici de la jurisdicció i de tots els seus aprofitaments¹⁰¹³.

Després d'aquest acord de la venda de jurisdicció d'Almenara i Llutxent a Olf de Proixida, Viciàna ens comenta que l'any 1350 el rei Pere el Cerimoniós es trobava en Almenara, territori del noble, des d'on es decidia a enviar missatgers als regnes veïns per buscar aliats per a la futura guerra de Castella abans de què esclatara. Va enviar al cavaller En Ramon de Perillós en ambaixada al rei d'Anglaterra i, a En Francesc Perillós a Tolosa amb el duc d'Anjou, per a tractar certa capitulació d'amistat confederació i lliga. Aquest últim, en tornar de Tolosa, va trobar al rei Pere el Cerimoniós en la font de La Llosa d'Almenara i va ser portador de tan bones notícies, que el va fer mercer de Roda (Catalunya) amb títol de Vescomte¹⁰¹⁴.

¹⁰¹²AComAlm, A21, any 1610, Carta de Població de La Llosa, fol. 19 anvers: "Que el dicho señor tuviese obligación de crear cada año oficiales en dicha varonia por el tiempo acostumbrado y en la forma en que se practicava en la villa de Almenara".

¹⁰¹³AComAlm, A.50, any 1383, "Derechos de la baronia de Quart del Vall de Segó, desde 1383 con un privilegio de jurisdicción sobre Quart y Quartell hasta mediados del s.XVIII". Rotllo 02, 1606, pàg. 197.

¹⁰¹⁴VICIANA M., R., *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, Valencia: en casa de Juan Navarro..., 1564, pàg. 11.

4.1.2- Almenara i La Llosa en la guerra dels dos Peres (1356-1369).

L'any 1362 el rei Pere I de Castella va ocupar la vila d'Almenara on va posar guarnició al castell. Durant el setge de Pere el Cruel per aconseguir el castell de Morvedre, el castell i viles d'Almenara, Xiva, Bunyol, Macasta, Benaguasil, Lliria i Alpuche es van rendir junt amb altres poblacions pròximes a la capital¹⁰¹⁵. Les actuacions de Pere el Cruel en el regne de València obligaren a Pere el Cerimoniós a mobilitzar les seues tropes cap a Morvedre on el rei de Castella aixeca el setge. El rei d'Aragó va eixir de Saragossa el 20 de maig, camí a Lleida, a on es va quedar fins el 28; i d'allí va anar amb les seues tropes, uns 3.000 homes a cavall i els de a peu a la vila de Sant Mateu, des d'on va seguir pel camí de la Marina cap a la vila de Nules, on va situar les seues tropes. El 12 de juny, va reptar a batalla a Pere de Castella. Des de Nules el rei d'Aragó va determinar que el seu exèrcit anara fins a la font de La Llosa. Però En Bernardo de Cabrera i altres opinaven que no convenia perquè el pas era estret i “sols podien passar per allí de dos en dos, era perillós a l'entrar i pitjor al retirar-se”. No obstant, el rei, va acordar situar-se en la Font de La Llosa i va enviar a l'infant En Ferran i al comte de Trastàmara. Les companyies de peu guanyaren la font i el pas de La Llosa. L'infant En Ferran, el comte de Trastàmara i en En Joan Ximénez d'Urrea enviaren les seues gents però, dubtaren de passar i anaren a reconèixer el terreny En Pere Carrillo i En Arnaldo de França, al veure el perill de la situació ordenaren recollir-se amb l'exèrcit cap a Borriana. De Morvedre va eixir En Martí López de Córdoba amb 2.000 genets per recórrer el terme però van refusar la batalla¹⁰¹⁶.

La situació de conflicte es va solucionar amb la signatura de la pau, efectuada per En Bernat de Cabrera a Morvedre l'any 1363. L'abat de Fécamp

¹⁰¹⁵FERRER I MALLOL, M.T., *Pere El Cerimoniós i la seua època*. Consell Superior d'Investigacions Científiques Institució Milà i Fontanals, CSIC, 1989. SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Revisió filològica de J. Bruguera, revisió històrica de M.T. Ferrer Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pàg. 354.

¹⁰¹⁶ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón*, IX, capítol XLV, pàgs. 232-233. SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 366

va proposar negociacions de pau a ambdós contendents, que les acceptaren, i arribaren a un acord el 2 de juliol de 1363¹⁰¹⁷. En el mes d'agost, acordaren que el rei de Castella entregara la vila de Morvedre i Almenara a En Martín Enríquez de La Carra, representant del rei de Navarra mentre que, el rei d'Aragó entregava Ademús i Castellfabib a En Juan Ramírez de Arellano també representant del rei de Navarra. En el cas de no respectar l'acord de pau el rei de Navarra entregaria aquestes fortaleses a la part que si l'haguera respectat¹⁰¹⁸. Pere el Cruel no va respectar l'acord signat i va reprendre les hostilitats. El mateix any 1363, va ocupar Alacant, Elx, Crevillent, Elda, Xixona, Dénia i Gandia, d'on passà novament a Morvedre i a València, que va assetjar per terra i per mar durant tres mesos¹⁰¹⁹.

Al no respectar l'acord de pau l'1 de gener de 1364, el rei d'Aragó va demanar a En Martín Enríquez, l'entrega dels castells de Morvedre i d'Almenara¹⁰²⁰. El 4 de gener del mateix any 1364, Pere el Cerimoniós comunicava al rei de Navarra que els castells de Morvedre i d'Almenara s'havien rendit al de Castella i que aquest assetjava aleshores Alacant. Per això li demanava que li ajudara urgentment¹⁰²¹. En la Plana de Castelló, uns 400 homes a cavall tenien assetjada Nules i havien tret dos brigoles de Morvedre per assetjar Vila-real¹⁰²².

El 10 d'agost de 1364, una vegada el rei d'Aragó aconseguix la plaça d'Almenara, va instal·lar allí les seues tropes per assetjar Morvedre i envia diverses cartes per dirigir i informar sobre el transcurs de la guerra. Es va

¹⁰¹⁷ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón*, IX, Caps. XLIV-XLVI, pàg. 284. SOLDEVILA, F., *Cronica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 373.

¹⁰¹⁸ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón IX*, Cap. XLV, pàg. 232. SOLDEVILA, F., *Cronica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 373.

¹⁰¹⁹FERRER MALLOL, Mª TERESA, "Corona Catalano Aragonesa i Castella, segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència", *Comtat d'Urgel Peninsula Ibèrica Reunió Científica II*, Balager 7-9 Juliol, 1997, pàgs. 94-95.

¹⁰²⁰FERRER MALLOL, Mª TERESA, "Corona Catalano Aragonesa i Castella, segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència", *CSIC*, 2002, pàg. 55-102.

¹⁰²¹ACA, C. Reg. 1192, fol. 72 r.-v. (4 de enero de 1364), pub. FERRER MALLOL, Mª T., "Entre la paz y la guerra la Corona Catalano Aragonesa y Castilla en la baja edad media, *CSIC*, 2005, pàg. 414.

¹⁰²²FERRER MALLOL, Mª T., "Corona Catalano Aragonesa i Castella, segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència", pàg. 55-102.

ordenar l'abastiment de queviures al castell d'Almenara, amb una sèrie de mesures que En Jaume Sops hauria de transmetre al mestre de Montesa i a la vila i aldees de Morella. El punt que s'havia de fortificar i abastir era el castell d'Almenara perquè era la porta de La Plana:

“És clau de la plana de Borriana e dels lochs de son Maestrat e de les universitats de la vila de Morella e de ses aldees”. Les raons que s'exposen són les següents: els castellans no podien entrar en la Plana i per tant, no arribarien als enclaus de l'ordre militar ni a Morella. Seria convenient que en esta guerra contribuïren tots els llocs així reials, com de prelats, rich hòmens, cavallers e altres que són deçà lo dit castell de Almenara fins al riu de la Cènia, ja que en el maestrat i Morella no varen tindre danys durant la guerra amb Castella. Sol·licitava que es costejaren 80 ballesters dels 100 que havia a Almenara. 40 a carreg dels llocs de les ordres militars i els altres 40 a carreg de les viles i aldees de Morella, senyalant els queviures que devien arribar al castell. Si no s'acceptava aquesta ordre del rei, exigia que dels bens i rendes dels primers se prengueren 1080 lliures barceloneses per a pagar al menys a 30 homes durant els quatre mesos següents¹⁰²³”.

El 14 de març 1365, el rei comunicava en una carta, que les seues tropes establertes en Almenara impedirien el pas a una gran rècua castellana de 5.000 atzembles, acompanyada per 2.000 homes a cavall que pretenia abastir a la vila assetjada i, esperava que es rendira per fam. En una altra carta, el rei informava a Morella:

“Que lo rey de Castella, enamich nostre, tramet a Murvedre novellament companyes de cavall e de peu en gran nombre, la

¹⁰²³SOLDEVILA, F., *Cronica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 382. ACA, Reg. 1387, fols., 106 v.-109. pub. LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media: (materiales y técnicas constructivas)* València: Biblioteca Valenciana, D.L. 2002. pàg. 136-37.

major part de les quals companyes són moros que el rey de Granada li ha trameses en sa ajuda¹⁰²⁴”.

En la carta demanava ajuda ja que, Almenara es convertia en la frontera de les terres del Nord “com lo castell de Almenara sia frontera fort prop l'enemich”, s'ordena que se situen 100 ballesters en el castell d'Almenara i indicava l'itinerari per a avituallar-los:

“Qui sien portades per terra tro a Burriana o les compren en Burriana, e de Burriana vagen per mar tro al estanyol, e del estanyol tro al Puig del Cit qui es endret del dit castell. E d'aquí los dits ballesters ab les altres companyes qui són en lo dit castell metesen les dites viandes, car salvament o porà fet¹⁰²⁵”.

Entre el 8 d'abril i el 5 de maig 1365 el rei Pere el Cerimoniós estaria en Almenara ja que hi ha diversos documents que signa que així ho testifiquen. Com les cartes al seu cosí el comte de Dènia¹⁰²⁶, la carta de capitulació amb els musulmans del castell de Castre i Fondenguilla, carta per als alamins de l'aljama d'Eslida, etc.¹⁰²⁷.

¹⁰²⁴SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*, pàg. 387. ACA, Reg. 1387, fols. 109 v-110. pub. LÓPEZ ÉLUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media: (materiales y técnicas constructivas)*, pàg.136-37.

¹⁰²⁵SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*, pàg. 387. ACA Reg. 1387, fol. 107 pub. López Elum, Pedro, *Los castillos valencianos en la edad media: (materiales y técnicas constructivas)*, pàg.136-37.

¹⁰²⁶ACA, C. Reg. 1210, fol. 84v. (26 d'abril de 1365) “Carta al seu cosí el comte de Dènia”. ACA Real Patrimoni, Maestre Racional, Volums, Serie General, 2433, any 1365. Codi de Referència: ES.08019. ACA, 4.1.3.39.2, Fortificacions del Castell i Vila de Morvedre (Sagunt), 1365.

¹⁰²⁷FERRER MALLOL, Mª T., *La frontera amb l'islam en segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. CSIC, 1988, pàg. 323 i continues: “(...)estan el cerimoniós en Almenara va signar el 8 d'abril de l'any 1365, capitulacions del rei Pere el Cerimoniós amb els moros del castell de Castre i de la Fondenguilla, perquè tornaren a la seua obediència després d'un període d'ocupació castellana. També, el 22 d'abril de 1365, a Almenara, Pere el Cerimoniós va encomanar a Andreu Guillem escrivà, administrador de les escoltes del Regne de València della Xuquer, el procés contra dos sarraïns *col·lerats* que capturar un dels seus homes, quan s'adreçava al seu lloc de talaia al *coll de llauto*, i foren sorpresos quan el portaven pres. Ara es troben empresonats a Llutxent. Altre exemple és: La carta donada en Almenara, el 5 de maig 1365, carta enviada: «als alamin veillos e aljama de los moros de Eslida...etc.».

El 1365, després d'un llarg setge, Pere el Cerimoniós va conquerir Morvedre. Les tropes eixiren d'Almenara i es desplaçaren finalment de la zona. Zurita ens informa que durant sis mesos de setge els cercats famolencs i sense esperança que anaren a ajudar-los es rendiren. El prior de Sant Joan i En Pedro Manrique adelantat major de Castella i, altres cavallers i gent de guerra que allí hi havia que eren fins sis-cents homes d'armes amb moltes companyies de soldats vells i ballesters, eixiren armats i a peu, i entregaren la vila al rei d'Aragó que va entrar en ella, el 14 de setembre¹⁰²⁸. Com descriu Mª Teresa Ferrer Mallol, el tomb favorable de la guerra per a Pere el Cerimoniós amb la recuperació de València, Morvedre, Sogorb i altres places valencianes, es va afirmar amb l'entrada en lluita de les companyies Blanques de Bertrand du Guesclin, tropes mercenàries contractades a França, pagades per aquest país, el Papa i el rei Pere, que envaïren Castella juntament amb les tropes d'Enric de Trastàmara i les catalanoaragoneses del comte de Dénia. Provocaren la retirada de Pere el Cruel de les seues posicions a Aragó i el País Valencià, per tal de defensar Castella¹⁰²⁹.

4.1.3- De vila d'Almenara a comtat d'Almenara.

Durant el segle XIV, els Trastàmara van crear quatre comtats: Almenara, Oliva, Cocentaina i Albaida, dos marquesats: Dénia i Elx i un ducat Sogorb, concedit a llinatges que es caracteritzaven per la seua fidelitat a la dinastia. Aquestes famílies, entre elles es trobava Proixida, van constituir l'alta noblesa valenciana que es van aliar entre si, amb diversos casaments, tal i com podem observar amb el llinatge dels Proixida¹⁰³⁰.

Els nobles Proixida participaren activament en la remodelació i creixement de la vila d'Almenara, sobretot a partir del segle XV, al finalitzar el

¹⁰²⁸SOLDEVILA, F., *Cronica de Pere III el Cerimonios*, pàg. 389. ZURITA, J., *Anales de Aragón*, IX, capítol LXI, pàg. 269.

¹⁰²⁹FERRER MALLOL, Mª T., "Corona Catalano Aragonesa i Castella Segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència", pàgs. 94-95.

¹⁰³⁰HINOJOSA MONTALVO, J., *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia* (D.L. 2002).vol.3, pàg.480.

període de guerres. Intervingueren en el disseny de la seua trama ortogonal, la construcció d'una nova església, les places públiques, la remodelació del palau senyorial i la construcció de l'hospital de la vila, edificis construïts a partir de donatius de la família i la inversió de censos, rendes i impostos. A més, aconseguiren el privilegi reial de concessió d'una fira a la vila d'Almenara i la construcció de molins de trapig per a introduir-se en el mercat del sucre. Encara que, el desenvolupament econòmic de la vila estava majoritàriament basat en l'agricultura i la ramaderia, aquests canvis provocaren una major diversificació de la realitat socioeconòmica, i augmentaren el número de veïns que es dedicaven al sector secundari i terciari, el desenvolupament en la producció, revitalització del comerç, l'atracció de nous habitants i recuperació de períodes anteriors.

A conseqüència de la política de recuperació reial, el 20 de juny de 1436 la reina va enviar una carta des de Càpua a En Juan de Proixida amb la possibilitat de redimir o concedir la jurisdicció d'Almenara i Llutxent¹⁰³¹. El 8 de gener de 1437, el rei Alfons va renunciar al seu dret de redimir la jurisdicció d'aquestes baronies, en favor d'En Juan de Proixida conseller i camarlenc seu i els seus successors, pels seus serveis¹⁰³². I va confirmar la venda de la jurisdicció civil i criminal sobre Almenara i Llutxent¹⁰³³. L'11 de setembre de

¹⁰³¹ AComAlm, A21, fol. 7: “Por su real carta dada a Capua del Regne de Napols el 20 de juny de 1436 anticipo la firma, sello, autorizado, y decreto en cierto traslado autentico no cerrado, pero debia concluirle Guillermo Bernardo Çabrugada su secretario, y prothonotario continente en si la remision y concesion que su esposo entendia hazer a Juan de Pròxita cavallero sobre de la venta de carta de redimir la jurisdicción de Almenara y Luchente. Docum[ento] sacado de su registro intitulado Diversor. Locum. TT I. regina Maria de anno 1436 ad 1438 fol. 17 . va con F y n. J ”. LÓPEZ RODRÍGUES, C., *Liber Patrimonii Regii Valentiae*, 2006, Univ. de València: 1436- apartat. 202. 14. in diversorum 7 reginae Mariae, locumtenentis Generalis Regis Alfonsi 4, signato cum B, fol. 17, *Est decretum per dictam reginam positum 15 novembris 1436 in copia donationis factae per regem Alfonsum Joanni de Pròxida de jure luendi jurisdictionem de Almenara et de Luchent, quan tenebat certo modo impignoratam. Reg. 3.130, fol.17v*

¹⁰³² AComAlm, A21, fols. 7-8: “La mag[esta]d. de dicho rey don Alfonso por su real privilegio despachado en su ciudad de castro al mar de Estabia en 8 de enero de 1437 concedio, dono, remitio y renuncio en favor del noble consejero y camarlengo suyo Juan de Proxita el d[e]re[cho] de redimir que a su magestad le quedava, la carta de gracia de la jurisdicción suprema, alta i baja, mero i mixto imperio de esta villa de Almenara, y de la baronia de Luchente, queriendo que perpetuamente residiese en el dicho Juan, y sus sucesores, o en el que ellos quisiesen, por satisfacer sus magestad los grandes servicios que el dicho le tenia hechos. Docum[ento] sacada de libro de las jurisdicciones de los varones de las villas y lugares de este reino n.33 va con F. y n. d.”.

¹⁰³³ ARV, Real. Reg. 495, fols. 163-165, In Itinerum regis Alfonsi 4, de annis 1436, 37, fol.145: *Facta narratione impignoracionis factae praedecesso ribus Joannis de Proxida de jurisdictione*

l'any 1430, En Juan de Proixida va cedir els llocs d'Almenara i La Llosa al seu fill En Nicolás. Uns mesos després, el 5 de febrer de 1431, li va atorgar els llocs de Llutxent i Alcozer¹⁰³⁴. En Nicolás de Proixida es va casar amb Na Leonor, filla d'En Pere de Centelles i Na Beatriz Boyl, abans anomenada Andreeva de Castellet, el 27 juliol de 1444 a València. Amb el matrimoni s'atorgaren les donacions següents: els castells i llocs d'Almenara, amb el lloc de La Llosa i de Llutxent amb tots els seus drets i pertinències que contenien els llocs de Quatretonda, Pinet, Oseta i Benicolet, del lloc d'Alcozer i Gavarda i la casa que posseïa a la ciutat de València, pròxima a la parròquia de sant Bartomeu amb totes les seues jurisdiccions i vincles¹⁰³⁵. Amb aquest matrimoni, el fill successor, va rebre la baronia de Xilxes dels Centelles, intitulant-se baró de Xilxes. Possiblement va ser a partir del vincle matrimonial amb la família de Centelles senyors del comtat d'Oliva quan a Almenara i La Llosa es va començar a cultivar sucre per a la seua comercialització¹⁰³⁶. A més, l'any 1455, el rei va atorgar un privilegi reial de fira a Almenara en pagament pel servei de llances¹⁰³⁷. Per diversos serveis a la corona i com a destacat militar en les guerres italianes, En Juan de Proixida i Centelles va rebre el títol de Comte d'Almenara¹⁰³⁸. Aquest va morir el 1449 i el títol del comtat va

*civili et criminali cum mero et misto imperio, et gladii potestateplanissima in locis de Almenara et Luchen, pretio 17.000 s. regalium Valencie, rex Alfonsus remittit jus luendi et concedit quod nullo unquam tempore lui seu redimi ab illo seu successoribus. 8 januarii 1437. reg 2.763, ff. 145v- 147. pub. López Rodríguez, C., *Nobleza y poder político en el Reino de València: 1416-1446*, 2005, pàg. 70.*

¹⁰³⁴AComAlm, A21, fol. 7.

¹⁰³⁵AComAlm, A21, fol. 8, 27 de juliol de l'any 1444, València, 253, núm. 02: "Capitulos formados entre mossen Juan de Proxida caballero, Nicolas Proxida su hijo, de una parte y Pedro de Centelles, Beatriz Boyl Olim. Andrea de Castellet y su hija noble Eleonor Centelles de otra".

¹⁰³⁶La primera plantació de canya de sucre a la safor va ser a Oliva el 1411 per la companyia de comerciants valencians Francesc Pons i Francesc Vidal. Quan es va establir En Bernat de Centelles va mostrar un gran interès pel sucre i va autoritzar la construcció d'un trapig. pub. NUÑEZ VIDAL, F., *La Herència àrabe en la agricultura y bienestar de Occidente*, Univ. Politècnica de València, 2002, pàg. 145.

¹⁰³⁷AComAlm, A25, any 1455, "Privilegi Reial de concessió de fira a Almenara".

¹⁰³⁸ Aquesta informació s'extrau segons dades de l'arxiu del comte, no obstant crea algunes controvèrsies entre diferents historiadors la data d'atorgament del títol. SANTARUFINA, R., «La casa de Almenara a través de la historia, siglo XIII-XVIII», Tesi doctoral Univ. València, 2018, pàg. 108. FRANCO SILVA, A., «La herencia patrimonial del gran Cardenal de España D. Pedro González de Mendoza». Historia. Instituciones. Documentos, 1982, núm. 9, pàgs. 453- 490, cita en pàg. 469. FRANCO SILVA, A., *La fortuna y el poder: estudios sobre las bases económicas de la aristocracia castellana: S. XIV-XV*. Universidad de Cádiz, 1996, pàg. 327. BELENGUER CEBRIÀ, E., *Cortes del reinado de Fernando el Católico*. València, Univ. de València,

passar a En Nicolàs II de Proixida i Calatayud, II comte d'Almenara que l'any 1447, va adquirir el títol de comte d'Aversa a Nàpols¹⁰³⁹. Aquests títols passaren al fill d'En Nicolàs Proixida i Na Leonor Centelles En Juan Francisco de Proixida i Centelles que es va intitular baró de Xilxes, III comte d'Almenara i II comte d'Aversa. Aquest va contraure matrimoni amb la senyora Na Beatriz Vives de Boyl, filla dels senyors de Bétera. Del matrimoni, el fill successor va ser En Gaspar Proixida que va adquirir els comtats i baronies. Després de l'anul·lació del casament amb Na Lucrècia de Borja (filla del Papa Alexandre VI)¹⁰⁴⁰ (fig.148), es va casar amb Na Catalina del Milà, el 30 de maig de 1494¹⁰⁴¹. Amb el casament, li atorgaren la vila, castell i llocs del comtat d'Almenara, lloc de La Llosa, de Xilxes i de Quart, amb tots els drets, a excepció de 1.556 sous de censos que l'anomenat comte devia a diferents creditors, i amb tota la jurisdicció, censos, rendes i l'ingeni de fabricar sucre que hi havia a la vila d'Almenara¹⁰⁴². En Gaspar es va arruïnar uns anys més tard per deutes. La seua esposa, li va demanar la seua dot de 22.500 lliures. El 2 d'abril de 1506, En Gaspar va entregar Almenara i la resta de les seues viles per a la dot, però amb l'obligació de pagar 11.200 lliures per certs censals imposats sobre a aquests llocs¹⁰⁴³. El successor d'En Gaspar, va ser En Fernando de Proixida, que es va casar en primeres núpcies amb Na Àngela Milà d'Aragó el 1514, filla del comte d'Albaida En Jaume del Milà, i en segones núpcies amb la il·lustríssima Na Juana d'Aragó, filla del rei i consort

Departament de Història Moderna, 1972, pàg. 59. CARUANA Y REIG, J., Barón de San Petrillo, *Los Proxita y el estado de Almenara*, Valencia 1932, Imprenta Hijo de F. Vives Mora, pàg. 29.

¹⁰³⁹AComAlm, A21, fol. 69, any 1741. "Antigüedad de título de conde de Almenara". AHN, ES.45168.SNAHN/42. Arxiu de la Família Ferrer, Senyors de Sot, 1593-06-11/ 1641-03-13 "El títol del comte d'Almenara".

¹⁰⁴⁰Arxiu del Patriarca, signatura: 26.640, any 1494: "Gaspar de Pròxida fill de Joan Francesc Pròxida s'acorda la boda amb Lucrecia de Borja". Protocolo de Francisco Menor núm. (2065), Arxiu del Patriarca. 41, "Los capítulos matrimoniales entre Gaspar de Pròxida y Lucrecia Borja, así como el reconocimiento como señora de los lugares de Almenara, Losa, Chilches, en favor de Lucrecia, caso de aceptar y contraer matrimonio con Gaspar de Pròxida, heredero de aquellos lugares".

¹⁰⁴¹AComAlm, A21, fol.10, 1494-05-30 València, 254, núm. 03, "Copia de la escritura de constituciones matrimoniales entre d[o]n Gaspar de Proxita y Catalina del Mila ante Vicente Ambrosio Dartes, en 30 mayo de 1494".

¹⁰⁴²AComAlm, A21, fol. 9.

¹⁰⁴³AHN, Osuna, Leg. 1.913, núm. 11. En 1507 el comtat d'Almenara s'estimava en unes 33.200 lliures. pub. FRANCO SILVA, A., "La herencia patrimonial del gran cardenal de España don Pedro Gonzalez de Mendoza", U.S. *Revista Història*, núm. 9, art. 10, pàg. 453.

en primeres núpces de l'il·lustre conestable de Castella¹⁰⁴⁴.

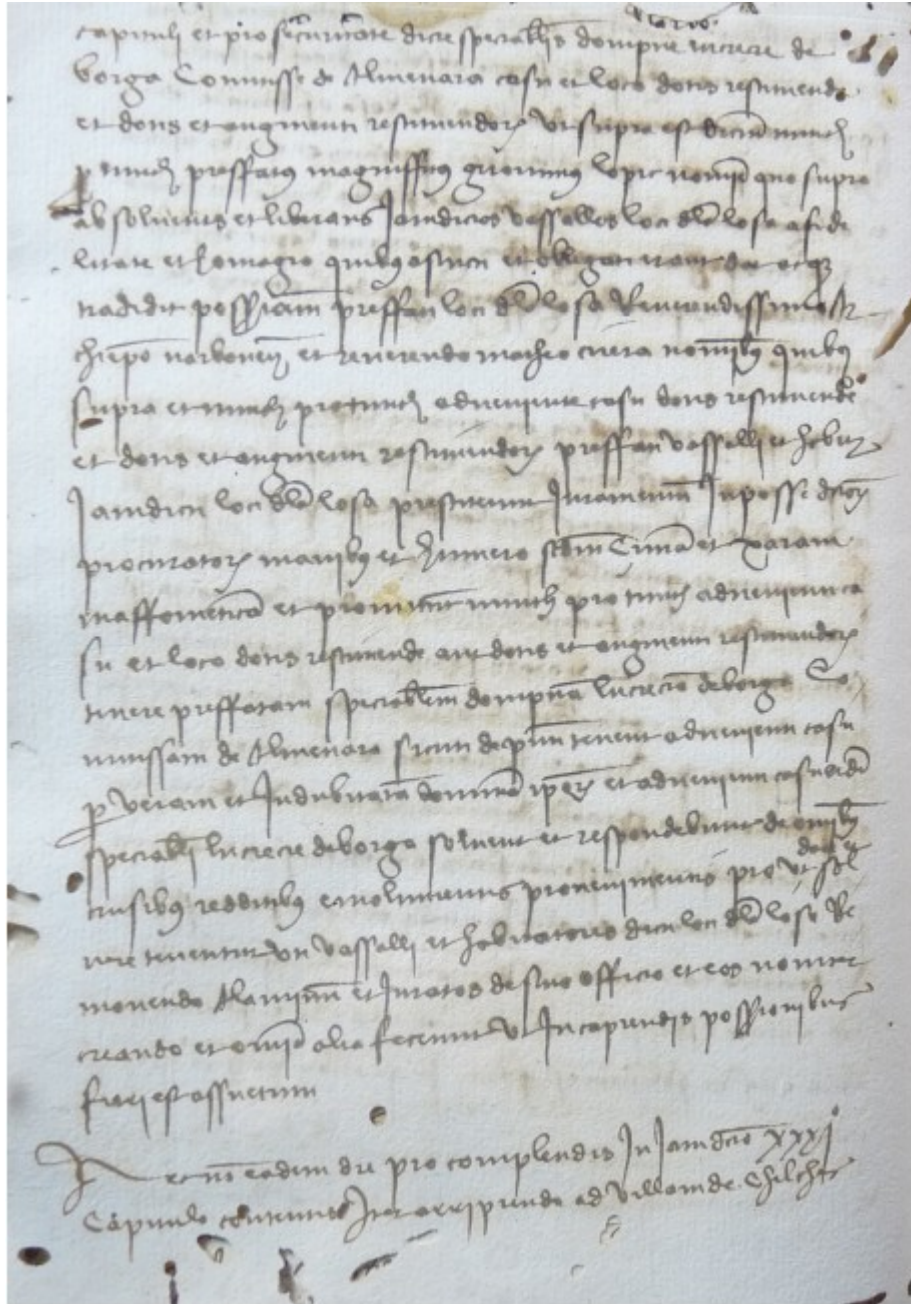

Figura 148. Lucrècia de Borja comtessa d'Almenara. Contracte matrimonial amb En Gaspar de Proixida.

¹⁰⁴⁴ AComAlm, A21, fol.10.

4.1.4- La fira en Almenara 1445.

L'any 1445 el rei atorga un privilegi al noble Proixida per establir una fira en Almenara en pagament de servei de llances¹⁰⁴⁵. Amb el privilegi, Almenara va cobrar importància com a vila cap del senyoriu, i va formar part de l'entramat jeràrquic de viles pròximes que organitzaven fira. Les fires tenien una durada de 3 a 6 setmanes i formaven un cicle ininterromput d'encontres comercials omplint tot el calendari de l'any. Les fires van permetre un important desenvolupament de les manufactures locals. Cada vila es va centrar en un tipus de producció artesanal (tèxtil, cuir, vidre, ceràmica, sucre, confitures...). La venda i l'elaboració d'aquestes produccions es trobaven en conjugació amb el tràfic marítim i els carregadors, i la vertebració de les rutes terrestres. S'establiren relacions entre zones productores de matèria prima i zones productores de manufactures, augmentaren les relacions entre productors i consumidors tant a nivell local, com comarcal i internacional. Viles com Almenara es convertiren en punt focal i lloc d'atracció de persones amb perspectives de promoció socioeconòmica que decidiren vindre a treballar i viure.

La celebració de les fires constituïa una font substancial d'ingressos per al noble i l'autoritat municipal. Els comerciants havien de pagar les rendes, tributs, drets, peatges, duanes, etc. per vendre en el terme¹⁰⁴⁶. A més aquests havien de cercar un allotjament, omplien els mesons, hostatges, llogaven cases. El noble comptava amb un privilegi reial atorgat el 15 de març de 1436, de llicència per poder posar cises durant un temps de 10 anys sobre la carn, el vi, el pa i altres vitualles que es vengueren en Almenara. La cisa podia ser aplicada als habitants o als estrangers en les vendes realitzades en el terme¹⁰⁴⁷. Aquest privilegi va estar en vigor durant la celebració de la fira el 1445 i 1446.

¹⁰⁴⁵AComAlm, A25, any 1445 Establiment de Fira en Almenara.

¹⁰⁴⁶AComAlm, 23-13, any 1292, "*Carta donació d'Almenara a Francesc de Pròxida*".

¹⁰⁴⁷AComAlm, 23-14, any 1436, "Privilegi Reial per imposició sises en els productes venguts a Almenara". (...) *Thenore prasentis concedimus et luentiam ac facultatan plenariam elargemuz vobis quod livere et impune possitis imponere statuere et ordinare si et pro ut vobis videoitur impositiones suie cissas in pane vino carnibus et aliis victualibus et rebus que in predicto loco et euis termino vendentur et alias contrahentur tam per orum habitatores quam extraneos in eodem loco quomodo libet declinantes et hoc per tempus decem annos (...).*

En les fires els artesans col·locaren llocs de venda de tot tipus de productes: pa i dolços, orfebreria, couro, ceràmica, teles, cera, pells, espart, fil, vidres, joies o sabó. També d'espècies, productes medicinals com àloes, sucre...; la sal, perfums i aromes: encens, almesc...; productes frescos: com fruita, carn i peix, o condimentats, fruits secs o confitats, vi, cereals. Així com animals: falcons i ramat sobretot oví, etc.

En els furs es dictaven les ordenances sobre els procediments a seguir per al manteniment d'aquests punts de venda: es reglamentava que aquell que trencara la taula de venda d'algun obrador hauria de refer el dany i perdre el puny. En un altre capítol s'estableixen mesures menys dures, si la taula es trenca de nit havia de pagar vint morabatins, si era de dia deu i refer el dany¹⁰⁴⁸. Les ordenances per regular les vendes de les tendes, taules a mercat i fires a la vila d'Almenara es documenten en els llibres d'ordenances municipals de la vila. El llibre d'ordenances que es conserva de la vila d'Almenara és del segle XVIII, i fragments sols dels segles XVI i XVII. En aquests es troben alguns capítols per regular les vendes. S'explica que, els oficials de la vila, controlaven i regien el bon funcionament de les tendes i productes. Aquesta faena la realitzaven el justícia major, els jurats i el mostassaf que s'encarregava de controlar, a través de visites oficials el bon estat dels productes, els pesos dels establiments i la llicència de venda¹⁰⁴⁹. Havien de preocupar-se que la vila estiguera abastida de tot allò necessari, que els productes foren de bona qualitat i els preus proporcionats i justos¹⁰⁵⁰. Havien de tenir un llibre de penes de

¹⁰⁴⁸COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, vol.3, pàg. 270.

¹⁰⁴⁹Rotllo 02, any 1600, pàg. 193. L'any 1600 el mesurador, embassador o pesador, cobrava 5 lliures, 15 sous. El servei s'arrendava, ja que, en aquest segle es subhastaven les peses i mesures. Mentre que, en les ordenances dels anys 1707-21 la feina de mostassaf l'havien de realitzar els regidors de la vila (jurats), per ordre, tres mesos cadascú. AComAlm, A21, "Llibre d'ordenances de la vila", 1707-21, fol. 102: "Que el oficio de amotasen y fiel medidor le exerciesen los regidores por turno, comensando el primer regidor a servirle por tiempo de 3 meses y assi los demas regidores por su orden".

¹⁰⁵⁰AComAlm, A21, "Llibre d'ordenances de la vila", 1707-21, fols. 96-97: "Que los regidores deviesen quidar de la vila estuviese abastecida de todo lo necesario y de los abastos fueren de buena calidad y de que los precios fueron propocionados atendidas las circunstancias de los tiempos y conforme la abundancia o carestia de ellos; siendo de su cuenta poner el precio y dar el aranzel de los que se vendieren en la tienda".

cambra per anotar les faltes i un llibre de preus¹⁰⁵¹. El control dels productes fregos sobre tot de la carn, era de primera importància amb penes greus i multes per vendre productes en mal estat¹⁰⁵². Drets sobre l'ús de peses i mesures per a evitar frau¹⁰⁵³. Aquestes havien de ser de ferro i com les de la ciutat de València¹⁰⁵⁴, i examinar-les freqüentment¹⁰⁵⁵. Drets sobre la inspecció de la producció: Imposava la multa de cinc sous al que venia i no cridava abans al mostassaf. Però, si era requerit i no acudia, el venedor quedava exempt de la pena i de l'impost¹⁰⁵⁶. Sols era reglamentari el concurs del pesador quan la venda de garrofes excedia de quatre arroves. No podia el mesurador cobrar més drets que els següents: “Una mealla por arroba de algarrobas, barchilla de grano, o cantaro de vino o aguardiente, por cada arroba de aceite, dos dineros¹⁰⁵⁷”, i als forasters: “una lliura en espècia de l'arròs, l'altra en espècia, de l'oli l'altra, del peix abadejo i tonyina sent d'una lliura i si fora menys d'una arrova a proporció, de les sardines una dotzena, de vi mitja quarta, del sucre

¹⁰⁵¹ AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila” 1707-21: “Que los alcaldes y amotasen deviesen tener cada uno un libro de penas (pesas) de camara donde notasen las que se hallavan y devian executarse: y los d[ic]hos alcaldes deviesen tener libro de justiprecios, donde continuasen los que hiziesen los veledores y justipreciadores de la misma villa”.

¹⁰⁵² AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila”, 1707-21, fols.109-110: “Que en la carniceria no pudiera entrar ni conservarse carne morticina, baxo pena del que el cortante el dueño de ella, y qualquiera cumpliese por la primera vez deviera pagar cada uno 3 libras, por la 2º 6 libras y por la 3ª 12 libras y otras al arbitrio y las esen excutar los alcaldes y regidores”.

¹⁰⁵³ AComAlm, A21, “Llibre ordenances de la vila”, 1707-21, fol. 101: “Que el dicho medidor deviese acudir a los sitios donde se vendiesen los abastos, como era la carniceria, tienda, taberna, meson, panaderia, y plaza de la villa, cuydado en velar no se vendiesen cosas de mala calidad ni en otra forma perjudiciales al bien publico y en repesar, y remedir lo que se vendiese para escusar fraudes en el peso, y medida, y hallados estos imponer y executar la pena, y cuya 3ª parte podia quedarse, se las otras dos la una p[ar]a la señoria y la 3ª parte el daisador si le huviese, y si no para el comun de la villa”. Fols. 106-7: “Que los alcaldes y regidores devieran arrendar por justos precios los propios y arvitrios, a saber el abasto de la carne y d[e]r[ech]o de cortarla, el hervage, el rediezmo, pero siempre precediendo acuerdo del ayuntamiento, subasto y en publica almoneda deviera hazerse el remate en el mayor partes y de uno, y otro deviese dar feé el escribano, y aquel en quien se rematase deviera costear una copia y entregarla a la villa, y esta custodiarla dentro del archivo, deviendo formar de ellas uno o mas libros, con apercibimiento segun huviese lugar en d[e]r[ech]o”.

¹⁰⁵⁴ AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila”, 1707-21, fol. 103: “Que los padrones devieran renovarse, y reformarse poniendoles de buena condicion con los pesos y medidas del anotasen de Valencia, y las que faltasen tocantes a taberna y meson, devian tenerlas d[i]cho anotasen y por lo que miravan a las piezas, de los pesos devieran formarse de hyerro, y no de piedra y para escusar fraudes”.

¹⁰⁵⁵ Arxiu del Comte d'Almenara, A21, “Llibre d'ordenances de la Vila”, 1707-21, fol. 103: “Que el que sirviese este oficio en el ingreso y progreso deviera examinar los pesos de carniceria y tienda y medidas de esta y de la taberna, y de sus visitas deviera constar por 3 veces a lo menos, y el mismo diere feé de ello”.

¹⁰⁵⁶ Rotllo 02, 1647, pàg. 222.

¹⁰⁵⁷ Rotllo 02, 1647, pàg. 222.

mitja lliura, del pebre dos diners per lliura, de la canella i claus un diners per unça: i aquesta per tot dret de postura i pes¹⁰⁵⁸”.

També, hi havien funcionaris encarregats de què els visitants, mercaders i mercaderies arribaren als llocs d'encontre adequadament¹⁰⁵⁹. L'oficial de justícia era l'encarregat de les guiades o assegurades pels camins. S'exceptuaven d'aquest guiatge totes aquelles persones que hagueren comés crim, injúria o ofensa¹⁰⁶⁰. El camí reial que passava per Almenara estava prou transitat i era una zona on s'amagaven lladres i bandolers. El 12 de gener de 1496, el rei Ferran el Catòlic va ordenar que el camí reial entre Almenara i Sagunt es desviara per Benicalaf i no per Albacet (Albasset¹⁰⁶¹) ja que aquesta alqueria estava despoblada i es produïen freqüents robatoris. Els municipis de Sagunt, Almenara i Benicalaf, havien de mantenir en bon estat el camí per a permetre el trànsit, baix la pena de 500 florins d'or¹⁰⁶². Encara i tot, els saquejos en aquesta zona del camí reial continuaren durant el 1500¹⁰⁶³, època en què es documenten diferents robatoris en aquest tram del camí reial. Aquestes preocupacions es reflecteixen en el llibre d'ordenances municipals, on s'especifica que els oficials havien de rondar el terme dia i nit, per a excusar delictes, baralles i castigar als delinqüents¹⁰⁶⁴. Havien de rondar i visitar els termes del comtat al menys, dos vegades a l'any perquè els pobles veïns no entraren en els camins, veredes i erms¹⁰⁶⁵. A més, guardar el terme per a evitar

¹⁰⁵⁸AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila d'Almenara” 1707-21, fol. 102. ABAD MARTÍNEZ, F. J., “La feria de la Adrada una tradición ganadera y cultural”, *Boletín de la Sociedad de estudios del Valle de Tietar*, núm. 7, 2008.

¹⁰⁵⁹Com s'estableix en els furs “mercaders que venen a les fires, han de ser salvos y segurs en tots casos, excepto en los maleficios que faran en les fires».

¹⁰⁶⁰SECALL GÜELL, G., “Els Joglars, Els Jocs i les fires del Valls Medieval (Segles XIV i XV)”. *Quaderns de Vilaniu*, núm. 2, 1982.

¹⁰⁶¹Albacet antiga alqueria situada en la Vall de Segó, sobre l'actual línia del ferrocarril en la partida nomenada Albacet.

¹⁰⁶²ARV, Real 310, Diversorum, fol. 28 r.

¹⁰⁶³FURIÓ, A., “Bandolerisme i Banositat” pub. *Història del País Valencià*, 2001, pàg. 295.

¹⁰⁶⁴AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila”, 1707-1721, fol. 45: “Que los alcaldes y regidores del Ayuntamiento deviesen rondar día y noxe por dentro y fuera de ella, y su termino para excusar delitos, y pendencies y castigar a los delinquentes, y para ello llevar vara alta con su insignia”.

¹⁰⁶⁵AComAlm, A21, “Llibre d'Ordenances de la Vila d'Almenara”, any 1707-1721, fols. 99-100: “Que los mismos (Alcaldes y regidores) deviesen rondar y visitar los terminos de la misma a lo menos dos vezes al año para los pueblos circunvecinos no se entrasen en los caminos, veredas y baldios: y no haciendolo, se les apercibe con la que aya lugar en

els robatoris, amb poder per acusar al malfactor i executar la pena corresponent¹⁰⁶⁶.

Com era perillós viatjar portant grans quantitats de diners, en les fires comencen a desenvolupar-se les taules de canvi, on es transferien de mà en mà cèdules de paper, reconeixement de pagaments, girs i lletres de canvi, gran part de les transaccions es feien a crèdit¹⁰⁶⁷. Per als intercanvis de monedes foranies i conèixer el seu valor real s'utilitzaven balances que permetien verificar el pes de les monedes. Els deutes, es comptabilitzaven o registraven en les talles. Una espècie de vares amb entalladures que representaven la suma, signades per les parts actants. Quan el deute estava saldat, el comerciant havia de verificar que la talla fora carregada en el compte. Les talles funcionaven com a xecs que eren tornats al tresor una volta el deute estava saldat. El préstec amb interès era una activitat comú monopolitzada pels jueus, ja que no estaven sotmesos a les normes eclesiàstiques que condemnaven la usura¹⁰⁶⁸.

Una vegada acabaven els negocis es realitzaven tot tipus d'espectacles públics: acròbates, joglars i trobadors, poesia, danses i teatre..; les funcions es realitzarien primer en l'església, i després en les places...També es realitzaven jocs, en segle XV, sant Vicent Ferrer, acceptava com a jocs tolerats: el palet, la pilota, el dard i la ballesta¹⁰⁶⁹. Alguns jocs estaven prohibits com eren els jocs de cartes i pilota, si no es feien en cobert o alguns dies determinats. Així es replega repetidament en els diversos llibres d'ordenances municipals dels que

d[e]r[ech]o”.

¹⁰⁶⁶AComAlm, A21, “Llibre d'Ordenances de la Vila d'Almenara”, any 1707-1721, fol. 100: “Que en cada princió de año deviese los mismos nombrar juramentos guardar que rondasen el termino para evitar los hurtos, y a los que hallasen pudiesen acusar, y adverarlo con juramento para que se le executase la pena”.

¹⁰⁶⁷COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, vol.3, pàg. 271. “Taules de cambi qui voldra tenir deu donar seguretat y fermança”.

¹⁰⁶⁸CUELLAR, M^aC.; PARRA, C., “Las ferias medievales, origen de documentos de comercio” Universitat de València. REAL, E.; JIMÉNEZ, D.; PUJANTE, D. Y CORTIJO, A. (eds.), *Écrire, traduire et représenter la fête*, Universitat de València, 2001, pàgs. 103-117.

¹⁰⁶⁹SECALL I GÜELL, G., “Els Joglars, els Jocs i les fires del Valls Medieval. (segles XIV I XV)”. *Quaderns de Vilaniu*, 1982, núm. 2.

tenim constància¹⁰⁷⁰ i en els furs¹⁰⁷¹. Tots aquests actes, atreïen a un gran nombre de visitants que s'engalanava i embellia per donar la benvinguda. Es documenta com Na Leonor de Centelles va fer algunes renovacions en el recinte urbà. Com queda constància en la seua dotació el 1482 amb l'entrega de 60.000 sous valencians per les millores que havia fet en algunes obres del lloc d'Almenara i a més 15.000 florins d'or (165.000 sous) per la seua dot¹⁰⁷².

Encara que, les transaccions comercials no foren comparables a les realitzades en fires de ciutats importants, la vila d'Almenara va veure com s'enriquien les seues festes i augmentava l'afluència de públic de manera que, els mercaderes aconseguïen mantindre els seus negocis artesanals i els agricultors i ramaders podien vendre els seus excedents.

¹⁰⁷⁰Rotllo 02, any 1600, pàg. 190. En la vila es documenta l'any 1600 les Lleis de jocs cartes i pilota, on es cita la prohibició de jugar a cartes i de veure vi, dins del terme del comtat, o acollir en casa dones mundanes, baix la pena de 60 sous “De aquell, que ningu no sia gossat de jugar ninguna manera de jochs de cartes ni o vega vi dins del terme del present condat ni menys acullga en sa casa ninguna dona mundana, sots pena de 60 sous y guardes que guardar sia.= Bonet notari scriva”. Rotllo 02, any 1610, pàg. 200. L'any 1610 es documenta una Crida del joc de cartes, on es prohibeix jugar a cartes o altres jocs en cobert, havia de fer-se públicament en la plaça, en els dies de festa, baix pena de 25 sous “Die quanto mensis novembris anno etca MDCX. Berbat Javás, Ministre de la present vila, ell huy de manament del Sr. Conte de Almenara, marques de Navarrés , señor de la present vila haver fet crida publica en la present vila y llochs publics y acostumats de dita vila , que ninguna persona sia gossada de jugar a cartes ninguna manera de joch prohibit en cubert, sino en publich plaça y en dies de festa, sots pena de vint y cinch lliures y de altres penes reservades a sa señoria E així ell dit mateix relant dix e relaix feu a Francesch Michael Bonet notari y scrivá». AComAlm, A21, “Llibre d'ordenances de la vila d'Almenara”, 1707-1721, fols. 49-50. En el llibre d'ordenances de la vila de 1707-21, on es prohibeix jugar a pilota en el carrer de l'Hospital, ja que impedia el transit, baix pena de 5 sous per la primera, 10 per la segona més 8 dies de presó i 15 sous i 15 dies per la tercera. Novament es prohibeixen els jocs de cartes vedats, sobre tot en moment dels oficis divins. «Que por la presente se prohiba en la calle del Hospital jugar a pelota por quanto se impedia el transito de las gentes bajo la pena de 5 sous por la primera vez, 10 sous y 8 dias de carcel por la 2 vez y 15 sous y 15 dias de carcel por la 3 vez. Que los alcaldes pusiesen todo quidado en prohibir dentro y fuera de la villa juegos de naypes que estaban bedados y aun los licitos no permitiesen se jugasen a las horas de los divinos officios».

¹⁰⁷¹“Ioch, dines prestats en joch nos dehuén, mas ya retencio de la panyora”. “Ioch publich, casa, o tafureria nos pot tenir, sots pena de cinquanta morabatins y cent açots”. “Ioch nos pot tenir en alguna moreria». COLON, G., GARCIA, A., *Furs de València*, Barcelona, 1978, vol.3, pàg. 270 cap. I i successius.

¹⁰⁷²AHN, Osuna, leg. 1.913, núm. 11 (1) pub. FRANCO SILVA, A., FRANCO SILVA, A., “La Herencia Patrimonial del gran cardenal de España Don Pedro Gonzalez de Mendoza”, *Historia, Instituciones, Documentos*, numero 9, 1982. FRANCO SILVA, A., *La fortuna y el poder. Estudio sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (s. XVI-XV)*, Univ. Cadis, Servei de Publicacions, 1996.

4.1.5- Els veïns de La Llosa: el control social, la conversió i l'expulsió.

A. Les condicions dels musulmans.

Al llarg del segle XIV els regnes cristians de la península, efectuaren concòrdies i confederacions per a lluitar contra el rei de Granada i d'Almeria, de Marroc i els turcs. El papa va concedir condició de croada i grans indulgències en aquestes guerres¹⁰⁷³. Totes aquestes confrontacions, provocaren majors tensions entre els musulmans i els cristians del regne de València. A conseqüència d'aquests conflictes, durant el segle XIV i posteriors, s'aprovaren mesures per controlar a les comunitats mudèjars, respecte als seus costums i religió: com la prohibició de cridar el nom de Mahoma o cridar a l'oració des dels minarets, amb multa en els territoris senyorials de 60 sous, i en els territoris eclesiàstics sota pena de mort¹⁰⁷⁴, l'obligació de dur una determinada vestimenta, senyals distintius, com els cabells tallats en rodó i des de 1373 una tovallola blanca al cap¹⁰⁷⁵, per poder diferenciar-los dels cristians, castics per relacionar-se entre musulmans i cristians¹⁰⁷⁶ i restriccions de llibertat de moviments i prohibició d'eixir del regne¹⁰⁷⁷.

¹⁰⁷³ZURITA, J., *Anales de Aragon*, 5, pàg.348, Capítol LXXVI: "De la cruzada que concedió el papa a los reyes de Aragón y Castilla para la guerra contra los moros de Granada". L 6, pàg.4: "Los turcos cobran reputación". L. 6, pàg.6, Capítol, II: "Las victorias que hubieron de los turcos. Los turcos a vista de Constantinopla".

¹⁰⁷⁴Jaume II aplica la pena de mort a qui invoca-se el nom de Mahomet des de les mesquites, Pere el Ceremonios canvia la pena a 150 assots en 1338. Encara que, va tenir que tornar a rectificar i deixar la pena primera. pub. BASAÑEZ, B., Las morerías aragonesas, docs. 70, 228, 341, 437 i 723. FERRER MALLOL, M^a.T., "Documentació sobre mudèjar de l'Arxiu de la Corona d'Aragó", *Instituto Milá i Fontanals, CSIC*, pàg 22., art. pub. *Entre la Península Ibérica y el Mediterráneo. Interacciones políticas, económicas y culturales en la Baja Edad Media*, Ministeri de Educació i Ciència, Generalitat de Catalunya, 2001-2005. COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, vol.3, cap. 135, pàg. 135.

¹⁰⁷⁵FURIÓ, A., "De la Conquesta a les Germanies", pub. *Entre Terra i Fe*, Univ. València, 2009, pàg. 71.

¹⁰⁷⁶DELAPUERTA CANO, J., «Relato histórico de La Llosa. Celebración del cuarto centenario de la Carta Pobla» *Gerbal*: "Una escritura con fecha 30 de mayo de 1506 nos dice que una mujer llamada Xenisa, vecina de Planes, por tener contacto carnal, con un vecino de La Llosa, es condenada con pena de la vida y pide a Don Gaspar (Conde de Almenara), se la conmute por la de esclavitud y que pueda venderla; Gaspar le da la libertad con la condición de que le pague 30 ducados".

Entre març i abril de 1455, En Alfons Borja va ser nomenat Papa, les celebracions van inundar el Regne. El mateix any, el Papa va concedir una butlla de croada al rei de Castella Enric IV en les seues campanyes contra la vega de Granada (abril) i contra Màlaga (maig) i es va iniciar la recaptació d'impostos per a les croades per a recuperar Constantinoble. El malestar contra els musulmans i l'esperit de croada en el regne va produir el 1445 un assalt a la moreria de València. A causa de l'assalt el 1447 es va concedir un salconduit general per a la població musulmana del Regne. Alfons V, ratificava el salconduit o guiatges al conjunt de la població i oferia la seua protecció especial a les moreries de València, Xàtiva i Cocentaina. Gràcies a la concessió del privilegi, el monarca va rebre una gran quantitat de diners per a les seues arques¹⁰⁷⁸. El mateix salconduit es va tornar a pregonar el 1454 però només a la ciutat de València. L'1 de juny de 1455, durant els quatre dies de la festa del Corpus, es va produir un assalt a la moreria de València. Una croada popular dels veïns cristians contra el musulmans, nomenada “conflicte morisc”. Com explica Manuel Ruzafa, un dels seus agitadors i originadors de l'assalt va ser Cervares. Aquest pregonava que el Papa Calixt III, havia concedit butlla als qui convertiren a la vertadera fe els musulmans de grat o per força¹⁰⁷⁹. Molts dels que van participar en l'assalt van ser castigats, però Cervares va desaparèixer. L'any 1460, va ser localitzat a la vila d'Almenara, on habitava baix protecció. El justícia criminal va anar a detenir-lo però va desaparèixer de nou¹⁰⁸⁰. Les persecucions als musulmans van augmentar el malestar social, els robatoris i la delinqüència que entre altres propiciaven un major control de la població. L'any 1478, els reis Catòlics van instituir la Inquisició i el 1492 es va produir l'expulsió dels jueus de la península.

¹⁰⁷⁷ZURITA, J., *Anales de Aragón*, 6, pàg. 169 “*Conjuración entre los moros de Valencia y el de Granada*”.

¹⁰⁷⁸RUZAFÀ GARCIA, M., “El precedent mudèjars, pressions aculturadores i conflicte baix medieval”, pub., *Entre terra i fe*, Univ. València, pàg. 76.

¹⁰⁷⁹Els jurats descriuen aquesta situació al rei: “es aquests Cervares lo que ans del cas de la moreria, trobantse aci, mes en fama que lo sant Pare havia atorgat bul·les de gran indulgencia a qui s vulla matàs los moros e mostrà certa bul·la feta e malvada”.

¹⁰⁸⁰RUZAFÀ GARCIA, M., “El precedent mudèjars, pressions aculturadores i conflicte baix medieval”, pub., *Entre terra i fe*, pàg. 79.

B. La batalla d'Almenara. Les Germanies.

Durant el segle XVI, com detalla Zurita, es va estendre el rumor sobre una aliança secreta entre els musulmans d'Alger i els moriscos de les terres valencianes per a apoderar-se del Regne¹⁰⁸¹. Aquestes idees segons descriu Antoni Furió, van intensificar l'animositat popular contra aquesta minoria, que continuava sent percebuda com un cos estrany dins de la societat, era un perill latent que podia esclatar en qualsevol moment¹⁰⁸². El 1515 el rei Ferran va manar per privilegi, que tots els menestrals, gent d'oficis i plebeus, s'armaren per defensar les costes¹⁰⁸³ contra els atacs dels corsaris. Fins el moment, segons comenta Sandoval, sols els cavallers tenien llicència d'armes. El rei ordena que en la ciutat i regne de València s'apercebera en la defensa i guarda de les costes per falta d'armada naval, argumentava que si els musulmans de l'interior del regne es confabulen amb els corsari seria la ruïna del regne. Manava que l'organització es fera per confraries¹⁰⁸⁴. Santa Cruz descriu que moltes vegades els musulmans descendien i feien grans danys, robaven el ramat dels cristians, agarraven als pastors, talaven arbres i cremaven messes, saquejaven i cremaven les cases i alqueries¹⁰⁸⁵.

En aquest marc, els agermanats es van instituir com a govern local armat i formaren un nou òrgan de poder. La germania va nàixer a l'estiu de

¹⁰⁸¹ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón*, L.IV, pàg. 234- 240.

¹⁰⁸²FURIÓ, A., "Els musulmans valencians de la conquesta a les germanies", pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 72.

¹⁰⁸³"Todos los menestrales, que es la gente de officios y plebeya, se armasen de diez en diez y que tuviesen capitán para acudir a los rebatos"

¹⁰⁸⁴Viciana: ... [Es] que en este Reino hay muchos agarenos: que si se entienden con los de la mar: sucederá en grande ruina de los pueblos de la marina. E que para proveer al beneficio del reyno, pues por la mar no tiene su Majestad galeras al presente. Que no se puede hacer otra cosa que poner a punto de guerra toda la gente de esta ciudad por capitánias y escuadras, y adecenar toda la gente por cofradías, de manera que siendo así ordenados, a cualquier repentino asalto la gente estará puesta, para defender y ofender, y que su Majestad con este buen concierto y aperebimiento se tendrá por muy servido".

¹⁰⁸⁵Santa Cruz: "muchas veces descendían los moros y hacían grandes daños, robando los ganados de los cristianos, prendiendo los pastores, talando los árboles y quemando las mieses, saqueando y quemando las casas y alquerías, por manera que no sólo resistían a ser cristianos mas se preciaban de ser ladrones".

1519: la pesta regnava a València¹⁰⁸⁶, s'esperaven atacs corsaris musulmans i es temia pel subministre de blat. Els agermanats, aconseguiren el control de la capital el 1520, i van estendre les seues reivindicacions a la resta de viles del regne¹⁰⁸⁷. Segons Juan Francisco Pardo Molero, entre d'altres, els alçaments expressaren els descontents davant el desplaçament de l'activitat econòmica del Llevant cap a Castella al servei dels Països Baixos. Una economia que havia consolidat la primacia en les activitats ramaderes en favor dels interessos de la Mesta, la Corona i la noblesa, junt a les debilitats en l'estructura agrícola que no abastava al creixement demogràfic de les ciutats i dels obstacles a la industrialització i com no, la competència dels moriscos. La revolta es va radicalitzar i es va estendre a tota la regió en l'escenari rural i urbà. Els nobles s'enfrontaren a l'alçament provocant una guerra civil, resistència que es va anar mantenint en unes poques viles insurrectes¹⁰⁸⁸. Alguns veïns d'Almenara participaren en les Germanies. Com ens comenta Zurita, i descriu els fets en el cas de la vila de Vila-real:

“El justicia y los jurados de Villarreal recibieron la real carta el 28 de julio de 1520. Al día siguiente la publicaron solemnemente, así como un pregón que prohibía la Germanía. Los implicados locales pidieron auxilio a Valencia y los trece enviaron tres agermanados principales con 200 hombres de Sagunto y Almenara que entraron en Villarreal con banderas y tambores. «Y de aquel día adelante los pocos agermanados pudieron más en la villa que los muchos fieles por causa del favor que tenían de Valencia¹⁰⁸⁹».

¹⁰⁸⁶Luís Cebrián Mezquita documenta què a València es va patir la pesta els anys 1508, 1519, 1523, 1532 i 1557. SALVADOR ESTEBAN, E., "El puerto de Valencia durante las Germanías: (contribución a su estudio)." 1962. CÁRCEL, GARCÍA, R., "El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI." *Cuadernos de geografía* 18, 1976, pàg. 49-66. ARDIT LUCAS, M., "Población de la ciudad de Valencia: Siglos XVI-XVIII." 2009.

¹⁰⁸⁷FURIÓ, A., "El desencadenaments de la crisi", pub. *Història del País València*, 2001, pàg. 235.

¹⁰⁸⁸PARDO MORENO, J. F., "De mudejares a moriscos", pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 92.

¹⁰⁸⁹ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón*, L.IV, pàg. 234- 240.

Viciana descriu que les tropes del virrei i les tropes del duc de Sogorb, s'organitzaren per fer front a l'alçament agermanat. El 6 de juliol es reuniren a la vila de Castelló les tropes de mossèn Juan d'Escrivà, mestre racional de València, Alcaid de Morella, junt a mossèn Berenguer de Siurana, capità de Morella amb 200 infants. Les de Ramon de Viciana, governador de la Plana, i en Francisco Dezpuig, comanador major de Montesa, lloctinent de capità general pel virrei, i mossèn Luís Boteller d'Oliver, coronel, amb 300 infants. El dia 9 de juliol van eixir cap a Nules amb un exèrcit de setanta-quatre cavalls, dos mil infants i deu peces d'artilleria de campanya. Iniciaren la marxa a Torres Torres. El 14 de juliol, després d'endinsar-se per les hortes de Morvedre i tallar l'aigua del riu que anava per les séquies fins la vila, l'exèrcit es va allotjar en Almenara¹⁰⁹⁰. A 19 de juliol, estaven junt al comte d'Almenara, En Alonso d'Aragó junt a 74 cavallers¹⁰⁹¹ (fig.149). Juntament amb aquest cavallers, assenyala Escolano, que estan en Almenara, a les tropes del duc s'uniren huit-cents soldats musulmans pagats per un vassall de Benaguasil del llinatge de Benamires un dels mes principals del regne¹⁰⁹².

¹⁰⁹⁰IBORA, J. (ed.) *Libro IV de la cronica de la inclita y coronada ciudad de València y su reino*, Univ. València 2005. Fons històriques Valencianes, direc. col. Enric Guinot i Antoni Furió, pàg. 357.

¹⁰⁹¹VICIANA, R. M., *Libro quarto de la Cronica de ... Valencia [Manuscrito] / copilado por Martin de Viciana scriptor de vista en el qual se contienen las discordias, guerras y muertes causadas por la ... germania ...*; [copiat por Jose Osset Merle]: fol.1555, Lista de la gente del exercito de Almenara.

¹⁰⁹²Escolano: "Le acabaron de acudir ochocientos moros de guerra, acaudillados y pagados por un moro caballero, vasallo suyo, vecino de Benaguacil, del linaje de los Benamires, que era de los más principales del Reino, el cual, antes de partir, les dio a todos de su dinero una paga anticipada: y por este servicio, y haber recibido el bautismo, le hizo merced el Emperador, de cierta renta sobre las suyas reales, en el año mil quinientos veintisiete". Escolano, G., Segunda parte de la década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia/ por el licenciado Gaspar Escolano ...; aumentada ... y continuada hasta nuestros dias por Juan B. Perales, València; Madrid: Terraza, Aliena y Compañía, 1878-1880 (València: Impr. de Carlos Verdejo),L.X, cap. XIII, pàg.1557.

LLISTA DE CAVALLERS QUE PARTICIPAREN EN LA BATALLA D'ALMENARA
Comte d'Almenara
N'Alonso d'Aragó duc de Sogord capità de l'empresa
En Francisco Dezpuig comendador major de Montesa i lloctinent de capità general pel virrei
En Jaime Ferrer lloctinent de general governador
Mossèn Juan de Romaní i d'Escrivà mestre racional
Mossèn Miquel Sanchiz Dalmau Thelorero
En Ramon de Viciano governador de La Plana president de l'exercit
En Francisco Dezpuig
Comendador Castellar
Comendador Monpalau
Comendador Pelegrí
Comendador Jofré
Arnal Pérez batlle de Terol amb una banda de cavallers
Luís Monsuar amb cavallers enviats per N'Enrique de Cardona arquebisbe de Monreal
Bernard Penarroja
Felipe Penarroja
Gerónimo Suàrez
Francisco Penarroja
Galcera Penarroja
Galcera Penarroja el Turco
En Luís Marcó
En Luís de seruato
Pere Galcera d'Azior
Baltasar Sorell
En Luís Carroz
En Pedro Carroz
En Rodrigo Muñoz
Pedro Ramon de Monsoriu
Gerónimo de Monsoriu
Francisco Solanes
Martí Solanes

LLISTA DE CAVALLERS QUE PARTICIPAREN EN LA BATALLA D'ALMENARA
En Juan Buyl
En Miquel Pardo
Anton Belluga
Lluís Margarit
El comendador Montagud
Pedro Lluís Almunia
Gerónimo Almúnia
Ximén Pérez Almúnia
Dionisio Esparaça
Gaspar Antist
Melchor Antist
Luís Vallés
En Cornel Ladro
En Ramon Ladro
En Juan Aguiló de Navajes
Vicente Exarc.
Guillem Ramon Julià
Benito Sayol
Gerónimo Suárez

Figura 149. Llista de cavallers que participaren en la batalla d'Almenara citats per Viciana. Material inèdit.

Les fonts de l'època, descriuen conflictes entre les poblacions que afavoreixen la idea d'un eminent conflicte. Un exemple és l'enfrontament entre els veïns de Morvedre i Petrés. Els agermanats de Morvedre eixien a córrer els llocs de Petrés i Gilet i de la comarca. El 15 de juliol els veïns musulmans de Petrés mataren dos mossos i a l'altre el feriren, aquest va arribar a Morvedre per contar el que havia passat. Ràpidament, eixiren armats més de 300 homes cap a Petrés cremaren les cases provocant danys valorats en catorze mil ducats. Conduïren als dos mossos morts cap a Morvedre i a la matinada següent, el 16 de juliol, dos clergues i un home amb una creu conduïren els dos morts a València. Pel camí anaven dient: “mirad hermanos, que cruel muerte han exo los infieles a estos nuestros hermanos cristianos, apiadados dellos”. En arribar

a València, molts agermanats es van assabentar dels successos i es van unir a la causa. Aquests eixiren cap a Morvedre per lluitar contra els musulmans i contra aquells que els protegien, els nobles i les tropes del duc de Sogorb. Una vegada a Morvedre s'organitzaren en esquadrons. Viciàna descriu l'organització de la batalla per esquadrons: Un esquadró de quatre mil homes 500 infants havia d'anar pel camí a Almenara per donar batalla. L'altre esquadró de 1.600 infants tenien ordre de marxar a mà dreta entre els olivars, per lluitar contra els de cavall. El tercer esquadró de 2.000 infants, amb escopetes i ballestes havia de marxar a mà esquerra darrere del tossal dels Corbs, caminant en cobert, fins a situar-se a les esquenes dels enemics. Escolano i Segura descriuen la divisió en dos esquadrons. Aquest últim descriu, en dos grans cossos, de quatre mil homes, uns que havien d'anar per la carretera i altres per darrere del tossal o pic dels corbs, amb l'objectiu de tallar la retirada dels reialistes. Viciàna continua, els tres esquadrons començaren a marxar sobre les 11 del migdia. L'esquadró del camí portava vuit peces de campanya, carruatge de carros, bestiar i més de 80 dones i molts mossos. El duc des d'Almenara, rebia cada hora avís dels enemics. Quan els agermanats se situaren a un quart de llegua d'Almenara tingué avís del mestre racional, van formar tres esquadrons i els va ordenar marxar al voltant del camí d'Almenara. L'esquadró d'infanteria havia d'anar per la dreta del camí, pel camí marxaria l'artilleria mentre que, els cavallers eixirien per l'esquerra. L'esquadró de València estava en la torre de Faura d'en Joan Vila-rasa, i el duc tenia la seua gent a cent braçades dels agermanats¹⁰⁹³. La batalla va ser guanyada pel duc i els agermanats que quedaren uns dos mil infants amb intenció de perseguir al duc fins a Almenara reberen la notícia de la derrota i decidiren replegar-se a Morvedre, encara que molts d'ells fugiren a les muntanyes. Els que quedaren van ser atacats per la companyia de Mossèn Oliver. Malgrat que, els musulmans participaren amb el duc en la batalla i contribuïren econòmicament en la repressió de l'alçament amb aportacions econòmiques, com es documenta en la llista de censals del governador de La Plana "certes aljames musulmanes 285 lliures i 15 sous¹⁰⁹⁴", les fonts de

¹⁰⁹³IBORRA, J. (ed.), *Libro IV de la crònica de la inclita y coronada ciudad de València y su reino*, pàg.382.

¹⁰⁹⁴VICIANA, M.R., *Libro quarto de la crònica...*fol.170

l'època ridiculitzen els musulmans al descriure que presos del pànic de la batalla comencen a fugir¹⁰⁹⁵.

La derrota de l'exercit agermanat comandat pel Jurat Jaume Ros primer a Orpesa el 4 de juliol i després a Almenara el 18 de juliol¹⁰⁹⁶, va acabar amb les aspiracions de la germania d'expandir-se cap al Nord. Malgrat l'èxit aconseguit per l'infant Enric i el seu fill el duc de Sogorb, van esperar amb prudència els nous esdeveniments¹⁰⁹⁷. Acabada la batalla el duc i el seu exèrcit tornaren a la vila d'Almenara. Després de demanar consell al virrei va decidir que el duc anara a Morvedre per negociar la capitulació de la vila i passar després a la capital. Calmat el regne, els agermanats foren castigats i les viles hagueren de pagar multes monetàries com s'expressa en la taula inferior¹⁰⁹⁸ (fig.150).

MUNICIPI	MULTA
ALMENARA I XILXES	764 lliures
BENIFAIRO	3 lliures 10 sous
FAURA	222 lliures 2 sous 6 diners
MORVEDRE	9.633 lliures 15 sous

Figura 150. Taula de multes de pobles pròxims a Almenara i La Llosa. Material inèdit.

A banda, els danys ocasionats al regne eren substancials, robatoris, incendis, destrucció d'unes cinc mil cases de musulmans, i la fugida de molts per mar, a causa de la por a les persecucions¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹⁵Viciana conta que "los agermanados acometieron con su artillería... y los agarenos del escuadrón espantados dieron a huir a la montaña..., hiriéndolos en las espaldas porque huían". També Escolano, comenta el següent:"los moros al punto que sintieron el estruendo de la artillería, y las balas que venían rugiendo y despedazando, como cosa incógnita para ellos, se azoraron de fuerte, que pospuesto el respeto de sus señores, y de los oficiales que los gobernaban, echaron a huir la vuelta de la monteñuela, por cuyas espaldas venía marchando el otro escuadrón de los plebeyos; y dando desacordadamente en sus manos, fueron degollados la mayor parte de ellos".

¹⁰⁹⁶FURIÓ, A., "L'alçament popular la guerra i la repressió", pub. *Història del País València*, pàg. 236.

¹⁰⁹⁷On es desenvolupa la batalla construïren la creu de la victòria.

¹⁰⁹⁸VICIANA, M.R., *Libro quarto...* fol.223.

¹⁰⁹⁹IBORRA, J., (ed.) *Libro IV de la crònica de la inclita y coronada ciudad de València y su reino*, pàg.554.

C. El baptisme forçós dels veïns de La Llosa.

Tot i que en els furs de 1518 es va decretar que els musulmans no foren forçats a batejar-se¹¹⁰⁰. Una de les reaccions dels agermanats va ser batejar a la força els moriscos amb la finalitat de què tots foren iguals, “davant de Déu i els senyors¹¹⁰¹». Aquest fenomen, ha sigut explicat per diversos historiadors, per les causes següents: l'escassetesa de mitjans de subsistència, la jurisdicció senyorial i la competència del treball, per fanatisme religiós, o amb la finalitat de canviar les seues condicions polítiques i socials. Per exemple, declarava el líder més radical de la revolta, Vicent Peris: "hará bautizar todos los agarenos, para que en el reino no haya más ley que la cristiana: y que los bautizados nuevamente no paguen más derechos que los que pagan los cristianos viejos: y todos vivan con una ley e igual justicia". O com assenyalen els Tretze, "bautizar los agarenos del reino: porque Dios y el rey se sirvan de nuestras buenas obras, o al menos que les quitásemos las armas¹¹⁰²". Aquestes accions, van provocar una sèrie de reunions on es va deliberar la legalitat dels batejos produïts durant les germanies¹¹⁰³. El 23 de maig de 1525, es van reunir

¹¹⁰⁰COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, vol.3, Barcelona, 1970. “Rubrica dels moros que no sien fets cristians per força. Fen fur nou: que los moros: vehins: stadans e habitants en les ciutats; e viles reals; e altres ciutats; viles; e lochs; e alqueries de eclesiastics/ rics homes nobles/ cavallers/ciudadans: e altres qualsevol persones: no sien expellits / foragitats ni lançats del regne de alencia: ni de les ciutats e viles reals de aquell: contrets ni forçats a fer se crestians com vullam e sia nostra voluntat que per nos en successors nostres als moros del dit regne no siga fet empaig algu en lo comerciar, negociar, e contractar ab: e entre cristians de llurs fets/ negocis e contractes. Apas que liberament ho puixen fer si e segons fins a huy fer ban acostumat».

¹¹⁰¹ GARCIA ARENAL, M., “Carlos v y los musulmanes”, Torre de los Lujanes : Boletín de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País, núm 41, 2000, pàgs. 77-86.

¹¹⁰²HALPERÍN DONGHI, T., "Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia", *Cuadernos de Historia de España*, XXV-XXVI, 1955, Tercera part, cap. I, pàgs. 84-85. LYNCH, J., *España bajo los Austrias*, I, Barcelona, Península, 1982, pàgs. 68-69. DOMÍNGUEZ ORTIZ, A., *Historia de España: El Antiguo Régimen, los Reyes Católicos y los Austrias*, Madrid, Alianza-Alfaguara, 1973, pàg. 245. REGLÀ, J., *Estudios sobre los moriscos*, Barcelona, Ariel, 1974, pàg. 21-22.. FUSTER, J., *Rebeldes y heterodoxos*, Barcelona, Ariel, 1972, Primera part, capítol III, pàg. 32-39. ESCOLANO, G., *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, Valencia, Pedro Patricio Mey, 1611. part II, Llibre X, c. XV, fol. 1567, pàg. 3. GARCÍA CÁRCEL, R., *Las Germanías de Valencia*, Barcelona, Península, 1975. PARDO MOLERO, J. F., “De mudejar a moriscos”, *Entre terra i fe*, pàg. 93. CRUILLES, VICENTE SALVADOR Y MONSERRAT, MARQUÉS DE, *Noticias y documentos relativos a Doña Germana de Foix, ultima reina de Aragon*, cap.V “1526”, 1891.

¹¹⁰³FURIÓ, A., “Conversió de mudejars a moriscos: una nova conversió forçosa i ineludible”, pub. *Història del País València*, 2001, pàg. 241-243.

a Madrid l'Inquisidor General, els Consellers de Castella, d'Aragó, Índies i òrdens representants de totes les Inquisicions, bisbes i teòlegs. Aquests van declarar que els batejos forçosos eren legals, per tant aquells que havien sigut batejats eren cristians i els seus fills havien de ser batejats¹¹⁰⁴. En conseqüència, el rei Carles va declarar vàlid els batejos forçosos i el 13 de setembre 1523, es va ordenar la conversió de tots els mudèjars del Regne o la seua expulsió. En la butlla publicada pel Papa Clement VIII, 24 de maig de 1524, s'atorgava poder al rei, per a reduir a l'esclavitud a aquells que es negaren a abraçar el cristianisme. Indicava un termini per a convertir-se, abolir el culte mahometà, tancar les mesquites, i l'obligació d'assistir a les funcions religioses en les esglésies cristianes. La reina Germana de Foix amb el consell reial de València va executar aquests terminis. Però alguns musulmans es revelaren contra les noves ordenances a Benaguasil, Cortes i en la Serra d'Espadà. (Segons Escolano, molts musulmans es refugiaren en la Serra d'Espadà.) Carbau, veí d'Algar, al que anomenaven Celim Almangor, es va convertir en líder de l'alçament. La ciutat de València va enviar al front de la tropa a En Pedro Qanoguer, senyor d'Alcàsser, i com a General a En Alonso d'Aragó, duc de Sogorb. Els musulmans repel·liren l'agressió, i quan s'esperava un atac d'aquests sobre la vila d'Onda baixaren a Xilxes, mataren a cinc persones, saquejaren l'església i s'endugueren l'arca del Sant Sagrament amb les formes consagrades¹¹⁰⁵. Les notícies dels esdeveniments provocaren de nou

¹¹⁰⁴«Que los Moros baptizados en aquella forma eran y debian ser reputados por Christianos, por quanto al recibir el Bautissimo estaban en su juicio natural, y no beudos, ni locos; y quisieron de su voluntad recibirle: y por tales los declaramos nosotros. Declararon mas, que á todos los hijos, que les fueran naciendo del dia de su bautissimo en adelante, les sea dada el agua del Bautissimo; pues no es justo que siendo Christianos los Padres, se quedasen Moros los hijos». DANVILA, M., *La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid* (Madrid, 1889). Nueva edición, introducción y notas por Rafael Benítez Sánchez-Blanco, (Valencia: Universitat de València, 2007), pàg. 91, nota 1: “Cédula del Emperador”. BORONAT Y BARRACHINA, P., *Los moriscos españoles y su expulsión, Granada*, 1992. ESCRIVÀ, FRANCISCO, P., *Vida del ilustrissimo y excelentissimo señor don Ivan de Ribera, Patriarca de Antiochia y arzobispo de Valencia*. Escrita por el padre Francisco escrivã, doctor teologo de la compañía de IESUS. Dirigida a la magestad catolica del rey don Phelipe tercero nuestro señor. Con privilegio en València en casa de Pedro Patricio Mey, Junto a san Martin 1612. Estudio preliminar a cargo de Emilio Callado Estela y Miguel Navarro Sorní. Generalitat Valenciana. Conselleria de Turisme, Cultura i Esport., Biblioteca Valenciana, 2011.

¹¹⁰⁵ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI”. *Revistas Espacio, Tiempo y Forma*. Series I-VII, Facultad de Geografía e Historia, 1999, núm. 12, pàg. 61-94. PARDO MOLERO, J. F., “De Mudejar a moriscos”, pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 93. ESCOLANO, G., *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*. 1610-1611. La narració de les lluites en

l'organització de les tropes al voltant de la serra finalment, els últims mudèjar valencians, a pesar de la resistència, van ser derrotats i s'inicià la culturització religiosa¹¹⁰⁶.

Malgrat la conversió aquesta no va suposar per als moriscos de La Llosa i la resta, cap tipus de millora social i es van seguir considerant a aquests com a enemics del regne¹¹⁰⁷, com es reflexa en les ordenances reials decretades en els Furs. L'any 1588 es va establir que es fera una crida perquè tots foren novament batejats baix penes corporals i galeres¹¹⁰⁸. Els musulmans havien de fer reverència davant el Sant Sagrament baix penes pecuniàries i corporals¹¹⁰⁹. Es va decretar de nou, la prohibició de cridar a l'oració baix pena de mort en llocs eclesiàstics o de 60 sous en llocs de senyoriu¹¹¹⁰. Es va restringir el moviment dels musulmans amb la prohibició d'eixir de les terres del senyor i portar armes. També, es va perseguir als alfaquins i la prohibició dels seus costums religiosos i d'ús de la seua llengua¹¹¹¹. Es va determinar que els rectors

la Serra de Espada pot vore en el Llibre X, capítol XXVII. columnes 1.679-1.686, i capítol XXVIII, columnes 1687-1694.

¹¹⁰⁶«Sobrecehiment en la prosecucio dels crims comesos en les serres de Espada y de Bernia fins a les primeres corts». COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3, pag. 140. BENITEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R., «Islam Ocult», pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 115.

¹¹⁰⁷FONSECA, M. F. D., *Iusta expulsio de los moriscos de España: con la instruccion, apostasia y traycion dellos. Y respuestas de las dudas que se ofrecieron a cerca de esta materia* del M. F. Damian Fonseca de la Orden de Predicadores...En Roma: Por Iacomo Mascardo, 1612, llibre 2 i 3. Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. Ubicació: BV Col·lecció Valenciana. Signatura: XVII/1140. BORONAT Y BARRACHINA, P., *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-crítico*; con un prólogo de Manuel Dánvila y Collado Valencia: [s.n.], 1901 (Valencia: Imprenta de Francisco Vives y Mora) capítol VIII, pàg.195.

¹¹⁰⁸«Que los bomians sien de nou bandejats de tot lo Regne ab veu de publica crida, sots les penes en lo infraescrit capítol contengudes, exceptats aquells que de un any continuo a esta part estaran avehinats en lo regne y tindran casa o altres bens sitis, fora de llochs de moriscos, los quals no puixen exir sens llicencia del senyor justicia una llegua lluny sots penes infraescrites cap xciii galeres i açots». COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3, pàg. 134.

¹¹⁰⁹«Que dehuen los iueus y sarrains quan passara lo sant sacrament davant de iueus e sarrains agenollense o amaguense sope de un morabati cada vegada o 10 açots». COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3.

¹¹¹⁰«Sarrahins no criden la çalla, no puguen cridar lo nom de mahomet en minarets baix pena de mort lloch eclesiastic y 60 sous senyorial» COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3, cap. 135, pàg. 135.

¹¹¹¹«Els alfaquins no poden ensenyar i les madrines no poden circuncidarlos i els seus llibres siguen cremats amb castic dels posseïdors, no puguen escriure arabig» COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3, pàg. 136.

dotats de noves rendes s'encarregaren de vigilar els moriscos¹¹¹².

D. Requisat d'armes dels moriscos de La Llosa 1563.

La constant incursió de pirates musulmans provinents del Nord d'Àfrica, junt amb l'amenaça de les forces navals de l'imperi Otomà, provocaren una sèrie de mesures per tal d'evitar que els moriscos es relacionaren amb forans i tingueren la temptació d'abandonar les costes de la península¹¹¹³. En 1541 es va disposar que els moriscos no podrien canviar de domicili sense tenir una autorització prèvia, prohibiren l'entrada en el regne a pobladors conversos d'altres zones d'Espanya i, es va vedar a través d'una pragmàtica que usaren d'arcabussers, escopetes i ballestes¹¹¹⁴. En febrer de 1545 el Virrei de València va presentar un projecte per a desarmar-los, amb aquesta finalitat, va pressionar als majors senyors de moriscos —duc de Sogorb, duc de Gandia i comte d'Oliva—, i va proposar conduir tropes a les zones més conflictives: Bernia i Espadà¹¹¹⁵. El temor d'un atac dels musulmans del Nord d'Àfrica, turcs, àrabs, amb el suport dels rebels de dins podria significar la tornada a la islamització. Raons per les quals Felip II, el 19 de gener de 1563, va signar la pragmàtica sanció per requisar les armes. El rei va prohibir l'ús d'armes tant ofensives com defensives, llevat dels instruments d'ús domèstic com ganivets, artesanals o propis d'ofici¹¹¹⁶. Els contraventors de la pragmàtica, perdrien les armes, serien condemnats a galeres a perpetuïtat i les cases o dipòsits on les amagaren serien confiscades, junt amb altres penes arbitràries, inclosa la pena de mort¹¹¹⁷. El virrei de València, Alonso d'Aragó,

¹¹¹²«Haver de visitar els llocs de moriscos examinar les vides dels rectors dotarles de rendes» COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, 1978, vol.3, pàg. 137.

¹¹¹³FURIÓ, A., “El problema morisc”, pub. *Història del País València*, pàg.303.

¹¹¹⁴«Sarrahins no ixquen del Regne: Prohibició d'eixir de les terres del senyor baix pena de ser captius i perdre els bens encara que tinguen llicència. Si eixen seran captius i els bens seran per al senyor. Ningun sarrahin porte armes».

¹¹¹⁵ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI”, pàg. 61-94.

¹¹¹⁶Es senyalaven també, les armes més usals a confiscar: Escopetes, arcabussos, ballestes i totes aquelles amb capacitat de traspasar: espases, escuts, adargues, rodelles, cuirasses, petos i cotes de malla i altres armes de qualsevol genere.

¹¹¹⁷La pragmàtica deia així: “Real pragmàtica, sanció, últimament feta y provehida per sa magestat del rey nostre señor a denou dies del mes de giner, any MDLXIII ab la qual se prohebix que los moriscos novament convertits del present regne de Valencia, fills i

duc de Sogorb, va ordenar un ban donant a conèixer la reial pragmàtica. L'1 de febrer de 1563, Joan Esteve Claramunt va rebre la instrucció per dur a terme el desarmament dels moriscos de la població de La Llosa¹¹¹⁸. També es va manar al comte d'Almenara que es personara en La Llosa el dia 8 de febrer, quan es requisaren les armes i que complira amb les ordres reials. Aquest, no va assistir i va enviar al seu procurador Bartomeu Demeto, a fi de fer la requisa del desarmament i tenir còpia escrita del recompte¹¹¹⁹.

El dijous 8 febrer, es va dur a terme el registre dels domicilis moriscos de La Llosa amb l'elaboració d'un inventari. El notari Francesc Joan Erau, el retor mossèn Gabriel Ogras, Bartomeu Demeto procurador del Comte i els veïns d'Almenara, Martí Nicolau Ferrando, Miquel Sebastià i Antoni Capilla, anaren com a testimonis a 65 domicilis de La Llosa. Aquests preguntaren sobre la possessió d'armes a un total 67 persones, 65 adults més 2 menors, un fill i descendents de aquells per ningun temps no puiuen tenir, ni portar en ses cases propies ni de altri, ni fora delles, ni en altre qualsevol lloch o part armes offensives, ni defensives propies ni de altri excepto ganivets e instruments necessaris per a usos de casa, arts i officis de cascú. La qual fou manada publicar per lo excelentissim señor don Alonso de Arago duch de Sogorb y de Cardona Llochtinent y capità general del dit regne de Valencia. ... E qui lo contrari fara encorrega en pena de perdre les armes y de altres perpetua y de confiscacio de la casa a hon seran trovades les tals armes y de altres penes arbitraries fins a pena de mort inclusive. Considerat en tot la gravetat de la culpa del qui contravindra per augmentar o menorar la pena. ...tots moriscos i els seus fills estan obligats a aplicar la pragmatica. Que el ilustre llochtinent capita general informe als batle general mestre racional advocats procuradors fiscals justicies jurats alguatcils porters verguers i altres qualsevols oficials ...publicada en totes les ciutats, viles, llochs del dit regne..... data vila Madrid denou giner mil cincents sexanta tres". En Real pragmatica...Felipe II a denou... de Giner, any MDLXIII, ab la qual se prohibeix que los moriscos nouament convertits... no puiuen tenir... armes... / ...manada publicar per... Don Alonso de Aragón. Any 1563/ 01/ 19, Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. Signatura: XVI/F-13. I en: Real crida y edicte sobre les armes prohibides, portar ni tenir als nouamet conuertits en lo present Regne,[València]: Venense en casa de Gabriel Ribes llibrer de su Excelencia, 1588. Text datat a València a 17 d'agost de 1588. Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVI/F-7.

¹¹¹⁸“Postmodum vero die undecima mensis februarii anno a navitate domini millesimo quingentissimo sexagesimo tercio en lo loch de la Llosa del comtat d'Almenara Miquel Sebastia, corredor públic y trompeta de la vila d'Almenara dix e realcio feu ell en lo present dia de manament y provisio del magnific Jaume Steve Claramunt, donzell, comisari elet per lo exelentissim señor Don Alonso de Arago, duch de Sogorb, etc., lochtinent i capita general en lo present regne de Valencia haver publicat en lo dit lloch de la Llosa la contra escrita crida ab veu alta, la qual per mi Francesch Joan Erau, notari, li fonch llesta segons ell dit relant dix donada, yo dit Francesc Juan Erau, notari scrivà per lo dit magnific comisari nomenat per als presents actes y rebedor de la present relació, poce aci nom acostumat d'art de notari”.

¹¹¹⁹ARV, REAL CANCELLERIA, Llibre 562 (II) fols. 537-540, pub. FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de la Llosa. La lucha por la libertad y la independencia*. Diputació de Castelló, 2012, pàg. 79.

un mosso de Pere Vicent. Els veïns nomenats en l'inventari apareixen citats en la taula (fig. 151). En total, es van requisar 86 armes.

TIPUS	QUANTITAT
ESCOPETES	3
ARCABUS	1
ESPASES	47
PUNYALS	14
ALFANJES	4
BALLESTES	6
ASBERS	1
BROQUERS	6
CASCS	4

Figura 151. Taula del tipus d'armes requisades als veïns de La Llosa. Material inèdit.

La gran majoria eren armes blanques i algunes, amb l'adjectiu de “dolenta, royn, robella o incompletes amb falta de manec,” etc. Dotze dels veïns interrogats, no posseïen armes: el Majades, el Juget, Cabanyes, Nasado, Joan Doller, Luis Moriscot, Hernando de Cambras, Xarrel, el Ninyo, mentre que, a les cases de Joan el Valens i Hieronim d'Arangel, no hi havien armes per haver-les venut a dos veïns d'Almenara. Entre els veïns que posseïen armes i a més, n'havien venut algunes, a veïns d'Almenara, de Xilxes i Benifairó, es documenten onze casos (fig.152).

En acabar el registre, el pregoner públic d'Almenara, Miguel Sebastià, va anunciar en La Llosa haver-se publicat el ban del capità general i haver-se executat els seus manaments per ordre del comissari Laramunt. El 6 de març de 1563, es van entregar les armes requisades en el palau reial de València.

VEÍ	ARMES	ESTIMACIÓ
Blasco Mediana	1ballesta 4 passadors, 1 gafes, 1 espasa amb baina	60 sous, 3 lliures
Tomàs Easaú	1 ballesta, 1 gafes, 2 passadors, 2 matraços	20 sous, 1 lliura
hieronimo desay	1 espasa amb baina, correja	10 sous
Joan Esquierdo	1 espasa	5 sous
Blasco Fanequí	1 espasa sense baina rovellada, ha venut espasa amb baina	18 diners, 5 sous
Bartolome Royo	1 punyal amb baina, 1 broquer punyal rovellat havia donat 1 escopeta 1 cervellera	3 sous 40 sous 2 sous
Francesc Ferriz	1 espasa amb baina, 1 dagueta	10 sous
Majades	/	/
Xafran	1 espasa amb baina blanca	4 sous
Juan de Vinaig	1 espasa amb baina	10 sous
Lope de Vinaig	1 espasa	4 sous
Pedro Pere Tena	1 punyal	1 sou, 6 diners
Pedro Pere Tena	1 espasa amb baina	3 sous
Lluis Morisco	1 espasa amb baina	3 sous
Geroni Metit	1 espasa amb baina	3 sous
Francesc Ramirez	1 cervellera, espasa amb baina, dagueta	8 sous
Miguel Sansalisco	1 espasa amb baina	3 sous
Joan Ocho	1 dagueta	1 sou
Juget	/	/
Cabanyet	/	/
Geronimo Parlet	1 espasa amb baina, 1 cervellera dolenta ha venut amb gafes, 3 passadors	3 sous 30 sous
Cabanyes	1 espasa sense baina	1 sou
Nasado	/	/
Francesc Cassim	1 espasa amb baina	15 sous
Lluis Cassim	1 espasa amb baina, 1 espasa trencada amb son tros, broquer un punyal ha manifestat vendre una ballesta	30 sous 40 sous
Roger	1 espasa	5 sous
Pardo	1 asbrer de ballesta sense verga, 1 gafes, 2 passadors, 1 espasa sense baina rovellada	3 sous
Gimia Joan Ali	1 espasa 1 espasa amb baina	10 sous 3 sous

Reconstrucció del paisatge rural i urbà d'Almenara i La Llosa entre els segles XIII-XVI

VEÍ	ARMES	ESTIMACIÓ
Jaume Malop	1 alfranja sense manec	6 diners
Jaume Melich	1 dagueta sense baina, 2 espases, 1 baina dolenta, 1 espasa sense baina rovellada	3 sous
Francesc Ozmen	1 punyal sense manec trencat	6 diners
Francesc Sabdoner	1 espasa amb baina ha venut 1 rodella	5sous
Pere Vicent	3 espases amb baines, 2 bronquers ha venut una escopeta	15 sous 4 sous
Gabriel Mocho	1 espasa amb baina	1 sou
Joan Doller	/	/
Miquel Montesinos	Una ballesta, gafes, 1 pasador, 1 matras, ha venut una rodella 3 reals 1 broquer 3 reals	20 sous
Juan Meduar	Dagueta amb baina rovellada ha venut una espasa 7 sous, donat un punyal	2 sous
Jaume Maloch	Una espasa amb baina ha venut una rovellà	5 sous 3 reals
Lluís Moriscot	/	/
Alonso Carrion	1 espasa amb baina, 1 stoch sense baina rovellat	3 sous
Josep Huatjar	1 alfangeta amb baina ha venut 4 pasadors i 1 rodella	3 sous 3 sous
Juan Crespino	1 espasa amb baina	15 sous
Juan Royo Crespino	1 espasa amb baina	2 sous
Hernando de Cambras	/	/
Hieroní Gualit	1 espasa amb baina	2 sous
Juan el Valdes	ha venut 1 espasa	8 sous
Martí el Valdes	1 espasa amb baina, punyal sense baina rovellà	2 sous
el soldat son gendre	1 espasa amb baina dolenta ha venut 1 cervellera	1 sou
Xarell	/	/
Francesc Ram	1 broquer vell, 1 espasa amb baina, dagueta roin	3 sous
Miquel d'Usera	1 espasa dolenta	1 sou
Joan Català	1 ballesta amb gafes, martas, 1 espasa amb baina	26 sous
Joan Pastor	1 espasa amb baina i cervellera	4 sous
Cariça	1 espasa sense baina	3 sous
Joan Esau	1 espasa sense baina	1 sou
Perandi	1 broquer molt dolent	6 diners

VEÍ	ARMES	ESTIMACIÓ
Alexandre Esue	1 espasa amb baina	1 sou
Barbaroya	1 ballesta amb gafes, 4 passadors sense ferros, 1 espasa amb baina	10 sous
Juan Zaina	1 arcabuz amb flasco, 1 espasa amb baina	20 sous
Vicent Gimia	1 espasa amb baina	3 sous
El Ninyo	/	/
Hieroní Aragel	ha venut una escopeta amb tos ses arreus	4 lliures

Figura 152. Taula amb la informació transcrita de les notes del procurador del comte Bartomeu Demeto del requisat d'armes dels moriscos de La Llosa¹¹²⁰. Material inèdit.

E. Expulsió.

La culturització dels moriscos amb la prohibició dels usos de costums i llengua mudèjars va ocasionar el 24 de desembre de 1568, la sublevació dels moriscos de les Alpujarras¹¹²¹. Aquest alçament propiciaren rumors, d'una conjura a les terres valencianes al voltant de 1570, en Cofrents, Vall de Gallinera, Xàtiva, Yátova, Teresa, Millar o la Vall de Segó¹¹²². Des d'abril de l'any 1570 es va estudiar a Còrdova la decisió d'expulsió de tots els moriscos del regne de Granada i València. El procés en què els consellers reials estudien la conveniència d'expulsar a tots el moriscos o prendre mesures per a culturitzar-los amb mitjans de més eficàcia¹¹²³, s'allargarà fins al regnat de Felip III, moment en què el Consell d'Estat reunit el 4 d'abril 1609, va aprovar l'expulsió¹¹²⁴. Uns mesos més tard, el 15 de setembre 1609, amb presència del

¹¹²⁰ARV, Real Cancillería, Llibre 562 (I), fols. 334v-335v, Bertomeu Demeto procurador del comte pub. FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de la Llosa. La lucha por la libertad y la independencia*. Diputació de Castelló, pàg. 81

¹¹²¹MARMOL, L. del, *Historia del rebelión y castigo*, Llibre II, C. 6, pàg. 143.

¹¹²²CATALÁ SANZ, J. A., URZAINQUI SÁNCHEZ, S., *La conjura morisca de 1570: la tentativa de alzamiento en Valencia*. -- Valencia: Biblioteca Valenciana, 2009, pàg. 41.

¹¹²³AGS, Secretaría de Estado, Estado, legajo 212, pub. BORONAT, PASCUAL, *Los moriscos españoles, y su expulsión* I.1, pàg. 292. AHMED AIT BELAID, GONZÁLEZ, P. (eds.) "Los moriscos, su expulsión y la situación de Valencia". *Diálogo e Historia. Actas del III Encuentro Internacional del Diálogo de Civilizaciones*, Centro Mohamed VI para el Diálogo de Civilizaciones, Santiago de Chile, 2010, pàgs. 197-214. A.G.S, Estado, legajo 212, pub. BORONAT, P., *Los moriscos españoles y su expulsión*, documento 4, v. 2, pàg. 457.

¹¹²⁴AGS, Estado, legajo 218, pub. DANVILA Y COLLADO, M., *Expulsión de los moriscos españoles...*, pàgs. 274-284. BLEDA, J., O.P., *Defensio fidei in causa neophytorum siue Morischorum Regni Valentiae, totiusq. Hispaniae* O.P., P.F. Iacobo Bleda Valentino ...

Rei, es va disposar celebrar un concili provincial a València; amb els bisbes de la regió, teòlegs, consultors que van mostrar el seu suport a la mesura¹¹²⁵.

Finalment, el 22 de setembre de 1609 el virrei i capità general de València Luís Carrillo de Toledo, marquès de Caracena, va publicar el ban d'expulsió dels moriscos. El capità assegurava un bon tracte als expulsats fins deixar-los en el Nord d'Àfrica. No obstant, si algun morisc era trobat fora del seu poble després dels tres dies donats, qualsevol tenia permís per desvalisar-lo i entregar-lo al justícia més pròxim. Si el morisc es defenia tenien dret a matar-lo. S'estableix que aquells béns i mobles que no pogueren carregar passaren al domini i propietat dels senyors. Per a no permetre que els termes quedaren del tot abandonats, autoritzava Caracena que quedaren sis moriscos en els llocs de cent cases, amb els seus fills menors i muller. Amb predilecció de ser els més vells, exclusivament llauradors i que mostraren ser més cristians. Autoritzava a quedar-se als menors de quatre anys, si els seus pares o tutors volien. Als menors de sis fills de cristians vells, els ordenava quedar-se i amb ells a la seua mare encara que fora morisca. Però si el pare era morisc, seria expel·lit i els nens menors es quedarien amb la mare cristiana vella. Aquells que des d'almenys dos anys, vivien entre cristians sense acudir a les juntes de les aljames i els que, amb permís dels seus retors, combregaven en la parròquia, podien també quedar-se. Per últim si alguns volien anar-se'n a viure a un altre país fora del territori espanyol i sense passar per cap dels seus regnes, podia fer-ho¹¹²⁶.

El document notarial de l'any següent a l'expulsió mostra que a La Llosa no va quedar cap morisc. El destí final de tots era el Nord d'Àfrica,

Praedicatorum; eiusdem Tractatus de iusta morischorum ab Hispania expulsione ...Valentiae: apud Ioannem Chrysostomum Garriz, 1610. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Carreres. Sign: XVII/932.

¹¹²⁵AHMED AIT BELAID, GONZÁLEZ, P., (eds.) "Los moriscos, su expulsión y la situación de Valencia". *Diálogo e Historia*. Actas del III Encuentro Internacional del Diálogo de Civilizaciones, pàgs. 197 -214.

¹¹²⁶Edicto del Marques de Caracena dando cuenta de la Real Orden que manda la expulsión de los moriscos del reino de Valencia Impreso en Valencia: en casa de Pedro Patricio Mey, 1609, Biblioteca Valenciana. Col.: BV Fons antic. Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVII/F-109

segons el ban de Caracena. Els ports habilitats per a l'embarcament van ser el de: Dénia, Alacant, Gandia, València, Sagunt, Moncofa i Vinaròs. Segons ha estudiat Vicent Faubell, als moriscos de La Llosa els assignaren el port de Vinaròs. Els feren traslladar-se des de l'extrem Sud de la província de Castelló fins l'extrem Nord. Hagueren de traslladar-se a peu per la via marítima, amb xiquets, vells, i amb el bestiar i pertinences personals que podien carregar. L'arribada dels moriscos de La Llosa a Vinaròs, es documenta en el *Quinqui libri* de l'església parroquial de la vila que el cronista Vicent Faubell transcriu:

“Antonio Deodato Blanchadell y Madalena Llorensa, conjuges. Fonch batejat per mi, Vicent Arnau, vicari , a 15 de octubre de 1609. foren padrins Antoni Garcia y Joana Forner y de Rabassa, naixque circa les set hores. Fonch lo dia que vingueren per embarcarse los moriscos de la Llosa. Acta de vautismo vicari mossen Vicent Arnau”.

En el mateix llibre, el 7 d'octubre, es va anotar el següent :

“i fonch lo dia que començaren a venir los moriscos de la terra del regne de València per a embarcarse pera barberia, regnant lo rey Don Phelipe tercer, sent pontifice Paulo quint, bisbe de Tortosa Don Manrique de Lara, y retor desta parròquia Joan Sancho Lopes natural de Villahermosa¹¹²⁷”.

Els moriscos hagueren d'enfrontar-se als atacs i robatoris de malfactors durant el viatge. El capità general hagué de reforçar la vigilància amb més soldats per a poder cobrir almenys, part d'aquests atacs¹¹²⁸. Igualment

¹¹²⁷FAUVELL, V., *Historia de la Llosa, la lucha por la libertad y la independencia*, pàg. 117.

¹¹²⁸“Los desordenes, robos, y maldades que los cristianos viejos que en este reino hacen a los moriscos van creciendo de manera que con haber hecho todas las prevenciones posibles han de ser menester mayores por no haber camino seguro para ellos habiendo muerto pasados de quince o veinte de dos o tres días a esta parte y quitándoles mucha cantidad de dinero que como ven que ahora lo traen todo entiendo que es camino de obligarlos a que se levanten sin

durant la travessia fins a Orà el lloc de desembarcament, bans i cartes descriuen que molts dels moriscos foren morts durant el trajecte, ofegats en la mar o capturats per corsaris¹¹²⁹.

F. Conseqüències de l'expulsió

L'expulsió va provocar grans danys i problemes als nobles valencians, ja que principalment, es quedaven sense treballadors per a cultivar les seues terres en els seus senyories. El Consell d'Estat de 15 de setembre 1609, va acordar “Que se platicase sobre la recompensa de los señores, la población de la tierra, crianza y enseñanza de los niños¹¹³⁰”. Es va decidir que els senyors es quedaren amb tots els béns dels moriscos, amb el domini útil i directe de les terres. Donat que els béns dels moriscos estaven obligats a censals, es va procedir, després de l'expulsió, a una reducció dels censals amb indemnització¹¹³¹. A costat d'aquest problema, coexistia la inexistència de pobladors cristians que volgueren assentar-se en els municipis amb les querer, deben de ser treinta comisarios los que traigo por diferentes partes”. FONSECA, D., *Iusta expulsión de los moriscos de España: con la instrucción, apostasia y traycion dellos. Y respuestas de las dudas a que se ofrecieron a cerca de esta materia del M. F. Damian Fonseca de la Orden de Predicadores...* 1612, llibre 5º. Biblioteca Valenciana. Col: BV Fondo antic. Ubicació: BV Col. Valenciana. Signatura: XVII/1140.

¹¹²⁹Des d'Orà el 7 octubre una carta informava: “Hemos desembarcado en el puerto de Oran y nos hecho mucho gallardo acogimiento el virrey de Oran y nos ha dado compañía para pasar a tremecen”. El bajà de Alger va escriure a Caracena, el 10 de gener de 1610: “entre los moros que han venido del reino de Valencia a esta ciudad de Argel, han venido todos muy agradecidos a la merced de su magestad les ha hecho juntamente conociendo que en las galeras y naves de su majestad no se les ha hecho agravio ninguno, mas algunos han quedado muertos en el camino y otros han quedado sin hacienda y desnudos, porque las naves (francesas e inglesas) los han saqueado y reclamado... RLLR-1,447, Arch De Simancas, Leg. 217 S/Foliar. FAUBELL, V., *Historia de La Llosa, la lucha por la libertad y la independencia*. pàg.113. Un ban sobre l'expulsió s'escriu: «Creemos que han sido pocos los que han quedado vivos porque a muchissimos echaron en la mar patrones de naves extranjera que los llevaban, o por robarlos, o barruntando de ellos quererse alzar con sus naves. Otros cayeron en manos de corsarios ingleses que los robaron y mataron. Otros desembarcaron en berberia fueron despojados y muertos por los alarbes. De manera que se cree que son poquissimos los que han guarecido» pub. FONSECA, D. M.F. de la Orden de Predicadores, *Iusta expulsión de los moriscos de España...*, L.5, pàg. 332-334.

¹¹³⁰FONSECA, D. M.F., *Expulsión de los moriscos*, pàg. 293.

¹¹³¹*Pragmática Real sobre cosas tocantes al asiento general del reino de València, por razon de la expulsión de los moriscos y reducción de los censales*. En Valencia por Pedro Patricio Mey, S. Martí, 1614. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Carreres. Sig: XVII/1100, núm. 488. AHMED AIT BELAID, GONZÁLEZ, P., (eds.), “*Los moriscos, su expulsión y la situación de Valencia*”, pàgs. 197-214.

mateixes condicions que havien tingut els moriscos. La solució va ser l'atorgament de noves cartes pobles, que després tractarem.

Arran de l'expulsió, el comte d'Almenara en representació de tots els senyors de moriscos del regne de València va escriure una carta a la reial majestat (document inèdit, annex 18), mostrant els problemes ocasionats per l'expulsió on descriu les “lastimas y desventuras que para esta causa han quedado y quedan en aquell Reyno”. En ella, expressa que els senyors sempre han mostrat fidelitat, diligència i heroïcitat al rei en totes les gestes, manament i ordres. En la defensa de la dignitat reial i la dels seus ministres contra tots els enemics i, malgrat dels beneficis aportats per les bones conductes, considera que el rei ha de remeiar la pèrdua ocasionada per l'expulsió dels moriscos, i donar solució a les “inquietudes y lástimas que ha causado la falta de los moros en el Reyno de Valencia”. En la carta, documenta la suma de vassalls expulsats “han salido de ciento y setenta mil almas arriba y que este vacio descriptible en centenares d'amos” i efectua una sèrie de preguntes per solucionar els inconvenients provocats, referents a la pèrdua de les terres cultivades, sense mà d'obra i la pèrdua del manteniment de les cases: “Haver quien cultive las tierras que tan aprisa sa mort y perdiendo y por la misma razon ayendo las casas vacias que como oy lo estaran las dos partes de las tres que habitaban moriscos”. Un altre inconvenient assenyalat, són els ramats que tenien aquests moriscos en la seua expulsió, els quals els varen vendre a baix preus a les fronteres d'altres regnes i molts mataren i prengueren els ramats, falta sentida manifestament pels senyors. Igualment, un altre efecte descrit és l'esterilitat de les terres, la gran quantitat de fanecades dels antics moriscos ara sense rendiment, de les quals han adquirit sols la mitat dels fruits de les produccions d'anys anteriors. Aquests efectes són qualificats com a una gran pèrdua dels senyors que trauen de les terres la seua miserable manutenció.

G. La repoblació de La Llosa de 1611.

L'any 1611, En Josep de Proixida i de Borja, marquès de Navarrés i comte d'Almenara va atorgar carta de població als nous habitants del lloc i baronia de La Llosa i terme d'aquella (annex 19). En la carta s'anomenen a 11 repobladors (i les seues respectives famílies, en un total de 30¹¹³²) Martín Campeno, Miquel Llorens, Pere Milón, Jaume Melchor, Geroni Alfons en representació de la viuda Pontalera, Vicent Sanchiz, Miquel Aguiló Argenter, Francés Gnollo de Nules, i els frares de Ntra. Senyora del Roser de la vila d'Almenara i En Joan de Proixida com a consignatari de la marquesa de Navarrés Na Magdalena de Borja i de Proixida, difunta. Aquests habitarien les cases abandonades pels musulmans i mantindrien les terres de la baronia, amb unes condicions que es recullen en la carta de població i ordenances municipals posteriors.

En la carta de població de La Llosa de 1610, es regulen diversos temes específics dividits en apartats, referents a les rendes, les regalies, monopolis i altres. Es disposa que tots els pobladors han de pagar per cada casa 3 lliures de cens, fadiga i lluïsmes en dos pagues iguals, a Nadal i a sant Joan. Es necessita llicència del senyor per obrar casa el qual si la concedeix establira el cens (cap.2). Els pobladors han de pagar per les terres establides 18 diners de cens amb fadiga i lluïsmes per cada cafissada siga d'horta, secà o marjal (cap.3). Totes les cases i heretats han de ser tingudes amb dret de fadiga i lluïsmes i dret emfitèutic segons els furs de València (cap.38).

El senyor establirà els vassalls en les cases i les terres amb la condició de què tot allò que colliran els pobladors pagaran el delme i la primícia, i s'entregue la sèptima part de tots els fruits de qualsevol gènere d'horta, secà o marjal (cap.5). A banda els pobladors han de contribuir cada any amb una sàrria de palla de quatre arroves de pes, excepte dels balligs per estar exempts

¹¹³²AComAlm, A21, 1610, "Carta de poblament de la Llosa".

de pagar delme i la setena part (cap.6). Es pensa la possibilitat de què cada poblador pot sembrar una faneca i mitja d'alfals per les seues cavalcadures a canvi de pagar el lleudo¹¹³³ (cap.7). Tots els arbres i morerars han de partir a la setena part de la fulla i fruits a més del delme i la primícia (cap 9). S'ha de pagar dels arbres de moreres de set una, de les garroferes de set càrregues una o, de set arroves una de garrofes collides, dels alls i les cebes la setena. Les quantitats corresponents al senyor seran portades en la casa que ell establisca (cap.37). (fig.153).

Tots els anys s'ha de fer la partició de fruits i aplicar el cens la fadiga i el lluïisme amb tots els drets emfitèutics (cap.8).

FRUITS	CENS	FADIGA	LLUÏSME	SETENA	LLEUDO	ALTRE
Alfals	x	x	x		x	
Arbres	x	x	x	x		
Moreres	x	x	x	x		
Garroferes	x	x	x	x		
Alls	x	x	x	x		
Cebes	x	x	x	x		
Grans	x	x	x	x		
Fruits	x	x	x	x		
Palla						Sarria 4 arroves
Ballig						

Figura 153. Taula d'imposicions sobre els cultius. Material inèdit.

¹¹³³El lleudo es tracta d'un ingrés reial incorporat des de 1413 a la comptabilitat de la Balia General. L'impost es percebia pel fet de passar per determinats llocs com per autoritzar el pas per un lloc de persones (peatge) o d'animals o coses (passaticum). Aquests impost és un dels privilegis més freqüents que contenen les Cartes Pobles i els Furs medievals es precisament l'exempció del pagament de peatges que es concedeix als repobladors del lloc protegit.

A la carta s'annexa que els vassalls estan obligats a pagar 4 diners per cada buc de rusc el 29 de setembre (dia de sant Miquel)(cap.35). Aquests havien de pagar el dret del taulatger del peix per la següent quantitat, de cada tres sous un diners a més de dos diners per taulatge igual que es pagava a la vila d'Almenara (cap.36). Aquells que posseïren ramat havien de pagar el dret de carnatge, el ters delme i regalar al Senyor cada any un corder o cabrit (cap.41) (fig.154).

PRODUCTE	IMPOSICIONS
1 Rusc	4 diners
Taulatge del peix	De cada 3 sous 1 diners 2 diners per taulatge
Ramat	Dret de carnatge Ters delme Un cordero o cabrit cada any per al senyor

Figura 154. Taula d'imposicions de bestiar. Material inèdit.

En la carta s'acorda que els nous pobladors estan obligats a pagar els censals, càrrecs i obligacions següents: (cap.13)¹¹³⁴ (fig.155).

¹¹³⁴El primer a Martín Campeno, un censal de propietat de 260 lliures i pensió de 19 lliures, 10 sous, pagadores en maig i novembre (cap.14). Als frares de Ntra. Senyora del Roser de la vila d'Almenara, 2 censals de propietat de 650 lliures, pagadores en desembre i febrer (cap. 15). A Miquel Llorens, un censal d'annua pensió de 10 lliures i de propietat de 150 lliures, pagadores en desembre (cap.16). A Pere Milon un censal d'annua pensió de 59 lliures, 13 sous i 4 diners, a pagar en gener, del qual censal dos parts són a pagar a la vila d'Almenara i l'altra part a La Llosa (cap.17). A Jaume Melchor, altre censal d'annua pensió de 6 lliures, 13 sous i 4 diners en abril i octubre i 100 lliures en propietat (cap.18). A Geroni Alfonso respon a un censal de la viuda Pontalera de 20 lliures cada any en abril en una paga (cap.19). A Vicent Sanchiz, notari, un censal d'annua pensió de 12 lliures cada any en una paga a abril (cap.20). A Miquel Aguiló, argenter, un censal d'annua pensió de 12 lliures, 10 sous, pagadores en desembre, en una paga cada any (cap. 21). A Francès Gnoll de Nules un censal d'annua pensió de --- de propietat (cap.22). A En Joan de Proixida con a consignatari de la Marquesa de Navarrès Na Magdalena de Borja i de Proixida, difunta, altre censal d'annua pensió de 20 lliures cada any (cap.23).

Taula de censos a pagar pels repobladors de La Llosa		
Vassall	Cens	Liquidació
Martín Campeno	260 lliures i pensió de 19 lliures, 10 sous	maig i novembre
frades de Ntra. Senyora del Roser	2 censals de propietat de 650 lliures	desembre i febrer
Miquel Llorens	censal d'annua pensió de 10 lliures i de propietat de 150 lliures	desembre
Pere Milon	un censal d'annua pensió de 59 lliures, 13 sous i 4 diners	gener
Jaume Melchor	censal d'annua pensió de 6 lliures, 13 sous i 4 diners i 100 lliures en propietat	abril i octubre
Geroni Alfonso	un censal de 20 lliures cada any	abril
Vicent Sanchiz	censal d'annua pensió de 12 lliures, 10 sous	abril
Miquel Aguiló	censal d'annua pensió de 12 lliures, 10 sous	desembre
Francès Gnoll de Nules	censal d'annua pensió de ---	
En Joan de Proixida	censal d'annua pensió de 20 lliures cada any	

Figura 155. Taula de censos a pagar pels repobladors de La Llosa. Material inèdit.

S'estipula també que, si en el temps eixien altres carregaments sobre la baronia havien de pagar-ho els veïns de La Llosa (cap. 24). I es remarca que el Senyor i els seus successors estan exempts de pagar qualsevol quantitat dels censal recaient sobre els anteriors habitants de la baronia (cap 42).

Referent als monopolis senyorials s'estipula que, el baró es reserva tots els monopolis i regalies, és a dir, forns, molins, tendes, carnisseries, hostals, i altres presents i futurs a més de cases, tot tipus de terres, aigües de la baronia, etc. (cap. 1). Els veïns tenen obligació de moldre tot gènere de grans collits en la baronia en el molí fariner de la senyoria, si per algun motiu el molí no correra havien d'anar al d'Almenara, baix pena de 6 lliures (cap.25). Igualment havien de fer oli en l'almàssera d'Almenara, baix pena de 25l. i refer el dany que haguera causat al senyor elaborar l'oli fora de l'almàssera senyorial (cap. 26). Tenien l'obligació de coure pa en el forn de la baronia, baix pena de 60 sous (cap.27). Tant en el molí fariner com en l'almàssera, es pagava el dret de moltura, que consistia en la setzena part del gra portat al molí.

Altres condicions citades en la carta estableixen certs drets i obligacions sobre les cases i terres. El senyor havia de signar cada acte d'establiment de cases i terres amb el notari (cap.39). Els pobladors no podien donar, vendre, alienar les cases o les terres a ningú que no fora vassall en la baronia. Però en el cas de vendre les possessions a algun foraster, aquest quedava obligat a residir en la baronia en el termini d'un any i, amb les càrregues que el senyor li imposara (cap.31). Així com també estan obligats a residir en la baronia baix pena de comís de les cases i heretats (cap.32).

En la carta es disposa el costum de regalar cada nadal sis parells de gallines bones i un quarter de cansalada com fan els veïns d'Almenara (cap. 4). I l'obligació de respectar els bons usos i costums pel bon govern de la vila (cap. 28).

En la carta es destaca la prohibició de plantar arbres en terra d'horta o marjal sense llicència del senyor, baix pena de perdre les terres on foren plantats. No obstant, estava permès plantar en terra de secà (cap.10). De la mateixa manera, es negava la possibilitat de poder sembrar hortalisses de cap mena sense llicència (cap.37). Es prohibia arrancar els arbres en l'àrea d'horta i secà sense llicència baix pena de 25l. i requisit de la llenya (cap.11). Tampoc es podien plantar vinyes en terra d'horta baix pena de requisit de la terra on es plantaren (cap. 12). En referència als cultius s'estipula que havien de ser alfarrassats¹¹³⁵ per una persona nomenada per la senyoria, (cap. 37). Per tal de no haver-hi cap tipus d'engany, frau i debat, s'obliga als vassalls d'avisar els senyors o el procurador o arrendador el dia que triaren per collir els fruits dels arbres o plantacions. Igualment no podien tocar el gra de l'era sense avisar al procurador o arrendador i que aquests encontinent tinguen l'obligació d'acudir a delmar aquest gra (cap. 40).

En altres capítols es destaca que el Senyor té la jurisdicció completa de la baronia (cap.1) i que tots els vassalls es sotmeten en totes les causes tant civils com criminals de mer i mixt imperi (cap.38). Per la qual cosa, el baró té el dret d'elegir cada any als oficials de la baronia, com s'ha acostumat fer en la vila d'Almenara (cap. 33). Amb dret de canviar els oficials sempre que vulga (cap.34).

Tots els nous pobladors tenen obligació d'acceptar que el senyor és el posseïdor de la baronia per tant, han de sotmetre's i prestar-li homenatge de fidelitat (cap.28). S'estableix també que en la capitulació matrimonial se li entrega a Na Leonor Ferrer de Lloris la baronia per la seua dot, els veïns havien de prestar-li els homenatges i juraments de fidelitat (cap.30). Finalment tots els nous pobladors al costat del senyor acorden els captes dels capítols i se signa la

¹¹³⁵Segons Enric Guinot és un cens que era pagat individualment en proporció a la quantitat de terra que hi posseïen o es cobrava per alfarrassar, avaluar a ull la collita.

carta (cap. 43)¹¹³⁶.

Com hem descrit al llarg de l'anàlisi de la carta s'obliga als nous veïns de La Llosa o els arrendadors a carregar amb totes les hipoteques que pesen sobre la baronia tant pretèrites com futures, eximint al comte de totes elles o obligacions de pagaments. S'acorda que el Sr. Comte i Marqués no tinga evicció ni obligació alguna per raó de la present capitulació i concòrdia, sinó per fets i negocis propis. Anys després de la signatura de la carta pobla l'aljama de La Llosa va rebre entre el 9 de gener i 7 de maig de 1630, un nou carregament dels antics habitants de La Llosa de l'any 1506. Davant açò, els veïns mitjançant una carta justifiquen que al no aparéixer en l'acte de població, i no ser un carregament dels antics moriscos o de l'aljama, no corresponia pagar-ho a la població. Els carregaments impliquen, dos censals de l'any 1506 a l'aljama de La Llosa de 450 lliures¹¹³⁷. A causa que, els dos censals no es troben continguts ni expressats en l'acte de població i concòrdia, els càrrecs oficials de la població de La Llosa, van considerar que el marquès hauria de pagar les pensions anuals d'aquells. Atenent a la resta de capitulacions com la número 42 on l'aljama havia de carregar amb els deutes o censals pretèrits i futurs i, el capítol núm. 43 en què el comte estipula que no havia de tenir cap obligació, és possible que els veïns de La Llosa no aconseguiren el que pretenien amb la carta pública executòria¹¹³⁸.

¹¹³⁶PLA ABEROLA, P. J., «La carta pobla de Señera de 1445» *Anales de la Universidad de Alicante*, Historia Medieval, núm. 9, 2012-2013. pàgs. 279-296. PLA ALBEROLA, P. J., «El regimen municipal en las cartas pueblas del condado de Conventaia, 1611», *Furs a l'estatuts: actes del I Congrés d'Administració valenciana de la historia de la modernitat Valenciana*, 1992, pàgs. 511-517. PLA ALBEROLA, P. J., Los señorios de jurisdicción civil en el derecho foral valenciano, *Studia Historica*, Historia Moderna, núm 6, 1998, pàgs. 351-360.

¹¹³⁷AComAlm, 26-26, 1630: “Primo Esteve de Lladro executa al dit lloch de La Llosa per la cort del Justicia civil de la p[rese]nt ciutat per los censals infrascrits- Primo per tots aquells 450 lliures censals pagadors a ----[en blanc] dels mesos de janer y juliol migeram[en]t los quals per la olima aljama y lloch de La Llosa foren venuts y originalm[en]t carregat a don Lloys Lladro per preu de 300 lliures ab acte rebut per Joan Muñoz not[ar]y a 22 de janer 1506. Ittem per tots aquells 450 lliures censals pagadores a ----[en blanc] de Jener y juliol migeram[en]t los quals per lo justicia y jurats y tota la aljama del dit lloch de la Llosa foren venuts y originalm[en]t carregats al dit D. Lloys Lladro per preu de 300 Lliures ab acte rebut per dit Joan Muñoz qº not[ar]y a 22 de janer 1506”.

¹¹³⁸PLA ALBEROLA, P. J., «Benemejís y Señera ante la expulsión de los moriscos» *Revista de historia Moderna, Anales universidad de Alicante*, núm. 24, 2006, pàg. 153-226.

4.2. Urbanisme. El creixement urbà a l'alqueria de La Llosa i la vila d'Almenara.

En la primera part hem vist com es produeix un canvi en la forma de vida de la societat assentada en els termes d'Almenara i La Llosa, es passa de viure en diverses alqueries disperses en els termes a la concentració dels habitants en dos gran àries urbanes. Per un costat els cristians majoritàriament habiten en la vila d'Almenara i els musulmans en l'alqueria de La Llosa. En aquesta part tractem com aquest dos centres urbans creixen i es conformen de forma diferent. En el cas de La Llosa, l'alqueria es desenvolupa amb una trama urbana adaptada a les revoltes de nivell de la muntanyeta amb carrers corbs, estrets i amb atzucacs¹¹³⁹. Mentre que a Almenara es projecta la creació d'una vila nova amb un disseny ortogonal. Les fonts informen de la seua construcció en dos etapes diferents, un primitiu assentament i la projecció posterior d'un gran raval ortogonal¹¹⁴⁰.

En el segle XVI la vila d'Almenara i La Llosa experimenten un procés de renovació urbana. La inestabilitat política provoca la construcció de muralles de forma sistemàtica en totes les viles del Regne com ocorre en Almenara. Gaspar Escolano detalla que la cèdula del 4 d'abril de 1525, que

¹¹³⁹Alhora d'analitzar la trama urbana de l'Alqueria de la Llosa, disposem d'un document del segle XIV, un del segle XVI i dos del segle XVII, que ens proporcionen informació descriptiva de la trama urbana. Un dels documents citats, en el capbreu de la Ràpita de 1468 l'únic que pertany al moment històric que estem analitzant i que, ens proporciona informació dels veïns de la vila. El document del segle XVI es un acte de possessió del comte en l'alqueria de l'any 1571. Els del segle XVII, són dos, un es tracta de la Butlla Apostòlica del 28 de maig de l'any 1602 del Papa Clement VIII que proporciona informació sobre un immoble del municipi i l'altre, és el Llibre d'arrendament de la baronia de La Llosa de 1699. A causa de la cronològica tardana d'aquests documents, l'anàlisi de la trama urbana de La Llosa es desenvolupara més detalladament en el capítol tercer.

¹¹⁴⁰Per a tractar aquest tema d'urbanisme de la vila d'Almenara, disposem de cinc documents, tres del segle XIV i dos del segle XV, que ens proporcionen informació descriptiva de la trama urbana, pertanyents a aquesta època. Un dels documents utilitzats és la visita del bisbe Paulac a la vila d'Almenara l'any 1314, un altre és el testament de Berenguer Clavell de 1365, altre és el testament de Pere Llobet de 1386, el testament d'Olf de Proixida de 1422 i les ordenances de la carnisseria de la vila d'Almenara 1457. dEls tres documents que es troben adscrits cronològicament dins del segle XIV, el primer ens proporciona informació de la vila dins del primer quart del segle, l'altre a mitjans i l'últim a les darreries de la centúria. El document de l'any 1422 proporciona informació d'un dels carrers la vila. El llibre d'ordenances de la carnisseria proporciona informació sobre aquest immoble i sobre el bovalar. Aquests documents es troben escrits en llatí medieval i valencià, i apareixen transcrits en els annexos corresponents al capítol. El document del Bisbe Paulac de 1314, és un document que encara

reconeixia els baptismes forçosos a mudèjars realitzats durant les Germanies i obligava a convertir-se a la resta, va ser el detonant de l'alçament de nombrosos moriscos que es feren forts en la serra d'Espadà. Luís Arciniega explica que les poblacions pròximes veren seriosament amenaçades les seues subsistències. La ciutat de València es va proposar reduir-los amb una tropa dirigida per Pedro Anoguer, senyor d'Alcàsser, i com a General a Alonso d'Aragó, duc de Sogorb. Els moriscos repel·liren l'agressió i quan s'esperava un atac a Onda, baixaren fins a Xilxes en el comtat d'Almenara. Jaime Bleda i Mundina descriu els atacs en aquesta vila, detallen que mataren a cinc persones, saquejaren l'església i s'emportaren l'arca del sant Sagrament amb algunes formes consagrades¹¹⁴¹. G. Escolano comenta que el Regne va quedar commocionat¹¹⁴². Luís Arciniega explica que una vegada sufocats el disturbis a Espadà molts dels mudèjars i moriscos no conformes s'escamparen i continuaren molestant a les poblacions pròximes durant cert temps. La sensació d'inseguretat va generar l'emmurallament de recintes que o bé no tenien muralles o bé es decideix fortificar les viles amb noves i millors defenses. Exemples de viles d'interior són el cas de Toro (1530), Caudiel (1527), Viver,

que compte informació escrita el més interessant és la informació de caràcter gràfic de la vila. Els altres dos documents ens proporcionen informació descriptiva de la vila de forma escrita. A pesar de ser testaments, un de Berenguer Clavell i l'altre de Pere Llobet, ens descriu la trama urbana en diferents anys. De manera que, la informació descriptiva proporcionada en les font es pot contrastar veient si coincideixen o discrepen i en quin grau i, l'evolució que sofreix i queda patent l'urbanisme de la vila. La informació proporcionada a través d'aquests documents es pot contrastar i avaluar amb la informació de documents d'èpoques posteriors, que descriuen la trama o algun element de la trama urbana de forma més detallada. La gran majoria dels documents que es conserven sobre la trama de la vila d'Almenara són del segle XVI i XVII. Aquests documents conservats dels que disposem es tracten de notes soltes que fan referència a un immoble o a una casa d'una persona en particular en un any específic. Però no disposem d'un inventari que descriga la ubicació de la majoria dels immobles dins de la trama i que incloga a tota la població o a la gran majoria d'ella en un únic any, com sí que ocorre en La Llosa encara que l'esmentat document que tenim per fer un estudi de la població de La Llosa pertany al segle XVII i no al moment històric que estem estudiant.

¹¹⁴¹“En el año 1526, visperas de la Pascua de Pentecostes, penetraron una turba de moros sublevados en la montaña, degollando a cuantos caian en sus manos, atacaron al cura de la parroquia y arrebataron del sagrario con sus manos sacrílegas, el copón con algunas formas consagradas, volvieron a subir a la montaña de donde habia bajado llevándose al cura y al señor sacramentado”. MUNDINA MILALLAVE, B., *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló, Imprenta y Librería de Rovira Hermanos, 1873. BLEDA, P. J., *Crónica de los moros de España*, Valencia, Felipe de Mey, 1618, pàg. 649.

¹¹⁴²ESCOLANO, G., *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Remo de Valencia*. 1610-1611, llibre X, capítol XXVII. columnes 1.679-1.686, i capítol XXVIII, columnes 1687-1694.

etc.¹¹⁴³, als alçaments musulmans i moriscos ocorreguts en l'interior del regne cal sumar l'augment d'atacs a les viles costaneres per part de corsaris que provoquen també la fortificació de viles de forma simultània en un breu període de temps, exemples com: les muralles de Vila-real realitzades al voltant de 1544¹¹⁴⁴, les muralles d'Oliva finalitzen cap a 1546, les d'Alzira es construïren en 1552, a Xàtiva l'any 1547, a Gandia el 1543, a València es construïren cap a 1544, a Bèrnia es projecta cap a 1561, l'any 1551 es proposa reforçar Benidorm, Caudiel cap a 1529, Cullera cap a 1551¹¹⁴⁵, Mascarell en 1553¹¹⁴⁶, Vila Joiosa l'any 1554, etc.¹¹⁴⁷.

Paral·lelament a la construcció de l'obra de la muralla i de les torres, la vila d'Almenara experimenta un auge constructiu d'intramurs un apogeu d'allò cívic amb un projecte per l'ampliació de la plaça del Palau i nous edificis i construccions de caràcter públic i privat. Destaca la major documentació d'edificis privats amb funció productiva i comercial. Construccions relacionades amb el foment de l'artesania, una indústria incipient i l'especialització de les activitats econòmiques en la vila. Tant en Almenara com en La Llosa s'adverteix un major desenvolupament i especialització de les

¹¹⁴³ARCINIEGA GARCÍA, L. «Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de València durante el siglo XVI. *Espacio tiempo y forma serie VII. Historia del arte*. Núm.12, 1999. pàgs. 61-94.

¹¹⁴⁴APARICI MARTÍ, J., «Obra en piedra. Maestros vizcaínos en la plana de Castelló (ss.XV-XVI) millars, espai i història, núm 29, 2006, pàg. 133-150.

¹¹⁴⁵ARCINIEGA GARCÍA, L., "Las murallas de Cullera". Coord A. Furió, J. Aparici, *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer: VIII Assemblea d'Història de la Ribera, Cullera, novembre de 2000, 2002, pàgs. 231-244*. ARCINIEGA GARCÍA, L., *Sistemas de defensa en Cullera castillo, murallas y torres*, Cullera, Ajuntament de Cullera, Regidoria de Patrimoni, 2003.

¹¹⁴⁶GÓMEZ-FERRER LOZANO, M., «Las Murallas de Mascarell». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 78. 1-2002, pàgs. 213-234. FELIP SEMPÈRE, V., "La vila de Mascarell un conjunt històric a preservar". Recull per a una història de Nules, Barcelona 1977, Nules, 2000. TABERNER PASTOR, F.; BROSETA PALANCA, M.T., "La defensa y recuperación del conjunto histórico de Mascarell", Institut Universitari de Restauració del Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, pàgs., *ARCHÉ*. Núms. 6 i 7 - 2011 i 2012, pàgs. 455-462.

¹¹⁴⁷FURIÓ, A., APARICI, J., ARCINIEGA, L., *Castells torres i fortificacions en la ribera del Xuquer*. VIII Assemblea d'Història de la Ribera, Cullera, 2000. ROSELLO VERGER, V., *Villas «Planificadas medievales del pais Valenciano»*. *Anales Geografia*, univ. Complutense, 1987, núm. 7. DOMINGO, PEREZ, J., TEIXIDOR DE OTTO, M.C., BARCELÓ TORRES, M.C., «El papel de las ciudades en la configuración del reino de València», *Cuadernos de Geografia*, núm. 34, 1984, pàgs. 63-80.

activitats econòmiques desenvolupades en una major diversitat d'oficis urbans, és el cas de les activitats relacionades amb la seda, les filadores, els teixits, la sastreria, la ceràmica, la terrisseria, la cereria, la corderia i palma, l'ebenisteria, el ferrer o tendes d'abastiment de productes, etc. Aquests sectors comencen a adquirir una major presència en el pla econòmic que juntament a la resta d'activitats desenvolupades impulsen un procés de renovació en l'activitat econòmica¹¹⁴⁸.

Durant els segles XIV i XV en el País Valencià es varen anar definint i desenvolupant activitats artesanals que s'intensifiquen en el segle XVI. La intensificació del comerç, com hem vist en el capítol precedent, permet el foment de l'artesania una de les bases fonamentals de l'economia i la producció valenciana. La importància que va aconseguir l'artesania en el segle XVI va ser important. Aquesta pràctica de les arts artesanals era executada per mà d'obra local en tallers que tenien com a base una família amb el conjunt d'aprenents. Aquests tallers s'organitzaven a través de corporacions professionals o gremis. Els gremis tenien un paper decisiu en el desenvolupament de l'activitat artística i artesanal de tal forma que al costat de l'agricultura, el ramat i el comerç constitueixen la base econòmica i cultural del país¹¹⁴⁹. Entre el desenvolupament d'aquestes activitats destaca la indústria tèxtil, que englobada en el gremi de teixidors comprenia l'elaboració de teixits, la confecció, el disseny, els bordats i la tapisseria. Va ser una de les activitats que va adquirir major importància en el regne. El prestigi que van aconseguir aquests productes, en gran part destinats a l'exportació, és entès per diverses raons, per ser herència de la tradició musulmana, pel sistema proteccionista que va tindre per part dels governs locals. I sobretot, pel sistema de control de qualitat exercit a través de la figura del mostassaf. Les novetats introduïdes en els dissenys o canvis de modes eren ràpidament assimilades i reelaborades per una eficient població artesanal amb capacitat d'aprenentatge ràpid. La producció es multiplicava al ritme de la demanda principalment de la ciutat de

¹¹⁴⁸FURIÓ, A. "La reanimació econòmica i política", pub. *Història del País Valencià*, pàg. 347.

¹¹⁴⁹TRAMOYERES BLASCO, L., *Instituciones gremiales. Su origen y organización en Valencia, Valencia, 1889*.

València que processava, elaborava o comerciava els productes amb països exteriors. Les activitats relacionades amb els oficis de la indumentària (teixits, bordats, filat, elaboració de panys, llavat de llana, etc.) com els relacionats amb la producció de cera i terrisseria destaca la mà d'obra femenina¹¹⁵⁰. Junt al desenvolupament de la indústria tèxtil es distingeix el treball del cuir amb la pell de bou, vaca, cérvol, s'elaboraven corretges, cinturons, etc. La ceràmica, les rajoles i taulellets envernissats o sense envernissar i vidriats, també artesania d'herència de la tradició musulmana, van experimentar una comercialització d'intensitat amb una gran exportació en el mercat exterior¹¹⁵¹.

¹¹⁵⁰CANDELA ALBERT, J., *Industria artística valenciana. Monografía histórica de la fabricación de los Tejidos de seda en la provincia de València, Cámara oficial de comercio, industria y navegación de València, 1932*. SANCHÍS SIVERA, J., "El arte del bordado en València en los siglos XIV y XV", *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, XXXVI, 1917.

¹¹⁵¹DE OSMA, G. J., "Los maestros alfareros de Manises, Paterna y Valencia. Contratos y ordenanzas de los siglos XIV, XV y XVI", *Textos y documentos valencianos nº II*, Madrid, 1908. DE OSMA, G. J., *Adiciones a los textos y documentos valencianos, nº II*, Madrid, 1911. SANCHÍS SIVERA, J., «La cerámica valenciana. Notas para su historia medieval» en *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. LXXXVIII, 1926, pp. 638-661. GONZÁLEZ MARTÍ, M., *Cerámica española*, Madrid, 1933. GONZÁLEZ MARTÍ, M., *Cerámica del Levante Español. Siglos medievales, I*, Barcelona, 1944. LLUBIÀ MUNNÉ, LL. M, *Cerámica medieval española*, Barcelona, 1967. GÓMEZ MORENO, M., *Cerámica medieval española*, Barcelona, 1924. BERNAT, M., SERRA, J., «Cerámica medieval mallorquina: entre la pervivencia andalusina i la tradició cristiana» en *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, t. III, Alacant, 1993, pàgs. 825-831. BARCELÓ, M., Y ROSELLÓ-BORDOY, G., *Terrissa*, Palma de Mallorca, 1996, pàgs. 191-202. DE OSMA, G. J, *Los orígenes de la cerámica de Manises y Paterna (1285-1335)*, València, 1984. LÓPEZ ELUM, P., «Origen y evolución de dos grandes centros cerámicos medievales: Manises y Paterna» en *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*, Florencia, 1986, pàgs. 153-181. LÓPEZ ELUM, P., «La conquista cristiana de Mallorca y Valencia y su repercusión en el ámbito de la cerámica» en *Actas de las V Jornades d'Estudis Històrics Locals: 'Les Illes Orientals d'Al-Andalus'*, Mallorca, 1987, pàgs. 239-245. AMIGUES, F., «Premières approches de la céramique commune des ateliers de Paterna (Valencia)» en *L'obra aspra, XIV-Xve, Mélanges Casa Velázquez*, t. XXII, 1986, pàgs. 27-64. AMIGUES, F., «La céramique domestique des ateliers mudéjars de Paterna (Valencia)» en *L'obra aspra, XIV-Xve, Mélanges Casa Velázquez*, t. XXIII, 1987, pàgs. 151-172. AMIGUES, F., «Potiers mudéjars et chrétiens de la région de Valence: de la convivialité à l'antagonisme» en *Archéologie Islamique*, 3 (1992), pàgs. 129-167. CERVANTES, F. J., «Renta feudal y organización de la producción alfarera en Segorbe, Paterna y Benaguasil. s. XV» en *Actas del VI Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 1995*, pàgs. 381-390. APARICI, J., «Actividad artesanal de los musulmanes segorbinos en la primera mitad del siglo XV» en *Actas del VII Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 1999*, pàgs. 27-41.

En el terme d'Almenara i de La Llosa encara que no conservem documentació de compravenda d'aquests productes en aquest segle, sí es conserven dels segles XVII i XVIII permisos de guiatges a la ciutat de València de seda, capolls, llana, etc.¹¹⁵². Per tant hem de considerar que aquesta artesania desenvolupada en la zona estava orientada no solament per l'abastiment local sinó pel comerç en el regne i amb els països exteriors, amb independència de si eren o no productes modestos o utilitaris¹¹⁵³. Exemples semblants són el cas explicat per Hinojosa Montalvo sobre les activitats comercials a Sagunt amb Granada i Bereberia¹¹⁵⁴, o en Elx amb la venta de sabó, figues i panses amb el regne de Castella¹¹⁵⁵, o com explica Federico Melis amb la llana dels pobles de Castelló en l'empresa Dantini. O Joaquin Aparici Martí en l'estudi d'Onda i la manufactura tèxtil en el segle XV¹¹⁵⁶.

En el segle XVI, La conversió dels moriscos va generar la necessitat de construcció de noves esglésies parroquials en les alqueries musulmanes¹¹⁵⁷. En La Llosa es va construir una nova església en consonància al nou culte religiós imposat als veïns. L'expulsió de 1609 amb la conseqüent despoblació dels habitants moriscos del regne genera una gran crisi pel descens poblacional. Aquest descens va provocar el possible deteriorament de les infraestructures urbanes de les alqueries despoblades. No obstant, l'establiment de nova població cristiana en la baronia de La Llosa l'any 1610, va generar canvis en la trama urbana amb la creació de nous espais públics amb l'obertura de diverses places.

¹¹⁵²AMA, 55-8-c, Censos de la seda 1678. AMA, 1-23-c Guia de seda 1779. AMA, 1-24-C Aduana de llana 1780. AMA, 1-27-C Guia 1830, AMA, 1-13-c 1770 Guías de lana, AMA, 1-2-c Guia de seda 1753.

¹¹⁵³FURIÓ, A., *València un mercat medieval*, Historia i societat, 1, Diputació provincial de València, 1985, pàgs.9-45.

¹¹⁵⁴HINOJOSA MONTALVO, J.R., "Las actividades comerciales de los judíos saguntinos de Valencia a Granada y Berbería". *Arse*, núm.35, 2001, pàgs. 101-132.

¹¹⁵⁵HINOJOSA MONTALVO, J.R., "La función comercial en Elche durante los siglos bajomedievales", *Anales de la Univ. Alacant. Historia medieval*, núm. 13, 2000-2002, pàgs. 285-327.

¹¹⁵⁶APARICI MARTÍ, J., "Capilaridad de la manufactura textil en la Plana de Castelló. El caso de Onda en el siglo XV" *Anuario estudios medievales*, núm. 40, 1, 2010, pàgs.181-199

¹¹⁵⁷PARDO MORENO, J. F., "De mudejares a moriscos", pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 92.

De forma general en els assentaments musulmans s'accentua el caràcter íntim privat i familiar dels recintes urbans que es converteixen en un agregat de cases que no revetlla a l'exterior les seues característiques internes ni la seua qualitat. L'Alcorà prescriu que l'ample dels carrer havia de ser de set peus cosa que produïa una forma urbana laberíntica de carrers estrets, a més, alguns estaven tancats i coberts, i conduïen a cases privades. Aquesta disposició impedia l'orientació i comprensió visual del recinte. Dins d'aquest entorn únicament se singularitzen dos tipus d'edificis la mesquita i els banys ambdós relacionats amb les pràctiques religioses¹¹⁵⁸.

Amb l'arribada de nous vassalls cristians la trama urbana de La Llosa va experimentar un procés d'adaptació i reutilització a la nova societat assentada, a l'igual que va ocórrer en altres alqueries de moriscos. Els canvis anaven orientats en un interès per la creació de nous espais públics. Encara que l'alqueria va mantindre la xarxa irregular de l'època musulmana amb carrers estrets i atzucacs, a poc a poc els carrers s'organitzaren de manera que formen un espai unitari. El consell va adoptar normatives urbanístiques que controlaven i limitaven les tipologies constructives. Es van regular les mesures de pòrtics i balcons, el manteniment d'espais oberts, els nous eixamples amb les noves cases construïdes seguiren una ordenació ortogonal en quadricula amb la integració de places públiques en la trama i carrers més amples. En resum la trama de La Llosa experimenta un renàixer d'allò públic a través d'una reglamentació urbanística que afectava l'aparença i el manteniment dels espais oberts i el control de normatives d'edificació¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁸GRACIA, C., "La Ciudad coránica. El dominio de lo privado" en *Arte valenciano*, Madrid, 1998, pàg.121.

¹¹⁵⁹FURIÓ, A., *Història del País València*, València, 2001. GRACIA, C., *Arte valenciano*, Madrid, 1998. HUICI MIRANDA, A., *Historia musulmana de València y su región*, 3 vols. Ajuntament de València, 1969. CAPEL, O., *Morfología de las ciudades*, I-II, 2006, Barcelona.

4.2.1- L'alqueria de La Llosa.

La Llosa es troba ubicada en el pla del vessant Sud de la muntanyeta de La Llosa. La seua trama irregular ocupa una superfície de 12 hectàrees. Es troba delimitada per l'Est per la séquia Major, per l'Oest per l'antiga carretera Reial i pel Nord la muntanya. En la trama destaca la zona Nord-est situada entre la plaça Espanya (O) i el carrer de la Séquia (E) c/ Bonavista (S) amb illes irregulars amb carrers corbs, de les zones Oest i Sud amb illes rectangulars de diverses mesures amb un disseny de carrers latitudinals rectes creuats per altres perpendiculars a aquests (fig.156).

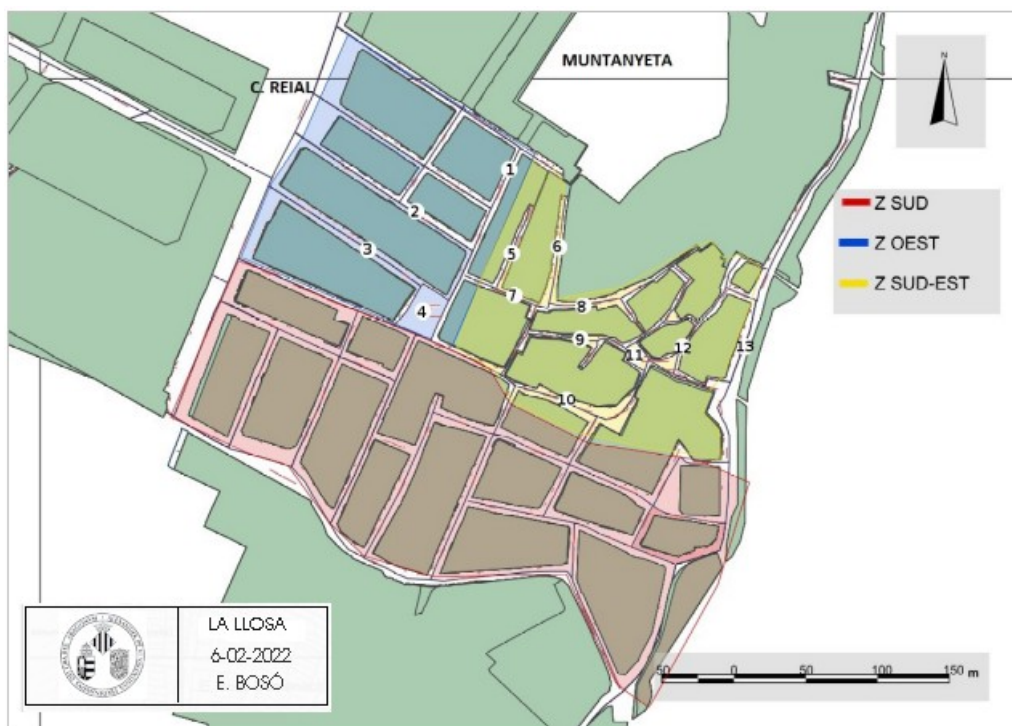

Figura 156. Plànol de zones i carrers de La Llosa 1 C/ Calvari, 2 C/ Colón, 3 C/ Vall d'Uixó, 4 PL/ Espanya, 5 C/ Garrofera, 6 C/ Olivera, 7C/ Travessia Calvari Oliver, 8 C/ Sevilla, 9 C/ Major, 10 C/ ,11 Pl/ Constitució, 12 C/ Ensenyança, 13 C/ Séquia. Material inèdit.

En l'alqueria de La Llosa l'any 1468 es documenten uns 84 veïns dels quals 80 són homes musulmans, quasi una comunitat de 100 focs¹¹⁶⁰. Aquesta estava organitzada jeràrquicament baix les ordres del comte amb una aljama, formada pels vells més valorats de la comunitat, que aplicaven les lleis, penes i

¹¹⁶⁰ Annex 4 Capbreu de la Ràpita de 1468.

ordres del senyor¹¹⁶¹. L'any 1468 es registra un veí musulmà de La Llosa que tenia el càrrec de justícia, nomenat en la documentació com a “Per[e] batlle e justícia de la cambra moro de La Llosa¹¹⁶²” amb la funció d'aconsellar en l'aplicació de penes criminals de la comunitat al senyor així com, la funció de resoldre les disputes tant civils, com penals o criminals, de la comunitat segons les seues lleis i costums. Aquest, junt amb “Amer Çale moro major dels de La Llosa¹¹⁶³” i probablement amb “Jassir de la Cambra, moro de La Llosa¹¹⁶⁴” serien dels membres destacats, i que apareixen documentats, de l'aljama de l'alqueria¹¹⁶⁵. Aquesta aljama, es reunia per deliberar els seus consells davant el senyor en la plaça de l'alqueria, cada vegada que era convocada¹¹⁶⁶ i a la mesquita¹¹⁶⁷. En aquesta mesquita, es continuaven fent oficis tots els divendres, dia que assistia tota la comunitat en silenci, per les restriccions a cridar a l'oració¹¹⁶⁸. El manteniment de la fe islàmica va ser el principal element de cohesió de la comunitat caracteritzat en la mesquita i el seu cementeri musulmà. Aquests membres de l'aljama organitzarien l'alqueria per mantenir la comunitat i pagar els impostos al senyor.

La mesquita s'ubicava fora de la trama urbana de l'alqueria en la zona més alta del vessant de la muntanya pròxima a un fossar musulmà¹¹⁶⁹, amb

¹¹⁶¹BARCELO, C., LABARTA, ANA, *Arxivos Moriscos*, 2009, Univ. València, pàg.31. ¹¹⁶²Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.7

¹¹⁶³Annex 4 Capbreu de la ràpita 1468, pàg.23

¹¹⁶⁴Annex 4 Capbreu de la ràpita 1468, pàg.15

¹¹⁶⁵Veïns documentats en el Cabreu de la Ràpita 1468.

¹¹⁶⁶ AComAlm, 23-1, “Possesió de Almenara y La Llosa”, 1444-07-30. Arxiu del comte d'Almenara 18-11, 1508, fol. 80. Arxiu del comte d'Almenara, 27-13, “Acte de possessió de La Llosa any 1571-4 per en Gaspar de Proxida y Aragó”.

¹¹⁶⁷AComAlm, A28, any 1699, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i de la Baronia de La Llosa». Butlla Apostòlica del 28 de maig de l'any 1602 del Papa Clement VIII. ¹¹⁶⁸Jaume

II aplica la pena de mort a qui invoca-se el nom de Mahomet des de les mesquites, Pere el Ceremonios canvia la pena a 150 assots en 1338. Encara que, va tenir que tornar a rectificar i deixar la pena primera. pub. BASAÑEZ, B., *Las morerías aragonesas*, docs. 70, 228, 341, 437 i 723. FERRER MALLOL, M^a.T., “Documentació sobre mudèjar de l'Arxiu de la Corona d'Aragó”, *Instituto Milá i Fontanals, CSIC*, pàg 22., art. pub. *Entre la Península Ibérica y el Mediterráneo. Interacciones políticas, económicas y culturales en la Baja Edad Media*, Ministeri de Educació i Ciència, Generalitat de Catalunya, 2001-2005. COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, vol.3, cap. 135, pàg. 135.

¹¹⁶⁹AComAlm, A28, any 1699, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i de la Baronia de La Llosa». El fossar musulmà es documenta en la muntanya de la mesquita, es descriu en el següent arrendament d'un veí: «A Salvador Tarin, (...) Un corral de ramat a cens de 1 sou (...) afronta per davant ab casa Joan Badia major carrer en mig, altre costat ab casa de Elauteri

accés des del camí del Calvari, citat amb aquest nom en 1699, via que probablement correspon a l'actual carrer del Calvari. En el vessant de la muntanya s'escalaven les cases i corrals dels veïns. La mesquita estava envoltada per la muntanya, vagants de la vila i del senyor comte i, eres de diversos propietaris¹¹⁷⁰. En la Butlla Apostòlica del Papa Clement VIII es descriu la mesquita de La Llosa, (en l'època convertida ja en església) comenta que se situava en una àrea llunyana i de difícil accés per dones i xiquets. L'immoble es qualifica de ser un edifici molt estret per la congregació i en mal estat, es nomena també que comptava amb una renda i béns pel seu manteniment¹¹⁷¹.

En La Llosa, medi fonamentalment rural, la majoria dels veïns de l'alqueria treballaven en l'agricultura (com es documenta en el capbreu de la Ràpita¹¹⁷²) i, la ramaderia segons el recompte de bestiar de l'alqueria a les corts de Monsó de 1510¹¹⁷³.

Uns altres oficials de La Llosa documentats en l'època, eren l'encarregat de l'almodí o pòsit "Mahomat Almydi¹¹⁷⁴". Situada possiblement, en la casa del senyor al carrer del Forn, segons es documenta en la carta de població de 1610¹¹⁷⁵. Es documenten també, l'encarregat del molí "Monfort Moliner¹¹⁷⁶" que no té el qualificatiu de "moro", cosa que probablement prova

Daniel, altre costat ab el fossar de moros y muntanya espatles».

¹¹⁷⁰AComAlm, A 28, any 1699, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i de la Baronia de La Llosa». En aquest llibre es cita la mesquita convertida en església i nomenada com església vella i l'església parroquial nova que va ser construïda cap a 1627. La vella se situa en la muntanya i la nova en el pla est de la població, zona actual. En l'arrendament d'aquests veïns es descriu la ubicació de la mesquita i el seu entorn. "Frances Forner Llosa (...) un pati de casa y corral ab cens de 1 basa de aigua (...) afronta ab casa confesant carrer en mig, costat Beltran del Peig carrer en mig, espales muntanya de la iglesia vella y vagants del señor , y (...) una hera dalt de la muntanya darrere de la iglesia 6 diners, confronta ab casa dels hereus de Batiste Bordils ab muntanya y ab vagants de la mateixa hera". «Antonio Esteve, un pati de casa y corral ab cens de una basa de aigua, afronta casa confessant carrer en mig, per un costat ab Beltran del Peig carrer en mig, espatles ab muntanya de la iglesia vella y vagants del señor».

¹¹⁷¹Annex 22 Butlla Apostòlica del 28 de maig de l'any 1602 del Papa Clement VIII.

¹¹⁷² Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468.

¹¹⁷³RODRIGO, R., El cens de 1510. *Relació de focs Valencians ordenada per les corts de Montsó*. Universitat de València, 2002, pàg.39.

¹¹⁷⁴Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.39

¹¹⁷⁵FAUBELL, V., *Historia de La Llosa. La lucha por la libertad e independencia*, Ajuntament de la Llosa, 2010.

¹¹⁷⁶Annex 4Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.56

la convivència entre fidels de les dos religions en La Llosa. Altres oficis documentats són l'encarregat dels forns de calç “Çale cals lo ornos moro de La Llosa¹¹⁷⁷”. El pastor del ramat o duler “Fipl dula Axur moro de La Llosa¹¹⁷⁸”. Però també, es documenten oficis relacionats amb artesanies percebuts a partir dels malnoms documentats: Caldero¹¹⁷⁹, Bosls¹¹⁸⁰... o oficis que mostren una relació amb la pesca: Anguila, Raget¹¹⁸¹, Cursa¹¹⁸², etc. Però pràcticament, la totalitat dels veïns documentats treballaven les terres arrendades del terme de La Llosa.

En la imatge del vol americà es divisa la població de La Llosa en els anys 1945-46¹¹⁸³ (fig.157) i en el plànol inferior es representa la trama urbana de La Llosa en 1955 (fig.158) amb una gran definició. En les dos imatges la fesomia del poble, pràcticament no varia. Amb aquestes fonts gràfiques podem aproximar-nos a delimitar en un plànol l'antiga àrea urbana de La Llosa. Una vegada hem delimitat en un mapa la trama urbana de 1945, hem d'afegir la informació que proporcionen els documents de La Llosa que hem tractat amb anterioritat. En el Llibre d'arrendament de La Llosa de 1699¹¹⁸⁴ el camí a Uixó i el barranc no està urbanitzat, es descriuen camps de seca i també, es nomena el camí del Calvari, actual carrer del Calvari, que tampoc es troba urbanitzat.

¹¹⁷⁷Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468.

¹¹⁷⁸Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.29

¹¹⁷⁹ Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468, pàg. 32

¹¹⁸⁰ Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.51

¹¹⁸¹ALCOVER, A. M., MOLL, F. B., Diccionari Valencià-Català-Balear. Nom relatiu Raig: conjunt de diversos trams o lligalls de troncs o bigues per dur objectes damunt la mar, riu, marjal, aigua de basa. Si és més resistent també es pot utilitzar com a mitja de transport.

¹¹⁸² Annex 4 Capbreu de la Ràpita 1468, pàg.40

¹¹⁸³Institut Geogràfic Nacional, vol Americà sèrie A, 1945-46.

¹¹⁸⁴ Annex 20 AComAlm A28, any 1699, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i de la Baronia de La Llosa».

Figura 157. Imatge vol Americà (1945-6) La Llosa.

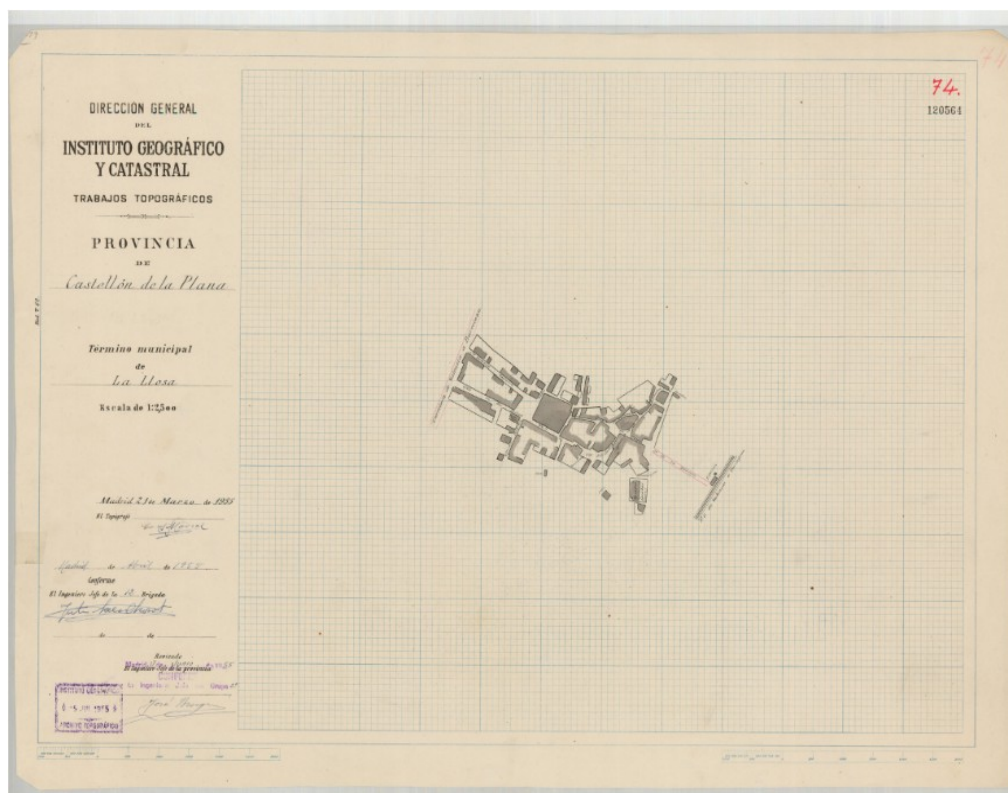

Figura 158. Plànol de la trama urbana de La Llosa 1955¹¹⁸⁵.

Se nomena l'existència de l'església vella sobre la muntanya i la nova en el pla Est, amb cases al voltant d'aquesta. Amb aquesta informació considerem que la zona Oest de la trama que inclou els carrers latitudinals: dels Carrer Vall d'Uixó¹¹⁸⁶, carrer de sant Felip Neri i l'actual Plaça Espanya són posteriors a 1699. De manera que, queda delimitada la zona urbanitzada de la no urbanitzada, en el carrer meridià del Calvari. Igualment, descartem del plànol la zona de les escoles de La Llosa en l'àrea Sud-est pròximes a la séquia Major, perquè són edificis que corresponen a una època moderna. En 1627 es construeix l'església nova en l'espai que ocupa l'església parroquial actual¹¹⁸⁷. Cosa que es porta a pensar que l'immoble i les cases que l'envolten pel seu costat Est, no estaven edificades abans d'aquesta data.

L'àrea que queda delimitada del nucli vell s'ubica en el pla Sud-est de

¹¹⁸⁵Institut Geogràfic Nacional, POBL120564, La Llosa 1955.

¹¹⁸⁶En el plano es cita amb el seu nom antic: carrer Germans Segarra

¹¹⁸⁷FAUBELL V., *Historia de La Llosa*, 2012, pàg. 141-142.

la muntanya, amb una extensió de 550m² (fig.158). Aquesta, queda delimitada entre el carrer meridià del Calvari per l'Oest, carrer latitudinal Sevilla pel Nord, carrer latitudinal Bonavista al Sud i, l'església parroquial i el carrer meridià de l'Ensenyança a l'Est. És una trama allargada que envolta la vessant de la muntanya per la seua zona Sud-est. Els carrers que s'integren en aquest espai urbà contenen les característiques de ser carrers estrets i corbs, amb illes de cases completament diferents, unes d'altres i amb les parcel·les de les cases irregulars. Sembla, que les cases s'han edificat unes al costat d'altres de manera que, se segueix les voltes de nivell de la muntanya. Així, els immobles es disposen en un mateix nivell però els carrers no són rectes. La trama anterior a 1627, resulta una trama irregular sense zones destacades, amb una plaça que sembla situar-se en un lateral de l'àrea urbanitzada, per tant, aquesta, no es troba integrada en la trama. L'existència de pous públics en el teixit urbà es desconeix, no es nomenen en els documents de l'època¹¹⁸⁸. La trama de 1699 (annex 20) té tres zones destacades, la plaça de l'Església, plaça dels Jops i plaça del Lledoner la qual cosa indica un intent d'organització i jerarquització del nucli¹¹⁸⁹.

Els noms dels carrers (fig.156-160) en el segle XIV són desconeguts ja que no apareixen documentats en cap font de l'època. En l'acte de possessió de 1571 (annex 23) se cita únicament una plaça pública en la baronia.

¹¹⁸⁸Actualment existeixen fonts una situada en la Plaça Espanya, altra en la plaça de la Constitució i altres disperses pràcticament en cada canto del nucli vell.

¹¹⁸⁹CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg.79-80 comenta el següent referent als carrers: "La permanència del traçat viari: camins prehistòrics que es convertiren en carrer.... La disposició dels carrers en relació amb camins antics, adaptats a la topografia, i amb altres característiques naturals, expliquen el traçat que generalment posseïen en els nuclis antics de creixement lent i espontani... El carrer recte es un resultat d'ordenació conscient introduït per l'home per raons d'ordenació espacial urbana i que pareix ja des de les primeres cultures urbanes com forma de planejament".

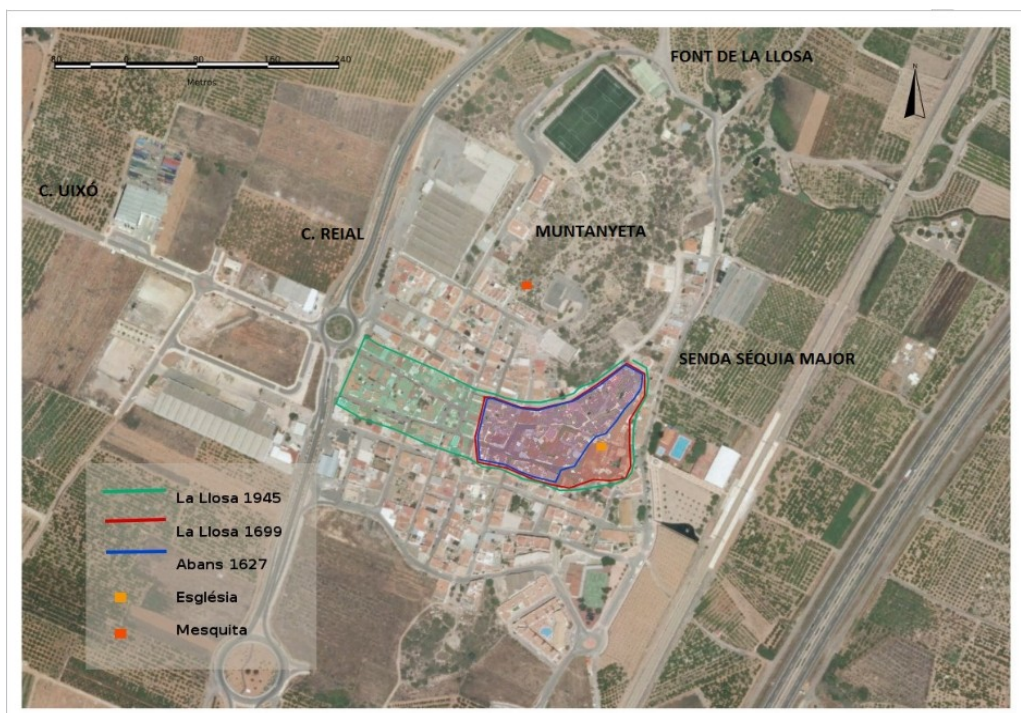

Figura 159. Mapa de la trama urbana de La Llosa. Material inèdit.

CARRERS	ABANS 1627	1699	1945-55
Carrer Major	X	X	X
Carrer Sevilla	X	X	X
Carrer Guillem de Castro	X	X	X
Carrer de Sant Vicent	X	X	X
Carrer Ensenyança		X	X
Carrer Séquia*		X*	X
Plaça Espanya			X
Carrer Uixó			X
Carrer Sant Felip Neri			X

Figura 160. Taula dels carrers urbanitzats de La Llosa. Material inèdit.

*Carrer Séquia es documenta com un camí límit de la zona urbanitzada.

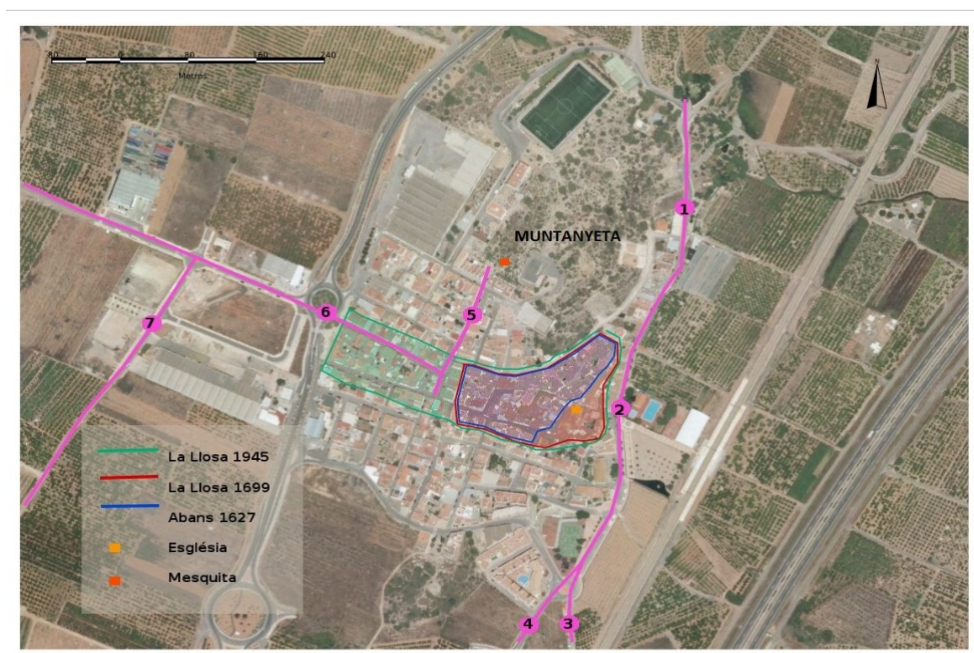

Figura 161. Mapa de la trama urbana i dels camins segons el Llibre arrendament de la baronia de La Llosa de 1699. 1 Camí a la Font de La Llosa/ Camí a Xilxes; 2 Camí de la Séquia; 3 Camí a la Ràpita; 4 Camí Magraner/ Almenara; 5 Camí Calvari; 6 Camí Fondo/ Barranquet de la vila- Camí Uixó; 7 Camí Sogorb. Material inèdit.

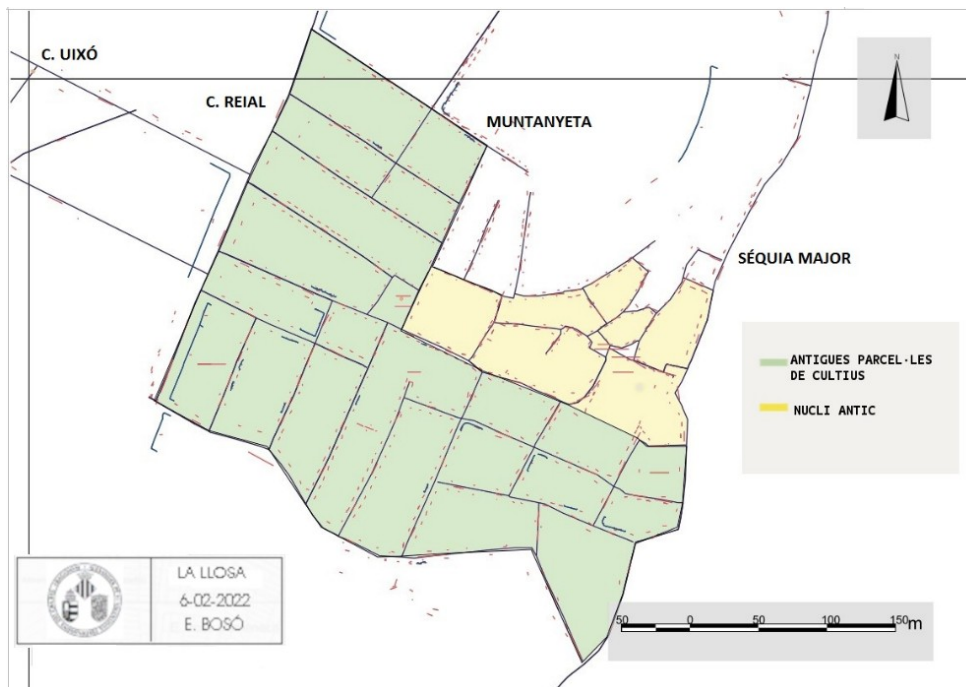

Figura 162. Plànol de La Llosa amb delimitació del nucli antic i les antigues parcel·les de cultiu.

El llibre d'arrendament de la Baronia de La Llosa de 1699 (annex 20), ens possibilita conèixer l'urbanisme de La Llosa, el número de cases, els seus edificis públics i les places, etc. En aquest llibre, es nomenen la majoria dels albergs censats amb referències espacials que ens possibiliten fer una probable descripció de la vila. També es nomenen indirectament com a existents els següents carrers: camí de la Séquia límit urbà de la zona Est (actual carrer Séquia), camí Calvari límit urbà de la zona Oest (actual carrer Calvari), la plaça de l'Església on es disposa aquest immoble (actual plaça de la Constitució), el carrer on se situa l'immoble del forn, segons Vicent Faubell, correspon al carrer Major¹¹⁹⁰. Aquest pràcticament, vertebrava tot el recinte urbà antic. A més, la plaça, la plaça del Xop i la plaça del Lledoner. Altre element espacial citat en el document és la muntanya on es disposen vagants del senyor, l'església vella, és a dir, l'antiga mesquita també, la casa del confessant, el fossar dels musulmans i el cementeri (fig. 163).

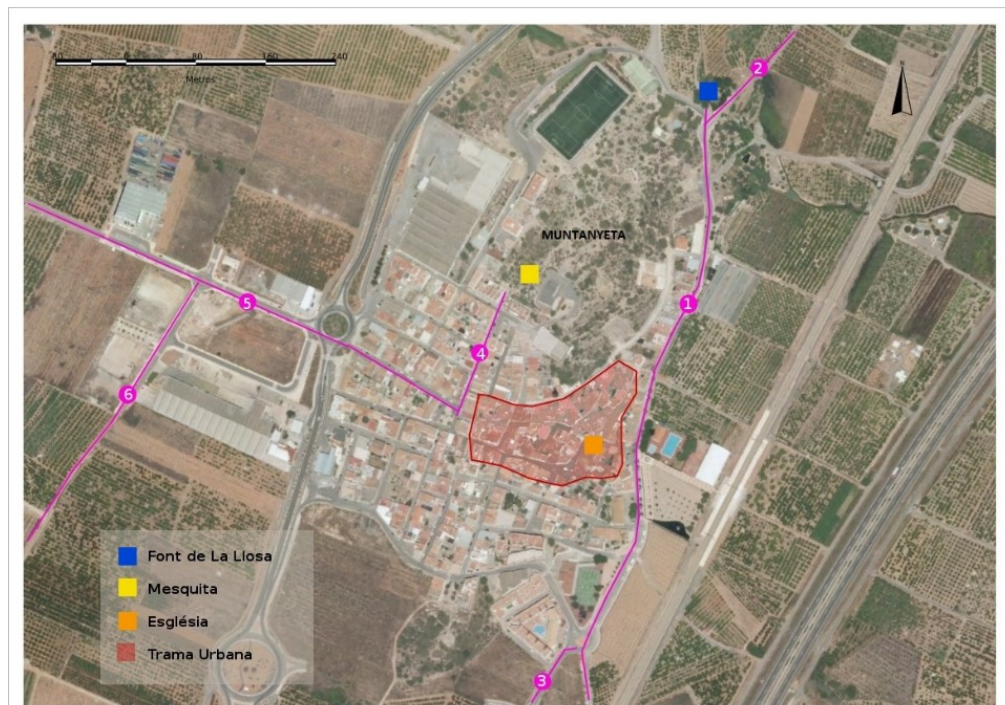

Figura 163. Mapa de La Llosa en 1699. 1 camí a la Font de La Llosa, Senda Major c/ Séquia, 2. Camí Xilxes, 3. Camí Almenara i Magranet, 4. Camí Calvari, 5. Camí a la Vall, camí Fondo, Barranc, 6. camí Sogorb. Material inèdit.

¹¹⁹⁰FAUBELL, V., *Història de La Llosa, la lucha por la libertad y la independencia*, pàg.130.

També es nomenen diversos camins que ixen des de la trama urbana: el camí a Xilxes i la senda Major, camí a Almenara, camí Reial, Camí a la Vall, camí a Sogorb i camí Fondo o barranc de la vila, camí a la Ràpita (fig.160). Alguns d'aquests camins rurals es troben actualment urbanitzats: “el barranc de la vila o camí a Uixó”, hui és el carrer Uixó i també, el camí a València actual carrer València. Són dos zones ubicades en la part Sud-oest de la vila i que apareixen descrites amb parcel·les de cultiu de secà en 1699. En la zona Est, es documenta el carrer de la Séquia anomenat com la senda Major, el que es converteix en camí a Magraner i Almenara en la seua zona Sud i, a Xilxes al Nord, i d'on ixen la resta de camins de l'assentament: al Molí, a La Llosa, als Estanys, a la Ràpita, etc.

Figura 164. Els carrer de La Llosa: 1 muntanya del dipòsit de La Llosa, 2 carrer Olivereta 3 carrer Goya 4 carrer Calvari...5 Plaça Espanya, 7 carrer Sant Vicent, 8 carrer Ensenyança, 9 carrer Major, 10 carrer de la Séquia, 11 carrer Sagunt, 12 carrer del Mar, 12 carrer Bonavista, 13 carrer Blasco Ibáñez, 14 carrer Jaume I , 15 carrer de mossèn Ochando, 17 carrer de València, 19 carrer Vall Uixó, 20 carrer sant Felip Neri, 21 carrer Cervantes , 22 carrer Francisco molina. Material inèdit.

A-Tipologia de béns immobles

En el cens que es realitza en la zona urbana de La Llosa es comptabilitzen en diverses categories els béns immobles: patis, cases, corrals, eres, hort, vagants.

El número de cases nomenades en la vila són 76. Mentre que, horts dins de la vila sols comptem amb un, l'hort de Joan Badia, situat a les espatles de la casa del mateix propietari, però sense formar part del mateix immoble. Aquesta casa s'ubicava pròxima al carrer del Forn i del forn de la vila.

Un altre dels béns urbans nomenats són els patis. Aquesta apreciació pot fer referència a patis de cases o solars, en alguns casos es remarca aquesta diferència però en altres casos no. El número de patis nomenats són set en total: el pati de Pere Forner: un pati de casa a cens de 1s., 6d., el pati de Martí Agost, el pati de Baptiste la Puerta, el pati de Pere Forner Confessant, el de Francesc Forner amb un pati de casa, la casa o pati de Josep Bayona, el de Beltran del Peig amb un pati de solar de casa.

Els corrals documentats en la vila eren nou: el corral de Miguel Canelles, el corral de Salvador Faden, el corral Hipòlita Polo, el de Josep Pérez, el corral dels hereus de Martí Gay, el corral Antonio Sales, el Pati i corral del confessant, el de Francesc Forner i, el de Salvador Tarín. Tots els corrals se situen dins de l'entramat urbà confrontant amb les cases, però en zones perifèriques. Com en les zones més pròximes a la muntanya: És el cas del corral d'Hipòlita Polo i el dels hereus de Gay Martí pròxim a la muntanya i la Badia, i els de Josep Pérez i Salvador Tarin confrontats amb la muntanya. Altres, es troben ubicats al carrer Major o en les places, com el d'Antonio Sales, pròxim a la Plaça dels Xop, o el del confessant situat al carrer Major.

A banda dels corrals de bestiar, es documenten vuit eres en la vila: la de Josep Barbera: “una era espalles damunt de la casa del confessant 1 sou”, l'era de Francesc Forner, l'era de Baptiste la Puerta, l'era d'Antoni Gil, de Francesc Forner “una era dalt de la muntanya darrere de l'església a 6 diners, la de Salvador Tarin una era a 6 diners i, les eres de Pere Canelles en la muntanya i, les de Vicente Polmide en el camí a Xilxes. Les eres eren espais amb el sòl pla, coberts o descoberts, destinats a ser utilitzats per a fer la batuda, trillar els cereals, fer particions com alfarrassament, etc. En la carta pobla de 1610 es comenta que, per no haver cap tipus d'engany, s'obligava als vassalls d'avisar als senyors o al procurador o arrendador, el dia elegit per collir els fruits dels arbres o plantacions per a realitzar l'alfarrassament. Igualment no es podia tocar el gra de l'era sense avisar al dit procurador o arrendador (cap. núm.40). Les eres documentades s'ubiquen a la muntanya pròximes a l'església (vella) o al carrer Major confrontant amb la séquia Major. Finalment, també es nomenen alguns vagants o terra que no era conreada (fig.163). Aquests s'ubiquen en diverses zones de la vila: vagants de la muntanya de l'església (vella), vagants de l'egregi compte, vagants del carrer Major, vagants de Francesc Forner, vagants de davant la casa Josep Badia.

NÚMERO DE VAGANTS NOMENATS
vagants muntanya de l'Església
vagants carrer Major
vagants de Francesc Forner
vagants davant casa Josep Badia

Figura 165. Taula dels vagants de La Llosa. Material inèdit.

B-El cens.

El tipus de cens que calia pagar al comte variava segons l'immoble i els privilegis atorgats pel senyor. Les cases i béns eren donades directament per la senyoria a cada veí i els terminis de pagament del cens o quantitat acordada havia d'abonar-se tots els anys, en els dies de festes de Nadal i Sant Joan de juny, mitjanament, amb lluïsmes i fadiga. Es cridava veí per veí, per a efectuar dit pagament. Aquests eren interrogats, mitjançant jurament dels quatre evangelis pel jutge, en presència del notari i justícia i en forma de juí, on se li preguntava al veí si posseïa cases o terres, etc., tingudes sot directa senyoria, mitjançant títols i censos, quin era el termini o condicions en què els pagava, es llegien els béns i terres arrendades amb els drets assignats i s'anava anotant les quantitats a pagar per cada veí de la baronia (fig.166).

CASA	CENS
Vicent Llopis	20 sous més una gallina
M ^a Doménech muller de Miguel Curelles	20 sous més una gallina
Josep Favar	20 sous més una gallina
Cosme Llopis	20 sous més una gallina
Josep Rodrigo	20 sous més una gallina
Josep Barbera	
Josep Badia	
Catalina llopis y de Martí viuda	13 sous 4 diners
March Martí	6 sous 8 diners
March Martí curador de Gaspar canteral	6 sous 8 diners
Joan Paradis	18 diners
Joan Badia	10 sous
Pere Agost	20 sous més una gallina
Joan Llopis	20 sous més una gallina
Francisco Casals	20 sous més una gallina
Geltrudis Baló muller d'Agostí Agramunt	20 sous més una gallina
Baptiste Llopis	1 sou 6 diners
Mariano Vilar	3 sous
Antoni Guillem	20 sous més una gallina

CASA	CENS
Hipòlita Polo muller de Diego Pérez	20 sous més una gallina
Teresa Forner muller de Roch Guillermo	20 sous més una gallina
Pasqual Royo	1 sou
Pere Favar	20 sous més una gallina
Bertomeu Esteve	20 sous
Francisco Rodrigo	30 sous
Salvador Favar	20 sous més una gallina
Martí Agost	20 sous més una gallina
Antonio Esteve	20 sous més una gallina
Pere Forner	20 sous més una gallina
Ignació Font	3 sous
Francesc Forner	20 sous més una gallina
Francesc Forner	6 sous
Isabel Lapuerta	20 sous més una gallina
Gaspar Canteral	1 sou
Jesualda Doménech muller de Gaspar Canteral	6 sous 8 diners
Josep Pérez	3 sous 6 diners
Salvador Tarín	20 sous més una gallina
Salvador Tarín	a cens d'una bassa d'aigua
Antoni Gil	20 sous més una gallina
Isabel Saragossa	20 sous més una gallina
Melchora Saragossa	6 sous
Joan Garcia	6 sous 8 diners
Antoni Sales	[-]
Vicent Sales	1 lliura
Antoni Esteve	20 sous més una gallina
Miguel Canelles	20 sous més una gallina
Hereus de Martí Gay i Tomasa Doménech	20 sous més una gallina

Figura 166. Taula de cens de cases de La Llosa. Material inèdit.

Dels diversos corrals que són nomenats en el document únicament dos d'ells estan censats. Un el de Salvador Tarín a un sou i l'altre, el de Francesc Forner a cens d'una bassa d'aigua (fig.167).

CORRAL	CENS
Corral de Miguel Canelles	No censat
Corral de Salvador Faden	No censat
Corral de Hipòlita Polo	No censat
Corral Josep Pérez	No censat
Corral hereus de martí Gay	No censat
Corral d'Antonio Sales	No censat
Pati i corral del confessant	A cens d'una bassa d'aigua
corral de Salvador Tarín	1 sou

Figura 167. Taula de cens dels corrals a La Llosa. Material inèdit.

Els patis de casa o solar que se citen en el llibre d'arrendament, apareixen tres patis censats a pagar entre un i tres sous el de Pere Forner, Francesc Forner i Beltran del Peig (fig.168).

PATIS	CENS
Pere Forner un pati de casa	1 sou 6 diners
Pati de Martí Agost	No censat
Pati de Baptiste Lapuerta	No censat
Pati de Pere Forner Lapuerta	No censat
Francesc Forner un pati de casa	A cens d'una bassa d'aigua
Casa o pati de Josep Bayona	No censat
Beltran del Peig un pati de solar de casa	3 sous

Figura 168. Taula de cens de patis de La Llosa. Material inèdit.

Les eres documentades en el llibre, apareixen nomenades i en alguns casos s'indica l'impost a pagar. Aquest impost varia segons el propietari, probablement, en relació a la mesura de la parcel·la, la seua situació en la vila o terme, etc.(fig.169).

ERES	CENS
Josep Barerà una era	1 sou
Francesc forner una era	1 sou
Baptiste Lapuerta una era	No censada
Antoni Gil un era	No censada
Francesc Forner una era	6 diners
Salvador Tarín una era	6 diners
Pere canelles unes eres	No censada
Vicent Polmide unes eres	No censada

Figura 169. Taula de cens de les eres de La Llosa. Material inèdit.

C- L'església parroquial de 1627.

La mesquita situada en la zona alta de la muntanya va ser substituïda per una nova parròquia per manament com abans hem mencionat, del Papa Clement VIII en la seua Butlla Apostòlica del 28 de maig de l'any 1602¹¹⁹¹. Com descriu aquesta butlla, era una qüestió primordial la construcció de noves esglésies per a instruir els nous convertits en la fe catòlica i era convenient substituir aquelles antigues mesquites convertides que no estaven en “bon estat o integres o que tenien defectes o creaven sospites a primera vista”. Per fer front a les despeses de la nova construcció calia aplicar taxes, de redits o productes. En la mateixa Butlla se cita que en La Llosa hi ha cent cases de cristians nous amb una església parroquial, que era una antiga mesquita, consagrada al Salvador. Desvinculada de l'església d'Almenara des de 1534 i annexada a Xilxes. Es mana edificar un nou temple en zona accessible amb una torre per la defensa de la població dels atacs corsaris. També, es descriu que la nova església es quede amb la renda i béns de la l'antiga mesquita i siguen aquests administrats pel rector de la població. Feliciano de Figueroa canonge de l'església metropolitana de València, oficial i vicari general va ser l'elegit per a reconèixer les noves obres i calcular i examinar els fruits primicials i decimals per a contribuir d'acord amb les ordenances. El lloc elegit en La Llosa per a edificar una nova parròquia va ser en el pla Est de la trama urbana. Com

¹¹⁹¹ Annex 22 Butlla Apostòlica del 28 de maig de l'any 1602 del Papa Clement VIII.

arreplega Faubell en el seu estudi de La Llosa, el 21 de juny de 1610 encara s'utilitzava l'antiga església per als ritus eclesiàstics:

“1610 a 21 de juny de 1610 bategí, jo mossen Miquel Rubiols, rector de dita parrochial y fonchs lo primer se batejà en dita iglesia [la exaljama o exmezquita] de la Llosa ab licencia en escrits del señor vicari general lo doctor jo. Sentis Arcediano de Culla y canonge de Lleida...? a Pere Joan, fill de Pere Beseda y de Catalina Cisne conjuges, padri Antoni Botet, comare Ighes Arues y de Orta¹¹⁹²”.

El 3 de juny de l'any 1627, segons es documenta en el Llibre mortuori, l'església nova ja estava construïda i beneïda:

“1627 Masiana Ferrandes va ser la primera que es soterrada en la nova església parroquial a 3 de juny del any 1627 dia que es va beneir la nova església¹¹⁹³”.

En el llibre d'arrendament de La Llosa es nomenen les cases que eren del confessant, és a dir, propietat de l'església¹¹⁹⁴. Les quals eren arrendades entre els veïns. Com les cases i terres de Catalina Llopis, la casa del rector, la casa del confessant i el pati i corral del confessant.

La casa badia s'ubicava pròxima a la vella església (la mesquita) :

“Francès Forner Llosa (...) un pati de casa y corral ab cens de 1

¹¹⁹²FAUBELL V., *Historia de La Llosa*, 2012, pàg. 141.

¹¹⁹³FAUBELL, V., *Historia de La Llosa*, 2012, pàg. 142.

¹¹⁹⁴En els furs es detalla que les antigues mesquites i bens d'aquestes foren donades per a les esglésies: “mesquites de viles e llochs foren donades per a les esglésies”.

basa de aigua (...) afronta ab casa confesant carrer en mig, costat Beltran del Peig carrer en mig, espales muntanya de la iglesia vella y vagants del señor , y (...) una hera dalt de la muntanya darrere de la iglesia 6 diners, confronta ab casa dels hereus de Batiste Bordils ab muntanya y ab vagants de la mateixa era”.

D- Les places de La Llosa.

Pròxima a la nova església, en la zona Est de la trama urbana, se situaven les tres places nomenades en 1699 en el llibre d'arrendament: la plaça, la plaça dels Xops i la plaça del Lledoner. La plaça de La Llosa era la plaça de l'església parroquial. Aquesta es descriu en el carrer de l'església envoltada per cases i pròxima a la plaça del Xop:

“Hipolita Polo y de Perez muller de Diego Pérez una casa a La Llosa a cens de 60 sous, però reduït a 20 sous més una gallina, confronta per un costat amb casa de Maria Doménech, per un altre costat amb l'església, davant amb la plaça, espatlles amb la casa de Pere Favar”. (...)“Vicent Llopis llaurador de La Llosa, una casa situada en la plaça de La Llosa a cens de 60 sous, reduït a 20 sous més una gallina, afronta amb casa de Francesc Casals, altre costat Cosme Llopis , enfront carrer en mig , espatlles casa Joan Llopis ”.

Al passar aquest tram de cases, que envolta l'església s'obria la plaça dels Xops, molt pròxima a l'església cantonera amb el carrer del mateix nom i al carrer de la Séquia, com podem observar en la descripció proporcionada en els següents arrendaments:

“Bertomeu Esteve de La Llosa, una casa en la plaça Jops, a cens de(...) 20 sous més una gallina, situada al costat de la casa de

Salvador Favar, altre costat la casa de Josep Favar, davant plaça, espatlles del corral Antonio Sales.” (...)“Salvador Favar una casa en la plaça del Jops a cens de 60 sous reduït a 20 sous més una gallina, situada al costa de la casa de Berthomeu Esteve, amb la casa Josep Doménech, espatlles casa hereus Baptiste Bordils, davant la plaça”. (...)“Isabel Saragossa una casa situada en el carrer de l'església, a cens de 60 sous, reduït a 20 sous més una gallina, afronta amb casa d'Antoni Bensach, altra part amb la plaça dels Jops, davant amb la casa hereus d'Eugenia Jabregat carrer del mig, espatlles Josep Jabregat”. (...) “Martí Agost, de La Llosa, una casa situada en la plaça Jops, a cens de 60 sous, reduït a 20 sous més una gallina, confronta per un costat amb casa de Domingo la Casanueva , altre costat amb Isabel Saragoza carrer en mig, espatlles amb casa dels hereus de Eugenia Jabregat, davant dita plaça”.

El topònim de Xop es conserva actualment en el roll del Xop, que surtia de la séquia Major a l'altura de l'estació ferroviària, aquest es troba actualment desviat del seu curs. Així mateix es nomena la plaça del Lledoner, aquesta se cita en un cens d'una casa assignada a Joan García, i se situa pròxima a la casa de dos veïns Antonio Muñoz i la de Pere Agost i amb la senda Major, camí en mig. La casa d'Antonio Muñoz no apareix censada però sí la de Pere Agost que se situa davant de la séquia Major, carrer enmig. Així doncs, la senda Major, hui és el carrer Séquia. Ara bé, per a conèixer a quina altura es trobava la plaça hem de buscar alguna referència en les cases veïnes censades: com la casa de Josep Pérez que es troba a les seues espatlles separada per un carrer enmig, que es troba a unes cases del carrer de l'església¹¹⁹⁵ cosa que ens indica que aquesta plaça del Lledoner se situava pròxima a les altres dos places.

¹¹⁹⁵AComAlm, A 28, any 1699, “Teresa Forner y de Guillermo, muler de Roch Guillermo de La Llosa una casa en el carrer de l'església, a cens de 60s, reduït a 20s més una gallina, costat casa Cosme Llopis, altre costat ab casa de Josep Perez, altre ab casa de Batiste la Puerta”.

La Plaça del Lledoner: “Joan Garcia Llaurador Vall del Duch, una casa en La Llosa, amb cens de 6 sous 8 diners que afronta per un costat amb la casa Antoni Muñoz, per altre costat amb la Plaça del Lledoner, per altre costat casa Pere Agost y amb la Senda Major Camí en Mig”.

Les dades proporcionades en el document de 1699, ens mostren el creixement de la trama urbana cap a la zona Est, amb l'església nova, les noves cases envoltant-la i l'obertura de tres places pròximes entre si. Però en documents anteriors es nomena únicament una plaça, la plaça del poble on es reunien els oficials de la vila per a fer consell, l'aljama i tots els veïns en les crides públiques, per a debatre qualsevol assumpte, com es descriu en els actes de vassallatge al senyor comte quan visitava la població¹¹⁹⁶. Una gran esplanada pròxima a la zona d'horta del poble i a la frescor de la séquia Major citada en l'acte de possessió d'en Gaspar de Proixida i Aragó de l'any 1574. A manament del comte Joan Salvador missatger va convocar en pública crida al justícia, jurats i tots els homes «en la dita plaza del dit lloch a hon per a semblants negosis se hacostumen congregar». Aquest dia es reuniren en la plaça: Pere Vicent Batlle, Francesc Setí Lloctinent de Justícia, Miquel Joan Sans Mustaçaf, Joan Ram Seguí Conseller, Francesc Vicent Conseller, Luís Morisco Major Conseller, Gaspar Ravacalles, Joan Setí, Joan Amanuel, Francisco Ferrer, Blanch Fanegui, Joan Blanco, Joan Guillem, Joan Vicent, Pedro Navarro, Pere Serrano, Francesc Cavin, Luís Baig, Melchor Carrion, Luís Marisco, Joan Roig tots nou convertits, prohoms, consellers i representants de l'aljama¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁶AComAlm, 23-1, “Possessió de Almenara y La Llosa”, 1444-07-30. Arxiu del comte d'Almenara 18-11 pàg. 80. Arxiu del comte Almenara 25-03. Arxiu del Comte d'Almenara 25-04.

¹¹⁹⁷AComAlm, 27-13, “Acte de possessió de La Llosa any 1571-4 per en Gaspar de Proxida i Aragó”.

E- La casa de la senyoria i monopolis.

El comte posseïa una casa de la senyoria en La Llosa, lloc a on va convocar els nous pobladors el 8 de novembre de 1610. La casa no es conserva actualment però en la mateixa carta se cita que s'ubicava en el carrer del Forn, que segons Faubell era el segon tram de l'actual carrer Major¹¹⁹⁸. Entre els monopolis que ostentava el senyor estaven la tenda, forn, taverna, carnisseria i molí de la vila. Aquests edificis apareixen documentats en el propi llibre d'arrendament de 1699 on es descriu la seua situació, en la carta de poblament de La Llosa de 1610 i en ordenances municipals de la vila posteriors cronològicament (fig.170).

EDIFICIS PÚBLICS I DESTACATS
Casa senyorial
Forn
Taverna
Carnisseria
Molí
Tenda
Taula del peix

Figura 170. Taula edificis públics i destacats. Material inèdit.

El forn de la senyoria estava ubicat prop de la muntanya i el fossar dels moros, possiblement entre el carrer de l'Olivera i el segon tram del carrer Major:

“Melchora Saragossa de la Llosa, (...) una casa a cens de 6 sous,(...) afronta ab casa Joan Badia major per un costat, ab casa de Joan

¹¹⁹⁸FAUBELL, V., *Historia de La Llosa, la lucha por la libertad i la independencia*, 2012, pàg. 127.

Badia menor per altre costat, davant lo forn carrer en mig, espatles lo hort de Joan badia’.

Tots els veïns de La Llosa, segons es descriu en la carta pobla, tenien l'obligació d'anar a coure el pa al forn de la senyoria¹¹⁹⁹. En les ordenances municipals es disposava l'arrendador del forn havia de tenir-lo en funcionament com a mínim quatre dies a la setmana baix pena de 3 lliures per cada dia. Amb multa de tres lliures per maca de pa en tal cas, els oficials podrien comprar el pa en altre lloc a costes del forner. Si el pa no pesava el que calia incorria en pena de 3 lliures. El pa havia de ser revisat pel mostassà i si no es considerava competent incorria en multa de 10 sous i pèrdua de la mercaderia¹²⁰⁰.

La tenda no apareix documentada en el llibre d'arrendament per la qual cosa, desconeixem la seua ubicació en la trama, però en les ordenances municipals de La Llosa s'estableix que el tender havia de tenir en la seua casa oli, arròs, tonyina, abadejo, sabó, especíes, aiguardent, corda, i més coses de costum baix multa de 10 sous. A més, l'oli calia ser revisat per el mostassà per comprovar la qualitat del producte baix la mateixa pena¹²⁰¹.

Sobre la taverna en les mateixes ordenances es comenta que abans de buidar el vi en les gerres calia ser revisat per el mostassà baix pena de tres lliures¹²⁰².

La taula del peix, sembla que es disposava en un solar de casa, pròxima a la plaça de la vila. En la carta pobla 1610 es determina l'obligació de pagar el dret del taulatger del peix, de la mateixa manera com es paga a Almenara, de cada tres sous, un diners i dos diners pel taulatge¹²⁰³.

¹¹⁹⁹Carta de població de La Llosa de l'any 1610. cap. núm. 27.

¹²⁰⁰AComAlm, A21, «Ordenanzas nuevas en La Llosa 1751», núm. 57, fol. 55.

¹²⁰¹AComAlm, A21, «Ordenanzas nuevas en La Llosa 1751», núm. 57, fol. 55.

¹²⁰²AComAlm, A21, «Ordenanzas nuevas en La Llosa 1751», núm. 57, fol. 55.

¹²⁰³AComAlm, «Carta de població de l'any 1610 de La Llosa», capítol 36.

La carnisseria estava ubicada entre el carrer Major i el del Forn, pròxima a la muntanya i vagants del comte:

“Miguel Canelles llaurador de la Llosa, una casa en la Llosa situada y posada en el carrer Major a cens de 60 sous reduït a 20 sous més una gallina, afronta ab casa dels hereus Batiste Bordils carrer en mig, ab Ignació Font carrer en mig, ab Gaspar Canteral, ab Vicent Sales de Gilges, ab March Marti, ab la carniceria”.

La casa de March Martí es trobava entre el carrer del Forn i el Major, pròxima a la muntanya i vagants del comte.

El molí de la senyoria estava ubicat en el paratge del Carcau, al costat de la bassa del molí i a l'inici de la séquia del Molí. En la carta de població de 1610, es disposa que els veïns de La Llosa tenen l'obligació de moldre tot gènere de grans que colliran en el terme al molí fariner de La Llosa, en cas de no estar en ús, hauran de moldre als molins fariners del senyor ubicats a Almenara. La pena per contravenir les ordres era de sis lliures¹²⁰⁴. En les ordenances municipals s'especifica que el moliner havia de moldre primer el gra dels veïns que el dels forasters baix la pena de 10 sous¹²⁰⁵.

F- Els artesans i categories professionals documentades a La Llosa.

Com en el cas analitzat amb anterioritat en la vila d'Almenara, en aquest segle en La Llosa comptem amb un major número de dades referents al desenvolupament de llavors diverses a les agrícoles. Els artesans que desenvoluparien oficis documentats en la baronia probablement a més de

¹²⁰⁴ AComAlm, A21, «Carta de població any 1610 de La Llosa», capítol 25.

¹²⁰⁵ AComAlm, A21, «Ordenanzas nuevas en La Llosa, 11 de setembre de 1751, núm. 57, fol. 55.

tallers o tendes posseïen també terres dedicades a l'agricultura. En total es comptabilitzen 21 veïns als quals la documentació no qualifica de llauradors (fig.169), d'una població on se citen 90 cases¹²⁰⁶ on almenys una persona pertanyent de cada nucli familiar es dedicaria a algun d'aquests oficis, representen el 22% dels veïns. llevat d'alguns casos específics que no cabia altra dedicació com per exemple els pastors, els carnisers, preveres, la resta compaginaria els oficis amb el conreu de la terra¹²⁰⁷.

ARTESANS I OFICIS	NÚMERO
Preveres religiosos	1
Pescadors	1*
Pastor	1
Moliners	1
Flequer	1
Botiguer	1
Carnisser	1
Calcer	1*
Algepser	1*
Carboner	1*
Ramaders	9
Apicultors	1*
Pescater	1

*com a mínim.

Figura 171. Taula d'artesans de La Llosa. Material inèdit.

4.2.2- La trama urbana d'Almenara en els segles XIV i XV.

La vila d'Almenara es troba en el vessant Sud de la muntanya del Castell. El nucli vell es concentra en una àrea trapezoidal que mesura

¹²⁰⁶RODRIGO, R., *El cens de 1510 conte la relació de focs valencians ordenada per les corts de Montsó*, Universitat València, 2002.

¹²⁰⁷FURIÓ, A., *Camperols del País Valencià*, Institut Alfons el Magnànim, Diputació de València, València, 1982, pàg. 145.

aproximadament 5,30 hectàrees¹²⁰⁸. El límit Nord es troba en el carrer Molins, l'Oest en el carrer Mur, el perímetre Sud es troba en els carrers d'Agustina d'Aragó i Cisterna a l'Est, en el carrer Isabel la Catòlica. La trama ortogonal queda estructurada en sis carrers meridians d'Oest a Est: Sant Roc, l'Església, el Forn, Berenguer, Sant Pere i les Roques i, quatre carrers latitudinals de Nord a Sud: Dalt, Enmig, Sants Joans i Major. Dins d'aquest espai destaca la zona delimitada entre el carrer sant Roc (O) i sant Pere (E) i carrer de Dalt (N) i Major (S) per tractar-se d'una trama amb una quadrícula més perfecta. Es tracta d'un mòdul de 4x3 quadrats de 37,8m de costat que, sense carrers, totalitzen 1.429 m² i, amb carrers inclosos, eleven al quadrat 41 m i sumen 1.681 m². Aquesta àrea és diferent de la zona del llevant, delimitada entre carrer Sant Pere (O), carrer Molins (N), carrer Isabel la Catòlica (E), carrer Major (S). Amb illes de cases quadrades de 1.846 m² (46x40 m), zona Nord i rectangulars en el Sud de 3.554 m² (46x77 m). Aquestes ocupen una major superfície que les illes de la zona del ponent. El conjunt d'illes de cases es troba envoltat per parcel·les allargades que delimiten el perímetre urbà (fig.170).

¹²⁰⁸La mesura correspon al nucli vell amb la inclusió de la delimitació de les muralles construïdes en el segle XVI.

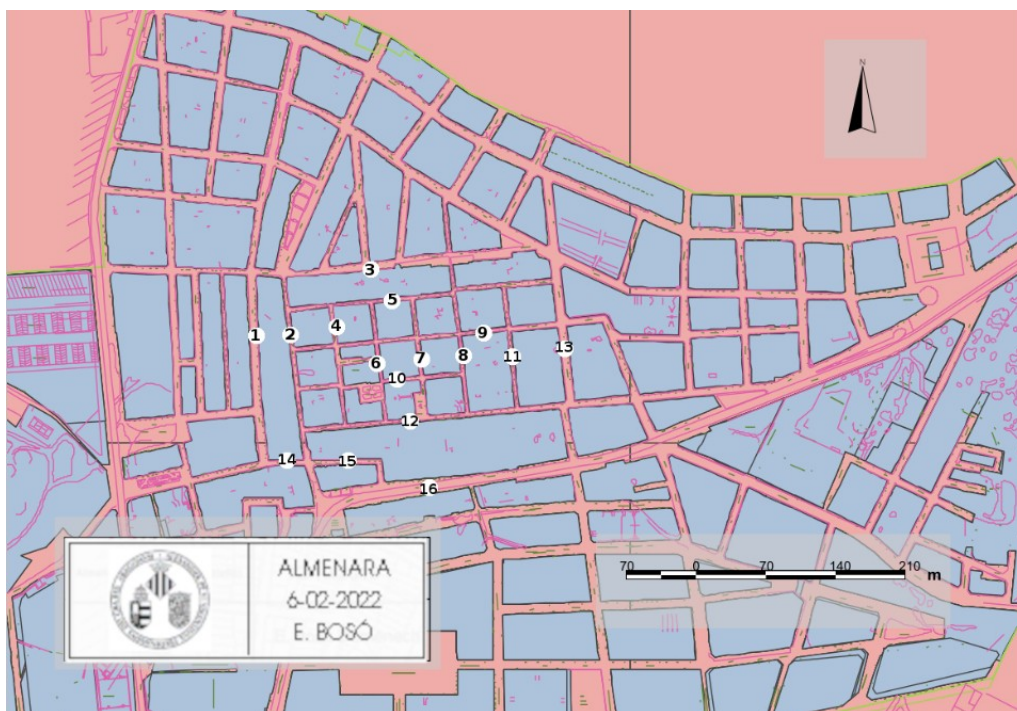

Figura 172. Plànol dels carrers d'Almenara: 1 C/ Mur, 2 C/ Sant Roc, 3 C/ Molins, 4 C/ Església, 5 C/ Dalt, 6 C/ Forn, 7 C/ Dr. Berenguer, 8 C/ Sant Pere, 9 C/ Enmig, 10 C/ Sants Joans, 11 C/ Roques, 12 C/ Major, 13 C/ Isabel la Catòlica, 14 C/ Cisterna 15 C/ Agustina d'Aragó, 16 C/ Av. País Valencià. Material inèdit.

El nucli vell amb la muralla que s'ha mantingut íntegre fins a principi del segle XX. En la fotografia aèria del vol americà de 1959 (fig.173) s'observa un creixement fora del nucli vell sobretot en la zona Oest. El plànol inferior del mateix any permet una comprensió millor de la trama urbana (fig.174).

Figura 173. Vol americà 1956-7 vista d'Almenara.

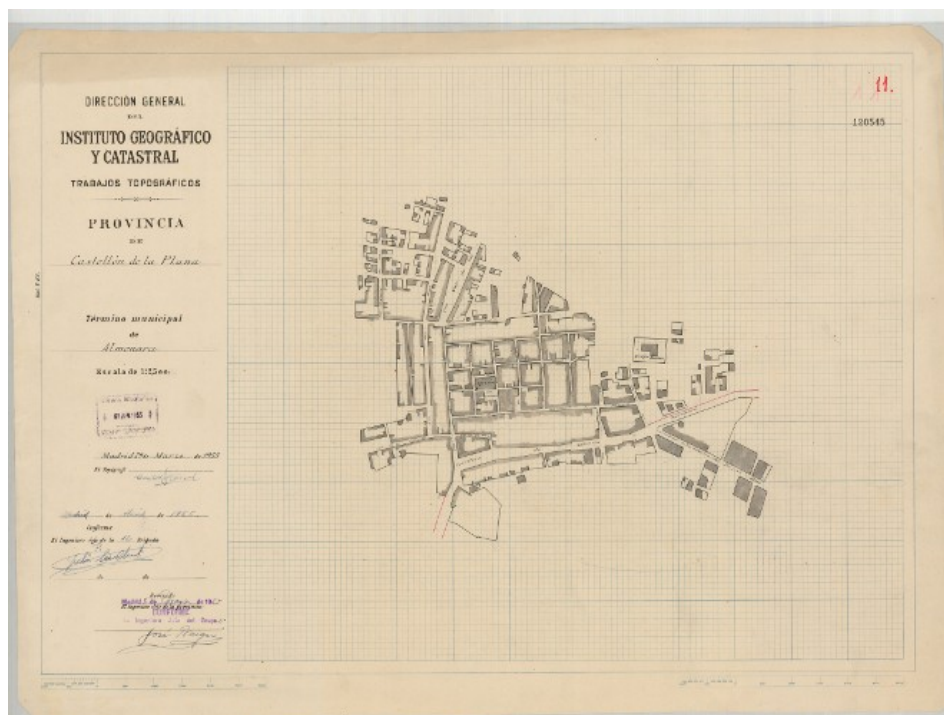

Figura 174. Plànol POBL120545-1955 Almenara Instituto Cartogràfico Español.

A- La trama urbana d'Almenara

L'any 1356 la vila d'Almenara estava en procés d'ampliació; s'havia projectat un gran raval amb trama ortogonal que ja comptava amb la

construcció d'una plaça amb una sènia en el centre del nou raval, una església parroquial, un cementeri en el seu lateral i algunes cases. El nou raval es va afegir en l'extrem Oest del vell assentament amb una extensió que ocupava tres vegades més l'emplaçament actual. Es descriu també l'existència de murs i valls, és a dir, el recinte es trobava delimitat per muralles protegides per valls. L'antic assentament es detalla amb la disposició d'unes 47¹²⁰⁹ cases documentades (fig.175) construïdes al llarg d'un carrer creuat per dues vies perpendiculars¹²¹⁰.

CASES 1365	CENS ST. M ^a MAGDALENA	IMMOBLE CONFRONTAT O VIA
N'Alberta	10 sous el dia de st. Miguel	Domibus/Via pública
Na Noguera		Domibus/Via pública
Pedro Escolano		Domibus/Via pública
Na Capitanya	2 sous 6 diners	Domibus/Via pública
Pere Ros		Domibus/Via pública
Domingo Majoral	10 sous el dia de Nadal	Domibus/Via pública
Antoni Tristull		Domibus/Via pública
Joan Omissos	13 sous st Miguel	Domibus/Via pública/valls
Pere Dalfino		Domibus/Via pública/valls
Fuster Joan Castella		Domibus/Via pública
Joan Castella	7 sous	Domibus/Via pública
Domingo de Magalo		Domibus/Via pública
Colado		Via pública
Domingo Mouso	10 sous	Domibus/ Duabus parti viis publicis
Hereus Martí de Barbastre		
Domingo Feliu	15 sous	Domibus/Via pública/ alia cum muro dicte ville
Arnald Ferrer		
Berenguer Aragó i hereus Jacobo Saranyana	5 sous	Domibus/Via pública/ alia cum muro dicte ville
Domingo Ballester	6 sous	Domibus/Duabus cum viis publicis

¹²⁰⁹De les 47 cases 19 paguen cens en benefici del beneficiat de la capella de santa Maria Magdalena, quantitats que varien entre 5 a 13 sous. La casa dels particulars, apareix al·ludida en plural, però consignada com a unitat constructiva (unes cases), edificació destinada a l'habitatge, que cal considerar com a equivalent al de focs o famílies.

¹²¹⁰Annex 13 Arxiu Parroquial de l'Església d'Almenara, document número 8, de documents diversos, "Testament d'en Berenguer Clavell", 1365.

CASES 1365	CENS ST. M ^a MAGDALENA	IMMOBLE CONFRONTAT O VIA
Pere Jarque		
Armengoldus Serra	10 sous	Domibus/Via pública
Bartolomeu del Toro		
Guillermo Primaler		
Sanchis Oller	5 sous	Domibus/Via pública
Joan Fortunyo		
Senyor Corredor		
Domingo Loscos	5 sous	Domibus/Via pública
Na Ponsa		
Senyor Mançor		
Fills d'En tudela	[-] sous	Domibus/Via pública
Berenguer Ladro		
Domingo Ramo i hereus Deu Martín	7 sous	Domibus/Via pública
Roderico de Fransardo		
Na Margarita		
Guillem Desaun		
Domingo Pullella	5 sous	Domibus/ Parte cum muro dicti loci/ alia cum via pública
Hereus Miguel Fexidor		
Domingo García	5 sous	Domibus/Daubus partibus cum viis publicis
Bartolomeu Sessa		
Sebastia Lenguato	8 sous	Domibus/ Duabus partibus cum viis publicis
Antoni Ferrer		
Domingo Basco		
Na Pina		
Hieronim Domingo Seros		
Pere Albert	6 sous	Domibus/Via publica/ alia cum muro dicte ville
hereus Benedicto Barbera		Via veteris que itur apud ecclesiam
Clavell		Via veteris que itur apud ecclesiam
Església		raval, en via veteri

Figura 175. Taula de cases testament de B. Clavell 1365. Material inèdit.

En 1365 el nucli antic es trobava comunicat amb el nou raval per dos camins vells (camins no carrers): un camí vell que anava fins a l'església “via veteris itur apud ecclesiam” i l'altre, era un camí vell que conduïa a Rafalells¹²¹¹ “via veteri Rafalls”.

Per conèixer exactament el lloc que ocupava el primitiu nucli urbà i el nou raval hem de saber on estava construïda l'església citada. Coneixem pels documents de derrocament de l'església vella i construcció de l'actual, que aquesta estava ubicada en el mateix emplaçament que l'església actual però ocupava un espai menor¹²¹². Aquesta dada ens proporciona informació sobre la ubicació del nou raval i sobre la disposició del camí vell que condueix des del nucli vell fins a l'església. Sobre aquest camí no queda altra opció que pensar que es tracte de l'actual carrer Enmig, per dues raons. La primera és que és l'únic carrer que es troba al costat de l'església i que recorre tot el recinte urbà antic d'Est a Oest i la segona, que el nom antic del carrer: “carrer travesser de l'Abadia”, ens proporciona molta més informació descriptiva sobre la formació de la vila. El nom propi del carrer indica la descripció del seu trajecte insinuant el seu lloc d'arrancada i el seu lloc de destí, l'abadia. Coneixem que la casa abadia estava adossada a l'extrem Nord de l'església parroquial vella, al seu absis¹²¹³.

¹²¹¹Annex 13 Arxiu Parroquial de l'Església d'Almenara, document número 8, de documents diversos, “Testament d'en Berenguer Clavell”, 1365. Es tracta del testament d'En Berenguer Clavell prohoms de la vila, que detalla i descriu les seues possessions en la vila d'Almenara, les terres i cultius que posseïa i, a més, la fundació de la capella de Maria Magdalena en l'església Parroquial, ubicada en el “nou raval” de la vila. Els comptes i la fundació corren a càrrec d'ell, que havia destinat diners com indica en el seu testament per a la realització de les obres i detalla també, les cases de la vila que han de pagar els censos a perpetuïtat per la fundació de dita capella, on es detalla la situació de les cases i amb quina casa, via, muralla... quedaven confrontades. La descripció es realitza per anotar o dur un control dels pagaments de censos que corresponen a En Berenguer Clavell i successors, com a beneficiari del benefici de la capella de santa Maria Magdalena, i que deixa consignats en el seu testament amb tots els seus béns als seus fills Pere i Jaume. Aquest, és un document molt interessant, perquè descriu la fesomia de l'assentament abans de la formació completa de la trama ortogonal, en quadricula del nucli, que podem observar actualment i se cita l'existència de murs i valls en la vila.

¹²¹²Arxiu parroquial de l'Església d'Almenara, construcció de la nova església parroquial de la vila d'Almenara. L'església vella es va enderrocar en 1721 a causa de la construcció de l'església nova. Aquesta es va construir sobre els solars de l'església vella i, a més, sobre els solars de la casa abadia adossada al Nord-est, sobre el pou de la plaça (Nord-oest), part de la plaça de l'església (Oest) i també, sobre el solar de la sala del consell amb la presó i carnisseria (Sud-est). Ubicació del pou de la plaça: coneixem la ubicació del pou de la plaça per la seua senyalització amb una inscripció en el mur Nord-oest de l'actual església parroquial 1721. figura.35.

¹²¹³Ubicació de la casa abadia: L'antiga casa abadia que estava ubicada al “carrer travesser de l'Abadia” (hui carrer Enmig), situada a prop de l'antiga plaça vella, on estava ubicada l'església parroquial, el pou, la casa de la vila o cort, el 477m, la carnisseria i la presó, i de l'antic

Cosa que situa a l'antiga casa abadia en el carrer d'Enmig. Però a més, el nom de "travesser de l'Abadia" ens està indicant que el camí "travessa" alguna cosa, que longitudinalment separava el nucli primitiu ja urbanitzat del nou raval. Aquesta divisió podria referir-se al carrer de la Barrera, actual Sant Pere¹²¹⁴. Aquest informa sobre la projecció d'una barrera, és a dir, un mur o tanca que separava dues zones. Trobem equivalències en la utilització d'aquest nom "Barrera" en altres nuclis antics que separaven la zona antiga de la nova¹²¹⁵. La

cementeri medieval en la part Sud de la plaça. Segons Cebrián Mezquita, la casa estava situada entre l'església antiga, la sagristia i el forn de la vila. La sagristia de l'església i el forn estaven separats pel "terraplen" del forn, que amb la casa abadia, situada en un entrant més pròxim al carrer Travesser de l'abadia, formaven un atzucac que impedia el pas per eixa zona de la plaça vella. Aquesta descripció s'extrau de la següent transcripció de la visita pastoral del 12 de juliol de l'any 1685: El senyor bisbe de Tortosa mana que, "com a la sagristia es filtra l'aigua per la part del forn, l'arreglen dins de dos mesos. I que a la casa-abadia li canvien la coberta a una de les seues estances, perquè es plou". Coneixem també, que a la part Nord de la casa abadia, estava el carrer "travesser de l'Abadia" i un hort de secà de la vila que arribava fins a l'antic carrer sant Pere. Amb aquesta descripció, coneixem que la casa abadia estava ubicada al costat de l'església, amb comunicació amb la plaça vella per l'atzucac, i ocupava una part de l'actual carrer de Genoveva Torres Morales i una part de l'antic Ajuntament del poble d'Almenara. L'11 de setembre de l'any 1700 els jurats de la vila acorden "alienar el pati de casa que està continu a l'abadia, pel preu més avantatjós que oferisquen en públic encant (subhasta)" I el mateix any, el consell de la vila, proposa adquirir una casa continua a l'abadia per a construir la casa de la vila (lloc que ocupa el vell Ajuntament del poble situat en el carrer Enmig). Aquesta iniciativa del consell està condicionada a causa del projecte de construcció de la nova església parroquial. L'antiga església es trobava en males condicions, i s'havia previst l'enderroc de l'edifici i la projecció d'una nova parròquia més ampla i gran, que ocuparia també l'espai de la plaça vella amb la presó, la carnisseria i la casa de la vila. La presó i la carnisseria ocupaven els baixos de la casa del consell. Per tant, calia adquirir un nou espai per construir una nova casa de la vila i una nova abadia.

¹²¹⁴Carrer de la Barrera se situava a l'est de la plaça Nova (plaça del Palau/ actual plaça de la Font) i a l'oest del de la Figuera (Roques): Rotllo 02, 1635, pàg. 213: "Li foch carregat a ... per una casa situada en lo carrer de la Plaça Nova confronta ab casa de Benifet de la Concepció y ab casa de Domingo Andrés y ab dit carrer y ab carrer de la Barrera (sant Pere) y ab pallisa de Gil Gregori. I recorria la vila de nord a sud perquè, trobem carregaments d'impostos amb cases que se situen en aquest carrer i confronten amb el carrer de Dalt, del Mig i del Cobertís: L'any 1590 a Juan Madilla "per una casa en el carrer de la Barrera, que linda per davant ab la casa de Francisco Boil, dit carrer de la Barrera en mig, y ab lo carrer travesser del Cobertís" i també amb el carrer Major: l'any 1601 a Juan Monfort "per una casa, situada en lo carrer Major; confronta ab casa de Gaspar Garcia, marit de la pobila de Joan Royo; ab muralla de la vila, corredor en mig, y ab el palau del Sr. Compte fet present...de provisió de Lluís Serra, jurat per mi Berthomeu Deetto scrivà-notari".

¹²¹⁵Altres exemples de carrers amb el nom de barrera amb aquesta funció es documenten per exemple a Denia es denominava carrer de la Barrera a la murada de separació de la moreria de la zona cristiana i també, a Biar, Alacant, a les illes Balears, a Palma i Alaïor. A Catalunya a Calonge. Fora del Regne Catalanoaragones: En Jaen al Castell d'Alcaudete on de la fortalesa eix part d'una muralla nomenada la Barrera. Igualment a Montemayor, en Còrdova. A Extremadura trobem el carrer de la Barrera en Torre de don Miguel (Caceres). També a Cantàbria, la Corunya i en Castro Urdiales. En Castella i Lleó a Villardiga, a San Andrés del Rabanedo (Zamora), a Cea (Lleó), Villaselán (Lleó), la Robla (Lleó) i San Emiliano (Lleó). En Castilla la Mancha, a Alcaraz (Albacete).

seua disposició concorda amb la descripció del document que delimita el nucli vell construït en un carrer creuat per dues vies perpendiculars apartat del nou raval amb l'església. El fet que existira la barrera o mur de separació de la zona antiga de la nova, indica probablement, que aquest antic assentament va estar emmurallat abans de l'ampliació i protecció del nou raval. Aquests antics noms de carrers, ens concreten la zona descrita en el document, el primitiu assentament urbanitzat se situava al franc Est del nucli antic de la vila, sobre el carrer de les Roques¹²¹⁶ antic de la Figuera, que es troba travessat per dos carrers perpendiculars i amb el límit Oest, tanca o "Barrera" sobre l'actual carrer sant Pere i, amb el seu límit Est l'actual carrer d'Isabel la Catòlica (que va ser el límit Est de la vila fins a 1920¹²¹⁷, la zona no va ser urbanitzada per ser un antic barranc de la muntanya del Castell). Per crear una connexió o unir el primitiu assentament (carrer de les Roques o antic de la Figuera) amb un accés directe a la plaça de l'església (del nou raval), es configura un carrer directe que travessa la Barrera o muralla del primitiu assentament (el carrer de la Barrera actual sant Pere) obrint un accés nou, per arribar directe a l'abadia i a la plaça de l'església, això és, el carrer d'Enmig o "Carrer travesser de l'Abadia".

La projecció del nou raval amb els seus immobles al costat de l'antic assentament comporta la construcció d'una muralla de protecció que englobe les dues àrees diferents en una. Muralla que apareix documentada en 1365 amb valls per dotar-la d'una major protecció¹²¹⁸.

Aquest recinte emmurallat de principi del segle XIV era menor del recinte emmurallat del segle XVI. Entre els anys 1543-53 es construeixen les noves muralles de la vila i els documents de l'època informen que es deixa un corredor de tres metres de distància, amb les muralles velles¹²¹⁹. Amb aquesta

¹²¹⁶Rotllo 02, 1700, pàg. 250: antic carrer de la Figuera: el carrer de la Figuera es denomina de les Roques en el Llibre d'Anillament, es llig: "Venta de un pati de corral, situat y posat en la dita vila de Almenara en lo carrer de la Figuera y ara dit de les Roques".

¹²¹⁷Fotografia d'Almenara, El pueblo visto desde el castillo, pub. SARTHOU CARRERES C., *Geografía del reino de Valencia*, 1920, pàg. 734.

¹²¹⁸La muralla constituïa un element necessari a causa dels conflictes i revoltes amb la població musulmana, els atacs dels pirates berbers o les guerres amb altres regnes (guerra dels Peres) i conflictes per la successió al tron (Unió). Aquests esdeveniments van condicionar que les viles es planificaren amb un caràcter fortificat i amb una visió militar. Durant el setge de Morvedre, Pere el cerimoniós estigué en Almenara amb les seues tropes, cosa que indica que Almenara comptava amb defenses.

¹²¹⁹ Rotllo 02, 1543, pàg. 167.

informació coneixem que les muralles rodejaven una àrea de 4,69 hectàrees, el mur Nord mesurava uns 274 metres, el Sud 279 metres, 170 metres el lloc Oest i 186 metres l'Est. Com hem citat abans, un altre element que es nomena en el document de 1365, és l'existència de valls. Els valls són elements defensius de les viles medievals, es tracta d'una depressió més o menys profunda cavada en la terra per arreplegar aigua que envoltava les muralles semblant a un fossat (com el que Viciàna representa a la vila de Borriana) però sense obra (fig.176). Els valls a diferència dels fossats, solien estar secs i sols arreplegaven suficient aigua en l'època de pluges. Viciàna documenta valls a Castelló de la Plana i a Nules. Vila-real també tenia valls però en el dibuix de Viciàna de la vila no apareix, com a causa que l'any 1544 la vila va ser reformada per un enginyer militar anomenat Cervelló¹²²⁰. Per encàrrec de Carles V va modernitzar tot el sistema defensiu suprimint els fossats. A les ordenances de la vila de Castelló del 1386: es prohibeix l'entrada en els fossats per a pastar el ramat, soterrar animals morts, o traure terra per als horts, llançar fem, o encendre vinasses¹²²¹.

Figura 176. Borriana rodejada pel fossat dibuix de Viciàna¹²²².

¹²²⁰VICIANA, R. M., *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno compilada por Martin de Viçyana, Valencia : en casa de Juan Nauarro...*, 1564

¹²²¹SANCHEZ ADELL, J., SANCHEZ ALMELA, E., "Defensa y seguridad de una villa medieval Castello de la Plana". *Societat Castellonense de Cultura*, núm. 50, 2003. MESADO OLIVER, N., «La iglesia del Salvador, Burriana, Metamorfosis y *summa* arquitectonica de un Templo: 1233-2009». *Estudis Castellonencs*, 11, 2006-2008. Diputació de Castelló.

¹²²²VICIANA, R. M., *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno compilada por Martin de Viçyana, Valencia : en casa de Juan Nauarro...*, 1564. Dibuix de la Vila de Borriana.

El primitiu nucli urbà situat al carrer de les Roques ja comptava amb una porta principal d'accés. Aquesta és descrita en documents del segle XVI sobre la construcció de les noves muralles de la vila. Aquesta primitiva porta anomenada “Portal dels Clavells”, es trobava ubicada entre el carrer de les Roques (antic de la Figuera) i el carrer Major, pròxima al portal de Nules construït al segle XVI (encara es conserva, ubicat dins d'un corral d'una casa sobre el carrer Major i a la part posterior de les cases que donen al carrer d'Isabel la Catòlica):

L'any 1590: “A 8 de maig a Antoni Muntalar li fonch carregat per unes cases situades en lo carrer Major entre dos portals, prop del portal de Nules. Confronta amb casa de Pere Erau y ab portal Vell y defront ab casa dels hereus del quondam Mateu Marí, carrer en mig¹²²³”.

El primitiu portal va seguir en ús amb la projecció de les noves muralles que envoltaven el nou raval amb el nucli vell, moment en què possiblement es van obrir nous portals: el de València¹²²⁴, el d'Uixó i el de la Barrera¹²²⁵.

El fet que estiguera delimitat el perímetre extern de la vila, és a dir, la seua muralla, no significa que l'interior del raval estiguera ja urbanitzat. Coneixem que l'any 1365 ja estava construïda l'església amb la capella de Maria Magdalena finançada per En Berenguer Clavell, amb el cementeri, i possiblement la casa abadia adossada a l'església, la plaça de l'església i la sènia. Es detalla també, l'existència d'unes cases en el camí Vell que va a

¹²²³Rotllo 02, 1590, pàg. 188.

¹²²⁴AComAlm, A21, 1422, fol. 4, “Testament d'en Olf de Pròxida” se cita l'hospital al costat del portal de València.

¹²²⁵Aquests portals de la Barrera i d'Uixó se citen en 1525 abans de la construcció de les muralles de 1543. Rotllo 02, 1525, pàg.157: “Per lo morter prengueren a Joan Serra per tancar lo portal de Uixó y Barrera, 15 sous”. Encara que en 1525 es manen tancar és probablement, a causa de la por al contagi de la pesta, mantenint sols obert la porta menuda del portal dels Clavells, amb posterioritat tornaran a obrir-se per estar en ple ús”.

l'església. Es documenten cases dels hereus de Benedicto Barbera i cases que alberguen gerres d'oli i alfàbies pertanyents a la família dels Clavells. Aquests immobles, o almenys els pertanyents a Clavell estaven destinats a cellers d'oli i magatzems. La detallada descripció de la situació de les cases que ens proporciona el document de 1365, permet fer un muntatge de la trama de la vila primitiva i del seu raval adossat aquest any (fig177-178).

Figura 177. Plànol d'immobles citats en el Testament de Berenguer Clavell. Material inèdit.

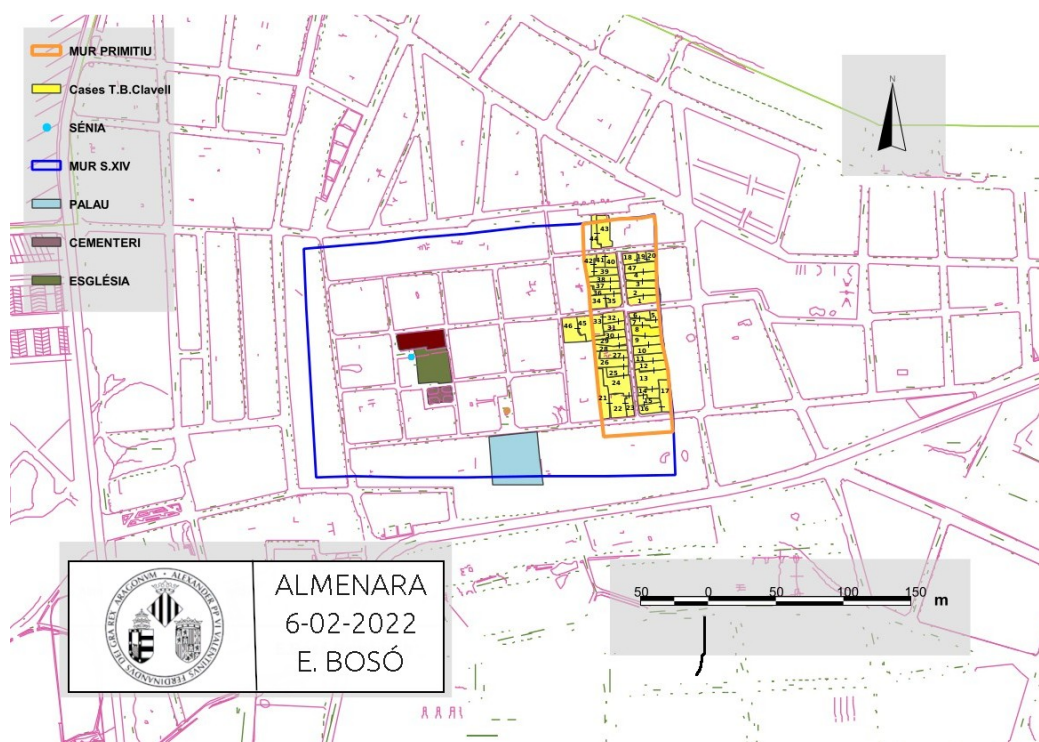

Figura 178. Plànol d'ubicació de cases del testament de B. Clavell. Cada número correspon a la casa dels següents individus: 1 Domingo Garcia, 2 Bartolome Sessa, 3 Bartolome del Toro, 4 Arnaldo Serra, 5 Berenguer Ladro, 7 Petri Albert, 8 Domingo Feliu, 9 Arnaldo Ferrer, 10 Na Ponsa, 11 Domingo Loccus, 12 Domingo Mançor, 13 Hereus de Miguel Feixidor, 14 Domingo Pullella, 15 Fuster, 16 Joan Omisos, 17 Pere Dalfino, 18 Na Pina, 19 Fill d'En Tudela, 20 Hierònim Domingo Seros, 21 Petro Escolano, 22 Na Noguera, 23 Na Alberta, 24 Maria Capitaña, 25 Pere Ros, 26 Domingo Majoral, 27 Antoni Tristull, 28 Domingo Mangalo, 29 Hereus de J. Castella, 30 Casa Colado, 32 Ferrer, 32 Sebastian Lenguado, 33 Domingo Basco, 34 Hereus Martino Barbastre, 35 Domingo Mouso, 36 Joan Fortuny, 37 Sanchis Oller, 38 casa Domingo Corredor, 39 Federico Fansardo, 40 Na Margarita, 41 Domingo Ramó, 42 Guillermo Desau, 44 Pere Jarque, 43 Ballester, 45 Benedicto Barbera, 46 Berenguer Clavell, 47 Guillermo Primalet. Material inèdit.

Fins ara, hem pogut identificar la via vella que anava a l'església amb el carrer d'Enmig. Probablement l'altra via *veteris* que ens descriu el document que donava accés a la partida de Rafalells (partida que existeix actualment i que era l'àrea de l'antiga alqueria de Rafalel), havia de ser el carrer Major que conduïa cap a la fortalesa del senyor (segle XIII- XIV)¹²²⁶, el convent franciscà

¹²²⁶BOSÓ DOMÉNECH, E., "El palau del Comte d'Almenara de la família Pròxita". Revista d'Estudis Castellonecs, 11, 2006-2008.

(documentat 1369)¹²²⁷ i la partida de Rafalells, zones ubicades al Sud-oest del primitiu nucli urbanitzat. Aquesta antiga via principal es va integrar en la trama urbana per a convertir-se en el carrer Major. En urbanitzar-se la zona es va crear un nou camí d'accés traslladat o desviat fora del recinte urbà i es convertiria en el camí principal d'accés a la vila, que va adquirir el nom de camí Reial, per passar a ser carretera d'accés a Almenara. Actualment, amb l'expansió cap al Sud de la zona urbanitzada s'ha convertit en el carrer del País Valencià. En construir-se el nou portal de Nules i cegar-se el dels Clavells es va crear en la zona que ocupava aquest antic portal, el carrer de Nules, que funcionava com a corredor de la muralla a la zona Sud del portal¹²²⁸.

Així doncs, els primers carrers urbanitzats del raval són les dues vies o camins vells documentats¹²²⁹: el carrer fins a l'església amb la parròquia, les cases i magatzems i, el carrer Major amb la fortalesa senyorial amb les seues estances annexes i complementàries i amb algunes cases que es documenten l'any 1386¹²³⁰, aquest era el carrer on es disposava el mercat setmana¹²³¹.

L'any 1386 es documenten unes cases construïdes en el carrer Major (fig.179-180), a més de la fundació de la capella del Corpus Christi¹²³² en

¹²²⁷DIAGO F. *Historia provincial de Aragón de la Orden de Predicadores : desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros*, T.II, c.102.

¹²²⁸Carrer de Nules, nomenat així al corredor de la muralla en la zona del portal de Nules.

¹²²⁹Exemple de camins que es fan carrers: Luís Cebrián Mezquita, Rotlló 02, 1798, pàg. 337 «Arrabales: en este año debieron comenzar en ellos los calles del Muro y del arrabal nuevo, pues así se desprende una deliberación del Ayuntamiento de 4 de mayo, en que dos señores capitulares pretendieron se respetara una senda, que iba recta a la canal desde el angulo N.O. de la muralla. Otros apoyaron y los demas optaban por que desapareciera la senda y se construyeran las calles como actualmente estan. Quedaron empatados en la votación pero...». BELTRAN, A., «La Red Viaria en la Hispania Romana», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, 1990, pàgs.45-53.

¹²³⁰Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º Fundació del beneficio Corporis Christi. Testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi.

¹²³¹ Rotllo 02, 1700, pàg.254.

¹²³²Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º Fundació del beneficio Corporis Christi. Testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 de octubre de 1386...*item attendens me instituisse quadam capelleniam in ecclesi a beati Joannis Almenara subinnocatione Corpus Christi et possium eam dotare usque in quantitatem quadringentos solidos regalium valentiae pro tu patet per publicum instrumentum gratice mihi factum sen concessum per Nobilem Nicolaum de Próxida, olim dominum dicti loci Almenara deffuctum, in*

l'església parroquial en el testament de Pere Llobet (Annex 14)¹²³³. En aquest document se citen les següents cases en el carrer Major: el retor Pere Llobet atorgar a Dominica Bartolome, dona de Joan Argent una habitació en la seua antiga casa situada en el carrer Major, que confronta amb la casa de Feliu situada en el mateix carrer¹²³⁴. Es nomena també que deixa al beneficiat de la capella del *Corpus Christi* un hospital a Almenara, situat en el carrer Major que confronta per una part amb la casa dels hereus d'En Feliu i amb la casa de Jaume Faust i amb la de Nicolau Cenor. L'immoble estava lliure de peita però sota la jurisdicció senyorial¹²³⁵. Per processos posteriors sobre els beneficis del beneficiat de la capella del *Corpus Christi* de l'església d'Almenara, coneixem on estava situat aquest hospital franc de peita i altres carregaments. Es documenta el dimarts 18 de juny de l'any 1559, moment en què es realitza la venda d'aquest immoble, aleshores casa: Es tracta d'una casa situada en la plaça *posse et manu Montis Ferratidez Blada, publici regia auctorita notarij dicti loci Almenara;... item dimitto captivis christianos a posse sarracenorum reducendos que ostendendi se esse vere captivos centum solidos qui eisdem ab notitiam dicatorum meorum manumissorum. item orfanis maritandis quo sunt de loco Almenara magis indigentibus qui eisdem dentur per dictos meos manumissores ad notitiam eorundem ducentum solidos. puellis orfanis maritandis indigentibus de loco Almenara.*

¹²³³El reverend Pere Llobet va ser rector d'Almenara i va fundar la capella del Corpus Christi en l'església parroquial de la vila, consagrada segons el document als Sants Joans i fundada per Nicolau de Proixida: "*Ecclesia beati Joannis loco Almenara*". En el testament va nomenar marmessor a Pedro Clavell batlle d'Almenara, va ordenar soterrar-se en la seua capella construïda amb vocació al Corpus Christi i va deixar 1.500 sous moneda real de València, per a la seua sepultura i aniversaris, junt a 350 sous per a l'altar de la capella. El benefici de la capella fundada, el va llegar primer a Bonanat Fontanal de València el seu nebot, en defecte a Joan Peris Fuster de València i en defecte, al pròxim rector d'Almenara i successors. Entre altres donacions testamentàries, va deixar 100 sous per al fons del presoners cristians en possessió dels musulmans. També va testar, 100 sous per al manteniment d'orfes de la vila d'Almenara. Va atorgar a Dominica Bartolome, dona de Joan Argent una habitació en la seua antiga casa situada en el carrer Major, que confronta amb la casa de Feliu i amb dit carrer Major. Junt a la casa, li deixa 200 sous, en el cas de que encara estiguera viva, sinó va manar que foren invertits en els orfes d'Almenara. Igualment, deixa al beneficiat de dit benefici un hospital a Almenara situat en el carrer Major que confronta per una part amb la casa dels hereus d'En Feliu i amb la casa de Jaume Faust i amb la casa de Nicolau Cenor, l'immoble lliure de peita però baix jurisdicció senyorial.

¹²³⁴Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º Fundació del beneficio corporis christi..., 1386: *puellis orfanis maritandis indigentibus de loco Almenara. : ...dimitto Dominica Bartholomea, uxori quondam Joannis Argent, dei amore et pro servitio per ipsam mihi impenso de eius vita habitationem in illa domo ex domibus meis in vico majori Almenara situatis in qua ordium continue tenco, pro ut confrontatur cum domibus quondam dominici Feliu et cum cum vico majori.*

¹²³⁵Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º Fundació del beneficio corporis christi..., 1386: *item dimitto benefisiato dicti benefisiy quodom hospitium mea Almenara situatum un vico majori confrontatum cum dicto vico majori et cum domibus heredum Deu Feliu et cum domibus Jacobi Faust et cum domibus Nicolau Cenor si quo dictus beneficiat teneat ibi mansionem et teneatur solvere peytam pro eodem pro ut aliy layci[] tenentur solvere taliter quod jurisdictio domini dicti loci in aliquo non ledatur vel aggravetur.*

Nova (actual de la Font) que: «confronta ab dita plaça y carrer Major y cases dels hereus de Francesc Mateu de dita vila y cases dels hereus de Francesc Lledesma, sastre, que solia ser de Alfonso...¹²³⁶» els ingressos d'aquesta han d'usar-se per a pagar al beneficiat del Corpus. El testament de Pere Llobet ens descriu l'ocupació dels solars d'aleshores, nomenat com “camí Major” en 1386, ubicats en la zona Nord de l'anomenat carrer, pròxims al Palau senyorial.

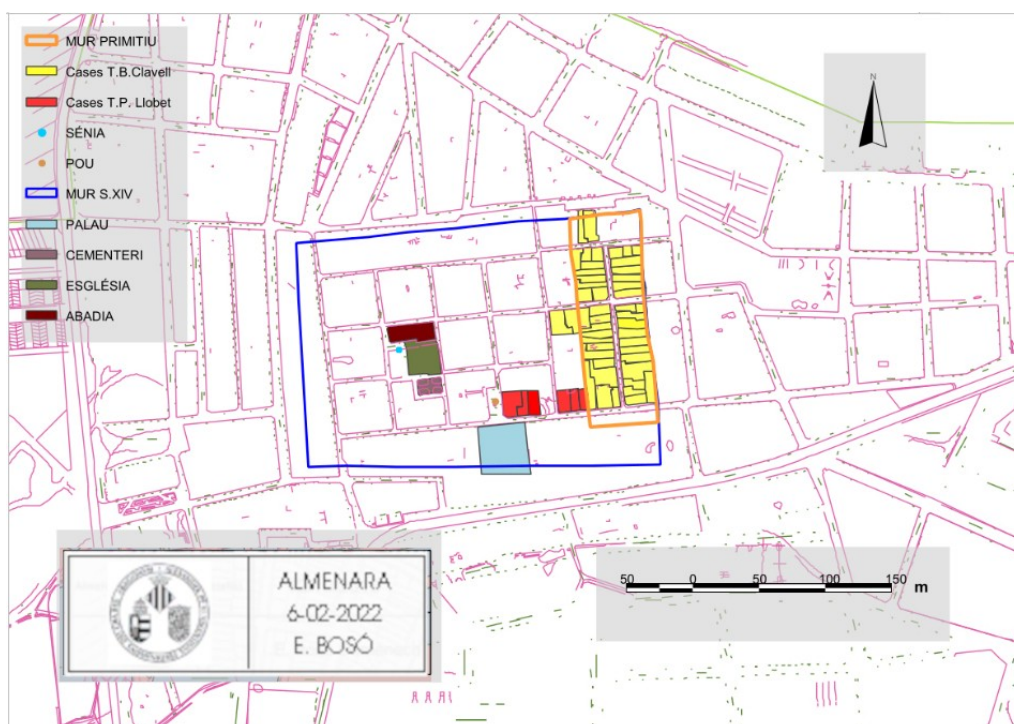

Figura 179. Mapa dels immobles citats en el testament de Pere Llobet. Material inèdit.

IMMOBLE	UBICACIÓ
Casa de Pere Llobet	Carrer Major
Casa de Feliu	Carrer Major
Casa de Nicolau Censor	Carrer Major
Casa de Jaume Faust	Carrer Major
Hospital d'orfes	Plaça del Palau
Capella del Corpus Christi	Església
Església Parroquial	Plaça de l'Església

Figura 180. Taula d'ubicació dels immobles citats en el testament de Pere Llobet.

¹²³⁶Rotllo 03, Corpus Christi 1559

L'any 1422 el senyor Olf de Proixida estableix la fundació d'un hospital a la vila d'Almenara. Aquest hospital es va construir en el carrer de l'Hospital, actual carrer de sant Roc, la via situada en el límit Oest de la vila¹²³⁷. Es tracta del primer document que ens proporciona informació sobre aquest carrer, l'any 1422, on es detalla que el carrer ja està urbanitzat i es projecta per necessitat dels veïns la construcció d'un hospital sobre altres edificacions del mateix carrer nomenades les cases d'Encarròs¹²³⁸.

Coneixem que l'actual carrer de Sant Roc era l'antic de l'Hospital, a partir de carregaments de possessió de les cases als veïns del poble l'any 1588. En ells es descriu que el carrer de l'Hospital era aquell ubicat a l'Oest de la plaça de l'Església¹²³⁹. L'immoble dins d'aquest carrer se situava pròxim a l'entrada de la vila cosa que indica que en 1422 ja existia un portal en aquest carrer. El fet de referir-se a aquest portal com “l'entrada de la vila”, indica que possiblement era el portal principal en aquesta època, coneixem que l'entrada principal a partir de l'eixample de la vila, era el portal de València que donava accés al camí Reial a València, la via principal a la capital del Regne. Per tant, cal interpretar que se situava en la zona Sud del carrer, al costat del portal de València. L'entrada del nucli urbà era la zona habitual per ubicar els hospitals per a tenir un major control dels malalts que accedien a la vila. Coneixem

també, que se situava en la vorera Oest del carrer per una anotació de l'arxiu de

¹²³⁷CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I-II, 2002-2005.

¹²³⁸AComAlm, A21, 1422, fol. 4, “Testament d'en Olfo de Pròxida”: “Hospital de Almas: Que en la villa de Almenara en las casas del mismo testador, llamadas de encarròs, sitar a la entrada del mismo lugar se contruyese un hospital, con la invocacion de la crucifixion de christo para albergar los pobres viandantes ú otras personas que quisiesen recoger-se por las noches; en el qual mandose hizieren 6 camas, la una con cortinas y todos sus arcos convenientes p^a personas de distincion y respeto; las otras dos tambien aseadas; y las tres restantes fueran desentes a conocimiento del administrador del mismo hospital. Otro que de los dtos 66000sous se aplicasen al beneficio que d[ich]o su padre Nicolas aulas fundado en la Yglesia de d[ich]a villa de Almenara bajo la invocacion de la virgen tantos con que se compresen 100 sous perpetuales y censales muertos con licencia del rey o de su trabajos de administracion d[ich]o hospital, a cuyo cargo perteneciese su administracion: y otros 100 sous muertos los quales percibiese el mismo para mantener y conservar la ropa, cama, y todo lo perteneciente a ellas, y la obra del d[ich]o hospital, a conocimiento del mismo beneficio, y de los jurados de d[ich]a villa”.

¹²³⁹Rotllo 02, 1588, pàg. 187: “Li fonch carregat a Lluís Erau una casa, situada en la plaça Vella (carrer Església): confronta ab cases de Jaume Erau y a les espales ab cases de Llorens Vilareal y ab traveser que va de dita plaza al Espital”.

l'Església Parroquial de 1701, on es detallen les obres d'ampliació de l'hospital. Va ser el primer immoble que va envair l'espai del corredor de la muralla. El document relata, les obres d'ampliació de l'edifici, el consell de la vila va decidir que s'utilitzara l'espai del corredor de la muralla al que s'adossava, construïnt dues parets que esborraren el corredor¹²⁴⁰ (fig.181).

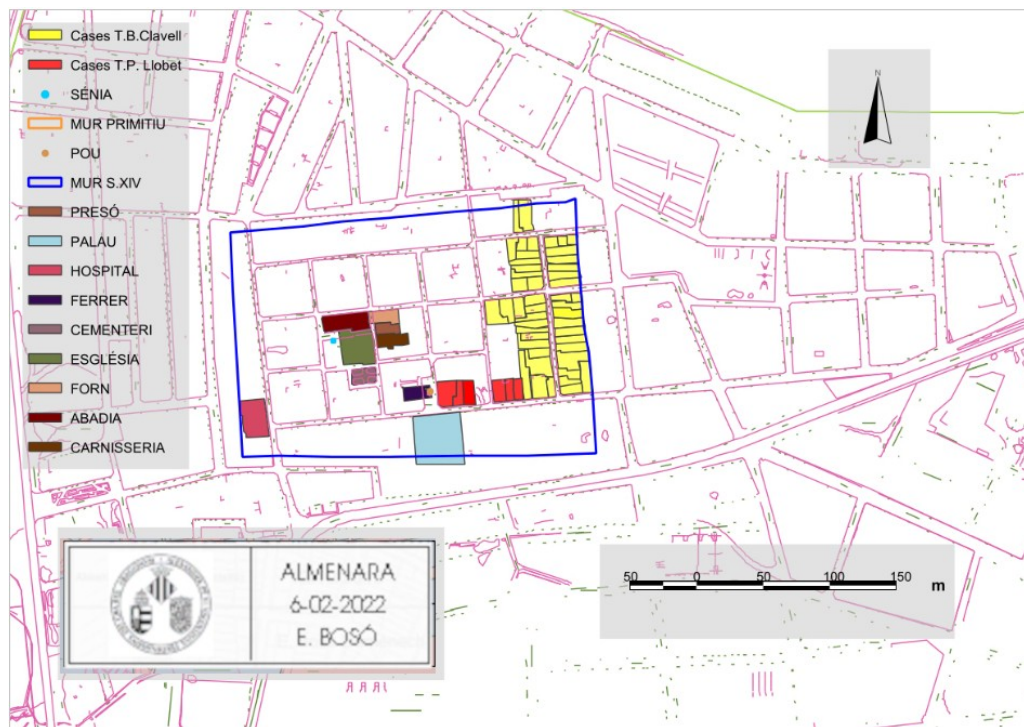

Figura 181. Mapa d'Almenara en el segle XIV. Material inèdit.

B- Les etapes de creixement de la trama urbana d'Almenara.

D'acord a la informació proporcionada d'aquests documents es detalla que la vila d'Almenara correspon a una vila nova, però construïda en etapes diferents. El seu traçat respon a l'augment planificat d'un nou raval construït al costat de l'assentament primitiu, seguint el model imperant en l'època de les viles noves amb planta ortogonal. El resultat va ser que el nucli de la vila d'Almenara es va dissenyar amb un traçat en quadricula amb carrers rectes i els seus paral·lels creuats. Però aquesta trama, no correspon a una sola etapa de creixement. Fins a arribar a ocupar tot aquest perímetre el poble experimenta

¹²⁴⁰Rotllo 02, 1701, pàg. 258, Arxiu Parroquial Almenara, Visites Pastorals.

diverses etapes de creixement:

- Primera etapa: el poble es desenvolupa en la zona del llevant, al voltant d'un carrer meridional el carrer de la Figuera (Roques). Les cases es disposen unes al costat d'altres. El carrer principal es troba travessat per dos carrers, probablement el de la Dula (Dalt)¹²⁴¹ i el del Travesser de l'Abadia (Enmig). Aquest primitiu assentament es troba emmurallat dins d'un recinte d'1,30 hectàrees. L'àrea abasta dues illes quadrades 1.846 m² (46 x 40 m) i dues rectangulars de 3.554 m² (46 x 77 m). El llenç de la muralla que es disposa seguint entre el carrer latitudinal Molins al Nord, el carrer meridional d'Isabel la Catòlica a l'Est, el carrer latitudinal Major al Sud i el carrer meridional de la Barrera a l'Est. Aquest recinte tenia valls que envoltaven la muralla i una porta principal d'accés des de la zona Sud nomenada portal dels Clavells.
- La segona etapa de creixement, inclou el creixement de la trama urbana de la vila amb la projecció d'un nou raval adossat a l'Oest de l'assentament primitiu amb la projecció d'un mòdul de 4 x 3 quadrats de 37,8 m de costat més o menys. En total 12 illes quadrades (que al costat de les vies) mesuren 40,6 x 40,6 m (1.648 m²) s'aproximen a les dues fanecades. Aquest conjunt geomètric és envoltat per un cinturó de parcel·les allargades que delimiten el perímetre. Es troba construït i dissenyat seguint el model de planta ortogonal. L'assentament ocupa una àrea de 3 hectàrees limítrofes a l'àrea primitiva augmentant considerablement l'espai urbanitzable de la vila. Aquest raval es fortifica amb una muralla que segueix els límits Nord (C/ Molins) i Est (C/Isabel la Catòlica) de la muralla del primitiu assentament. La muralla continua el llenç Nord pel carrer Molins fins al C/ Mur, per on

¹²⁴¹El carrer de la Dula era el nom que rebia el carrer ubicat en l'extrem oest del carrer de Dalt (Subira) en la zona compresa entre el carrer de sant Pere (Barrera) i les Roques (Figuera). Aquest carrer per la seua antiguitat, va tindre un nom propi diferent de la resta del carrer que es projecta cap a la zona Oest. El seu nom antic era el carrer o carreró de la Dula. Rotllo 02, 1583, pàg.184. Apareix citat l'any 1583 en un carregament d'una casa: "A Juan Navarro li foch carregat un corral, situat en lo carrer de la Figuera, en front ab dit carrer y carrero de la Dula y cases de Antoni Faet y ab corredor de la muralla".

tanca el recinte com a límit Oest, fins al límit Sud en el carrer Major. El perímetre del nou recinte incorpora l'antic portal del Clavell, ubicat al nucli primitiu (C/les Roques- Figuera) i n'obri de nous en altres zones de la vila coincidint amb els camins d'accés al recinte: Uixó, València i Barrera.

Aquesta ampliació que experimenta la trama de la vila amb un gran raval adossat, no és un cas aïllat en les viles del Regne d'aquesta època. Es coneixen diversos exemples d'ampliacions en les trames urbanes de viles com la de Castelló, Alcoi, Gandia, Dénia, etc. Vicent Traver descriu de la trama de Castelló, que pocs anys després d'alçar les muralles (1272), se sol·licita al rei Pere IV l'any 1349 una ampliació d'aquestes¹²⁴². Javier Martí i Enric Guinot distingeix a Alcoi un raval nou al costat de la vila vella, que en 1303 va ser emmurallada¹²⁴³. Vicenç Roselló Verger identifica els ravals dels nuclis primitius en viles com Dénia, Gandia i Alacant entre d'altres¹²⁴⁴.

¹²⁴²TRAVER, V., *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castelló, 1958, pàg.486, MESADO OLIVER, N., "En busca del patrimonio Municipal 1", pub. en *Burriana a su Patrono san Blas* Programa de fiestas, Febrero, 1983.

¹²⁴³MARTÍ, J., GUINOT, E., "Las villas nuevas medievales valencianas siglo XIII-XIV", pub. MARTÍNEZ SOPERA, P.; URTEAGA, M. (eds.), *Las villas nuevas medievales del suroeste europeo de la fundación medieval al siglo XXI. Análisis histórico y lectura contemporánea*. Actas de las jornadas interregionales de Hondarribia (16-18 noviembre 2006). Centro de Estudios e Investigaciones historico-arqueológicas, 2006, núm. 14, pàgs. 183-216. ASENJO GONZÁLEZ, M., MONSALVO ANTÓN, J. M., "Dos visiones de las villas de la extremadura: sectores occidental y oriental de la cuenca meridional del Duero, (siglos XI-final XV)", pub. MARTÍNEZ SOPERA, P., URTEGA ARTIGAS, Mª M., «Las villas nuevas medievales del suroeste europeo. De la fundación medieval al siglo XXI: Análisis histórico y lectura contemporánea», *Boletín Arkeolan*, núm. 14, 2006, pàgs. 239-266. SOLER MILLA, J. L., "Una villa volcada al mediterráneo, Morvedre en los itinerarios mercantiles locales e internacionales durante la baja edad media (SS. XIII-XV)" pàgs. 173-185. pub. Comisari HINOJOSA MONTALVO, J., *de Murviter a Morvedre*, 2006. SOPERA MARTINEZ, PASCUAL, "Los espacios de las villas nuevas medievales en castilla (siglos XII y XIII)". Geometrias y centralidades", *Studium Mediavele: Revista de cultura visual- cultura escrita, Percepción i experiència de l'espai a l'edat mitjana*, núm. 3, 2010, pàgs. 179-200. SOLORZANO TELECHEA, J. A., "La fundación y promoción de las villas nuevas en el litoral Atlántico del norte peninsular durante el reinado de Alfonso X", pub. GONZALEZ GIMENEZ, M. (ed.) *El mundo urbano en la Castilla del siglo XIII*, vol. II, Sevilla, 2006, Ajuntament de Ciudad Real.

¹²⁴⁴ROSELLÓ VERGER, V., "Villas planificadas medievales del País valenciano", *UCM*, vol. 7, 1987.

C- Les marques de la trama urbana.

L'anàlisi superficial de la planimetria de la vila evidencia puntuals irregularitats en el traçat dels carrers que corroboren la diferència de la zona antiga de la nova descrita en els documents anteriors. Com hem indicat abans, una de les primeres nocions que indiquen la situació del primitiu nucli és la ubicació del Portal dels Clavells (en el carrer de les Roques/Major pròxim al portal de Nules que encara es manté), i la divisió de la trama que feia el carrer de la Barrera (Sant Pere), via que de Nord a Sud, separa la zona vella de la nova. Però a banda, trobem altres marques en la trama urbana: una d'elles és la discontinuïtat en el carrer dels Sants Joans (antic carrer del «*Cobertís*») que es troba cegat (fig.180), sense comunicació possible d'una zona a l'altra i amb una gran i complicada divisió parcel·lària dels solars de les cases que es troben en aquest espai. Per la qual cosa pareix que es va decidir no obrir-lo per comunicar ambdues zones.

A més, l'edifici cantoner del carrer d'Enmig amb el carrer de les Roques (on es troba l'actual capella de la Verge del Bon Succés) es pot observar com la façana de l'edifici sobreix de la línia de façana de la resta de les cases del carrer (fig.181) cosa que mostra que el solar és anterior al disseny recte de la resta del carrer que continua cap a l'Oest.

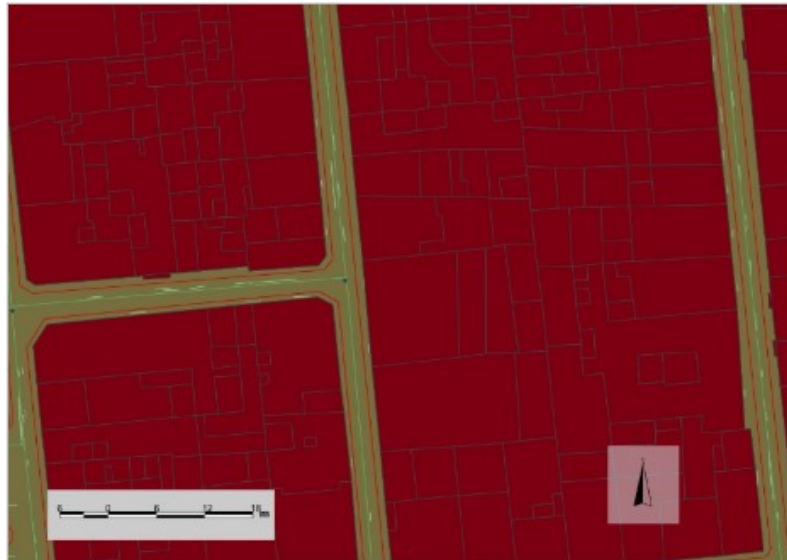

Figura 182. Carrer dels Sants Joans sense continuació al carrer de les Roques. Material inèdit.

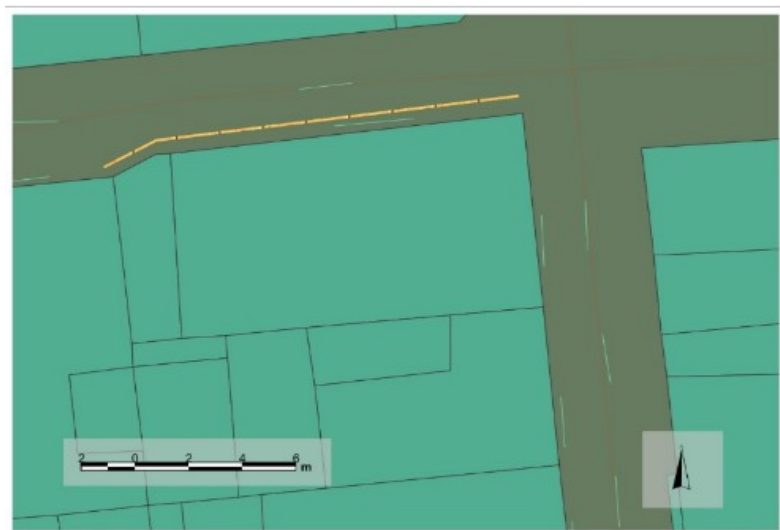

Figura 183. Plànol de la planta de l'immoble de la capella del Bon Succés. Material inèdit.

El mur Nord sobreix de la línia de cases del carrer d'Enmig. El solar de la capella està format per dues cases. Una rectangular en la zona Oest i la resta de la capella. La casa rectangular va ser comprada i adossada en la restauració de la capella en el segle XIX.

En la zona Nord de la vila s'observa com existeix un carrer l'anomenat de Dalt, que comunica la zona d'Oest amb l'Est, però a la zona compresa entre el carrer sant Pere i les Roques, el carrer s'escalona uns 5 metres cap al Nord, de manera que el traçat del carrer no encaixa amb una línia recta amb la resta de la via (fig.182). Aquesta discontinuïtat en el traçat i el fet de conèixer que en aquesta zona el carrer tenia un nom propi diferent “carreró de la Dula¹²⁴⁵” a la resta de la via de la zona Oest anomenada “Subira/Amunt/Dalt”, remarca les diferències d'una zona a l'altra.

Figura 184. Carrer de Dalt desnivell de 5 metres. Aquesta diferència es troba a la unió de dos carrers el de la Dula i el de Dalt/Amunt. Material inèdit.

De la mateixa manera, la mesura superficial de les illes de cases mostren diferències entre una i l'altra zona. En la zona del raval, les illes tenen mesures similars, ocupen una superfície entre 37,8 m, mentre que la part del carrer de les Roques en la zona Nord mesura 46 x 40 m i la zona Sud 46 x 77 m. La desigualtat en les mesures, mostra que probablement, la zona del raval es va dissenyar o delimitar en un breu període de temps de manera planificada. Mentre que, l'altra zona, la més vella, va anar creixent al voltant d'un carrer principal, adossant unes cases a altres fins a la seua completa ocupació.

¹²⁴⁵Rotllo 02, 1584, pàg.183.

Aquestes diferències en l'actual trama urbana evidencien com les estructures urbanes de l'etapa anterior van continuar útils durant dècades, fins a ampliar-se la trama i integrar-se del tot la zona vella amb la nova. A més, indiquen com la vila va anar creixent de forma lenta i espontània amb moments llargs d'estancament constructiu coincidint possiblement amb les guerres i epidèmies del segle XIV¹²⁴⁶.

D- Els carrers en el segle XIV

Una vegada estan traçades les vies principals de comunicació de la zona nova del raval de la vila d'Almenara (carrer d'Enmig amb l'Església, carrer Major amb el palau), sorgeixen després carrers transversals i paral·lels a aquests, i un desenvolupament en diferents direccions sobre el creuament principal o plaça del nou raval. El resultat és una trama regular ortogonal amb les seues zones destacades: Església i Palau senyorial, la qual cosa indica ja l'organització i jerarquització d'un nucli¹²⁴⁷. Els carrers es dissenyen rectes, indiquen una ordenació o plantejament previ. És una trama regular ortogonal però no monòtona, ja que, presenta diferències entre els carrers amb una jerarquia en l'espai viari: amb distinció entre carrers principals (carrer Major, de major mesura quasi 4 metres) i secundaris, també de tràfic (el carrer d'Uixó i Major) i a més, s'obrin espais públics com la plaça de l'Església i la del Palau. Les places es troben integrades en la trama de manera que no creen alteracions en la planta en quadricula. Ja que el traçat de les places en el pla ortogonal de la vila es va realitzar amb l'ocupació d'una de les illes de cases de la zona central del nou raval. En decidir-se el centre de les places la resta dels espais adquireixen respecte a ells un valor determinat que dóna lloc a espais diferenciats segons les relacions de proximitat, connexió, direcció i accessibilitat¹²⁴⁸.

En el document del testament de Berenguer Clavell, els carrers es

¹²⁴⁶HINOJOSA MONTALVO, J., «Espacios de sociabilidad urbana en el reino de Valencia durante la Edad Media», *Acta Historica et archaeologica medievalia*, any 2005, núm. 26, pàg.987.

¹²⁴⁷CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg.79-80.

¹²⁴⁸CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg. 204.

nomenen com a “via pública” sense apel·latiu i, “via *veteris* que va fins a l'església” i “via *veteris* que va a Rafalells”¹²⁴⁹ i en el testament de Pere Llobet es documenta “vico Major”¹²⁵⁰. Segons Ladero Quesada la denominació d'un carrer amb un nom propi i distintiu és un dels símptomes inequívocs de “l'afirmació de la personalitat” del carrer com a espai públic individualitzat. Dotar d'un nom propi a un carrer era una pràctica poc habitual en els nuclis poc evolucionats¹²⁵¹. Es tracta d'una pràctica que s'anirà expandint de manera natural cap als segles baix medievals, moment en què es va començar a superar el vell costum de mencionar nominalment algunes vies principals amb denominacions molt genèriques. Progressivament aniran apareixent noms de carrers associats a la ubicació en ells d'individus dedicats a un determinat ofici artesanal o professió (carrer de la Dula), o a una particularitat de l'orografia de la ciutat (carrer Subira/Amunt), o a la presència d'un edifici singular normalment religiós (plaça de l'Església o Carnisseria, carrer de l'Església, plaça del Palau, carrer de l'Hospital); en altres ocasions, els documents no ofereixen el nom sinó la descripció del carrer: carrer Major, carrer de la Barrera, carrer *Cobertis*, etc.

En els documents que hem tractat de la trama urbana de la vila del segle XIV, es pot observar com va créixer el raval per dues zones. Primer, amb una ocupació dels solars del carrer d'Enmig, és a dir, carrer “travesser de l'Abadia” al voltant del seu centre organitzador “la plaça de l'Església” i segon, el carrer Major, amb el palau com a focus d'influència d'aquest sector¹²⁵².

¹²⁴⁹Arxiu Parroquial de l'Església d'Almenara, document número 8, de documents diversos, “Testament d'en Berenguer Clavell”, 1365.

¹²⁵⁰Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10º Fundació del beneficiu Corporis Christi. Testamento reverendi Petri Llobet.

¹²⁵¹LADERO QUESADA, M. F., “La vivienda espacio público y espacio privado en el paisaje urbano medieval”, Acta de la VIII semana de estudios medievales. Vida cotidiana en la edad media. Najera 4 al 8 1997, Instituto Riojano 1998.

¹²⁵²Els carrers documentats en el segle XIV segons els documents de què disposem són: el carrer de la Figuera, carrer de l'Església, carrer de la Dula, carrer Major i carrer travesser de l'abadia. El carrer de la Figuera o de les Roques com a carrer principal del nucli antic creuat per dues vies perpendiculars, possiblement carrer de la Dula i el carrer travesser de l'Abadia o del Mig. El carrer de l'Església per la ubicació de la mateixa església ja construïda i el carrer Major o vico *Majori* segons el testament de Petri Llobet. En el segle XV i segons els documents dels quals disposem, se cita el carrer del Sant Roc. El carrer de sant Roc es documenta en 1422, nomenat aleshores d'Uixó (segons Tomás Roig Bataller) i canviat pel nom d'Hospital, a causa de la construcció de dit immoble en l'època. La resta de carrer de la vila no apareixen referenciats fins al segle XVI.

NOM CARRER ACTUAL	ANYS 1400-1700	ANYS 1365-1400
C/ de les Roques	C/ Figuera	Via principal del nucli
C/ de Dalt zona Est	C/ Dula	Via pública travessera
C/ Enmig	C/ Travesser de l'Abadia	Via veteris ipsus ecclesiam
C/ Major	C/ Major	Vico Majori
C/ Sant roc	C/ Hospital	Via Uixó

Figura 185. Taula dels noms dels carrers de la vila d'Almenara. Material inèdit.

El carrer d'Enmig es va estructurar amb cases de veïns, magatzems, l'església parroquial i conseqüentment la seua plaça. Al voltant de la plaça es disposaven els edificis de: la casa abadia, el cementeri, el banc del consell i la sènia pública.

El cementeri¹²⁵³ estava ubicat en el franc Sud de la plaça de l'Església, va seguir en aquest espai fins a la construcció de la nova església el 1721 moment en què el rector Josep Nadal i el consell de la vila demanaren autorització al bisbe de Tortosa, per traslladar-lo a un altre lloc, als afores de la vila. Els motius eren diversos: la proximitat a les cases, la incomoditat per accedir a la nova església per la porta lateral, el mal estat del cementeri i que cada vegada que plovia es veien els ossos dels morts. A més, en construir la nova església la vila s'havia quedat sense l'espai de la plaça Vella i volien obrir en el lloc del cementeri una nova plaça de l'Església, idees que estaven en consonància amb les propostes d'higiene dels il·lustrats de l'època. Aquesta plaça oberta sobre el cementeri és l'actual plaça de l'Església¹²⁵⁴. El cementeri

¹²⁵³Segons els Furs “sepultura son jurisdicció de l'església”.

¹²⁵⁴Rotllo 03, pàg. 499, núm. 10, 1736. AMA, 33-55-C, 1834, Cementeri exterior a la vila. “(...)Suplicantes a los pies de V.S Ilustrísima con el más profundo...etc “Que el cementerio de dicha villa se halla contiguo a la iglesia nueva a la parte de mediodía, donde dicha iglesia tiene una puerta y siendo como es mucho más alto que el pavimento de aquella, la sirve de mucha incomodidad, prejuicio y embarazo, porque estrecha y agobia la entrada a la referida iglesia, impide el sol la luz y la ventilacion a los ayres; Y haziedosse plaza el sitio donde se halla simeterio, quedará mas hermosteada la iglesia, con mas sol y luz y ventilación major los ayres. Por lo que los suplicantes deseando la mayor conveniencia a la iglesia, del común y de sus particulares, pretenden trasladar dicho simenterio fuera de la vila proximately a sus muros a la parte que mira al oriente, en un sitio desente y acomodado conduciendo a este toda la tierra y huesos de aquel hasta llegar a tierra firme, que se comprenda no queda vestigio de cadaveres, de lo que parece sepultura notoria utilidad y coveniencia a dicha iglesia, comun y particulares

medieval estava envoltat per un mur i al seu interior hi havia moreres plantades, que la vila subhastava tots els anys, fins al 1689 any en què el bisbe de Tortosa va manar que les arrancaren¹²⁵⁵.

El consell abans de tindre un edifici propi documentat en 1481¹²⁵⁶, es reunia en la plaça de l'Església. Segons explica Luís Cebrián Mezquita en el mur Sud de l'església antiga, hi havia un banquet de maçoneria i una tanca de fusta on des de temps antics, es reunia el consell particular de nit i també el consell general format pels veïns del poble, amb el cap representant de cada família i el fill major de cada viuda¹²⁵⁷.

En el franc Nord-est de l'església amb el carrer d'Enmig estava la casa abadia amb el seu hort. Aquesta es trobava adossada a la sagristia (darrere de l'altar major) i al costat del forn que va ser construït amb posterioritat¹²⁵⁸.

Un fet comú que acompanya la formació dels recintes emmurallats és la creació de pous en el recinte urbà (annex 15). A causa de la importància de tenir aigua a l'interior de la vila per a l'abastiment humà i per a la higiene urbana, sobretot a partir de la pesta negra de 1348 que accelera la presa de

de dicha vila, segun s'estila en la mayormayor pare de las villas de este reyno y será visto de los caminantes por el camino real, haziendo a cada uno reuerdo de su muerte. El Ilustre reverendo de Tortosa dio permiso para la obra y benición el 20 de junio de 1736”.

¹²⁵⁵L'any 1519 trobem aquesta referència sobre la recol·lecció de les fulles de moreres: Rotllo 02, 1519, pàg. 152 “per la fulla del fossar cobra lo jurats 8 sous”. Rotllo 02, 1526 pàg. 157. L'any 1526 es ven “la fulla de les moreres del fossar per 16 sous 6 diners”. Rotllo 02, 1577, pàg.181, L'any 1577 es reconstrueix de nou el mur del cementeri: “posa en data dits jurats (Pere Erau) paga per portar les pedres grosses a la paret del fossar y despesa feren en la taverna Llois Joan Ferrer y Bernat, carreter del sr. Compte, 6 sous”. Rotllo 03, 1619, pàg.205, En la visita pastoral dia 18 abril de l'any 1619 el bisbe de Tortosa Luís de Tena, va trobar el cementeri molt brut, i va manar que en el període de dos mesos es netejara i retiraren la muntanya de terra i pedres que “hi ha darrere de la porta del cementeri”. A més, va atorgar la clau del cementeri al rector, per a que ell controlara les entrades i eixides. Rotllo 03, 1645, pàg. 219, En la visita pastoral del 20 de novembre de l'any 1645, el Sr. bisbe En Juan Bautista Veschi s'anota que: “una paret del cementeri està derrocada y que aquell està molt mal, per haver alguns ossos dels soterrats al descobert.- mana que dins de dos mesos s'arregle”. Rotllo 03, 1698, pàg.249, En la visita pastoral del 13 de juny de 1698 realitzada pel bisbe Fr. Severo Tomas Auther, va decretar: “Siguen arrancades las moreres del fossar i netegen les herbes per ser un lloc sagrat. *També, donà ordre d'alçar el que fera falta les parets del cementeri, especialment les que corresponen a la casa de Bartolome Verdejo, per a evitar que siguin escalades*”.

¹²⁵⁶AMA, 006-001-c, 1481, fol. XIII.

¹²⁵⁷Rotllo 02, any 1577-78 i 1600, pàgs. 181-194.

¹²⁵⁸Rotllo 02, 1721, pàg. 278.

consciència de la necessitat de més neteja domèstica i col·lectiva¹²⁵⁹. En la vila coneixem l'existència d'una sènia en la plaça Vella. En el mur Nord de l'església actual, es troba una inscripció situada en el lloc exacte on estava la sènia pública (fig.194). Aquesta es va deixar d'usar pel consum per la proximitat al cementeri i coberta en les obres de l'església nova. Sobre aquesta sènia de la plaça vella ens comenta Cebrián Mezquita el següent:

“Derribada que fue la Yglesia al abrir los fundamentos se encontró en lo que era antes plaza un profundo pozo hecho a modo de sènia todo de peña cortada, y éste quedó abierto y hoy permanece cubierto con dos arcos de ladrillo, como consta del letrero que hay al lado de la iglesia, escrito en una piedra negra, por memoria, para que se vea que debajo la piedra, está el pozo en esta forma que la pared pasa por medio y la mitad del pozo lo viene dentro de la iglesia i la otra mitad fuera. Y la piedra que está allí; que hizo ese verso un fraile de san Francisco de Murviedro, maestro de gramática de allí. Descubierta el pozo, había en la plaza una piedra blanca, redonda, muy bien labrada y curiosa, toda ella escrita, pero creo que nadie acuerdo leer dicha letra. Sobre esta piedra se acostumbraba a poner fuego y teas para los bayles cuando había fiesta, y del fuego se había maltratado algo¹²⁶⁰”.

El carrer Major comença a habitar-se per la seua zona Nord, amb cases de veïns i el primitiu hospital¹²⁶¹ al voltant de la plaça del Palau. Aquesta era la zona de mercat setmanal¹²⁶² i també de castic públic, lloc on se situava l'argolla¹²⁶³. En el costat Sud de la plaça i carrer, es disposava el palau amb les

¹²⁵⁹BARROS, C., «La humanización de la naturaleza en la Edad Media». Ponencia presentada en el congreso *Mensch und Natur im Mittelalterlichen Europa*, organizado por la Academia Friesach (Universitat de Klagenfurt, Austria) el 1-5 de setembre de 1997. Universitat de Santiago de Compostel·la.

¹²⁶⁰Rotllo 02, 1524, pàg. 156.

¹²⁶¹Arxiu Parroquial d'Almenara, Testament de Petri Llobet, any 1386.

¹²⁶² Rotllo 02, 1700, pàg. 251.

¹²⁶³Argolla: zona de castic públic. Argolla (pena de...) Luís Cebrián Mezquita documenta el següent: «Any 1643...La condesa de Almenara, señora de la villa, dispone que el jurado Juan Calvo, bajo la multa de 50 libras. (1), busque una persona que ponga a la vergüenza en la argolla de la plaza de palació a un preso de la Llosa, que su señoria tiene encerrado en la cárcel de esta villa. (1) no se si eran 25 libras: pero siempre pagaderas de propios. Había exasperado a

seues dependències annexes: capella, presó, les cavallerisses, etc., a principis del XVI es documenta l'hostatge¹²⁶⁴, més tard, la casa dels beneficiats de la confraria de la sang¹²⁶⁵, etc.

En comparació amb altres viles amb planta ortogonal la vila d'Almenara organitza el centre del raval amb la sènia de la plaça de l'Església. Altres viles amb aquesta característica en la trama urbana són Vila-real, Castelló i Nules¹²⁶⁶.

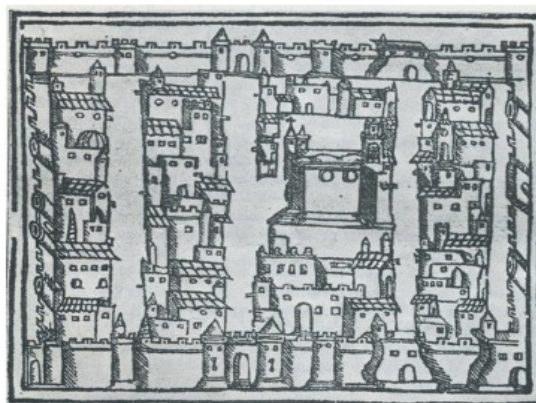

Figura 186. Dibuix de Viciana de Castelló. Figura 187. Plànol de la trama urbana Castelló de Traver.

Les viles de Nules i Vila-real (fig.188-189) disposen de les seues esglésies (els cementeris i casa abadia) en un lateral de la trama al costat dels portals d'accés a la vila. A diferència de la vila d'Almenara o Castelló que es troben pròximes al pou o sènia i centre de la trama urbana. La disposició del

la condesa, que el alguacil (ministre) se negó a obedecerla, alegando, que esa no era misión suya, sino que correspondía a otro. Acordó el consejo que se consulte el caso con los abogados del municipio: (residian en Valencia)».

¹²⁶⁴L'hostatge apareix documentat en 1514 com L'hostal de Jaume Gassó. La seua situació exacta la coneixem per un carregament d'una casa que confrontava amb hostatge. Ubicat en el carrer Major a l'altura del carrer del Forn i el cementeri. Any 1590: «A Berthomeu Demetto li fonch carregades unes cases en lo carrer Major: confronten ab dit carrer, ab carrer del forn, ab lo fossar de la present vila, ab cases de Francesc Garces y ab cases y ostal de Jaume Gassó, dit carrer Major en mig».

¹²⁶⁵Rotllo 02, 1664, pàg. 238.

¹²⁶⁶TRAVER, V., *Història de Castelló*, Castelló, 1958. ROSELLÓ VERGER, V., "Villas planificadas medievales del País Valenciano", pág 509-525. FELIP, VICENT, La villa de Nules como ejemplo de urbanismo de nueva planta en la época de Jaime I, 2009, pàgs.73-95. VICINA, R. M., *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno compilada por Martin de Vicyana, Valencia: en casa de Juan Nauarro...*, 1564., T. III.

nou hospital d'Almenara es troba ubicat com a Borriana, amb el seu hospital de St. Blai a l'entrada del recinte urbà¹²⁶⁷. Pròxim a l'entrada però extramurs es disposava el convent franciscà, com passa en les ciutats i viles més grans: Sagunt, València, Castelló de la Plana¹²⁶⁸.

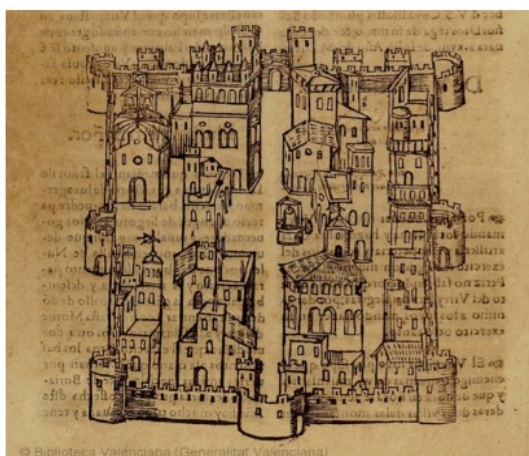
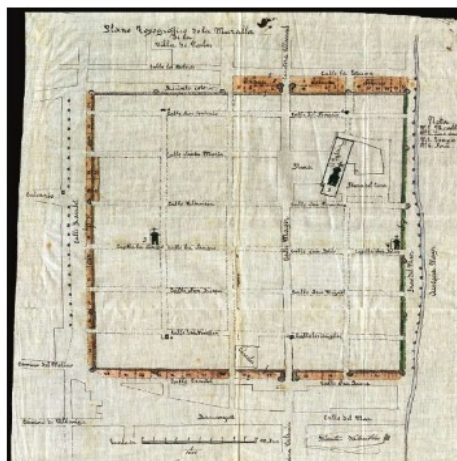

Figura 188. Plànol 1887 de la trama de Nules Arxiu històric de Nules. Figura 189. Dibuix de Viciana de Vila-real.

¹²⁶⁷MESADO OLIVER, N., «La iglesia del Salvador, Burriana, Metamorfosis y *summa* arquitectonica de un Templo: 1233-2009» pàgs. 373-524 . SANCHEZ ADELL, J., SANCHEZ ALMELA, E., “Defensa y seguridad de una villa medieval Castelló de la Plana”. MARTÍ, JAVIER, GUINOT RODRIGUEZ, E., «Villas nuevas medievales valencianas (s. XII-XIV)», pàgs. 183-216. MIRALLES DEL IMPERIAL, A., Crónica de la provincia de Castellón de la Plana, Madrid: Rúbio, Grilo y Vitturi, 1868 (Imprenta a cargo de J.E. Morete). CAVANILLES, J.A., *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*; [T. I en Madrid: en la Imprenta Real, 1795, i T.II En Madrid: en la Imprenta Real: siendo gerente D. Pedro Julian Pereyra ..., 1797.]

¹²⁶⁸JORDAN, J. (O.E.S.A), Historia de la Provincia de la Corona de Aragón de la Sagrada Orden de los Ermitaños de Nuestro Gran Padre San Agustín, compuesta de quatro Reynos, Valencia, Aragón, Cataluña y las Islas de Mallorca y Menorca ; y dividida en quatro partes : [Texto impreso] parte primera... / su autor Iayme Iordan... de la misma Orden... ; Tomo primero, València per Ioseph Garcia, 1704.

Figura 190. Plànol carrers d'Almenara: 1 Camí Uixó 2 Carrer de l'Hospital 3 Carrer de l'Església 4 Carrer del Forn, 5 Carrer la Saltadora, 6 Carrer Barrera, 7 Carrer Figuera, 8 Barranc, 9 Camí Molins, 10 Carrer de Dalt, 11 Carrer Travesser a l'Abadia, 12 Carrer del *Cobertís*, 13 Carrer Major, 14 muralla, 15 Camí Reial. Material inèdit.

E- Els immobles. Els edificis institucionals i religiosos.

L'exemple de la vila va donar lloc a un auge constructiu durant el segle XIV i XV. Aquesta ampliació comportava la construcció d'habitatges per al veïnat i una sèrie d'edificis orientats al servei de la comunitat. En ells es documenta l'església, el convent, el Palau senyorial, l'hospital d'orfes, l'hospital de la vila, la casa de la cort, el cementeri, la sènia, la carnisseria i el molí d'En Joan (fig.190).

EDIFICIS INSTITUCIONALS	CRONOLOGIA	EDIFICIS RELIGIOSOS	CRONOLOGIA
Palau	Segle XIII-XIV	Església	Aprox. 1315
Hospital d'orfes	Abans 1386	Capella st. M ^a Magdalena	Fundada 1356
Hospital	Fundat 1422	Capella Corpus Christi	Fundada 1386
Carnisseria	Nomenada 1457	Cementeri	Aprox. 1315
Molí d'En Joan	Nomenat 1457	Convent	Abans 1369
Sénia pública	Aprox. 1315		
Fira	1445		
Casa de la Cort	Nomenada 1481		

Figura 191. Taula d'edificis institucionals i religiosos. Material inèdit.

El disseny de la trama en quadricula, permetia la divisió de les parcel·lacions dels solars en lots uniformes. L'heterogeneïtat en els solars de la vila es troba patent en la fortalesa senyorial, en l'església amb la seua plaça, ambdós edificis ocupaven una illa de cases, també en l'hospital de la vila que com a mínim ocupava l'espai de dos solars. Aquests edificis que ocupen parcel·les majors, reflecteixen que són edificis d'usos públics o per a persones d'un nivell social més elevat.

Les cases tenien unes normatives a l'hora de ser construïdes que es legislen en els furs¹²⁶⁹. Primer de tot es deixa clar que “casa de cascú li deu fer a hom repòs y refugi molt segur”. Les cases podien construir-se sempre que donaren a un carrer i amb una alçada que no impedira el pas de la llum dels veïns¹²⁷⁰. Aquesta normativa es va concretar en tres altures, perquè totes havien de ser més baixes que les muralles de la vila, per a no obstaculitzar la visió des de les torres o sobreixir i destacar davant l'església o el palau senyorial. Aquestes no podien ocupar les vies públiques¹²⁷¹. Les cases ruïnoses havien de ser

¹²⁶⁹COLON G., GARCIA, A., *Furs de València*, Vol. 3, Barcelona, 1978, pàg. 258 i continues.

¹²⁷⁰“Cases se poden alçar, havent-hi carrer en mig, fins hon vulla lo senyor, no obstant que lleve la llum al vehi de davant”.

¹²⁷¹“Cobrir ni es pot ninguna carrera ni lloch publich”, “Cobertura de lloch publich si es desfa no pot tornar a cobrir”.

assegurades¹²⁷² per a no fer mal al veí, ja que es permetia construir les cases unes al costat de les altres i si alguna estava en risc de caure, afectaria la casa veïna¹²⁷³. També es disposa que no es podia edificar en perjudici del veí, per tant es prohibia obrir finestres o terrats que donaren a l'interior de les cases veïnes per impedir la intimitat d'aquests¹²⁷⁴. Qualsevol veí podia edificar-se la seua casa, banc o altres, sempre que no obstaculitzara la via pública¹²⁷⁵. Sols es podia ocupar el carrer amb la construcció dels alerons de les teulades¹²⁷⁶. Tampoc estava permés edificar fora dels murs, almenys a València, però la mesura es va estendre en la resta de viles¹²⁷⁷.

A banda de la informació proporcionada en els furs, també coneixem que almenys les cases que donaven a una plaça i a carrers pròxims es construïen amb característiques uniformes, amb coberts continuats. Una altra característica comuna de les cases de la vila, era l'existència d'andanes per emmagatzemar les collites (fulla de morera o cucs de seda) o instruments agraris i els corrals disposats en l'interior de les cases o accessibles des de les façanes. És clar que, segons l'ofici de l'ocupant la casa s'organitzava d'una forma o d'una altra donant prioritat a les seues necessitats. En el cas de ser un artesà es donaria preferència en la planta baixa de la casa més pròxima a la façana, per a ubicar el taller i la zona de venda dels productes. (Com veurem en apartats posteriors en el cas de la sastreria, carnisseria, forn, etc.). Però pràcticament totes, havien de tenir un corral per als animals domèstics: gallines, coloms, porcs, cabres, i ovelles, ja que tots els veïns tenien l'obligació de donar al senyor en Nadal per present 6 parells de gallines i un quart de cansalada¹²⁷⁸. Jean Pierre Leguay ha destacat el costum entre els habitants de les ciutats baix medievals i conseqüentment de les viles, de mantenir en les

¹²⁷²“Cases ruinosas dehuen ser reedificadas, o donada seguretat per lo amo del dany que poden fer al vehi”; “Reedificar cascu pot les seues cases i possessions”.

¹²⁷³“Edificar se pot prop de la pared vehina sens dany d'aquella”.

¹²⁷⁴“Edificar nos pot en prejuhi del vehi, ni fer mirador, ni terrat, per lo qual senyorejen la casa de aquell”.

¹²⁷⁵“Y fer banchs, y altres cosas, que no impedixquen los carrers, sens tot servici”. “Edificar ningu en carrers públic». “edificar no es pot en pati comú»

¹²⁷⁶“Canals de la teulada es poden estendre fins a la tercera part del carrer”.

¹²⁷⁷“Edificar nos pot fora lo mur, ni dins la barbacana de València”.

¹²⁷⁸Arxiu del Comte d'Almenara, A21, 1610, fol. 16 anvers.

seues pròpies cases diverses espècies d'animals domèstics els quals amb freqüència, deixaven solts pels carrers o davant les portes de les seues cases¹²⁷⁹. Els veïns i els animals compartien un espai limitat, aquests podien ocasionar risc d'infeccions o problemes de tràfic viari, i obstaculitzar el pas de les carretes o dels vianants o fent perillar l'exposició de mercaderies en tendes i mercats¹²⁸⁰. En tractar-se d'un costum necessari per a les economies de les famílies, el consell municipal va originar una sèrie de mesures per a mantenir la higiene i el control que es reflecteix en les successives ordenances municipals. Cada veí tenia l'obligació de controlar els patis de corrals amb femers perquè no es propagaren les infeccions. Els veïns no podien traure el fem de les seues cases i dipositar-lo en la porta del carrer o pròxim als murs, ni tampoc en el camí Reial, sinó que des de les seues cavallerisses havien de conduir-lo a una zona específica extramurs, en el vessant de la muntanya, baix pena de 10 sous la primera vegada, 20 sous i vuit dies de presó la segona i la resta castics més durs¹²⁸¹. Així mateix, s'imposava la neteja a cada veí de la seua part del carrer els dies de processó baix pena de 5 sous¹²⁸². Les mesures d'higiene van ser una preocupació constant i per aquest motiu s'establien zones delimitades per a femers en el terme.

Durant el segle XIII i XIV la projecció del nou raval va iniciar un auge constructiu en la vila, però els edificis més representatius d'aquesta etapa que, a més, afavoriren el creixement urbanístic van ser l'església parroquial amb el seu cementeri, el palau del comte, l'hospital, la carnisseria i el convent. Edificis que s'alçaren amb l'esforç de tots els veïns de la vila i que eren usats per a usos públics, inclús el palau del comte. Aquests edificis havien de

¹²⁷⁹ LEGUAY, J.P., "La pollution de l'air et de l'eau, un fléau urbain méconnu à la fin du Moyen Âge en France". *Natura i desenvolupament, el medi ambient en l'edat mitjana*, 2007, 590-6, págs.99-128.

¹²⁸⁰ CORDOBA DE LA LLAVE, R., "Las Calles de Córdoba en el Siglo XV: Condiciones de circulación e Higiene", *Anales de la Univ. de Alicante, Historia Medieval*, núm. 10, pàg. 149. LEGUAY, J. P., "La rué, element du paysage urbain et cadre de vie dans les villes du Royaume de France et des Grands Fiefs aux XIVe et XVe siècles", *Le Paysage Urbain au Moyen Age*, Lyon, 1981, pàg.39.

¹²⁸¹ AComAlm, A21, Ordenances municipals vila Almenara.

¹²⁸² AComAlm, A21, any 1694, Ordenances municipals de la vila d'Almenara, pàg. 105-110. SANCHEZ ADELL, J., "Estructura agrària de Castelló de la Plana 1398". *Quaderns de geografia*, núm.12, 1973. pàgs 31-59.

mantenir-se a través del treball i els impostos veïnals i amb la donació de terres que eren arrendades per al manteniment dels immobles, es constituïren els capbreus de l'honorable hospital, de la lluminària de l'església, els béns rústics i urbans de l'església, de la confraria de la Sang de Crist, de St. Maria Magdalena, del convent, etc.

La parròquia, com destaca R. I. Burns, es va convertir en la peça clau en el procés repoblador, en un referent urbanístic, fiscal, visual, de la nova població però també, en un vehicle de participació i d'aglutinament social¹²⁸³. La parròquia era el marc físic on l'individu practicava la seua religiositat des que naixia fins que moria¹²⁸⁴. Allí era batejat, contraïa matrimoni o era soterrat en el seu fossar parroquial. Era l'edifici que s'utilitzava com a lloc de reunió de tota la comunitat de veïns, on s'ajuntava el consell particular i on s'elegien els consellers de la vila, on se celebraven les festes de la vila amb representacions teatrals, balls i danses o de caràcter extraordinari, motivades per catàstrofes naturals: sequeres, diluvis, terratrèmols, epidèmies, etc., i on es realitzaren els primers actes de vassallatge¹²⁸⁵. Es congregaven també per a fer reunions destinades a la caritat, pels pobres “vergonçants”, o per a l'alliberació dels captius¹²⁸⁶, i les reunions de les confraries. La parròquia com explica Norberto Mesado, amb les seues campanes dialogava amb el poble i els seus camps, avisava de precs, dols, festes, perills naturals, presència de corsaris, robatoris, guerres i de la tanca dels portals en fer-se de nit¹²⁸⁷. La parròquia era també, lloc d'asil davant qualsevol possible acció incontrolada de les masses¹²⁸⁸. Per les seues múltiples funcions organitzadores de la vida dels veïns, la parròquia va ser un dels primers immobles projectats i construïts en el raval de la vila¹²⁸⁹. El

¹²⁸³BURNS, R. I., *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981; *El regne croat de València*, València, E. Climent, 1993.

¹²⁸⁴HINOJOSA MONTALVO, J., “Espacios de sociabilidad urbana en el reino de Valencia durante la edad Media”, *Acta historica et archaeologica medievalia*, 2005, número 26, pàg.1004. Burns, R. I., *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981; *El regne croat de València*, València, E. Climent, 1993.

¹²⁸⁵AComAlm, 23-16, *Condicions d'Arrendament del comtat i baronia*. AComAlm, 25-15, 1536,

¹²⁸⁶Arxiu Parroquial d'Almenara, Doc. 10, *Testament de Petri Llobet*, any 1386.

¹²⁸⁷MESADO OLIVER N., “La Iglesia del Salvador Burriana...”, pàgs. 373-524

¹²⁸⁸HINOJOSA MONTALVO, J., “Espacios de sociabilidad urbana en el reino de Valencia durante la Edad Media”. *Acta historica et archaeologica medievalia*, any 2005, número 26, pàg. 1006.

¹²⁸⁹Arxiu Parroquial d'Almenara, *Testament de Berenguer Clavell*, any 1365.

seu fundador va ser En Nicolás de Proixida, i la va manar construir sota l'advocació de la Verge Maria¹²⁹⁰. Segons comenta Cebrián Mezquita en les seues transcripcions del llibre parroquial de Mossén Francisco Albert (f.284) en les parets del cor hi havia una clau o pedra amb lletra gòtica, amb l'any de fundació de l'església vella «j cientos i quince». Aquestes dades documentals possibiliten la seua cronologia en el primer quart del segle XIV¹²⁹¹. Les primeres obres que es documenten en la fàbrica de l'església, reflecteixen l'obertura de capelles laterals privades i de cors tancats com el de Maria Magdalena dels Clavells de 1365¹²⁹², el Corpus Christi 1386, la confraria de la Sang de 1375¹²⁹³. Aquestes capelles començaren a convertir-se en el lloc de soterrament dels fidels cristians adinerats o de membres de confraries¹²⁹⁴. A final del segle XV i la primera meitat del XVI es documenten novament obres en l'església parroquial de la vila. En el segle XV hi ha una vinculació directa de pedrapiquers de Pere Compte treballant per a l'església d'Almenara. Encara que aquesta església es tractava d'una construcció discreta, comptem amb apoques que mostren la seua relació:

*Nomenament d'un procurador a Pere Gardoy per Part de Joan Díez,
per a cobrar per les obres fetes a l'església d'Almenara.*

1485, 6 març, València

Joanes Díez pedrapiquer resident en València nombra procurador a

¹²⁹⁰Arxiu del comte d'Almenara, A21, Testament d'Olf de Proixida 1422-25, fol. 4v. També en el Testament de Petri Llobet de l'Arxiu Parroquial.

¹²⁹¹Rotllo 03, Memòria de l'església d'Almenara, Francisco Albert f.284

¹²⁹²L'església parroquial d'Almenara apareix edificada en el document 1365 en el testament d'En Berenguer Clavell, deixa consignada (pagada) la fundació d'una capella consagrada a Mª Magdalena, per a què el seu fill si arriba a ser clergue celebre la missa tots els dies en ella.

¹²⁹³BELLVER BLASCO, J., Cofradía de la Purísima Sangre de Cristo y de Ntra. Sra. de la Soledad. Apuntes históricos, siglos XVI-XIX, Xàtiva, 2000, pàgs. 24-25. JORDÁ SÁNCHEZ I V. PONS ALÓS, Las cofradías de la Vera Cruz y Sangre en la Diócesis de Valencia: la transición de la religiosidad medieval a la moderna en las cofradías de Xàtiva en J. SÁNCHEZ HERRERO (dir.), Las cofradías de la Santa Vera Cruz, citado, pàgs. 773- 796, concretament pàg. 778, nota 24.

¹²⁹⁴CAPEL, H., *Morfología de las ciudades*, v. II pàg. 380. FALCÓN PÉREZ, M.I., La festividad del Corpus Christi en los pueblos de Aragón en la Edad Media y La procesión del Corpus en Zaragoza en el siglo XV en Estado actual de los estudios sobre Aragón, Actas de las V Jornadas (Zaragoza, diciembre 1982), Zaragoza, 1984, pàgs. 625-632 i 633-638 ... NAVARRO ESPINACH, G., "Las cofradías de la Vera Cruz y de la Sangre de Cristo en la corona de Aragón (siglos XIV-XV)". *Anuario de Estudios Medievales*, vol.36, Núm. 2, 2006, pàgs. 583-611. Archivo del Real Seminario del Corpus Christi de Valencia, protocolo de Joan Bonet, 5510, testamento de Martí Gomis, llaurador del 20 de enero de 1596.

Petrum Gardoy pedrapiquero para que reciba de los jurados de la villa de Almenara, 18 libras per faena in ecclesia dicte ville.¹²⁹⁵

Aquest document permet relacionar a Pere Compte amb Almenara i es que possiblement, segons investigacions de Mercedes Gómez-Ferrer i Arturo Zaragoza aquest pedrapiquer es va fer càrrec de l'obres del palau senyorial d'Almenara. Ja que en el palau senyorial de Faura (València) es conserva una escala de voltes, construïda amb pedra blava de Morvedre, Sagunt, amb reclau en aresta de les voltes d'obra de pedra i amb barana adornada amb semicolumnes entorxades en els angles. Datada en els últims anys del segle XV o començament del segle XVI. Aquesta escala possiblement formava part del palau senyorial d'Almenara que després, de ser enderrocat l'any 1883 va ser traslladada a aquest nou espai. Aquest palau, comptava amb finestres coronelles, amb columnetes de pedra de Girona- de les quals han arribat dos i amb una escala de més d'una volta amb trobada de pronunciadíssima aresta, que va poder traslladar-se a Faura¹²⁹⁶.

El palau del comte estava situat en el carrer Major, ocupava les quatre cases situades davant de l'actual plaça de la Font¹²⁹⁷. La seua configuració s'aproxima a un rectangle d'una extensió de 1.515,59 m²¹²⁹⁸, amb un gran pati interior com a centre d'organització de totes les estances distribuïdes en tres

¹²⁹⁵“Nomenament d'un procurador a Pere Gardoy per Part de Joan Díez, per a cobrar per les obres fetes a l'església d'Almenara. A.R.V., notari: Jaume Salvador, sign: 2004. Joanes Diez pedrapiquerius residentes en Valencia nombra procurador a Joanes Diez pedrapiquero para que reciba de los jurados de la villa de Almenara, 18 libras per faena facta in ecclesia dicte ville. ZARAGOZÁ CATALÁN, A.; GÓMEZ FERRER, M., *Pere Comte, Arquitecte*. Ajuntament de València, Document C-11, 2007, pàg.411.

¹²⁹⁶ ZARAGOZA, A, GÓMEZ-FERRER, M, *Pere Compte, arquitecte.*, Ajuntament de València, 2007. ZARAGOZÀ, A. *Arquitectura gòtica valenciana s.XII-XV*, T.I Monumentos de la Comunidad Valenciana. Catalogo de monumentos y conjuntos ddeclarados y incoados, Conselleria de Cultura , Esport i educació 2004.

¹²⁹⁷Plaça Nova anomenada així a causa d'existir la plaça Vella, espai que ocupa actualment l'església Parroquial des de la primera meitat del segle XVIII. A la plaça Vella se situava l'antiga església, el pou, la casa de la vila o cort, el forn, la carnisseria i la presó. Documentat en l'apartat 2.1: l'any 1436 el rei atorga un privilegi al noble Pròixida per a cobrar un impost en la venda de productes per invertir-ho en la remodelació del palau fortalesa de la vila. El palau de Llutxent ocupa una àrea de 905 m², el palau de Sot de Ferrer 1300 m², el palau d'Albalat dels Sorells del segle XV ocupa una àrea de 530 m², castell de Riba-Roja de 1500 m².

¹²⁹⁸El palau de Llutxent ocupa una àrea de 905 m², el palau de Sot de Ferrer 1300 m², el palau d'Albalat dels Sorells del segle XV ocupa una àrea de 530 m², castell de Riba-Roja de 1500 m².

plantes, sobre la que destaca la torre senyorial. Luís Cebrián Mezquita descriu el palau en les seues notes sobre la història d'Almenara. Comenta que pertany a l'estil gòtic, presenta enteixinats i els finestrals que s'obrien al carrer eren gòtics de l'últim quart de segle, amb columnetes geminades que dividien els finestrals¹²⁹⁹. Aquesta descripció s'aproxima a les descripcions d'altres palaus de l'època del territori valencià¹³⁰⁰.

Malgrat ser la casa de la senyoria, el palau era el marc d'acció de nombroses funcions de la vida quotidiana de la vila. La seua capella de la Verge dels Desemparats (zona E) es va consagrar com a seu de la confraria de la Sang, on els feligresos es reunien en les seues congregacions. La presó (zona SE) del palau, era custodiada pel justícia major de la vila, que tenia les claus. La torre del senyor (zona Sud) era utilitzada com a cambra dels productes de la vila, al costat dels cellers d'oli, els dos de vi (zona SO) i les tres estances de la zona superior a la capella i les andanes¹³⁰¹. En la sala principal del palau (zona NE planta noble¹³⁰²) es reunien els consellers per a les reunions del consell i

¹²⁹⁹Cebrián Mezquita, Luís, *Historia de Almenara*, CD projectable, Univ. Navarra: (Rotllo 02, pàg.170, any 1551) “Ya existía la torre del señor e indudablemente también el palacio, que vi medio derruido y cuyas obras obedecían aun al estilo gótico, con ventanales, con dos columnas en medio de su abertura y con puertecitas de la última época del gótico; todo ello aun no influenciado por el renacimiento». «Dicho caseron señorial, tenía en sus bajos y en los pisos superiores grandes estancias, para almacenes de cosechas (propias i colectadas), de aperos de labranza, caballerías, etc. Su arquitectura obedecía al estilo gótico, en la última época de este; pero tan solo tenían alguna importancia: el patio y escalera de piedra y los salones del piso principal, con artesonados, ventanales, puertas y ornamentación gótica, aunque no de extraordinaria riqueza artística. Al derribarse, aparecieron mazmorras subterráneas, enterramientos de restos humanos y unas edificaciones de forma cilíndrica y de dimensiones i forma parecidas a las de los hornos de cal. No presencié yo estas ruinas; pero así me las describe quien las vio. Serían arranques de torreones de la casa-castillo primitiva?»

¹³⁰⁰GÓMEZ FERRER, M., “La arquitectura renacentista en Valencia”, coord. Jorge Hermsilla, *La ciudad de Valencia, historia geografía y arte de la ciudad de Valencia*, vol. 2, pàgs. 317-323. BENITO GOERLICH, D., «El Palacio del Almirante como modelo de vivienda señorial en el tránsito de la edad media al Renacimiento (s.XIV-XV)», *Historia de la ciudad II. Territorio, sociedad y patrimonio*, 2002, pàgs. 147-164. BOSÓ DOMÉNECH, E., «El palau de la família Proixida de la vila d'Almenara», *Estudis Castellonecs*, núm.11, 2006-2008, pàgs. 525-546. BOSÓ DOMÉNECH, E., «El palau o casa senyorial de Quartell», *Orleyl*, Revista de l'Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, núm. 8, 2011.

¹³⁰¹Aquesta funció de cambra es documenta des de 1649. AMA, c- 155-03, 1666, «Procés per les acusacions d'apropiació il·lícita del forment de la cambra». AComAlm 26-23 pactes i condicions d'arrendaments de dominis senyorials segle XVI. AComAlm, 24-2, 1718, Arrendaments de dominis senyorials. Rotllo 02, any 1649, pàg.220. Rotllo 02, 1663, pàg.238.

¹³⁰²Luís Cebrián ens dóna la ubicació exacta de la sala i l'escala del palau, comenta que l'any de l'enderrocament el 1883-4, el palau estava mig derruït en la seua part nord-est, però encara es conservava la sala del palau amb el seu enteixinat i l'escala ubicada a la zona Nord-oest i

tots els representants de la universitat en els actes de possessió quan eren convocats pel senyor comte¹³⁰³ (fig.191).

Una altra prova visible de prosperitat i creixement del poble és la ubicació d'un convent franciscà documentat en el segle XIV. L'arribada d'ordes mendicants va contribuir a l'expansió exterior de la vila cap a l'Oest¹³⁰⁴. La instal·lació del convent en la perifèria de la vila en la zona anomenada del *Terraet*. A partir del segle XIV es va colonitzar aquest espai i es va impulsar la parcel·lació i el creixement cap a la zona ocupada. A diferència dels ordes monàstics que s'instal·len preferentment en el camp buscant la soledat que requereix la vida espiritual, els mendicants i sobretot els franciscans es dediquen al treball de la predicació en ciutats i viles. Mentre que, els dominics prefereixen establir-se en convents de major entitat, en ciutats grans. Els franciscans opten per assentar-se en la densa xarxa de menudes viles. Malgrat però de què no totes les viles reunien les condicions òptimes per a l'establiment de convents de mendicants. Es coneixen certes recomanacions internes de l'orde que desestimen la creació dels seus convents en les regions que no siguen riques. Han de donar-se unes condicions socioeconòmiques favorables i amb una població d'habitants suficient per permetre la supervivència dels seus membres¹³⁰⁵.

El convent franciscà d'Almenara estava consagrat a Ntra. Sra. de les Neus, l'habitava el mateix orde de franciscans conventuals que s'havia establert a Morvedre¹³⁰⁶. El convent d'Almenara apareix documentat en 1369, moment

Oest.

¹³⁰³AComAlm, 23-13, any 1574, fol. 1v. Dades extretes de l'inventari d'objectes de les estances del palau en AComAlm, 17-11. Sobre aquesta sala trobem informació en el document 27-13 de AComAlm, l'acte de possessió de la vila d'Almenara de 1574 per l'il·lustre Gaspar Pròxida d'Aragó: "el justícia Pere Peirats que convoque e manas als Jurats de la dita vila de Almenara que convoquen e manos als consellers e altres persones de dita universitat que pera el present dia, e hora vinguessen, e compareguessen personalment en la Sala del Palau eo cassa de Señor de la dita vila o han pera semblants negosis sea costumen (fol.2) congregar, lo qual dit justícia obten perant al manament de mes dit adaquell fer per lo dit molt ilustre Don Gaspar de Pròxita y Aragó Comte de Almenara feu la dita convocació...

¹³⁰⁴PALACIOS, MARTÍN, B., "Los dominios de las ordenes mendicantes en el siglo III". VI semana de estudios medievales, Najera, 1966, 11-4, págs. 29-42.

¹³⁰⁵ARIZAGA, B., *Villas nuevas: Permanencias urbanas, la Memoria Histórica de Cantabria*, Salamanca, 1996.

¹³⁰⁶DIAGO F. *Historia provincial de Aragón de la Orden de Predicadores : desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros*, T.II, c.102. JORDAN, J. (O.E.S.A.), *Historia de la Provincia de la Corona de Aragon de la Sagrada Orden de los Ermitaños de Nuestro Gran Padre San Agustín, compuesta de quatro Reynos, Valencia*,

quan l'orde de franciscans de Morvedre demanen consentiment al rei Pere d'Aragó que estava a València, per a poder construir un nou convent a Morvedre, ja que l'antic estava en ruïnes. Es comenta també, que les pedres del convent de Sagunt les havien reutilitzat els veïns de Morvedre per a la nova església parroquial, però les columnes d'aquest les havien traslladat al convent o casa de camp que tenien a Almenara¹³⁰⁷. Després de l'estada de l'orde Franciscà en el convent de Ntra. Senyora de les Neus, entraren a habitar-hi l'orde Agustina, no obstant aquest ordre abandona l'edifici per l'estat insalubre que presenta¹³⁰⁸. Fins a l'any 1587 en què la comtessa d'Almenara Marquesa de la Cerda y Mendoza va reconstruir el convent i l'atorga a l'orde Dominicà¹³⁰⁹.

La interpretació de la documentació que tenim sobre el convent d'Almenara, ens proporciona una idea de com era en el segle XIV. Una edificació

Aragón, Cataluña y las Islas de Mallorca y Menorca; y dividida en quatro partes: [Texto impreso] parte primera... su autor Iayme Iordan... de la misma Orden...; Tomo Primero, València per Ioseph Garcia, 1704.

¹³⁰⁷MARTINEZ V., *Historia de la provincia franciscana de Valencia*, edición única, 1803, T. I, pàgs. 57-58. Vicente Martínez Colomer es parla sobre l'estància de franciscans en Almenara, «Al exemplo de esta reedificación, el padre fray Miguel Sancho guardian y sus frayles que estaban todavía en Muviedro sin convento, cobraron nuevo ánimo, y presentaron sus súplicas a d. Pedro rey de Aragón, que a sazón estaba en Valencia, para que con su permiso pudiesen restaurarlo. Concediolo al instante por un privilegio que expidió en dicha ciudad el día 9 de agosto del año 1369, el treinta y quatro de su reinado, y de seguida se comenzó con ardor la suspirada fabrica. No pudieron aprovecharse de las ruinas del antiguo, porque la piedra se había utilizado ya en la villa en la construcción de su iglesia parroquial, y las columnas no sabemos por que motivo se transportaron a una casa de campo que tenian los religiosos de s. Francisco en Almenara, convento en el día de padres dominicos con la invocación de nuestra señora de las nieves, pero del fondo público de la villa y de las limosnas de los particulares se fue adelantando la obra sin interrupción. Para darle mayor calor, el señor d. Guillermo obispo de Tortosa se dignó conceder 40 días de indulgencia a cuantos contribuyesen a ella, o por sus personas, o con el auxilio de sus limosnas»

¹³⁰⁸P.M.FR FRANCISCO, D., *Dominico, Historia de la provincia de Aragón de la Orden de Predicadores: desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros Barcelona*: impressa por Sebastian de Cormellas: a costa de la Provincia, 1599 (impreso en casa de Iayme Cendrat), pàg. 294. El P. Francisco Diago ens informa en la seua *Història provincial d'Aragó*: “El otro convento es el de la Virgen del Rosario de la villa de Almenara, distante una legua de la antigua Sagunto, que ahora llamanos Muviedro. Este convento, que primero la habitaron padres Franciscanos Claustrales. Idos estos de aquel lugar, entraron a poseer el convento Agustinos Observantes; y desamparandolos; y desamparandole los agustinos por mal sano, entraron los padres, entraron los religiosos Franciscanos Descalzos y dejandole estos por lo mismo, entraron los padres Dominicos que hoy duran en el, y le van reedificando de nuevo”.

¹³⁰⁹DIAGO, F., pàg. 294. “El convento de Ntra. Sra. del Rosario de la villa de Almenara, del reyno de Valencia, se fundo en 28 de mayo de 1587, a instancias y ruegos de la Condesa de la propia villa, doña Marquesa de la Cerda y Mendoza, en el que siendo primero de frailes conventuales de san Francisco, y después de Agustinos, y finalmente de Descalzos Menores, se llamo de Ntra. Señora de las Nieves”.

rural com una casa de camp, que comptaria amb les sales d'ús d'una comunitat religiosa: una sala per l'oració i meditació, un refectori i habitacions o cel·les dels membres de l'ordre. Edifici al qual se li afegiren les columnes del claustre de l'antic convent Franciscà de Morvedre cap a 1365. I a poc a poc, s'afegirien edificacions complementàries al voltant d'aquest claustre: cavallerisses, graners, etc. En la vila es conserven unes columnes gòtiques trilobulades de fust fi, amb la marca del pedrapiquer en forma de creu grega, d'un metre d'alçada, i un capitell d'uns 40 cm d'alçada, amb ornamentació floral esquemàtica, amb una flor o rosa central inserida en una V en relleu (fig.190). Aquestes van ser extreïdes de la ruïna del convent i el seu estil gòtic indica que probablement foren les columnes del claustre del monestir del segle XIV¹³¹⁰. La poca alçada de les columnes, d'un metre, indiquen que possiblement aquestes s'assentarien sobre un bancal corregut que bordejaria el claustre, i els seus capitells alhora sustentaria el pes de les bigues d'un sostre simple o de volta.

Figura 192. Les columnes gòtiques lobulades del convent, soterrades a l'entrada del cementeri ubicades a la muntanyeta del Calvari¹³¹¹. Columna amb capitell amb decoració en V amb una rosa central, amb la marca del pedrapiquer en forma de creu grega¹³¹².

¹³¹⁰Les columnes del convent van perdurar en ell inclús després de les ampliacions dominiques de 1583. Algunes es reutilitzaren en altres edificacions una vegada enderrocat el convent, quatre d'elles, perduraren durant dècades en situar-les en el camí accés dels xiprers a l'entrada del cementeri, sobre la muntanyeta del Calvari. Amb el pas del temps, les columnes es mantingueren mig soterrades de manera que eixien solament 7 centímetres del sòl, fins a la reforma del camí d'accés entre l'any 2009/2010 moment en què les extragueren i actualment les custodia l'Ajuntament. Quan el convent es va derruir les pedres es reutilitzaren per reforçar la muralla de la vila. Les columnes es trobaven quasi soterrades sense capitell de manera que es podia veure la marca del pedrapiquer en forma de creu llatina.

¹³¹¹Fotografies d'E. Bosó i Doménech

¹³¹²Fotografia de P. Hormigos Sánchez.

Figura 193. Gravats de la vila d'Almenara on es veu el palau del comte, la torre i l'ala Sud-est, el pati interior i la muralla amb merlets¹³¹³.

L'hospital dels orfes ubicat en la placeta del palau es documenta en el testament de Pere Llobet en 1386¹³¹⁴. Aquest rector deixa diners per al manteniment de l'hospital tan necessari a la vila. Es tracta d'un edifici institucional per a la cura i manteniment d'orfes que es trobaven en la vila i pels tèrmens. Però és possible que la cura i instrucció dels orfes es duguera a càrrec des de l'església i el manteniment des del consell. Sembla que aquest edifici va estar en ús fins a la construcció de l'hospital de la vila l'any 1422¹³¹⁵. A partir de la seua construcció es va encarregar de l'assistència dels orfes entre d'altres coses, com apareix detallat en el llibre de l'honorable hospital de la vila

¹³¹³LITOGRAFIA DE CARDANO D.F., *Vista de Almenara, tomada de Murviedro*. [À Paris: Pierre Didot l'ainé, 1806-1820] Dades de publicació: Estampa separada del T. I, 1ª part de: Laborde, Alexandre de "Voyage pittoresque et historique de l'Espagne". Paris: Pierre Didot l'ainé, 1806-1820.

¹³¹⁴Arxiu Parroquial Almenara, Docto. 10° Fundació del beneficio Corporis Christi. Testamento reverendi Petri Llobet.

¹³¹⁵AComAlm, A21 Testament d'Olf de Proxita de 1422. AMA, 33-50-C, 1604, Hospital de la vila d'Almenara. AMA, 33-51-C, Hospital de la vila d'Almenara. AMA, 33-52-C, 1778-1627, Hospital de la vila d'Almenara.

d'Almenara¹³¹⁶. El manteniment dels orfes i dels pobres es feia a través de l'almoina de l'hospital. L'any 1476 Guillem Simó veí de la vila és nomenat administrador de l'almoina de l'hospital¹³¹⁷.

Figura 194. Làpida discoïdal del S.XIII- XV del cementeri. Figura 195. Clau de volta de l'església vella.

La carnisseria estava situada en la zona Est de la plaça Vella també anomenada de la Carnisseria¹³¹⁸ al costat Sud de la presó¹³¹⁹. Segons les ordenances de 1457, la carnisseria tenia dues taules per tallar la carn, la taula del moltó per tallar la carn de moltó i de bou i, la taula de l'ovella, per tallar la carn d'ovella i cabró. No estava permès mesclar aquestes carns en una mateixa taula, baix pena de 10 sous partidors en tres parts, una per al denunciant, l'altre per al senyor i altre per a la vila¹³²⁰. En la carnisseria es trobava el piló, per matar les reses¹³²¹ i el pes per a la venda de la carn. La carn d'ovella es venia a

¹³¹⁶Llibre dels censos de l'hospital, Il·luminària i pobres vergonyants any 1720.

¹³¹⁷AMA, 006-001-C, 1476, Almoina de l'hospital.

¹³¹⁸AMA, 005-21-C 1614, documentada com a Plaça de la Carnisseria. Rotllo 02, 1500, pàg. 147.

¹³¹⁹Rotllo 02, any 1601, pàg. 194. «El forn... que afronta ab lo carrer del forn y carrer de la badia y ab carreró de la sglesia y ab presó y carnisseria y cort de la present vila».

¹³²⁰AMA, 006-1c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila Almenara MCCCCLVII», fol.15. En el Llibre d'ordenances de la carnisseria es disposen 22 capítols on es reglamenta com s'havia de procedir alhora arrendar l'immoble, pagar els impostos, administrar la carnisseria, la venda de la carn, la matança de les reses, l'establiment de preus de productes i el pasturatge en el bovalar. Continua a les ordenances, es troben contractes d'arrendament de la carnisseria. Era essencial pels veïns de la vila i era gestionat des del consell que imposava impostos sobre la venda de la carn, per finançar obres d'interès públic, com les noves muralles, obres de l'església, etc.

¹³²¹Rotllo 02, pàg.182, any 1580: «Item posa en data dit jurat paga al Ferrer pera fer una Claus pera la corriola de la carnisseria on pengen el bou quant se mata... 1 sou 3 dinés».

sis diners la lliura, mentre que la carn del cabró a set diners la lliura. Cada vegada que es matara una res havia de netejar-se la taula. El carnisser tenia l'obligació de tenir carn sempre per abastir a la població i aquesta, havia d'estar en bon estat baix pena de 5 sous. També, tenia obligació de tenir preparada carn de bou per als dies de festa de la vila¹³²². El carnisser havia de pagar la peita cada any i un quart del preu de l'arrendament cada quatre mesos. L'immoble s'arrendava en públic encant, és a dir, en subhasta¹³²³. L'any 1457, la carnisseria es va arrendar al veí En Pere Llopis fins a la festa de Carnestoltes per 8 sous reials de València¹³²⁴.

L'any 1519, es realitza un millorament de l'edifici “Ytem: per adobar la forca, la carnisseria y la presó: 4 sous”¹³²⁵. L'any 1540 el consell va manar emblanquinar la carnisseria, amb un cost d'1 sou, 2 diners¹³²⁶. L'edifici s'adobava amb calç perquè s'utilitzava per cobrir les parets i com a desinfectant, possiblement emblanquinaven també altres edificis de la vila, com l'hospital.

En el moment de matar els animals, el consell de la vila imposava certs dies de la setmana, per a mantenir el control de qualitat, i evitar que es fera malbé la carn. L'any 1530 el consell acorda que: “De mitat de març en avant haja de matar de matí, de forma que sol eixit de mitat de setembre á mitat de març de part de vespre antes de les deu hores de nit¹³²⁷”. Després de morts i arreglats els animals, el carnisser tenia obligació de col·locar-los en la vora externa de la carnisseria, baix pena de pagar 20 sous a repartir en tres parts

¹³²²L'any 1508, seguia l'obligació de matar bou en les festes principals (sant Joan de juny i Pasqua de Pentecostes). La carn de bou es venia a 8 diners si era del país i a 9 si era castellà (Rotllo 02, pàg. 148, any 1508). Aquesta costava més de consumir per això, mataven bou a les festes de la vila, la carn més consumida era l'ovina mentre que, la de porc la podia vendre qualsevol veí, sempre que satisfera la sisa assenyalada pel consell.

¹³²³AMA, 32-47-C, 1664, Arrendament carnisseria Almenara.

¹³²⁴AMA, 006-1c, 1457, “Capítols de la carniceria de la vila Almenara MCCCCLVII”, fol.15.

¹³²⁵Rollo 02, 1519, pàg. 152.

¹³²⁶Rotllo 02, 1540, pàg. 165

¹³²⁷Rollo 02, 1642, pàg. 216. L'any 1642 imposen l'obligació de matar les reses a les dos de la vespra, des del mes d'octubre

entre el senyor comte, el denunciador i la vila¹³²⁸. Aquestes eren mesures amb una doble finalitat, per airejar la carn i perquè els veïns veren la qualitat del producte que es mantenia en bon estat. El subministre s'arrendava en pública subhasta (corredoria) i el contracte durava un any, que començava en Pasqua de resurrecció i finia el dissabte Sant següent. L'impost de l'arrendament es pagava en dos terminis, per st. Joan de juny i Tots Sants¹³²⁹. L'any 1562 es va subhastar el seu abast per 100 lliures a Pere Beltran, que es va oferir a vendre la carn de carner a 4 sous. La sisa 6 diners de mascle cabriu a 3 sous, 2 diners, d'ovella a 2 sous, 3 diners, franc de tota sisa¹³³⁰. Sembla que la carn es repartia entre els pobres vergonyants de la vila i el consell es feia càrrec de pagar les despeses al carnisser¹³³¹.

En la planta alta de l'edifici de la carnisseria es trobava la casa de la Cort citada l'any 1481. Era l'immoble on el consell particular, es reunia per tractar els assumptes de les gestions de la vila i el seu terme¹³³². En aquest ple en concret, es decideix la tanda de sequiers de l'any 1481. Es congreguen 16 persones en la casa de la cort, entre ells els oficials de la vila i els aspirats a sequiers del terme¹³³³. Contem amb la descripció de la sala del consell en l'acte de possessió del comte d'Almenara de 1531:

¹³²⁸Rotllo 02, any 1530, pàg. 159. “Y si dins de dita carnisseria li serà trobada dites carns, incorria en la multa de 20 sous, a repartir un terç per a el sr. comte, altre per a vila i altre per al denunciador, qualsevol dels oficial de la vila”.

¹³²⁹Rotllo 02, 1700, pag 251.

¹³³⁰Rotllo 02, 1562, pàg. 208. Rollo 02, 1644, pàg. 218. L'any 1644 el consell va prohibir als veïns comprar la carn en zones limítrofes perquè no disminuïren els ingressos de la sisa de la vila.

¹³³¹“Li és degut al carnisser per quinze lliures de moltó donà als jurats y consellers...22 sous”.

¹³³²La seua edificació consistia en un lloc per albergar permanentment les seues funcions, des de les representatives i administratives, a altres econòmiques, defensives, d'abastiment i control d'aliments. L'oficial a més de l'administració municipal, havia de preocupar-se de proporcionar casa al metge, cirurgià, cura sagristà, ferrer..., adquirir missals, dossers, cera, casulles, bancs per a l'església, la reparació d'obres arquitectòniques o noves construccions. Cuidar de les subsistències, del rellotge de les hores i de nomenar un *sermonejador de molta saviesa*.

¹³³³AMA, 006-001-c, 1481, fòl. XIII, «Los honorables En Enric Cardona justícia e En Johan Ramo e En Alfons Aragó jurats e En Pere Albert menor de dies i En Pere Albert son fill e En Pere Poza major de dies e En Jaume Poza major de dies e En Johan Poza son fill e En Guillem Poza e En Domingo Aragó e En Pere Gna? Menor con dits e En Bartolome Fortuny e Namigons Albert e su Lozan Reu e En Johan Albert e en Bartolome Simó tots ajuntats en la casa de la cort de on acostumen asumptes del consell».

“(…) e més avant continua los actes de la dita possessió, lo dit respectable senyor conte de Almenara en temps ab los dits honorables procurador, justícia, jurats de la dita vila, los notari y testimonis y molts altres de la dita vila anà a la casa del consell de la dita vila, e restants tots los sobre dits de fora, sa respectable señoria obri les portes de la apres obri aquelles, sens contradicció, y empediment de ningú, e interrogat si la possessió de la dita casa tenia, e respost sa respectable señoria que si, de les dites cosses requerint carta publica, presents los dits, e davall escrits testimonis¹³³⁴”.

Els actes del consell es realitzaven de nit, ja que amb freqüència adquirien ciris per tenir llum “un penjol de candeles pera tenir consell¹³³⁵” de matí utilitzaven la sala com a escola dels xiquets. L'any 1546, aquest edifici, es documenta com la casa on habitava l'organista que aleshores treballava com a mestre de l'escola dels xiquets¹³³⁶.

¹³³⁴AComAlm, 25-15 certificado con incerta de las possessiones tomadas por don Fernando de Proxita de la vila y condado de Almenara en 31 de marzo de 1536.

¹³³⁵ROIG BATALLER, T., “Almenara en el segle XVI”, *BSCC*, pàg 227.

¹³³⁶Arxiu Històric fundación Peñarroja Benavites 1993. Almenara nº 310. Cens de les cases de la vila d'Almenara a onze dies de MDXXXXVI. “*casa del consell en la qual habita lo horganiste*”. Rotllo 02, 1697, pàg. 248. L'any 1697, es va determinar projectar un nou edifici del consell situat entre l'església parroquial i el carrer del Mig i del Forn (al Nord de l'església) zona que ocupava la casa abadia i el seu hort i es va decidir establir aquesta en un altre lloc.

Figura 196. Làpida de marbre blau del mur Nord de l'església: “Hic Altus puteus subpetra clatur”. La inscripció localitza l'antic pou de la plaça de l'Església o Vella. En el mateix mur es poden observar peces de pedra calcària de l'antiga església i altres construccions.

F-La trama intramurs d'Almenara i els carrers en el segle XVI.

L'urbanisme en la trama urbana d'Almenara en el segle XVI comença a evolucionar amb edificis que mostren la importància del poder municipal del consell de la vila i el desenvolupament de les activitats comercials (a diferència del segle anterior on l'interés primordial va ser la projecció de l'església i el palau senyorial)¹³³⁷. Les places es van convertir en els llocs més destacats de la vida diària de la comunitat, com a centre de l'exercici del poder jurídic i econòmic¹³³⁸.

Els carrers documentats en el segle XVI són de Sud a Nord: el carrer

¹³³⁷CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T. II, Barcelona, pàg. 266.

¹³³⁸CORRAL, LAFUENTE, J. L., “Significado y símbolo de la ciudad medieval: Elementos semióticos en el mundo urbano de Europa occidental (1350-1550)”, *Rev. Zurita*, 56, pàgs. 131-16. GRACIA, C., *Arte valenciano*, Madrid, 1998, pàgs. 129-132

Major, corredor de Nules, Cobertís, Travesser de l'Abadia, i Subirà o Amunt, d'Est a Oest: Figuera¹³³⁹, de la Barrera, Saltadora o del Palillo, Forns o Fornàs, Església, Hospital i les places de l'Església i del Palau. En aquest segle es pot comprovar que els noms dels carrers i de les places canvien depenent de l'edifici o edificis que es construeixen en ells. Així doncs, trobem diversos noms per a citar la plaça principal de la vila: la plaça de l'Església, plaça de la Carnisseria i plaça Vella, és a dir, tres clares al·lusions a les tres grans funcions que exercia: centre eclesiàstic, centre de mercat de la carn i finalment, plaça Vella perquè es produeixen canvis en la trama urbana de la vila, s'obri la plaça Nova¹³⁴⁰. Els carrers apareixen nomenats en documents de càrregues fiscals als veïns de la vila (fig.197).

NOMS DELS CARRERS (S.XVI)	NOMS ACTUALS DELS CARRERS
C/ Dalt/Subirà	C/Dalt
Carreró de la Dula	C/Dalt
C/ Travesser de l'Abadia	C/ Enmig
C/ Cobertís	C/ Sts Joans
Cementeri	Plaça de l'Església
C/ Major	C/ Major
C/ Nules	Inexistent
C/ Hospital	C/ Roques
Plaça Església/ Vella/Carnisseria	C/ Església
Plaça Palau/Nova	Plaça de la font
C/ Saltadora	C/ Dr. Berenguer
C/ Barrera	C/ Sant Pere
C/ Figuera	C/ Roques

Figura 197. Taula de noms de carrers. Material inèdit.

El carrer del Cobertís es disposava entre les dues places de la vila i com el seu nom indica tenia un cobert. En 1582 en el carrer Cobertís amb la plaça del Palau s'ubicaven les cases del rector En Miguel Geronimo Peirats i la

¹³³⁹Rotllo 02, 1700, pàg. 250, Llibre d'Anillament «venta de un pati de corral, situat y posat en la dita vila de Almenara, en lo carrer de la Figuera y hara dit de les Roques».

¹³⁴⁰LADERO QUESADA, M.-F., “La vivienda: espacio público y espacio privado en el paisaje urbano medieval”, *UNED*, Madrid, 1998, pàg. 119

de Pere Peirats el seu germà¹³⁴¹. En el carrer del Cobertís amb la plaça Vella i el carrer del Forn (Fornàs) se situava l'any 1585 la casa de Joan Capilla, de Joan Erau, de Pere Gassó, de Pegaso i la de Lluís Erau¹³⁴². En el carrer de la Barrera amb el del Cobertís estava l'any 1590 la casa de Juan Madilla i la de Francisco Boíl¹³⁴³. L'any 1647, es documenten a 22 veïns assentats en el carrer Cobertís per dur registre dels impostos del capbreu, del doctor, de la sal, general, portal, i sequiatge. En el carrer apareixen els següents habitants: Pere Jover, Miguel Royo, F[r]a[ncesc] de Pascual Royo, Tomàs Royo, els hereus de Pere Corral, Pere Lledesme, Pere Gomis de Pere, Pere Beltran, Jodols, Lluís Serra, Fe[rran] Serra, Miquel Ferrer, Joan Ferrer major, Ramon Notari, Pere Verger, Francisco Martínez, Andreu Vilaplana, Tòfol Mora, Sebastià Fabra, Pere Erau, Pere Casanya, Vicent Monell, Joanes Covar, Joanma Gostant. Apareixen 22 cases construïdes en aquest carrer¹³⁴⁴.

¹³⁴¹Rotllo 02, 1582, pàg. 184. «Al cura parroco D[on] Miguel Geronimo Peyrats li fonch carregat unes cases, situades en lo carrer de la placa Nova, confronten amb dita plaça y amb carrer de la Saltadora y amb carrer travesser del Cobertis, que va al carrer de la Església y a dos cases de Pere Peyrats son germà».

¹³⁴²Rotllo 02, 1585, pàg 185. «A Joan Capilla li fonch carregades unes cases situades en lo carrer del Cobertis, y cases de la herència de mossen Joan, Erau, y cases de Pegaso, y espales del altar major». «A Joan Erau, prevere, unes cases situades en lo carrer del Forn. Confronten ab dit carrer y ab cases de Lluís Erau, y ab cases de Juan Capilla y ab cases de Pere Gassó».

¹³⁴³Rotllo 02, 1590, pàg.188: «A Juan Madilla per una casa en el carrer de la Barrera, que linda per davant ab la casa de Francisco Boíl, dit carrer de la Barrera en mig , y ab lo carrer travesser del Cobertis».

¹³⁴⁴AComAlm, 23-9, 1646: Quern de la peyta i demes carrechs del carrer de les Cobertis de la vila de Almenara del any 1646-7.

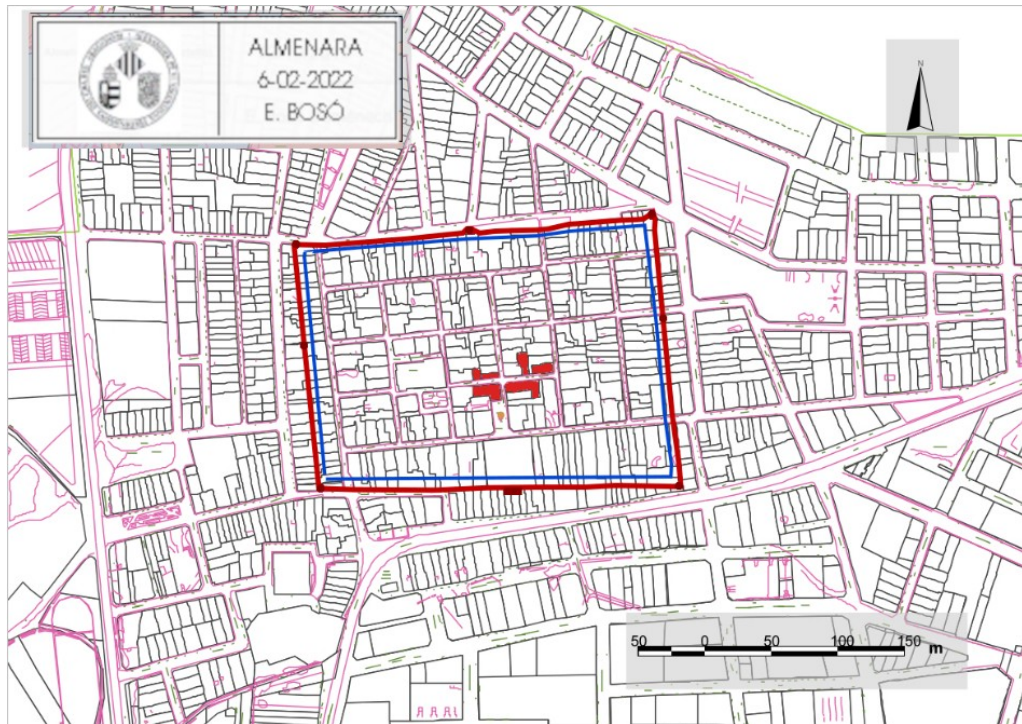

Figura 198. Plànol de localització de cases del carrer Cobertís. En el plànol es pot apreciar que la informació del capbreu del carrer Cobertís no coincideix amb les parcel·les actuals. En el capbreu es comptabilitzen 22 cases i actualment sols 5 cases tenen porta a aquest carrer. Material inèdit.

El carrer de l'Església recorre la vila de Nord a Sud des del carrer de Dalt al carrer Major i travessava la plaça de l'Església (fig.197). L'habilitació en cases de la zona Nord del carrer de l'Església (carrer Subirà/Amunt) es documenta l'any 1617, informació que no descarta una ocupació de la zona anterior: es nomena una casa de Franco Seguí, Miguel Verdecho i Francesc Randell entre el carrer de Dalt la muralla i el carrer de la Carnisseria, és a dir, l'actual carrer de l'Església¹³⁴⁵. L'any 1635, es nomenen les cases de: Joan Navarro, de Miquel Verdejo, Domingo Andrés i Lluís Clavell¹³⁴⁶. En la plaça

¹³⁴⁵Rotllo 03, 1617, pàg. 540, Protocol de Franc^o Miguel Bonet any 1617, Arxiu parroquial de l'església d'Almenara: "Dia 7, febrer de l'any 1617, Baptista Seguí llaurador de Almenara com a tutor y curador de Franco Seguí ven a Estevan Seguí, clergue, una casa situada en dita vila sita en el carrer de Subira enfront del carrer de la Carnisseria pro ut confrontatur cum domo Michaeli Verdecho ab una latere et ab altero latere cum domo Francisi Randell et ab hergo cum muro dicta vila curritore medio et aparte ante cum dicto vico dicto vulgariter de Subira, preu 105 lliures».

¹³⁴⁶Rotllo 02, 1635, pàg 213. "A Joan Navarro li fonch carregat per una casa situada en lo carrer de Subira eo de dalt: afronta ab casa de Miquel Verdejo y ab casa de Domingo Andrés y casa de Lluís Clavell, dit carrer en mig».

Vella en front de l'església, zona Oest, l'any 1588 es trobava la casa de Lluís Erau i la de Jaume Erau¹³⁴⁷. El 1605 consten els carregaments següents en la plaça amb la casa de Jaume Erau, amb Pere Serra, Jaume Melchior Olmedes¹³⁴⁸. Entre el carrer de l'Església i el cementeri se situava un estable i paller¹³⁴⁹. L'any 1642 es documenta tot el carrer de l'Església amb 21 cases, dels veïns següents: Joan Pecantet, Jaume Serra, Cosme Cebrià, Mateu Moreno, Vicent Gomis, Pere Embou, Gaspar Gomis, Domingo Gomis, Pere Calvo, Joan Seguí major, Vicent Seguí, Mateu Seguí, Pere Seguí, Josep Seguí, Martí Gomis major, Pere Gandiano, Miguel de Silva, hereus de Francesc Randell, Josep Guillem, Francesc Cebrià, Antoni Fenolles, pobils de Pere Navarro, Pere Ganalda¹³⁵⁰.

El carrer del Forn o Fornàs és el paral·lel al carrer de l'Església ubicat a l'Est (fig.198). La seua designació respon a la situació del forn de la senyoria. El recorregut del carrer quedava tallat per la casa abadia i el seu hort. Aquest immoble formava un atzucac, en disposar-se adossat a l'absis de l'església per un costat i per l'altre amb el forn. En la zona Nord del carrer del Forn es registra l'any 1580 les cases de Domingo Gomis, Domingo Buix confrontant amb la muralla i el carrer¹³⁵¹.

¹³⁴⁷Rotllo 02, 1588, pàg. 187: "Li fonch carregat a Lluís Erau una casa, situada en la plaça vella: confronta ab cases de Jaume Erau y a les espales ab cases de Llorenç Vila-real y ab travesser que va de dita plaça al espital».

¹³⁴⁸Rotllo 02, 1588, pàg. 187 "Jaume Erau unes cases situades en lo carrer de la plaça Vella. Confronten ab dita plaça davant la església y ab casa de Pere Serra y ab casa de Jaume Melchor y ab cases de Joan Gasulla a les espales". "Pere Serra. Confronta ab casa Jaume Jover ab dos parts ab cases de Jaume Erau, ab dita plaça y ab cases de Melchior Olmedés".

¹³⁴⁹Rotllo 03, 1708, pàg. 495, venda de l'estable i paller.

¹³⁵⁰AComAlm, 26-2, any 1642, "Cabreu del carrer de l'església".

¹³⁵¹Rotllo 02, any 1580, pàg. 182. "A Domingo Gomis li fonch carregades unes cases, situades en la carrer de Subira, confrontades de una part ab casa de Domingo Buix y ab la muralla, corredor en mig, y ab carrer del Forn».

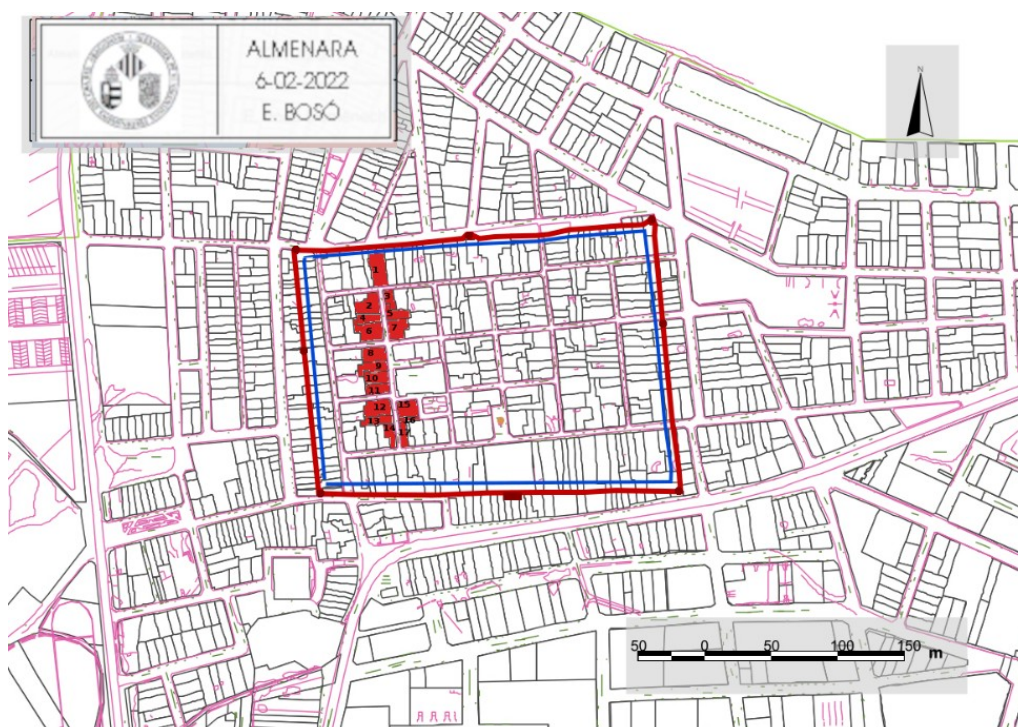

Figura 199. Plànol de localització de cases del carrer de l'Església. En el plànol es pot apreciar que la informació del capbreu del carrer de l'Església no coincideix amb les parcel·les actuals. En el capbreu es comptabilitzen 21 cases i actualment troben 17 cases. Possiblement algunes parcel·les estigueren subdividides. Material inèdit.

L'any 1612 es documenten en aquesta zona la casa de Pere Boti i un solar de terra de Pere Boti, cases de Miquel Toldia, corral de bestiar de Pere Erau i la casa de la viuda de Na Ponsa¹³⁵². Aquest corral de bestiar confrontava amb el cens o corral de l'abadia¹³⁵³. Entre el carrer del Forn i del Cobertís, l'any 1608 se cita la casa de Mossèn Juan Erau, confrontant amb la de Lluís Erau, Joan Capilla i la de Pere Gassó¹³⁵⁴. I al Sud, entre el carrer del Forn i el carrer Major se situava el cementeri de la vila al voltant d'aquest entre 1588 i 1599 es nomenen les cases de Francesc Garcés i l'hostal de Jaume Gassó (des de 1514), la casa de Gaspar Demeto, de Juan Monfort, Pere Peirats, les cases de la viuda de Pere Navarro i de Martí Navarro, i les cases del Dr. Mallorquí i hereus¹³⁵⁵.

¹³⁵²Rotllo 02, any 1612, pàg. 202.

¹³⁵³Rotllo 02, any 1614, pàg. 203.

¹³⁵⁴Rotllo 02, any 1608, pàg. "Mossèn Juan Erau prevere, unes cases en lo carrer del forn. Confronten ab dit carrer, ab cases Lluís Erau, ab cases de Juan Capilla y ab cases Pere Gassó".

¹³⁵⁵L'any 1590 "A Gaspar Demeto li fonch carregat unes cases situades en lo carrer Major confronten ab dit carrer y ab casa de Juan Monfort y casa de Pere Peirats, y ab carrer del forn".

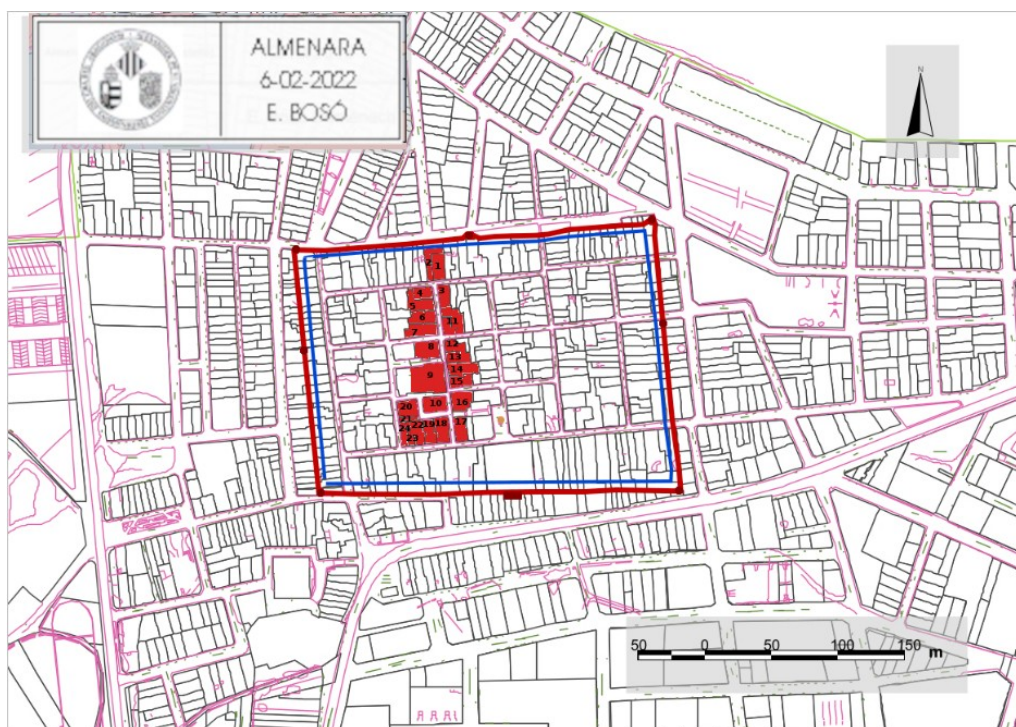

Figura 200. Plànol de localització de cases del carrer del Forn. 1 Domingo Gomis, 2 Domingo Buix, 3 Corral de bestiar de Pere Erau, 4 Pere Botí, 5 Solar de terres de Pere Botí, 6 Miquel Toldia, 7 Casa de la viuda de Na Ponsa, 8 Abadia, 9 Església, 10 Cementeri, 11 Erm, 12 Forn, 13 Presó, 14 Carnisseria, 15 Mossen Juan Erau, 16 Lluís Erau, 17 Francesc Garcés, 18 Hostal Jaume Gassó, 19 Gaspar Demeto, 20 Juan Monfort, 21 Pere Peirats, 22 Casa de la viuda de Pere Navarro, 23 Casa de la viuda de Martí Navarro, 24 Dr. Mallorquí. Material inèdit.

El carrer de la Saltadora o del Palillo era el carrer paral·lel al del Forn situat a l'Est (fig.199). Aquest conflüïa en el palau del comte i la seua plaça, actualment rep el nom de Dr. Berenguer. Aquest carrer, estava ocupat en la seua zona Nord per un terreny erm o de secà. Es documenten cases en la seua zona Nord com la de Pere Botí al costat del “baldio” i les pallisses¹³⁵⁶. L'any 1635, es documenta en el mateix tram, la casa de Benifet de la Concepció i la

Rotllo 02, any 1590, pàg. 188. Continua amb el mateix carregament en l'any 1609.” Rotllo 02, 1609, pàg. 199. Junta a esta casa estava la de Jacinto Ferrer, que el 1599 era de Bartomeu Demeto, se li carrega “per unes cases situades en lo carrer Major, confronten ab lo carrer Major y carrer del Forn; ab lo fossar de la present vila y cases de Francesc Garcés e ostal y casa de Jaume Gassó dit carrer Major en mig”. Rotllo 02, any 1599, pàg. 190. L'any 1588 “A Martí Andrés li fonch carregades unes cases situades en lo carrer Major. Confronten ab dit carrer y ab cases de Francesc Garcés y ab dit carrer y ab cases de la viuda de Pere Navarro y cases de Martí Navarro”. Rotllo 02, 1588, pàg. 187. El 30 de maig de 1592 “Li fonch carregat a March Gomis per una casa situada en lo carrer Major hagué del ítem de Juan Monfort confronta ab dit carrer y ab cases de Gaspar Demeto y cases del dr. Mallorquí quandam (difunt) y dels seus hereus a dos parts”. Rotllo 02, any 1592, pàg. 189.

¹³⁵⁶Rotllo 02, 1587, pàg.187.

casa de Domingo Andrés entre el carrer de la Saltadora i el de la Barrera¹³⁵⁷ pràcticament, les cases ocupaven tota l'illa d'Est a Oest. Al Sud del carrer se situava el ferrer, la pescateria, el mercat setmanal, l'argolla, la plaça del Palau i el palau del comte en el carrer Major¹³⁵⁸. La placeta del Palau, es va ampliar a meitat segle XVII. Aquesta va passar a anomenar-se plaça Nova i la de l'Església, plaça Vella. Amb l'ampliació de la plaça, es canvia el nom del carrer de la Saltadora pel de plaça Nova, com queda reflectit en el carregament de cases a partir de 1611: A Francesc Andrés “li fonch carregat per unes cases situades en lo carrer de la Saltadora, que ara es lo carrer de la Plaça Nova¹³⁵⁹”. Aquest eixamplament va comportar una nova distribució de les cases ubicades al voltant de la plaça, i entre el carrer del Cobertís i del Forn. En aquest espai es documenta l'any 1601, la casa de Pere Peirats, la del seu germà Miquel Hieronim Peirats i la de Pere Planes doctor en medicina¹³⁶⁰. A partir de 1609 la d'Antonio Peirats en “el racó de la plaça Nova” que confrontava amb la de Lluís Donat, la de Baptiste Valensia i la Gaspar Demeto¹³⁶¹”.

¹³⁵⁷Rotllo 02, 1635, pàg. 213.

¹³⁵⁸El palau del comte s'ubicava en el carrer Major i al que s'aniran adossant cases: l'any 1601 a Juan Monfort “per una casa (que serà adquirida més tard per Jaume Melchor i per Pedro Seguí, menor), situada en lo carrer Major; confronta ab casa de Gaspar Garcia, marit de la pubila de Joan Royo; ab muralla de la vila, corredor en mig, y ab el palau del Sr. Compte fet present ...de provisió de Luís Serra, jurat per mi Bartomeu Demeto escrivà- notari”. Rotllo 02, any 1601, pàg. 194. I L'any 1672 apareix un extracte referent a Mossèn Juan Demeto, beneficiat de la parròquia, va ser assassinat a València el dia 12 de març. Vivia al carrer Major, en la casa situada al costat de la capella de la Sang o del palau, amb la qual tenia porta de comunicació, en la part anterior del primer tram d'edificació. Rotllo 02, any 1672, pàg. 241.

¹³⁵⁹Rotllo 02, any 1611, pàg. 200.

¹³⁶⁰Rotllo 02, any 1601, pàg. 199. “Li fonch carregat a Pere Peirats per unes cases situades en la plaça Nova, confronten ab dita plaça y amb casa de Pere Planes, doctor en medicina y ab cases del germà de aquell Miquel Hieroni Peirats rector, y ab cases de Pere Erau y ab cases del forn y ab carrer del Cobertis”.

¹³⁶¹El 19 de maig de 1609, “li fonch carregat a Antonio Peirats per unes cases, situades en la present vila, en lo racó de la plaça Nova, confronta ab casa de Luís Donat y ab casa de Baptiste Valensia y ab casa de Gaspar Demeto y ab carrer del Forn y carrer del Cobertis”. El 6 de maig de 1615 aquest edifici l'habita Hieroni Sabater. Rotllo 02, any 1601, pàg. 199.

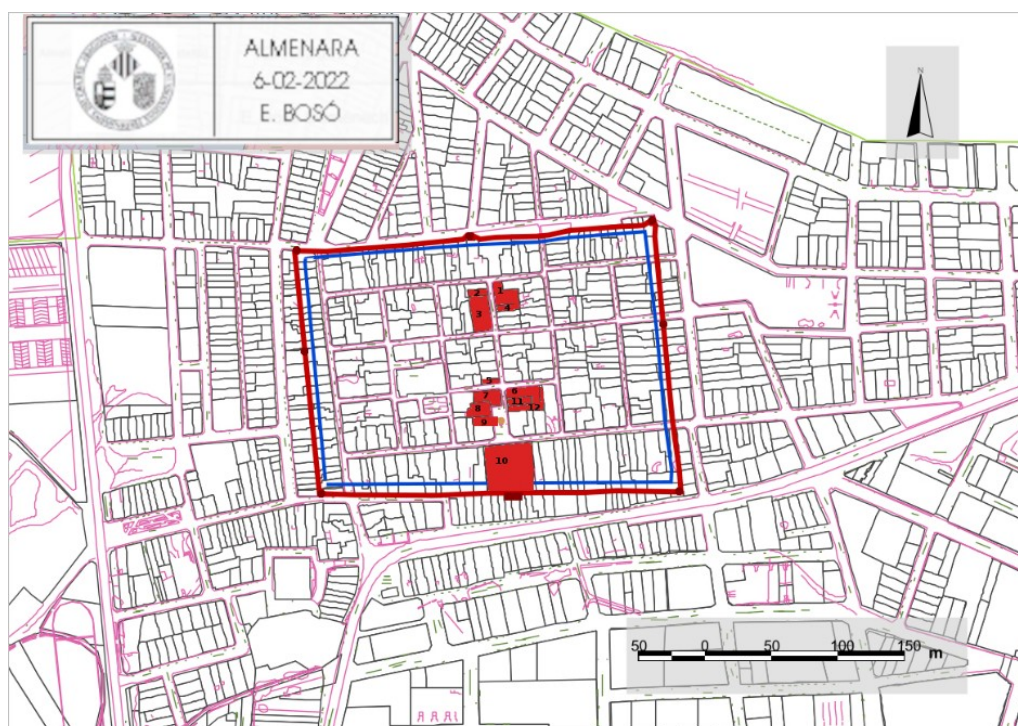

Figura 201. Plànol de localització de cases del carrer de la Saltadora. 1 Casa del benifet de la Concepció, 2 Pere Botí, 3 Pallises, 4 Domingo Andrés, 5 Lluís Donat, 6 Pere Planes, 7 Pere Peirats, 8 Pescateria, 9 Ferrer, 10 Palau senyorial, 11 Antonio Peirats 12, Miquel Hieronim Peirats. Material inèdit.

Luis Cebrián Mezquita transcriu alguns carregaments de cases del carrer de l'Hospital¹³⁶². L'any 1519 documenta la casa de Miguel Verdecho i la casa de Domingo Forner. L'any 1600 se situaven en aquest carrer les cases de Pedro Casaña, Joan Albert, Juan Pelegrí, Pedro Navarro, Juan Serra, Cosme Barbera, Bernat Dasca ubicades al costat de l'Hospital i de la muralla. Entre el carrer Hospital amb el carrer Travesser o d'Enmig fins al del Cobertís, se situava la casa de Francisco Andrés, la de Jaume Jover major, la de Melchor Olmos¹³⁶³ i la caseta de sant Joan¹³⁶⁴. En la zona Nord del carrer Travesser de la Badia es nomena per primera vegada la capella de sant Roc l'any 1698, que donarà el nom actual del carrer¹³⁶⁵ (fig.202).

La documentació que tenim sobre la trama urbana ens descriu que,

¹³⁶²AMA, 33-50-C, 1604, Hospital. AMA, 33-51- C, Hospital. AMA, 33-52-C, 1627-1778 Hospital.

¹³⁶³Rotllo 02, 1600, pàg. 193.

¹³⁶⁴Rotllo 02, 1600, pàg. 192.

¹³⁶⁵Rotllo 02, 1698, pàg. 249.

probablement, es va produir una ocupació de cases en certs espais i després a poc a poc, es van ocupar els intermedis, fins a convertir-se tots els solars en cases. Aquests espais intermedis es destinaven a sòl rústic fins a la seua progressiva transformació en urbà com indica la quantitat de corrals, eres i camps que els veïns dedicaven a l'agricultura, a magatzem de llenyes o de fem (guano) i a altres necessitats de la vida agrícola que encara existien en la trama urbana durant el 1600 i inclús el 1700. Es documenten diverses anotacions de carregaments de corrals o camps que es descriuen en la vila. En l'any 1587 existia un hort al costat de la casa abadia i una gran extensió de terra de secà que ocupava des del carrer d'Enmig fins al carrer de la Saltadora o plaça Nova al de Dalt¹³⁶⁶.

¹³⁶⁶Rotllo 02, 1587, pàg.187, a Miguel Boti: “li fonch carregat per la mitat de un corral de bestiar, situat en lo carrer de la plaça Nova: confronta ab lo carrer de Subira y ab cases de Pere Boti y ab ort de la badia”.

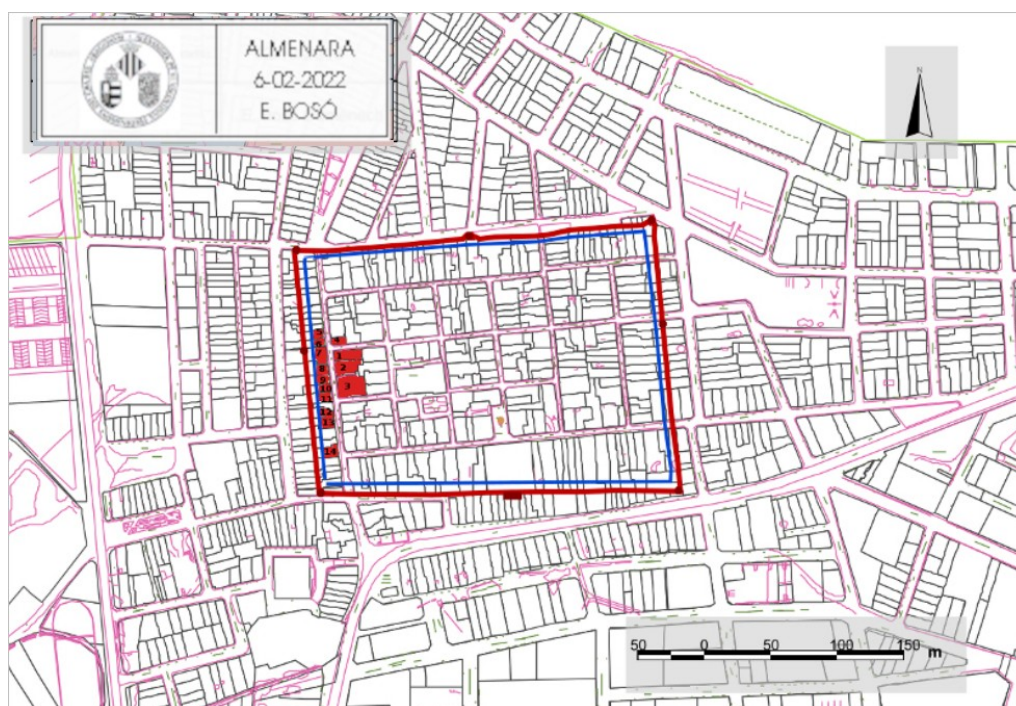

Figura 202. Plànol de localització de cases del carrer Hospital. 1 Francisco Andrés, 2 Jaume Jover major, 3 Melchor Olmos, 5 Miguel Verdecho, 6 Vicente Forner, 7 Pedro Casaña, 8 Joan Albert, 9 Juan Pelegrí, 10 Pedro Navarro, 11 Juan Serra, 12 Cosme Barbera, 13 Bernat Dasca, 14 Hospital. Material inèdit.

El 1614 es documenta l'hort de l'abadia al costat del corral de bestiar de Juan Erau¹³⁶⁷. En 1645 l'espai es troba més urbanitzat, segueix existint l'hort com a trosset de corral de la casa abadia en el carrer d'Enmig però, afrontant amb una sèrie de cases, la de Josep Faubell i Mateu Moreno¹³⁶⁸. El 1612 es documenta un solar de terra de Pere Botí en el carrer del Forn, confrontat entre les cases de Na Ponsa i de Miquel Toldia¹³⁶⁹. L'any 1635 trobem un solar de terra d'herència de Pere Serra, ubicat entre el carrer de la plaça de l'Església i d'Enmig i confrontat, entre les cases del mestre Josep Castillo i al darrere de

¹³⁶⁷Rotllo 02, 1614, pàg. 203 “en el carregament d'una casa de Bartomeu Pons, que se li va carregar a Antonio Vidal, en lo carrer travesser de Badia, confronta ab dit carrer y cens de la Badia y casa de Miquel Totdia y corral de bestiar de Juan Erau”.

¹³⁶⁸Llibre de l'honorable Hospital, fol. 25 “Hers. de Baptista. Navarro: Prim per un trosset de corral de la cassa, debes de la Abadia, que hagué del ítem de Josep Navarro, del llibre Peiter al fol. 112, que afronta, ab casa del benifet de Mossèn Lluís Arnau que al present es de Josep Faubell, ab Badia, carrer travesser en Mig y ab casa, Mateu Moreno, fa un sou de cens al honorable hospital ab fadiga y lluïsme, pagadors, en lo dia de Nadal, ab una paga, que al paréixer es rebé acte per Pere Juan Marsanach Not[ari], en 22 de febrer de 1645, segons així ho expressa- 1 sou”.

¹³⁶⁹Rotllo 02, 1612, pàg. 202, “A 12 de maig li fonch carregat a Miquel Totdia (Martí Gràcia) per una casa situada en lo carrer del Forn, hague del ítem de Miguel Totdia major son pare: afronta ab dit carrer del Forn y ab casa de la viuda de na Ponça y ab terra de Pere Botí. Fet de provisió del jurat Baptiste Serra, present dit Miguel Totdia menor etc”.

Melchor Olmedes¹³⁷⁰. Dins de la trama urbana de la vila es documenten una sèrie de corrals de bestiar. L'any 1583 en el carrer de la Figuera, pròxim al carreró de la Dula i al corredor de la muralla, s'ubicava el corral de Juan Navarro¹³⁷¹. El carreró de la Dula apareix documentat fins a 1713 com a zona del corral de la comuna¹³⁷². L'esmentat corral de Juan Erau 1612-14, en el carrer del Forn pròxim al carrer del Mig¹³⁷³. I en el carrer de la Saltadora, el corral de bestiar de Miguel Botí, documentat el 1587¹³⁷⁴. Altres solars, hui convertits en cases, van ser utilitzats com a magatzems. És el cas de les pallisses situades en el carrer de la Barrera en 1635 de Gil Gregori¹³⁷⁵, i la pallissa de la vila entre el carrer de la Saltadora i Subirà, fins al seu trasllat a l'exterior de la vila¹³⁷⁶. L'any 1587, al carrer Travesser de l'Abadia es nomena a: “José Gassó un celleret y pallissa” i l'any 1588 en el carrer de l'Abadia a “Juan Monfort se li carrega un seller y trull¹³⁷⁷”. L'any 1621, entre el carrer de l'Abadia i el carrer plaça Vella “un seller y trull de Mossèn Bertomeu Fuster¹³⁷⁸”.

¹³⁷⁰Rotllo 02, 1635, pàg. 213. “Li fonch carregat a Jaume Ferrer per una situada en lo carrer de la Plaça Vella: confronta ab dita plaça, que hui se diu de la carnisseria y ab carrer Travesser de la Badia y terra de la herència de Pere Serra y ab casa de mestre Josep Castillo y Melchor Olmedes a les espales”.

¹³⁷¹Rotllo 02, 1583, pàg. 184. L'any 1583 apareix un carregament: “A Juan Navarro li foch carregat un corral, situat en lo carrer de la Figuera, en front ab dit carrer y carreró de la Dula y cases de Antoni Faet y ab corredor de la muralla”. “A Juan Navarro li foch carregat un corral, situat en lo carrer de la Figuera, en front ab dit carrer y carreró de la Dula y cases de Antoni Faet y ab corredor de la muralla”.

¹³⁷²Rotllo 02, any 1713, pàg. 272: El 3 de maig de l'any 1713, l'Ajuntament cedeix les lliures anuals que produeix l'estanc de l'aiguardent, per la construcció de l'obra del temple, també el herbatge dels abellars, i el corral de la comuna, per a fer fem, i vendre'l mentre que duraren les obres.

¹³⁷³Rotllo 02, any 1612, pàg. 202. Rollo 02, any 1614, pàg. 203.

¹³⁷⁴Rotllo 02, any 1587, pàg. 187 L'any 1587 a Miguel Boti: “li fonch carregat per la mitat de un corral de bestiar, situat en lo carrer de la plaça nova: confronta ab lo carrer de Subira y ab cases de Pere Boti y ab ort de la Abadia.”

¹³⁷⁵Rotllo 02, 1635, pàg. 213, “Li foch carregat a ...per una casa situada en lo carrer de la Plaça Nova: confronta ab casa de Benifet de la Concepció y ab casa de Domingo Andrés y ab dit carrer y ab carrer de la Barrera y ab pallisa de Gil Gregori».

¹³⁷⁶Rotllo 02, 1734, pàg. 291. Possiblement aquest era el magatzem de palla, que l'any 1734 l'Ajuntament acorda condicionar-lo per utilitzar-lo com a tenda de la vila; “la casa destinada a magatzem de palla, que tenia l'Ajuntament en el carrer del Palillo, cantoner amb el carrer de Dalt, per a destinar-la ara a la venda com a tenda de carn d'ovella, ja que de carner es venia a la carnisseria”.

¹³⁷⁷Rotllo 02, 1588, pàg. 187 Carrer de l'Abadia.= “Juan Monfort – seller y trull. Confronta ab casa Pere Seguí y ab casa de Juan en mig, de la Abadia».

¹³⁷⁸Rotllo 02, 1621, pàg. 205, “A Juan García, una casa en lo carrer de la plaça Vella. Confronta, ab dit carrer y ab la Abadia carrer travesser en mig y ab casa de Pere Lledesma y ab seller y trull de Mossèn Bartomeu Fuster y ab casa de Joan Jover”.

G- L'auge constructiu del segle XVI.

Durant el segle XVI, els jurats i consellers es preocuparen d'embellir la vila i el seu entorn, estimularen la competència artística amb les poblacions veïnes, amb la construcció de belles creus de terme, amb reformes a la plaça principal, a l'església, la construcció de la torre del rellotge, i un nou forn, l'ampliació del convent, les muralles amb esveltes torres¹³⁷⁹ i les ampliacions de la placeta del Palau del comte.

EDIFICI	ANY DOC.	EDIFICI	ANY DOC.
Almàssera	1502	Forques	1536
Hostal	1514	Hostal de fora	1540
Argolla	1514	Barber	1546
Tenda	1520	Estanc	1648
Forn i Taverna	1529	Pescateria	1657
Presó	1532	Sastreria	1559
Torre del Rellotge	1532	Ferrer	1580
Terrisseria	1600		

Figura 203. Taula d'edificis públics de la vila. Material inèdit.

L'any 1532 comencen les obres per ubicar un rellotge en la plaça. Segons el contracte del llibre de comptes vells i ordinacions de la vila els costos ascendiren a 500 reials castellans, inclosa la fabricació i col·locació. El fabricant va ser Vicente Yusta de València¹³⁸⁰. Entre 1532¹³⁸¹ i 33¹³⁸² es documenten ¹³⁷⁹HINOJOSA MONTALVO, J., «Espacios de sociabilidad urbana en el Reino de Valencia durante la edad Media», *Acta histórica et archaeologica medievalia*, núm. 26, 2005, pàgs 985-1012.

¹³⁸⁰AMA, 17-7-c, 1589.

¹³⁸¹Rotllo 02, 1532, pàg.161. "2 sous 6 dines e per Claus, pal relonge dona al dit Serera (Bartolome) jurat...6 dines e per tres cordes dona per ajudar apujar lo relonge...3 dinés." Presenta els contes Frances Fuster: "Per portar lo fill de araun pal relonge, 5 sous 6 dines. Per algeps pera les rodes del relonge, 16 sous". "Per un cafis de cals pres de sa casa pera el relonge, 2 sous 6 dines." "Paga al relonger per adovar lo relonge, estigué 10 dies, 20 sous. Paga per dos cafisos y 8 barcelles de algeps sous 8 dinés." "Paga al frare per les rajoles los prengueren pa fer la rasera del relonge y pilar, 10 sous." "Paga per los ferros del relonge, campana del relonge, 7 sous." "Paga a Pere Albert, per posar lo bastiment de la porta del relonge, 6 dinés".

¹³⁸²Rotllo 02, 1533, pàg. 162. "Paga a Pere Albert pera posar lo bastiment de la porta del relonge, 7 sous, 6 dines". "Paga per dos cafiços, huit barcelles de algeps pera la caseta del relonge, 5 sous 8 dinés. Paga als frares per les rajoles les prengeuren pera fer caseta del relonge y pilar, 10 sous".

despeses en l'obra. Amb aquesta època coneixem que el rellotge estava ubicat en la plaça de l'església, dins d'una caseta sobre un pilar, per la qual cosa estava en altura. Aquest rellotge tenia un mecanisme amb rodes i una campana al seu interior protegit dins de la caseta amb accés per una porta.

La regulació del temps en la vida quotidiana s'associa a l'auge de l'economia mercantil i monetària que va ser impulsada per un grup social en augment, la burgesia. J. Le Goff descriu que, a la concepció del temps de l'església, és a dir, el dels oficis religiosos, marcat pel ritme de les campanes, mesurat per quadrants solars imprecisos i canviants, s'uneix el temps del mercader o temps burgés¹³⁸³. En aquests segles en la mateixa plaça se situava el campanar de la parròquia i la torre del rellotge i ambdós regulaven el temps dels veïns de la vila.

El forn de la vila, estava situat entre el carrer “travesser de l’Abadia”, el carrer del Forn i en l'extrem Nord-est de la plaça Vella¹³⁸⁴. Ubicat prop de l'absis de l'església on es trobava la sagristia, i la casa abadia. La disposició d'aquests edificis formava un atzucac que impedia el pas de la plaça cap al carrer travesser de l’Abadia. El 1625, en el llibre de visites parroquial, de l'arxiu parroquial de la vila d'Almenara, es descriu la seua situació:

“Sa señoria mana que fassen llevar lo terraple que y ha entre el forn y la sacristia, porque la experiencia demuestra que quan plou el agua se traspela per les parets y arroina les robes y altres coses que

“Paga a Sirera per los ferros de la campana del rellonge, 2 sous 6 dines. Paga al Ferrer pera lo rellonge, 2 sous 1 dines”.

¹³⁸³LE GOFF, J., “Au Moyen Age, Temps de l'Eglise e Temps du Marchand”. *Annales, ESC*, (1960) 417-433.

¹³⁸⁴Rotllo 02, 1601, pàg. 194. “1601. Li fonc carregat a Josep Quimera per la quarta part del forn de coure pa que afronta amb lo carrer del forn y carrer de la Abadia y ab lo carreró de l'església y ab la presó carnisseria i cort de la present vila”. Rotllo 02, 1622, pàg. 206, i en El 1662-3 en l'Arxiu del comte d'Almenara s'especifica que l'edifici estava arrendat a Jaume Julià: segons la memòria dels actes rebuts per Geroni Boades notari del comte: “Item per la ratificació del arrendament de la fleca y taverna de Almenara en dit dia feta a Jaume Julià, 1 lliura, 2 sous”.

y ha dins de aquella¹³⁸⁵”.

El forn com la resta de regalies senyorials eren arrendades a través d'una subhasta pública o “públic encant” per ministre i pregoner públic¹³⁸⁶. Tots els arrendaments i adquisicions es feien “Ab candela encesa” a la vigília amb un ciri encès, quan arribava al final i s'apagava aquest, acabava la subhasta¹³⁸⁷.

En el mateix edifici s'ubicava el forn i la taverna. L'any 1529 l'edifici s'arrendava per 8 mesos i mig, a 21 lliures per trimestre. En 1530 a 16 lliures el trimestre. L'any 1599 es llogava la casa per tres lliures a l'any i s'arrendava per 110 lliures a pagar en St. Joan de Juny i Nadal:

“Dia 3 agost 1599: yo Lleonor Erau y de Bonet viuda, atorgue aver rebut de Assensi Oller sis lliures les quals son del lloguer de la caseta que te arrendada pera vendre pa y vi: y per dos anys, cascun anys tres lliures y son del any 1598 y 1599. per ser veritat¹³⁸⁸”.

“Dia 18 gener 1599: yo Llorens Demeto procurador de mon senyor lo Comte, confesse aver rebut de Assensi Oller 55 lliures y sou per la mitja anyada de la taverna y flaqueria de la paga de decembre propasat de dihuit de giner de 1599”.

El 24 de juny va rebre el mateix, altres 55 lliures per paga de sant Joan passat¹³⁸⁹.

¹³⁸⁵Rotllo 02, 1625 En el llibre de visites parroquial, de l'arxiu parroquial de la vila d'Almenara.

¹³⁸⁶Rotllo 02, 1513, pàg. 150.

¹³⁸⁷Rotllo 02, 1700, pàg. 250.

¹³⁸⁸Transcripció del Llibre de Protocol de Joan Oller de l'any 1599, fol. 18, Rotllo 03, 1599, pàg. 535.

¹³⁸⁹Transcripció del Llibre de protocol de Joan Oller de l'any 1599, fol. 38, Rotllo 03, 1599, pàg. 535. Arxiu del comte d'Almenara, 27-17, any 1662-3. Arxiu del Regne de València. Real Justícia, fol. 24: Entre els anys 1655-1666 l'autoria del forn estava dividida en quatre propietaris: «Escrituras de pertenencias de la cuarta parte de un horno de pan, sito en Almenara, otorgada por Luís Próxita, conde de Almenara, a favor de Luís Guimerà y de Félix Bonet, presbitero».

El dia 20 de gener de l'any 1557, es documenta la construcció o reconstrucció del forn de la vila. Consta per una carta de l'arxiu en què, el propietari de la pedrera anunciava que el seu criat, els entregaria un carro amb 23 pedres, entre grans i menudes, que havien d'utilitzar-se per a la construcció del forn¹³⁹⁰. El forn es descriu en l'acte de possessió del comte d'Almenara:

«...Passo ante mi en la casa de morada de Francisco Navarro labrador, y vezino de esta villa arrendador actual de la fleca o panaderia, y taberna de ella, otra de sus regalías que consiste en la facultad de amasar pan para venderle a la menuda, arina en especie, aguardiente, y vino privativamente y siendo en ella mando a dicho arrendador... reconocio he hizo pesar el pan que tenia para vender, el aguardiente y vino, y hizo comprobar las medidas... dicho arrendador tenia abastecida siempre de lo necesario, y qe dava de justo a cada uno¹³⁹¹».

En els furs es regulava el bon funcionament i els productes venuts en els establiments. Referent a la taverna, es regulava sobretot, la venda i qualitat del vi. No estava permès mesclar un vi amb altre¹³⁹², ni tampoc amb aigua¹³⁹³. Es reglamentava des de la disposició dels forns perquè no es podien distar

¹³⁹⁰Rotllo 02, 1557, pàg.173. Es documenten noves obres en el forn en el segle XVII: Rotllo 03, Arxiu parroquial d'Almenara quadern 6, protocolo que Bat^o Seguí, notari escrivà de la cort del Justícia de la vila de Almenara, fol. 19, (pàgs.198 -199). «Die X february anno anate domini MDCLXXXV sia a tots notori com Jo Andreu Serra obrer de vila de la vila de la Vall de Uixó habitador y de present atrobat en la present vila de Almenara scienter etc^a. Cum present .etc^a confese haver agut y rebut realment y de constants a tota una voluntat dels propietaris del forn de coure el pa de dita y present vila de Almenara present Jasinto Bonet ciutadà de dita y present vila altre dels propietaris dits del dit forn y el demés absents, la quantitat de cent quaranta y sis lliures y deu sous moneda de valència que aquelles me eren deutors per raó de la obra de dit forn que he fet per haver-me lliurat dita obra en dita quantitat havent-se corregut y subhastat en públich encant a veu de corredor Et quia etc^a. Renuntio etc^a. actum Almenara etc^a testes: Mosen Francisco Manchero Clerge y Josep Navarro llaurador de dita y present vila habitants”. L'any 1695 es citen de nou, obres en el forn. Es va subhastar la feia a candela encesa, segons el document els propietaris del forn van contractar a l'obrer Joan Andreu Serra de la Vall d'Uixó amb un cost de 140 lliures i 10 sous».

¹³⁹¹AComAlm, 23-16, Acte de possessió 1736, Arxiu del comte d'Almenara, fol. 58-63.

¹³⁹²«Tavernes, no poden mesclar un vi ab altre, sots pena de perdre aquell y sexanta sous».

¹³⁹³«Tavernes no poden mesclar aigua ab vi, sots pena de 60 sous y perdre lo vi».

menys de 60 cases de separació¹³⁹⁴. Igualment, es controlaven els utensilis reglamentaris com les balances¹³⁹⁵ i les mesures¹³⁹⁶. I estava prohibit fer pa els diumenges¹³⁹⁷.

En la vila s'obligava a l'arrendador a expendre les seues mercaderies al preu corrent de Sogorb¹³⁹⁸. El flequer i taverner feien el pagament per amassar i per vendre; el consell de la cort facilitava la farina i el vi, a través dels beneficis del redelme¹³⁹⁹. El 1580 la farina es venia l'arrova a 9 sous i 4 diners, i el 1585 tres cànters de vi costaven 7 sous¹⁴⁰⁰. Els preus variaven segons la carència o abundància dels productes. El 1590 va hi haver una gran carència de blat, de manera que, el 8 de març d'aquest mateix any, aparegueren sense pa tots els forns de València. En els moments d'escassetat prohibien la venda de farines, grans i pa a forasters i, reglamentaven la quantitat per veí, amb una multa al flequer si algun dia faltaven els articles¹⁴⁰¹. Quan hi havia extrema pobresa la vila s'endeutava per aconseguir aliments¹⁴⁰². El forner s'encarrega de coure el pa per als actes eucarístics de l'església, a través de l'almoïna del Forn. En la vila nomenaven a una dona o un home Administrador de l'almoïna del pa del forn, amb sou anual de tres lliures. Aquest/a recaptava diàriament en el

¹³⁹⁴«Forns han de distar uns de altres seixanta cases, contant aquelles segons la forma del fur».

¹³⁹⁵«Forns qui tindrà, deu tenir balances pera lo pa dels flaquers, sots pena de cinch sous».

¹³⁹⁶«A la flaquer si no dona lo just pes encorre en moltes penes».

¹³⁹⁷«Forners no poden coure pa diumenge».

¹³⁹⁸Rotllo 02, 1520, pàg. 153. L'any 1520 s'arrenda la taverna per 8 lliures durant 8 mesos i mig. Rotllo 02, 1529, pàg. 159. L'any 1529 s'arrenda la Taverna per a 8 mesos i mig per 21 lliures, pagades per trimestre. Rotllo 02, 1530, pàg. Del 1 de gener al 15 de setembre de l'any 1530, la Taverna, s'arrenda per 16 lliures. L'any 1650 nomenaven (flaquer) i taverner al veí Francisco Marsanach, amb el sou de 8 lliures. «Aquesta quantitat es satisfieja sols per amassar i vendre, i el blat el facilitava el municipi». Cebrián Mezquita considera que: «este horno de la vila subsistió hasta nuestros días primeros años del siglo XX) en que fue incluido en el solar de la casa de Joaquín Beltran y Bordils, pero ultimamente ya no se cocia en el más antiguo de la calle del horno, que era de varios propietarios, quiza del Ayuntamiento o del conde, del clero y de las familias Guimera y Bonet, creo que eran cuatro partes los que la poseian».

¹³⁹⁹Rotllo 02, 1530, pàg.159. Rotllo 02, 1700, pàg. 258, «Forment= adquireix 30 cafissos a 7 lliures 8 sous: parts per a convertir-la en farina, per a la fleca (panadera) i part per a vendre-la en la cambra a preu imposat per el consell».

¹⁴⁰⁰Rotllo 02, 1580, pàg.182.

¹⁴⁰¹Rotllo 02, 1652, pàg.229, Flaquer= prohibició en cas d'escassetat la venta de farines, grans i pa a forasters i reglamentaven la quantitat per veí; també imposaven una fort multa al cambrer i al flaquer, si un dia faltaven dits articles. Rotllo 02, 1707, pàg.268, «Forment: prohibició baix multa de 25 lliures, que ningun veí venga forment a forasters sense llicencia».

¹⁴⁰²Rotllo 02, 1653, pàg.230: «Escassetat i pobresa= la vila va demanar a prestec mil lliures, per a avituallar a la cambra de panís i forment».

mateix forn, la *putja* (part de la massa) de les dones que anaven a coure pa, que voluntàriament donaven per atendre el culte de l'església. El vicari tots els diumenges des del púlpit en la missa conventual o major, agràia la contribució amb la publicació del compte setmanal del que s'havia ingressat i els noms dels donants¹⁴⁰³. El consell s'encarregava de la compra de blat per elaborar “pa beneit i tortes” en les celebracions festives de la vila, com a sant Joan d'estiu, el patró d'Almenara¹⁴⁰⁴. De la Sisa de la fleca i el vi, es contribuïa per ajudar “als pobres vergoçants de la present vila”, i també, es treien diners per contribuir al present del senyor comte o, s'invertia en els costos de construcció d'edificis públics de la vila¹⁴⁰⁵ (fig.204).

¹⁴⁰³Rotllo 02, 1642, pàg. 216. Cebrián ens comenta que aquesta tradició la va conèixer al poble de Benimamet: «Ya muy entrado el ultimo tercio del siglo XIX, aun he conocido viva esta costumbre en el pueblo de Benimanet, hoy anexionado a Valencia, allí en cada uno de los dos hornos que entonces había, recaudaban por riguroso turno una mujer del vecindario, de entre las muchas que se prestaban gratuitamente a hacerlo. El cura anunciaba desde el púlpito (la trona) o desde el pie del altar cada domingo, la cuenta semanal y los nombres de la saliente y de la entrante».

¹⁴⁰⁴Rotllo 02, 1663-4, pàg. 212, «Apoca de pa beneit i tortes que es feien de tres arroves de farina, que el consell adquiria per 4 lliures i 7 sous».

¹⁴⁰⁵Rotllo 02, 1634, pàg. 212, “Consell particular. dia 17 desembre Francesc Garcés, Justícia. Lluch Bonet Jurat, Miquel Ferrer Jurat, Juan Sevilla Mustafat, Bernat Dasca secretari, Jaime Seguí, Juan Bolta, Pere Dols, Lluís Serra, Martí Gomis, Juan calvo de Guillem, Pere Joan Marsanch, notari- escrivà. Determinen= Que pera pagar a la viuda de Pere Gasulla flaquer y taverner de la present vila, 18 lliures 14 sous li deu a vila per pa y vi a pres pera sustentar los pobres vergonyants de la present vila, en les malalties del present any, y se prenga com semblant quantitat per lo Sindich de la present vila, de Mateu Plaça sed del canvi del forment sevall [] proseit de dita col·lecta. Y que pera pagar lo que costara lo present que la dita vila ha de fer al senyor comte y marques, senyor de la present vila, se veja si te dinés pose aymás (¿) del que sobras pera la dita vila a més dels salaris te consignats en la tacha que col·lecta diches taches de la vila, y si note dines en sou poder, a més de dits salaris que pera pagar lo cost de di present se prenga lo diner necessari del dit Mateu Plaça col·lector sobredit= Pere Joan Marsanach.= festes etc^a-. Rotllo 02, 1705, pàg. 263: El 1 juliol, es disposa, que de les tres barcelles de blat, impostes com redelme, es dedique una a la contribució de l'església que se projecta i al trasllat del forn, carnisseria, cort y presó” en aquests solars s'ha de construir dit temple, la cort (sala de la vila) o casa consistorial ocupava el piso alt de la presó i la carnisseria.

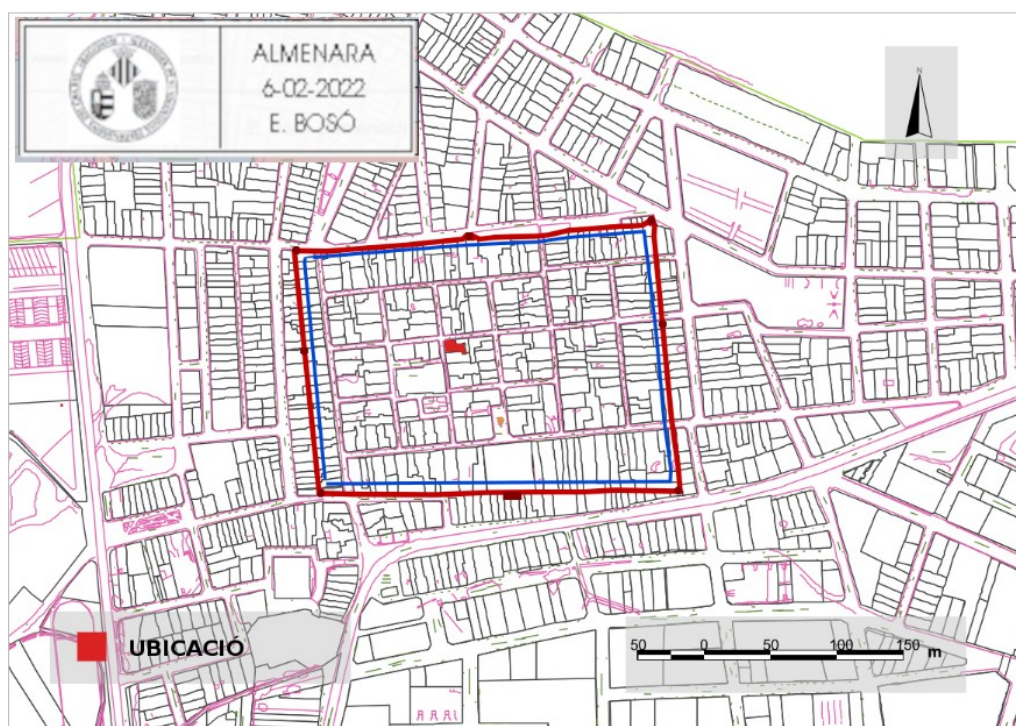

Figura 204. Ubicació de la taverna i forn. Material inèdit.

La presó de la vila s'ubicava al costat de la carnisseria i baix de la casa del consell, en la zona més pròxima a l'església¹⁴⁰⁶. L'any 1546 aquest edifici es documenta com la “casa de les presons en la qual habita el ministre^{1407”}. Segons les ordenances de la vila, els oficials tenien l'obligació de mantenir l'edifici en bon estat¹⁴⁰⁸. L'any 1532, es documenta el pagament de 8 diners per adobar el pany i forrellat de la presó¹⁴⁰⁹. Sembla que en la presó de la vila, hi havia dos grillons utilitzats per al trasllat de presoners a altres ciutats o viles¹⁴¹⁰. En l'època, es documenta que quan un empresonat (per deute, per falta o delicte poc greu), mitjançant fiança, li deixaven eixir a prendre el sol a la plaça; però sense apartar-se d'ella¹⁴¹¹ (fig.205). A més de la presó, es

¹⁴⁰⁶Rotllo 02, 1601, pàg. 194. “El forn... que afronta ab lo carrer del forn y carrer de la badia y ab carreró de la església y ab presó y carnisseria y cort de la present vila».

¹⁴⁰⁷Arxiu historico fundación Peñarroja, Benavites 1993, Almenara nº 310, Cens de la vila d'Almenara a onze dies de MDXXXVI.

¹⁴⁰⁸AComAlm, a 21, pàg. 109: “devieran fortificar el techo de la carcel y también las paredes de la parte de la iglesia, levantar la pared con apercibimiento de responder por fuga».

¹⁴⁰⁹Rotllo 02, 1532, pàg.161.

¹⁴¹⁰Rotllo 02, 1657, pàg. 234, La nit del 30 de juny de 1657, el comte va demanar al justícia que li facilitara sis parells de grillons per a conduir a sis presos a la ciutat de València. Com no hi havia més que un parell determinaren oferir-los i en cas d'exigències i recomanacions que apel·lara a la capital.

¹⁴¹¹Rollo 02, pàg. 193, any 1600, 3ª fulla

documenta l'argolla, situada en la plaça de Palau. Allí s'efectuaven els castics corporals dels malfactors. El 13 de setembre de 1514 es va manar assotar al fuster, la feina dels assots es pagava a 8 sous¹⁴¹². El 1531, es va castigar a l'assot a dos lladres que varen ser trobats a la Vall d'Uixó, el botxí de la Vall va avisar a la vila i aquests enviaren a un encarregat per anar a buscar-los: “paga al botxí de la Vall de Uixó, per assotar a dos lladres, nomenats Espinosa y Giraldo: 2 sous 8 dines. E al jove que anà per ell: 1 sou y 6 dines¹⁴¹³”.

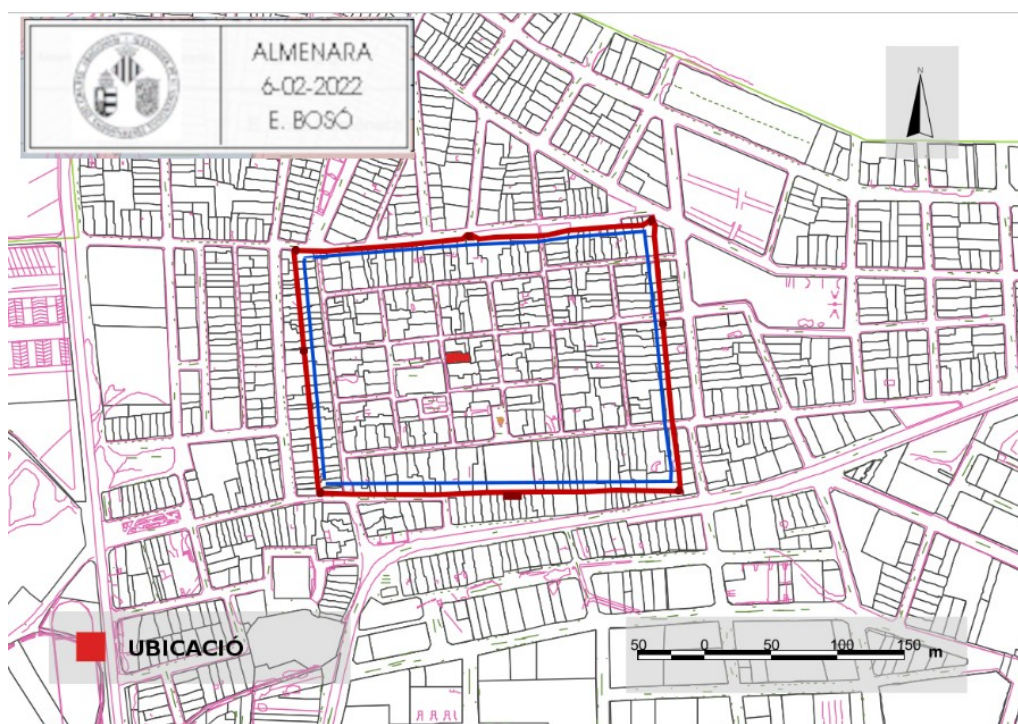

Figura 205. Ubicació de la presó. Material inèdit.

Relacionat amb la presó i l'argolla i amb plens poders senyorials trobem les forques judicials, on s'executaven les sentències a mort. Aquestes estaven situades en el vessant sud de la muntanya del Castell, pròximes a la vila¹⁴¹⁴. Les forques judicials de la vila eren la zona on s'efectuaven les penes a

¹⁴¹²Rotillo 02, 1514, pàg. 150, «A 13 de setembre, paga el bogi de València per a lo assotar feu al Fuster, per lo fust feu a Joan Albert, per part de son salari 8 sous.»

¹⁴¹³Rollo 02, 1531, pàg. 160

¹⁴¹⁴AComAlm, Acte de possessió de 1736, fol. 83: “Possesión jurisdicción de la horca, en termino de Almenara y territorio que llaman del Castillo (...), en un llano que hay en dicho territorio del castillo, a las cercanias de dicha villa (...) habiendo encontrado en dicha partida un

mort dels condemnats. Aquestes es descriuen en l'acte de possessió de 1536:

“(...) senyor conte de Almenara continuant sa quieta pacífica, e immemorial possessió, e començant a exercir la jurisdicció criminal, e mer y mixt imperi, us y exercit de aquella, que te en la dita baronia, e castell de Almenara y lloch de La Llosa, manà a Joan del Toro missatger de la dita baronia, que en senyal de la sua vera quieta, e pacífica possessió anàs, e penchàs una argilaga en les forques de la dita vila y baronia de Almenara la qual missatger en presentia del dit señor conte y de molts altres anà y pres una argilaga, e aquella pecha en les dites forques, e apres que fonch penchada, lo dit señor conte mana fer crida al dit missatger, que ningú fos gossat tocar dita argilaga sots pena de cinchcents florins de or, e continua la dita possessió...¹⁴¹⁵”.

A banda de la descripció de l'acte de possessió tenim la informació d'un cas de pena de forca en la vila. L'any 1579, se cita una sentència a un veí de la vila, denominat Saguet. Per aquesta causa s'adobaren les forques, obra realitzada per Antonio Bacheria, amb un cost de 30 reials castellans. Desconeixem el motiu de la pena, però sabem, segons un document de 1576, que aquest Saguet (contracció de Santiaguet) tenia l'ofici de “tallador” carnisser i administrava el subministre de les carns.

La descripció de l'acte de possessió situa les forques en el vessant de la muntanya del Castell, entre la vila i el castell. És una àrea visible des de la vila i des del camí Reial d'accés a la vila. La seua disposició probablement, era per a indicar als visitants quin era el castic per contravenir les ordenances judicials. Les forques eren un símbol del poder judicial del senyor. La mort en la forca era la més freqüent per als condemnats a pena capital en el regne de

ramo pendiente de un algarrobo, de orden y mandato de dicho señor apoderado se publicó bando por voz de Juan Panizo pregonero de dicha villa prohibiendo de que persona alguna se atreviese a quitar dicho ramo del expresado sitio».

¹⁴¹⁵AComAlm, 25-15, 1536, pàg.14-15.

València. Hinojosa Montalvo comenta que, en les localitats més importants es reservava un espai específic per a situar-les que a vegades, solia estar als afores en una elevació del terreny i immediata per a ser visible. Normalment hi havia tres forques permanents, afegint-se les que feren falta en cas de necessitat. En alguns casos era d'obra, amb un piló de pedra, però més habitual era la seua elaboració amb fusta, a base de dos grossos troncs clavats en el sol o sobre un pedestal de pedra o tarima de fusta, amb un travesser en la part superior¹⁴¹⁶. En el vessant de la muntanya del Castell no es conserva el topònim de les Forques, no obstant si es conserva en una muntanya situada a l'est del Castell i de la muntanya del Duc, nomenada Les Forques. El manteniment del seu topònim indica que en algun moment estigueren ubicades allí. És possible que foren traslladades, ja que la pena de les forques no fou abolida fins al 28 d'abril de 1832 o, pot ser que els condemnats miraven en direcció Est a la muntanya de les Forques¹⁴¹⁷.

En la part alta de la muntanya del Castell i a prop de les forques, se situava el castell de la vila, que apareix descrit en l'acte de possessió del senyor Comte l'any 1536:

“De les forques continua la dita possessió lo dit espectable señor conte en presencia dels notari y testimonis de jus escrits, puchant al castell de la dita vila, y baronia de Almenara y arribant adaquell portes del dit castell, restant tots los sobre dits espectables señor conte, restant a soles en aquell, pasechantse per aquell e apres obrir les dites portes sens empaig ni contradicció de ningú: e interrogat si la possessió del dit castell tenia, respos que si, e no nes menys sa espectable señoria mana al dit Joan del Toro, missatge, que de alli avant continuas, e ussas son offici de misatge en la dita vila,

¹⁴¹⁶HINOJOSA MONTALVO, J., *Espacios de sociabilidad urbana en el reino de Valencia durante la Edad Media*, Acta historica et archaeologica medievalia any 2005, núm. 26, pàg.996-997

¹⁴¹⁷Les forques: Pròxima a la muntanya del Castell, es troba la muntanya de les Forques, és possible que a partir del segle XVIII les forques es traslladaren a aquesta veïna muntanya, situada a l'est de la vila, i aquest fora l'origen del seu actual topònim.

baronia y condat de Almenara de les quals coses lo dit espectable senyor conte de Almenara requeri esser feta carta publica per conservació dels drets de sa espectable senyoria, la qual per mi Francesc Joan Erau notari fonch feta, y rebuda ut supra en los dia, lloch y en la forma...¹⁴¹⁸’.

Al costat d'aquest edificis simbòlics del poder territorial i judicial del senyor, apareixen documentats a la vila altres immobles que mostren l'especialització en la venda dels productes, és el cas de la tenda. L'establiment es documenta des de l'any 1520 amb un arrendament de 8 lliures per 8 mesos i mig. L'any 1529 s'arrenda la tenda per 25 lliures¹⁴¹⁹. Els oficials del consell tenien l'obligació de fer freqüents visites d'inspecció als establiments de comestibles, taverna i mesons, rebutjant els articles dolents. Comminant als expenedors fraudulents amb la multa de tres lliures si per a les quatre de la vesprada del mateix dia de la inspecció no es proveïen de l'article inspeccionat¹⁴²⁰. Perquè les tendes estigueren ben abastides estava permès a qualsevol veí de la venda de l'article sempre que s'annotara en l'establiment respectiu la falta de l'article en qüestió. A més, des del consell, s'imposava l'obligació de vendre les mercaderies al preu corrent a Sogorb¹⁴²¹.

En l'acte de possessió de 1736 del Comte d'Almenara, se cita la tenda de la vila:

“...fueron a casa de morada de Gabriel Verdecho Labrador, y vezino de esta dicha villa, arrendador actual de la tienda de ella, y otras de sus regalías que consiste en el decho de poder vender a la menuda privativamente aceyte, arroz y otras vituallas(...) reconociendo las

¹⁴¹⁸AComAlm, 25-15, descripció del Castell de la Vila en l'Acte de Possessió de 1536, fol.15-16.

¹⁴¹⁹Rotllo 02, any 1529, pàg. 159. Arxiu del Comte d'Almenara, 27-7, 1662-3, pàg. 3. En 1662-3 la tenda s'arrenda a Macia Serra, segons una cita de la memòria de les actes rebuts per Geronim Boades notari del Comte: “Item per la ratificació del arrendament de la tenda de Almenara fet a Macia Serra en dit dia 1 lliures 2 sous”.

¹⁴²⁰Rotllo 02, 1700, pàg. 258.

¹⁴²¹Rotllo 02, 1520, pàg. 153.

piezas y medidas se informo de la calidad de las vituallas (...) le informaron que, el expresado vendedor tenia siempre de todo lo necesario para el abasto comun, assi en saladuras como en demas, que daba lo justo en cada uno¹⁴²²”.

Els veïns de la vila tenien prohibida la venda dels productes que es venien en les tendes, únicament era permès el dia de mercat. Aquesta dada es pot corroborar en un document que descriu un conflicte d'un venedor ambulat que va fer cridà per vendre abadejo a tot el món sense ser dia de mercat, va ser notificat a la senyoria i com que atemptava als drets senyorials i, a més, aquest no tenia dret per organitzar mercat, dret que requeia en els oficials de la vila, va ser penat¹⁴²³.

Un altre establiment destacat era la pescateria (fig.206). Cebrià Mezquita considera que des d'antic hi havia un espai marcat i fixat per la venda del peix, lloc on es devia establir la venda pública abans de poder comerciar pel carrer. I considera que havia d'estar en una coberta al costat del cantó de la plaça del Palau¹⁴²⁴. Es documenta, l'establiment del preu fix dels productes de la pescateria des de principis del segle XVI: la lliura d'abadejo a 7 diners i una dotzena de sardines a 10 diners¹⁴²⁵. Per la venda dels productes, el consell cobrava una sisa que s'invertia en cobrir les despeses de la vila. Però fins a l'any 1657, no es nomena l'edifici de la pescateria, en una zona concreta. Aquest any, el consell va disposar que:

“els Jurats manen arreglar la peixcaderia en la forma que deu estar, y que, una volta aconseguida la millora, se obligue als peixcadors a que venguen únicament en aquell lloch les seues mercaderies¹⁴²⁶”.

¹⁴²² AComAlm, 23-16, Acte de possessió 1736, fol. 54-55.

¹⁴²³ Annex 21 AComAlm, 26-23, fol.1-2.

¹⁴²⁴ Rotllo 02, 1700, pàg. 257.

¹⁴²⁵ Rotllo 02, 1575, pàg. 179.

¹⁴²⁶ Rotllo 02, 1657, pàg. 234.

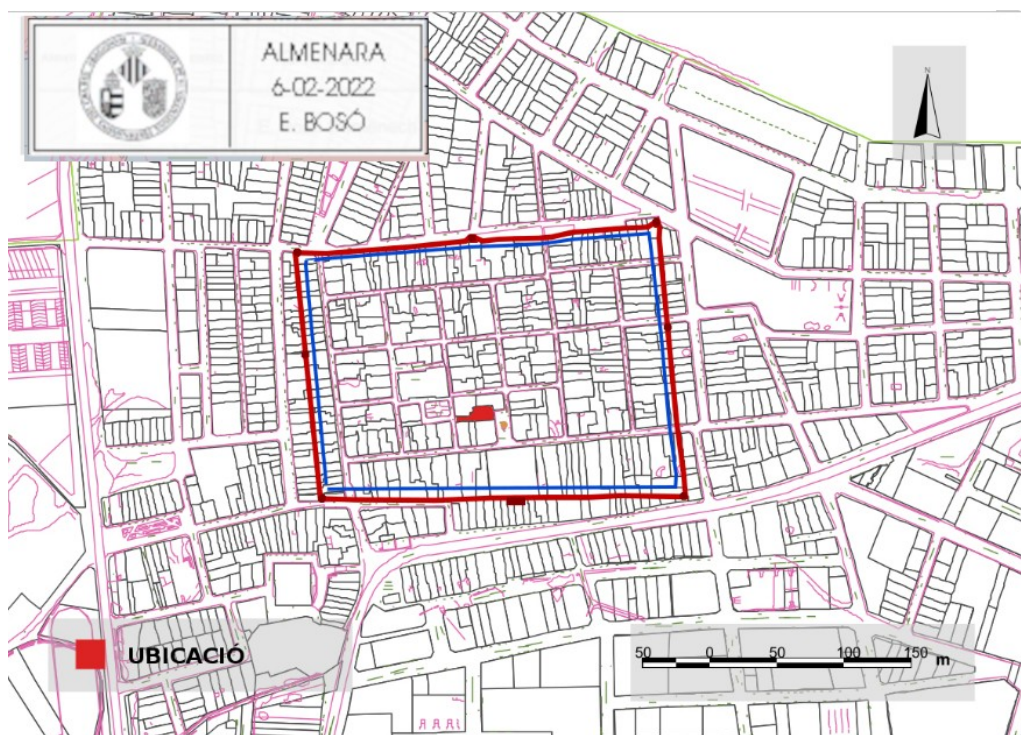

Figura 206. Ubicació de la pescateria. Material inèdit.

L'estanc es nomena en 1648, el duia el mateix arrendador de l'herba i l'aiguardent estava mantingut per la cort de la vila, la qual mantenia al venedor per un salari i s'encarregava de vendre sal, herbes (alfals), neu i també aiguardent perquè es nomena com "l'estanc de l'aiguardent" i del tabac. Els productes de venda com el tabac costaven la lliura 6 sous¹⁴²⁷.

A mitjans del segle XVI, la sastreria estava situada en la plaça del Palau. L'any 1559 estava a càrrec de Francés Lledesma¹⁴²⁸. En 1588 el sastre vivia al carrer de l'hospital¹⁴²⁹. L'any 1600 conviuen dos sastres en el poble, com es documenta en una escriptura de pau i treva. Aquests documents "escriptura de pau i treva" eren freqüents en la vila i se signaven, entre les dues parts a fi que no continuaren les enemistats. El dia 8 de gener de 1610, Pere Joan Guerinós sastre de la vila i Vicent Simó també sastre de la vila, signaren

¹⁴²⁷Rotllo 02, 1697, pàg. 248. Rotllo 02, 1734, pàg. 292. L'any 1734 un veí de la vila Gaspar Nàixer s'ofereix al càrrec gratuïtament.

¹⁴²⁸Arxiu parroquial de la vila d'Almenara, Benefici del beneficiat del Corpus Christi.

¹⁴²⁹Rotllo 02, any 1588, pàg.188. "A Pere Navarro, sastre, li fonch carregat per unes cases situades en lo carrer del espital y ab cases de la pubila de Joan Serra y ab la muralla, corredor en mig».

el document davant el justícia Bonet i amb Joan Vila Ferrer com a testimoni, prometeren no fer-se mal, baix multa de docents florins¹⁴³⁰. En un altre document, se cita una baralla en la sastreria que ens insinua com era el local. El document descriu com a la part de davant de la casa es disposava el taulell i el taller o zona de treball¹⁴³¹.

L'any 1514 es nomena l'hostal ubicat al carrer Major amb el carrer del Forn, l'hostaler era Jaume Gassó¹⁴³². Aquest any, els costos de l'hostatge sumaven la quantitat de 3 sous i mig. Sembla que era un edifici amb capacitat d'hostatjar com a mínim unes 30 persones, ja que l'any 1517 s'hostatgen en ell, 30 soldats i la vila havia de satisfer les despeses i manutenció¹⁴³³. La venda de productes en les posades, mesons o hostal estava controlada pel consell. En aquests edificis, podia únicament vendre's productes condimentats o guisats, a més, era obligatori tenir una taula en la porta exterior amb els preus corrents de

¹⁴³⁰Rotllo 02 “Dia X mensis Januari anno MDCX. Pere Joan Guerinos, satre de la present vila d'Almenara habitador de una, y Vicent Simó, sastre, de la mateixa vila de Almenara habitador de part altra, per qualsevol qüestió, fermen bona pau y tregua duradora per cent y un any en així que sots virtut del sacrament y homenatge per aquells prestat de mans e de boca en ma y poder de Francesc Miguel Bonet, Justícia de la dita present vila, prometen de fer-se dany ni mal algun en bens ni en persones, ans, si saben que algun e voldrà fer, de avisar-se y avisar faran, sots pena de bari y traïció ques pena de mort natural y de docent florins, d'or, aplicadors la mitat al fisch de la Senyoria y l'altra mitat a la part interessada. Per lo qual obligarem sons bens y persones, renunciem a tot dret civil y criminal, sotmetent-se, etc^a. = Actum Almenara, etc^a. Testes. Vicent Albert, llaurador y Joan Vilar, Ferrer, de la dita vila de Almenara vehins y habitadors. = Francesc M. notari.”

¹⁴³¹ AComAlm, 26-20, fol.1. Els motius de la disputa es remunten a l'any anterior, quan el sastre Llorenç Pérez tenia el càrrec de notari de la vila. Sembla que durant el seu càrrec, li havia demanat a Joan Villar, Ferrer de la vila, dos lliures i no li les havia tornat. A les hores, Villar molt colèric va anar a la sastreria a demanar-li els diners, i abans d'arreglar el tema, entrà una dona a la sastreria: «...aplegà a dita casa Anna Domingo V^a de Daroquí dient lo dit Villar que tots los notaris eren tramposos, y enredadors y haver-se donat per sentida la dita viuda es vingueren a empenyar de paraules esta, y lo dit Villar que dit Villar li digué calle la bruta mondonguera que li pegare un mochico, y replicant la vita V^a á qui dia bruta mondonguera, y prengué unes tisoires de sastre que estaven sobre el taulell de la casa de dit Pere, qui pega a la dita Anna Domingo una tan gran bofetada, que la llansà en terres de tos: En seguida selo qual lo dit Pérez apellida la veu de la justícia, y acudí el llochtinent, y gent, y capturaen al dit Villar. A aquest veí, li posaren una denúncia, i confessà l'acusació, de manera que “castigat lo dit Villar en totes les penes, tant corporals, com pecuniàries en que segons furs, privilegis, reals, pragmàtiques i demás disposicions de justícia».

¹⁴³²Rotllo 02, 1514, pàg. 150. Rollo 02, 1600, pàg.190, ubicació de l'hostal: “A Bartomeu Demeto li fonch carregades unes cases en lo carrer major: confronten ab dit carrer , ab carrer del forn, ab lo fossar de la present vila, ab cases de Francesc Garcés y ab cases y Ostal de Jaume Gassó, dit carrer major en mig”.

¹⁴³³Rotllo 02, 1517, pàg. 151. «Per dormir en ell una nit 30 soldats paga la vila cinc sous dos diners per cadascun d'ells».

les collites i fruits de la localitat¹⁴³⁴ (fig.207).

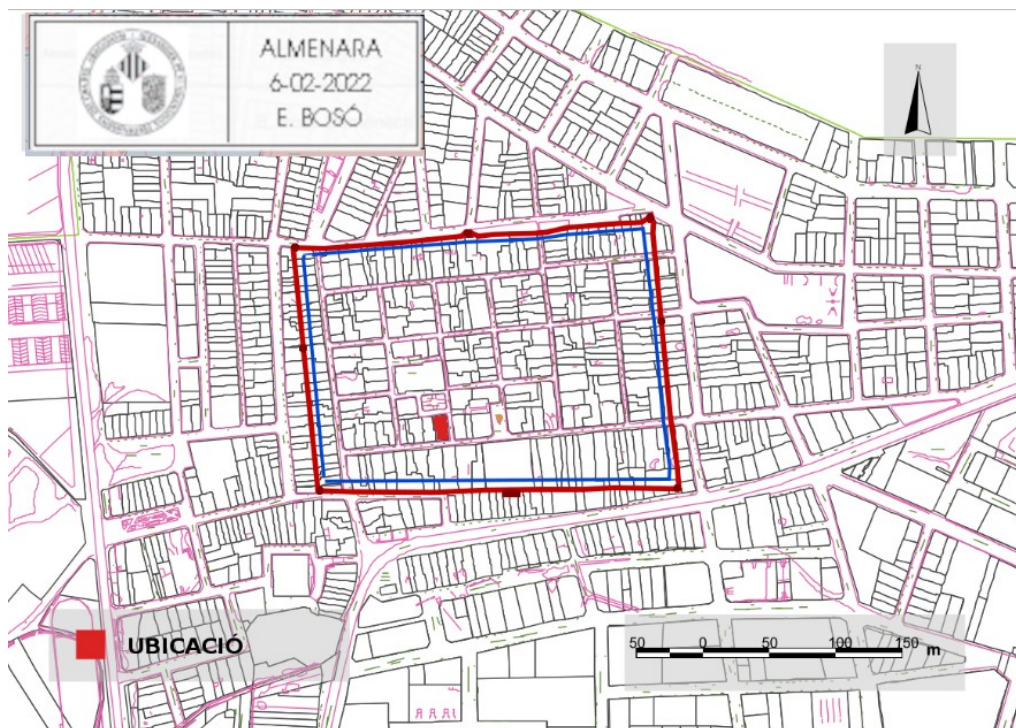

Figura 207. Ubicació de l'hostal. Material inèdit.

A més de l'hostal intramurs, es documenta des de 1540, l'hostal de fora, és a dir, extramurs¹⁴³⁵. Aquest estava ubicat en el camí Reial pròxim al portal de València. L'edifici el regia Vicent Navarro¹⁴³⁶, i es documenta una apoca en la reparació de uns pessebres¹⁴³⁷. El 22 d'abril de 1617, sr. comte arrenda l'hostal de fora per 5 anys a 120 lliures a Joan Andrés, llaurador de la vila, a pagar en dos pagues St. Joan de Juny i Nadal¹⁴³⁸. L'any 1663 va ser

¹⁴³⁴Rotllo 02, 1500 pàg. 147. Rotllo 02, 1700, pàg. 255. "...en estos y en los figones no podia vendre's oli, arròs, tonyina, sardines etc., però podrien vendre's aquest productes guisats o condimentats".

¹⁴³⁵AComAlm, any 1662-63, 27-17 En el documents dels béns del senyor comte de 1663, es descriu la ubicació de l'hostal: «ítem trobant recaure en dita herència cura una casa vulgarment dita lo hostal de la vila de Almenara situada y posada fora els murs de dita vila en lo carrer o, raval o sedeces València la qual afronta ab carrer y amb més públiques».

¹⁴³⁶Arxiu historico fundación Peñarroja, Benavites 1993, Almenara nº 310, Cens de cases de la Vila d'Almenara en onze dies del mes de nohembre del any MDXXXVI.

¹⁴³⁷AComAlm, 26-35, en "Memòria de lo q[ue] tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539 a 1540".

¹⁴³⁸Rotllo 03, 1617, pàg. 550, *hospicium nostrum situm et positum extramenia predictae de presente villa pro ut confrontatur cum itinere regio et cum domo Joannis Vilar Faber Ferrari.*

arrendat a Gaspar Gomis segons la memòria del notari Boades d'aquest any¹⁴³⁹.

El ferrer estava ubicada en la plaça del Palau (fig.206). El municipi facilitava al ferrer gratuïtament la casa, així com, les ferramentes, un quintar de carbó, un quintar de ferro i una bestreta en metàl·lic de 6 lliures¹⁴⁴⁰. L'any 1582, les ferradures de 8 carreres es venien a 12 diners, les sometines (asnals) a 8 diners, llussiar les reixes a 4 diners, dentar les corbelles d'herba a 4 diners, i lo referrar a 4 diners¹⁴⁴¹. En 1582 pertanyia la ferreteria a Sebastià Ferrer, la casa o part de la casa, va ser adquirida pel consell, per eixample de la plaça del Palau¹⁴⁴² a partir de 1661. El consell adquireix el corral de la casa i el pou per condicionar la plaça i per tenir un espai major per ubicar el mercat de la vila. Al mateix temps, es comprava el pou per a fer-lo públic i tenir aigua per abastir als veïns, a causa d'una gran séquia que afectava a tot el Regne. L'any 1661 es va decidir construir el brocal i es va adquirir poal i corda, perquè els veïns aprofitaren l'aigua. Amb la imposició a cada veí, d'una tatxa de dos sous, per a satisfer a Sebastià el Ferrer, el deute del pou comprat, i per les despeses de l'obra¹⁴⁴³. El consell va contractar a l'obrer Francisco Martínez. Aquest, després d'observar el pou, va manifestar, que no era convenient fer l'encaixonat del pou, perquè podria escassejar l'aigua, al disminuir el diàmetre. Conseqüentment, l'obra no es va realitzar. En 29 de juny, el consell va concertar amb Sebastià Ferrer la neteja del pou, per 4 lliures anuals, compromentent-se a netejar-lo “en primavera d'estiu”, proporcionant la soga necessària i obligant-li a extraure del pou el poal, sempre que caiguera dins¹⁴⁴⁴.

¹⁴³⁹ AComAlm, any 1662-63, 27-17: «Memòria dels actes rebuts per Geroni Boades notari, rebut q[ue] has de pagar els comtes per escriptures. Per la ratificació de l'arrendament de l'hostal d'Almenara en dit dia, 1 lliura, 2 sous, a Gaspar Gomis».

¹⁴⁴⁰Rotllo 02, 1652, pàg. 229.

¹⁴⁴¹Rotllo 02, 1582, pàg. 183.

¹⁴⁴²Rotllo 02, 1582, pàg. 184. Aquest pou amb posterioritat va ser cegat reobrint-lo l'any 1838 durant les guerres carlistes i convertit en l'actualitat en la font de la plaça de la font.

¹⁴⁴³Rotllo 02, 1661, pàg. 237: «fer-li un encaixat».

¹⁴⁴⁴Rotllo 02, pàg. 237B, any 1662.

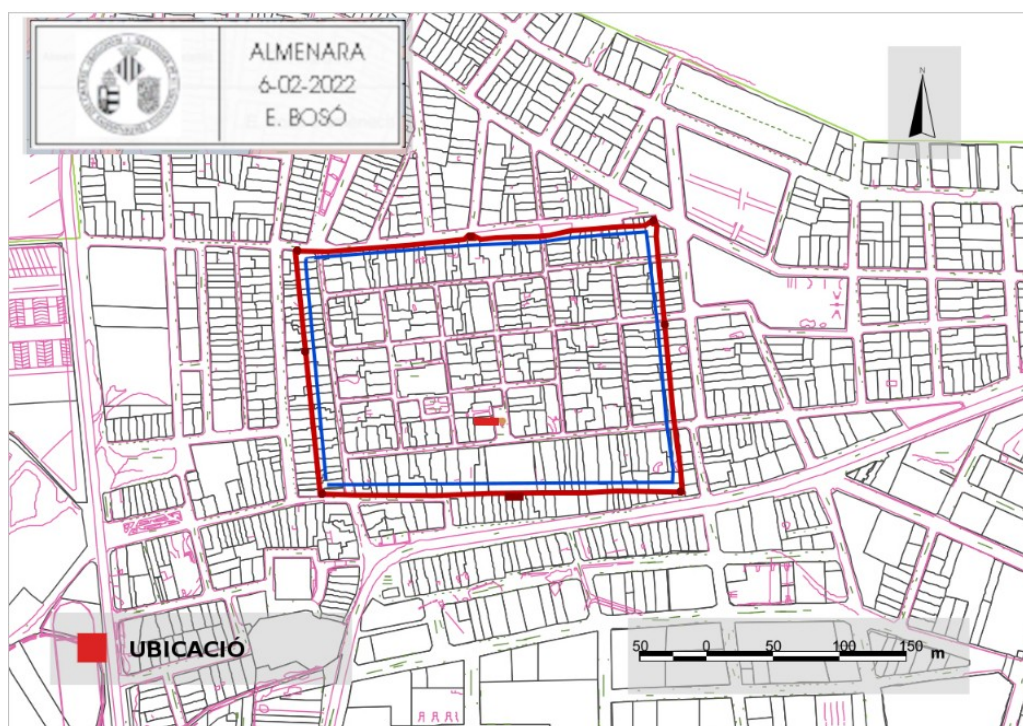

Figura 208. Ubicació del ferrer. Material inèdit.

Alguns dels oficis requerien que s'establiren als afores del poble és el cas de la terrisseria (fig.209). Aquesta es documenta l'any 1603, i 1609¹⁴⁴⁵. La referència ens descriuen la casa del terrisser de la vila, ubicada extramurs a la porta de Nules (zona Est). Aquesta ocupava tot el solar, de camí a camí. Podria ser el lloc d'ubicació de la terrisseria del poble, factible per situar-se extramurs i estar pròxim a l'aigua de la séquia major o simplement ser la casa del terrisser, no hem trobat més evidències al respecte. Al costat de la casa del terrisser es varen anar construint algunes cases, que varen ser enderrocades l'any 1738. L'any 1656 es documenta el raval de Nules en la memòria dels actes rebuts per Geronim Boades notari¹⁴⁴⁶.

¹⁴⁴⁵Rotllo 02, any 1603, pàg. 196: «A Juan García, canterer, li fonch carregat per una casa situada fora de la present vila en lo raval dit de Nules, afronta ab camí Real que va a la Llosa y ab casa Blay Capilla y ab carretera». Rotllo 02, any 1609, pàg. 199. L'any 1609: «li fonch carregat a Joan García, canterer, per unes cases situades fora de la dita vila en lo arrabal de Nules: Confronten ab camí Real que va a la Llosa ab carretera y ab cases es pati de Pere Boti».

¹⁴⁴⁶AComAlm, 1662-63, 27-17, fol.1v. «ítem per lo acte de donació fet per lo dit comte al comte En Gaspar de una casa y cinc cafissades de terra al Portal de la Mar rebut per dit Boades en si[s] de setembre de 1656».

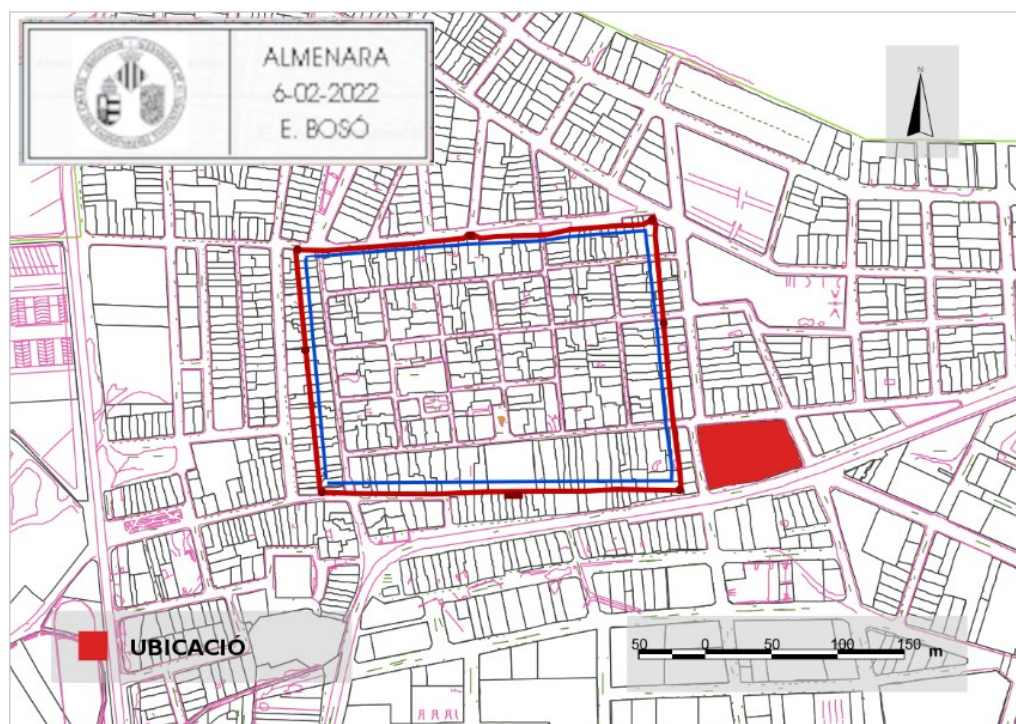

Figura 209. Ubicació de la terrisseria. Material inèdit.

L'almàssera era el molí d'oli, lloc on es premsaven les olives del terme d'Almenara i de La Llosa¹⁴⁴⁷. Estava situada limítrof a la partida de la Canal, la partida contínua al Sud-est del poble, i pròxima al portal de València, confrontada amb la séquia major i emplaçada al costat d'un hort murat¹⁴⁴⁸. Al sud de l'immoble es trobava el mur de les Morques, nomenat així perquè allí conflüen els residus de l'Almàssera¹⁴⁴⁹.

El document més antic que posseïm sobre l'almàssera és de 1502 on es redacten les condicions i ordenances pel seu arrendament i bon ús¹⁴⁵⁰. Aquesta almàssera era probablement un edifici de grans dimensions que comptava amb diverses portes d'accés, possiblement sobre la porta principal lluía l'escut

¹⁴⁴⁷AComAlm, A21, 1610, En la carta de població dels nous pobladors de La Llosa s'especifica que aquest havien de pensar les seues olives a l'almàssera d'Almenara.

¹⁴⁴⁸AComAlm, 23-16, any 1736, pàgs. 98-101: El comte en l'acte de possessió descriu la seua ubicació: "passo ante mi en huerto rodeado de cerca y pared situado en dicho termino y partida de la Canal que linda con la almàssera i con la acequia mayor y con tierras de Jacinto Bonet por dos partes y con tierras de Andrés Jordà el mayor".

¹⁴⁴⁹Rotillo 02, 1909, pàg. 393.

¹⁴⁵⁰AComAlm, Almàssera, llibre de condicions de l'Almàssera 27-15 any 1502.

senyorial. En el seu interior es disposava el molí amb diverses preses i aïnades dins d'una ampla sala sustentada per llargs arcs apuntats com en altres almàsseres de l'època, és el cas de la de Petrés, Sagunt, etc¹⁴⁵¹. Probablement comptava amb una zona per emmagatzemar les olives collides i l'oli ja elaborat, encara que al Palau de la vila, estaven els cellers d'oli.

En l'acte de possessió es troba la descripció de l'almàssera:

“passo ante mi a las puertas de la almássera o molino de aceyte que los dueños de dicha villa poseen en la citada partida de la canal a fin de que tomasse su possession a cuyo efecto tomando de la mano a dicho senyor apoderaro le introdujo en dicha almássera el qual se paseo por ella reconocio el molino, y presas, con todas sus ahinas, abrio y cerro las puertas y ventanas, e hizo otros actos demostrativos de la verdadera, real, actual y corporal possession seu quasi que en dicho nombre dixo tomava y tomo¹⁴⁵²”.

L'almàssera era un gran negoci que no sols s'arrendava a un particular sinó que podia ser subarrendat a diferents particulars. En 1502 el seu arrendament es pagava per cent lliures cada any a la senyoria, que havia de satisfer Pere Llopis. Aquest subarrendava l'immoble a altres particulars, Mateu Serra, Miravella Bonet, Joan Pertes. Els jurats de la vila s'encarregaven de la realització del rearrendaments¹⁴⁵³. L'almàssera va seguir en funcionament, almenys fins a 1878¹⁴⁵⁴. El pas del temps va ocasionar desperfectes en l'immoble que comportava una gran suma de diners poder reparar-lo. Segons Cebrián, el molí de l'oli que s'anomenava el Micalet, en 1652 havia quedat

¹⁴⁵¹GUINOT, E., Inventari de l'almàssera de Petres. LÓPEZ CARBONELL, MARÍA JOSÉ, “Una almássera medieval de Sagunt”, *Crónica del III Congreso Arqueológico del Sudeste Español y Boletín Arqueológico del Sudeste Español*, números 8-11 Edició facsimilar Volumen III, pàgs. 1513.

¹⁴⁵² AComAlm, 23-16, Condicions d'Arrendament del comtat i baronia, fol. 95-96 23-16.

¹⁴⁵³ AComAlm, 27-15, 1502.

¹⁴⁵⁴ Rotllo 2, 1909 pàg. 393. L'almàssera està ubicada pròxima al portal de València i al mur de les Morques mur que es denominava així, perquè allí conflüen els residus de l'almàssera.

afonat des de feia uns quants mesos, amb motiu d'una avinguda¹⁴⁵⁵, i va inutilitzar moltes olives. Açò, va produir disputes amb el senyor comte a conseqüència de les reparacions. Els costos en aquesta època a males penes es podien pagar per la pobresa que hi havia, i a més, les collites foren escasses aquell any¹⁴⁵⁶. Les reparacions de l'almàssera anaven a càrrec de l'arrendador el qual havia de satisfer també el preu de l'arrendament al senyor funcionara o no l'almàssera¹⁴⁵⁷. Quan aquest edifici s'espallava es paralitzava l'activitat de l'oli cosa que podia afectar en les variacions del preu del producte¹⁴⁵⁸. En 1645, el consell de la vila decideix nomenar un conseller perquè assistira diàriament el molí d'oli (almàssera) “i imposa als colliters l'obligació de gratificar a aquells amb dos diners per taleca (cortal), així condemna el Consell a la multa de 10 sous, si falta a l'obligació, quan li tocara el torn¹⁴⁵⁹”.

Cebrià Mezquita va documentar el procés d'elaboració del fil de seda a Almenara¹⁴⁶⁰. La seda es filava al mateix poble, a les peroles, que s'establien als corrals d'algunes cases¹⁴⁶¹. El procés consistia en una gran caldera on es bullia el capoll, amb un artefacte que es menejava a manubri, amb una

¹⁴⁵⁵El règim de pluges torrencials (octubre) originà una forta erosió sobre els terrenys muntanyosos, ocasionant barrancades (l'aigua fluix pels vessants de les muntanyes afonant els camps al seu pas.

¹⁴⁵⁶Rotllo 02, 1652, pàg.230

¹⁴⁵⁷AComAlm, 26-23, Condicions d'arrendament.

¹⁴⁵⁸AComAlm, 26-35, doc. varios. Memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539: En la memòria de les despeses del comte d'Almenara entre l'any 1539-40 referent a l'oli de l'almàssera s'anoten: “En 19 de maig de 1539, azeyte dos arrobas 3 libras 8 dineros. En 8 de junio, dos arrobas de azeyte 3 libras 8 sous. En 1 julio, una arroba de azeyte 1 libra 14 sous. En 4 de julio, azeyte 2 arrobas 3 libras 8 sous. En 8 agosto, dos arrobas azeyte 3 libras 12 sous. En 4 septiembre, dos arrobas de azeyte 3 libras 12 sous. En 29 septiembre, dos arrobas de azeyte 3 libras 12sous. En 20 octubre, dos arrobas azeyte 3lib 12sous. En 5 de noviembre, dos arrobas de azeyte 3 libras 12 sous. En 29 noviembre dos arrobas de azeyte 3 libras 12 sous. En 15 diciembre, dos arrobas azeyte 3 libras 12 sous. En 8 enero 1540, dos arrobas azeyte 4 libras. En 28 enero, azeyte dos arrobas 4 libras. En 18 febrero azeyte 2 arrobas 4 libras. En 6 marzo, azeyte dos arrobas 4libras. En 16 marzo tres arrobas azeyte 6 libras. En 11 de marzo, azeyte dos arrobas 4libras. En 30 d'abril una arroba azeyte 2 libras. En 9 mayo, azeyte dos arrobas 4 libras. En 2 Junio, azeyte dos arrobas 4libras». En aquestes despeses documentades s'observa com augmenta el preu de l'oli per arrova cada cert temps.

¹⁴⁵⁹Rotllo 02, 1644, pàg. 218.

¹⁴⁶⁰Els veïns de la vila alimentaven els cues que produïen la seda amb les fulles de morera. El segle XVII fou el moment de màxima esplendor de la seda i va durar fins al segle XIX. A Almenara, aquesta indústria era molt important: al registre d'eixida que duia l'Ajuntament, el 1746, apareixen 3.153 lliures de seda fina en rama.

¹⁴⁶¹En una de les estances de la casa senyorial se cita: «Item una perola de filar molt vella». Arxiu del Comte d'Almenara, 17-11, Inventari de la Casa Palau Senyorial d'Almenara.

debanadora, on es dipositava el fil de la seda per extraure'l en forma de madeixa. Aquesta activitat era realitzada per les dones. Hi havia un home, però, un llaurador pràctic en l'obra, encarregat de manejar el capoll quan bullia la perola. Ajuntava els uns amb els altres fins a aconseguir una malla de fil que, per una sèrie d'anells conductors, anaven a la gran debanadora. Després de l'operació, la seda quedava plegada en bells i homogenis cabdells de color or. Amb aquesta disposició, l'acaparava el comerç fins a acabar als telers dels velluters. A més, també es venia molt de capoll sense estar filat, com eixia de les andanes després de ser desenganxat de "les bitxes" o els cucs¹⁴⁶². Amb les rendes de la venda de la seda es finançaven obres arquitectòniques d'envergadura, com la construcció de la torre de defensa de l'Estany d'Almenara¹⁴⁶³ i també, s'invertia en les despeses de la lluminària de l'església Parroquial¹⁴⁶⁴.

Es nomenen diversos carregaments sobre despeses referent a les moreres en el llibre de "Memòria de lo que tengo gastado por el Sr. de este lugar en el año 1539" mostren en la taula fig. 210 les notes que apareixen en el document¹⁴⁶⁵:

PRODUCTE	QUANTITAT	PREU
Llavor de cucs	2 unces	11, 4s
Madeixa	20'5 barcelles	71 19s 2d
Fulla de morera pelada	6 càrregues	91, 14 s 6d

Figura 210. Taula de preu de madeixa i fulla de moreres de l'any 1539-40.

Material inèdit.

En Almenara i La Llosa no sols es treballa amb el fil de seda sinó que també, es documenta l'alducar (fig. 211). L'alducar és un capoll de seda que és

¹⁴⁶²Cebrián Mezquita, L., Descripció del processament de la seda a Almenara.

¹⁴⁶³Es documenta en els Furs.

¹⁴⁶⁴Llibre de "El honorable hospital de la villa de Almenara".

¹⁴⁶⁵AComAlm, 26-35, 1539-40, "Memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539". "Más, noviembre, más de 2 onzas de llavor de gusanos 1 libra 4 sueldos.(...) Más, 30 de diciembre, 5 barchillas y media de madaja que han traído de Almenara. (...) Más, 20 enero, 1540, 1 barchilla madaja 5 sueldos.(...) Más, 26 enero, 14 barchillas madaja de Almenara 4 libras, 19 sueldos, 2 dineros. (...) Más, 15 junio 6 cargas de ojas de gusano que las ha pelado jacinto 9 libras, 14 sueldos, 6 dineros".

massa gros i amb ells, s'elabora una tela menys suau.

PRODUCTE	QUANTITAT	PREU
ALDUCAR	3@ 26TT 18 UNCES	35l, 7s, 9d

Figura 211. Taula de preu d'alducar en 1539-40¹⁴⁶⁶ Material inèdit.

La fulla de les moreres, també s'emmagatzemava en la casa comtal. Luís Cebrián Mezquita transcriu un conflicte amb el comte, relacionat amb la fulla de moreres. “Rencillas con el conde: apenas toma posesión del condado don Gaspar, se recrudecen las enemistades con la villa, porque quiere apoderarse de la hoja de moral, que ésta tiene comprada y también de las cámaras que tiene alquiladas¹⁴⁶⁷”.

H- Els artesans i categories professionals documentats en Almenara.

Seguint les explicacions de Furió hem de pensar que els artesans que desenvoluparien oficis documentats en la vila probablement caldria considerar-los com integrants dins de la comunitat camperola. En les comunitats rurals hi havia altres elements que complien funcions diferents d'aquelles compreses en les explotacions agrícoles. En primer lloc els artesans necessaris en totes les comunitats rurals, i que a més de tallers, posseïen també terres dedicades a l'agricultura. És en aquest segle que disposem de majors dades sobre el nombre de veïns tant en Almenara com en La Llosa, dedicats a altres treballs diferents dels agrícoles, i de la variació dels oficis a què es dedicaven. En total es comptabilitzen 72 veïns als quals la documentació no qualifica de llauradors.

¹⁴⁶⁶AComAlm, 26-35, 1539-40, “Memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539”. “15 junio, alducar 2libras, onza 2libras, 5 sous. Más, 14 de agosto, de 8 libras de alducar, 8 libras. Más, 11 de diciembre yendos odhy veses 2 arrobas 5tt, 6 onzas de alducar, 9 libras 14 sous 9 dineros. Más, 30 de diciembre, 9 onzas de alducar, 18sous. Más, 14 de marzo alducar, una arroba 4libras 12 sous. Más, 30 julio, tomo alducar 21tt, 2 onzas, 9 sueldos, 4 dineros».

¹⁴⁶⁷Rotllo 02, 1663, pàg. 238.

ARTESANS I OFICIS	NOMBRE
Preveres religiosos	9
Notaris	1
Escrivans	1
Pescadors	1*
Pastors	3
Barbers	1
Boticari	1
Sastres	2
Moliners	4
Mestre sucrer	1
Flequer	1
Taverner	1
Botiguer	1
Estanquer	1
Carnisser	1
Fuster	4
Ferrer	3
Obrer de vila	8
mestre d'escola	1
Corredor	1
Calcer	3
Algepser	1
Cera	1*
Filadors	8
Carboner	1*
Organista	1
Ramaders	9
Apicultor	1
Pescater	1

*com a mínim

Figura 212. Taula d'artesans d'Almenara. Material inèdit.

Setanta-dos no llauradors d'una població estimada en 144 cases¹⁴⁶⁸ on almenys una persona pertanyent de cada nucli familiar es dedicaria a algun d'aquests oficis, representen el 50% dels veïns. Segurament aquest sector d'artesans no podrien viure a costa del 50% de la resta dels veïns de la vila, escassos són els artesans que no posseeixen terra igual que els clergues, notaris, ramaders, etc. Per tant, llevat d'alguns casos específics que no cabia altra dedicació com per exemple els pastors, els carnisers, preveres, notaris, la resta es dedicaria fonamentalment al conreu de la terra. Als dies sense feina o en acabar la jornada al camp obririen el taller. Un exemple d'aquesta doble activitat laboral ho indica possiblement, la nomenada séquia del Sastre situada en la marjal.

4.3 Arquitectura defensiva: Les muralles de la vila d'Almenara i la torre de l'Estany segle XVI.

4.3.1 Les muralles de la vila d'Almenara del segle XVI.

En el segle XVI, les freqüents notícies d'atacs de corsaris a les viles costaneres¹⁴⁶⁹, els conflictes socials amb moriscos rebels i les germanies, provocaren la consideració al consell de la vila i al comte, de la necessitat de dotar a la població d'una major protecció. Entre els anys 1510-15, sembla que es van reforçar les muralles, no obstant això en aquests anys es documenten grans despeses en argamassa i pedres de gran mesura¹⁴⁷⁰.

Segons les dades aportades per Luís Cebrián Mezquita (transcrites de l'Arxiu Municipal), l'any 1543¹⁴⁷¹ s'inicien les obres de construcció d'un nou recinte emmurallat que anava a envoltar les muralles primitives de la vila d'Almenara. Les obres van durar 10 anys, des de 1543 fins a 1553, i els costos i

¹⁴⁶⁸ Segons el cens de Montzo de 1510.

¹⁴⁶⁹ Xilxes 1518, Faura, Cullera, Sant Esperit de Gilet.

¹⁴⁷⁰ Rotllo 02, 1510, pàg. 149.

¹⁴⁷¹ Rotllo 02, 1543, pàg. 167.

la memòria del treball es redactaren en 10 volums anomenats llibres de la muralla, un llibre per any, encara que, amb posterioritat, es dugueren a terme algunes obres de manteniment i la finalització de les torres i portals¹⁴⁷². El procés de construcció va ser costós i laboriós, les feines es prolonguen fins a l'any 1584. Aquests llibres de la muralla no s'han conservat i sols resta informació fragmentària de despeses de les obres realitzades.

Andrés Sales Ferri Chulillo, explica que l'arquitecte director de les obres de la muralla va ser Miguel de Santander. Aquesta dada l'extreu del contracte de la muralla de la vila de Cullera, on ens informa que aquest Miquel de Santander, Prevere, estava aveïnat en Almenara, i que una vegada signara el contracte a Cullera, havia de tornar a Almenara, fins a la data d'inici d'obres, que es traslladaria a Cullera de nou. Un dels testimonis que signa el contracte és Pedro de Montoya, pedrapiquer alabés, que podria ser identificat com a mestre Pedro en diversos pagaments de les obres de la muralla a la vila d'Almenara, des dels primers anys d'execució. Aquest mestre Pedro també es troba en el llibre de la construcció de l'església i la torre del rellotge de la vila d'Almenara en 1527. L'any 1551 es troba a Sueca en les obres de la muralla i de l'església i, l'any 1553 apareix aveïnat a Cullera junt amb Miguel Santander. Aquestes ressenyes indiquen a Andrés Sales Ferri Chulillo, que probablement amb Pedro Montoya, pedrapiquer alabés, i Miguel de Santander, prevere; possiblement de Cantàbria, treballaven junts i emigraren a terres valencianes per emmurallar algunes poblacions costaneres mediterrànies¹⁴⁷³, com molts

¹⁴⁷²Rotillo 02, 1543, pàg. 167

¹⁴⁷³(...) *conciliarii concilii particularis ville Cullarie, habentes et assenrentes et assrentes et afirmantes nos habere plenum posse tam a concilio generali quam particulari eiusdem ville, et ipsius universitatem representates ex una, et venerabilis michael de sanctander, presbiter, ville Almenare habitator ex altera partibus, scienter et gratis confitemur et in veritate recognoscimus una pars nostrum alteri et altera alteri ad invicem et vicisim, intervenientibus aliquibus notabilibus personis, fuerunt et sunt inter nos, partes predictas, inhita, conventa, pactata et concordata, firmata et stipulata capitula, in romancio dicta, que mediate sequuntur: estret del llibre de Ferri Chulillo, Francisco de Sales, sobre Miquel de Santander i Pedro Montoya. Sobre la presència de pedrapiquers biscaïns al País Valencià contem amb una ampla biografia: APARICI MARTÍ, J., "Obra en piedra maestros vizcaínos en la Plana de Castelló, (siglos XV-XVI)", *Millars: espais i historia*, 29, 2006, pàg. 133-150. SÁNCHEZ ADELL, J., SÁNCHEZ ALMELA, E. "Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana", SCC. 2004. GONZALEZ-ÉCHEGARAY M.C., RUIZ, ALONSO B., "Los canteros de cantabria en la arquitectura del barroco y renacimiento español" pub. RAMALLO ASENSIO, G. (coord.) *Arquitectura señorial en el norte de España*, Univ. Oviedo, 1993.*

altres biscaïns documentats en la Plana de Castelló i regne de València¹⁴⁷⁴. Luís Arciniega explica que l'activitat de fortificació de viles del regne en aquesta època va ser general¹⁴⁷⁵. En aquest moment era manifesta la dificultat que hi havia per trobar gent per fortificar. Aquesta gran demanda constitueix una de les raons de l'arribada de mestres d'altres àmbits geogràfics¹⁴⁷⁶.

En el projecte de fortificació de la muralla d'Almenara es va planejar la realització d'una nova muralla que vorejara els antics murs a una distància de 3,25 metres, per a tindre un doble recinte emmurallat amb un “corredor” interior o *intervalum*¹⁴⁷⁷. Aquesta mesura diferia de la decisió presa en altres

¹⁴⁷⁴APARICI MARTÍ, J., «Obra en piedra. Maestros vizcaínos en la plana de Castelló (ss.XV-XVI), pàgs. 133-150. ARCINIEGA GARCÍA, L., «Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de València durante el siglo XVI. *Espacio tiempo y forma serie VII. Historia del arte*. Núm.12, 1999. pàgs. 61-94. SÁNCHEZ ALMELA, E., Defensa y seguridad de una villa medieval: Castelló de la Plana, SCC, 2004.

¹⁴⁷⁵Les muralles d'Oliva finalitzen cap a 1546. A Alzira es construïren en 1552. A Xàtiva l'any 1547. A Gandia el 1543. A València es construïren 1544. A Bernia es projecta cap a 1561. L'any 1551 se proposa reforçar Benidorm. Caudiel cap a 1529. Cullera cap a 1551. Mascarell en 1553. Vila Joiosa l'any 1554, etc.

¹⁴⁷⁶ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de València durante el siglo XVI”, *Espacio tiempo y forma serie VII. Historia del arte*. Núm.12, 1999. pàgs. 61-94.

¹⁴⁷⁷El corredor es nomena en diversos documents: Entre ells en el Llibre de la Peita, Rotllo 02, 1580, pàg. 182: “A Domingo Gomis li fonch carregades unes cases, situades en el carrer de Subirà; confronten de una part ab cases de Domingo Buix y ab la muralla corredor en mig, y ab cases de Joan de la Font en dit carrer y ab carrer dit del Forn”. Rotllo 03, 1617, pàg. 540: “Bautista Seguí, llaurador de Almenara, com tutor y curador de Franciscà Seguí ven a Estevan Seguí, clergue, una casa en dita vila, sita en lo carrer de Subirà en front del carrer de la Carnisseria, confronta per una part ab casa Altero Latere, ab casa de Francisco Randell y ab mur de dita vila, corredor en mig y per altra part amb carrer de Subirà”. Es descriu l'existència del corredor en el carrer Subirà (Dalt) a l'altura del carrer de la Carnicessia (Església) i del carrer del Forn. Rotllo 02, 1583 pàg. 184: carreró de la Dula “A Juan Navarro li fonch carregat un corral, situat en lo carrer de la Figuera, en front ab dit carrer y carreró de la Dula y cases de Antoni Faet y ab corredor de la muralla”. Rotllo 02, 1583 pàg. 184: “A Francés Seguí li fonch carregat un corral situat en lo carrer de la Dula y cases de Antoni Llaser y ab corredor de la muralla casa el Canteri”. Rotllo 02, 1602, pàg. 195: “Al sr. Cura D. Jerónimo Peirats, li fonch carregat per una casa situada en lo carrer de Subirà, confronta ab casa de Juan Salcedo y ab muralla de la present vila, corredor en mig y amb lo carrer de la Figuera a la part de davant”. Rotllo 03, 1698, pàg 653, 14 gener, Jaime Campos... vende una casa situada en la calle de les Roques, con censo al hospital de tres sueldos anuales, confronta dicha casa a parte antea con capilla de la Verge Maria apelada invocata del Bon Susses, dicha calle en medio, a parte trasera con muralla dicha villa, corredor en medio, por un lado con casa de Jacinto Bonet y por otro lado con casa de Ignacio Favar”. Els carrers de la Figuera i Dula se situen en la zona Nord-est per tant mostra l'existència del corredor en aquesta area de la muralla. Rotllo 02, 1588, pàg. 188: “A Pere Navarro, sastre, li fonch carregat per unes cases situades en lo carrer del Espital y ab cases de la pobila de Joan Serra y ab la muralla, corredor en mig”. Rotllo 02, 1600, pàg. 193: A Cosme Barbera y a Bernat Dasca una casa en el carrer Espital que confronta ab dos parts corredor de la muralla”. El carrer Hospital se situa en el límit Oest de la vila, aquest

viles del regne (Cullera, Alacant¹⁴⁷⁸) on van manar l'enderroc de la muralla vella per aprofitar els materials en la nova obra. El nou disseny, que protegia un espai de 5,31 ha, amb murs de maçoneria, amb grans carreus travats amb argamassa, 8 torres i 4 portals, permetia augmentar el perímetre de la vila sobretot a la part Sud. Aquesta planificació facultava la integració d'espais buits que possibilitaven l'expansió posterior de la vila intramurs. I a més, s'integrava el palau senyorial dins de la trama urbana. La integració del palau d'uns 1.315 m²¹⁴⁷⁹, amb la façana principal al carrer Major de 37 m, el mur Est 38,45 m, l'Oest 36,41 m, i el Sud de 36 m de llarg, explica la grandària actual més gran de les cases de la zona Sud del carrer Major en comparació, amb la resta de parcel·les dins de la trama urbana¹⁴⁸⁰.

El corredor de la muralla es va mantenir íntegre fins al 1695 amb la

carregament mostra l'existència del corredor en la zona Oest. Rotllo 02, 1590, pàg. 188: "A 8 de maig li fonch carregat a Joan Talamantes, per una casa situada en el carrer Major, entre dos portals prop del portal dit de Nules. Confronta ab muralla, corredor en mig a dos parts y ab casa de Pere erau y ab portal vell y de front ab casa dels hereus de Mateu Marí, carrer en mig. Fa de peyta dos lliures". Aquest carregament descriu l'existència del corredor en la zona Sud-est de la muralla. Rotllo 03, 1667, pàg. 572, Archivo Parroquial, Protocolo de Jeronimo Melchor, 1667: Día 17 de Noviembre de 1667. José Dasca ...una casa situada en la calle Mayor... dicha casa linda por un lado con casa de Pedro Gomis de Gaspar; por otro con casa de Juan Cebrià y Jaime Agustí; por detras con el muro, corredor en medio y por delante casa de Marcelino Rueda, calle Mayor en medio. Aquest fragment mostra l'existència del corredor de la muralla en la zona Sud.

¹⁴⁷⁸RAMOS HIDALGO, A. *La consolidacion urbana en la edad moderna. Historia de la ciudad de Alicante*, T.III, 1990.

¹⁴⁷⁹En comparació el palau de Llutxent ocupa un àrea de 905m², el palau de Sot de Ferrer 1300 m², el palau d'Albalat dels Sorells del segle XV ocupa un àrea de 530m², castell de Ribarroja de 1500m².

¹⁴⁸⁰FURIÓ, A., APARICI, J., ARCINIEGA, L., *Castells torres i fortificacions en la ribera del Xuquer*: VIII Assemblea d'Historia de la Ribera, Cullera, 2000. ROSELLO VERGER, V., Villas «Planificadas medievales del pais Valenciano». *Anales Geografia*, univ. Complutense, 1987, núm. 7. DOMINGO, PEREZ, J., TEIXIDOR DE OTTO, Mª C., BARCELÓ TORRES, M.C., «El papel de las ciudades en la configuración del reino de Valencia», *Cuadernos de Geografia*, núm. 34, 1984, pàgs. 63-80. GOMEZ-FERRER LOZANO, M., «Las Murallas de Mascarell». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 78. 1-2002, pàgs. 213-234. La muralla d'Almenara seguia una tradició constructiva medieval però com a novetat presentava torres i revellins situats equidistantment en el centre i els quatre cantons de la muralla, baixa disposició de las troneres i substitució de merlets por mosquets, encara que pot tractar-se d'una adaptació posterior similar a la experimentada a Cullera. Les de la vila Joiosa a Alacant, inclouen abans de les noves armes de foc encara que fora en una fase incipient, caracteritzada per la utilitat de murs terraplenats amb cares externes inclinades, torres per artilleria i cubs redons. Les muralles de Vila-real de l'any 1556, tenen saeteres, troneres i torres artillades. Mascarell amb muralla de planta rectangular amb uns 7m. d'altura i un espessor aproximadament 1,20 metres. En cada un dels costats de la muralla se situa una torre de planta rectangular. Les ubicades al costat Est i Oest són de menor altura i en elles es troben els portals d'accés. A l'Est el portal de l'Horta i l'oest el Portal de València. Ambdós d'arc de mig punt adovellats.

concessió de part del corredor a dues cases de la vila¹⁴⁸¹. Dos anys després, l'any 1701, l'hospital de la vila ubicat en el carrer de sant Roc, va demanar una concessió a l'Ajuntament per poder ocupar el corredor de la muralla corresponent a l'edifici. La proposta es va concedir amb la condició de construir dos murs travessers fins a la muralla exterior per esborrar el corredor¹⁴⁸². L'any 1760 es documenta que alguns veïns de la vila sol·licitaren a l'Ajuntament que se'ls concedira el corredor corresponent als seus habitatges. Com que la vila estava molt endeutada es va acordar alienar totes les zones demandades¹⁴⁸³ amb l'objectiu d'invertir el que recaptaven en la construcció de la casa de la vila. De nou el 26 de novembre de l'any 1770, el consell de la vila va vendre per primera vegada l'espai del corredor de la zona del portal de València a petició d'un veí per eixample de sa casa o per edificar obra nova en propietat del comú de la vila. Diversos veïns de la vila, varen sol·licitar l'acord d'establiment dels corredors i l'Ajuntament (que sembla que es trobava aclaparat econòmicament) va accedir cedint al millor postor els solars. En verificar-se aquests establiments, l'Ajuntament guanyava a més del preu de la subhasta, el cost anual de la peita pel terreny de la nova finca. Les adquisicions varen ser les següents:

- ◆ “Domingo Royo al barrio de la carretera adquiere corredor de la muralla por 10 libras que fue el precio mayor de los alcanzados en la subasta.

¹⁴⁸¹El primer establiment documentat d'una casa que ocupa part del corredor es de l'any 1695. Aquesta es troba situada en el Carrer de Dalt amb el carrer de Sant Pere. La casa ocupa uns 100 m² del corredor, espai fins al moment del comú de la vila. Rotllo 03, 1695, pàg. 203, Dia 23 maig de 1695: “Ignació Escrivà jurat major, estableix y dona a Tomàs Monell, llaurador de Almenara, vint y cinc pases de corredor de muralla de llargària y quatre de ample, situat y posat dins los murs de dita vila en lo carrer que hix al carrer de la Barrera, segons que confronta ab casa dels hereus del quòndam Vicent Monell, per altre costat ab muralla, per davant ab carrer de la Barrera y per les espales ab vagants de la vila. Ha de pagar dos sous i dos diners de peita”. Quatre dies després d'aquest es documenta altre establiment de corredor: Rotllo 03, 1695, pàg. 209, Dia 29 Novembre 1695 = Els jurats de Almenara donen y estableixen a Andres Melchor, llaurador de Almenara un tros de corredor de muralla, dins los murs de la vila, a la frontera del corral de sa casa (la dels hereus de Vicent Salvador). Ha de pagar un sou y sis diners de peyta”.

¹⁴⁸²Rotllo 02, 1701, pàg. 259.

¹⁴⁸³Rotllo 02, 1760, pàg. 310, lamentablement no contem amb el nom dels veïns o la ubicació de les cases que compraren zones del corredor de la muralla. No obstant sembla que eren cases de les zones Nord, Est i Oest perquè l'àrea del corredor Sud no va ser alienada fins al 1770.

- ◆ Pedro Gil adquirio un trozo de corredor de la muralla por 4 libras.
- ◆ Juan Chireleu por 4 libras.
- ◆ Juan Verdejo 4 libras.
- ◆ Agustí Palau 3 libras.
- ◆ Vicente Garcia 1 libra, 10 sueldos.
- ◆ Fco. Juan por 1 libra, 10 sueldos¹⁴⁸⁴”.

Hui en dia, es conserva el corredor de la muralla utilitzat com a espai complementari dels corrals de les cases perimetrals. I en el carrer Molins darrere de la torre dels Tirs encara es pot contemplar.

Seguint les pautes d'altres exemples de contractes de construcció de muralles, com el de la vila de Cullera, considerem que probablement els jurats i oficials de la vila d'Almenara, pactaren amb Miguel de Santander o amb l'arquitecte director, l'any 1543, l'obligació d'executar la muralla de la vila d'Almenara, segons els capítols ordenats per l'il·lustríssim senyor comte d'Almenara, en la forma i termini acordat. Primerament, s'hauria acordat que la universitat de la vila d'Almenara hauria de pagar el preu acordat per edificar la muralla, 12.000 ducats. Els costos es reflecteixen en una escriptura facilitada per J. Lapuerta, amb data de 23 de juliol de 1563 sobre els costos de la muralla d'Almenara¹⁴⁸⁵. Dels quals una part havia d'utilitzar-se i invertir-se per obtenir els materials de construcció, ferramentes, bastides... necessaris per a l'elaboració de la muralla. Així doncs, l'arquitecte havia de donar seguretat que els diners s'invertien en els materials i l'execució de l'obra, informant els oficials de la vila “col·lector”¹⁴⁸⁶ o “veedors”¹⁴⁸⁷, dels inventaris de despeses, que s'anotarien en els llibres de la muralla. Una condició de seguretat en els contractes d'aquesta tipologia, era la possibilitat que els oficials de la vila podrien dilatar el temps de la paga en cas de necessitat, però fent-se càrrec de

¹⁴⁸⁴Rotllo 02, 1770, pàg.320.

¹⁴⁸⁵DELAPUERTA CANO, J., «Relato histórico de la Llosa. Celebración del cuarto centenario de la Carta Pobra» *Gerbal*.

¹⁴⁸⁶Col·lector de la muralla, són els que duen un control per anotar del proces constructiu i despeses de les obres.

¹⁴⁸⁷Vehedors: La vila podria posar a inspectors “veedors” que controlen les obres, amb dret d'acomiadar a treballadors en cas de convenir.

l'abonament dels possibles danys i desatents ocasionats a l'arquitecte, en haver de parar les obres. Un altre requisit semblant, era la possibilitat de tenir dret a acabar la muralla amb altres constructors, en el cas que, no pogueren remunerar a Miguel de Santander¹⁴⁸⁸. En alguns contractes s'estipula que si la realització de la muralla costara més diners dels acordats, l'arquitecte hauria de fer-se càrrec de les despeses. Seguidament el consell i l'arquitecte acordarien les característiques de la muralla¹⁴⁸⁹. Per facilitar el procés de construcció es pactaria l'obtenció dels materials, el dret de prendre tota la calç i pedra del terme a un preu assequible. La possibilitat de tallar tots els arbres que no produïren fruits per a fer bastides, síndries i altres coses, o el dret d'agafar la llenya, etc. Per afavorir la instal·lació de la mà d'obra, la vila proporcionaria hostatge, cases, coberts de franc a l'arquitecte i els seus treballadors durant el temps de construcció de la muralla. Igualment, aquests quedarien francs de pagar totes les sises, dret o imposicions de la vila. Condicions que apareixen en altres contractes quan en la vila es necessiten els serveis d'algun artesà o ofici específic que escasseja, com un metge, matrona, músic, etc. I també, era comú pactar amb el justícia, la precaució de no empresonar els treballadors si no era en cas de baralla i en benefici de pau. A causa de la duració de les obres, aquests treballadors portarien bestiar per provisió i manteniment, com moltons, ovelles, etc., així doncs s'acordarien els llocs de pastura, i la prohibició d'entrar en les vinyes i camps i amb possibilitat o no, d'entrada i unir-se amb el ramat de la vila en el bovalar del terme, etc.

La construcció d'una muralla suposava una gran inversió però quedava justificada per la necessitat de defensa militar de la vila. Per poder fer front al pagament de l'obra de la nova muralla, la vila va acordar el cobrament de “lo

¹⁴⁸⁸Segons les notícies que consten, sembla que possiblement, va ocórrer per la dilatació del temps de les obres i el nomenament de diferents “mestres” en els llibres de la muralla.

¹⁴⁸⁹Luis Cebrián Mezquita descriu el següent: el 1600 Almenara esta enclavada dentro de sus muros, que tenían una elevación de 7 palmos de espesor, con sus tres puertas (portales de Nules y de Valencia, antiguos y de sillería, y portal de la Cueva Santa, más moderno y en forma de cuvertizo, con capilla en los altos. En las afueras de la villa tan solo tengo noticia que hubiera al extremo del sur-oeste el meson del conde de Almenara, aun hoy existente funcionando como tal; y al extremo del sur-este, a la salida de la puerta de Nules dos casas, propiedades una de Juan Garcia, canterero junto a la carretera Real y otra de Blas Capilla.

nou impost". En 1544 l'arrendat de la carnisseria s'encarregava del cobrament de l'impost de dos diners per lliura de carn: un diner era per al comte i l'altre, acordat per les despeses de l'obra de la muralla¹⁴⁹⁰. La carnisseria s'arrendava per a quatre anys a 25 lliures l'any. Aquest any, es venia la carn de carner a 16 diners la lliura, de cabró a 12 diners, preus francs al que havia d'aplicar-se el nou impost. L'any 1549 el consell local va determinar rebaixar la sisa a un diner per lliura de carn, per seguir fent front als costos de la muralla¹⁴⁹¹.

Les obres de fortificació absorbiren recursos immensos i exigiren l'organització de sistemes logístics complexos. L'obtenció de la pedra, cal, fusta, ferramentes i tècnics qualificats, assimilaren grans capitals reflectits en un gran nombre d'èpoques redactades en els llibres de la Muralla, dels quals contem amb algunes notes, a partir del segon llibre de 1544. En el segon llibre de la muralla, el col·lector de la peita o encarregat d'administrar i anotar les obres era J. Hierònim Garcia, la suma de pagaments ascendeix a un import de 105 lliures, 5 sous i 4 diners. En aquest llibre figura el pagament de 92 lliures, 12 sous i 2 diners a Mestre Pedro, obrer de la vila. El jornal habitual de mestre Pedro era de 4 sous. Jeronimo Royo va ser el col·lector del llibre de la muralla del tercer any, la paga va ascendir a 96 lliures, 18 sous i 4 diners¹⁴⁹². Els dies 15 de març i 12 de novembre es va realitzar el pagament a l'anomenat mestre Pedro de 71 lliures, 18 sous i 2 diners. L'any 1546 Miguel Sanz era l'encarregat o col·lector del llibre de la muralla de la quarta paga, la col·lecta va arribar a 82 lliures i 16 sous. Al costat d'aquests abonaments, apareixen anotades remuneracions per feines complementàries a la construcció de les muralles pagues a fusters, ferrers, etc. El quinqué llibre de la muralla documenta la suma de 71 lliures, 13 sous i 6 diners¹⁴⁹³. L'any 1551 trobem pagament a

¹⁴⁹⁰Luis Cebrián Mezquita, L'any 1544: «Arrenden la carnisseria per a quatre anys per 25 lliures cada any, obligant al rematant, a que venga la carn a 16 diners la lliura, i la de cabró a 12 diners. Aquests preus eren francs per al carnisser, però aquest havia de cobrar per lliura, a més, la sisa de dos diners: un per al sr. comte i altre per al nou impost, acordat pel consell per a l'obra de la muralla».

¹⁴⁹¹L'any 1549 imposen de sisa un diners, per a l'obra de la muralla.

¹⁴⁹²Rotllo 02, 1545, pàg. 168.

¹⁴⁹³Rotllo 02, 1546, pàg. 168.

mestre Fernando per tapar la porta prop de la torre del senyor amb 10 sous¹⁴⁹⁴. La segona paga de l'any 1553 del llibre de la muralla va ser de 59 lliures, 17 sous i 1 diner¹⁴⁹⁵. El 2 de gener de l'any 1554 la col·lecta de la dècima paga del llibre de la muralla ascendí a 59 lliures, 6 sous i 8 diners¹⁴⁹⁶.

Les anotacions de pagaments d'obres permeten advertir que el procés de construcció va ser llarg des de 1543 fins a 1584 (fig.213), no obstant això, el ritme es va intensificar durant els primers anys. Sembla que des de 1543 a 1546 es du a terme la construcció dels murs de la muralla i els portals principals de la zona Sud, ja que l'any 1546 estaven finalitzats els portals de València i de Nules. Una vegada van construir els murs o almenys, fins a un nivell determinat, els esforços es van concentrar en la construcció i finalització de les torres i els portals de la zona Nord amb feines que es prolongaren des de 1558 fins a 1584.

ANY	OBRA	MESTRE/MANOBRE	PREU
1543	Comencen les obres de la muralla de la vila d'Almenara		
1546	Es construeixen els portals principals		
1546	Es col·loquen les portes dels portals principals		
1546	Elaboració de les portes	Cosme Panies, Fuster	5l. 19s. i 5 d.
1546	Elaboració dels ferros de les portes	Manya, ferrer	32l., 18s. i 1d.
1546	Elaboració dels ferros de les portes	Manya, ferrer	5l., 19s. i 8d.
1546	Picar els portals per assentar les portes	Balmaseda, obrer	dos pagues de 16s.
1546	Tallar les vares de les portes	Joanet	6d.
1549	Realització uns treballs en la torre del Palau	Joan Gregori, fuster	

¹⁴⁹⁴«Paga a mestre Fernando, per tancar la porta chiqueta de la Iglesia y lo portalet prop la torre del senyor, 10 sous».

¹⁴⁹⁵Rotllo 02, 1553, pàg. 171.

¹⁴⁹⁶Rotllo 02, 1554, pàg.172.

ANY	OBRA	MESTRE/MANOBRE	PREU
1551	Tapia la porta menuda i el portal de Clavell	Mestre Fernando	
1558	Tancar els portalet i unes espitlleres	Mestre Pedro	5s.
1561	La comtessa Na Àngela d'Aragó i Proixida decreta la realització d'unes pintures murals en el portal de Nules, dedicades a santa Anna ¹⁴⁹⁷ .		
1568	Assentar les pedres del portal, porta algeps i arranca les bigues	Mestre Fernando	13s., 6d.
1568	Per les feines d'obrar el portal	Mestre Agostí	2s., 6 d.
1569	Proporcionar la calç per la torre de la Canal	Gregori, Guillem i Domingo	2l., 18s. i 6 d.
1569	Per llogar dues portadores per l'obra de la torre	Joan Royo	4s
1572	Per 430 cafissos de calç	Gragori i Guillem	2l., 18s. i 6 d.
1577	Per l'encàrrec de gravar les llandes dels portals	Romano Ferrer	2s
1579	Comencen les obres en la torre de Clavell		
1579	Per adquirir algeps per les obres de la torre de Mossèn Clavell.	Santet	
1582	Per feines en la torre de la Comuna	Mestre Vicent	1l., 4s.
1582	Per calç per la torre	Francès Ferrandis	22s.
1582	Per tatjar l'obra de la torre	Mestre Pedro	19s., 2d.
1582	Per l'obra de la torre en diverses partides	Mestre vicent obrer de vila	5l., 7s.
1584	Es documenten obres en la torre dels Tirs		
1584	Es documenten obres en la torre dels Tirs	mestre Damià de Morvedre	7s.
1584	proporciona taules de fusta per la torre de Tirs	Joan Bonet	11s.
1584	Un forrellat per la torre dels Tirs	Joan Bonet	10s. i 3 d.

Figura 213. Taula cronològica de la construcció de les muralles. Material inèdit.

¹⁴⁹⁷ARV, notario LLuch Verger, 9686, 8 de julio de 1561 Testamento de Angela de Aragón y Proxita, mujer de don Fernando de Proxita, conde de Almenara: "que sia feta pintada una ymatge de la gloriosa Santa Ana e aquella sia posada damunt lo portal de la dita Vila de Almena que está a la part del mar nomenat lo portal de Nules". Nota cedida per Mercedes Gómez Ferrer.

La muralla del segle XVI es manté encara en bon estat de conservació, exempta en alguns carrers i la resta en l'interior de les cases del nucli urbà (fig.214). Els llenços Nord i Sud es poden observar aïllats i restaurats en alguns trams, amb 170 metres de muralla en el carrer Molins, amb dues de les seues torres i corredor darrere de la torre dels Tirs, en el llenç Sud en el carrer Agustina d'Aragó, on es troben dos trams de muralla interromputs pel carrer de sant Roc, un llenç de 43 metres, en la zona Sud-est, i un mur de 18 metres a la zona Sud-oest. A banda, es conserva un dels portals en el carrer Major. Les restes ens permeten calcular la totalitat del perímetre i el seu traçat. Sabem que la muralla envoltava una àrea d'unes 5,096 hectàrees. Mentre que, l'amplària que ocupava el corredor, ens possibilita conèixer la situació de la muralla antiga, dins del parcel·lari urbà actual.

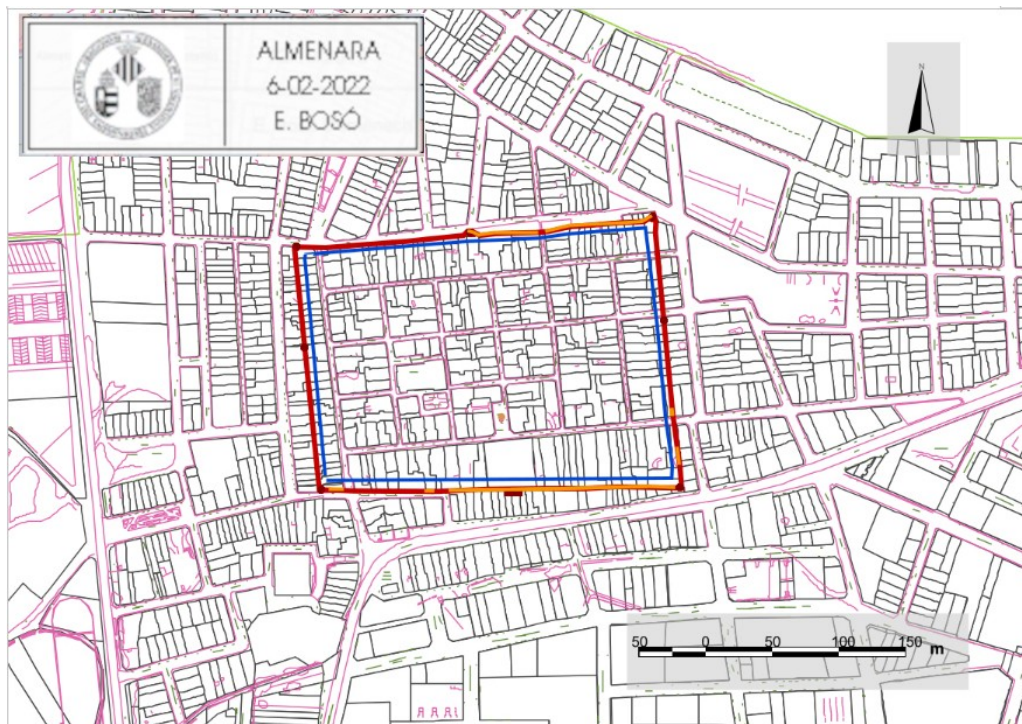

Figura 214. Plànol dels fragments de muralla que es mantenen actualment. Material inèdit.

La muralla es va realitzar seguint la tradició constructiva medieval amb la finalitat de defensar-se dels atacs de les revoltes socials, funció que va

complir amb èxit. Queda descrit, en un informe dels estaments i oficials reials del regne de València enviat al rei En Felip en setembre de 1551, es destaca que la fortificació d'Almenara tenia defenses contra corsaris però no contra l'armada turca (que requeria adaptar-se a un nou sistema de defensa)¹⁴⁹⁸. No obstant això, les fortificacions durant l'edat moderna van començar a integrar dissenys per a suportar l'impacte de les armes de foc. Comencen a adquirir un traçat pentagonal o es dissenyen baluards, revellins, tenalles, contraguàrdies, glacis i altres elements de reforçament¹⁴⁹⁹. El traçat de la muralla d'Almenara encara que medieval, inclou adaptacions als nous dissenys de fortificació¹⁵⁰⁰, atenent, és clar, a les seues capacitats econòmiques. La primera solució va ser crear uns murs de pedra amb argamassa de 5 metres d'alçada i d'1,20 metres d'ample per allunyar al màxim l'impacte de l'artilleria de la població. La muralla vella, segons ens comenta Tomàs Roig Bataller, mesurava 0,45 metres de grossor¹⁵⁰¹. Uns plantejaments arquitectònics amb possibilitat de minimitzar l'efecte de les armes modernes. Una altra mesura va ser el disseny de nous espais per a la ubicació d'una nova tipologia d'armes. Es van protegir els cantons de la fortificació amb torres artillades amb troneres i merlets, torres preparades per ubicar artilleria amb armes amb canons menuts nomenats tirs, troneres per arcabussos i mosquets (una de les torres s'anomena la torre dels Tirs adquireix, per tant, el nom d'aquesta tipologia de canó). En el llenç del mur del carrer Molins s'observa obertures per a mosquets, però podria ser una adaptació posterior del segle XVII. En la litografia del segle XIX de la vila "vista de Almenara desde Murviedro" de Felipe Cardano integrada en l'obra de Laborde, s'albira el llenç Sud i Est de la muralla amb la representació de

¹⁴⁹⁸AGS, Estado, legajo 307, núm. 324 i 341. pub. ARCINIEGA GARCÍA, L., «Defensa a la antigua y a la moderna en el reino de Valencia...» pàg. 77 es qualifiquen en amb les mateixes característiques a les muralles de Vinaròs, Benicarló, Castelló, Borriana, Vila-real, Nules, Sagunt.

¹⁴⁹⁹CAPEL, H., *Morfología de las ciudades*, I, pàg.135.

¹⁵⁰⁰Tractats descrits des del segle XV, d'arquitectura militar: Roberto Valturio (1472), Francesco di Giorgio Martini (c.a. 1480), Leonardo da Vinci (principios del XVI), Baldassare Peruzzi (primer cuarto del XVI), Durer (1527), Giovanni Battista, Bonadio de Zanchi (1554), Pietro Cataneo (1554 y 1567), Giacomo Lanteri (1557 y 1559), Girolamo Cataneo (1564), Carlo Theti (1569), etc.

¹⁵⁰¹ROIG BATALLER, T., «Almenara en el segle XVI». BSCC, 1922. CARRERES CANDI, F., *Geografía general del reino de Valencia*. Castelló de la Plana 192, pàg.735 i 740. En la muralla interior, probablement quan es va projectar existia també un corredor entre les cases i la muralla, al que anaren adossant-se les cases amb el pas del temps.

merlets (fig.193). També es disposaren troneres en els laterals de les portes d'accés, junt amb altres vans per controlar l'accés (fig.215)¹⁵⁰².

Un exemple d'adaptació en les muralles al nou sistema de lluita moderna, va ser augmentar la distància de les muralles de la població. A conseqüència, es va crear el corredor de la muralla de 3,25 metres d'ample. El corredor en la seua zona Sud, es va anomenar el carrer de Nules per la proximitat al Portal d'aquest nom.

Figura 215. Troneres i mosquets de la muralla torre de la Comuna i torre dels Tirs.

Una altra característica es troba en el traçat del llenç Sud que havia d'unir les torres cantoneres amb el palau i la seua torre, la solució permet deduir l'aprofitament de la integració de la fortalesa senyorial amb la creació d'un disseny del mur Sud disposat de forma diagonal¹⁵⁰³. La integració del palau senyorial fortificat en la zona intramurs proporcionava la seguretat de tenir una espècie de ciutadella interior a la vila. Amb dos objectius: un

¹⁵⁰²Es pot observar la tronera lateral en la fotografia del portal de València.

¹⁵⁰³ARCINIEGA, L., «Defensa a la antiga y a la moderna en el Reino de València durante el siglo XVI». pàgs. 61-94.

essencial, de protecció de la classe governant i control de la vila i un altre de defensa. En cas d'atac i invasió, els veïns podrien refugiar-se en el palau, encara que preferien en aquests casos anar a l'església. Era més freqüent, l'ús de la fortalesa per la defensa del senyor que dels veïns del municipi en cas de conflicte. Igual que la majoria dels palaus, aquest estava situat en posició eminent al costat de la muralla, i al voltant d'aquest es va desenvolupar la zona més destacada del poble, el carrer Major¹⁵⁰⁴. El llenç Sud es disposava al camí d'accés i la zona que dóna a la vall, mentre que la resta dels murs quedaven més protegits pel vessant de muntanya i del barranc.

Les muralles del segle XVI es troben descrites en els documents de la visita de la reina Margarita a la vila el 3 d'abril de l'any 1599, quan en Jorge de Proixida, comte d'Almenara i marquès de Navarrés, va allotjar en el seu palau senyorial a Na Margarita d'Àustria, que des de sant Mateu es dirigia a València, per contraure matrimoni amb Felip III en la catedral, davant l'arquebisbe Joan de Ribera. El cronista Felipe de Gama deixa memòria escrita de l'arribada de la futura reina d'Espanya a la vila d'Almenara, destacant la seua bona fortificació:

“... y de allí pasaron a la villa de Almenara questa muy bien cercada de alta muralla como las demás villas que pasaron, por ser tierra marítima y de costa del mar, y en ella fue muy bien rescebida la magestad de la reyna con todos los demás de su acompañamiento por el noble don Jorge de Pròxita, conde de la misma villa de Almenara y marques de Navarres, el qual salio a rescebir la acompañado de muchos cavalleros y deudos su(yo)s, por ser muy aparentado de la Casa de los Borjas y del duque de Gandia, a do se quedaron aquella noche...¹⁵⁰⁵”.

¹⁵⁰⁴CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg.144.

¹⁵⁰⁵*Relación de las fiestas celebradas en València con motivo del casamiento de Felipe III por Felipe de Gama*, con una introducción bio-bibliografica de Salvador Carreres Zacarés. Vol. I. València, MCMXXVI.

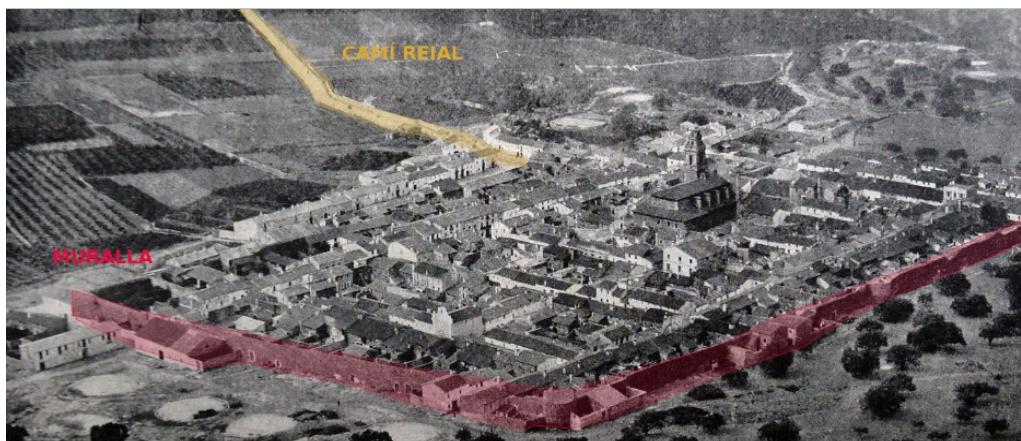

Figura 216. Fotografia d'Almenara de 1920. Es pot albirar la muralla i les torres¹⁵⁰⁶.

Aquestes muralles han seguit vorejant el recinte del poble fins a 1950, però el creixement dels nous ravals extramurs va ocasionar l'ocultació dels llenços integrant-se en l'interior de les cases. El primer raval que es va crear va ser el de Nules documentat en el segle XVII i després els ravals al costat de les portes de València i d'Uixó¹⁵⁰⁷.

A-Els portals.

Els únics accessos de les muralles eren les portes (fig.216). Aquestes dirigien tota la xarxa viària, convergent i divergent des d'elles durant el dia perquè normalment es tancaven de nit. Aquests portals es construïen corresponent amb les vies antigues o camins que conduïen cap a les ciutats i les viles pròximes. El nombre de portes tenia relació amb la importància de l'assentament, dels camins i la topografia¹⁵⁰⁸. Durant el segle XIII, el poble tenia un portal principal anomenat el Portal dels Clavells o el Portal Vell, que

¹⁵⁰⁶Fotografia pub. CARRERES CANDI, F., *Geografia general del regne de Valencia*, pàg. 747.

¹⁵⁰⁷CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg.140. ARCINIEGA GARCÍA, L., Sistema de defensa en Cullera, del castillo, murallas i torres, univ. València. Ajuntament de Cullera. 2003. FURIÓ, ANTONI, APARICI, J., (Eds.): Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. Universitat de València, 2002, pàg. 231-244; actas de la VIII Assemblea d'Història de La Ribera. Sistemas de defensa y vigilancia en Cullera: Castillo, murallas y torres. Libro. Sistemas de defensa y vigilancia en Cullera: Castillo, murallas y torres. Ajuntament de Cullera. 2003.

¹⁵⁰⁸CAPEL, H., *Morfologia de las ciudades*, T.I, pàg. 140.

donava lloc al primitiu camí d'accés a la vila. Aquesta porta s'ubicava al carrer de les Roques (antic C/Figuera) amb el carrer Major. El portal dels Clavells era de menor mesura que els posteriors portals. L'any 1522 el consell de la vila va manar al mestre Gaspar Pons, la feina d'obrir un portell (una porta de menors dimensions per al pas de vianants) en el mateix portal dels Clavells, per a controlar el pas dels visitants, a causa de la por al contagi de la pesta, amb un cost de 14 sous¹⁵⁰⁹. L'any 1528 el consell va contractar a Perico per ampliar el portal per tal de facilitar el trànsit de carruatges que traslladaven material per a les obres que s'estaven realitzant en l'església¹⁵¹⁰. Pere Erau veí de la vila, era el guarda del portal dels Clavells, per a dur a terme aquesta funció habitava la casa situada al costat del portal, al Sud del carrer de la Figuera: “prengueren en conte 10 sous pagà a Pere Erau per guarda del portal”¹⁵¹¹. El 1530, en els comptes de Juan Serra, fill del Siser, entre les despeses consta la de tres sous, per una cadena per al portal i un sou i sis diners per un pany que va compra Lluís Serra¹⁵¹². L'any 1551 el Mestre Fernando va tapiar la porta *xiqueta* i el portal vell o de Calvell¹⁵¹³. Encara que es va manar cegar el portal de Clavells temps després, es va tornar a obrir, ja que l'any 1558 es va encarregar a mestre Pedro tancar el portalet i unes espitlleres per 5 sous¹⁵¹⁴. A partir d'aquestes dades i del coneixement del procés de creixement de la trama urbana, podem deduir que aquest primitiu portal formava part del primer recinte emmurallat, que va seguir en ús amb el creixement i fortificació del raval. A partir de 1558, aquest portal va ser substituït pels altres portals. El portal tenia una porta gran i una menuda per al control dels visitants a la vila i, es tancava amb cadena i forrellat. En la part superior i lateral se situaven espitlleres que permetien llançar projectils a l'exterior. Tomàs Roig Bataller considera que el primitiu portal, havia de tenir un fossar, per un gran desnivell o depressió al seu

¹⁵⁰⁹Rotllo 2, 1522, pàg. 154: “paga a mestre Gaspar Pons, per la porta chiqua del portal de Clavell, se feu per la pesta, 14 sous”.

¹⁵¹⁰Rotllo 2, 1528, pàg. 158: “Paga a Perico, per rompre la pedra del portal de Clavell per no podien passar los carros, 6 dines, porque dificultava el acarreo de materials pera la obra de la sglesia”.

¹⁵¹¹ Rotllo 02, 1523, pàg.155.

¹⁵¹²Rotllo 02, 1530, pàg. 159.

¹⁵¹³Rotllo 02, 1551, pàg. 170.

¹⁵¹⁴Rotllo 02, 1585, pàg.185: “Dona e paga á mestre Pedro, obrer de la vila, per tancar lo portalet y unes espilleres, 5 sous”.

emplaçament, que es va salvar per a la construcció del nou recinte emmurallat¹⁵¹⁵. Pensem que el portal dels Clavells disposava d'una torre lateral, la torre dels Clavells, com el seu nom indica. Aquesta torre, protegia el portal pel cantó Sud-est mentre que, l'altre lateral de la porta d'accés quedava flanquejat per la torre del Palau del Comte. És probable que el nom del portal i la torre dels "Clavells", provinga de la família dels Clavells, i siguin ambdues construccions finançades per la família. Aquests, apareixen documentats a la vila com hem vist, des de 1365 com a propietaris de cases, terres i van ser els qui costejaren la capella de Maria Magdalena a l'església parroquial¹⁵¹⁶.

Abans de la construcció de la nova muralla, apareixen documentats l'any 1525 el portal de la Barrera i el portal d'Uixó. El portal de la Barrera estava situat al llenç Nord-est de la muralla en el carrer del seu nom, actual de sant Pere. Mentre que, el portal d'Uixó es trobava al franc Nord-oest, sobre l'antic carrer d'Uixó, que després s'anomena Hospital i ara, sant Roc. L'any 1525, el Consell va carregar un pagament a Joan Serra de 15 sous per la compra de morter necessari per a tancar els portals d'Uixó i de la Barrera, possiblement a conseqüència de la pesta documentada aquest any¹⁵¹⁷. Per altra banda, el testament d'En Olf de Proixida l'any 1422, deixa constància de l'existència del portal de València, quan determina la construcció de l'hospital de la vila al costat del portal¹⁵¹⁸. Aquests carregaments indiquen l'existència d'aquest portal abans de la construcció de la nova muralla, i raonablement des de l'emmurallament del nou raval.

¹⁵¹⁵ ROIG BATALLER, T. "Almenara segle XVI". *BSCC*.1922

¹⁵¹⁶Rotllo 03, Arxiu parroquial de l'església d'Almenara, Testament de Berenguer Clavell, any 1365.

¹⁵¹⁷Rotllo 02, 1525, pàg.157: "Per lo morter prengueren a Joan Serra per tancar lo portal de Uixó y Barrera, 15 sous". Encara que en 1525 es manen tancar és probablement, a causa de la por al contagi de la pesta, mantenint sols obert la porta menuda del portal dels Clavells, amb posterioritat tornaran a obrir-se per estar en ple ús.

¹⁵¹⁸AComAlm, A21, 1422, Testament En Olf de Proxida. «Que en la villa de Almenara en las casas del mismo testador, llamadas de encarras, situadas a la entrada del mismo lugar se contruyese un hospital(...)»

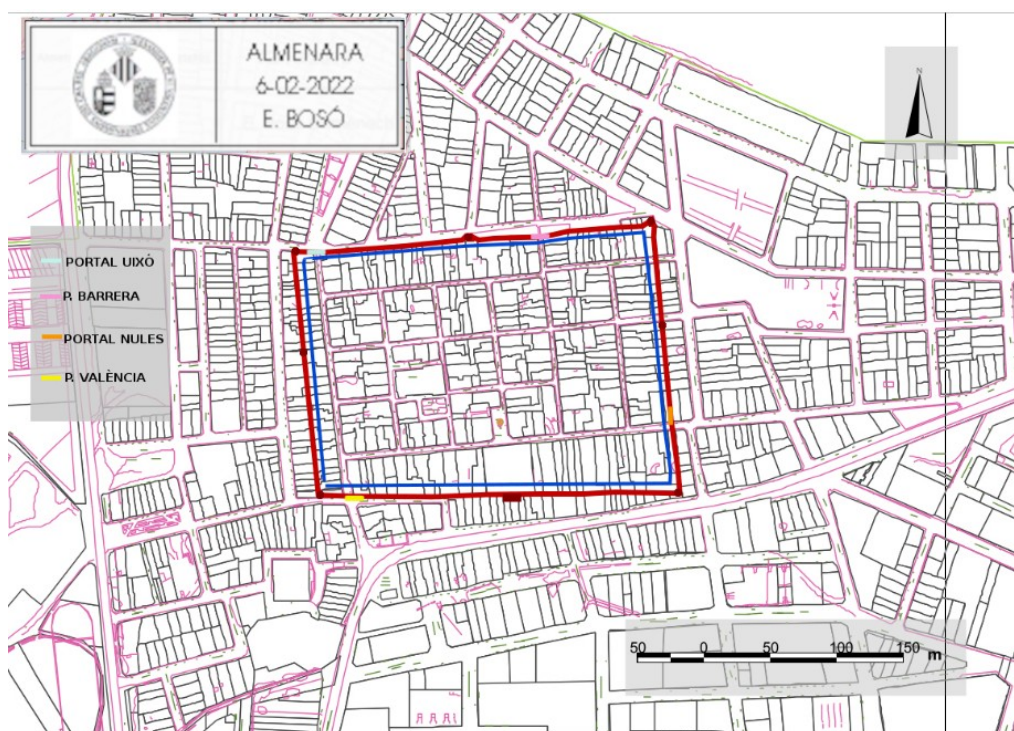

Figura 217. Plànol d'ubicació dels portals. Material inèdit.

Amb les obres del nou llenç de muralla, el consell de la vila va acordar la reforma dels portals. L'any 1546, segons es documenta en el quart llibre de la muralla, comencen a col·locar les portes dels portals principals de la vila, cosa que indica que les obres de construcció dels portals de la zona Sud havien conclòs. El fuster Cosme Panies va ser l'encarregat de l'elaboració de les portes, amb un cost per la feina 5 lliures, 19 sous i 5 diners. El ferrer Manya va cobrar pels ferros de les portes una paga de 32 lliures, 18 sous i 1 diner¹⁵¹⁹ i altra de 5 lliures, 19 sous i 8 diners. També s'anota el pagament a l'obrer Balmaseda en dues pagues per picar els portals per assentar les portes de 16 sous¹⁵²⁰, i a Joanet per a tallar les vares de les portes per ser un poc grans, 6 diners¹⁵²¹. L'any 1568 a mestre Fernando li paguen 13 sous i 6 diners, per assentar les pedres del portal, portar algeps, i arrancar les bigues, mentre que a mestre Agostí li paguen 2 sous i 6 diners per les feines d'obrar el portal¹⁵²².

Probablement aquests pagaments ens mostren les feines de construcció de les

¹⁵¹⁹“Paga al Manya per los ferros de les portes del portal 32 lliures, 18 sous, 1 dines. A Cosme Panies per mans de les portes 5 lliures, 19 sous, 5 dines”. “Al Manya per los ferros de les portes 5 lliures, 19 sous, 8 dines”.

¹⁵²⁰“A Valmanda per picar los portals per asentar les portes, 16 sous”.

¹⁵²¹ “A Joanet per tallar les bares, de les portes que erem un poch grans, 6 dines”.

portes de la vila de la zona Sud. Els portals estaven forrats amb peces metàl·liques ornamentades que enfortien les portes de fusta, segons apareix en el llibre de despeses sobre el portal. L'any 1577 es paga a Romano Ferrer 2 sous, per l'encàrrec de “fer uns señals y señalar” les llandes dels portals¹⁵²³”.

Figura 218. Arranc de l'arc del portal de València amb tronera. **Figura 219.** Fotografia del portal de Nules

Els portals principals de la vila eren els anomenats de Nules¹⁵²⁴ (fig.219) i de València (fig.218). La conservació del portal de Nules i les descripcions de Cebrià Mezquita dels portals ens ajuden a interpretar els documents i reconstruir les edificacions (fig.220). Ambdós portals s'ubicaven pròxims al carrer Major, el de Nules al franc Sud-est¹⁵²⁵ i el de València al franc Sud-oest. Eren molt semblants, situats al fons d'un entrant, amb un frontó amb carreus, de la mateixa alçada que la muralla, amb l'esvelta porta de mig arc de llargues dovelles de gran mesura, amb una tronera a la part baixa de cada costat. Probablement ocupaven l'ample del carrer i disposaven com el portal dels Clavells de porta de pas de carruatges o cavalleries i portells per a

vianants. Sobre la part central de l'arc d'entrada, destacava l'escut del Comte ¹⁵²²Rotllo 02, 1568, pàg.175: “Paga a mestre Fernando per asentar la pedra del portal y portar algeps y arrancar les bigues y ajuntaró y sentaro en casa de mestre Adria per obs dels algeps, 13 sous 6 dines”. “Paga a Antonio Agostí per manobrar en dita obra, 2 sous 6 dines”.

¹⁵²³Rotllo 02, 1577, pàg. 180: “Item dona e paga a Romano Ferrer, dos sous, per fer uns senyals y senyalar les llandes del portal”.

¹⁵²⁴MADOZ, P., *Diccionario geografico estadistico...*, pàg.116-117. El portal de Nules també es nomena com el de Barcelona.

¹⁵²⁵ARV, notario LLuch Verger, 9686, 8 de julio de 1561, Testamento de Angela de Aragón y Proxita. Nota cedida de Mercedes Gomez Ferrer.

d'Almenara, la família Proixida. Aquests dos portals de la vila, es construïren estratègicament, sense correspondre exactament a la direccionalitat del carrer. Es va buscar que hi haguera a la part interior una paret lateral d'edifici. El de València tenia un replec, per a facilitar la seua correspondència amb el carrer de Sant Roc, abans de l'Hospital, que manté encara el carrer actual. En el cas del portal de Nules, es va construir un doble arc, en temps posteriors segons comenta Cebrián Mezquita, perquè l'interior enllaçara directament amb el carrer Major. Aquest portal segueix encara encastat a l'interior d'una propietat (fig.217). A més, dels escuts de la família Proixida, els portals estaven decorats amb motius pictòrics. El 8 de juliol de l'any 1561, la comtessa Na Àngela d'Aragó i Proixida va decretar en el seu testament la realització d'unes pintures murals en la part superior del portal orientat a la mar i anomenat de Nules, dedicades a Santa Anna¹⁵²⁶.

En el lateral esquerre del portal de València se situava la caseta del guarda del portal “portaler” (encarregat d'obrir i tancar les portes de la muralla) amb l'escala per accedir al mur¹⁵²⁷. En el lateral dret, es disposava un carreró per a facilitar el trànsit pels portals, que va estar lliure fins al 1776¹⁵²⁸.

En el lateral Sud del portal de Nules també hi havia un carreró per a facilitar el trànsit que va ser ocupat entre els anys 1835-39 per a construir un

¹⁵²⁶ARV, notario LLuch Verger, 9686, 8 de julio de 1561 Testamento de Angela de Aragón y Proxita, mujer de don Fernando de Proxita, conde de Almenara: "que sia feta pintada una ymatge de la gloriosa Santa Ana e aquella sia posada damunt lo portal de la dita Vila de Almena que está a la part del mar nomenat lo portal de Nules". Nota cedida per Mercedes Gomez Ferrer.

¹⁵²⁷Rotllo 02, 1850, pàg.363. Rotllo 02, 1703, pàg. 261: “Guarda del portal, nombran a Melchor Mari con el salario anual de 7 libras y 10 sueldos eximiendole de prestación personal”.

¹⁵²⁸AMA, 006-19-C, fol. 18-19, «Ocupació del carreró il·lícita per Melchor al costat del portal que dona curs a les aigües i al pas de la tropa». Rotllo 02, 1776, pàg. 323. “El 18 febrer de 1776 tuvo el consejo noticia de que el mismo Melchor le han establecido el callejón que linda con su casa a la derecha (sic), cuya negativa apone el mismo Ferrer y dice que el mismo escribano lo ha inscrito de su puño y letra en el libro de pechas. El regidor 4º (sic) espone que dicho callejon ha servido y sirve desde inmemorial de entrada y salida de la villa, igualmente para dar curso al agua plubial que sale por el portal, así, como en ocasiones de apartamiento de la tropa que transita por el camino Real, para descanso de algunas jornadas de presidiarios que transitan para ser conducidos a las carceles, se oponen y protestan dicho establecimiento: primero por haberse denegado igual pretension a otro vecino el año anterior; y segundo por haber inscrito el mismo Melchor (el establecimiento) y no el fiel de hechos del Ayuntamiento”.

fortí durant la guerra de Successió. Aquest va ser enderrocat l'any 1851 a causa del seu estat ruïnós¹⁵²⁹.

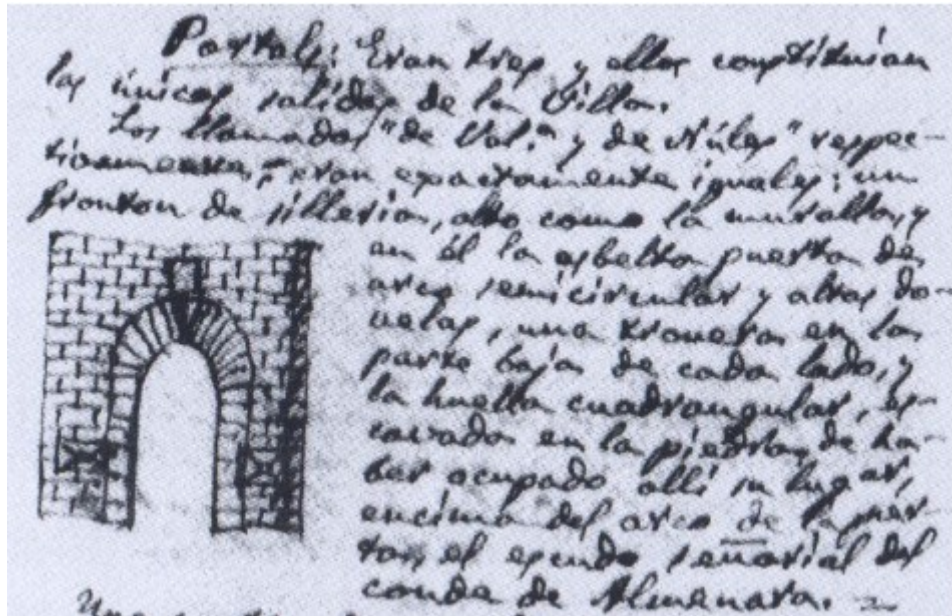

Figura 220. Dibuix de Luís Cebrián Mezquita dels portals d'Almenara.

El portal d'Uixó o de la Cova Santa, segons Mezquita, era de factura més moderna i amb forma de cobert, amb una capella en la part alta com una fornícula. La seua factura no estava tan elaborada com els portals principals, el portal s'havia obert en el mateix llenç de la muralla i en la zona interior hi havia uns coberts de fusta, teula i rajola per als guardes. Aquest, estava protegit per la quadrada torre de l'angle Nord-oest. La seua disposició enfront del portal de València (ubicat al Sud del mateix carrer) permetia un bon trànsit d'accés i eixida de la vila, de la gent, dels carros i de les mercaderies. Cebrián ens descriu que l'ermita de la Cova Santa del Portal es va construir abans de 1752 any en què va ser beneïda i l'any 1782 es va reconstruir o reformar per la donació d'una imatge d'un veí que ubicaren en el portal¹⁵³⁰.

¹⁵²⁹Rotllo 02, 1851, pàg.364, «Atendiendo a su estado ruinoso y por privar de visitas a la calle Mayor acuerdan el Ayuntamiento derribarla».

¹⁵³⁰AMA, 006-19-C, fol 18-19: «Ocupació il·lícita per Melchor, del carreró al costat del portal que dona curs a les aigües i al pas de la tropa». Rotllo 02, 1782, pàg. 328. "Portal Cova Santa 1782, ermita de Ntra. Sra. de la Cova Sta.= estaba emplazada en los altos del portal de la Vall.

El portal de la Barrera també es va tornar a refer durant les obres de la nova muralla. Se situava a la zona Nord del carrer sant Pere (C/Barrera). Ocupava l'amplada de l'actual carrer uns 4 metres. Encara que no tenim documentació del procés de construcció contem amb una fotografia de 1920 on s'observa la seua ubicació (fig.221)¹⁵³¹.

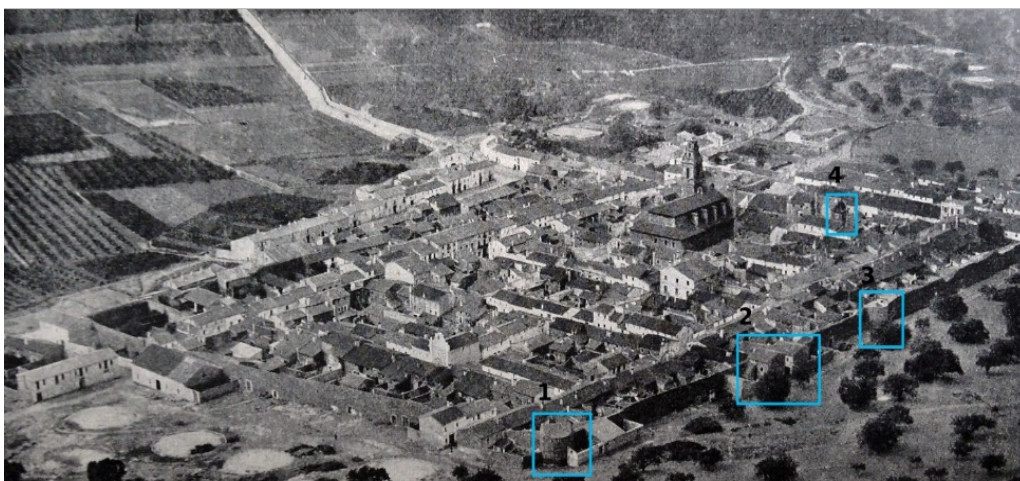

Figura 221. Fotografia d'Almenara dels anys 20 on es pot veure en el primer pla la torre de la Comuna (1), seguida de l'espai que ocupava el portal de la Barrera senyalitzat entre dues cases (2), pròxim se situa la torre dels Tirs (3) i en un pla més lluny es troba la torre del carrer Hospital (4). Material EBD.

A més d'aquestes portes es documenta una porta directa a l'exterior de la vila des del Palau senyorial que permetia una escapatòria ràpida en moments de perill al senyor. Aquesta es conserva actualment a l'interior d'una casa de l'avinguda del País Valencià (fig. 229): l'any 1551 es documenta «Paga a mestre Ferrando, per tancar la porta xiqueta de la iglesia y lo portalet prop la torre del señor, 10 sous¹⁵³²».

Se construyó en este año o el siguiente en el extremo norte de calle st. Roque. Dixa puerta de la villa no tenia la magnificencia de las de Valencia y de Nules era de obra común de albañileria, con cobertizo (techo de bovedilla) en la parte inferior y sobre esta estaba el ermitorio o lugar consagrado a la Virgen, abierto sobre la calle y limitado por esta parte con una baranda de mamposteria. Al derribarse este portal cerca de 1900) se construyó la ermita hoy existente en el lugar ocupado antes por la escalera. (...) La imagen era indudablemente la que veneraba un beneficiado de esta iglesia, que murió en el siglo XVII (vease su testamento e inventario de sus muebles en mis notas de Almenara)».

¹⁵³¹Fotografia de l'arxiu Amatller, any 1930 Almenara.

¹⁵³²Rotllo 02, 1551, pàg. 170

Com hem pogut observar, aquestes portes eren elements fonamentals de la muralla i tenien les seues pròpies exigències defensives: patis oberts, ponts elevats sobre el fossat, grosses portes forrades. Però també, exigències de monumentalitat es converteixen no sols en l'entrada de la vila, sinó en l'anunci i presentació de la seua grandesa. Motiu pel qual reberen una atenció en la seua factura i es construïren amb grans carreus i elements ornamentals de caràcter simbòlic, l'escut senyorial dels Proixida i imatges de símbols religiosos de santa Anna i la Verge de la Cova Santa o sant Roc¹⁵³³. Les portes eren la carta de presentació de la vila davant el foraster la seua decoració i factura oferia una solemne benvinguda. També, eren els llocs per on es feien les recepcions a les persones il·lustres i dirigents, l'entrada de Martí l'Humà en 1420¹⁵³⁴, de la reina Margarita l'any 1599¹⁵³⁵ o el bisbe de Tortosa en les seues visites pastorals¹⁵³⁶.

Les portes complien també una funció sanitària. A través d'elles, podien controlar-se o impedir l'entrada a forasters en cas d'epidèmies. Mesures de prevenció documentades el 1525, moment que es tancaren tots els portals i es controlava el trànsit dels viatgers des del portal dels Clavells per por al contagi. Un altre cas documentat en la vila va ser l'any 1597¹⁵³⁷, es va ordenar el control dels portals i, novament va ocórrer l'any 1647, hi va haver una

¹⁵³³CAPEL, H., *Morfología de las ciudades*, I, pàg.140. CORRAL LAFUENTE, J.L., «Significado y simbolo de la ciudad medieval: elementos semioticos en el mundo urbano de europa occidental (1350-1550)», pàg. 131-160.

¹⁵³⁴GRAUELLA SANZ, V., *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Generalitat Valenciana, 2009, pàg. 79.

¹⁵³⁵Relación de las fiestas celebradas en Valencia con motivo del casamiento de Felipe III por Felipe de Gama, con una introducción bio-bibliografica de Salvador Carreres Zacarés. Vol. I. València, MCMXXVI.

¹⁵³⁶Rotllo 02, 1514, pàg. 150. Es registra que des de 1514, era costum que els mossos i persones notables eixiren a rebre al bisbe a l'entrada del terme, a més s'adornaven els carrers amb pins joves parells i disposats de forma continuada a certa distància.

¹⁵³⁷AMA, 33-15-c, 1597, Esclat de peste «granyola» a Morvedre i informen als oficials d'Almenara, aquests prenen mesures en el portal de la Mar.

epidèmia de pesta “granyola” a València¹⁵³⁸, Sagunt¹⁵³⁹ i altres ciutats del regne. Per precaució, la vila d'Almenara va nomenar guaites per als Portals de Nules i de València que impedièn l'entrada i multaven els veïns que eixien amb 6 lliures¹⁵⁴⁰. Com a mesura de precaució es va construir un mur entre l'hostal de fora i casa d'Antoni hortolà, que impedia el pas de carruatges i galeres a la vila¹⁵⁴¹. Aquells que volien accedir a la vila passaven la quarantena en l'ermita de Sant Joan (sobre la partida de sant Joan, a certa distància del poble) “per a purgar els vapors que portaven per rahó de les malalties contagioses”. El 2 de novembre de 1647, el consell va determinar l'accés d'una família a l'ermita de sant Joan perquè allí guardaren la quarantena, van estar aïllats en l'ermita durant 23 dies¹⁵⁴². El 25 de novembre, determinaren l'entrada en la vila amb la

¹⁵³⁸Rotllo 02, 1647, pàg. 221, Luís Cebrián Mezquita detalla el dictamen sobre l'epidèmia d'aquest any, i explica el següent.= «Es curioso el diagnostico y parecer del medico titular de Sagunto Don Gaspar Conca, a quien comissiono el consejo de dicha villa, para estudiar en Valencia la epidemia. Después de visitar a muchos enfermos en compañía de los famosos doctores de la capital: Pruñonosa, catedrático de anatomía, Melchor de Villena, catedrático de simples; Martí y otros, dio el siguiente dictamen: “que no era la pesta bubónica la enfermenet que tant estragos causa als valencians, sino Febres podrides molt males y que porten grans y porten contagi per tres maneres, es á saber: per contacte fisich, per la roba y entrant en lo aposento del malalts”. Este dictamen facultativo fue comunicado por el consejo de Sagunto a los jurados de Almenara; manifestando que el dr. Conca había celebrado entrevistas y consultas con varios doctores: Melchor de Villena, catedrático de simples y examinador de médicos; y con otros, como D. Diego Pruñonosa, catedrático de anatomía en València».

¹⁵³⁹Rotllo 02, 1647, pàg. 221: “fue invadida esta ciudad en diciembre de 1647 llenando de pavor a aquellos vecinos. Establecieron varios hospitales, llegándose hasta que los facultativos rehusaran visitar en ellos: por lo que el consejo hubo de disponer un sorteo entre los mismos. No se ha podido saber el número de defunciones que hubo, porque, habiendo fallecido del contagio los dos vicarios de aquella parroquia se mandaron quemar los libros- registro que ellos costudiaban, como medida preventiva contra la invasión de la enfermedad epidémica”.

¹⁵⁴⁰Rotllo 02, 1647, pàg. 221: «A cada Portal se posen dos Guardes; y que de les guardes del portal de València la una sia un conceller del consell particular y que per lo portal de Nules nos dexe entrar a ningun foraster, sinó que les guardes lo remetén al portal de València, pera que allí lo examinen de hon y com vindrà”. “Qualsevol persona que anirà a València encorregua en pena de sis lliures y que perquè la quarantena fora de la present vila allà hom li senyalaran los jurats y que pera dit efecte es fessa crida pública».

¹⁵⁴¹Rotllo 02, 1648, pàg. 222. «1 de febrer 1648 “Determinen que la paret travessera que se ha fet per guardar-se del contagi, entre l'hostal de fora y casa Antoni barbera, hortolà, se'n derroque un tros de modo que hi haja pas obert pera passar qualsevol carrega, galera per quant les malalties contagioses de València per la misericòrdia de y han cessat per ara.= determinen que lo dijous Primer vinent a sis del present, se faça una festa en honra y gloria del santíssim en acció de gracia de la mercè que nostre senyor nos ha fet de guardar y lliurar a esta vila de les malalties del contagi y també per haver cessat en València les malalties contagioses y que dita festa y gasto de la es faça a coneguda y arbitre dels jurats.

¹⁵⁴²Rotllo 02, 1647, pàg. 221. Novembre 1647 “determinen que admeten a Jaume Castell, sa muller y una xica en la ermita de sant Joan en la qual posen la quarantena pera porgar los vapors que porten per raó de les malalties contagioses que patix la ciutat de València de on aquells venen”.

precaució d'airejar durant tres dies la roba i pertinences¹⁵⁴³. Igualment, es va determinar que ningú comprara robes o coses a forasters sense llicència, baix la pena de 60 sous i cremar les pertinences¹⁵⁴⁴.

Les portes a més de servir com a una mesura sanitària i física, eren també el punt de cobrament d'impostos. Tenien una funció administrativa com a límit jurisdiccional de la vila¹⁵⁴⁵. Des del portal de València, es controlava el pas dels visitants als quals se'ls aplicava el peatge i cobrament d'impostos per a l'entrada i eixida de mercaderies i altres, etc. Un document del segle XVI mostra els problemes d'un criat en ser detingut pel col·lector de la *tacha* per no pagar l'impost demanat en el portal¹⁵⁴⁶. Un altre cas en l'ús de les muralles, es documenta quan algun foraster contribuent no abonava la quota de la peita corresponent a la vila, els habitants d'Almenara tancaven les portes de la muralla per obligar a pagar els morosos¹⁵⁴⁷. Aquests fets es documenten l'any 1574, els veïns impediren la retirada de la collita de garroferes si no s'abonava l'impost corresponent. Aquestes funcions de límit jurisdiccional, d'entrada i d'eixida de la vila, de cobrament d'impostos i el caràcter simbòlic dels Portals, es reflecteixen en els actes de possessió de la vila per l'il·lustre comte. Moments que, el senyor territorial mostra el seu poder sols amb l'acte de possessió de les claus del portal. L'any 1551 a l'acte de possessió se cita:

¹⁵⁴³Rotllo 02, 1647, pàg. 222. Novembre 25 de 1647 “Determinen que donen entrada en la present vila a Jaume Castell, sa muller y familia de aquell, ab que la roba que aquell ha portat la tinga tres dies fora de la present vila al sol y al aire per quant aquell hagués 23 dies que esta en la ermita de sant Joan porgant los vapors de les malalties contagioses de València”.

¹⁵⁴⁴Rotllo 02, 1647, pàg. 222, Desembre 3.= “determinen (com abans al dia 2 i 25 consell general) y deliberen que ninguna persona de la present vila, de qualsevol estat y condició que sia, no sia gosada de manera alguna de comprar ni vendre a forasters robes ni altres qualsevol coses, que no sia ab llicencia y presencia dels jurats de la present vila y en absència de aquells del conseller que guardara el portal, sots pena de 60 sous y cremades les robes y coses ques comprara y de porgar la quarantena fora de la present vila allà on li senyalaran los dits jurats y que pera dit efecte es fosa crida pública en la dita vila”.

¹⁵⁴⁵Portatge de l'estat: Aquest, en el segle XVII, es va prolongar a un lloc més allunyat, en l'antic magatzem de palla en el camí d'accés a la vila, davant del convent, el magatzem apareix anomenat com el portatge de l'Estat. Lloc on es cobrava per passar per la vila.

¹⁵⁴⁶ AComAlm, 25-19, Quexa sobre pago de *tacha* y prisió, 1588.

¹⁵⁴⁷Rotllo 02, 1574, pàg. 179.

“...E de allí a poch aper acompanyes dels damunt dits oficials, e altres vehins e habitants de dita vila lo dit molt Illustre Nostre Don Gaspar de Proxita y de Aragó accedí al Portal de dita vila y per lo dit Justícia li foren donades les claus de aquella ab los quals en senyal de la Possessió que prenia de dita vila tanca e obri les portes de dita vila en senyal de la possessió que prenia de aquella en son terme e terres de dita vila, (...)”¹⁵⁴⁸.

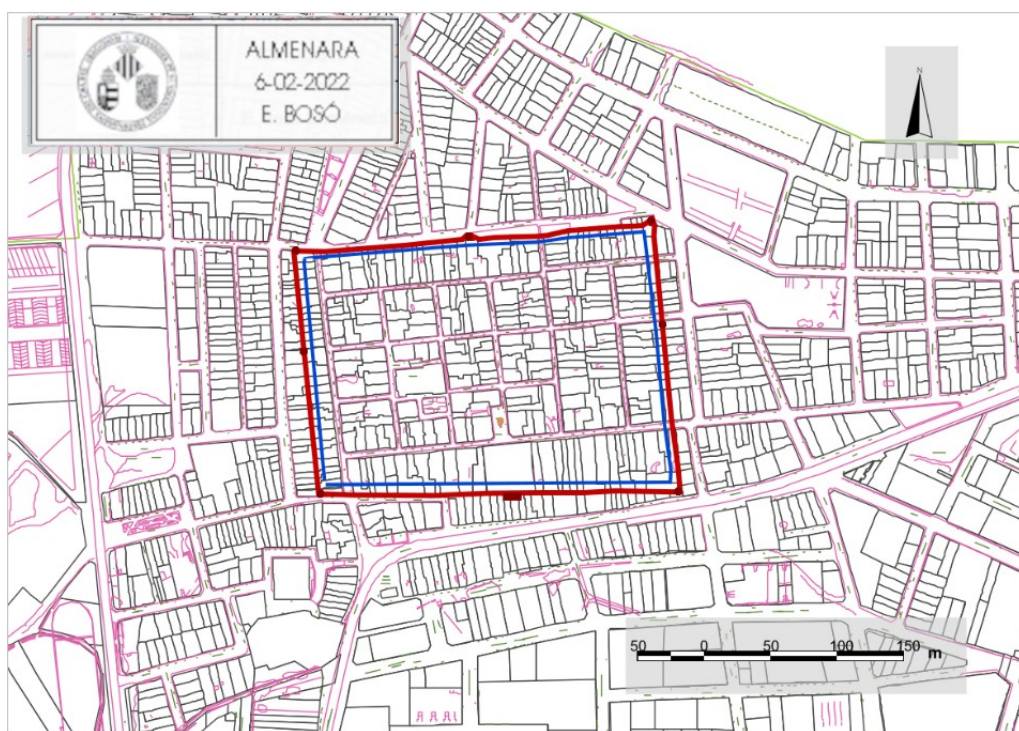

Figura 222. Plànol de les muralles d'Almenara, amb corredor de separació i les torres. Material inèdit.

¹⁵⁴⁸ AComAlm, any 1551, 27-13: Acte de possessió d'En Gaspar de Proxita i Aragó, pàgs.31-32v.

B-Els murs de la muralla.

El sistema constructiu utilitzat en els murs és la tàpia. La maçoneria està encaixada de terra, pedres i restes compactades amb el picó de fusta i reforçament de les cares exteriors amb fileres de carreus d'arenisca irregulars de gran mesura, amb argamassa de cal de forma que s'alcen dos murs de pedra exterior compactes. Els cantons quedaven protegits amb torres per defensar de focs oblics. Les torres varen ser elaborades amb el mateix sistema constructiu destacant la disposició de pedres en els cantons per reforçar les torres quadrades i maçoneria en els seus llenços. El basament es fonamenta sobre la mateixa roca adaptant-se al pla del pendent del vessant on se situa la trama urbana. En els murs que resten extens a les cases s'observa que no tenen inclinació, s'alcen rectes fins a una altura de 5 metres. Igualment s'aprecien les marques de tres nivells diferenciats en els murs. Marques que indiquen els nivells en el procés constructiu. La tècnica és semblant a la utilitzada en les muralles de Cullera segons es pot apreciar en les restes muraries conservades. Aquestes apareixen descrites com a muralles de calç i canto, amb 7 torres troncocòniques amb artilleria. Com les de Mascarell i Vila-reial, no obstant estan cobertes de calç.

Actualment, les zones que no es troben restaurades mostren una pèrdua d'argamassa de calç considerable i en alguns casos s'ha derrocat part dels murs externs de la muralla amb pèrdua de consistència original. També s'observa en la gran majoria de casos l'obertura de portes i finestres de cases limítrofs en els murs. En el carrer Molins es disposen en el mur les portes falses de les cases del carrer de Dalt. I en el mur Sud ubicat entre el carrer Major i l'avinguda del País Valencià s'observa l'obertura de fornícules, portes i finestres, actualment tapiades (fig.222-223).

Figura 223. Fotografies de la muralla Av. País Valencià fornícula i possible obertura.

Figura 224. Muralla del carrer Major¹⁵⁴⁹.

Figura 225. Muralla en les cases del carrer Major¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴⁹Fotografia de Mª José Mateu Faet.

¹⁵⁵⁰Fotografies de Pere Hormigos Sánchez

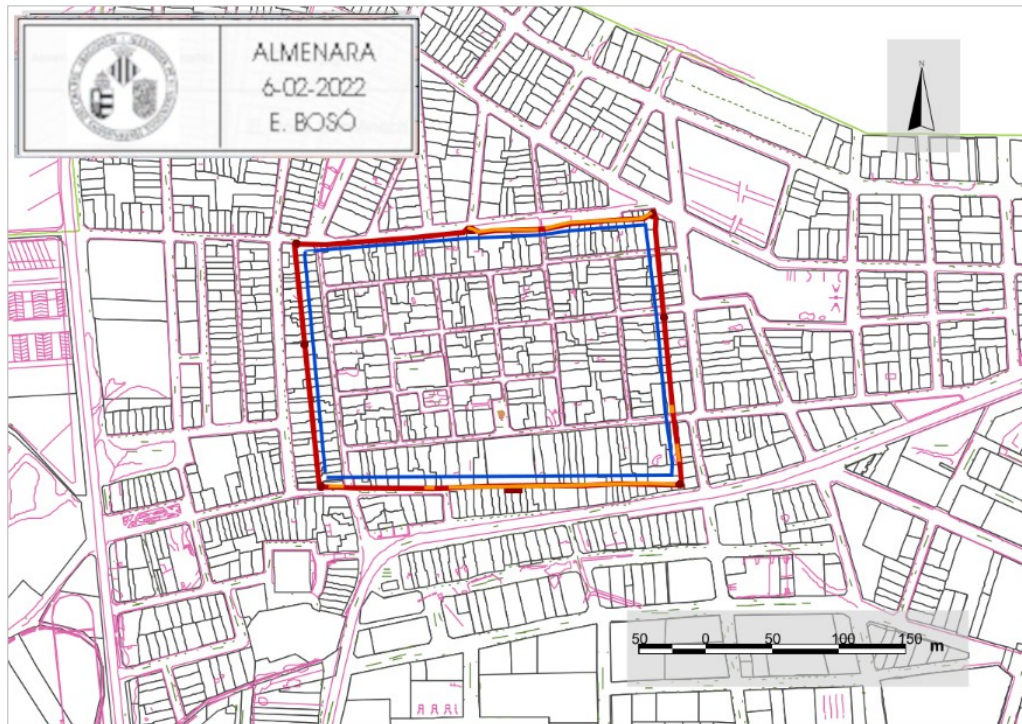

Figura 226. Plànol de la muralla amb els fragments de mur que es mantenen actualment. Material inèdit.

C-Les torres del recinte emmurallat.

En el nou llenç de la muralla es construïren noves torres, un total de 8 que protegien el recinte reforçant el seu aspecte militar. Les torres més antigues eren la torre dels Clavells, probablement del primitiu nucli urbà, i la torre del Palau del Comte. Amb l'ampliació es construeixen 6 torres més ubicades en els angles del perímetre i en el mig del llenç dels murs. La majoria eren de traça rectangular: la torre de la Canal, d'Uixó, del carrer Hospital, de Clavell, la del Palau, la de la Figuera, però dues d'elles (encara conservades), són circulars la dels Tirs i la de la Comuna. Les torres a més de reforçar el paper militar de la muralla, tenien també funcions diverses: la defensa de les portes, servir per allotjar cossos de guàrdia, per a presó en cas de necessitat o com a lloc de reunió dels oficials, etc. Algunes, tenien funcions més específiques, com per exemple, l'antiga torre de la Canal. La torre de la Canal estava ubicada al cantó Sud-oest, pròxima a l'antiga partida de la Canal (zona per on passava la canal o

séquia Major) d'ací la seua denominació. Des de la torre es defensava el portal de València, la zona de Rafalells i la partida de l'Alberca. A més, des d'ella es controlava l'aigua que passava per la séquia fins a la bassa de reg. Cebrián ens comenta que, la torre era de pedra sense treballar, de diverses mesures i morter. L'any 1569 se citen uns pagaments per a les obres de la torre de la Canal, entre ells 2 lliures, 18 sous i 6 diners per la bestreta de la calç a Gregori, Guillem i Domingo¹⁵⁵¹. L'any 1572 continuaven les obres i s'anota un carregament a Gregori i Guillem de 430 cafissos de calç, a preu de dos reals castellans per cafis, 2 lliures, 18 sous i 6 diners¹⁵⁵². I una altra paga a Joan Royo de 4 sous per “dues portadores” llogades per l'obra de la torre¹⁵⁵³.

La torre dels Clavells, estava ubicada al cantó Sud-est del recinte del poble (fig.230). Era una torre quadrada de grans dimensions i de carreus de pedres polides i treballades. La seua funció era la defensa del portal de Nules i antic portal dels Clavells. Encara que aquesta torre existira abans de la construcció del nou llenç de muralla, durant el segle XVI es realitzaren obres de remodelació o manteniment. L'any 1579 el Consell de la vila decideix iniciar les obres de remodelació de la torre del Clavell, va realitzar un pagament a Santet per l'adquisició d'algeps per a les obres de la torre de Mossèn Clavell¹⁵⁵⁴. Tres anys després, el 1582, mestre Vicent era l'encarregat de les obres de la torre, el consell de la vila li fa un pagament d'1 lliura i 4 sous per la feina, Francès Ferrandis proporcionava la calç per l'obra, es registra un abonament de 22 sous en aquest material per a la torre. També, per a una corda d'espart que s'havia comprat a València per a les obres, se sumen a les despeses amb 17 sous i 3 diners¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁵¹Rotllo 02, 1569, 178, “Item paga per la bestreta de la calç a Gregori y a Guillem y a Domingo per a la torre de la Canal, 2 lliures, 18 sous 6 dines».

¹⁵⁵²Rotllo 02, 1572, pàg.178: “Item paga a Gregori y a Guillem a compliment de 430 cafissos de cal san donat pera la obra de la torre, la qual se compra a raó de dos reals castellans per cafis, 2 lliures 17 sous 6 dines».

¹⁵⁵³Rotllo 02, 1569, pàg. 176: “Item paga a Joan Royo per lo lloguer de dos portadores que li lloga pa la obra de la torre 4 sous.”

¹⁵⁵⁴Rotllo 02, 1579, pàg. 181: “Item paga a Santet per algeps pera la torre de mossèn Clavell”.

¹⁵⁵⁵Rotllo 02, 1582, pàg. 184: “22 sous per calç li devien prengueren per la torre de Mossèn Clavell, 1 lliura.”“Paga a mestre Vicent en part de paga de la obra de la torre de Mossèn Clavell, 1 lliura 4 sous”.“Posa en data pagà a Francisc Ferrandis 22 sous per calç prengueren pera la torre de mossèn Clavell.”“Posa en data dit jurat, pagà per una corda de espart compra

Desconeixem el nom de la torre rectangular de l'angle Nord-oest (fig.225). Cebrià Mezquita ens descriu que els seus carreus eren irregulars¹⁵⁵⁶. Com hem esmentat protegia el seu angle i el portal d'Uixó. No s'ha conservat documentació escrita sobre el seu procés constructiu però sí gràfica, en una fotografia de 1919. En ella, es pot apreciar les espitlleres en la part inferior i l'enderrocament de la part alta del mur amb els cantons de més alçada. S'adverteix també, la utilització de carreus de majors dimensions en la zona arran del sòl i de mesures irregulars en la resta dels murs, amb un assentament de pedres millor treballades als cantons externs de la torre.

Figura 227. Fotografia de la torre d'Uixó 1919.

La torre de la Comuna s'ubica al cantó Nord-est de la vila, és de traça circular, ocupa una àrea de 26 m², i una alçada d'uns 2 metres (fig.226-227). Es conserva en el seu emplaçament original integrada en una casa, en estat ruïnós. En el mur es pot observar l'existència de dues troneres actualment cobertes (fig. 227) i una porta d'accés igualment tapiada, de semblants característiques a la Torre dels Tirs. Està conformada amb pedres de mesures irregulars. Cebrià en València, per a la obra de la torre de Mossèn Clavell compres lo port, 17 sous 3 diners”.

¹⁵⁵⁶La torre del portal d'Uixó (cantó nord-oest) era quadrada de carreus de mesures irregulars, i amb funció de defensa de la zona nord-oest i el portal de la Cova Santa.

Mezquita ens descriu que aquesta torre era de diferent obra que la resta, estava feta de rajola, era quadrada, sense talús i coberta de teula. Segons documenta, es va construir durant la primera guerra carlista (segle XIX) per a cos de guàrdia; possiblement per a vigilar l'entrada de la pujada del castell, la qual estava allí prop i, tenia una caseta adossada per ser la part més vulnerable del recinte fortificat. Ens descriu també que antigament, en construir-se les muralles, desconeix si hi havia una torre en el mateix lloc, i en el cas d'haver-ne, s'hauria reedificat durant l'enfrontament carlista. La descripció que Cebrián Mezquita mostra diferències notables amb la torre actual. Cosa que sembla que parle d'una construcció completament diferent que seria un afegit posterior, no conservat. En els documents del segle XVI contem amb dades sobre el procés constructiu de l'any 1582 en què mestre Pedro en companyia de mestre Vicent se n'encarreguen de les obres, “A mestre Pedro, per venir a tatjar la obra de la torre, 19 sous, 2 dines”. “Paga a mestre Vicent obrer de vila per la obra de la torre en diverses partides, 5 lliures, 7 sous¹⁵⁵⁷”. Coneixem que la seua denominació prové de la proximitat a la ubicació del corral de la Comuna, situat en el carrer de la Dula. Aquesta torre apareix citada en el segle XVIII, moment en què el consell de la vila acorda concedir la torre de la Comuna com a habitatge per a un nou veí músic “dolçainer”: “Dulzainero como pretendiese avecindarse en este villa el dulzainero de Benevites, le ofrecieron eximirle de impuestos vagages o solados facilitandoles la caseta de la torre de la comuna si en ella queria habitar a canvio de actuar en las fiestas populares¹⁵⁵⁸”. Aquesta cita, mostra que la torre havia perdut la seua funció militar i s'utilitzava com a casa. I és possible que pròxima a ella es construïra una nova torre de rajola que és la que descriu Cebrián. Considerem la seua cronologia coetània a la construcció de les muralles, per ser una torre necessària per a defensar tot el franc Nord-est i el camí de la Dula d'accés al castell des del portal de la Barrera (documentat des de 1525). Cebrián informa d'una “caseta dels tirs” adossada a la torre per a reforçar la posició. Aquesta casa es va manar construir l'any 1582, el consell va determinar prosseguir amb la sisa de la carnisseria de ban, per invertir els diners de l'impost en la construcció de la caseta de reforç: “Per

¹⁵⁵⁷Rotllo 02, 1585, pàg. 186

¹⁵⁵⁸Rotllo 02, 1703, pàg. 261

adobar la caseta dels tirs, 1 lliura, 13 sous i 4 diners¹⁵⁵⁹.

Figura 228. Torre de la Comuna 1919. Figura 229. Torre de la Comuna 2015

La torre dels Tirs se situa al centre del mur Nord, quasi enfront de l'antiga torre del Palau en el llenç Sud (fig. 232). És una torre amb forma de mig cercle de 8'25 m², 4 metres d'ample de diàmetre, conté 5 troneres disposades en dues altures, en la part superior espitlleres. La torre i part del mur està envoltat per un desnivell de quasi 2 metres d'ample. En l'actualitat encara existeix, igual que el mur Nord de la muralla, en perfectes condicions des de la seua restauració en 1998, amb el qualificatiu de BIC (Bé d'Interès Cultural). Aquesta torre conté dues particularitats, una és el fet que no ha estat reutilitzada com a casa i es conserva oberta a l'interior de la vila¹⁵⁶⁰. Mentre que l'altra particularitat, és l'existència d'una porta en la part Oest de la torre. L'any 1584, trobem documentat diverses retribucions a conseqüència de les obres en la Torre dels Tirs, el consell de la vila va encomanar al mestre Damià

¹⁵⁵⁹Luis Cebrián Mezquita descriu el següent sobre la Caseta dels Tirs. Me dijo el amigo Dr Roig, que “esta caseta dels tirs indica que había un portillo en el angulo Nord-Este del recinto amurallado (en la torre que se llamo mas tarde “La Comuna”) por donde establecieron comunicacion con los defensores del castillo en época de revueltas e intranquilidad”. La caseta -añadia- estaba bien adjetivada, por cuanto era el punto mas vulnerable, etc^a.” Pero todo esto necesita mas solido fundamento.

¹⁵⁶⁰MUEDRA SEVILLA, P., FERNÁNDEZ CORREAS, L., “La ingeniería al servicio de las puertas de la ciudad: el caso del Portal de Quart, Valencia”. *Actas del Quinto Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Burgos, 7-9 junio 2007*, eds. M. Arenillas, C. Segura, F. Bueno, S. Huerta, Madrid: I. Juan de Herrera, SEDHC, CICCPC, CEHOPU, 2007.

de Morvedre la construcció de la porta per a la Torre, amb un cost de 7 sous¹⁵⁶¹. Les taules de fusta les va proporcionar Joan Bonet per 11 sous i, un forrellat per 10 sous i 3 diners¹⁵⁶².

Figura 230. Torre dels Tirs 1919- 2015.

La torre del Palau era la més antiga i gran de totes les torres (fig.150). Estava situada en el centre del llenç Sud. Aquesta torre apareix representada en una litografia del segle XIX (fig. 229). Tenia una porta d'entrada des del pati del palau del comte, finestres gòtiques i una obertura rectangular en la part superior, amb posterioritat es va cobrir el sostre amb teula. La seua funció era la defensa del Palau, la zona Sud del llenç de muralla i de la primitiva porta dels Clavells. A més, servia de “Cambra” magatzem dels productes de la vila. El comte d'Almenara Ferran de Proixida, va contractar al fuster Joan Gregori per a la realització d'uns treballs en la torre del palau, el pagament el va abonar el 17 de juny de 1549 a Gaspar Gregori el seu fill¹⁵⁶³

¹⁵⁶¹Rotllo 02, 1584 pàg. 185: “Paga a mestre Damia de Morvedre , per fer la porta., 7 sous”.

¹⁵⁶²Rotllo 02, 1584, pàg. 185: Torre de tirs “Paga per un forrellat y selans de la torre dels tirs, 10 sous 3 dinés”. “Paga a Joan Bonet per lo cost de dos taules per a la porta dels tirs, 11 sous”. “Paga a mestre Pedro obrer de vila”.

¹⁵⁶³ARV, 6335, pago el 17 de junio de 1549. “Joan Batiste, pago el 17 de junio de 1549 a Gaspar Gregori por parte de Fernando de Proxida conde de Almenara de las obras de madera en la torre de Almenara que habia realizado su padre Joan Gregori”. Nota cedida per Mercedes Gomez Ferrer.

Figura 231. Mur d'arranc de la torre del Palau i porta dovellada posterior del Palau en una casa de l'Av. País Valencià.

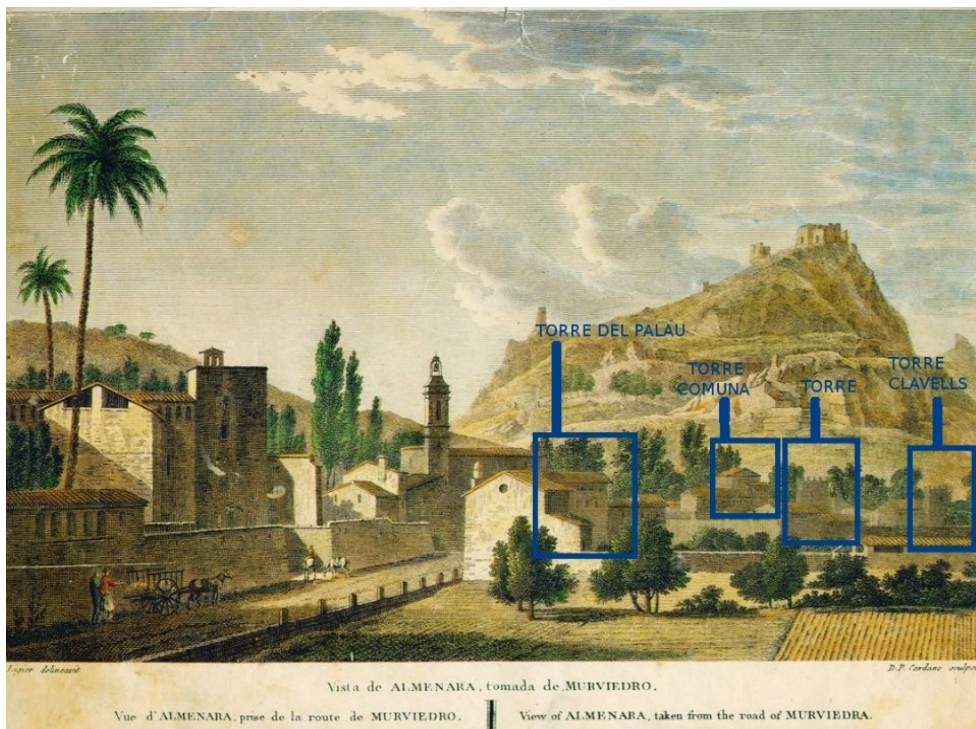

Figura 232. Litografia on es veu la Torre del Palau (S.), la torre dels Clavells (S.E.), Torre del C/ Figuera (E.) la torre de la Comuna (N.E.).

En els centres dels llenços Oest i Est, també existien dues torres, una ubicada en el carrer de sant Roc i l'altra en el carrer de les Roques. Sobre aquestes torres no posseïm informació sobre el procés constructiu, però coneixem la seua existència per la recerca de documentació gràfica. La Torre del carrer sant Roc apareix en una sèrie de fotografies de principi del segle XX (fig.231-232).

Figura 233. Fotografia 1930, 1. torre de la Comuna, 2. portal de la Barrera, 3. torre del carrer sant Roc.

Figura 234. Fotografia de 1919, torre del carrer st. Roc, torre de la Comuna i capella del Bon Succés.

En les fotografies es pot identificar la seua ubicació a l'altura de l'actual capella de sant Roc, prop del creuament amb el carrer d'Enmig. Sobre la torre situada en la part central del mur Est, carrer de les Roques, apareix dibuixada en una litografia del segle XIX (fig. 230), en la que es poden observar les seues característiques arquitectòniques i la seua ubicació pròxima a la capella de la Verge del Bon Succés, proper al carrer d'Enmig. En ella s'observa que era de traça quadrada amb merlets i espitlleres. Aquestes fonts gràfiques mostren que les torres tenen característiques constructives semblants i, la seua disposició a una mateixa altura del llenç de la muralla, en el carrer d'Enmig, indica la possibilitat que la seua projecció hauria sigut en un mateix moment cronològic, probablement quan la muralla es va dissenyar (fig.233).

D-Última Fase. Les muralles del Convent Dominic i de la partida de Rafalells.

A partir de 1583 i, durant les últimes fases de construcció de les torres de la zona Nord de la muralla, la comtessa d'Almenara Sra. marquesa de la Cerda i Mendoza va atorgar l'antic convent de la vila a l'orde Dominicà. Aquesta donació va conduir a nous projectes constructius amb la projecció d'un nou monestir que al seu temps es va protegir amb una muralla. Igualment es va decidir emmurallar part de la partida dels Rafalells, zona per on discorria la séquia Major fins a la bassa, el molí de la senyoria, l'almàssera i l'antic llavaner¹⁵⁶⁴.

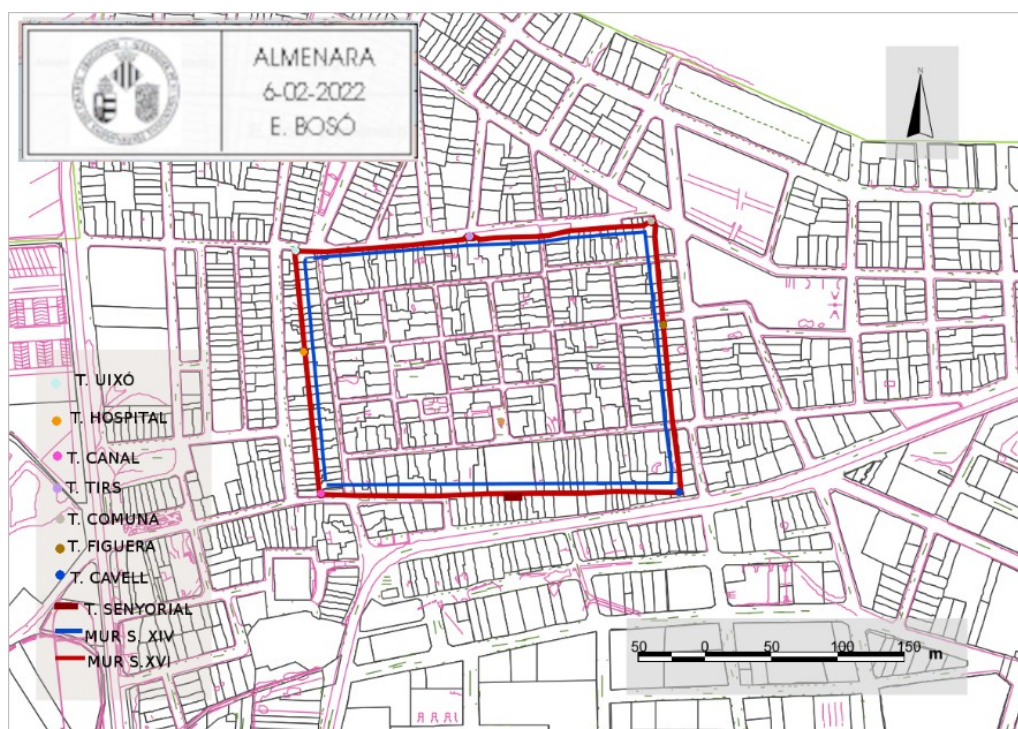

Figura 235. Plànol de les muralles i ubicació de les torres. Material inèdit.

¹⁵⁶⁴El llavaner actual es del segle XVIII, l'antic llavaner era l'actual abeurador.

4.3.2 La zona costanera i la torre litoral d'Almenara.

Com descriu Luís Arciniega, durant el segle XVI el Mediterrani va ser punt de contacte de dos imperis, l'otomà i l'espanyol, enfrontats pel seu control¹⁵⁶⁵. Encara que les costes espanyoles no foren el camp de batalla d'ambdós, els habitants de les zones costaneres se sentien en perill davant la possibilitat d'un atac que, a més, podia comptar amb el suport de l'abundant població mudèjar i morisca, com especifica Viciàna¹⁵⁶⁶ o Zurita¹⁵⁶⁷. Josep Vicent Boira Maiques descriu que, els antics castells i les fortificacions medievals, varen quedar obsoletes davant aquests conflictes, i es va traslladar la defensa del regne a primera línia de la costa, amb un sistema de torres vigia, pràcticament acabat al País Valencià en 1585¹⁵⁶⁸. L'estat ruïnós del Castell d'Almenara, és descrit en un informe de Juan de Acuña l'any 1585, on transmet el mal estat de la defensa militar de la vila:

“ y en la sierra que esta sobre la dicha villa ay un castillo y (...) esta todo arruynado que no puede avitar ninguno en el, y en la dicha villa no ay ningún genero de vitualla de municion¹⁵⁶⁹”.

En Almenara, com en altres viles del regne¹⁵⁷⁰, es va construir una

¹⁵⁶⁵ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI”, *Espacio, tiempo y forma*, serie VII, Historia del arte, núm.12, 1999, pàgs. 61-94.

¹⁵⁶⁶VICIANA, R. M., *Libro quarto de la Cronica de ... Valencia [Manuscrito] / copilado por Martin de Viciàna scriptor de vista en el qual se contienen las discordias, guerras y muertes causadas por la ... germania ...* ; [copiat por Jose Osset Merle]: fol.1555.

¹⁵⁶⁷ZURITA, J., *Anales de la corona de Aragón*. Edición de Ángel Canellas López, Edición electrónica de José Javier Iso (coord.), María Isabel Yagüe y Pilar Rivero, Institución Fernando el Católico, 2003.

¹⁵⁶⁸BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral Valenciano*, Conselleria d'Infraestructures i transport, València, 2007.

¹⁵⁶⁹AComAlm, Llibre de Juan de Acuña.

¹⁵⁷⁰FURIÓ, A., “Les incursions barbaresques i la fortificació de la costa” pub. *Història del País Valencià*, pàg. 300.

torre per a la defensa del litoral, la torre d'Almenara o torre de l'Estany d'Almenara. Aquesta apareix en una llegenda antiga del poble, cosa que indica la importància de l'immoble per a la població:

“La ymagen del Sto Crucifijo que esta en la capilla de la Comuni3n, que es el que se pone en la cama del Monumento; esta Sta. Ymagen es la tradici3n que vino con un navio, y que este paro delante de la Torre y no pudo pasar, asta que fu3 desembarcado y llevado a esta villa; y no se sabe a donde se llevase. Esto se encontr3 en una nota antigua, con la relacion (de) si era echa por manos de Nicodemus: esto lo deja en opinion. Y por memoria lo note¹⁵⁷¹”.

La llegenda de l'arxiu parroquial d'Almenara, transcrita per Lu3s Cebri3n Mezquita, mostra la importància atribuïda a la torre per la poblaci3 de la zona i la seua vinculaci3 a la fe cat3lica contra els corsaris sobretot, musulmans. Ja que, el mediterrani es converteix en una frontera des d'on l'enemic pot accedir a terra en qualsevol moment.

A- La torre d'Almenara. Cronologia.

La torre de costa d'Almenara es va construir probablement, al voltant de 1554. En aquesta data va ser l'any de publicaci3 de les ordenances de tot el sistema de torres del litoral. Proc3s que va començar des de les corts de 1547, on es va acordar que, les torres de la governaci3 de Castell3 s'havien d'edificar a despeses de la Generalitat, a trav3s del nou impost, segons el punt acordat en les corts i els Estaments, aquests havien de senyalar la planta de les fortificacions i organitzar la guàrdia terrestre. En les corts de 1552 s'acordava

¹⁵⁷¹CEBR3AN MEZQUITA, L., Noticias de Almenara 1900-1922, transcripci3 de l'Arxiu Parroquial d'Almenara, Llibre de visites de Moss3n Francisco Albert, fol. 266 (Cd projectable), Fondos de la Universitat de Navarra.

fortificar les torres ja fetes, fer-ne noves i artillar-les totes¹⁵⁷². L'adscripció cronològica de la torre d'Almenara es documenta en una memòria escrita per J.B Fígols per a la Real Sociedad de Amigos del País, en 1818, del que Chabret reproduïx un paràgraf, on explica que va ser construïda durant el regnat de Carles V:

“Toda la cantería de la Torre del mar que volaron los ingleses en el año 1801, fabricada según decían en el reinado de Carlos V, se transporto de aquel monte (ruinas romanas del monte del Estanys) igualmente que toda la obra nueva de la capilla del Convento de Almenara, y en cuya plaza se colocó otra de las grandes basas de columna traída de aquel monte del templo, que ocupaba toda la plaza, muchas piedras atallantadas con el más perfecto pulimiento¹⁵⁷³”.

B-Ubicació de la torre.

La torre es va construir en la platja de Casablanca, en una parcel·la situada actualment en el terme de La Llosa, a una distància de 5,5 km de la torre de Mardà al Sud, i a 5'2 de la torre de Moncofar o Beniesma al Nord. Mezquita i Chabret ens proporcionen informació sobre la seua ubicació: “la torre estava ubicada on està el pou que hi ha en Casablanca actual casa dels anglesos”. Aquest pou està situat a l'Est de Casablanca dins d'un hort ballat amb accés des de l'actual carretera de la Mar (fig.234). El nom de les séquies que rodejaven la torre, corroboren la seua antiga situació. És el cas, de la

¹⁵⁷²GARCÍA MARTÍNEZ, S., «Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado Felipe II». *Estudio 1*, univ. València, 1972, pàg. 102. OLUCHA MONTINS, F., «A proposito de las torres del grau». *Peñagolosa revista de la excma. Diputació Provincial de Castelló de la Plana*, II Espanya, núm. 23, Castelló 1982. ROSELLÓ VERGER, V. M., «Cartografia també és per a (fer) la guerra (el mapa ortelià del regne de València 1584)», *Quaderns de geografia*, 75, 043-052, València, 2004.

¹⁵⁷³CHABRET, A., *Sagunto su Historia y sus Monumentos*, T.II, Barcelona, 1875, pàgs. 15-28. ARASA GIL, F., «Noves propostes d'interpretació sobre el conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanys d'Almenara, (la Plana Baixa Castelló)», *Arxiu de Prehistoria Llevantina*, 23, 1999, pàg. 305.

séquia de l'Ermita de la Torre, aquesta confluïa a l'extrem Nord-oest de la ubicació de l'ermita i la torre de costa. I també, la séquia de Torreblanca, que travessa la marjal de Sud a Nord i passava al costat Est de l'antic emplaçament de la torre (fig.188). Es documenta que la carretera de la mar, es va construir en el seu origen com a accés a la torre de costa: “Camino de la Calzada: se componia algunas veces por el pueblo. Principalmente estaba destinado al paso de los soldados de la torre y de la costa marítima¹⁵⁷⁴”. En les ordenances de llicències de brossa del terme es determina que, els veïns amb els seus carros de brossa no usaren aquesta calçada perquè era per a l'ús dels oficials i guardes de la torre de costa (fig.237).

Figura 236. Fotografia del pou de la torre¹⁵⁷⁵

La torre del mar antigament estava situada al terme d'Almenara, però hui es troba al terme de La Llosa, a conseqüència d'un reajustament dels límits del terme amb La Llosa, segons un acord del consell de Ministres del 7 de desembre de 1939, del qual va sorgir un litigi entre els dos pobles, dictat a

¹⁵⁷⁴Rotillo 02, 1790, pàg. 332.

¹⁵⁷⁵Fotografia de Vicent Forcada Martí.

favor de La Llosa, l'any 1942¹⁵⁷⁶.

Figura 237. Mapa d'ubicació de la torre de costa. Material inèdit.

Un informe de reconeixement de la zona litoral de la província de Castelló, realitzat per la Comandància de València de l'any 1870 per Ordre de l'Excel·lentíssim. Sr. Enginyer General, el 9 de juliol de 1869, proporciona informació de la seua situació i estat, i inclou un mapa d'ubicació de la torre (fig.237). Situa aquesta, en una extensa planura pròxima a la mar entre les torres de Moncofa i Mardà i pròxima a la població d'Almenara comunicada amb aquesta, a través d'un camí carreter. Informa que pertanyen a la torre 20 fanecades de terreny, que confronten a ponent amb la carretera, per llevant amb la séquia de l'Ermita, pel Nord amb la casa de Polo i pel mig amb la séquia mare; al costat de la torre hi ha algunes oliveres, palmeres i figueres cultivades per Juan Baptista Martín, veí d'Almenara¹⁵⁷⁷.

¹⁵⁷⁶DURA LÓPEZ, F., *Almenara, estudio monográfico*, Castelló, 1972.

¹⁵⁷⁷“Esta torre estuvo situada en una extensa llanura de playa y á tiro de fusil del mar, entre las torres de Moncófar y del Mardá, distando respectivamente 1 1/2 horas de cada una de ellas; la población mas próxima es Almenara, situada á 1 hora de distancia y por la cual pasa la vía

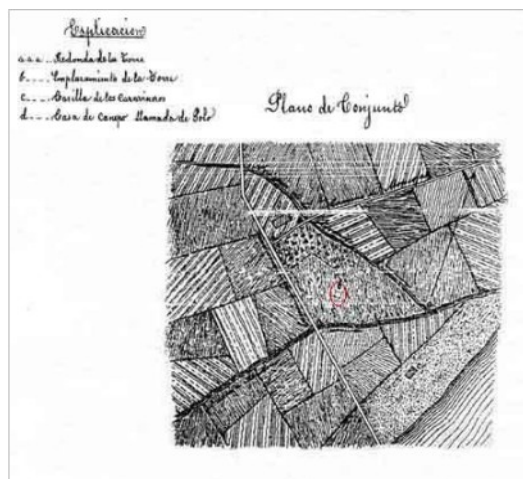

Figura 238. Mapa adjunt de la ubicació de la torre.

C- Característiques constructives de la torre d'Almenara.

J.B Fígols en la seua carta ens informa que la torre del mar es va construir amb peces extretes del jaciment romà dels Estanys, ens proporciona

fèrrea y carretera general de Valencia á Barcelona; un camino carretero conduce directamente desde Almenara al emplazamiento de la Torre. Como se lleva indicado, en la actualidad no existe ésta torre, hallándose arrasada por completo y conservándose únicamente la traza de los cimientos; en el mismo estado se encontraba cuando se hizo entrega al Cuerpo de Carabineros en 23 de Diciembre de 1850 de todas las torres de costa pertenecientes al litoral de la provincia de Castellón á consecuencia de las Reales Ordenes de 31 Agosto y 1o Octubre del mismo año. No existiendo á la inmediación del emplazamiento, que tuvo la Torre de que nos ocupamos, cala ni fondeadero donde puedan abrigarse buques de regular porte, y siendo además muy desabrigada la playa para los vientos de Levante, que son los dominantes en ésta región, creemos no debe edificarse nueva Torre en sustitución de la antigua, puesto que serian de cortísima calidad los servicios que podría prestar la nueva construcción en comparación de los gastos necesarios para el objeto. Pertenecen á la Torre y forman su redonda 20 hanegadas de terreno arenoso y seco, lindando por Poniente con la calzada que viene de Almenara al Mar; por Levante con la acequia de la ermita; por el Norte con la casa de Polo, y por el Mediodía con la acequia madre; la Torre estuvo situada en el centro de la redonda en la cual se ven plantados algunos olivos, palmeras é higueras hallándose cultivado pequeña parte del terreno é inculco el resto; la parte cultivada la usufructúa el paisano Juan Ba Martín, vecino de Almenara, no teniendo para ello autorización conocida, ni satisfaciendo tampoco renta alguna; sin duda á causa del poco valor y escasa producción del terreno de la redonda, hace años que se encuentra abandonado, y dicho paisano, que habita la inmediata casa de Polo, ha tratado de sacar alguna pequeña utilidad con el empleo de su trabajo. Valencia 19 Marzo 1870. El Teniente Coronel Comandante de Ejército Capitán de Ingenieros Ventura Guzmán”.

informació sobre els materials de construcció: carreus blancs de pedra calcària, de la muntanyeta dels Estanys i també carreus de marbre blau saguntí, utilitzats també, en la construcció dels edificis de l'antic jaciment. Probablement, va predominar el color blanc de les pedres calcàries a causa del nom que se li va donar a la séquia que passava pel costat de la torre “séquia de Torreblanca”. Juan de Acuña ens informa del seu aspecte:

“Es cuadrada grande, es algo baja y tiene troneras de poco servicio, y en lo alto della tiene garita que guarda la puerta, y esta en ella y una piecezuela de artillera que hecha la pelota como una naranja”.

Segons el Marqués de Caracena en 1607, la Torre necessitava d'importants reformes:

“Hase de reparar el suelo de la cubierta mas alta, que llueve y hase danyo a las demas y aderereçar la chimenea, que no se puede habitar y haser un batiport de cuatro palmos de largo y tres de ancho¹⁵⁷⁸”.

D'aquests informes deduïm que, tenia planta baixa i dues cobertes superiors en el seu interior, possiblement realitzades amb voltes de maó amb orificis interiors per accedir als pisos superiors. Possiblement utilitzaven escales de mà de fusta, que podrien col·locar-se i llevar-se fàcilment en cas de setge, en tenir atalladors que es traslladaven a cavall, devia tenir una porta a ras del sòl amb llinda en la façana, com moltes altres torres quadrades (Borriana, Morvedre). La torre tenia una creu i una campana en l'última planta i un pou en l'interior per abastir els soldats de la torre que la dotava d'una major autonomia, a més afavoria la protecció de l'edifici en cas de minar-lo. Altres torres amb pou com la d'Almenara, són la torre del Grau de Morvedre o la de

¹⁵⁷⁸BOIRA MAIQUES, J. V., *Torres del litoral Valencià*, Generalitat Valenciana, 2007, pàg. 154.

Borriana¹⁵⁷⁹, o aljubs com la torre del Camp d'Orpesa o del Rei. No sabem si la torre tenia finestres obertes a l'exterior per tenir llum interna, o simplement la llum interna entrava a través del pas obert en la volta per tenir una major protecció. Alcina Franch¹⁵⁸⁰ ens comenta que els carreus i diversos elements arquitectònics del jaciment romà tingueren distints usos. Un dels usos fou en la construcció de la torre vigia de la costa, descriu les troballes que hi havia en els murs de la torre i comenta que Lumières datà dos capitells jònics situats en els murs, Pla i Cabrera veu diversos fragments de fustes de columnes, i Cebrián Mezquita comenta també, algunes pilastres o fragments de pilastres estriades, així com fragments de trifolis i mètopes. Una altra pedra que podria haver format part de la construcció de la torre, fou un gran carreu de pedra de Sagunt (calcària grisa-blavenca) trobat l'any 1804 (després de la seua destrucció) a la vorera de l'Estany Gran, de 6 per 3 pams (135 x 68 cm) que Pla i Cabrera descriu com: “una perfecta concha donde sus estrías que se desprenden de un triangulo entallado en su basa de orden jónico todo de una pieza” la reproduïx Ribelles en el seu manuscrit¹⁵⁸¹.

Segons Josep Maiques Boira, les Torres amb forma quadrada es consideraven més fortes que les cilíndriques o còniques, com també, eren més fàcils de defensar. Les torres d'aquesta tipologia, es construïen per a protegir els nuclis marítims de les viles, els ports o llocs convenients pel desembarcament i els punts estratègics on es localitzaven salines, rius o desembocadures de llits, etc¹⁵⁸².

¹⁵⁷⁹MESADO OLIVER, N., “El campo y su patrimonio cultural”, pub. *Burriana en su Historia*, II, Ajuntament de Borriana 1991, pàgs. 214-221.

¹⁵⁸⁰ALCINA FRANCH, J., «Las ruinas romanas de Almenara (Castellón). Informe preliminar», Castellón de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón de la Plana, Hijos de F. Armengot, 1950, pàgs.23-25 i pàgs. 92-128. Referències: Torre de la Mar, pàg. 108. MESADO OLIVER, N., «Breves notas sobre las ruinas romanas de "Els Estanys" (Almenara)».-Archivo de Prehistoria Levantina, vol. XI, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 1966, pàg. 179.

¹⁵⁸¹ARASA GIL, F., «Noves propostes d'interpretació sobre el conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa Castelló)», pàgs.3 30-331.

¹⁵⁸²BOIRA MAIQUES, J. V., *Torres del litoral Valenciano*, pàg.83.

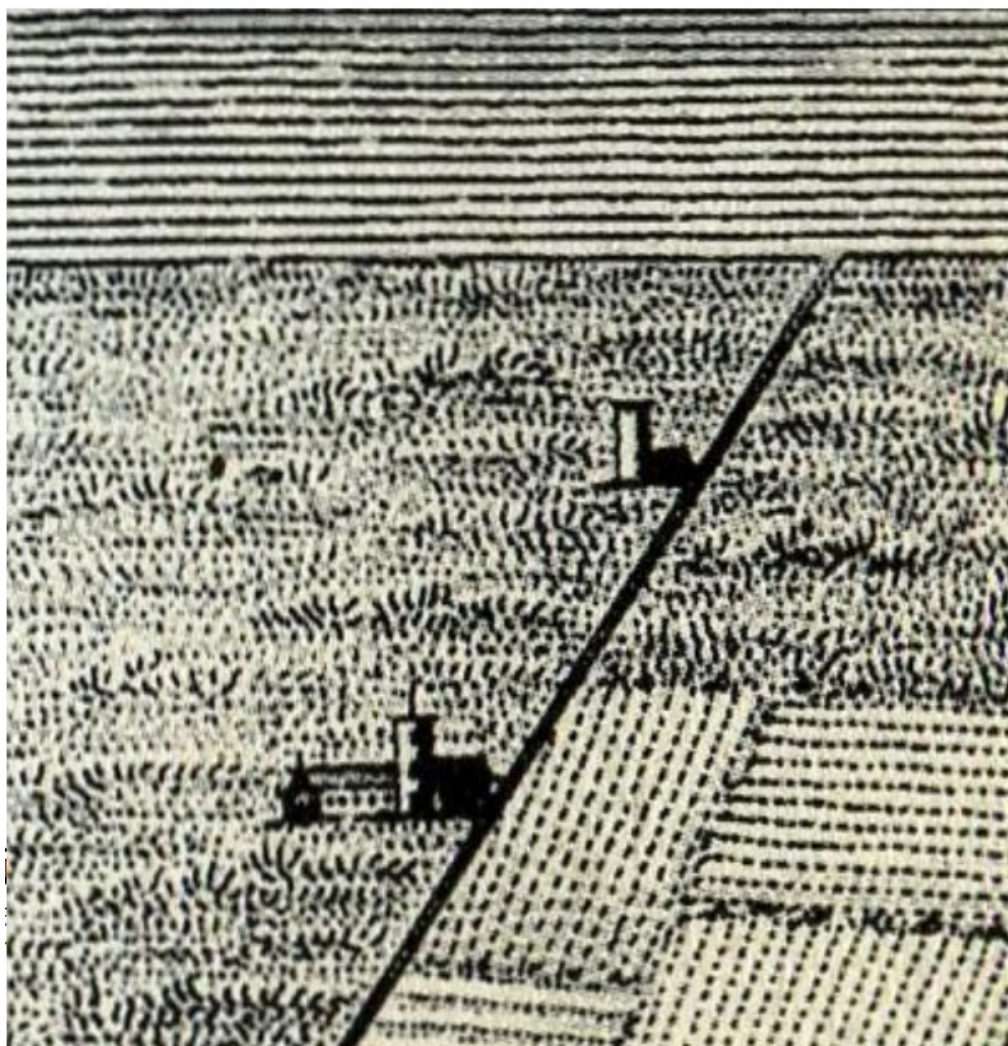

Figura 239. Litografia de Laborde de la torre de costa d'Almenara.

Henry Swinburne en el seu Viatge per Espanya 1775-1776¹⁵⁸³ realitza una litografia de la torre d'Almenara (fig.240) encara que, el seu dibuix no es correspon amb el tipus de costa, que Acuña va classificar en l'època, de costa plana i arenosa, ni amb la ubicació exacta de la construcció. La litografia de Laborde (fig.239) mostra la seua ubicació de manera més exacta i, a més, plasma l'ermita de la torre i els magatzems de càrrega i descarrega al seu costat¹⁵⁸⁴.

¹⁵⁸³SWINBURNE, H., *Voyage de Henri Swinburne en Espagne en 1775 et 1776*; traduit de l'anglois. A Paris: de l'imprimerie de Didot l'aîné, 1787, pàgs. 120-126.

¹⁵⁸⁴LABORDE, A.. DE, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, T. I, (1811) tome premier seconde partie, Paris, Pierre Didolt l'Aniné (ed. Catalana, Montserrat, 1974), pàgs. 73-106 (fol. 37 r-53v), imatges pàgs. 79-91 (fol. 40 r. - 46 r), pàg. 90, lam.107-108. Pl del Llac

Figura 240. Litografia de Henry Swinburne de la torre de costa.

D- Els atacs corsaris a la costa.

Els atacs de corsaris musulmans en les poblacions costaneres abunden en l'època i, les notícies eren conegudes en tot el regne¹⁵⁸⁵. El 30 d'agost de

¹⁵⁸⁵Soler Pascual, E., *El viaje de Beramendi por el País Valenciano (1793-94)*, 1994, pàgs. 38-39, 48 i 51, Barcelona.

¹⁵⁸⁵FURIÓ, A., "Les incursions barbaresques i la fortificació de la costa" pub. *Història del País Valencià*, pàg. 300.

1503 els pirates d'Algèria atacaren i saquejaren Cullera, gran part de la vila va ser incendiada, amb l'assassinat i segrest de moltes persones¹⁵⁸⁶. Martín de Viciano documenta atacs a les costes de Borriana: “Junto a las salinas ay un estanque de agua manantial donde los corsarios solían hacer aguada; y por ende se ha fundado una torre fuerte con guardas que defienden el aguada, y dan aviso a la tierra quando por allí pasan corsarios¹⁵⁸⁷” i descriu que, l'any 1519, 13 galeites de corsaris després d'atacar Orpesa i segrestar a 5 persones¹⁵⁸⁸, es dirigiren a la vila de Borriana on capturaren a dos homes¹⁵⁸⁹.

En l'any 1512, una armada de vaixells barbarescos es va dirigir cap a les costes valencianes. En 1518, Barba-Roja establert a Alger va enviar al corsari “cachidiablo” per a recórrer les costes d'Espanya amb 17 fustes i galeites. En aquest viatge arriba a les costes valencianes i efectua robatoris a Xilxes que estava sense resistència i després anà a Badalona¹⁵⁹⁰. Cebrián Mezquita transcriu que, l'any 1523 Garceran Clavell, Prohom i procurador de Real del Comtat d'Almenara, que vivia al carrer Major, a la casa anteriorment de Vicente Sanz, àlies el Síndic, va morir de forma violenta en una de les seues finques, situades a les llindes del Serradal de La Llosa. Probablement, va ser a conseqüència d'un atac de corsaris, per ser una partida situada vora la platja¹⁵⁹¹. De les viles pròximes a Almenara, Xilxes va ser una de les més atacades, no sols per mar sinó també, des de terra. El 1526 es produeix un atac a la vila de Xilxes, per musulmans sublevats de les muntanyes de l'interior. Mundina descriu els esdeveniments de l'atac ocorreguts en vespres de Pasqua, un grup de musulmans sublevats de les muntanyes arribaren a Xilxes, robaren la custòdia

¹⁵⁸⁶ESCOLANO I PERALES, *Décadas de la historia de la insigne y coroada ciudad y reino...* T. 3, pàg. 691. Rotllo 02, 1503 pàg. 148. ARCINIEGA, L., «Defensas a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, H. del Arte*, 12, 1999, págs. 61- 94.

¹⁵⁸⁷MARTÍ DE VICIANA, R., *Crónica de la inclita y Coronada ciudad y Reino de València*, III, fol. 139.

¹⁵⁸⁸BORONAT Y BARRACHINA, P., *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-critico*, 1901, València.

¹⁵⁸⁹MARTÍ DE VICIANA, R., *Crónica de la inclita y coronada ciudad y reino de Valencia*, IV, fol. 1, Vº.

¹⁵⁹⁰FAUVELL, V., *Historia de La Llosa...*, pàg. 86.

¹⁵⁹¹ Rotllo 02, 1523 pàg. 157

de l'església, segrestaren al retor i mataren a veïns de la població¹⁵⁹². Jaume Bleda, ho descriu també i afegeix que els musulmans mataren a cinc homes¹⁵⁹³. Jeroni Soria detalla que l'any 1527, Xilxes torna a ser presa de robatoris, de musulmans d'Alger, després d'assaltar la Vall d'Uixó passaren per Xilxes i mataren a 139 veïns entre adults i infants¹⁵⁹⁴. En 1532 Cullera i Piles, van ser novament assaltades¹⁵⁹⁵. L'any 1534 Orpesa és assetjada. El 26 de juliol de 1538, els corsaris entraren a Almenara i a La Llosa atacant els veïns¹⁵⁹⁶. L'any 1545, el corsari africà Zala Arraez arriba sobre Vinaròs, però els veïns resistiren l'ofensiva. Joaquín Sanchos Alventosa, en el seu llibre sobre el monestir franciscà comenta que, els barbarescos atacaren viles costaneres com Faura i Sant Esperit de Gilet. L'atac al monestir es va produir en 1547, amb 14 galiotes que desembarcaren a Morvedre pujaren la muntanya i saquejaren el centre religiós¹⁵⁹⁷. Pasqual Boronat també descriu els successos de l'atac al monestir i els castics a morts dels infractors, per part de Joan de Villarrasa Governador de València, sembla que els infractors acusaren els moriscos de Gilet d'elaborar l'assalt¹⁵⁹⁸. L'any 1583, de nou, corsaris desembarcaren a la

¹⁵⁹²“En el año 1526, visperas de la Pascua de Pentecostes, penetraron una turba de moros sublevados en la montaña, degollando a cuantos caian en sus manos, atacaron al cura de la parroquia y arrebataron del sagrario con sus manos sacrilegas, el copón con algunas formas consagradas, volvieron a subir a la montaña de donde habia bajado llevandose al cura y al señor sacramentado”. MUNDINA MILALLAVE, B., *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló, Imprenta y Librería de Rovira Hermanos, 1873.

¹⁵⁹³BLEDA, P. J., *Crónica de los moros de España*, Valencia, Felipe de Mey, 1618, pàg. 649. ESCOLANO, GASPAR, *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Remo de Valencia*. 1610-1611, llibre X, capítol XXVII. columnes 1.679-1.686, i capítol XXVIII, columnes 1687-1694.

¹⁵⁹⁴SORIA, J., *Dietari de Jeroni Soria*, ACC Bibliograf Valenciana, 1960, f. 53v., per PEÑARROJA TORREJON, L., *Moriscos y repobladores...* t.I, pàg.124. «Presca de Xilxes per los moros de Aloger a XVIII de juny 1527, prengueren lo loch de Chilches, loc de cases esta entre Almenara e Nules, ço es, XIII fustes de moros d'Alger, de hon primerament la nit enans anaren segretament a la Vall de Huxo, e de tornada pasaren 139 animes, entre chics e grans, de que estigueren tres dies esperant rescat, e non si rescatà dengu, de hon ixqué lo doch de Sogorb ab gent de cavall, en feu tornar alguns que restaven en darrere dels de la terra e altres pelearen, e si nafrà certe gent, e Miquel Aragones, receptor del Duch, fon nafrat e així sen pasaren en terra moros».

¹⁵⁹⁵ARCINIEGA, L., «Defensas a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI», pàg. 61-94.

¹⁵⁹⁶DELAPUERTA CANO, J., «Relato histórico de la Llosa. Celebración del cuarto centenario de la Carta Pobra» *Gerbal*.

¹⁵⁹⁷SANCHOS ALVENTOSA, J., *Santo Espítitu del monte. Historia del real monasterio*, València 1948.

¹⁵⁹⁸BORONAT Y BARRACHINA, P., *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-crítico*, pàgs. 209-210 «1547 en 16 de septiembre, arribaron ocho galeotas a Murviedro que desembarcaron gente y protegida por nuestros moriscos, atacaron y saquearon el monasterio de st. Espiritu de frailes menores d. Juan de Villarrasa, governador de València, los sorprendio y

platja de Xilxes per robar i ferir els veïns i cremaren l'església parroquial. Es documenta que “aradin cachidiablo” (caçia-diabolo) anava amb dasset galeres, fustes i galiotes a recórrer les costes. En el viatge va causar grans danys en especial, a Xilxes i La Llosa on capturà a molta gent. Va segrestar dues naus carregades de blat, i va combatre el galió de renteria prop d'Alacant. Després de l'atac de Xilxes castigaren a setze moriscos de Callosa “perquè foren consents y donaren auxili als moros de la mar¹⁵⁹⁹”. En els furs s'establia que els musulmans corsaris de mar havien de ser castigats, per la justícia criminal de València¹⁶⁰⁰ però en el cas de no ser capturats es castigava aquells moriscos que els prestaven ajuda.

La vila de Xilxes va ser tantes vegades atacada que als veïns els faltaven inclús, els títols de propietats de les cases i terres. La situació, feia molt difícil l'elaboració del capbreu general del terme. En Gaspar de Proixida comte d'Almenara i Baró de Xilxes en juliol de 1577 va nomenar Jutge subdelegat a Micer Franco per a realitzar el principi del capbreu general de la vila de Xilxes, però l'elaboració era impossible de realitzar perquè els veïns no disposaven dels títols de les seues cases i terres a causa dels freqüents robatoris dels corsaris musulmans, per mitjà del seu síndic la vila va acudir al tribunal per demanar un ajornament:

“Sintieron mal de la determinación tomada acudieron por medio de su sindico al mismo Tribunal pidiendo dilaciones con pretexto de que los vecinos carecian de titulo de sus tierras y casas a causa de los robos que en sus casas hicieron varias veces los moros por estar la villa cerca del mar y como se les denagasen las dilaciones,

los descuertizo despues de confesar que los autores de aquella expedicion habian sido moriscos del lugar de Gilet».

¹⁵⁹⁹FAUVELL, V., *Historia de La Llosa...*, pàg. 160. LÓPEZ DE GOMARA, F. *Cronica de los barbarrojas*, pub. Memorial historico español- col. de docum, opusculos y antiguedades de la RAH, t. VI, Madrid, 1853, pàgs. 392-393. BORONAT Y BARRACHINA, P., *Los Moriscos españoles y su expulsión*, pàgs. 61. Danvila y Corrado, Manuel, *La expulsión de los moriscos españoles*, pàg. 225.

¹⁶⁰⁰COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.4, Barcelona, 1983, pàg. 121.

pusieron cierto recurso a la real audiencia. Aviendose evocado la causa y cometido al magnifico Juan Perez Vañatos, siendo escribano de dilig. Onofre Dn Roure, y de manda Albiçu, obtuvieron aquellos reales letras con data de 21 de los dthos y notificadas a la parte de dtho conde esta vino diciendo nulidades del recurso pero la causa no se difinio. Va el proceso con f y n 15¹⁶⁰¹”.

Les repercussions d'aquests contactes amb musulmans, van produir una major fortificació de les zones litorals i viles costaneres (La construcció del sistema de torres litorals, la fortificació de viles costaneres com Cullera¹⁶⁰², Vila-joiosa¹⁶⁰³, Almenara, Sagunt¹⁶⁰⁴, etc.) i un tracte més repressiu contra els moriscos i musulmans. (La tasca evangelitzadora forçada de conversió dels musulmans en cristians nous, 1502 a Granada; 1512 a Navarra¹⁶⁰⁵; les Germanies, bateig dels musulmans, Pragmàtica del duc de Calàbria de 1545 amb la restricció de llibertat de moviment dels moriscos de València; el desarmament dels moriscos, etc.) A més, per aquest control dels musulmans i moriscos a la península es van iniciar campanyes militars navals contra les costes d'Alger per a conquerir Orà. Alguns dels moriscos i musulmans del regne veien una possibilitat d'escapatòria a través dels vaixells dels corsaris que arribaven a les costes, i es documenten intents de fuga dels musulmans del terme d'Almenara així com les ordenances i castics per impedir aquestes eixides. El 27 de juliol de l'any 1538 una ràtzia efectuada pels turcs a Almenara va provocar que el virrei ordenara a Lluís Ferrer, lloctinent del portaveu de València i capità general de guerra en la governació d'Uixó i de la vila de Sagunt, que anara personalment a Castelló de la Plana i a Sagunt, a organitzar

¹⁶⁰¹Arxiu del Comte d'Almenara, A21, Capbreu General de la vila de Xilxes, 1577.

¹⁶⁰²COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol. 4 Barcelona 1983, pàg. 122. «fortificació de la muralla de Cullera».

¹⁶⁰³COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol. 4 Barcelona 1983, pàg. 123 «Provisió remesa al lloctinent General de la fortificació de muralla i castell Vila-joiosa».

¹⁶⁰⁴AMS, Manual de Consejos. «Ordenamiento para fortificar la villa de Murviedro y combatir los piratas, en el año 1596» Doc. núm. XXVII pub. CHABRET FRAGRA, A., *Sagunto su historia y sus monumentos*, T.II, pàgs. 467.

¹⁶⁰⁵PARDO MOLERO, J.P., «De mudejars a moriscos . La conversio forçada», en *Entre terra i fe*, univ Valencia, 2009, pàg. 88.

la defensa i tenir en ordre de guerra a la gent de forma que, quedara garantida la guarda de les viles¹⁶⁰⁶. El 6 de maig de 1549, foren sorpresos en Almenara i Quartell uns moros i moriscos que volien escapar a Àfrica. Aquest intent d'escapar, va provocar que el regent Cabanyelles ordenara a l'agutzil Gonzalo de Céspedes traslladar-se a Almenara per prendre als presos i els seus béns, i portar-los a València¹⁶⁰⁷. Les penes pels intents d'escapar del regne eren greus, la sentència era anar a galeres amb castics corporals¹⁶⁰⁸. Si alguns moriscs eren sorpresos intentant anar a zones islàmiques o a altres parts es convertirien en captius amb pena de confiscació de béns¹⁶⁰⁹. Aquells moriscos que foren sorpresos pròxims a la mar o en ella, calien ser castigats a la pena de mort o galeres i quedava reservada a sa majestat la seua admissió en el regne¹⁶¹⁰. A més, les captures i venda dels musulmans corsaris era eximida de pagar el quint¹⁶¹¹ igual que aquells capturats durant la guerra¹⁶¹².

A pesar de les penes imposades als intents d'eixir del regne, Hinojosa comenta que, la freqüència d'albiraments de vaixells musulmans en aigües valencianes va augmentar durant els segles XIV i XV. Entre 1350 i 1399 es localitzaren 99 vaixells de pirates musulmans, entre 1400 i 1449 a 151. Les zones més afectades van ser les comarques del Sud de València, per la proximitat a Granada¹⁶¹³. Segons documenten Carmen Barceló i Ana Labarta,

¹⁶⁰⁶ARV, Real. 1318. fol.90v^o-91v^o València, 27 de julio 1538.

¹⁶⁰⁷ARV, Real, 1322. fol. 27-27 v°; València. 6 de mayo 1549 Testamento Palatí 1549. BOIRA MAIQUES, JOSEP V., *Las torres del litoral valenciano*, València, Conselleria de Infraestructuras y Transporte, D.L., 2007.

¹⁶⁰⁸«No sen passen los moriscos allende. Los moriscos que sen pasaran en allende, sien sentenciants a mort o galeres, aixi com parra al jutge; y la galera nols redimixca ab diners. Sino per gracia del señor rei y poderse mudar castics corporals al herect per la sta inquisicio».

¹⁶⁰⁹«Moros si se pasaran a Granada, Berberia o altres parts resten catius, y escorren en pena de confiscacio de bens».

¹⁶¹⁰«Morisco que se acostara a la mar, o sen passara allende, te pena de mort, o de galeres, ad arbitrium, reservada la remissio a sa magestad».

¹⁶¹¹«Que la presa que es fara de moros e turchs de allende en los mars y platjes del present regne sia per als que la faran franca de quint, e de qualsevol altre dret reals per temps de 2 anys».

¹⁶¹²«Provicio circa lo quint ques fa pagar dels cautius de presa de guerra. Quan els cristians apresen algun moro no tinguen que pagar. Quint».

¹⁶¹³HINOJOSA MONTALVO, J., «El reino de València, frontera marítima entre Aragón y Granada», *Actas del Congreso la Frontera oriental nazarí como sujeto historico (S.XIII- XVI)*: Lorca- vera, 22 a 24 nov. 1994, pàg. 418.

en els anys immediats anteriors i posteriors, a les dades d'ordre de bateig és quan les notícies sobre el pas a Àfrica dels musulmans valencians són més abundants. L'any 1527, se'n van anar 400 de la Vall d'Uixó i Mascarell a Barberia, i bona part dels veïns musulmans de les Serres d'Eslida i Espadà. Entre els anys posteriors a 1534, se'n anaren molts musulmans de les alqueries de la Vall de Segó. Aquestes fugues obligaren els senyors de les localitats afectades, a repoblar aquells llocs amb cristians vells o amb moriscos de Castella o Aragó¹⁶¹⁴.

E- La construcció de les torres del litoral.

Els corsaris continuaren saquejant i atacant les viles marítimes, atrets i afavorits pels cristians nous. La defensa de la costa fou qüestió que preocupà els tres estaments del Regne, perquè atacaven els vaixells mercants, assaltaven els pobles a la recerca de presoners i objectes valuosos i les terres per proveir-se d'aigua i d'aliments. Segons J.V. Boira Marqués aquests atacs mostren un exemple dels perills de l'època i, les necessitats d'una organització pel control de la societat musulmana, tant interna com externa. Els esforços per aconseguir aquest objectiu, es van centrar en la fortificació de determinats punts perillosos o susceptibles de desembarcament, la vigilància i la ronda intermitent a cavall. Una sèrie de mesures i construccions iniciades en època musulmana (les ràbites i ribats, atalaies, alimanes, com la torre Almadaum, Mardà, Borriana, etc.¹⁶¹⁵) en zones de control del litoral que foren mantingudes i potenciades amb noves construccions pels cristians durant el segle XVI¹⁶¹⁶.

¹⁶¹⁴CARMEN BARCELO, A. L., *Arxivos morisco*, Univ. València, 2009, pàg.21

¹⁶¹⁵Torres del mardà: “ i unes cases en el sus dit Casal de mardà i un hort d'una fanecada, amb Torre petita que hi ha allí” (Navarro). Torre de Borriana pub. MESADO, N., «El campo y su patrimonio cultural», *Burriana en su Historia*, 1991, Ajuntament de Borriana, pàg. 214. En el cas del terme d'Almenara, en la crònica de Jaume I se'ns informa ja de l'existència d'una Ràpita i una torre: “E dixem-los que vinguessen en bona ventura e nos eixirlos híem en una torra que és forçada on se part lo terme d'Almenara e d'Uixo, e és contra Almenara porp de la ràpita, la cual havia nom mencofa en tems de sarrains.”. La torre Almadum per el seu nom de l'arab fort de vigilància o guarnició fixa.

¹⁶¹⁶BOIRA MAIQUÉS, J. V. *Las torres de costa del litoral valenciano*, pàg. 161

Sector de la costa valenciana entre València i Moncofa segons el mapa d'Ortel (1ª versió) de 1584. S'hi representen i retolen quatre *Atalayas* que vigilen el litoral.

Figura 241. Mapa d'Ortel torre de costa d'Almenara.

Els primers intents de coordinar la defensa litoral, es produïren durant els primers anys del segle XVI, almenys, en un abast comarcal. El 15 de febrer de 1528, el virrei Ferran d'Aragó va ordenar a la vila de Castelló, el nomenament d'un procurador que intervinguera en el repartiment de les càrregues per la submissió d'una guàrdia costanera que s'havia de crear¹⁶¹⁷. Chabret comenta sobre el Camp de Morvedre que: el 28 de setembre de 1534, una carta enviada als jurats de Sagunt pel Duc de Calàbria comunicava un pla de dotze capítols per a la fortificació i reparació de defenses de la muralla del castell, però també dels fortins i torres de costa, d'acord amb les instruccions de Joan Cervelló, comissionat especial per a aquest efecte. En 1537 en les corts

¹⁶¹⁷BOIRA MAIQUÉS, J. V. *Las torres de costa del litoral valenciano*, pàg. 94.- 27. OLUCHA MONTINS, F. «A proposito de las torres del grau». *Peñagolosa revista de la excelentísima. Diputació Provincial de Castelló de la Plana*, II Espanya núm. 23, Castelló, 1982.

del regne d'Aragó, celebrades en Monsó, es va fer una petició per a afrontar aquests atacs continuats a les costes i, es va manar a les viles de Castelló, Borriana i Vila-real i altres del regne, que estigueren armades i disposades a socórrer en moments de necessitat¹⁶¹⁸. L'any 1552, el Virrei Regent de Lloctinent, En Juan Lorenzo de Villarrasa (1550-1553), va sol·licitar a l'emperador Carles V, en les Corts de Monsó, l'autorització per a la construcció d'unes torres i atalaies per a la defensa dels pobles i viles marítimes del Regne de València. El seu successor, En Bernardino de Cárdenas i Pacheco, Duc de Maqueda i virrei de València (1553-1558) va dur a terme la construcció de les torres.

La construcció de les torres de costa estava a càrrec d'un estament oficial del regne format per sis persones nomenades pel braç reial, altres sis, pel braç militar, els set restants pel braç eclesiàstic¹⁶¹⁹. Per al finançament de les obres es va recórrer a un impost sobre la seda aprovat l'any 1547, a raó d'un sou per cada lliura del valor de la seda valenciana¹⁶²⁰. L'objectiu va ser que amb aquest impost es finançaren les obres i el pagament dels sous i armes dels oficials i guardes de costa¹⁶²¹. En 1553 l'impost, es va imposar també sobre la seda sense teixir a un sou per lliura¹⁶²². L'any 1588, l'impost es va augmentar a 2 sous i 6 diners la lliura¹⁶²³, per la teixida i sense teixir¹⁶²⁴.

¹⁶¹⁸FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de La Llosa. La lucha por la libertad y la independencia*, pàg. 87

¹⁶¹⁹“Per a les obres, els estaments hauran de nomenar 18 persones. 6 de cada braç residents de les presents corts”.

¹⁶²⁰“Fortificació e guarda del present regne de procehit del nou impost de la seda”.

¹⁶²¹«Fer torres atalaies municions artilleria a traves del dit impost de la seda hasta la suma de tres o quatre milia lliures pera entretenir la guarda ordinària de terra onze o dotze milia lliures».

¹⁶²²“(…) XI Primo que sobre la seda que estraure de Regne en madeixa o parellada sens texir se impose novament dret i lo qual comence a córrer lo dia immediat dita i següent del folio de la present cort. Ço es un sou per lliura de diners del preu de seda ques traure del dit regne aparellada sens texir”.

¹⁶²³“Que lo nou impost de la seda instituït pera la bona custodia de la costa y marina del present regne, sia augmentat y dita seda sia manifestada y dit dret distribuït, y lo sou y salari dels capitans y altres oficials de la dita guarda siga augmentat (...) impostos seda a raó de 2 sous 6 diners la lliura”.

¹⁶²⁴“(…) que los qui colliran seda en lo regne hagen de donar manifest en la forma y en lo temps desús dits ... aixi de la seda que hauran filat en les cases com de la que hauran venut en capell, o donat a filar a terceres persones semblants los qui faran filar lo capell que hauran comprat, hagen de donar manifest de la seda que de aquell se haurà filat, sots les mateixes penes apposades als qui faran sols manifest”.

En setembre de 1551 el canonge Miguel Vich, va realitzar un informe sobre l'estat de totes les viles i punts forts del Regne i dels mitjans necessaris per a la seua defensa¹⁶²⁵. Comenta que Vinaròs, Benicarló, Castelló, Borriana, Vila-real, Nules, Almenara i Sagunt tenien defenses contra corsaris, però no contra l'armada turca, i en cas que aquesta apareguera seria necessari enviar els habitants terra endins a altres viles més fortes¹⁶²⁶. En 1553 el virrei duc de Maqueda, va enviar una comissió al Justícia i Jurats de Morvedre als que va demanar la seua col·laboració en la construcció de torres per a la defensa de la costa¹⁶²⁷. En 1554 les torres estaven ja construïdes, i es va posar de manifest la necessitat de preparar la defensa davant l'avís de l'arribada dels corsaris al Regne de València. El 30 de març de l'any 1563, es va presentar un nou informe sobre la defensa de les costes valencianes: Fortificar el Grau, València, Sagunt, Vila-Real, Borriana, Castelló de la Plana, Nules, Almenara, Peníscola, Benicarló i Vinaròs. L'any 1597, el 26 de novembre, es va publicar una Reial Pragmàtica per a la formació d'una milícia efectiva per a la guarda de les costes. A causa dels perills que sofrien les poblacions marítimes. Les viles costaneres com Almenara, La Llosa, Xilxes i Moncofa van comptar amb un guarda de custòdia de les zones litorals¹⁶²⁸.

El Marqués de Caracena l'any 1607 va supervisar les torres del litoral del regne de València, en arribar a Almenara comenta el següent sobre la torre de costa i sobre l'Estany:

El Estaño a una legua de la torre de Almenara y a otra de la de Beniesma. Aquí se ha de hacer una torre que guarde el estaño porque, como no se descubre de las circunvecinas, se recogen con

¹⁶²⁵ AGS, Estado, legajo 307, núm. 324 i 341.

¹⁶²⁶ARCINIEGA GARCIA, L., "La defensa a la antigua y a la moderna del reino de Valencia durante el siglo XVI", pàg.61-94.

¹⁶²⁷LLUECA UBEDA, E., *Castillo, torres y fortificaciones del camp de Morvedre*, Fundación Municipal de Cultura, Ajuntament de Sagunt, pàg.51.

¹⁶²⁸Real pragmática sobre la nueva institución y establecimiento del Batallón de milicia efectiva que su Magestad manda se haga para la guarda y defensa de este Reyno de Valencia, y privilegios y exemciones de los Oficiales y Soldados. 1597 i 1628.

sus fragatas los moros en dicho estaño sin poder ser descubiertos de donde hacen mucho daño, tendrá el agua al pie de la torre y la piedra y cal a una legua, pídelo toda la comarca como cosa importantísima, hay que nombrarla Santa María de Carrillo¹⁶²⁹”.

El 23 de setembre de 1623, es va publicar en totes les viles, llocs i ciutats del regne una Reial Pragmàtica sobre la nova institució i establiment del batalló de milícia efectiva. L'ordre va ser donada pel rei Felip i En Luís Faxardo de Requesens y Zuñiga, marquès de los Vélez, lloctinent i capità general del Regne de València. En ella, es requeria l'allistament de 8.000 homes cristians vells per a la defensa, i es dictaven els privilegis i exempcions d'aquests. Era una pragmàtica per a substituir la milícia de custòdia organitzada en 1554, menys en els pobles de costa on ja estava formada: Vinaròs, Benicarló, Peníscola, Alcalà de Xivert, Torreblanca, Orpesa, Almassora, Borriana, Mascarell, Moncofa, La Llosa, Xilxes, Almenara, Canet, Puçol, El Puig, Cullera, Gandia, Oliva, Dénia, Xàbia, Benissa, Taulada, Calp, Altea, Vila-joiosa, Sant Joan, Mutxamel, Alacant i Guardamar¹⁶³⁰. En la pragmàtica es va publicar que, per a la defensa calia eixir a socórrer a les zones marítimes, exercitar la gent per eixir en campanya, o als rebatos, es concedien permisos per anar armat però, amb armes no prohibides, i exemptar als soldats allistats d'altres faenes o de deutes.

El 26 de març de 1693, el rei En Carles va ordenar la creació d'una nova milícia de 6.000 soldats d'infanteria, per la custòdia del regne i, la substitució de les anteriors, a causa dels atacs de l'armada de França a les costes del regne. Aquesta guarda havia de crear-se amb homes de les viles, llocs i ciutats del regne, a excepció dels pobles costaners com Almenara, la Llosa, Moncofa, Xilxes, Canet, etc., perquè en aquestes poblacions havia

¹⁶²⁹Visita del Virrey en 1607, El Marqués de Caracena y Lugarteniente de su Majestad y capitán general del Reino: www.aulamilitar.com. Defensa de la Costa.

¹⁶³⁰“(…)Por quanto en estos lugares maritimos es nuestra voluntad, quede en pie la milicia de la custodia, porque necessitan de mas numero de gente destinada a la defensa de sus casas y murallas; y que para ello se aliste toda la gente de dichos lugares con sus capitanes, para que esten mas fortificados”.

d'observar-se una altra ordenança a causa dels perills de situar-se en la costa. Amb la formació de 1.300 soldats de cavalleria. Aquest batalló de cavalleria havia de dividir-se en 4 companyies amb les seues places d'armes: a Castelló que comprenia totes les companyies i els soldats des de Castelló a El Puig (formava part la vila d'Almenara i La Llosa), el segon a Torrent, el tercer a Xàtiva, i el quart, a la ciutat d'Oriola¹⁶³¹.

F- Funcionament de les torres de guaita del litoral.

Una vegada es construïren totes les torres del sistema de defensa de la costa, es varen establir i difondre les ordenances del seu funcionament i custòdia. Les primeres ordenances foren promulgades en 1554 pel virrei de València, En Bernardino de Cardenas i Pacheco. En aquestes ordenances es dicta el funcionament i els procediments a seguir per la custòdia de les torres i atalaies. En cada torre, calia tenir tres soldats entre atalladors i guaites, encara que, les més grans tenien 4 ó 5 homes. La majoria de les Torres estaven comunicades directament amb les immediates septentrionals (Nord) i meridional (Sud), pels atalladors corresponents que, a mig camí d'aquestes, devien donar-se el segur. En cas que un dels atalladors faltara a la cita, l'altre devia esperar-lo fins a l'eixida del sol i de no aparéixer, havia d'anar a la torre per assabentar-se de la raó de l'absència. Davant un avís de vaixells enemics, el primer que es devia fer era encendre una foguera (almenara) per cada vaixell albirat, i així, donar avís als de terra i tot seguit alertar les altres torres¹⁶³². Tulio Haperin, descriu el funcionament del sistema i descriu que cada torre disposava

¹⁶³¹Real Pragmática sacción, para que en este Reyno de Valencia se forme un nuevo batallón, con nombre de la Milicia efectiva de la Custodia del Reyno, de número de 6000 hombres de infantería, y 1300 cavallos...En Valencia : en la imprenta de Vicente Cabrera..., 1692, Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVII/F-6.

¹⁶³²BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral Valenciano*, pàg. 27, 29-30 «...dar aviso por almenara(...) quedando en guardia de la dicha estancia, Torre o atalaya una de las guardias que en ella huviere, que ha de tener cuenta con las fustas o moros, han de ser obligados los otros dos guardias a salir con el arrebató, el uno hasta la primera guardia de levante (N) y el otro hasta la de Poniente el (S) y luego, volvieren a su estancia...»

d'una campana per donar avís, a més, d'usar el sistema de fogueres quan albiraven els vaixells. Els guardes tenien l'ordre d'avisar els soldats del grau de València, la seu del veedor oficial¹⁶³³.

H- El funcionament de la torre d'Almenara.

La torre d'Almenara defensava la llacuna dels Estanys d'Almenara, lloc on es podia desembarcar i aprovisionar-se d'aigua dolça, a més, de defensar les viles costaneres pròximes. En el segle XVI tenia dos atalladors i el seu recorregut era sols cap al Sud, fins a la torre de Mardà. Diàriament, els atalladors d'Almenara recorrien els 5,5 km aproximadament que disten fins a la torre de Mardà, efectuant una vigilància detallada d'aquesta zona. La torre de Mardà situada sobre la platja d'arena fina, defenia l'antiga llacuna o estany del mateix nom, àrea que podia servir com punt d'aprovisionament d'aigua dolça per a les embarcacions corsàries. Sabem que en 1585, de la torre de Mardà, eixien diàriament dos atalladors, que recorrien el litoral cap el Sud, fins al riu Palància, que distava menys de tres quilòmetres. En canvi, a finals del segle XVII, aquesta torre ja no tenia cap atallador. Aquest any, la torre estava defensada per dos guaites arcabussers. A més, era punt de reunió de la companyia de cavalls que residia al poble de Canet, quan des d'ella es disparava el canó com a senyal d'alarma. Com que no tenia atalladors, a finals del segle XVII era el punt de trobada dels atalladors de la torre d'Almenara i de Canet¹⁶³⁴.

¹⁶³³TULIO HAPERIN, D., *Un conflicto nacional, moriscos y cristianos viejos en Valencia*. Instituto de estudios Alfonso el Magnanimo Valencia, 1980, pàg.125, nota 83. "Por un lado, tener rapida y precisa información acerca de la presencia de corsarios; por otro, de reunir rapidamente fuerzas capaces de repelerlos. Para lo primero funcionaban las torres-almenara, en cada uno de los cuales habia tres, cuatro o cinco soldados a veces con sus familias. Cada almenara tenia campana de rebato, ademas se hacia desde ella fuegos que se encendian cuando tenia lugar un ataque, eran humareda. Había en cada almenara dos atajadores, que todas las mañanas poco antes del amanecer, recorrian la costa, hasta encontrarse en un punto fijado con los enviados por las almenaras continuas. En caso de ataque, la noticia era transmitida de torre en torre por medio de fuegos a la vez que los atajadores la llevaban de una almenara a otra, hasta la del grau de Valencia, sede del veedor oficial".

¹⁶³⁴LÓPEZ, T., *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia*, Biblioteca Nacional de España, Revista de Arquivos Bibliotecas y Museos, pàg. 197. BOIRA MAIQUES, J. V., *Las Torres del Litoral Valenciano*, pàg. 154., pàg. 94, pàg.265: «Els Atalladors d'Almenara, quan passara avisos, ó rebatos a Canet, com lo de Canet, quant passará a Almenara

La torre de Canet situada a 2,75 km de la torre de Mardà, tenia dos atalladors amb obligació de fer l'atall fins a la torre de Mardà per passar segur a l'atallador d'Almenara i en direcció sud fins a trobar-se a l'atallador de Morvedre en el paratge anomenat de Fornás¹⁶³⁵.

En el segle XVII, l'itinerari de la torre d'Almenara s'amplia també cap al Nord fins a la torre de Moncofa o Beniesma, situada sobre la platja de Xilxes a 5'2 km de distància. La seua funció era la defensa i vigilància del riu Belcaire i el control del litoral Nord fins a l'Estany de Nules. En el segle XVI, hi havia dos guardes armats i dos atalladors, que a cavall recorrien respectivament el litoral fins a la torre d'Almenara i fins a l'Estany de Nules. En 1611 segons conta Escolano, se situava a Moncofa el lloc de morada d'una companyia de cavalls de la guarda de la costa, baix les ordres del capità a En Hieronymo March¹⁶³⁶. En els furs es documenta que el manteniment de la companyia a Moncofa era un gran cost per a la població a causa de la falta de recursos «la gran pobresa» i es va establir que les companyies allí allotjades no romangueren més de dos anys, i passats dos anys no es permetera l'establiment de cap companyia nova. En el segle XVII, en 1673 sols hi havia un dels atalladors en aquesta torre, que era enviat a descobrir la llacuna. Segons Acuña (1585): “hondable que llegan galeotas cerca de tierra” i fou escenari de nombrosos desembarcs, com quan el corsaris atacaren Xilxes per a captivar cristians¹⁶³⁷. L'atallador d'Almenara, havia d'anar cap a la torre de Moncofa per

ab dits, ó rebatos, tindran obligació de dar noticia de dits a dita torre del Mardà, a hon com esta dit, se han de veure cada mati fent los atalls».

¹⁶³⁵LÓPEZ, T., *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia*, pàg. 265-“Torre Cabo Canet. Tiene dos atajadores con obligación el uno de hacer el atajo hasta lar torrè del Mardá, en donde deberá esperar al de Almenara para darse los seguros, y el otro, que partirá hacia Poniente, irá haciendo el atajo hasta frente a la Casa de los padres de la Compañía al parage dicho de Fomás, adonde acudirá el atajador del Grao de Murviedro dándose el seguro y, dado, se volverá a la torre a darlo también, permaneciendo el uno de guardia alter nativamente con el otro».

¹⁶³⁶ESCOLANO, G., *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València, 1611.

¹⁶³⁷BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral Valenciano*, pàg. 152. Ordinacions tocants a la custodia y guarda de la costa marítima del Regne de Valencia ... manades fer y publicar per ... Vespasiano Manrique Gonzaga Compte de Paredes... Lloctinent y Capità General en la Ciutat y Regne de Valencia, Impresses, en Valencia: per Geroni Vilagrasa..., 1673, fol.35-36. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Col·lecció Valenciana. Sign.: XVIII/911(2).

donar el segur, i avisar de l'albirament de vaixells, fragates, etc.

Tomàs López comenta que, els veïns de les viles pròximes de la Vall de Segó, Canet i Morvedre havien de contribuir amb la custòdia de les costes aportant guardes. Així doncs, havien de baixar quatre homes de les Valls a la torre de Mardà, dos homes de Canet a la seua torre i de quatre de Morvedre al paratge de Fornàs¹⁶³⁸. Comenta també, que en les torres de la zona de Castelló, com la de Borriana, Moncofa i Almenara, les viles del terme on corresponen aquestes torres, tenien obligació d'enviar soldats a elles quan doblara la guàrdia.

I-Els soldats, oficials i guardes a la torre d'Almenara.

El 1611 Escolano documenta que la torre d'Almenara es guarda amb dos soldats de peu i dos de cavall. L'any 1728, el 5 de gener a la Torre d'Almenara, servien com a soldats 4 homes: Josep Morales, soldat a cavall; Severino Ferrer, soldat a cavall; Pasqual Gomis, soldat de a peu; Pasqual Sayas, soldat de a peu¹⁶³⁹. Durant el segle XVIII i en el reconeixement de Tomàs López, de les torres del litoral nomena a dos atalladors.

A finals del segle XVIII, concretament 1801, la Torre d'Almenara tenia un major nombre d'atalladors i guaites, amb set responsables de la vigilància de la costa: Miguel Royo, Josep Beltran, Josep Sans, Josep Ferrer, Vicente Bansach, soldat Atalaia, Josep Morales, soldat Atallador, Santiago Blazquez, Albeytar de professió¹⁶⁴⁰, possiblement a causa de l'expansió i la utilització agrària i pesquera de la zona. Sobre aquests soldats de les torres, hi

¹⁶³⁸LÓPEZ, T., *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia*, segona part, pàgs. 368- 369. «Que dels llocs de la Vall de Segó baixen quatre homes a la torre del Mardà. De Canet baixen dos homes a un lloc dit el Morer en el seu terme. De Morvedre baixen quatre homes al paratge del Fornàs».

¹⁶³⁹Defensa de la Costa de www.aulamilitar.com. El 15 de gener de 2007 A.M.C Carpetas de Gobernación. Inventario del armamento y personal existente a las torres del distrito de Castellón hecho por orden del Príncipe de Campoflorido, 1728.

¹⁶⁴⁰Rotllo 02, 1801, pàg. 339.

havia càrrecs superiors que vigilaven el bon funcionament de la costa, en maig de 1554 es nomena a Francesc Rayner visitador de les torres i altres defenses de la costa del llevant Nord¹⁶⁴¹. En 1595 fou nomenat Valeriola Subdelegat del Veedor General de la Costa, màxim responsable de la guàrdia i defensa del litoral per baix del virrei. Amb aquest càrrec, va visitar la marina en dues ocasions per a pagar als homes encarregats de les vigies i de les Torres, tal com ho diu en el següent text:

"...El dijous dia 6 de febrer de 1597, aní a dinar a Mancofa y presa reseña de la compañía de Gaspar Vidal cavaller, pagui les Torres del Almardá, la de Almenara y la de Beniesma, que es la de Moncofar;...¹⁶⁴²".

A més dels soldats i generals en cap, hi havien enviats reials que ens proporcionen informació militar i geogràfica sobre la costa litoral i les relacions i informació de les Torres. Així doncs, Antonelli en el seu informe mencionava que no bastava que les Torres donaren l'avís de la presència d'enemics, sinó que havien de ser efectives, a més, per rebutjar els desembarcaments. I plantejava passar d'un sistema medieval d'alerta i prevenció, a una xarxa de punts fortificats i artillers capaços de resistir i desbaratar les incursions. El marques de Caracena en la seua visita a la torre d'Almenara descriu el seu armament:

“Este día se visitó esta torre y hallóse en ella una pieza de artillería de bronce que tira cuatro libras de bala, tiene necesidad para servicio de esta pieza, de una cuchara y un sacabocados, con dos astas”.

¹⁶⁴¹BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral Valenciano*, pàg. 32.

¹⁶⁴²FORCADA MARTÍ, V., «Torres de vigia y defensa de la costa del distrito del Castell de Nules: los nombres de “Beniesma”, “Moncofa” y “Santa Isabel del Carrillo”», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. LXX, 1994, pàgs. 16.

Francisco Durá López ens informa que, les torres es dotaren de canons i pólvora per defensar i atacar als corsaris, emmagatzemant en cada torre un menut polvorí amb 9 lliures de pólvora -uns 3,6 kg.- de quantitat¹⁶⁴³. L'any 1728, 5 de gener, en l'inventari d'armament i personal del Príncep de Campoflorida de les torres del litoral, es documenten dotades amb canons, armes i pólvora. La Torre d'Almenara posseïa:

“Un cañón de bronce de tres libras de calibre con su cureña de marina, un atacador cuchara, sacatrapos, dos cabezales, dos cuñas de mira y dos espeques. Cuatro mosquetes, cuatro frascos, dos horquillas, cuatro botavanes, 80 balas de mosquete, polvora ocho libras y cerda media cuatro varas ...¹⁶⁴⁴”.

Mentre que, les Torres de Moncofa, Torre de Borriana i Almassora estaven igualment dotades¹⁶⁴⁵.

En les primeres ordenances del Duc de Maqueda, Virrei de València també, s'ordena als pescadors que no anaren de nit per la costa sense donar avís als guaites de la seua presència, i s'ordenava als no moriscos, portar armes per a la defensa de les seues persones i els poblats marítims.

J-Fundació de l'Ermida de Na Sra. de la Torre del Mar.

La protecció d'aquest entorn costaner pels atalladors i vigilants de la

¹⁶⁴³DURÁ LÓPEZ, F., *Almenara Estudio Monografico*, Castelló, 1972, pàg. 37.

¹⁶⁴⁴AMC, Carpetas de Gobernación. Inventario del armamento y personal existente a las torres del distrito de Castellón hecho por orden del Príncipe de Campoflorido...(Todos los contenidos en esta tienen los títulos del difunto Marques de Mirasol y de Don Bernardo Carros de Carros, Director General de la Costa. Cuya relación doy de orden del Sr. D. Francisco de Bustamante, Brigadier de los Ejercitos de Su Magestad. Gobernador y Corregidor de Castellón de la Plana, 5 de Enero de 1728. -Carlos Escuder y Granel. Requiridor.

¹⁶⁴⁵Defensa de la costa de www.aulamilitar.com. El 15 de gener de 2007. Inventario de 1728, Relación de los cañones de artillería, mosquetes y demás armas, moniciones y pertrechos que en el día de hoy existen en las torres del distrito de Castellón de la Plana. Olucha Montins, F., *Sobre unes torres de defensa del litoral* Estudios Castellonencs, II, 1984-85, pàgs. 145-162.

torre, va ocasionar que la zona estiguera més transitada va comportar la construcció d'una ermita de la Mare de Déu de la Torre pròxima a aquesta i distant tres quarts d'hora del poble d'Almenara. A causa de la troballa d'una imatge pel soldat de la torre Francesc Ferrer¹⁶⁴⁶. La primera pedra d'aquesta capella fou col·locada el 28 de desembre de 1736¹⁶⁴⁷, la benedicció s'efectua el 8 de setembre de 1742, segons ens informa, Mossén Francesc Albert, en les memòries de la parròquia d'Almenara¹⁶⁴⁸. En els dos actes es va celebrar una

¹⁶⁴⁶Mossèn Albert deixà consignada al Llibre de Soterraments (1725-1852) aquesta nota: “en 17 de maig es soterra a Francesc Ferrer, rebé els sant/s sagraments y testá, acte rebut per Joseph Melchor, notarién 16 maig 1743.- este fonc el que trobá la Verge Maria de la Torre y fundá la Capella de la Mar, tot a ses costes. Y la comensa en lo dia 28 de desembre del any 1736, com queda notat en lo Libre de Batismes, al full 264. Era hombre devotissim de la Mare de Deu, y dispongué que se apañás la calçada (camí de la Mar) per mitja del governador de Castelló, que feu acudir molts pobles; que ans tota estava plena de aigua, fances y desdicha”.

¹⁶⁴⁷“Certifico el abajo firmado que en el dia 28 del mes de diciembre del año mil setecientos treinta i seis se puso la primera piedra de la hermita ó capilla de N^{ra} Srª de la Torre, fundada junto a la torre del mar; y se hizo la función de esta forma: Junto a dicha capilla, estando ya los fundamentos habiertos, se dispuso una mesa en forma de Altar, y en ella se coloco la lapida o piedra, que se havia que bendecir, toda picada con una cruz ensima. Se hizo la bendición solemne, toda cantada y se canto el Te Deum laudamus. Asistió la villa en forma y hizo la función Mossen Francisco Albert, vicario de Almenara. Fué Padrino el Regidor maior, que era Josep Navarro de Joseph; segundo, Miguel Villar; tercero, Vicente Morales de Pedro Juan; quarto, Visente Garsés de Agostí; y asistió el Dr. Joseph Bonet, presbitero, y mucha gente que acudió de Almenara, Chilches y la Llosa. Se puso la piedra en donde a de estar el altar y la puso el Regidor maior arriba nombrado. Se hisieron tres salvas, disparando junto a la capilla, y al castillo de la Villa las colombrinas. Fué dia muy alegre para todos; y todo esto se hizo ha instancia de Francisco Ferrer, soldado de la torre, quien se halló ó encontró la Santa Ymágen, y la hizo renovar, para colocar en dicha capilla. Y por memoria, hise el presente hoi dia de los Santos Ygnosentes, 28 de disiembre del año 1736”.

¹⁶⁴⁸“En el dia 8 del mes de Septiembre del año 1742, con licencia del Yllmo y Revmo. Señor Dn. Bartholomé Camacho Madueño, Obispo de Tortosa, por escrito, la qual está depositada en el Archivo desta Parroquia, se bendijo la capilla del mar, de Nuestra Señora de la Torre, con toda solemnidad. Y offició el vicario de la Parroquia, Mossen Francisco Albert; y assistió con roquete y estola el Padre Superior deste convento de Almenara Fr. Agustín Carlos. Después de concluida la Bendición y el Te Deum hubo salva, disparando los devotos. Dia 9 de Septiembre de 1742, a cosa de las ocho de la mañana, salió la procesión de la Parroquia, con la Ymágen de la virgen, que la llevaron, para salir de la yglesia, al amanecer del día de casa Francisco Ferrer, el devoto que se halló dicha ymágen; habiendo procedido, la noche antes, vela á la Santa Ymágen, con bailes y músicas, que pareasia que los vesinos de la villa estaban como locos, festejando a Maria Santissima. Salió con andas y quatro fanales con ley, acompañando el clero y la Villa, con cruz, campanas al vuelo (hasta llegar al Portal) (posiblement referit al portal de Nules). Allí se quito la capa el Vicario y con roquete y estola presidio la procesión, asta el mar, acompañando la Villa en forma, y la maior parte de su vecinos. Luego que se llevo a la Capilla, se colocó la santa ymágen, cantando la música el Ave Maristela.-Después se cantó la Primera Misa, que la dió Mossen Francisco Albert, presbitero, Vicario de Almenara; con diáconos, que eran el Padre Superior del convento de Almenara= Y Fr. Gabriel Verdecho, religioso servita, hijo de Almenara. Antes de empessar la misa se canto el Te Deum con música, y luego la misa con que asistio la capilla de la Parroquia. Predico el Padre Prior de Quarte, el Maestro Melchor, hijo de la villa de Chilches, y sermón de 24 horas que se le dió de tiempo, que predicó tan el intento, que el auditorio quedó pasmado. Sirvió de pulpito una barca envuelta, que de proposito

gran festa on participaren els veïns d'Almenara, La Llosa i Xilxes amb actes litúrgics i on es va utilitzar una barca com a altar, acabades les cerimònies s'iniciaren les danses i els menjars. La utilització de la "barca" com a altar, indica que al voltant de la Torre i sota la protecció d'aquesta es desenvolupaven activitats pesqueres, i la situació del barri mariner que augmentava, fet que va contribuir en la decisió de construir una ermita perquè la gaudira la gent de la zona. En els materials emprats per a la construcció de l'ermita se cita el terme «la lapida» és probable que aquests s'extragueren, de les runes de la vila romana dels Estanys. En aquesta època la vila d'Almenara dugué a terme moltes construccions amb l'espoli de la vila romana, com l'església del convent Dominic, com ens informa Fígols en la memòria anteriorment escrita i també, l'església nova d'Almenara, on s'utilitzaren aquests materials.

K- Destrucció de la torre i l'ermita de la torre.

La destrucció de la torre de costa i de l'ermita de la torre, es troba documentada al detall en el Llibre Mortuori de la parròquia d'Almenara escrit per Mossén Albert en (1725-1852). Els tràgics esdeveniments de la seua destrucció ocorregueren el 7 de juny de 1801, entre les sis i les set hores de la vespra, tripulants de l'esquadra naval anglesa desembarcaren a Almenara i barraren amb bigues la porta de la torre disposant un barril de pólvora que amb l'explosió, va derruir la fortalesa i va causar la mort de 7 veïns que s'havien

llevaron delante de la capilla. Después de la primera Missa, dijola resada Fr Grabiél Verdecho, religioso servita. Luego, á expensas de Franco Ferrer, comieron sacerdotes y Villa; y aparte mesas para los de las dansas y donsaynero, que desde la villa acompañaron la procesion, que salvavan sien personas. La gente acudio de diferentes lugares, hiso como una poblasi6n; pues todo el territorio estava lleno de tiendas de campaña, con mantos, flasadas etca. Y ranchos, que La gente acudio de diferentes lugares, hiso como una poblasi6n; pues todo el territorio estava lleno de tiendas de campaña, con mantos, flasadas etca. Y ranchos, que formaban un lugar mui cresido. Se vendian uvas, turr6nes, biscochos, turrate, etca. Finalemnte, era cosa de admirar: dió Francisco Ferrer de comer a pobres, y vesinos, y quantos halló sin lo necesario en sus ranchos, y le sobró, despues de todo bien y bien comidos, muchas casuelas u ollas de carne y pan y provisi6n. Disparó la Torre, a la que llegó la virgen a la capilla y ála elevasion del santo sacramento en la Missa, y hubo en toda la missa y procesion muchos fuegos, que parecia un estruendo. Y finalmente, la gente quedo contenta y la fiesta lusedissima. ¡Gloria a Dios! Y por memoria lo noté hoi a 10 de septiembre del año 1742”.

refugiat dins¹⁶⁴⁹. En els apunts del Llibre de Soterraments de Joan Baptista Fígols es documenten les feines de retirada de les runes de la torre documentades fins al 18 de juny, per l'extracció dels cadàvers dels soldats i atalladors de: Miguel Royo¹⁶⁵⁰, Josep Beltran¹⁶⁵¹, Josep Sanz¹⁶⁵², Josep Ferrer¹⁶⁵³, Vicent Bansach¹⁶⁵⁴, Josep Morales¹⁶⁵⁵ i Santiago Blazquez¹⁶⁵⁶.

Joan A. Vicent Cavaller ens informa sobre un estudi d'operacions navals descrit en la història de la Província de Castelló per Rodríguez González i Agustín Ramon, on se'ns diu que a finals del segle XVIII i inicis del XIX, els vaixells anglesos amenaçaven contínuament les costes espanyoles, atacant la

¹⁶⁴⁹Rotllo 02, 1801, pàg. 339. "Torre del mar. El día 7 de Junio á las seis á siete de la tarde, estando en aguas de Almenara la escuadra Inglesa, varios de sus tripulantes adosaron, apoyándole con unas vigas un gran barril de pólvora junto á las paredes y puerta de dicha torre; al cual prendieron fuego y á la explosión se derrumbo la débil fortaleza que tan solo estaba defendida por siete vecinos de esta villa, entre ellos el mencionado Albeitar /Santiago Banque?". Sarthou Carreres, Carlos (1913) *Provincia de Castellón*,. Geografía General del Reino de Valencia, dirigida por F. Carreras y Candi, Barcelona., facsímil 1989, Castelló. Fotografies: pàg. 741. Sartohou descriuen, l'Ermita de la Torre, construïda en 1736, bombardejada el 7 de juny de 1801 entre 6 i les 7 de la vesprada, així com la Torre del Mar.

¹⁶⁵⁰«Día 9 de juny, martes, a Miguel Royo, soltero proveyto, de edad de 40 años poco más o menos, hijo de los difuntos Christoval y Esperanza Beltrán. No pudo recibir los Sacramentos por haber muerto entre ruinas de la Torre del Mar de esta playa, en la que se hallaba encerrado con otros nueve compañeros, quando la volaron los ingleses, entre seis y siete de la tarde del día siete de este mismo mes”.

¹⁶⁵¹«Día 9 de juny, a Joseph Beltran, solter, d'uns 20 anys, fill de Luís i de María Gòmis: “Es otro de los que quedaron envueltos en las ruinas de la torre de esta costa, quando la volaron los ingleses, por la tarde dia 7 de este més”.

¹⁶⁵²«Día 18 de juny, Dijous, Josep Sans, consorte de Josefa Llopis. “Fue otro de los sepultados en las ruinas de la Torre de este mar, el día 7 por la tarde: “tan abramado quedó del enorme peso de las ruinas, que no pudieron sacarles hasta el día 17”.

¹⁶⁵³«Día 18 de juny, a Josep Ferrer, marit de Juana Royo. Un altre dels soterrats en les runes de la Torre del Mar, “que tampoco pudo estraerse hasta ayer.”

¹⁶⁵⁴«Día 18 de junio, jueves a Vicente Bansach, soldado Atalaya de la torre de esta costa. Otro de los enterrados de la ruina de esta. Murió en el acto mismo de la voladura, pues cayó tan gran mole sobre él, que su cabeza quedó separada del cuerpo.”

¹⁶⁵⁵«Día 18, a Josep Morales, soldado Atajador de esta Torre del Mar, marido de Isabel Llòpis. Otra de las víctimas de la voladura de la torre”. Su consorte señaló 12 pesos para bien del alma. “hasta hoy, no pudieron extraerle de las ruinas.”

¹⁶⁵⁶«Día 18, jueves, a Santiago Blazquez, Albeytar de profesión, marido de Antonia Serra. Murió también entre los escombros de dicha Torre, “arruinada por los ingleses, el día 7 por la tarde de este junio, con gran barril de polvora de su barca, que arrimaron a la puerta y apremiaron contra ella con una gran viga. Murió dicho dia 7, sin duda, por ser el que recibió sobre si más peso de escombros, y por esto ha sido el último que ha sido descubierto de todos los siete, que pèrecieron en aquel fracaso. No havia hectàrea testament. Antes de la explosión del barril, se abrazo con la cruz que havia en el remate de la Torre, hizo deprecaciones muy fervietes, y auxilió con sus exortos a sus compañeros en aquel trance tan apurado. Su consorte señaló 12 pesos para bien alma”.El seu cadàver va tardar 10 dies en ser rescatat de les runes”.

navegació costanera i fins i tot, desembarcant de vegades per destruir les torres. El 8 de juny de 1801 es va produir a l'altura d'Orpesa un combat naval entre vaixells de guerra anglesos i naus mercantils espanyoles, amb destinació Barcelona-València. El seguici era auxiliat per un xabec corsari, de nom "Vigilància". El grup de vaixells anglesos estava constituït pels bergantins "Kangaroo" (comanat per lord Cochrane), de 18 canons, el "Speedy" de 14, i un xicotet xabec armat amb 8 peces. Aquest combat es va produir un dia després que la destrucció de la torre de guaita d'Almenara, pel que els vaixells anglesos prèviament havien enderrocat la Torre de la Mar d'Almenara.

Vicent Pla i Cabrera¹⁶⁵⁷ un dels investigadors del segle XIX sobre les restes arqueològiques dels Estany ens il·lustra amb un poema sobre la destrucció de la torre d'Almenara que inclou en la seua obra *Disertación Histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara*:

De junio á siete de uno y ochocientos
A Speedy y Kangarrò, naves de guerra
De la real marina de Inglaterra
Plasmaron de Almenara los alientos,
Que burlando mensajes violentos
Leal al rey en su fortin se encierra,
Hasta que bajo ruinas se soterra,
Reventando la mina en sus cimientos,
Proverbio de lealtat, inmortal Villa,
Si amas tanto á tus reyes cuando ausentes,
Que por ellos morir te es leve cosa;
¿Que mueras de placer, es maravilla,
Al ver en tí las soberanas frentes

¹⁶⁵⁷Vicent Pla i Cabrera va ser escriptor, antiquari i erudit. Col·laborador dels diaris *Diario de Valencia* i el *Correo de Valencia*. Va escriure poemes publicats en el *Diario de Valencia* i estudis històrics: *Regocijo de Valencia* (amb motiu de la beatificació del patriarca, Joan de Ribera, 1793), *Antigüedades de Sagunto 1797*, *Resumen historico del señorío de Alcalaten 1799*, *Idea General de España* (Valencia 1810), *Disertación historico-critica de las antigüedades de Burriana i Almenara (1821)*, també obres de comèdia com *Los encantos de Medea*.

De Carlos y Luisa su alta esposa? ¹⁶⁵⁸

En el poema es descriu que la torre va ser volada amb pólvora i els causants de la destrucció van ser dos vaixells de l'armada anglesa nomenats Speed i Kangaroo, que es dirigien cap a Tortosa. Moltes altres torres varen ser destruïdes de la mateixa manera, com es descriu en els informes de la costa posteriors a 1801. Un exemple és l'informe de “la Visita a las Torres en 1815”: En desembre de 1814, el Capità General de València, Xavier Elío, va ordenar la revisió i l'actualització dels plans defensius de la costa, amb el suport de les torres existents. El Governador de Castelló va realitzar una inspecció de les torres del seu districte, en març de 1815 es documenta que les torres d'Almassora i Borriana necessitaven algunes reformes però, la torre de Moncofa, Almenara, Mardà i Canet estaven arruïnades totalment¹⁶⁵⁹.

La torre de costa d'Almenara des de la seua construcció en el segle XVI fins a la seua destrucció en 1801 va contribuir en el desenvolupament de la zona costanera: en la proliferació dels contactes comercials marítims, en les activitats pesqueres, en la formació del barri mariner i en la transformació agrària de la marjal d'Almenara.

¹⁶⁵⁸PLA I CABRERA, V., *Disertación Histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara, y descubrimiento de su famoso templo de Venus*, Carta Septima, Valencia, 1821, pàg.18.

¹⁶⁵⁹Aula militar: “Torre de Almazora: Solo necesita componer la Puerta del repuesto. 1 cañon de a 4. Torre de Burriana Necesita la Puerta del Repuesto, y rebajar el Parapeto de la Barbeta. 1 cañon de a 4. Torre de Moncofar: Esta enteramente arruinada: tiene sobre su izquierda un fortín de figura cuadrilonga con su foso y dos explanadas de tierra para dos piezas de corto Calibre. 1 cañón de a 8. Torre de Almenara: Esta arrasada enteramente, y se ha formado sobre sus ruinas una Plataforma para poder colocar una Pieza de a 4. Torre de Canet llamada Mardá Derruida totalmente y se ha formado sobre sus escombros una pequeña Plataforma para un cañón de a 4. Torre del Cabo de Canet. Arruinada hace 25 años”.

CONCLUSIÓ

La conquesta de Jaume I l'any 1238 va provocar canvis en els termes d'Almenara i de La Llosa en tots els sectors: polítics, econòmics i socials. Immediatament, Almenara i La Llosa passen a formar part del nou Regne de València i dels límits territorials de la diòcesi de Tortosa.

Almenara s'obté mitjançant un pacte pacífic amb els seus pobladors que el van ajudar en la conquesta del castell. Amb la conquesta d'Almenara Jaume I va corroborar a la diòcesi de Tortosa la nova delimitació fins a Almenara. La inclusió del territori d'Almenara en la diòcesi va implicar que els habitants cristians d'Almenara havien de pagar a la diòcesi les càrregues de l'Església, amb el cobrament d'una part de la collita de tot el camperolat: delmes i primícies. Tot i això, la diòcesi havia de dirigir la projecció dels immobles religiosos, església, capelles i ermites, així com les rendes i béns habis. A banda d'això, estaria a càrrec de la cristianització de la zona amb l'assignació de rectors, capellans, vicaris, monjos...

Més endavant, Almenara va ser entregada el 1244 per Jaume I a l'infant Pere de Portugal, com també Morella, Morvedre, Castelló i Sogorb. Aquest va ser el primer d'una sèrie de cavallers que posseïren o custodiaren el castell d'Almenara fins l'any 1292 que va ser entregat a Francesc de Proixita. Aquesta família nobiliària va mantenir la propietat del mateix fins l'abolició del senyoriu.

Any	Cavallers
1244	L'infant En Pere de Portugal
1250	Cavallers del temple
1260	En Ramon Guillem d'Enteça
1260	N'Arnau Llorenç
1261	N'A. de Monsonis
1262	En Doménech Llopís de Portalés
1262	En Gil Ximén,
1268	En Sancho Pérez de Ribabellosa.
1279	En Roderic Eximen de Luna
1287	En Pere d'Olivella
1290	En Guillermo de Vilaragut
1291	La reina Na Isabel,
1292	En Francesc Proixita

Figura 242. Taula de cavallers posseïdors del castell d'Almenara. Material inèdit.

Durant els anys de 1247-48 es van originar unes revoltes mudèjars. El resultat va ser la reial ordre d'expulsió dels musulmans dictada el 24 de febrer de 1249. Aquesta ordre va afectar també als habitants d'Almenara i de La Llosa. Novament, l'any 1276 es va produir una gran revolta dels musulmans sufocada per Pere el Gran. El rei va concedir carta de protecció i salvaguarda als musulmans de l'alqueria de Fesc, per la seua protecció¹⁶⁶⁰.

En relació a les alqueries del districte del castell, es troben formant part del sistema hidràulic de la font de La Llosa al Nord del castell i el sistema hidràulic de la font de Quart al Sud.

Respecte a la font de La Llosa es troba ubicada en el paratge del Carcau, a 230 m al Nord d'aquest municipi. Aquesta font dota d'aigua els municipis de: Xilxes (situat al Nord) i a La Llosa (situada al Sud). Tanmateix, en el segle XIII dotava d'aigua a les alqueries de Cilx: l'alqueria de Mezmuda, l'alqueria d'Alagena, l'alqueria Raal, l'alqueria d'Alcúdia. Així com, l'alqueria de La Llosa, l'alqueria de Magranet i el complex de la Ràpita. Les alqueries

¹⁶⁶⁰ GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, 1991.

ubicades a la zona Sud del castell d'Almenara i que per la seua ubicació pertanyen al sistema de reg de la Font de Quart eren: Benifaça, Alfara, Rafalel, Fesc i Medianet. Com també, pertanyien al sistema de la font les alqueries documentades en la Vall de Segó. Aquestes eren: Quart, Quartell, Benavites, Benifairó, Benicalaf, Benifauro, Faura, Llogarets, Almorig, Rubau, Els Frares, Santa Coloma, Rugama, Gurrama, Larap, Cacai, Albaçet¹⁶⁶¹.

Altrament, les fonts documentals que descriuen la zona abans de la conquesta, ens informen superficialment del que es troba entre Morvedre i Borriana. En la descripció d'Espanya de Xerif Aledris el territori entre Morvedre i Borriana, es descriu poblat d'alqueries, amb parcel·les de cultius arboris i d'horta ben cuidats i irrigats amb canalitzacions. Ar-Ràzī en la Crònica del Moro Rasis, remarca la riquesa de la terra per a l'agricultura i la gran variació de cultius de tot tipus de fruits. També la importància del safrà que es comerciava en tot el món. En canvi, el Llibre del Repartiment ens descriu la zona a partir de 1244. En les donacions es documenta la següent tipologia de terres de cultius en Almenara i en La Llosa: hort, vinya, mallols, terra de regadiu i de secà. En particular l'oliveral i el figueral no apareixen documentats en les donacions del Llibre del Repartiment. No obstant això, el figueral i llinar es descriu en la Crònica de Jaume I. En l'anàlisi del Llibre del Repartiment trobem un paisatge rural on destaca la terra campa en proporció molt superior a la resta, probablement amb arbres intercalats, seguida de la vinya, i l'horta amb arbres fruiters i hortalisses. Cal fer esment específic en què actualment el terme municipal d'Almenara ocupa 2.759,77 ha de superfície de les quals 1.008,61 són terres de marjal i 488,51 ha és zona muntanyosa. En el segle XIII del total de la superfície del terme 726 ha de terrenys són explotats com a zona de cultiu segons dades del llibre del Repartiment. En aquest percentatge es troben incloses les zones de secà, regadiu i marjal cultivable. De la mateixa manera, el terme de La Llosa ocupa una superfície de 1018,42 ha de les quals 437,10 ha són terres de marjal i 158,47 ha zona muntanyosa. En el segle XIII es dediquen

¹⁶⁶¹ SOLDEVILA, F. (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques*. Revisió filològica Jordi Bruguera, revisió Històrica M.T. Ferrer Mallol, Barcelona, 2007.

al cultiu 236 ha mentre que, 782,42 són les hectàrees dedicades als usos dels emprius i zones de pastura. En ambdós municipis la superfície de cultiu es troba restringida per l'Est per una gran zona de marjal que en aquest període s'inicia en l'actual via ferroviària. Així doncs la distribució de les àrees de cultiu és la següent: els cultius de garroferes, oliveres, ametlers es disposen en la zona Nord-oest del terme sobre la séquia Major i la xarxa de braços i séquies. Pel que fa a les parcel·les dels cultius de vinya, grans, hort i horta s'alternen en les zones de la vall d'Almenara fins a la zona d'inici dels cultius de marjal. Respecte a les àrees inundades se sembraven els cultius de l'arròs, safrà, sucre i horta depenent de l'estació. En canvi, les zones no cultivades corresponen a les àrees utilitzades per a l'explotació d'altres recursos necessaris, és el cas dels emprius i les zones de pastura i bovalar¹⁶⁶². Àrea que engloba les zones de muntanya, les zones de marjal erma i restinga litoral junt amb les zones de pas, com els camins i assegadors del terme. Certament, el ramat era un recurs bàsic pels habitants de la zona. Un fet que mostra la importància de la ramaderia en la societat musulmana i la continuació d'aquesta activitat després de la conquesta la trobem en el pacte de capitulació dels representants de l'aljama d'Almenara amb el rei Jaume I, l'any 1238. En aquest document, es demanen 200 vaques, 1.000 entre ovelles i cabres. En efecte, la possessió de ramat comporta l'assignació d'àrees de pastura per al manteniment dels animals. A més d'infraestructures que permetien fer els trajectes més còmodes tant dels pastors com dels animals. És a saber que Jaume I va declarar en els furs que els musulmans podien seguir pasturant els seus ramats, per les mateixes zones delimitades per la pastura. Concretament la primera menció que es conserva de la zona de pastura d'Almenara, es documenta en la carta de població de la Vall d'Uixó de l'any 1250. En aquest text, s'esmenta el dret i impostos del bestiar i ruscós, i la delimitació de pastura, en els termes d'Uixó, Almenara, Nules, la Plana d'Urmell, Xova, Càrcer, i Alfandec. És a dir, s'estableixen les ordenances i impostos de pasturatge i dels ruscós de mel en una gran àrea d'Uixó, Castro, Alfandec i d'Almenara. El fet de nomenar tots

¹⁶⁶² SOLDEVILA, F. (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques*. Revisió filològica Jordi Bruguera, revisió Històrica M.T. Ferrer Mallol, Barcelona, 2007.

aquests municipis en la carta indica la possibilitat d'una mancomunitat per a compartir les àrees de pastura o comunals. El document també planteja la probable transhumància del ramat pertanyent als pobladors de les diverses alqueries ubicades en els esmentats districtes castrals en un ample territori. A banda d'això, en el terme d'Almenara i de La Llosa el ramat podia pasturar majoritàriament en les zones de muntanya, és a dir, en les zones que es troben sobre de les séquies majors i els seus braços, i a les zones de marjal no cultivada. Particularment, Els ramats es traslladaven pels camins i asseguradors del terme: l'assegador de Benavites, camí del Bovar en el terme d'Almenara, l'assegador de Trascastell-Cabrera-Palafanga (Almenara- La Llosa), assegurador de l'Alcúdia de les séquies sobre la séquia de la Ratlla entre Xilxes i La Llosa, el camí Fondo o de la Vereda (camí a Sogorb). Aquests són camins que travessen els termes d'Oest a Est a les marjals mentre que el camí de Sogorb o Vereda els comunica de Sud a Nord. La presència de ramat en les zones de marjal està assenyalada en la toponímia: camí de les Egües a la Vall de Segó. El camí Cabrera de La Llosa que va per la Ràpita i assegurador de la Palafanga. També, es mantenen a la Vall de Segó el camí del ramader i el de l'Adula i a Almenara el camí de la Dula. De manera paral·lela les àrees on es desenvolupa la ramaderia guarden una relació amb les zones d'empríus i usos comunals de caça, pesca i recol·lecció, reconeguts en els furs del Regne. Aquests espais de recol·lecció, caça, pesca, etc., eren de domini senyorial i es mencionen en la carta de donació al cavaller Pere de Portugal, el 18 d'agost de 1244 en primer lloc. I després, a partir de la donació a Francesc Proixida l'any 1292, aquest passà a posseir el monopoli de la caça i era l'única autoritat que podia donar llicències o denegar-les. És més, en les ordenances es disposava que les autoritats locals havien de conservar la caça del terme. El consell sota llicència del senyor arrendava la caça d'espècies als Estanys. El dret local reservava la capacitat de caçar als veïns de la vila, i exclouïa als forans, sota possibles penes de multa i pèrdua de la peça.

Un altre punt important és l'arquitectura defensiva en aquest període. En el districte d'Almenara es troben dos recintes fortificats: el Castell

d'Almenara en la muntanya del Castell i construït en època musulmana i l'altre, el Punt del Cid, sobre la muntanya homònima, recinte de major antiguitat, però reutilitzat en període musulmà i després de la conquesta cristiana. El castell servia com a punt de domini i defensa del districte d'Almenara. Des d'on s'exercia el control militar, fiscal, administratiu o polític, a més de ser zona de refugi. Conté tres zones destacades i dues torres laterals: sobre la part central i vessant Nord la celoquia, baix d'aquesta l'albacar i el raval. Aquest castell té dues torres annexes, almenares, amb la funció a més de protegir de comunicar a través de fogueres l'aproximació d'algun perill. A la zona Est se situa l'atalaia Borgamuza, atorgada a Pere de Pina el 1238. I a l'Oest la torre Bivalcadim atorgada a En Guillem Ramon de Biela el mateix any. En la fortalesa hi ha 5 aljubs per emmagatzemar aigua. I s'han trobat ceràmiques dels segles X-XI que Pierre Guichard¹⁶⁶³ les qualifica d'excel·lent qualitat i explica que el conjunt evoca possiblement un nivell de vida aristocràtica, que no seria sorprenent en una fortificació important, ocupada de forma estable per una guarnició relativament nombrosa, dirigida per un oficial d'elevat rang. D'una altra banda, a l'Est de la muntanya del Castell es troba el recinte murat de la muntanya del Punt del Cid de 110 m d'altura. Aquest recinte ocupa tota l'àrea meridional de la muntanya, des de la cima fins a les cotes més baixes. Els murs estan construïts amb la tècnica de la maçoneria amb pedres irregulars de maresma roja assentades amb argamassa de fang i calç amb un perímetre trapezoïdal. Actualment es conserven 981,80 m de perímetre de muralla. La fortificació té una longitud màxima de 921m de llarg i una amplada màxima de 277m. En els murs es troben restes de fonaments d'antigues torres adossades als murs amb planta semicircular (en els laterals) i rectangular (en la zona Nord). La denominació d'aquesta muntanya com a Punt del Cid en les fonts cristianes medievals, fa pensar en la possibilitat de relacionar una de les fases de vida d'aquest assentament amb aquest personatge històric. Una de les interpretacions seguint a Menéndez Pidal és que el Cid la va ocupar en conquerir Almenara durant el setge del Castell, que va durar 3

¹⁶⁶³ GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia siglos XI- XIII*, 2001, Madrid pàg 477

mesos. López Elum¹⁶⁶⁴ considera que va ser el lloc utilitzat per guardar els tributs cobrats durant les campanyes en el territori valencià. El recinte va ser utilitzat durant la guerra entre els dos Peres (1365) per les tropes del rei Pere el Cerimoniós durant el setge a Sagunt. Ferran Arasa excava el recinte i realitza una extensa recerca de bibliografia d'aquesta fortificació. Considera que el punt del Cid tenia una fundació de possibles característiques urbanes o militars que per causes desconegudes, encara que aparentment no violentes, va tindre una curta ocupació, la seua datació sembla que podia situar-se en l'alta edat mitjana.

Pròxima a la costa litoral en la zona de marjal d'Almenara va existir una Ràpita musulmana que apareix descrita en *El Llibre dels Fets*¹⁶⁶⁵. Aquest immoble era mantingut a través de la gestió dels béns habis descrits en documents de l'època medieval. Aquesta estava ubicada en la partida de la Ràpita (actual terme de La Llosa) pròxima als contraforts dels Estanys. La costa litoral valenciana en els moments previs a la conquesta, comptava amb una successió de talaies, alimares, ribats i Ràpites, probablement intercomunicades a través d'un sistema de comunicació basat en les fogueres de llum i els coloms missatgers. Els soldats ubicats en punts estratègics avisaven de l'albirament de vaixells enemics o de moviments de tropes terrestres per la zona de costa. Així es descriu en *El llibre dels Fets*: al Nord de la Ràpita se situava la torre de Borriana, donada als Germans Guillem i Pere de Ponte el 10 de novembre de 1233 i al Sud la torre del Mardà. Les terres de la partida eren irrigades per la séquia de la Ràpita dependent de la font de La Llosa. Concretament, el Capbreu de la Ràpita¹⁶⁶⁶ de 1468 és un inventari on 61 veïns majoritàriament musulmans de La Llosa tenen arrendades les parcel·les de la Ràpita i els beneficis de les terres són per a la institució de la ràpita. En aquest sentit, des de la conquesta, Jaume I va permetre que se seguiren mantenint el sistema de rendes de mesquites i ràpites. En el capbreu es documenten

¹⁶⁶⁴ LÓPEZ ELUM, P. *Castillos valencianos en la edad media*, T.I, 2002, pàg. 60. Després de la victòria de Tévar en 1090, comença la política de cobrament de tributs: Almenara pagava 3.000 maravedís, Tortosa, Dénia i Xàtiva 50.000 maravedís, València 12.000 maravedís, Albarracín 10.000, Alpuente 10.000, Sagunt 8.000, Sogorb 6000, Jerica 3000, Llíria 2000

¹⁶⁶⁵ SOLDEVILA, F. (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques*. Revisió filològica Jordi Bruguera, revisió Històrica M.T. Ferrer Mallol, Barcelona, 2007.

¹⁶⁶⁶ Annex 4 El capbreu de la Ràpita 1468.

parcel·les de terra campa, moreres, vinya, figueres i oliveres. Convé subratllar que probablement la Ràpita desenvoluparia les següents funcions: centre religiós, reservats per a la meditació i l'estudi, amb instal·lacions per rebre peregrins o, zones per albergar els mausoleus de sants, fundadors i maqabers... Però també, en ubicar-se en una zona costanera de certa vulnerabilitat, desenvoluparia el càrrec de vigilància de la costa, control del carregador dels Estanys i el canal de desaigüe que comunicava amb la mar. Alhora potenciarà el desenvolupament dels intercanvis comercials marítims, l'explotació dels recursos de la zona com la sal i els cultius, però respectant el medi per modificar-lo el menys possible, d'acord amb les idees religioses de la visió de l'entorn natural com una guia per a la meditació i el contacte amb el que és sagrat. Ja que els llocs on es construïen aquests edificis constituïen llocs sagrats i oratoris. No és d'estranyar la construcció d'aquest edifici amb funció religiosa en els Estanys, ja que des de l'antiguitat aquest lloc s'ha identificat com a espai sagrat. Per altra banda, també enllaça amb la mateixa tipologia de construccions anteriors amb la funció de defensa o vigilància de la costa.

Les notícies referents a la població medieval són escasses a l'hora de fer un estudi complet i en profunditat d'Almenara i de La Llosa. La documentació més antiga que tenim sobre els habitants d'Almenara i de La Llosa és després de la conquesta de Jaume I, en el Llibre del Repartiment. La quantitat de cases esmentades són unes 16 entre les diverses alqueries d'Almenara, un corral, dues torres i dos forns. A més, es troben documentades en un període de temps ample entre 1238 i 1279. A l'alqueria de La Llosa els primers repartiments s'efectuen a partir de 1248. En total es documenten 11 cases i un molí. En l'estudi de la població de La Llosa i d'Almenara hem trobat una relació de censos o recomptes dels veïns assentats en la zona, des del segle XV fins al segle XVII. Encara que l'interès del cens era tributari ens proporcionen informació relativa a la població. Ja que es documenten les cases o focs. En La Llosa el més antic és el cens de Montsó amb un recompte de cases de 91 i 820 caps de bestiar. La població de La Llosa experimenta bruscos canvis demogràfics al llarg del segle. Entre ells es destaquen els experimentats

a partir de la revolta de les Germanies que va suposar un indubtable trauma demogràfic no sols en La Llosa sinó en tot el regne. Com explica Garcia Carcel sols en la batalla d'Almenara i d'Oriola, el cronista Miguel Garcia esmenta 10.000 morts. Viciana¹⁶⁶⁷ documenta 12.000 morts. I Escolano¹⁶⁶⁸ documenta uns 800 ajusticiats per l'alçament. Al costat de les xifres de fugitius, tant de cristians com de musulmans, minvaren considerablement el nombre d'habitants del regne, i deixaren una enorme quantitat de cases buides, unes 1.000 de cristians i unes 5.000 de musulmans segons Viciana. No obstant això, la recuperació demogràfica després de les Germanies és gradual fins a l'expulsió de 1609 que va deixar el regne de València sumit en una considerable crisi demogràfica com es documenta en la població de La Llosa. Un altre canvi brusca és el dràstic descens de cases produït entre els anys 1534 a 1563, moment en què es documenta un descens de 100 a 65 cases. Aquest descens poblacional podria donar-ser per les mesures aprovades per Carles I l'any 1525 on es van declarar vàlids els batejos forçosos iniciats a les revoltes de les Germanies i l'obligació de batejar tots els musulmans. L'obligació es va aplicar de forma progressiva pel regne però es va frenar en algunes àrees amb alçaments en contra, com a la serra d'Espadà. És possible, per les xifres del cens, que a La Llosa els batejos forçosos es produïren cap a 1534. Possiblement, a partir d'aquesta data molta de la població musulmana intentaria emigrar a regnes islàmics aprofitant els atacs corsaris a les costes. L'any 1533 es documenta una ràtzia dels turcs en Almenara. Novament l'any 1538 els corsaris entraren en Almenara i en La Llosa i atacaren els veïns. El 1545 i 1547 són atacades poblacions pròximes com Vinaròs i Sant Esperit de Gilet. L'any 1583, novament Xilxes i La Llosa. Les mesures repressives contra els moriscos s'intensifiquen significativament. Entre elles destaca el requisit d'armes dels veïns moriscos de La Llosa l'any 1563. Aquest tracte a la població morisca provoca que continue el descens poblacional i l'eixida furtiva de les terres senyorials. Exemples documentats en la zona, com hem tractat amb anterioritat, el 1546 van ser sorpresos a Almenara i Quartell moriscos que

¹⁶⁶⁷ VICIANA, R. M., *Libro segundo de la cronica y inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, T. II

¹⁶⁶⁸ ESCOLANO, G., *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València, 1611.

volien fugir. Juntament amb aquests fets, suposem que els rumors de l'any 1570 sobre un possible alçament i sublevació a les terres valencianes en Cofrents, Vall de la Gallinera, Xàtiva, Yátova, Teresa, Millar o Vall de Segó contribuïren en el malestar social dels moriscs i probablement explique el continuat descens demogràfic dels veïns de La Llosa datat en 1572 amb 38 focs. Des de 1572 fins a 1600 el número de població augmenta de 38 cases a 100 cases en 28 anys. Si les xifres són correctes, suposem que les causes d'aquest augment podrien deure's a la intensificació de les mesures de protecció de la costa, amb la construcció de la torre de costa d'Almenara i les pragmàtiques reials per la millora en la formació d'un cos de guàrdia més especialitzat per impedir l'eixida furtiva de moriscos. D'aquestes dades, la xifra més significativa en els recomptes de la població de La Llosa és després de l'expulsió de 1609 on la gran part de la població fou expulsada. L'any 1609 La Llosa té 75 focs i passa a tenir-ne 30 en 1611. Aquest pronunciat descens demogràfic es va produir paral·lelament en la gran majoria d'alqueries morisques del País Valencià. Des de 1611 fins a 1699 es produeix un lent augment demogràfic que pràcticament a finals de segle, assoleix i supera lleument, els nivells anteriors a l'expulsió amb 78 cases.

En els recomptes d'Almenara comptem amb més informació sobre els pobladors des de finals del segle XV. Particularment des de 1429 amb un recompte de cases d'unes 100. La xifra de cases documentades augmenta en general de forma progressiva a diferència de La Llosa. No obstant també és notable que en alguns recomptes apareguen variacions o un lent creixement poblacional. Possiblement causat per epidèmies com la pesta documentada en els anys: 1428, 1438-9, 1450, 1459, 1466, 1508, 1519, 1523, 1532, 1557, 1647-48. Aquesta malaltia, probablement va perjudicar el lent creixement poblacional entre 1523 a 1658. Junt amb les tercianes (malària), que afectà molt a la població de la zona a causa de la proximitat a les terres de marjal. A aquests fets, cal sumar la inestabilitat de les zones costaneres. Com hem nomenat anteriorment, La Llosa i Almenara sofreixen atacs successius. Un exemple és el descrit per Cebrián Mezquita de l'any 1523: "Garceran Clavell,

Prohom i procurador de Real del Comtat d'Almenara, que vivia al carrer Major, a la casa anteriorment de Vicente Sanz, àlies el Síndic, va morir de forma violenta en una de les seues finques, situades a les llindes del Serradal de La Llosa". Particularment en els recomptes d'Almenara de l'any 1550 i a partir de 1637 comptem amb doble informació: el nombre de cases i el nombre de veïns. Consegüentment, aquestes dades ens permeten conèixer el número de persones que habitaven per casa amb una mitjana de 3 habitants per casa, segons les dades del Quinque Libri. Sembla ser un coeficient baix, però entra dins dels proposats en l'estudi d'aquesta època, coeficients que van del 3 al 6 o 7 per unitat familiar. De manera general, es pot observar com la població d'Almenara sempre creix en contraposició als bruscos descensos seguits de progressius i lents creixements que experimenta la població de La Llosa¹⁶⁶⁹.

Altrament, les dades replegades en el cens de Montzó de 1510 mostren un major increment d'activitat ramadera en les alqueries morisques de la zona. En La Llosa es registra un coeficient de 9 caps per casa, a Quart i Benavites 9,5, en els llocs de Faura, Almorig i Rubau surt una mitjana de 21,2 caps de bestiar per habitatge i a la Vall d'Uixó 5,4 caps per casa. En contraposició a aquestes xifres se situen les viles cristianes com Nules (2,3), Vila-real (1,05), Xilxes (3,02), Sagunt (0,3), etc. Tanmateix, Almenara destaca en la taula, ja que malgrat ser una vila cristiana conté un elevat nombre de bestiar en comparació amb les altres viles cristianes amb una mitjana per casa de 4,8 caps de bestiar. Aquesta xifra s'explica possiblement, per la gran activitat que es registra en la compravenda de bestiar, en les taules de fixació de preus de ramat per part del consell de la vila. Probablement el desenvolupament d'aquesta activitat econòmica en la població, es va veure afavorida des de l'atorgament reial de fira a Almenara en 1446¹⁶⁷⁰.

¹⁶⁶⁹ Arxiu Parroquial Almenara, Quinque libri 1553.

¹⁶⁷⁰ AComAlm, A25, any 1445 Establiment de Fira en Almenara

En general la font on podem extraure més informació sobre els habitants de la vila d'Almenara i de La Llosa són els llibres de bateig, defunció, casament i confirmació de l'arxiu parroquial d'ambdós pobles. Allò que ens ha arribat dels llibres, són les transcripcions fragmentades de Luís Cebrián Mezquita que va realitzar a principi del segle XX. Cebrián en les descripcions dels manuscrits, detalla que alguns falten i es troben incomplets. Aquest cronista va estudiar el primer llibre de bateig de la parròquia datat en 1553, amb informació que es concentra en la nostra època d'estudi. Els primers llibres de confirmació i defunció són del segle XVII. En el primer llibre de bateig, es documenten junts, els naixements i els batejos dels veïns d'Almenara i de La Llosa, per any. En el llibre de bateig, apareixen documentats en els primers anys el menor batejat de vegades sense diferenciació de sexe, el pare i la mare i, els compares i comares. També es nomena el vicari, rector o prevere que participaren en la celebració. En les primeres notes, les dones documentades que apareixen esmentades com a mare de l'infant o com a padrina, no es apareix el seu nom ni cognoms, únicament es diu de qui són muller "...sa muller" o com "la muller de..." Mentre que, si són donzelles, no casades, apareix com "la filla de..." o "donzella". En cas de què la padrina siga viuda es diu el nom o "la viuda de...". Una altra característica en les fonts és que en el moment de documentar les dones aveïnades (quan comencen a escriure els noms de les dones en les partides de bateig) és el fet que apareixen amb el cognom del pare o del marit efeminat, de Bonet com a Boneta, de Clavell com a Clavella.... finalment en les partides que s'aproximen més al segle XVII es documenten els noms femenins amb el seu cognom, al costat del cognom del marit. La informació de les partides de bateig que van ser transcrites per Cebrián no estan completes. Per tant, la informació es troba molt esbiaixada per a fer un estudi sobre els habitants de la zona. Per una banda, ens trobem amb poca informació sobre la població femenina, i per l'altra els padrins es repeteixen en la majoria dels batejos. Malgrat que no es troba completa la informació dels llibres, Luís Cebrián Mezquita es va preocupar d'anotar el nombre de naixements i de batejos que es produïen per any i una relació dels

cognoms dels habitants d'Almenara i de La Llosa també per any. Els infants nascuts indiquen l'existència del mateix nombre de dones fèrtils en l'any documentat, així com el nombre de nupcialitats. La variable fecunditat es mostra elevada com és d'esperar en una població que no limita voluntàriament la natalitat. Mentre que, el màxim de naixements és de 40 en 1553, el mínim és de 13 batejats l'any 1570. Si comparem els anys que tenim documentació de xifres de naixements amb els anys en què es documenten els censos de focs o cases podem fer un càlcul més aproximat dels habitants per casa. Amb unes xifres de 3 veïns per casa des de 1550 fins a 1700. Segons els censos entre els anys 1550 i 1555 es documenten 116 cases a Almenara, no tenim relació de batejos en aquests dos anys però sí en els anys pròxims 1553 (40 batejats) i 1554 (16 batejats). Per la informació de recompte de cases dels censos podem considerar que l'any 1553 hi havien 116 cases i 40 batejats que correspon a una taxa de 1.000 veïns amb una mitjana d'habitant per casa de 8,6 habitants. No obstant això, l'any 1554 amb 116 cases es troben a 400 veïns que corresponen a 3,4 habitants per casa. Una altra data on podem comparar censos amb els recomptes dels batejos és l'any 1609. El 1609 es documenten 118 cases i 29 batejats, que dona unes xifres de 725 veïns que correspon a 6,2 habitants per casa. No obstant a aquests percentatges cal aplicar les taxes de mortaldat que minvem considerablement el número total de la població en un 50/1.000 amb 50 morts de cada mil habitants. Aquestes xifres varien molt, cosa que indica el caràcter hipotètic de les xifres obtingudes.

En relació als membres que formaven la família nuclear, podem especular que el número estaria condicionat per les mesures de les parcel·les de les cases, si les dimensions de la casa ho permet, habiten diverses generacions en ella. Tanmateix, en el cas d'Almenara i de La Llosa no són parcel·les grans. Possiblement la gran majoria de les cases van ser subdividides per als hereus o bé amb un creixement en altura (sense sobrepassar el límit d'altura establert pel municipi) o bé, partir la finca per la meitat. En el cas d'Almenara tenim documentació per extraure el número que componia la família nuclear almenys

entre els anys 1550 a 1700 amb un total de 3 habitants de mitjana com hem vist abans. No obstant en el cas de La Llosa no tenim documentació sobre la família nuclear fins a l'any 1625. Però, tenim un document que podria proporcionar-nos informació aproximada de com era una família morisca de La Llosa. El document està datat entre 1599 i 1609 descriu una família de moriscos del lloc de Quart de les Valls senyoriu dels Proixida, en què el senyor a la mort del pare reparteix l'herència entre la viuda, els 7 fills barons i una filla. A cadascú dels fills els atorga les propietats urbanes i rurals que els corresponen. La viuda i filla es queden en la casa familiar, ja que no els correspon una casa nova, sols correspon a la viuda algunes garroferes i a la filla un garrofer. Mentre que, els 7 fills són assentats en altres cases i el menut de tots és establert pel baró en una casa nova amb noves condicions. D'aquest document es pot deduir que la família morisca es manté unida fins a la mort del pare moment en què els fills barons s'assenten en noves cases i aquests possiblement ja tindrien muller i fills. D'aquest document es pot deduir que en una mateixa casa rural morisca habitaven tres generacions com a mínim. A partir de la mort del pare, el patriarca, es reparteix l'herència i el comte o marmessor dividiria les propietats. Se separa la família nuclear i estableix als fills barons en noves cases. Segons estudia Alejandro Pere Ordoñez¹⁶⁷¹, la societat àrab es caracteritza per ser patrilineal. Fet que destaca Pierre Guichard¹⁶⁷² al tractar els topònims clànics de les poblacions com Bena, Beni, etc. No obstant això, en aquest document es deixa part de l'herència del pare a la viuda amb alguns garroferals i a la filla un garrofer (almenys a l'única filla documentada). És possible que el document d'aquesta família de moriscos de Quart de les Valls ens pugui servir com a exemple hipotètic per conèixer en què consistia la família nuclear morisca en aquestes dates i aplicar-ho com un possible exemple de la família nuclear de les cases de moriscos de La Llosa.

¹⁶⁷¹ PÉREZ ORDÓNEZ, A., "Arquitectura tardoandalusí y morisca: aproximación al modelo de familia y a su plasmación en la arquitectura y el urbanismo de los siglos XIII al XVI", *CSIC Escuela de estudios Arabes*, Granada, 2009.

¹⁶⁷² GUICHARD, P., *Structures sociales "orientales" et "occidentales dans l'Espagne musulmane*. Paris- La Haye, Mouton, 1977.

En relació amb els cognoms dels veïns d'Almenara i de La Llosa que es documenten en les partides de bateig, es troben distribuïts per any des del primer any 1553 successivament. De vegades en les notes es distingeix el lloc d'origen i on habiten (en La Llosa o en Almenara). En algunes partides només es documenta els cognoms dels veïns nous, de manera que són transcrits pocs noms. L'origen dels aveïnats és difícil conèixer-lo a través dels cognoms, encara que s'anomenen: Català, Sevilla, Romano, Vilaplana, Vila-real, Cabanes, Algímia, Mallorca, Manresa, Girona, Barceló, Rosselló, Burdeos, Francés, Santander, Catalunya, Huesca, Almassora, Sardenya, Monserrada, Tarressa,... podria ser el seu lloc d'origen o no. Si ho considerem com el lloc d'origen, hi ha una majoria d'habitants procedents del territori valencià, seguit de Catalunya. Igualment, alguns d'aquests cognoms, poden ser malnoms o fer referència a la feina que desenvolupen: és el cas de Fuster, Corretger, Sabater, Pastor, Oller, Argent, Palafangueta, Ferrer, Cantero... La gran majoria dels cognoms, pareixen noms cristians però alguns pocs, estan cristianitzats o fan referència al seu origen musulmà. És el cas de: Morisch, Alnacens, Alfanaqui, de Moros, Faquinet, Naraba, Salsala, Cassim...

La majoria de la població en els termes d'Almenara i de La Llosa s'assenta en els llocs urbans d'ambdues poblacions. Una d'elles, amb la categoria de vila cap del comtat i l'altra com a lloc o baronia de La Llosa. Solament algunes famílies es troben disperses vivint aïllades de la població a causa dels seus oficis. És el cas dels moliners i les seues famílies que habitaven en els molins dispersos pel terme.

Certament, més de la meitat de la població ens és desconeguda pel que fa a la seua dedicació laboral, on hauria d'incloure's també la població femenina, molt poc documentada. Cal incloure les viudes de les quals només s'esmenta l'estat civil o els pobres i orfes que abunden en el llibre de l'hospital i arribaven a la vila a la recerca d'algun treball o d'atenció. La divisió de la població activa dins dels límits per a l'anàlisi d'aquest període podria dividir-se

en tres apartats: llauradors, ramaders i pescadors, artesans i oficials amb algun càrrec municipal, religiosos, serfs i comerciants. Cebrián Mezquita, només documenta a les persones que posseïen ramat en la vila durant el segle XVI. La majoria de les persones nomenades en aquestes relacions, eren famílies importants de la vila. No obstant això, de manera general les cases comptaven amb animals domèstics per al manteniment de la família: cabres, gallines, conills o inclús porcs. En el sector secundari, els oficis que sempre es nomenen són el de ferrer, terrisser, velluter, sastre i sabater... El sector terciari considerem que probablement alguns dels artesans es dedicaven també a ser comerciants oferint els seus productes. S'inclourien en aquest sector, els serveix a la comunitat. És el cas dels encarregats de les expenedories: tenda, mesó, forn... En els llibres, es documenten també alguns criats del senyor de la vila i d'alguna altra dignitat documentada assentada en les poblacions. Considerem que no sols el comte i d'altres dignitats disposarien de serfs sinó també les famílies adinerades de la vila. Les quals apareixen documentades en el llibre de bateig amb càrrec de compares i comares. També entren en aquest grup, per exemple aquells posseïdors d'un gran nombre de caps de ramat o terres. Mentre que, el nombre de persones dedicades al culte diví és ampli, comptant amb beneficiats de l'església, en un mateix any es nomenen: vicari, sermonejador, rector, prevere i tants beneficiats com capelles hi havia en l'església i en la vila. Cal incloure també, els frares de la comunitat del convent, l'any 1611 es documenten onze monjos. En referència a la població passiva la formaria un grup minoritari configurat pels vells i infants a causa de l'alta mortaldat en l'època medieval. I en menor mesura, caldria incloure els pobres i malalts. El nombre d'aquests últims augmentaria en períodes d'epidèmia, com la pesta negra que prolifera en el segle XIV, XV i XVI o la malària documentada en el segle XVI.

En general, durant el segle XIV i XV en l'agricultura s'experimenten millores tècniques en l'aprovisionament d'aigua per al reg, que permet l'ampliació de les àrees de regadiu amb la construcció d'assuts, filloles i

basses. Particularment, l'any 1457 es documenta la bassa de reg en la partida de l'Alberca, amb funció d'emmagatzemar tota l'aigua de reg de la séquia Major una vegada ja havia abastit tots els braços de la zona Oest del terme. Aquesta construcció pretenia l'augment de l'àrea de cultiu de regadiu en el terme. La tanda de l'aigua de la vila d'Almenara durava 39 dies, s'arregava en la bassa i segons ens transcriu Cebrián, durant el dia podien regar-se quatre quartons des d'aquest dipòsit fins al roll de l'Olivereta. La partició d'aquesta aigua entre els propietaris o jornades, es feia mitjançant el “senyal del reg de l'aigua”, una espècie de rellotge solar, projectava l'ombra sobre la façana de la caseta de sant Joan on estaven marcats els senyals de cada propietari de reg. El consell de la vila nomenava tots els anys durant el mes d'abril al sequier de la bassa, el càrrec s'arrendava en pública subhasta al menor preu donat. A més de la bassa de reg, es registren ordenances per al manteniment de les infraestructures hídriques en Almenara i en La Llosa. A les ordenances s'establia l'obligació de netejar la séquia Major quatre vegades a l'any, per ser l'aigua d'ús dels veïns de la vila. Igualment, la feina de neteja i cura de totes les séquies del terme se subhastava, coneguda amb el nom de la *monda*, amb obligació de practicar-la quatre vegades a l'any. Estava prohibit llavar la roba, netejar budells o altres coses que embrutaren l'aigua des de l'abeurador amunt, baix pena de 15 sous. També, en la font de la Bota es prohibia rentar la roba. L'aigua de la séquia havia d'estar neta perquè era utilitzada per al consum humà, per als animals i per als cultius.

Per aprofitar la força hidràulica de les séquies es disposaren molins junt aquestes. En el segle XV es documenten: el molí de Xeu-xeu abans de 1500 en Alfara, el molí d'En Joan 1457 en el Pla dels Molins, el molí d'Embosch abans de 1500 en Embosch, i el molí de Monfort en 1468 en La Llosa. En el segle XVI es nomenen el molí de la senyoria d'Almenara 1527 en l'Alberca, el molí de Dalt i el de Baix en el Pla dels Molins, i el de la senyoria de La Llosa en el Carcau.

D'Altra banda, entre els segles XIV al XVI les terres de cultiu no

deixen d'expandir-se a nous territoris que abans eren erms i ocupen també les àrees de marjal. S'experimenta una tendència a la intensificació de cultius destinats al comerç. En Almenara i en La Llosa es combina una agricultura de subsistència amb una agricultura comercial, es documenten cultius tradicionals al costat de cultius com el lli, cànem, espart, etc. utilitzats per l'artesania. En el segle XIII i XIV s'intensifica el cultiu de la vinya ocupant les millors zones en àrees de regadiu, en camps pròxims a les poblacions i inclús plantant-se en les zones de bovalar, les àrees de secà més allunyades. Per l'increment d'aquests cultius en els termes considerem que no estaven destinats solament per abastir a la població sinó que estaven destinats a l'exportació. A més a més, les marjals es dessequen en algunes àrees per introduir la canyamel, el safrà i l'arròs. L'any 1456 es documenta el trapig senyorial i el 1498 l'enginy de sucre. Al llarg del segle XV el senyor incentiva la plantació de sucre a Almenara i a La Llosa en les zones d'horta i en la marjal. L'arròs era consumit per la població de forma diària, però el safrà i sobretot el sucre estaven destinats al comerç extern. Igualment, hem de considerar que els excedents dels cultius d'horta, hort, granídiies, garroferes, oliveres, etc., estaven destinats a una finalitat comercial per a l'abastiment de la capital i altres poblacions.

Particular menció mereix l'especialització ramadera del país, basada igualment en la demanda externa. Mercaders italians (la companyia Datini, de Prato), introduïren la llana del Maestrat i de La Plana en els mercats europeus. Les poblacions com Almenara i La Llosa es configuraven com una àrea molt dinàmica i oberta a l'exterior però dependents de l'exportació terrestre i també marítima a través del carregador d'Almenara. L'augment de les àrees de cultiu, va comportar la creació d'ordenances municipals per a protegir els cultius dels ramats. Aquesta situació apareix reflectida en la reglamentació estricta i rígida de les zones de pastura; zones, menys extenses i en continuat perill de reducció d'espai davant l'expansió de l'agricultura. Certament, els encarregats del ramat eren els pastors o dulers. Aquests eren assignats per la cort mitjançant subhasta pública tots els anys. En les fonts es distingeixen diferents tipus de pastors: el

duler, el duler del porc i el duler de la cabreria. Els pastors havien de cuidar que els ramats no entraren en zones vedades com els camps de cultius, tal com s'especifica en els furs. L'any 1457 es redacten els capítols de les ordenances de la carnisseria de la vila d'Almenara, on s'estableixen les ordenances de pastura de bestiar, la seua àrea, i les penes i multes per les infraccions. Les multes es partien en tres parts iguals, una tercera part era per al senyor, l'altra per a la vila i la restant per a l'acusador. En aquestes ordenances s'estableix la prohibició de pas dels animals de pastura de la «séquia major en avall» és a dir, per davall del camí dels Molins fins al molí d'En Joan, baix pena de degolla del bestiar cada vegada que passaren. S'imposa la restricció de portar cent moltons, cent ovelles, cent cabrits i cent cabres a l'hora de pasturar. Igualment, es concorda la prohibició d'entrada del bestiar per les terres privades, ja siga fora de l'àrea senyalitzada del bovalar com dels camps ubicats dins d'aquesta. Es prohibeix l'entrada del bestiar en els camps de vinyes, ubicades aquestes tant dins de les àrees de bovalar com fora, baix altes penes monetàries de dues-centes lliures per cap. En un altre capítol, es veta l'entrada del bestiar cabrit dins dels camps. Finalment, estableix que el pastor no puga pasturar pel bovalar a deshora, baix pena de 10 sous. També, s'acorda que aquest no puga cercar amb pany fitat el bovalar. Les mateixes disposicions es documenten en les ordenances de La Llosa, aplicades a les zones que estigueren cursades per canals, braços i séquies. Aquesta pena estava imposada a tot el ramat gran i menut: boví, ovins i porcs.

Les limitacions imposades per mantenir un nombre determinat de ramat i els moviments d'aquests, tenien el seu sentit no sol per la possible afecció a les collites, sinó també als sistemes de reg, especialment a les séquies. Alguns delictes referents es documenten al llibre de justícia de la vila d'Almenara des de 1476. Els guardes de camps i els oficials estaven obligats a denunciar els danys causats en els cultius, baix multa de 10 sous per dia i el doble de nit, i qualsevol persona estranya o veí segons els furs de València, fent jurament de testimoni.

El bovalar tenia una ubicació forana a les zones de cultiu i estaven delimitats per mollons que marcaven les zones de pas, com s'especifica en els furs. Les dimensions del bovalar de la vila, es descriuen en uns documents de l'any 1630 i 1632. En aquests, es redacta el tram que recorria el ramat pels assegadors, passant per les muntanyes de l'Oest: Rodana, Francuda i Montalmenara, per a baixar fins a les zones de la marjal erma. En el terme de La Llosa com en el d'Almenara, el recorregut descriu un circuit que rodegen les zones de cultiu de regadiu i permet el trànsit del ramat en assegadors connectats que voregen el terme. El barranc de Talavera amb el camí Cabrera de la partida de la Ràpita aquest amb l'assegador de la Palafanga, l'assegador de la séquia de l'Alcúdia i aquest, amb l'assegador límit amb el terme de Xilxes amb el camí Reial.

En el segle XIV la producció ramadera i l'explotació dels productes naturals adquireix un major desenvolupament. Els ramats sobretot ovins van augmentar durant el segle a causa de la demanda de carn per a l'abastiment dels nuclis urbans, de llana per part de la indústria drapera creixent i del mercat internacional d'aquesta matèria primera. La llana es va convertir en una important font de riquesa destinada tant a la indústria local com a l'exportació. En la vila d'Almenara i en La Llosa es documenten diversos casos de comerç d'animals entre veïns del poble i amb habitants dels pobles limítrofs i forasters. El cens de 1510 conté la relació de focs de les viles i també el número de bestiar: en Almenara es documenten 144 cases i 700 caps de bestiar mentre que, en La Llosa 91 cases i 820 caps de bestiar. En 1518 es nomena un total 1.250 caps. L'any 1525, entre ovelles i cabres hi havia en Almenara 1.785 caps de ramat. La possessió del ramat comportava pagar un impost al senyor. En 1610 en la carta de població de La Llosa, s'estableix que dels veïns de la vila que posseïren ramat de 50 caps, havien de donar un corder o cabrit, a més del dret de carnatge i el terç delme tots els anys. El ramat de llana va ser el més abundant, com s'observa en els censos, i el més rendible econòmicament per la

carn, la llet, la llana, etc.

En referència als ruscós, aquests s'ubicaven en espais específics allunyats de les zones d'horta i de la població. Al terme d'Almenara com de La Llosa es documenta la partida del Colmenar, situada en la muntanya de la Rodana. Els senyors feien pagar censos de la mel i de la cera. La propietat de bucs de ruscós comportava pagar un impost. En La Llosa en 1610 en la carta de població s'enuncia l'impost dels ruscós a pagar quatre sous per rusc a l'any, el dia de st. Miquel. Un altre producte que es podia extraure dels abellars era la cera, amb la qual s'elaboraven els ciris. Aquests s'utilitzaven per a la il·luminació de l'església parroquial, en ofrenes a difunts o per a altres actes sumptuaris. També, a les festivitats o en els actes del consell de la vila que se celebraven de nit "a candela encesa" perquè de dia la casa de la vila tenia la funció d'escola dels xiquets, etc. En la vila d'Almenara es venia tant la cera com els ciris ja elaborats. En 1528 la lliura de cera es venia a 3 sous. L'any 1574, es venien els ciris, una lliura, a 5 sous. La vila havia de proporcionar la cera necessària per als actes religiosos.

En l'època la majoria de viles noves de La Plana com Almenara, disposen de carregadors per fer intercanvis comercials, és el cas de Castelló, Vila-real, Borriana, Nules, Moncofa, i també al Sud a Morvedre, el Grau, etc. La recuperació de les vies litorals a través de l'ús dels carregadors i ports va reforçar les comunicacions marítimes amb el Nord cristià i la integració en les rutes comercials del Mediterrani.

La configuració de les llacunes o Estanys d'Almenara amb un canal d'accés fins a la mar oferia la possibilitat del seu ús com a port natural per a la navegació marítima. Les restes materials trobades en la zona des de l'antiguitat, mostren que funcionava com a una zona important pel desenvolupament de les

activitats comercials i el contacte cultural amb societats de la mediterrània. Segons la seua importància i de manera progressiva, aquests carregadors quedaren integrats en un doble radi de circulació mercantil: d'una banda, el vinculat al comerç de cabotatge intern a l'antic regne de València el qual podia arribar a altres litorals ibèrics de la Corona d'Aragó; d'altra banda estava aquell que enllaçava amb circuits de major abast dins de la Mediterrània occidental i que permetia establir contactes amb França, Itàlia o el Nord d'Àfrica.

En efecte, durant l'enfrontament del regne d'Aragó amb el regne de Castella, Pere el Cerimoniós es va valer de les rutes marítimes i els ports per a proveir les viles valencianes amb queviures i armament. D'aquesta manera quan Pere I va atacar Morvedre el 10 d'agost de 1364, Pere IV va fixar la frontera en Almenara, i va ordenar una sèrie de mesures per a fortificar i abastir el terme per impedir el pas dels castellans cap a La Plana. Entre les mesures acordades hi havia la de portar queviures al castell i, s'indica l'itinerari per a avituallar el castell d'Almenara. Utilitza el port dels Estanys d'Almenara per tal d'abastir el castell. Els queviures entraven per mar fins a l'Estany i d'ací al recinte murat del Puig del Cid i al Castell d'Almenara¹⁶⁷³. Segons documenta Maria Teresa Mallol, els carregadors de Borriana, Nules, Moncofa i Almenara, eren freqüentats pels catalans concretament, els registres de llicència de coses vedades corresponents als anys 1400-1410 indiquen que de Nules arribaren dues embarcacions a Barcelona l'any 1405, mentre que Almenara apareix amb una sortida de Barcelona vers aquesta destinació l'any 1410. Els treballs de Cl. Carrere¹⁶⁷⁴ demostren que els catalans buscaven en el regne de València preferentment matèries primeres: arròs, mel del Maestrat de Montesa, ametles, sucre, lli, anís; llanes, cuiró, seda, i altres productes agraris de València; als que s'afegien l'espart, la sal de La Mata, el blat oriolà, els fruits secs, etc. A aquests productes, s'afegien diverses manufactures típicament valencianes com la ceràmica, el paper, el fil de seda, els cofres, etc.

¹⁶⁷³ SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Revisió filològica de J. Bruguera, revisió històrica de M.T. Ferrer Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

¹⁶⁷⁴ CARRERE, CL., *Barcelona: 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Curial, Barcelona, 1977.

Aquestes poblacions transportaven productes agrícoles de les poblacions costaneres i de l'interior, a més de llana, com demostra Federico Melis, amb els documents de l'arxiu toscà de l'empresa Datini¹⁶⁷⁵, on comenta que les llanes comprades terra endins podien confluïr en diferents ports de la costa castellonenca (Vinaròs, Benicarló, Peníscola, Orpesa, Castelló, Borriana i Almenara) per ser transportades per mar. Fins a les dècades inicials del 1400, segons Carles Rabassa¹⁶⁷⁶ moment quan Peníscola es convertí en enclavament del comerç de la llana.

En el segle XV, trobem documentació en els registres del manifest del mar sobre el comerç entre el carregador d'Almenara i el port de València. En aquest registre apareixen dos viatges en els anys 1488 i 1491 d'embarcacions de comerç de productes rurals per abastir la capital de València des del carregador d'Almenara. En els registres del manifest del mar de València s'observa que els viatges a la ciutat són més freqüents en hivern per abastir les urbs de productes agraris. El tipus d'embarcacions documentades per abastir la ciutat de València i Castelló són la majoria llaguts, barques i esquifs. Un gènere de flota que entraria dins els estols de tonatge petit o mitjà. Combois que els permetien atracar agrupats, per a una major protecció i fer menys viatges.

Així mateix, en el port-carregador d'Almenara existirien distints operaris que s'encarregarien del transport de les mercaderies, la càrrega i la descàrrega dels productes, manteniment de les naus i, de la vigilància de la zona costanera. En un document de 1540 era Francisco Sales el capità patró d'Almenara.

Durant l'Edat moderna, es documenten incursions en la zona de marjal d'Almenara i en Nules. Juan de Acuña descriu sobre la marjal de Nules que era navegable i que arribaven galiots per a captivar cristians. L'any 1575, Vespasiano Gonzaga, capità general del Regne descriu les incursions en la zona

¹⁶⁷⁵ORLANDI, A. (ed.) *Mercaderies i diners la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*, Univ. de València, 2008.

¹⁶⁷⁶RABASSA VAQUER, CARLES, "La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels ports de morella (segle XIV-XV)", *Espai i Història*, núm. 29, 2006, pàgs.151-174.

de l'Estany de Nules, per naus musulmanes. I el marquès de Caracena ho narra l'any 1607. Aquestes descripcions mostren com els corsaris amb els seus vaixells entraven en les zones de marjal i els Estanys, per proveir-se d'aigua, d'aliments i fer captius. Els corsaris i pirates interceptaven a les embarcacions en la mar, però els atacs als ports o carregadors eren més fàcils de realitzar i oferien més garanties perquè sempre podien trobar una presa entre les embarcacions ancorades, o bé, entre les que entraven o eixien sumant-li el fet d'aconseguir aigua dolça i aliments en entrar en terra ferma.

Les incursions de mercaderies en Almenara se seguiren introduint des de la mar a l'estany pels canals de desaigüe fins a finals del segle XVII. El 21 de setembre de 1700, trobem les primeres referències al control de les mercaderies a la marjal d'Almenara, a causa dels Establiments de la terra de marjal per a la reintroducció del cultiu en la zona. El Consell general de la vila va prohibir el pas de vaixells amb mercaderies per la marjal i es taparen algunes entrades de les séquies mares. A partir d'aquest moment, sols s'acceptava el carregament de mercaderies a la platja. Bernado Espinalt¹⁶⁷⁷ en el seu pas per Almenara l'any 1786 descriu que sobre la platja d'Almenara es troben magatzems per a guardar generes d'embarcament i de desembarcament, i documenta que acudien molts vaixells catalans. Aquesta ressenya, ens mostra que encara en el segle XVIII, Almenara té un port on no sols exporta productes, sinó que també els importa, a més, d'haver-hi infraestructures com magatzems de càrrega i descàrrega per a la seua gestió. I ens dóna a conèixer que en aquest moment el comerç des del port d'Almenara segueix el seu radi de circulació pel regne de València i també, amb ports del comtat de Catalunya.

A banda de les activitats comercials del port una de les activitats predominants en la zona costanera i la marjal era la pesca. L'activitat pesquera en la zona queda reflectida en les concessions reials, cartes de població del comte i

¹⁶⁷⁷ ESPINALT GRACIA, B., *Atlante Español, descripción general Geografica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias: de sus ciudades, villas y lugares mas famosos: de su Población, Rios, Montes*. Institució Valenciana d'Estudis i investigació (IVEI), Generalitat Valenciana. T. 3, 1988, pàg.129.

ordenances municipals: on es documenten els drets i impostos sobre la pesca i el preu dels productes a vendre. En els furs es disposava que estava permès pescar en l'albufera, rius, estanys, en les ribes de la mar, sense cap impediment però calia pagar el quint reial. L'any 1292, en la carta de donació al comte Francesc de Proixida, es reserva el monopoli de la pesca en el terme d'Almenara, i el control dels recursos naturals: Ribes del mar, fonts, rius, estanys, llacunes, preses, i coses tancades, aigües, séquies, sènies, aigües conduïdes i retirades.... Per a pescar en Almenara, calia tenir llicència del senyor comte. Els consellers de la vila, s'encarregaven de la custòdia de la pesca com també, ho feien de la caça i de la recol·lecció de productes del terme que formava part dels béns comunals de la vila. El 12 de juny de l'any 1320, el rei Jaume II, va realitzar la concessió de dret del terç delme a Francesc de Proixida, sobre la pesca en el castell d'Almenara i el seu terme. Però, el rei es quedava dues parts del delme de la contribució que rebia Francesc de Proixida. L'any 1363, el 29 d'abril, es va dictar una sentència sobre la pesca en la mar des de Canet fins a Almenara. L'any 1428, a les Corts es parla sobre la reclamació del delme i del terç-delme de la pesca d'Almenara. El consell de la vila s'encarregava de l'arrendament de la pesca a l'Estany en l'època moderna. La venda de peix de mar comportava el pagament d'un impost establert en els furs que consistia en la desena part, el que pagava l'impost una vegada no havia de tornar a pagar-lo en un altre lloc. En Almenara i en La Llosa el 1610 s'estableix el pagament de la taula del peix, un diners per cada tres sous, i per al taulatge dos diners. A les ordenances municipals de la vila d'Almenara i de La Llosa es disposa que, el tender havia de tenir sempre: tonyina i bacallà, baix la pena de 10 sous executada pel mostassaf, en les ordenances de la vila d'Almenara a més del bacallà i la tonyina, es nomenen les sardines. El preu del peix l'establien els regidors de la vila, però sempre eren proporcionals a l'abundància o carestia de producte.

Les activitats pesqueres de la zona i el carregador, van contribuir al desenvolupament del barri mariner de pescadors. En els furs es van atorgar permisos per a la construcció de barraques en les platges. En Almenara i en La Llosa, la referència més antiga de l'existència de cases a les zones costaneres és

de l'any 1671. Segons Salvador Estebe¹⁶⁷⁸, la consolidació dels poblats marítims des del segle XVI va contribuir al finançament d'aquests nuclis com a centres de poder i a la presència en ells de menudes comunitats de comerciants. Aquestes activitats, en la zona costanera, apareixen reflectides i documentades a través del llibre *Mortuori* on s'anoten molts morts ofegats en la mar, les séquies o els Estanys d'Almenara.

Un altre apartat a considerar és que, durant el segle XIV, XV i XVI experimenten canvis profunds des d'un punt de vista polític, econòmic i social. En el segle XIV les guerres de la Unió i la dels Peres, junt amb els brots de la pesta i les catàstrofes climatològiques: sequeres, inundacions, produïdes en la segona meitat del segle XIV, afecten greument en el territori. La guerra i el pillatge arrasen els camps, dispersen els ramats i provoquen l'evacuació de les poblacions. Però inclús amb aquests problemes es produeix un creixement en tots els sectors: urbà, agrícola, pecuari, comercial que continua durant el segle XV. En Almenara s'experimenta un creixement urbà amb la configuració de la vila de forma ortogonal, s'estableix com a capital del comtat d'Almenara 1442 i rep concessió de fira per privilegi reial l'any 1445. L'alqueria de La Llosa creix també amb la concentració de tots els musulmans en un mateix assentament. Es configura amb una trama irregular amb carrers corbs adaptats al vessant de la muntanyeta i amb atzucacs. En el segle XVI l'esclat de les germanies va provocar una gran inestabilitat entre moriscs i cristians en la península, que va fomentar la construcció de noves muralles en les viles cristianes del Regne com ocorre en la vila d'Almenara. La conversió dels moriscs va generar la necessitat de construcció de noves esglésies parroquials en les alqueries musulmanes. En La Llosa es va construir una nova església en consonància al nou culte religiós imposat als veïns. L'expulsió de 1609 porta la despoblació dels habitants moriscos del regne, com a conseqüència d'açò es genera una gran crisi que afecta greument a l'economia. L'expulsió dels veïns de La Llosa va provocar el deteriorament de les infraestructures urbanes.

¹⁶⁷⁸ SALVADOR ESTEBE, E., "En torno al comercio y a la economía valenciana del Quinientos", *Revista d'Història Moderna*, núm.1,1972, pàgs.26-27.

Tanmateix, l'establiment de nova població cristiana en la baronia, va generar canvis en la trama urbana amb la creació de nous espais públics amb l'obertura de diverses places. Així com, l'atorgament d'una nova carta de població concedida pel comte Josep de Proixida i Borja el 1611 a 11 famílies de colons, on s'especificuen noves ordenances en l'arrendament de cases, monopolis i parcel·les agrícoles.

En aquests segles en relació a l'urbanisme es produeix un canvi en la forma de vida de la societat assentada en els termes d'Almenara i de La Llosa, es passa de viure en diverses alqueries disperses en els termes a la concentració dels habitants en dues grans àrees urbanes. Per un costat els cristians majoritàriament habiten en la vila d'Almenara i els musulmans en l'alqueria de La Llosa. En el cas de La Llosa, l'alqueria es desenvolupa amb una trama urbana adaptada a les revoltes de nivell de la muntanyeta amb carrers corbs, estrets i amb atzucacs. Trama localitzada entre els límits dels carrers Calvari a l'Oest i Ensenyança a l'Est, Sevilla al Nord i Bonavista al Sud. Destaca la construcció de la mesquita situada en la part alta de la muntanya sobre la població. Mentre que en Almenara, es projecta la creació d'una vila nova amb un disseny ortogonal. Les fonts informen de la construcció en dues etapes diferents, un primitiu assentament disposat al voltant d'un carrer anomenat de la Figuera i la projecció posterior d'un gran raval ortogonal ja dissenyat el 1356.

En el segle XVI la vila d'Almenara i de La Llosa experimenten un procés de renovació urbana. La inestabilitat política provoca la construcció de muralles de forma sistemàtica en totes les viles del Regne com ocorre en Almenara entre 1543-53. Gaspar Escolano¹⁶⁷⁹ detalla que la cèdula del 4 d'abril de 1525, que reconeixia els baptismes forçosos a mudèjars realitzats durant les Germanies i obligava a convertir-se a la resta, va ser el detonant de l'alçament de nombrosos moriscs que es feren forts en la serra d'Espadà. Luís Arciniega¹⁶⁸⁰ explica que les poblacions pròximes veren seriosament

¹⁶⁷⁹ ESCOLANO, G., *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València, 1611.

¹⁶⁸⁰ ARCINIEGA, L., «Defensas a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI», pàg. 61-94

amenaçades la seua subsistència. La ciutat de València es va proposar reduir-los amb una tropa dirigida per Pedro Anoguer, senyor d'Alcàsser, i de general Alonso d'Aragó, duc de Sogorb. Els moriscs repel·liren l'agressió i quan s'esperava un atac a Onda, baixaren fins a Xilxes en el comtat d'Almenara. Jaime Bleda i Mundina descriuen els atacs a aquesta vila, detallen que mataren a cinc persones, saquejaren l'església i s'emportaren l'arca del sant Sagrament amb algunes formes consagrades. G. Escolano comenta que el Regne va quedar commocionat. Luís Arciniega explica que una vegada sufocats els disturbis a la serra d'Espadà molts dels mudèjars i moriscs no conformes s'escamparen i continuaren molestant les poblacions pròximes durant cert temps. La sensació d'inseguretat va generar l'emmurallament de recintes que o bé no tenien muralles o bé, es decideix fortificar les viles amb noves i millors defenses.

Paral·lelament a la construcció de les muralles d'Almenara, la població experimenta un auge constructiu intramurs un apogeu cívic amb un projecte per l'ampliació de la plaça del Palau i nous edificis i construccions de caràcter públic i privat. L'exemple de la vila va donar lloc a un auge constructiu durant el segle XIV i XV. Es documenta l'església abans de 1315, la sènia pública 1315, el cementeri 1315, la capella de st Ma. Magdalena 1356, la capella del Corpus Christi de 1386, el convent abans de 1369, el Palau senyorial segles XIII-XIV, l'hospital d'orfes abans de 1386, l'hospital de la vila 1422, la casa de la cort abans de 1481, la carnisseria abans de 1457 i el molí d'En Joan abans de 1457. Altres edificis mostren el desenvolupament de les activitats comercials. Entre ells es documenten l'almàssera el 1502, l'hostal el 1514, la tenda el 1520, el forn i la taverna el 1529, la presó el 1532, la torre del rellotge l'any 1532, la terrisseria el 1600, les forques el 1532, l'hostal de fora el 1540, el barber el 1546, l'estanc el 1648, la pescateria el 1657, la sastreria el 1559 i el ferrer el 1580. Tant en Almenara com en La Llosa s'adverteix un major desenvolupament i especialització de les activitats econòmiques desenvolupades en una major diversitat d'oficis urbans, és el cas de les activitats relacionades amb la seda, les filadores, els teixits, la sastreria, la

ceràmica, la terrisseria, la cereria, la corderia i palma, l'ebenisteria, el ferrer o tendes d'abastiment de productes, etc. Aquests sectors comencen a adquirir una major presència en el pla econòmic que la resta d'activitats desenvolupades, en conjunt impulsen un procés de renovació en l'activitat econòmica.

Paral·lelament als esdeveniments ocorreguts amb les Germanies, les conversions dels musulmans i l'expulsió de 1609 generen canvis en la trama urbana de l'alqueria de La Llosa. De forma general en els assentaments musulmans s'accentua el caràcter íntim privat i familiar dels recintes urbans que es converteixen en un agregat de cases que no revetlla a l'exterior les seues característiques internes ni la seua qualitat. L'Alcorà prescriu que l'ample dels carrers havia de ser de set peus, cosa que produïa una forma urbana laberíntica de carrers estrets, a més alguns estaven tancats i coberts, i conduïen a cases privades. Aquesta disposició impedia l'orientació i comprensió visual del recinte. Dins d'aquest entorn únicament se singularitzen dos tipus d'edificis: la mesquita i els banys ambdós relacionats amb les pràctiques religioses.

Amb l'arribada de nous vassalls cristians la trama urbana de La Llosa va experimentar un procés d'adaptació i reutilització a la nova societat assentada, com també va ocórrer en altres alqueries de moriscs. Els canvis anaven orientats amb un interès per la creació de nous espais públics. Encara que l'alqueria va mantindre la xarxa irregular de l'època musulmana amb carrers estrets i atzucacs, a poc a poc els carrers s'organitzaren de manera que formaven un espai unitari. El consell va adoptar normatives urbanístiques que controlaven i limitaven les tipologies constructives. Es van regular les mesures de pòrtics i balcons, el manteniment d'espais oberts, els nous eixamples amb les noves cases construïdes seguiren una ordenació ortogonal en quadricula amb la integració de places públiques en la trama i carrers més amples. En resum, la trama de La Llosa experimenta un renaixement públic a través d'una reglamentació urbanística que afectava l'aparença i el manteniment dels espais oberts i el control de normatives d'edificació. La mesquita situada en la zona

alta de la muntanya va ser substituïda per una nova parròquia en una zona accessible. La nova església havia de quedar-se la renda i béns de l'antiga mesquita i ser administrats pel rector de la població. El lloc elegit en La Llosa per a edificar una nova parròquia va ser en el pla Est de la trama urbana. El 3 de juny de l'any 1627 ja estava construïda. Pròxima a la nova església, en la zona Est de la trama urbana, es projectaren tres places en 1699: la plaça, la plaça dels Xops i la plaça del Llidoner. El comte posseïa una casa de la senyoria en La Llosa que no es conserva actualment però que s'ubicava en el carrer del Forn. Segons Faubell era el segon tram de l'actual carrer Major. Entre els monopolis que ostentava el senyor estaven la tenda, el forn, la taverna, la carnisseria i el molí de la vila. Aquests edificis apareixen documentats en el llibre d'arrendament de 1699 i en la carta de poblament de La Llosa de 1611.

Per finalitzar, en la zona costanera durant el segle XVI es va construir la torre d'Almenara. Els atacs de corsaris musulmans en les poblacions costaneres abunden a l'època i, les notícies eren conegudes en tot el regne. El 30 d'agost de 1503 els pirates d'Algèria atacaren i saquejaren Cullera. Martín de Viciana descriu que, l'any 1519, 13 galions de corsaris després d'atacar Orpesa i segrestar a 5 persones, es dirigiren a la vila de Borriana on apressaren dos homes. En l'any 1512, una armada de vaixells barbarescos es va dirigir cap a les costes valencianes. En 1518, Barba-Roja establert a Alger va enviar al corsari "cachidiablo" per a recórrer les costes d'Espanya amb 17 fustes i galions. En aquest viatge arriba a les costes valencianes i efectua robatoris a Xilxes que estava sense resistència i després anà a Badalona. Cebrián Mezquita transcriu que, l'any 1523 van haver morts violentes a les llindes del Serradal de La Llosa. Probablement, va ser a conseqüència d'un atac de corsaris, per ser una partida situada vora la platja. El 1526 es produeix un atac a la vila de Xilxes, per musulmans sublevats de les muntanyes de l'interior. Jeroni Sòria¹⁶⁸¹ detalla que l'any 1527, Xilxes torna a ser pressa de robatoris de musulmans

¹⁶⁸¹SORIA, J., *Dietari de Jeroni Soria*, ACC Bibliograf Valenciana, 1960, f. 53v., per PEÑARROJA TORREJON, L., *Moriscos y repobladores...* T.I, pàg.124.

d'Alger. En 1532 Cullera i Piles, van ser novament assaltades. L'any 1534 Orpesa va ser assetjada. El 26 de juliol de 1538, els corsaris entraren en Almenara i en La Llosa i atacaren els veïns. L'any 1545, el corsari africà Zala Arraez arriba sobre Vinaròs, però els veïns resistiren l'ofensiva. Joaquín Sanchos Alventosa¹⁶⁸², en el seu llibre sobre el Monestir Franciscà comenta que, els barbarescos atacaren viles costaneres com Faura i Sant Esperit de Gilet. L'any 1583, de nou, corsaris desembarcaren a la platja de Xilxes per robar i ferir els veïns i cremaren l'església parroquial. Davants d'aquests atacs es va traslladar la defensa del regne a primera línia de costa, amb un sistema de torres vigia, pràcticament acabat al País Valencià en 1585.

Amb l'objectiu de protegir la zona costanera es van construir les torres de costa. La torre de costa d'Almenara es va construir al voltant de 1554 en la platja de Casablanca, en una parcel·la situada en el terme de La Llosa. Actualment queda el pou i restes de fonaments dels murs. La Torre d'Almenara defensava la llacuna dels Estanys d'Almenara, lloc on es podia desembarcar i aprovisionar d'aigua dolça, a més de defendre les viles costaneres pròximes. En el segle XVI tenia dos atalladors i el seu recorregut era sols cap al Sud, fins a la Torre de Mardà. Diàriament, els atalladors d'Almenara recorrien els 5,5 km aproximadament que disten fins a la torre de Mardà, efectuant una vigilància detallada d'aquesta zona. En el segle XVII, l'itinerari de la torre d'Almenara s'amplia també cap al Nord fins a la Torre de Moncofa o Beniesma, situada sobre la platja de Xilxes a 5,2 km de distància. La torre es va mantenir amb les seues funcions fins que va ser destruïda el 1806 per un vaixell anglès.¹⁶⁸³

¹⁶⁸² SANCHOS ALVENTOSA, J., *Santo Espítitu del monte. Historia del real monasterio*, València 1948

¹⁶⁸³ BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral Valenciano*, pàg. 32.

MESURES PER A LA VALORACIÓ, LA CONSERVACIÓ, LA DIFUSIÓ I EL FOMENT DEL PATRIMONI MEDIEVAL I MODERN D'ALMENARA I LA LLOSA.

En aquest apartat es realitzen diverses propostes per valorar el patrimoni cultural i natural d'època medieval i moderna d'Almenara i de La Llosa. Una vegada identificats els béns patrimonials a través de l'estudi històric dels apartats anteriors, s'estableixen una sèrie d'estratègies per abordar la seua conservació. L'objectiu dels criteris de valoració són els següents:

- L'anàlisi de metodologies i criteris de valoració del patrimoni cultural i natural dels termes.
- La reflexió i l'aportació d'idees per a millorar l'estat del patrimoni d'aquests municipis.
- La proposta d'intervencions específiques per a la valoració del patrimoni comentat.
- La proposta de nous estudis i feines per aprofundir en alguns aspectes de la història d'aquests termes municipals.

Núm.	Béns a valorar del Patrimoni Cultural d'Almenara i La Llosa
Patrimoni Arqueològic	
01	Columnnes i capitell gòtics del convent d'Almenara
02	Làpides discoïdals del cementeri medieval d'Almenara
03	Clau de volta de l'església vella d'Almenara
Patrimoni Arquitectònic	
04	Murs de l'església d'Almenara
05	Creu gòtica del terme d'Almenara
06	Torre de la Comuna d'Almenara
07	Portal de Nules o del Mar d'Almenara
08	Casa del consell vell de La Llosa
09	Vivenda segle XVII de La Llosa
Patrimoni Hidràulic	
10	Sistema de repartiment de les aigües de reg de la font de Quart
11	Sistema de repartiment de les aigües de reg de la font de La Llosa o Redona
12	Séquia Major d'Almenara
13	Séquia Major de La Llosa
14	Séquia de la Ràpita de La Llosa

Núm.	Béns a valorar del Patrimoni Cultural d'Almenara i La Llosa
15	L'Arquet d'Almenara
16	Font de la Bota
17	Font del Cantero
18	Molí del Carcau de La Llosa
19	Dipòsit de la Ràpita de La Llosa
20	Els pouets de La Llosa
21	Alberca de La Llosa
Patrimoni Arquitectònic i Paisatgístic	
22	El bovalar d'Almenara
23	El bovalar de La Llosa
24	Abeurador del camí Reial d'Almenara
25	Abeurador del Carcau de La Llosa
26	Abeurador d'entrada a la població d'Almenara
27	Abeurador del Calvari d'Almenara
28	Ribassos i mollons
29	Refugis de pastor
Patrimoni Arqueològic	
30	Trama urbana d'Almenara
31	Trama urbana de La Llosa
32	El Castell
33	El punt del Cid
34	Torre de costa
Patrimoni Bibliogràfic	
35	El comerç i l'elaboració de la llana en època medieval i moderna
36	El comerç i l'elaboració de la seda en època medieval i moderna
37	El convent d'Almenara: història, característiques arquitectòniques, capbreus i inventaris de béns.
38	Estudi de l'església vella d'Almenara
39	Estudi cronològic de la muralla d'Almenara
40	Estudi de la carnisseria medieval i les fires
41	L'ermita de sant Joan
42	La mesquita de La Llosa
43	Prospecció dels termes de La Llosa i d'Almenara.
44	Propostes per destacar la figura de Lluís Cebrián Mezquita

Figura 243. Taula de béns a valorar del Patrimoni cultural d'Almenara i La Llosa. Material inèdit.

La finalitat més comuna dels criteris és la posada en valor dels béns patrimonials (fig.241-242). Es proposen mesures orientades a la conservació i protecció dels elements patrimonials. Per tant, l'objectiu principal és el desenvolupament d'una guia amb criteris de referència per valorar el patrimoni cultural d'Almenara i de La Llosa. En aquesta guia es defineixen i descriuen els criteris d'avaluació o les variables i es proposen diverses actuacions sobre el patrimoni amb la finalitat de reduir la subjectivitat de les propostes.

Núm.	Propostes valoració del patrimoni cultural d'Almenara i de La Llosa	
01	Columnnes i capitell gòtics del convent d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en Inventari de Patrimoni Cultural Valencià com a bé moble
		Proposta de projecte expositiu de les columnnes i capitells (conservació, difusió, accessibilitat...)
		Projecte d'anàlisi de la panda del convent
02	Làpides discoïdals del cementeri medieval d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a bé moble
		Proposta de projecte expositiu de les làpides (conservació, difusió, accessibilitat...)
		Projecte de recreació del cementeri medieval
03	Clau de volta de l'església vella d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a bé moble
		Proposta de projecte expositiu de la clau de volta (conservació, difusió, accessibilitat...)
04	Murs de l'església d'Almenara	Procés continuat: Documentació, Conservació Preventiva, Difusió, etc.
05	Creu gòtica del terme d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a bé immoble d'etnologia
		Proposta de projecte de restauració
06	Torre de la Comuna d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV

Núm.	Propostes valoració del patrimoni cultural d'Almenara i de La Llosa	
		com a BIC
		Proposta de projecte de restauració
07	Portal de Nules o del Mar d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a BIC
		Proposta de restauració del portal de Nules
08	Casa del consell vell de La Llosa	Procés continuat: Documentació, Conservació Preventiva, Difusió, etc.
		Proposta de projecte de restauració
09	Vivenda segle XVII de La Llosa	Procés continuat: Documentació, Conservació Preventiva, Difusió, etc.
		Proposta de projecte de restauració
10	Sistema de repartiment de les aigües de reg de la font de Quart	Plantejament de consideració com a patrimoni immaterial
11	Sistema de repartiment de les aigües de reg de la font de La Llosa o Redona	Plantejament de consideració com a patrimoni immaterial
12	Séquia Major d'Almenara	Plantejament de consideració com a bé de rellevància local
		Proposta de projecte de restauració
13	Séquia Major de La Llosa	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió IPCV com a bé etnològic
14	Séquia de la Ràpita de La Llosa	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Inclusió IPCV com a bé etnològic
15	L'Arquet d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió IPCV com a bé etnològic
16	Font de la Bota	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió IPCV com a bé etnològic
17	Font del Cantero	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió IPCV com a bé etnològic
18	Molí del Carcau de La Llosa	Documentació, Conservació Preventiva, Difusió, etc.

Reconstrucció del paisatge rural i urbà d'Almenara i La Llosa entre els segles XIII-XVI

Núm.	Propostes valoració del patrimoni cultural d'Almenara i de La Llosa	
19	Dipòsit de la Ràpita de La Llosa	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió IPCV com a bé etnològic
		Proposta de projecte de recreació
20	Els pouets de La Llosa	Documentació, conservació preventiva, difusió, etc.
21	Alberca de La Llosa	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a bé etnològic.
22	El bovalar d'Almenara	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV.
		Proposta de consideració com a parc natural
23	El bovalar de La Llosa	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV
		Plantejament de consideració com a parc natural
24	Abeurador del camí Reial d'Almenara	Procés continuat: documentació, conservació preventiva, difusió, etc.
25	Abeurador del Carcau de La Llosa	Documentació, conservació preventiva, difusió, etc.
26	Abeurador d'entrada a la població d'Almenara	Documentació, conservació preventiva, difusió, etc.
27	Abeurador del Calvari d'Almenara	Documentació, conservació preventiva, difusió, etc.
28	Ribassos i mollons	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV
29	Refugis de pastor	Identificació del bé patrimonial mitjançant l'elaboració d'inventari, catàleg, etc.
		Establiment del grau de protecció. Inclusió en IPCV com a bé etnològic
30	Trama urbana d'Almenara	Procés continuat: documentació, difusió, etc.
31	Trama urbana de La Llosa	Procés continuat: documentació, difusió, etc.
32	El Castell	Proposta de projecte d'excavació
		Restauració de la fortificació
		Museïtzació
		Inserció en les rutes turístiques
33	El punt del Cid	Excavació arqueològica
		Restauració del jaciment

Propostes valoració del patrimoni cultural d'Almenara i de La Llosa		
		Museïtzació
		Inserció en les rutes turístiques
34	Torre de costa	Proposta de projecte d'excavació
		Reforçament de les restes muraries
		Accions encaminades a la difusió del bé patrimonial.
35	El comerç i l'elaboració de la llana	Propostes de noves investigacions
36	El comerç i l'elaboració de la seda	Propostes de noves investigacions
37	El convent d'Almenara	Propostes de noves investigacions
38	Estudi de l'església vella d'Almenara	Propostes de noves investigacions
39	Estudi cronològic de la muralla d'Almenara	Propostes de noves investigacions
40	Estudi de la carnisseria	Propostes de noves investigacions
41	L'ermita de sant Joan	Propostes de noves investigacions
42	La mesquita de La Llosa	Propostes de noves investigacions
43	Prospecció dels termes de La Llosa i d'Almenara.	Propostes de noves investigacions
44	Propostes per destacar la figura de Lluís Cebrián Mezquita	Accions encaminades a la difusió i importància d'aquest investigador.

Figura 244. Taula de propostes de valoració del patrimoni d'Almenara i de La Llosa. Material inèdit.

■ **Les columnes del convent**

Figura 245 Fust lobulat de columna. Figura 246. Capitell. Figura 247. Marca de pedrapiquer.

Actualment es conserven en el municipi d'Almenara 4 columnes gòtiques de fusts lobulats (fig.243-245), un capitell amb decoració en V amb roseta

central de l'antic convent de la població (fig.244). Aquestes peces del claustre del convent han sofert una trajectòria difícil. Després de la desamortització, les peces varen ser ubicades en el camí d'accés al cementeri, amb les obres d'ampliació del cementeri aquestes foren desenterrades i es troben disperses pel terme encara que sota tutela de l'Ajuntament.

Conscients del greu problema de vulnerabilitat d'aquests béns i amb la finalitat de la salvaguarda d'aquestes peces del segle XIV, plantejem dues solucions:

La primera solució és exposar-les en una galeria o museu amb una cartel·la identificativa o en el cas, una fitxa més extensa de caràcter descriptiu. El lloc d'exposició podria ser el museu del Molí Arrosser o l'espai de la galeria de la Biblioteca pública Municipal o la galeria de la casa de la joventut d'Almenara. D'aquesta manera les peces quedarien protegides, identificades i en un lloc expositiu públic que permetria la seua admiració. En passar a formar part dels fons d'un museu aquestes peces haurien de ser inventariades per ser incloses en l'Inventari de Patrimoni Cultural Valencià segons l'article 72 d'aquest¹⁶⁸⁴.

Una vegada identificades cal definir el seu grau de protecció. Aquestes són peces de valor històric i artístic representatives de la història de la població que també formen part del patrimoni cultural valencià. Així mateix, per a fer efectiva la plena aplicació de les mesures de protecció i foment que per als béns culturals contempla la llei, cal incloure les peces en l'Inventari de Patrimoni Cultural Valencià. Per procurar la seua protecció, la seua conservació, la seua difusió i el foment, la seua investigació i a més contribuir en el creixement del patrimoni almenarenc i valencià. Dins de l'inventari ha

¹⁶⁸⁴Article 72 Inclusió en el Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià 1. Els fons dels museus i col·leccions museogràfiques integrades en el Sistema Valencià de Museus seran inclosos en l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià per efecte de la resolució que acord dita integració i prèvia la formació de l'inventari dels béns que els componen, inscrivint-se en la Secció 3.ª de l'Inventari General. La incoació de l'expedient per a la integració d'un museu o col·lecció museogràfica en el Sistema Valencià de Museus determinarà l'aplicació a les seus fons de les normes d'aquest títol i de les de més establides en aquesta Llei per als béns mobles inventariats. Els béns que passen a formar part dels fons de museus o col·leccions museogràfiques amb posterioritat a la integració d'aquests en el Sistema Valencià de Museus tindran, des del moment de la seua adquisició, la condició de béns inventariats als efectes de l'aplicació del regim previst per a ells en aquesta Llei, sense perjudi de la pràctica de la corresponent inscripció en l'Inventari General.

d'adscriure's com a béns arqueològics. Perquè entren dins de la definició que dona la llei per aquesta categoria, és a dir: "... Formen part del patrimoni arqueològic valencià els bens immobles, objectes, vestigis i d'altres senyals de manifestacions humanes que tinguen els valors propis del patrimoni cultural i el seu coneixement requerirà l'aplicació de mètodes arqueològics, tant si es troba en la superfície com en el subsòl o baix les aigües i haja segut o no extretes. També formen part del patrimoni arqueològic els elements geològics relacionats amb la història de l'esser humà, els seus orígens i antecedents"¹⁶⁸⁵.

La segona solució proposada planteja una anastalosi¹⁶⁸⁶. de les columnes del claustre¹⁶⁸⁷ del convent¹⁶⁸⁸. Aquesta tècnica és usada per la reintegració en

¹⁶⁸⁵Llei 4/1998, de 11 de juny de Patrimoni Cultural Valencià.

¹⁶⁸⁶En la Llei de Patrimoni Cultural Valencià es disposa que (encara que per a BICs) podran autoritzar-se, sempre que existisca alguna pervivència d'elements originals o coneixement documental suficient de la cosa perduda, les reconstruccions totals o parcials del bé. En tot cas haurà de justificar-se documentalment el procés reconstructiu. La reconstrucció procurarà, en la mesura que les condicions tècniques ho permeten, la utilització de procediments i materials originals. El resultat haurà de fer-se comprensible a través de gràfics, maquetes, mètodes virtuals o qualsevol tècnica de representació que permeta la diferenciació entre els elements originals i els reconstruïts.

¹⁶⁸⁷El claustre és un pati que en els seus quatre costats té una galeria porticada amb arqueries que descansen en columnes simples o dobles «emparellades». Estava edificat a continuació d'una de les naus laterals d'una catedral o església o com en el nostre cas en un monestir. Cadascuna de les galeries pren el nom de panda i en cada panda es distribueixen els distints espais necessaris per a la vida monacal. Es tracta d'un lloc tancat per a aconseguir el replegament i la meditació. Per aquest motiu el pati està enjardinat i al centre es troba una font o pou. Aquest jardí representava el paradís però planificat i ordenat a través de la selecció dels elements disposats en quadrants en forma de creu. És una concepció del jardí com a microcosmos unitari. Carme Gràcia detalla que es tracta d'un menut jardí que simbolitza el centre de la cosmologia cristiana, tramet en creu dividit el seu espai en quatre parts, com a metàfora dels quatre rius del paradís. Segons assenyala Páez de la Cadena, en el mínim espai d'un jardí claustral s'unia: fertilitat i subsistència, perdó i curació física, oració i coneixement, comunitat i aïllament.

¹⁶⁸⁸L'origen d'aquestes columnes està descrit en la història franciscana de València de Vicente Martínez Colomer que descriu l'estada de franciscans a Almenara en el segle XIV: "...al exemplo de esta reedificación, el padre fray Miguel Sancho guardian y sus frayles que estaban todavia en Muviedro sin convento, cobraron nuevo animo, y presentaron sus suplicas a d. Pedro rey de Aragón, que a sazón estaba en Valencia, para que con su permiso pudiesen restaurarlo. Concediolo al instante por un privilegio que expidió en dicha ciudad el dia 9 de agosto del año 1369, el treinta y quatro de su reinado, y de seguida se comenzó con ardor la suspirada fabrica. No pudieron aprovecharse de las ruinas del antiguo, porque la piedra se había utilizado ya en la villa en la construcción de su iglesia parroquial, y las columnas no sabemos por qué motivo se transportaron a una casa de campo que tenían los religiosos de s. Francisco en Almenara, convento en el día de padres dominicos con la invocación de nuestra señora de las Nieves, pero del fondo público de la villa y de las limosnas de los particulares se fue adelantando la obra sin interrupción. Para darle mayor calor, el señor d. Guillermo obispo de Tortosa se digno conceder 40 días de indulgencia a quantos contribuyesen a ella, o por sus personas, o con el auxilio de sus limosnas". Martínez V. *Historia de la provincia franciscana de València*, edición única, 1803, T. I, pàgs.57-58.

recuperacions patrimonials. Planteja la reconstrucció d'una part d'una panda de l'antic claustre a través de l'estudi metòdic de l'ajust dels diferents elements que componen la seua arquitectura amb la reincorporació de peces mancants, es completen les llacunes com si foren peces originals però diferenciades d'aquestes pel tipus de material o el color divers. En concret, es proposa fer una recreació d'una de les parts d'una panda del claustre¹⁶⁸⁹.

Les peces amb les quals comptem com hem assenyalat abans són: quatre columnes de fust lobulat i un capitell. Caldria alhora, reproduir tres capitells similars, quatre bases d'estil gòtic i un bancal. Per poder dur a cap la recreació d'una part de panda d'un lateral del claustre (figura 245). O bé, per destacar més l'obra rematar la projecció amb arcades de mig punt, arcs apuntats o més elaborades com es representa en la (figura 246)¹⁶⁹⁰.

¹⁶⁸⁹Plan Nacional de abadías, monasterios y conventos, abril 2011. Plan Nacional de conservación preventiva, marzo de 2011. Plan Nacional de educación y patrimonio. LUENGO GUTIÉRREZ, P., Reconstrucción del convento de Santa María de Jesús en Sevilla tres el incendio de 1765. *Temas de estética y arte*, núm. 24, 2010, pàg. 143-164. ESCOBEDO ARAQUE, T., «Reconstrucción hipotética del antiguo Convento de La Concepción, de Jaén, a partir de algunas fuentes gráficas y orales», *Elucidario: Seminario bio-bibliografico Manuel Caballero Venzalá*, núm. 4, 2007. CAPILLA TAMBORERE, E., «La anastalosis virtual, entre la deconstrucción y la reconstrucción reflexiones alrededor de la reconstrucción virtual de la bóveda de la sala capitular del Monasterio de Santa María de Valldigna (Valencia, España), Revisión y enfoques en docencia e investigación: Actas del IX Congreso Internacional [de] Expresión Gráfica Arquitectonica, 2002, pàgs. 319-326.

¹⁶⁹⁰Exemplé d'anastalosi en el monestir de sant Bernat de Rascanya ubicat al claustre Nord de sant Miquel dels Reis. O en el pati del palau de l'embaixador Vic. GÓMEZ-FERRER, M., ZARAGOZÀ, A., «Lenguajes, fábricas y oficios en la arquitectura valenciana del tránsito entre la Edad Media y la Edad Moderna. (1450-1550)», *Artigrama*, núm. 23, 2008, pàg 149-184. GALIANA AGULLÓ, M., MAS TOMÁS, A., LERMA ELVIRA, C., CONESA TEJADA, S., «Propuesta de reconstrucción virtual y material por anastalosis de los restos arqueológicos del patio del palacio renacentista del Embajador Vich en Valencia, España», *VAR*, vol.4, núm.9, 2013. VILA FERRER, S., «La recuperación del patio del palacio del Embajador Vich (Valencia)» *Loggia, Arquitectura & restauración*, núm. 12, 2001, pàg. 44-51. ARCINIEGA GARCÍA, L., «Monasterio de san Miguel de los Reyes, olim san Bernardo de Rascanya», *Saitabi: revista de la facultat de Geografia i Història*, núm. 45, 1995, pàg. 347-370.

Una característica a destacar dels claustres¹⁶⁹¹ de convent és que són espais utilitzats per a la meditació i l'arreplogament. Per aquest motiu es planifiquen amb un jardí ordenat que representa un microcosmos, que simbolitza el centre de la cosmologia cristiana. El pati del jardí es dissenya amb un traçat en creu, metàfora dels quatre rius del paradís, amb el centre destacat amb una font, pou, punt, columna, etc. El sentit de l'espiritualitat i elevació d'aquests espais s'aconsegueix mitjançant la disposició de determinats arbres com el taronger i el ciprer, i vegetació com les hortalisses i plantes medicinals i aromàtiques que completaven el simbolisme de curació espiritual d'aquells menuts *hortus conclusus*¹⁶⁹².

Per aquesta importància dels jardins dels claustres considerem l'opció de dissenyar un menut jardí claustral als peus de l'anastalosi de la panda reconstruïda. Un espai rectangular o quadrat planificat i ordenat a través de la construcció de dues andes enllosades que es creuen en el centre. Dins dels quadrants incloure la vegetació.

Dos exemples de claustres a seguir per a la realització del comentat disseny serien: el convent del castell de Montesa (figura 251) o el claustre del convent de la Valldigna (fig.252).

¹⁶⁹¹La paraula claustre prové del llatí i significa tancat.

¹⁶⁹²GRACIA, C., Arte Valenciano, 1998.

Figura 251. Claustre del convent del castell de Montesa. En la vista aèria es pot apreciar el disseny geomètric de les vies que divideixen el pati del claustre, en aquest cas dues vies principals que dibuixen una creu i dues vies secundàries de menor mesura que subdivideix els quadrants. Material inèdit.

Figura 252. Vista aèria del claustre del convent de la Valldigna, dividit en quatre quadrants que recorda la representació del claustre del quadre de la Puríssima del pintor Juan de Juanes de 1562. Material inèdit.

Per finalitzar, al costat de la reconstrucció (fig. 253) caldria ubicar un panell explicatiu o bé un còdi QR amb la història de les peces i del convent. Incorporant la història des de la seua fundació fins a la desamortització, a més de destacar les peces patrimonials que encara queden en el municipi que formaven part del convent com la creu de processó de l'església parroquial i l'escultura de santa Magdalena. També es conserva a l'arxiu municipal el llibre de receptes de cuina del convent¹⁶⁹³. De manera que no solament es destaquen els aspectes arquitectònics o històrics sinó també aquells béns relacionats que mostren aspectes de la vida litúrgica i etnològica, costums i hàbits de l'antic convent¹⁶⁹⁴.

Figura 253. Recreació de l'anastolosi de la part de panda del claustre de l'antic convent d'Almenara davant de les restes muraries del mur del convent. Material inèdit.

■ Lapidis discoïdals del cementeri medieval

Actualment es conserven tres làpides discoïdals del segle XIII-XIV del vell cementeri medieval. Per la salvaguarda d'aquestes peces es plantegen dues solucions: la primera consisteix en seguir el mateix procediment descrit en la primera solució donada per conservar les peces del convent. És a dir, exposar-

¹⁶⁹³AMA Llibre de recetes del convent

¹⁶⁹⁴Plan Nacional de abadías, monasterios y conventos, abril 2011.

les amb una cartel·la identificativa en un espai de caràcter públic¹⁶⁹⁵. O bé, l'altra solució plantejada constitueix en una emulació del vell fossar medieval. Amb la ubicació de les làpides discoïdals de creu grega que es conserven en el municipi, disposades de manera simètrica, en l'espai que ocupava el vell fossar medieval, l'actual plaça de l'Església. Un exemple d'aquest tipus de reconstrucció es troba en el municipi de Xilxes¹⁶⁹⁶ (fig. 254). Situat al costat de l'església on s'ha construït un expositor vidriat i cobert que mostra les làpides mig soterrades a l'interior per representar el vell fossar medieval. En un dels laterals es disposa d'un panell explicatiu.

Figura 254. Fossar medieval de Xilxes

Aquestes són les peces més antigues que es conserven de la vila medieval d'Almenara. Per tant compten amb un valor històric d'interès i que cal afegir les seues qualitats artístiques. Així mateix, per a fer efectiva la plena aplicació de les mesures de protecció i foment que per als béns culturals contempla la llei, caldria incloure'ls en l'inventari de patrimoni cultural amb categoria de béns arqueològic.

¹⁶⁹⁵L'espai públic podria ser un lloc cobert, com el museu del molí, la galeria de la Biblioteca o la casa de la joventut o en la mateixa plaça de l'Església baix de l'arc apuntat que es troba allí actualment.

¹⁶⁹⁶HURTADO MULLOR, T., MORAÑO POBLADOR, I., GARCÍA FUERTES, J.M., ALBELDA GARCÍA J.F., «Tres conjuntos monetales de época moderna documentados en la necrópolis cristiana de Xilxes (Castelló)», XIV Congreso Nacional de Numismática, Madrid, 2011, págs. 949-970.

■ Clau de volta de l'església vella

Es tracta d'una clau de volta de l'església vella d'Almenara (fig.253). La solució que plantejem per la salvaguarda d'aquesta peça és, primer de tot sol·licitar la tornada de la peça al municipi d'Almenara, donat que es troba en el municipi de Pallàs després que un veí de la vila la portara allí per procurar la seua salvaguarda. I després, permetre la seua exposició en un lloc públic del municipi: bé una galeria o bé en el museu, amb una cartel·la identificativa i fitxa o panell explicatiu.

La clau de volta de l'església vella és l'única peça que queda de l'església vella d'Almenara, per aquest motiu té un valor històric a més d'artístic destacat. Seguint el mateix esquema que amb els béns anteriorment citats, hauríem d'incloure la clau de volta en l'Inventari de Patrimoni Cultural Valencià amb categoria de bé arqueològic.

■ Murs de l'església

Al llarg dels murs de l'actual església es poden apreciar peces destacades de gran valor historicoartístic d'època medieval que foren reutilitzades en la construcció per a l'obra nova de 1721 (fig.255). Entre elles destaquen: dovelles de les arquivoltes d'una porta d'accés a la vella església (localitzades en el mur Nord), fragments d'inscripció amb lletra gòtica (localitzant en el mur Est), fragments de cornises (mur Nord), làpida de localització de la sénia de l'antiga plaça Vella (mur Nord) i marques del Federo (mur Oest). Aquestes peces podrien ser destacades mitjançant la ubicació d'un panell explicatiu en l'actual plaça de l'església o en el mateix temple on cadascuna de les peces integrades en els murs estiguera localitzada i explicada. Les marques del federo no corresponen al període medieval però igualment poden ser destacades per la seua singularitat.

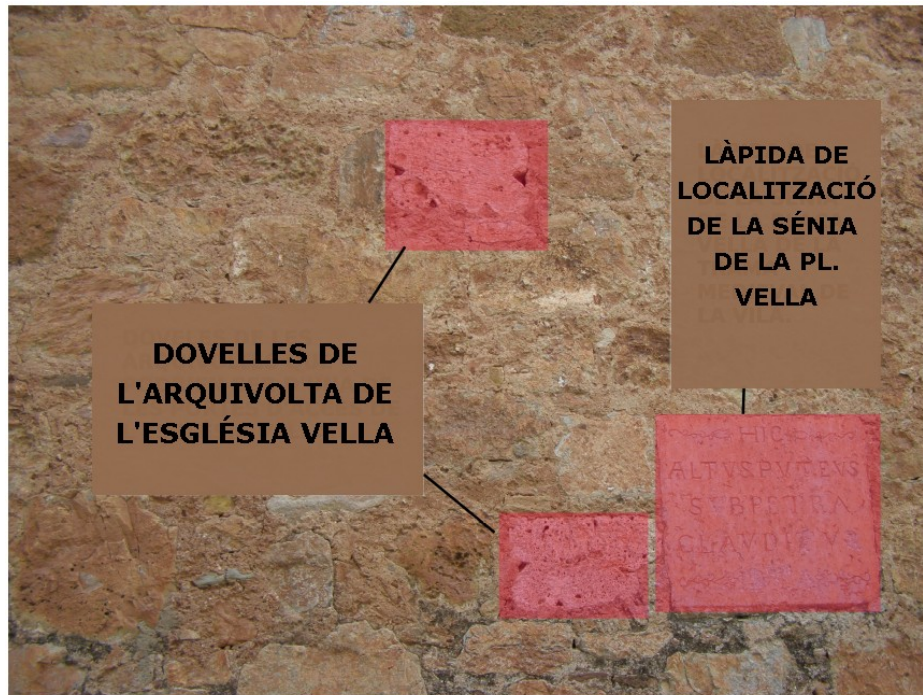

Figura 255. Murs de l'església parroquial d'Almenara. Material inèdit.

Figura 256. Creu gòtica del terme. Figura 257 Clau de volta església vella

■ Creu gòtica del terme

La creu del terme d'Almenara (fig.256) es tracta d'una columna de pedra sobre basament i rematada amb una creu. Es troba ubicada en el parc de la plaça de la Constitució, situada a l'Est i límit de la població d'Almenara.

Aquests tipus de monuments tenen una doble funcionalitat: per un costat assenyalen l'inici o confluència de camins, com a referència fonamental per a identificar llocs, i per altre tenen un caràcter devocional, amb funció de santificar el lloc que ocupen¹⁶⁹⁷. El bé es troba en un estat de conservació greu. La bassa escalonada està molt deteriorada, s'aprecien clavills estructurals possiblement pels canvis d'humitat i temperatura, i en la creu es troben pèrdues d'elements constitutius del relleu escultòric. En la creu es representen dues escenes: una la Verge amb el xiquet Jesús que està deteriorada per l'erosió a més de verificar-se acumulació de brutícia mediambiental que provoca efectes que desvirtuen la lectura estètica de la imatge. L'altra escena situada en la cara contrària de la creu, un calvari on la figura de Jesucrist ha perdut el cap i algunes de les extremitats.

Considerem que cal destacar *la rellevància d'aquests béns en la història i la cultura i la necessitat de conservació i valorar els mateixos. Per tant, es planteja la necessitat d'actuar conjuntament en tot allò que es relaciona amb major coneixement, documentació, conservació, manteniment i custòdia del bé. Per la qual proposem que la creu gòtica ha d'inventariar-se per ser inclosa en l'inventari de patrimoni cultural en la categoria de bé immoble d'etnologia. I a més, considerem que és necessari dur a terme feines de neteja i restauració de la creu, amb la reconstrucció de les parts mancants.*

■ Torre de la Comuna de la muralla d'Almenara

La torre de la Comuna (fig.258) forma part de la muralla de la vila. Es troba ubicada en la zona Nord-est de la muralla. No es conserva sencera, sol es mantenen dues parts de la circumferència dels seus murs separades per l'espai d'una casa. Considerem a conseqüència del seu estat de conservació ruïnós, que ha de portar-se a terme la restauració de la seua part Nord a causa de la importància en el conjunt de la muralla. Proposem també la seua senyalització amb un panell explicatiu dipositat a nivell del sòl, que no impedisca la

¹⁶⁹⁷SARTHOU, C., *Geografia del reino de València*, 1913.

visualització de l'obra, sobre el jardí que rodeja la muralla en el mateix carrer Molins¹⁶⁹⁸.

Figura 258. Torre de la Comuna

Així mateix, caldria inventariar i incloure la torre en l'Inventari de Patrimoni Cultural Valencià com a BIC dins de la classe de monuments. Aquesta com que forma part de la muralla té la categoria de BIC declarat des del 15/05/98. Però sospesem que caldria fer una fitxa d'inventari per separat del que és la fitxa de la muralla de la població. En aquesta, hauria de descriure's de manera concreta les dimensions, característiques constructives i historicoartístiques del bé, per la seua singularitat i rellevància.

■ Portal de Nules o del Mar de la muralla d'Almenara

El portal de Nules o del Mar és un dels portals originals de la muralla del segle XVI de la vila d'Almenara, aquest està situat al pati l'interior d'una de les cases del carrer Major de la població. El portal es conserva íntegre i en un magnífic estat de conservació¹⁶⁹⁹. Les seues dovelles estan treballades amb una factura impecable. En la Llei de Patrimoni Cultural Valencià en l'article 32, títol: règim de visites (de béns BICs) s'exposa que, per a fer possible l'adequat coneixement i difusió pública dels béns del patrimoni cultural valencià, els propietaris i posseïdors de qualsevol títol de béns immobles declarats d'interès

¹⁶⁹⁸Plan Nacional de arquitectura defensiva. Plan Nacional de conservación preventiva, marzo de 2011.

¹⁶⁹⁹Plan Nacional de arquitectura defensiva. Plan Nacional de conservación preventiva, marzo de 2011.

cultural hauran de facilitar la visita pública d'aquests, almenys, durant cinc dies al mes, en dies i horari predeterminats, que es faran públics amb la difusió adequada tant en mitjans de comunicació com en centres d'informació turística i cultural. El règim de visites que s'establisca haurà de garantir degudament el respecte al dret a la intimitat personal i familiar. Com que l'accés turístic a aquest portal disposat a l'interior d'una casa familiar, no garanteix degudament el respecte al dret a la intimitat personal i familiar, exposem a continuació una proposta diversa per al foment d'aquest bé. Proposem el trasllat i muntatge del portal a una zona de caràcter públic com per exemple un parc municipal, on el monument pugua ser admirat. Prèvia autorització de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència segons article 36. Llicències municipals i l'article 43 sobre el trasllat de béns d'interès cultural, de la llei¹⁷⁰⁰. La reconstrucció en un parc públic aniria acompanyada d'un panell explicatiu amb cronologia i característiques arquitectòniques nomenades. El desmuntatge del portal comportarà la senyalització de totes les peces i dovelles que el conformen per després reconstruir la porta en el seu nou lloc d'emplaçament¹⁷⁰¹. Respecte al nou lloc d'emplaçament considerem que hauria de situar-se en una zona situada al Sud-est del nucli vell. Per ser la zona Sud-est de la muralla la que antigament ocupava i que estiguera prop del vell camí Reial en direcció a Nules i a la Mar, actual avinguda del País Valencià, perquè antigament el portal donava accés a aquest camí. El parc municipal que es troba més pròxim a les referències indicades, és el parc que es disposa entre l'avinguda del País Valencià i el carrer Serra d'Espadà (fig.259). Aquesta seria una possibilitat a l'hora de reubicar el portal, l'altra podria ser el parc de la plaça de la Constitució.

¹⁷⁰⁰Llei 4/1998, de 11 de juny de Patrimoni Cultural Valencià. Article 43. Trasllats. Els trasllats de béns mobles d'interès cultural deuran fer-se amb les garanties suficients per a evitar que es pugua causar-los dany i es comunicaran, amb una antelació mínima de quinze dies, a la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, que assenyalarà les condicions tècniques a que deurà ajustar-se el trasllat. La comunicació indicarà l'origen i el destí del bé i si el trasllat es de caràcter temporal o definitiu. Una volta realitzat aquest, es donarà compte a la Conselleria per a la seua anotació en l'Inventari. Quedaran exclosos aquells béns mobles d'interès cultural que per la seua pròpia naturalesa són tradicionalment traslladats provisionalment en dates determinades o en festivitats, segon la tradició. Tot açò sense perjudici del necessari control per part de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

¹⁷⁰¹Llei 4/1998, de 11 de juny de Patrimoni Cultural Valencià, es remarca que els béns immobles d'interès cultural són inseparables del seu entorn. No s'autoritzarà el desplaçament d'aquests sinó quan resulte imprescindible per causa d'interès social o força major, mitjançant resolució de la conselleria competent en matèria de cultura i previ informe favorable d'almenys dos de las institucions consultives a que se refereix l'article 7 d'aquesta llei.

Figura 259. Plànol del cadastre d'ubicació actual del portal de Nules i dels parcs públics. Material inèdit.

El portal caldria inventariar-lo i incloure'l en l'inventari de patrimoni cultural valencià com a BIC dins de la classe de monument. Aquest portal com també passa amb la torre de la Comuna, en formar part de la muralla té la categoria de BIC des del 15/05/98. Estimem doncs, que caldria fer una fitxa d'inventari per separat del que és la fitxa de la muralla de la població, per destacar totes les seues característiques i valors historicoartístics de forma concreta.

Aquesta intervenció proposada és similar a la portada a terme en el trasllat i reconstrucció de l'arc apuntat ubicat en el centre de la plaça de l'Església (fig.258). Aquest arc està inventariat amb categoria de bé etnològic des del 2/06/09. Es tracta d'un arc d'un antic habitatge situat en el carrer sant Roc frontier amb carrer Major que va ser derruït.

Figura 260. Anastolosi de l'arc de la plaça de l'Església.

■ Trama urbana d'Almenara i de La Llosa

Per destacar l'origen medieval de les trames urbanes d'ambdues poblacions considerem que caldria situar un panell explicatiu amb gràfics de les característiques i evolució d'aquestes. La d'Almenara amb la descripció i característiques d'una trama de vila nova en quadricula de traçat ortogonal mentre que la de La Llosa amb una trama d'alqueria musulmana amb una morfologia que s'adapta al vessant de la muntanya. La ubicació d'ambdós panells haurà de disposar-se en zones destacades i públiques dels municipis. En el cas d'Almenara podria situar-se en el carrer Molins pròxim a la muralla. Aquesta és una bona ubicació donat que des d'aquest carrer es pot percebre un dels límits de la trama antiga. En el cas de La Llosa podria ubicar-se en la plaça

de la Constitució per ser un espai de plaça, és a dir, un poc més ampli que la resta de la trama vella i ser un dels límits d'aquesta.

■ Patrimoni hidràulic d'Almenara i de La Llosa

El sistema de reg de la font de Quart i de la font de La Llosa amb els seus canals, séquies, sistars, basses, etc., i la seua distribució realitzada per les juntes de govern de les fonts són un exemple molt valuós de les tradicions etnològiques d'aquesta zona. Que des dels seus orígens, han conformat el sistema de reg, la forma de vida, els costums, els models d'organització territorial i la configuració del paisatge de la Vall de Segó, d'Almenara i de La Llosa i de Xilxes. Aquests sistemes de regadiu tenen el seu origen en l'època medieval i han arribat fins al segle XXI a través del resultat d'una adaptació continua als nous usos de l'aigua i les noves necessitats. Per tant, formen part del patrimoni d'aquestes poblacions en qualitat de béns immaterials del patrimoni etnològic¹⁷⁰². Considerem per aquestes característiques la inclusió del sistema de repartiment i distribució de les aigües de la font de Quart i de la font de La Llosa com a béns immaterials del Patrimoni Etnològic donada la seua antiguitat i evolució amb la categoria de béns immaterial etnològics.

Igualment sospesem definir la font de Quart i la font de La Llosa com a parc natural a raó dels seus valors naturals. Aquesta categoria permet la conservació dels valors determinants i el seu desenvolupament, la protecció d'aquestes àrees conduiria a una millor utilització de l'espai amb finalitats educatives, científiques, culturals, recreatives, turístiques i socioeconòmiques¹⁷⁰³.

¹⁷⁰²Llei 4/1998, d'11 de juny de patrimoni Cultural Valencià. Article 1.3. Formen part del patrimoni cultural valencià, en qualitat de béns immaterials del patrimoni etnològic, les creacions, coneixements, tècniques, pràctiques i usos més representatius i valuosos de les formes de vida i de la cultura tradicional valenciana.

¹⁷⁰³Pla Nacional de paisatge cultural.

Per una altra banda, molts dels elements que conformen aquest sistema de reg encara no es troben inventariat en l'Inventari General de Patrimoni Cultural Valencià (fig.261). Caldria doncs, incloure'ls perquè puguen gaudir de la protecció i difusió que els correspon. Així mateix, considerem que alguns d'aquests béns inventariats haurien de tenir una major protecció pel seu caràcter rellevant i per tant atorgar una categoria superior en l'anomenat inventari, com és el cas de la séquia major d'Almenara¹⁷⁰⁴ que creiem que ha de ser inventariada amb la categoria de bé immoble de Rellevància local. L'article 46.1 defineix que són béns immobles de rellevància local tots aquells béns que no reunint els valors a què es refereix l'article 1 d'aquesta llei en grau tan singular que justifique la seua declaració com a béns d'interès cultural, té no obstant significació pròpia, en l'àmbit comarcal o local, com a béns destacats de caràcter històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic o etnològic.

Per a procedir a la seua inclusió, la séquia major d'Almenara haurà de ser inclosa en els corresponents catàlegs de béns i d'espais protegits previstos en la legislació urbanística, amb l'expressada qualificació de béns immobles de rellevància local i s'inscriurà en la secció 2º de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià. El bé i la seua normativa formaran part de l'ordenació del planejament municipal amb la categoria de Monument d'Interès Local d'acord a les seues característiques¹⁷⁰⁵.

¹⁷⁰⁴La séquia major d'Almenara està inventariada com a bé etnològic des del 10/8/2008 E. Bosó Doménech.

¹⁷⁰⁵Article 46 redactat pel número 19 de l'article 1 de la Llei [Comunitat Valenciana] 5/2007, 9 febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià («D.O.C.V.» 13 febrer). Vigència: 14 febrer 2007.

Béns	Categoria
Séquia major d'Almenara	béns immobles d'etnologia
Séquia major de La Llosa	
Séquia de la Ràpita	
L'Arquet	
Aqüeducte del pont d'Uixó	béns immobles d'etnologia
Font de la Bota	béns immobles d'etnologia
Font del Cantero	
Font de La Llosa	béns immobles d'etnologia
Molí del Carcau	béns immobles d'etnologia
Dipòsit de la Ràpita	
Bassa de La Llosa	
Els Pouets	béns immobles d'etnologia

Figura 261. Taula de béns inventariats d'origen medieval d'Almenara i de La Llosa. Material inèdit.

La segona actuació sol·licitada en aquest bé requereix un major treball, ja que consisteix en la necessitat de restaurar la séquia Major d'Almenara per la seua rellevància en el municipi, d'acord amb el seu deteriorat estat de conservació (fig.35). La séquia Major d'Almenara ocupa una gran extensió i va paral·lela al camí de Benavites en la partida del Pla dels Molins. El bé travessa diverses parcel·les agrícoles en la vall d'Almenara fins a arribar a la Rambleta o Pont d'Uixó. El seu estat de conservació és ruïnós, com a conseqüència del desús. Es va construir una séquia lateral a principis del segle XX que la va substituir. Per aquest motiu en alguns trams l'immoble es troba completament ruïnós mentre que en altres conserva la integritat de l'obra¹⁷⁰⁶.

¹⁷⁰⁶BOSÓ DOMÉNECH, E. Fitxa d'inventari de la séquia major d'Almenara, de l'inventari de patrimoni cultural valencià. BOSÓ, E., OLMOS, J., Projecte de salvaguarda de la séquia major d'Almenara, Acció ecologista Agró 2009. BOSÓ DOMÉNECH, E., *Reconstrucció del paisatge rural i urbà a través del patrimoni hidràulic d'Almenara, la marjal i els Estanys. Rutes temàtiques*. Caixa rural sant Roc, 2011, Almenara. Plan Nacional de Patrimonio Industrial, marzo de 2011.

Reconstrucció del paisatge rural i urbà d'Almenara i La Llosa entre els segles XIII-XVI

 criteris	 Variables	 Puntuació segons judici avaluador
Cultura de l'aigua	Importància de l'aigua en la localitat	si
	Importància del sistema en què s'integra	si
	Importància en relació als seus béns	si
representativitat	representatius pels trets constructius	si
	representatius pels trets de funcionalitat	no
	representatiu per la tipologia del sistema en què s'integra	si
autenticitat	imatge fidel a l'original	si
	accions que preserven l'harmonia de l'immoble	no
	alteracions no perjudicials del sistema	no
integritat	conservació òptima	no
	ús primigeni	no
	conservació i ús racional del sistema	no
historicosocial	coneixement i reconeixement per part de la societat local	si
	Referències escrites, cartogràfiques i o fotogràfiques	si
	notícies en perquisició documental històrica	si
tecnologia	«enginy» de la tècnica utilitzada	si
	innovació i millora tecnològica	si
	art d'anivellació	si
artístic	valor artístic	si
	valor artístic del disseny del sistema	si
	Figures o accions de protecció del disseny artístic primigeni	si
Territorial	entorn paisatgístic d'interès	no
	visibilitat de l'immoble	no
	harmonia amb l'entorn	si

hidràulica	pertinència a un regadiu tradicional de referència	si
	Localització en un sistema de reg d'entitat contrastada	si
	dimensions en relació al conjunt de la zona	si
Participació i conscienciació d'agents socials	inversió de les administracions o entitats públicoprivades	no
	inserció en rutes o circuits turisticoculturals	si
	material documental gràfic de difusió	si

Figura 262. Taula metodològica d'avaluació de la séquia Major d'Almenara¹⁷⁰⁷ Material inèdit.

De la mateixa manera considerem que han de portar-se a terme actuacions pel condicionament i millora del dipòsit de la Ràpita musulmana, ubicat a Quartons en el terme de La Llosa (fig.263).

Figura 263. Dipòsit de la Ràpita de Quartons

El dipòsit té una eixida a ras del sol que s'aproxima a un cercle connectat a la canalització diagonal d'uns dos metres de longitud que condueix a una cambra o dipòsit subterrani d'aigua pel consum humà. Els constructors realitzarien aquesta canalització per obtenir aigua potable, o més neta des de la roca, possiblement l'obertura visible de la part superior estaria annexada a una

¹⁷⁰⁷Taula elaborada pel professor Jorge Hermosilla Pla i Sandra Mayordomo Maya en Sistema metodològic de evaluació del patrimoni hidràulic, València, 2016, pàg.52. HERMOSILLA PLÀ, J. (dir.), *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Unidad de investigación Estepa, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2010.

construcció que protegiria l'eixida d'aigua, bé amb una mena de distribuïdor o un immoble o part d'aquest, que en l'actualitat no existeix.

Aquest dipòsit ha de ser inventariat i inclòs en el catàleg de Patrimoni Cultural Valencià, com a primera mesura d'actuació en el bé. Però a més, sospesem que cal protegir-lo amb una reixa perquè l'obertura de l'anomenat dipòsit que es troba a ras del sol, no pugui ser danyada. Aquesta actuació haurà d'anar acompanyada de la ubicació d'un panell explicatiu que expose les característiques del bé i la seua història. L'altra mesura que proposem per valorar més el bé i aconseguir un major impacte seria, recrear el dipòsit musulmà en l'espai que ocupa en la partida de Quartons¹⁷⁰⁸ (fig.264-265-266).

Figura 264. Exemple de proposta de recreació del dipòsit musulmà en la partida de Quartons. Material inèdit.

¹⁷⁰⁸BOSÓ DOMÉNECH, E., Projecte de recreació del dipòsit de la Ràpita de La Llosa, 2009.

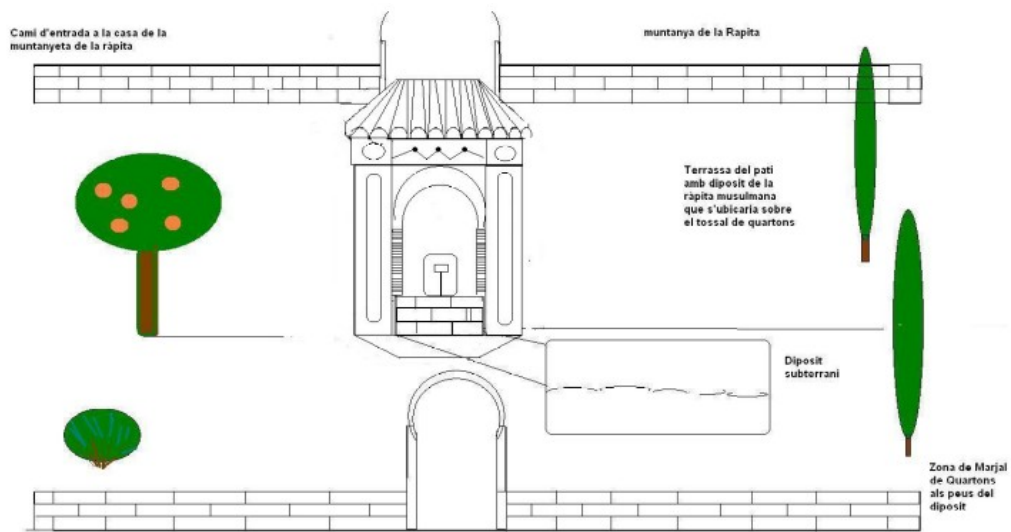

Figura 265. Exemple de proposta de recreació d'un dipòsit musulmà en la partida de Quartons. Material inèdit.

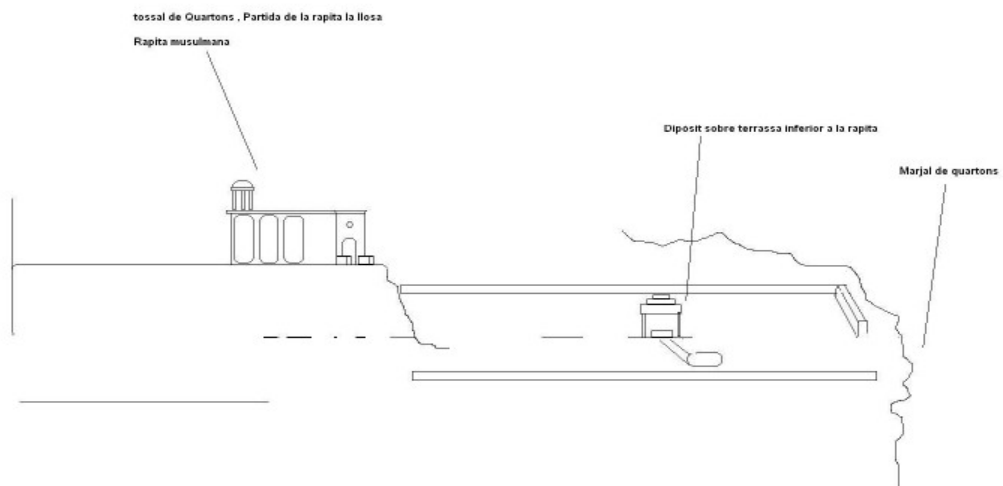

Figura 266. Dibuix de la Ràpita musulmana i el dipòsit a Quartons, La Llosa. Material inèdit.

■ **El consell vell de La Llosa i habitatge del segle XVII.**

Figura 267. Consell vell de La Llosa i habitatge del segle XVII ¹⁷⁰⁹

En la trama urbana de la població de La Llosa es conserven dos immobles del segle XVII (fig.265). Un és l'antic immoble del consell i presó de La Llosa (carrer de sant Vicent 1) i l'altre una casa (carrer de Major 24). Ambdós es troben inventariats com a béns immobles d'etnologia i estan actualment utilitzats com a habitatge. Tanmateix, creiem que seria bona idea valorar aquests béns amb la ubicació pròxima a ells, d'un panell explicatiu que expose la seua història, cronologia i característiques constructives a causa de la seua singularitat i ser dels immobles més antics existents en la trama urbana de la població¹⁷¹⁰.

■ **Els bovalars d'Almenara i de La Llosa**

El bovalar històric de la població d'Almenara i de La Llosa forma part del patrimoni etnològic d'ambdues localitats¹⁷¹¹. Per la qual considerem que tant aquests espais com els béns que formen parts d'ells, és a dir: abeuradors,

¹⁷⁰⁹Fotografies estretes de les fitxes de l'inventari cultural valencià

¹⁷¹⁰Plan Nacional de arquitectura tradicional. Plan Nacional de conservación preventiva, marzo de 2011.

¹⁷¹¹Plan Nacional de arquitectura tradicional. Plan Nacional de conservación preventiva, marzo de 2011

ribassos, mollons, refugis de pastors... siguen inventariats i inclosos en l'Inventari Cultural Valencià (fig.268-269-270-271). Considerem que caldria atorgar a aquestes vies pecuàries dels bovalars històrics la consideració de parc cultural segons la llei 3/95 de 23 de març, per ser un espai destacat d'importància. O també, com a lloc històric per estar vinculat a esdeveniments del passat de valor històric, etnològic o antropològic¹⁷¹².

Figura 268. Ribassos de les Covatelles ¹⁷¹³. Figura 269. Ribassos de la Corona.

Figura 270. Refugis de pastor de la Corona. Material inèdit.

Béns	Categoria
Refugis de pastor	
Abeurador camí reial	bé immoble etnològic
Abeurador del Carcau	bé immoble etnològic
Abeurador entrada poble d'Almenara	bé immoble etnològic
Abeurador del Calvari	bé immoble etnològic
Ribassos de la Corona	bé arqueològic
Ribassos de la Corralisa	bé immoble etnològic

Figura 271. Taula de béns inventariats del patrimoni de les vies pecuàries del bovalar d'Almenara i de La Llosa. Material inèdit.

¹⁷¹²Bosó Doménech, E., «Proposta d'interpretació del jaciment arqueològic de la Corona, Almenara, Castelló». *Orley Revista AAV*, núm. 8, 2010.

¹⁷¹³Fotografia estreta de l'inventari de patrimoni cultural valencià.

Dins dels béns immobles que formen part dels elements integrats del bovalar volem destacar dos refugis de pastors situats a la muntanya de la Corona en el terme d'Almenara. Un d'ells es troba en estat de ruïna i l'altre conserva la integritat de l'estructura en un regular estat de conservació, ja que el sostre ha caigut. Aquests dos béns han de ser inventariats per ser inclosos en l'inventari com a béns immobles etnològics. Són ambdues construccions de menudes dimensions elaborades amb la tècnica de la pedra seca¹⁷¹⁴ d'un metre d'ample per un metre d'altura.

■ El Castell

El castell d'Almenara està inventariat amb consideració de Bé d'Interès Cultural des de l'any 2003. Tanmateix, la seua importància en la població es troba en greu perill de desaparició, no s'ha dut a terme cap mesura en favor del manteniment de les restes que queden. Per aquest motiu considerem que és necessari iniciar mesures per procurar la seua conservació. La primera és el reforçament de les estructures del castell dels tres recintes murals i els fonaments dels edificis interns. La segona consisteix en la restauració i rehabilitació de les torres del castell. La torre de Bivalcadim restaurada com una torre de senyals o almenara, amb un sistema de comunicació medieval de senyals de llum. I la torre Borgamuza, amb un sistema de comunicació d'època isabelina, com una torre helicoïdal (a causa d'haver sigut reconstruïda en

¹⁷¹⁴L'article 1.3 de la Llei 4/1998, d'11 de juny, de Patrimoni Cultural Valencià estableix que formen part del patrimoni cultural valencià, en qualitat de Béns Immaterials del Patrimoni Etnològic, les creacions, coneixements, tècniques, pràctiques i usos més representatius i valuosos de les formes de vida i de la cultura tradicional valenciana. ORDRE 73/2016, de 18 de novembre, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, per la qual es declara bé de rellevància local immaterial la tècnica constructiva tradicional de la pedra seca a la Comunitat Valenciana. [2016/9265]. BUSQUETS FABREGAS, J., CORTINA RAMOS, A., (coords.), *Gestión del paisaje. Manual de protección, gestión y ordenación del paisaje*, 2009, Madrid. Fundación Marcelino Botín. Programa Patrimonio y Territorio (2009): Valoración del patrimonio territorial y paisajístico. Fundación Marcelino Botín. Programa Patrimonio y Territorio (2010), Manual de Patrimonio. Mallarach, J. M. (coord.), Valores culturales y espirituales de los paisajes protegidos. Barcelona, Obra Social de Caixa Catalunya, 2008. Mallarach, J.M. (coord.), Valores culturales y espirituales de los paisajes protegidos. Barcelona: Obra Social de Caixa Catalunya, 2008. Consejo de Europa (2003), Guía Europea del Patrimonio Rural. CEMAT. Ministerio de Medio Ambiente. (2008). Consejo de Europa (2000), Convenio Europeo del Paisaje. Madrid. Ediciones del Ministerio de Cultura (2008) y del Ministerio de Medio Ambiente (2007).

aquesta època amb la nomenada funció). De forma que s'adopten les mesures necessàries per a evitar el deteriorament, pèrdua o destrucció d'aquests béns i es done a conèixer els seus valors. Aquestes torres rehabilitades com a museus seran destinades a una activitat pública que no desvirtua els seus valors artístics, històrics i culturals. A més tindran la funció de conservació, estudi, exposició i divulgació de l'evolució dels temes tractats, és a dir, sistemes de comunicació. Així mateix, en la torre Borgamuza es podrien mostrar dins d'un panell explicatiu els còdexs de comunicació utilitzats en l'anomenada torre isabelina conservats en l'arxiu municipal d'Almenara, a més de desenvolupar activitats didàctiques respecte del contingut i funcions pròpies d'aquestes¹⁷¹⁵.

■ Recinte del Punt del Cid

El recinte fortificat del Punt del Cid es troba inventariat i protegit amb la categoria de BIC des de l'any 2016. Malgrat aquesta consideració que destaca la seua importància, el recinte es troba en un estat lamentable de conservació. En l'estudi del professor F. Arasa Gil¹⁷¹⁶ ja es remarca el seu deteriorament. Per millorar l'estat del bé, plantegem com a mesura necessària, el reforçament de les estructures de les restes muraries del recinte fortificat del Punt del Cid per conservar-lo per les futures generacions. En la primera meitat del segle 1927 el recinte comptava amb una extensió de 1,24 km de llargària de la muralla i actualment resten solament 774,32 m de mur. El seu deteriorament és continuat. Igualment sospesem que haurien d'iniciar-se campanyes arqueològiques en el recinte, per tenir més coneixement de la zona, dels seus orígens, donat que sols s'han dut a terme excavacions en una menuda part del recinte.

Per procurar la conservació d'aquesta fortificació BIC hem de seguir les propostes descrites en la Llei de Patrimoni Cultural Valencià a l'article 31, on

¹⁷¹⁵Plan Nacional de arquitectura defensiva.

¹⁷¹⁶ARASA GIL, F., «El punt del Cid en Almenara (La Plana Baixa, Castelló)» notes sobre la primera campanya d'excavacions. Cuadernos de prehistoria y arqueología castellanenses, núm.7, 1970, pàgs. 219-242.

diu que, els titulars de béns declarats d'interès cultural podran presentar a la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència programes de conservació i manteniment d'aquests béns, en què s'assenyalaran les actuacions necessàries per a l'adequada conservació i el cost estimat d'aquestes. Segons l'article 36.3 els projectes d'intervenció haurà de contindre un estudi sobre els valors històrics, artístics, arquitectònics o arqueològics de l'immoble, l'estat actual d'aquest i les deficiències que presente, la intervenció proposada i els efectes d'aquesta sobre els esmentats valors. L'estudi serà redactat per un equip de tècnics competents en cada una de les matèries afectades. Dins del mes següent a la conclusió de la intervenció, el promotor del projecte presentarà davant l'Ajuntament que va atorgar la llicència, perquè es remeta a la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, una memòria descriptiva de l'obra realitzada i dels tractaments aplicats, amb la documentació gràfica del procés d'intervenció elaborada per la direcció facultativa.

En la Llei es destaca que qualsevol intervenció en un monument declarat d'interès cultural haurà d'anar encaminada a la preservació i creixement dels interessos patrimonials que determinaren dit reconeixement i s'ajusten a uns criteris específics. Respectar les característiques i valors essencials de l'immoble. Conservar les seues característiques volumètriques, espacials, morfològiques i artístiques, així com les aportacions de distintes èpoques que hagen enriquit els seus valors originals. En cas que s'autoritze alguna supressió haurà de quedar degudament documentat. Igualment, es preservarà la integritat de l'immoble i no s'autoritzarà la separació de cap de les seues parts essencials ni dels elements que li són consubstancials¹⁷¹⁷.

L'altra mesura proposada té relació amb les tasques d'aprofundir en la futura apertura a la societat d'aquest bé i en la recerca d'usos compatibles o alternatius que permeten la seua sostenibilitat evitant el seu deteriorament i abandonament. Un dels reptes més necessaris pel bon resultat d'aquesta proposta és l'establiment d'usos compatibles i models de gestió que permeten la continuïtat i la conservació d'aquests conjunts, fent partícipe la societat en

¹⁷¹⁷Article 38 redactat pel número 17 de l'article 1 de la Llei [Comunitat Valenciana] 5/2007, 9 febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià («D.O.C.V.» 13 febrer). Vigència: 14 febrer 2007. Plan Nacional de arquitectura defensiva.

aquest procés. Es tracta d'abastar models que permeten la sostenibilitat dels conjunts de forma adequada a les necessitats i casuística de cada monument. El marc d'actuació haurà de girar entorn de la preservació, la investigació i difusió (projecció social) i la sostenibilitat (recursos econòmics). Per altra part, es planteja la necessitat que les actuacions a realitzar amb fons públics es veguen complementades amb altres accions com la visita pública, difusió, conservació preventiva, manteniment, etc., adaptades a les especificades de cada BIC.

Les estratègies de difusió han de definir-se en un programa museològic que determine els continguts i fixe l'itinerari de visites. S'ha de dissenyar un pla de seguiment i control d'aquests conjunts que tinga en compte els conseqüents treballs de manteniment, necessaris per a assegurar la prolongació en el temps, de les obres de restauració executades amb fons públics i indispensables que garantista la seua conservació.

La societat contemporània es manifesta amb un gran interès pel passat i valora el llegat històric de les generacions precedents, davant la pèrdua de la continuïtat cultural, entenent el passat amb el bé primordial d'identitat col·lectiva. El patrimoni és considerat per les societats avançades com el factor que constitueix el testimoni de la seua civilització. El contacte directe amb aquest llegat, més enllà de la seua història, de les seues dades i documents, és la font primordial pel coneixement de les seues manifestacions.

La funció del turisme cultural haurà d'entendre's com una font de recursos que done suport a la conservació del monument, així com un factor fonamental per al desenvolupament local, imbricant-lo amb altres actius patrimonials i naturals de la zona. Que a més permetrà generar noves iniciatives culturals. Junt açò, la implicació de les entitats locals com a part activa en el projecte ajudarà a revitalitzar el conjunt, com també els valors patrimonials incidirà positivament en el context de les polítiques socials i del desenvolupament sostenible¹⁷¹⁸.

¹⁷¹⁸ Plan Nacional d'arquitectura defensiva.

■ La torre de costa

La torre de costa es localitza en una parcel·la de cultiu en la mar de Casablanca. El seu estat de conservació és de ruïna. Solament queda el pou de la torre i els murs de fonament d'aquesta. Per valorar aquest bé cultural proposem l'elaboració d'un inventari de les seues restes. Per incloure'l seguidament, en l'Inventari de Patrimoni Cultural Valencià amb categoria de bé arqueològic. A continuació iniciar mesures per a la difusió amb panells explicatius que mostren com era la torre amb recreacions virtuals. La ubicació d'aquests panells caldria situar-los en el museu de la localitat en un panell que informara sobre la història del municipi destacant la importància de l'immoble¹⁷¹⁹.

■ Nous Estudis. El foment de les futures investigacions en Almenara i en La Llosa

Promovem la creació d'un centre d'estudis d'Almenara i de La Llosa perquè en els dos municipis es fomenti la investigació de caràcter històrica, artística, geogràfica, paleontològica... i on es realitzen publicacions periòdiques a través d'una revista, segons els mitjans econòmics disponibles, física o mitjançant publicacions en web. Alguns possibles estudis sobre aquestes poblacions podrien ser els següents:

- El comerç i artesanía de la llana en època medieval i moderna.
- El comerç i artesanía de la seda en època medieval i moderna¹⁷²⁰.
- El convent d'Almenara: història, característiques arquitectòniques, capbreus i inventaris de béns¹⁷²¹.

¹⁷¹⁹BOSÓ DOMÉNECH, E. «La torre de l'Estany d'Almenara», *Braçal*, Revista del centre d'estudis del camp de Morvedre, núm.41, 2010, pàg. 111-139. i «Referències al port dels Estanys» Butlletí de la societat castellonenca de Cultura, núm.87,2, 2011. i *Reconstrucció del paisatge rural i urbà a través del patrimoni hidràulic d'Almenara, la marjal i els Estanys. Rutes temàtiques*. Caixa rural sant Roc, 2011, Almenara.

¹⁷²⁰Estudi en procés

¹⁷²¹Estudi en procés

- Estudi de l'església vella¹⁷²².
- Estudi de la carnisseria medieval¹⁷²³.
- Estudi cronològic de la muralla d'Almenara fins a la seua destrucció¹⁷²⁴.
- L'ermita de sant Joan.
- La mesquita de La Llosa
- Prospecció dels termes de La Llosa i d'Almenara per fer un estudi integral dels municipis.

A més destaquen la figura de Lluís Cebrián Mezquita (1851-1935) (cronista oficial de la ciutat de València) que ha sigut una figura clau com a investigador de la història del poble d'Almenara. Per la seua llavor investigadora proposem que el centre d'estudis d'Almenara porte el seu nom. L'altra mesura que plantejem és atorgar-li un nom de carrer o bé, fer una escultura per ubicar-la en un espai públic¹⁷²⁵.

Totes aquestes mesures proposades i exposades en la conclusió d'aquesta tesi, tenen la finalitat de valorar, protegir, difondre i fomentar el patrimoni medieval i modern dels municipis d'Almenara i de La Llosa.

¹⁷²²Estudi en procés d'elaboració

¹⁷²³Estudi en procés d'elaboració.

¹⁷²⁴Estudi en procés

¹⁷²⁵ARASA GIL, F., «Lluís Cebrián Mezquita: l'arqueologia en l'obra d'un destacat representant de la Renaixença», *Saitabi*: revista de la facultat de Geografia i Història, núm. 64-65, 2014, pàgs. 183-2002.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS

AAVV, Cultura i estudi local de la Plana de l'Arc. Universitat Jaume I, Servei de Diputacions de la Universitat de Castelló. 2003, 5° jornades culturals a la Plana de l'Arc Borriol, Castelló.

ABAD MARTÍNEZ, F. J., “La feria de la Adrada una tradición ganadera y cultural”, *Boletín de la Sociedad de estudios del Valle de Tietar*, núm. 7, 2008.

AR-RÀZĪ, AR-RÀZĪ: AJBÀR MULÚK AL-ANDALÚS, Crònica del Moro Rasis, pàgs. 36-37. Reconstitució de E. Lévi-Pro-vençal.

Acció Ecologista- Agró: “Intervencions a l'Estany d'Almenara, Plana Baixa”, *Braçal: revista del Centre d'Estudis del Camps de Morvedre*, Núm.28-29, 2004.

ACERETE, J. F., «El patrimonio de los condes del Real: familia, rentas y actitudes económicas. 1712-1743». *Estudis d'història contemporània del País Valencià*, 1990, núm. 8, pàgs.63-94.

AGOST ABRIL, M., *La Mare de Déu del Bon Succés: història, tradició i devoció popular*. Almenara: Parròquia dels Sants Joans d'Almenara, 2004.

AHMED AIT BELAID, GONZÁLEZ, P. (eds.) “Los moriscos, su expulsión y la situación de Valencia”. *Diálogo e Historia. Actas del III Encuentro Internacional del Diálogo de Civilizaciones*, Centro Mohamed VI para el Diálogo de Civilizaciones, Santiago de Chile, 2010.

AHMAD MUJTAR AL-ABBADI, “Acerca del rebato”, pub. *Las Rabitas en el Islam estudios Interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita, Universitat d'Alacant, 2004.

ALMAR MELCHOR, A.; LÓPEZ ALCAIDE J.; ESPINOSA ISACH, J.M., *Chilches pueblo de España*, Ajuntament de Xilxes, 1965.

ALMELA VIVES, F., *Las Riadas del Turia (1321-1949)*, Ajuntament de València,1957.

ALCINA FRANCH, J., “Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, Talleres gráficos hijos de F. Armengot, Castelló, 1950.

ALTAMIRA, R., *Historia de la propiedad comunal*, Madrid, 1890.

ALVAREZ MARQUEZ, Mª C., *Carta de Poblament de Fontllonga y Orenga, Historia, Instituciones*, Univ. Sevilla, 1993.

AMER BLANCH, E., “El marjal de Almenara” pub. Diversos Autors, *Conflictos entre el desarrollo de las aguas subterráneas y la conservación de los humedales: litoral mediterráneo*, Fundación Marcelino Botín, Ediciones Mundi-Prensa, Madrid 2003.

AMIGUES, F., «Premières approches de la cèramique commune des atèliers de Paterna (Valencia)» en *L’obra aspra, XIV-Xve, Mélanges Casa Velázquez*, t. XXII, 1986.

AMIGUES, F., «La cerámique domestique des ateliers mudéjars de Paterna (Valencia)» en *L’obra aspra, XIV-Xve, Mélanges Casa Velázquez*, t. XXIII, 1987.

AMIGUES, F., «Potiers mudéjares et chrétiens de la région de Valence: de la convivialité à l’antagonisme» en *Archéologie Islamique*, 3,1992.

APARICI MARTÍ, J., «De la apicultura a la obtención de la cera las otras manufacturas medievales de Segorbe y Castellón» *Espai i Història*, núm. 22, 1999.

APARICI MARTÍ, J., “*Capilaridad de la manufactura textil en la Plana de Castelló. El caso de Onda en el siglo XV*” *Anuario estudios medievales*, núm. 40, 1, 2010.

APARICI, MARTÍ, J., «Actividad artesanal de los musulmanes segorbinos en la primera mitad del siglo XV» en *Actas del VII Simposio Internacional de Mudejarismo*, Teruel, 1999.

APARICI MARTÍ, J., «Obra en piedra. Maestros vizcaínos en la plana de Castelló (ss.XV-XVI) millars, espai i història, núm 29, 2006.

ARANGÓ VILA-BELDA, J., “Los censos de población españoles en perspectiva histórica”, en INE (ed.) *Primeras Jornadas de Estadística Española*, vol.3, Madrid, Instituto Nacional de Estadísticas 1982.

ARANEGUI GASCÓ, CARMEN, “Els estanys” en *Els romans a terres valencianes*. Edicions Alfons el Magnànim IVE, Col·lecció Politècnica/61, València, 1996.

ARANEGUI GASCÓ, C., *Els romans a terres valencianes*. Edicions Alfons el Magnànim IVE, Col·lecció Politècnica/61, València, 1996.

ARASA GIL, F., “El conjunto monumental de Almenara (La Plana Baixa, Castelló)”, en *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Ayuntamiento de Valencia, Valencia, 2000.

ARASA GIL, F., “Noves propostes d’interpretació sobre el conjunt monumental de la muntanyeta dels Estanys d’Almenara (Plana Baixa, Castelló)”. *Archivo de Prehistòria Levantina*, Vol. XXIII, Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial de Valencia, 1999.

ARASA GIL, F., RIPOLLÉS ALEGRE, P. P., *Numeística de Ribelles*, Quadern de Prehistòria i Arqueologia Castellonense, 17, Castelló, 1996.

ARASA GIL, F., “El conjunt monumental de la montanyeta dels Estanys d'Almenara”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXIII, 1999.

ARASA GIL, F. «El Punt del Cid d’Almenara (La Plana Baixa, Castelló)», (Ed.) MACIAS, J.M., RIBERA, A., ROSSELLO, M., *Recintos fortificados en época visigoda, historia, arquitectura y técnica constructiva*, TRAMA, 8, pàg.45.

ARASA GIL, F., “Punt del cid” (Almenara, La Plana Baixa, Castelló) Notes sobre la primera campanya d’excavacions, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*, núm.7, 1980.

ARASA GIL, F., “La vil.la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (La Plana Baixa)”. *Braçal*: revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, Núm. 17-18, 1, 1998.

ARASA GIL, F., “Escultures romanes de Castelló”, *Quaderns de prehistoria i arqueològia castellonenca*, 19, 1998.

ARCINIEGA GARCÍA, L., “*Defensa a la antigua y a la moderna en el Reino de Valencia durante el siglo XVI*”, *Espacio, tiempo y forma, serie VII, historia del arte*, núm.12, 1999

ARCINIEGA GARCÍA, L., *Sistemas de Defensa en Cullera*, Cullera, Ajuntament de Cullera, Regidoria de Patrimoni, 2003.

ARCINIEGA GARCÍA, L., “Las murallas de Cullera”. Coord. Antoni Furió , Josep Aparici, *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer*. VIII Assemblea d'Història de la Ribera, *Cullera, novembre de 2000, 2002*.

ARDIT LUCAS, M., "Población de la ciudad de València: Siglos XVI-XVIII." 2009.

ARDIT LUCAS, M., “El sucre dels ducs de Gandia”, en *Història Política, Societat i cultura dels països catalans*, 4, Barcelona (enciclopedia catalana) 1997.

ARIZAGA, B., *Villas nuevas: Permanencias urbanas, la Memoria Histórica de Cantabria*, Salamanca, 1996.

ASENJO GONZÁLEZ, M., MONSALVO ANTÓN, J. M., “Dos visiones de las villas de la extremadura: sectores occidental y oriental de la cuenca meridional del Duero, (siglos XI-final XV)”, pub. MATÍNEZ SOPENA, P., URTEGA ARTIGAS, Mª M., «Las villas nuevas medievales del suroeste europeo. De la fundación medieval al siglo XXI: Análisis histórico y lectura contemporánea», *Boletín Arkeolan*, núm. 14, 2006.

ASENJO GONZÁLEZ, M. “Viajes de pastores y ganados. La transhumancia (siglos XIII-XV)” pub. DE LA IGLESIA DUARTE, J. I., *Viajar en la edad media*, 2009.

AZUAR, R.; “Piratería y Ribât-s en la formación del Sharq al-Andalus”, *Portos medievais do Mediterrâneo* (Mértola, Portugal) 2001.

AZUAR RUIZ, R.; SARANOVA ZOZAYA, R.; BORREGO COLOMER, M., “La Rábita de Guardamar: un proyecto de musealización”, *Arqueologia y territorio*, 1994, pàgs. 31-50.

AZUAR RUIZ, R., *Atalayas, almenaras y ràbitas al-andalus y el mediterraneo*, Barcelona, Lunwerg editores, 1995.

AZUAR RUIZ R., "El ribât en al-Andalus: espacio y función 1", Museo Arqueológico de Alicante, *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, 2004, X, pàgs. 23-38.

BALBAS CRUZ, JUAN A. *El Libro De La Provincia de Castellón, Antiguedades*, Ed. Fascimil, Caja de Ahorros y Monte de la Piedad de Castellón, Castelló, 1892.

BALBAS CRUZ, J. A., "Almenara" pub. *El Libro De La Provincia de Castellón*, Antiguedades, Ed. Fascimil, Caja de ahorros y Monte de La Piedad de Castellon, Castellón 1892.

BALIL ILLENA, A., "Noticias de los hallazgos de mosaicos romanos en tierras castellonenses", *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia Castellonenca*, 3, 1976, Castelló.

BALIL ILLENA, A., "Capiteles romanos figurados de Sagunto y Almenara." *Saguntum*, 14, València, 1979, pàgs. 199- 202.

BALLESTEROS ARIAS, P.; KIRCHNER, H.; FERNÁNDEZ MIER, M.; ORTEGA ORTEGA, J.; QUIRÓS CASTILLO, J.A.; RETAMERO, F.; SITJES, E.; TORRÓ, J.; VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A., "Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación" púb. KIRCHNER, H. (Ed.), *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánica*. BAR International, Series 2062, 2010.

BALLESTER, S. "Los moriscos valencianos en 1527 y 1528" *BSCC*, XVI, 1935.

BANGO, TORVISO, I. G., "La vieja liturgia Hispana y la Interpretación funcional del templo prerrománico". *VII Semana de estudiós medivales*, Nájera, 29 junio al 2 agosto 1996.

BARCELÓ, M., FELIU, G., FURIÓ, A., MIQUEL, M., SOBREQUÉS, J., (eds.), *El feudalisme comptat i debatut, formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, Museu d'història de Catalunya, 2003.

BARCELO TORRES, C.; LABARTA, A., *Arxivos moriscos*, Unv. de València, 2009, pàg. 16.

BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; MARTÍ, R.; TORRES, J.M., “Sistema de regadio y asentamientos andalusies en la estribacion sur de la sierra de Cazorla”, *Instituto de Estudios Almerienses*, departament de Història, 1989.

BARCELÓ., M., “Els nins moriscs”, Primer congrés d’història del País Valencià, València, III, 1976.

BARCELO, C; LABARTA, A.: “Azúcar «trapigs» y dos textos árabes valencianos.” *Revista del Sharq Al-Andalus*, núm. 1, 1984, pàg. 59.

BARCELÓ, C.; LABARTA, A., “Canyamel i sucre d'al-Àndalus” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*.

BARCELÓ, C., LABARTA, A., “La industria azucarera en el litoral valenciano y su léxico (siglo XV-XVI)”. *La caña de azucar en el mediterraneo. Actas del 2º seminario internacional de la caña de azucar Motril* (Ajuntament), 1990, pàg. 73-94. Es destaca l'origen de la terminologia Trapig provinent de l'italià mentre que, sucre prové de l'àrab.

BARCELO TORRES, M.A. del C., DOMINGO PEREZ, C., TEIXIDOR DE OTTO, MA J., “El papel de las ciudades en la configuración del reino Valencia.” *Quaderns de Geografia*, 34-63-80- València, 1984.

BARCELÓ, M., Y ROSELLÓ-BORDOY, G., *Terrissa*, Palma de Mallorca, 1996.

BARRIO BARRIO, J.A., «La ganadería oriolana en el siglo XV: la regulación de los pastos», *Investigaciones geograficas*, investigacions geogràfiques, núm.12, 1994.

BARROS, C., «La humanización de la naturaleza en la Edad Media». Ponencia presentada en el congreso *Mensch und Natur im Mittelalterlichen Europa*, organizado por la Academia Friesach (Universitat de Klagenfurt, Austria) el 1-5 de setembre de 1997. Universitat de Santiago de Compostel·la.

BAZZANA A., “Un hish valenciana: Shûn (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón)”, II. *Quaderns de Prehistoria y Arqueologia Castellonense*, núm. 20, 1999.

BAZANA, A., Morfologia y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII) la Ribera y otros ejemplos. (Almenara pàgs. 22- 26-38) A. FURIO; J. APARICI, ed.: *Castells torres i fortificacions en la ribera del Xuquer*, univ. de València, 2002. pàgs. 19-50.

BAZZANA, A., GUICHARD, P., «Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol», en: *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palerm, 1976, 60-69.

BAZZANA, A., GUICHARD, P., «Un important site-refuge du haut Moyen-Âge dans la région valencienne. Le despoblado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)», en: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIV, París, 1978, 485-501.

BELenguER CEBRIÀ, E., *Cortes del reinado de Fernando el Católico*. València, Univ. de València, Departament de Història Moderna, 1972.

BELLVER, L., *Història de la Plana*, Castelló, 1888.

BELLVER BLASCO, J., Cofradía de la Purísima Sangre de Cristo y de Ntra. Sra. de la Soledad. Apuntes históricos, siglos XVI-XIX, Xàtiva, 2000.

BELTRÁN LLORIS, F., Epigrafía latina de Saguntum y su territorium, (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales), SIP, serie de Trabajos Varios, 67, Valencia, 1980.

BELTRAN, A., «La Red Viaria en la Hispania Romana», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, 1990.

BENITEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R., “Islam Ocult”, pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009.

BENITO GOERLICH, D., «El Palacio del Almirante como modelo de vivienda señorial en el tránsito de la edad media al Renacimiento (s.XIV-XV)», *Historia de la ciudad II. Territorio, sociedad y patrimonio*, 2002.

BERNAT I MARTÍ, J.S., BADENES MARTIN, M., *Crecimiento de la población valenciana: Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)* Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1994

BERNAT, M., SERRA, J., «Ceràmica medieval mallorquina: entre la pervivència andalusina i la tradició cristiana» en *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, t. III, Alacant, 1993, pàgs. 825-831.

BERNABÉ GIL, D., “Bienes rústicos de aprovechamiento público. En la Valencia moderna. Agricultural property subject to public usage in early modern Valencia. *Ediciones Universidad de Salamanca. Stud. hist.*, H.a mod.

- BERTHIER KARIER, C., “El control del agua en la edad media: la creación del canal de cent-fonts”, púb. TORRÓ, J., GUINOT, E. (Ed.) *Hidráulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, 2012.
- BETÍ BONFILL, M., "Primeros señores de Castellón". *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. 1926, pàgs. 184-185.
- BLEDA, J.O.P., *Crónica de los moros de España*, Valencia, Felipe de Mey, 1618, pàg. 649.
- BLEDA, J., O.P., *Defensio fidei in causa neophytorum siue Morischorum Regni Valentiae, totiusq. Hispaniae* O.P., P.F. Iacobo Bleda Valentino ... Ordinis Praedicatorum; eiusdem Tractatus de iusta morischorum ab Hispania expulsione ... Valentiae: apud Ioannem Chrysostomum Garriz, 1610. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Carreres. Sign: XVII/932.
- BOFARULL, P., *Repartimientos de los reittos de Mallorca, Valencia y Cerdena*, 1856.
- BOIRA MAIQUES, J. V., *Las torres del litoral valenciano*, València, Conselleria de Infraestructuras y Transporte, D.L., 2007.
- BORONAT Y BARRANCHILLA, P., *Los Moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, cap. VIII.
- BORRERO FERNÁNDEZ, M., «La organización de las dehesas concejiles en la "tierra" de Sevilla», *Historia, Instituciones, Documentos*, núm. 19, 1992.
- BOSÓ DOMÉNECH, E., «El palau de la família Proixida de la vila d'Almenara», *Estudis Castellonecs*, núm.11, 2006-2008.
- BOSÓ DOMÉNECH, E., «El palau o casa senyorial de Quartell», *Orleyl*, Revista de l'Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, núm. 8, 2011.
- BOSÓ E., “El molí de la bassa o del Garrofa”. Revista *Orleyl*, Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, núm. 10, 2013.
- BRAMON, D., “La rapita del cascall al delta de l'Ebre”, La rapita en el islam. *Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004.
- BURNS, R.I., *El regne croat de València*, València, E. Climent, 1993, pàg. 130.

BURNS, R. I., *Els fonaments del regne croat de València, rebel·lió i recuperació 1257-1263: Diplomatarí del regne croat de València, els documents registrats del seu conqueridor, Jaume I, 1257-1276*. València, 1995.

BURN, R.I., *Colonialisme medieval*, València, 1987.

BURN, R.I., *Moros, cristians i jueus en el regne croat de Valencia*, València, 1987.

BURNS, R. I., “Los mudéjares de la Valencia de las cruzadas: un capítulo olvidado de la historia islámica”. *Sharq Al-Andalus*. N. 1, 1984.

BURNS, R. I., Jaume I i els valencians del segle XIII, València, Tres i Quatre, 1981; El regne croat de València, Valencia, E. Climent, 1993.

CABALLERO, ZOREDA, L., “Iglesia del Gatillo de Arriba, Cáceres. Datos técnicos”, *Anejos de AEspA*, XXIX, 2003.

CABALLERO ZOREDA, L.; SÁEZ LARA, F., “La Iglesia de El gatillo de Arriba (Càceres). Apuntes sobre una iglesia rural en los siglos VI al VIII”, *Anejos de AespA*, LI.

CABALLERO ZOREDA, L., UTRERO AGUDA, M.A., “Una aproximación a las técnicas constructivas de la Alta edad Media en la Península Ibérica”. *Entre visigodos y omeyyas, arqueología de la arquitectura*, 4, 2005.

CABANES PECOURT, M., FERRER NAVRRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València*, I, registro 5, Saragossa, 1979.

CABANES PECOURT, Mª D.; FERRER NAVARRO, R., *Llibre del repartiment del regne de València* II. Registro 6 de l'ACA, Saragossa, 1979.

CABANES PECOURT, M^a.D., FERRER NAVARRO, R., *Llibre del Repartiment del Regne de València*. III Registre, 7, 1980.

CABEZUELO PLIEGO, J.V, *Poder Público y administración territorial en el reino de Valencia, 1239–1348. El oficio de la Procuración.*, 1998.

CALERO LAFUENTE, M. C, *Geografía agraria de Almenara*, Cuadernos de Geografía, 1971.

CALERO LAFUENTE, M.C., “Geografía agraria de Almenara”, *Cuadernos de Geografía*, núm. 21, 1971.

CALERO SECALL Mª ISABEL, MARTINEZ ENAMORADO, V., “Rabitas y zubias malagueñas, en Historia institucional i altres estudis regionals”. Sant Carles de la Ràpita 1993, Univ. Alacant 2004.

CANDELA ALBERT, J., *Industria artística valenciana. Monografía històrica de la fabricación de los Tejidos de seda en la provincia de Valencià, Càmara oficial de comercio, industria y navegación de Valencià, 1932.*

CAPEL SÀEZ, H., *Morfología de las ciudades: Sociedad, Cultura i paisaje urbano*, vol.I, Madrid, 2002

CAPEL SÀEZ, H., *Morfología de las ciudades: Aedes facere: tècnica, cultura y clase social en la construcción de edificios*, vol.II, Madrid, 2005.

CAPEL SÀEZ, H., *Morfología de las ciudades: Agentes urbanos i mercado inmobiliario*, vol.III, Madrid, 2013

CAPEL SÀEZ, H., «Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve», *Ponencias Anuari del centre d'Estudis de Granollers*, 1997.

CAPEL SAEZ, H., «El comercio de la nieve y del Hielo», *Revista Bibliogràfica de geografia y Ciencias Sociales*, Unv. Barcelona, núm. 16, 1997.

CARACENA, Marqués, *Visita del Virrey en 1607, El Marqués de Caracena y Lugarteniente de su Majestad y capitán general del Reino*: www.aulamilitar.com Defensa de la Costa.

CARBONERES Y QUILES, M., *Nomenclator de todas las puertas, calles y plazas de Valencia, con los nombres que hoy tienen y los que han tenido desde el siglo XIV* (València, 1873).

CARLES I GUÀRDIA, P., “La toponimia i els espais d'època àrab a l'ambient territorial de la rapita del delta de l'Ebre en el segle XI”. *Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita Univ. Alacant, 2004.

CÁRCEL, GARCÍA, R., "El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI." *Cuadernos de geografía*, 18, 1976.

CÁRDENAS, F. de, *Ensayo sobre la historia de la propiedad territorial en España*, Madrid, 1873.

CARMONA, P., RUIZ PÉREZ, J. M., “El medio físico de l'horta”, en Contexto geográfico y histórico de los regadíos de la huerta de Valencia, T.1. pub. HERMOSILLA, J., *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València*, 2007.

CARRERE, CL., *Barcelona: 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Curial, Barcelona, 1977.

CARRERES CANDI, F., *Geografía general del reino de Valencia*. Castelló de la Plana, 1920.

CARRERES ZACARES, S., *Relación de las fiestas celebradas en València con motivo del casamiento de Felipe III por Felipe de Gama*, con una introducción bio-bibliográfica de Salvador Carreres Zacarés. Vol. I. València, MCMXXVI.

CARUANA Y REIG, J., Barón de San Petrillo, *Los Proxita y el estado de Almenara*, Valencia 1932, Imprenta Hijo de F. Vives Mora.

CASEY, J., “Moriscos and the Depopulation of Valencia”, *Past and Present*, 1971.

CASTILLO SAINZ, J., “Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

CATALÁ SANZ, J. A., URZAINQUI SÁNCHEZ, S., *La conjura morisca de 1570: la tentativa de alzamiento en Valencia*. -- Valencia: Biblioteca Valenciana, 2009.

CATALÁ SANZ, J. A., *Rentas y patrimonios de la nobleza valenciana en el siglo XVIII*. Madrid, Siglo XXI, 1991.

CATARINO, H., “Breve sinopsi sobre topónimos arrabida na costa portuguesa”. *Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*, 2004.

CAVANILLES, PALOP, A. J., *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, Madrid, 1795-7, fol.117

CEAN BERMUDEZ, J. A., “Almenara” en *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España en especial las pertenecientes a las Bellas artes*, por Juan Agustín Cean- Bermudez, individuo de número de la Real Academia de la historia y de honor de la de san Fernando de Madrid de la de san Carlos de

Valencia, y de la de san Luís de Zaragoza. Publicase de Real Orden, Madrid 1832 imprenta de don Miguel de Burgos.

Censo de floridablanca, censo español. Executado de orden del rey, edición facsimil, pub. Por el INE en 1986, Madrid, Instituto Nacional de estadística, 1787.

CEBRÍAN MEZQUITA, L., Historia de Almenara, (CD projectable), Fons de la Universitat de Navarra (Notícias de Almenara 1900 -1922).

CERVANTES, F. J., «Renta feudal y organización de la producción alfarera en Segorbe, Paterna y Benaguasil. S. XV» en *Actas del VI Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 1995, pàgs. 381-390.*

CIPOLLA, C. M., *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, Bolonia, 1974.

CIVERA, M., *Morvedre hebreu segles (XIII-XVI)*, Catarroja-Barcelona, 2009.

CHABRET FRAGRA, A., *Sagunto su historia y sus monumentos*, 1888.

CHACON JIMENEZ, F., TORRES SANCHEZ, R., HURTADO MARTINEZ, J., “El censo de floridablanca desde una perspectiva regional. Nuevas aportaciones al analisis de la poblacion española en el siglo XVIII”, en INE (ed.), *La población española en 1787: II Centenario del censo de floridablanca*, Madrid, Instituto Nacional de Estadística, 1992.

CHEIKHA, J., “Les ribats d'après les livres de tabaqat”. *La rabita en el islam. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita 1989-97*, Sant Carles, Unv. Alacant, 2004.

CHOUQUER, G., *Les formes du paysage*, París, 1996-1997.

COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.1, Barcelona, 1970.

COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.2, Barcelona, 1974.

COLON, G.; GARCIA, A., *Furs de València*, vol.3, Barcelona, 1978.

COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.4, Barcelona, 1983.

COLON, G.; GARCÍA, A., *Furs de València*, Vol.5, Barcelona, 1990.

CONOLLY, J.; LAKE, MM., *Sistemas de información aplicadas a la arqueología*, Bellatera, Barcelona, 2009.

CÓRDOBA DE LA LLAVE, R., “Las Calles de Córdoba en el Siglo XV: Condiciones de circulación e Higiene”, *Anales de la Univ. de Alicante, Historia Medieval*, núm. 10, pàg. 149.

CORELL I VICENT, J., “La dedicatoria a Venus procedente de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, Castellón) y Polibio” 3, 97, 6-8. *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*, LXII, Castelló, 1986.

CORELL I VICENT, J., “Inscripciones romanas de Almenara.” *Butlletí de la Societat Castellonense de Cultura*, L.XVI, 2, 1989, Castelló.

CORELL I VICENT, J., “Els monuments romans de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, La Plana Baixa)”, *Braçal*, Revista del Centre de Estudis del Camp Morvedre, 39-40, 2009.

CORELL I VICENT, J., “Tres santuarios del antiguo territorio de Sagunto”, *Fonaments. Prehistòria i mon Antic als Països Catalans*, 9, 1996.

CORRAL LAFUENTE, J. L., «Significado y simbolo de la ciudad medieval: elementos semioticos en el mundo urbano de europa occidental (1350-1550)» *Rev. Zurita*, 56.

CORRIENTE, FEDERICO, *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, 2003.

COSTA, P., *La casa de Xerica i la seva política en relació amb la monarquia de la corona d'Aragò (s. XIII-XIV)*, 1998.

CRESSIER, P., BERTRAND, M., CARBONER, M.A., DIAZ, A., MALPICA, A., QUESADA, T., “Agricultura e hidráulica medievales en el antiguo reino de Granada. El caso de la Alpujarra costera”. *Instituto de Estudios Almerienses Departamento de Historia*, I Coloquio de Historia y Medio Físico, 1989.

CRESSIER, P., “De un ribât... a otro. Una hipótesis sobre los ribât-s del Magrib al- Aqsa (siglos IX-inicios del siglo XI)”, *Fouilles de la Rábita de Guardamar...*, (en prensa) 2003.

CRUILLES, VICENTE SALVADOR Y MONSERRAT, MARQUÉS DE, *Noticias y documentos relativos a Doña Germana de Foix, última reina de Aragón*, cap.V “1526”, 1891.

CRUZ VILLALÓN, M., “El paso de la Antigüedad a la Edad Media, la incierta identidad del arte visigodo”. *Arte de épocas inciertas. De la edad media a la edad contemporánea*, 2009.

CUELLAR, M^aC.; PARRA, C., “Las ferias medievales, origen de documentos de comercio” Universitat de València.

DANVILA, M., *La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid* (Madrid, 1889). Nueva edición, introducción y notas por Rafael Benítez Sánchez-Blanco, Universitat de València, 2007.

DE OSMA, G. J., *Los orígenes de la cerámica de Manises y Paterna (1285-1335)*, València, 1984.

DE OSMA, G. J., “*Los maestros alfareros de Manises, Paterna y Valencia. Contratos y ordenanzas de los siglos XIV, XV y XVI*”, Textos y documentos valencianos nº II, Madrid, 1908.

DE OSMA, G. J., Adiciones a los textos y documentos valencianos, nº II, Madrid, 1911.

DE LA CRUZ HERRANZ, L. M., «La vida local en las ordenanzas municipales: Hita (siglos XV-XVI)” en la España Medieval, *Revista Científica Complutense*, 21, 1998, pàgs. 351-361.

DE LAS HERAS, M.A., “Ermita de san Esteban de Viguera: conexión de sus frescos con las diversas corrientes de la miniatura española”, Conexión de sus frescos con las diversas corrientes de la... *Colegio Universitario de La Rioja*, X, 2, pàgs 67-77.

DE MOOR, T., VAN ZANDEN, J.L., "Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period1." *The Economic History Review*, 63.1, 2010, pàgs. 1-33.

DIAGO F. *Historia provincial de Aragón de la Orden de Predicadores : desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros*, T.II, c.102.

DIEZ CASTILLO, A., CORTELL, A., ESCRIBÁ, P., BERNABEU, J., OROZCO, T., LÓPEZ, S., “Arqueología y georreferenciación con gvSIG en un yacimiento al

aire libre. Campaña Mas d'is 2015", núm.177, 2016, Jornadas Internacionales gvSig, pàgs. 12-18.

DIEZ, A; FERNANDEZ, J; GOMEZ, M., "La de una excavación arqueológica con gvSIG: el ejemplo del Arenal de la Virgen (Villena, Alicante)". *Actas III jornadas gvSIG* (Valencia 2007) www.jornadas.gvsig.org/3as.jornadas-gvsig/comunicaciones.

DIEZ, A., MOLINA, L., GOMEZ, M., OROZCO, T., BERNABEU, J. "Análisis distribución de cerámica en el yacimiento del Mas d'Is (Penàguila, Alacant)". *Actas IV jornadas gvSIG*, Valencia, 2008. www.jornadas.gvsig.org/4as.jornadas-gvsig/comunicaciones. *Viejos paisajes nuevas tecnologías. Acta IV jornadas de Gvsig*, Girona, 2010. www.sigte.vdg.edu/jornadassiglibre2010/programa/jornadas_grupo_gvsig/2010:Manual_usuario_online. (www.gvsig.gva.org).

DIVERSOS AUTORS, *Llibre de la Cort del Justícia de València*, Universitat de València, Fons històriques Valencianes, 2008.

DIVERSOS AUTORS, *Conflictos entre el desarrollo de las aguas subterráneas y la conservación de los humedales: aspectos legales, institucionales y económicos*. Brufao, P. y Llamas, M.R. (eds.) Fundación Botín y Ediciones Mundi-Prensa. Madrid, 2003.

DOMINGO, PEREZ, J., TEIXIDOR DE OTTO, Mª C., BARCELÓ TORRES, M.C., «El papel de las ciudades en la configuración del reino de Valencia», *Cuadernos de Geografía*, núm. 34, 1984.

DOMÍNGO ORTIZ, A., *Sociedad y estado en el siglo XVIII español*. Barcelana 1990.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A., *Historia de España: El Antiguo Régimen, los Reyes Católicos y los Austrias*, Madrid, Alianza-Alfaguara, 1973.

DUBY G., *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1968.

DUBY, G., *Arte y sociedad en la Edad Media*, Madrid, Taurus, 1998. DUBY, G., *Europa en la Edad Media*, Barcelona, Paidós, 2007.

DUPAQUIER, J., "Problèmes de controle des dénombremets" , *Annals de Demographie Historique*, 1970, pàgs. 203-214.

DURÁ LOPEZ, F., *Almenara, Estudio Monografico*, Castelló, 1972.

EIROA RODRÍGUEZ, J.A., “Arqueología de los espacios agrarios andalusíes en el sureste peninsular, Por una arqueología agraria”, H. KIRCHNER (Ed.) *Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010.

EPALZA, M., “La rábita islámica: Historia institucional”, *Las Rábitas en el islam. Estudios Interdisciplinares*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989, 1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004.

EPALZA, M., “La espiritualidad militarista del islam medieval. El ribat, los ribates, las rabitas y los almonastires de al-andalus”, pub. *Las Rabitas en el islam estudios interdisciplinares*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989,1997, Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004, pàgs.16-18

EPALZA, M., “Los estudios sobre las rabitas en la actualidad” pub. *Las rabitas en el islam. Estudios interdisciplinares*. Congresos internacionales de sant Carles de la Rapita 1989,1997, Ajuntament de sant Carles de la Ràpita. Univ. Alacant, 2004, pàgs. 34-35.

EPALZA, M., “Morvedre islàmica i els cristians de fora i de dintre”, núm. 17-18, *Braçal, Centre d'Estudis Camp de Morvedre*, 1998.

ESCOLANO, G., *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*. 1610-1611, Pedro Patricio Mey, València; veis. II. Existe edición aumentada con notas, ampliaciones aclaratorias y continuada por Juan B. Perales, los datos de edición son 1878-1880, Terraza, Aliena y Compañía, Valencia-Madrid; vols. III. La narració de les lluites en la Serra de Espada pot vore en el llibre X, capítol XXVII. columnes 1.679-1.686, i capítol XXVIII, columnes 1687-1694.

ESCOLANO, G., *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València, 1611.

ESCRIVÀ, FRANCISCO, P., *Vida del ilustrissimo y excelentissimo señor don Ivan de Ribera, Patriarca de Antiochia y arzobispo de Valencia*. Escrita por el padre Francisco escrivà, doctor teologo de la compañía de IESUS. Dirigida a la magestad catolica del rey don Phelipe tercero nuestro senor. Con privilegio en València en casa de Pedro Patricio Mey, Junto a san Martin 1612. Estudio preliminar a cargo de Emilio Callado Estela y Miguel Navarro Sorní. Generalitat Valenciana. Conselleria de Turisme, Cultura i Esport., Biblioteca Valenciana, 2011.

ESPINAR MORENO, M., ABELLAN PEREZ, J., “Las rábitas en Andalucía. Fuentes y metodología para su estudio, en historia institucional i altres estudis regionals”. Congressos internacionals de *Sant Carles de la Ràpita*, 1993, Univ. Alacant, 2004, pàgs. 131-172.

ESPINAR MORENO, M., “La alqueria de Mondujar mezquitas y rabitas, cementerios, barrios y otras estructuras urbanas y rurales. *Naquel de estudios árabes*, 11, 2000, Granada.

ESPINAR MORENO, M., “Mezquitas y rabitas, barrios y otras estructuras urbanas y rurales”, *Naquell de estudios arabes*, 11-2000, pàgs. 277-294.

ESPINAR MORENO, M., “Las rabitas de las tierras granadinas en las fuentes documentales”. *Arqueología y toponímia*, en historia institucional i altres estudis regionals. San Carles de la Ràpita 1993, ps. 211-231.

ESPINAR, MORENO, M., “Habices de la mezquita y rabitas de Cozviyar en 1502”, *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXIII, 2009, pàg. 37.

ESPINALT GRACIA, B., *Atlante Español, descripción general Geografica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias: de sus ciudades, villas y lugares mas famosos: de su Población, Rios, Montes*. Institució Valenciana d'Estudis i investigació (IVEI), Generalitat Valenciana. T. 3, 1988.

ESQUERDO, O., *Heraldica Nobiliario Valenciano*, prólogo transcripció y notas por José Martínez Ortiz, Biblioteca Valenciana, 2001, T. 1 i 2.

ESQUILACHE. F., “Canyamel i sucre al regne de València (I)” . Els orígens medievals de la producció. harca.org

FALCÓN PÉREZ, M.I., *La festividad del Corpus Christi en los pueblos de Aragón en la Edad Media y La procesión del Corpus en Zaragoza en el siglo XV en Estado actual de los estudios sobre Aragón*, Actas de las V Jornadas (Zaragoza, diciembre 1982), Zaragoza, 1984.

FAUBELL ZAPATA, V., *Historia de la Llosa, La lucha por la Libertad y la independencia*, Ajuntament de La Llosa, 2010.

FELIP SEMPERE, V., “La vila de Mascarell un conjunt històric a preservar”. Recull per a una historia de Nul·les, Barcelona 1977, Nules, 2000.

FELIP SEMPERE, V., La villa de Nules como ejemplo de urbanismo de nueva planta en la época de Jaime I, 2009.

FERNÁNDEZ, MUÑOZ, A., SEGURA, C., eds. *Trabajo de Las mujeres en la edad media hispana*. Vol. 3. Asociación Cultural Al-Mudayna, 1988.

FERNÁNDEZ MIER, M., “Campos de cultivo en la cordillera cantábrica. La agricultura en zonas de montaña”, pub. KIRCHNER, H. (ED.), *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010.

FERRER I MALLOL, M.T., “Navegació, ports i comerç a la mediterrània de la Baixa Edat Mitjana”, *CSIC. Institució Milà i Fontanal*, 2006, pàg. 27.

FERRER I MALLOL, M.T., “Emigración, Musulmanes, Corona de Aragón, Edad Media”, *Consell superior de Investigacions científiques. Aniversari de l'Expulsió dels Moriscs. Port dels Alfacs. Congrés internacional (Sant Carles de la Ràpita, 1990)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1994, pàgs. 19-26.

FERRER MALLOL, M^a.T., “Documentació sobre mudèjar de l'Arxiu de la Corona d'Aragó”, *Instituto Milá i Fontanals, CSIC*, pàg 22., art. pub. *Entre la Península Ibérica y el Mediterráneo. Interacciones políticas, económicas y culturales en la Baja Edad Media*, Ministeri de Educació i Ciència, Generalitat de Catalunya, 2001-2005.

FERRER MALLOL, M. T., «Boscos i deveses a la corona Catalano-Aragonesa (segle XIV i XV) *Anuario de Estudios Medievales*, 20, 1990, pàgs. 485-539.

FERRER I MALLOL, M.T., “Emprius i béns comunals a l'edat mitjana”. CSIC, 1996, pàgs. 33-65.

FERRER I MALLOL, M.T., *Pere El Cerimoniós i la seua època*. Consell Superior d'Investigacions Científiques Institució Milà i Fontanals, CSIC, 1989.

SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Revisió filològica de J. Bruguera, revisió històrica de M.T. Ferrer Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pàg. 354.

FERRER MALLOL, Mª TERESA, “Corona Catalano Aragonesa i Castella, segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència”, *Comtat d'Urgel Península Ibèrica Reunió Científica II*, Balager 7-9 Juliol, 1997.

FERRER MALLOL, Mª TERESA, “Corona Catalano Aragonesa i Castella, segles XII-XIV, Elements de coincidència i divergència”, CSIC, 2002.

FERRER MALLOL, Mª T., “Entre la paz y la guerra la Corona Catalano Aragonesa y Castilla en la baja edad media, CSIC, 2005, pàg. 414.

FERRER MALLOL, Mª T., *La frontera amb l'islam en segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. C.S.I.C. 1988.

FERRER BELTRAN, P., *Memòria gràfica d'Almenara, Un passeig per el segle XIX*, Ajuntament d'Almenara, 2002.

FERRER NAVARRO, R., *Conquista y repoblación del reino de Valencia*, Valencia, 1999.

FERRER NAVARRO, R., *La exportación valenciana en el siglo XIV*, Zaragoza, 1977. Furió, A. Editor, *València, un mercat medieval*, València, 1985.

FERRI RAMÍREZ, M., *Terratinents, camperols i soldats. Regadiu i conflicte social al camp de Morvedre*. Universitat de València, 2002.

FERRI RAMÍREZ, M., “Sagunt i el camp de morvedre en època contemporània”. *Braçal*, núm-35-36, 2007, pàgs. 183-218.

FERRI RAMÍREZ, M., “Evolució de la Acequia Mayor y los regadíos en sagunt desde el año 1800 hasta la fundación del Sindicato de regantes en el año 1900”. *Arse*, núm. 35, pàgs. 141-158.

FERRI RAMÍREZ, M., “De comuners a regants: comunitat, territori i conflicte a les hortes valencianes”. *Afers*, 16, núm. 40, 2001, pàgs. 641-654.

FERRI RAMÍREZ, M., “La marjal dels Moros, sistema natural y producto antrópico”. *Dinámica litoral-interior: Actas del XV congreso de Geógrafos Españoles (Santiago 15-19 1997) vol1, 1997, pàgs 257-266.*

FERRI CHULIO, A. de Sales, *Mossèn Miquel de Santander, prevere, y la muralla de la vila Reial de Culleraa 1553-1556*, Cullera 1998.

FIERRO, M., “Cristiandad e islam en la edad media hispana XVIII”, *CSIC Semana de Estudios Medievales*, Najera del 30 de julio al 2 de agosto, 2007.

FÍGOLS, J.B., Pla de dessecació de la marjal d'Almenara, *RSAPI*, 1802.

FÍGOLS J.B., Sobre el desagüe de aguas de la villa d'Almenara, Ms. C%-III Sanidad, Real Societat Amics País Valencià, 1814.

FITA, F., “Lapidas ibericas de Cabanes y romanas de Almenara, Villarreal y Tarragona”, en *B.R.A.H.*, LXIV Madrid, 1914, pàg.193-202.

FONSECA, D., *Iusta expulsión de los moriscos de España: con la instrucción, apostasia y traycion dellos. Y respuestas de las dudas a que se ofrecieron a cerca de esta materia del M. F. Damian Fonseca de la Orden de Predicadores...* 1612, llibre 5º. Biblioteca Valenciana. Col: BV Fondo antic. Ubicació: BV Col. Valenciana. Signatura: XVII/1140.

FORCADA MARTÍ, V., «Torres de vigia y defensa de la costa del distrito del Castell de Nules: los nombres de “Beniesma”, “Moncofa” y “Santa Isabel del Carrillo”», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. LXX, 1994, pàgs. 16.

FORTEA PÉREZ, F. J., “Tipología, hábitat y cronología relativa del Estany Gran de Almenara”, *Cuadernos de prehistoria y Arqueologia Castellonense*, 2, 1975, pàgs. 22-38.

FRAGA, CHABERT, *Sagunto su historia y sus monumentos*, T.II, Barcelona, 1885.

FRANCO SILVA, A., “La Herencia Patrimonial del gran cardenal de España Don Pedro Gonzalez de Mendoza”, *Historia, Instituciones, Documentos*, numero 9, 1982.

FRANCO SILVA, A., *La fortuna y el poder. Estudio sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (s. XVI-XV)*, Univ. Cadis, Servei de Publicacions, 1996.

FRANCO SILVA, A., «Las baronías valencianas del gran cardenal de España don Pedro González de Mendoza». En: Lluís de Santàngel i el seu temps: congrés internacional, València, 5 al 8 d'Octubre, 1987, pàgs. 215-229

FRANCO SANCHEZ, F., “El Gihad i su sustituto el ribat en el islam tradicional: evolución desde un espíritu militarista y colectivo hacia una espiritualidad interior e individual”. *La edad media i las cruzadas*, 2010, pàg.39.

FRANCO SANCHEZ, F., “La economía de las rábitas. En la rábita en el islam”. *Estudios interdisciplinarios congresos internacionales de sant Carles de la Ràpita*, 1989,1997, Ajuntament sant Carles Ràpita, Universitat d'Alacant, 2004.

FRANCO SANCHEZ, F., “Rabitas y almonastir(es) en el norte y levante de la península de al-andalus. Estudios interdisciplinarios”. *Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita, Univ. Alacant, 2004. pàgs. 103-104.

FURIÓ, A., *Historia del País Valencià*, València, 2001.

FURIÓ, A., “Senyors i senyories al país Valencia al final de l'edat mitjana”, *Revista d'Història Medieval*, 1997, pàg. 108.

FURIÓ, A., APARICI, J., ARCINIEGA, L., Castells torres i fortificacions en la ribera del Xuquer. *VIII Assemblea d'Història de la Ribera, Cullera*, 2000.

FURIÓ, A., “Conversió de mudejars a moriscos: una nova conversió forçosa i ineludible”, pub. *Història del País València*, 2001, pàg. 241-243.

FURIÓ, A., *València un mercat medieval*, Historia i societat,1, Diputació provincial de València, 1985.

FURIÓ, A., “Els musulmans valencians de la conquesta a les germanies”, pub. *Entre terra i fe*, Universitat de València, 2009, pàg. 72.

FURIÓ, A., “El desencadenaments de la crisi”, pub. *Història del País València*, 2001, pàg. 235.

FURIÓ, A., *Camperols del País Valencià*, Institut Alfons el Magnànim, Diputació de València, València, 1982.

FURIÓ, ANTONI, APARICI, J., (Eds.): Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. Universitat de València, 2002, pàg. 231-244; actas de la VIII Assemblea d'Història de La Ribera. Sistemas de defensa y vigilancia en Cullera: Castillo, murallas y torres. Libro. Sistemas de defensa y vigilancia en Cullera: Castillo, murallas y torres. Ajuntament de Cullera. Ajuntament de Cullera, 2003.

FUSTER, J., *Rebeldes y heterodoxos*, Barcelona, Ariel, 1972, Primera part, capítol III, pàg. 32-39.

GARCIA ARENAL, M., “Carlos v y los musulmanes”, Torre de los Lujanes : Boletín de la Real Sociedad Economica Matritense de Amigos del País, núm 41, 2000, pàgs. 77-86.

GARCÍA, J.M., “La historiografía en demografía històrica espanyola durante la edad moderna: un estado de la cuestión. Manuscritos, núm.8, 1990, pàgs 41-70.

GARCÍA SANJUAN, A., “Rábitas y ribats en el miyar de al-wansarisi”. *La rábita en el islam. Estudios interdisciplinarios*. Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita. Ayuntamiento de Sant Carles de la Ràpita Univ. Alacant, 2004. pàg. 84.

GARCÍA CÁRCEL, R., *Las Germanías de Valencia*, Barcelona, Península, 1975.

GARCÍA CÁRCEL, R., “El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI”, *Saetabi*, 1976, núm.26, pàgs. 171-188.

GARCÍA EDO, V., *Llibre dels feyts*, 1989, València, pàg. 30.

GARCÍA EGEA. MT., *La visita pastoral a la diocesis de Tortosa del obispo Paholac*, Castelló, 1993.

GARCIA ESPAÑA, E., “Censos de pobacion españoles” , *Estadística Española*, vol. 33 núm. 128 , 1991, pàgs. 441-500

GARCÍA LISON, M., “Marcas de cantería en Peñíscola, Cervera y Morella” en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, núm. 15, 1986, pàgs. 96-98.

GARCÍA MARSILLA, J.V., *Vivir a credito en la Valencia medieval. De los origenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. 2002. Univ. Valencia, 2002, pàg. 20.

GARCÍA MARSILLA, J. V., “El luxe dels llèpols. Sucre i costum sumptuari a la València tardomedieval” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

GARCÍA OLIVER, F., *Els cultius en història agrària dels Països catalans*, Universitat de Barcelona, 2004.

GARCÍA SÁNCHEZ, E., “El azúcar en la alimentación de los andalusies”. Actas del primer seminario internacional. *La caña de azúcar en los tiempos de los grandes descubrimientos (1450-1550)*. Casa de la Palma, Motril, 25/28 de septiembre 1989. pàg. 215.

GARCÍA OLIVER, F., “Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana” pub. Garcia-Oliver, Ferran (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

GARCÍA OLIVER, F., “Les companyies del trapig” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

GARCÍA OLIVER, F., «Els cultius», *Història agrària dels països catalans*, vol. 2, pàg. 301.

GARCIA OLIVER, F., *Cistercens del País Valencià. El monestir de la Valldigna, 1298-1530*, València (tres i quatre) 1998, pàg. 273.

GARCÍA TEJERO, F. D., (Ingeniero agronomo) “Acequias de riego”, *Hojas divulgadoras*, Madrid, núm. 15-50h, 1950.

GARCÍA CÁRCEL, R., «La población Valenciana del siglo XVI», pàgs. 61-62.

GARCÍA LISON, M., “Marcas de cantería en Peñíscola, Cervera y Morella” en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* núm. 15, 1986, pàgs. 96-98.

GRACIA, C., “La Ciudad coránica. El dominio de lo privado” en *Arte valenciano*, Madrid, 1998, pàg.121.

GARCÍA MARTÍNEZ, S., «Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado Felipe II». *Estudio 1*, univ. València, 1972, pàg. 102.

GARZÓN PAREJA, M., *Historia de la hacienda en España*, vol.1, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1984.

GERRAD POWELL, V., G.BANGO I TORVISO, M.I. G., “L'Ordo Gotorum et sa survivance dans l'Espagne du Haut Moyen Age”. *Revue de l'Art, Persee*, 1985, núm. 70, pàgs. 9- 20.

GINÉS VILAR, T., «La evolución de la población en la zona norte del País Valencià durante los siglo XVI-XVII». *Millar espai i historia*, vol.21, 1998, pàg.149-176.

GISBERT, J.A. (ed) *Sucre & borja la canyamel dels ducs del trapig a la taula, València i Gandia*, Generalitat Valenciana, Ajuntament de Gandia CEIC Alfons el Vell i consorci de muesus de la comunitat Valenciana, 2000, pàg. 156.

GISBERT SANTONJA, J. A., “Azúcar y agua en el Ducat de Gandía y en el Comtat d'Oliva –La Safor, Valencia”. *Actas del Sexto Seminario internacional sobre la Caña de Azúcar*, Granada, 1996.

GISBERT SANTONJA, J.A., “Formes de sucre i porrons al Raval de Borriana”, *Afers*, vol. 14, número 32, 1999.

GISBERT SANTONJA J.A., “Azúcar y agua en el ducat de Gandia y en el comtat d'Oliva-La Safor”, pub. Malpica Cuello, Antonio (coord.), *Valencia, Agua, trabajo y azucar: actas del VI seminari Internacional sobre la caña de sucre*: Motril, 19-23 setembre 1994, 1996, pàgs. 49-86.

GISBERT SANTONJA, J.A. “Formes de sucre i porrons al Raval de Borriana” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

GLICK, T. F., *Paisajes de conquista: Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Univ. València, 2007.

GLIK, T.F., *From Muslim Fortess to Christian castle.social and cultural change in medieval Spain*. Manchester, 1995.

GLICK, T. F., “Els pagesos i l'organització d'una agricultura d'importació”, en *L'Islam i Catalunya*, 1998, pàgs.85-91.

GLICK, T. “De l'Est a l'Oest. Observacions sobre la difusió de la canyamel a l'Edat Mitjana” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

GOLDBERG, P. J. P. "Female labour, service and marriage in the late medieval urban north." *Northern history* 22.1, 1986, pàgs. 18-38.

GÓMEZ FERRER, M., "La arquitectura renacentista en Valencia", coord. Jorge Hermosilla, *La ciudad de Valencia, historia geografía y arte de la ciudad de Valencia*, vol. 2, pàgs. 317-323.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, M., «Las Murallas de Mascarell». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 78. 1-2002, pàgs. 213-234.

GÓMEZ MORENO, M., *Cerámica medieval española*, Barcelona, 1924.

GONZALBES GRAVIOTO, C., "El mundo rural i el medio ambiente en la Malaga nazari: Modelo de asentamientos y paisajes agrícolas", *La Andalucía medieval, Actas I jornada de Historia Rural i Medio Ambiente*, Almonte 23-25 mayo 200, 2002, pàgs. 409-422.

GOZALBES, M., "El tesoro d'Almenara". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVI, Girona MCMXCVI – MCMX, 1996-97, pàg. 599-621.

GONZÁLEZ-ALCALDE, J., "Cuevas-refugio y cuevas-santuario en Castellón y Valencia: espacios de resguardo y entornos iniciáticos en el mundo ibérico", *Quad. Preh. Arq. Cast.* 23, 2002-2003, pàgs. 195-198.

GONZÁLEZ, C., GUAL, V., PARDO, R., "La telegrafía óptica en Castellón", Aula Militar, "Bermúdez de Castro".

GONZALEZ-ECHEGARAY M.C., RUIZ, ALONSO B., "Los canteros de cantabria en la arquitectura del barroco y renacimiento español" pub. RAMALLO ASENSIO, G. (coord.) *Arquitectura señorial en el norte de España*, Univ. Oviedo, 1993.

GRACÍA, C., *Arte valenciano*, Madrid, 1998.

GUICHARD, P., "El llocs urbans musulmans Borriana", *Anuari de l'Associació Borrianenca de Cultura*, pàg. 49.

GRAUELLA SANZ, V., *Derecho y juristas valencianos en el siglo XV*, Generalitat Valenciana, 2009, pàg. 79.

GUICHARD, P.; MESADO, N., *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmà a Borriana*, Borriana, 1976.

GUICHARD, P., *Al-andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia siglos XI- XIII*, 2001, Madrid pàg 477.

GUICHARD, P., “El siglo XIII valenciano: del sistema socio-político “tributario-mercantil” musulmán al régimen señorial y feudal cristiano. Desigualdad y dependencia. La periferización del mediterráneo occidental (s.XII-XIX)”. *Areas, revista de ciencias sociales*, 14-16 maig de 1984, pàg. 58.

GUICHARD, P., *Les musulmans de Valence et la reconquête (XIè-XIIIè siècles)*, vol. 2, Damasc, 1991.

GUICHARD, P., *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barral Editores, 1976.

GUICHARD, P., *Structures sociales “orientales” et “occidentales dans l’espace musulmane*. Paris- La Haye, Mouton, 1977.

GUINOT, E., “La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)”, *Revista d’història medieval*, núm. 8, 1997, pàg. 79-108.

GUINOT, E., *Els límits del regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*. Ed. Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana, 1995.

GUINOT RODRÍGUEZ, E., “Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío”, *Areas, revista de ciencias sociales*, núm. 14, 1992, pàg. 32-38.

GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, Universitat de València, 1991.

GUINOT, E.; FERRAGUD, C. *Llibre de la Cort del justicià de València (1280-1282)*, Universitat de València i Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2008, pàg. 120, núm. 10.

GUINOT I RODRÍGUEZ, E., “Origen i evolució del feudalisme al Maestrat de Castelló (s. XIII-XV)”, *Estudi General*, 1986, núm 5-6, pàg. 314.

GUINOT, E.; SELMA, S., “L’estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”. *Revista Valenciana d’Etnologia*, núm. 3, pàgs. 100-124.

GUINOT, E.; LOPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*, Univ. València, 2011.

GUINOT, E., *Carta de poblament de Morvedre 1248-1998, Primer privilegi atorgat a Morvedre pel rei Jaume I i poblament cristià, Morvedre*, Ajuntament de Sagunt.

GUINOT, E.; TORRÓ, J.; MARTÍ OLTRA, J.; ALMELA COTS, J. M., *Carta de poblament de Pego, 725 anys*, Ajuntament de Pego.

GUINOT, E.; RODRIGUEZ, IVARS; CERVERA, J., *Carta de poblament de Teulada*, Ajuntament de Teulada, 2003.

GUINOT, E.; PASTOR, M., *Carta Puebla de Buñol, 1254, Bunyol, 750 anys*, 2004.

GUINOT, E.; ALMENARA, M., *Carta de poblament de Benitatxell*, 2008.

GUINOT RODRÍGUEZ, E., SELMA CASTELL, S., “L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”, *Revista Valenciana d'Etnologia*, núm. 3, 2008, pàgs. 100-125.

GUINOT, ENRIC, “Construir l'aigua. Sobre l'arquitectura hidràulica i les hortes històriques enteses com una de les belles arts”, *Revista de l'aigua*. número 1. primer quadrimestre de 2008, pàgs.34-45.

GUINOT, E., “L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal”, *Afers*, 51, 2005 pàg. 271-300.

GUINOT, E., TORRÓ, J., *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, Universitat de València, 2007.

GUINOT RODRIGUEZ, E., “Los estudios de Historia agrária medieval en el Pais Valenciano” *Noticario de historia Agraria*, núm. 4, 1992, pàgs. 335-343.

GUINOT, E., *Los valencianos de tiempos de Jaime I. La formación de una sociedad feudal en el Mediterráneo del siglo XIII*, Valencia, 2011, pàg. 121-137.

GUINOT E., “Sobre l'activitat de la justícia a un menut poble valencià d'inicis del segle xv: Xixona (1413)”, *Anales Universitat de Alicante*, historia medieval, núm. 10, 1994-95, pàg. 63-80.

GUINOT, E.; VALLES, V. J.; PASQUAL, R., *Carta de poblament de l'Acúdia (1252)*, Alcudia 750 anys, Ajuntament Alcudia, 2002.

GUSI JENER, F., “El yacimiento lacustre epipaleolítico del Estany Gran de Almenara”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*, 2, 1975, pàgs. 11-13.

GUSI JENER, F.; CASABO BERNARD, J. A.; PARRA, I., “Estudio Analítico-Estructural de la industria lítica del Estany Gran de Almenara (Castellón) y la Dinámica de su Paisaje Litoral”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 9, 1982-1983, pàgs.35-54, 22 REF.

GUSI JENER, F. CASABO, J., *X Aniversario 1975-1985*, Servicio de Investigaciones Arqueológicas i Prehistóricas, Diputació de Castelló, Castelló, 1985.

GUSI JENER, F.; SANMARTI GREGO, E., “Notícia acerca de las excavaciones realizadas en el Poblado Iberico de El Castell (ALMENARA). Campaña 1976” *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, 1976, pàgs. 289-290. GUSI FERRER, F., “Una patera italiota con medallón en relieve, procedente del poblado ibero del Castell de Almenara (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1, Castelló, 1974, pàgs. 119-121.

GUSI JENER, F., SANMARTI GRECO, E., “Nuevos materiales procedentes del poblado ibero del castell de Almenara”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 2, 1975 pàgs. 167-172.

HERMOSILLA PLA, J., “Paisajes turísticos Valencianos, valuosos, valorados: un proyecto estratégico de desarrollo territorial para la Comunitat Valenciana”. *Papers de turisme*, núm. 60, 2017, pàg.91-93.

HERMOSILLA PLA, J., “Claves geográficas para la interpretación del patrimonio hidráulico mediterráneo. A propósito de los regadíos históricos valencianos”. *Boletín de la asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 66, 2014, pàg 49-66.

HERMOSILLA PLA, J., “Identificación, evaluación y puesta en valor de un patrimonio hidráulico singular: las galérrias drenantes de la cuenca del jucar”. *Investigaciones geográficas*, núm. 53, 2010, pàg. 125-144.

HERMOSILLA PLA, J., “Entorn al patrimoni hidràulic del regadiu històric valencià” *Saitabi*: revista de la facultat de Geografia i història, núm. 54, 2004, pàgs. 223-236.

HERMOSILLA PLA, J., "El patrimonio cultural valencià: Una mirada des de la Geografia", *Patrimonio Cultural valencià*, 2017, PÀG. 28-31

HERMOSILLA PLA, J., "Els sistemes de regadiu històric". *El patrimoni cultural valencià*, 2017, pàgs.100-103.

HERMOSILLA PLA, J., "Elements patrimonials de l'aigua". *El patrimoni cultural valencià*, 2017, pàgs.104-107.

HERMOSILLA PLA, J., *El patrimonio cultural valenciano como recurso territorial: de la cultura al patrimonio al desarrollo local. Los recursos territoriales valencianos: bases para el desarrollo*, 2015.

HERMOSILLA PLA, J., "Paisajes del agua y patrimonio hidráulico en las riberes del Xúquer". *XI Jornades d'Estudis de Cullera*. Cullera 8,9 i 10 de nov. 2013, 2015, pàg.13-29.

HERMOSILLA PLA, J., (dir.), *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles*. Unidad de investigación Estepa, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2010.

HERMOSILLA PLA, J., "Paisajes moriscos en el regadiu hisstòric valencià" *Entre terra i fe: los musulmanes en el reino de València (1238-1609)*, 2009, pàgs. 229-236.

HINOJOSA MONTALVO, J., "Los mudejares en Aragón i Cataluña en la época de Jaime I", pàg. 158.

HINOJOSA MONTALVO, J., "Aspectos del comercio exterior Valenciano en el siglo XIV (1351-1378)". *Anales de la Universidad de Alicante, Memòria històrica*, núm. 12, 1999, pàg. 221.

HINOJOSA MONTALVO, J., «Aproximación a la ganadería alicantina en la edad media», *Anales de la Univ. de Alicante. Historia Mediavel*, núm. 9, 1992-1993, pàgs. 161-178.

HINOJOSA MONTALVO, J., "Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante el siglo XV", *Estudios sobre Málaga y el Reino de Granada en el V Centenario de la Conquista*, Málaga, 1987, pàgs. 83-112.

HINOJOSA MONTALVO, J., "De Valencia a Portugal y Flandes", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1, 1982, pàgs. 141-168;

HINOJOSA MONTALVO, J., "Sobre mercaderes extrapeninsulares en la Valencia del siglo XV", *Saitabi*, XXVI, 1976; HINOJOSA MONTALVO, J., "Las relaciones comerciales entre Valencia e Italia durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (coses vedades)", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, X, 1975, pàgs. 439-510;

HINOJOSA MONTALVO, J., "El puerto de Alicante durante la Baja Edad Media", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 4-5, 1986, pàgs. 151-166.

HINOJOSA MONTALVO, J., "Aspectos del comercio exterior Valenciano en el siglo XIV (1351-1378)" pàg. 221.

HINOJOSA MONTALVO, J., *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia* (D.L. 2002).vol.3, València.

HINOJOSA MONTALVO, J.R., "Las actividades comerciales de los judíos saguntinos de Valencia a Granada y Berbería". *Arse*, núm.35, 2001, pàgs. 101-132.

HINOJOSA MONTALVO, J.R., "La función comercial en Elche durante los siglos bajomedievales", *Anales de la Univ. Alacant. Historia medieval*, núm. 13, 2000-2002, pàgs. 285-327.

HINOJOSA MONTALVO, J., "Espacios de sociabilidad urbana en el reino de Valencia durante la Edad Media". *Acta historica et archaeologica medievalea*, any 2005, número 26, pàg. 1006.

HINOJOSA MONTALVO, J., «El reino de València, frontera marítima entre Aragón y Granada», *Actas del Congreso la Frontera oriental nazarí como sujeto histórico (S.XIII- XVI): Lorca- vera*, 22 a 24 nov. 1994, pàg. 418.

HINOJOSA MONTALVO, J.R., "Aproximación a la Ganadería Alicantina en la edad media", *Anales de la Universidad de Alicante*, Historia Medieval, número 9, 1992, pàgs. 161-178, univ. Alicante, pàg.13.

HONEYMAN, K., GOODMAN. J., "Women's work, gender conflict, and labour markets in Europe, 1500-19001." *The economic history review* 44.4, 1991, pàgs. 608-628.

HUICI MIRANDA, A., *Historia musulmana de València y su región*, 3 vols. Ajuntament de València, 1969.

HUICI MIRANDA, A.; CABANES PERCOUT, Mª D., *Documentos de Jaime I de Aragón*. vol. I (1216-1236) Textos medievales, 49, València, 1976.

HUICI, A.; CABANES, D.M., *Documentos de Jaime I*, vol.II, València, 1976

HUICI, A.; CABANES, D.M.; *Documentos Jaime I*. vol. III, Saragossa, 1978.

IGUAL LUÍS, D., SOLER MILLA, J. L., “Una aproximació al comerç marítim de les comarques castellonenques (segles XIII-XV)”, *Espai i Història*, núm. 29, 2006.

IRADIEL, P., “València y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón”, en Catàleg de l'exposició La Corona d'Aragó. El regne de València en l'expansió mediterrània (1238-1492), València, 1991, pàgs. 81-88.

JORDÁ SÁNCHEZ I V. PONS ALÓS, Las cofradías de la Vera Cruz y Sangre en la Diócesis de Valencia: la transición de la religiosidad medieval a la moderna en las cofradías de Xàtiva en J. SÁNCHEZ HERRERO (dir.), Las cofradías de la Santa Vera Cruz, citado, pàgs. 773- 796, concretament pàg. 778, nota 24.

JORDAN, J. (O.E.S.A), *Historia de la Provincia de la Corona de Aragon de la Sagrada Orden de los Ermitaños de Nuestro Gran Padre San Agustín, compuesta de quatro Reynos, Valencia, Aragón, Cataluña y las Islas de Mallorca y Menorca; y dividida en quatro partes: [Texto impreso] parte primera... su autor Iayme Iordan... de la misma Orden...; Tomo Primero, València per Ioseph Garcia, 1704.*

JOFFRE, J. (ed.) *Els furs de Moçó*, Valentia, 1518, Biblioteca Valenciana, Col.: BV Fons antic, Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu, Signatura: XVI/2.

JUNYET SANCHEZ, E., “Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, Diputación Provincial de Castellón de la Plana, Departamento de Arqueología, Castelló, 3, 1976, pàgs. 195-204.

KIRCHNER, H., “Espais irrigats andalusins de la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol.9, núm.18, 1994, pàgs. 313-336.

KIRCHNER H., “Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Catalunya”, pàgs. 21-51, púb. *Hidráulica agraria y sociedad feudal, prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, 2012.

KIRCHNER H. (Ed.) *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánica*. BAR International Series 2062, 2010.

MADOZ, P., *Diccionario geográfico estadístico...*, pàg.116-117. El portal de Nules també es nomena com el de Barcelona.

MAIQUES BOIRA, J., *Las Torres del litoral Valencià*. Ministerio de Infraestructuras i Transportes, 2002.

MAYANS, G. “apuntes sobre el cultivo de la canya de azucar en Oliva” en *Epistolario V*, escritos economicos, Ajuntament d'Oliva, 1976.

MARIN, M., “El ribat en al-andalus y el norte de Africa”, *La rabita en el islam. Estudios interdisciplinarios. Congressos internacionals de Sant Carles de la Ràpita*. Ayuntamiento Sant Carles de la Ràpita Univ Alacant, 2004. pàgs. 111-116.

MARMOL, L. del, *Historia del rebelión y castigo*, Llibre II, C. 6, pàg. 143.

MARTÍ, J., GUINOT, E., “Las villas nuevas medievales valencianas siglo XIII-XIV”, pub.

MIRALLES DEL IMPERIAL, A., *Crónica de la provincia de Castellón de la Plana*, Madrid: Rúbio, Grilo y Vitturi, 1868 (Imprenta a cargo de J.E. Morete).

MARTÍ, J., GUINOT, E., “Las villas nuevas medievales valencianas siglo XIII-XIV”, pub. MARTÍNEZ SOPERA, P.; URTEAGA, M. (eds.), *Las villas nuevas medievales del suroeste europeo de la fundación medieval al siglo XXI. Analisis històrico y lectura contemporanea*. Actas de las jornadas interregionales de Hondarribia (16-18 noviembre 2006). Centro de Estudios e Investigaciones historico-arqueologicas, 2006, núm. 14, pàgs. 183-216.

MARTÍ, J.A., «Obra en piedra. Maestros vizcaínos en La Plana de Castellón (s. XV-XIV)», *Millars: espai i Historia*, 29, 2006, pàg. 133-150.

MARTÍN ÁVILA, G. El problema de las lagunas de Almenara en Atti III Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina, Barcelona, 1961. Instituto Internazionale di Studi Liguri. Bordighera, 1971.

MARTINEZ V., *Historia de la provincia franciscana de Valencia*, edición única, 1803, T. I, pàgs. 57-58.

MARTÍNEZ, L. P., “Feudalismo, Capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

MELÓN RUIZ DE GORDEJUELA, A., “Los censos de población en España”, *Estudios Geograficos*, núm. 43, 1951, pàgs. 203-281.

MELGAR GARCÍA, M.; BARRIONUEVO DOLMOS, A., “Censos de población en España. Una larga tradición”. *Revista de estadística y sociedad*, núm. 37, 2009, pàgs 7-8.

MESA REIG, L., *Quinque Libri d'Estivella 1619-1678*. El nostre Estivella patrimoni 2.

MESADO OLIVER, N., “El campo y su patrimonio cultural”, pub. *Burriana en su Historia*, II, Ajuntament de Borriana 1991, pàgs. 214-221.

MESADO OLIVER, N., “Los movimientos culturales de la edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada”, *Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de trabajos varios*, Diputación Provincial de Valencia, núm. 96, València, 1999, pàgs. 166-167.

MESADO OLIVER, N., RUFINO, A., GIL, J.L., *El Museo historico municipal de Burriana*, Ajuntament de Borriana, 1991.

MESADO OLIVER, N., “En busca del patrimonio Municipal 1”, pub. en *Burriana a su Patrono san Blas* Programa de fiestas, Febrero, 1983.

MESADO OLIVER, N., “Un posible conjunto dolménico en la montaña de Gomis, Almenara, Castellón.” *Estudios Castellonenses*, Castelló, núm. 8, 1998-1999, pàgs. 445-470.

MESADO OLIVER, N.: "La torre del Mar" en Rv. Penyagolosa, II época, núm 16, 1961.

MESADO OLIVER, N., “Breves notas sobre las ruinas romanas de «Els Estanys» (Almenara)”, *Archivo de Prehistòria Levantina*, XI (València), 1966, pàgs. 177-196.

MESADO OLIVER, N., llibreta d'Apunts de les restes arqueològiques dels Estanys. Inèdit.

MENEDEZ PIDAL, R. *Poema mio Cid*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes; Madrid, Biblioteca Nacional, 2002.

MESADO OLIVER, N., “Torres de senyales opticas de Almenara, Nules y Burriana” *Orleyl*, núm. 7, Vall Uixó, 2010.

MESADO OLIVER, N., «La iglesia del Salvador, Burriana, Metamorfosis y *summa* arquitectonica de un Templo: 1233-2009». *Estudis Castellonencs*, 11, 2006-2008. Diputació de Castelló.

MESADO OLIVER, N., “En busca del patrimonio Municipal 1”, pub. en *Burriana a su Patrono san Blas* Programa de fiestas, Febrero, 1983.

MOXÓ Y MONTOLIU, F., *La Casa de Luna (1276-1348) factor político y lazos de sangre en la ascensión de un linaje aragonés*, Madrid, 1990

MUEDRA SEVILLA, P., FERNÁNDEZ CORREAS, L., “La ingeniería al servicio de las puertas de la ciudad: el caso del Portal de Quart, Valencia”. *Actas del Quinto Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Burgos, 7-9 junio 2007*, eds. M. Arenillas, C. Segura, F. Bueno, S. Huerta, Madrid: I. Juan de Herrera, SEDHC, CICCOP, CEHOPU, 2007.

MUNDINA MILALLAVE, B., *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló, Imprenta y Librería de Rovira Hermanos, 1873.

MUZER, H., “Itinerarium Hispanicum Hieronymi Monetarii, 1494-1495”, *Revue hispanique*, XL VIII (Nova York i Paris 1920), pàg. 25.

NAVARRO ESPINACH, G., “La indústria i el comerç a la societat feudal del nord valencià (segles XIII-XVI)”, *Objeccions i límits, Millars: espai i historia*, 2006, vol. 29, pàg. 74.

NAVARRO ESPINACH, G., “Las cofradías de la Vera Cruz y de la Sangre de Cristo en la corona de Aragón (siglos XIV-XV)”. *Anuario de Estudios Medievales*, vol.36, Núm. 2, 2006, pàgs. 583-611.

NAVARRO PALAZON, J.; GIMENEZ CASTILLO, P.; “Evolución del paisaje urbano andalusi de la medina dispersa a la saturada”, *Estudios Arabes, CSIC*.

NIETO MORENO, J., PEREZ TELLO, M., “Testimonio del movimiento mundial murabitún”, *La ràbita en el islam*, Congresos internacionales de Sant Carles de la Ràpita 1989, 1997, Ajuntament sant Carles Ràpita, Univ. Alacant, 2004pàgs.91-92.

NIETO, A., «La nueva regulación de los bienes comunales», *Reala*, 1987, núm. 233.

NUÑEZ VIDAL, F., *La Herència àrabe en la agricultura y bienestar de Occidente*, Univ. Politècnica de València, 2002, pàg. 145.

LABORDE, A., *Reino de Valencia, Itinerario descriptivo de de las provincias de España*, lam. 12 i en pàg., 110, València, 1816.

LABORDE, A.. DE, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, T. I, (1811) *tome premier seconde partie*, París, Pierre Didolt l'Aniné (ed. Catalana, Montserrat, 1974), pàgs. 73-106 (fol. 37 r-53v), imatges pàgs. 79-91 (fol. 40 r. - 46 r), pàg. 90, lam.107-108. Pl del Llac d'Almenara.

LADERO QUESADA, M.A., «Las ordenanzas locales. Siglos XIII-XVIII» *En la España Medieval*, núm.21, pàgs. 293-337. Univ Complutense, Madrid.

LADERO QUESADA, M.A., *La caza en la legislación municipal castellana. Siglos XIII a XVIII.*: Las ordenanzas municipales son el término final de evolución de las formas medievales de derecho local.

LADERO QUESADA, M. F., “La vivienda espacio público y espacio privado en el paisaje urbano medieval”, Acta de la VIII semana de estudios medievales. Vida cotidiana en la edad media. Najera 4 al 8 1997, Instituto Riojano 1998.

LADERO QUESADA, M. F., “La vivienda: espacio público y espacio privado en el paisaje urbano medieval”, *UNED*, Madrid, 1998.

LA PARRA LÓPEZ, S., “El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja”, *Historia Moderna*, 24, 2006, pàgs. 31-66.

LAPEYRE, H., *Geografía de la España morisca*, València, dip. Provincial, 1986.

LAPUERTA, J. “Relato de La Llosa Aniversari de la Carta pobla”, *Revista Gerval*.

LE GOFF, J., "Au Moyen Age, Temps de l'Eglise e Temps du Marchand". *Annales, ESC*, (1960) 417-433.

LE GOFF, J., *La civilización occidental medieval*, Barcelona, 1999.

LEGUAY, J.,P., "La pollution de l'air et de l'eau, un fléau urbain méconnu à la fin du Moyen Âge en France". *Natura i desenvolupament, el medi ambient en l'edat mitjana*, 2007, 590-6, pàgs.99-128.

LEGUAY, J. P., "La rué, element du paysage urbain et cadre de vie dans les villes du Royaume de France et des Grands Fiefs aux XlVe et XVe siècles", *Le Paysage Urbain au Moyen Age*, Lyon, 1981.

LLUBIÁ MUNNÉ, LL. M, *Cerámica medieval española*, Barcelona, 1967.

LLUECA ÚBEDA, E., *La vila de Benavites un segle d'història en imatges 1900-2000*. Ajuntament de Benavites, 2002.

LLUECA ÚBEDA, E., *La vila de Benavites*, Ajunt. de Benavites, 1993.

LLUECA UBEDA, E., *Castillo, torres y fortificaciones del camp de Morvedre*, Fundación Municipal de Cultura, Ajuntament de Sagunt.

LORENTE, G. MAR, CARVAJAL, O., "Las comunicaciones en la construcción del Estado contemporáneo, España, 1700-1936, El telegrafo optico, 1800-1850". pub.: BAHAMONDE MAGRO, A. dir. Ministerio de Obras Públicas Transportes y Medio Ambiente, Madrid, 1993.

LÓPEZ DE GOMARA, F., *Cronica de los barbarrojas*, pub. en RAH memorial histórico español- col. de docum., opúsculos y antigüedades que publica la RAH, T. VI, Madrid, 1853, pàg. 392-393.

LÒPEZ ELUM, P., *Los castillos valencianos en la edad media. Materiales i técnicas constructivas*, vol. I,II, 2002, Generalitat Valenciana.

LÓPEZ ELUM, P., "Elements de terrisseria per a la producció de sucre (Paterna i Manises, segle XV)" pub. Garcia-Oliver, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

LÓPEZ ELUM, P., «Origen y evolución de dos grandes centros cerámicos medievales: Manises y Paterna» en *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*, Florencia, 1986, pàgs. 153-181.

LÓPEZ ELUM, P., «La conquista cristiana de Mallorca y Valencia y su repercusión en el ámbito de la cerámica» en *Actas de las V Jornades d'Estudis Històrics Locals: 'Les Illes Orientals d'Al-Andalus'*, Mallorca, 1987, pàgs. 239-245.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Liber Patrimonii Regii*, 2006, Universitat de València

LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia: 1416-1446*, 2005.

LÓPEZ, T., *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia*, Biblioteca Nacional de España, *Revista de Arxivos Bibliotecas y Museos*, pàg. 197.

LÓPEZ CARBONELL, MARÍA JOSÉ, “Una almarrera medieval de Sagunt”, *Crónica del III Congreso Arqueológico del Sudeste Español y Boletín Arqueológico del Sudeste Español*, números 8-11 Edició facsimilar Volumen III, pàgs. 1513.

LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J.E., “Sobre la emigración de mudejares al reino de Granada”, *Revista de Historia Medieval*, 12, pàgs. 241-258.

LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J.E., “Consideraciones sobre la frontera marítima”, *Actas del congreso la frontera marítima Nazarí como sujeto histórico*, XIII-XIV, Universidad de Málaga, pàg. 391-408.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, C., “Hisenda reial i comerç en el Regne de València en època del Magnànim1”, *Recerques*, 43, 2001, pàg. 130.

LÓPEZ DE GOMARA, F. *Cronica de los barbarrojas*, pub. Memorial historico español- col. de docum, opusculos y antiguedades de la RAH, t. VI, Madrid, 1853, pàgs. 392-393.

LYNCH, J., *España bajo los Austrias*, I, Barcelona, Península, 1982, pàgs. 68-69.

NEGRE, J. «La formación de Al-Andalus des de l'arqueologia. Un devat historiogràfic amb arrels castellonenques». pub. A. Oliver (coord.). *Els problemes arqueològics de la província de Castelló: 100 anys després de Pere Bosch Gimpera*, Diputació de Castelló, 2021, 91-110.

OBIOL MENERO, E. “Desecación Arroz y Demografía, en el siglo XIX, el caso dels Estanyans d'Almenara”. *Quaderns de geografia*, núm. 55,1994.

OBIOL MENEROLES, E., “Noticies ramaderes a les observacions del reino de Valencia de A.J. Cabanilles”, *Quaderns de Geografia*, núm. 62, 387- 402, 2007.

OLAYA PUYOLES, CARMEN, “Dos lucernas procedentes del poblado íbero del Castell (Almenara)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1, Castellón, 1974, pàgs.115-118

OLAYA PUYOLES, C., *La provincia de Castellón de la Plana, tierras y gentes, caja de ahorros y monte de la piedad de Castellón*, Castelló, 1985.

OLIVÉ ROIG, S., “Historia de la Telegrafía óptica en España”, Secretaría General de Comunicaciones. Ministerio de Transporte, Turismo y Comunicaciones, Madrid, 1990. Fondos del Museo Postal y Telegráfico, Palacio de transportes y comunicaciones, Madrid.

OLIVER FOIX, A., “Elementos de juego en la Antigüedad Castellonense, Orleyl Revista Arqueologia de la Vall d'Uixó, núm. 8, 2011.

OLIVER A., Et alii, “El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón. Servicio de Arqueología de la Provincia de Castellón.”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, núm. 10, Diputació de Castelló, Castelló, 1984, pàgs. 63-109.

OLUCHA MONTINS, F., *Sobre unes torres de defensa del litoral*, Estudis Castellonencs, II, 1984-85, pàgs. 145-162.

OLUCHA MONTINS, F. «A proposito de las torres del grau». *Peñagolosa* revista de la excelentísima. Diputació Provincial de Castelló de la Plana, II Espanya núm. 23, Castelló, 1982.

ORFILA, M., Tuset, F., “Descripción, paralelos y análisis de los mosaicos de la iglesia de san fadrinet (campos, mallorca)” *Mayurqa*, 2003, 29

Ordenanzas para el turno o tandeo de las aguas de riego de los campos del termino de la villa de Almenara, como también la distribución de aguas con arreglo á las mismas. Castellón 1859, Imprenta librería de Vicente Perales y Navarro, plaza de la Constitución, núm. 25.

ORLANDI, A. (ed.) *Mercaderies i diners la correspondència datiniana entre Valencia i Mallorca (1395-1398)*, Univ. de València, 2008.

PALACIOS, MARTÍN, B., “Los dominios de las ordenes mendicantes en el siglo III”. VI semana de estudios medievales, Najera, 1966, 11-4, págs. 29-42.

PARDO, L., “Ibérica el proceso de las ciencias y de sus aplicaciones revista semanal, Año XI. T. 2, 20 septiembre. vol.XXII, núm. 544, Laboratorio de Hidrobiología Española, 1924.

PARDO, L., Ibérica año. XI, t. 2, 4 octubre, vol.XXII n. 546, 1924. Pardo, L., Ibérica, vol.XIX, núm. 469, pàg. 169.

PARDO MOLERO, J.P., «De mudejars a moriscos . La conversio forçada», en *Entre terra i fe*, univ Valencia, 2009, pàg. 88.

PARODI ÁLVAREZ, M. J., “Algunas notas sobre el papel de las lagunas costeras peninsulares como soportes para la navegación altomedieval.” *SPAL*, 8, 1999, pàg. 210.

PARRA, I., “Análisis polínico del sondaje CA. L. 81-I. (Casablanca-Almenara, prov. Castellón).” *Actas del IV Simposio de Palinología Española*, Barcelona, 1982, págs. 433-445.

PARRA Y VERGARA, I., “Propuesta de zonación polinica para el sector Casablanca (Almenara) - Torreblanca, provincia de Castellón.”, *Anales de la Asociación de Palinólogos de Lengua Española (APLE)*, 1985, 2, págs.347-352, 11 Ref.

PASÍES OVIEDO, T., “Mosaicos Romanos en la Provincia de Castellón: Estudio Histórico y Problemas de Conservación”, *Museo de Prehistoria Valenciana Apl*, 26-13, págs.189-197.

PÉREZ VIVAL, J., *Cultivo de la caña de azucar en el Levante*, 1973, pàg. 18.

PÉREZ VIDAL, J., *La cultura de la caña de azucar en el Levante Español*. Consejo superior de investigaciones científicas. Instituto Miguel de Cervantes. Departamento de dialectología y estudios populares. 1973, pàg. 24.

PEREZ PUCHAL, P., “La población del país valenciano hasta época estadística”. *Cuadernos de Geografía*, 10, València, 1972, págs 1-30.

PÉREZ ORDÓÑEZ, A., “Arquitectura tardoandalusí y morisca: aproximación al modelo de familia y a su plasmación en la arquitectura y el urbanismo de los siglos XIII al XVI”, *CSIC Escuela de estudios Arabes*, Granada, 2009.

PESET REIG, MARIANO, HERNANDO SERRA, PILAR, «Comunales y propios en Valencia» Historia de la propiedad en España bienes comunales, pasado y presente, II encuentro interdisciplinar Salamanca, 31 de mayo-3 de junio de 2000.

PLA ABEROLA, P. J., «La carta pobla de Señera de 1445» *Anales de la Universidad de Alicante*, Historia Medieval, núm. 9, 2012-2013. pàgs. 279-296.

PLA ALBEROLA, P. J., «El regimen municipal en las cartas pueblas del condado de Concontaia, 1611», *Furs a l'estatuts: actes del I Congrés d'Administració valenciana de la historia de la modernitat Valenciana*, 1992, pàgs. 511-517.

PLA ALBEROLA, P. J., Los señoríos de jurisdicción civil en el derecho foral valenciano, *Studia Historica*, Historia Moderna, núm 6, 1998, pàgs. 351-360.

PLA ALBEROLA, P. J., «Benemejís y Señera ante la expulsión de los moriscos» *Revista de historia Moderna, Anales universidad de Alicate*, núm. 24, 2006, pàg. 153-226.

PLA I CABRERA, V., *Disertación histórico crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus*, València, Imprenta de Muñoz y CÍO', 1821.

PLA Y CABRERA, V., *Disertación histórico-crítica de la antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso Templo de Venus*. Carta primera, València, Imprenta de Muñoz y CÍO., 1821a.

PLA I CABRERA, V., *Tercera carta crítica de la antigüedades de la villa de Almenara y su famoso templo de Venus*. Valencia. Valencia, Imprenta de Muñoz y CÍO', 1821b.

PLA I CABRERA, V., *Disertación Histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara, y descubrimiento de su famoso templo de Venus*, Carta Septima, Valencia, 1821, pàg.18.

PORCAR, J., *Coses evengudes en la civtat y regne de Valencia: Dietario de Mosén Juan Porcar, capellán de San Martín ,1589-1629*. Transcripción y prólogo de Vicente Castañeda [y] Alcover. 1934.

POVEDA AYORA, A., «La demografía histórica castellanense durante la edad Moderna. Aproximación a un estado de la cuestión». *Millars: Espai i historia*, vol. 21, 1998, pàg 109-132.

PONS MONCHO, F., *Trapig. La Producción de Azúcar en la Safor. (Siglos XIV-XVIII)* Instituto Duque Real Alonso El Viejo, Gandia, 1979.

PUCHAL, P.P., *La población del País Valenciano hasta la época estadística*. Unv. València, Facultad de Filosofía i Lletres, 1972.

P.M.FR FRANCISCO, D., *Dominico, Historia de la provincia de Aragón de la Orden de Predicadores: desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros* Barcelona: impressa por Sebastian de Cormellas: a costa de la Provincia, 1599 (impreso en casa de Iayme Cendrat), pàg. 294.

P. RAMON DE MARIA, El «*Repartiment*» de *Burriana y Villarreal*, València 1935, pàg. 39.

QUIRÓS CASTILLO, J.A., “La formación de los paisajes Medievales en el Norte Peninsular: Agricultura y Ganadería en los siglos V-XII”. Proyecto de Investigacion. (HAR2009-07079) *Debates de Arqueología Medieval, Dam*, Núm. 1, 2011.

RAMOS HIDALGO, A. *La consolidacion urbana en la edad moderna. Historia de la ciuda de Alicante*, T.III, 1990.

REAL, E.; JIMÉNEZ, D.; PUJANTE, D. Y CORTIJO, A. (eds.), *Écrire, traduire et représenter la fête*, Universitat de València, 2001, pàgs. 103-117.

REGLÀ, J. *Aproximació a la historia del país*, València, l'Estel, 1968.

REGLÀ, J., *Estudios sobre los moriscos*, Barcelona, Ariel, 1974.

REVEST Y CORZO, L., *Llibre de ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana. Estudio preliminar, edición, notas y glosario de*, Castellón, 1975.

RIBELLES, FRAY B., “Antiguedades descubiertas en los contornos de la villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto”, en *Diario de la ciudad de Valencia*, núm. 51 i 52, febrer de 1820.

RICO DEL AMO, F., Estudios previos de reconocimiento de los restos arquitectónicos del castillo de Almenara. Estudio específico de uno de sus elementos más significativos: la torre de Bivalcadim. Trabajo de evaluación del

master de Conservación de Patrimonio. Tutor Rafel Soler, 6ª edición, 2006, Universitat Politècnica de València.

RIPOLLÉS PERE P., *Sinopsis de epigrafía latina castellonense*. Servicio de investigaciones arqueológicas y prehistóricas. Diputación Provincial, Castelló de la Plana, 1977.

ROIG BATALLER, T. "Almenara segle XVI". *BSCC*.1922

RENEDO, X., "Menjant e vevent se fan les amistats", *Recercaenacció*, 2011.

ROCA TRAVER, F., "Cuestiones de demografía medieval", *Hispania*, Madrid, Instituto J. Zurita, CSIC, núm. L, 1953, pàg. 3-36.

RODRIGO, R., *El cens de 1510*, conte la relació de focs valencians ordenada per les corts de Montsó, Universitat València, 2002.

RODRIGO, R., *El cens de 1510. Relació de focs Valencians ordenada per les corts de Montsó*. Universitat de Valencia, 2002.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, J., CARA BARRIONUEVO, L., "El fenómeno místico-religioso rural en los últimos siglos del islam andalusí", *Introducción al estudio arqueológico de las rãpitas Alpujarreñas, Coloquio Almeria entre culturas, Instituto de Estudios Almerienses*, pàg. 29.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, J., CARA BARRIONUEVO, L., "El fenomeno místico-religioso rural en los ultimos siglos del islam andalusí", *Introducción al estudio arqueologico de las rãpitas Alpujarreñas, Coloquio Almeria entre culturas, Instituto de Estudios Almerienses*, Univ. d'Alacant, 2004

ROSELLÓ VERGER, V. M., "El mapa del reyno de Valencia (1762) de Tomas López", núm. 248/249, *Estudios Geograficos Revista CSIC*, 2002, pàg. 772.

ROSELLÓ I VERGER, V. M.: "R. I. Burns i la frontera valenciana del segle XIII". *Revista de historia medieval*, 1990, pàg. 228-230.

ROSELLO VERGER, V., *Villas «Planificadas medievales del pais Valenciano»*. *Anales Geografía*, univ. Complutense, 1987, núm. 7.

ROSSELLÓ I VERGER, VICENÇ MARÍA, "El medio geográfico dels Estanys de Almenara y su hábitat arqueológico", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm.2, 1975, pàgs. 14-21.

ROSELLÓ VERGER, V. M., «Cartografia també és per a (fer) la guerra (el mapa ortelià del regne de València 1584)», *Quaderns de geografia*, 75, 043-052, València, 2004.

RUBIERA MATA, M.J., “Pajaros verdes de las Rábitas, de las dunas Guardamar del Segura”, *LOCVS AMGENVS* 7, 2004, pàg.28

RUIZ MARTÍ, F., “Demografía eclesiastica hasta el siglo XX” púb. VAQUERO, Q.; MARTÍN MARTÍNEZ, T.; ;VIVES GATELL, J. (eds.) Diccionario de historia eclesiastica de España, Madrid, Instituto Enrique Florez 1972.

RUIZ ALMANSA, J., “La población de España en el siglo XVI. Estudios sobre los recuentos de vecindario de 1594, llamados comúnmente censo de Tomás González”. *Revista internacional de sociología*, núm.4, t.I., 1943, pàgs. 115-136.

RUIZ MARTÍ, F., “Demografía eclesiastica hasta el siglo XX” en quintin Vaquero, Tomas Martin Martinez y Jose Vives Gatell (eds) Diccionario de historia eclesiastica de españa, madrid, instituto enrique florez 1972.

RUZAFÀ GARCIA, M., “El precedent mudèjars, pressions aculturadores i conflicte baix medieval”, pub., *Entre terra i fe*, Univ. València, pàg. 76.

RABASSA VAQUER, CARLES, “La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels ports de morella (segle XIV-XV)”, *Espai i Història*, núm. 29, 2006, pàgs.151-174.

SALES, A., *Turiae Marmor*, 1760.

SALVADORA ESTEBAN, E., “La cuestión de los censales y la expulsión de los moriscos valencianos” article finançat per DGICYT d'un estudi de la dimensió conflictiva de la societat Valenciana Moderna, 1998.

SALVADOR ESTEBE, E., “En torno al comercio y a la economía valenciana del Quinientos”, *Revista d'Història Moderna*, núm.1,1972, pàgs.26-27.

SALVADOR ESTEBAN, E., "El puerto de Valencia durante las Germanías: (contribución a su estudio), 1962.

SANCHEZ ADELL, J., SANCHEZ ALMELA, E., “Defensa y seguridad de una villa medieval Castello de la Plana”. *Societat Castellonense de Cultura*, núm. 50, 2003.

SÁNCHEZ ADELL, J., “Estructura agrària de Castellón de la Plana en 1398”, *Saitabi*, XXIII, 1973, pàgs. 147-175.

- SÁNCHEZ ADELL, J., “Castellón de la Plana en la Baja Edad Media”, *Castellón, Sociedad Castellonense de Cultura*, 1982.
- SÁNCHEZ ADELL, J., “Notas para la historia de la sal en la edad media valenciana”, *Millars*, núm.2, 1975, pàg.27-46.
- SÁNCHEZ CARRIÓN, J. J., “Reflexiones sociológicas sobre el recuento de la población (a partir del siglo XVII)”, *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, núm.6, 2001, pàgs 138-159.
- SANCHIS GUARNER, M., Tarradell, M., *Historia del País Valencià. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana*, vol.1, Barcelona 62, 1988.
- SANCHÍS SIVERA, J., “El arte del bordado en Valencià en los siglos XIV y XV”, *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, XXXVI, 1917.
- SANCHIS SIVERA, J., «La cerámica valenciana. Notas para su historia medieval» en *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. LXXXVIII, 1926, pp. 638-661.
- SANMARTÍ GRECO, E.; GUSI JENER, F., “Nuevos materiales procedentes del Poblado Ibérico del Castell (Almenara)”, *Cuadernos de prehistoria y arqueología Castellonenses*, 2, 1975, pàgs. 167-172.
- SANTAMARÍA, A., “Creación de la corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I”, *Mayurqa*, 19, 1979-80, pàg. 125-138.
- SANTARUFINA, R., «La casa de Almenara a través de la historia, siglo XIII-XVIII», *Tesi doctoral Univ. València*, 2018.
- GONZÁLEZ MARTÍ, M., *Cerámica española*, Madrid, 1933.
- SANCHOS ALVENTOSA, J., *Santo Espítitu del monte. Historia del real monasterio*, València 1948.
- SANZ DE LA MAZA, REGINA: *La orden de santiago en la corona de Aragón*, 1980, Espanya.
- SARTHOU CARRERES, C., *Geografía del reyno de Valencia*, Caja de Ahorros y Monte de la Piedad de Castelló, 1989.
- SARTHOU CARRERES, C., *Provincia de Castellón, Geografía del Reino de Valencia*, Barcelona, facsimil, Castellón, 1989.
- SCHULTEN, A., “Forschen in Spanien”, *Archäologischer Anzeiger*, cols. 198-235, Berlin. 1927.

SCHULTEN, A. "Campamentos romanos en España", *Investigación y Progreso*, 5, pàgs. 34-36, Madrid, 1928.

SECALL GÜELL, G., "Els Joglars, Els Jocs i les fires del Valls Medieval (Segles XIV i XV)". *Quaderns de Vilaniu*, núm. 2, 1982.

SERRA DESFILIS, A., "Las ciudades nuevas del Reino de Valencia en tiempos de Jaime I (1232-1276)", pàg. 33, pub. CASAMENTO, A., *Fondazioni urbane: città nuove europee dal Medioevo al Novecento*, 2013, pàgs.33-56.

SOLDEVILA, F. (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques*. Revisió filològica Jordi Bruguera, revisió Històrica M.T. Ferrer Mallol, Barcelona, 2007.

SOLDEVILA, F., *Pere el Gran: El regnat fins a 1282*, 1985, pàg. 17. TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València, 1999.

SOLDEVILA, F., (Ed.), *Jaume I, Bernat Desclot Ramon Muntaner, Pere III. Les quatre grans cròniques. Revisió del text pròlegs i notes*. Barcelona, 1971.

SOLDEVILA, F., *Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Revisió filològica de J. Bruguera, revisió històrica de M.T. Ferrer Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

SOLER MILLA, J. L., "Una villa volcada al mediterraneo, Morvedre en los itinerarios mercantiles locales e internacionales durante la baja edad media (SS. XIII-XV)" pàgs. 173-185. pub. Comisari HINOJOSA MONTALVO, J., *de Murviter a Morvedre*, 2006.

SOLER, J., *Caminos y rutas valencianas*, vol. 2, papers basisc 3 i 4, València, 1984, pàg. 97.

SOLER MILLA, J. L., "Especulación mercantil en las aljamas mudéjares rurales del sur del reino de Valencia (siglo XV)" Universitat d'Alacant, *Medievalismo*, núm. 17, 2007, pàg. 242.

SOLER PASCUAL, E., *El viaje de Beramendi por el País Valenciano (1793-94)*, 1994, pàgs. 38-39, 48 i 51, Barcelona.

SOLORZANO TELECHEA, J. A., "La fundación y promoción de las villas nuevas en el litoral Atlántico del norte penínsular durante el reinado de Alfonso X", pub.

GONZALEZ GIMENEZ, M. (ed.) *El mundo urbano en la Castilla del siglo XIII*, vol. II, Sevilla, 2006, Ajuntament de Ciudad Real.

SOPENA MARTINEZ, PASCUAL, “Los espacios de las villas nuevas medievales en castilla (siglos XII y XIII)”. Geometrias y centralidades”, *Studium Mediavele: Revista de cultura visual- cultura escrita, Percepción i experiència de l'espai a l'edat mitjana*, núm. 3, 2010, pàgs. 179-200.

SORIA, J., *Dietari de Jeroni Soria*, ACC Bibliograf Valenciana, 1960, f. 53v

SWINBURNE, H., *Voyage de Henri Swinburne en Espagne en 1775 et 1776*; traduit de l'anglais. A Paris: de l'imprimerie de Didot l'aîné, 1787.

TABERNER PASTOR, F.; BROSETA PALANCA, M.T., “La defensa y recuperación del conjunto històric de Mascarell”, Institut Universitari de Restauració del Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, pàgs., ARCHÉ. *Núms. 6 i 7 - 2011 i 2012*.

TARAZONA, P.J., *Instituciones dels furs y privilegis del regne de Valencia eo sumari e reportori de aquells*. En València: en la estampa de Pedro de Guete, 1580. fol. 11

TEIXIDOR, J. R.P.F., *Antigüedades de Valencia Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado* escribiólas en 1767.

TEROL I REIG, V., «Unes lletres de batalla en temps del Tirant: Joan Francesc de Proixida contra don Pero Maça de Liçana». *Revista Internacional de Filologia*, núm. 34, 2003, pàg. 143-169. Bétera, Vescomte de, “Un desafio de don Pedro de Maza de Lizana señor de Mogente, con don Juan Francisco, conde de Aversa y de Almenara”, *revista de València*, València, T. II, 1881-1882, pàg. 1-13.

TORRES BALBAS, L., *Algunos aspectos del mudejarismo urbano medieval*, Ponència recepció pública d'En Leopoldo Torres Balbás en la Real Academia de la Història, 1956.

TORRES BALBAS, L., *Rápitias hispanomusulmanas*, Al-Andalus, 1948.

TORRIJAS ESTEBAN, F., “Algunas notas sobre “Els Estansy” de Almenara”. *Arse*, 17, Sagunto, 1982, pàgs. 271-274.

TORRÓ, J., Guinot, E., *Hidraulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*, 2012.

TORRÓ, J.; GUINOT, E., *Repartiments a la corona d'Aragó (segle XII-XIII)*, Unv. Valencia, 2007.

TORRÓ, J., *Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)*, Universitat de València Museu d'Història de Catalunya, 2003.

TORRÓ, J., Colonización cristiana y roturación de áreas palustres en el reino de Valencia. Los marjales de la villa de Morvedre (ca.1260-1330) pub. TORRÓ J.; GUINOT E. (Ed.) *Hidráulica Agraria y Sociedad Feudal*. 2012, pàgs. 147-185.

TORRÓ, J., “Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local”, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16, 2007, pàgs. 151-182.

TORRÓ, J., “Tierras ganadas. aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano”, H. KIRCHNER (Ed.) *Por una arqueología agraria, Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en la sociedades medievales hispánicas*, BAR International Series 2062, 2010.

TORRÓ, J., “Arqueologia de la Conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)” pub. BARCELÓ, M., FELIU, G.,

FURIÓ, A., MIQUEL, M., SOBREQÜÉS, J., (eds.), *El feudalisme comptat i debatut, formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, Museu d'història de Catalunya, 2003, pàgs. 153-200.

TORRÓ, J., “Colonització i renda feudal. L'origen de la peita al regne de València”, pub. M. Sánchez i A. Furió (eds.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pàg. 467-494.

TRAMOYERES BLASCO, L., *Instituciones gremiales. Su origen y organización en València, València, 1889*.

TRAYER, V., *Història de Castelló*, Castelló, 1958

TRAYER, V., *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castelló, 1958, pàg.486,

TRIAS DE ARRIBA, G., “Cerámicas griegas de figuras rojas procedentes del Castell (Almenara, Castellón)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Granada, 1966, pàgs.91-97.

TRILLO SAN JOSE, C., “La ta'a de axandra despues de la conquista”. *Coloquia almenaria entre culturas, Instituto de Estudios Almerienses*, departamento de historia, 1990, pàg. 422.

TURULL RUBINAT, M., *El Gobierno de la Ciudad Medieval Administración y Finanzas en las Ciudades Medievales Catalanas*, CSIC, España.

VALCÀRCEL A., “Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia”, *Boletín de la Real Sociedad Académica de la Historia*, VIII, Madrid, 1852. VICIANA, R.M., *Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia*, 3a part, pàg. 326. P. Ramón de Maria, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, 1983, pàg. 39.

VALCÀRCEL, A., “Almenara” en Incripciones y antigüedades del Reino de Valencia, *Boletín de la Real Sociedad Académica de la Historia*, VIII, Madrid, 1852, pàgs. 17-20.

VALCARCEL, J. A., *Agricultura general*, X. València (J. Estevan y Cervera) 1795, pàg. 348-362.

VALCARCEL, A., PIO DE SABOYA, *Incripciones y Antigüedades del Reino de Valencia, comarca de Sagunt Ilustradas por Antonio Delgado*, 1852, Madrid. Centro Arqueologico Sagunto, 1979.

VALLET PUERTA, V., *El señorío de Chelva y sus señores. Siglos XIII y XIV. Los linajes de los Azagra y los Jérica*. València, 2009

VALLDECABRES RODRIGO, R. (ed.) *El cens de 1510 relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. Fonts històriques Valencianes. Univ. València, 2002.

VALLS PLANES, F., “Retalls històrics de Xilxes (I). Apunts i dades per la historia d'un poble”. Programa de festes patronals del Stm. Crist de la Jonquera. Xilxes, 1999.

VARELA GOMES, R., VARELA GOMES, M., “O Ribat da Arrifana (Aljezur, Algarve)”. Resultados da campanha de escavações arqueológicas de 2002, *Revista Portuguesa de Arqueologia*, volume 7, número 1, 2004, pàg.483-573.

VAZQUEZ HOYS, A.M., “Algunas Consideraciones sobre cultos locales en la Hispania Romana”, *Memoria de historia antigua*, 5, 1981, pàgs. 41-50.

VELA, C., “Naves y marinos vascos en Barcelona a partir de los registros de cosas vedades (1438-1449)”. *Institució Milà i Fontanals (CSIC)*, 2000, pàg. 630.

VERA REINA, M., La iglesia visigoda de morón de la Frontera (Sevilla), *Spal*, 8, 1999, pàgs. 217-239.

VICIANA, R. M., *Libro segundo de la cronica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y su reino*, T. II.,

VICINA, R. M., *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno compilada por Martin de Viçyana, Valencia: en casa de Juan Nauarro...*, 1564., T. III.

VICIANA, R. M., *Libro quarto de la Cronica de ... Valencia [Manuscrito] / copilado por Martin de Viciano scriptor de vista en el qual se contienen las discordias, guerras y muertes causadas por la ... germania ...* ; [copiat por Jose Osset Merle]: fol.1555.

VICIANO, P., “Entre la coerció i el mercat. Els inversors en la gestió de la fiscalitat reial i municipal al País Valencià”, en M. SÁNCHEZ I A. FURIÓ (eds.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs*, 1997, pàg. 495-525.

VICIANO, P., “Els cofres del rei. Rendes i gestors de la batllia de Castelló (1366-1500)”, *Catarroja-Barcelona, Afers*, 2000, pàg. 75-102.

VICIANO, P., “Pagesos que innoven. La petita explotació en les transformacions agràries de la fi de l'Edat Mitjana”, pub. M. BARCELÓ et al. (eds.), *El feudalisme contat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Valencia, Universitat de València, 2003, pàg. 503-522.

VICIANO, P., «Apicultura, abellars, bucs i mel preciosa una visió històrica dels inicis de l'apicultura al País Valencià» *Metode*, 33, 2002.

VICIANO, P., “Producción agraria e impuesto municipal indirecto. La tasacion de la tierra en los padrones de riqueza valencianos (siglos XIV-XV)” *Universitat de Valencia, seha. Info.* 2008, pàg. 5.

VICIANO, P., “Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliva a l'inici del segle XV” pub. GARCIA-OLIVER, F. (coord.) *Sucre i creixement econòmic a la baixa edat mitjana*, Afers, 1999.

VICIANO, P., «Els llauradors davant la innovació agrària. El cultiu de l'arròs al País Valencià a la fi de l'Edat Mitjana». *Afers*, 39, 2001. pàgs. 316-331.

VILLARROYA, J., O.P., *Real Maestrazgo de Montesa. Tratado de Todos los derechos, bienes y pertenencias del patrimonio y maestrazgo de la Real y Militar Orden de Sta. Maria de Montesa y S. Jorge de Alfama*, T. I, València, 1787.

ZARAGOZA, A., “El arte del corte de piedras en la arquitectura valenciana del cuatrocientos: Francesch Baldomar y el inicio de la esterotomía moderna” en *Actas del I congreso de Historia del Arte Valenciano*, 1993, pàg. 97-104.

ZARAGOZÁ CATALÁN, A.; GÓMEZ-FERRER, M., *Pere Comte, Arquitecte*. Ajuntament de Valencia, 2007, pàg.411.

ZARAGOZÁ CATALÁN, A. *Una arquitectura gòtica mediterranea*, Generalitat Valenciana, 2003.

ZURIGA, J., MARIN, A., VIUDA DE PERALTA (ed.) *Colección de los tratados de paz Alianza, neutralidad, garantia, protección, tregua, mediacion, accession... por los pueblos, reyes, y principes de España*, part 1, Madrid, 1744.

ZURITA, J., *Anales de la corona de Aragón*, Edición de Ángel Canellas López, Edición electrónica de José Javier Iso (coord.), María Isabel Yagüe y Pilar Rivero, Institución Fernando el Católico, 2003.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, *Ordenanzas para el regimen y gobierno de las aguas de la fuente de este mismo pueblo de Quart de les Valls, aprobadas por el Exmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia, en decreto de 29 septiembre de 1854*. Valencia, 1884, Imp. de Eduardo Dobón Cambios, 5.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, *En Real pragmática...Felipe II a denou... de Giner, any MDLXIII, ab la qual se prohibeix que los moriscos nouament convertits... no pui xen tenir... armes... / ...manada publicar per... Don*

Alonso de Arago. Any 1563/ 01/ 19, Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. Signatura: XVI/F-13.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Edicto del Marques de Caracena dando cuenta de la Real Orden que manda la expulsión de los moriscos del reino de Valencia Impreso en Valencia: en casa de Pedro Patricio Mey, 1609, Biblioteca Valenciana. Col.: BV Fons antic. Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVII/F-109

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Real crida y edicte sobre les armes prohibides, portar ni tenir als nouamet conuertits en lo present Regne, [València]: Venense en casa de Gabriel Ribes llibrer de su Excellencia, 1588. Text datat a València a 17 d'agost de 1588. Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. Ubicació: BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVI/F-7.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, *Pragmática Real sobre cosas tocantes al asiento general del reino de València, por razon de la expulsión de los moriscos y reducción de los censales*. En Valencia por Pedro Patricio Mey, S. Marti, 1614. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Carreres. Sig: XVII/1100, núm. 488.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Real pragmática sobre la nueva institución y establecimiento del Batallón de milicia efectiva que su Magestad manda se haga para la guarda y defensa de este Reyno de Valencia, y privilegios y exemciones de los Oficiales y Soldados. 1597 i 1628.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Real Pragmática sacció, para que en este Reyno de Valencia se forme un nuevo batallón, con nombre de la Milicia efectiva de la Custodia del Reyno, de número de 6000 hombres de infantería, y 1300 cavallos...En Valencia : en la imprenta de Vicente Cabrera..., 1692, Biblioteca Valenciana. Col·lecció: BV Fons antic. BV Biblioteca Nicolau Primitiu. Signatura: XVII/F-6.

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Ordinacions tocants a la custodia y guarda de la costa marítima del Regne de Valencia ... manades fer y publicar per ... Vespasiano Manrique Gonzaga Compte de Paredes... Lloctinent y Capitá General en la Ciutat y Regne de Valencia, Impresses, en Valencia: per Geroni Vilagrasa..., 1673, fol.35-36. Biblioteca Valenciana. BV Fons antic. BV Col·lecció Valenciana. Sign.: XVIII/911(2).

Relación de las fiestas celebradas en Valencia con motivo del casamiento de Felipe III por Felipe de Gama, con una introducción bio-bibliográfica de Salvador Carreres Zacarés. Vol. I. València, MCMXXVI.

Censo de Floridablanca, censo español. Executado de orden del rey, edición facsimil, pub. Por el INE en 1986, Madrid, Instituto Nacional de estadística, 1787

Real pragmática sobre la nueva institución y establecimiento del Batallón de milicia efectiva que su Magestad manda se haga para la guarda y defensa de este Reyno de Valencia, y privilegios y exenciones de los Oficiales y Soldados. 1597 i 1628.

Descripción de España de Xerif Aledris, conocido por el nubiense con traducción y notas de don Josef Antonio Conde, de la Real Biblioteca. De orden superior Madrid en la Imprenta Real, por don Pedro Pereyra, impresor de Camara de S.M. MDCCXCIX, pàg. 66

Biblioteca Prov. Escolapios

B. Prov. Escolapios Valencia, *Ordenanzas para el turno o tandeo de las aguas de riego de los campos del término de la villa de Almenara como también la distribución de aguas con arreglo a las mismas.* Castellón, 1859, Imprenta y librería de Vicente Perales y Navarro, plaza Constitución, núm. 25.

Aula militar

Defensa de la Costa de www.aulamilitar.com. El 15 de gener de 2007 A.M.C Carpetas de Gobernación. Inventario del armamento y personal existente a las torres del distrito de Castellón hecho por orden del Príncipe de Campoflorido, 1728.

Defensa de la costa de www.aulamilitar.com. El 15 de gener de 2007. Inventario de 1728, Relación de los cañones de artillería, mosquetes y demás armas, moniciones y pertrechos que en el día de hoy existen en las torres del distrito de Castellón de la Plana.

Visita del Virrey en 1607, El Marqués de Caracena y Lugarteniente de su Majestad y capitán general del Reino: www.aulamilitar.com. Defensa de la Costa.

Documentació dels fons de Lluís Cebrián Mezquita, Universitat de Navarra

Rotllo 01 Documents varis

Rotllo 01 Bovalar de la villa de Almenara concedido por la Ciudad de Valencià.

Rotllo 02, Documents varis des de 1500-1900.

Rotllo 02 , 1584, pàg.185, preu de subsistències.

Rotllo 02, 1602, pàg. 195, preu de subsistències.

Rotllo 02, 1615, pàg. 203, preu de subsistències.

Rotllo 02, 1642, pàg. 216, preu de subsistències.

Rotllo 02, 1719, pàg. 276, séquia en la marjal de la Tallola.

Rotllo 02, 1627 pàg.207, Partides.

Rotllo 02, 1765, pàg. 317.

- Rotllo 02, 1776, pàg.323, sessió del 10 de febrer de 1776 de l'Ajuntament referent a l'establiment d'un molí a Joaquin Melchor en la bassa de reg.
- Rotllo 02, 1752, pàg. 304, séquia major.
- Rotllo 02, 1735, pàg. 291, subhasta de la monda.
- Rotllo 02, 1703, pàg. 261.
- Rotllo 02, 1584, pàg.185.
- Rotllo 02, 1651, pàg. 228, preu subsistències.
- Rotllo 02, 1691, pàg. 245, preu subsistències.
- Rotllo 02, 1692, pàg. 246, preu subsistències.
- Rotllo 02, 1515, pàg. 151, preu blat.
- Rotllo 02, 1528, pàg. 158, preu blat.
- Rotllo 02, 1531, pàg. 160, preu blat.
- Rotllo 02, 1532, pàg. 161, preu blat.
- Rotllo 02, 1579, pàg. 182, preu blat.
- Rotllo 02, 1580, pàg. 18, preu blat.
- Rotllo 02, 1584, pàg. 185, preu blat.
- Rotllo 02, 1582, pàg. 184.
- Rotllo 02, 1574, pàg. 179.
- Rotllo 02, 1634, pàg. 212, Pagament a la viuda del flaquer i taverner.
- Rotllo 02, 1696, pàg.247, Forment del comú de la vila per a les festes.
- Rotllo 02, 1700, pàg.253, Drets dominicals.
- Rotllo 02, 1705, pàg. 263, Redelme.
- Rotllo 02, 1532, pàg. 162, Canalons de fusta, per pont l'església.
- Rotllo 02, 1649, pàg. 220.
- Rotllo 02, 1600, pàg. 193, Justícia.
- Rotllo 02, 1579, pàg.179.
- Rotllo 02, 1782, pàg. 328, Construcció de ponts en la marjal.
- Rotllo 02, any 1575, pàg. 179, Preu arròs.
- Rotllo 02, any 1580, pàg.182.
- Rotllo 02, 1617, pàg. 541, Permís de pastura.
- Rotllo 02, any 1582, pàg. 183, Jornal.
- Rotllo 02, 1532, pàg.161, Canalons de fusta església.
- Rotllo 02, 1525, pàg.157, Portal de Nules.
- Rotllo 02, 1525, pàg.157, Obra pont de l'església.
- Rotllo 02, pàg.185, any 1584, Guardes.
- Rotllo 02, any 1639, pàg. 214. Llibre de cort.
- Rotllo 02, 1648, pàg. 224, Capítols del Reial Consell.
- Rotllo 02, 1700, pàg. 253, Convent.
- Rotllo 02, 1701, pàg.258, Forn de cal obra del convent.
- Rotllo 02,1705, pàg. 264, Cal.
- Rotllo 02, 1528, pàg. 158, Forn de cal.
- Rotllo 02, 1658, pàg. 235, Cal.
- Rotllo 02, 1700, pàg. 253, Terrisseria.
- Rotllo 02, 1529, pàg. 158, Rajolar.
- Rotllo 02, 1572, pàg. 161, Rajolar.
- Rotllo 02, 1600, pàgs.194, Mesó del comte.
- Rotllo 02, 1798, pàg. 337, Junta de l'Ajuntament.
- Rotllo 02, 1695, pàg. 247, Rajoler.

- Rotllo 02, 1528, pàg. 158.
Rotllo 02, 1624, pàg. 216, Cera.
Rotllo 02, 1574, pàg. 179.
Rotllo 02, 1632, pàg. 210, Parròquia.
Rotllo 02, 1767, pàg. 317, Neu.
Rotllo 02, 1648, pàg. 224, Capítols del reial consell.
Rotllo 02, 1700, pàg. 250, Llibre d'Anillament.
Rotllo 02, 1543, pàg. 167, Muralla.
Rotllo 02, 1588, pàg. 187, Carregament una casa plaça Vella.
Rotllo 02, 1701, pàg. 258, Visites pastorals.
Rotllo 02, 1583, pàg. 184, Carregament corral carrer de la Figuera.
Rotllo 02, 1519, pàg. 152, Fulla de morera.
Rotllo 02, 1526 pàg. 157, Fulla de morera.
Rotllo 02, 1577, pàg. 181, Obres cementeri.
Rotllo 02, 1577-78 i 1600, pàgs. 181-194.
Rotllo 02, 1721, pàg. 278.
Rotllo 02, 1524, pàg. 156.
Rotllo 02, 1700, pàg. 251.
Rotllo 02, any 1601, pàg. 194, Forn.
Rotllo 02, 1580 pàg. 182, Carnisseria.
Rotllo 02, 1508 pàg. 148, Carnisseria.
Rotllo 02, 1642, pàg. 216, Carnisseria.
Rotllo 02, any 1530, pàg. 159, Carnisseria.
Rotllo 02, 1700, pàg. 251.
Rotllo 02, 1562, pàg. 208, Carnisseria.
Rotllo 02, 1644, pàg. 218, Carnisseria.
Rotllo 02, 1697, pàg. 248, Carnisseria.
Rotllo 02, 1700, pàg. 250, Llibre d'anillament.
Rotllo 02, 1582, pàg. 184, Carregament cases en el carrer de la placa Nova.
Rotllo 02, 1585, pàg. 185, Carregament de cases en el carrer del Cobertis.
Rotllo 02, 1590, pàg. 188, carregament cases carrer de la Barrera.
Rotllo 02, 1635, pàg. 213, Carregament casa carrer Travesser de l'Abadia.
Rotllo 02, 1588, pàg. 187, Carregament casa carrer Hospital.
Rotllo 02, 1588, pàg. 187, Carregament casa carrer de la plaça Vella.
Rotllo 02, 1580, pàg. 182, Carregades unes cases carrer de Subira.
Rotllo 02, 1608, Carregament cases carrer del Forn.
Rotllo 02, 1590, Carregament cases carrer Major.
Rotllo 02, 1590, pàg. 188, Carregament.
Rotllo 02, 1609, pàg. 199, Carregament cases carrer Major.
Rotllo 02, 1599, pàg. 190, Carregament cases carrer Major.
Rotllo 02, 1592, pàg. 187, Carregament casa carrer Major.
Rotllo 02, 1592, pàg. 189.
Rotllo 02, 1587, pàg. 187.
Rotllo 02, 1635, pàg. 213.
Rotllo 02, 1601, pàg. 194.
Rotllo 02, 1672, pàg. 241, Mossèn Juan Demeto assassinat.
Rotllo 02, 1601, pàg. 199, Carregament cases situades en la plaça Nova.

- Rotllo 02, 1609, Carregament cases plaça Nova.
Rotllo 02, 1615, Casa Hieroni Sabater.
Rotllo 02, 1601, pàg. 199.
Rotllo 02, 1587, pàg.187, Carregament corral de bestiar plaça Nova.
Rotllo 02, 1614, pàg. 203, Carregament casa carrer travesser de Badia.
Rotllo 02, 1612, pàg. 202, Carregat casa carrer del Forn.
Rotllo 02, 1635, pàg. 213, Carregament casa carrer de la Plaça Vella.
Rotllo 02, 1583, pàg. 184, Carregament corral carrer de la Figuera.
Rotllo 02, 1583, pàg. 184, Carregament un corral, carrer de la Figuera.
Rotllo 02, any 1713, pàg. 272, Estanc de l'aiguarent.
Rotllo 02, any 1612, pàg. 202.
Rollo 02, any 1614, pàg. 203.
Rotllo 02, any 1587, pàg.187, Carregament corral de bestiar carrer de la plaça Nova.
Rotllo 02, 1635, pàg. 213, Carregament casa Plaça Nova.
Rotllo 02, 1734, pàg. 291, Magatzem de palla.
Rotllo 02, 1588, pàg. 187, Carregament seller i trull carrer travesser de l'Abadia.
Rotllo 02, 1621, pàg. 205, Carregament casa carrer de la plaça Vella.
Rotllo 02, 1532, pàg.161, Apoques rellotge.
Rotllo 02, 1533, pàg. 162, Apoques rellotge.
Rotllo 02, 1601, pàg. 194, Forn.
Rotllo 02, 1622, pàg. 206.
Rotllo 02, 1625, Llibre de visites parroquial.
Rotllo 02, 1557, pàg.173, Forn.
Rotllo 02, 1520, pàg. 153, Arrendament de la taverna.
Rotllo 02, 1529, pàg. 159, Arrendament de la taverna.
Rotllo 02, 1530, pàg.159, Arrendament de la taverna.
Rotllo 02, 1585, pàg.185, Obres portalet.
Rotllo 02, 1525, pàg.157, Obres portal d'Uixó i Barrera.
Rotllo 02, 1568, pàg.175, Obres portal.
Rotllo 02, 1577, pàg. 180, Portals.
Rotllo 02, 1850, pàg.363.
Rotllo 02, 1703, pàg. 261, Guarda del portal.
Rotllo 02, 1776, pàg. 323. Establiment parcel·la intramurs.
Rotllo 02, 1851, pàg. 364.
Rotllo 02, 1551, pàg. 170.
Rotllo 02, 1514, pàg. 150. Bisbe.
Rotllo 02, 1647, pàg. 221, Peste.
Rotllo 02, 1647, pàg. 221, Epidèmia.
Rotllo 02, 1647, pàg. 221, Peste.
Rotllo 02, 1648, pàg. 222, Peste.
Rotllo 02, 1647, pàg. 221, Peste.
Rotllo 02, 1647, pàg. 222, Peste.
Rotllo 02, 1647, pàg. 222, Peste.
Rotllo 02, 1569, pàg.178, Torre de la Canal.
Rotllo 02, 1572, pàg.178, Torre.
Rotllo 02, 1569, pàg. 176, Torre.

- Rotllo 02, 1579, pàg. 181, Torre Clavells.
Rotllo 02, 1582, pàg. 184, Torre Clavells.
Rotllo 02, 1801, pàg. 339, Torre del mar.
Rotllo 02, 1590, pàg. 188, Carregament casa carrer Major.
Rotllo 02, 1588, pàg. 188, Carregament casa carrer Hospital.
Rotllo 02, 1600, pàg. 193, Carregament casa carrer Hospital.
Rotllo 02, 1583 pàg. 184, Carregament corral carreró Dula.
Rotllo 02, 1602, pàg. 195, Carregament casa carrer Subirà.
Rotllo 02, 1828, pàg. 350, Llicències de brossa i aigua.
Rotllo 02, 1500, pàg. 147, Corredor.
Rotllo 02, 1580, pàg. 182, Carregament cases carrer Subira, corredor.
Rotllo 03 documents varis des de 1356-1900
Rotllo 03 Almenara 1617-1717, Notas, extractos y copias de lo contenido en los protocolos de Franciscà Miguel Bonet, Jerónimo Melchor y Bautista Seguí
Rotllo 03 Bautismos, matrimonios y confirmaciones desde 1553 al año 1694
Rotllo 03 Segundo libro de bautismos (1655 al 1800)
Rotllo 03 22 setembre 1617 subhasta dels béns de Nicolau Sevillano per difunt.
Rotllo 03, Llibre de mortuoris de l'any 1671 a 1724
Rotllo 03, Libro de defunciones de 1725 a 1851
Rotllo 03, Libro de bautismos de la parroquia de Almenara comenzando en el año 1800-1850
Rotllo 03, Llibre de totes les obligacions, que el rev. Clero de la parroquia d'Almenara deu celebrar segons lo ordenat per la vida del sr. Canonge Ferrer, vicari gral. en la vacant feta en 19 del mes de novembre de 1654.
Rotllo 03, Testamento del dr. Pedro Casanova, cura de Almenaa 1777-1878
Rotllo 03, Libro de visitas 6 diciembre de 1637- 17 de octubre de 1716
Rotllo 03, Documentos de comienzos del XVIII: protocolo de Bautista Seguí año 1708
Rotllo 03, Documentos varios de ultimos de siglo XVI, XVII y XVIII
Rotllo 03, Llibreta de memorias y cuentas de la familia Oller 1584-1624
Rotllo 03, Cuaderno de fabrica de entierros años 1681 a 1777
Rotllo 03, Llibre de la lloable cofradia del santisim Sacrament, dita de Minerva 1690-1769
Rotllo 03, Libro de la cofradia de los Santos Juanes Bta. y Evangelista., fundada en 11 de diciembre de 1666.
Rotllo 03, Protocolo de Jeroni Melchor, notari 1653-1654
Rotllo 03, Protocolo de Bautista Seguí año 1695
Rotllo 03, Cofradia de la Sang, fundada l'any 1647
Rotllo 03, Libro de la cofradia del santmo Sacramento 1789-1852
Rotllo 03, Libro de visites 1614-1891
Rotllo 03, Memòria de la parròquia d'Almenara 1720-1921
Rotllo 03, Proceso civil por deudas ante el justicia de Almenara-años 1674
Rotllo 03, Confirmaciones 1658 a 1891
Rotllo 03, Representación por parte de la villa de Almenara para que se conceda facultad de poder gastar los sobrantes de propios en la cisterna de refrescar agua 1786.
Rotllo 03, Capítols de la obra de la Iglesia parroquial de la villa de Almenara.

- Rotllo 03, Llibre de la administració de la almoyna del pa, Almenara 1644-1682.
- Rotllo 03, Arxiu parroquial d'Almenara, 1365, testament de Berenguer Clavell, Llibre del Capbreu de la Capella de sta Maria Magdalena.
- Rotllo 03, Docto. 10º Fundació del beneficio corporis Christi, 1386- 1559
- Rotllo 03, 1617, pàg.551. Establiments
- Rotllo 03, Extractes del llibre de Visites pastorals de la parròquia d'Almenara.
- Rotllo 03, Mossèn Franco, Albert, Presbíter Vicari d'Almenara, fol. 264.
- Rotllo 03, 1617, pàg. 540, Venta fanecades a Alpotro
- Rotllo 03, 1617, pàg. 544, Venta en Noguera
- Rotllo 03, 1575, pàg. 277.
- Rotllo 03, 1689, pàg. 360 Llibre mortuori.
- Rotllo 03,1736, pàg.499.
- Rotllo 03, 1619, pàg.205, Visita pastoral.
- Rotllo 03, 1645, pàg. 219, Visita pastoral.
- Rotllo 03, 1698, pàg.249, Visita pastoral.
- Rotllo 03, Testament de Petri Llobet 1386.
- Rotllo 03, 1617, pàg. 540, Protocol de Francº Miguel Bonet.
- Rotllo 03, 1708, pàg. 495, Venda de l'estable i paller.
- Rotllo 03, Llibre de Protocol de Joan Oller de l'any 1599.
- Rotllo 03, 1599, pàg. 535.
- Rotllo 03, Protocolo que Batº Seguí, notari escrivà de la cort del Justícia de la vila de Almenara, 1695
- Rotllo 03, 1698, pàg 653, carregament casa carrer Roques.
- Rotllo 03, 1667, pàg. 572, Protocolo de Jeronimo Melchor, 1667.
- Rotllo 03, Libro de Bautismos, Matrimonios y Confirmaciones desde 1553 al año 1654. Archivo parroquial.
- Arxiu Parroquial Almenara, "Inventari dels béns de Nicolau",1617,
- Rotllo 03, 1617 pàg. 553: "dos cabaços de palma".
- Rotllo 03, Docto. 10º Fundació del beneficio corporis christi testamento reverendi Petri Llobet quondam preberi et rectoris Almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis christi. Dia 1 d'octubre de 1386.

Arxiu Municipal d'Almenara

- AMA, 1-2-c Guia de seda 1753.
- AMA, 1-13-c 1770 Guias de lana.
- AMA, 1-23-c Guia de seda 1779.
- AMA, 1-24-C Aduana de llana 1780.
- AMA, 1-27-C Guia 1830.
- AMA, c2-10 R2, El 2 de setembre de 1702: "*Facultar fer una abeurada a l'Alcúdia de les séquies*".
- AMA, c2-10, El 2 de setembre de 1702:establiments
- AMA, c2-10, El 13 de maig de 1704:establiments
- AMA, c2-10, El 5 de juny de 1702: establiments
- AMA, c2-10, 1700 establiments

- AMA, c2-10, el 31 d'octubre de 1700: «Es determina arrendar la neteja i conservació de les séquies»
- AMA, c-2-10, 10 juliol de 1700, fols 2v-4.
- AMA, c2-10, El 28 d'agost de 1700, establiments
- AMA, 005-21-C, 1614 «Acord del consell general per la neteja de la bassa per el bé comú
- AMA, 005-21-C 1614, documentada com a Plaça de la Carnisseria.
- AMA, 006-19-C, fol. 18-19, «Ocupació del carreró il·lícita per Melchor al costat del portal que dona curs a les aigües i al pas de la tropa».
- AMA, 006-001-c, 1472, fol. 13.
- AMA, 006-001-c, 1481-4, fol. 13, Nomenament de sequiers pels oficials de la vila d'Almenara.
- AMA, 006-001-c, 1457, Cequies fol . X.
- AMA, 006-001-c, 1481, fol. XIII.
- AMA, 006-002-c, 1450-1481.
- AMA, 006-001-c, 1457, Cequies fol . X
- AMA, 006-001-c, 1470, fol. 25,
- AMA, 006-001-c, 1470, Cequiers, fol. 25
- AMA, 006-001-c, 1473, Sequiers, fol. 25
- AMA, 006-001-c, 1475, Sequiers, fol. 25.
- AMA, 006-001-c, 1476, fol. 22
- AMA, 006-001-c, 1457, Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara, fol.15
- AMA, 006-01-c, 1456, fol. 3. Llibre de Cort, fol. 27.
- AMA, 006-01-c, 1457, fol. 3. Llibre de Cort, fol. 27.
- AMA, 006-001-c 1458, fol. 4. Llibre de Cort, fol. 27.
- AMA, 006-001-c, 1459. fol. 4. Llibre de Cort, fol. 27.
- AMA, 006-001-c, 1487, fol. 33. Llibre de Cort, fol. 27.
- AMA, 006-1-c, 1457, “Capítols de la carnisseria de la vila d'Almenara fets l'any MCCCCLVII”,
- AMA, 006-1c, 1457, “Capítols de la carniceria de la vila Almenara MCCCCLVII”, fol.15.
- AMA, 006-001-c, 1481, fol. XIII, «Los honorables En Enric Cardona justícia e En Johan Ramo e En Alfons Aragó jurats e En Pere Albert menor de dies i En Pere Albert son fill e En Pere Poza major de dies e En Jaume Poza major de dies e En Johan Poza son fill e En Guillem Poza e En Domingo Aragó e En Pere Gna? Menor con dits e En Bartolome Fortunyo e Namigons Albert e su Lozan Reu e En Johan Albert e en Bartolome Simó tots ajuntats en la casa de la cort de on acostumen assumptes del consell».
- AMA 006-001-C, 1461, Cobraments de la peyta de la vila d'Almenara.
- AMA, 006-001-C, 1476, Almoina de l'hospital.
- AMA, 006-001-c, 1456-1487.
- AMA, 006-1c, 1457, «Capítols de la carnisseria de la vila Almenara MCCCCLVII», fol.15.
- AMA, 006-02-c, 1465, fol.3.
- AMA, 006-002-c, 1466, fol.5.
- AMA, 006-002-c, 1467, fol. 10.
- AMA, 006-002-c, 1461, fol.26.

- AMA, 006-002-c, 1464, fol.3,
AMA, 006-02-c, 1465, fol.3
AMA, 006-002-c, 1475, fol.21.
AMA, 006-002-c, 1476, fol.23.
AMA, 006-02-c, 1467, fol. 8. Capítols del càrrec de guarda de la vila.
AMA, 006-002-c, 1460, fol. 3. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1466, fol. 3. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1466, fol. 5. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1467, fol. 8. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-002-c 1468, fol. 5. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1477, Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1478, fol. 29. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-02-c, 1481, fol. 31. Llibre de Cort, fol. 27.
AMA, 006-002-c, 1466, fol.5,
AMA, 006-002-c, 1466, fol.6,
AMA, 006-002-c 1477, fol. 25
AMA, 006-002-c, 1480, fol.29
AMA, 006-002-c, 1481, fol.33
AMA, 006-002-c, fol.15.
AMA, 006-002-c, fol. 15.
AMA, 006-002-c, fol. 16.
AMA, 006-002-c, fol. 17.
AMA, 006-002-c, fol. 17.
AMA, 006-002-c, fol. 18.
AMA, 006-002-c, 1467, fol. 10.
AMA, 006-002-C, 1450-1482, Llibre de consell de la vila, es documenta l'ordi, el forment.
AMA, 006-003-C, 1700, Llibre del consell de la vila de 1700.
AMA, 006-003, fol. 7r, 1700. Llibre del consell de la vila.
AMA, 006-003-c, 1723, Llibre del consell de la vila d'Almenara.
AMA 006-003-c fol.9. 1652 La fundació de la cambra de blat.
AMA, 006-001-c, 1457 Ordenances de la carnisseria de la vila d'Almenara.
AMA, 006-16-c, 1777, fol.18 Llibre d'acords de 1777.
AMA, 006-19-C, fol 18-19: «Ocupació il·lícita per Melchor, del carreró al costat del portal que dona curs a les aigües i al pas de la tropa».
AMA, 006-23-C, 1789, fol. 15, «Venta agua sobreixida quaderno para arriendo de lo que importare a la sobreixida en el corriente año».
AMA, 007-8-c, 1846, Algepsar de la vila, fol. 37.
AMA, 0010-17-C, 1664.
AMA, 0010-17c, 1664.
AMA, 17-7-c, 1589.
AMA, 31-55-c, 1645 «Demanda de la universitat de La Llosa a la Vila d'Almenara», fol.1-2.
AMA, 32-8-c, 1645 «La Llosa llindes amb Almenara per la pastura del ramat i forns de cal».
AMA, 32-9-c, ca. 1645, Forns calç d'Almenara.
AMA, 32-15-c, 1647, Arrendador de l'herba.
AMA, 32-55c, 1620-36, Caça.

AMA, 33-15-c, 1597, Esclat de peste «granyola» a Morvedre i informen als oficials d'Almenara, aquests prenen mesures en el portal de la Mar.
AMA, 32-47-C, 1664, Arrendament carnisseria Almenara.
AMA, 33-50-C, 1604, Hospital de la vila d'Almenara.
AMA, 33-51- C, Hospital.
AMA, 33-52-C, 1627-1778 Hospital.
AMA, 33-55-C, 1834, Cementeri exterior a la vila.
AMA, 42-80. 1783, «Colecta de jornales para limpiar la asequia y maniobra de sisterna, siendo regidor Andrés Corell».
AMA, c-44-44-00, «Ordenances arrendament de les sobreixides del aigua i herbatge».
AMA, 55-8-c, Censos de la seda 1678.
AMA, c-118-10, 1635. Procés de María Cantavella
AMA, 108-10, Llibre del justícia, 1476
AMA, 108-10, Llibre del justícia, 1481
AMA, c-108-10, 1476, fol. 5.
AMA, c-108-10, 1476 fol.11
AMA, c-108-12, 1478, fol. 5
AMA, 1478, 108-12 fol. 3
AMA 108-10, Llibre del justícia, 1476, fol. 15.
AMA, Llibre de Justícia, 108-10- 1476, fol. 6.
AMA, 1478, c-108-12, fol. 3
AMA, 1476, c-108-10, fol. 21.
AMA, 1476, c-108-10- fol. 8
AMA, 140-161, fol. 1.
AMA, 140-156, 1602, fol. 1-2
AMA. c- 155-03, 1666, «Procés per les acusacions d'apropiació il·lícita del forment de la cambra».

Arxiu del comte d'Almenara

AComAlm, Apendix documental, doc. 21. “El 29 de marzo. Donación en feudo del castillo de Almenara a Rodrigo Jiménez de Luna Tarazona, IV Kalendas abril MCCLXXXI.

AComAlm, 17-11, Inventari de la Casa Palau Senyorial d'Almenara.

AComAlm, 17-11, 1663, “Inventari format per don Gerardo Cervelló conde de Cervelló Varo de Orpesa en nom de curador de la egrègia doña Maria de Proxita y Ferrer condesa de Almenara dels bens mobles sitys recaents en la herència del egregi don Gaspar de Proxita conde de Almenara son pare així en la vila de Almenara com en la baronia de Quart que no estan compresos en lo vincle”.

AComAlm, Llibre de Juan de Acuña.

AComAlm, 1795 “Segons establiments”.

AComAlm, 18-11, 1508, fol. 80.

AComAlm, 18-11, 1508, fol. 61.Morerres

- AComAlm, A21, 1422, “Testament En Olf de Proxida”.
- AComAlm, A21, fols. 7-8: “rey don Alfonso 8 de enero de 1437 concesión a Juan de Proxita de la jurisdicción alta y baja, mero y mixto imperio de esta villa de Almenara, y de la baronia de Luchente”.
- AComAlm, A21, «Ordenances municipals d'Almenara»
- AComAlm, A21, «Carta pobla de Quart de les Valls»
- AComAlm, A21, fol. 9.
- AComAlm, A21, fol. 8, 27 de juliol de l'any 1444, València, 253, núm. 02: “Capitulos formados entre mossen Juan de Proxida caballero, Nicolas Proxida su hijo, de una parte y Pedro de Centelles, Beatriz Boyl Olim. Andrea de Castellet y su hija noble Eleonor Centelles de otra”.
- AComAlm, A21, “Llibre d'Ordenances de la Vila d'Almenara”, 1707-1721.
- AComAlm, A21, fol.10, 1494-05-30 València, 254, núm. 03, “Copia de la escritura de constituciones matrimoniales entre d[o]n Gaspar de Proxita y Catalina del Mila ante Vicente Ambrosio Dartes, en 30 mayo de 1494”.
- AComAlm, A21, fol. 69, any 1741. “Antigüedad de título de conde de Almenara”.
- AComAlm, A 21, fol. 2.v.
- AComAlm, A21, any 1651, fol. 51 a-r
- AComAlm, A21, fol.10.
- AComAlm, A21, fol. 67, “Robatori fallit d'una mula”.
- AComAlm, A21, 1610 “Carta de població de Quart”
- AComAlm, A21, L'any 1707-23, “Llibre Ordenances de la Vila d'Almenara”,
- AComAlm, A 21, fol.3, Per reial privilegi celebrat a València per Mathias Adrian el seu secretari escrivà, en 26 de gener de 1349.
- AComAlm, A21, 1577 Capbreu general de la vila de Xilxes.
- AComAlm, A21, 1448-53 fol. 3 revers
- AComAlm, A21, Carta de donació Francesc de Proxida 1292
- AComAlm, A21, 1610, Carta de població de La Llosa
- AComAlm, A21, Noves ordenances de la Llosa de 1751, fol. 56-57.
- AComAlm, 23-1, 1444-07-30 “Possessió de Almenara y La Llosa”.
- AComAlm, 23-9, 1646: Quern de la peyta i demes carrechs del carrer de les Cobertis de la vila de Almenara del any 1646-7.
- AComAlm, 23-13, 1292, “Carta donació al noble Francesc de Proxida”.
- AComAlm, 23-13, 1736, “Acte de possessió del senyor Comte d'Almenara”.
- AComAlm, 23-13, 1734 “Acte de possessió”.
- AComAlm, 23-13, any 1574, fol. 1v. Inventari palau d'Almenara
- AComAlm, 23-14, any 1436, “Privilegi Reial per imposició sises en els productes venguts a Almenara”.
- AComAlm, 23-16, Condicions d'Arrendament del comtat i baronia.
- AComAlm, 23-16, 1736, “Acte possessió”
- AComAlm, 23-16, 1734, «Acte de Possessió de la Vila d'Almenara».
- AComAlm, 24-2, 1718, Arrendaments de dominis senyorials.
- AComAlm, 24-16, 1798 febrer, fol.5
- AComAlm, 24-16, any 1789, Febrer, pàg. 5.
- AComAlm, 24-26, fols.15-16
- AComAlm, 24-16, fols.17-23
- AComAlm, A25, 1445 “Privilegi Reial de concessió de fira a Almenara”.

- AComAlm, 25-03.
AComAlm, 25-04.
AComAlm, 25-06, 1527 “Arrendament del molí d'Almenara de les terres annexes y del aygua”.
AComAlm, 25-12, 1 abril 1642.
AComAlm, 25-15 certificado con incerta de las possessiones tomadas por don Fernando de Proxita de la vila y condado de Almenara en 31 de marzo de 1536.
AComAlm, 25-15, Acte de Possessió de 1536, fol.15-16.
AComAlm, 25-19, Quexa sobre pago de tacha y prisió, 1588.
AComAlm, 26-2, any 1642, “Cabreu del carrer de l'Església”.
AComAlm, 26-20, justícia, fol.1.
AComAlm, 26-23, fol. 9.
AComAlm, 26-23 Pactes i condicions d'arrendaments de dominis senyorials segle XVI.
AComAlm, 26-32. “Capítols amb los quals se arrenda la vila d'Almenara y la baronia de la Llosa regalies y drets dominicals deaquelles.”
AComAlm, 26-35, 1539-40, “Memòria de lo que tengo gastado por el señor de este lugaren el año 1539”.
AComAlm, 26-26, 1630: “Censals aljama de La Llosa 1506”.
AComAlm, 26-27.
AComAlm, 26-35, en “Memòria de lo q[ue] tengo gastado por el señor de este lugar en el año 1539 a 1540”.
AComAlm, 27-7, 1662-3, pàg. 3. Arrendaments
AComAlm, 27-13, “Acte de possessió de La Llosa any 1571-4 per en Gaspar de Proxida y Aragón”.
AComAlm, 27-13 l'acte de possessió de la vila d'Almenara de 1574 per l'il·lustre Gaspar Pròxida d'Aragó.
AComAlm, 27-15,1502, Llibre de condicions de l'Almàssera
AComAlm, 27-17, 1662-63, «Memòria dels actes rebuts per Geroni Boades notari rebut que han de pagar els condes per escritures».
AComAlm, A28, 1699, «Llibre d'arrendament del comtat d'Almenara i de la Baronia de La Llosa».
AComAlm, A28, 1699, “El rajolar”.
AComAlm, A50, any 1383, “Derechos de la baronia de Quart del Vall de Segó, desde 1383 con un privilegio de jurisdicción sobre Quart y Quartell hasta mediados del siglo XVIII”.
AComAlm, A114, 1599-1633 “Libro de cuentas y gastos de don Juan Ferrer”.
AComAlm 114, 1599-1609.
AComAlm, A114, Béns del cotxero del comte.
AComAlm, El molí de la bassa recurs judicial, sense catalogar, any 1805

Arxiu Municipal de Castelló

AMC, Carpetas de Gobernación. Inventario del armamento y personal existente a las torres del distrito de Castellón hecho por orden del Príncipe de Campoflorido...(Todos los contenidos en esta tienen los títulos del difunto Marques de Mirasol y de Don Bernardo Carros de Carros, Director General de la

Costa. Cuya relación doy de orden del Sr. D. Francisco de Bustamante, Brigadier de los Exercitos de Su Magestad. Governador y Corregidor de Castellón de la Plana, 5 de Enero de 1728. -Carlos Escuder y Granel. Requiridor.

Arxiu Municipal de Sagunt

AMS, Manual de Consejos. «Ordenamiento para fortificar la villa de Murviedro y combatir los piratas, en el año 1596» Doc. núm. XXVII

Arxiu Fundació Peñaraja, Benavites

Arxiu Fundació Peñaraja, Benavites, Copia de la escritura de venta del exmo. Sr. D. Lorenzo Rodriguez de Galvez a Don José Diego Altabella ante don Pantaleón Lastal y Miller Notario de València 17 de març de 1904.

Arxiu Fundació Peñaraja, Benavites, Carta de població de Benavites, 18 de setembre 1610, per el senyor En Gaston Ruiz de Corella comte de Concentayna.

Arxiu historico fundación Peñaraja, Benavites 1993, Almenara nº 310, Cens de cases de la Vila d'Almenara en onze dies del mes de nohembre del any MDXXXXVI.

Arxiu Parroquial de Benavites

Arxiu Parroquial de Benavites, Quinque libri de Benavites i Benicalaf des de 1615 fins 1670.

Arxiu Parroquial de Benavites, Quinque libri de Benavites i Benicalaf des de 1615 fins 1670.

Arxiu del Regne de València

ARV, Real Justicia, Llibre 809 11, fols. 35-36, 1437, “Concordia de l'aigua de la Vall de Segó”.

ARV, Real Justicia, Llibre 613, fol. 32.

ARV, Real Justicia, Llibre 809 11, fols. 35-36.

ARV, 6335, 17 de junio de 1549. Despeses torre.

ARV, Real Cancilleria, Llibre 562 (II) fols. 537-540,

ARV, Real Cancilleria, Llibre 562 (I) , fols. 334v-335v, Bertomeu Demeto procurador del comte.

ARV, Manaments i Empares, any 1646, lib. 3, m. 25, fol. 10.

ARV, notario LLuch Verger, 9686, 8 de julio de 1561, Testamento de Angela de Aragón y Proxita. Nota cedida de Mercedes Gomez Ferrer.

ARV, notario LLuch Verger, 9686, 8 de julio de 1561 Testamento de Angela de Aragón y Proxita, mujer de don Fernando de Proxita, conde de Almenara.

ARV, Real. 1318. fol.90vº-91vº València, 27 de julio 1538.

ARV, Real, 1322. fol. 27-27 v°; València. 6 de mayo 1549 Testamento Palatsí 1549.

ARV, Real Justícia, fol. 24: anys 1655-1666 «Escrituras de pertenencias de la cuarta parte de un horno de pan, sito en Almenara, otorgada por Luís Próxita, conde de Almenara, a favor de Luís Guimerà y de Félix Bonet, presbitero».

ARV, Real. Reg. 495, fols. 163-165, In Itinerum regis Alfonsi 4, de annis 1436, 37, fol.145.

ARV, Real 310, Diversorum, fol. 28 r.

ARV, Real. Reg. 496, ff. 124-132. “In officio magistri rationale, in computo 4 secundae administrationis Bernardi Olzinelles, thesaurarii regis Petri 3 de anno 1348, fol. 5, sunt in recepta 10.000s. ratione dictae impignorationis factae per dictum regem dicto Olfo de dicta jurisdictione de Almenara et Luchen. M.R., llib. 329, fol. 5v”.

ARV, Reial 650 ff., 31r- 36v, Any 1488

ARV, Reial 652 ff 22r-89r, any 1490

ARV, Mestre racional, 10222, ff 29r-44r any 1493-96

ARV, Reial, 514 TER, ff 55r- 68r any 1510

ARV, Reial, 514 TER, ff 313r-328v, any 1510

ARV, Varia Tatxa de 1429.

ARV, Real. 1318. ff.90v°-91v° València, 27 de julio 1538.

ARV, Real, 1322. f. 27-27 v°; Valencia. 6 de mayo 1549 Testamento Palatsí 1549.

ARV, Varia tatxa de 1429.

ARV, Reial 650 ff., 31r- 36v, Any 1488

ARV, Reial 652 ff 22r-89r, any 1490

ARV, Mestre racional, 10222, ff 29r-44r any 1493-96.

ARV, Reial, 514 TER, ff 55r- 68r any 1510.

ARV, Reial, 514 TER, ff 313r-328v, any 1510. El cens de 1510

ARV, R.C. Reg. 635, fol.47r, Delimitació de la terra atorgada a Descanós.

Arxiu de la Corona d'Aragó

ACA, Perg. de Jaume I, núm. 721.

ACA, Pergs. Jaime I núm. 230.

ACA, Pegs. Jaime I, núm. 678.

ACA, Armario F, estante 3, lio 1, perg. 3. el 20 d'abril de 1229, 1236 maig 28 Terol, Jaume I d'Aragó confirma el tractat subscrit amb Zeit Abuzeit.

ACA, Jaume I, Reg. Canc. 11, fol. 150 rv.

ACA, Reg. 9, fol 22.

ACA, Jaime I Perg: 961,

ACA, Jaime I Perg: 962, pub.

ACA, Reg. 9, fol 22.

ACA, Jaime I Perg: 1146,

ACA, Barcelona. Cancelleria. Pergamins de Jaume I, núm. 1146. Any 1249, febrer 24, Sentència arbitral dictada per la reina Violant d'Hongria, per resoldre les diferències entre Jaume I i l'infant Pere de Portugal.

ACA, Perg. De Jaime I ms. 1146.

- ACA, Pergamins de Jaume I, 961
ACA, Jaume I Perg: 1194.AR.V, Real justícia, XXV, fol. 52 v.
ACA, Jaume I, Reg. Canc. 11, fol. 222.
ACA, Jaume I Reg. Canc. 12, fol. 59 rv (19-abril-1262).
ACA, Reg. 9, fol. 62v,
ACA, Jaume I Reg. Canc. 14, fol. 13v (1-3-1262) Saragossa, Kalendas març MCCLXII.
ACA, Reg. 13 fol. 174.
ACA, Real Cancillería, registro núm. 21, fol. 150 v, Valencia IV Kalendas, junio MCCLXXVIII,
ACA, Real Cancillería registro núm. 41, fol. 93 Vº, Valencia XIII Kalendas julio MCCLXXIX.
ACA, Real Cancillería Registro, núm. 38 fols. 62 v.
ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 75. El 1281, 31 de gener Rui Ximen de Luna
ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 16 r. Rui Ximen de Luna
ACA, Real Cancillería Registro, núm. 49, fol. 75. 29 de març. “*Donación en feudo del castillo de Almenara a Rodrigo Jiménez de Luna. Tarazona, IV Kalendas abril MCCLXXXI*”.
ACA, C., R. 70, fols. 93 r. i 101 r.-v.
ACA, Real Cancillería Registro, núm. 44, fol. 150, Valencia VI Kalendas agosto MCCLXXIX.
ACA, C. Reg. 44, fol.150 r. (27 juliol 1279)
ACA, Real Cancillería Registro núm. 49, fol. 16 r., el 31 de gener de 1281, Rui Ximén de Luna.
ACA, C, Reg. 49, fol. 75r., Carta donació de Rui Ximén de Luna,
ACA, Real Cancillería Registro, núm. 70, fol. 64r
ACA, Real Cancillería, Registro, núm. 81, fol. 164 Vº, Valencia X Kalendas septembris MCCXC.
ACA, Reg. 9, fol. 62 v.,
ACA, Jaume I Reg. Canc. 12, fol. 59 rv. (19 abril 1262).
ACA, Real Cancillería registro núm. 16 Folio 189 Vº
ACA, Jaume I. Reg. Canc. 16, fol 224. València X Kalendas febrero MCCLXX.
ACA, Reg. Canc, 16 fol. 229 vo. 1270 Murviedro IV nonas febrero MCCLXX.
ACA, Real Cancillería Registro núm. 38, fols 62 V, Almenara. Valencia VI Kalendas agosto MCCLXXIX. ACA, Real Cancillería Registro núm. 44, fol. 150.
ACA, Pergamins de Jaume I, núm. 1146.
ACA, R.C. Reg. 289, fol. 132 R.
ACA, C. Reg. 1192, fol. 72 r.-v. (4 gener 1364)
ACA, Reg. 1387, fols., 106 v.-109.
ACA, Reg. 1387, fols. 109 v-110.
ACA, C. Reg. 1210, fol. 84v. (26 abril de 1365) “Carta al seu cosí el comte de Dénia”.
ACA Real Patrimoni, Mestre Racional, Volums, Serie General, 2433, any 1365. Codi de Referència: ES.08019.
ACA, 4.1.3.39.2, Fortificacions del Castell i Vila de Morvedre (Sagunt), 1365.

ACA, Cancillería. Cartas Reales, Pedro I (IV) 2036, «De Pedro el Cerimoniós al justícia de Morvedre i altres Oficials els mana induir a varis jueus a concedir l'aplaçament del pagament de 30.000 sous als veïns de Almenara, 1442».

ACA, R.C. Reg. 86,

ACA, Real Cancillería registro núm. 16 Folio 189 Vº

ACA, R.C. Reg. 86, fol. 107v: comunicació de Jaime II a Robau de Voltorasch

ACA, Real Cancillería, Reg. 227, fol. 181r. (1325, mayo, 14).

ACA, Real Cancillería, Reg. 229, fols. 253r-253v. (1326, marzo, 11),

ACA, Reg. 1387, fols. 109v-110., pub. LÓPEZ ELUM, P., *Los castillos Valencianos en la edad Media. Materiales i Técnicas Constructivas*. Vol. II, Generalitat Valenciana.

ACA, Reg. 1387, fol. 107

Arxiu del Corpus Christi del Patriarca

Arxiu del Patriarca, signatura: 26.640, any 1494: “Gaspar de Pròxida fill de Joan Francesc Pròxida s'acorda la boda amb Lucrecia de Borja”. Protocolo de Francisco Menor núm. (2065).

Arxiu del Patriarca. 41, “Los capítulos matrimoniales entre Gaspar de Pròxida y Lucrecia Borja, así como el reconocimiento como señora de los lugares de Almenara, Losa, Chilches, en favor de Lucrecia, caso de aceptar y contraer matrimonio con Gaspar de Pròxida, heredero de aquellos lugares”.

Arxiu de la Catedral de València

Arxiu de la Catedral de València. Liber Instrumentorum, fols. 3r-5r. Copia simple de començament del segle XV.

Arxiu de la Catedral de València. Perg: 2463.

Arxiu Històric Nacional

AHN, OO.MM., Montesa, llibre 543-C, fol. 36V

AHN, ES.45168.SNAHN/42. Arxiu de la Família Ferrer, Senyors de Sot, 1593-06-11/ 1641-03-13 “El títol del comte d'Almenara”.

AHN, Osuna, Leg. 1.913, núm. 11. En 1507 el comtat d'Almenara s'estimava en unes 33.200 lliures. pub. Franco Silva, Alfonso, “La herencia patrimonial del gran cardenal de España don Pedro Gonzalez de Mendoza”, U.S. *Revista Història*, núm. 9, art. 10, pàg. 453.

AHN, Osuna, leg. 1.913, núm. 11 (1)

AHN, ES.45168.SNAHN/ 1.45.5.5/ Osuna, CP.125, D.3, " Traslado de la declaración de Juan II de Albret, Rey de Navarra, por la que acepta erigirse juez y arbitro en la justa que han de mantener Juan Francisco Proixida Centelles, [III] conde de Almenara y de Aversa [sic], y Pedro Maza de Lizana

[V señor de Mogente.]", 1486-07-27 Almenara (Castellón). Osuna, C.648, D.11399-01-01 / 1486-12-31 ES.45168.SN

AHN, 1.45.6.2/ Osuna, C.648, D.1. Francesc Proixida va perdre. / ES. 45168. SN

AHN, 1.45.5.5 /Osuna, CP.125, D.4 "Sentencia dada por Joan II de Albret, Rey de Navarra, declarando vencedor a Pedro Maza de Lizana Coronel en la justa que este sostuvo con Juan Francisco Proixida Centelles, [III] conde de Almenara y de Aversa [sic.], 1487-02-09 Pau (Francia)".

Arxiu General de Simancas

AGS, Estado, legajo 307, núm. 324 i 341.

Instituto Geográfico Nacional

Plànol de Casablanca POBL120546-1955.

Pànol POBL120564, La Llosa 1955.

Vol America sèrie A, 1945-46.

Hemeroteca de la Universitat de València

MTN50-0668-1938 cgn-Sagunto.

Vol America 1946 rotllo 72 fotograma 5995

Invetari de Patrimoni Cultural València

Invetari de Patrimoni Cultural València, Fitxa de la vila romana dels Estanys.

Invetari de Patrimoni Cultural València, Fitxa el castell d'Almenara

Invetari de Patrimoni Cultural València, Fitxa el Punt del Cid

Invetari de Patrimoni Cultural València, les muralles.

Fonts Gràfiques

Gvsig, elaboració de mapes amb Gvsig <http://www.gvsig.com/es>

Mapes del Institut Cartogràfic València

Mapes del Instituto Geográfico Nacional

Mapes del Institut Cartogràfic de Catalunya <http://www.icgc.cat/>

Arxiu Amatller, fotografies d'Almenara.

Fotografies d'Estel Bosó i Doménech.

Fotografies de Pere Hormigos Sánchez.

Fotografia de Vicent Forcada Martí.

Fotografia de Mª José Mateu Faet.

Fotografies de Francisco Durà López

Francisco Aparici i Ferrandis [agrimensor]. "Pla demostratiu de les fonts de Quart i divisió de les seues aigües a les valls de Sagunt".

Litografia del sistar de Quartell

Estel Bosó Doménech

Dibuixos de Lluís Cebrián Mezquita

Litografia de la torre de costa de H. Swinburne

Litografia de CARDANO D.F., *Vista de Almenara, tomada de Murviedro*. I "Estany d'Almenara" [À Paris: Pierre Didot l'ainé, 1806-1820] Dades de publicació: Estampa separada del T. I, 1ª part de: Laborde, Alexandre de "Voyage pittoresque et historique de l'Espagne". Paris: Pierre Didot l'ainé, 1806-1820.

Mapa d'Ignacio Benedicto de la Companyia Casablanca i Extensiones. 1913.

ANNEXES

Annex 1 La concòrdia de l'aigua de 1437 de la font de Quart.

Pub. Chabret Fraga en Sagunto su historia y sus monumentos.
Núm. XXXIV

Sentencia que establece el regimen y distribución de las aguas de la fuente de la Val de Sagunt ó Quart de les Valls.

Pateat universis per presentem seriem inspecturis quot die veneris post prandium intititata quarta mensis octobris anno a nativitate Domini milesimo quadringentesimo trigessimo septimo: En la Vila de Morvedre en la lonxa del obrador de la Juraderia de la dita Vila davant los honorables en Berenguer Centelles en Frances Setena, e en Jordi Castellnou Jurats de la sobredita Vila, e en Frances Bonfill Sequier de les sequies e aygua de la font de la vall de Segunt dins los generals termens de la dita Vila de Morvedre situada, comparegueren los honorables Mossen Salvador Oliver Mossen Galceran de Borja caballers en Frances Font en nom de procurador del noble Mossen Joan Proxíta desus dit e del honorable en Jaume Joffre doncell en Pere Mastort en nom de procurador del noble Mossen Pere Centelles desus dit en Pere Esteve Balle del dit Lloch de Almenara e Domingo Argent Jurat del dit Lloch en Miquel Biguesques procurador del honorable Mossen Frances Vives cavaller Nalfonso de Sequera procurador del honorable Mossen Garcia de Monsoriu cavaller en Pere Dolesa vehi del Lloch de Benicalaf, en Bernat Benet hereter quis dix del dit lloch en Jaume Guillem Balle del dit Lloch de Benifayro en Domingo Peres Jurat dels cristians de dit lloch Casat Abborasmi alias rebuig Jurat del Lloch de la Garrofera e Lopo Ambrau Alamí del Lloch de Quart e diceren que eren prets y aparellats hoir sentencia e declaracio sobre les dites coses e Requerirem aquells de continent esser donada e Promulgada.

Ladonchs los dits honorables Jurats sequier del aygua de la dita Font presents les parts de sus dites e aquelles sentencia demanants enanaren a donar e promulgar la dita sentencia en e sobre les dites coses en la forma seguent=

On nosaltres en Berenguer Centelles en Frances setena e en Jordi Castellnou Jurats de la dita vila de Morvedre en Frances Bonfill sequier de les sequies de la font de la Vall de Segunt terme de la dita Vila vista primerament e abans una lletra per lo molt alt Senyor Rey de Navarra Infant e Llochtinent General et^a. A nosaltres dits Jurats presentada per los honorables en Pere Esteve Balle e en Domingo Argent e en Joan Pelegrí Jurats del Lloch de Almenara, e en Frances Font en nom de procurador dels honorables Mossen Frances Vives Mossen Garcia de Monsoriu e de Mossen Galcera de Borja Cavaller e den Jaume Joffre doncell ab la qual lo dit Senyor Rey nos scrvia com lo dit Senyor era informat que los Senyors dels Llochs de la Vall de Segó qui reguen de la Sequia de la Font de la dita Vall eren de acord en certa montanya sobre les questions que

eren entre ells quey fos donada fi per nosaltres perquens manaven que ab diligencia vessen en lo dit negoci e provehisem aquell tancant los partidors si a nosaltres dit Jurats era ben vist o en altra manera axi distinctament e clara que noy pugues haber pus questio en sdevenidor la qual lletra font donada en Valencia a denau dies del mes de Setembre del any mil quatrecents trenta set a nosaltres dits Jurats fonch presentada vicessimo dictorum mensis et anni, vista en apres una carta pactiona feta entre los dits nobles Mossen Frances Vives Mossen Garcia de Monsoriu Mossen Garcera de Borja e en Jaume Joffre entre ells concordaren e prometeren los huns als altres per pacte special e per conservar entre els vasalls bona concordia e amistat e volguerem els plahia que los partidors de la dita font sien closos e tancats per nosaltres aquí pertany la conexensa dels dits afers en manera que nos pogues fer frau algu en la dita aygua e affi que fos conservat lo dret acascu del vasalls e hereters llurs fahents la dita clausura a nostra bona coneguda. Requerints e exortants e pregants nos que per reverencia de nostre Senyor Deu e per amor de ells tancassem e fessem tancar los dits partidors en la forma e manera entre ells convenguda e concordada e la qual concordia nosaltres sabrem be o per llurs procuradors seriem informats segons que les dites coses pus llogament aparen e no res menys de les procuracions per ells fetes a entrevenir en lo desus dit e desus scrit negoci appar per la dita carta pactional feta a setse dies de Setembre del any desus dit mil quatrecents trenat set closa per lo discret en Bertomeu Tolosa notari vist en apres tots los partidors de les sequies de la dita font e los Llochs hon se dehuen cloure e tancar, vist etiam les rechoches del septi e del partidor que va a Benicalaf e la rechocha que va al lloch de Quartell e les obres que son necessaries en les dites rechoches vists etiam y reconeguts tots los brasals e partidors que afronten ab les sequies mares de la dita font e hauts verbalment molts rahonaments ab tots aquells qui han pretes haver interes en los dits partidors rechoches e brasals e parades los quals en los reconeiximents dels dits partidors rechoches e brasals son estats aquí appellats e convocats hauts rahonaments e hoyda ad plenum verдум la Justicia de cascuna part e vist e hoyt tot ço e quant seya a hoyr veure e regonexer en lo dit feyt, Deu havent devant nostres ulls e los Sant quatre Evangelis davant nos posats, ut de vultu Dei rectum procedat iudicium, ab acord e deliberacio den Antonio Miralles , e den Joan Salzer mestres de obra de Vila los quals son estats ab nosaltres presents vehents e hoynts les dites coses sehents en lo lloch apte e sufficient de jutjar, absoldre e condempnar, e feta assignacio a les parts als presents dia e hora en lo nom sant de Jhesus enanam a donar e promulgar sentencia en lo dit feyt en la forma seguent -,

Atenent que tancar los partidors dessus nomenats, e provehir en les recoches e altres coses desus dites es foragitar tot debat questio e sinistre ques pora seguir entres los Senyors del llochs desus dits vasalls e hereters llurs de sus dites, e ferlos viure en tranquil e repos e bona amistat. Per tal ab la present nostra sentencia que los partidors de la dita font Pronunciam e declaram díem provehim emanam sien cosos e tancats al entorn per los dits Antoni Miralles e Joan Salzer maestros desus dits en e per la forma que deuen estar allur bona coneguda de tal manera que de un partidor al altre aygua no puixa ser furtada e

transportada en les quals clusures volem e declaram que sia servada la forma e manera següent, ço es que en la tanca dels primers partidors on es lo septi feta porta ab son forrellat e ab sa clau o altra tancadura la qual volem e declaram que en la tanca ques ha de fer en los partidors hon es lo sistar sia feta altra porta ab forrellat e sa clau o altra tancadura la qual tinga lo dit sequier de la font. Item en apres volem e declaram que en los partidors apellats de Almenara de Benicalaf e de Benavites sia feta una porta ab una clau e que aquella tinga lo sequier de Benicalaf e aço per conservacio de la aygua dels dits partidors e que lo dit sequier de Benicalaf lo primer dia de cascun mes sia tengut pujar als dits partidors e donar la tanda acostumada al partidor de Almenara segons es acostumat. E si non fara sia tengut lo dit sequier de Benicalaf de ço del seu propi satisfer lo dany que haura feyt lo partidor de Almenara adaquells que hauran suferit lo dit dany sia encorregut en pena de deu sous per cascuna vegada que contrafesa aplicadors lo ters al senyor rey e les dues parts a qui haura suffert lo dit dany.

Item etiam volem e declaram que los partidors de les sequies mijana e sobirana e los partidors etiam de la cequia mitjana sien tancats al entorn afí que no puixa esser presa la aygua de uns partidors a altres e com la aygua dels dits partidors sia ja antigament partida e aquella de correr e ha de correr perpetuament per los dits partidors perço Pronunciam e declaram diem e manam que no sien fetes portes en los dits partidors com noy sien necessaries ans sien tots closos segons dit es En apres Pronunciam e declaram diem volem e manam que lo roll apellat dels frares sia clos e tancat e feta porta ab sa clau la qual volem e declaram que tinga lo sequier de la dita font. Item etiam pronunciam diem provehim e manam que tots los brasals e parades que afronten ab les sequies mares de la dita font soen caxerats e caxerades e ban adobades de argamasa a fi que aygua nos puixa pedre. Item en apres Pronunciam declaram provehim diem e manam que tots los partidors de les dites sequies sien alsats sobre les pedres del dits partidors que hui y son e al nivell de aquelles sens fer novitat de les dites aygues e sens tolre e enyadir aquelles.

Item pronunciam e declaram que cascun dels Llochs de la dita Vall lo jorn que tindra la sua tanda no puiga regar sino ab un brasal o parada uberta que afronte ab la sequia mare e sin fara que tal contrafaent encorrega en pena de sexanta sous sobre la particio dels quals nos retenim deliberecio. Empero volem e declaram que si per lo dit brasal o parada lo dit lloch que haura la dita tanda no pendra tota la aygua que deu pendre de la dita sequia mare quen tal cas lo dit lloch per altre brasal o parada puixa pendre son dret que li pertany de la dita aygua a coneguda del dit sequier de la dita font.

Aço empero declarat que tan com ses garde a la rechocha del septi que va a Quart e Benifayro e aixi mateix tant com sesgarde a les rechoches de Benifayro e aixi mateix tant com sesgarde a les rechoches de Benicalaf e de Quartell sia servat lo present orde practica e manera per levar tota manera de obres e de sinistre questio e manera per levar tota manera de obres e de sinistre questio e debat que es poden seguir per raho de les dites rechoches com huy no estiguen en orde algu ço es que les pedres que huy son en les dites rechoches

de cascuna part sien llevades de alli hon estan e al nivell mateix sien ficades e meses en cascuna rechocha dues pedres mossades al mig e sia feta una pedra a manera de almenara formada ab una (O) en mig la cual com hira la aygua en la rechocha sia mesa e calada a nivell per les dites moses la dita pedra e per la dito (O) entre aygua en la rechocha e quant sera la tanda de les dites rechoches sia llevada totalment la dita pedra feta a manera de almenara per los sequiers que tindran les dites claus tan com durara la dita tanda o tandes de les dites recoches, Açò encara declarat e protestat que no es nostra intencio al present declarar quanta aygua ha de entrar per la dita (O) a les dites rechoches mes volem pronunciam e declaram que la dita obra se fase e feta aquella si conexen que la dita (O) es masa gran o es chica que nosaltres aquella (O) feta la dita obra puixam adobar e llimitar entre per la dita (O) la aygua ques pertanygua en cascuna rechocha e per justa diran ser a nostra coneguda retenentnos poder e facultat de abobar millorar o en altra manera provehir feta la dita obra lo que hi pertanyga.

Insuper pronunciam e declaram provehim e manam que la closa de la dita font sia feta al entorn en manera que bestiers ni bestriars noy puixen entrar e que sia adobat tot lo entorn de la dita closa de manera que lo barranch no derroque les parets de la dita font.

E com no sia cosa rahonable que algu presumexa o aja tan gosat que en les coses per nos pronunciades fara novitat alguna ne contravinga ha aquelles Per tal per la persent nostra sentencia pronunciam e declaram provehim diem e manam que no sia alguna persona estranya o privada que gos ne presumeixa trencar ne fer trencar ne injuria alguna en les dites clausures e tancadures per nos provehides fer, e qui lo contrari fara sia encorregut en pena de cinchcents sous donadors e pagadors lo ters a la dita Vila, lo ters al sequier e lo ters al acusador e que cascu puixa esser acusador e ultra la dita pena sia tengut pagar lo dany que haura feyt.

Item pronunciam e daclaram que la aygua de la rechocha que va a Quartell sia closa e que sia feta una porta ab sa clau o altra tancadura e que la dita clau tinga lo cequier de la dita font.

E com les dites obres sien comunes entre les dites parts e sia rahonable que cascuna part pague lo que li pertanyga Per tal pronunciam declaram diem volem e manan que les sobredites obres sien fetes a messio e despesa de les parts desus nomenades o de altres de qui es interes pagant per sou o per lliura de lo que li pervindra en la dita obra segons mes o menys de la aygua que cascu pendra e semblant orde sia servat en totes les altres despesses fetes e fahedores per la dita raho tasacio judiciaria entre les dites parts in posterum a nos reservada.

Retenimos en part poder e facultat que si algunes coses en los dits afers exien escures o duptoses o tals que en la present sentencia no sia feta mencio ou sia feta mencio que aquelles puixam corregir o adobar o en aquelles pronunciar

segons que per justicia trobarem esser faedor dins dos mesos apres que les dites obres sien fetes. Lata sentencia per los dits honorables Jurats e sequier en la vila de Morvedre en la Lonxa del obrador dels honorables Jurats e de manament de aquells lecta per mí Joan Ferrer notari scriva llur quarta die mensis octobris anno a nativitate Domini millesimo quadingentessimo trigessimo septimo presents e instants les parts desus Frances Bonfill sequier desus mencionats qui la dita sentencia donarem ferem e promulgarem.

Testimonis foren presents a la dacio e promulgacio de la dita sentencia o pronunciacio los honorables en Bernat Gerau e en Jaume Castellnou notaris e en Pere Pons verguer de la dita vila habitants.

(Arxiu Municipal de Sagunt.- Llibre titulat «lo regiment de la aygua de la font de Quart».)

Annex 2 El punt del Cid, Luís Cebrià Mezquita.

Punt del Cid.= Con este nombre (1) es conocido en el pueblo desde inmemorial, el que fue campamento ó castillo romano, en uno de los montecillos, que desde el del Castillo se prolongan en pequeña cordillera hasta “els Estanys”. La primera de estas montañas – entre ella y la del Castillo pasa la carretera real de Valencia á Barcelona- se llama “de les Forques y dice la tradición y lo confirman algunos documentos del archivo municipal de esta villa, que en su cima se levantaron los lúgubres artefactos para la ejecución de condenados á muerte. Sigue después la Estación y el desmante para el paso de la vía férrea á Tarragona, por donde antes estuvo emplazada la antigua carretera de la cual quedan los correspondientes trozos, antes y después del desmante modernamente realizado, siempre colocados en la parte de Levante de la línea del ferro-carril. Hay luego otro montecillo propiedad del Sr. Duque de Gaeta y mediante un no muy alto collado, con su camino vecinal, sigue otra montaña algo mayor, que es la que, en una extensa depresión de su ladera del mediodía, ofreció lugar para sus huestes á Publio Escipión (según la cita de Polibio) cuando vino al amparo y a la reedificación de la destruida Sagunto. No creo que tuviese entonces ocasión ni tiempo para verificar las importantes obras de fábrica, cuyos restos perduran; pero indudablemente, su estancia en aquel punto “ a la vista de Sagunto, lugar alto y bien expuesto al mediodía, a propósito para el fácil desembarque de víveres y cerca del templo Venus, esto es, del puerto ” debió ser antecedente abonada para que en tempos inmediatamente posteriores, cuando dominada la Yberia, tuvo

necesidad Roma de ocuparla militarmente y de levantar castros y cuarteles de invierno, se pensase construir en él un *Castrum Altum*, un castillo permanente, fuera y á la vista al mismo tiempo de un municipio libre tan importante, como el de Sagunto.

Difícil nos parece que este *Castrum Altum* sea el citado por Tito Livio, como cercano a la planicie en que perdió la vida el Polibio padre de Hanibal, aunque algunos de nuestros cronistas así lo creyeron y no dejen de haber razones que así lo hiciera sospechar un tiempo á los eruditos; pero indudablemente los restos que en este sitio quedan, demostraban con certeza la existencia de un extenso y bien acondicionado Castro, construido en el monte, que es, lo que en puridad significa el nombre de Castro–Alto. Habíase negado, pues, no solo la correspondencia del *Castrum Altum* de Livio á Almenara, sino también la existencia de tal campamento en esta villa y esto es lo que hace años me permití rectificar, a la vista de las numerosas é importantes ruinas que en el citado monte perduran, y que corresponden fielmente á una edificación militar antigua..

Del monte, que tiene la cima bastante alargada de NO á SE por los extremos de su vertiente SO sobre sale hacia el llano dos prolongaciones muy pronunciadas, que van decreciendo paulatinamente en altura y que dejan entre sí un limitado espacio ó pequeño valle, casi todo él ocupado por el natural y pedregoso declive de las faldas en arco de todo este lado de la montaña. Todo este anchuroso local interior era el recinto del antiguo Castro, quedando este completamente cerrado y defendido por grandes lienzos de muralla, que se extendían por lo más alto de la cima del monte y también por la de las dos prolongaciones antes mencionadas, para bajar por ambos lados al llano y limitar fuertemente el circuito, teniendo quizá en este punto la entrada, defendida por cuatro torres, dos por lo menos, que derruidas y amontonados sus restos, pueden aún fácilmente delimitarse. Dicha muralla en toda su extensión y sin quedar en ningún punto interrumpida, perdura de endeble modo; pues, no solo ha respetado el tiempo su parte más bajas (de 10 á 20 centímetros de altura por lo común), sino que las piedras y materiales que la formaron en lo derruido, caídos junto á ella, forman un blanquecino caballón, que muy bien se distingue desde lejos. El grueso de este muro es de un cuatro palmos

y medio (un metro sesenta centímetros) poco más. En la parte del llano se conserva con algo más de altura y aún se ven los tres ó cuatro peldaños primeros de dos escalerillas, fabricadas en el mismo hueco, una enfrente de la otra, partiendo ambas del mismo rellano y ocupando cada una el sitio correspondiente á la mitad interior del grueso del paredón; indudablemente servían en aquel punto para ascender al coronamiento de la fortificación. Otra igual escalera se mantiene aún en el lienzo de muralla, correspondiente á la izquierda del cerrado recinto. Este guarda, aunque no perfectamente, la forma de cuadrilátero; pero en el ángulo superior derecho el muro –tan solo quedan actualmente de él allí algunos restos- sobresalía y se encerraba sobre sí mismo, determinando una excedencia ó pequeño cercado, adjunto al mayor ó total del campamento, que sin duda debió servir de torreón y de defensa para los muros de aquella parte. La muralla edificada sobre la prolongación del monte del lado de Poniente –parte derecha del castro- no es completamente recta; sino que hacia la mitad de su extensión marca un ángulo saliente hacia el exterior y cerca de él hubo una torre cuadrada; la muralla del otro lado obedece algo mejor a la recta y se ha conservado un poco más, quedando en un largo trecho aún bastante alta –más de metro y medio- y conservando en lo más elevado de su cara interior grandes piedras salientes en y á manera de escarpas; también hay allí una torre, con uno de los ángulos hundido, pero que aún permite salir á la cuadrada terraza, que se eleva tan solo un metro y medio del suelo del exterior declive y está revestida de pretiles defensores, alzados tan solo hasta el nivel del muro general de cierre de la fortaleza. Un poco más arriba hay en este muro una pequeña interrupción, un corto trecho sin muestra de pared ni de cimientos; sin duda era la puerta de aquel lado, la del mar, la que debió facilitar la entrada de los víveres conducidos por las armadas, y los socorros; porque en todo este lado con el montecillo que sigue en la cordillera hacia “els Estanys”, y el templo de Venus queda algo más retirado hacia el Norte, resulta el paraje despejado y la llanura permite la fácil comunicación y la directa visual hasta la no muy alejada playa. La muralla que cerraba el campamento por la parte más alta y se extendía por la cumbre del monte, á enlazar con las dos laterales, de que hemos tratado, estaba constituida por un solo lienzo de pared y no ofrecía accidente alguno. La que limitaba la fortaleza por su lado más bajo, por

la parte del llano, era recta en abrupto y podría dividirse en tres distintas porciones; dos, una en cada extremos, que enlazaban en ángulo con la terminación de la descendente de cada lado del campamento, y bajaban a continuarse con la otra porción, la media entre ella, la del centro, que se levantaba en lo más bajo y habría de constituir indudablemente con mayor altura y fortificación, el frontis y la principal entrada del edificio. Actualmente, cultivado y plantado de algarrobos en anchuroso declive, que forma el fondo de desagüe de toda la semicircular vertiente del escarpado monte, tan solo queda en pie un buen trozo del murallón, con las escalerillas antes mencionadas y con cegado albañal en lo más bajo. También se distinguen perfectamente los emplazamientos de dos torres ó torreones, situados, como los dos que dejamos, antes dichos, a la parte exterior del muro y en directa comunicación con el mismo: Las aguas han acumulado allí gran cantidad de tierra y la falta total de roturaciones, ni aun de sondeos, hacen completamente imposible toda clase de conjeturas. Hace ya bastantes años, al plantar algunos árboles, aparecieron algunas piedras trabajadas, una de gran tamaño; pues medían sus aristas 1,35 metros por 0'88 y 0'36 metros. ¿Había edificaciones cubiertas; patios de entrada, etc. En esta parte baja del campamento? Esto es lo que excavaciones hacedoras podrán poner en claro. Las Había, sí, en las laderas; eran no muy grandes estancias, unas veces aisladas, otras veces agrupadas en línea recta; pero se hallan totalmente derruidas, amontonadas en ellas los escombros y cubiertos sus solares de plantas y leñas bajas, que dificultan toda clase de inspección, aunque, persistan varios trozos de pared. Vecinos de Almenara han encontrado alguna moneda (romana al parecer, según los recuerdos del tamaño y de los relieves) cazando en este recinto, que continua todavía inculto en toda su extensión, menos en una reducida zona del fondo de la hondonada. Mis hijos y yo tan solo hemos podido recoger pequeños fragmentos de barros romanos, sin valor alguno, á no ser el de justificantes de la antigüedad de estas ruinas; porque, por lo demás, la obra de las murallas, de los torreones y de las edificaciones esparcidas por las laderas no tiene carácter ninguno que la especifiquen en cuanto á su procedencia histórica: es obra rústica y común, hecha con pedruscos de “rodano blanc” y mortero, unos y otro del país; aquellos

extraídos del mismo monte y esta amasado con cal fabricada en lugar cercano, en la “Muntaña Blanca”, que formada de peñas calizas es el monte que sigue inmediato y acaba la pequeña cordillera (de que venimos hablando) junto á los mismos estanques de Almenara, en una redondeada hijuela de no mucha altura, en donde se levantó en otras edades el templo de la Venus saguntina. Este antiguo campamento romano ó Castrum Altum es el sitio que denominan vulgarmente los vecinos de Almenara con el nombre de “Punt del Cid”. Parece que esta denominación no tiene una absoluta fijeza, á pesa de ser general actualmente en la villa; Puig del Cid pues he visto documentos del archivo municipal en que se le llama “Pug ó Puix del Cit” En un libro, titulado “Llibre de la pecha” que principia en 21 abril de 1720, se citan: (folio 300 vuelto) en un asiento ó nota de 1779, dos cahizadas de tierra secano inculto, término de esta villa, partida al pux del Cit y montaña del Estañ, que linda con el collado de donde da vida el agua y “con otras tierras; en otra nota (folio 301 vuelto) se cargan, en 1785, a un vecino “tres cahizadas de tierra secano sito en él termino de esta villa en la partida del Pug del Cit”, lindantes con el camino de la Tallola y otras fincas. Como se ve; pues, no hay mucha fijeza entre las denominaciones Punt y Puig; pero yo, en atención al ser hoy general en la villa el nombre de “Punt del Cit y á la circunstancia de que no hay costumbre en Almenara de denominar Puig a ninguna de las pequeñas montañas, que tanto abundan en su término, me decido á aceptar el apelativo popular Punt que debe ser el legendario. Pero ¿cómo y por qué se ha mezclado el nombre del Cid con el de este monte y su antigua fortificación? La respuesta me parece fácil y bien fundada la historia y hasta la misma “crónica del Cid” aseguran, que Almenara fue en determinados momentos estancia y centro de operaciones de Don Rodrigo de Vivar, cuando, antes de la toma de Valencia, merodeaba este caudillo por nuestras tierras y ponía en sobresaltos y apuros a todos los pueblos de la comarca, si no les vendía protección con onerosos estipendios; la tradición, además, constante en esta villa de Almenara, tomándolo de las antiguas crónicas, afirman y refieren la conquista por las huestes del Cid de este pueblo y su castillo, que se resistió valientemente durante el cerco, hasta arrojar por los aires yeso y ceniza, para hacer creer que era harina que les sobraba; todo esto relacionado con el hallazgo en tiempos posteriores de la devota imagen

de Na Sra del Buen Suceso, Suceso patrona de la villa: el Cid había dedicado templo en la antigua mezquita, y al triunfar otra vez la marisma, los cristianos la hubieron de enterrar debajo de una tinaja, tal como fue hallada en tiempos ya relativamente modernos. Si el mesnadero castellano estuvo, pues, en Almenara y en ella encontró resistencias, ¿no es lógico suponer, que en el tiempo de sus intimaciones y primeras algaradas, como también durante el sitio del Castillo, pudo y debió habilitar la antigua fortaleza romana para refugio y retiro de sus gentes? Lo tengo por indudable; así como parece lo más regular que, después de la conquista del Castillo, fuese este el verdadero paraje de su acción, y aunque es lugar más estratégico, y mejor atalaya para todos los caminos. Siendo todo esto así y ocurriendo las cosas tal como racionalmente se desprenden de todo lo dicho, natural es que el montecillo fortificado del Castrum Altum, como sitio utilizado por el castellano, después de pérdida la memoria de los romanos, habiendo sobrevenido otras invasiones de visigodos, árabes y moros; pasados ya tantos siglos, y pérdida ya totalmente la leyenda de su fundación, al fijar de nuevo la atención de las gentes en tiempos tan calamitosos y siendo la guarida del Cid, adquiriera ya para siempre en la comarca el nombre del mismo, esto es, que se denominara y aún se denomine: el “Punt del Cit”

Annex 3. 1699 Llibre d’arrendament de La Llosa i Almenara.

Persones que tenen una parcel·la en la partida de la Ràpita, i que són hereters o usuaris amb dret de reg de la sèquia major de la Ràpita i han de respectar les ordenances de la comunitat.

Zones dins la Partida Ràpita utilitzades en el document per indicar la ubicació de la parcel·la.	Usuaris de la comunitat. Comuners
PROP DEL ROLL DE DANIEL:	Rafael Hestier, Teresa Forner, Baptista Lopis, Cosme Lopis, Rafael Canelles
ROLL DE BENSACH	Gabriel Daniel, Domingo lo obrer, Pere Favar, Vicent Sales, Marti Agost, Salvador Favar, Baptiste La Puerta, Josep Favar, Vicent Favar

CAMÍ RÀPITA	Baptiste Bordils, Pere Canelles, Baptista Llopis Marçal Martí, Pau Beltran.
CAMINAS RÀPITA	Condesa Fuentes, Antonio Gil.
ROLL CREUETA	Joan Ivañes.
PARTIDA DELS DOS ROLLS	Josep Domenech, Bertomeu Esteve.
PARTIDA RÀPITA	Vicent Llopis, Frances Canals, Gabriel Canelles, Ignacio Rubert, Joseph Pitarch, Roch Guillermo, Hereus De Josep Llopis, Geltrudis Balo, Vicent Peñarroja, Gaspar Canteral, Batiste Llopis, Josep Perez, Angela Canelles, Pasqual Royo, Miguel Canelles, Josep Gomez, Josep Salva, Vicent Sales, Pere Miralles, Cosme Melchor, Petronila Agost, Joan Llopis, Bertomeu Esteve, Martí Gay, Caminas Rapita, Marco Martí, Sebastia Forner.
ROLL DE RODRIGO	Josep Rodrigo, Angela Ivañez, Pere Forner.
BARRANC TALAVERA	Nicolau Corboto i Jesualda Doménech.
PROP SÈQUIA MAJOR/ CAMÍ DE LA MAR	Juny Rodrigo, Frances Forner, Pasqual Hestier.
CAMÍ MAR	Diego Perez (prop de Pasqual Estier, Frances Forner i Josep Ibañez) Domingo Lapuerta (Petronila Agost, Teresa Forner Baptiste La Puerta Sequia) Antoni Guillem (salvador Tarin Francisco Rodrigo Josep Rodrigo) Cequia Major Gapar Canteral Vicent Peñarroja Condesa Fuentes.

Annex 4. Transcripció del capbreu de la Ràpita 1468

p.1 rasgada

p2 rasgada

Bensol del Toro

en Bertomeu-- (falta per estar rasgat)

medina confessada --

dejes escrit cascun a--

quatre sous censals fadiga--

Estel Bosó Doménech

de delme /en la festa de nadal
sobre hun
segons afronta ab
testimonis foren dits
d'Almenara
(Signum) mei Bartol--
ant notari pub--
sy ea que requipi-
o ... die
Almenara

p.3
en Bononat Don--
Almenara en presencia
escrit confessa fer cascun
de Nadal tres sous fadiga e lohis_
beneficiat de la rappita
especialment sobre
afronta ab
Testimonis foren a les dites coses--
[armen]gol major/ e ffrances--
(Signum) mei Bart--
regia autoritate
et clausi, loco die et anno pr[e]fixis

p.4 (1)
Per[e] Erau major
decima die marcy anno predicto.
En Per[e] Erau major habitador e vehí de la vila d'Almenara/ confessa en
presencia dels notari e
testimonis dejus 159 escrit cascun any al beniffet (=institució) de la ràppita 2 sous

6 diners fadiga 160 (e

lohisme 161 / e ters 162 de delme 163 / en la festa de Nadal/ especialment sobre...
situat en lo terme d'Almenara segons afronta ab

Testimonis foren a les dites coses 164 / or - Lopez /e en Bonanat Do[omingo] 165
d'Almenara.

(Signum) mei Bartolomeu Marques Regie autoritate notarium publicum/ any
predictis... ea que

requipi escripsi et clausi loco die et anno pr[e]fixis.

p.5 (2)

decima die marcy anno predicto

moeddiho tepmallor

Cutenço moro de la Lossa, confessa en presencia dels notari e testimonis dejus
escrits fer cascun any

en la festa de Nadal 4 sous 6 diners fadiga e lohisme/ e ters de delme al
beneficiat del beniffet de la

ràppita/ p per Almenar[a] sobre hun hor de terra en la rappita així com afronta ab
terra de...

Testimonis foren a les dites coses/ trobantlo moro de la Lossa /a F[rancesc] Abryl
d'Almenara

(Signum) mei Bartolomeu Marques notarium publicum per totam terram et
dominacione illustrissimi

domini regis aragom... predictis interfuit eaque requipi escripsi et clausi, loco, die
et anno prefixis.

p.6 (3)

trobantlo Ledoio Serra Per[e] Erau fill e Per[e] Erau

decima die marcy anno predicto

Trobantlo moro de la Lossa confessa en presencia dels notari e testimonis dejus
escrit fer cascun any

al beniffet de la rappita/ treze sous censals cascun anys en la festa de Nadal fadiga
e lohisme/ a ters de

delme p per Almena[ra] sobre una jovada de terra / a partida la jovada dels

Clavells així com affronta

en un costat (i ratllat) =Fransi i la viuda de Fransi

Testimonis foren a les dites coses Per[e] psene batlle /a(Al Dumahos moro/ de la Lossa

(Signum) mei Bartolomeu Marques Regie autoritate notari publicum/ quy predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p.7 (4)

aqujus

decima die marcy anno predicto

yara ho te pozo y sans mior

Alqujus moro de la Lossa confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any al

beniffet de la rappita/ en la festa de Nadal tres sous censals fadiga / e lohisme / a ters de delme/ p per

Almenar[a] sobre hun hor de terra situat en lo rme (terme) de la rappita aixi com affron ab terra de...

Testimonis foren a les dites coses Jureff Albalat /e en Per[e] psene batlle

(Signum) mei Bartol Marques Regie autoritate notarium publicum/ any predictis / Quy predictis

interfuit eaque requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p.8 (5)

Jureff Albalat

decima die marcy anno predicto

pjotozer

Jureff Albalat moro de la Lossa, confessa en presencia, dels notari e testimonis, dejus escrit, fer cascun

any / en la festa de Nadal hun sou deu diners)/ fadiga /e lohisme/ a ters de delme/ p per Almen[ara]

sobre hun hor de terra situat en lo, terme de la rappita/ aixi com affronta ab...

testimonis fore a les dites coses/ tamy moro de la Lossa /a asimars ? F[rancesc]

Abryl

d'Almenara

(Signum) mei Bartol Marques Regie autoritate notarium publicum/ any predictis /
interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p.9 (6)

Al Dumahos

decima die marcy anno predicto

Al Dumahos, moro de la Lossa, confessa en presencia dels notari /e testimoni/
dejus escrit, fer cascun

any/ en la festa de Nadal hu sou deu diners) fadiga /e lohisme/ ab ters de delme /
p per Almenar[a]

sobre hun hor de terra/ situat en lo terme de la rappita així com affronta/ ab terra
de...

Testimonis foren a les dites coses Gonell moro de la Lossa/ e F[rancesc] Abryl
d'Almenara

(Signum) mei Bartol Marques Regia

p.10 (7)

Camuy

decima die marcy anno predicto

Camuy moro de la Lossa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit
confessa fer cascun any en

la festa de Nadal tres sous honze diners censals, fadiga /e lohisme / e ters de
delme/ p per Almen[ara]/

sobre hun hor de terra situat en la rappita així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses Do[mingo] Madalo, d'Almenara (e Gonell moro
de la Lossa/

(Signum) mei Bartol Marques Regie autoritate notarium publicum/ any predictis /
per totam terram et

dominacione illustrissimi domini regis aragom... predictis interfuit eaque requipi
escripci / et clausi

loco / die/ et anno prefixis

p.11 (8)

Gonell

decima die marcy anno predicto

Farag Huyon moro de la Lossa, confessa fer en presencia dels notari /e testimoni dejus escrit cascun

any en la festa de Nadal al beniffet de la rappita quatre sous sis diners fadiga /e lohisme, en la festa de

Nadal, a ters de delme/ p per Almena[ra] sobre, hun hor de terra en la rappita així com affronta ab terra

de

Testimonis foren a les dites coses Orassomar Mosidmy moro de la Lossa, a Per[e]

Erau major

d'Almenara

(Signum) mei Bartolomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/any predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p.12 (9)

...

decima die marcy anno predicto

Orassamar Mohensus moro de la Lossa, confessa fer en presencia dels notari e testimonis dejus

escrits dos sous ters diners censals cascun any/ en la festa de Nadal/ fadiga e lohisme/ e ters de delme

al beniffet de la rappita pe ters de delme p per Almena[ra] sobre hor de terra en la rappita/ així com

affronta ab terres de

Testimonis foren a les dites coses en Per[e] Erau e Cahat Albalat moro de la Lossa

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p 13 (10)

Cahat Albalat

decima die marcy anno predicto

fradina hore

Cahat Albalat moutero moro de la Lossa en presencia dels notari/ e testimonis dejus escrit comfessa

fer any/ en la festa de Nadal 16 sous quatre diners censals fadiga e lohisme, al beniffet de la rappita/ e

ters de delme/ p per Almenara sobre hun hor de terra situat en la rappita/ així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses/ en Per[e] pseve batlle e justicia de la cambra moro/ de la Lossa/

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p14 (11)

rateyo

decima die marcy anno predicto

macoca

Al Raha nos Rateyo, moro de la Lossa, comfessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer

cascun any en la festa de Nadal quatre sous quatre diners censals fadiga e lohisme (et ters de delme al

beniffet de la rappita, p per Almena[ra] sobre hun hor de terra seu situat lo rme(terme) de la rappita

així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses Rayma moro de la Lossa e Per[e] Erau major

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p15(12)

Jasir de la cambra

decima die marcy anno predicto

Estel Bosó Doménech

Jassir de la Cambra, moro de la Lossa, confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer

cascon any en la festa de Nadal quatre sous censals (fadiga e lohisme e ters de delme/ al beniffet de la

ràppita, p per Almenar[a] sobre hun hor de terra situat en la ràppita, així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses, Raleu moro de la Lossa e Per[e] Erau major.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

16(13)

layma

decima die marcy anno predicto

armengol

Layma moro de la Lossa, en presencia dels notari e testimonis dejus escrit confessa fer cascon any al

beniffet de la ràppita unos sous censals fadiga e lohisme/ en la festa de Nadal / a ters de delme/ p per en

(lo terme d')Almenara sobre hun hor de terra situat / en la ràppita així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses, Darra moro e Per[e] Erau.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.17(14)

renrena

decima die marcy anno predicto

Renrena viuda mora de la Lossa, confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascon

any en la festa de Nadal tres sous deu diners al beniffet de la ràppita (a ters de delme sobre hu hor de

terra situat en la ràppita, així com affronta ab terra de

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Erau major/ e Darra Urso (existeix el cognom Orso o

Urso)

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

18(15)

raley

decima die marcy anno predicto

Panent o paller moro de la Lossa, confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer

cascon any en la festa de Nadal unos sous censals fadiga e lohisme/ e ters de delme al beniffet de la

ràppita sobre hu hor de situat en lo terme de la ràppita així com affronta ab

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Erau e Ameer Çale moro de la Lossa

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.19(16)

decima die marcy anno predicto

roxi fi figuerola

Qarra musa moro de la Lossa, en presencia dels notari e testimonis dejus escrit confessada fer cascon

any en la festa de Nadal al beniffet de la ràppita, unos sous censals ders de valem fadiga e lohisme, e

ters de delme p pe Alme[nara] sobre------(blanc) situat en lo terme vulgarment nomenat de la

ràppita, així com affronta ab ___de

Testimonis foren a les dites coses prybs moro de la Lossa Per[e] Abryl d'Almenara

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any

predictis

interfuit eaque requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis, compta del
sobr possit en

la , quarta cmer hoy fe pgs escrit fadiga e lohisme

p.20(17)

doher

decima die marcy anno predicto

mezu

Dohér o dolrer fill moro de la Lossa confessada en presencia dels notari e
testimonis dejus escrit al

beniffet de la ràppita dos sous cenals fadiga e lohisme (a ters de delme cascun
any pagador, en la festa

de Nadal p pe Almen[ara] sobre ___ situat en lo terme de la ràppita així com
affronta ab

Testimonis foren a les dites coses prybs moro de la Lossa Per[e] Erau major
(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ per
totam terra, et

dominacione illustrisimi domini regis aragom any predictis interfuit eaque requipi
escripti / et

clausi loco / die/ et anno prefixis,

21(18)

prybs

decima die marcy anno predicto

aly doher

Pourybes moro de la Lossa, confessada en presencia dels notari e testimonis dejus
escrit al beniffet de la

ràppita cascun any / en la festa de Nadal, quatre sous censals fadiga e lohime / e
ters de delme p per

Almen[ara] sobre padastse de finca 10 dir 60 libes

Testimonis foren a les dites coses cale cals lo ornos moro de la Lossa, e Per[e]
Erau d'Almenara

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

22(19)

decima die marcy anno predicto

Aner/amat Dolrer moro de la Lossa confessa e manifesta, fer cascun any, en la
festa de Nadal, al

beniffet de la ràppita, dos sous censals fadiga e lohisme e ters de delme (p per
Alme[nara] sobre.....

situat en lo terme de la ràppita així com affronta ab

Testimonis foren a les dites coses trobantlo moro de la Lossa/e/ Bayu negret moro
/ cong

Armengot major.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

23(20)

decima die marcy anno predicto

pareqsi?

Amer Çale moro major dels de la Lossa confessa fer cascun any/ en presencia
dels notari e testimonis

dejus escrit, al beniffet de la ràppita unos sous censals fadiga e lohisme en la festa
de Nadal / e ters de

delme p per Alme[nara]

Testimonis foren a les dites coses trobanlo moro de la Lossa/ e Per[e] Erau menor.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis

p.24(21)

Fransia viuda

Trobandlo moro de la Lossa confessa am presencia dels notari e testimonis dejus
escrit fer cascun any

en la festa de Nadal / al beniffet de la ràppita, quatre sous sis diners censals fadiga e lohisme / a ters de

delme p per Alme[nara] sobre

Testimonis foren a les dites coses Cale lordus moro de la Lossa /e/ Vicent Ramla de Eliseo.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.25(22)

na Llopira

decima die marcy anno predicto.

Bayu lo Negrer/t moro de la Lossa, confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer

cascon any en la festa de Nadal al beniffet de la ràppita, dos sous censals ab fadiga e lohisme e ters de

delme p per Alme[nara] sobre

Testimonis foren a les dites coses Tarany[Tamy] (Bayu / e Vicent Tasula de Chilges.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p. 26(23)

decima die marcy anno predicto

Frances Lopis

Al dolerzis Buyu fill confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascon any al

beniffet de la ràppita en la festa de Nadal dos sous censals fadiga e lohisme , a ters de delme per

Alme[nara] sobre

testimonis foren a les dites coses Tamy Bayu moro de la Lossa a Per[e] Erau menor.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.27(24)

al frares Jupera decima die marcy anno predicto

catalany de alfandeguilla

trobant bayu moro de la Lossa en presencia, dels notari e testimonis dejus escrit
confessa fer cascun

any, en la festa de Nadal al beniffet de la ràppita sis sous censals fadiga e lohisme
a ters de delme per

Almen[ara] sobre

(en un lateral):posey su lo dit ay feia/sia fer frances – vureat

de cens, sino ser a sadel p quat huy en vint p fiact

Testimonis foren a les dites coses Amner Cule moro de la Lossa/a/ Frances Abryl,
d'Almenara.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p. 28(25)

decima die marcy anno predicto

agosti

Carle lo gug geme de viuda moro de la Lossa confessa fer en presencia dels
notari e testimonis dejus

escrit , cascun any al beniffet de la ràppita unos sous censals fadiga e lohisme a
ters de delme, per

Almena[ra] sobre

testimonis foren a les dites coses Bayu lo negrer e A Abryl.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.29(26)

Anguita

decima die marcy anno predicto

Fipl Dula Axur moro de la Lossa, confessa fer cascun any en la festa de Nadal en presencia dels notari

e testimonis dejus escrit al beniffet de la ràppita fadiga e lohisme , a ters de delme tres sous censals a

sis diners per Alme[nara] sobre

testimonis foren a les dites coses Darra Cursu moro de la Lossa e A Abryl.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.30(27)

decima die marcy anno predicto

Jamet Nagra moro, de la Lossa confessa fer en presencia dels notari e testimonis dejus escrit dos sous

sis diners censals)/ fadiga e lohisme/ e ters de delme al beniffet de la ràppita, en la festa de Nadal, per

Almenar[a] sobre

Testimonis foren a les dites coses Rale Orarsa moro de la Lossa.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.31(28)

Al Rares Riper

decima die marcy anno predicto

Fransec Furtesi

Bayumat lo Negre confessa en en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any en la

festa de Nadal al beniffet de la ràppita dos sous censals fadiga e lohisme, e ters de delme, per

Almena[ra] sobre

Testimonis foren a les dites coses Jamett Raldeso moro de la Lossa, e A Abryl

missatger

d'Almen[ara].

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque
requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.32(29)

decima die marcy anno predicto

testimoi mo P[ere] Erau

Jureff Caldero, moro de la Lossa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit
confessa fer cascun

any en la festa de Nadal, al beniffet de la ràppita tres sous huyt diners fadiga e
lohisme hor /e ters de

delme/ per Almena[ra]

p.33(30)

decima die marcy anno predicto

Llrylimras Laudo Frenis de la Lossa confessa fer en presencia dels notari e
testimonis dejus escrit,

cascun any, en la festa de Nadal fadiga, e lohisme/ e ters de delme/ al beniffet de
la ràppita hu sou tres

diners) censals per Almena[ra] sobre

Testimonis foren a les dites coses Orahormar hmca? , moro de la Lossa/ e Al
Abryl.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis

interfuit eaque requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p34

decima die marcy anno predicto

Tigiuzola

Haylym Huyer als pistina castutjuveall

Gassomant Huyer moro de la Lossa confessa fer en presencia dels notari /e
testitmonis dejus escrit

cascun any, en la festa de Nadal fadiga e lohisme /e ters de delme / al beniffet de

la ràppita tres sous

censals p per Almena[ra]

Testimonis foren a les dites coses Jureff Caldero moro de la Lossa, e Al Abryl d'Almena[ra].

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.35

decima die marcy anno predicto

Tigiú zola

Las muller del Deusus mora de la Lossa confessada fer en presencia dels notari e testimonis dejus escrit

cascaun any en la festa de Nadal al beniffet de la ràppita / hun sou sis diners censals fadiga e lohisme/ e

ters de delme per Almena[a]

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Lopez e trobantlo

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.36

decima die marcy anno predicto

Hmyta la viuda, mora de la Lossa, confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit

fer cascaun any en la festa de Nadal fadiga e lohisme / e ters de delme/ al beniffet de la ràppita hun sou

sis diners censals per Almena[a] sobre

Testimonis foren a les dites coses Juret Caldero e Al Abryl missatger d'Almenara

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

revers escrit

p.37

decima die marcy anno predicto

oi mlxviiy

ebaisaes

Al Assomar Rogat moro de la Lossa confessada fer en presencia dels notari /e/
testimonis dejus escrit

(6sous) quatorze diners censals cascun any/ en la festa de Nadal fadiga e lohisme/
e ters de delme, p per

Almenar sobre

Testimonis foren a les dites coses Ormar Rale major e Per[e] Erau.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p. 38

Huyra la viuda mora de la Lossa, confessada fer cascun any en la festa de Nadal
fadiga e lohisme/ e ters

de delme en presencia dels notari e testimonis dejus escrit sis sous al beniffet de la
ràppita, hu real per

Almenar poble hu hort d'olivar així com affronta ab

Testimonis foren a les dites coses Al Abryl e Bayumar lo negre

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.39

decima die marcy anno predicto

Mahomat almydi

Hubegner Raget moro, de la Lossa confessada fer en presencia dels notari e
testimonis dejus escrit,

cascun any al beniffet del benfer de la ràppita en la festa de Nadal tres sous sis
diners fadiga e lohisme

a ters de delme per Almenara

Testimonis foren a les dites coses Darra Cursa e Per[e] Lopez

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

40

decima die marcy anno predicto

Lo Vicari

Darra Cursa de la vinya confessada en presencia dels notari e testimonis dejus
escrit fer cascun any en la

fiesta de Nadal hun sou nou diners fadiga e lohisme/ e ters de delme/ al beniffet de
la ràppita p per

Alme[nara] sobre una vinya de aq[ues]tt així com affronta

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Lopez/ e Manudall moro

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.41

Lo Vicari Franssia Unida

Trobanlo moro de la Lossa, per la sua vinya confessada en presencia dels notari e
testimonis dejus escrit

fer cascun any en la fiesta de Nadal hu lliura nou diners censals fadiga /e lohisme/
e ters de delme p per

Almenara sobre vinya sua així com affronta

Testimonis foren a les dites coses Darra Cursa e en Per[e] Lopez.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.42

decima die marcy anno predicto

Canasa , per un tros de terra ab figueres ma...

revers escrit

molt magnific senyor Ferera feume tanta de gracia

jeroprime y un someso una dotcena de longanises

molt magnific senyor Ferera

molt magnific senyora Fabasia una mo[a] de fer

me obrar unes pantufles de punt de una toga

y uns tapis de punt cruzat y un fraset tarsi

tust per a an

dust del any que ve en latore dxixno ta entte

dinos y nou

dil que po du manar anau lo

a ar car 166

p.43

decima die marcy anno predicto

Begracia

Lo negrer vo

p.44

decima die marcy anno predicto

Marti de Suzio

Fuyttus Serra e sus germa confessa en presencia dels notari e testimonis dejus escrit, fer cascun any

dos lliures tres diners censals fadiga e lohisme, /e ters de delme en la festa de Nadal al benefficiat del

beniffet de la ràppita per Almen[ara]

Testimonis foren a les dites coses Al Abryl e Per[e] Lopez

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.45

decima die marcy anno predicto

Mahomat Gusca y son pare

Ffaring Buyon moro de la Lossa, confessa fer en presencia dels notari /e testimonis dejus escrit tres

sous fise fadiga e lohisme / e ters de delme en la festa de Nadal al benefficiat del

beniffet de la ràppita,

cascun any p per Almena[ara]

Testimonis Per[e] Lopez /e Darra Cursu moro

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.46

decima die marcy anno predicto

Horda moro de la Lossa, confessa en presencia dels notari e testimoni dejus
escrit fer cascun any al

beneficiat de beniffet de la ràppita, tres sous sis diners censals fadiga e lohisme
en la festa de Nadal/ e

ters de delme, per Almenara sobre

(en un costat) Lorens Erau

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Lopez Fauns Huyon (Buyon) moro

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.47

decima die marcy anno predicto

La viuda de Guset Dolser

Domingo Barba/ d'Almenara confessa en presencia dels notari e testimonis dejus
escrit fer cascun any

en la festa de Nadal dos sous deu diners censals fadiga e lohisme / e ters de
delme/ p per Almen[ara]

sobre

Testimonis foren a les dites coses mosens Albert e Jaume Monfort

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any
predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.48

decima die marcy anno predicto

Panda Esaga-mana Ebau (o Eraga)

Cale Marsa marit de Panda confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit dos sous deu

diners censals fadiga e lohisme / a ters de delme al beniffet de la ràppita/ en la festa de Nadal p per

Almenara sobre

Testimonis foren a les dites coses Tanusa/ e Per[e] psene (o pfeve) batlle

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis

interfuit eaque requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.49

decima die marcy anno predicto

Aparjof ffra

Jaume Serra major hosuh confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any en

la festa de Nadal al beniffet de la ràppita sis sous censals fadiga /e lohisme /e ters de delme per

Almen[ara] sobre

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Lopez e Julia Alezers devers

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

revers escriu:

Juan Serra fill d'en Jaume Serra confessada cascun any fer: en la festa de Nadal al beniffet de la ràppita y

el censals fadiga e lohisme e ters de delme per una vinya que confronta ca[m]p primer en lo camí de la

mar.

p.50

decima die marcy anno predicto

Nofar Asensa

Estel Bosó Doménech

Miquel Supo(Nupo) /de València confessada en presència dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun

any al beniffet de la ràppita dos sous tres diners censals fadiga e lohisme/ e ters de delme/ en la festa de

Nadal per Almen[ara] en plsa (plaza) sobre

Testimonis foren a les dites coses Juha dor huyo/ e Per[e] Lopez

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.51

decima die marcy anno predicto

Francens Bosls, confessada en presència dels notari e testimoni dejus escrit fer cascun any en la festa de

Nadal al beniffet de la ràppita/ dos sous sis diners censals fadiga e lohisme/ e ters de delme p per

Almenara

Testimonis foren a les dites coses pe lopez e benso blaso o blapo

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.52

decima die marcy anno predicto

Narsuna fia fill de npt

jotja pra jia coluya

Deugner Mjra/ confessada en presència dels notari/ e testimonis dejus escrit fer cascun any en la festa

de Nadal al beniffet de la ràppita/ hun sou censal / fadiga /e lohisme/ e ters de delme per Almen[ara]/ e

n plaza sobre

Testimonis foren a les dites coses junta lo capella / e als abryl.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any

predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.53

decima die marcy anno predicto

Atar jos fra

A nos moro de la Lossa confessada en presencia dels notari e testimonis dejus escrit fer cascun any al

beniffet de la ràppita/ en la festa de Nadal hun sou fadiga /e lohisme/ de cens e ters de delme p per

Almen[ara] sobre hun hor de terra, serra al cami de la mar affronta terra de Jusmy lo capella menor ab

deu lliures loco/ e ab figueral de camper

Testimonis foren a les dites cosespe lopez e camasa.

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any

predictis interfuit eaque

requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.54 altra volta

Jutsa lo capella menor confessada fer en presencia dels notari /e testimonis dejus escrit al beniffet de la

ràppita, tres sous censals de fadiga e lohisme /e ters de delme any en la festa de Nadal p per Alme[nara]

Testimonis foren a les dites coses pe --- (fulla trencada) e Per[e] Erau menor

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any

predictis

interfuit eaque requipi escripti / et clausi loco / die/ et anno prefixis.

p.55

Juha lo capella major confessada fer [en] presencia dels notari /e testimonis dejus escrit en la [festa] de

Nadal cascun any /tres sous de cens [fadiga[]/e lohisme /a ters de delme p per Alme[nara](apareix

ratllat) al beniffet de la ràppita p per Alme[nara] sobre

Testimonis foren a les dites coses [--- rasgat el paper]Madalo/ e Per[e] Lopez

falta la paraula perquè la fulla esta rasgada

(Signum) mei Bartholomeu Marques Regia autoritate notarium publicum/ any

predictis interfuit eaque

requipi escripci / et clausi loco / die/ et anno prefixis. (– rasgat el paper)

p.56

decima die marcy anno predicto

Monfort moliner confessada en presencia del notari e testimonis dejus escrit fer
cascun any en la

fiesta de Nadal quatre sous de delme al beniffet de la ràppita per Almenara.

Testimonis foren a les dites coses-- Madalo e Ariqt Armengol.

(Signum) mei(----rasgat paper)

p.57

decima die marcy anno predicto

Pere Fena , major confessada en presència del notari e testimonis dejus escrit
cascun any en la fiesta de

Nadal al beniffet de la ràppita dos sou censals fadiga e lohisme / a ters [delme---]
per Almenara sobre

una vinya en la ràppita co[--] en lo camí de la mar.

P58

en /ey lo eno rzam, lumados

en presencia dels notari e testimonis

dejus escrit----sa del beniffet de la ràppita---en la fiesta de Nadal /fadiga e
lohisme e ters de de[lme---]

per Alme[nara] sobre

Testimonis foren a les dites coses Per[e] Lopez e Simo Dons

(rasgada)

p.59

(rasgada)

p.60

(rasgada)

p.61

(rasgada es pot observar que segueix la mateixa estructura per els trossos que queden).

Annex 5. Repartiment de La Llosa.

A l'alqueria de La Llosa els primers repartiments s'efectuen a partir de 1248, i a diferència de la resta d'Alqueries d'Almenara es donen terres i cases als pobladors.

- Primer als germans Bernardo i Guillermo Suau i als germans Poncio el Tort i Gerardo el Tort i a Juan de Calongia i a Ramon Suau: una casa a cadascú en l'alqueria de La Llosa, que està en el terme d'Almenara. I entre tots 10 jovades de terra de regadiu i altres 10 jovades de terra de secà, en el terme de la mateixa alqueria, el dia 19 d'agost de 1248.
- A Bernardo Suau certa casa i molí a La Llosa, terme d'Almenara i un hort junt a dit molí, per mitat franca i lliure, sense pagar cap tribut al rei, per l'hort a raó de deu sous la jovada.
- En el mateix any 1248, des de Xativa, el dia 22 de febrer, el rei deixa als germans Bernardo, Ramon i Guillermo, Suau, una casa a cadascú en l'alqueria de La Llosa, situada en el terme d'Almenara.
- L'any següent 1249, el 5 d'agost, a Bernardo de Na Martina, casa en Morvedre i quatre jovades i mitja de vinyes i cafissades de mallols i algunes cases en La Llosa i un hort de dos fanecades.
- El dia 17 d'agost, A. P. Flandina cases franques en Morvedre i tres jovades de terra i mitja de fanecades, de les quals, una jovada de regadiu es troba en el terme de La Llosa i les restants en el terme de Morvedre i dos fanecades d'hort.

Annex 6. Llistat de veïns de La Llosa del capbreu de la Ràpita.

88 veïns de la població de La Llosa:

Moeddiho Tepmallor

Cutenço moro de La Llosa

Ledeio Serra de la Llosa

Francis i la viuda de Francis, Fransia la viuda

Alqujus moro de La Llosa

Juref Albalat moro de La Llosa

Rahat Albalat

Cahat Albalat moro de La Llosa

Per[e] pseve batlle e justícia de la cambra, moro de La Llosa

Jassir de la Cambra, moro de La Llosa

Amer Rale moro major dels de La Llosa

Cale Cals lo ornos moro de La Llosa

Catalany d'Alfondeguilla moro de La Llosa

Juref Caldero, moro de La Llosa

Fipl dula Axur moro de La Llosa

Haylym Huyer

Gassomant Huyer moro de La Llosa

Mahomat Almydi

Manudall moro

Al Assomar Rogat moro de La Llosa

Mezu Doller fill moro de La Llosa

Aly Doller

Amer Doller moro de La Llosa

Al Doller

La viuda de Guset Doller

Panda Esau

Cale Marsa marit de Panda

Al Dumahos, moro de La Llosa

Qarra Musa moro de La Llosa

Cale Lordus moro de La Llosa

Faring Buyon o Farag Huyon moro de La Llosa

Bayu lo negret moro de La Llosa

Bayu fill

Tarany Bayu moro de La Llosa

Bayumat lo negre

Tarany moro de La Llosa

Darra Cursa moro de la Llosa; Darra moro, Darra Urso

Amer Cale moro de La Llosa

Gonell moro de La Llosa

Camuy moro de La Llosa

Orassomar Mosidmy moro de la Llosa; Orassamar Mohensus moro de

La Llosa

Fradina Hore

Al Raha nos Rateyo, moro de La Llosa

Rayma moro de La Llosa

Raleu moro de La Llosa
Ormar Rale major
Layma moro de La Llosa
Remrena viuda mora de la Llosa
Paller moro de La Llosa
Jamet Negre moro, de La Llosa
Rale Orarsa moro de La Llosa
Al-Rares Riper
Jamett Raldeso moro de La Llosa
Huyra la viuda mora de la Llosa
Mahomat Gusca y son pare--Fauns Huyon (Buyon) moro
Horda moro de la Llosa
Tanusa
Atarjos Fra[cesc] moro Llosa
Jaume Serra major
Julia Alezers
Nofar (najjar carpintero/nasser protector) Asensa
Juha dor Huyo
Tigui Zola
Las muller del Deusus mora de La Llosa
Hmyta la viuda, mora de la Llosa
Hubegner Raget moro
Deugner M[u]jra
Ora Hormat; a asimars ?

Pourybes moro de La Llosa,?

Carle lo gug geme de viuda moro de La Llosa

Lrylimras laudo frenis de La Llosa .

Roxi di Figuerola

Vicent Ramla de Eliseo

Na Llopira

Vicent Tasula de XilXes

Francesc Lopis

Juan Serra fill d'en Jaume Serra

Monfort Moliner

Madalo

Ariqt Armengol

Pere Tena

Simó Dons

Pere López

Camasa

Francesc Bosls

Marti Desuzio

Fuyttus Serra i el seu germa

Francesc Furtesi

Any 1494 En el contracte matrimonial entre Na Lucrècia de Borja i En Gaspar de Proixida apareix un recompte d'alguns vassalls caps de família de La Llosa.

Es poden comptar 21 noms masculins, que transcrivim a continuació:

Jasomat Molo Alamy

Estel Bosó Doménech

Ab Domany Javia

Al Somat Zanrry jurats

Al Ren Aret

Al Dularyz Bayu

Al Gomar Raquas

Aly Alfaman

Al dalla Bogi

Vufan Alfaqus

Aly Rypells Abyn

Arosomar Roger

Aly Fafr

Aly Bayu musolino

Casis Perendi

Ally Rale Sinyal

Brissi Parend

Amer Monser

Ally Gourtau

Rasis Pisso

Ally Meliss

Xauxeu Insomor.

Annex 7 Segle XVII veïns de La Llosa

Transcrivim a continuació, la taula del número de cases nomenades en l'arxiu del comte d'Almenara A28 de l'any 1699, en el Llibre d'arrendaments: extracte

de les cases de La Llosa.

Casa Martí Agost	Casa Rafael Hestier
Casa Pere Agost	Casa hereus Joseph Ivañez
Casa Miguel Bayona	Casa hereus de Eugènia Jabregat
Casa Josep Badia	Casa Eugènia Jabregat
Casa Joan Badia major	Casa Josep Jabregat
Casa Joan Badia menor	Casa Vicent Llopis
Casa Geltrudis Balo i de Agramunt muller de Agosti Agramunt	Casa Josep Llopis
Casa Josep Barbera	Casa Cosme Llopis
Casa Antoni Bensach	Casa Joan Llopis
Casa hereus Baptiste Bordils	Casa Catalina Llopis y de Martí viuda
Casa Josep Bayona	Casa hereus Josep Llopis
Casa hereus de Batiste Bordils	Casa Batiste Llopis
Casa Jaume Bordils	Casa hereus de March Martí major
Casa Miguel Canelles	Casa Antonio Muñoz
Casa Gaspar Canteral	Casa Joan Paradís
Casa Frances Casals	Casa Joseph Paradís
Casa Domingo la Casanueva	Casa Beltran del Peig
Casa Doménech i de Curelles muller de Miguel Curelles	Casa Hipòlita Polo i de Pérez muller de Diego Pérez

Casa Jesualda Doménech y de Canteral muller de Gaspar Canteral	Casa Diego Pérez
Casa hereus de Josep Doménech	Casa Batista la Puerta
Casa Maria Doménech	Casa Vicent Peñarroja
Casa Josep Doménech	Casa Josep Pérez
Casa Eleuteri Daniel	Casa hereus Vicent Polmide
Casa Gabriel Daniel	Casa Isabel la Puerta llosa
Casa Bertomeu Esteve	Casa Josep Rodrigo
Casa Antonio Esteve	Casa Francesc Rodrigo
Casa Josep Favar	Casa de Retor
Casa Pere Favar	Casa del Confessant
Casa Salvador favar	Casa Roch Guillem
Casa Sebastià Forner	Casa Pasqual Royo
Casa Pere Forner	Casa Antoni Sales
Casa Teresa Forner y de Guillermo muller de Roch Guillermo	Casa Vicent Sales Gilges
Casa Francés Forner	Casa Vicent Sales Almenara
Casa hereus Sebastià Forner	Casa Isabel Saragossa
Casa Ignacio Font	Casa Melchora Saragossa
Casa Joan Garcia Llaurador vall del Duch	Casa Salvador Tarin
Casa Antoni Gil	Casa Carlos Venhera
Casa Josep Gómez	Casa Mariano Vilar

Casa Antoni Guillem	
Casa hereus de Martí Gay i Tomasa Doménech ¹⁷²⁶	

Annex 8. Registre i incautació d'armes de la població de La Llosa 1563.

L'11 de febrer de l'any 1563, es realitza un informe reial sobre el registre i incautació d'armes de la població de La Llosa, fet per Joan Esteve Claramunt. En ell es documenten 65 cases registrades. I s'interroga a un total 67 persones, 65 adults més 2 menors, un fill i un mosso de Pere Vicent. Els veïns anomenats en l'inventari són els següents:

Blasco Mediaña

Tomas Esau

Jeronimo Desay

Joan Esquierdo

Blasco Fanequí

Juan Fanequí

Bartolome Royo

Francesc Ferriz

? Majades s/a

[] Xafran

Juan de Vinaig

¹⁷²⁶El germans Francesc Gay, Josep Gay, Martí Gay, Maria Gay, Ignacio Gay, Vicent Gay, germans

Estel Bosó Doménech

Lope de Vinaig

Pedro Pere Tena

Pedropere Tena

Lloys Morisco

Geroni Metit

Francesc Xetri

Pere Vicent

Gabriel Mocho

Joan Doller s/a

Miquel Montesinos

Juan Meduar

Jaume Maloch

Lluys Moriscot s/a

Alonso e Carrion

Josep Huatjar

Juan Meduar

Jaume Maloch

Hieronim Gualit

Hernando de Cambras

Juan el Valens

El soldat

Xarrel s/a

Francesc Ram

Miquel de Usera

Joan Catala

Joan Pastor

? Carriça

Joan Esau

? Perandia

Alexandre Esue

Barbaroya

Juan de Zaina

Vicent Gimia

El ninyo s/a

Juan Angeli

Hierony Aragel

La majoria dels cognoms que se citen pareixen àrabs, però existeixen alguns valencians, també malnoms però el seu número no és abundant.

ANNEX 9

L'any 1574 es documenten els veïns representants de la Universitat de La Llosa en l'acte de vassallatge a l'il·lustre Gaspar Proixida¹⁷²⁷. En La Llosa es documenten els diferents veïns : “tots nous convertits vassalls vehins e habitants del dit lloch de La Llosa prohoms y consellers de aquells fent e representant la aljama del dit lloch de La Llosa.”

Pere Vicent Batlle del dit lloc de La Llosa

¹⁷²⁷Arxiu del comte d'Almenara 27-13

Estel Bosó Doménech

Frances Setii Lloctinent de Justícia

Miquel Joan Sans Mostasaf

Joan Ram Segui Conseller

Frances Vicent Conseller

Luis Morisco Major Conseller

Gaspar Ravacaller

Joan Setii

Joan Amahal

Francisco Ferris

Blanco Fanequi

Joan Blanco

Joan Guillem

Joan Vicent

Pedro Tarassona

Pere Serrano

Frances Cassim

Luis Vaig

Melchor Carrion

Luis Cabellis

Joan Camar

Luis Morisco

Joan Roig

ANNEX 10 ALTRES DOCUMENTS PER L'ESTUDI DEMOGRÀFIC: ELS LLIBRES D'ARRENDAMENT, ACTES DE VASSALLATGE...

A continuació, transcrivim documents que ens proporcionen informació sobre la població d'Almenara i de La Llosa. La finalitat d'aquests documents no és un estudi de la població en sí perquè es documenten els veïns amb un objectiu tributari o de control social, però alhora ens proporciona informació de manera indirecta, que ens orienta o ens aproxima al coneixement dels veïns assentats.

Segle XIV

L'any 1314 es documenta la relació de veïns que apareixen en la visita pastoral del bisbe Paholac¹⁷²⁸. Amb un total de 21 noms documentats.

Veïns documentals 1314
Bernat Albert
Guillem Albert i Benvenguda
Llorenç Albert
Arnau Bosch
Robert Conill i Mengueta
Ramó de Cunit
Antoni Despuig i Elisenda, filla de Bernard Albert
Arnald Faura
Martín Llopis i María Perig

¹⁷²⁸GARCIA EGEA. MT, La visita pastoral a la diòcesi de Tortosa del obispo Paholac, (Arxiu capitular de Tortosa, visites pastorals, n.276.)

Estel Bosó Doménech

En Mercadal
Na Montsona
Guillem Olesa
Roderico Remolins batlle
Ramó Çacoma rector
Pere Teresa prevere
Pere Tudela
Na Vicenta

L'any 1365 es realitza un recompte de 47 cases d'Almenara nomenades en el testament de Berenguer Clavell, amb 49 noms veïns:

Cases vila 1365
N'Alberta
Na Noguera
Pedro Escolano
Na Capitanya
Pere Ro
Domingo Majoral
Antoni Tristull
Joan Omissos
Pere Dalfino

Fuster
Joan/Frances Castella
Domingo de Magalo
Colado
Domingo Mouso
Hereus de Martín de Barbastre
Domingo Feliu
Pere Albert
Arnald Ferrer
Berenguer Aragó i hereus Jacobo Saranyana
Domingo Ballester
Pere Jurquo [Jarque]
Armengol Serra
Bartolomeu del Toro
Guillermo Primaler
Sancis Oller
Joan Fortunyó
Domingo Corredor
Loscós
Na Ponsa
Domingo Mañor
Fil d'En Tudela

Berenguer Lladro
Domingo Ramó hereus Deu Martín
Roderic de Fansardo
Na Margarita
Guillermo Desaun
Domingo Pullella
Hereus Miguel Fexidor
Domingo Garcia
Bartolomei Seros
Sebastian Lenguato
Antoni Ferrer
Domingo Basco
Na Pina
Jeronimo Domingo Seros
Pere Alberto
Hereus Benedicto Barberà
Berenguer Clavell
Església

Segle XV

L'any 1444 es documenten el noms dels vassalls representants de la Universitat d'Almenara en l'acte de vassallatge al comte d'Almenara En Nicolás de

Proixida, fill de Joan de Proixida. Reunits tots en l'església d'Almenara, es detalla un llistat 59 assistents i en alguns casos els seus càrrecs:

Pere Estefano Batlle

Guillermo Serra Justícia

Bartolome Noguera

Pere Saro, Jurats

Pere Valero

Pere Albert Raimundo Guardiola aliayd Ub

Antoni Pelegri

Pere Erau

Miquel Clavell

Bernardo Serra

Pere Albert fill Antoni Albert

Domingo Noguera

Antonio del Toro

Antonio Manroz

Joan Loreno

Antoni Aresiths/Areniths

Martí de las Navas

Antoni Llopis

Sanxot Pere Serra

Simeon Miró

Pere Oller

Martí Horta

Estel Bosó Doménech

Jacobo Erau

Miquel Barba

Joama Manroz

Domingo Argent

Antoni Garo

Joan Serra

Bartolome del Toro Major

Pere Lido Major

Jacobo Serra

Jaume Argen Major

Antoni Lido

Andreu Lopis

Miquel Armengol

Arnaldo Rallit

Francesc Lido

Bernard Bofil

Joan Lopis

Ats Sanxot

Mateu Ballester

Antoni Argent

Francesc Llopis

Francesc Toro

Joan Llopis

Ats Sanxot

Antoni Albert

Pere de Barcelona

Domingo Palasi

Michael Andreu

Joan Bofil

Joan Lorens Minor

Pere Fagas

Jacobo Pranrudo

Miquel Segarra

Pascasio Gil

Domingo Barbas

Joan Argent Minor

Pere Llopis

Pere Menor

Francesc Segarra Virim Almenara¹⁷²⁹

Any 1494

En el contracte matrimonial entre Na Lucrècia de Borja i En Gaspar de Proixida apareix un recompte d'alguns vassalls caps de família de la vila

¹⁷²⁹Arxiu del comte d'Almenara 23-1 , 1444, acte de vasallage.

d'Almenara. Es poden comptar 62 noms masculins, que transcrivim a continuació:

Pere Erau
Albert Lopis
Pasqual Garion ?
Guillerm Sanz major
Pere Sanz
Vicentico Mquala
Francesc Ledo
Pasqualus Garió major
Jaume m[]bres
Jaume Rius
Joan ---
Joan Fuster
Bernat Fortunyó
Francesc Pelegri
Pere Ga[]
Pere Ermo? Major
Pere Argen
Pere Vilar
Francesc Armengol
Francesc Palomi
Francesc Albert major
Joan []
Ferra Fouferrada
Pere Erau fill Pere Erau
[] Joan Fortunyó
Joan ----
Pere Rius
Pere So fill
Rodericus Munyoz

Jaume dela nams?
Joan Brut
Jaume de uns Cavers
Jaume Sans fill
Jofres Menudo
Joan lo capellà
Bartolocus Mens
Bartolocus Nius
Pere Morella
Pere Gasso
Franc Fortuny
-- Galindo
Miguel Pers,
Joan Senz major
Joan Menudo major
Ludobicus Bonet
Francesc Martí
--- Moreno,
Joan Marti,
---Argen,
Pere Lopis

Segles XVI

L'any 1546 es documenten els representants familiars o caps de família, en el recompte de les cases d'aquest any, elaborat a manament dels estaments del regne a la vila d'Almenara. On es detallen 127 cases¹⁷³⁰:

¹⁷³⁰Arxiu Historico Fundacion Peñarroja Benavites 1993, Almenara nº 310

Primo lo monestir de ntra. s^a. del Roser de l'Orde de Predicadors.

Lo hostel de fora de Vicent Navarro.

Casa de Joan Villar

Casa de Antoni Barbera

Casa de Joan Hivañes

Casa de Llich Faet

Casa de Matheu Moreno

Casa de Lluch Bonet

Casa de Vicent Plaça y Macia Serra son gendre

Casa de Antoni Peyrats

Casa de Nicolau Segui

Casa de Batiste Ricart

Casa de la viuda de Joan Calbo de Beltran

Casa de mossèn Andreu Campos prevere

Casa de la viuda de Jaume Gutierrez

Casa de Pere Joan Marsanach nott

Casa de mossèn Gaspar Castell prevere

Casa de Mateu Magi

Casa de Macia Gomis

Casa de Pere Garcia

Casa de Joan Campos

Casa de Joan Pecantet

Casa de Joan Calbo de Guillem

Casa de Pere Salvador

Casa de Cosme Sebria

Casa de Gaspar Gomis

Casa de Esteve Campos

Casa de Joan Segui

Casa de Mateu Segui

Casa de Francesc Marsanach

Casa de Martí Gomis major

Casa de Josep Guillem

Casa de Jaume Gavalda

Casa de Francesc Sebria

Casa de la viuda de Josep Guimera

Casa de Hieroni Royo

Casa de Bernat Rodes

Casa del rector mossèn Hieroni Moras prevere

Casa de la viuda de Antoni Vidal y sa nora

Casa de Josep Seguí

Casa de Josep Inglés

Casa de Lluch Seguí

Casa de Antoni Fenolles

Casa de Joan Faet

Casa de Joan Font

Casa de Tomas Gomis

Casa de Sebastia Morales

Casa de Joan Sevilla
Casa de Pere Gomis
Casa de Joan Casanova
Casa de Domingo Royo
Casa de la viuda de Joan Royo
Casa de Joan Garcia
Casa de Joan Ferrer menor
Casa de Martí Lledesma
Casa de Joan Redo
Casa de Pere Morales
Casa de Pere Calbo
Casa de la viuda de Miquel Verdejo
Casa de Joan Serra
Casa de Bertomeu Demetto
Casa de Esteve Seguí
Casa de Pere Benedito
Casa de Ramon Nottis
Casa de Andreu Vilapana i Cristofol Mora son gendre
Casa de la viuda de Antoni Monell
Casa de Pere Eram
Casa de Pere Cassanya
Casa de la viuda de Jaume Serra
Casa de Felip Garcia
Casa de Tomas Royo
Casa de Pasqual Royo
Casa de la viuda de Pere Gostant major
Casa de Vicent Favar
Casa de Miquel Torres
Casa de Joan Royo
Casa de la viuda de Pere Gostant menor
Casa de Josep Guallart
Casa de Antoni Font
Casa de Jaume Porta
Casa de Pere Gandiano
Casa de la viuda de Vicent Faet
Casa de Vicent Porta
Casa de Joan Volta
Casa de la viuda de Bernat Favar i Pere de la casa son
gendre casa de Bernat Dura
Casa de Martí Gomis menor
Casa de Luís Serra
Casa de Miquel Vilaplana
Casa de Joan Pillardo
Casa de Joan Pancot
Casa de Vicent Guimera
Casa de Arnau Bretant
Casa de Cristofol Andres
Casa de Jaume Lluch

Casa de Joan Jover
Casa de la viuda de Hieroni Royo
Casa del mossèn Joan Demeto prevere
Casa de Joan Badia
Casa de Joan Garcia Castanyer
Casa de Joan Ferrer major
Casa de Jaume Agostí
Casa de Bernat Dasca
Casa de Marcelo Roda
Casa de Joan Navarro
Casa del doctor Gaspar Colomar
Casa de Joan Cebrián
Casa de Florentí Bonet
Casa de Joan Aragonés
Casa de Guillem Batalla
Casa de Joan Vilaplana
Casa de Matheu Plaça
Casa de Sebastia Ferrer
Martí Domingues sirugia lo qual habita en la casa y palacio del ilustre compte de Almenara
Casa de Josep Ferrer
Casa del consell en la qual habita lo horganiste
Casa de les presons en la qual habita lo ministre
Casa de la viuda de Domingo portaler
Luís Serra i Pere Jover jurats de la dita vila de Almenara (...)Pere Joan Marsanach notari (...), testimonis mossèn Andreu Campos i Batiste Ricart llaurador de la dita vila de Almenara. Les cases són en numero 127”.

L'any 1574 es documenten els veïns representants de la Univeritat d'Almenara i de La Llosa en l'acte de vassallatge a l'il·lustre Gaspar Proixida¹⁷³¹.

En Almenara es documenten els següents veïns “Tots vassalls vehins e habitants de la dita vila de Almenara, prohoms y consellers de aquella, e representants de la universitat de la dita vila”:

Joan Esteve Giranella notari del comte en l'acte.

¹⁷³¹Arxiu del Comte d'Almenara (27-13)

Pere Peirats Justícia
Joan Bonet jurat
Miquel Cirera Jurat
Baptiste Soto Lloctinent de Justícia
Bertomeu Seguí Mostasaf
Galcera Clavell
Jaume Jover
Mateu Moralto
Pere Gasull
Luís Joan Serra
Francisco Lledesma Sastre
Jeroni Royo
Jaume Gasco
Joan Monfort
Antoni Gilabert

ANNEX 11 LLISTAT DE COGNOMS DOCUMENTATS EN ELS QUINQUE LIBRI.

- Any 1553, els cognoms citats en el llibre de bateig són: Porta, Ferrer, Gomis, Vila, Polo (de La Llosa), Jover, Forner, Frach, Blay, Ferris, Vidre, Sebria, Dasca, Doménech, Badia, Segui, Plaça, Pancot, Guimera, Marsanach, Front, Calbo, Alos, Vergar, Gostans, Verdejo, Julia, Belles, Pecant, Lopes, Serra, Dolz, Correger, Martinez, Sylvia, Juanes (de La Llosa), Llop¹⁷³².

¹⁷³²CEBRÍAN MEZQUITA, LUÍS (transcripció del), Libro de Bautismos, Matrimonios y Confirmaciones desde 1553 al año 1654. archivo parroquial. Cuaderno 38-1º. Primer Llibre de batejos de la esglesia parroquial de Almenara dels anys 1553 al 1654, Rollo. 3 pàg, 272 any 1553. Cd projectable, Universitat de Navarra.

- Any 1554, cognoms existents: Caritat, Peyrats, Royo, Monfort, Pelegri, Erau, Bonet, Fuster, Llopis, Pinos, Gaso, Garces, Clavell, Eixea, Vilaplana, Moreno, Marfull¹⁷³³.
- Any 1555, cognoms documentats: Gasçó, Erau, Argent, Matheu, Albert¹⁷³⁴.
- Any 1556, cognoms: Lledó, de Meto, Belvis (de La Llosa), Alnacens (de La llosa), de Vargas, Navarro, Erau, Bonet, Vilaroya, Sirera, Pamies¹⁷³⁵.
- Any 1557, cognoms: Panquot (de La Llosa), Cassinos, Olmedes, Gascó, Guardiola, Lledesma, Catala, Magades (de La Llosa), Gorris, Rodrigo, Gosalbo, Sevillà, Roch, Thomas, Galcera, March, Lopis, Garcia, Gualit (de La Llosa), Roig, Fuster, Agras, Juliol, Erau, Mila, Galcera, de Moros, Tristany, Clavell, de Meto, Sebria¹⁷³⁶.
- Any 1558, cognoms: Llopis, Mulet, Reguart, Perez, Armengol, Medes, Palaci, Vilaplana, Royo, Erau del Pou, Armengol, Caritat, Jover(a), Garcia, Sepia (de La Llosa), Serra, Català, Lledesma, Pelegri(na), Mateu, Clavell, Hereu, Bonet, Gaso, Vitro¹⁷³⁷.
- Any 1559, cognoms: Catala, Monso de la Llosa, Costa, Delgado, Gutierrez, Alipuz, Jover, Agosti, Orta, Bonet, Plaça, Armengol, Vitro, Naraba, Matheu, de la Mor, Erau, Meto, Bonete, Lopez, Magadas, Sevillà, de Gebi, Sebastia, Cirera¹⁷³⁸.

¹⁷³³Rotllo 3, 1554, pàg. 273.

¹⁷³⁴Rotllo 3, 1555, pàg. 273.

¹⁷³⁵Rotllo 03, 1556, pàg. 273.

¹⁷³⁶Rotllo 03, 1557, pàg. 273.

¹⁷³⁷Rotllo 03, 1558, pàg. 273.

¹⁷³⁸Rotllo 03, 1559, pàg. 273.

- Any 1560 cognoms: Raque (de La Llosa), Pastor (de La Llosa), Rosell (de La Llosa), Pamies, Sebastia, Vesiedo, Ferrando, Argent, Olmedes, Chapon (de La Llosa), Montalar, Gasulla, Mullet, Colyle/Coljle (de La Llosa), Erau, Royo, de Pròxida y de la Serda, Meliana, Palafangueta, Sebria, Serra, Roya, Erau, Blanes, de Meto, Giner, Mediana, de Meto, Vilarroya, Giner, Spinosa, Gracia, lo moliner, de la Nava, Orti, Bonet¹⁷³⁹.
- Any 1561, cognoms: Lledesma, Clavell, Fuster, Gaso, Jover, Garcia, Planes, Agosti, Pinos, Villareal, Serra, Delgado, Azuara, Vilaplana, Ortiz, Medinar, Cantavella, Cassim (de La Llosa), Garces, Badia, Salsala de La Llosa), Majadas, de Castro, Llispreea (de La Llosa), Algimia (de La Llosa), Montalar, Serra, Pons, Guardiola, Anyo, Frances, Erau, Garcia, Bonet, Armengol, de Meto, Barcelo, Gasco, Clavell, Planes, Caritat¹⁷⁴⁰.
- Any 1562, cognom: Ferrer, Rojer (de La Llosa), Castellana, Carrion (de La Llosa), Llido (de La Llosa), Mocho (de La Llosa), Moliner (de La Llosa), Pacho (de La Llosa), Faneca (de La Llosa), Gerrete (de La Llosa), Malot (de La Llosa), Cetri, Mediana (de La Llosa), Marí, Ortiz, Roldan, Quadres (de La Llosa), Civillà, Oset, Bajaria, Bonet, Agras, Royo, Tapiols, de Meto, Vilaplana, Pamies, Mosllor?, Erau, Peyrats, Gavaldona, Morisch (de La Llosa), de la Herrera, Erau, Bonet, Benet, de Osca (de La Llosa), Garces, Francés, Clavell, Galcera, Vilaplana,

¹⁷³⁹Rotllo 03, 1560, pàg. 274.

¹⁷⁴⁰Rotllo 03, 1561, pàg. 274.

Ferrando, Jover, Clavell, Gassulla, Bonet, Serra, Llopis, de Meto, Morena, Olmedes¹⁷⁴¹.

- Any 1563 Guardiola, Agras, de Meto, Guillem, Royo, Sebria, Erau, Morena, Fuster, de Nava, Garcia, Clavell, Cucala, Adrià, Peyrats, Serra, Seguí (d'Almenara), Verdier (d'Almenara), Cirera (d'Almenara), Benet (d'Almenara), Lledesma (d'Almenara), Malop (de La Llosa), Ozmen (de La Llosa), Roio (de La Llosa), Parell (de La Llosa), Alfanaqui (de La Llosa), Llisbea (de La Llosa), Cabanes (de La Llosa)¹⁷⁴².
- Any 1564, cognoms: Morisch (deLa Llosa), Sebria, Bonet, Clavell, Fuster, Erau, Gonsalbo, Pardo, de la Casta, Caritat, Comares, Vilaplana, Fuster, Olmedes (d'Almenara), Capilla (d'Almenara), Cathala (d'Almenara), Roger (Rocher) (d'Almenara), Mallop (de la Llosa), Agostí (de La Llosa), Mittir (de La Llosa), Angeli (de La Llosa), Usmen (de La Llosa), Malicor (de La Llosa) (la viuda jufre), Rigon (nombre de mujer)(de La Llosa)¹⁷⁴³.
- Any 1565, cognoms: Julià, Serra, Fuster, Agras, Sanz (d'Almenara), Tris (d'Almenara), Tapiols (d'Almenara), Mont, Nadal (d'Almenara), Griera (d'Almenara), Tapia (d'Almenara), Arrion o Carrion (de La Llosa), Mediana (de La Llosa), Sansala (de La Llosa)¹⁷⁴⁴.

¹⁷⁴¹Rotllo 03, 1562, pàg. 275.

¹⁷⁴²Rotllo 03, 1563, pàg. 275.

¹⁷⁴³Rotllo 03, 1564, pàg. 275.

¹⁷⁴⁴Rotllo 03, 1565, pàg. 275.

- Any 1566, cognoms: Agras, Peyrats, Sebria, Roio, Vilaplana, Moya, Ribelles, Escobar, Uguet, Tena, Alos, Reig, Omedes, Albea, de la Font, Atzuara, Soro, Peris¹⁷⁴⁵.
- Any 1567, cognoms: Moya, Ortis, Peres, Serra, Alos, Verger (d'Almenara), Saurina (d'Almenara), Andres (d'Almenara), Orador (d'Almenara), Galindo (d'Almenara), Rull (d'Almenara), Tenollet (de La Llosa), Faet (de La Llosa)¹⁷⁴⁶.
- Any 1568, cognoms: Cirera, Agüyllo, Peyrats, Cebria, Erau, Albert, Mateu (d'Almenara), Laudes (d'Almenara), Morisch (de La Llosa)¹⁷⁴⁷.
- Any 1569, cognoms: Marí, Lledesma, Agràs, Eraua, Adzuara, Mallet, Argent¹⁷⁴⁸.
- Any 1570, cognom: Fuster, Baieria, Sebria, Gaso, Agosti, Andres, Sabater, Rodrigo, Mont¹⁷⁴⁹.
- Any 1571, cognoms: Royo, Salvadora, Moreno, Erau, Lloscos, Borea, Cebria¹⁷⁵⁰.
- Any 1572, cognoms: Vallterra, Beltran, Cirera, de la Font, Monfort, Oller, Simó¹⁷⁵¹.
- Any 1573, cognoms: Erau, Adria, Sebria, Clavell, Bonet, Aparici, Baldovi¹⁷⁵².

¹⁷⁴⁵Rotllo 03, 1566, pàg. 276.

¹⁷⁴⁶Rotllo 03, 1567, pàg. 276.

¹⁷⁴⁷Rotllo 03, 1568, pàg. 276.

¹⁷⁴⁸Rotllo 03, 1569, pàg. 276.

¹⁷⁴⁹Rotllo 03, 1570, pàg. 276.

¹⁷⁵⁰Rotllo 03, 1571, pàg. 276.

¹⁷⁵¹Rotllo 03, 1572 pàg. 277.

¹⁷⁵²Rotllo 03, 1573, pàg. 277.

- Any 1574, cognoms: Simó, Cirera, de la Gasca, Hernandez, Monserrada, Fuster, Sebria, Gaso, Clavell, Saurina, Francesé¹⁷⁵³
- Any 1575, cognoms: Erau, Fuster, Clavell, Arios, Eram, Bonet, Albert, Charles, Agros, Navarro , Peyrats, Sebolli, Monserrada, Beltran, Guardiola, Vilaplana, de Meto, Ramires, Corral, Ramon¹⁷⁵⁴.
- Any 1576
- Any 1577 [-]
- Any 1578, cognoms: Melchiora, de Melchor, Serra, Garcia, Erau, Vines (o Vivel), Bagaria, Fuster, Peyrats, Bacharia , Fuster, Cabrera¹⁷⁵⁵.
- Any 1579, cognoms: Romano, Agras, Boti, Peyrats, Torres, Cirera, Clavell, Meto, Andres, Guillem¹⁷⁵⁶.
- Any 1580, cognoms: Clavell, Bonet, Clavell, Donat, Monfort, Clavell, Sebria, de Meto, Erau, Peyrats, Cirera, Seguí, Gaso, Gostant, apellidos: Gregori, Rull, Totdia, Thomas, Juget, Riudaura, Steve¹⁷⁵⁷.
- Any 1581, cognoms: Maciana, Peyrats, Civilla, Vilaplana, Agras, Miravet, Bonet, Gàrcia, Sevilla , Rendell, Fenoll¹⁷⁵⁸.
- Any 1582, cognoms: Bacharia, Peyrats, Bonet, Albert, Erau, Clavell, Gregori, Bonaventura, Sebria, Gaso, Navarro, Llorens, Rojo (de La Llosa), Meto, Besons, Pons, Galcera, Dupla, Bonaventura, Monfort, Gasulla, Serra, Paymido, Dira, Ferrandis¹⁷⁵⁹.

¹⁷⁵³Rotllo 03, 1574, pàg. 277.

¹⁷⁵⁴Rotllo 03, 1575, pàg. 277.

¹⁷⁵⁵Rotllo 03, 1578, pàg. 277.

¹⁷⁵⁶Rotllo 3, 1579, pàg. 278.

¹⁷⁵⁷Rotllo 03, 1580, pàg. 278.

¹⁷⁵⁸Rotllo 03, 1581, pàg. 278-9.

¹⁷⁵⁹Rotllo 03, 1582, pàg. 279.

- Any 1583, cognoms: Sebria, Erau, Peyrats, Totdia, Erau, Bonet, Clavell, Bonet, Serra, Ferrer, de Meto, Castillo, Montiel, Mateu, Albert, Montiel, Faquinet (del lloch de La Llosa), Gaso, Alpuente, Sans, Sevillano, Miravet, Faginet¹⁷⁶⁰.
- Any 1584, cognoms: Girona, Manyes, Montiel, Ortiz, Clavell, Fuster, Erau, Jover, Peyrats, Agras, Ferrer, Garces, Andres, Galve, Martí, Planes, Navarro, Arnal, Herau, Serra, Palmido, Talamantes, Monserrat, Vilareal, Gutierrez¹⁷⁶¹.
- Any 1585, cognoms: Girona, Matheu, Erau, Vilaplana, Erau, Clavell, Nadal, Clavell, Vilaplana, Sala, Jover, Segui, Peyrats, Navarro, Gracia, Beneta, Monfort, Bonaventura, Bonet, Guimera, Porta, Aristegui de Sala, Gaso, Agras, Fuster, Melchior, de Meto, Bonaventura, Albert, Clavell, Rodella¹⁷⁶².
- Any 1586, cognoms: Melchior, Bonet, Cantero, Aram, Gregori¹⁷⁶³.
- Any 1587, cognoms: Andres, Barber, Fuster, Clavell, Bonet, Varea, Rodilla¹⁷⁶⁴.
- Any 1588, cognoms: Clavell, Bonet, Albert¹⁷⁶⁵.
- Any 1589, cognoms: Royo, Bolos, Bonet[a], Peyrats, Barbera, Sebria, Monfort, Clavell, Erau, Ferrer, Bacheria, Royo, Gasco, Sebastia, Andreva, Gaço, Ferrer, Torralba, de Meto, Pelegrí, Cirera, Berthomeua, Rosello, Ferrer, Proxida, Burdeos, Quesinos¹⁷⁶⁶.

¹⁷⁶⁰Rotllo 03, 1583, pàg. 279.

¹⁷⁶¹Rotllo 03, 1584 pàg. 279.

¹⁷⁶²Rotllo 03, 1585, pàg. 279.

¹⁷⁶³Rotllo 03, 1586, pàg. 280.

¹⁷⁶⁴Rotllo 03, 1587, pàg. 281.

¹⁷⁶⁵Rotllo 03, 1588, pàg. 281.

¹⁷⁶⁶Rotllo 3, 1589, pàg. 281.

- Any 1590, cognoms: Monfort, Fuster, Pròxida y de Ferrer, Serra, Royo, Naixera, Jover[a], Quesinos, Navarro, Llorens, de Meto, Fuster, Macip, Melchior, Bonet, Varea, Gargori, Blanch, Abat, Porta, Manresa¹⁷⁶⁷.
- Any 1591, cognoms: Sebastia, de Meto, Rosello, Clavell, Gasco, Guimera, Bonet, Clavell, Serra, Fuster, Monfort, Puig de Pasques, Dols, Pallás, Forés, Salví¹⁷⁶⁸.
- Any 1592, cognoms: Monfort, Fuster, Gasco, Peyrats, Verger, de Meto, Moreno, Vilaplana, Bonet, Benet, Garcia, Tanaso, Jover, Bonet , Boix o Buix, Cist¹⁷⁶⁹.
- Any 1593, cognoms: Clavell[a], Albert, Goda, Segui, Aram, Moner, Sebria, Peyrats, Boneta, Ferrer, Reig, Pierres, Garcia, Tanso, Asca, Moner, Redo, Maraña¹⁷⁷⁰.
- Any 1594, cognoms: Aram, Erau, de Meto, Ferrer , Baltasar, Ferrer, Ortis, Torralba, Castillo, Bonet, Barea, Monfort, Serra , Moreno, Pardo de Casta, Clavell, Segui, Jorda, Jover, de Delgado, de Nava, Lopez, Olmedes, de Meto, Fuster, Pinos, Ferrando, de la Carrera¹⁷⁷¹.
- Any 1595, cognoms: Monell, Sebria, Serra, de Meto, Benet, Clavell, Tarrasa, Monfort, Cirera, Navarro, Jover, Bonet, Barea, Bonet, Erau¹⁷⁷².
- Any 1596, cognoms: Ribelles, Ferrer, Erau, Gavalda, Fahet, Grau, Sans, Steve, Aram, Cist, Altabella¹⁷⁷³.

¹⁷⁶⁷Rotllo 03, 1590, pàg. 281.

¹⁷⁶⁸Rotllo 03, 1591, pàg. 281.

¹⁷⁶⁹Rotllo 03, 1592, pàg. 282.

¹⁷⁷⁰Rotllo 03, 1593, pàg. 282.

¹⁷⁷¹Rotllo 03, 1594, pàg. 282.

¹⁷⁷²Rotllo 03, 1595, pàg. 282.

¹⁷⁷³Rotllo 03, 1596, pàg. 282.

- Any 1597, cognoms: Martinez, Sebria, Llopis, Monfort, Bonet, Erau, Escovar, Agosti, Sebastia, Barbera, Cebria, Bolos, Monell, Sebria, Bonet, Garcia, Lopez, Navarro¹⁷⁷⁴.
- Any 1598, cognoms: Pelegri, Bonet, Clavella, Angela, Bonet, Varea, Erau, Frances, Barbera, Cebria, Marsanach, Moreno, Erau, Bonet, de Meto, Rosello, Peyrats, Serra¹⁷⁷⁵.
- Any 1599, cognoms: Albert, Vinches, Meto, Compay, Civera, de Meto, Monell, Sebriana, Clavell, Sevilla, Dols, Olmedes, de Meto, Salvadora¹⁷⁷⁶.
- Any 1600, cognoms: Marsanach, Ribelles, Sebria, Lopez, Serra, Peirats, Ferrer, Albert, Agosti, Illueca, Clavell¹⁷⁷⁷.
- Any 1601, cognoms: Erau, Gasco, Illueca, Gasco, Garcia, Bonet, del Ojjo, Angela, Cosme, Barbera, Sebria, Blanco, Ribelles¹⁷⁷⁸.
- Any 1602 cognoms: Navarro, Illueca, Gregori, Portaler, Bonet, Varea, de Meto, Serra, Scriva, Navarro, Sebria, Lopez¹⁷⁷⁹.
- Any 1603
- Any 1604 cognoms: Marsanach, Ribelles, Aguilar, Domingo, Cilurgia¹⁷⁸⁰.
- Any 1605, cognoms: Moliner, Roig, Bonet, Soto, Riu, Navarro¹⁷⁸¹.

¹⁷⁷⁴Rotllo 03, 1597, pàg. 283.

¹⁷⁷⁵Rotllo 03, 1598, pàg. 283.

¹⁷⁷⁶Rotllo 03, 1599, pàg. 283.

¹⁷⁷⁷Rotllo 03, 1600, pàg. 283.

¹⁷⁷⁸Rotllo 03, 1601, pàg. 284.

¹⁷⁷⁹Rotllo 03, 1602, pàg. 284.

¹⁷⁸⁰Rotllo 03, 1604, pàg. 284.

¹⁷⁸¹Rotllo 03, 1605, pàg. 284.

- Any 1606, cognoms: Garcia, Monfort[a], Fuster, Erau, Lledo, Illueca, Marsanach¹⁷⁸².
- Any 1607, cognoms: Aguilar, Garcia, Bonet, Bonaventura, Perez, Torres, Varea, Cebria, Lopes, Marsanach, Monforta, Beltran, Seraphina, Steve, Brunet, Ferrer, Clavella, Simo, Royo, Aymar, Soler, Sureda¹⁷⁸³.
- Any 1608, cognoms: de Meto, de Abat, Bonet, Fahet, Royo, Ferrer, Frances, Torres, Marsanach, Ribelles, Bonet, Illueca, Barber, Serra¹⁷⁸⁴.
- Any 1609, cognoms: Bodet, Simó¹⁷⁸⁵.
- Any 1610, cognoms: Peyrats, Simó, Royo, Auna, de la Tarça, Sebria, Brunel, Tomas[a], Bonet, Varea, Bodi¹⁷⁸⁶.
- Any 1611, cognoms: Bonaventura, Torres, Barrones , Aymar, Pallas, Ortis, Moreno, de Meto, Ortis, de Meto, Bonet, Ortis, Sancho, de Vilahermosa¹⁷⁸⁷.
- Any 1612, cognoms: Barrones, Miedes, de Meto, Totdia, Gavaldon[a], Verdejo, Ortiz, Matheu, Peyrats¹⁷⁸⁸.
- Any 1613, cognoms: Thotsans, Torres, Andres[sa], Moreno, Bonet, Arcis, de Meto, Serra, de Francés Nogueres¹⁷⁸⁹.
- Any 1614, cognoms: Melchior, Bonet, Moreno, Ferrer y de Proxita, Bonet, Varea, Peyrats, Ripoll, Ortiz Verdejo, Bonet, Franch, Baldovi, de

¹⁷⁸²Rotllo 03, 1606, pàg. 284.

¹⁷⁸³Rotllo 03, 1607, pàg. 285.

¹⁷⁸⁴Rotllo 03, 1608, pàg. 285.

¹⁷⁸⁵Rotllo 03, 1609, pàg. 285.

¹⁷⁸⁶Rotllo 03, 1610, pàg. 285.

¹⁷⁸⁷Rotllo 03, 1611, pàg. 285.

¹⁷⁸⁸Rotllo 03, 1612, pàg. 285.

¹⁷⁸⁹Rotllo 03, 1613, pàg. 286.

Metó, Alapont, Matehu, de Metó, Royo, de Rocell, Arcis, Moreno, Oller, Sanchis, Ortiz¹⁷⁹⁰.

- Any 1615, cognoms: Baldovi, Bonet, Sevilla, Bonaventura, Serra, Munyoz, Collell¹⁷⁹¹.
- Any 1616, cognoms: Ferrer, Seguí, Plasencia, Moreno, Baldovi, Julia[na], de Costa, Çolçona, Royo, Albert[a], Campos, Ortiz, Vinyana, Matheu, Alapont, Gali, Varea, Bonet, Sebria, Llopis, Placencia, Moreno, Ortiz, Mathiana, Serra, Oller, Rovell, Marçanach¹⁷⁹².
- Any 1617, cognoms: Gallarf.
- Any 1618, cognoms: Seguí, Ribelles, Marsanach, Simo, Virto¹⁷⁹³.
- Any 1619, cognoms: Borrell, Castell, Virto¹⁷⁹⁴.

ANNEX 12 POBLACIÓ ACTIVA I PASSIVA

Any 1500 es documenten els noms dels oficials de la vila d'Almenara:

Cristoval Mora justícia d'Almenara
Juan Calvo jurat
Pedro Juan Marsanach
Jose Dasca jurat en cap¹⁷⁹⁵

Any 1514

Servicis:

Joan Albert, cirurgià
Jaume Gasso, posader¹⁷⁹⁶

Any 1517

¹⁷⁹⁰Rotllo 03, 1614, pàg. 286.

¹⁷⁹¹Rotllo 03, 1615, pàg. 286.

¹⁷⁹²Rotllo 03, 1616, pàg. 286.

¹⁷⁹³Rotllo 03, 1618, pàg. 288, any 1618.

¹⁷⁹⁴Rotllo 03, 1619, pàg. 288.

¹⁷⁹⁵Rotllo 02, 1500, pàg. 147.

¹⁷⁹⁶Rotllo 02, 1514, pàg. 150.

Estel Bosó Doménech

Berenguer Clavell, Pere Erau, Francesc Fuster, Hieronim N. , Francesc Llopis N. Garcia son posseïdors d'ovelles i cabres¹⁷⁹⁷.

Any 1518

Galvany Garcia Jeroni Garcia, Miquel Argent, Jaume Marques, Berenguer Clavell, Pere Erau fill, Antoni Gaso hostaler, ramaders de ramat oví¹⁷⁹⁸.

Any 1525

Artesans:

Mestre Gaspar Pons fuster

Servicis:

Na Ponsa agrana l'església

Pere Erau guarda del portal¹⁷⁹⁹

Posseïdor d'ovelles:

Pere Serra, Pere Erau de Llorens, Mateu Serra, N. Garcia, Berenguer Clavell, Luis Erau , Hieronin Garcia, Pere Gaso menor.

Any 1526

Artesans:

Mestre Antoni comprar pólvora¹⁸⁰⁰

Any 1528

Artesans:

Marit de Caçanya, calciner

Mestre Pedro, obrer

Miquel Rojo, calç

Mestre Antoni, ferrer¹⁸⁰¹

Servicis:

Perico, manobre

Izquierdo, manobre

Any 1529

Oficials:

¹⁷⁹⁷Rotllo 02, 1517, pàg. 151

¹⁷⁹⁸Rotllo 02, 1518, pàg. 151.

¹⁷⁹⁹Rotllo 02, 1525, pàg. 157.

¹⁸⁰⁰Rotllo 02, 1526, pàg. 157.

¹⁸⁰¹Rotllo 02, 1528, pàg.158

Jurat Pere Erau
Justícia l'honorable Andrés Armengol

Artesans:
Mestre Pedro, obrer de vila

Servicis:
Mestre Llorens, cirurgià
Panies, manobre

Religiosos:
Frare Climent¹⁸⁰²

Any 1530

Servicis:
Pere Albert, manobre
Jaume Monfort major, obra el campanar¹⁸⁰³.

Any 1532

Oficials:
Bertomeu Sirera, jurat
Pere Llopis, jurat
Lluís Erau, jurat

Artesans:
Pere Albert obrer¹⁸⁰⁴.

Any 1532

Artesans:
Mestre Pedro, obrer
Pere Albert, obrer
Vicent Yusta de València, rellotger¹⁸⁰⁵

Any 1533

Oficials:
Juan Moreno, jurat

Artesans:
Mestre Argent, realitza *les frontises del pont de l'església*
Sanahuja, manobre

¹⁸⁰²Rotllo 02, 1529, pàg. 159.

¹⁸⁰³Rotllo 02, 1530, pàg. 160

¹⁸⁰⁴Rotllo 02, 1532, pàg. 161

¹⁸⁰⁵Rotllo 02, 1532, pàg.161.

Estel Bosó Doménech

Panies, obrer
Mestre Hieronim, ferrer¹⁸⁰⁶

Any 1540

Religiosos:
Mossèn Moreno predicador¹⁸⁰⁷

Any 1545

Artesans:
Mestre Pedro obrer¹⁸⁰⁸.

Any 1546

Oficials:
Miquel Sanz col·lector del llibre de la muralla

Artesans:
Manya, ferrer
Comes Panies, fuster
Valmanda, obrer
Joanet, fuster¹⁸⁰⁹.

Any 1549

Oficials:
Hieronim Garcia col·lector llibre muralla
Jeronimo Royo col·lector muralla¹⁸¹⁰

Artesans:
Mestre Pedro, obrer.

Any 1553

Infants:
Esperanza Cebrià filla de Francesc Cebrià.
Francesc Doménech fill de Francisco¹⁸¹¹.

Any 1554

¹⁸⁰⁶Rotllo 02, 1533 pàg. 163.

¹⁸⁰⁷Rotllo 02, 1540 pàg. 165.

¹⁸⁰⁸Rotllo 02, 1545, pàg. 168

¹⁸⁰⁹Rotllo 02, 1546, pàg. 168

¹⁸¹⁰Rotlló 02, 1549, pàg. 168

¹⁸¹¹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1553, Rotllo 03. pàg. 272

Oficials:

Discret Joan Bernat notari.
Pere Clavell fill de Miguel

Artesans:

Jaume Vilaplana, ferrer
Mestre Joan Serra, sastre

Religiosos:

Mossèn Fuster Franco prevere
Venerable mossèn Francesc Fuster major prevere
Mossèn Fuster menor prevere
Mossèn Francesc Erau prevere¹⁸¹².

Dignitats:

Discret Francesc Fuster Erau.
Mossèn Armengol.

Infants:

Eleonor Agna filla de mestre Joan Bonet sastre

Any 1555

Artesà:

Mestre Joan Bonet, sastre

Servicis:

Jeroni Roiç, apotecari de la ciutat de València

Viuda:

Viuda de Pere Erau

Casades:

Muller de mestre Joan Bonet, sastre¹⁸¹³

Any 1556

Artesà:

Mestre Joan Bonet sastre

Religiós:

Venerable mossèn Joan Erau prevere

¹⁸¹²Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1553, Rotllo 03. pàg. 272

¹⁸¹³Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1555, pàg 273.

Estel Bosó Doménech

Dignitats:

Egragia Na Juana Angela Beneta, filla dels Il·lustres Senyors En Gaspar de Proixida i d'Aragó i Na Marquesa de la Cerda i de Mendoza.

Mossèn Fuster Joan Erau

Lo Discret Francesc Joan Erau

Magnífic Mestre Cosme Pamies

Casades:

Muller Baltasar Sirera.

Sense Classificació:

Joan Vilaroya

Gaspar Bonet, ciutadà¹⁸¹⁴

Any 1557

Artesans:

Martí Galcera argenter de València

Nicasi de Moros correger

Antoni Tristany argenter

Servicis:

Bastite Lopiz mercader

Religiosos:

Mossèn Fuster menor

Cura Gabriel Agras prevere rector de dita església

Francesc Milà comanador de Christ

Mossèn Francesc fuster

Infants:

Filla de Martí Galcerà argenter de València i d'Auna March

Magdalena Andreua filla de Jeroni Cebrià

Catalina filla de Luís Garcia i Maria

Donzelles:

Donzella filla d'Antoni Tristany argenter

Casades:

Auna March muller de Martí Galcerà argenter

Maria muller de Luís Garcia

Sense Clasificació:

Lluís Joan Serra

Baltasar Caritat.

¹⁸¹⁴Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1556, Rotllo 03, pàg. 273

Gaspar Bonet
Isabel Juana Serra
Bertomeu Demeto
Baltasar Caritat
Joana Jovera
Leonor Garcia¹⁸¹⁵

Any 1558

Oficials:

Francesc Joan Erau notari

Artesans:

Felipa filla de mestre Cosme Vilaplana i de Leonor sa muller
Francesc fill de mestre Franco Lledesma

Servicis:

El moliner
El Mallorquí Metge

Religiosos:

Joan Royo prevere
Mossèn Francesc Armengol prevere

Dignitats:

El Redo mossèn Royo
Mossèn Francesc Armengol

Infants:

Lluis Joan fill de Rami Sepia de La Llosa,
Felipa filla de mestre Cosme Vilaplana i de Leonor sa muller
Gaspar fill de Jaime Gaso
Isabel Joana filla de Jaime Serra
Francesc Miquel fill del moliner

Casades:

Leonor muller de mestre Cosme Vilaplana
Francina Clavell muller de Llorens Hereu
Genisa Pelegrina, muller de Francesc Mateu
Úrsula muller del Català
La muller de Pere Erau del Pou

Sense Classificació:

Miquel Clavell
Berthomeu Demeto
Gaspar Erau

¹⁸¹⁵Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1557 pàg. 273

Estel Bosó Doménech

Germà Juan Erau¹⁸¹⁶

Any 1559

Oficials:

El discret Joan Erau notari

Artesà:

Mestre Pedro de la Mor

Servicis:

El senyor doctor Mallorquí

Dignitats:

Magnífic Francesc López
Magnífic Gaspar Bonet
Magnífic Joan Plaça
Venerable mossèn Armengol
Magnífic Gaspar Bonet
Magnífic Bertomeu Demeto

Infants:

Lluis Joan fills
Catalina filla de Gebi de La Llosa
Catalina filla de Sebastià
Nofre fill de Magadas de La Llosa
Juan fill dels magnífic Gaspar Bonet

Casades:

Muller de Francesc Mateu

Viuda:

Viuda Naraba
Na Cirera viuda

Sense classificació:

Gaspar Erau
Joan Bonete
Nofre Sevilla¹⁸¹⁷

¹⁸¹⁶Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1558 pàg. 273

¹⁸¹⁷Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1559, pàg.273.

Any 1560

Oficials:

Francesc Joan Erau notari

Servicis:

Pere Joan Macià, fill de Pere Blanes, doctor en medicina

Joan el Moliner

Gracia, criada de la Sr. Na Marquesa

Artesans:

Mestre Cosme Pamies

Mestre Francisco Ortiz obrer de la vila

Joan Bonet sastre

Religiosos:

Venerable mossèn Juan Royo, prevere beneficiat en la present església

Reverent mossèn Agostí Joan

Mossèn Antonio Giner, prevere

Mossèn Joan Erau, prevere

Dignitats:

Illustre Na Marquesa de Proixida i de la Cerda

Mossèn Agostí

La senyora Maria Magdalena Vilarroya

Infants:

Llorens Baltaser Erau fill de Gaspar Erau i de Cecília sa muller.

Hieroní fill de Hieroní Cebrià i de Catalina sa muller

Donzelles:

Maria de La Llosa la qual la cria Meliana

Maria Palafangueta.

Maria Magdalena Royo

Catalina d'Espinosa

Casades:

Cecília muller de Gaspar Erau.

La muller de Bertomeu Demeto

La muller de La Llosa de Blasco Mediana

Catalina muller d'Hieroní Cebrià

Isabet muller de Llorens Erau

Sense Classificació:

Bertomeu Demeto

Gaspar de la Nava

Estel Bosó Doménech

Joan Serra ¹⁸¹⁸

Any 1561

Oficials:

Oficial Mossèn Juan Anyo
Joan Francesc fill de Pere Francesc el sequier i de sa muller
Mossèn Gascó oficial
Francesc Joan Erau, notari

Artesà:

Joan Bonet sastre

Servicis:

Gràcia criada de la senyora Na Marquesa.

Religiosos:

Venerable mossèn Miquel Barceló prevere
Pare Pons

Dignitat:

Mossèn Lois--

Infant:

Lluis fill de Pere Serra i de sa muller

Donzella:

Francisca filla de Bertomeu Demeto
Magarida filla de Bertomeu Demeto
Isabet filla de Miquel Clavell difunt
Francisca filla de Bertomeu Demeto
Margarita filla de Bertomeu Demeto
Hieronima Simona filla de Pere Planes doctor en medicina i de-- sa
muller

Casada:

La muller d'Armengol
Isabet muller de Bertomeu Demeto
La muller de Miquel Guardiola

Sense Classificació:

Baltasar Caritat
Lluis Joan Serra

¹⁸¹⁸Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1560 pàg 274.

Jerònim Garcia¹⁸¹⁹

Any 1562

Artesans:

Mestre Pere Joan Ferrer, ferrer
Mestre Jaume Vilaplana
Mestre Cosme Pamies
Mestre Pere Garrete ferrer de La Llosa
Mestre Ferrando de la Herrera

Religiosos:

Mossèn Gabriel Agras rector de la present església

Dignitats:

Mossèn Royo
Mossèn Hieroni Peirats
Na Gabaldona

Infants:

Isabet Auna filla de Gaspar Bonet i d'Eleonor sa muller
Agueda Angèlica filla de Monserrat Tapiols i d'Esperança sa muller
Magdalena filla de Francesc Fuster
Esperança filla de Na Gavaldona.

Orfes:

Esperança Masina

Casada:

Violant muller de mestre Pere Joan Ferrer
La muller de Mosllor [?]
La muller Gaspar Erau.
Eleonor muller de Gaspar Bonet
Esperança muller de Monserrat Tapiols

Sense classificar:

Bertomeu Demeto
Luís Morisch de La Llosa

Any 1562

Oficials:

Francesc Joan Erau notari

Artesans:

Joan Bonet sastre

¹⁸¹⁹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1561, pàg. 274

Estel Bosó Doménech

Dignitats:

Mossèn Juan Royo

Infants:

Mateu fill de Bernat Garcés i de sa muller
Miquel Galcerà fill de Miquel Vilaplana i de sa muller Violant
Pere Pau fill de Pere Gassulla i de Barbera sa muller
Francisca filla de Bertomeu Demeto
Isabet filla de Miquel Clavell
Catalina filla de Na Erava la Resquinya
Filla de Melchor Olmedes i de Barbera la seua muller.

Donzella:

Isabet
Francisca filla de la viuda Na Morena

Casades:

La muller de Bertomeu Demeto
Comares la muller de Llorens Erau
La muller de Bernat Garcés
Violant muller de Miquel Vilaplana
Barbera muller de Pere Gassulla
Barbera muller de MeRhor Olmedes

Viuda:

Na Clavella la viuda
La viuda Na Morena

Sense Classificar:

Benet d'Osca casat de La Llosa
Marti Ferrando
Jaume Jover
Galcerà Clavell
Gaspar Bonet
Lluís Joan Serra
Gaspar Llopis¹⁸²⁰

Any 1563

Oficial

El notari Fr. J. Erau

Artesà:

¹⁸²⁰Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1562 pàg. 275.

Miquel Adrià sastre sa muller Isabel

Religiosos:

Mossèn Gabriel Agras prevere rector

Mossèn Joan Royo prevere beneficiat dita església ➤

Arcis Cucala Rector

Dignitat:

Venerable mossèn Miquel Hieroni Peirats

Infants:

Gaspar Baltasar Melchor fill de Miquel Guardiola i de Paula sa muller

Francesc Erau fill de Llorens Erau

Martin fill de Gaspar de Nava

Donzella:

Isabet Agrasa donzella

Monserrada, filla d'Hieroní Cebrià i de sa muller

Dianisa filla de Miquel Fuster.

Filla de Jaume Serra

Casades:

Paula muller de Miquel Guardiola

Isabel muller de Miquel Adrià sastre

Viudes:

La viuda Morena

Sense Classificar:

Bertomeu Demeto

Garcia Guillem de Benifairó

Jerònim Garcia

Galcerà Clavell

Joan Royo¹⁸²¹

Any 1564

Artesans:

Joan Bonet sastre

Pere Fuster

Mestre Jaume Vilaplana

Dignitats:

N'Aznar Pardo de la Casta

Infants:

¹⁸²¹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1563 pàg. 275.

Estel Bosó Doménech

Filla de Luís Morisch i Maria sa muller
Isabet Felipa filla de Francesc Cebrià i d'Àngela sa muller
Esperança Magdalena filla d'Anton Gonzalbo i Úrsula sa muller
Franca filla de mestre Jaume Vilaplana
Esperança filla de Pere Fuster

Casades:

Muller de Gaspar Erau
Maria muller de Luís Morisch de La Llosa
Àngela muller de Francesc Cebrià
Úrsula muller de Anton Gonzalbo

Sense Classificar:

Gaspar Caritat
Galcerà Clavell¹⁸²²

Any 1565

Artesans:

Mestre Julia sastre

Religiós:

Regent Gabriel Agrós rector

Infants:

Joan fill Pere Serra i de Joan sa Muller

Viuda:

La viuda de Gaspar Fuster¹⁸²³

Any 1566

Artesans:

Mestre Cosme Vilaplana.
Mossèn Moya apotecari
Mestre Jaume Vilaplana

Religiós:

Lo Venerable Mossèn Joan Royo prevere
Regens Enram Gabriel Agras rector
Mossèn Jerònim Peirats beneficiat de l'església

Infants:

¹⁸²²Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1564 pàg. 275

¹⁸²³Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1565 pàg. 275

Franciscana filla de Francesc Cebrià i d'Àngela
Isabet filla de Jaume Castellana i de Violant sa muller
Francina filla de Jaume Vilaplana

Casada:

Àngela muller de Francesc Cebrià
Violant muller de Jaume Castellana¹⁸²⁴

Any 1567

Artesans:

Sebastià Moya apotecari
Francisco Ortiz, obrer de vila
Alos , boter

Dignitats:

Magnífich Lluís Joan Serra

Sense classificació:

Eximen Peres de Faura¹⁸²⁵

Any 1568

Oficials:

El discret Miguel Cirera, notari

Servicis:

Christofol Muntrola metge
Joan Royo lloguer de portadores

Infants:

Francesc fill de Luís Morisc
Miguel Jerònim, fill de Pere Peirats
Isabet Joana filla d'Hieroní Cebrià

Donzelles:

Margarida donzella filla de Bertomeu Demeto, de La Llosa.

Religiosos:

Baptiste Agullo
Pere Erau

Casades:

Muller de Vicent Albert

Artesans:

Gregori, obrer

¹⁸²⁴Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1566 pàg. 276

¹⁸²⁵Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1576 pàg. 276

Estel Bosó Doménech

Guillem, obrer
Domingo obrer ¹⁸²⁶

Any 1569

Artesans:
Mestre Francisco Lledesma, Sastre

Servicis:
Mateu Marí hostaler

Religiosos:
Reverent mossèn Gabriel Agrós prevere i rector de la present església

Infants:
Mateu fill de Mateu Marí hostaler i Maria sa muller

Donzelles:
Filla del difunt Juan Adzuara i d'Àngela.

Viudes:
Francina Eraua viuda, de Leonor¹⁸²⁷

Any 1569

Artesans:
Gregori obrer
Guillem obrer
Domingo obrer

Servicis:
Joan Royo lloguer de portadores¹⁸²⁸

Any 1570

Artesans:
March Antoni Baieria, fuster

Servicis:
Jaume Gasó

¹⁸²⁶Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1568 pàg. 276

¹⁸²⁷Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654.

Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1568 pàg. 276

¹⁸²⁸Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1569 Pàg. 276

Religiosos:

Reverent Mossèn Francesc Fuster prevere

Donzelles.

Isabet Damiana, filla de Francesc Cebrià

Dos filles bessones de Miquel Andrés i de Caterina.

Casades:

La muller de Monserrat Agostí

Isabet muller de Marc Antoni Baieria

Cateriana muller de Miquel Andrés¹⁸²⁹

Any 1570

Oficials:

Mateu Rorti notari

Servicis:

Metge mossèn Franco Salvador¹⁸³⁰

Any 1571

Oficials:

Gaspar Borea, procurador

Artesans:

Lluís Joan ,sastre

Religiosos:

Mossèn Joan Royo prevere beneficiat en esta església

Mossèn Joan Royo prevere

Reverent mossèn Jaume Lloscos, prevere

Infants:

Francesca Salvadora filla de Mateu Moreno i de Leonor sa muller

Caterina, filla de Miguel Cebrià i d'Isabet

Donzelles:

Isabet donzella filla de Llorens Erau

Casades:

Leonor muller de Mateu Moreno

Isabet muller de Miguel Cebrià i d'Isabet¹⁸³¹

¹⁸²⁹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1570 pàg. 276

¹⁸³⁰Rotllo 02, any 1570, pàg. 177

¹⁸³¹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1571, pàg. 276.

Any 1572

Oficials:

Miguel Cirera notari, de Guillem fill de Joan de La Font.

Dignitats:

En Tomàs Vallterra i Na Àgata
Il·lustre mossèn Pere Beltran
Na Angèlica

Infants:

Joan Antoni fill d'En Tomàs Vallterra i de Na Àgata

Donzelles:

Úrsula Àngela filla d'uns pobres de l'hospital.

Casades:

Na Àgata muller d'En Tomàs Vallterra¹⁸³²

Any 1573

Artesans:

Miquel Adrià sastre

Servicis:

Joan Bonet, mercader

Religiosos:

Reverent mossèn Frances Erau prevere

Infants:

Francesc Tomàs fill de Francesc Cebrià i d'Àngela sa muller

Donzelles:

Lleonor donzella filla de Joan Bonet, mercader.

Casades:

Àngela muller de Francesc Cebrià

Sense classificació:

Pere Clavell¹⁸³³

Any 1574

¹⁸³²Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1572, pàg. 227.

¹⁸³³Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1573, pàg. 277.

Oficials:

Miguel Cirera, notari

Artesans:

Baltasar fill de mestre Domingo Simó, sastre

Servicis:

Jaume Gaso hostaler

Infants:

Franco Juan fill de Franco de la Gasca i de Catarina Hernández

Antoni Pau fill d'Hieronim Cebrià i de Barbera sa muller

Àngela Monserrada filla de Sebolino Fuster i de Monserrada

Donzelles:

Úrsula filla de la viuda de Miquel Clavell.

Casades:

Catarina muller de Miguel Cirera

Monserrada muller de Sebolino Fuster

Catarina Hernández muller de Franco de la Gasca

Barbera muller d'Hieronim Cebrià¹⁸³⁴.

Any 1575

Artesans:

Pere Andreu fill de Baptiste Sebolli Fuster y d'Àngela Monserrada

Joan Bonet Botiguer

Miguel Charles, sucrer de València

Joan Navarro sastre

Religiosos:

Lo Reverent Mossèn Francesc Erau prevere

Mossèn Gabriel Agrós Rector

Reverent Mestre Peirats

Mossèn Pere Beltran prevere

Dignitats:

Magnifica Francisca Fuster

Clavell muller de Galcerà Clavell

Infants:

Esperança Christofola, filla de Pere Erau menor i d'Isabet sa muller

Casades:

Catalina muller d'Antoni Albert

¹⁸³⁴Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1574, pàg. 277.

Paula muller de Miguel Guardiola¹⁸³⁵

Any 1576

Oficials:

Gostant ministre

Artesans:

Mestre Antoni Bacharia, fuster.

Servicis:

Hieroní Garcia doctor en medicina

Saguet- Santiagué tallador carnisser

Religiosos:

Mossèn Domingo Vines (o Vivel) prevere

Reverent mestre Peirats

Infants:

Isabet Melchora, filla de Lluís Joan Serra i d'Isabet sa muller

Donzelles:

Franca filla de Llorens Erau

Casades:

Isabet muller de mestre Antoni Bagaria

Isabet muller de Lluís Joan Serra¹⁸³⁶

Any 1577

Artesans:

Mestre Vicent obrer de la Vila

Servicis:

Dr. Argüedes doctor

Oficials:

Jeroní Garcia jurat

Pere Bonet jurat¹⁸³⁷

¹⁸³⁵Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1575, pàg. 277.

¹⁸³⁶Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1576, pàg. 278

¹⁸³⁷Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1577, pàg. 278

Any 1578

Oficials:

Miquel Cirera, notari

Artesans:

Pere Romano, ferrer

Marti Andres, espardenyer

Religiosos:

Gabriel Agras rector

Reverent Mestre Peirats

Infants:

Gaspar Galcera, fill de Galcerà Clavell i de Franca

Joan Demeto fill de Llorens

Donzelles:

Lleonor filla de Miquel Boti

Hieromina filla d'Andreu Torres

Casades:

Franca muller de Galcerà Clavell¹⁸³⁸

Any 1579

Oficials:

Mateu Serra Notari

Artesans:

Antoni Baqueria Obrer

Servicis:

Metge Pere Planes de malnom el Dr. Mallorquí

Religiosos:

Mossèn Antoni Pelegrí prevere

Mestre Peirats Sermonejador¹⁸³⁹

Any 1580

Oficials:

¹⁸³⁸Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1578, pàg. 278. Rotllo 02, any 1578, pàg 181.

¹⁸³⁹Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03 any 1579 pàg. 278 , Rotllo 02, any 1579, pàg. 181.

Pere Gostant, ministre
Miquel Cirera notari

Artesans:
Hieronim Donat, argenter

Religiosos:
Reverent mestre Peirats

Infants:
Lluís Joan Vicent fill d'Hieronim Donat, argenter i d'Esperança sa muller
Jaume fill de Jaume Almenara, vidrier i de Vicenta, es foraster
Francesc Joan, fill de Pere Peirats i de Francisca sa muller
Àngela filla de Francesc Seguí i d'Hieronima
Franca i Esperança filles bessones de Pere Gaso i d'Úrsula sa muller
Lluisa filla de Francesc Cebrià i de Caterina sa muller

Donzelles:
Úrsula Donzella filla de Miguel Clavell difunt
Rafaela

Casades:
Catarina muller de Miquel Cirera Notari
Franca muller de Galcerà Clavell.
Potensiana muller de Llorens Demeto
Isabet muller de Juan Bonet
Caterina muller Francesc Cebrià
Úrsula muller de Pere Gaso

Sense classificació:
Pere Clavell
Galcerà Clavell
Joan Monfort
Miquel Erau
Francisco¹⁸⁴⁰

Any 1581

Oficials:
Francesc Bonet Notari

Artesans:
Joan Garcia espardenyer

Servicis:

¹⁸⁴⁰Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, Rotllo 03, any 1580 pàg. 278

Joan Bonet mercader

Religiosos:

Mestre Peirats rector

Gabriel Agràs rector d'esta vila d'Almenara

Infants:

Pere fill de Joan Ramon

Leonor donzella filla de Joan Bonet mercader.

Leonor Maciana filla de Nicolau Sevillà i de Franca Vilaplana sa muller

Orfens:

Lluch Joan fill Gloriós sants Joans

Casades:

Franca Vilaplana muller de Nicolau Sevillà¹⁸⁴¹

Any 1582

Artesans:

Antoni Bacharia fuster

Gil Gregori alarder

Mestre Antoni obrer de la Vila

Mestre Joan Dupla Bbrber

Religiosos:

Lo Reverent Mestre Peirats

Infants:

Joan Nadal fill de Mestre Antoni Bacharia fuster i Isabet sa muller

Pere Bonaventura fill de Francesc Cebrià i de sa muller

Joan Bonaventura fill de Pere Gaso d'Almassora

Joan Meto fill Llorens Meto

Berthomeu i Joan bessons fills de Bertomeu Pons i de Maria

Orfes:

Paulo fill Del Gloriós sants Joans

Casades:

Isabet muller d'Antoni Bacharia

Francisca muller de Pere Clavell

Isabet muller de Joan Monfort

¹⁸⁴¹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1580 pàg. 278

Donzelles:

Lleonor Barbera, filla de Pere Gaço i d'Úrsula Gasulla

Lleonor donzella filla Joan Bonet Mercader

Àngela Navarro donzella filla de Pere Navarro

Úrsula donzella

Servicis:

Joan Bonet mercader

Pere Albert majordom de l'hospital

Gaspar Gaso

Sense Classificació:

Bertomeu Galcerà

Joan Llorens Demeto

Pere Peirats

Joan Demeto

Lluís Joan Serra

Miquel Erau

Llorens Rojo del lloc de La Llosa¹⁸⁴²

Any 1582

Artesans:

Juan Navarro sastre

Mestre Vicent obrer

Bando el carnisser

Religiosos:

Mestre Peirats sermonejador

Servicis:

Metge Baptiste Monto

Magnífic Francesc Salvador metge

Sebastian Ferrer, ferrer¹⁸⁴³

Any 1583

Oficials.

Miquel Bonet notari

Artesans:

Mestre Pere Serra, ferrer

Mestre Joseph Castillo, barber.

¹⁸⁴² Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1581 pàg. 278

¹⁸⁴³ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1582 pàg. 279

Mestre Domingo Albert, sastre quoadam i de sa muller Lleonor Alberta

Religiosos:

Mossèn Francesc Erau Prevere Beneficiat en esta església i Francisca Muller

El reverent mestre Peirats

Pere Montiel , rector de Torres-Torres, regint la cura d'ànimes de la vila d'Almenara

Dignitats:

Lo Il·lustre Jeroni Gaso

Infants:

Miguel Juan Francisca, bessons fills de Miguel Tordia i de Juana muller
Fill mestre Peirats i Úrsula, muller de Miguel Erau

Filla de Francesc Miquel Bonet Notari

Bertomeu fill de Llorens Demeto

A Jeroni fill de Vicent Faquinet nou convertit del lloc de La Llosa i de sa muller Esperança.

Donzelles:

Isabet Joana filla de la viuda Na Fageta

Isabet Juan, filla de Francesc Mateu i de sa muller

Casades:

Franca muller de Pere Clavell

Lleonor Peirats muller de Pere Peirats

Lleonor Alberta, muller de mestre Domingo Albert

Úrsula Clavell, muller de Miquel Erau

Monserrada Alpuente i de Sans muller de Jaume Sans de la vila d'Almenara

Viudes:

Na Fageta

Sense classificació:

Lluis Erau

Galcera Clavell

Franco Sebria

Pere Clavell¹⁸⁴⁴

Any 1584

Artesans:

Manyes, Pasamaner

¹⁸⁴⁴ Rotllo 02, 1582 pàg. 183 Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1583, pàg. 279.

Mestre Damia de Morvedre ferrer de la porta de la torre dels Tirs
Mestre Pedro, obrer de vila

Servicis:

Pere Peyrats Procurador
El molt magnífich S. Doctor Pere Planes
Filla De Joan Navarro YDe Maria Arnal Posaren Lli Nom Joana.

Religiosos:

El S. Reverent Mossèn Agras
Vicari Mossèn Bertomeu Girona
Mossèn Matias Ortiz Prevere
Mossèn Berthomeu Girona Vicari

Dignitats:

La Il·lustre S. Dona Lloisa muller de En Joan Ferrer.
La Magnífica Franca Fuster de Galcera Clavell.
El Magnífich S. Miquel Herau

Infants:

Fill de Martí Andres i Agna Galve posaren el nom Pere Martí
Fill de Manyes Pasamaner
Juan i Guisabet bessons fills de Jeronim Escobar i muller Violante.

Donzelles:

Sperança doncella filla de Llois Joan Serra.
Lloisa Marquesa, filla Pere Peirats i Leonor Boneta
Isabet Jover donzella filla de Jaume Jover

Casades:

Leonor Boneta muller de Pere Peyrats

Orfes:

Fill dels glorios sant Joan Baptista i Evangelista li posaren el nom de
Gaspar

Sense Classificació:

Galcera Clavell i de Francisca Fuster
Francesc Joan
Pere Erau
Francesc Garces¹⁸⁴⁵

Any 1584

Oficials:

Justícia Jaime Jover

¹⁸⁴⁵ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1584 pàg. 279

Notari escrivà Jaime Bonet¹⁸⁴⁶

Any 1585

Oficials:

Joan Bonet Notari

Artesans:

Mestre Vicent obrer de la vila

Joan Navarro sastre i de sa muller Gracia

Religiosos:

Religios Joan Erau prevere

Mossèn Berthomeu Girona vicari

El reverent Mestre HyeronimPeyrats doctor en sacra teologia

Mossèn Agras prevere rector present església

Dignitat:

El mag Miquel Erau

El magnífich S. Galsera Clavell

El magnífich S. Vicent Sala

Infants:

Berthomeu Demeto fill de Llorens Padri

Pere Joan fill de Joan Navarro

Fill de Francesc Matheu i d'Isabet Joan i Demeto

Francesc Joan

Orfes:

Esperança filla de sant Joan Baptista i Evangelista

Francesc Joan Bonaventura

Casades:

Anna Paula muller de Juan Bonet, notari.

Dionisa fuster muller de Jaume Melchior

Isabet Vilaplana muller de Pere Erau

Isabet Jover muller Pere Segui

Anna Paula i de Guimera muller de Joan Bonet

Isabet Beneta, muller de Joan Monfort.

Donzelles:

Josepha filla de Luis Clavell i de Violant Nadal

Isabet Vilaplana

Juana Andres

Esperança filla de Pere Gaso i d'Úrsula

Magdalena Bonaventura filla de Joan Bonet, notari i d'Anna Paula i de

Guimera sa muller

¹⁸⁴⁶ Rotllo 2, any 1584, pàg. 185

Isabet Javer i de Seguí

Viudes:

Isabet Aristegui de Sala, Viuda

Franca Viuda de Pere Clavell

Sense classificació:

Hieronim Porta

Miquel Erau

Frances Albert i d'Isabet

Galcera Calvell¹⁸⁴⁷

Any 1586

Artesans:

Gil Gregori alarder

Oficials:

Joan Bonet notari

Ramon de Recut ministre

Infants:

Esperança Melchior filla de Ramon de Recurt ministre i d'Angela

Casades:

Angela muller de Ramon Recut

Sperança Cantero muller de Jaume Aram¹⁸⁴⁸

Any 1587

Oficials:

Francesc Bonet notari

Servicis:

Medico Dr. Miguel Argüelles¹⁸⁴⁹

Artesans:

Marti Andres espardanyer

Joseph Bautista Barber

Orfes:

¹⁸⁴⁷ Rotllo 2, 1585 pàg. 185

¹⁸⁴⁸ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1586 pàg. 281

¹⁸⁴⁹ Rotllo 2 any 1587, pàg. 187

Antoni fill de St. Joan Baptista i Evangelista

Casades:

Angela Varea muller de Francesc Bonet

Viudes:

Franca Fuster viuda de Galcera Clavell ministre¹⁸⁵⁰

Any 1588

Oficials:

Francesc Bonet notari

Serveis:

Pere Albert de l'hospital

Religiosos:

Mossèn Pere Clavell Prevere

Infants:

Lluch Vicent fill de Francesc Bonet

Donzelles:

Catalina filla de Pere Albert

Casades:

Damiana Muller de Pere Albert¹⁸⁵¹

Any 1589

Oficials:

Miquel Bonet notari

Artesans:

Mestre Jeroni Bolos obrer de la vila

Mestre Sebastia Ferrer

Mestre Joan Sebastia Ferrer

Serveis:

Jaume Gaso Hostaler

Domingo Alias Hala del lloc de Benavites habitant ara en els molins fariners.

Pere Joan Hostaler

Dignitats:

¹⁸⁵⁰ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1587 pàg. 281

¹⁸⁵¹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1588 pàg. 281

En Llois Ferrer fill de Joan Ferrer i la senyora Dona Lloisa de Proixida

Infants:

Miquel Joan fill de Miquel Barbera i d'Isabet Sebria sa muller

Ursula i Angela bessones fillas de Jaime Gaso menor i de sa muller

Angela

UrsulaVisenta filla de Mestre Sebastia Ferrer i de Catalina Torralba

Llucia Lloisa, filla de Berthomeu Demeto i de ... Rosello sa muller

Donzelles:

Sebastiana filla de Domingo

Hieronima la qual la portaren a Xilxes segresta

Isabet filla Joan Sebastia

Casades:

Catalina Torralba muller de Sebastia Ferrer

Joana muller de Miquel Royo

Joana Andreva muller de Joan Sebastia

Violant muller de Jeroni Bolos

Leonor Boneta muller de Pere Peyrats

Isabet Sebria muller de Miquel Barbera

UrsulaClavella muller De Miguel Erau

Rapahela muller de Gasco notari

Mariana Berthomeua muller

Sperança muller de Domingo lo Moliner

Viudes:

Catalina Pelegri i de Cirera, viuda

Sense classificació:

Joan Monfort

Antoni Bacheria

Bertomeu Demeto

Isabet Royo¹⁸⁵²

Any 1590

Artesans:

Pere Navarro sastre

Jaume Macip apotecari

Gil Gargori, aladrer

Serveis

Miguel Royo del Forn

Dignitats:

¹⁸⁵² Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1588 pàg. 281

Dona Lluisa de Proixida i de Ferrer i el Sr. En Llois son fill

Infants:

Francesc Joan fill de Joan Monfort i de Francisca Fuster

Llois i Esperança fills de Llois Joan Serra

Bertomeu Llorens fill de Joan Demeto i de Sebastiana Fuster sa Muller

Cosme Damia fill de Francesc Bonet Notari i d'Angelica Varea

Casades:

Franca Jovera muller de Pere Quesinos sastre

Jusepha Toledo muller de Jaume Melchior

Franca Fuster muller de Joan Monfort

Leonor Demeto muller d'Alcoy de la vila d'Onda .

Viudes:

Viuda Naixera¹⁸⁵³

Any 1591

Dignitats:

Mossèn Joan Puig de Pasqües de Morvedre

Infants:

Joan Sebastià, fill de Bertomeu Demeto i d'Àngela Rosselló sa muller

Casades:

Àngela Rosselló muller de Bertomeu Demeto

Rafaela Clavell, muller de Gasco notari

Paula Guimera muller de Joan Bonet, notari

Úrsula Clavell muller de Miguel Serra

Francisca Fuster muller de Joan Monfort

Sense classificació:

Llois Clavell

Any 1592

Oficials:

Jusep Gasco notari

Berthomeu Demeto notari

Frances Bonet notari

Joan Bonet, notari

Artesans:

¹⁸⁵³ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1590, pàg. 281.

Mestre Jeroni obrer de vila
Benet passamaner de València

Servicis:
Metge Garcia
Guillem Verger, forner de Morvedre

Infants:
Llorens fill de Joan Demeto i de Sebastiana Fuster
Antonio, fills de Bartolome Demeto, notari i d'Àngela
Isabet Joana filla de Joan Monfort i de Franca Fuster
Francisca Vte. filla de Bernardo Moreno i d'Esperanza Vilaplana
Àngela Dorotea filla del metge Garcia i de Dorotea Tanaso

Donzella:
Úrsula donzella filla de Pere Peirats

Casades:
Francisca Moreno muller de Benet passamaner de València
Dorotea Tanaso muller del metge Garcia
La muller de Jaume Jover Menor¹⁸⁵⁴.

Any 1593

Artesans:
Pierres, obrer de la vila

Serveis:
Pere Albert de l'hospital
Pere Joan Reig hostaler
Doctor Hieronim Garcia

Religiós:
Francisca Clavella, beata

Dignitats:
En Llois Ferrer fill de Jaume Ferrer Governador de València i Dona
Marquesa filla d'En Joan Ferrer

Infants:
Pedro fill de Pere Albert de l'hospital i d'Isabet Goda sa muller
Pere Joan fill de Pere Peirats i de sa muller Lleonor Boneta
Joan fill del doctor Hieronim Garcia i de Dorotea Tanso

¹⁸⁵⁴ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1592 pàg. 282.

Donzella:
Juana Àngela filla d'Antonio Moner i d'Isabel Cebrià

Casades:
Àngela Seguí muller de Jaume Aram
Dorotea Tanso muller Del Doctor Hieronim Garcia¹⁸⁵⁵

Any 1593

Oficials:
Hieronim Porta veí d'Almenara i alcayt de Benavites
Luis Clavell, jurat
Nonet notari escrivà¹⁸⁵⁶

Any 1594

Artesans:
Mestre Martí de Nava, sabater
Francesc Ortis, velluter
Ernando López obrer de Vila
Mestre Sebastià ferrer del portal de Nules

Oficials:
Francesc Bonet , notari
Bartolome Demeto notari
Francesc Bonet , Notari

Dignitats:
N'Hieronim Pardo de Casta
I·llustre Sr En Joan Ferrer i Dona Marquesa filla del senyor En Joan Ferrer.

Infants:
Gaspar i Baltasar fill de Bartolome Demeto notari i d'Àngela
Pere Vicent fill de Francesc Bonet , notari i d'Angelina Barea
Juan Mateo fill de Luis Serra i de Francesca Moreno.

Donzella:
Isabeth Esperança filla de Joan Demeto i de Sebastiana Fuster,
Úrsula Dorotea filla de Mestre Martí de Nava, sabater
Joana filla de Pere Seguí i d'Úrsula Jordà
Isabel i Catalina, Bessones, de mestre Sebastià Ferrer i de Catalina Torralba

¹⁸⁵⁵ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1592 pàg. 282.

¹⁸⁵⁶ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1593 pàg.282. Rotllo 02, 1593 pàg. 190

Estel Bosó Doménech

Serveis:

Mestre Jusep Castillo cirurgia

Casades:

Úrsula Antoni muller de Delgado

Esperança Olmedes muller D'Hernando López

Viudes:

Franca Clavell viuda

Sense classificació:

Joan Monfort

Jaume Jover major

Joan Pinos de Xilxes¹⁸⁵⁷

Any 1595

Oficial:

Joan Bonet , notari

Artesans:

Mestre Jeroni obrer de Vila

Anton Monell carnicer

Pere Navarro podador

Infants:

Llois Serra fill de Llois Joan

Pere fill Bertomeu Demeto i d'Àngela

Jaume Benet fill de Llois Clavell i de Jerònima Tarrassa.

Donzella:

Joana, filla de Pere Jover

Angelita, filla de Francesc Bonet, notari I Angèlica Barea

Casada:

Lola Cebrià muller Anton Monell

La muller de Bert Cirera

Tomasa Bonet muller de Luis Erau

Sense classificació:

Antonio Vicent

Joan Monfort¹⁸⁵⁸

Any 1596

¹⁸⁵⁷ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1594 pàg. 282.

¹⁸⁵⁸ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1595 pàg. 282.

Oficials:

Gaspar Grau notari

Religiosos:

Francisca Ribelles beata

Franciscana beata

Mossèn Francesc Erau

Infants:

Jaume Esteve fill de Jaume Aram i d'Àngela

Donzella:

Isabet Joan filla de Jaume Gavalda d'Onda i de Catalina de Faet.

Casades:

Magdalena Sans muller de Gaspar Grau

Catalina Faet muller de Jaume Gavalda

Viudes:

Na Ximena

Candida Sebastiana Ferrer¹⁸⁵⁹

Any 1597

Oficials:

Joan Bonet notari

Artesans:

Mestre Sebastia ferrer del portal de València.

Mestre Hierony Bolos, obrer de Vila

Garcia pintor

Pere Navarro Espadador

Ferrando Lopez, obrer de vila

Infants:

Pere Joan fill de Garcia pintor i de Mariana Bonet

Joan fill de Cosme Barbera i de Francisca filla de Cebrià.

Francesc Joan fill d'Antoni Monell i d'Isabeth Cebrià

Fill de Ferrando López.

Donzelles:

Joana Àngela filla de Francesc Cebrià i d'Auna Llópis

Filla de Llois Escovar i de Violant Agosti

Casades:

Tomasa Bonet muller de Llois Erau

¹⁸⁵⁹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1596 pàgs. 282-283.

Estel Bosó Doménech

Joana muller de mestre Sebastià
Mariana Bonet muller de Garcia pintor

Sense classificació:
Martonez Demulles
Joan Monfort¹⁸⁶⁰

Any 1598

Oficials:
Lluís Erau , notari
Miguel Bonet, notari
Bertomeu Demeto notari

Religiosos:
Franca Clavella, beata
Esperança Serra, beata

Estudiant:
Francesc Peirats estudiant de Gramàtica

Donzella:
Juana Àngela filla de Francesc Miguel Bonet notari i d'Àngèlica Barea
Catalina Moreno donzella
Magdalena Francisca filla de Luis Erau notari i de Tomasa Bonet

Infants:
Gaspar Bonet fill de Francesc Bonet notari
Francesc Joan fill de Cosme Barbera i de Francisca Cebrià
Pere fill fe Bertomeu Demeto Notari i d'Àngela Rosselló

Casada:
Àngela Rosselló muller de Bertomeu Demeto
Àngèlica Varea muller de Francesc Bonet

Viuda:
Catalina Pelegri viuda de Miquel Cirera notari
Sense classificació:
Pere Marsanach
Bertomeu Demeto¹⁸⁶¹

Any 1599

¹⁸⁶⁰ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1597 pàg. 283.

¹⁸⁶¹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1598 pàg. 283

Servicis:

Pere Albert de l'Hospital

Infants:

Gaspar Miquel fill de Pere Albert de l'hospital i de sa muller Lluisa Miquel Vinches

Gaspar fill d'Antoni Monell i d'Isabet Cebriana

Estevena, filla de Pedro Dols i d'Isabet Olmedes

Donzella:

Maciana donzella filla de Nicolau Sevilla

Casada:

Lluisa Miquel Vinches muller de Pere Albert de l'hospital

Isabet Cebriana muller d'Antoni Monell

Isabet Olmedes muller de Pedro Dols

Viuda:

Joana Compay viuda Bertomeu Civera

Sense classificació:

Llorens Demeto Major

Joan Demeto

Lluís Clavell

Bertolome Demeto menor

Salvadora¹⁸⁶²

Any 1600

Oficials:

Josep Gasco notari

Artesans:

Mestre Sebastià ferrer del portal de Nules

Servicis:

Joan Albert de l'hospital

Francesc Illueca Cirurgia

Infants:

Francesc Joan fill de Pere Marsanach i de Franca Ribelles

Joana Anna filla de Francesc Cebrià i d'Anna López

Catalina Àngela filla de Joan Albert de l'hospital i de Catalina Agostí

Calisto Xisto fill de Francesc Illueca cirurgià i de sa muller Franca

Gasco

Donzella:

¹⁸⁶² Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1599 pàg. 283.

Lluisa donzella filla de Pere Peirats
Sense classificació:
Lluis Serra
Rafaela Clavell¹⁸⁶³

Any 1601

Artesans:
Miquel Gasco fuster
Joan del Ojjo obrer de vila
Miquel Garcia pintor

Servicis:
Llorens Illueca, cirurgià

Religiós:
Francisca Erau, beata

Infants:
Vicent Hieroni fill de Llorens Illueca, cirurgià i fe Tomasa Gasco
Sebastiana filla de Miquel Garcia pintor i de Maria Bonet
Isabet Àngela filla de Cosme Barbera i de Franciscana Cebrià

Casades:
Mariana Blanco muller de Pere Ribelles de Benifairó¹⁸⁶⁴

Any 1602

Oficials:
Francesc Bonet, notari
Joan Bonet, Notari

Artesans:
Gil Gregori alarder

Servicis:
Domingo portaler
Matia criada de Bonet

Religiosos:

¹⁸⁶³ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1600 pàg. 284

¹⁸⁶⁴ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1601 pàg. 284

Mossèn Lluís Navarro vicari
Beata Eseperança Serra

Infants:

Vicent Joan fill de Joan Bonet notari i d'Hieronima
Marcella Jacinta filla de Llorens Illueca, barber
Tomàs Jacinto fill de Frances Bonet Notari i d'Àngela Barea
Bertomeu Demeto fill de Llorens Demeto
Esteve Escrivà de Francesc Bonet, notari
Francesc fill de Francesc Cebrià i de sa muller Auna López¹⁸⁶⁵

Any 1604

Oficial:

Pere Marsanach

Artesans:

Francisco Aguilar Sastre

Servicis:

Mestre Domingo Cirurgià

Infants:

Elena filla de Pere Marsanach notari i de Franca Ribelles

Casada:

Franca Ribelles muller de Pere Marsanach¹⁸⁶⁶

Any 1605

Artesà:

Pedro de Soto sastre de Morevdre

Serveis:

Joan Moliner dels molins fariners d'Almenara

Oficial:

Frances Bonet, notari

Religiosos:

Vicari Mossèn Riu

Lluís Navarro vicari

Infants:

¹⁸⁶⁵ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1602 pàg. 284

¹⁸⁶⁶ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1604 pàg. 284

Pere fill de Joan Moliner dels molins fariners d'Almenara i d'Antonia Roig

Senent Macià fill de Francesc Bonet, notari i d'Angèlica

Casada:

Angelica muller de Francesc Bonet

Antonia Roig muller de Joan Moliner¹⁸⁶⁷

Any 1606

Oficials:

Pere Marsanach notari

Artesans:

Miguel Garcia terrassiner

Servicis:

Vicent Illueca cirurgià

Dignitats:

Mossèn Francesc Erau

Donzella:

Joana donzella

Isabet Joan filla de la viuda Na Monfort.

Viuda:

Viuda Na Monforta Franca Fuster viuda de Joan Monfort

Infants:

Tomàs Lledó fill de Vicent Illueca cirurgià i de Tomasa¹⁸⁶⁸

Any 1607

Oficials:

Joan Bonet notari

Francesc Bonet notari

Diego Pérez de la Sarsa procurador del comte

Pere Marsanach notari

Esteve Brunet notari

Artesans:

Micer Ferrer

¹⁸⁶⁷ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1604 pàg. 284

¹⁸⁶⁸ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1606 pàg. 284.

Vicent Simó sastre

Religiós:

Beata Clavella.

Vicari mossèn Sureda

Infants:

Vicenta filla de Francesc Aguilar sastre i de Garcia

Lluís fill de Francesc Bonet Notari

Joan Alfonso Bonaventura, fill de Diego Pérez de la Sarsa de sa muller

Josepa Torres

Antoni Vicent fill de Francesc Cebrià i Auna López

Anna Serafina filla d'Esteve Brunet notari i d'Ana Filla

de Vicent Simó Sastre i de Joana Royo

Joan fill de Pere Aymar, Francesc i de Catalina Soler

Donzella:

Isabel Joan donzella filla de la viuda Na Monforta

Casades:

Josepa Torres muller de Diego Pérez

Angelica Barea muller de Francesc Bonet.

Auna López muller d'Antoni Vicent.

Joana Royo filla de Vicent Simó sastre

Viuda:

Na Monforta¹⁸⁶⁹

Any 1608

Oficials:

Francesc Notari

Pere Marsanach Notari

Artesans:

Micer Ferrer

Llorens Illueca barber

Servicis:

La madrina Andresa (dona que asisteix en els naixements i bateja en cas de necessitat)

Llorens Illueca barber

Infants:

Lluç Bonet fill de Francesc Bonet notari

Vicent Bautista fill de Bartolome Demeto i de Tomasa Royo

Filla de Mateo Torres

Francesc Joan fill de Pere Marsanach notari i de Francisca Ribelles.

¹⁸⁶⁹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1607 pàg. 284

Joan Jacinto fill de Llorens Illueca Barber i de Tomasa

Donzelles:

Isabet Serra donzella

Casades:

La muller de Francisco Bonet

Tomasa Royo muller de Bartolome Demeto

Francisca Ribelles muller de Pere Marsanach

Tomasa muller de Llorens Illueca

Sense classificació:

Vicent Faet

Llorens Demeto el Vell¹⁸⁷⁰

Any 1609

Artesà:

Vicent Simó Sastre

Servicis:

Antoni Bodet criat del comte¹⁸⁷¹

Any 1610

Oficials:

Esteve Brunel notari

Artesans:

Domingo Simó, sastre

Servicis:

Antoni Bodi criat del comte.

Religiosos:

Rector mossèn Peirats

Lo Vicari Mossèn Alfonso

Infants:

Domingo fill de Domingo Simó Sastre i Joana Royo

Elisabet Auna filla de Diego de la Tarça

Auna Maria filla de Francesc Cebrià i d'Auna.

Tomasa Boneta filla de Francesc Bonet.

¹⁸⁷⁰ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1608 pàg. 285

¹⁸⁷¹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1609 pàg. 285

Donzella:
Angèlica Barea

Casades:
La muller de Francesc Bonet
Auna muller de Francesc Cebrià
Joana Royo muller de Domingo Simó sastre¹⁸⁷²

Any 1611

Dignitats:
Los Honorables Francesc Ortiz
Honorables Francesc Ortiz i Àngela Sancho
Los Honorables Bertomeu Demeto
Los Honorables Llorens Demeto major
Elisabet Ansensia de Vilaherrosa

Religiós:
Mossèn Christofol Alfonso prevere, Vicari de la vila d'Almenara
Felip Barrones , vicari d'Almenara
Felip Borriones prevere vicari

Infants:
Pere Domingo fill de Pere Aymar i de Catalina Aymar.
Josep Felipe fill de Felip i d'Esperança Pallas
Esperança Josefa Bonaventura filla dels honorables Francesc Ortiz i
Àngela Sancho

Orfes:
Joan Bonaventura fill dels Glorios Joans

Donzelles:
Elisabet Joana i Demeto, donzella filla de Juan Demeto.
Franca Moreno donzella

Casades:
Catalina Aymar muller de Pere Aymar
Esperança Pallas de Felip l'honorable Àngela Sancho muller de
l'honorable Francesc Ortiz

Sense classificació:
Hieronim Torres ciutadà¹⁸⁷³

Any 1612

¹⁸⁷² Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1610 pàg. 285

¹⁸⁷³ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1611 pàg. 285.

Artesans:

Mestre Domingo barber

Religiosos:

Felip Barrones vicari

Rector Peirats

Dignitats:

Los Honorables Llorens Mateu

Infants:

Joana Miedes, filla de Francesc Miedes i de Petentiana Miedes i Demeto

Donzelles:

Elisabet Joana donzella filla de Joan Demeto

Auna Maria

Casades:

Vicenta Gabaldona muller d'Antoni Verdejo

Arcangela Ortiz muller de Francesc Ortiz

Vicenta Pujades muller de mestre Domingo

Potentiana Miedes i Demeto muller de Francesc Miedes

Sense classificació:

Miquel Tordia major de dies¹⁸⁷⁴

Any 1613

Donzelles:

Esperança Nogueres de Moreno

Caterina Andressa

Religiosos:

Pere Totsants vicari parròquia d'Almenara

Infants:

Joana Dionisia filla de Mateu Torres i de Caterina

Juan Andrés i Francesc fills de Francesc Andrés i de sa muller

Casades:

Felipa Moreno i Bonet muller de Lluch Bonet

Francisca Serra i de Francesc muller de Francesc

Sense classificació:

Gaspar Arcis Bonet

¹⁸⁷⁴ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1612 pàg. 285

Juan Demeto
Francesc Palmir¹⁸⁷⁵

Any 1614

Oficials:
Gaspar Bonet notari
Gaspar Arcis Bonet notari
Joan Oller

Religiosos:
Frare Antonio González
Fr. Antonio
Mossèn Francesc Bonet Prevere
Rector Mossèn Hieroni Peirats
Mossèn Chrisostomo Franc prevere.
Dionis Baldovi prevere rector esta església d'Almenara

Dignitats:
Na Leonor Ferrer i de Proixita Comtessa d'Almenara i N'Antonio Ferrer.
La Sra. Francisca Alapont i de Mateu
La senyora Arcangela Sanchis i Ortiz
Dr. Juan Demeto

Infants:
Leonor Melchor Silvestre filla de Lluch Bonet i de Filipa Moreno
Esperança Ripoll filla de Ripoll i de Caterina Ripoll

Donzelles:
Francisca Vicenta Moreno donzella
Esperanza de Verdejo

Casades:
Àngela Barea muller de Gaspar Bonet Notari
Felipa Moreno muller de Lluch Bonet
Caterina muller de Ripoll
Francisca Royo i de Rocell
Sense Classificació:
Llorens Demeto¹⁸⁷⁶

Any 1615

Oficials:

¹⁸⁷⁵ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1613 pàg 286.

¹⁸⁷⁶ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1614 pàg. 286.

Estel Bosó Doménech

Gaspar notari

Religiosos:

Retor Dionisio Baldovi

Mossèn Francesc Bonet

Sor Esperança Serra beata de St. Domingo

Mossèn Pere Munyoz

Orfes:

Joana Bonaventura cuius parents ignoratur

Casades:

Franca Sevilla muller de Gaspar Notari¹⁸⁷⁷

Any 1616

Oficials:

Juan Gali notari de Borriana

Angelica Barea de Bonet

Artesans:

Mestre Sebastià Ferrer del portal de Nules

Dignitats:

Mossèn Esteve Segui i Plasencia

Sr. Llorens Mateu i la sua senyora Franca Alapont.

Senyor Lluch Bonet

Senyor Francesc Ortiz

Senyor Juan Oller

Senyor Juan Rovell

Religiosos:

Retor Baldoví

Sor Esperança Serra

Retor A. Vicent Aleixandre Campos

Infants:

Auna Juliana i de Costa, filla de Arnau Costa i d'Àngela Çolçona

Domingo Hizmas fill de Francesc Cebrià i Auna Llopis.

Donzelles:

Àngela Alberta donzella filla de Pere Alberth

Plasencia Franca Moreno donzella

Franca Moreno donzella

Elisabet filla de Juan Marçanach donzella

¹⁸⁷⁷ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1615 pàg. 286.

Casades:

Vicenta Vinyana muller de mestre Domingo

Lluïsa Maciana i de Serra.

Francisca Moreno d'Oller

Sense classificar:

Domingo Royo

Na Climenta

Francisco Ortiz i Ortiz

Juan Oller menor¹⁸⁷⁸

Any 1617

Juan Gallarf ramader¹⁸⁷⁹

Any 1618

Oficials:

Notari Francisco Ribelles Marsanach

Servicis:

Miquel Virto doctor en medicina

Religiosos:

Esteve Seguí mestre de capella Vicari

Mossèn Nicolau Simó¹⁸⁸⁰²³⁵

Any 1619

Servicis:

Pere Joan Borrell cirurgià

Miquel Birto doctor medicina

Religios:

Mossèn Gaspar Castell rector d'església

ANNEX 13 TESTAMENT BERENGUER CLAVELL

“ doc num 8

Beneficio de Sta Mª Magdalena su fundación

Copia del testamento del magnifico Berenguer Clavell, major de dies, quondam vehi de Almenara”, hecha en 4 de diciembre de 1565, por Franco Juan Erau,

¹⁸⁷⁸ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1616 pàg. 287.

¹⁸⁷⁹ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1618 pàg. 288

¹⁸⁸⁰ Libro de bautismos matrimonios y confirmaciones des de 1553 al 1654. Primer Libro de Bautismos, any 1619 pàg. 288.

notario y sacada de otra copia mas antigua suscrita por el tambien notario Melchor Bort, quondam vecino de Valencia, en 16 de febrero de 1503 y firmada y decretada por el Justicia Civil de dicha ciudad.

Es un docum que llena tres pliegos en folio, escrito todo en latino comprende mas que la clausula de dicho testamento y su extracto es como sigue:

Testamento recibido por el discreto Bernardo Bayle, notario, en “quorto idus augusti () anno domini millessimo tresentessimo quinquagesimo sexto y abierto por el mismo notario, despues de la muerte del testador, en 9 de agosto de dicho año, cuya clausa dice:

que a honor y gloria y alabanza de dios omnipotente y de la gloriosa virgen maria, madre de dios y de todos los santos del paraíso, por remedio de sus almas i de sus parientes y benefactores y de todos los fieles difuntos,

“Instituo unam capellaniam perpetuam sive unum perpetuum sacerdotem en la iglesia dell lugar de Almenara”

Celebrandam sub invocatione beata Marie Magdalena, quam capellaniam volo quod celebret celebrare teneatur Jacobus clavell filus meus ri presbiter volverit esse, qui sacerdos volo quod celebret et celebrare teneatur sempre et quotidie in dicta capella silicet in altare sancte marie magdelene in dicta ecclesia, per me constituendo officium pro deffunctis ob remedium anime mee parentum et benefactorum meorum et omnium fidelium deffunetorum intersit etiam dictus sacerdos interratur teneatur omnibus oris canonicis dicturnis pariter et nocturnis recundum quod? Alis presbiteri in dicta ecclesia constituti intersint et interese consuenerunt asidue? Dictis oris verum quia secundum doctrinam aott. qui altari sernit/servit de altaris vinere debet ideo domo offero et asigno domino deo et dicto presbiteratui? Sine capellanie bona mea inffra-scripta celebrare voluerit si tamen dictus Jacobus Clavell, presbiter voluerit esse et ipsam celebrare voluerit ats no dimito dicte capellanie misi tregentos visinti solidos, inferius declaratos sine fatica et laudimio. Et primo dimito dicto jacobo cavell filio meu si presbiter volnerit esse precium cuiusdam

Campi terre quem habeo in termino de Rafalls franqum et quitium sicut confrontatur ex una parte cum terra Fransisi Juan, alia cum via veteri, alia cum

terra Berengariy y Anthoni de Olzina et cum margine diversorum hetererorum sub ali vero modo et conditione quod si petrus clavell filius meus et heres infrascriptus petierit aliquid in dicto campo de Rafalells ratione herencie senlegati quam Raymunda soros sua liliaque quod in tali casu dictus heres meus teneatur dare predicto Jacobo Clavell mille solidos in denarus etiam dimito predicto Jacobo Clavell precium illarcum vinearum plans de la losa que quondam fuerunt Benedicti Aleytor/sor et Jacobi Palau sicut comfrantantur ex una parte cum vinea dominisci Barberá, alia cum vinea deu tortunyo, alia cum vinea sedmi? Andree Lopiz..etc, etiam dimito predicto jacobo clavell precium quarundam domorum quos habeo francas et quitias in dicto loco de almenara sicut confrontatur cum via publica de una parte et alia cum domibus heredum Benedicto Barberá et cum via que itur apud ecclesiam etiam dimito predicto Jacobo clavell quemdam/quemdaun cuppum querci, quod est in dictis domibus et sexdecim alfabras seu jarras de olio que sunt in dictis domibus Etiam dimito predicto jacobo clavell si presbiter volnerit tomen esse quingentos solidos regalium valencia censuales et annuales de tota vita sua tantum absque faticha et laudimio quos sibi consiguo habendos et percipiendos in et super censualibus meis/ meus que habeo in almenara et eius termino et etiam alibi? Quos sensuary infrascripti nunch faciunt et facere tenetur in terminis infrascriptis

Primo facit et facere tenetur Nalberta facit et facere tenetur annuatium at perpetue in festo sancti michaelis decem solidos censuales pro quibus dam domibus suis in dicto loco que confrontatur ex una parte cum domibus de na Capitanya et cum via publica de duabus partibus. 10 sueldos

Item facit el facere tenetur aunuatim et perpetue in festu predicto na Noguera quinque solidos censuales pro quibusdam domibus suis indicto loco que comfrontatur ex una parte cum domibus de na Alberta, alia cum via publica, alia cum domibus Petro Scolano. 5 sueldos

Item facit et facere tenetur annuatim et perpetue in festo predicto na Maria Capitanya dos solidos sex denarios pro quibusdam domibus sitis in dicto loco de almenara que confrontatur ex una parte cum domibus de na Alberta, alia

cum domibus Petri Ros, alia cum via publica. sueldos

Item facit et facere tenetur annuatim et perpetuo in festo nativitate domini, dominicus Majoral decem solidos censuales pro quibusdam domibus sitis in dicto loco de almenara que confrontantur ex una parte cum domibus antony tristull et alia cum via publica, alia cum domibus Petri Ros. 10 sueldos

item facit et... infesto sancti michaelis joanes de omissos, terdecim solidos censuales pro quibusdam domibus sitis in dicto loco que confrontatur ex una parte cum via publica, alia cum domibus Petri Dalfino, alia cum valla, alia cum domibus de fuster. 13 sueldos

Item faciunt et facere tenetur annuatim..etc heredes Joanis /Frannis Castella septem solidos censuales pro quibusdam domibus sitis in dicto loco que confrontatur ex una parte sitis in dicto loco que confrontatur ex una parte cum via publica, alia cum domibus Dominici de Magalo, alia cum domibus del colado. 7 sueldos

item heredes Dominici de Mouso facinut..etc. Decem solidos pro quibusdam domibus sitis in loco de almenara que confrontatur en una parte cum
p.506 continua:

domibus Joannis Fortunyo, alia cum domibus heredum Martini de Barbastre et de duabus parti cum viis publicis

Item Dominicus Feliu facit et facere tenetur annuatim...etc, quince solidos censuales pro quibus dam domibus sitis in dicto loco de almenara que comfrontatur ex un parte cum via publica, alia cum domibus Petris de albarto, alia cum muro et cum domibus arnaldi ferrer. 5 sous

Item Berengarius Aragó et heres jacobus saranyana faciunt et facere tenentur...etc. Quinque solidos censuales pro quibus dam domibus sitis in dicto loco de almenara que confrontatur ex una parte cum muro dicte ville, alia cum domibus petri albert, alia cum via publica. 5 sous

Item Dominicus Balester facit et facere...etc. Sex solidos censuales pro quibus dam domibus sitis in loco de almenara que comfrontatur ex una parte cum domibus petro jurquo et de duabus cum viis publicis. 6 sous

Item Armgoldus Cerrat facit et facere...etc. Decem solidos censuales pro quibus

dam dominus sitis in dicto loco de almenara que confrontantur ex una parte cum domibus bartholomei del toro et alia cum domibus guillermi primaler et altera cum via publica. 10 sous

Item Sancins Oller facit et facere tenetur annuatim et perpetuo in festo nativitate bomini, quinze solidos censuales... pro quibus dam domibus...in loco de almenara que confrontatur ex una parte cum domibus Joannis Fortunyo et alia cum domibus domini corredor, alia cum via publica. 5 sous.

Item Dominus Loscos facit et facere tenetur...etc quinque solidos ...pro quibus dam domibus... que confrontatur ex una parte cum domibus de na ponsa, alia cum domibus domini mançor, alia cum via publica. 5 sous

item filius den Tudela facit et facere teneturetc – solidos...que confrontantur ex una parte cum dominibus de na pina, alia cum via publica, alia cum domibus hieronimis dominici seros.

Item Petrus Alberto facit et facere...etc sex solidos censuales... pro quibus dam domibus...que confrontantur ex una parte cum domibus berengary ladro, alia cum muro dite ville, alia cum via publica. 6 sous.

Item Dominicus Ramo et heredes deu martin 7 facit et facere tenentur... sptem solidos pro quibusdam domibus...que confrontantur ex una parte cum via publica et alia cum domibus roderici de Fansardo , alia cum domibus de na Margarita, alia cum domibus Guillermi desaun. / sous

Item dominicus Pullella facit et... quinque solidos ...pro quibus dam domibus...que confrontantur ex una parte cum muro dicti loci, alia cum domibus herdum michaelis fexidor, alia cum via publica. 5 sous.

Item Dominicus Garcia fecit et..., quinque solidos...pro quibus dam domibus...que confrontantur..cum domibus Bartholomei Sexa et duabus portibus cum viis publicis.

Item Sebastianus de Lenguato facit et facere... octo solidos censuales pro quibus dam dimibus..que confrontatntur ex una parte cum domibus antoni ferrer, alia cum domibus dominici basco et de duabus partibus cum viis publicis.

Et si dictus filius meus presbiter noluerit esse in tal casu demito predicto capellanie trecentos viginti solidos regalium valencie censuales abs que fatica et laudimio francos tamen ex omni peuta, servicio et alia exactione quacum qye

que pro ipsos dictus presbiter minime facere teneatur de illo videliscet censuali quod ego habeo in termino de almenara et que? Dictus heres meus dicte capellanie assignare voluerit Et si dictus heres meus voluerit totum dictum meuen censuales ad opus sui? Retinere dictos trecentos viginti solidos dicte capellanie in alio loco emere et asignare volo qui? Hoc posit licite facere et sine contradictione alicuius persone dum? Tamen ipsos trecentos viginti solidos predicte capellanie asignandos emat in loco idoneo et competenti etiam volo et mando atque ordino quod si dictu jacobus clavell filius meus voluerit esse presbiter volo que? Ipse ? Habeat de tota vita sua dictos quingentos solidos et omnia alia bona superius declarata et sibi legata et post onitum ipsius dimitto predicte capellanie predictos trecentos viginti solidos per dictum heredem meum asignandos vel emendos ut superius declatur. Etiam volo et mando si dictus filius meus presbiter voluerit esse vel si fuerit post obitum ipsius? Quod dicta capellania semper conferatur heredem meum rei? Dimitto jus patronatum ipsis? Capellanie proximiori? Unih in linea parentelle dum tamen sit clericus vel presbiter in sacris ordinibus constitutus non erit nunch proximior volo quod beheficiu supradictum detur illi heres meus voluerit essibis? Placuerit dum tamen sit presbiter ut dictum est superius et volo et ordino quod dictus heres meus firmet fathicas et recipiat laudinium contratum et alienacionum fieut? De censualibus sine pocessionibus predicte capellanie.

Signum magnifici petri sapos a civis justicie civitatis valencie in civilibus qui huic? Transumto auctoritatem suam interposit pariter et decretum.

Signum mei Antoni rios? Auctoritate regia notari publici valencie per totam terran...etc

signum mei melchioris bort, auctoritate regia nots publ civitatis valencie ac per regnum aragonum qui predictum transumtum ..etc.

ANNEX 14 TESTAMENT PETRI LLOBET 1386

Incloure Docto. 10º fundacio del beneficio corporis christi

testamento reverendi petri llobet quondam preberi et rectoris almenara, in quo continetur institutio per ipsum facta de beneficio sub invocatoine corporis

christi.

Dia 1 de octubre de 1386

en el document es descriu la fundació de la capella del corpus christi en l'església de st Joans d'Almenara, per Pedro Llobet retor de la mateixa. Ecclesia beati Joanis loco Almenara.

En el testament nomena albaceas a Pedro Clavell bayle del lloc

Ordena soterrarse en la seua capella construïda ab vocacio al corpus christi 1500 sous monedal real de valencia per a la seua sepultura i aniversaris. Trecentos quinquaginta solidos son per al altar de la capella

... item dimitto captivis christianos a posse sarracenorum reducidos que ostendendi se esse vere captivos centum solidos qui eisdem ab notitiam dictorum meorum manumissorum.

item orfanis maritandis quo sunt de loco Almenara magis indigentibus qui eisdem dentur per dictos meos manumissores ad notitiam eorundem centum solidos.

... dimitto Dominica Bartholomea, uxori quondam Joannis Argent, dei amore et pro servitio per ipsam mihi impenso de eius vita habitationem in illa domo ex domibus meis in vico majori Almenara situatis in qua ordium continue tenco, pro ut confrontatur cum domibus quondam dominici Feliu et cum cum camino majori. Tambien deja ala misma 200 sueldos, si entonces vive y si no viviere manda se inviertan en "orfenes a maridar (puellis orfanis maritandis indigentibus de loco Almenara) a juicio y eleccion de sus albaceas.

...item attendens me instituisse quadam capelleniam in ecclesi a beati joannis almenara subinnocatione corpus christi et possium eam dotare usque in quantitatem quadringentos solidos regalium valentiae pro tu patet per publicum instrumentum gratice mihi factum sen concessum per Nobilem Nicolaum de Próxida, olim dominum dicti loci Almenara deffuctum, in posse et manu Montis ferratidez blada, publici regia auctorita notariy dicti loci Almenara; unde cum ego jam emercim aliqua censualia qui sunt scripta in quodam libro meo apellato lo lard cum copertis de pergami ligato cum quodam corugio? Unde cum dicti censuales nom sufficiant usque in dictam quasntitatem quadrigantorum solidorum censualium predictorum, volo et mando quo vinea

mea appellata La Perclosa (Perelosa) stabilitatur ab censum viginti solidorum et dicti viginti solidi censuales advingantur illis censualibus per ma jam emptis et emendatis ab opus dicti beneficiy.

... item dimitto benefissiato dicti benefisiy quodom hospitium meua Almenara situatum un vico majori confrontatum cum dicto vico majori et cum domibus heredum deu feliu et cum domibus jacobi Faust et cum domibus Nicolau Cenor si quo dictus beneficiat teneat ibi mansionem et teneatur solvere peytam pro eodem pro ut aliy layci ? tenentur solvere taliter quod jurisdictio domini dicti loci in aliquo non ledatur vel aggravetur.

en aquest benefici ven un brevari el seu trasportador, un calce de plata amb la seua patena, un incensario, vestimentes amb una creu , un cubet de roure, 15 genes magnas

... item deixa el benefici primer a bonanat fontanal de valencia nebot, en defecte a juan peris fuster de valencia i en defecte al proxim retor d'Almenara i successors.

... deja a Juan Marti y a Magdalena su esposa vecinos de Almenara la tierra por el compra a dicha Magadalen y a Guillermo Viro suo.

Deja a Juan Marti y Magdalena el hortum meum clausum in hortis almenara situatum confrontatum cum horto petri bas cum via publica et cum horto quoandam anthony albert

La resta de béns seus vol que els venguen i els deixen per a la institucio de la llumenaria de l'església de st Joans d'Almenara

ANNEXE 15 LA SÉNIA DE LA PLAÇA VELLA

Sobre aquesta sénia de la plaça vella ens comenta Cebrían Mezquita el següent: “derribada que fue la yglesia al abrir los fundamentos se encontro en lo que era antes plaça un profundo pozo hecho a modo de sénia todo de peña cortada, y este quedo abierto y hoy permanece cubierto con dos arcos de ladrillo, como consta del letrero que hay al lado de la iglesia, escrito en una piedra negra, por memoria, para que se vea que debajo la piedra, esta el pozo en esta forma que

la pared pasa por medio y la mitad del pozo lo viene dentro de la iglesia i la otra mitad fuera. Y la piedra que esta alli; que hizo ese verso un fraile de san Francisco de Murviedro, maestro de gramática de allí.

Antes quando era plaça y no se havia descubierto el pozo, havia en la plaça una piedra blanca, redonda, muy bien labrada y curiosa, toda ella escrita, pero creo que nadie acordo leer dicha letra. Sobre esta piedra se acostumbraba a poner fuego y teas? Para los bayles cuando havia fiesta, y del fuego se havia maltratado algo. Digolo esto por que parese esta piedra era señal que allí estava el pozo de los antiguos que nosotros no teniamos noticia, hasta que se descubrio. Esta piedra la derribaron en el fundamento de la pared, esto es, entrando por la puerta principal esta debajo el primer pilar que hace arco al coro quien la quiera ver allí se hallara.”

Aquesta inscripció que recorda i marca la ubicació de la sènia, podem observar-la en el llenç nord de l'actual església Parroquial

ANNEX 16 EL SISTEMA DE REG DE LA BASSA DE LA VILA

Arxiu Municipal d'Almenara 006-001-c

Cequies fol . X

Die XV del mes abryl any MCCCLVII

Los honorables Ramon Pelegri en Pere Albert fill seu Antony jurats de Almenara assignaren en Pere Llido veyh dela dita vila a temps de dit any a cequier e basser de la aygua de la dita vila per preu de cent reals pagadors la mitat al mig any laltra mitat al cap del any los quals la vila li ha donat plegats en los termens damunt dits lo qual es tengut deteniment tengument(?) la basa e les aygues de regar segons acostumat se comenta a petició a XV del mes de abryl de MCCCLVII.

Die XXIII abryl MCCCLVII

Los honorables en Armengol Clavell en Johan Argent jurats de la vila de Almenara en presencia del honorable en Aryq Armengol justicia dela dita vila/ e la major part del consell de aquella assignaren en presencia de en Pere Llido veyh dela dita vila per cequier o basser dela aygua de la dita vila a temps de hun any

per cent reals/ los quals pagues la primera al mig any/ l'altra mitat alla fi dit any/
en així convengut lo mig any aquell puxa demanar los li per als als jurats con la
nos pera es puxa a la medida aquells als jurats/ e lo dit justicia los puxa excontar-
los/ e aquell sia tengut / fermat e compliment los capitols dels dits aygues/ e puxa
executar les penes en aquell a quins pertenga/ es comença a permetir la dita basa
dilluns a XXIII del dit mes de abryl del dit any.

Die veneyt XXIII mes present y any anno de MCCCLVII justicia e jurats e
consell assignaren per basser en Pere Llido vehy de la dita vila a temps de hun
any començant lo primer dia del present mes de maig/ del dit any e / fenesent lo
darrer de abryl del mes vynent per preu de cent trenta sous reals de valencia
pagadors en dits termes los quals lils done plegats los dita vila/ los quals los ha de
plegar lo peyter.

ANNEX 17 GUARDES DEL TERME

Guardes fol. VII

1457

Johan gal en D^a Barba vehyns dela vila de Almenara fosen affermats per a
guardar del terme dela dita vila los honorables Rampson Pelegry en Pere Albert
fill den Antony peirats dela dita vila/ per a temps de hun any a raho de temps
almes de tot blat per puada/ los quals començaran a a fer? / a xiii dies del mes de
setembre del any per passat MCCCLVI

testimonis en jaume serra/ menor/ en Antohy argent/ armengol vehyns de
Almenara.

Die abbasti XXI mensis january anno anat de MCCCLVII

Pere de Barcelona e Jaume Monfort en poder del honorable en ariqt armengol
justicia dela vila de almenara / en johan argent present en orjust? Da ull absent
jurats de la dita vila/ se affermaren a guardar/ e jurar per fer bans relatats ets / a
raho de dotze diners per jornada ha temps de hun any comentarena fermar lo dit
dia /e guardar

die martis XXX jaunary anno MCCCLVIII

Jaume Dull en Bartolomeu Gomez vehy dela vila de almenara/ juraren per guardar camps/ danys del terme a dita vila en poder dels dits gusdt? En pere lopiz justicia de la dita vila presents los honorables en Pere Argent en Bartolomeu simó jurats / e motls altres fer bones relacions leals/ e verdaderes et y a temps de hun any/ a raho de 11 diners per jornada pagar al mig any e laltra mitat altra y del any/ fou contengut com aquells foren tenguts de parlar ab lo mal feytors.

Dia abanti xiii mensis marcy los honorables justicia en miguel alantt en pere garo jurats de la dita vila arrendaren la guarda del terme dela dita vila en publich encant en pere lopiz com abans de preu donat per pu- de docents e deu sous de reals de valencia per a temps de hun any segons los stabliments dela vila, a pagar en termens tenguts ets presents ets obligats.

Testimonis en Bartolomeu simo En pere albert major.

Die e ores a XXIII del janer de MccccLXXVI poder del honorable en bartolomeu simó justicia de la vila de almenara juraren per guardar dela dita villa en berenguer gomez bartolomeu ferrer e johan del toro al lo rey en presencia dels honorables en domingo argent e en johan forca jurats e prometeren fer bones e verdaderes relacions leals per temps de hun any e fermar los stabliments de la villa e conendar comnom bape apada not s pre uixen en mar los padors dins e deu dies.

Dites coses a XXVI de febrer any MCCCLXVY en poder del honorable en Guillem ferrer justicia dela villa de almenara juraren per guardes dela dita en jaume monfort major de dies a berenguer olmos En presencia del honorable en Lorens erau jurat de prometer fer bones e verdaderes relacions e leals per temps de hun any e segons los sentabliments de la vila e com endan com no larse a pada con no lo puxa e nomene però dits dnme deu dies als psloy lo jaume monfort de sexanta sous e berenguer olmos de quaranta e quatre sous pagadores en plagats ço es la mitat a la mitat del any e laltra mytat a lo fi del any.

dites coses a XXIIII d ejener de MCCCLXXVI en presencia e poder del honorable en bartolome simo justicia de la vila de almenara juraren per guardar dela dita vila berenguer gomez bartolome ferrer e en hohan del toro al lo rey.

ANNEXE 18 CARTA DEL COMTE AL REI A CAUSA DE LA GRAN PÈRDUA DESPRÉS DE L'EXPULSIÓ MORISCA (AComAlm 06-05)

“Carta a su magestad el rey quejandose sobre los daños que han producido la expulsión de los moriscos.

la noblesa de valencia ha proseguido la fidelidad y diligencia Con sus reyes y señores que perfesoza? En la conquista de aquel reyno con tan heroizidad exemplar en el discurs deste tiempo en pal mal y quema am nuestran todas las cronicas que en esta verdad concuerdan y señaladamente en la via sich-fins dita de las umanidades les hiso dits merced detenerlos tan de su mano que ningun caballero les duido de las obligaciones que hacenlo tenga fins que todos unifimemente acudieron a defender la dignidad real y sus ministros contra el nuestros enemigos en traces della y despues aca su rey afectus per si en du muchos su midas y aventurandose todos en las jornadas tan peligrosas como se ofrecieron y asi parece que para que pni diesen hechar al sello a la fidelidad se dignacida-dignacion y obediencia queden en a umag... puddiera darles oration la heroyca relacion que lla sich ? Servidu mag^o de mandar tomar en la expulsion de los moros de aquel reyno pues consistiendo en elles su huida y su forma con efecto frasos de la hacienda lo han ofrecido todo a su rey en mas demostracion de gusto al perdello que pudieran tener alguna llo de cuya verdad son vilar testigos muchas de las personas a quien mag^o a mentido la compostura de las lastimas y desventuras que pre esta causa han quedado y quedan en aquell reyno y aunque haciendoles su mag^o hecho merced assi en general amo en particular a todos los señores de casas las moriscas de ofrecerles con tan lacareidad palabras que acudiran al reparto de los trabajos,

no queda lugar para dudar de que ha de remediar sus hacienda mostrando su grandeza de animo en atropellar los inconvenientes que se ofrecieron para impedir esta execucion que devieron ser grandes pues tantos amos bastaron a suspenderla tenerle mostrara en la renunciacion del sermias que dicha noblesa le hizo facilitando tanto accuin en ? Que mag^o fundo su gusto y aun su real reputacion y autoridad y mas haciendolos connado? Tanto que quise cimercar-amerar? Por ellos esta esperiencia que se siente de la que tenia de lamor que siempre le han mostrado, toda ma para facilitar mas el camino pnsdo? De mag^o puede hacerles merced representa el de desinarcas ? Vilau de checheu en nombre de los señores de vassallos moriscos las razones siguientes que suplica a mag^o mande considerar y ver en la junta que para este efecto ha mandado haser las novedades inquietudes y lastimas que ha causado la falta de los moros en el reyno de valencia en su misma tan historias y infalibes y se hauran representado tantos reyes a mag^o que pudieran escusar el referirlas perdida lica ire? Por maari magnificado las mas notables para lo qual su mag^o que del dicho reyno que apesar esta ... de tierra han salido de ciento y setenta mil almas arriba y que este vasis? Escriptible en centenares de amos sen a hirse gente de toda españa y del esfuerzo segun sepan dichos mos? Inconvenientes pues mgm? Haver quien cultive las tierras que tan aprisa sa mont? Y perdiendo y por la misma razon ayendo las casas vacias que como oy lo estaran las dos partes de las tres que habitaban moriscos.

Hase seguido tener otro inconveniente en razon de que si todos los ganados y anegadas que tenian estos moriscos en su expulsion porque surquedasen a sus dueños las vendieron a bajisimos precios a las fronteras de otros reynos y muchos mataron y tomaron los dredados-sedados que entunineron-entervinieron en su expulsion y esta falta se siente manifiestamente pues la que hase ecestierare a las tierras es causa de que no rindan como en effecto a ca no la han sentido, la mitad de los frutos que solian congrandisima perdida de los señores que si lo en ellas estuvieran su miserable sustento.

ANNEX 19 CARTA DE POBLACIÓ DE LA LLOSA

Población del lloch de La Llosa

Día 8 del mes de noviembre en el año del nacimiento del Señor de 1610.

En el nombre de Dios e implorada humildemente su divina gracia. Aném.

Sepan todos que Nos, Don José de Próxita y de Borja, Conde de Almenara, Márques de Navarrés, señor del lugar y baronía de La Llosa, habitante en la ciudad de València, presente en dicho momento en la ciudad de La Llosa, por una parte, Juan Ruis, Justicia en el actual año ya dicho del presente lugar y baronía de La Llosa, Jerónimo Sabater, [fol.206v.] Gaspar Esteve, Jurados en dicho y presente año de dicho lugar y baronía de La Llosa, Bartolomé Canós, Lugarteniente de Justicia en dicho y presente año de dicho lugar y Baronía de La Llosa, Alfonso Martínez, Bartolomé Banlloch, Séquier de dicha Baronía, Nicolás Manresa, Pedro Canós, Pedro Castellá, Mateo Castell, Pedro Bernat, Francisco Canós, Tomás Tagell, Juan Talamantes, Fernando López, Miguel de Oliva, Jaime Canós, Juan García, Juan Doménech, Sebastián Polo, Jaime Canós mayor de días, Antonio Castell, Pedro Rueda, Gaspar Navarro, Guillermo Cep, Damián Gombau, Jacobo Dómenech, Diego Pérez de la Serra, Pedro Gombau, Miguel Jerónimo Forner, Antonio Vila, Juan Monsoriu, Juan Balo y Juan Lloscos, todos ellos vecinos y habitantes del dicho y presente lugar y baronía de La Llosa, convocados y congregados por mandato de dichos Justicia y Jurados y por voz de Bernarndo Fanari, nuncio y pregonero público de la villa de Almenara y de dicho y presente lugar de La Llosa, ante la casa de dicho señor Conde y Marqués, sita y puesta en dicho y presente lugar, en la calle vulgarmente llamada del Forn, para tener y celebrar consejo general, asegurando y firmando con juramento al Señor Dios y prestado por cada uno de nosotros con nuestras manos derechas puestas sobre sus Santos cuatro Evangelios en mano y poder del notario infraescrito, ser en la presente congregación en lugar y consejo y coloquio general de los mayores y ancianos de todos los vecinos y habitantes de dicho lugar y baronía de La Llosa hábiles, idóneos y suficientes para tener y celebrar consejo general y unánimes y concordés, sin que nadie discrepe, para hacer, llevar a cabo y formar las cosas infraescritas y otras, percediendo la licencia y facultad dada a nosotros y a la Universidad por dicho Justicia y Jurado y concedida por mí, dicho Don José de

Próxita y de Borja, conde de Almenara, Marqués y Conde de Navarrés y señor de dicho y presente lugar y baronía de La Llosa el día de hoy [por una parte] para llevar a cabo las dichas cosas y para tener y celebrar dicho consejo general toda la universidad y todos y cada uno de la misma de cualquier grado, estado y condición que sean, tanto hombres como mujeres, mayores, medianos y menores, presentes, ausentes y futuros, haciendo y representando todos los presencialmente existentes, por otra.

Atendiendo y considerando que para la debida ejecución del real decreto y mandato de su majestad nuestro Señor el Rey Don Felipe III de la casa de Austria, de gloriosa e inmortal memoria, publicado y pregonado en público pregón por los acostumbrados lugares de la ciudad de Valencia el día 22 de septiembre del año del nacimiento de Jesucristo 1609, por el cual fueron y son removidos, alejados y expulsados de todo el presente Reino de Valencia y llevados a tierras de Barbarie todos los sarracenos que en él estaban y habitaban por juntas y firmes causas y razones en dicho y regio edicto contenidas y manifestadas y como en dicho y presente lugar y Baronía de La Llosa estaba todo... poblado por los dichos sarracenos, quienes obedeciendo con las debidas exenciones el susodicho regio edicto y mandato, pasaron a regiones y tierras de Africanos y así, el dicho lugar quedó desierto, despoblado y sin vecinos ni habitante alguno.

Y como nosotros, los particulares nombrados arriba, deseamos poblar el presente lugar de La Llosa y avasallarnos en él, estar y cohabitar y tener la residencia personal en él, hemos rogado, pedido insistentemente, y suplicado a Vos, Señor Don José de Próxita y de Borja, Señor de la dicha Baronía y lugar de La Llosa, que se complazca admitirnos como vasallos a nosotros y a nuestros sucesores y estar permanentemente y cohabitar y tener la residencia personal en ella, hemos rogado, pedido insistentemente y suplicado a Vos, Señor Don José de Próxita y de Borja, Señor de la dicha Baronía y lugar de La Llosa, que se complazca admitirnos como vasallos a nosotros y a nuestros sucesores y estar permanentemente y cohabitar y tener la residencia personal en ella, hemos pedido, rogado y suplicado a Vos, Señor Don José de Próxita y de Borja, Señor de dicha Baronía y lugar de La Llosa, que se complazca

admitirnos como vasallos a nosotros y a nuestros sucesores y estar permanentemente y cohabitar y tener la residencia personal en ella, hemos pedido, rogado y suplicado a Vos Señor Don José de Próxita y de Borja, señor de dicha Baronía y lugar de La Llosa que se complazca admitirnos a nosotros y a nuestros sucesores como sus vasallos y a quienes en el futuro sean señores del dicho lugar de La Llosa y su Baronía, como sus nuevos pobladores, vecinos y habitantes.

Y yo, dicho Señor José de Próxita y de Borja, Conde de Almenara y Marqués de Navarrés me puse contento y lo estoy y me plugo admitiros a dicho vasallaje de la nueva población, como vecinos y habitantes de la dicha Baronía y lugar ante la humilde súplica de todos los arriba nombrados a toda dicha universidad del ya dicho y representantes del presente lugar y baronía.

Y a su efecto fueron hechos, iniciados, pactados y concordados entre dichas partes de palabra, los pactos y convenios, infraescritos, de modo y forma a describir más abajo.

Y, por tanto, graciosa y conscientemente.. con el presente instrumento público, para siempre valedero, aquí y para todas partes, en nada a violar o revocar ni de una parte ni de otra y viceversa, como mejor podemos y debemos y a nosotros nos es lícito y permitido... de este Reino de Valencia, nos atenemos, admitimos, convenimos y en verdad reconocemos, nosotros, las partes presentes aceptantes y nuestros sucesores entre nosotros las antes dichas en y sobre la dicha y nueva población y del ya dicho y presente lugar de La Llosa son alianza, pactados, convenidos, concluidos y concordados, escritos en lengua materna, que son de la serie y tenor siguiente:

Capitulació y concordia feta y fermada entre parts de don Joseph de Pròxida y de Borja, marques de Navarrés y Conde de Almenara de una, y los que pretenen y volen poblar lo Loch y Baronia de La Llosa y terme de aquella, part altra, sobre la nova població de dita Baronia y terme de aquella, la qual es del tenor seguent.

1 E primerament se ha capitulat, avengut y concordat que lo dit Conte y Marqués se reserva pera si e sos successors totes les regalies com son forns,

molins tendes y carniserías, hostals y altres qualsevols regalíes que al present son y en lo sdevinidor serán en lo terme en general les aygues y les terres y qualsevol terra vagant e inculta y la casa e la jurisdicció suprema e ínfima y lo domini direct de tots les casses y terres de dita baronia y son terme con todos los derechos emphiteuticals segons furs de aquest Regne de València.

2 Ittem que tots los que poblarán en dita baronía, així al present com en temps venidor in perpetuum sien tenguts y obligats de donar y pagar al dit Señor Conte y Marqués y als seus successors tres lliures de cens, fadiga y lluisme, aben los dit drets emphiteuticals segons furs de València, per rahó de qualsevol causa que cada particular o tot lo poble en comú pendrán de les que al present están fetes, el qual cens se haja de pagar en dos iguals pagues, a saber es, en Nadal y Sent Joan immediatament comensant a pagar la primera paga en lo dia y festa de Sent Joan de Juny primer vinent y any Mil Siscents onze, y axí de allí avant y quan volrán obrar alguna cassa y hajen de demanar y demanen llicència al dit señor conte y marqués y quant sels concedirá sels posará a la tal cassa el cens que sa señoría ben vist li serà, reservant se facultat dit señor Conte y Marqués de poder enfranquir qualsevol cassa y terres que sa Señoría establirà aquí ben vist li sia a sa Señoría ora o en lo esdevinidor així en respecte del dit cens com de la partició davall escrita.

3 Ittem se ha concordat que per rahó de totes que y ha en lo dit terme eo de les que a cada particular sels establirán així en la orta com en lo secà y en la marjal, hajan de pagar y paguen per cada cafisada de terra dihuys diners de cens ab lluisme y fadiga y los demás drets sobredits, pagadors en respecte a las casses com stat dit.

4 Ittem se ha concordat que los vehíns y habitants del dit lloc y baronía de La Llosa sien tenguts y obligats de donar per present a cada Nadal sis parelles de gallines bones y un quarter de cansalada conforme los vehíns de la vil·la de Almenara han acostumat donar, en comensant en lo dia de Nadal de l'any primer vinent Mil Siscents y Onse, contat a nativitate y dest Nadal que ve en un any y axi de aquí avant.

5 Ittem ha concordat que el dit Señor Conde y Marqués stablirà segons que ab thenor del present Capítol se obliga a establir a tots los sobredits vassalls les

cases y terres que estan vacuas per la expulsió del moriscos della, ab pacte y condició que los vehĩns que al present son e in perpetuum seran de dita baronia de La Llosa, de tot quant colliran y cullguen de tot gènere de fruyts, així de arbres com de la terra, y finalment de tot ço e quant en la terra se criará y produhirà y arbres pagat primerament los delmes y primicias de les casses que deuran y hagen de pagar hagen de dar y donen al dit Señor Conte y Marquès y a seus successors la septima part de tots les fruyts de qualsevol gènere que sien que culliran així en la orta com en la marjal y secà.

6 Ittem se ha concordat que per llevar tota manera de sospita y dupte no obstant que en lo antecedent Capítol se ha dit que hagen de pagar y paguen dits nous pobladors al dit Señor Conde y Marquès y als seus successors la setima part de tots les grans, fruyts collites y altre qualsevol profit que sen troverà de la terra y generalment de tot ço e quant la terra produirà que també se haja de pagar y paguen una sarria de palla de quatre arrobes de pes cada cascuna cada any exceptant los balligs dels quals nos pague la setena part puix nos paga delme dells.

7 Ittem se ha concordat que cada hu dels dits vassalls nous pobladors puixen tenir y sembrar una faneca y mija de alfals, tan solament pera ses cavalcadures y no més, en les terres que a casa hu de pení se establiran, del qual alfals no hagen de pagar la setena, sino el lleudo.

8 Ittem se ha concordat que la dita partició de fruyts que han de partir ab lo dit Señor Conde y Marqués vaja annexa a les terres hi es pague per via de çens, fadiga y lluisme con todo derecho emphitheotical, empeçando a dar la dicha partición en la collita que cada un any de cada hu dels fruyts [-] tindrà en lo any primer vinent sisçents y onse y aixi de aquí avant.

9 Ittem se ha concordat que tots los arbres y morerals que al present hi ha y per temps venidor y haurà en dita baronia de La Llosa y son terme hagen de partir y parteixquen ab lo dit Sr. Comte y Marquès a la setena part de la fulla y fruyts y los demès propis exceptat además del delme y primicia es comensará a partir en lo any primer vinent conforme està en lo antecedent Capítol.

10 Ittem se ha concordat que ningú dels particulars que ara son y per temps seran de dita baronia no puguen plantar gènere de arbres en la horta de la dita baronia y marjal sens que primer hajen de demanar y demanen llicència al dit señor Conte y marquès pera haver de plantar y que estiga en sa facultat de denegarlos la dita llicència si li parexerà y los dits vehïns y pobladors no puguen recorrer de la dita denegació a jutge ni a persona altra superior alguna y si lo contrari faran de qualsevol de les dites coses encorreguen qualsevol que lo contrari farà en pena de comis y perdició de la tal terra hon se plantará el tal arbre o arbres, y que en lo secá tinguen facultat de plantar los arbres que bolrran.

11 Ittem se ha concordat que ningú dels dits pobladors que ara son y per temps seran en dita baronia no puguen arrancar ninguna manera de gènere de arbres així en la orta com en lo secà de dita baronia sens llicència expressa del dit Señor Comte y Marquès y de seus successors fins pena de vint y cinch lliures y la lleña que el tal arrancarà sia propia de la Señoria.

12 Ittem se ha avengut y concordat que los dits Pobladors ni los seus en les terres de la horta no puguen plantar viñes [-] en temps algú sens llicències del dit Señor Conde y Marquès y de sos successors sots pena de comis de la tal terra que es plantará viñas.

13 Ittem se ha concordat que los dits nous pobladors e los vehïns y habitants que present son e per temps seran en dita baronia de La Llosa se hajen de obligar a pagar segons que con el presente Capítulo se obligan [-] los censales y en son cas quitar aquells conforme les promissions donades, cargos y obligaciones que al presente se responden en dicha baronía no obstant que lo dit Señor Conte y Marquès estiga obligat en algú de aquells per quant no obstant dita obligació prometen y obliguen pagar aquells servant al dit Señor y als seus y sos bens indempnes en lo dany y après del dany fent li com ab lo present li fem carta de indempnitat ab executoria y totes les demès clàusules ordinaries segons lo stil del notari rebedor, que son les següents:

14 El primer a Martín Campeno, un censal de propietat de doscentes sexanta lliures y pençió de dè nau lliures, deu sous, pagadores en Maig y nohembre migerament.

15 Ittem a los frayles de nuestra Señora del Roser de la vila de Almenara, dos censals de propietat de siscentes cinquanta lliures, pagadores en dehembre y febrer.

16 Ittem a miquel llorens, parent, altre censal de annua pensió de deu lliures y de propietat de cent cinquanta lliures, pagadores en dehembre.

17 Ittem a Pere Milon un censal de annua pensio de cinquanta nou lliures, tretze sous y quatre diners, pagadores en Janer, del qual censal dos parts son [-] a pagar a la vila de Almenara y la una part a La Llosa.

18 Ittem a Jaume Melchor, altre censal de annua pençió de sis lliures, tretze sous y quatre diners en abril y octubre y çent lliures en propietat de resto de major censal.

19 Ittem a Geroni Alfonso per lo çensal se responia a la viuda pontalera vint lliures cada un any en lo mes de abril en una paga.

20 Ittem a Vicent Sanchiz, notari, un altre çensal de annua pençió de dotze lliures cada un any en lo mes de abril en una paga.

21 Ittem a Miquel Aguiló, argenter, altre çensal de annua pensió de dotze lliures, deu sous, pagadores en lo mes de dehembre, en una paga cascun any.

22 Ittem altre censal que es respon a Frances Gnollo de Nules de annua pençió de --- y de propietat --(ratlla).

23 Ittem a Don Joan de Pròxida con a consignatari de la Marquesa de Navarrès Dona Magdalena de Borja y de Pròxida, difunta, altre censal de annua pensio

de vint lliures cada un any.

24 Ittem se ha concordat que si en temps esdevenidor succehira eixir alguns altres censals o carrechs sobre la dita baronia y son terme a més de los sobredits, et dit Sr. Conde y Marquès ni los seus successors ni sos bens no sia tengut de evicció alguna ni a pagar aquells sino que tan solament los haja de entregar com al present los entrega el proçès del presente que dit Sr. Conte y Marquès porta contra los acrehedors de la llosa ab lo qual se han eximit fins ara de pagar los vehïns de La Llosa als dits acrehedors.

25 Ittem se ha concordat y avengut que les dits vassalls nous pobladors tinguen obligació segons que ab lo present Capítol se obliguen de moldre tot genere de grans que es culliran en dit terme del dit lloc al molí fariner de la present baronia si aquell molirà y si no molirà, als molins fariners del dit Señor Conde y Marquès de Almenara, pagant el dret de moltura acostumat y si dichos molinos del término de Almenara no molirran que en tal cas tinguen facultat de exir a moldre a hon volirran y ben vist los serà. El que contravindrà al contengut en lo present Capítol encorrega en pena de sis lliures tantes quantes vegades serà atrobat contradir y fer la qual pena. Sa Señoria no la puga donar a arrendador algú del dit molí fariner de La Llosa sino que lo remetent la en part o en tot y posarla en execusió reste a mera voluntad de sa Señoria.

26 Ittem que los dits vassalls nous pobladors tinguen obligació de fer lo oli de les olives que culliran així de les terres que sels establiran com de altres qualsevols terres que adquiriran encara que sien en lo realench en la Almàsera y Molí de oli de la villa de Almenara pagant lo dret ordinari y acostumat y que no puixen fer ni façen lo contrari sots pena de vint y cinch lliures y de refer el dany a la dita señoria que haurà caussat per haver fet l'oli fora de dita Almàçera.

27 Ittem que los dits nous pobladors de la dita baronía de La Llosa tinguen obligació segons que ab lo present Capítol se obliguen de coure lo pa en lo forn de dita baronia so pena de quien el contrario hisiere de sesenta sueldos, la qual per lo semblant sa señoria ne la puixa donar a Arrendador algú del dit forn de la presente baronia sino que lo remeta dita pena en part o en tot lo posar-la en execució a mera voluntad de sa señoria.

28 Ittem que los dits nous pobladors y cada hu de aquells tinguen obligació segons que ab lo present Capítol se obliguen de dar y prestar la possessió de la dita baronia al dit señor Conte y Marquès com a verdader e indubitat señor della y que se hajen de avasallar en dita baronia encontinent que sera fet lo present acte de Capitulació y població y prestar-li los homenatjes y sacrament e jurament de fidelitat acostumats en mans y poder del dit Señor Conte y Marquès y de sos successors en dita baronia en lo principi de la present població renunciant son propi fur y someterse al fur y jurisdicció del dit señor Conte y Marques y de sos successors en dita baronia en lo principi de la present població renunciant son propi fur y someterse al fur y jurisdicció del dit señor Conte y Marques, señor de dita baronia y dels successors en ella.

30 Ittem que per quant en la Capitulació Matrimonial feta y fermada entre parts del dit Señor Conte y Marquès de una, y la Sra. Dona Lleonor Ferrer de Lloris, marquesa de Navarrés de altra, al dit Señor Marquès si promete de fer-li donar y prestar la possessió de la dita baronia per tuhició y seguritat de sa dot com en tot efecte se la prestaren y donaren los vehíns de la present baronia de La Llosa, que puix es voluntad del dit Señor Marquès los dits nous pobladors tinguen obligació segons que ab lo present Capítol se obliguen de donar y prestar a la dita señora Marquesa la possessió de la dita baronia encontinent que serà rebut lo present acte y prestar-li los homenatges y jurament de fidelitat acostumats en ma y poder de la dita señora Marquesa per tuhició y seguritat de la dita sua dot.

31 Ittem pera que la Residència personal de la qual en lo antecedent Capítol sen ha fet menzió, tinga mes y millor força y degut efecte han concordat les pars ab invicem et vicissim que ningú dels dits pobladors no sos successors, particulars ni universals, puguen donar, vendre, transportar ni en altra manera alienar les casses, terres de orta ni del secá ni altres possessions, sinó és sa persona domicialiada verdaderament y avasallada en dita baronia, ni dites casses, terres ni possessions puguen passar en domini de altra persona que no sia domiciliada en dita baronia y lo mateix se entenga y esté disposat en cas de

lloguesmiches o altre partit y si lo contrari se fes cayga ipso jure et facton en comis la tal cassa, terra o possessió y lo mateix se entenga encara en casos privilegiats de dot, aliments, causa pia y altres mes o tant o menys privilegiats y si acas succehins en dites casses, terres o possessions algun foraster de dita baronia per via de testament o altra disposició o algún crehedor fes execusió en dits bens y aquell o altre el comprás per Cort o en altra qualsevol manera cogitada o incogitada pervingueren licitament dits bens a semblants o altres persones en dits cassos y cascú de aquells o altres resten ipso jure et facto obligats semblants adquiridors o successors dins de un any post acquisitionem venir a la present baronia a fer residència personal o a viure o dispondre en altra manera de dits bens en persona o persones domiciliades y residents personalmente en dita baronia y passat aquell encorreguen ipso jure dites possessions en pena de comis y que est pacte a major clarícia y corroboració se entenga apposat en la mateixsa concessió y tradició de la cossa emphitheutical pera que faltant a daquell se seguixca la dita pena de comis ex inobservancia dicti pacti reservantse empero dret lo dit señor Conte y Marquès y sos successors pera dispensar en dit Capítol en cassos de carregaments de censals de particulars o de la Universitat y pera remetre lo pacte de aquell ab que nos entenga remis per clàusules ni paraules generals sinó particulars fent almenys mensióde la generalitat y substancia del present Capítol.

32 Ittem que los dits nous pobladors se hajan de obligar segons que con el thenor del present Capítol se obliguen por ellos y por los suyos successors y residir personalment y continua en dita baronia de La Llosa ab son domicili, cassa y capmajor, muger, hijos, familia, aliter incurren en pena de comis de les casses y heretas que tendran en dita baronia y terme della.

33 Ittem que lo dit Señor Conte y Marques tinga obligacio cada un any de crear y decretar oficials en dicha baronia por el tiempo acostumbrado y en la forma que se ussa en la villa de Almenara.

34 Ittem por quanto la scrivania de la dicha baronia així del Justicia con del Balle es regalia propria del Señor toca y ses guarda la nominació de scriva tantes quentes vegades li pareixerà per dita acrivania y mudar lo sempre y quant volrà y ben vist li serà a sa mera voluntad sens que en açò se puixen entrometre

en manera alguna los vehĩns y habitantes en dita baronia.

35 Ittem que los dits nous poblador y cada hu de aquells y per los seus successors en dita baronia hajen y sien tenguts y obligats segons que ab lo present Capítol se obliguen de dar y pagar al dit señor Conte y Marquès quatre diners per cada buch de la colmena cascún any per lo enbatse per Sant Miquel, escomensant en sant Miquel de Setembre primer vinent l'any Mil Siscent y Onse, e aixi de aqui avant.

36 Ittem que dits nous pobladors tinguin obligació segons que ab lo present Capítol se obliguen de pagar el dret del taulager del peix que en dita baronia se vendrà segons y del modo y manera que es paga en la vila de Almenara, que es, de cada tres sous, un diners, y dos diners per lo taulage.

37 Ittem que los frutos de las moreras, garroferas, alls y çebes que en dit terme del dit lloc y baronia de La Llosa, ans de cullirse hajen de ser alfarrasats per una persona nomenada per la señoria y conforme dit alfarras se haja de pagar al dit Señor en esta forma en respecte de les arbres de moreres de set una, y dels arbres de garroferes de set càrregues una o de set arrobes una de garrofes collites y dels alls y çebes la setena, los quals hajen de portar a ses despeses a la cassa quel Señor señalarà en dita baronia al temps que estaran acaban de cullir dits fruyts cada un any y que no puguen sembrar ni sembren ortalisa alguna de ningún gènero que sia sens llicensia de sa Señoria.

38 Ittem que totes les casses y heretats de la dita baronia y lloch de La Llosa y de tot lo terme de aquella ...guen senicdes (siguen tengudes?) als censos que respectivament desús se nomenen ab dret de fadiga y lluisme y tot altre plen dret emphiteutic segons fur de Valencia al dit Sr. Conte y Marquès, Señor de dita baronia y a sos successors en aquella en totes les prerrogatives que los señors directes en lo present Regne en los bens sensiti y emphitheoticals y que los dits vassalls hajen de regonèixer y reconeguen al dit Señor Conte y Marquès y als seus successors en Señor directe de les dites casses y terres y que no reconexeran altre Señor algú y ques sotsmetran segons que ab tenor del present Capítol se sotsmeten los dits vassalls y qualsevol de aquells en totes causes així civils com criminals de mer y mixt imperi y de tota jurisdicció y

potestad del dit Señor Conde y Marquès, Señor del dit lloch y baronia de sos successors.

39 Ittem se ha concorda y avengut entre les dites parts que se hajen de fer y fermar per lo dit Señor Conte y Marquès a cada hu en particular de dites casses y terres los actes dels stabliments que seran necessaris segons lo present acte de Capítulació y concòrdia segons lo stil y pràctica del Notari, que que dit actes rebrà.

40 Ittem que per llevar tota manera de engany, frau, debat y qüestió que los dits vassalls y cada hu dells tinga obligació segons que ab lo present Capítol se obligue de avisar a la dita Señora eo Señor de aquella eo procurador o arrendador el dia que volrran cullir los fruyts aixi dels arbres com de la terra que estan dessus nomenats y que no puguén collir aquells que no sia preshint dit avis sots pena de sexanta sous, aplicadores a la dita Señoria, e qui contravindrà al present Capítol y així mateix après de haver batut no puguén tocar el gra de la hera que no sia avisant al dit procurador o arrendador de la dita Señoria y que encontinent los dits procurador y arrendador tinguen obligació de acudir a delmar dit gra que serà posat en...

41 Ittem es estat concordat y avengut que si dits vassalls y pobladors tuvieren ganado, tinga obligació según que ab tenor del present Capítol se obliguen de dar y pagar al dit Señor Conte y Marquès un cordero o cabrit , ab qui sia el ramat cinquanta caps, ademes del dret que pertany per lo carnetge y ters delme açò cascún any en lo temps que paga dit dret de carnetge.

42 Ittem se ha concordat y avengut qu eper la present Capitulació y concòrdia que per haver dits pobladors acceptat de pagar los dits censals no es causa perjuhí algú en lo asiento que la Magestat del Rey Nuestro señor possarà en respecte del censals que les universitats dels nous convertits de aquest Regne devien y eran deutors a diverses persones, collegis y universitats y en qualsevol gracia així de reducció com altres que Sa Magestat manara acerca de dits censals y càrrechs açò empero antes y declarat com que no sia causat perjuhí algú als drets del dit Señor Conte y Marqués pertanyents y a la dita baronia per qualsevol modo y forma, ans los drets de Sa Señoria y a la dita baronia y lloch de La Llosa pertanyents no obstant la present Capitulació los resten salvos e

ilesos in omnibus et per omnia pera poder demanar y suplicar qualsevol gracia y mercé que es serà concedida y otor los dits vassalls nous pobladors per via directa per rahó dels dits censals no tinguen ni puguen tenir ara ni per temps sdevenidor algún dret contra el dit Sr. Marquès y Conde ni contra los seus successors ni sos bens per raho si li serat adjudicat que haja de pagar quantitat alguna per dita rahó.

43

Leídos y entendidos tales capítulos y publicados por el infrascrito Notario, alabando y aprobando su contenido y firmando los dichos Capítulos y cada uno de ellos, renunciamos conscientemente a toda cláusula restrictiva o condición así no hecha, convenida, pactada, estipulada y concordada en los presentes Capítulos y en cada uno de ellos se describe y contiene.

Lo que fue hecho en dicho lugar de La Llosa, el día décimotercero del mes de noviembre del año del Nacimiento del Señor mil seiscientos diez.

Sig+no nuestro señor Jose de Próxita y de Borja, conde y masqués arriba indicado.

sig+nos nuestros Juan Rius, Justicia Jerónimo Sabater y Gaspar Esteve, Jurados bartolomé Canós, lugarteniente del Justicia, Bartolome Benlloch, Séquier, Alfonso Martínez, Nicolás Manresa, Pedro Canós, Pedro Castella, Mateo Castell, Pedro Bernat, Francisco Canós, Tomás Tagell, Juan Talamantes, Fernando López, Miguel de Oliva, Jaime Canós, Juan García, Juan Doménech, Sebastián Polo, Jaime Canós junior, Antonio Castell, Pedro Rueda, Gaspar Navarro, Guillermo Cep, Damián Gombau, Jaime Doménech, Diego Pérez de la Serra, Pedro Gombau, Miguel Jerónimo Forner, Antonio Vila, Juan Moinsoriu, Juan Balo y Juan Lloscos quienes alabamos todas y cada una de las cosas, las concedemos y firmamos.

Testigos del hecho son Silverio de Montserrat, secretario domiciliado en la villa de Almenara y Martín Llobet, criado del dicho señor conde y marqués, domicialiado en Valencia, presentes en dicho lugar de La Llosa.

Notario Gaspar Serra afirma que copió esta Escritura del libro correspondiente

de Francisco Miguel Bonet, notario difunto de Almenara, a petición del Dr. Jerónimo Mora, párroco de la iglesia de la misma villa, con su firma, el día 10 de febrero de 1646.

**ANNEX 20 ARXIU DEL COMTE D'ALMENARA. A 28 ANY 1699
LLIBRE D'ARRENDAMENTS: EXTRACTE DE LES CASES DE LA
LLOSA.**

Vicent Llopis llaurador de la llosa a cens de 60s reduït a 20 sous mes una gallina, una casa en la **plaça** de la Llosa afronta amb casa de Francesc Casals, altre costat ab casa de Cosme Llopis, enfront carrer en mig, espatles casa Joan Llopis.

Maria Domenech y de Curelles muller de Miguel curelles o aundles? Llaurador llosa, una casa en la Llosa, a cens de 60 sous però es regula a 20 sous més una gallina, afronta ab casa hereus de March Marti major, altre costat ab casa Antoni Sales, espatles ab casa Miguel Canelles carrer en mig, davant ab casa Hieronima Polo.

Josep Favar de la llosa, una casa en la Llosa, a cens de 60 sous a pagar en st. Joan y Nadal , (...) es regula a 20 sous més una gallina, afronta ab casa Antoni Bensach, altre costat ab casa de Bertomeu Esteve, espatles ab casa de Batista la Puerta

Cosme Llopis de la Llosa, una casa en la Llosa, a cens de 60 sous (..) regulat a 20s més una gallina,(...) afronta ab casa de Sebastia Forner, altre costat ab casa de Pere Forner carrer mig, altra part ab casa de Vicent Llopis carrer en mig, espatles ab casa de Teresa Forner.

Josep Rodrigo de la Llosa, una casa en la Llosa (...) a cens de 20s més una gallina (...), afronta ab casa de Francecs Rodrigo, altre costat muntanya, per davant amb sèquia major, espatles ab muntanya.

Josep Barbera de la Llosa, una casa en la Llosa (...), afronta ab casa de Antonio Muñoz carrer en mig, altre costat ab casa Geltrudi Balo, per davant ab casa de retor, espatles ab casa d'Hipolita Polo.

Una hera en la Llosa a cens un sou, espatles damunt la casa del confessant, afronta ab hera de Frances Forner, ab casa de Pasqual Royo, ab hera de Baptistes la Puerta, ab casa de Miguel Bayona.

Josep Badia de la Llosa, una casa en la Llosa, (...) afronta ab casa de Joan Paradis carrer en mig, altre costat ab casa de Antoni Gil, altre costat ab casa de Gaspar Canteral carrer mig y ab vagants.

Catalina Llopis y de Martí viuda de la Llosa, una casa en la Llosa cens de 13s 4d a pagar en st. Joan y Nadal,(...) confronta ab casa de Miguel Canelles, altre costat ab casa de Antoni Sales, part davant ab corral de Miguel Canelles, darrere ab casa de Pere Favar, (totes eren cases i terres del confessant.)

March Martí de la Llosa, una casa en la Llosa a cens de 6s 8d,(...) afronta ab casa de Pere Fabar, altre costat ab heres Pere Canelles, davant ab muntanya, espatles vagants del dit egregi comte.

March Martí com a curador, una casa en la Llosa que era de Gaspar Canteral, a cens de una lliura es part de una casa que va adquirir de Gaspar Canteral a cens de 6 sous 8 diners,(...) afronta un costat ab casa dels hereus de Josep Doménech, altre costat casa de Rafael Hestier, davant sèquia major, espatles muntanya.

Joan Paradis de la Llosa, una casa a cens de 18 diners, (...) afronta per davant ab casa de Antoni Gil y Josep Badia, per altre costat ab la casa de Eleuteri Daniel, per altre costat ab la casa dels hereus de Josep Llopis, y espatles ab vagants eo corral de Salvador Faden.

Joan Badia de la Llosa, una casa en el carrer del Forn a cens de 10 sous(...), confronta per un costat ab la casa March Martí, per altre costat ab la casa de Joan Badia, per davant ab Vicent Peñarroja carrer mig, y per altre costat ab muntanya.

Pere Agost de la Llosa, una casa carrer de Pere Espla a cens de 60 sous (...) reduït a 20sous més una gallina(...), confronta per un costat ab la casa dels hereus Joseph Ivañez, per un costat ab la casa de Josep Gomez, per davant ab la sèquia major carrer en mig, y espatles ab la casa Josep Perez, carrer en mig.

Joan Lopis de la Llosa, una casa a cens de 60 sous (...) reduït a 20sous més una gallina(...), confronta per un costat ab la casa de Frances Casals, per altre costat ab la carniseria, per davant ab casa de Antoni Sales y , espatles ab casa de Beltran del Peig.

Francisco Casals de la Llosa, una casa en la Llosa a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina (...), confronta per un costat ab casa de Vicent Lopis, per altre costat ab la casa de Joan Lopis, per davant ab la casa de Antoni Sales carrer en mig, y espatles ab la casa de Vicent Lopis.

Geltrudis Balo y de Agramunt muller de Agosti Agramunt(...), una casa en la Llosa a cens de 20 sous més una gallina (...), confronta per un costat ab la casa abadia, per altre costat ab muntanya, per davant ab la casa Josep Barbera, y espatles ab el corral de Hipolita Polo.

Batiste Lopis de la Llosa, una casa a cens de 1 sous 6 diners (...), confronta per un costat ab la casa de Gabriel Daniel, per altre costat ab el corral de Josep Perez, per davant ab la casa de Josep Peres carrer mig, y espatles ab muntanya.

Mariano Vilar de la Llosa, una casa en la Llosa a cens de 3 sous(...), confronta per un costat ab la abadia, per altre ab la muntanya, per davant ab el corral dels hereus de Martí Gay carrer en mig, y espatles ab la casa de Antonio

Gu[i]llem.

Antoni Guillem de la Llosa, una casa a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina(...), confronta per un costat ab muntanya, per altre costat ab casa de Mariano Vilar carrer en mig, per davant ab casa del hereus de Marti Gay.

Hipolita Polo y de Perez, muller de Diego Perez, una casa en la Llosa a cens de 60 sous (..) reduït a 20 sous més una gallina(...), confronta per un costat ab casa de Maria Doménech, per altre costat ab la iglesia, per davant ab la plaza y espatles ab casa de Pere Favar.

Teresa Forner y de Guillermo, muler de Roch Guillermo de la Llosa, una casa situada en el carrer de l'església, a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina (...), confronta per un costat ab casa de Cosme Lopis, per altre costat ab casa de Josep Perez, per altre costat ab casa de Batiste la Puerta.

Pasqual Royo de la Llosa, una casa en la Llosa a cens de un sou (...), afronta per un costat ab casa dels hereus de Josep Lopis, per altre costat ab la hera de Antoni Gil, per davant ab casa de Antoni Gil, y espatles ab muntanya.

Pere Favar, una casa en la Llosa, a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina, afronta ab la iglesia, ab la casa de Diego Perez, per davant ab muntanya, y espatles ab la casa de March Martí.

Bertomeu Esteve de la Llosa, una casa situada en la plaza dels jops (...) confronta per un costat ab casa de Favar, altre costat ab casa de Josep Favar, davant dita plaza, espatles corral de Antonio Sales.

Francisco Rodrigo de la Llosa, una casa a cens de 30 sous (...), afronta per un costa ab casa de Rafael Hestier, per altre costat ab casa de Josep Rodrigo, per

davant ab sèquia major carrer en mig, y espatles ab muntanya.

Salvador Favar, una casa situada en la plaza del Jops, a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina(...), confronta per un costat ab casa de Berthomeu Esteve, per altre costat ab casa de Josep Doménech, espatles ab casa dels hereus Baptiste Bordils, y davant ab dita plaça.

Martí Agost de la Llosa, una casa situada en la plaza dels Jops, a cens de 60 sous reduït a 20 sous més una gallina, (...) afronta per una costat ab casa de Domingo la Casanueva, per altre costat ab casa de Isabel Saragoza carrer en mig, espatles ab casa dels hereus de Eugenia Jabregat, y per davant ab dita plaza.

Antonio Esteve de la Llosa, una casa en el carrer Major a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina(...), afronta per un costat ab casa de Salvador Tarin, per altre costat ab casa de Frances Forner, per davant ab casa de Vicent Sales carrer en mig, espatles vagants carrer en mig.

Pere Forner de la Llosa, un pati de casa a cens de un sou sis diners, (...) afronta per un costat ab pati de Martí Agost, per altre costat ab casa de Eugenia Jabregat, davant ab el pati de Batiste la Puerta, y espatles ab casa dels hereus de Sebastia Forner.

Pere Forner, de la Llosa, una casa en el carrer Major, a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina,...) afronta per un costat ab casa de Martí Agost, altre costat ab casa de Cosme Llopis carrer en mig, davant iglesia, espatles ab pati de Pere Forner confessant y casa de la iglesia.

Ignació Font, Llaurador de la Llosa, una casa en la Llosa, a cens de 3 sous,(...) afronta per una costat ab casa de Gaspar Canteral, altre costat ab casa de Joseph Badia, davant ab casa de Josep Bayona.

Frances Forner Llosa, una casa en la Llosa situada en el carrer major, a cens de 60 sous,(...) reduït a 20 sous més una gallina, (...) afronta per un costat ab casa de March Martí, altre costat ab casa de Antoni Esteve, davant casa de Vicent Peñarroja, espatles ab pati y corral del confessant.

Un pati de casa y corral ab cens de una basa de aigua, afronta casa confessant carrer en mig, per un costat ab Beltran del Peig carrer en mig, espatles ab muntanya de la iglesia vella y vagants del señor.

Un hera dalt de la muntanya darrere de la iglesia, a cens de 6 diners, confronta ab casa dels hereus de Batiste Bordils, ab muntanya, y ab vagants de la mateixa hera.

Frances Forner, llaurador de La Llosa, una casa en la Llosa 6 sous,(...) confronta ab casa de Carlos Venhera, ab vagants de la hera del responent, espatles ab casa eo pati de Joseph Bayona.

Isabel la Puerta de La Llosa, una casa (...) a cens de 60 sous, (...) reduït a 20 sous més una gallina, (...) afronta per una costat ab casa de Pasqual Royo, ab casa de Joan Paradis, per davant ab Antonio Gil carrer en mig, y espatles ab muntanya.

Gaspar Canteral de la Llosa (...) una casa en La Llosa, a cens de un sou(...), afronta ab casa de Vicent Peñarroja, ab vagants davant casa Joseph Badia carrer en mig y espatles ab casa de Vicent Sales.

Jesualda Doménech y de Canteral muller de Gaspar Canteral(...) una casa en la Llosa a cens de 6 sous 8 diners (...) afronta per una costat ab casa de Rafael Hestier, ab casa de Jaume Bordils, per davant ab la cequia major carrer en mig, y espatles ab casa de Salvador Favar.

Joseph Perez de La Llosa, una casa a cens de 3 sous 6 diners (...), afronta per

un costat ab casa de Roch Guillem, per altre ab casa de Batiste Lopis, espatles ab casa de Josep Barbera, y per davant ab casa de Gabriel Daniel.

Salvador Tarin, (...) dos cases en La Llosa 1 casa (...) a 20 sous més una gallina, i altra a cens d'una basa d'aigua (...) confronta per un costat ab casa de Antoni Esteve, altre costat ab casa de Josep Lopis, per davant ab casa de Vicent Sales de Gilges y espatles ab muntanya.

Un corral de ramat a cens de 1 sou (...) afronta per davant ab casa Joan Badia major carrer en mig, altre costat ab casa de Elauteri Daniel, altre costat ab el fossar de moros y muntanya espatles.

Una hera en a La Llosa, a cens de 6 diners, confronta ab casa de Josep Rodrigo, per altre costat ab casa de Antoni Guillem, ab casa de Gaspar Canteral cequia en mig, y ab condesa de Fuentes.

Beltran del Peig (...) un pati de solar de casa a cens de tres sous, confronta ab lo calvari, per altre costat ab casa de Cosme Lopis, per altre costat ab Pati de Frances Forner carrer en mig, y davant casa Salvador Tarin (aquest es el confessant) carrer en mig.

Antoni Gil (...) una casa en La Llosa a cens de 60 sous, (...) reduït a 20 sous més una gallina (...) costat casa de Josep Badia, ab casa de Pasqual Royo carrer en mig, davant ab casa de Joseph Paradis carrer en mig y espatles ab muntanya.

Isabel Saragossa (...) una casa carrer de l'Església (..) a cens de 60 sous (...) reduït a 20 sous més una gallina, (...) afronta ab casa Antoni Bensach, per altre costat ab plaza dels Jops, davant casa hereus de Eugenia Jabregat carrer del mig, y espatles ab casa de Josep Jabregat.

Melchora Saragossa, una casa a cens de 6 sous, (...) afronta per una costat ab casa de Joan Badia major, ab casa de Joan Badia menor, davant lo forn carrer en mig, y espatles lo hort de Joan Badia.

Estel Bosó Doménech

Joan Garcia, Llaurador de la Vall del Duch, (...) una casa en La Llosa a cens de 6 sous 8 diners, (...) afronta ab casa de Antoni Muñoz, per altre costat ab la plaza del Llidoner, per altre costat ab la casa Pere Agost y ab la senda major camí en mig.

Vicent Sales de Almenara (..) una casa en La Llosa a cens de una lliura.

Antoni Esteve de La Llosa (...) Una casa en La Llosa situada en el carrer Major, a cens de 60 sous, (...) reduït a 20 sous mes una gallina, (...) afronta per un costat casa Salvador Tarin, Frances Forner, per altre costat amb casa de Vicent Sales per davant, y espatles vagants carrer en mig.

Miguel Canelles, llaurador llosa (...) una casa en La Llosa, situada en el carrer Major a cens de 60 sous reduït a 20 sous més una gallina (...) que afronta per un costat amb casa dels hereus de Batiste Bordils carrer en mig, per altres costat amb casa de Ignacio font, carrer en mig, per altre costat amb casa de Gaspar Canteral, per altre costat amb casa de Vicent Sales de Gilges, per altre costat amb casa de March Marti, y ab la carniceria.

Miguel Canelles, com a procurador dels hereus de Martí Gay i Tomasa Domenech _ Frances Gay, Josep Gay, Marti Gay, Maria Gay, Ignacio Gay, Vicent Gay, Germans(...) Una casa en La Llosa situada en el camí de Gilges, a cens de 60 sous, reduït a 20 sous mes una gallina (...) que afronta per una costat amb casa hereus Vicent Polmide, camí en mig, per altres costat ab muntanya de la iglesia vella, per davant sèquia major y espatles casa de Mariano Vilar, camí en mig.

ANNEX 21 CRIDA DE MERCAT DEL QUINQUILLER.

“Muy Illustre Señor Domingo Bertran Alcalde ordinario Primero de esta villa, puesto Alcalde obediencia de S.S le pone en noticia Como el sabado ultimo pasado de parte de el Quinquillero, se hizo Bando porla Villa, dando dentender

que qualquier que quisiera mercar abadejo aquarterones, acudiera su Caza; Y en ora virtud y Bando, por mi dicho Alcalde, le hize Comparecer a dicho Quinquillero ante mi presencia. Y le dixee que motivo tenia para hazer semejante Bando Siendo assi que en esta Villa noce acostumbra hazerle Jura de mercado, Y Dixo: Que en otro tiempo Ya se avian echo otros de la misma forma, pero sin embargo / Como dezando noce perjudique la Caza obligada que en esta villa existe se le anotificado Pena. A esto los diputados y parte de la villa, seguiesen a poner su bien comun, pidiendo testimonio, el Personero, para su defensa, pues aesto ay varias opiniones en que unas que se acostumbrado, hazerse eo Vender aquarterones, fuera de mercado , Y otros queno, y para que no sele pierdan drchos A.S.S se noticia, para su Intelig^a.

Contestació: B.E.M.D.S.S. El mas afecto y humilde servidor, Domingo Bertran que de su orden Joseph Domenech Andres Verdecho. Los derechos de los señores del lugar que consisten en el buro(brizo) libre de las cosas que sahan de vender en la tienda de su regalia no pueden ser alterados ni perjudicados permitiendose a otros la venta de las mismas cosas sino es en los dies permitidos quales son los de mercado. El quinquillero no ha tenido facultad para mandar bandos en la poblacion sin licencia de la Justicia porque amas deser esto correspondiente a la autoridad del Alcalde, Como dichos bandos se pretextan con el titulo del Beneficiado del comun atrahen al pueblo Comoviendole al perjuicio del dro de la señoria porla qualo imprudencia y libertad del quinquillero puede ser este reprehendido. Assy lo siento salvo Semper V^a. Val^a y enero a 23 de 1778 Dr. Perello¹⁸⁸¹”.

ANNEX 22 BUTLLA APOSTÒLICA EL 28 DE MAIG DE L'ANY 1602 DEL PAPA CLEMENT VIII

“La ciudad de la Llosa tiene cien casas de cristianos recientemente convertidos a la fe catolica, situada junto al mar y expuesta a las incursiones de los moros infieles. Hay en ella una iglesia parroquial, bajo la advocación del Salvador de todo el mundo, desmembrada de la iglesia parroquial de Almenara por los

¹⁸⁸¹ AComAlm 26-23 , full.1-2.

comisarios apostolicos ante la suplica de la Sacra Cesàrea Majestad Catolica del emperador Carlos V, rey de las Españas, en el año 1534, enviados por la santa sede apostolica, ergida en parroquia con la anexion a la misma de la ciudad de Chilches y con una dote para el rector de 30 libras de las primicias de ambas ciudades que los dichos comisarios le asignaron. Pero despues en el año 1569, el entonces obispo de Tortosa, quizá desconocedor de esto, separo las mismas ciudades de la parroquia de Almenara y señalo la residencia del parroco en la ciudad de Chilches con un salario de 41 libras, a pagar por el parroco de Almenara de las primicias que recibe de esa ciudad de la Llosa y otra en la de Chilches donde habitan cristianos antiguos. Y como en la ciudad de la Llosa abunda en habitantes que deben ser instruidos especialmente en la de catolica y dista la tercera parte de una legua de la ciudad de Chilches y es oportuno que haya en ella una iglesia parroquial con su propio rector, no esté separada de la iglesia de Chilches y tenga dotación de 100 libras anuales para el sustento de su rector de esta manera: que el rector de Almenara pague 40 libras de moneda valenciana cada año al rector de la Llosa, en razón de las primicias que recoge en esa ciudad de la Llosa, que en tal cantidad fueron estimadas, a las que, proporcionalmente, tiene que contribuir Gabriel Agras, presbitero de Valencia, en otro tiempo rector de dicha parroquia, al que se le tiene reservada una pension anual de 160 libras y tenga, por tanto el rector derecho a retener las tres prelacias de la sede de Tortosa, de que goza, es decir hospedero, sacristan y archidiacono de Borriol. Las dignidades de la iglesia de Tortosa paguen 18 libras, 6 por cada una de las prelacias, por razon de la tercera parte de los frutos sometidos a decimas que reciben y que ascienden a 50 libras. Y la mesa episcopal 32 libras para completar las cien libras, por razon de los frutos sometidos a decimas y por razon del decreto de los obispos de la misma provincia eclesiastica dado el año 1573, por el que ellos y el obispo de Tortosa se obligaron y prometieron a contribuir en lo que fuera necesario de sus mesas para la dotacion de las parroquias recientes convertidas a la fe. Y si aconteciera que por qualquier razon la iglesia parroquial de Almenara quedara vacante, por ello mismo las primicias de la ciudad de la

Llosa quedan separadas de ella y desmembradas y aplicadas para siempre a la iglesia parroquial y al rector de la Llosa; y en tal caso, el rector de Almenara quede libre del pago de dichas 50 libras y el citado pensionista este obligado a contribuir con la dicha cantidad proporcional.”

Continua amb la descripció de la situació i característiques de l'immoble:

“Y Como la Iglesia de la Ciudad de La Llosa està situada fuera de la Ciudad, en lugar lejano y de difícil acceso para las mujeres y niños y es demasiado estrecha, edifiquese otro templo capz y accessible de acuerdo con la forma y el sitio designado y con una torre para la protección de la persona del rector de los corsarios infieles, que proteja y salvaguarde también a los jurados y a todo el pueblo. Y queden obligados a rendir cuentas a ello. Y las tierras y las rentas de la Antigua Mezquita permanezcan aplicadas a la Iglesia y sean administrades por el rector y los jurados (...)”

ANNEX 23 ACTE DE POSSESSIÓ DE LA LLOSA 1571.

Arxiu del comte d'Almenara 27-13 acte de possessió de La Llosa:

“ pàg.41 predicti die e anno

En nom de nostre senyor deu Jesucrist e de la sactissima Verge Maria Mare de suasia a tots manifesta cossa que en lo any de la nativitat de nostre señor Deu Jesucrichrit de mil cinchens setanta quatre huy que contam setse dies del mes de octubre lo molt illustre don Gaspar de Proxida y Arago conte de Almenara apres de aver pres pococio de la dita sua vila d'Almenara entre les set y huit hores del mati (p.42) constituït personalment en el seu lloch de la Llosa y en presencia de mi Joan Esteve Giravella notari public de la ciutat y regne de Valencia, e dits testimonis desus escrits mana personalment a Joan Salvador misatje del dit lloch de la Llosa que convocas e manas veu de publich crida als justicia jurats e tots los altres homens del dit lloch dela Llosa que pera els presents dia, e hora vingueren posen y comparegueren (p.43) en la dita plaza del dit lloch a hon per a semblants negosis se hacostumen congregat lo qual dit misatje y trompeta obtemperant al manament deacudir adaquell fer per lo dit molt Illutre conte en presencia de aquells e de mi Joan Esteve Gironella notari dix e relacio feu que demanament del dit molt illustre conte avia convocat e

manat ab veu de publica crida que tots los officials, vassalls e habitants (p44) del dit lloch de la Llosa se ajuntasen per a els present dia y hora dins la dita plasa e en continent acudiren a la dita plasa, e foren personalment atrobats los homens següents primo Pere Vicent Batle de dit lloch Frances Seti Lloctinent de Justicia Miquel Joan Sans a la Mostasaf, Joan Ram Seguí Conseller Frances Vicent Conseller, Luis Morisco Major Conseller Gaspar Ravacalles Joan Seti Joan Amand-amancl-amancl Francisco Ferrer Blanch- blanco Fanegui, Joan Blanco, Joan Guillem, Joan Vicent, Pedro Navarro, Pere Serrano, Frances Cavin? Luis Baig, Melchor Carrion, Luis Marisco, Joan Roig tots nou convertits vassalls vehins e habitants del dit lloch de la Llosa Prohomens y consellers e aquell sent e representant la aljama del dit lloch e lo dit molt illustre Don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara dix, e notifica (p.47) aquells com en lo dia de nou de juny del any mil cinch cents cinquanta y hu ab acte rebut per Pere lo pres notari de la ciutat de Saragosa lo molt illustre don Fernando de Proxida quendam conte de Almenara pare y señor de aquell entre altres cases feu donacio a ell dit don Gaspar de Proxida y Arago de la vila y condat de Almenara y lloch de la Llosa returanse de vida di aquell tansolament la dita vila de Almenara (p.48) e lloch de la llosa y los fruyts rendes emoluments de aquells que fins los llarchs dies del dit molt illustre don Fernando de Proxida la dita vila, y loch pertanyqueren ab integro al dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago la qual demao li feu en contemplacio del manament cunch-lunch tractar y en apres en fe, de Sancta Mare Esglesia solempnitat entre aquell e la molt illustre dona marquesa de la Cerda y de Mendoza, (p49) per lo qual dinacio lo domini e posesio de la dita vila e condat de Almenara e del loch de la Llosa passa e fonch transferit en continent en lo dit conte don Gaspar e la donacio de dita vila e loch de la Llosa li fonch adquirida segons quede totes les dites cases cens fana ab les dites capitols matrimoniales dels quals feu ocular ostencio, e que perco per major continuacio del dit demi i e posesio que de la dita vila condat de Almenara e lloch de la (50) Llosa tenia e li era estada tranferida requeri e mana a tots los sobredits Batle e Llochitenent de Justicia e altres vassalls vehins e habitants del dit lloch

de la Llosa que allí present eren que així en nom de llurs officis com en noms propis, e en nom loch de deu de tota la aljama del dit lloch, e singular persones de aquell la qual aquells representaven per execució de dit capitols matrimoniales e cantenguts en aquells e encara en virtut de (51) qualsevol altre acte, o vincle anterior o posteriors en virtut dels quals lo dit condat e vila de Almenara e loch de la Llosa li pertanyguessen e poguessen pertanyer li donasen e lliurasen a major cautela la pocsessio real actual de lo dit loch de la Llosa e que li feren e prestassen lo sagrament e homenatge de fidelitat lo qual a adaquell dit Batle e Llochtinent de Justicia (52) a los altres vassalls vehins e habitants e Concellers del dit loch de la Llosa tota la aljama de aquell representants dixeran, e respresentants dixeran e respongueren que eren promptes de fer y prestar lo dit sagrament y homenatge de fidelitat al dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago con alur verdader e natural señor e conte de Almenara e així de continent tots los dits Batle e lo dit Llochtinent de Justicia Consellers vassalls vehins e habitants del dit loch (53) de la Llosa en lurs noms propis e en nom de llurs officis y en nom loch, y veu de tota la aljama del dit loch e singular lo qual aquells representaven, y cascu de aquells per si distinitats e per son orde segons de jus estan escrits juraren a nostre señor Deu, e als sants quatre evangelis de aquells de tes sues mans dretes, corporalment tocan e feren e prestaren homenatge en mans y poder de lo dit molt illustre don Gaspar (54) Proxida y Arago conte de Almenara y per besament de ma y de muscle de aquell en virtut del qual jurament y homenatge de fidelitat prometeren y se fidelitat prometeren y se obligaren al dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago present y acceptant que seran adaquell y als seus bans y fells reals segons son del present regne de Valencia con a sur e natural señor guardaran donaran serviran e cumpliran adaquell totes aquelles cosses que per son del present regne de Valencia pesan sots rubrica de jurament de fidelitat del molt alt señor rey en Jaume que comenta aquell que jurara a son señor escriba son tenguts y obligats servir cumplir e guardar e li resppondran cascu any de totes les rendes fruits drets regalies pertinencies emoluments y totes les obediencies e utilitats al señor pertanyents com a natural señor de aqueles segons eren tenguts fore an fer ab tots los predecesor

de aquell efectes les dites cosses (56) en continent lo dit molt ilustre don Gaspar de Proxita y Arago conte de Almenara acceptant totes les damnunt dites cosses per los dits oficials, e singulars persones promenes e jurades ab animo de la sua pensa accepta la dita pocecio e per continuacio de aquella y observancia de dret e raho a supplicacio de tots los damunt dits batle lochtinent de justicia mustaraf consellers vehins e habitants del dit loch jura a nostre señor deu (57) e als sants quatre evangelis de aquell de la sua ma dreta corporalment tocan en ma y poder del notari de jus eranl en e per virtud del qual jurament promete a totd los dits vassalls vehins e habitants del dit lloch de jus nomenats en nom e per tota la aljama del dit loch de la llosa present laceptants la altres qualsevol vassalls del dit loch de la Llosa absents y es devenidors aixi mascles con fembres dequelsevol estat ley y condicio sien (58) en ma y poder del dit notari com a publica y autentica persona en nom lloch y veu de tots aquells del quals es o sera unteres de present o en esdevenir stipulant acceptant e rebent server eguardar fer e procurar guardar a aquells serecan? Seu bens furs ceniti huins ussos costums e practiques bones e fetes totes verdedes coses lo dit molt ilustre don Gaspar Proxita y de Arago conte de Almenara per continuacio dela dita sua pocecio renova los dits (59) batle llochtinent de justicia e mostasaf husant lo basto de justicia al dit Frances Seti als quals expressament mana que no ussen de ara/ui avant de dits officis car de du molt ilustre comte per continuacio de la dita sua pocecio e per administracio de la Juridiccio volia pendre y exeñar jurament de aquells com de nova eleccio e molt poch a pres lo dit molt ilustre don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara elegia exercir lo dit offici (60) de batle al dit Pere Vicent la exercir lo offici de llochtinent de justicia al dit Frances Seti en exercir lo dit offici de mostasaf al dit Miquel Sausala als quals de nom crea oficials de dit officis restituint e ternant al dit llochtinent de justicia lo dit basto manant adaquells que de dits officis ussen e regneguen e administren aquells be e felment esens frau los quals dits Peres Vicent Batle e Frances Seti lo llochtinent de justicia e Miquel Sausala a la mustasaf (61) acceptants los dits officis per virtud del desus de e jurament per aquells prestat en ma y poder del dit molt

Ilustre don Gaspar de Proxida y de Arago prometeren y juraren que en lo dit officis se hauran de ellealment, e aquell regiran y executaran e de aquells dits officis, e de tots los drets a señor del dit loch de la Llosa pertanyents retran e donaran bon conte, e raho felment esens frau totes les quals cosses foren fetes en lo dit loch de la Llosa lo dia mes e any desusdits pacifica e quietament y ningu pertorbant ni contradient adaquells retater/detater, les quals cosses desus dites e senoles de aquells lo dit molt ilutres don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara dix e require lo desus dit notari lin reber carta publica una e moltes per averne memoria en los devenidors lo qual permi dits notari li fonch rebuda = essent presents per testimonis a totes les dites coses los magnífichs Gaspar Bernat (63) Almunia Generos, e misser Thomas Cerda doctor en cascum dret, e lo ditscret en Lorens Geroni Cruanyes notari habitador de la curia de Valencia de present a trobats en lo presens loch de la Llosa e fetes e cabades les dites cosses de continent sns divertir al herades lo dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara a companat de tots los desus dits vassalls vehins e habitants del dit loch en senyal de la pocecio que prenia de la jurisdiccio (64) civil y criminal del dit lloch mana a Joan Saludador misatger que ab veu de publicca crida manas als vehins e habitants del dit lloch de la Llosa que ningu fes gosat portar armes algunes e fera la dita crida per lo dit misatge en presencia dels notari e testimonis de jus escrits mana llevar un ganivet desprentat a Pere Carasana vehi e habitador del dit loch e poch apres a companar de tots los damunt dits vassalls vehins e habitants (66) del dit loch de la Llosa lo dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara eixint del dit loch en señal de la pocecio que prenia del dit loch y terme de aquell anant per lo terme y terres del dit loch cava y feu cavar la terra e talla e feu tallar rames dels arbres de les dites terres e arribat a un arbre dit morer per continuacio de la dita seua pocecio criminal lo dit molt illustre don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara mana penchar en dit arbre una rama de romaguera e feu manar ab veu de publicca crida al dit Joan Saludador misatge que ningu fos posat de dispenchar la dita rama del dit arbre sots pena de la vida y feu y exerci hi moltes altres coses demostrant la sua real e actual pocecio que prenia dels dit loch de la llosa terme e jurisdiccio de

aquell les quals cosses així com desus es dit feren lo dit molt illustre (68) don Gaspar de Proxida y de Arago conte de Almenara dix e fonch o hui dit que no sots de fer y de obrar mas en cara de animo en tenia y volia tenir la dita pocecio del dit loch de la Llosa, terres, termens, e jurisdiccions de aquell en virtud dels dits capitols matrimonials e en virtud de qualsevol altres actes o vincles anteriors o posteriors en virtud dels quals lo dit loch de la Llosa millor li pertanyera e per tanyer puixa requerint ami dit Joan Esteve (69) Girnella notari que de totes les dites cosses fetes segons desus es dit sens en paig ni contradicció de persona alguna lin fes rebuda carta publica perduerne memoria en los devenidors lo qual permi dia notari li fonch rebuda en lo dit loch de la Llosa los dia mes , e any desus dits essens presents per testimonis a totes les dites cosses los sobredits magnífichs Gaspar Bernat Almunia generos misser Thomas Cerda doctor en cascun dret , y Lorens Geroni Guanyes (70) notari habitador de la curia de Valencia de present atrobats en lo dit loch de la Llosa sps Pres inserta instrumenta provo jacenit atrobats a jurame a prothocollo joanii steyhani gianella quandam notari valentini lloruem receptoris per me nancis cum sancher similiter notarium valentium libros notas escritas prothocollo dicci gironella dominum abjus regentem in curis passe sunit alia not(ari) die vigesimo nono mensi junii amillillessimi sexcentenini nonagesimo (71) quarto escrito guia ubique plena fiades subatur legs dicur franciscu sancher notari dicta escrtura la dem dit

Signum (signatura)

paga el s. Illust baulio romira per lo preu de 3lliures 6 sous

idem Sancher”

ANNEX 24

Arxiu del comte d'Almenara 26-26. Don Francisco y don Bernardino de

Ladron germans el conte de Almenara

7 mayo

enero 1639

Anno anativitate domini milesimo sexcentesimo trigesimo nono di enero

intitula to septimo may.

Don Luis Ferrer illt- escriba ab justicia y jurats pro homs y universitat del lloch de La Llosa ea qual sevols hesesors ee^a escriba Eo al conte de Almenara señor de dit lloch ea lur procurador per don Luis Cornell Olim don Francisco Ladro y don Berlandino Lladro germans als quals ll^a nos es estada mostrada una carta publica executoria feta a (22-1-1506) vint y dos de jiner mil sinchcents y sis rebuda per Juan Muñoz notari continent quecios dits obligats uenereu y originalment carregaren a don Lluís Ladro que trecents cinquanta sous censals pagadors a vint y tres de janer y juliol segons ll^a e si aestat a fermat perdit requirient esen los degudes vint y nou añades fenidesen (1v) diners proposats salvo just conte sens per justi qualsevols altres execucions i drets Requerint nos ll^a per tal ll^a

Dictis die et ano retulit Pau Carreres porter ell hui haver intimat y de x atlen con semblant executori a don Luis Ferrer de Proxita conte de Almenara señor del lloch de la Llosa y sucesor de la Olim aljama de dit lloch personalment en Valencia reteplit dixer.

R^a In libro tercio Executioum curie gubernationis de año subdicto P^o , Calendario.

Rta Dth. En fe de lo qual yo dian Baptiste navarro not en lloch y per lo escriba del a p[rese]nt cort pose ahi meu signe SIGNATURA.

(F.2)

JHSDavant lam Presencia de V^{as} d. LLOYD FERRER y Proxita conde de Almenara y S. Dels llochs de Gilges La Llosa y Quart Personalment comparegue Miguel Canelles Llaurador en nom de sindich del dit lloch y universitat de la Llosa y com millor pot dix que be sap y no pot ignorar V^{as} com ab acte de poblacio y concordia rebut per Frances Miguel Bonet not. y vehi de la vila de Almenara a 29 del mes de desembre del any 1612 Marti Campero procurador de D. Joseph de Proxida y Borja q^o conde de Almenara y marques de Navarres y s[eño]r de dit lloch de la Llosa pobla lo dit lloch de la Llosa y entre altres pactes y capitols a posat en dit (F.2v) acte de capitulacio y concordia soch concordat que los nous pobladors no tinguesen obligacio de

pagar altres censals que los moriscos y aljama de dit lloch de la Llosa responien mes que als expresats y especificats en lo de su per calandariat acte de poblacio y concordia y que si acas hixquesen y de manaren altres censals al dit lloch de la Llosa no tinguesen obligacio dita universitat ni los nous pobladors de pagarlos ni respondrels ans be lo respondre y pagar les annues pensions de aquells y en soncas de guitar les propietats vingues acar[r]ech del dit conde de almenara y marques de navarres y sos successoors en lo dit lloch de la llosa y com don francisco lladro aixi en son nom propi com de procurador de dona anguela (f.3) esteve de lladro executa al dit lloch de la Llosa per la cort del Justicia civil de la present ciutat per los censals infrascrits- Primo per tots aquells 450lliures[-sous] censals pagadors a ----[en blanc] dels mesos de janer y juliol migeram[en]t los quals per la olima aljama y lloch de la llosa foren venuts y originalm[en]t carregat a don lloys ladro per preu de 300 lliures ab acte rebut per Joan Muñoz not[ar]y a 22 de janer 1506 ittem per tots aquells 450lliures[-sous] censals pagadores a ----[en blanc] de Jener y joliol migeram[en]t los quals per lo justicia y jurats y tota la aljama del dit lloch de la llosa foren venuts y originalm[en]t carregats al dit D. Lloys Lladro per preu de 300 Lliures ab acte rebut per dit Joan Muñoz qº not[ar]y a 22 de janer 1506 los quals sobre dits dos censals no estan [f.3v] contenguts ni expresats en lo sobredit acte de poblacio y concordia per lo que lo respondre y pagar les annues pensions de aquells y en soncas le propihetats ve acarrech de V³s y no del dit lloch. Pertant et ats. Diu et meliori modo quo potest. Requerix amonesta y exorta a V³s dit S[eño]r Don Lloys Ferrer y Proxida conde de Almenara y s[eño]r dels llochs de Gilges la Llosa y Quart ixca a la defensa de dita causa prenint la a son carrech y despeses eximint de aquelles y de dits censals y de altres qualsevol genero de gasto puixes adequat a tota justicia y a justat a la mateixa concordia en altra manera deixantlho de fer parlant ab lo degut respecte protesta contra V³s y Contra los bens de V³s de tots los danys dampnegues interessos mesions meñs (f.4) capdes-captés gastos y despeses que quo modo cumq et qualitercunq seli causaran y per raho de dites execucions y censals que no seli fonch manifestat al temps de dita concordia patira y

sostindra los quals puga exegir y cobrar dels bens y herencia referida hon se vol sien cum sich etc. Requerint etc¹⁸⁸².

ANNEX 25 LES ALQUERIES D'ALMENARA- LLIBRE DEL REPARTIMENT S.XIII

Anno domini M^o.CC^o. XXX^a, septimo 1237(0051) Ferrandus Didaci: villam de Benalgazir et alqueriam de Felx, cum aldea de Abenaduf et locum de Beniario, totum integre. VIII kalendas ianuarii¹⁸⁸³.

1238 “(0032) Guillelmus Raymundi de Biela: turrim que est supra portam ad introitum castri de Almenar que vocatur Bivalcadim, cum tribus iovaribus terre in alqueria de Benifaça. Retenta tantum potestate. X^o. Kalendas madii¹⁸⁸⁴.”

5 de febrero de 1248

Se le dona a Doménec de Font tres jovades y media de tierra en el término de Almenara en la alquería llamada Fesc por 10 sueldos la jovada. (0475) Dominico de Fonte: tres iovatas et mediam terre in termino de Almenare in alqueria que dicitur Fest, pro X solidis iovata. Nonas febroarii¹⁸⁸⁵

el 5 de febrer de 1248 Se li dona a Doménec de Font tres jovades i mitja de terra en el terme d'Almenara en l'alquería nomenada Fesc per 10 sous la jovada.

Anno nativitatis domini m.cc.xl.octavo 1248(0461) Bernardus de Fontanet : domos in Muroveteri et IIII iovatas terre in termino de Almenar, in alcheria dicitur Fest, et X fanecatas vinearum et II fanecatas orti. III nonas augusti (//)¹⁸⁸⁶.

22 de abril de 1248

3136.- A Pere Pocullul i a la seua esposa Maria, tres jovades de terra en el terme d'Almenara.

¹⁸⁸² AComAlm 26-26

¹⁸⁸³ CABANES PECOURT, MD, FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 del ACA, zaragoza 1979.pàg.33

¹⁸⁸⁴ CABANES PECOURT, MD, FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 del ACA, zaragoza 1979.pàg.31

¹⁸⁸⁵ CABANES PECOURT, MD, FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 del ACA, zaragoza 1979.pàg.82

¹⁸⁸⁶ CABANES PECOURT, MD, FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 del ACA, zaragoza 1979.pàg.81

Anno nativitatis domini m.cc.xl.octavo

1248 (0448) R. De Puyades: domos in Muroveteri et quatuor iovatas terre in Val de Segon; due scilicet in alqueria d'Alfara et alia due in alqueria de Rafalel, cum domibus in eisdem alqueriis sibi assignatis, et quatuor fanecates terre in Oliba ad plantandum vieneas et unam fanecatam orti. II nonas augusti (//)¹⁸⁸⁷

20 de febrero de 1249

3089.- A Bernat de Comelles i als teus, a perpetuitat, unes cases, franques, a Morvedre; i quatre jovades de terra a Almenara; i tres fanecades de vinya; i tres fanecades d'hort.

27 de febrero de 1249

3103.- A Bernat de Torres, unes cases, franques, a Morvedre; i quatre jovades de terra a Almenara, i tres fanecades d'hort, i tres fanecades de vinya. Franques.

4 de marzo de 1249

3114.- A Bernat Matoses, unes cases a Morvedre; i un hort de mitja fanecada, i quatre jovades de terra en el terme d'Almenara; cada jovada, per deu sous.

22 de abril de 1249

3127.- A Ramón de Calcinis, unes cases, franques, a Morvedre; i tres jovades de terra en el terme d'Almenara; i una jovada de terra en el terme de Morvedre, en el lloc que s'anomena Albacet; i una fanecada i mitja d'hort.

29 de marzo de 1249

3130.- A María de Tolón, unes cases a Morvedre; i cinc jovades de terra en el terme d'Almenara per deu sous qualsevol jovada.

1258-A Domènec Llop(is)[Domingo López de Portolés] le quitan casas y cuatro jovades de tierra a la alqueria de Mitjanet (Medianet) del termino de Almenara y le dan a cambio el huerto de la corona que había pertenecido a Pere de Na Miquela [Pedro de Doña Micaela] “ con el agua que lo riega con una casa y cierto molino¹⁸⁸⁸ .

1259.-En julio de este año Jaume d'Alaric actuaba como baile de la Corona en

¹⁸⁸⁷ CABANES PECOURT, MD, FERRER NAVARRO, R., Llibre del repartiment del regne de València II. Registro 6 del ACA, zaragoza 1979.pàg.79

¹⁸⁸⁸ ACA, Jaume I. Reg. Canc. 9, fol. 62v (12 agosto de 1258) En la Colección diplomática publicada por Huici Miranda y Cabanes Pecourt (1976, Vol. IV, nº 1043, pág: 133) aparece este documento pero indicando que le concede la tierra en Medianet a cambio de un huerto sito en Sagunto.

Almenara (quizás este Almenara sea en realidad Almenar en Lérida). Recaudaría todas las rentas incluidas las de los mudéjares aunque no sean citadas. Procedía de una rica familia burguesa de Perpiñán.

1260 - 6 de octubre. El príncipe Jaime se encarga de verificar las cuentas de Maria Àlvar [Maria Álvarez] viuda de Ramón Guillem de Entença sobre los gastos del castillo de Almenara para su reembolso por la deuda contraída con su marido. También el rey ordena a Arnau Llorenç [Arnaldo Lorenzo] que pague a María la cantidad señalada y que el la recupere de las rentas del castillo y termino de Almenara. Arnau tomará el castillo, pagará una suma de cien “besants” a la corona y tendrá una guarnición de seis hombres. La posesión es indefinida hasta la plena recuperación de la inversión¹⁸⁸⁹.

1261 El castillo de Almenara fue entregado a A. De Monsonis. Se le ordenó establecer “dues guaytas duplices”¹⁸⁹⁰.

1262.- Ramón de Suau acusa en Almenara a los hermanos Bertrand y Joan Renalt de matar a Bernat Suau. Los oficiales de la villa: Doménec Llop(is) de Portalés, alcaid; Ferran de Brusca, baile; i Guillem d'Arcayna, justicia presenta el caso en Valencia. El dictamina en defensa propia mientras este atacaba con la espada desenvainada y la capa enrollada en el brazo. Este homicidio justificado es castigado en “els Furs” con un destierro durante un año¹⁸⁹¹. 1267-1 de octubre. Donación a Arnaldo de Fraga de 4 yugadas de tierra de regadío en término de Almenara. Kalendas octubre MCCLXVII¹⁸⁹².

.1270- 23 enero. Bartolomé (Bertomeu), rector de S. Nicolás de Valencia, le confiscan sus tierras en Almenara y el valle de Pego al huir tras ser acusado y convicto de homosexualidad. La noticia se conoce en un documento fechado en 1270. Este documento es la donación posterior a Toda, madre de Juan de Bitoria, en otro tiempo justicia de Calatayud de las casas, viñas y heredad que el presbítero Bartolomé tenía en Almenara. Valencia X Kalendas febrero MCCLXX¹⁸⁹³.

.- 2 de febrero. Arnau de Suau, clérigo de Almenara, recibe un horno público en la

¹⁸⁸⁹ ACA, Jaume I, Reg. Canc. 11, fol. 222.

¹⁸⁹⁰ ACA. Reg, 13 fol. 174

¹⁸⁹¹ ACA JAUME I REG CANC 12 FOL 59rv. (19 –abril – 1262)

¹⁸⁹² ACA Real Cancillería registro núm. 16 Folios 67

¹⁸⁹³ ACA, Jaume I. Reg. Canc. 16, fol 224.

alquería llamada “Mitjanet” en el termino de Almenara con un censo anual de 7 sueldos cerca de las casas de Domingo (Xantre) de la Catedral y responsable de la escuela municipal de Valencia y del corral de Ferrandi Petri de Turolio Murviedro IV nonas febrero MCCLXX¹⁸⁹⁴.

.- 31 de julio. Otorgamiento a Arnau Ferrer clérigo de Almenara de un horno en la alquería de Magranet, termino de Almenara, a censo de 7 sueldos anuales¹⁸⁹⁵.

1273 29 de mayo. Donación a Sancho Pérez de Ribavellosa, en compensación de las tierras que tenía en Almenara y que se dieron a Maria Eximen, de 200 sueldos reales anuales, consignados sobre el tributo de los judíos de Murviedro. Valencia IV Kalendas junio MCCLXXVIII¹⁸⁹⁶.

1276 21 de octubre, Pedro III da carta de poblamiento a los musulmanes de la alquería de Fesch en el término de Almenara porque continúen viviendo en ese sitio con las mismas condiciones de antes¹⁸⁹⁷.

1279.- 27 de julio. Rodrigo Jiménez de Luna, luego comendador de Montalban, (orden de Santiago) recibe como feudo el castillo con las fortalezas y alquerías de Almenara. Valencia VI Kalendas agosto MCCLXXIX¹⁸⁹⁸.

¹⁸⁹⁴ ACA. Reg. Canc, 16 fol. 229 vº.

¹⁸⁹⁵ ARV. Real 613 fol. 32.

¹⁸⁹⁶ ACA Real Cancillería registro núm. 21 Folio 150 Vº.

¹⁸⁹⁷ ACA Real Cancillería registro núm. 38 Folios 62 V

¹⁸⁹⁸ ACA, Real Cancillería registro núm . 44 f. 150

Índex de figures

1 Mapa d'ubicació d'Almenara i de La Llosa.	20
2 Foto de F. Durá López del molló del quatre bisbats.	30
3 Mapa de Xilxes.	44
4 Taula de donacions de La Llosa.	47
5 Mapa de l'alqueria de La Llosa.	48
6 Mapa d'ubicació de l'alqueria de Magranet reconstrucció del canal a partir de les descripcions del capbreu de la baronia de 1699.	50
7 Croquis de la xarxa hidràulica de repartiment de l'aigua de reg de la Font Redona de La Llosa.	51
8 <i>Lo Lladronet</i> .	52
9 Comporta de la séquia Major de Xilxes.	52
10 Comporta del barranc natural de la font o El Desguàs.	52
11 Comporta de la séquia Major de La Llosa.	52
12 Mapa del sistema hidràulic de la font de La Llosa.	53
13 Document denuncia pel trencament de la comporta de la font de La Llosa.	56
14 Séquia Major de La Llosa.	58
15 Croquis xarxa distribució de la font de La Llosa.	60
16 Séquia Eixeruca i séquia major de La Llosa.	61
17 Els Pouets.	61
18 Croquis braços del sistema de la font de La Llosa.	62
19 Mapa de localització de les alqueries i zones d'hàbitat del sistema d'hidràulic. de la font de La Llosa.	64
20 Mapa de localització de les alqueries i zones d'hàbitat del sistema d'hidràulic de la Font de La Llosa.	64
21 Mapa de les partides de la vall Sud del castell d'Almenara en el segle XIII.	65
22 Taula de donacions de l'alqueria de Medianet.	70
23 Mapa de la xarxa de séquies de la séquia Major d'Almenara.	74

24 “Pla demostratiu de les fonts de Quart i divisió de les seues aigües a les valls de Sagunt”. Francisco Aparici i Ferrandis [agrimensor].	75
25 Litografia del sistar de Quartell.	79
26 Taula de repartiment del cabdal d'aigua de la font segons la Junta de Govern.	80
27 Sistar Benavites-Benicalaf i Almenara.	83
28 Croquis actual de la xarxa de la séquia Major d'Almenara.	84
29 Fotografia de l'Arquet.	84
30 Mapa dels braços de la séquia Major d'Almenara.	86
31 Mapa localització cisterna i molí de la bassa.	87
32 Croquis de la xarxa de la séquia Major d'Almenara en el segle XVIII.	87
33 Croquis de la séquia Major en el segle XVI.	88
34 Mapa de la séquia Major d'Almenara segle XVI.	90
35 Séquia Major d'Almenara.	91
36 Mapa de la possible ubicació de l'alqueria de Benifaça en la partida del camí a la Font.	94
37 Mapa de la possible ubicació de Benifaça entre els camins de la partida del pont d'Uixó i Baixada del Moro.	94
38 Mapa d'ubicació de les alqueries i zones de poblament d'Almenara.	95
39 Soterraments amb el ritus musulmà.	96
40 Taula de donacions d'Almenara i La Llosa en el segle XIII.	102
41 Mapa de cultius a Almenara en el segle XIII.	102
42 Gràfic de cultius Almenara segle XIII.	103
43 Taula de cultius.	103
44 Mapa de La Llosa segle XIII.	104
45 Taula de cultius.	104
46 Gràfic de cultius La Llosa segle XIII.	105
47 Abeurador de La Llosa.	109
48 Abeurador Calvari.	109
49 Abeurador camí Reial d'Almenara.	109

50 Abeurador entrada al poble d'Almenara.	109
51 Mapa àrea de pastura.	110
52 Mapa de sendes d'entrada al castell.	116
53 Parts del Castell.	117
54 Ceràmiques de luxe del castell d'Almenara.	117
55 Celoquia torre alcassaba i plaça d'armes.	118
56 Fotografies actuals de l'alcassaba.	118
57 Fotografies de la celoquia.	119
58 Torre Borgamuza.	121
59 Dibuix del castell, torres d'Almenara realitzat pel bisbe de tortosa Paholac amb motiu de la seua visita pastoral l'any 1314.	121
60 Croquis de Luís Cebrià Mezquita del Castell.	122
61 El castell.	123
62 Torre Bivalcadim fotografia arxiu Másmater.	124
63 Vol Americà del Punt del Cid serie B 1956-7, amb superposició del plànol del recinte segons Schulten.	126
64 Estructures internes Punt del Cid.	128
65 El recinte fortificat del Punt del Cid en imatge 3D. Es pot dividir els fonaments muraries envoltant la muntanya.	130
66 Mapa de la partida de la Ràpita.	137
67 Mapa de la Ràpita.	139
68 Mapa del canal, braços i séquies de la Ràpita.	145
69 Taula de parcel·les de cultiu de la Ràpita 1699.	157
70 Taula tipologia cultius del capbreu de la Ràpita 1468.	158
71 Imatge vol americà 1945 partida de la Ràpita.	159
72 Taula de pobladors i donacions d'Almenara.	181
73 Taula de pobladors i donacions de La Llosa.	181
74 Taula de recomptes de la població de La Llosa.	184
75 Gràfica del recompte de cases de La Llosa.	185
76 Taula de recomptes de la població d'Almenara.	192
77 Gràfica de recompte de cases d'Almenara.	192
78 Taula de la mitjana d'habitants per casa.	195

79 Taula de cases i bestiar de pobles pròxims a Almenara segons el cens de Montzó 1510.	196
80 Gràfica dels pobles, cases i bestiar al cens de Montzó.	197
81 Taula dels focs dels pobles propers a Almenara i La Llosa amb la informació proporcionada per Luís Cebrián Mezquita de l'any 1600.	198
82 Gràfica de població de pobles propers a Almenara i La Llosa.	198
83 Taula de número de batejos i naixements d'Almenara i La Llosa segons el llibre de batejos transcrit per Luís Cebrián Mezquita.	201
84 Gràfica dels veïns batejats.	202
85 Taula d'origen de pobladors. Material inèdit.	206
86 Gràfica de població rural i urbana. Material inèdit.	208
87 Taula dels artesans documentats de l'annex núm.12. Material inèdit.	210
88 Gràfica d'oficis del sector terciari documentats de l'annex núm. 12. Material inèdit.	211
89 Taula repobladors de La Llosa.	214
90 Taula de la procedència de matrimonis de La Llosa.	216
91 Taula d'informació sobre els repobladors de La Llosa.	219
92 Taula de relació de batejos de La Llosa segons l'estudi de Vicent Faubell.	220
93 Gràfica de batejats de La Llosa.	220
94 Taula de sequiers de la bassa.	231
95 Taula de molins del segle XV.	238
96 Taula de molins hidràulics en el segle XVI.	239
97 Restes del molí de La Llosa.	241
98 Mapa de la tipologia de la terra.	243
99 Croquis de tipologia del terreny.	244
100 Taula de productes documentats en els segles XIV- XV.	245
101 Taula de preus del forment.	248
102 Gràfica que expressa l'augment del preu del forment.	248
103 Taula de productes documentats 1539-40.	261

104 Mapa d'ubicació de moreres a Almenara i La Llosa.	266
105 Plànol de les partides de la marjal d'Almenara.	270
106 Mapa de fonts de la marjal.	272
107 Mapa de les marjaletes documentades dins de la marjal: Marjal de la Bóta, Marjal del Cantero, Marjal d'Alfatara, Alpotró, Oriola, Tellola.	273
108 Mapa séquies de la marjal: 1 Séquia del Racó, 2 Séquia d'Oriola, 3 Séquia del Pi, 4 Séquia del Cordó o Magraners, 5 Torreblanca.	273
109 Taula de les séquies de marjal.	274
110 Plànol de la marjal de Manuel Iranzo Benedito 1913.	279
111 Taula de sequiers de la marjal.	281
112 Mapa séquies de La Llosa.	284
113 Mapa d'ubicació de les partides de la Tellola i Trepitge.	293
114 Mapa d'ubicació de les séquies de les partides de la Tellola i Trepitge.	294
115 Mapa dels cultius d'Almenara S.XV.	306
116 Taula de cultius d'Almenara segle XVI.	306
117 Gràfica dels cultius d'Almenara Segle XV.	306
118 Mapa de cultius de La Llosa segle XV.	307
119 Taula de cultius de La Llosa segle XV.	307
120 Gràfica dels cultius de La Llosa segle XV.	308
121 Mapa dels cultius Almenara Segle XVI.	309
122 Taula de cultius d'Almenara segle XVI.	310
123 Gràfica dels cultius d'Almenara Segle XVI.	310
124 Mapa de cultius de La Llosa Segle XVI.	311
125 Taula de cultius de La Llosa segle XVI.	311
126 Gràfica dels cultius de La Llosa segle XVI.	311
127 Taula de pastors.	316
128 Taula dels guardes del terme.	323
129 Mapa dels mollons del bovalar de la vila d'Almenara.	328
130 Mapa de zona de pas i delimitació del bovalar de La Llosa 1645.	330
131 Taula del número cases i ramats de l'any 1510.	320
132 Taula de ramaders de 1518 d'Almenara.	333

133 Taula de ramaders 1525 d'Almenara.	333
134 Taula de preus de la carn.	335
135 Carta del justícia i jurats de La Llosa al justícia d'Almenara sol·licitant permís per elaborar calç, tallar llenya, etc., 1645.	340
136 Plànol ubicació del rajolar entre: 1 camí Cementeri-Molins, 2 vell camí a la Canal, 3 camí a les Valls.	342
137 Mapa d'ubicació del rajolar de La Llosa.	343
138 Senyals dels ruscós d'Almenara.	348
139 Dibuxos d'embarcacions dels murs de la torre de Benavites, la Vall de Segó. Aquests dibuxos es troben junt amb textos escrits en àrab i altres representacions.	358
140 Dibux de vaixell de vela de tres pals amb una filera de canons i esquif de 10 remes amb textos en àrab de l'arxiu del comte d'Almenara.	359
141 Vol americà imatge d'Almenara i de La Llosa.	362
142 En 1811 i anys posteriors, en els mapes elaborats durant la guerra del francès es dibuixa la trama del poblat marítim de Casablanca al voltant de la séquia de desaigüe de l'estany Gran. Junt ament al camí reial se situa el poble d'Almenara, La Llosa i Xilxes.	367
143 Plànol Casablanca 1955 POBL120546-1955 Institut Geogràfic Nacional	368
144 Fragment de la litografia de Laborde el canal del Braç.	370
145 Els Estanys, Litog. a de F. de la Torre, Co de las Iluersus, núm. 27.	373
146 Fotografia aèria de 1945-46 on es veu el canal sinuós de desaigüe de l'Estany d'Almenara.	380
147 Taula de impostos i rendes dels veïns d'Almenara, La Llosa i Fesc al senyor Francesc de Proixida.	388
148 Lucrècia de Borja comtessa d'Almenara. Contracte matrimonial amb En Gaspar de Proixida.	404
149 Llista de cavallers que participaren en la batalla d'Almenara citats per Viciàna.	417
150 Taula de multes de pobles pròxims a Almenara i La Llosa.	419

151 Taula del tipus d'armes requisades als veïns de La Llosa.	425
152 Taula amb la informació transcrita de les notes del procurador del comte Bartomeu Demeto del requisat d'armes dels moriscos de La Llosa.	428
153 Taula d'imposicions sobre els cultius.	434
154 Taula d'imposicions de bestiar.	435
155 Taula de censos a pagar pels repobladors de La Llosa.	436
156 Plànol de zones i carrers de La Llosa.	447
157 Imatge vol Americà (1945-6) La Llosa.	451
158 Plànol de la trama urbana de La Llosa 1955.	452
159 Mapa de la trama urbana de La Llosa.	454
160 Taula dels carrers urbanitzats de La Llosa.	454
161 Mapa de la trama urbana i dels camins segons el Llibre arrendament de la baronia de La Llosa de 1699.	455
162 Plànol de La Llosa amb delimitació del nucli antic i les antigues parcel·les de cultiu.	455
163 Mapa de La Llosa en 1699.	456
164 Els carrers de La Llosa.	457
165 Taula dels vagants de La Llosa.	459
166 Taula de cens de cases de La Llosa.	461
167 Taula de cens dels corrals a La Llosa.	462
168 Taula de cens de patis de La Llosa.	462
169 Taula de cens de les eres de La Llosa.	463
170 Taula edificis públics i destacats.	468
171 Taula d'artesans de La Llosa.	471
172 Plànol dels carrers d'Almenara.	472
173 Vol Americà 1956-7 vista d'Almenara.	473
174 Plànol POBL120545-1955 Almenara Instituto Geogràfic Nacional.	474
175 Taula de cases testament de B. Clavell 1365.	476
176 Borriana rodejada pel fossat dibuix de Viciana.	480
177 Plànol d'immobles citats en el Testament de Berenguer Clavell.	482
178 Plànol d'ubicació de cases del testament de B. Clavell.	483

179 Mapa dels immobles citats en el testament de Pere Llobet.	486
180 Taula d'ubicació dels immobles citats en el testament de Pere Llobet.	486
181 Mapa d'Almenara en el segle XIV.	488
182 Carrer sants Joans sense continuació al carrer de les Roques.	492
183 Plànol de la planta de l'immoble de la capella del Bon Succés.	492
184 Carrer de Dalt desnivell de 5 metres. Aquesta diferència es troba a la unió de dos carrers el de la Dula i el de Dalt/Amunt.	493
185 Taula dels noms dels carrers de la vila d'Almenara.	496
186 Dibuix de Viciana de Castelló.	499
187 Plànol trama urbana de Castelló de Traver.	499
188 Plànol 1887 de la trama de Nules arxiu històric de Nules.	500
189 Dibuix de Viciana de Vila-real.	500
190 Plànol carrers d'Almenara.	501
191 Taula d'edificis institucionals i religiosos.	502
192 Les columnes gòtiques lobulades del convent.	511
193 Gravat de la vila d'Almenara on es veu el palau del comte, la torre i l'ala Sud-est, el pati interior i la muralla amb merlets.	512
194 Làpida discoïdal del S.XIII- XIV del cementeri.	513
195 Clau de volta de l'església vella.	513
196 Làpida de marbre blau del mur Nord de l'església.	517
197 Taula de noms de carrers.	520
198 Plànol de localització de cases del carrer Cobertís.	521
199 Plànol de localització de cases del carrer de l'Església.	522
200 Plànol de localització de cases del carrer del Forn.	523
201 Plànol de localització de cases del carrer de la Saltadora.	525
202 Plànol de localització de cases del carrer Hospital.	527
203 Taula d'edificis públics de la vila.	529
204 Ubicació de la taverna i forn.	535
205 Ubicació de la presó.	536
206 Ubicació de la pescateria.	541

207 Ubicació de l'hostal.	543
208 Ubicació del ferrer.	545
209 Ubicació de la terrisseria.	546
210 Taula de preu de madeixa i fulla de moreres de l'any 1539-40.	549
211 Taula de preu d'alducar en 1539-40.	550
212 Taula d'artesans d'Almenara.	551
213 Taula cronològica de la construcció de les muralles.	561
214 Plànol dels fragments de muralla que es mantenen actualment.	562
215 Troneres i mosquets de la muralla torre de la Comuna i torre dels Tirs.	564
216 Fotografia d'Almenara de 1920. Es pot albirar la muralla i les torres.	566
217 Plànol d'ubicació dels portals.	569
218 Arranc de l'arc del portal de València amb tronera.	570
219 Fotografia del portal de Nules.	570
220 Dibuix de Luís Cebrián Mezquita dels portals d'Almenara.	572
221 Fotografia d'Almenara dels anys 20.	573
222 Plànol de les muralles d'Almenara, amb corredor de separació i localització de les torres.	577
223 Fotografies de la muralla Av. País Valencià fornícula i possible obertura.	579
224 Muralla del carrer Major.	579
225 Muralla en les cases del carrer Major.	580
226 Plànol de la muralla amb els fragments de mur que es mantenen actualment.	580
227 Fotografia de la torre d'Uixó 1919.	582
228 Torre de la Comuna 1919.	582
229 Torre de la Comuna 2015.	584
230 Torre dels Tirs 1919- 2015.	584
231 Mur d'arranc de la torre del Palau i porta dovellada posterior del Palau en una casa de l'Av. País Valencià.	586
232 Litografia on es veu la Torre del Palau (S.), la torre dels Clavells (S.E.),	

Torre del C/ Figuera (E.) la torre de la Comuna (N.E.).	586
233 Fotografia 1930, 1. torre de la Comuna, 2. portal de la Barrera, 3. torre del carrer sant Roc.	587
234 Fotografia de 1919, torre del carrer st. Roc, torre de la Comuna i capella del Bon Succés.	588
235 Plànol de les muralles i ubicació de les torres.	589
236 Fotografia del pou de la torre.	593
237 Mapa d'ubicació de la torre de costa.	594
238 Mapa adjunt de la ubicació de la torre.	595
239 Litografia de Laborde de la torre de costa d'Almenara.	598
240 Litografia de Henry Swinburne de la torre de costa.	599
241 Mapa d'Ortel torre de costa d'Almenara.	606
242 Taula d'alcaides i senyors del castell d'Almenara.	622
243 Taula de béns a valorar del patrimoni cultural d'Almenara i La Llosa.	654
244 Taula de propostes de valoració del patrimoni d'Almenara i de La Llosa.	658
245 Fust lobulat de columna.	658
246 Capitell.	658
247 Marca de pedrapiquer.	658
248 Dibuix d'un bancal amb quatre columnes.	662
249 Dibuix amb remat d'arcs columnes lobulades amb capitells.	662
250 Ortofoto del cadastre d'Almenara localització de la ubicació de l'anastilosi de la panda del convent.	662
251 Claustre del convent del castell de Montesa.	664
252 Vista aèria del claustre del convent de la Valldigna.	664
253 Recreació de l'anastilosi de la part de panda del claustre de l'antic convent d'Almenara davant de les restes muraries del mur del convent.	665
254 Fossar medieval de Xilxes.	666
255 Murs de l'església parroquial d'Almenara.	668
256 Creu gòtica del terme.	668

257 Clau de volta església vella.	668
258 Torre de la Comuna.	670
259 Ortofoto d'ubicació actual del portal de Nules i dels parcs públics.	672
260 Anastilosi de l'arc del segle XVIII de la plaça de l'Església.	673
261 Taula de béns inventariats d'origen medieval d'Almenara i de La Llosa.	676
262 Taula metodològica d'avaluació de la séquia Major d'Almenara.	678
263 Dipòsit de la Ràpita de Quartons.	678
264 Exemple de proposta de recreació del dipòsit musulmà en la partida de Quartons.	679
265 Exemple de proposta de recreació d'un dipòsit musulmà en la partida de Quartons.	665
266 Dibuix de la Ràpita musulmana i el dipòsit a Quartons, La Llosa.	666
267 Consell vell de La Llosa i habitatge del segle XVII.	681
268 Ribassos de les Covatelles.	682
269 Ribassos de la Corona.	682
270 Refugis de pastor de la Corona.	682
271 Taula de béns inventariats del patrimoni de les vies pecuàries del bovalar d'Almenara i de La Llosa.	682